

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ,
MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

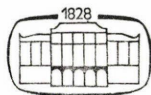
BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

HOFER TAMÁS

XC. ÉVFOLYAM

1979

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Tanulmányok — Articles

<i>Balassa Iván</i> : A munkaeszköz kutatás elvi és módszertani kérdései. Prinzipielle und methodologische Probleme der Geräteforschung	1—14
<i>Bálint Sándor</i> : A régi szegedi katonaélet. Népi emlékezet és helyi hagyományok. Popular traditions and reminiscences about ancient soldier's life in Szeged	54—68
<i>Bárh János</i> : A pota néprajzi csoport népművészeti szempontú körülhatárolása. Boundaries of the „pota” regional group, defined on the basis of its folk art	492—499
<i>Bodó Sándor</i> : Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Tokaj-Hegyalja: tracing the boundaries of a vintage wine district	480—491
<i>Füvessy Anikó</i> : A tiszafüredi mázas kerámia stílusának kialakulása és a Katona Nagy fazekasdinasztia. Development of style of the glazed pottery of Tiszafüred and the potters' dynasty Katona Nagy	192—218
<i>Gráfik Imre</i> : Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése. Probleme der ethnographischen Umgrenzung der Insel Szentendre (Sankt Andrä)	500—509
<i>Kiss Ákos</i> : Egy nemesi közbirtokosság kúria-építkezései. Mansion building activities of a commonage of village noblemen (18th—19th century)	354—380
<i>Kocsis Gyula</i> : A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI—XVII. században. Bevölkerung und Wirtschaft in den Dörfern der Tápió-Gegend (16—17. Jahrhundert)	15—41
<i>Komoróczy Géza</i> : A mezopotámiai mitológia mint rendszer. Die mesopotamische Mythologie als System	313—322
<i>Kovács Ágnes</i> : A hősmese. A népmese műfajai és a népmesekatalógus I. The heroic tale. Genres of folk tale and the folk tale catalogue I	457—479
<i>Muensterberger, Werner</i> : Róheim Géza, az ember és munkássága, avagy Róheim Géza küldetése. Géza Róheim, der Mensch und sein Werk, oder die Sendung Géza Róheims	153—162
<i>Nagy Ilona</i> : A föld teremtésének mondája. The legend of the creation of the earth	323—329
<i>Olsvai Imre</i> : Magyar népzenei rendezőmunka 1975-ig. Klassifizierungen der ungarischen Volkslieder bis 1975	69—84
<i>Pócs Éva</i> : A magyar néphit ún. természetfeletti lényei. Sogenannte übernatürliche Wesen im ungarischen Volksglauben	331—341
<i>Szegedy-Maszácz Mihály</i> : Mítosz és történetmondás. Myth and narrative	342—353
<i>Takács Lajos</i> : Az erdőhasználat változása a Kis-Balaton körül a XVIII—XIX. században. Wandlungen in der Forstbenutzung der Gegend des Kis-Balaton (18. und 19. Jahrhundert)	42—53
<i>Vargyas Lajos</i> : A regősének problémájának újabb, zenei megközelítése. Ein neuer Versuch das Problem des Neujahrsansingeliedes (regősének) zu Lösen	163—191

Kiseb b tanulmányok, közlemények—Communications

<i>Béres András</i> : Barna Péter betyár balladájához. The ballad of the highwayman Péter Barna	85—89
<i>Domokos Pál Péter</i> : Bölényfogó vermek emléke Csíkban. Bisonfalle im Komitat Csík	89—91

<i>Komlósi Előd</i> : Legényszervezetek és az ifjúság téli mulatságai Délkelet-Erdélyben. Burschenorganisationen und winterliche Unterhaltungen der Jugend in Südostsiebenbürgen	92—105
<i>Lengyel János</i> : A magyar és az orosz népballadák szüzséegyezéseihez. Zu den Sujetübereinstimmungen der ungarischen und der russischen Volksballaden	515—526
<i>Mészáros István</i> : Adalékok a gergelyjárás történeti hátteréhez. Zum geschichtlichen Hintergrund der Heischgänge am Gregorstag	527—530
<i>Nagy Ferenc</i> : „Vásárlaistrom.” Adatok a vásárok néprajzához. Közreadja <i>Tálasi István</i> . „Ein Verzeichniss der Jahrmärkte” (Siebenbürgens). Beiträge zur Ethnographie der alten Jahrmärkte, mitgeteilt von <i>István Tálas</i>	510—515
<i>Tálas István</i> lásd <i>Nagy Ferenc</i> nél	510—515

Kutatási történet—History of Ethnography and Folklore

<i>Faragó József</i> : Kőváry László székely balladagyűjtése 1852-ben. Székely ballads collected by László Kőváry in 1852	382—387
<i>Fejős Zoltán</i> : Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. Die Übergangsriten. Skizze der Theorie Arnold van Genneps	406—414
<i>Fried István</i> : Johann Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és monda-költészete. Johann Nepomuk Vogl und die Volks- und Sagedichtung der osteuropäischen Völker	387—394
<i>Gunda Béla</i> : „Keleturópa ismere len föld.” „Eastern Europe — an unknown land”	381—382
<i>Paczolay Gyula</i> : Schlandt Henrik brassói közmondás lexikonjainak helye a magyar szóláskutatás történetében. Die Sprichwörterlexika von Heinrich Schlandt und ihr Platz in der Geschichte der Sprichwörterforschung ...	395—406

Kutatók, életművek — Personalia

<i>Banó István</i> : Száz éve született Berze Nagy János (1879—1946). Centenary of János Berze Nagy's birth	577—583
<i>Dömötör Tekla</i> : Kovács Agnes köszöntése. Ágnes Kovács's anniversary	568—569
<i>Illés Zsuzsa</i> : Kovács Agnes irodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája. Összeáll. — Ágnes Kovács's selected bibliography, compiled by <i>Zsuzsa Illés</i>	569—573
<i>Takács Lajos</i> : Vilko Novak 70 éves (bibliográfiával). Seventy years of Vilko Novak (with a bibliography)	573—576

Viták, vélemények — Discussion and Debate

<i>Andorka Rudolf</i> : Házastársszerkezet és háztáji-kisegítő gazdaságok a mai magyar falvakban. Household-composition and auxiliary farming units in contemporary Hungarian villages	532—547
<i>Balogh András</i> : Megjegyzések a Varsány kötethez. Remarks on the Varsány volume	547—550
<i>Beneš, Bohuslav</i> : A mai csehszlovákiai folklorizmus és regionalizmus közti kapcsolatok szemiotikai aspektusai. Semiotische Aspekte der Beziehungen zwischen dem Folklorismus und Regionalismus in der heutigen Tschechoslowakei	237—242
<i>Boglár Lajos</i> : A néprajzi megközelítés és a megismerés „eszközei”: dél-amerikai terepmunkáim néhány tapasztalata. The „means” of approach and cognition: some experiences of my fieldwork among South American Indians	415—419

<i>Harcza István</i> : A falvakban élők társadalmi átrétegződése. Mobility and regroupment of social strata in the village population	551—560
<i>Jeggle, Utz</i> : Folklorizmus és történelem. Folklorismus und Geschichte	242—248
A jelenlegi magyar falu néprajzi kutatásának lehetőségei. Vélemények a Varsány kötet kapcsán. Hungarian ethnographers' tasks in investigating contemporary village life in Hungary. Comments on the Varsány volume	531—567
<i>Kovácsy Tibor</i> : A paraszti életformából való kilépés ellentmondásai. Contradictions in the dissolution of the peasant way of life	560—564
<i>Pléh Csaba</i> : Szövegekre emlékezés és hagyományozás. Remembrance of texts and tradition	106—111
<i>Vágvölgyi András</i> : A család és a presztízsértékek változása Varsányban. Family structure and the changing system of values and prestige at Varsány	564—566
Vélemények a folklorizmusról. <i>Verebélyi Kincse</i> és <i>Voigt Vilmos</i> összeállítása a kecskeméti folklorizmus-konferencia előadásából. Meinungen über den Folklorismus. Zusammenstellung von <i>Kincse Verebélyi</i> und <i>Vilmos Voigt</i> aus den anlässlich des Folklorismus-Tagung in Kecskemét gehaltenen Vorträge	219—255
<i>Vitányi Iván</i> : Zár szó a folklorizmus-konferencián. Schlusswort der Folklorismus-Tagung	248—255
<i>Voigt Vilmos</i> : A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái. Die Probleme der Erforschung des heutigen Folklorismus in Ungarn	219—236

Társasági ügyek—Official business of the Ethnographical Society

A Magyar Néprajzi Társaság rendkívüli közgyűlése (1975. febr. 15) Extraordinary General Meeting of the Hungarian Ethnographical Society in 1975	112
A Magyar Néprajzi Társaság 87. közgyűlése. General Meeting of the Hungarian Ethnographical Society in 1975	113—118
A Magyar Néprajzi Társaság 88. közgyűlése. General Meeting of the Hungarian Ethnographical Society in 1976	118—123

Krónika—News and reports

<i>Balassa Iván</i> : A Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Egyesületének (AIMA) V. Kongresszusa Neubrandenburgban (NDK). Fifth Congress of the International Association of Agricultural Museums, Neubrandenburg (GDR)	271—273
<i>Balassa Iván</i> : Százéves a sepsiszentgyörgyi Székely (Nemzeti) Múzeum. Centenary of the Székely Museum in Sepsiszentgyörgy (Sfintul Gheorghe, Romania)	595—598
<i>Boglar Lajos</i> : A kisebbségek és a cinéma direct. Minorities and the cinema direct	275—276
<i>D. T.</i> : A második finn—magyar elméleti folklorizmszimposium. Second Finnish—Hungarian symposium on folklore theory, Turku	586—587
<i>D. T.</i> : Nemzetközi szeminárium Budapesten a technológiai fejlődés, a hagyományos kultúra és a népművészet kölcsönhatásáról. The impact of industrial development on traditional culture and folklore. International seminar held in Budapest	587
<i>Ecsedy Ildikó</i> : Nomád társadalmak és államalakulatok. Konferencia Budapesten és Visegrádon. Nomadic societies and nomadic states. Conference held in Budapest and Visegrád	590—593
<i>Erdélyi István</i> : Magyar őstörténeti tudományos ülés Szegeden. Scientific session on early Hungarian history, Szeged	593—595
<i>Gráfik Imre</i> : Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szaktanácskozás Sárospatakon. Regional groups in Hungarian peasant society. Conference held in Sárospatak	584—586

<i>Hofer Tamás</i> : A parasztság szociális antropológiája. Nemzetközi szimpózium Lakhnauban (India). Social anthropology of peasantry. Scientific session at Lucknow (India)	601—604
<i>Jung Károly</i> : Megalakult a Vajdasági Folkloristák Egyesülete. New Association of Folklorists of Vojvodina (Jugoslavia) formed	605
<i>Kodolányi János, íjf.</i> : Az ötödik nemzetközi néprajzi és folklór-film szeminárium Temesvárott. Fifth International Seminar on Ethnographic and Folklore Films, Timișoara (Romania)	274—275
<i>Kresz Mária</i> : „Folklór tanulmányok a huszadik században.” Az angol „Folklore Society” százéves fennállását ünneplő nemzetközi konferencia, London. Folklore studies in the twentieth century: international conference celebrating the centenary of the Folklore Society, London	268—271
<i>Kriza Ildikó</i> : Herder Kolloquium Rostockban. Herder Kolloquium in Rostock	598—599
<i>Kriza Ildikó</i> : A 9. Nemzetközi Balladakutató Tanácskozás, Esztergom. Ninth International Meeting of Ballad-Researchers, Esztergom	260—262
<i>Martin György</i> : A Duna menti Folklorfesztiválról. 1968—1978. Folklore Festival of the Peoples Living Along the Danube 1968—1978	256—258
<i>Švecová, Soňa</i> : Szórvány- és tartozéktelepülések a Kárpátokban. Tudományos tanácskozás Čadca. Satellite settlements in the Carpathians. Conference in Čadca (Czechoslovakia)	600—601
<i>Szabó Mátyás</i> : „Kultúra-kommunikáció.” XXI. Északi Néprajzi Kongresszus, Hemse (Svédország). Communication and culture: XXI. Congress of Nordic Folk Life Research, Hemse, Sweden	265—268
<i>Tylkowa, Danuta</i> : Új lengyel néprajzi összefoglalás. A new handbook of Polish ethnography and folklore	263—265
<i>Varga Marianna</i> : Tanácskozások a népi iparművészetről. Budapest. Symposia on applied folk art in Budapest	262—263
<i>Verebélyi Kincső</i> : A folklorizmus egykor és ma. Nemzetközi tudományos konferencia Kecskeméten. Der Folklorismus einst und jetzt. Internationale wissenschaftliche Tagung in Kecskemét	258—260
<i>Verebélyi Kincső</i> : X. Seminárium Ethnographicum, Ciechanowiec, Lengyelország. Xth Seminarium Ethnologicum, Ciechanowiec (Poland)	604—605
<i>Voigt Vilmos</i> : A prózaepikai folklór kutatásának kérdései. Nemzetközi tudományos konferencia, Budapest—Visegrád. International conference on research problems in prose-epical folklore, Budapest—Visegrád	587—589

Ismertetések — Book Reviews

<i>Arvastson, Gösta</i> : Skånska prästgardar (<i>Hofer Tamás</i>)	135—137
<i>Bachofen, Johann Jakob</i> : A mítosz és az ősi társadalom (<i>Soós István</i>)	422
<i>Bakó Ferenc</i> : Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. (<i>Paládi-Kovács Attila</i>)	133—135
<i>Bálint Sándor</i> : Karácsony, húsvét, pünkösd (<i>Tüskés Gábor</i>)	432—433
<i>Bálint Sándor</i> : A szögedi nemzet I. (<i>Balogh István</i>)	124—125
<i>Bálint Sándor</i> : Ünnepi kalendárium I—II. (<i>Tüskés Gábor</i>)	432—433
<i>Balke, Lotar</i> : Die Tracht der Sorben um Lübbenau (<i>Gáborján Alice</i>)	439—441
<i>Békefi Antal</i> : Vasi népdalok (<i>Vikár László</i>)	143
A Bihari Múzeum Évkönyve I. (<i>Knézy Judit</i>)	310—311
<i>Bodrogi Tibor</i> (szerk.): Messzi népek magyar kutatói. (<i>Vargyas Gábor</i>)	299—300
<i>Calame-Griaule, Geneviève</i> (szerk.): Le thème de l'arbre dans les contes (<i>Görög Veronika</i>)	449—450
<i>Cammann, Alfred—Karasak, Alfred</i> : Donauschwaben erzählen. Teil I. (<i>Páldy Krisztina</i>)	140—141
<i>Claize, Lia</i> : Korovlis eposis kartuli versia (<i>Istvánovits Márton</i>)	285—286
<i>Cuisenier, Jean</i> : L'art populaire en France (<i>Verebélyi Kincső</i>)	280—281
<i>Cseh István</i> : A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál (<i>Hofer Tamás</i>)	444
<i>Csomasz Tóth Kálmán</i> : Maróthi György és a kollégiumi zene (<i>Szomjas-Schiffert György</i>)	452—453
<i>Davis, J.</i> : People of the Mediterranean (<i>Andorka Rudolf</i>)	302—304

<i>Dinzelbacher, Peter</i> : Judastraditionen (<i>Tuskés Gábor</i>)	147–148
<i>Domokos Péter</i> : Uralisztikai olvasókönyv (<i>Kodolányi János</i>)	297–298
Egy kis madárka ül vala (<i>Kríza Ildikó</i>)	144
<i>Ene, Virgiliu</i> : Folcloristi románi (<i>Székely László</i>)	284–285
<i>Faragó József</i> : Balladák földjén (<i>Kríza Ildikó</i>)	283–284
<i>Ferenczi Imre</i> : Népi szokásrend Szőregen (<i>Paládi-Kovács Attila</i>)	127–129
<i>Fodor István</i> : Altungarn. Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland (<i>Ecsedy Ildikó</i>)	609–610
Folkklivsforskning. En bibliografi över Svenskfinland (<i>Voigt Vilmos</i>)	149–150
<i>Frykman, Jonas</i> : Horan i bondesamhället (<i>Szabó Mátyás</i>)	445–446
<i>Gábori Miklós</i> : Ala Tau — Ararát (<i>Vargyas Gábor</i>)	612–613
<i>Garbarino, Merwyn S.</i> : Sociocultural theory in anthropology (<i>Sárkány Mihály</i>)	425–426
Gemer. Národopisné štúdie, 2. (<i>Paládi-Kovács Attila</i>)	305–306
<i>Gáslason, Magnús</i> : Kvállsvaka (<i>Szabó Mátyás</i>)	446–447
Glasznik Etnografzkoj Muzeja 36, 37. (<i>Dankó Imre</i>)	151
<i>Graburn, Nelson H. H.</i> (ed.): Ethnic and tourist arts: cultural expressions from the Fourth World (<i>Badrogi Tibor</i>)	277–280
<i>Granger, Byrd Howell</i> : A Motif Index of Lost Mines and Treasures (<i>Dömötör Tekla</i>)	448–449
<i>Gunda Béla</i> : Báltky Zsigmond (<i>Paládi-Kovács Attila</i>)	129–130
<i>Györffy György</i> : István király és műve (<i>Balassa Iván</i>)	429–432
<i>Haiding, Karl</i> : Märchen und Schwänke aus dem Burgenlande (<i>Kovács Ágnes</i>)	139–140
<i>Hajdú Péter</i> (szerk.): Uráli népek (<i>Kodolányi János</i>)	289–294
Hargita Kalendárium 1978. (<i>Székely László</i>)	150–151
<i>Hegyi Imre</i> : A népi erdőkialás történeti formái (<i>Trócsányi Zsolt</i>)	436–437
<i>Herder, Johann Gottfried</i> : Esmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások (<i>Fried István</i>)	421–422
A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV. (<i>Égető Melinda</i>)	152
Irodalom és folklór határvonalán (<i>Dömötör Tekla</i>)	451–452
IWGIA Documents (<i>Voigt Vilmos</i>)	300–302
<i>Juhász Antal</i> (szerk.): Tanulmányok Kistelek történetéből (<i>Bárh János</i>)	126–127
<i>Keintzel-Schön, Fritz</i> : Die siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen (<i>Székely László</i>)	148–149
<i>Klepikova, G. P.</i> : Szlavjanszkaja pasztuseszkaja terminologia (<i>Földes László</i>)	132
<i>Knézy Judit</i> : Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (<i>Kisbán Eszter</i>)	130–132
<i>Knézy Judit</i> : A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csököly, Rinyakovácsi és Kisbajom belsősomogyi községekben (<i>Kisbán Eszter</i>)	130–132
<i>Kós Károly–Szentimrei Judit–Nagy Jenő</i> : Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet (<i>Gáborján Alice</i>)	434–436
<i>Kuczky Károly</i> : Vízi élet, népi hajózás Foktón (<i>Gráfik Imre</i>)	437–438
<i>Láng János</i> : Az őstársadalmak (<i>Vargyas Gábor</i>)	423–424
<i>Lange, Albrecht</i> : Die neuzaucher Tracht (<i>Gáborján Alice</i>)	308–310
<i>Laslett, Peter</i> : Family life and illicit love in earlier generations (<i>Andorka Rudolf</i>)	311–312
<i>Leciejewicz, Lech</i> : Ślowianszczyzna zachodnia (<i>Bódi Erzsébet</i>)	442–443
<i>Lehtonen, Juhani A. E.</i> : Kansanomainen ravustus ja rapujen hyväksikäyttö Suomeassa (<i>Gunda Béla</i>)	439
<i>Lukács László</i> (szerk.): Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből. I. (<i>Knézy Judit</i>)	306–307
<i>Manga János</i> : Z minulosti Veňarcu, Študia (<i>Šoňa Švecová</i>)	289
<i>Maspero, Henri</i> : Az ókori Kína (<i>Ecsedy Ildikó</i>)	610–612
<i>Mălescu, Spătarul, N.</i> : Kínai útinapló 1675–1677 (<i>Erdélyi István</i>)	612
<i>Novak, Vilko</i> : Izbor prekmurskaga slostva (<i>Fried István</i>)	287–288
<i>Ortutay Gyula</i> : Fedics Mihály mesél (<i>Dömötör Tekla</i>)	420
<i>Pável, Emilia</i> : Portul popular moldovenesc (<i>Halász Péter</i>)	441–442
<i>Péter László</i> : Szeged utca nevei (<i>Tárkány Szücs Ernő</i>)	454–455
<i>Petzold, Leander</i> : Deutsche Volkssage (<i>Dömötör Tekla</i>)	450–451
<i>Petzold, Leander</i> : Historische Sagen I–II. (<i>Dömötör Tekla</i>)	450–451
<i>Pletnyova, Sz. A.</i> : Poloveckije kamenňuje izvajanyija (<i>Erdélyi István</i>)	298–299
<i>Polner Zoltán</i> : Föld szülte fáját (<i>Fejős Zoltán</i>)	146–147
<i>Rékásy Ildikó</i> : Györffy István munkássága (<i>Gunda Béla</i>)	149
<i>Roth, Klaus</i> : Ehebruchschwänke in Liedform (<i>Voigt Vilmos</i>)	447–448
<i>Sääkälä, Anna-Leena</i> : The rite technique of the Siberian shaman (<i>Dömötör Tekla</i>)	608–609
<i>Steinütz, Wolfgang</i> : Ostjakologische Arbeiten I–II. (<i>Schmidt Éva</i>)	294–297

<i>Szabó Judit</i> : Rózsa királyfi (<i>Kovács Ágnes</i>)	138—139
<i>Ujváry Zoltán</i> : Gömöri népdalok és népballadák (<i>Kríza Ildikó</i>)	142—143
Táncol a hullámsipkás tenger (<i>Kríza Ildikó</i>)	144—145
A The University of Arizona Press újabb kiadványaiból (<i>Voigt Vilmos</i>)	307—308
<i>Valonen, Niilo</i> : A finnugor népek művészete (<i>K. Csilléry Klára</i>)	434
<i>Végh Olivér</i> : A kalotaszegi fazekasság (<i>István Erzsébet</i>)	137—138
<i>Веселун, Е. А.</i> : Кризис британской социальной антропологии (<i>Tagányi Zoltán</i>)	424—425
<i>Vikár, László—Bereczki, Gábor</i> : Chuvash Folksongs (<i>Vargyas Lajos</i>)	606—608
<i>Voyages Chamaniques</i> (<i>Fejős Zoltán</i>)	426—429
<i>Vujičić, Tihomir</i> : Muzičke tradicije Južnih Slovena u Madarskoj (<i>Kiss Mária</i>)	286—287
<i>Zamfira, Mihail</i> : Terminologie portului popular românesc (<i>Székely László</i>) ...	304
<i>Zsegalova, Sz. K.</i> : Russzkaja narodnaja zsvopisz (<i>Erdélyi István</i>)	282—283

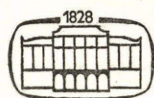

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1979

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ,
MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Balassa Iván</i> : A munkaeszköz-kutatás elvi és módszertani kérdései	1
<i>Kocsis Gyula</i> : A Tápó menti falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI—XVII. században (3 képpel, 5 táblázattal)	15
<i>Takács Lajos</i> : Az erdőhasználat változása a Kis-Balaton körül a XVIII—XIX. században	42
<i>Bálint Sándor</i> : A régi szegedi katonaélet. Népi emlékezet és helyi hagyományok	54
<i>Olsvai Imre</i> : Magyar népzenei rendezőmunka 1975-ig (21 kottával)	69

Kisebb tanulmányok, közlemények

<i>Béres András</i> : Barna Péter betyár balladájához (1 kottával)	85
<i>Domokos Pál Péter</i> : Bölényfogó vermek emléke Csíksban	89
<i>Komlósi Előd</i> : Legényszervezetek és az ifjúság téli mulatságai Délkelet-Erdélyben (7 képpel)	92

Viták, vélemények

<i>Pléh Csaba</i> : Szövegekre emlékezés és hagyományozás	106
---	-----

Társasági ügyek

A Magyar Néprajzi Társaság rendkívüli közgyűlése (1975. febr. 19.)	112
A Magyar Néprajzi Társaság 87. közgyűlése	113
A Magyar Néprajzi Társaság 88. közgyűlése	118

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán)	124
--	-----

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

*

BUDAPEST 1979

*

1. SZÁM

TANULMÁNYOK

Balassa Iván

A munkaeszközoktatás elvi és módszertani kérdései*

A marxizmus klasszikusai többször is részletesen kifejtették, hogy az ember és az emberiség kialakulásában milyen alapvető jelentősége volt a munkának és a munkaeszközöknek. „A munka a szerszámkészítéssel kezdődik . . . és a szerszám jelenti a sajátos emberi tevékenységet, az ember átalakító visszahatását a természetre, a termelést”.¹ Éppen ezért, ha egy-egy korszak termelését, gazdasági életét akarjuk tanulmányozni, akkor elsőrendű hely illeti meg a munkaeszközöket, illetve azok összefüggő csoportjait, mert azok egy általánossá vált marxi hasonlattal, a termelés csont- és izomrendszerének tekinthetők. Ezek segítségével rekonstruálni lehet a termelés részleteit. De ennél sokkal többet is jelentenek és erről a kutatónak sohasem szabad elfeledkeznie: „A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azt is megmutatják, hogy milyen társadalmi viszonyok között megy végbe a termelés”.² Ebből következik, hogy a társadalom, a termelés és annak legmozgékonyabb, legforradalmibb eleme a munkaeszköz állandó kölcsönhatásban él egymással. Ezért ezek kutatása végső soron csak együttesen képzelhető el.³

Magyarországon a munkaeszközök iránti érdeklődés a múlt század utolsó negyedében, elsősorban HERMAN Ottó halászati és pásztorérettel kapcsolatos kutatásai nyomán indult el.⁴ A természettudományos, darwinista, evolucionista felfogás kezdettől fogva rányomta bélyegét a magyar munkaeszközök néprajzi feltárására. Ennek tulajdonképpeni megalapítója JANKÓ János, aki az evolucionizmus nagy képviselőinek, mint J. G. FRAZER, E. B. TAYLOR, L. H. MORGAN munkásságát is ismerte.⁵

* Elhangzott a választmány fölkérése alapján a Magyar Néprajzi Társaság XC. közgyűlésén, 1978. június 7-én a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében.

¹ ENGELS Frigyes 1952. L. még VOIGT Vilmos 1971., BENCZE György — Kis János 1972.

² MARX Károly 1949. I. 94.

³ HOFFMANN Tamás 1977. 42.

⁴ HERMAN Ottó 1887, 1900.

⁵ BODROGI Tibor *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 748—749. A munkaeszközök kutatásának magyar, de különösen külföldi jó áttekintését l. FÉL Edit—HOFER Tamás 1961. 488—493.

JANKÓ honosította meg a magyar néprajztudományban a típus fogalmát és a tipológiát, mint kutatási módszert, de sokaknál a későbbiekben a módszerekből végeredmény lett. A típus a közös tulajdonsággal rendelkező tárgyaknak, munkaeszközöknek általánosított alapformája, mely a főbb, jellegzetesebb vonásokat tartalmazza. Azért szükséges ezek formai sorrendbe történő állítása, hogy ezeket a közös vonásokat meg lehessen állapítani. Az evolúció elve szerint a kezdetlegesebb eszközök a korban is régebbiek, melyek a fejlődés folyamán összetettebbekké válnak.

A tipológia alkalmazása és bevezetése JANKÓT már korai munkásságában foglalkoztatta. 1894-ben megkezdte a „népies munkaeszközök” gyűjtését, azzal a céllal, hogy abból az egyes tárgyak tipológiai fejlődésének bemutatására kiállítás készítsen. A munka megindításától kezdve sorozatokban szeretne volna munkájának eredményeit közzéadni. Már egyes lapokat meg is rajzoltatott belőle, elképzeléseit papírra is vetette, de megvalósítására csak közvetlenül halála előtt kapott megbízást. A tipológiában olyan munkamódszert vélt felfedezni, mely szerinte az összehasonlító finnugor néprajz alapjául is szolgálhatott.⁶

BÁTKY Zsigmond JANKÓ nagyívű vállalkozását nem folytatta, illetve egy könnyebben megvalósítható és a múzeumi feladatokat közvetlenül segítő szintre szállította le. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezte meg: „Jankó ezt (ti. *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* c. készülő munkáját) még arra is fel akarta használni, hogy egy kalap alatt a Néprajzi Osztály egész anyagának tipológiáját is megcsinálja. Innen van azután, hogy némely tárgycsoportok túlságos részletességgel vannak felvéve a munkában, arra akarván törekedni, hogy abban minden meglevő alakváltozat (mondjuk típus) meglegyen . . .”⁷ Valóban a BÁTKY által szerkesztett *Útmutató* nem, vagy csak elvétve tartalmaz tipológiai sorokat.

A tipológiai sorok felállítása, bemutatása és értelmezése viszonylag kis területet foglalt el a magyarországi néprajzi folyóiratokban és kiadványokban, majd egészen háttérbe szorult. De az 1930-as években az ilyen vizsgálatok újra történő fellendülésének lehetünk tanúi. Különösen a Néprajzi Értesítő hasábjain jelentek meg egy-egy tárgy, munkaeszköz tipológiai vizsgálatai, melyek formai szempontok szerint csoportosítottak, de történeti irányba csak ritkán mélyedtek el. A RATZEL által kezdeményezett néprajzi térképek elterjedése is gyakoribbá vált. VISKI Károly megállapítása e kor felfogását tükrözi: „Fontos tehát, hogy az alakváltozatokat összegyűjtsük s bizonyos típusok szerint osztályozván, földrajzi elterjedésüket is meghatározzuk. A nép egészére, vagy valamely csoportjára általánosítani csak azt lehet, amit az egynemű jelenségek hosszú sora bizonyít közösnek, általánosnak.”⁸

Ebben a korban a tipológiai kutatások a földrajzi szempontokon túl már funkcionális kérdéseket is gyakran figyelembe vettek, de termelési, esetleg társadalmi vonatkozásokra csak rendkívül ritkán, vagy egyáltalában nem jutottak el. A felszabadulás után kezdetben alig változott a helyzet, majd egyre inkább tipológia-ellenes hangulat terjedt el, nemcsak a néprajzban, de a régészetben is. Ennek kétségtelenül reális alapjait nem lehet kétségbe vonni, hiszen a formai tipológiákból levont távoli történeti, genetikai összefüggések sokszor ellentmondottak a valóságnak. Ezért sokakban erősödött az a felfogás, hogy a tipológiára a tárgyak, közelebről a munkaeszközök vizsgálatában nincsen

⁶ BALASSA Iván 1968, 1975.

⁷ BÁTKY Zsigmond 1906. VI.

⁸ *Magyarság Néprajza* I. 15.

szükség. Mivel ez a felfogás még ma is tudományunk egyik vitatott kérdése, így nem árt ezzel kapcsolatban állást foglalni.

Senki előtt sem lehet kétséges az, hogy megbízható eredményeket csak nagy adatmennyiségre lehet építeni. Ilyennel azonban a munkaeszközök területén nem rendelkezünk, ugyanakkor, amikor a szellemi hagyományok esetében, akár a mesét, népzénet vesszük is figyelembe, egyre inkább a megközelítően teljes anyagot át tudjuk tekinteni. A tipológiai sorok felállítása sajnálatos módon az anyagi kultúra magyar néprajzi irodalmában nagyon kis területre szorítkozott, és a magyar múzeumoktan meglévő tárgyi és ikonográfiai (rajz, metszet, fénykép stb.) anyagnak a kutatók csak kisebbik részét vették figyelembe. A tipológiai sorokat úgy kell tekintenünk, hogy azt hasonlattal szemléltessék, mint a szótárakat a nyelvtudomány esetében. Ezek megadják a szó formáját, szerencsés esetekben egyéb adatokat is közölnek, így elsősorban arra szolgálunk, hogy a nagy mennyiségű anyagban el lehessen igazodni, de semmiképpen sem arra, hogy azoktól történeti, társadalmi következtetéseket lehessen levonni. Egy szótár a megadott korszak szóincsét alfabetikus sorrendben közli, jelkérését rögzíti, de ebből nem lehet a nyelv eredetére, fejlődésére, rendszerére, társadalmi vonatkozásaira tanulságokat megállapítani. Ilyen szótárformában van nekünk szükségünk a munkaeszközök tipológiájára is, ennek segítségével tudunk megfelelő áttekintést nyerni az egyre inkább gyarapodó anyagmennyiségben.

De azonnal felmerül az az ellenvetés is, hogy a múzeumainkban található munkaeszközök, vagy azok ábrázolásai mennyiben tudják kielégíteni azokat a történeti, funkcionális, társadalmi, gazdasági és egyéb szempontokat, amelyek a mai feldolgozás elengedhetetlen tartozékai. Igaz, hogy ilyen vonatkozású adatokkal — a korábban gyűjtött múzeumi tárgyak — csak ritkán rendelkeznek, de ha legalább keletkezési és használati helyüket és idejüket ismerjük, akkor tipológiai sorrendben rendezve, az új és korszerű szempontokkal rögzített tárgyak segítségével sok esetben jól megszólaltathatók. Így a tipológia manapság sem nélkülözhető sem a rendszerezésben, sem a feldolgozás előmunkálataiban. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy ezt a munkát különböző okok miatt elődeink nem végezték el, pedig ez az előző korszakok pozitívista szemléletével is teljesíthető feladat lett volna. Ismételten hangsúlyozom azonban, hogy a munkaeszközöknek valamilyen tipológiába történő beillesztése nem végeél, hanem csak olyan munkamódszer, mely a nagy mennyiségű anyagban a tájékozódást könnyíti meg.

Ezért hoztuk létre ezelőtt másfél évtizeddel a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban a *Munkaeszköztörténeti Archivumot*, hogy megfelelő anyag segítségével tudjuk a magyarországi mezőgazdaság egyes korszakainak munkaeszközöit áttekinteni. A magyar múzeumok régészeti, néprajzi, történeti jellegű anyagából, továbbá az ábrázolásokból eddig több mint 80 000 kardon és fénykép készült el, melyeket tárgyanként és koronként csoportosítva tudunk a kutatás számára rendelkezésre bocsátani. Mindez azonban nem elegendő, mert nagyon nagy szükség van a munkaeszközök sorainak kiadására olyan formában, ahogy azt a Néprajzi Múzeum már évekkal ezelőtt elhatározta, és csak sajnálni lehet, hogy a nagy vállalkozás még eddig nem jutott el a megvalósulás útjára, bár a területen kész, vagy biztatásra hamar befejezhető kéziratok rendelkezésre állanak.⁹

⁹ BALASSA Iván 1972.

Lényegében a tipológiai áttekintést szolgálja a *Magyar Néprajzi Atlasz* is, melynek lapjai már elkészültek, és megjelenésükre a közeljövőben lehet számítani. A néprajzi atlaszok általában típusokat állapítanak meg, és azok földrajzi elterjedését vizsgálják, de újabban történeti, funkcionális és más szempontokat is érvényesítenek, ami használhatóságuk lehetőségét jelentős mértékben tágítja. A kérdéseknek, tárgyaknak, munkaeszközöknek európai méretekben térképlapokra történő vetítése pedig lehetővé tesz bizonyos szempontú nagyobb áttekintést, összehasonlítást is.¹⁰

A felszabadulás után egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a magyar néprajztudomány a munkaeszközök kutatása felé, és az anyag feltárását tekintette legfontosabb feladatának. „A termelőeszközök változásának, fejlődésének a társadalomra gyakorolt hatását csak úgy tudjuk pontosan felmérni, ha tényszerűen ismerjük az egyes munkaeszközök fejlődésének menetét.”¹¹ A tanulmányok egy része azonban továbbra is elsősorban a formai kritériumokat vette figyelembe, és tipológiai sorokat állított fel. De egyre nagyobb számban jelentek meg olyan tanulmányok is, melyek történeti szemlélettel a munkaeszközök feltárásában a gazdasági és társadalmi szempontokat is érvényesítették. Így többek között TAKÁCS Lajos munkáinak egész sorában találunk példákat az ilyen feldolgozásra.¹² Mások meg egy-egy kultúrnövény művelésmódjának történeti kutatása során egész eszközkomplexumok bemutatását végezték el.¹³

Bár kétségtelen, az utóbbi három évtizedben a munkaeszközök kutatásának döntő többsége a földművelésre irányult, de jeles eredmények születtek más területeken, így a kender- és lenfeldolgozás vizsgálatában is. SZOLNOKY Lajos munkamódszerét így összegezi: „Első lépésként a rendelkezésünkre álló a magyar etnikumot reprezentáló adatokat az összehasonlításhoz legalkalmasabban rendezni kell: meg kell alkotni az egyes vizsgált eszközök és eljárások típusait, mégpedig funkcionális, formai és szociális kritériumok alapján, a terminológia messzemenő figyelembevételével. E rendszerezés után kell következnie az így megállapított típusok elterjedési területeinek a meghatározása, azaz a kartografikus interpretálás.”¹⁴

Az utóbbi évtizedek munkaeszköz kutatásaiból kiemelkedik FÉL Edit – HOFER Tamás áttányi (Heves m.) mintegy 500 eszöközről szóló tanulmánya, mely többségében eddigi tudományszakunk által nem, vagy alig érintett szerszámféléseket mutat be. Helyesen állapítják meg, hogy „egyre kevésbé képzelhető el, hogy tudományosan tárgyalni lehetne az eszközformák alakulását az azokat használó paraszti társadalom történetétől elszakítva, s hasonlóképp egyre kevésbé lehetséges paraszti társadalmak történetéről írni termelőtechnikájuk beható elemzése nélkül”.¹⁵ Csak sajnálni lehet, hogy ez az anyag eddig még teljes egészében nem jelent meg, és mivel a kiadottak is jórészt német nyelven láttak napvilágot, ezért a további magyar kutatás ezeket kevésbé veszi figyelembe.¹⁶

¹⁰ BARABÁS Jenő 1972.

¹¹ BALASSA Iván 1949. 99. A továbbiakban sem törekszem teljes tudománytörténeti áttekintésre, csupán a fő irányvonalakat jelzem.

¹² TAKÁCS Lajos 1954., 1962., 1963., 1967a, 1967b, 1968–69, 1969, 1974 – hogy csak néhányat említsek rendkívül gazdag munkásságából.

¹³ BALASSA Iván 1960., TAKÁCS Lajos 1964. Ilyen jellegű további könyvek (burgonya, olajosmagvak stb.) megjelenését a közeljövőben várjuk.

¹⁴ SZOLNOKY Lajos 1972. 14., – vö. még BARABÁS Jenő 1963. 41.

¹⁵ FÉL Edit – HOFER Tamás 1961. 490.

¹⁶ FÉL Edit – HOFER Tamás 1962., 1974.

Az a módszer, mellyel egyetlen falu munkaeszköz anyagát az utóbbi 80–120 évben a néprajzi gyűjtési módszerek segítségével áttekintik, mintaszerű: a munkára, munkaszervezetre, családi struktúrára, a településre és a falu társadalmára tett hatását egyaránt vizsgálják. Egyetlen, a cséplőgéppel kapcsolatos példájukból és annak sokoldalú interpretálásából munkamódszerük jól nyomon követhető.¹⁷

Átányon a gabonaneműeket nyomtatták, az első gőzcséplőgép 1904-ben jelent meg, és már 1913-ban csak elvétve akadt, aki nyomtatott. Ez a változás visszahatott az aratás munkájára is. Kisebb kéréket kellett kötni, mert a nagyobbakat a gép nem fogadta be. A részesaratók egy részének a géphez is el kellett szegődnie. A paraszti géptulajdonosok, a gépészek a falu társadalmában új réteget jelentettek. Az udvarok belső beosztása is megváltozott, megszűnt a szűrű, a kéréket csak ideiglenesen rakták asztagba, viszont nagyobbak és szebbek lettek a szalmakazlak, mert a gép kevésbé törte össze a szalmát. Viszont a törek különválva önálló építményt követelt magának, és jelentős szerepet kezdett betölteni répvál vegyítve a takarmányozásban, és ezzel az utóbbi terjedését is elősegítette. Ugyanakkor a nyomtatásnál olyan fontos négy ló tartása, néhány évtized alatt csaknem teljesen megszűnt, illetve egy párra csökkent. A géppel csévelt gabonát nem kellett tovább tisztítani, mosni, mint a nyomtatottat. A vékával történő mérést viszonylag rövid idő alatt elűntette a minden gépnél alkalmazott tizedes mérleg.

Csak ez a néhány felsorolt, de a szerzők által bővebben feltárt változás lényegében egyetlen — ha még olyan fontos — gépnek, a cséplőgépnek a megjelenése eredményezte. Ha a munkaeszközöknek az átányihoz hasonló felméréssel a magyar nyelvterület legalább tíz különböző fejlettségű falujából rendelkezniük, akkor messzemenő általánosításokat tudnánk levonni a munkaeszközök, a gazdálkodás, a társadalom fejlődésének törvényszerűségeiről is.

A munkaeszközök, azon belül is a mezőgazdasági munkaeszközök kutatása az utóbbi évtizedekben nemcsak nálunk, hanem egész Európában fellendült. Így a Szovjetunióban egész kiadványsorozatok, terjedelmes monográfiák foglalkoznak a kérdéssel. Dániában ezelőtt egy negyed századdal megalapították a Mezőgazdasági Munkaeszközök Történetének Kutatására Alakult Nemzetközi Titkárságot, mely központi tervek szerint az egész világra kiterjedő archívumot, könyvtárat igyekszik létrehozni, és több mint egy évtizede rendszeresen megjelenteti a *Tools and Tillage* című folyóiratát. Ezen túl is lehetne tovább sorolni azokat a kezdeményezéseket, vállalkozásokat, konferenciákat, melyek a téma iránti érdeklődésről tanúskodnak.¹⁸

E rövid tudománytörténeti áttekintés után próbálom példákon szemléltetni, hogy milyen módszerekkel dolgozhat ma a munkaeszköz kutatás, és milyen eredményeket lehet segítségével elérni. A példák nagyobbik részét saját kutatásaimból veszem.

A munkaeszköz és az egyes ember kapcsolatából két fontos kérdést emelek ki. Az egyik a szerszámot készítő ember tevékenysége, mely nemcsak re-produkáló, hanem sok esetben alkotó, fejlesztő is. Az újabb kutatás ugyan a népművészet területén a közösség, mely bizonyos korokban és bizonyos társadalmi osztályoknál a többé-kevésbé homogén kultúrát hordozza, jelentőségét rendkívül fontosnak tartja, de a kiemelkedő egyéniségeknek az újító alko-

¹⁷ FÉL Edit—HOFER Tamás 1963. 558–576.

¹⁸ BALASSA Iván 1967.

tásokban való különleges szerepét is aláhúzza. Ez az ORTUTAY Gyula alapította Budapesti Folklór Iskola — amint azt a külföldi irodalom nevezi — egyik legfontosabb tétele. Ez megfelelő áttétellel alkalmazható a munkaeszközök készítésére is. Ezek kiemelkedő mesterei ugyanannak a típusnak külsőben szebb, a munkában jobban kézhez álló egyedeit készítették el. A tapasztalat, esetleg külső hatás a változtatás, a javítás irányába érvényesült. Ezt a közösség vagy elfogadta vagy nem, ettől függött általános elterjedése. Példákat ugyan lehetne e problémával kapcsolatban is felsorolni, de ilyen irányú részletes kutatással még alig rendelkezünk.

Az eddigi irodalom ugyancsak ritkán foglalkozott a munkaeszközt használó emberrel. Általános munkafolyamatokat írt le, vagyis tipizált. Pedig tudjuk, hogy a gabona kaszálásának is megvoltak a kiemelkedő egyéniségei, akik szebben, könnyedebben, gyorsabban végezték ezt a nehéz munkát, akiket éppen ezért a nagybirtokokon a kaszások élére helyeztek, hogy példát mutassanak a többieknek. Mások meg éppen csak, hogy ellátták a munkát, de számukra az csak nyűgöt jelentett, ami meg is mutatkozott a munka mennyiségében és minőségében egyaránt.

De lássunk egy példát. Az utóbbi kutatások úgy vélik, hogy a túróékének (szimmetrikus ekevas) a fordító ekévé (aszimmetrikus ekevas) való fejlődése innám csaknem két évezredes újra és újra megismétlődő folyamat. Ugyanis a hozzáértő szántó ember túróékével is tud valamennyire fordítani, mint azt manapság indiai, nepáli példák igazolják, de a régészeti szántásnyomok is néhány esetben erről tanúskodnak. Ilyenkor az ekevasnak a fordítás irányával ellentétes oldala lekopik. Ezért — feltehetően — a szántás munkáját végző inspirálására, már eleve baloldali szárny nélkül készíti azt a kovács, és az így aszimmetrikussá válik, vagyis létrejön az aszimmetrikus vasú, fordító, más néven ágyeke.

Az, aki egy munkaeszköz használatában mester, az nemcsak megbecsüli szerszámát, hanem mindent elkövet, hogy a legjobbat szerezzze meg, a legszebbet, amelyen maga is igyekszik javítani. Röviden, a munkaeszköz készítője és használója az, aki különböző indítékokra, de mindenesetre a munka megkönnyítése, jobbítása érdekében javítani igyekszik szerszámán, vagy éppen átveszi a máshol látottakat, illetve adaptálja azokat.

A társadalom igénye, a termelés mennyiségének fokozása a munkaeszközök fejlődésének legfőbb mozgatója. A római birodalom részben kelta oppidumokból kialakult városainak ellátására hatalmas mennyiségű gabonára volt szükség. Ugyanakkor a birodalom megvédését szolgáló katonák élelmezése is jelentős mennyiségű gabonát kívánt. A kenyérhiány a polgári lakosság és a katonák között egyaránt lázadásokhoz vezethetett. Így állami és társadalmi érdek egyaránt azt kívánta, hogy minél többet termeljenek, és ezt elsősorban termelékenyebb munkaeszközök segítségével lehetett elérni.

Ha a római kori ekevasakat vizsgáljuk, akkor Pannóniában, de más provinciákban is a szimmetrikus mellett feltűnnek az aszimmetriára hajlók, sőt a teljesen aszimmetrikusak is, melyek már fordítani tudták a földet. Ezzel egyidejűleg megjelennek a nagyobb szántásbiztonságot jelentő eketaligák, ezeket az ekéhez kapcsoló láncok, a szántást megkönnyítő csoroszlyák, hogy csak a legfontosabbakat említsem. Ehhez a fejlett, ún. ágyekéhez már a föld bizonyos pihentetési rendszere is járult.

Azt pedig, hogy a munkaeszköz milyen szorosan kapcsolódik a szükség-lethez, éppen ennek az ekeformának a további története bizonyítja. A IV—V.

század után a népvándorlás időszakában nem, vagy alig találjuk nyomát azokon a helyeken, ahol a római korban tudjuk bizonyítani. Majd csak a X. század után tűnnek fel újra, de például a Kárpát-medencében csak a XII. századtól találjuk meg ismét a nyomát. Ez az, amit a mechanikus evolucionizmus hívei nem tudnak megérteni, és ez a végső oka annak, hogy még a kétségtelen bizonyítékok ellenére is tagadják az ágyekének a római korban történt használatát.¹⁹

Az aratás két legfontosabb eszközének, a sarlónak és kaszának formai változatosságát több tanulmány is tárgyalta, ennek ellenére ezen a téren az elkövetkező kutatásnak van még tennivalója. Sokkal jobban ismerjük a sarló-kaszaváltás kezdetét, körülményeit és folyamatát az ország egyes részein.²⁰ E változás a munkaszervezet alapos átalakulását is eredményezte. Hiszen a sarlóval legtöbbször az asszonyok dolgoztak, míg a férfiak a kévekötés munkáját végezték. A kaszával kizárólag férfiak vágták a gabonát, míg az asszonyok a markot szedték, a kötés munkáját inkább férfiak végezték. Az előbbi esetben 4–6 asszony sarlózott, míg a kaszás aratásnál az arató pár volt az alapegység, sok helyen két párhoz egy kötöző (esetleg kötélterítő) is járult. A párok a nagybirtokon (változó számban, de többnyire 12) bandába szerveződtek egy bandagazda vezetésével.

A kasza az adott körülményektől függően megháromszorozta a termelékenységet, járulékos eszközökkel javult munkája, és új eszközöket fejlesztett ki, melyre korábban nem volt szükség (a kasza-csapó, -villa, -geroblye). Így a marokszedő kampót, melynek szerepét sokszor a sarló töltötte be, a tarlógeroblyét, melyre a sokkal gondosabb, sarlóval történő aratáskor nem volt szükség, a kévekötfőa elterjedését is elősegítette, hogy csak néhányat említsek.²¹ Így a kaszához és a vele végzett aratáshoz szorosan kapcsolódó járulékos eszközök egész sora jött létre, mely a jobb és gyorsabb munkát elősegítette.

A kasza térhódításával azonban nemcsak a munkaszervezet változott meg, hanem a munkabérek is csökkentek. A feudális – kapitalista körülmények között a technikai haladás csak a földesúrnak jövedelmezett, a munkásnak pedig bérét csökkentette. Pest megye rendelkezése 1841-ben ezzel kapcsolatban azt állapítja meg: „... tekintetben vétetvén, hogy a megyének legnagyobb részében az aratás helyett a gabonának kaszáltatása vétetett légyen gyakorlatba; ... ezen munka az aratásnál sokkal kevesebb fáradsággal van összekötve ...”. Ugyanebben az évben a Magyar Gazda azt állapította meg, hogy nemcsak „gyorsabban végezzük az aratást, hanem olcsóbban is, és ez a kasza alkalmazása sarló helyett”.²² A bércsökkenés, melyről országos felméréssel nem rendelkezünk, sok esetben meghaladta a 20–30 %-ot is. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy az aratás általában két hét alatt végbement, akkor a korábban négy – hat hétre adott komenció (természetbeni élelmezés) vesztesége is jelentősnek mondható. Ebből következik, hogy a földesúr általánosságban szorgalmazta a kasza elterjedését, míg a munkások, ahol lehetett ragaszkodtak a sarlóhoz.

Így a munkaeszközök vizsgálata társadalmi, sőt osztályvonatkozásokat is felvet, illetve ezek bevonása nélkül nem lehet azokat vizsgálni. A jobbágy

¹⁹ BALASSA Iván 1973. 154–156.

²⁰ A gazdag irodalomból csak néhányat emelek ki: TÁLASI István 1957., TAKÁCS Lajos 1967a, 1968–69.

²¹ TAKÁCS Lajos 1969., SELMECZI KOVÁCS Attila 1971–1972., 1977.

²² SÁPI Vilmos 1967. 183–184.

és a földesúr érdeke a munkaeszközök vonatkozásában is homlokegyenest ellentétben állt egymással. 1811-ben az egyik világosan gondolkozó főúr írta az alábbiakat: „Mert a jobbágy a ki ugyan azon eszközzel dolgozik az urának, mellyel a maga földjeit műveli, nem könnyen áll rá arra, hogy azt újjal, ha szinte jobbal is felcserélje; a földesúrtól se lehet pedig kívánni, hogy egyszeriben annyi sok újtalálmányú földművelő eszközt beszerezzen, a mennyi a földjeinek robotos erővel való megmunkálására szükséges volna”.²³

A kapitalista korszakban az ingyenes robotos munkaerő megszűnésével ismét megváltozott a helyzet. A földesúr új szerszámokat, gépeket szerzett, mellyel jelentős mértékben csökkenteni tudta a béreket, illetve a részesedést. Ezek közül érdemes megemlíteni az ekekapát, másnéven lókapát, mely Nyugat-Európában a XVIII. század második felében tűnt fel. Nálunk a XIX. század elején kezdik emlegetni, de valójában a század második felében, sőt inkább utolsó negyedében válik általánosabbá. Először a nagybirtokok, majd a nagyparaszti birtokok szereztek be ott, ahol a részes kukoricaművelés általános volt. Ez a szerszám a művelésmódban változást okozott, mert csak akkor lehetett használni, ha a növényt (kukorica, burgonya) sorba vetették. Ezért a sorba-vetés minden szerszáma (lineázó, pergető, vetőgép stb.) egyszerre széles körben elterjedt. Ugyanakkor az ekeka használata korlátozta, majd két irányba történő alkalmazása egészen megszüntette az ún. köztes (bab, tök stb.) veteményeket.

Azonos idő alatt egy ló és egy ember 5–12 kapás munkáját tudta elvégezni. Mivel pedig lóval és ekekapával csak a munkáltató rendelkezett, ezért a részt jelentős mértékben csökkentették. Először a feles kukorica változott harmadossá, majd egyes területeken, ahol munkaerőfelesleg tartósan mutatkozott a negyedes, sőt ötödös művelés is előfordult. Ehhez járult még számos külön szolgáltatás, különösen pedig a ledolgozás, vagyis ingyen napok töltése. Ezt rendszerint a legnagyobb munkaidőben vette igénybe a gazda, amikor a munkás keresni tudott volna.

A kukoricarészességből élő agrárszegénység egyes vidékeken valóságos forrongásba tört ki a lóka használata miatt. Így 1881-ben országosan ezt állapította meg egy mezőgazdasági adatközlés: „... a parasztok — már t. i. azok, kik utalva vannak arra, hogy kenyerüket napszámmal keressék — nem győzik eléggé szidalmazni ez eszközt, mondván: „hogy elveszi kenyerüket””. Máshol ezen is túlméntek, összetörték az ekekapákat, és az azokkal töltögetett kukoricát kivágták. Ezt tették például 1894-ben Kiskunhalason, sőt a gazdának még a szőlőjét is tövestől elpusztították. Az 1890-es években Oroszában a mezőről hazatérő harmadosok a föld végében egy ekekapát találtak, és azt összetörték, ezt mondván: „Miattad nem kaptunk harmados földet”.²⁴

Hasonló szembenállást más gépek esetében is feljegyeztek, így különösen az aratógép elterjedésével kapcsolatban, vagy a gőzcséplőgép munkabállításával, mert ez utóbbi a nyomtatók és cséplők kereseti lehetőségét jelentős mértékben csökkentette. Az ilyen géprombolások Nyugat-Európában, különösen Angliában már a XVII–XVIII. századtól kezdve előfordultak. Ez a kapitalista korszak kezdeti velejárója, a munkás természetes védekezése: „Amidőn a termelőeszköznek e meghatározott formája ellen lázad, akkor ellene mint a tőkés termelés mód materiális alapja ellen támad”.²⁵

²³ BALASSA Iván 1973. 404.

²⁴ BALASSA Iván 1960. 179–184.

²⁵ MARX Károly 1949. I. 462.

A példákat még lehetne szaporítani, de ehelyett inkább nézzük meg, hogy az egyes tudományterületek ma milyen szemlélettel vizsgálják a munkaeszközök kérdését. Természetesen valamennyit nem említhetem meg, csak néhányat emelek kik közülük.

Az *agrártörténet* hazánkban a mezőgazdasági munkaeszközök fejlődésének kérdésével nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozik. A folyóiratokban, monográfiákban csak elvétve találunk egy-egy ábrázolást, adatot, inkább csak illusztrációként, de semmiképpen sem olyan formában, hogy abból valamilyen következtetést le lehetne vonni. Általában a más tudományterületek e téren elért eredményeit is csak utalásokban, jórészt csak a technikai szint érzékeltetésére említik meg. Ez nem mindenütt van így, mert pl. Angliában,²⁶ de a Szovjetunióban²⁷ is az agrártörténészek a munkaeszközök kutatása területén nemcsak járatosak, hanem új eredményeket hozó vizsgálatokat is végeznek. Nálunk az agrártörténet elsősorban a termelési eredményekkel, módszerekkel, a termelési viszonyok rendkívül fontos kérdéseivel foglalkozik.

Ennek okát immár több évtizedes megfigyelésem, tapasztalatom alapján abban látom, hogy az egyszerűbb, de különösen a bonyolultabb munkaeszközök használatát, működését, a vele végzett munkát az agrártörténészek viszonylag kevésbé ismerik, nehezebben tudják felmérni a teljesítmény nagyságát. Ezért inkább olyan kérdéseket dolgoznak fel, melyek a források segítségével pontosan megállapíthatók. Abban ugyanis kétségtelenül igazuk van agrártörténészeinknek, hogy pl. egy XVII. századi eke vagy csak egy sarló teljesítményét nehéz megállapítani és általánosítani.

Itt a történeti tudományok egy rendkívül nehéz problémájával kerülünk szembe. A kutatót egész élete, ismereteinek döntő többsége akaratlanul saját korszakához köti. Ez alól még a legtehetségesebbek és legnagyobb tudásúak sem vonhatják ki magukat. Ezért a kutatás egyik legnagyobb veszélye a ma jelenségeinek, gondolkozásmódjának beleérzése, sőt nem egy esetben belemagyarázása a régi és általában csak töredékek alapján ismert történeti korszakok anyagi kultúrájába, szellemi életébe. Ezért egy-egy kérdésre gyakran adunk a legjobb akaratunk ellenére is olyan választ, megoldási lehetőséget, melyet az illető kor emberei ugyancsak megmosolyognának.

A munkaeszközökkel azonban lehet kísérleteket végezni, mint ahogy ezt számos országban meg is teszik. Így közvetett tudomásom van arról, hogy ilyen módon kísérleteznek Szovjet-Újraánban, saját magam figyelhettem meg ezeket Dániában,²⁸ illetve publikációkból Csehszlovákiában.²⁹ Egy-egy szerző pontos mását elkészítették, és igyekeztek ugyanolyan külső körülményeket teremteni, mint a munkaeszköz használatának időpontjában lehetett, és így vontak le a végzett munkából megfelelő következtetéseket a mennyiségi és minőségi kérdésekkel kapcsolatban. Most nem akarom az ilyen kísérletek buktatóit sorra venni, de annyit meg lehet állapítani, hogy ezek elsősorban Dániában váltak be, ahol évtizedek óta nagyobb területen és állandóan folytak kísérletek. Ezeknek nagy előnyük az, hogy a kívánságnak megfelelően többször is megismételhetők.

²⁶ Elég, ha ezzel kapcsolatban FUSSEL, G. E. 1952. könyvét említem, akinek magyarul is jelent meg hasonló cikke: FUSSEL, G. E. 1968.

²⁷ Erdemes megemlíteni többek közt: *Matyeriali po isztorii zemlegyelija SzSzk* köteteit.

²⁸ HANSEN, H — O. 1969.

²⁹ ŠACH, Fr. 1972.

Az ilyen kísérletek nagy előkészítést és állandó szervezetet igényelnek, mert csak így szolgáltatnak megbízható eredményt. Egy alkalommal az 1960-as évek elején mi is megkíséreltük egy négyökrös fogattal végzett szántás rekonstrukcióját és filmezését. Az egyszeri kísérlet azonban nem sok eredménnyel járt. A Hortobágyon ugyan találtunk négy magyar ökröt, de azok addig soha nem jártak együtt, és azt hiszem nem kell az ebből adódó nehézségeket ecsetelni. Másrészt a négyökrös fogat hajtásában járatos ember sem állott rendelkezésre, és természetesen olyan sem akadt, aki az ún. debreceni faekével szántani tudott volna. Ebből is látszik, hogy az ilyen kísérletek csak hosszabb távon, megfelelő előkészületekkel, ember és jószág megfelelő összeszokása, betanulása esetén járhatnak eredménnyel.

A *technikátörténet* nálunk nagyon elhanyagolt, és csak újabban ébredező tudományág, különösképpen megállapítható ez az agrártechnika történetével kapcsolatban. Ezzel függhet össze az is, hogy az agrártörténet a munkaeszközök irányába kevés érdeklődést mutat. Jellemzőnek tartom, hogy azokban az országokban, ahol az ipari forradalom annak idején megindult, ezt a tudományágot nemcsak nagyra becsülik, hanem jelentős eredményeket is értek el benne. Meg kell azonban azt is mondanom, hogy a technikátörténetet elsősorban a munkaeszközök technikai fejlődése foglalkoztatja, hiszen művelőinek többsége ilyen ismeretekkel rendelkezik, másodsorban kutatja a vele végzett munkát, és annak a termelésben mutatózó eredményeit. A társadalmi vonatkozások és kapcsolatok feltárására pedig csak elvétve kerül sor.

A *régészet* az őstörténeti és történeti korszakokban rengeteg munkaeszközt tárt fel. Ezek funkcionális megszólaltatása újabban széles körben terjed. Elég, ha ezzel kapcsolatban az angol WHITE munkásságát említem, aki az ásatási leletek és a latin auctorok megfelelő helyeit összevetve nemcsak a fejlődés irányát, hanem a villa gazdálkodását is meg tudta rajzolni, vagy helyenként társadalmi vonatkozásokra is tudott utalni.³⁰ A szovjet V. J. DOVZSENOK a keleti szlávok földművelésének történetét mutatta be az eszközök fejlődésének segítségével a legrégebb korszakoktól egészen a XIII. század közepéig, s igyekezett felvázolni azt a társadalmat is, amelyik azokat használta.³¹

Hadd említsem meg a hasonló módszerekkel dolgozó lengyel Zofia PODWIŃSKAT, aki elsősorban a középkori mezőgazdasági munkaeszközöket tanulmányozta.³² A sort folytathatnám, de ennyi is elegendő annak igazolására, hogy más országokban a régészet kiveszi a részét a munkaeszközök megszólaltatásában, helyenként azoknak a termelésben és áttételesen a társadalom formálásában betöltött szerepére is figyelmet fordít. Ez nálunk sokáig csaknem teljesen hiányzott. Újabban a fiatalabb generáció néhány tagja nemcsak érdeklődést mutat a kérdés iránt, hanem az első eredményekkel is jelentkezett.³³ Az eddigi tartózkodást valami hasonló okban keresem, mint az agrártörténet esetében: nem könnyű az ásatásból előkerült munkaeszközök megszólaltatása. Ez már csak azért is nehéz, mert erre a régészek egyetemi képzésében sokáig nem gondoltak.

Hosszú időn keresztül úgy látszott, hogy a *néprajz* megelégedett a tipológiával, sajnos azonban az ilyen jellegű kutatásoknál is csak kisebb részered-

³⁰ WHITE, K. D. 1967.

³¹ DOVZSENOK, V. J. 1961.

³² PODWIŃSKA, Z. 1962.

³³ MÜLLER Róbert 1971. Kandidátusi értekezésében a földművelési munkaeszközök régészeti vasleleteit dolgozta fel.

ményeket tudott felmutatni. Ezt egészítette ki a funkcionális elemzés, mely ugyancsak nem ölelt fel nagyobb, összefüggő területeket. Az ilyen jellegű kutatás többnyire csak egy — még ha az olyan jelentős — munkaeszközre terjedt ki, és a legkritább esetben foglalkozott eszközkomplexumokkal. A munkaeszközök egyes emberrel, csoportokkal vagy a társadalom szélesebb rétegeivel való összefüggéséről — mint láttuk — csak az utóbbi időben esik szó.

A munkaeszközök kérdésével foglalkozó néprajzi kutatónak ma a hozzáférhető anyagot tipológiai sorrendbe kell rendeznie. A funkciót megállapítania, de ehhez a terepen már alig-alig gyűjthet ismereteket. Ezért a levéltárakat, archívumokat, az ikonográfiai anyagot és az egy évszázadra visszanyúló fényképeket kell faggatnia, miközben más tudományágak: etimológia, agrártörténet, technikatörténet stb. esetleges idevonatkozó eredményeit is figyelemmel kell kísérnie. Mindezt saját magának kell elvégeznie, mert az egyes tudományterületek ezt helyettünk nem végzik el, hiszen kutatási irányuk más célkitűzésekkel fejlődött. A régészet esetében nálunk nem egy alkalommal a néprajz kutatói igyekeznek tájékozódni a régi korok munkaeszközei között, sőt arra is találunk példát, hogy egy-egy terület önálló feldolgozására is vállalkoznak.

Ezek után joggal kérdezhetjük, hogy mi tehát a munkaeszközök kutatásában a követendő út, és milyen feladatokat kell e kétségtelenül fontos területen megoldani.

A fentiekből kiderül, hogy elsősorban a meglévő anyagot kell rendszerezni, ha úgy tetszik tipologizálni, és minden kutató számára hozzáférhetővé tenni. A feldolgozásban az összes lehető forrásokat megszólaltatva a funkció, a használat kérdését kell alaposan szemügyre venni, nem felejtkezvén meg az egyén: akár mint alkotó, akár mint a szerszámmal munkát végző szerepéről. Az egy-egy munkafolyamat elvégzésére szolgáló eszközöket együttesen, egymáshoz kapcsolódva kell bemutatni, mert a kérdéseket így jobban és könnyebben meg lehet oldani. Foglalkozni kell a munkaeszközöknek a termelésben betöltött szerepével, és ennek társadalmi vonatkozásaival, mely minden esetben két irányú hatást foglal magába: a társadalomgazdasági igény alakítja a munkaeszközöket, azok pedig visszahatnak a termelés áttételével a társadalomra.

Ezek után most az következne, hogy megállapítsam: mindezt komplex kutatásokkal lehet megoldani. Talán két-három évtizeddel ezelőtt magam is ezt mondtam volna, de a tapasztalat másról győzött meg, természetesen csak a magam tudományterületén. A fent érintett tudományterületek mind saját történetileg kialakult kutatási területtel rendelkeznek, aminek helyességét, határait lehet ugyan vitatni, de azok megváltoztatása és egymáshoz való közelítése rendkívül nehéz. Mindegyik a maga feladatát tartja a legfontosabbnak, és ez helyes is, mert a munkánkban hinni kell. Éppen ezért a jelen pillanatban a komplex kutatás aligha vállalkozhat többre, mint hogy egymás eredményeit átvegyük, ha pedig ilyen nincs, akkor saját amatőr kutatásunkra kell támaszkodnunk más tudományterületeken. Természetesen nem tagadom, hogy egy-egy tudományos kérdést a maga szemszögéből több rokon tudomány is feldolgozhat, de ennek eredményeit egy szintetizáló elmének kell összefoglalnia.

A fenti megállapításomat számos példával tudom alátámasztani, de ez már olyan interdisciplináris és tudományszervezési kérdéseket érintene, melynek kifejtésére ez alkalommal nem vállalkozhatom.

IRODALOM

- BALASSA Iván
 1949 *A Néprajzi Múzeum favillagyűjteménye*. Ethnographia LX. 99–139.
 1960 *A magyar kukorica*. Néprajzi tanulmány. Budapest
 1967 *A mezőgazdasági munkaeszközök kutatásával kapcsolatos konferenciák*. Ethnographia LXXVIII. 609–613.
 1968 *Jankó János az etnografus*. Ethnographia LXXIX. 317–330.
 1972 *Gondolatok a munkaeszközök történelének kutatásáról. Tíz éves a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archivuma*. Ethnographia LXXXIII. 584–589.
 1975 *Jankó János. 1868–1902. A múlt magyar tudósai*. (Szerk.: ORTUTAY Gyula) Budapest
- BARABÁS Jenő
 1972 *A Magyar Néprajzi Atlasz (MNA) munkálatainak jelenlegi állása*. Ethnographia LXXXIII. 376–378.
- BÁTKY Zsigmond
 1906 *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez*. Budapest
- BENCZE György – KIS János (szerk.)
 1972 *Munka és emberreválás. Engels hipotézise ma*. Budapest
- DOVZSENOK, V. J.
 1961 *Zemlerobsztvo drevnoj Ruszii do szeredini do XIII. szt.* Kiev
- FÉL Edit – HOFER Tamás
 1961 *A parasztember szerszámjai*. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. Ethnographia LXXII. 487–535.
 1962 *Der Atányer Scheffel*. Ein Beitrag zu den Beziehungen Mensch und Gerät. Schweizerisches Archiv für Volkskunde LVIII. 102–125.
 1963 *Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai*. Agrártörténeti Szemle V. 558–569.
 1974 *Geräte der Atányer Bauern*. Budapest
- FUSSEL, G. E.
 1952 *The Farmers Tools 1500–1900*. London
 1968 *Eke és szántás 1800 előtt*. Agrártörténeti Szemle X. 343–354.
- ENGELS Frigyes
 1952 *A természet dialektikája*. Budapest
- HANSEN, H–O.
 1969 *Experimental Ploughing with a Dostrup Ard Replica*. Tools and Tillage I. 2.
- HERMAN Ottó
 1887 *A magyar halászat I–II*. Budapest
 1900 *A magyarok nagy ősfoglalkozása*. Budapest
- HOFER Tamás I. FÉL Edit
 HOFFMANN Tamás
 1977 *Parasztok*. Vázlat a termelés és fogyasztás ellentmondásairól a prekapitalista Európában. Valóság 10. sz.
- KIS János I. BENCZE György.
Magyar Néprajzi Lexikon I.
 1977 (Főszerkesztő ORTUTAY Gyula) Budapest
- A Magyarság Néprajza* I–IV.
 é.n. 2. kiadás. Budapest
- MARX Károly
 1949 *A tőke*. Budapest
- MÜLLER Róbert
 1971 *Adatok a honfoglaló magyarság földműveléséhez*. Ethnographia LXXXII. 249–261
- PODWIŃSKA, Z.
 1962 *Technika uprawy roly w Polsce sredniowiecznej*. Wrocław–Warszawa–Kraków
- ŠACH, Fr.
 1972 *Übersicht über die Entwicklung der Bodenbearbeitung in Böhmen und Mähren*. In: BALASSA Iván (red.): *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Budapest
- SÁPI Vilmos
 1967 *A mezőgazdasági bémunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig*. Budapest

- SELMECZI KOVÁCS Attila
 1971—72 *Handgeräte für das Garbenbinden und die Einbringung des Getreides in Ungarn*. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 267—276.
 1977 *Mezőgazdasági eszközkapcsolatok: marokszedő kampó és kévekötfőja*. Ethnographia LXXXVIII. 270—301.
- SZOLNOKY Lajos
 1972 *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás*. Budapest
- TAKÁCS Lajos
 1954 *Egy új szalmakötélkészítő eszköz (verecsény)*. Néprajzi Értesítő XXXVI. 7—24.
 1962 *Hanttörő*. Néprajzi Értesítő XLIV. 315—321.
 1963 *Ültetőfák Magyarországon*. Ethnographia LXXIV. 350—373.
 1964 *Dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest
 1967a *Kaszasarlók Magyarországon*. Ethnographia LXXVIII 1—21.
 1967b *Ag- és vesszővágók a Tisza menti ártereken*. Néprajzi Értesítő XLIX 186—216.
 1968—69 *Kaszaszerű vágóeszközjeink történetéhez*. I—II. Néprajzi Értesítő L. 35—49.,
 Lt. 37—56.
 1969 *A kötőzobot Magyarországon*. Ethnographia LXXX. 1—21.
 1974 *Ásóbotok, ásók, kapák*. Néprajzi Értesítő LVI. 121—130.
- VOIGT Vilmos
 1971 *Engels és az őstörténet*. Ethnographia LXXXII. 169—187.
- WHITE, K. D.
 1967 *Agricultural implements of the Roman world*. Cambridge.

Iván Balassa

PRINZIPIELLE UND METHODOLOGISCHE PROBLEME DER GERÄTEFORSCHUNG

(Auszug)

Arbeit und Arbeitsgeräte sind in der Geschichte der Menschheit von grundlegender Bedeutung. Dies haben in der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts Evolutionisten und Marxisten kraftvoll hervorgehoben. In Ungarn begann die Geräteforschung unter evolutionistischem Einfluß gegen Ende des 19. Jahrhunderts auf die Initiative Otto HERMANS und János JANKÓs hin. Letzterer war es, der in die ungarische ethnographische Literatur den Begriff des Typs und die Typologie als Forschungsmethode einführte. Später wurde manchmal Typologie als Endziel betrachtet und deshalb hat die neuere Forschung ihre Lebensberechtigung in Zweifel gezogen. Neuerdings ist man zunehmend der Meinung, daß die Aufgabe der Typologie in der Systematisierung des Materials liegt, da sie die Übersicht erleichtert und für eine wirtschaftlich und gesellschaftlich aufgefaßte Bearbeitung einen guten Grund bietet.

Wie in ganz Europa, hat sich auch in Ungarn in den letzten drei Jahrzehnten die Geräteforschung sehr belebt. So entstanden Bearbeitungen einzelner Geräte vom wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Blickpunkt aus gesehen (TAKÁCS, BALASSA und andere), andererseits wurden die Gerätebestände verschiedener Anbauzweige oder Pflanzenkulturen beschrieben (SZOLNOKY, TAKÁCS und andere), während FÉL und HOFER den ganzen Gerätebestand eines Dorfes (Átány, Komitat Heves) erforschten. Die vorliegenden Ergebnisse reichen aber immer noch nicht aus, um über die geschichtliche Entwicklung der ungarischen Arbeitsgeräte allgemeiner gehaltene Feststellungen zu treffen. Dazu wäre vor allem die Veröffentlichung von weiteren Quellen notwendig.

Bei der Untersuchung der Geräte ist es wichtig, auch deren Verhältnis zum Menschen zu erforschen und zwar sowohl was ihre Anfertigung, als was ihren Gebrauch anbelangt. Eine eingehende Untersuchung einzelner Geräte, wie des Pfluges, der Sichel und der Sense, des Hackpfluges usw. ergibt, daß mit ihrer Entwicklung sich nicht nur die Arbeitsmethoden und Produktivität ändern, sondern daß diese auch auf das Leben des einzelnen Menschen, auf die Entwicklung des wirtschaftlichen Organismus und der Gesellschaft Einfluß ausübt.

Mit der Erforschung der Arbeitsgeräte beschäftigen sich mehrere Wissenschaftszweige. Die Agrargeschichte in Ungarn zeigt nur wenig Interesse für die Arbeitsgeräte,

weil sie in erster Linie an den Produktionsergebnisse, an den Produktionsmethoden und den außerordentlich wichtigen Problemen der Produktionsverhältnisse interessiert ist. Leider wurden in Ungarn keine solchen Experimente mit den Arbeitsgeräten unternommen, wie in anderen Ländern (Sowjetunion, Dänemark, Tschechoslowakei usw.) Die Geschichte der Technik beginnt die landwirtschaftlichen Geräte erst seit kurzer Zeit zu erforschen, so daß dies im allgemeinen Aufgabe der Ethnographie bleibt, die sich hauptsächlich mit der Frage der traditionellen Arbeitsgeräte befaßt. Neuerdings hat die Auswertung archäologischer Funde in geschichtlicher Beziehung zu neuen Ergebnissen geführt.

Die rege Arbeitsgerätforschung in Ungarn betrachtet als ihre Aufgabe, in erster Linie das vorhandene Material zu systematisieren und zu typologisieren und so der Wissenschaft zugänglich zu machen. Bei der Bearbeitung sollen unter Heranziehung sämtlicher Quellen besonders die Probleme der Funktion und des Gebrauches gründlich untersucht werden, wobei das Individuum, sei es als Anfertiger, sei es als Benützer des Gerätes nicht vergessen werden darf. Die zu verschiedenen Arbeitsvorgängen nötigen Geräte sollen gemeinsam, in ihren Zusammenhängen beschrieben werden, weil dadurch ihre Deutung erleichtert wird. Weiters soll man sich mit der Rolle der Geräte in der Produktion und mit den damit zusammenhängenden gesellschaftlichen Beziehungen befassen. Bei dieser Arbeit müssen die Ergebnisse der verschiedenen Wissenschaftszweige (Agrargeschichte, Archäologie, Ethnographie, Geschichte der Technik, Etymologie usw.) in Betracht gezogen werden.

A Tápió mente falvainak népe, gazdálkodása, települése a XVI—XVII. században

A Cserhát nyugaton a 2—300 méter magas gödöllői dombvidéken folytatódik, amely ék alakban nyomul be a Duna—Tisza közére. Az erdős lejtőjű dombvonulatokat a Galga, a Tápió és a Rákos patak széles, enyhe lejtőjű völgyei tagolják. A dombvidék déli részének fő vízgyűjtője a Tápió, ezért a Tápió mente cím alatt nemcsak a Tápió előnevéű községeket (Sáp, Süly, Szecső, Ság, Bicske, Szentmárton, Szele, Györgye) tárgyalom, hanem a vízgyűjtő egész területén elhelyezkedő falvakat (Zsiger, Uri, Valkó, Szentlászló, Zsámbok, Dány, Kóka, Pánd, Szentmártonkáta, Szentlőrincskáta, Nagykáta). Teszem ezt azért, mert a földrajzi környezeten kívül a községek történelmi sorsa is számos hasonlóságot mutat.

A fent felsorolt községek többségét kis- és középnemesi családok birtokolták, akik a török hódoltság elől a felső-magyarországi megyékbe menekültek, végvárakban katonáskodtak, vagy a megyei szervezetben töltöttek be kisebb nagyobb tisztségeket. Így módjukban állt — más birtokuk esetleg nem lévén, létérdekük is volt — a földesúri járandóságok pontos és szigorú behajtása a hódoltság területéről is. Csak kevéssel volt könnyebb a helyzete a nagybirtokos családok (Bosnyák, Eszterházy, Keglevich) tulajdonába került községeknek, mert földesuruknak más, a hódoltságon kívüli jövedelemforrása is volt, nem egyedül viselték tehát a földesúri egzisztencia fenntartásának terheit. Sorsukat a végvárakban lakó tiszttartóik önkényeskedése nehezítette. A török hódoltság tizenötéves háborúig tartó időszaka vidékünkön még nem okozott olyan pusztulást, mint a fontos hadi és kereskedelmi utak vonalába eső Duna — Tisza közti síkvidéken. A tizenötéves háború pusztításait is hamarabb heverték ki. A szomszédos területeken kialakuló nagy mezővárosokkal szemben (Gyöngyös, Jászberény, Cegléd, Nagykőrös) itt a lakosság apró falvakban élt. Ez az életforma kevesebb védelmet biztosított a rabló portyák ellen, ezért a lakosság többször is futni kényszerült, általában a pusztulásból megmenekült környező községekbe. Így az egymásra hatás, a népességcsere viszonylag szűk területen belül zajlott le.

Az eddig készült, Pest megye történetével foglalkozó feldolgozások szerzői¹ bemutatták a fő történelmi folyamatokat, így a jelen tanulmány szerzőjének lehetősége van arra, hogy „elvessen a részletekben”, és megpróbálja bemutatni a jobbágyok mindennapi életét, amennyire azt a ránk maradt történeti források lehetővé teszik.

¹ MAKKAI László 1958. — KOSÁRY Domokos 1965. — SZAKÁLY Ferenc 1969. — KÁLDY—NAGY Gyula 1970-ben részletesen is bemutatja a 6 Káta falu történetét a XVI. század második felében.

Pusztulás és újratelepülés

Buda eleste után öt évvel, 1546-ban készült az első török összeírás, amelyben az immár véglegesen berendezkedő hódító felmérte az uralma alá került területek népességét és gazdasági erejét.² A hódoltató harcok nyoma meglát-
szik a falvakon. Területünkön szinte alig van község, amelyben húsznál több kaput (a porta török megfelelője) írtak össze (32 faluban összesen 443 kapu), három község pedig teljesen elpusztult. A majdnem húsz évvel későbbi, 1562-ben készült összeírásban a regenerálódás jeleit láthatjuk, a kapuk száma 69%-kal emelkedett a korábbihoz viszonyítva (31 faluban 749 kapu). Minden bizony-
nyal a termelőerők pusztulásának jelét láthatjuk abban, hogy a gabonatermés-
összege (a fizetendő tizedmegváltás alapján viszonyítva) csak 28%-kal emel-
kedett. A báránytized összegéből következtethető állatlétszám-emelkedés lényeg-
ében megfelel a kapuszám növekedésnek — 67%. Ezzel szemben a sertésized-
megváltás összege 1100%-kal emelkedett. Ezt az óriási növekedést több okkal
magyarázhatjuk. Az egyik fő tényező az lehet, hogy az iszlám vallási paran-
csolat szerint fogyasztási tilalommal sújtott sertés tenyésztése kifizetődőbb
volt, mint más állatoké, hiszen nem kellett a töröktől féltetni, és a fizetendő
adója is kisebb volt. Valószínű, hogy nagyjából saját fogyasztásra nevel-
ték, mert a vámnaplókban nem találjuk nyomát a sertéskereskedelemnek.³
A sertésállomány után fizetendő adóösszeg növekedésének nem kevésbé jelen-
tős tényezője lehet a pontosabb, a magyarországi viszonyokhoz jobban alkal-
mazkodó adórendszer kidolgozása is. A nagyjószág-tenyésztés volumenéről az
adóösszeírásokból nem kaphatunk képet, a váci vámnaplók alapján azonban
következtethetünk jelentőségére: a vizsgált területen levő három faluból (Egres-
káta, Szentlőrinc-káta, Szecső) 1563—64-ben fél év alatt 838 marhát, 66 lovat
és 539 juhot hajtottak át a váci réven.⁴ Bizonyára a környékbeli állatállomány
főlős szaporulata került exportra. A fentiek alapján úgy vélhetjük, hogy ebben
az időszakban a termelőerők pusztulása mérsékelt volt vidékünkön, a várhábo-
rúk után az élet stabilizálódott.

Az igazi pusztulás a XVI. század végén, a tizenötéves háború alatt követ-
kezett be, és vált óriásivá. 1594-től kezdve több éven át a Duna—Tisza közén
tatár csapatok teleltek, és teljesen kiélték a falvakat. A háború végére a vidék
elnéptelenedett, a falvak elpusztultak, és csak több mint tíz évvel a békekötés
után kezdett újranépesedni a vidék. Egy 1649. évi tanúvallomás szerint („33
éve Kókán laktam”)⁵ az utolsók közt elpusztult Kókát 1616-ban már ismét
lakták. Az állítás hitelét a túlságosan kerek szám némileg lerontja (33 év eltelté,
ennyi évig tartó egy helyben lakás után válhatott a szabadmenetelű jobbágy
örökös jobbággyá), de abban nincs okunk kételkedni, hogy az 1620-as évek-
ben már ismét lakott hely volt Kóka. A települések újraéledésének első biztos
nyomai 1620-ból vannak: Cséplő György 80 éves tápiószentmártoni ember
1668-ban kelt vallomása szerint „Vácba még magyar lakott, akkor, Tápiószent-
mártont megszállottuk, Vác vétele után hamarosan Csekekátát is megszállot-
ták...”⁶ Az 1620-as években már több község újratelepült, sőt a szellemi élet
is megindult. Bizonyítja ezt, hogy a Ráckeven tartott Synodusokon (Cseke)-

² KÁLDY-NAGY Gyula 1971.

³ KÁLDY-NAGY Gyula 1968.

⁴ KÁLDY-NAGY Gyula 1968. 50—51, 57, 61, 67, 70, 73, 85.

⁵ Ajm. 1649/6.

⁶ Ajm. 1668/19.

kátáról, Tápiószentmártonról és Szeléről is részt vettek a prédikátorok.⁷ Szentmártonkátát „Bethlen Istvánnak az törökkel Palánk alatt való megütközése (1626) után következő esztendő tavaszán szállotta meg Cséplő Lukács . . .”⁸ Ezt az állítását erősíti meg a szentmártonkátai Cséplő György (valószínűleg Cséplő Lukács fiának) vallomása: „. . . gyermeki állapotomban az atyám Byrinbul ki hozott Kátára . . .”⁹ Gyömrőt 1626-ban szállották meg, és ezt az adatot megerősíti a gyömrői lakos Nagy Gergely 1636. évi tanúvallomása, amely szerint már több éve „. . . én magam voltam az ispány a Farkasdi pusztában Besenyei Fekete Gergely uram számára és én tőlem követték az Szeleiek és Szentmártoniak . . .”¹⁰ A dézsmabérlet-jegyzékek alapján tudhatjuk, hogy 1628-ban a fentiekén kívül lakott falu volt már Kóka, Dány, Uri, Szecső, Szentlőrincváta, Szenttamáskáta is. Ekkor még pusztaként írták össze Zsigert, Valkót, Ságot, Pándot, Zsámbokot, Egreskátát, Bicskét és Tóalmást.¹¹ Ezek közül Ság még ugyanebben az évben lakottá vált,¹² Egreskáta többé nem éledt fel, Bicske is csak a XVIII. század elején.

Az 1630-as években tovább gyarapodott az élet, emelkedett az újjáéledő falvak száma. A dézsmabérlet-jegyzék Zsigert még pusztának írja, 1630-ban pedig már prédikátora részt vesz a ráckevei gyűlésen. A Báthoriak bujáki uradalmához tartozó Szentlászlót nem említi a bérletjegyzék, de 1626-ban már 14 jobbágyot írtak össze, 1631 januárjában pedig már befizette huszonharmad fél forint adóját, valamint az egy karmazsin csizma ajándékot a földesurának.¹³ Az uradalom 9 községe (Szentlászló, Hévíz, Tura, Héhalom, Palotáshatvan, Buják, Csóri, Nándor, Kürt) összesen 80 forint 50 dénárt fizetett, tehát Szentlászlótól telt ki az uradalom jövedelmének negyedrésze. Monort is a húszas évek végén, harmincas évek elején szállatta meg török földesura, a budai Hasszán aga. A megtelepítés után is figyelemmel kísérte a község sorsát, amint ezt a község magyar földesurához, a Jászón székelő egri káptalanhoz, 1632 októberében írott levele bizonyítja. Ebben „illendő barátságos köszönetöm” és „szomszédságos magam ajánlása” után felszólítja a káptalant, hogy legyen minden oltalommal a szegény monori jobbágyok iránt. Adjon a káptalan védelemet „a kegyelmetek rendin való csavargó latrok” ellen, hogy tudjanak épülni és megmaradni.¹⁴ Az idetelepült jobbágyok ügyében lefolytatott perben a tanúvallomások is erre az időre teszik a község megüledését.¹⁵ Pánd megszállása 1630-ban kezdődött, ekkor bízza meg Szilassy András földesúr egyik losonctugari jobbágyát a betelepítéssel, és 1634-re már biztosan lakott.¹⁶ Az 1640-es évek közepére lényegében befejeződött az újratelepítés folyamata, megülték Szecsőt, Tóalmást, Valkót és Üllőt is.¹⁷ Gomba és Újfalu megszállásának körülbelüli időpontját sem ismerjük, mindkét községről az 1650-es évek-ből van az első életjel. A XVII. században ezek után már csak két községben

⁷ FÖLDVÁRY László 1898. 113–151.

⁸ Ajm. 1669/6.

⁹ Ajm. 1668/19.

¹⁰ P 108 Rep. 25/B. fasc. a. no. 154., Ráday, Farkasd.

¹¹ UetC 62/32.

¹² Ajm. 1628/1.

¹³ P 108. Rep. 25/B. fasc. a. no. 154., P 707 fasc. 15 et B.

¹⁴ HmL Nagypréposti I.

¹⁵ Ajm. 1669/9.

¹⁶ P 637. 1. cs. fasc. 5., Processus 1634.

¹⁷ CP II. 2.

— Zsámbokon és Sülyben — állt helyre az élet. Zsámbokot 1655-ben,¹⁸ Sülyt 1653-ban szállták meg. Süly birtokosa Bosnyák Judit az alábbi feltételek mellett engedélyezte a megtelepülést: akik letelepszenek, négy esztendeig szabadságot kapnak. Ennek letelte után minden jobbágy, aki a maga ekéjével szánt, tartozik egy aranyat, félhelyes jobbágy egy tallért fizetni. A más embernél lakó zsellér, vagy aki föld és rét nélkül van, egy forintot fizet. Ezenkívül a jobbágy egy icce, a zsellér egy meszely vaját ad. Karácsonykor közösen egy özet adnak. Ha az erdőre idegen sertés marhákat fogadnak a dézsma fele a földesasszonyé, fele a falué. A szomszéd Szentistván pusztát, ahol kúriája van, használatra átengedi egy karmazsin papucsért, ha szántják kilencedet adnak, ha erdejében makk terem, a sertéstizedt 5t illeti.¹⁹

Nem sokkal azután, hogy a sülyieknek biztosított négy adómentes év letelet, vége lett annak a félszázados békés időszaknak, amikor a nagyobb hadjáratok pusztításaitól nem kellett tartani a jobbágyoknak, és ha a magyar és török portyázók zaklatásait sikerrel kivédte, békésen gyarapodhatott. 1659—60-ban a Jenő és Várad ostromával kapcsolatos hadmozdulatok és harcok községek sorának pusztulását eredményezték Pest megye középső részén is (Boldogasszonykátá, Csekekátá, Ság, Szentlászló, Szenttamáskátá, Tóalmás, Szele, Újfalú). A portakiigazítás kapcsán 1661-ben lefolytatott tanúvallatásokkal ilusztrálom a pusztulást: Csekekátá lakosai „... annyira el oszoltak messze földre, hogy vissza nem mind mennek...”, Szele falut pedig „... egy ember sem lakja, hanem pusztán vagyon... csak szél fújja azon falu helyét...”.²⁰ Ez az időszak azonban csak rövid ideig tartott, a lakosok néhány hónapon, éven belül visszatértek. A pusztulást követő békeidő is rövidebb, csak negyedszázadig tart. A Buda visszafoglalásával kapcsolatos harcokban újabb három község (Boldogasszonykátá, Szenttamáskátá és Zsiger) tűnik el örökre. Több község lakosai hosszabb-rövidebb időre elfutottak. Monor például 1689-ben kapott három évi adómentességet, hogy újra megszállják, sőt a káptalan a szabad vallásgyakorlatot is megígéri.²¹ Tápiószentmárton is csak nagysokára, 1700-ban kezdett föléledni, hogy néhány év vegetálás után újabb fél évszázadig pusztán álljon.²²

A költözés iránya

A községek elnéptelenedése még a tizenöt éves háborúban sem járt minden esetben a lakosság fizikai megsemmisülésével. A hadjáratok sújtotta vidéken elsősorban a jobbágyok termelő eszközei — gazdasági felszerelése, állatállománya — pusztultak el. Az életben maradt lakosság részben az erdőbe, nádasokba, részben a környékbeli nagyobb mezővárosokba húzódott. A veszé-

¹⁸ P 49. 4. cs.

¹⁹ P. 419. fasc. 19. Köszönöm JENEY Károlynak, hogy az adatot rendelkezésemre bocsátotta.

²⁰ CP. II. 21.

²¹ HmL Nagyréposti III. 43. köt. — A forrás fogalmazása itt pontatlan, mert a község ekkor már létezik. Minden bizonnyal a gyorsabb gyarapodás érdekében kapta az adómentességet.

²² Tápiószentmárton 1700-ban három évi adómentességet kapott, amit a közigyűlési jegyzőkönyvbe bejegyeztek. Prot. 1700. ápr. 18. — Még 1733-ban is pusztá, ekkor írja Blaskovics Sámuel a Kubinyiaknak, hogy a ceglédiiek akkora területet foglaltak el a szentmártoni határból, hogy „... nálunk (a Félvidéken) három falunak is sok volna szántó fölgyinek...” Kubinyi család, fasc. 19.

lyek elmúltával elsőként a régi lakosok tértek vissza a falu helyére, és kezdték újra az életet. Jó példa erre a csekekátai Hajgató család: Keglevich Miklós 1668-ban tanúbizonyosságokat szedetett, hogy a Kecskeméten élő Hajgató család tagjai az ő csekekátai szökött jobbágycsalád tagjai. Az egyik tanú szerint „... csekekátai lakosok voltak az eleik is, mivel hogy haza szállottak itt Kátán egy darab gyümölcsös kertnek is gyümölcseivel ... mint sajátjokkal osztottak ...”.²³ A tanú az igazat vallotta, ugyanis mind az 1546. évi, mind az 1562. évi tahrir defterben több „Hallgató” család szerepel.²⁴ Még a messzire elszakadtak is sokáig számon tartották származási helyüket, mint a Szentmártonkátán élő Mikecz István is, aki sokat emlegette, hogy „... ők (Ipoly)Damásdiak, és ha megszállják Damásdot, haza mennek, mert ott örökségük is van ...”.²⁵ A példák száma tovább szaporítható: Kovács András tóalmási jobbágy hallotta az öregektől, hogy régi időben a zsámbokiak követve élték Parócat.²⁶ Czira Mátyás isaszegi születésű szentlászlai öregember 1657-ben még emlékezett arra az időre, „mikor Zsámbok és az ország is épen volt”.²⁷ (A tahrir defterekben számos Czira család szerepel Isaszegen,²⁸ 1626-ban pedig egy Csira András nevű jobbágyot már Szentlászlón írtak össze.) Nagy Gáspár, ugyancsak szentlászlai öreg, még a zsámboki szállások helyét is meg tudta mutatni.²⁹ A kókai lakos, 80 éves Szabó György, a tizenöt éves háborúban történt eseményekre emlékszik.³⁰ Egy másik tanú azt vallja, hogy ismert egy 100 év körüli embert, Kovács Ferencet, aki kókai születésű volt, és ott is halt meg. Az 1562. évi defterben a kókai István kovácsnak van egy Ferenc nevű fia. Ugyancsak István kovács 1546-ban is szerepel, de akkor a fia még nem összeírás alá eső, tehát a tanúvalomlás és a defter adatai egybevágnak.³¹ A rákoscsabaiak 1628-ban azt vallják, hogy Tassy János sápi ispánja a kókai Gólya Lőrinc volt — 1562-ben 3 ilyen nevű család is élt Kókán.³² Egy 1654-ben folytatott tanúvallatás során a korábban már említett szentmártoni Cséplő György ismertetni tudta a tizenöt éves háború előtti birtoklási viszonyokat.³³ A hosszan tartó és nagy területet érintő pusztulás ellenére is ki lehet mutatni a népesség egy részének visszatérését, tulajdonképpen folyamatosságát. A kisebb rabló portyák elől pedig legtöbbször csak a szomszéd községig futott a megtámadott falu népe, hogy néhány év, sokszor egynéhány hónap múlva visszamerészkedjen korábbi lakóhelyére. Ideiglenes lakóhelyükről is visszajártak művelni elhagyott falujuk határát. („Esztenedeje, miolta az egész falu el pusztult s mostanában mentek vissza egy néhányan ...” „... a boldogasszonykátaiak Tóalmáson laknak s onnén élék azon falu földét ...” Csekekáta falu „... tavaly elpusztult volt, ... mostan Kóka nevű faluból egy embert küldöttek fel ... ez és a két kókai ember a Kókán lakó nagy aliter csekekátaiak állapotáról vallották ...” a Jászberényben lakó három szelei ember csak nemrégén kezdte marháját a szelei határban

²³ Ajm. 1668/19.

²⁴ KÁLDY-NAGY Gyula 1971. 195–196.

²⁵ Ajm. 1671/3.

²⁶ Ajm. 1657/11.

²⁷ Ajm. 1657/9.

²⁸ KÁLDY-NAGY Gyula 1971. — P 108. Rep 25/B fasc. a. no. 154.

²⁹ Ajm. 1657/9.

³⁰ Ajm. 1649/6.

³¹ Ajm. 1649/6. és KÁLDY-NAGY Gyula 1971. 268–269.

³² Ajm. 1628/1. és KÁLDY-NAGY Gyula 1971. 269.

³³ PML. IV. 75. a. M. 39.

jártatni, de vetésük még nincs.³⁴ „... mikor Kókán laktam Dán elpusztult, hozzánk jöttek lakni...”,³⁵ „... akkoron Szenttamáskátán lakott Fanchy Gergelynél, hogy az elpusztult, visszamentek Szentmártonkátára...”³⁶

A környékbeli nagy mezővárosoknak is jelentős szerepük volt az újrapépesítésben. Az elpusztult községek lakossága részben ott húzta meg magát (Üllei Szücs István vallomása: „... a város megszállása után 28 esztendeig Cegléden laktam, ahogy Üllőt megszállották onnan mentem ki lakni...”)³⁷ és a békésebb idők beköszöntével telepítették újra a védetlenebb falvakat. A falusi kultúrára gyakorolt mezővárosi hatást pedig jelentős részben a mezővárosi gazdáknál szolgáló, majd falujukba visszatérő emberek közvetítették. A gyakori futások és költözések a községek kultúrája közötti különbségek nivellálásához és többé-kevésbé egységes táji kultúra kialakulásához vezettek. (Lásd I. térkép.)³⁸

A betelepítésben nemcsak a környékbeli falvak lakói vettek részt, hanem Nógrád, Hont megyék, szórványosan még távolabbi területek lakossága is. Úgy vélem érdemes közölni néhány jobbágyéletrajzot, megvilágítva velük a XVII. századi életet. Az 1671-ben Szentmártonkátán lakó Mikecz Albertet gyermekkorában anyja kézen fogva hozta ki Damásd várából, az akkori első veszedelemkor (1646) kard alatt bocsátván ki a szolgálónépet a török. Atyafiával, Mikecz alias Damásdi Jánossal jöttek ki, aki most (1671-ben) Mogyoródon lakik. Egy ideig a váci szigetben levő Tótfaluban laktak, innen jött ki Mikecz Albert Szentmártonkátára szolgálni. A szentmártonkátai bíró a falu akaratából Suba Mátét küldte a budai hídon Óbudáig Mikecz Albert és János elé, amikor török „ispajajuk” engedélyével marháikkal együtt átköltöztek Kátára. A Gyömről lakó Erzsébet asszony ismerte Mikecz Albert atyját is, aki fegyverhordozó volt. Egy másik gyömri asszony édesanyja egy véletlen találkozás során örömmel ismerte fel őket, mert keresztanyjuk volt Damásd várában.³⁹ Az 1669-ben Monoron lakó Beke János és Nagy Albert Ipolyszakállasról szökött jobbágyok. Bethlen Gábor idejében az Ipoly melléke elpusztult, akkor mentek a nagyapjukkal és az apjukkal Veresegyházára, ahol 10 évig laktak. Itt ismerkedett meg velük Koncz Jakab, aki 1626-ig Veresegyházon lakott, majd Tápiószentmártonba költözött. Beke János és Nagy Albert 1636-ban a szalontai harekrok elmentek a táborra kocsisnak, majd onnan Monorra költöztek. Kovács János gombai ember volt az, aki két ökrön elhozta őket Veresegyházáról Monorra.⁴⁰

A török hatalmának gyengülésével párhuzamosan erősödött a vármegye jelenléte a hódoltságban. A vármegye kiküldöttjei peres ügyekben döntöttek, határt járattak, a szökött jobbágyaikat visszakövetelő földesurak „repetálási” ügyeiben hallgattak ki tanúkat. A fenti életrajzokat is ilyen repetálási perben örökítették meg. Nemcsak a magyar, hanem a török urak is igyekeztek nyomára jutni szökött jobbágyaiknak, hogy visszatelepítsék őket a saját birto-

³⁴ CP II. 21.

³⁵ P 392 ladula 42.

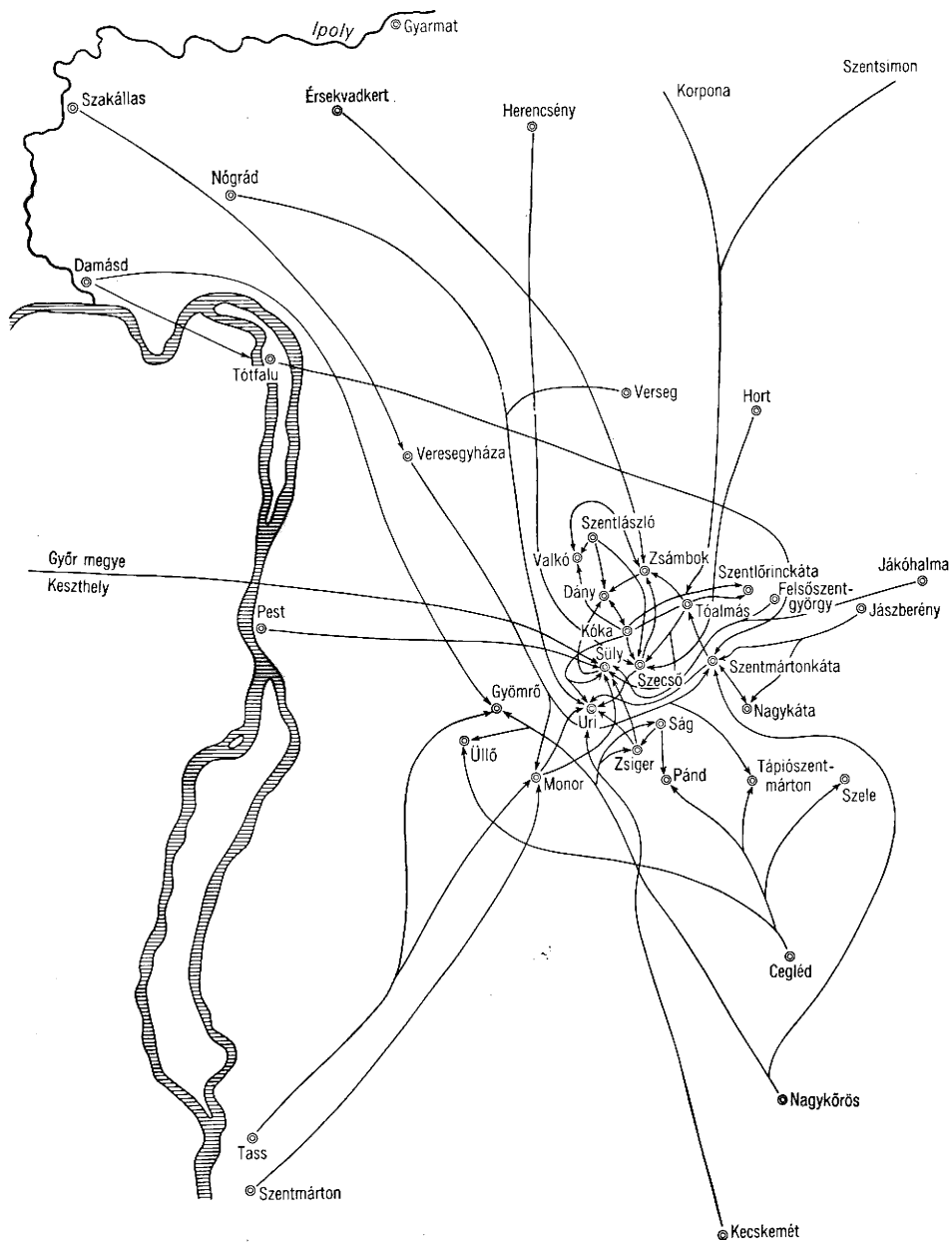
³⁶ Ajm. 1669/6.

³⁷ E 151. fasc. 121.

³⁸ A térkép adatait főleg a különböző tanúvallomásokból merítettem, amelyben a tanú arra hivatkozott, hogy valamikor ő is a szóban forgó községben lakott. Ezért nem tüntetem fel külön a forrásokat. Az esetek számát sem közlöm, hiszen túlnyomó többségük a véletlen folytán került bele a vallomásba, így mennyiségi elemzésre nem alkalmas.

³⁹ Ajm. 1671/3.

⁴⁰ Ajm. 1669/9.

1. kép. Térkép-vázlat a népesség költözésének irányairól

kukra. Kalmár Miklóst a török ura költöztette vissza Tarnabodról Üllőre, miután az egri török birtokossal folytatott perét megnyerte.⁴¹

Nemcsak beköltözéssel, de a területünkről való kiköltözéssel is számolnunk kell, különösen a Buda bevétele utáni időkben. Így például a Monor és Péteri között 1724-ben lefolytatott határperben egy váci, egy verőcei és egy nagysápi (Esztergom megye) tanú is azt vallja, hogy a török időben Üllőn, illetve Monoron lakott.⁴²

Határperek

A hosszabb-rövidebb ideig tartó pusztulás, egyes falvak örökre eltűnése, a községhatárok bizonytalanná válását is eredményezte. A bizonytalanságot még tetézte, hogy a hamarabb megtelepülő községek lakosai sokszor szándékosan elszántották, elhordták a határokat, hogy minél több könnyen művelhető, jó minőségű területhez jussanak. (Üllő és Gyömrő közötti határperben az egyik tanú vallomása: „... hallotta egy embertől, aki Gyömrőn szolgált, s nem akarta az határokat el szántani, de az gazdája parancsolta neki, tares neki az ekét, ne gondolj vele, meg cselekedte mert szolgálta volt ... melly határok olyanok voltak az ekét neki akasztván az taliga kerék félre dőlt az oldalán és a tíz ökör is megállott az eke előtt ...”)⁴³ A határviták fegyveres hatalmaskodássá is fajulhattak, mint például Tóalmás és Szenttamáskáta esetében. A tóalmásiak elszántották a határt, sőt „saru”-val (saroglyával?) és öllel el is hordták a helyéből, majd az így szerzett földön „puskákkal lövöldözve szántottak”.⁴⁴ Kóka és Dány esetében pedig egymás fáradságos munkáját tették tönkre a jobbágyok. A kárt szenvedett dányiak a törököt hívták segítségül a maguk igazának bizonyítására. („... ez előtt Töb esztendőkvél Istennek jó voltából el múlt keserves Török világban Dáni szomszédaink nem maradhatván meg az maguk igaz határokbán, igazságtalanul a Kókai határra jöttek és ott szőlőket építettek ... a Kókai akkor lakosok ... a szőlőket ki szedték és ki vagdalták, a mely ki vagdalt ... szőlőket a Dániak föl szedték s be viték Budára a magok Török Uroknak, így buzdították föl a Törökötis az határ iránt ... Az után mind a Dáni Török Ur, mind a Kókai ki jöttek, s azokkal sok kísérő gyalog Török ... erőszakkal elvették nagy darab földünköt, az hol most a Dáni szőlők vannak ... a Török Urak parancsolták a Kókaiaknakis hogy kapákkal hánnyák az határt, de a Kókaiak egy kapa földet sem vetettek, mert Törő György nevű Kókai Ember a ki volt circiter Annorum 80 cum protestatione azt mondotta, hogy ők nem hánnyák, mert Fülekenis vannak Magyar Urak, s-még azoktól talán karóban való vonyattatást szenvednének ...”)⁴⁵

A földesurak birtokvitáinak is a jobbágyok látták kárát. Jellemző példa erre Zsámbok esete. A falut 1655-ben szállták meg. 1657. január 11-én Beniczky Tamás földesúr kérésére tanúkat vallattak arra nézve, hogy a Szent Egyed nevű helynek volt-e külön határa, vagy Zsámbokhoz tartozott. Harminchat környékbeli tanú egyöntetűen azt vallja, hogy már a tizenöt éves háború előtt is Zsámbokhoz tartozott Szentegyed, külön határa nem volt, csak búcsújáró

⁴¹ Ajm. 1651/15.

⁴² HmL. Nagypréposti I.

⁴³ Ajm. 1659/3.

⁴⁴ Ajm. 1652/3.

⁴⁵ Inst. 4.

helyként ismerték. Egy kápolna volt rajta, ahova húsvétkor mentek imádkozni. 1657. augusztus 24-én Balassa Imre elhajtatta a zsámbokiak marháit a község határából, ugyanis azt állította, hogy az ő Szentegyed pusztáján telepedtek meg, mégsem akarnak neki adót fizetni. Hetvenöt környékbeli tanú igazolta, hogy zsámboki földről hajtották el a jószágot. 1657. november 3-án Balassa Imre levélben megfenyegette Beniczky Tamást, hogy „... ha kgd akarja a békességet és megmaradását jobbagyinak szereti, agya meg a 200 tallért és éljék békével Szentegyedet, mint jussomat nekik adom, ha pedig kgd vagy ők meg nem adják ... megbizonyítom, hogy az hol laknak is ... szentegyedi határ ...”. Beniczky Tamás nem fizetett, ezért Balassa azzal fenyegetőzött, hogy „... úgy elraboltat minket, mint a rácokat és a mely ember kezében akad a tömlőcbe zárja ...” írják a zsámbokiak 1660-ban. 1665 elején még mindig folyt a huzavona, a fenyegetések, büntetések, hatalmaskodások sem szűntek. 1661-ben Balassa Imre Gyarmat várába hajtatta a szarvasmarháikat, a zsámbokiak 170 talléron váltották ki. A rá következő esztendőben 145 forintot fizettek, 1664 nyarán Saytos Mihókkal ismét elhajtatta a szántómarhákat, 250 talléron váltották ki, Saytos Mihóknak pedig 12 pár karmazsin csizmát, 3 vég patyolatot, egy selyem övet és egy oka dohányt kellett fizetni. „... sok rettegéseink és félelmünk között most is vetetlen marattunk miatta, marhánk csak kevés maradt, mert nem mertünk miatta kaszálni ...”. Járjon a végére ennek a dolognak Balassával — írják a zsámbokiak Beniczkynek — mert pusztán hagyják a falut, úgyis elég bajuk van a föl-alá járó tatárokkal. 1665 áprilisában újabb határjárás következett, ismét kiderült a zsámbokiak igazsága, ennek ellenére a hatalmasabb úr, Balassa diadalmaskodott, mert Beniczky Tamás 1665 júniusában 200 talléron megváltotta Szentegyedet.⁴⁶ Balassa Imre minden eszközt megragadott, hogy birtokait és jövedelmét növelje. 1657-ben Parócza, elpusztult falu határát kerestette. A kihallgatott tanúk nem tudták elmondani a határokat, de hallottak a községről. Elmondták, hogy néhány évvel korábban a tóalmási török úr kerestette a határokat, de már akkor sem találták. A legidősebb emberek még emlékeztek a templom kőfalára, de elmondták, hogy a török Hatvanba hordatta a köveket a vár megerősítésére. A község helyét csak körülbelül tudták megállapítani abból, hogy a tóalmásiak az előző évben kemenhelyeket szántottak föl.⁴⁷

A községek is változatos módokon igyekeztek bővíteni határaikat. Többször előfordult, hogy a vállalkozóbb szellemű községek kifizették a szomszéd község határában megölt török katonák után járó vérdíjat, megszerezve ezzel a szomszédos határ egy részét. Így szereztek meg a szecsőiek a kókai határ egy darabját, a Fekete nevű erdőt.⁴⁸

Település, határhasználat, pusztabérletek

A rendelkezésünkre álló források alapján a határ használatának csak néhány mozzanatát tudjuk megfigyelni, összefüggő kép nem alakul ki a művelési rendszerről. Megfigyelhető, hogy a határperek tanúvallomásaiban ugyanazon földdarabokkal kapcsolatban egyaránt említenek szántást, kaszálást, legelte-

⁴⁶ P 49. 4. cs.

⁴⁷ Ajm. 1657/11.

⁴⁸ P 392 ladula 42. és Ajm. 1652/4. A valkaiak a dányi határból szereztek hasonló módon egy darabot. Ajm. 1726/9.

tést, szinte már formulaszerűen („... magam is szántottam, kaszáltam ...”).⁴⁹ Tápióság és Tóalmás esetében sikerült időben elkülöníteni a különböző haszonvételeket. („... 30 esztendeje gyermekkoromban marhát öröztem azon villongó földön ...”, „... hallottam Ságon lakásomban 18 esztendeje, midőn az sági prédikátornak szántottunk falujul ...”⁵⁰ „... magam is arattam almási embernek abban a ... pallagh földben ...”, ahonnan a marhákat elhajtották.)⁵¹ A fentiekből a talajváltó szántóművelés eljárása bontakozik ki előttünk. A szántóföldi növények közül gyakran említik a búzát és a kölest. Szántóföldi növényként említik a lencsét, borsót és a dinnyét is. Ez utóbbival különösen gyakran találkozunk a határfoglalások, hatalmaskodások során (a kókaiak 1656-ban a dányi régi szőlőhegybe vetettek dinnyemagot, a szecsőiek pedig ugyanebben az évben szentmártonkátai földbe).⁵² A dinnyetermelés méreteit jelzi, hogy az 1620-as években egy kókai gazda ezer darab dinnyét vitt Pestre kocsival.⁵³ Minden bizonnyal talajelőkészítő, pihentető növényként is vetették („... más-kor is volt ott dinnyéjük s utána való esztendőben búzájuk ...”).⁵⁴

Ebben az időszakban vidékünkön nem készült olyan összeírás, amelyből, akárcsak közvetve is, következtethetnénk a mezőgazdasági termelés mennyiségére. Kivételt képez az Eszterházyak bujádi uradalmához tartozó néhány község (Szentlászló, Valkó, Szecső, Gyömrő, Kóka, valamint a vizsgált területen kívül eső Bag, Hévíz, Boldog). Az 1671-ben készült gyömrői búzatized összeírásból megismerjük 11 jobbágy által fizetett tized, közvetve a termés mennyiségét.⁵⁵ Három jobbágnak saját termése nem volt, csak „sarlópenzt” és „ostorpenzt” fizettek 20-20 dénárt. Sarlópenzt egyébként a saját természellel rendelkezők is fizettek, függetlenül a termés mennyiségétől. Egy jobbágnak 3,5 kila, négy jobbágnak 5,5–6 kila, háromnak 10–11,5 kila tizedet kellett fizetnie. Az 1677. évben az uradalom községeinek árpa és búzadézmájáról készült összeírás alapján kiszámítható, hogy egy kereszt átlagosan 3 kila búzát adott a cséplés vagy nyomtatás után, így a felsorolt gyömrői jobbágyok búzatermése 10–30 kereszt között mozgott.⁵⁶ Az egy keresztben levő kévék száma 34–61 lehetett, a kila úrtartalmától függően.⁵⁷

Az adóteher növelésének egyik módja az volt, hogy az egy keresztből nyerhető 3 kila szem helyett 4–5 kilát követeltek keresztenként a török földesurak, amint ezt több község panasolta az 1688-ban végzett vizsgálat alkalmával.⁵⁸

⁴⁹ P 392 ladula 42.

⁵⁰ Ajm. 1652/2.

⁵¹ Ajm. 1668/14.

⁵² Acta 1656/1 és 8.

⁵³ Ajm. 1649/6. OLÁH Miklós is említi *Hungáriájában* Pest megye dinnye- és káposztatermesztését.

⁵⁴ Ajm. 1727/2.

⁵⁵ P 1291. III./0. 18/c. Az irat néhány évvel később egy vizsgálat kapcsán készült. Ez csak fokozza a különböző számítások pontatlanságait, így a kapott eredmény viszonylagos, csak megközelítően tükrözi a valóságot.

⁵⁶ P 1291. III./0 18/r. A község lakossága természetesen több volt ennél, hiszen Gyömrőn Fáy Lászlónak is volt részbirtoka — 1670-ben 20 ház.

⁵⁷ Egy kéve átlagosan 2 kg szemet tartalmaz. Ha egy kila 35 liter (25,5 kg) és ha egy keresztben 3 kila van, akkor egy keresztben $76,5 : 2 = 38$ kéve van. Ismertek 31,5 literes, 35 literes és 41 literes kilát. KÁLDY-NAGY Gyula 1970. és N. KISS István 1960.

⁵⁸ Pml. Acta Politica Miscellanea 1668/1.

A dézsmajegyzékből az is kitűnik, hogy a termés egy részét kaszával vág-
ták le (községenként különböző arányban, a legtöbbet, 1/3-ot Szecsón), és a
csűrben tárolt kévéket csak késő ősszel nyomtatták el.

A szántókat és réteket általában évenként újraosztották, kinek-kinek az
„értéke”, állatállománya szerint. Tápiósülyben pedig az erdők nyilas számra
való osztása is megfigyelhető. Az osztás után jutott erdőrészt aztán ki-ki sza-
badon, akár más községbelinek is eladhatta.⁵⁹

Dány és Kóka határában a „Dánsár” mellett káposztáskertek voltak
nagyobb tömegben.⁶⁰ A defterek alapján igazolható, hogy ezen községek lakos-
sága nagyobb mennyiségben termesztette a káposztát, mint a szomszédos
falvaké.⁶¹

Néhány község határában szénás- vagy kaszálókertek is voltak. („... azon
villongó völgyben szénás kert hely vagyon, az is szecsői emberé ...”,⁶²
„... az pandiakat kaszáló kertemtől tiltom el ...”,⁶³ Szentmártonkátán Zsa-
don Andrásnak 72 marháját hajtották el „... a falu határából az szomszédja
kerte vége mellől ...”.⁶⁴ A tápiószentmártoniaknak az irsai határ közelében
levő „Bercel háton házak után való kertjei” voltak, és az alatta levő völgyet
pedig házhely számra kaszálták.⁶⁵ A felsorolt adatok azt jelzik, hogy a XVII.
század közepén ezen falvak határában léteztek „... művelési kényszer nél-
kül használható birtokdarabok, amelyet ... korlátozás nélkül hasznosíthat-
tak akár a takarmányozó állattartás, akár a földművelés céljaira”.⁶⁶ A szent-
mártonkátai adatból úgy tűnik, hogy itt a kerteket állattartásra használták,
a tápiószentmártoni kertek pedig a telekrendszerbe illeszkedve képeztek szaba-
dabb használatú földdarabokat. Egy másik tanúvallatásból kitűnik, hogy a
határhasználatának ez a módja Tápiószentmártonban már a XVI. század végén
ismert volt, sőt a határ több pontján voltak kertek. Egy 1654 ben folytatott
birtokperben ugyanis a már többször említett Cséplő György felsorolja a tizenöt
éves háború előtti telekviszonyokat, illetve az eltelt idő alatt bekövetkezett
változásokat.⁶⁷ A vallomásában szereplő családnevek, sőt olykor személyek egy
részét az 1652. évi török defter alapján azonosítani lehet. Tanúságtételéből ki-
tűnik, hogy a „házhely” és a kerthely a birtoklás során elég szorosan kaposo-
lódott egymáshoz, ugyanis több új telepes a régi gazda ház- és kerthelyét együtt
birtokolja, illetve a régi állapotot ismerő visszatért jobbágyok ismét így osztot-
ták ki a kerthelyeket. Cséplő György arra is emlékezett, hogy nem volt min-
denkinek kerthelye, részben azért, mert „szegény”, részben mert „juhos em-

⁵⁹ P 419 ladula 20, UetC 53/7. és Ajm. 1727/2.

⁶⁰ P 392. lad. 42.

⁶¹ KÁLDY-NAGY Gyula 1971. 189–192, 268–270.

Szecső	43 kapu	Kóka	48 kapu
	60 akcse káposztatized		350 akcse káposztatized
Tamáskáta	18 kapu	Dány	14 kapu
	45 akcse káposztatized		70 akcse káposztatized

⁶² Ajm. 1652/2.

⁶³ Acta 1651/3.

⁶⁴ Ajm. 1669/6.

⁶⁵ Ajm. 1668/7.

⁶⁶ BARABÁS Jenő 1976. 26. — BALOGH István tanulmányában az 1514. évi 61. törvénycikkre hivatkozva tényként fogadja el, hogy „szállások állhattak ... falun lakó parasztok földjein is...”, de az általa egyetlen példaként idézett Zám falu határában is a debreceni polgároknak voltak szállásaik.

⁶⁷ PML. IV. 75. a. M 39.

ber" volt. Ezek alapján arra kell gondolnunk, hogy csak a telekes jobbágyok birtokolhattak szénáskertet is, tehát ez a jobbágytelek tartozéka volt.⁶⁸

A községek belterületéről alig tesznek említést a források, így szerkezetükről, az épületekről átfogó képet nem tudok adni. Egyedül Zsámbok XVI. századi településszerkezetét ismerjük meg az 1657-ben lefolytatott, Szentegyeddel kapcsolatos vizsgálatból. A környékbeli tanúk egybehangzóan vallják, hogy amikor „... Zsámbok és az ország is éppen volt, akkor a zsámbokiaknak marhájának való istállójuk a tó töltésén alól voltak, az mely tó a falunál most van . . .”⁶⁹ A töltésen felül egy gunyhót sem mertek csinálni, és amikor egy istállót építettek oda, el kellett bontaniuk, és a töltésen alulra vitték. Egy másik tanú pontosan értelmezi, „marha szállások s istállóknak” nevezi a kérdéses helyet. Minthogy a tanúk véletlenül sem említenek lakóházat vagy más hasonló jellegű épületet a tó környékén, kizárólag csak istállót, biztosak lehetünk abban, hogy a XVI. században Zsámbokon a gazdasági udvar és a lakóudvar térben elkülönült egymástól, a község ún. kétbeltelkes település volt. Ez a tény nemcsak az utóbbi évek kutatásai során feltárt példák számát szaporítja, hanem dokumentálja annak lehetőségét, hogy már a XVI. századi kis falvakban is kialakulhatott a megosztott települési szisztéma.

Az épületek külsejéről, építési módjáról sem tudunk sokat, csupán az újratepedések utáni állapotokat tudom érzékeltetni a Szentlőrinc-kátáról írottakkal. 1699-ben, a megszállás után három évvel a lakosok házaik falai alig emelkednek a talaj felszíné fölé, az egyes épületek nagyobb része földbe mélyített, „inkább lehet barlangnak, mint háznak” nevezni.⁷⁰ Az építési eljárást jeleníti meg az Egreskáta megszállásának körülményeiről szóló elbeszélés, mely szerint éppen csak az ágasokat sikerült leásni, mikor az odatepedő családoknak ismét menekülniök kellett egy tatár csapat rajtaütése elől.⁷¹

A fel nem tört területeket, beleértve az erdőket is, legeltetéssel hasznosították. A legelőterület növelése és valószínűleg a legeltetés során okozott károk miatti pereskedések megszüntetése érdekében a szomszédos községek egyezségeit köthettek, hogy a határ egy részében a szomszéd falu állatai is legelhetnek. („... Mikor Szentlászlót megszállották gyermek voltam marhákat őrizvén a vízmosás mellett való határig mentünk Valkó felül a mostanyi pörös földre, de minthogy a Kokaiak bírták minket soha nem bántottanak, mert a Kokaiak marhája is szabadosan járta a Szentlászlai földet.”⁷² „... azt a földet eleitül fogvást az almásiak bírták maga is régtől pásztor lévén szabadosan járatta marhájával mint szomszéd falubeliek földjét . . .”⁷³

⁶⁸ A községben 1562-ben 62 kaput írt össze a török, tehát a nagyobb lélekszámú községek közé tartozott (Szecső ugyanekkor 43 kapuval mezőváros), gazdálkodásáról azonban semmit sem tudunk. A források alapján nem lehet kizárni azt a lehetőséget sem, hogy ezek a szénáskertek a jobbágytelek tartozékaiként mindenütt meglévő kaszálórétek voltak. Azonban még ebben az esetben is figyelemre méltó, hogy nemzedékeken keresztül ugyanazon jobbágycsalád birtokában voltak, kikerültek a nyilas osztás hatálya alól. Ezzel lényegében lehetőség nyílt a művelési kényszer nélküli használatukra. A használat esetleges későbbi változásait sajnos nem tudjuk nyomon követni, mert a község a felszabadító háború során elpusztult, és véglegesen csak a XVIII. század közepén telepítették meg.

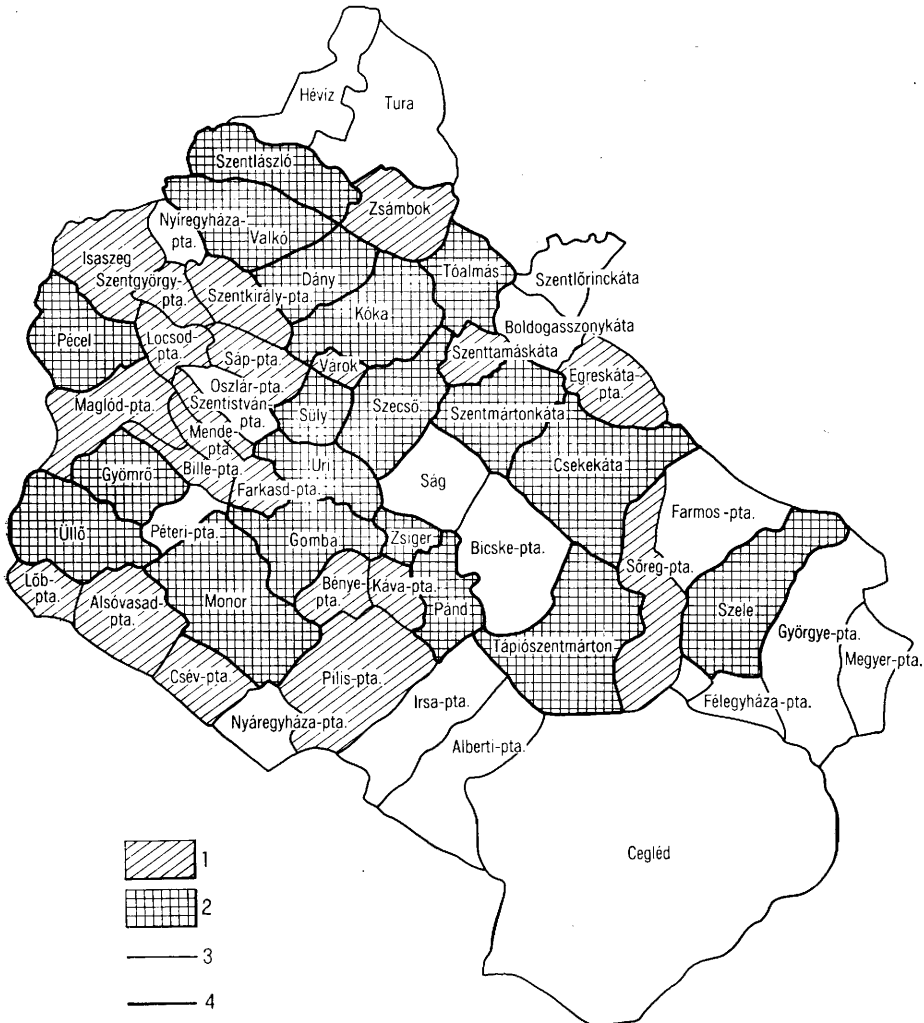
⁶⁹ Ajm. 1657/9. 1562-ben 28 kaput írtak össze, tehát a kisebb falvak közé tartozott

⁷⁰ UetC 53/7.

⁷¹ PML. IV. 75. a. K. 11.

⁷² P 392 ladula 42.

⁷³ Ajm. 1668/14. Az eljárás ebben az időben ismert volt a Jászságban is. (Kocsis Gyula 1974.)

2. kép. Térkép-vázlat a pusztabérletekről. Jelmagyarázat: 1 = bérelt puszták; 2 = pusztákat bérlő falvak határa. A fehéren hagyott területekről nincs adat, ill. a Tápó mentén kívüleső községek bérletei 3 = bérelt puszták határa; 4 = pusztát bérlő községek határa. (Zsámbok jelölése azt fejezi ki: egy időben bérelt puszta volt, más időben pusztát bérelt.)

A legelőterület növelésének hatékonyabb és elterjedetebb módja volt az elpusztult községek határának bérlete. A helytörténeti és néprajzi szakirodalomban sokszor ismertetett tény, hogy a mezővárosok, főleg a XVI–XVII. században számos pusztát béreltek, amelyet elsősorban legeltetéssel hasznosítottak. A mezővárosok által bérelt pusztákon hízlalt szarvasmarha képezte a legfontosabb kiviteli cikket ezekben a századokban. Arról azonban jóval kevesebb szó esik, hogy a mezővárosok mellett a kis községek is éltek a pusztabérlet lehetőségével. Vizsgált területünkön a huzamosabb ideig lakott községek vagyoni helyzetüktől, vállalkozókedvüktől függően legalább egy, olykor több pusztát, pusztarészt is béreltek (lásd 2. kép). Gyakori volt, hogy több község

1. táblázat. Tápió menti falvak pusztabérletei

Bérlő	Bérlet	Ideje	Célja
Dány	Bénye	1678	gulyajárás, korábban is
		1680	
	Locsod Szentkirály	1680	kaszálás marhajárás, fahordás
		1679	
		1699	
Gomba	Bénye	1680 1699	
Gyömrő	Maglód	1670	
Kóka	Várok	1701	vetik a ménes járja
		1676	
	Egreskáta Bénye	1701	
		1674	
		1678	
Monor	Csév	1694	
		1697	
	Tete	1660	
		1680	
		1699	
		1697	
	Vasad	1697	
		1697	
		1699	
	Lób	1699	
é.n.			
Nagykáta	Várok	1657	vetik, legeltetik
		1701	
	Sőreg	1657	
		1701	
		1674	
	Egreskáta	1657	
	Pánd	Káva Alszezpánd Pilis	
1651			
1680			
1680			
Rákocscsaba	Sáp Isaszeg	1628	kaszálás, fahordás fahordás
		1679	
Süly	Sáp	1676	vetik vetik
		1676	
	Mende	1682	
		1692	
		1692	
	Szentistván	1657	vetik
		1682	
		1692	
	Bille	1682	
1682			
1692			
Szecső	Bénye Szentgyörgy Szentkirály	1670 körül	legeltetés
		1675	
		1675	
		1675	
Szele	Farkasd	1630	legeltetés
Szentlászló	Isaszeg	1675	legelő
		1679	
		1675	
	Szentkirály	1675	legelő
		1679	
	Zsámbok	1637 körül	kaszáló, szántó

Bérlő	Bérllet	Ideje	Célja		
Szentmártonkátá	Egreskátá	1676 1683 1701 1701	vetik legeltetik		
	Tamáskátá				
Tápiószentmárton	Farkasd	1630	legelő		
Tóalmás	Isaszeg Szentgyörgy Zsámbok	é.n. 1679 1637 körül	fahordás		
Uri	Farkasd	1699 1700	szántás, kaszálás makkos erdő		
	Locsod	1637 körül			
	Mende	1699	juhlegeltetés		
	Üllő	1658 előtt			
Üllő	Halomháza	1680 1699			
	Lőb	1680 1696 1699			
		Vecsés		1680 1699	
				Farkasd	1699
	Valkó	Isaszeg		1679	legelő
		Szentkirály		1679	legelő
Zsámbok	Isaszeg	1675 1679	fahordás legeltetés		
	Parócza	XVI. szd.			
Zsiger	Káva Bénye	1636 é.n.			

vállalkozott a különböző haszonvételek bérletére, sőt a tehetősebb gazdák más községbeli társaikkal összefogva váltottak meg egy-egy pusztát. (A nagykátaiak például 1674-ben ismét bérbé vették Sőreg pusztát 2 kókai és 2 boldogaszszonykátai gazdatársukkal együtt.)⁷⁴ A bérlletösszegek általában nem voltak túl magasak, az egy karmazsin papucstól 10–20 tallérig, azaz egy tehén, illetve ökör áráig terjedtek, azonban mind a török, mind a magyar földesúr számára meg kell fizetni. A nagykátaiak külön figyelmeztetik erre Keglevich Miklóst („... Török részre pedig más emberek bérlik, meg ne háborítsa azokat Kelmed...”)⁷⁵

Üllő esetében módunk van a név szerint is felsorolt pusztabérlő gazdák vagyoni helyzetét felmérni egy időben közeli összeírás alapján.⁷⁶ A bérbeadási

⁷⁴ P 422 34. cs. 1657–60 között már bérelték, 1661-ben és 68-ban írták, hogy nem tudják bérelni, mert elszegényedtek.

⁷⁵ P 422 34. cs.

⁷⁶ Ráday cs. Lőb csomó és CP II. 26. Van ugyan a bérllet évében készült összeírás is, azonban ebben csak 6 gazdát sikerült azonosítani. A mindhárom forrásban meglévő gazdák adatait összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a többségnek növekedett az állatállománya a bérllet megkötése óta. Kivételt képez egy gazda, akinek 1696-ban 110 (!) nagyjőszága volt, amely 1699-re 8 darabra csökkent.

szerződés 12 személyt sorol fel, ebből 11-et, a falu lakosságának 1/5-ét sikerült azonosítani. A lakosság 20%-ának a kezében van a falu állatállományának egyharmada, és a szántóterület fele. Közülük is kiemelkedik azonban 6 gazda, akiknek 6–10 igásókra, 3–5 lova, 2–8 tehene, 1–7 növendék marhája, valamint 54–85 mérőnyi vetése van. Tehát a legvagyonosabb pusztabérlők, a falu lakosságának 10%-a kezén van a szántóterület 36%-a, a nagyjóság állomány 31,5%-a és a juhállomány 40%-a. A gazdaságukból származó hasznot fektették be a pusztabérletbe.

A pusztákat nemcsak legeltetés vagy makkoltatás, hanem kaszálás, fahordás, vetés céljából is bérelték,⁷⁷ amint ezt az 1. táblázat (a 28–29. oldalon) bemutatja.

Kereskedelem

Az előbbieken tárgyalt témákhoz hasonlóan itt sem áll módomban részletes elemzést adni, mert erről még a korábbiaknál is esetlegesebben szólnak a források. Ezért kénytelen vagyok a kereskedelmi tevékenység néhány mozzanatának felvillantásával megelégedni.

A korábbiakban már említettem, hogy a váci vámnaplók adatai alapján a Tápió mentéről több mint 800 marhát, 539 juhot és 66 lovat hajtottak át a váci réven 1563–64-ben. Bizonyára a környékbeli állatállomány felhízalt, főlős szaporulata került exportra. Figyelemre méltó, hogy az exportált állatmennyiség 90%-át két községből (Szecsőről és Szentlőrincátáról) hajtották, holott ezeknek a községeknek ebben az időben még nem volt bérelt pusztájuk. Így valószínű, hogy részben a községek saját határában nevelték fel ezt a nagymennyiségű állatot, részben pedig a környéken vásárolták fel. Ezt a mennyiséget 13 alkalommal 10 kereskedő (vagy hajcsár) vitte eladásra.⁷⁸ A 10 személy közül a szentlőrincátai Ócsai Benedekkel háromszor (117 marha, 539 juh és 10 ló), Veres Mátéval⁷⁹ pedig kétszer (48 és 59 marha) találkozunk. Ez a két személy foglalkozik tehát rendszeresebben állatkereskedelemmel, a többiekről feltételezhető, hogy csak alkalmi vállalkozók. Feltűnő az is, hogy visszafelé jövet nem hoznak iparcikkeket, tehát az eladott állatokból származó jövedelmüket nem fektették áruba.

Az állatkereskedelem nyomaival a XVII. században is találkozunk. A források alapján azonban úgy tűnik, hogy nem a környéken felnevelt állat eladása játssza a nagyobb szerepet, hanem a vidék jobbágysága — anyagi lehetőségeihez mérten — közvetítőként igyekszik bekapcsolódni a balkáni országokból származó állatok értékesítésébe.

Az egyik esetben két Uriban lakó jobbágy vett „... circiter 160 artant, Racz orszagit haszonra . . .” az 1630-as években. Felhízalásukra kibérelték a locsodi erdő makkját, majd amikor az elfogyott a szomszédos „Kútvolgy” nevű erdőben akarták tovább hizlalni.⁸⁰

⁷⁷ A táblázat és térkép forrásait nem közlöm külön.

⁷⁸ KÁLDY-NAGY Gyula 1968. 50–51, 57, 61, 67, 70, 73, 85.

⁷⁹ Egyszer szecsőinek, egyszer egreskátainak, egyszer jászberényinek írják. Az utóbbi a legvalószínűbb, mert a második két községben még a családnév sem fordul elő.

⁸⁰ Ajm. 1649/6.

A másik esetben, amelyből valóságos kis háborúskodás származott, a távolsági kereskedelem többi résztvevőjét is megismerhetjük. 1645-ben két füleki katona „Rácországba” ment és onnan juhokat és szamarakat hajtottak. A szetmártoni határba érve a szamarakat Béres Márton nevű szetmártoni embernek, a juhokat pedig Borbély Lőrincnek és társának adták el. Kovács Pál csitári (Nógrád m.) jobbágy meglátván „megszerette” a juhokat, és kettőt a sajátjával kicserélt. A rácok megtalálták juhaikat Kovács Pál juhai között. A rácokkal levő fegyveres budai törökök megfogták Kovács Pált, Tápiószentmártonba, majd Budára vitték, ahol súlyos bírságot kellett fizetnie. Béres Márton kezekedett Kovács Pálért és amikor ez nem akart fizetni, 13 szetmártoni jobbágytársával felkerekedett, elment Csitárra és Kovács Pálnak 105 juhát, 2 ökrét, egy tehenét borjastól és egy tulkát elhajtották.⁸¹ A mozgalmas történetből érezhető, hogy ezeknek a kereskedelmi utaknak már kialakult gyakorlatuk van, a vállalkozók kisebb csoportokban utaztak, és a török és magyar végváriak egyaránt kivették a részüket a kereskedésből. A „rácországi” jószágokat kedvelhették, erre mutat, hogy Kovács Pál annyira „megszerette” a juhokat, hogy a sajátjával kicserélte.

A szemes terménnyel, illetve gyümölcsfélékkel csak kisebb távolságra kereskedtek, a környező mezővárosok és Pest piacain, vásárain értékesíthették. Így például a XVI. század végén egy kókai gazda egy szekérrakományra való dinnyét szállított Pestre.⁸² A csekekátaiak és szetmártonkátaiak 1669-ben Kecskemétre szállítottak szemes terményt.⁸³

A többé kevésbé rendszeres kereskedelmi tevékenységen, vásárra, piacra járáson kívül alkalmi lehetőségek is előfordultak. Példa erre Kubinyi László, Tápiószentmárton földesura levele, amelyben a község ügyeivel kapcsolatban 3–4 embert magához rendel Fülekre, és az utóiratban megjegyzi „... ha valami szép nádí sas toll van nálatok énnékem hozzátok, kedvetekre veszem tőletek ...”⁸⁴

Faluszervezet, társadalmi rétegződés

Nehéz feladat megállapítani a falvak nagyságát, a gazdaságok számát a vizsgált időszakban. A megyei összeírások csak a portaszámokat, illetve a kirott adó vagy munka mennyiségét közlik, amelyek alapján csak nagyon tág keretek között lehet körvonalazni a falvak gazdasági erejét. A birtokelkobzások során készült kamarai összeírások, illetve a földesúr utasítására a jobbágyok vagy tiszttartók által készített felmérések általában rögzítik a jobbágy-, zsellér-, háztalan zsellér-háztartások számát, sőt nem egy esetben az egyes gazdaságok igaerejét is, azonban alkalmoszerűek, és nagy többségük nem az egész községet, hanem csak az egyik földesúr részét írja le. Mindezek következtében csak viszonylagos adatokat tudok közölni a vizsgált falvakban található gazdaságok számáról.⁸⁵

⁸¹ Processus 1648/1.

⁸² Ajm. 1649/6.

⁸³ P 422 I. o. 3. f. 3cs./4.

⁸⁴ P 540 fasc. 29.

⁸⁵ UetC 42/24. 1670 Fáy László részbirtoka Dány 20 ház, Gomba 18 ház, Gyömrő 20 ház.

A falvak ügyeit, az adók beszedését a bíró és az esküdtek intézték. Ugyancsak ők tartották a kapcsolatot a megyei hatóságokkal és a földesurakkal, levelezés útján vagy személyesen. A nagyobb birtokos családok levéltárában fennmaradt jobbágylevelek igazolják, hogy a kapcsolat meglehetősen rendszeres volt, a bírák minden fontosabb ügyről értesítették földesurukat.⁸⁶ Ha a birtokos a községet elzalogosította ez a rendszeres kapcsolat megszakadt, ezért írhatta Kubinyi László a tápiószentmártoniaknak, hogy „... nyilván tudjátok atyámfiái, hogy én vagyok a földes uratok ...”⁸⁷ A bíró a kisebb ügyekben tanúvallomásokot gyűjthetett, kötelessége volt a község határait „oltalmazni”, a jobbágytársak szökését akár erőszakkal is megakadályozni,⁸⁸ illetve a szökött jobbágyok visszaköltöztetésében segídeni. („... két jobbágyát Ngodnak Koháry Istvánné ... fel kéri, a levele most is itt van ...”)⁸⁹ A bíró házában őrizhették a község „levéltárát” is. („... Im Ngod parancsát el nem negláltuk, hanem emberünköt föl küldöttük, és az quietantiákat is, az kiket megh oltalmazhattunk ebben az háborús Kurutz járásának ideiben ...”. Jól lehet hiányosak, mert az „... Kurutzok és Labantzok Ladainkot hasogatták, kit el szaggattak, ki el tévelyedett miatta ...”)⁹⁰ Néhány adatból úgy tűnik, hogy létezett valamilyen falugyűlés is, amelynek határozatát a bíró hajtatta végre.⁹¹

A nagyobb birtokosok azonban a gazdálkodással, adóbehajtással kapcsolatos ügyeiket ritkán intézték személyesen, hanem többnyire tisztartóik vagy ispánjaik útján. Keglevich Miklós alföldi jószágainak tisztartója például a füleki várban lakó Subits Pál (talán végvári katona) volt. Ugyancsak ő vállalta el Tápiószentmárton ispánságát is. Nem bánhatott kesztyűs kézzel a jobbágyokkal, amint ez Keglevich-hez írott leveléből is kiderül: a parasztok „... soha jók nem lesznek, amíg Ngod minden faluból egyet egyet föl nem hozat és meg nem bünteti őket falujul ...”⁹² Bánásmódja ellen a nagykataiak többször panaszkodtak: „... Mi Subicz Pál Uramat többé nem uraljuk, mert nekünk Ngod az Urunk. Ha pedig Fülekhez akar tartani Ngod minket jobbat is találhat Őkelménél, mert nekünk semmi becsületünk, hanem akasztófára való, ördög szekerébe való, így bánik velünk ...”⁹³

UetC 4/19. 1683. Nagykáta 44 ház, Szentmártonkáta részbirtok 22 ház.

UetC 42/46. 1671. Szentlőrinc-káta részbirtok 6 jobbágy, 13 zsellér, Boldogasszony-káta részbirtok 6 jobbágy, 13 zsellér, Szenttamás-káta részbirtok 4 jobbágy, 8 zsellér.

P 422 34. cs. 1670. Nagykáta: 9 jobbágy 25 zsellér, 17-nek nincs igásállata.

P 419 fasc. 20. és 26. 1653. Tóalmás 9 jobbágy, 10 zsellér.

1682. Tóalmás 30 ház. 1692. Tóalmás fele 16 ház.

1682. Tápiósüly 59 ház, 6 zsellér. 1692. Tápiósüly 29 ház, 9 zsellér, 10 elhagyott telek.

P 540 fasc. 29. 1674. Tápiószentmárton részbirtok 27 ház, 10 házatlan zsellér.

⁸⁶ P 422 34. cs. és P 49 4 cs.

⁸⁷ P 540 fasc. 29.

⁸⁸ P 422 I. sz. 3. f. 3. cs./4. Keglevich Miklós parancsolja meg a nagykatai bírónak, hogy fogja le Mató Zsigmondot, nehogy megszökjön és vizsgálja meg, van e 32 éve hogy Nagykátán lakik.

⁸⁹ P 422 34. cs.

⁹⁰ P 322 34. cs.

⁹¹ Ajm. 1671/3.

⁹² P 422 34. cs.

⁹³ P 422 34. cs.

A földesurak a puszták vagy kisebb részbirtokok gondviselését, ispánságát gyakran bízták a helyben vagy valamelyik szomszédos faluban lakó jobbágyokra, aki a földesúr megbízásából bérbe adta a pusztákat, kaszáltatta a réteket, a felhasználásig tárolta a dézsmagabonát.⁹⁴

3. kép. Monor község pecsétje 1652-ből és 1657-ből, Nagykatá község pecsétje 1630-ból (méretarány nélkül)

A jobbágyágon belüli társadalmi rétegződésről csak a XVII. század végén készült, a falvak lakosságát, a szántóterületet és az állatállományt is rögzítő összeírásokból kapunk elemezhető adatokat. A korábbi idők vizsgálatánál ismét a tanúvallatások utalásszerű adataira szorulunk. A vallomások során a tanúk gyakran hivatkoznak arra, hogy korábban a szóban forgó községben pásztorokdtak, vagy az egyik gazdánál „béresül szolgáltak”, tehát részben a község, részben magángazdák alkalmazottai voltak. A forrásokból úgy tűnik, hogy általános gyakorlat volt a serdülő fiúk pásztorok szegődése és a legények szolgának állása. Szolgálatuk során próbálták megteremteni az önálló gazdaság megalapozásához szükséges állatállományt. A béresek legfontosabb feladatai közé tartozott a szántás elvégzése, a rétek kaszálása és a széna begyűjtése, valamint az aratásban való részvétel, amint ezekre a munkákra gyakran hivatkoznak is vallomásaikban. Gazdáik feltétlen engedelmességet követelhetek tőlük. Példa erre a gyömrei béres esete, aki nem akarta elszántani az üllei határt, tudván, hogy törvénytelenéget cselekszik, de „... az gazdája parancsolta neki, tarcs neki az ekét, ne gondolj véle...”⁹⁵

Egy adatból úgy tűnik, hogy az egész évre fogadott béresek alkalmazásán kívül a részes munka is előfordult.⁹⁶

A vizsgált terület községei a XVII. században részben a kecskeméti, részben a váci járáshoz (adószedői kerülethez) tartoztak.⁹⁷ A kecskeméti járás köz-

⁹⁴ Ajm. 1628/1. Tassy János tápiószápi gondviselője kókai Gólya Lőrinc.

Ajm. 1636/1. Baranyai Mátyástól, Halmi Gábor gondviselőjétől követték a kávai pusztát.

Ajm. 1652/4. Két disznópásztor ispánja Baranyó Mihály volt.

Ráday cs. Farkasd. Gyömrei Nagy Gergely volt a farkasdi puszta ispánja.

Ajm. 1657/16. Fáy László gondviselője Gyömrőn Szabó László, az ő csűrűbe volt berakva a dézsmagabona.

HmL. Nagypreposti L. „... Gyömrőn lakó Péteri puszta ispánja...”

⁹⁵ Ajm. 1659/3.

⁹⁶ Ajm. 1727/2.

⁹⁷ A beosztás változhatott. Üllő például 1696-ban a kecskeméti, 1699-ben a váci járásban van.

ségeiről 1695 táján készült egy olyan összeírás, amely a jobbágyok állatállományát is tartalmazza, a vetett földterületet azonban nem.⁹⁸ A váci járás községeinek szántót és állatállományt egyaránt tartalmazó összeírását pedig 1699-ben készítették.⁹⁹

A kecskeméti járás összeírásában a vizsgált terület hat, nagyjából síkvidéki községe található meg. Ezek közül háromban a XVI. század közepe óta lényegében nem változott a gazdaságok száma, kettőben növekedett, egyben pedig csökkent. Az összeírásban meglevő hat községben (Kóka, Nagykáta, Pánd, Szecső, Szentmártonkáta, Tóalmás) a lakosság harmadának, felének nincs igavonó állata.¹⁰⁰ Arra sem lehet gondolni, hogy ezek nem szántóműveléssel, hanem inkább állattenyésztéssel foglalkoztak, mert a ló, tehen és növendékmarha állomány is ritkán haladta meg a gazdaságonkénti 1—1 állatot, sőt a sertésállomány is elenyésző. Kivétel ez alól Szentmártonkáta, ahol csak a gazdaságok negyedrészeiben nincs igavonó. Pánd a legszegényebb község, itt egésztelkes — 6 ökrös — gazda egyáltalán nincs, és a lakosság kétharmadának nincs igásállata. Az egész és féltelkesek is általában a felét teszik ki a gazdaságok számának. Az 1—2 ökrös gazdaságok — Szecső kivételével — mindenütt a legszűkebb réteget képviselik. Az egésztelkesek nemcsak az igásjószág számában különböznek a féltelkesektől, hanem egyéb állatállományuk is általában kétszerese a féltelkesének. Általában megállapíthatjuk, hogy az állattenyésztés nem túl jelentős, a gazdák nem tartanak több állatot, mint amennyi a gazdaság fenntartásához szükséges (lásd 2. táblázat).

A váci járás összeírásában is hat, a korábbiakban figyelemmel kísért községet (Dány, Süly, Szentlászló, Uri, Valkó, Zsámbok) találunk meg, határunk már a dombvidékre esik. Ez bizonyára nagyobb védelmet jelentett számukra, mert mind a hat községben jelentősen emelkedett a gazdaságok száma a XVI. század közepéhez viszonyítva, és az előzőekben vizsgált síkvidéki falvakhoz képest itt lényegesen több gazdaság van egy-egy községben.

A hat község közül a legkésőbb újratelepedett Zsámbokon van a legtöbb gazdaság, itt a legnagyobb az állatállomány és a szántóterület is, a legkevesebb pedig Valkón. A falvakon belül két, egymástól jól elkülönülő, hármas csoportot tudunk megállapítani. Az egyik csoport tagjainak (Dány, Süly, Zsámbok) szántóterülete 1000 mérő fölött van, az egy gazdára jutó átlag kb. 18 mérő, és a földnélküli vagy nagyon kevés földdel rendelkező lakosok aránya alacsonyabb mint a másik csoport tagjai között. Ezek szántóterülete nem éri el az 1000 mérőt, és az egy gazdára jutó átlag kb. 10 mérő. Ezenkívül pedig az első csoport minden községében van 3—4 olyan gazda, akinek átlagosan 90 mérőnyi szántója van (lásd 3. táblázat).

Általános érvénnyel mondhatjuk, hogy mind a hat községben kb. a lakosság felének nincs vagy nagyon kevés (10 mérőnél kevesebb) szántója van. Feltűnő az is, hogy a szántók területe rendkívül változatos, semmiféle szabályosság nem figyelhető meg a mennyiségekben, valamint az is, hogy az igásállomány mennyiségével sincs rendszeres összefüggés. A sülyiek 1682. évi bevallása szerint a szántót és a rétet esztendőnként szokták elosztani, kinek kinek

⁹⁸ CP II. 28.

⁹⁹ CP II. 26.

¹⁰⁰ A lovat és a tehenet nem lehet igavonónak számítani, mert a korabeli eszközökkel nem voltak alkalmasak a szántásra. Ezenkívül az ökörrrel nem rendelkező gazdaságok túlnyomó többségében csak 1—1 volt belőlük.

2. táblázat. A kecskeméti járáshoz tartozó községek állatállománya

Igásállat	Gazdák száma	Ökör	Ló	Tehén	Nőven-dék	Sertés
Kóka	12 ökör	—	—	—	—	—
	6–10 ökör	9	72	19	56	42
	3–5 ökör	9	34	9	21	23
	1–2 ökör	8	16	2	17	17
	ló	5	—	8	6	7
	tehén	12	—	—	20	22
nincs	5	—	—	—	—	6
Nagykátá	12 ökör	1	12	4	6	5
	6–10 ökör	—	—	—	—	—
	3–5 ökör	6	24	3	17	12
	1–2 ökör	6	12	2	10	9
	ló	—	—	—	—	—
	tehén	6	—	—	9	14
nincs	1	—	—	—	—	—
Pánd	12 ökör	—	—	—	—	—
	6–10 ökör	—	—	—	—	—
	3–5 ökör	3	12	2	8	10
	1–2 ökör	3	6	1	6	3
	ló	4	—	4	4	—
	tehén	4	—	—	5	1
nincs	3	—	—	—	—	7
Szeceő	12 ökör	—	—	—	—	—
	6–10 ökör	3	18	3	12	9
	3–5 ökör	9	35	5	30	16
	1–2 ökör	19	38	3	33	39
	ló	1	—	1	2	3
	tehén	16	—	—	22	26
nincs	1	—	—	—	—	8
Szentmártonkátá	12 ökör	—	—	—	—	—
	6–10 ökör	9	69	21	44	26
	3–5 ökör	11	44	7	30	22
	1–2 ökör	13	26	7	18	13
	ló	5	—	7	5	8
	tehén	4	—	—	7	7
nincs	2	—	—	—	—	7
Tóalmás	12 ökör	—	—	—	—	—
	6–10 ökör	9	56	18	45	32
	3–5 ökör	5	20	7	13	10
	1–2 ökör	4	8	5	9	5
	ló	4	—	5	4	3
	tehén	5	—	—	9	3
nincs	3	—	—	—	—	4
						7

3. táblázat. A váci járáshoz tartozó községek föld- és állatállománya

	Osszesen	Nincs föld	10 mérőig	20 mérőig	30 mérőig	40 mérőig	50 mérőig	60 mérőig	70—110 mérőig
Dány									
gazdák száma	57	23	10	6	9	1	3	1	4
terület	1005	—	62	100	226	35	137	55	375
ökör, ló	253	12	22	34	55	9	38	18	65
tehén, növendék	239	49	38	24	41	10	26	7	44
Süly									
gazdák száma	70	20	21	16	6	2	1	1	3
terület	1189	—	138	238	136	72	46	53	253
ökör, ló	155	9	18	36	28	12	10	11	25
tehén, növendék	162	23	33	36	32	14	?	3	21
Szentlászló									
gazdák száma	93	45	24	8	5	4	2	5	—
terület	919	—	156	118	116	141	90	256	—
ökör, ló	259	23	51	30	33	32	19	71	—
tehén, növendék	196	56	54	15	15	17	7	32	—
Uri									
gazdák száma	91	31	31	18	4	3	2	1	1
terület	870	—	162	272	91	116	91	52	77
ökör, ló	201	9	38	67	25	21	17	14	10
tehén, növendék	146	25	47	41	9	8	6	6	4
Valkó									
gazdák száma	56	28	12	9	4	2	1	—	—
terület	644	—	78	146	108	69	43	—	—
ökör, ló	144	23	37	42	26	10	4	—	—
tehén, növendék	160	51	43	33	13	17	3	—	—
Zsámbok									
gazdák száma	94	23	10	33	11	9	5	—	3
terület	1739	—	80	515	295	349	230	—	270
ökör, ló	336	48	12	93	51	91	41	—	30
tehén, növendék	306	62	30	93	52	30	20	—	19

az értéke szerint. ¹⁰¹ Az összeírás alapján úgy tűnik, hogy nem egy meghatározott egésznek az arányosan osztott részeit jelölték ki, hanem az igásállomány által elvégezhető munka volt az osztás alapja. ¹⁰²

A kevés szántójú gazdaságok száma általában megfelel a kevés igásállatot, illetve a kevés egyéb állatot tartó gazdaságok számának (lásd 4. táblázat). Sülyön és Zsámbokon megfigyelhető az a törekvés, hogy minél nagyobb területet szántsanak fel, az igaerőt fokozottabb mértékben kihasználva, mint a többi községben. Ennek alapján azt gondolhatjuk, hogy itt a szántóművelés volt a fontosabb a mezőgazdasági üzemágak közül (lásd 5. táblázat). Dány kivételével az összes többi községben a legnagyobb gazdaságok igásállománya

¹⁰¹ P 419 fasc. 20.

¹⁰² Az is elképzelhető, hogy volt olyan gazda, aki nem művelte meg teljes egészében a számára kiosztott földet.

4. táblázat. A váci járáshoz tartozó községek állatállományának megoszlása

	Igásállat	Gazdák szám	Ökör	Ló	Tehén	Növen- dék	Föld
Dány	12—16 ökör	3	41	14	19	2	218
	6—10 ökör	11	77	30	58	33	499
	3—5 ökör	10	40	13	28	11	177
	1—2 ökör	10	20	5	13	14	65
	ló	2	—	3	6	9	10
	tehén nincs	13 5	— —	— —	26 —	12 —	9 —
Súly	12—16 ökör	—	—	—	—	—	—
	6—10 ökör	5	38	12	16	6	281
	3—5 ökör	11	44	8	26	14	236
	1—2 ökör	15	30	10	29	17	179
	ló	2	—	5	5	1	—
	tehén nincs	26 10	— —	— —	42 —	6 —	80 18
Szentlászló	12—16 ökör	3	38	10	11	4	176
	6—10 ökör	12	83	22	35	17	415
	3—5 ökör	16	61	4	28	10	190
	1—2 ökör	20	39	3	31	7	113
	ló	2	—	4	1	1	—
	tehén nincs	25 12	— —	— —	35 —	15 —	19 —
Uri	12—16 ökör	—	—	—	—	—	—
	6—10 ökör	8	54	20	23	6	336
	3—5 ökör	16	64	11	28	3	253
	1—2 ökör	20	40	5	23	10	168
	ló	9	—	11	10	6	16
	tehén nincs	17 21	— —	— —	31 —	9 —	66 14
Valkó	12—16 ökör	—	—	—	—	—	—
	6—10 ökör	6	42	5	19	5	83
	3—5 ökör	11	43	10	26	2	219
	1—2 ökör	13	26	9	26	16	99
	ló	7	—	9	12	10	24
	tehén nincs	14 5	— —	— —	22 —	22 —	19 —
Zsámbok	12—16 ökör	1	12	6	6	4	90
	6—10 ökör	15	99	31	38	11	563
	3—5 ökör	20	81	22	47	27	483
	1—2 ökör	30	58	14	54	25	372
	ló	6	—	10	7	17	59
	tehén nincs	21 —	— —	— —	42 —	28 —	90 —

volt a legnagyobb mértékben kihasználva, ezekben 1 igásra 9—10 mérőnyi szántó jut.

A nagygazdák (50—110 mérős szántóval rendelkezők) a falvak lakosságának igen szűk rétegét, 2—8%-át jelentik, de az ő kezükön van a művelt földterület 25—42%-a és az állatállomány 16—28%-a. Nem illik bele ebbe a képbe

5. táblázat. Egy igazállatra jutó területátlag mérőben

	A gazdaságok területe						
	10 mérőig	20 mérőig	30 mérőig	40 mérőig	50 mérőig	60 mérőig	70—110 mérőig
Dány	2,8	4,1	4,1	4	4,9	3	5,7
Súly	7,6	6,6	4,8	6	4,6	5	10
Szentlászló	3	4	3,5	4,4	4,7	4,1	—
Uri	4,2	4	3,6	5,5	5,3	3,7	7,7
Valkó	2,1	3,5	4,1	6,9	10,7	—	—
Zsámbok	6,6	5,1	5,8	3,8	5,6	—	9

Valkó, ahol csak 1 nagygazda van, ennek megfelelően kisebb százalékban részesedik mindenből, valamint Dány, ahol a nagygazda réteg sokkal erősebb — 14 % — és a gazdasági súlya is sokkal nagyobb.

A közepes nagyságú gazdaságok (20—40 mérőig) általában a lakosság 18—27 %-át teszik ki, kezükön a földterület 30—50 %-a és az állatállomány 35—48 %-a. Ezek gazdaságában a mezőgazdasági üzemágak egyensúlyban vannak, annyi állatot tartanak, amennyi a gazdaság fenntartásához szükséges. Súlyön és Zsámbokon ez a réteg a többi falvaknál nagyobb százalékban (34 és 56 %) jelentkezik, de gazdasági helyzetük nem tér el a többi községben lakó társaikétól.

*

A szűkös és egyoldalú forrásadottságok nem tették lehetővé a címben megjelölt témakör minden részletre kiterjedő bemutatását, néhány tanulságot azonban leszűrhetünk.

A történeti vizsgálódások alapján úgy tűnt, hogy a török hódoltság 150 esztendeje alatt az Alföldnek ez az északi peremvidéke több alkalommal teljesen elpusztult, és csak a XVII. század végén, a XVIII. század elején telepítettek újra az észak-magyarországi vármegyéből. A források tanúsága alapján megállapíthatjuk, hogy az első jelentős pusztulási hullám a XVI. század végén zajlott le, azonban ez sem járt együtt a lakosság fizikai megsemmisülésével. A harcok elesítulta után a régi lakosok jelentős számban visszatértek, és a korábbi alapokon próbálták meg folytatni az életet. A XVII. században a népességmozgás zöme szűk területen zajlott le, a környékbeli mezővárosok mintegy természetes határát alkották az elfutásoknak, bázisul szolgáltak az újratelepítésnek. A korábbi elképzelések mellett, amely szerint a népmozgás a hódoltság területéről a királyi Magyarországra irányult, több alkalommal megfigyelhetünk ellenkező irányú költözést, a török kiűzése előtt is.

Feltűnő jelenség, hogy a vizsgált területen található néhány kis határú község a XVI. század második felében milyen jelentős részt vállalt az élőállat exportból. Pest megye marhakivitelének egyhetede erről a területről származott, pedig ebből az időből még nincs tudomásunk jelentősebb pusztabéletekről. A községek tehát a saját határukon belül termelték meg az exportállatot. Ez a tény gazdálkodási, településszerkezeti következményekkel járt.

A XVI. századból sikerült kimutatnunk, hogy Tápiószentmártonban léteztek a jobbágytelekhez tartozó, de művelési kényszer alá nem eső földterületek, amelyek az állattartás céljait szolgálhatták. Ezzel egyben azt is bemutattuk, hogy a viszonylag kis községhatáron belül is, bérelt puszták nélkül is, megvolt a lehetősége az állattartó szállások kialakulásának.

A településtörténeti kutatás másik fontos kérdése az ún. kétbaltelkes településtípus története. Az eddigi kutatásoknak a XVI. századi mezővárosokból és szabad királyi városokból sikerült igazolniuk ennek a típusnak a meglétét. A tanulmányban sikerült bemutatnom egy kis határáú, közepes lélekszámú község XVI. századi megosztottságát, a „marha szállások” és a lakóház térbeli elkülönülését.

A XVII. század sajátos jelensége vidékünkön a falvak pusztabérleti rendszerének kialakulása. Szinte minden huzamosabb ideig lakott község bérli a környék valamelyik pusztáját vagy annak egy részét. A rendelkezésünkre álló források alapján felmérhető állatállomány mennyiségével nem magyarázható ez a jelenség. A lakosság létszámához mérve a művelhető földterület is elegendő mennyiségben állt rendelkezésre. A puszták hasznosítása többirányú, legeltetik, kaszálják, szántják is. A bérösszegek meglehetősen alacsonyak voltak, ugyanakkor a falvak lakossága kevés volt ahhoz, hogy több munkát kívánó intenzívebb gazdálkodást folytasson. Ezért igyekeztek biztosítani a falu számára a lehető legtöbb könnyen művelhető, jó minőségű földet, az állatállomány számára minél több legelőt.

IRODALOM

- BALOGH István**
1976 *Tugurium – szállás – tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez.* Ethnographia LXXXVII. 1–22.
- BARABÁS Jenő**
1976 *A szállásföldtől a tanyaig.* (Hozzászólás BALOGH István tanulmányához.) Ethnographia LXXXVII. 22–26.
- FEKETE Lajos és KÁLDY-NAGY Gyula**
1962 *Budai török számadáskönyvek 1550–1580.* Budapest
- FÖLDVÁRY László**
1898 *Adalékok a Dunamelléki evangélikus-református egyházkerület történetéhez.* Budapest
- KÁLDY-NAGY Gyula**
1968 *Statistikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben.* In: Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Budapest
1970a *Magyarországi török adóösszeírások.* Budapest
1970b *Harács-szedők és ráják.* Budapest
1971 *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri.* Ankara
- N. KISS István**
1960 *16. századi dézsmajegyzékek.* Budapest
- KOCSIS Gyula**
1974 *Jászjákóhalma gazdaság- és néptörténetéből.* In: Jász Múzeum Jubileumi Évkönyve. Jászberény
- KOSÁRY Domokos**
1965 *Pest megye a kuruckorban.* In: Pest megye múltjából. Budapest. 9–94.
- MAKKAI László**
1958 *Pest megye története 1848-ig.* In: Pest megye műemlékei I. Budapest
- SZAKÁLY Ferenc**
1969 *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században.* Budapest

Levéltári források és rövidítések jegyzéke

Országos Levéltár

- E 148 Neoregistrata Acta. fasc. 42. no. 76. fasc. 937. no. 30. fasc. 939. no. 42. fasc. 939. no. 50. fasc. 943. no. 38. fasc. 956. no. 21.
 E 151 Acta ecclesiastica . . . fasc. 121. no. 5.
 E 156 Urbaria et Conscriptioes fasc. 4. no. 19. fasc. 10. no. 14. fasc. 40. no. 20. és 22. fasc. 42. no. 24. és 46. fasc. 53. no. 7. fasc. 62. no. 32. fasc. 84. no. 94. fasc. 87. no. 2. fasc. 98. no. 1. fasc. 101. no. 67.
 P 46 Beniczky család levéltára, 4. csomó
 P 392 Károlyi család levéltára, Törzsanyag, Ladula 35, 42. és 55.
 P 419 Bosnyák család levéltára, fasc. 19, 20. és 26.
 P 422 Keglevich család egreskátai levéltára
 I. szakasz 3. fiók 3. csomó 2. és 4. csomag
 OL által rendezett iratok, C vegyes iratok 34. csomó 7. fasc.
 P 491 Máriássy család batizfalvi levéltára 15. csomó fasc. 29.
 P 535 Patay család gombai levéltára fasc. 2, 12. és 13.
 P 540 Lónyay család levéltára, a család által rendezett iratok, fasc. 29.
 P 687 Török (váradai) cs. levéltára 2. csomó
 P 707 Zichy család zsélyi levéltára fasc. 15 et B.
 P 1009 Szilassy család levéltára 2. csomó
 P 1291 Esterházy (gr) család (zólyomi ág) levéltára
 Uradalmi iratok III. B. 4. és III. O. 18/c és r
 P 1292 Esterházy cs. levéltára, Keglevich — Koháry cs. iratai IV. A. 1. csomó fasc. 6.
 P 1341 Batthyány család körmendi levéltára
 Illésházy család iratai ladula 22. fasc. 5.

Ráday Gyűjtemény

Ráday család levéltára, Csév, Farkasd, Lób csomók

Heves megyei Levéltár

Egri Káptalan magánlevéltára

Nagypréposti iratok I. No. 14. div. 2. fasc. 2.

Nagypréposti iratok III. 43. kötet.

Pest megyei Levéltár

Prot.: IV—A/1-a, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek

Lit.: IV—A/1-f, Litterae missiles

Inst.: IV—A/1-g, Instantiae

Res.: IV—A/1-i, Resolutiones

Ajm.: IV—A/1-j, Acta iudicialia miscellanea antiqua

Acta.: IV—A/1—1, Acta protestationalia

Processus: IV—A/31-e processus terminati

CP II.: IV—A/23-a Conscriptioes domesticae

Szlovák Központi Állami Levéltár

Kubinyi család alsókubinyi levéltára

olaszi-dehtári ág iratai G. fasc. 29.

*Gyula Kocsis*BEVÖLKERUNG, SIEDELUNG UND WIRTSCHAFT IN DEN DÖRFERN
DER TÁPIÓ-GEGEND (16—17. JAHRHUNDERT)

(Auszug)

Die Studie beschäftigt sich mit den Gemeinden des Zuflußgebietes des Tápió. Dieses Gebiet erstreckt sich entlang des Nordrandes der Großen Ungarischen Tiefebene. Auf seinem Boden haben sich kleine Dörfer gebildet, im Gegensatz zu den großen Marktflecken der sich südlich anschließenden Gegenden.

Das fragliche Gebiet stand von der Mitte des 16. Jahrhunderts an bis 1686 unter der Herrschaft der Osmanen, die die mittleren Gebiete Ungarns besetzt haben. Es bildete sich hier eine eigenartige doppelte Verwaltung heraus: die ungarischen Grundherren und die ungarischen Komitate hatten nämlich nie auf ihre Rechte, auf die Besteuerung dieses Gebietes verzichtet. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts erlitten die Produktions-

kräfte keinen grösseren Schaden. Am Ende des 16. Jahrhunderts traf eine Periode der Verwüstung ein. Zwischen den Jahren 1620—1650 begann eine neue Welle der Ansiedlung, die teilweise von den türkischen Grundherren organisiert wurde. Die Entvölkerung der einzelnen Gemeinden bedeutete noch nicht die Vernichtung ihrer Bevölkerung, die Flüchtlinge bewegten sich nämlich innerhalb eines verhältnismäßig kleinen Gebietes und kehrten oft, auch nach längerer Zeit, zu ihren ursprünglichen Wohnsitzen zurück. Die Studie illustriert diese Umsiedlungen und Fluchten an der Hand einiger Bauernbiographien.

Der Ackerbau wurde in Feld-Graswirtschaft vorgenommen. Aus den ungarischen und türkischen Dokumenten kann in einzelnen Fällen sogar das Volumen der Produktion festgestellt werden. In dieser Zeit kann in der Dörfern ein Siedlungssystem nachgewiesen werden, für das von den Wohnhäusern abgesonderte, außerhalb der Wohnsiedlung in Gruppen angeordnete Wirtschaftshöfe charakteristisch sind. Dieser Ansiedlungstyp war bisher für jene Zeit nur im Zusammenhang mit den großen Marktstellen bekannt. Die meisten Dörfer ergänzten ihre eigene Gemarkung, indem sie entvölkertes Land anderer Dörfer in Pacht nahmen.

Im 16. Jahrhundert nahmen auch die Dörfer der Export-orientierten extensiven Viehzucht teil, im 17. Jahrhundert aber schalteten sich bäuerliche Unternehmer in den ihre Gegend berührenden, vom Balkan nach Westen gerichteten Transit-Tierhandel ein.

Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts hatte sich die Fronbauerngesellschaft der Dörfer stark differenziert. Neben einer dünnen Schichte von wohlhabenden Bauern gab es in der Bevölkerung einen bedeutenden Anteil von Vermögenslosen.

Az erdőhasználat változása a Kis-Balaton körül a XVIII—XIX. században

A XVIII. század második felére a Kis-Balaton tágabb környezetében is nagyon megfogyatkoztak az erdők, a fa értéke érezhetően emelkedett. Nemcsak a tűzifa, hanem különösképpen a különböző szerszámfák váltak keresetté, melyek feldolgozására az olyan jól szervezett uradalomak, mint a Széchenyiek gazdasága is, uradalmi mesterembereket alkalmaztak.

A jobbágyok hagyományos erdőhasználatának visszaszorítása

Az új helyzet, amit a növekvő fahiány teremtett, az eddigi szabadabb, a rengeteg fa elprédálására alkalmat adó erdőhasználat átalakítását kívánta meg. Az erdő, mely az egyes falvak határában terült el, mint ismeretes, többnyire legelőül is szolgált. A falvak állatállományának jelentősebb részét kitévő rideg állat állandó legelője s olykor teledőhelye is az erdő volt. Még a XIX. század elején is, amikor pedig egyes uradalomak az erdőregulációban jelentősen előrehaladtak, a csokonai uradalomban történt tájékozódó felmérés adatai szerint a számításba vett 16 helység közül 12-nek a rideg állatai a faluhoz tartozó erdőkben legelt, míg a fennmaradó négy falué bérelt területeken.¹ A „Dráva Erdején”, mely részben ártéren terült el, négy falu: Szentés, Komlósd, Péterhida és Bolhó állatai éltek. Lábod rideg nyája is „Az erdőben a Berenyi út mellett” legelt. A helységek lakói, főleg kis erdőterület esetén, ezekből az erdők-ből biztosították faszükségletüket is.

S hogy milyen is lehetett egy ilyen többféleképpen használt erdő, arról fogalmat alkothatunk akkor, ha elolvassuk Széchenyi Ferenc 1805-ös *Rendeléseinek* lábodi erdőre vonatkozó részét, amelyben az intézkedés előtt a csökölieknek bérbe adott erdő állapotáról is ejtett néhány szót.² „Lábodi erdő — olvashatjuk — Tsököl felé, amelyet a Tsököliek némelly praestatiok mellett használtak, nagyon meg rongáltatott és el pusztított, a szálasabb fa már mind kivágattatott, új hajtásra pedig kevés a reménység.” Éppen ezért szükségesnek tartja a *Rendelés* szövegezője, hogy „Hochlajtner Inspector a Bartsi Vadászszal vizsgálja meg, miképen lehetne a rongált erdőn segíteni; és megérdemli-e, hogy egynéhány forint és robotért az erdő mérték nélkül a csököliek kényne szerint rongáltassék és pusztítottassék”.

¹ OL. Széchenyi cs. lt. IV/23. 238.

² OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

Az erdőrongálás itt, úgy tűnik, jogcímül szolgált az erdőbérlet megszüntetésére, ami egyúttal az egészségesebb uradalmi erdőgazdálkodás kialakítását is szolgálta volna. Ez időben már a Széchenyi uradalom egyéb fejlettebb részlegeiben, melyek Sopron és Vas megyében terültek el, az erdőhasználatnak igen szigorú rendjét sikerült kialakítani, s nyilván ezt a rendet itt is meg akarták valósítani. Ennek érdekében már hosszabb ideje rendelkezéseket hoztak, melyekkel egyrészt a jobbágyok erdőhasználatát korlátozták, másrészt pedig az ésszerű nagyüzemi erdőgazdálkodás alapját kívánták megteremteni.³

Nem sokkal az úrbérrendezés után, mely az erdőhasználat rendezését is országosan meggyorsította, a csokonai uradalom instrukcióiban már az erdőre vonatkozó rendelkezéseket is olvashatjuk. „Erdőre vigyázással költetik lenni — hangzik az 1787. nov. 2-án kiadott instructio ide vonatkozó szakasza⁴ — hogy se az Uraság Emberei egyéb fát, mint sem az Urbarium engedi, ne vágjanak, sem pedig a Szomszédok lopásokat benne ne tegyenek, mellyek, hogy annál inkább conserváltassanak, a' mennyire lehetséges dolog leszen, az Épületekre való fa vágás egyedül téli Holnapokban végben vitessék — aminek még az a haszna is megvolt, hogy az „alvó fából” sokkal jobb minőségű anyagot nyertek — úgy szinte Dugáknak való fa akkoriban vágattassák . . .”. Sőt a továbbiakban a jobbágyok faigényének kielégítését összekapcsolták a tagosított földekben maradt erdőfoltok, „megyék” korábban már említett kiirtásának elősegítésével. Ezt írja elő ugyanis a rendelkezés további része: „. . . az Jobbágy-nak pedig Épület és Szerszám fát ki irtandó megyékben Czédula mellett assig-nálni köll”.

A század végére, illetve a XIX. század elejére az erdőhasználat rendje tovább szigorodott, s a rendelkezések is határozott formát öltöttek. Széchenyi Ferencnek 1805-ben kiadott *Rendeléseiben*, melyek a Somogy megyei gazdaságvezetés fontosabb kérdéseit tárgyalták, nem pusztán az egyes helységekkel kapcsolatos konkrét erdőhasználati kérdésekre tértek ki, hanem egy külön fejezetben is összefoglalták az erdőhasználat fontosabb kérdéseit. E fejezet, melynek a címe *Az Erdőre nézve*, tíz *Rendelés* első pontjában általánosságban foglalja össze és indokolja az erdővédelem szükségességét.⁵

„Közönséges parantsolat adattassék ki, — olvashatjuk e pontban — a' melly minden helységben a község előtt fel olvastassék, hogy mivel az erdők napról-napra pusztulnak, melly gondatlan pusztításnak és pazarlásnak az léssen a vége, hogy valamint más vidékeken 's vármegyékben országokint már fa nélkül szükölkönek, Somogy Vármegyében is, és nevezetessen Csokonai és Martzali Uradalombéli Jobbágyokat is ezen hejjánosság és szükség érne fogja, ha tsak jó korán a' végső pusztulása az erdőknek fogatos eszközök és rendelések által meg nem előztetik . . .”.

A következő pontok már konkrétan fogalmazzák az erdővadás módzatait, így mindjárt az elején leszögezik, hogy „semminémű nyersfa a Jobbágyoknak meg ne engedtéssék”, de ha mégis elkerülhetetlen annak kivágása, csak a téli hónapokban vágják, az uraság embereinek kiválasztása alapján. Ezzel kapcsolatban tér ki a *Rendelés* az uradalmi személyzet előírt feladatainak szigorú megtartására, ami egyúttal a kialakítandó erdőszeti szervezet szigorúbb rendjére is utal. Az idevonatkozó sorokat már azért is érdemes áttekintelnünk, mert a szigorú rendelkezés egyes pontjaiból lényegében következtetni

³ TAKÁCS Lajos 1975. 575 — 625.

⁴ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

⁵ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

lehet az eddigi lazább gyakorlatra is, amit most minden áron megszüntetni akarnak.

„Ez említett — azaz téli — üdön kívül pedig semminémű szín alatt se merjen akárki nyersfát vágni, büntetés alatt, mert ha ezen tilalom ellen valamelyik Tiszt még is tavaszi, nyári, vagy őszi holnapokban a téli említett holnapokon kívül fát vágatna, vagy maga, vagy a committens felsőbb Tiszt (:ha annak Commissioját írásban fel tudja mutatni:) a le vágott fának betsű szerint való árát meg fogja fizetni, ha pedig a vadász vagy erdő őrző (:a kinek tudniillik vigyázása alatt levő erdőben tétetett a fa vágás:) Inspectornak és az Bartsi, vagy Martzali Lovas Vadászoknak fel nem adja, a le vágott fának dupla árát (:ha ki tudódik:) fogja megfizetni és mint hite ellen tzimboráskodó Tiszt vagy tseléd az Uraság szolgálattyaából el bocsáttatni.”

Az uradalmi tiszték s alkalmazottak példamutatását egyébként az erdő-kímélésben az uradalom mindenkor megkövetelte.

A további pontok elsősorban a fával való takarékossgát kívánták elő-írászerűen is elősegíteni. Ennek érdekében — s részben az új hajtások segíté- séért — írta elő a 3. pont, hogy a fa levágása után a favágó „köteles legyen annak minden némű aprólékos ágait és forgátsát elvinni és feltisztítani, mivel ezek a nevelését és sarjazását az erdőnek hátráltatják”.

A fahiány néhány gyakorlati következménye

A 4. pont előírásai már jóval nagyobb jelentőségűek voltak, hiszen vég- eredményben a jobbágyság hagyományos házfedési módját segítették átalakí- tani. A rendelkezés így hangzik:

„Mivel az Uraság az Urbarium szerint póznát erdeiből adni nem tartozik, parantsoltatik, hogy ezen rendelkezésnek ki hirdetésétől fogva iparkodgyanak a Jobbágyok ujonnan fel állítandó ház és más hajloki vagy állásbéli földleiket zsupp föld alá venni, mert az Uraság póznákat nem másképen, hanem vagy pénzért, vagy robotért fog utóbb adatni.”⁶

E rendelkezés gyakorlati következményeivel a következő években gyak- ran találkozhatunk, amikor az uradalom a jobbágyok pózna iránti kérelmét visszautasítja, vagy teljesítését nehéz feltételekhez köti. 1812. dec. 12-én kelt az a levél, amelyben Farkas László értesítette az uradalmi központhoz bete- resztett kérések ügyében hozott döntésről a marcali és csokonai uradalmi veze- tőséget. A minket érdeklő rész arról szólt, hogy „Csokonyai község gyümöltste- len nyers fát tűzre, póznát pedig romladozott Házaiknak bé fedésére adatni” kért, s kérésére az említett vezetőtől a következő választ kapta: „Póznákat is napszám fejében kellene nékiek továbbá is adni, annyival is inkább, mivel némellyek azzal vissza élvén, egy közönséges Hajlék fedésére 50 szál Póznát is fel raknak; azonban mivel még sokaknak Házaikat Zsuppal fedetni nem lehe- tett, a Póznákra nagy szükségek vagyon.” A zsúppal való fedéshez viszont, melyhez nem kellett oly sok pózna, át kellett némileg alakítani a tetőszerkeze- tet, mindenesetre összébb kellett venni a léceket, hogy a zsúpkötegeket jól felkötthessék.

A következő évben, 1813-ban a tótszentgyörgyiek kérték „Házaik tata- rozására szükséges pózna vágás valamely közelebb való erdőből” engedélyezé-

⁶ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

sét, de a felelet nekik is a következő:⁷ „Kövessék másoknak példáját, fedjék zsuppal házaik fedelét, akkor póznákra nem szorulnak, mely úgy is a határban lévő erdőkben nem találhatik”.

A házfedési gondok még a Balaton melletti Köröshegyen is jelentkeztek, melynek lakói ugyancsak „Házaik fedeleire szükséges Póznákért” fordultak az uradalom helyi vezetőségéhez, „mivel közülök némelly tehetetlenek nád, avagy zsupp fedél alá hajlokaikat nem vehetik”. Kérésükre a következő feleletet kapták:⁸ „Jóllehet némellyek valóban tehetetlenek házaiknak zsuppal vagy nád-dal leendő bé fedésére, de mivel többen tsupán fejességből nem teszik, Pózna nékiek tsak robot fejében adattasson”.

Ez utóbbi szövegrész egyébként több szempontból is tanulságos lehet: először is azt mutatja, hogy a munkaerő-gondokkal küzködő kibontakozó alodium e gondjai enyhítése érdekében minden módot megragad, még az épület-fáért is, melyet annak előtte ellenszolgáltatás nélkül bárhol vághattak a jobbágyok, most robotot követel. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a zsúpfedélre való áttérés konrántsem ment simán, s ennek olyan akadálya is volt, mint a zsúpfedésben való „tehetetlenség”, azaz járatlanság, aminek elsajátítása nem ment egyik napról a másikra. Sőt az is gyanítható, hogy az új „házfedési” technikát már akkor is specialisták, helyi zsúpolók művelték és terjesztették, akiknek ez időben is megbecsült szerepe lehetett. Ez tűnik ki ugyanis a csokónai uradalom egyik Segesdről 1810. okt. 21-én küldött leveléből, melyben a következő olvasható:⁹ „Ime küldöm a zsúpoló Embert, ennek mindent meg szerezzon, hogy heába ne töltsen az időt, panaszkodik, hogy 5 frtjával adós a szetska metszésért, ha igaz, fizesse ki őtet, mert ugyis alig tudtam meg tartani; híják mindenfelé”.

E zsúpoló, kiről szó esett, ugyan az uradalomban tevékenykedett, de a fenti sorok jól mutatják általános megbecsülését, s azt is, hogy ha az uradalmakban ilyen kapós lehetett, nehezen juthatott el a jobbágyok, zsellérek házaikhoz. S ez a tény egyúttal magyarázza a jobbágyok hagyományos fedésmódjájának szívs tövábbélését is.

Az erdőhiányból fakadó rendelkezések nem pusztán a házfedelek átalakításának voltak elindítói, hanem sokkal lényegesebb alkatrészek megváltoztatására is kényszerítették a lakosságot, mindenekelőtt a házfalak anyagának kicserélésére. Széchenyi Ferencnek a már többször idézett 1805-ös, erdőkre vonatkozó *Rendeléseinek* 5. pontja ezt a következőképpen írja elő:¹⁰

„5. Iparkodjanak a Jobbágyok, a hol tsak lehet és arra való föld vagyon, házaikat tömésből vagy fetske rakásból és nem fából tsinálni, mely építésnek módjával a tűz is (:mellytől az Isten ójja őket:) kevesebb kárt tehet, az erdők és kémeltetnek. Ebben követésre méltó dicséretes példát adtak — olvashatjuk — a Németh Jobbágyokon kívül a Köröshegyi és Martzali Lakosok, 's mások is, a kik némelly helyeken különös megelégedésre az Uraságnak, és önnön magok javára házaikat és hajlékaikat sárból tsinálni kezdették és tsinálták.”

A fenti építkezések nyilván ott jöttek létre, ahol már erdő sem volt, mint a németek által megszállt némely helyen, vagy igen kevés. A sárból való építkezést egyébként az uradalom nemcsak ajánlotta, hanem a gyakorlatban maga

⁷ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

⁸ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

⁹ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 213/G/2.

¹⁰ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

igyekezett jó példával előljárni. Így már az egyik 1787-es összeírás adatai szerint is Lábodon több épület állt, melyek az előző években „mór vályogból” épültek,¹¹ majd a XVIII. sz. utolsó évtizedében több említése maradt ránk a „mórbul” való építkezésnek.¹²

A mór, mely a német *Mauer* közvetítésével a latin *mur*usig vezethető vissza, sárból, agyagból való építkezést jelent,¹³ amit ugyancsak specialisták, hozzáértő paraszti kisiparosok terjesztettek el e korban Dél-Dunántúlon is. 1813-ban e kisiparosoknak, a *mórosoknak* bérét a Zala megyei bérlimitációban is megtalálhatjuk.¹⁴ Ez a tény egyúttal szélesebb körű paraszti elterjedésére is utal, amit — akár a zsúpfedést — a konkrét uradalmi rendelkezések is nagyban elősegítettek. Erre vonatkozóan már az 1805-ös *Rendeléseknek* Segesdre és Bogátra vonatkozó konkrét megjegyzései is előírták:¹⁵

„A Jobbágyok a faézésra és épülettjeire nézve reguláltassék oly módon, hogy az épülettjeik derekát sárból tsinálják, a tetejét pedig zsúppal földjék . . .”. A továbbiakban pedig már arról is felvilágosítást kaphatunk, hogy ez az erdő-óvás és fakímélés valójában egy később bevezetendő erdőreguláció kezdeti szakaszának tekinthető. Mint a szövegben olvasható: „minek előtte mint a pas-cuumra, mint az erdőre nézve a systematica Regulatio meg eshetik, igen jó leszen, hogy a Jobbágyok az épülettjeik derekát sárból tsinállyák, a tetejét pedig zsúppal földjék és úgy a többi javaslás is helyben hagyatik, tsak — hangsúlyozzák ismételten — az Uraság maga is jó példát adjon abban, hogy semmi féle hajlékot se építsen fából és a kertelések helyett is, a’ hol tsak lehet, árkok-lásokat tsináljon”.

E rendelkezésekkel összhangban utasították vissza sorozatban a következő években a jobbágyok épületfa igényét, melyek közül most csak néhány példát mutatnánk be. 1813-ban a kálmáncsai „Tamás József és Gál István Istálóikhoz láb és fedélfának való fáért” fordultak az uradalmi vezetőséghez, mely a következő módon tért ki a kérés teljesítése elől:¹⁶

„Mivel a Fölség az erdő pusztításokat és talpakra leendő házépítéseket tiltya, azoknak való fa kivált idegen erdőből nem adatik; hanem ha vályogból vagy fecskerekéből építeni akarnak, tehát fundamentomának való téglá a Tisztség által adassék azon az áron, mellybe az Uraságnak a téglás bére telik.”

Ugyanezen évben Homokszentgyörgy falu népe, a „Jobbágyok közönségesen” azért fordultak az uradalom helyi vezetőihez, mivel „házaikat fetskerakásból, határban jó agyag nem lévén, nem tsinálhatyák, hanem fából kén-telenítettvén azokat készíteni”. Ezért a „szükséges épületbeli fáért esedeznek”. Kérésükre ők is a következő feletet kapták:¹⁷

„Nem engedvén a Fölség talpakra építeni, a könyörgő Jobbágyoknak sem engedtethek meg, hanem fundamentumának téglá fog kinek kinek, aki házat építeni akar, azon az áron, mellybe az Uraságnak a téglás bére kerül, adatni és fetske rakásra készitse azután azt, a fedélnek való fában is az Uraság segítségére léend akkor.”

¹¹ OL. Széchenyi cs. lt. IV/23. 237/K.

¹² OL. Széchenyi cs. lt. X/6. 437/9.

¹³ TESZ. II. 954.

¹⁴ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

¹⁵ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

¹⁶ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

¹⁷ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

A fenti adatok, még ha szórványosak is, azt némiképp érzékeltetni tudják, hogy azok a tömés- és sárházak, melyek zsúpfedéllel a múlt század végétől a néprajzi leírások tárgyai voltak, korántsem régi keletűek, s nem kizárólagosak. Igaz, ezt a szórványosan fentmaradt talpas és sövényházak is igazolhatják, s egyes adatközlőinknek viszonylag messze visszanyúló emlékezete is. Mégis, a felső, uradalmi hatásra történő építőanyag-váltás eredetét talán a fenti adatokkal érzékeltetett folyamat kapcsán érthetjük meg teljesebben.

Egyébként e folyamatban, mely végül is az erdők szétválasztásához és azok regulatiojához vezetett, sok egyéb tilalom is segítette az erdő fokozott kímélését. Ezek közül a következőkben csak néhányat említenénk, így a vesszőszedés megtiltását, „mivel az erdők — amint az erdőszabályozás 6. pontja mondja¹⁸ — a guzs vesszőnek, melybe a Gabonát kötni szokták, vágása által is nagyon romlanak és pusztulnak”. Amint a rendelkezés előírja, „intessenek arra a jobbágyok, hogy lassankint ettől a szokástól el állyanak és Szalmába kössék Gabonájukat”. Eszerint a gabonának vesszőbe kötése, amire legutóbb is csak szórványosan találtunk adatokat,¹⁹ a XIX. sz. elejéig Dél-Somogyban is általánosabb lehetett.

E rendelkezések még a kerítések faanyagát is korlátozni kívánják, és egyben előírják, hogy „1. minden karózsások el rontassanak és 2. a Jobbágyok, ha bé kerítve akarják rétjeiket és földjeiket tartani, azokat vagy árkokkal körül vegyék, vagy eleven sövényt ültessenek”. Érdekes viszont az, amit az 1805-ös Marcalira és Csokonára vonatkozó rendelkezésben, mint kitélt találatunk:²⁰ „Ahol el multhatatlanul szükséges volna a sövény, kertelésekre vagy sövényezésekre, fűzfa, egerfa rá fordíttassék; de nem nyírfa vagy mogyorófa, mivel ez a két utolsó speciesben fa az abróns tsinálásra szükséges”. Az abrónckészítés pedig, mint láttuk is, jelentős jövedelmet biztosított évente az uradalomnak.

Mindezekén túl az uradalom arra törekedett, hogy a hagyományos közcélra való ingyenes faadást is megszüntesse, vagy legalábbis az ingyenességnek véget vessen.²¹

„Somogy vármegyei Jóságokban szokásban vagyton — hangzik az indoklás — hogy a Nemes Vármegye rendeléséből hidakra, katona Istállókra fát kívánnak: ezen esetben más helységek, a kiknek erdejek nintsen pénzen veszik a fát, és a N. Vármegye azt nékik vissza fizeti: parantsoltatik tehát, hogy az utóbb ingyen meg ne engedtéssék, hanem pénzért; mert így egyik Uraság fát ingyen ad és Jobbágyi még is concurrálnak a fizetésbe azokra nézve, a kiknek erdejik nintsen és fát kész pénzen vesznek.”

Ezek után érthető az is, hogy azok a személyek, akiket jobbágyi állapotuknak megfelelő faizás nem illetett, csak megfelelő ellenszolgáltatás, többnyire az uradalomnak oly szükséges fogatos vagy kézi munka ellenében kaptak még tűzifát is. 1793-ból maradt fenn olyan nyugtatvány, mely az efféle favételről tanúskodik. Ez év dec. 8-án állította ki az egyiket Beleki Ferenc „Mándi Erdő őrző”, s ebben igazolta,²² hogy a feltüntetett hét büki lakosnak, összesen 28 szekér „tűzre való fát” kiadott 28 gyalog napszámért, a „Mándi fölső réten való sűrűkből”, s egyben igazolta azt is, hogy a feltüntetett személyek „szol-

¹⁸ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

¹⁹ Vö. TAKÁCS Lajos 1964. 155—156.

²⁰ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

²¹ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

²² OL. Széchenyi cs. lt. III/29. 204/A.

gáltak a Méltóságos Uraságnak a Szántással tizen négy Marhás, azaz Huszonnyolcz gyalog napszámot”.

Ugyanez év december 22-én pedig a fenti „Erdő őrző” arról állított ki igazolást, hogy ugyancsak hét bükki személy a „Mándi Erdőrül engedelem czédulájok mellett Májusnak első napjátul fogva Minden Szentek napjáig minden egyik hat gyalog napszám szolgálatért fejen, fejsze nélkül, esett ágakbul fajéztak”.

Ez utóbbi igazolás már a szigorú ellenőrzés egyik írásos eszközét, az „engedelem czédulát” is megemlíti. E korban tűnik fel először az erdei ellenőrzés másik fontosnak tartott kelléke, a „fa-bélyeg” is, melyről ugyancsak Mádról 1815-ből van említés.²³ Az egyik lopással gyanúsított fogat ügyének tüzetesebb megvizsgálása során derült ki, hogy lopásról nem lehet szó, mivel „Benkő Urnak cselédi vett és billeges Fájokkal”, tehát szabályos körülmények között haladtak az erdőben, s közben oda hajló ágakat szekerekkel letörtek.

S hogy a fabélyeg mily nagy mértékben elterjedt lehetett, az abból is kitűnik, hogy egyes emberek hamisítani is próbálták. Amint az uradalmi direktornak 1817. jan. 12-én kelt levelében olvasható:²⁴

„...két Sárhidai emberek, Kolonell György és Németh György Serpenyű fülekből hamis billegeket csinálván, azt olly helyessen tudták a fákra ütni, hogy a mint Oszterhuber Fiscalis bizonyította, sem ő, sem a Szolga Bíró azt a M. Uraságnak való-ságos Billegétől megkülönböztetni nem tudták; azért nem lehetett az Erdőmesternek vagy Erdőpásztoroknak, kik az ilyen billegelt fák mellett el mentek, annak hamis létéről gondolkodni is.”

E hamisításra is kétségtelenül a fa magasra szökött értéke, illetve az erdők őrzésének megszigorítása ösztökélte a fenti személyeket. A szöveg második részéből az is kitűnik, hogy még a bélyeges fát is csak az erdőmester vagy az erdőpásztorok ismételt ellenőrzése mellett vihették ki az erdőből.

Erdő-elkülönözések

Az ellenőrzés szigorodására talán érdemes lesz a fenti levél végéhez fűzött sort is megtekintenünk, mellyel a levél írója éppen az erdőhasználatban bekövetkezett új rendet és szigorúságot akarta érzékeltetni:²⁵ „Hogy pedig egyéb eránt vigyázás nagyon — hangzik az érdekes mondat —, azt a büntetések tabellái esztendőről esztendőre elégségesen meg mutattyák, a melyekben még a Gomba Szedők, Gesztenye Keresők, Tüske vágók etc. is elől fordulnak”. E haszonvételeket pedig, mint ismeretes, eddig a jobbágyi erdőhasználat természetes velejáróinak tekintették, s mint ilyenek, ingyenesek voltak. Csak a XVIII. sz. végétől váltak ezek is tilalmassá, illetve olyan haszonvétellé, amelyért fizetni vagy robotolni kellett. A pölöskei uradalom 1797-es számadásaihoz fűzött magyarázó jegyzetekben már ez olvasható:²⁶ „Az praeducalt Documentumok szerint 797-dik Esztendőben az esett és száraz fából való faizattul, gombázástul, a Berki kaszállóktul és paseumtul több Napszám jött, mint

²³ OL. Széchenyi cs. lt. III/29. 204/A.

²⁴ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

²⁵ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

²⁶ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

sem az előbbeni Esztendőkből". S bár nem tudható, hogy a jövedelemből mennyi esett pl. a gombázásra, mégis jellemzőnek tarthatjuk annak fenti említését, még ha tudjuk azt is jól, hogy e tekintetben is igen nagy különbség és eltérő gyakorlat uralkodott a különböző uradalmakban.

Az erdőhasználatnak fent bemutatott szigorodása, mint ismeretes, részben azt a célt szolgálta, hogy a jobbágyok erdőhasználatát ellenőrizzék, szűkebb területre szorítsák, s ezzel itt is előkészítsék a külön jobbágyi és földesúri erdő kialakítását, ami a földesúri erdők kizárólagos, osztatlan használatát jelentette volna, s ezzel együtt a tetszésük szerinti erdőművelési, használati rend kialakítását.

A külön jobbágyi erdők kialakítása, bár nem hagyomány nélküli — hiszen már a XVII. századból is történik említése²⁷ —, valójában ez idő tájt kezdődött a fejlettebb aloldumokban is. A Széchenyi család birtokain, a viszonylag fejlett gazdálkodást folytató Sopron megyei birtokrészekben is csak a XIX. sz. legelején került a külön jobbágyi erdők kiszakítására sor, mégpedig csak néhány községben. E négy-öt falu erdeje részére aztán külön erdő-rendtartást is szerkesztettek, melyet a falvak népével megismertettek. Az 1802-ben elkezdődött különálló jobbágyi erdő kialakítása pár év alatt is kedvező eredményeket hozhatott, s így a következő években gondolhattak a gyakorlat szélesebb körű alkalmazására is.²⁸

Széchenyi Ferencnek 1805-ben kiadott *Rendeléseiben* a Marcalira vonatkozó szakasz már világos jelét adja e szándéknak, sőt a megvalósítás módját is igyekszik kialakítani.²⁹

„Mivel jövődben — olvashatjuk e szakaszban — a Marczali erdőket a Jobbágyok mint Legelőjökre, mint faizásokra nézve reguláztatni akarom, hogy lassankint a felső erdőben azok arra részre restringáltassanak, amelyet utóbb a fenn említett két tárgyra nézve nekik engedni szándékozok, szükséges meg akadályoztatni, hogy az egész erdőnek usussában meg ne erősödjének.” „Ugyan azért — hangzik az ezzel kapcsolatos rendelkezés — jó lesz a Szőtsényi határ felé lévő erdő darabot valakinek árendában adni, hogy lassankint öszve szorullyanak a Marczaliak: ugyan a nékik hagyatandó erdőre is igazítottassanak faézásaikra nézve. Mindazonáltal vigyázzon a Tisztség, hogy kárt és pazarlást abban ne tegyenek, tsak dült és száraz fát, még ez vagyon, engedjen tüzelésre, álló ép fának le döntését tiltsa és az által hágót meg is büntesse.”

Az uradalom más egységeiben természetesen más-más időpontban került e szétválasztás előkészítésére sor. A köröshegyi erdő szétválasztására az 1813-as instantiák között találhatunk adatokat, melyek szerint „Kalivoda erdő Inspektort” bízták meg az előzetes tervek elkészítésével.³⁰ A terveket el is fogadták „azon hozzá adással — mint olvashatjuk — hogy mivel ő Excellentiája leg inkább akarná a Jobbágyásznak ki adandó és az Úraság erdejétől el választandó (erdőrészt) ki jeletetni, mostani munkálkodások tárgyává ezt vegye, operatioját Köröshegyen kezdje, Bartsi vadászt segítségül maga mellé vegye, munkáját végezvén azt ő Excellentiája elejébe terjessze”.

Az erdők elkülönítésének munkája egyébként nemcsak a jobbágyok ellenállása miatt haladt vontatottan, hanem azért is, mert még egyes uradalmi tisztek sem értették jelentőségét, s az uradalmi erdőgazdálkodásnak további lehetőségeit. Ez tűnik ki Kovatsits Györgynek, a pölöskei és szentgyörgyhegyi ura-

²⁷ MAKSAY Ferenc 1959. 266, 233.

²⁸ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

²⁹ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

³⁰ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

dalom inspectorának leveléből is, melyet a gróf visitatiója után 1820. júl. 15-én az erdőkkel kapcsolatban írt.³¹ „Különös Erdőt egész Pölöskei és Egervári Uradalomban adni a Jobbágyoknak, ha már a Méltóságos Uraság úgy kívánja, lehet, de — hangzik az ellenvetés — ha ennyi adatik, hogy a Legelő elegendő legyen, épület- és Tüzifa ki kerülhet az adandó darab Erdő részül az Jobbágy-ságnak, úgy a Méltóságos Uraság saját erdejébül nagyot veszt legelőre, mak-koltatásra nézve; azon részei az Erdőknek — olvashatjuk az eddigi erdőhasználat alapján megfogalmazott véleményt — el fognak pazaltatni, és ha egyszer a fát nekik adatott Erdőben el pazalták a Jobbágyok, akkor vagy más darab erdőt kell nekik excindálni, vagy ha ez nekik meg nem tétetik, némellyek talán tovább is mennek.” Az inspector kétségkívül hű képet adott az eddigi szabad és kímélet nélküli erdőhasználatról, csak az uradalom központi vezetésének intencióit nem értette egészen, pedig az erdőhasználatnak újabb formái már ebben az uradalmi részben is kezdtek alakulni.

Az uradalmi erdők szekciókra osztása

Az allodiális erdőművelés egyik feltételét jelentő korszerűbb erdőőrző szervezetet ez időben kezdték kialakítani. A jóval nagyobb összefüggő erdőterületet felölelő Sopron és Vas megyei Nagyerdőben, hol az allodiális gazdasági szervezet is korábban alakult ki, már a XVIII. sz. első felében megszervezték az erdőispánságot és az erdőőrök szervezetét. Ez utóbbiak kötelességeit rögzítő instructiókat 1731-ben erősítette meg a gróf, s attól kezdve a szervezet fokozatosan erősödött.³² A Széchenyi-uradalom Kis-Balaton körüli birtokain viszont nem volt olyan összefüggő nagy erdőterület, amely indokoltá tette volna a fentiekhez hasonló erdőőrző szervezet viszonylag korai létrehozását. Így csak későn, a XIX. sz. elején került a szervezet itteni létrehozására sor. Jellemző egyébként, hogy az erdőőrök e vidéki szakterminusaként ez időben még azt a kifejezést is használták, mely a hajdani földesúri erdőhasználat célját, jellegét is leginkább felidézte: a „vadász” elnevezés tünik ugyanis időnként élénk akkor is, amikor az már korántsem vadász, hanem szorosan vett erdőgazdászati feladatokat lát el.

Többször találkozhatunk e kifejezéssel a Dráva menti erdők regulációjára 1803-ban készített tervezetben is, bár igaz, akkor, amikor a jobbágyok által kivágható fát kell kijelölni:³³ „Vadász — olvashatjuk pl. egyik részében — ezen tzélra le düllt, vagy elszáradt fát kimutathat, mellyre is tsak néki legyen jussa a gazdaságbéli Tisztnek írásbeli engedelme mellett, amit is mindenkor a jobbágy a Vadásznak elő mutatni köteles lészen”. De vadászt emleget, mint az erdei favágás közvetlen felügyelőjét az 1805-ös grófi *Rendelések* szövege is, igaz, az erdőőrző azonos értelmű párjaként.³⁴ Arról szól ugyanis, hogy ha az engedély nélküli favágást „a’ vadász vagy erdő őrző (:akinek tudni illik vigyázása alatt lévő erdőben tétetett a fa vágás:) Inspectornak és az Bartsi vagy Martzali Lovas vadászoknak fel nem adja”, akkor kemény büntetést kap. Ez utóbbi mondat szerint létezett „Lovas Vadász” is, aki az inspectorral egyszintű sze-

³¹ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

³² OL. Széchenyi cs. lt. II/28. 172/C.

³³ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

³⁴ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G/1.

mélynek tűnik, legalábbis egy-egy erdőréz felügyelőjének, erdőmesterének. Egyébként még 1813-ban is, amikor a köröshegyi erdők regulációs munkájára kapott megbízást Kalivoda inspektor, az uradalom vezetősége úgy rendelkezett,³⁵ hogy a „Bartsi vadászt — akit hihetőleg az erdészeten legjáratosabbnak tartottak — segítségül maga mellé vegye”.

Az új erdészeti szervezet kialakításával és a korszerűbb erdőgazdálkodás bevezetésével természetesen a hagyományos kifejezéseket is felváltották a feladatokat is jobban kifejező elnevezések, bárha némelyik idegen kifejezés tükörszavaként került is a nyelvünkbe, mint pl. az erdőmester. Az 1803. évi jószág-látogatás után a friss rendelkezések között olvasható a következő is:³⁶

„Ő Excellentiája egy erdő mesternek szolgálatba való fogadását rendelte, akire is leg elsőben a Dráva erdőnek regulatioja fog bizattatni, és a neki ki adandó Instructio-ban az fog nevezetesen ki tétetni, hogy az erdő ugyan Sectioban fog osztatni, de az esztendőbéli Sectioban — olvashatjuk a vágáserdő kialakítására szolgáló átmeneti vágási rendről — tsak a kivántató épületbéli és tűzre való, vagy más az Uraság vagy Jobbágyok szükségekre való fa fog vágattatni anélkül, hogy a Sectioban levő fa mind levágattatnék. Azonban tiltva leszen más Sectiokban fát vágni.”

Egyébként az erdőmester jelentőségét is talán megvilágítja lakásának ki jelölése. „Az erdőmesternek lakásul fog adatni azon ház — olvashatjuk — amelyben most az Ispán lakik.”

Az erdőmester kifejezés egyébként, mely különösebben nem tudott megrogzódni a nyelvhasználatban, máskor is előfordult a korabeli iratokban: a már idézett 1817. évi hamis erdőbélyegről szóló beszámolóban is az olvasható, hogy az „Erdőmesternek, vagy Erdőpásztoroknak”, tökéletes kivitelezése miatt, fel nem tűnt a bélyeg hamis volta.

De korántsem az erdészeti dolgozók kifejezéseinek alakulását kívánjuk most nyomon kísérni, hanem pusztán arra utalunk, hogy a „vadász” kifejezés mint az erdőóvók egyik szakkifejezése akkor is tovább élt, amikor az erdei felügyelők feladata messze nem a földesurak vadászatának elősegítésében, vadjainak oltalmazásában állt. A mélyen megrögzött és lényegesen eltérő kifejezés szívós továbbélése viszont egyúttal arra a korábbi helyzetre utal, amiből a modern erdőgazdálkodás kifejlődött.

Mint említettük, a szekciókra osztás az egyes erdőkben más-más időpontban valósulhatott meg. Legelőször is nyilván ott, ahol a helyi lakosságnak is legkevesebb volt az ellenállása, s az erdő állapota is azt indokolta tette. E két feltétel kétségkívül megvolt pl. az égenföldi erdőben, melyet azonkívül, hogy a szerződéses égenföldiek igen alacsony szintre szorított faigényét kielégítette, más falu lakói nemigen háborgattak. Ezért is tudták fáit már a XVIII. sz. közepén hamuzsírétetőknak eladni, majd a század végétől az uradalom is itt tudott eladásra való fát is vágatni. 1802-ben viszont, éppen a fokozott használat következtében, azt olvashatjuk az egyik jelentésben az erdőről:³⁷ „Ha ezen erdő Sectiókra nem osztatik, ma holnap el-pusztul, azért jó lenne azt az Inge-nieur által vágásokra osztatni s rendszerint decalválni”. S hogy ez meg is történt, sőt a vágáserdőben szokásos csemetezésre is hamarosan sor került, az már az egyik 1804-es uradalmi rendelkezésből is kiviláglik, amely megállapítja:³⁸

³⁵ OL. Széchenyi cs. lt. IV/1. 212/G.

³⁶ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

³⁷ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/F.

³⁸ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

„Égenföldi erdei ültetés ritka, azért jövő ősszel olly ültető kapa után, mint amilent formának le fogok küldeni, minden két lik közé még egy lik s minden két rend közé még egy rend tétessen”. A rendelkezés, amelyet Bársony Péter fogalmazott meg, rendkívül precíz útmutatást adott az ültető kapa formájától az ültetés módjáig, illetve a mag betakarásáig: „ha a makk egészséges — olvashatjuk — egy likba tsak két szem makk ejtessen, és a kivágott földel takarasson be”.

Ugyane rendelkezésben általános utasítás olvasható a szentgyörgyvári uradalom erdőhasználatáról is, s ezt azért is érdemes idéznünk, mert megmutatja, hogy az erdők elkülönülése előtt is igyekeztek a jobbágyok faizását egy helyre tömöríteni, majd az erdő többi részén a vágásra osztást bevezetni, ami egyúttal az állománycserét is hathatósan segítette. Ez olvasható az idevágó részben:³⁹

„Szent Györgyvári Dominiumban, hol az erdők a Szala Bozótyában lévő Berkes helyeken kívül tsak 2000 egynehány hódott tesznek s következős képpen úgy is kevesek, a Jobbágyságnak faizása jövő esztendőre a Szala Berkében designáltasson. És mind a Magyaródi, mind a Mándi erdő már vén, de az utolsó mely 900 hódát tesz, ezen Dominium legelőjét anyibul szűkíti, hogy merő Bükös, azért minden erdőt nem tsak Sectiokra kell osztani, mint az Égenföldi erdő már föl osztatott, és a képpen vágatni, hanem a Mándi erdőt — hangzik az utasítás — Sectionként tölgy makkal kell bé ültetni, hogy ezen erdő utóbb hasznosabb legelővé váljon.”

S ez azért is érdekes, mert az erdőnek ezt a hagyományos haszonvételeit, a legeltetést még akkor sem tudták számításon kívül hagyni, amikor e haszonvételel éppen ellentétes erdőhasználati rendet igyekeztek kialakítani. Azzal viszont, amit az utolsó mondat megállapít, tökéletesen egyet kell értenünk: „de ezt — valójában a szekciókban való erdőművelést — az erdők regulációjától kell elvárni”.

A szekciókra való osztás valójában ellentétben is volt az erdei legeltetéssel, helyesebben ez csak bizonyos idő után és meghatározott rendben történhetett meg. A vágásra osztással az erdő gondozott, művelt területté vált, melyet ritkítani, vágni, ültetni, sőt kapáni is kellett. Nem véletlen, hogy éppen az uradalom iratai közt ránk maradt gazdasági cynosura adatai szerint az erdő gondozása, művelése holdanként majd annyi munkaerőt igényelt, mint a kapásoké. Az uradalmi számítások szerint Pölöskén 32 napszámot, az egervári uradalomban 32-t, Mándon és Égenföldön 30-at, és Magyaródon 40-et.⁴⁰

Az erdő tehát a szabad használatú, csak kifosztásra ítélt területből megfelelő rend és szisztéma szerint művelt földdé vált, melyet nemcsak védtek, hanem gondoztak is.

S ez az a mozzanat, ami végül minket is leginkább érdekel, hiszen e folyamat lezajlása során a jobbágyok folyamatosan kiszorultak az erdőterületekről, s elvesztették az ottani legeltetési, faizási, és ha rét is volt ott, kaszálási lehetőségeiket. Ezzel egy időben viszont megerősödött a törekvés, hogy a Kis-Balaton körüli erdők haszonvételeinek elvesztéséért valami módon kárpótolják magukat, s ehhez természetesen a berek nyújtott lehetőséget. A száraz talajú erdőkből való kiszorulásukkal egy ütemben megerősödött a berekbe való hatolás, s annak intenzívebb kihasználása.

³⁹ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

⁴⁰ OL. Széchenyi cs. lt. III/1. 188/E.

Ez a folyamat persze korántsem volt spontán, pusztán paraszti kezdeményezésű. Mint a fenti 1804-ben kiadott szentgyörgyvári erdőreguláció előkészítése is mutatja, az uradalom is tudatosan szorította jobbágyságait a neki alkalmatlanabb területekre, vagy mint a levél szövege mondta, arra kell törekedni, hogy a „Jobbágyoknak faizása jövő esztendőre a Szala Berkébe desig-náltasson”.

IRODALOM

- BERTSCH, K.
1953 *Geschichte des deutschen Waldes*. (IV. Aufl.). Jena
- JUHÁSZ L.
1937 *A vas megyei Farkas-erdő a XVII. és XVIII. században*. Századok. Pótfüzet 553—575.
- KOLOSVÁRY Szabolcsné (szerk.)
1975 *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest
- MAKSAY Ferenc (szerk.)
1959 *Urbáriumok. XVI—XVII. század*. Budapest
- TAGÁNYI Károly
1896 *Magyar Erdészeti Oklevéltár. I—III*. Budapest
- TAKÁCS Lajos
1964 *Az ormánysági kötőzöböt*. Néprajzi Értesítő XLVI. 149—157.
1975 *Írtásgazdálkodásunk emlékei. Írtásföldek, írtásmódok*. (Kézirat a MTA Kézirattárában). Budapest
- TESZ =
1967—1976 *A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai szótára. I—III*. Budapest

Lajos T a k á c s

WANDLUNGEN IN DER FORSTBENUTZUNG DER GEGEND
DES KIS-BALATON (18. UND 19. JAHRHUNDERT)

(Auszug)

Auf den Gütern der Familie Széchenyi in der Gegend des Kis-Balaton (Kleiner Plattensee) zeigten sich in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts Bestrebungen nach besserer Ausnutzung, die in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts zu einer Regelung der Forstwirtschaft durch die Herrschaft führten. Dieser folgte dann im 19. Jahrhundert die Einführung einer systematischen Forstwirtschaft. Der Autor schildert zunächst, wie die Herrschaft das zum Schutz und zur Überwachung der Waldungen benötigte Personal ausbildete und die Administration organisierte und wie es die systematische Bewirtschaftung des Waldes durch Einteilung in Abschnitte oder Sektionen ermöglichte. Infolge dieser Maßnahmen verloren die Bauern schrittweise die früheren Möglichkeiten sich den Wald zunutze zu machen: so das Weiden im Walde, den freien Ausschlag des zum Hausbau notwendigen Holzmaterials und des Brennholzes, sowie kleinere Vorteile, wie das Recht Pilze und Kastanien zu klauben, Ruten und Dornbüsche zu schneiden und ähnliches mehr. Diese früher freien Nutznießungen wurden nunmehr von der Herrschaft an Zahlung oder im allgemeinen in Taglohn oder Arbeit zu erstattende Gegenleistungen gebunden. Wesentlich war die Absicht, die Bauern aus den Waldungen zu verdrängen. Diese Maßnahmen führten in der Lebensweise der Bauern zu tiefgreifenden Folgen. An die Stelle der früheren Holzgerüste der Bauernhäuser traten verschiedene Erdmauern (da die Bauern kein Holzmaterial zum Bauen erhielten), anstelle der starke Dachstühle voraussetzenden hohen Strohdächer traten allgemein Schaubendächer mit leichterem Dachstuhl, die früher bei der Ernte zum Binden der Garben gebrauchten Ruten wurden durch gedrehte Strostricke ersetzt usw. Da die Bauern so aus der Auswertung der Waldungen verdrängt wurden, warfen sie sich immer mehr auf die Ausnutzung des Strauchwerks in den sumpfigen Gebieten, mit denen die Herrschaft nichts anzufangen wußte.

A régi szegedi katonaelet Népi emlékezet és helyi hagyományok

Nem lehet itt célunk, hogy a szegedi katonaeletről, illetőleg a szegedi fiak katonáskodásáról hosszabban, rendszeres történelmi áttekintés igényével írjunk. Inkább a néphagyományt örökítjük meg. A régibb időkről különben sem tudunk sokat.

A XVIII. században megszervezik az állandó hadsereget (1722). Most már toborzással kezdődött a katonaelet.¹ A Vár tele volt német és francia származású tisztekkel, idegen ajkú katonákkal. A népemlékezetben él a *vasasnémöitök* és a *polyákok* híre.

A mi fiaink messze idegenben szolgáltak, főleg az akkori Deák- és Haller-lovasregimentekben. Az újoncállítás verbuválás útján történt. Csak 1807-ben mondta ki a diéta, hogy a hadkiegészítésre kijelölt időben sorshúzással, két újoncozás közt pedig elsősorban toborzással kell a sereg létszámát gyarapítani. Ettől fogva a sorsvonás, amelyet 1830-ban végérvényesen kötelezővé tett az országgyűlés, lassanként kezdett a kiegészítés főformája lenni, noha változatlanul élt a verbuválás és a kötéllel fogdosás módja is.²

Voltak akiket a kalandvágy, másokat meg a kényszerűség vitt a katonaeletbe. Közemberként vonultak be, és egyesek fényes katonai pályát futottak meg. Így Siskovich József (1719—1783) tábornok, akinek a kolini győzelemben (1757) nagy része volt, utóbb azonban dicstelen szerepe a mádэфalvi veszedelemben (1764). Később II. József nevelője lett. Wóber Antal (1771—1852) kötélverő legényből lett tábornok, valami fiatalkori csínytevés büntetése elől menekülve csapott fel katonának. Becsey István (1805—1865) jeles katonai mérnök volt.^{2a} Ezek és még mások, természetesen csak kivételek. A többség keserves 12 esztendeig, 1830 után 10 esztendeig szolgált Lombardiában, Galíciában. Kováts István (1822—1902) szegedi építőmester önéletrajzában visszaemlékezik legénykori galíciai vándorlására, amikor Stanislaw közelében magyar huszárokkal, közöttük szegedi fiakkal találkozott. Megdöbbentette féktelen káromkodásuk. Lombardiában szolgáló rókusai legényeknek köszönhetjük a szalámi meghonosítását.

A katonaelet, regrutáskodás néprajzi vonatkozásairól a XIX. század elejétől kezdve már több adatunk van. Sorozás alkalmával először az összefogdosott csavargókat, izgágákat vitték el. A napóleoni háborúk idején támad a *jópálos* nevezetű férfitánc,³ amely világosan a toborzóval, verbunkossal van

¹ REIZNER János 1900. III. 101.

² VARGA János 1962. 10—11.

^{2a} REIZNER János 1900. III. 105.

³ BÁLINT Sándor 1957. I. 662. Máshol bővebben is szólunk róla.

testvéri kapcsolatban. A toborzó helyiségnek TÖMÖRKÉNY hallomása szerint *verbunkház* volt a hajdani neve.

A Város újoncállítási kötelezettsége, immár általános állításkötelezettség és sorsvonás útján, 1830-ban 145, később 108, 1841-ben ismét 145 legény.⁴ A hadkötelesek, illetőleg a besorozottak maguk helyett mást állíthattak. Ennek ára 800—1200 forint volt. A *katonahúzás* módszerét mindjárt megismerjük.

A sorshúzás szegedi körülményeiről, egyúttal a visszaélések lehetőségeiről Felmayer Antal képfestő egyik leveléből értesülünk, aki külföldön vándorló János öccsét óvja a közeli hazatéréstől.

„Tudatom Véled — írja 1841 február 13-án öccsének — hogy hetfőn mint 15dikén, itt nálunk az katona-húzás fog lenni, melyre én is meg vagyok híva, hogy helyetted húzzak, mert ez alól Istvány mint adófizető és házasgazda ki van véve. Én mindent elkövettem, hogy ez alól Te fölmentetnél, de fájdalom, nékem nem sikerült ettől téged megmenteni.

2000 húzó között 145 katona szükség tehát. Ha a sors Téged érend, akkor mi eltökéltük, ha 1000 forintba kerül is, embert állítunk helyetted. De ha lehet, én ezt kikerülöm. Mert majd akkor én Tenéked rögtön írok, hogy onnant elmenj és hazafelé jöjj. Gyulán öt vagy hat hétig majd meghúzod magad. Addig megtörténik, hogy talán megmarad a váltságdíj. Egyéb aránt a jó Isten talán megadja, hogy nagy numerust húzok, és akkor ment leszel.”

A *cédulahúzás* emlékezete egyik régi szóregi nótában⁵ is fölvilian:

*Újszögedön mögszólat a bandista,
Most állítik a legényöket sorra.
Gyerünk pajtás a cédulahúzásra,
Münk lögyünk a Ferenc József huszárja.*

Az *emborállítás* világát idézi föl egy század eleji újsághír.⁶ Elmondja, hogy Berta Menyhért szegedi legény 1842-ben más személy helyett vállalta a katonaeletet, és ezért 126 váltóforintot tettek le javára az árvapénztárnál. Az árvaszék több mint hat évtized múlva kereste őt vagy rokonságát, hogy a 3850 koronára nőtt összeget kifizesse, de természetesen már hiába.

*

Bizonyosra vehető, hogy ponyvairodalmi eredetű az a tápai nóta, amely még a múlt század elejének verbungjait, katonafogdosását idézi. A kor egyik érzelmi közhelyét, a kedvesétől elszakított lány keserűségét, siralmas panaszát énekli meg, és tudatosítja, adja mindazoknak szájába, akik hasonló sorsra jutottak. A verselmény természetesen rokon a katonanóták emberi mondanivalójával is.^{6a}

⁴ REIZNER János 1900. III. 106. — A sorsvonás előtt a számba jövő ifjakat először korosztályok szerint összeírták, majd ahányan voltak, annyi pálcikát vagy lapocskát készítettek, ezekből minden egyes legénynek húznia kellett. Utána mindazokat, akik a helysége kivett létszámnál alacsonyabb számot találtak kiemelni, a sorozók elé vittek. Az alkalmatlannak minősítettek helyett küldték azokat, akik a húzott számok sorrendjében utánuk következtek. VARGA János 1962. 11.

⁵ KÁLMÁNY Lajos 1952. 399.

⁶ *Egy régi szegedi katona vagyona.* Szegedi Híradó 1905. 160. sz.

^{6a} A verszetet állítólag SZAFÁL Lajos (1813—1875) békési főjegyző szerzeménye, amely korán folklorizálódott. Vö. ERDÉLYI János 1847. 312.

Tanítványunk, MOLNÁR Imre jegyezte föl a negyvenes évek elején a szöveget az azóta már elhalt Kószó, ragadványnevén Goróf Julianna tápai öregasszony ajkáról, aki fejből igen sok históriát tudott még idézni, sőt friss tápai eseménynek megköltése éppenséggel az ő nevéhez fűződött:

*Kérem szépen a téns nömös vármögyét,
Hallgassák míg e szögény lány kérését.
Szögény vagyok, azon kezdöm panaszom,
Nincsen anyám, nincs rokonom, támaszom.*

*Egy jó legényt szerettem, az mindönöm,
Gyámolólul út röndölte Istenöm.
De a legény sorsot húzott feketét,
A nagy könyvbe be is írták a nevét.*

*Az én babám nem katonának való,
Gyöngye legény, érugja a szilaj ló.
Am de otthon edógozik lassanként,
Engem évosz, éldögéliünk naponként.*

*Van falunkba ölég korhely, henyéld,
Jó iszakos, álnokságtul nem féld.
Azt hagy vigyék, azt sénkí sē siratja,
Buzgó népet az utcán nem háborgatja.*

*Sírva, riva így kéröm a vármögyét,
Mind hasztalan, nem láthattam sikerét.
Azt adták ki: törvény tiltja, nem szabad,
Az a legény katonának bent marad.*

*Bent is maradt, fölötözött huszárnak,
Oly szép vót, állott vóna kapitányinak.
Hej, de mű ér neki a szép ruhája,
Ha utána hērvad itthon a babája.*

*

Más volt a helyzet a szabadságharc idején. Akkor bezzeg nem kellett a toborzással erőlkdni. A 3., 33., 103., 104. honvéd zászlóaljkat Szegeden szervezték, Kossuth híres szegedi beszédjének hatására: *Szegednek népe, nemzetem büszkesége, szegény elárult hazám oszlopa, mélyen megilletődve hajlok meg Előttem.*⁷

A toborzást KÁLDY Gyula, továbbá egy szemtanú, KASSAI Vidor, híres színészünk örökítette meg.

„Mikor 1848 áprilisban — írja⁸ KÁLDY — a magyar minisztérium 10 zászlóaljnak a toborzását elrendelte, a verbuválás az Alföldön azonnal megkezdődött: Cegléden, Szolnokon, Kecskeméten, Nagykőrösön, Félegyházán, Csongrádon, Szegeden. Szeged városának akkori két tanácsosa, Osztrovszky József a Bel- és Felsővárosban, Rengey Nándor az Alsóvárosban és a Rókus külvárosban zeneszóval kezdték a toborzást. Reggel indultak el, s déltájban a városházához visszatérve, nemcsak a zászlóalj létszáma: 1000 ember volt teljes, de azonfölül még 300-an csaptak fel. Ez volt a 3. zászlóalj, melynek a parancsnoka Damjanich János lett. Mikor a Város a zászlójukat fölszentelte, énekelték az újoncok először a régi verbunkos nótára:

⁷ REIZNER János 1884.

⁸ Szegedi Napló 1895. 149. és 1901. 309. sz.

*Magyarország édes hazám,
Néked szült és nevelt anyám.
Négy esztendő nem a világ,
Éljen a magyar szabadság,
Éljen a haza!*

Mert négy évre szólt a szolgálati idő. Ugyan Szegeden verbuválták a 33. zászlóaljat is, mikor az országgyűlés a 200 000 újonc toborzását elrendelte, de akkor már a következő verset alkalmazták:

*Kossuth Lajos azt izente,
Hogy kevés a regimentje,
Ha még egyszer azt izeni,
Mindnyájunknak el kell menni,
Éljen a haza!*

Mikor az országgyűlés újból hatvan zászlóalj felállítását elhatározta és a hazafias Szeged a 133. zászlóaljat is fölállította, most már nemcsak fiaiból, de bánáti svábokból is, Osztrovszky — mert tudomására jutott, hogy Rukavina, Temesvár parancsnoka a közel fekvő sváb helységekben osztrák részre soroztatni akar — titkon az éj leple alatt Szegedre becsempészttette a jóérlmű sváb szülők által fiaikat. Akkor már a következő nótát énekelték:

*Kossuth Lajos azt izente,
Elfogyott a regimentje,
Ha elfogyott kettő, három,
Lesz helyébe harminchárom.
Éljen a haza!*

Így keletkezett a dal, melyet később Kossuth-nótának kereszteltek el.”

Mindehhez még hozzáfűzhetjük BARTA István megállapításait,⁹ amelyek a Szegeden született, végérvényesnek érezhető szövegváltozat születésének közvetlen körülményeit tisztázzák.

A szabadságharc honvédtoborzásának lefolyását, Szeged vidéki jellegzetességeit a másik szemtanú, KASSAI Vidor is megörökíti.¹⁰ Előadása ugyan nem közvetlenül Szegedről, hanem a szegedi világhoz tartozó Kiszombor faluból származik, ahol KASSAI gyermekkorát eltöltötte. Így is azonban föltétlenül jellemző.

„Húzza a cigány, hol a Klapka-, hol a Perczel-, hol a Rákóczi-indulót, vagy éppen a Marseillaise-t, amelyre akkor ezt a szöveget is énekelték:

*Gyűrődészka, rézfazék,
Rántás, mártás jó eledel,
Lemonádé, csokoládé, krampampuli,
Liber, Puchner, Rukavina.*

A csoportból messze kihallani, amint a rigmust kiáltják:

*Gyere pajtás katonának,
Jobb dolgod lesz mint apádnak.
Se nem kaszálsz, se nem kapálsz,
Csak a német után sétálsz.
Éljen a haza!*

⁹ BARTA István 1952. 19. — A szövegtörténet: CSEFKÓ Gyula 1942.

¹⁰ KASSAI Vidor é.n. 25.

Elöl egy délceg huszár díszben, alkalmasint a legjobb táncos a huszárok között, amiért aztán nagyon megbecsülik.

Járja a magyar szólot, mégpedig tüzesen, ügyesen, könnyed figurákkal. Gyönyörűség azt látni, kivált mikor az egyik lábát fölemeli, kissé meghajol, s negédesen mosolyogva, fölfricskázza a sarkantyús csizma orrát: ki bírna már ennek ellentálni? Ez a verbungos huszár, akinek ezért alkalmasint a lénungon kívül egyéb jutalom is kijár. Mögötte a verbungos őrmester, a káplár és még néhány víg huszár izeg-mozog.

Ezek közül több gatyás pór és iparos öltözetű legény. Az egyiknek fején már csákó is van, a másiknak meg vállain van a katonadolmány. Akinek pedig már egyikből se jutott, az csak úgy bokkrétásan kurjongat, kezében borostüveggel. Ezek már mind fölesapott újoncok. Asztalt meg széket is hoztak magukkal. Mikor aztán olyan alkalmas téres helyre érnek, leteszik az asztalt, mellé a széket. Erre ül a verbungos őrmester. A többi járja tovább, hívogatva a legényeket:

*Csapj föl pajtás katonának,
A szabadság huszárjának.
Négy esztendő nem a világ,
Éljen a magyar szabadság.
Éljen a haza!*

Amelyik legény egyszer az őrmester markába csapott, az már honvéd lett, sőt talán bizonyos összeget is kapott.

Miután pedig a jó példa követőkre talál, hát egyik pajtás példáját követte a másik. Ilyen volt a verbung! Mert a honvédeket ekkor nem sorozták, azok mind önkéntesek voltak. Amikor otthon hozzátartozóiknak tudomására jutott, azok azt se tudták, örüljenek-e vagy búsuljanak, de miután ezen már változtatni úgysem lehetett, s mert otthonmaradni egy kicsit szégyen is volt, hát sírtak is, meg nevettek is. Elég vígan ment az.”

*

REIZNER Jánostól tudjuk, hogy a honvéd zászlóalj mellett Szegeden *őregszázadok*, sőt *gyerőkszászadok* is alakultak. Alsóvároson két, Palánkban egy őregszázadot toboroztak polgárőri hatáskörrel.

„Sőt a gyermekvilág — írja¹¹ REIZNER — a 10–14 éves tanulók, leginkább Rókusról és Felsővárosról, a decemberig elhúzódottd rendkívüli iskolai szünidő unalmait elűzendők: századokat szervezve, zászlóval és dobszóval meneteket, a puskákkal és más eszközökkel gyakorlatokat tartottak. Majd egymásnak mint ellenségnek, a hadat forma szerint megüzenve, a tactica több nemének felhasználásával valóságos csatározást rendeztek, s a játék sokszor komoly, s annyira nekihevült folyamatot vett, hogy az ellenségnek csakugyan igyekeznie kellett a futásban, hogy a bevert fejek száma ne szaporodjék, amit a másik fél constatálván, még győzelmi örömmünepet is rendezett.”

Ezekről a csatározásokról később személyes visszaemlékezések alapján VARGA János is megemlékezik.¹²

Elmondja, hogy mind a négy akkori szegedi városrésznek: Alsóvárosnak, Felsővárosnak, Palánkbanak, Rókusnak megvoltak a saját gyermekzászlóaljai, századai, amelyeket vagy a vezetőikről vagy fertályukról neveztek el.

„A századok egymásnak már a priori ellenségei voltak, kivéve néha ha a hadiesel úgy kívánta, hogy egy-két századnak kell erejét összpontosítani valamely terv kivitelére. Leginkább összetartottak a *diákos* századok, kiket a közös érdek és sorsrokonság egyesített a mesterlegények vagy egy-egy *gatyás* század ellen.”

Volt tisztikar, továbbá dobosok, trombitások, zászlótartók, gyors lábú *kengyelfutók*, akik a hírszolgálatot látták el. A seregben voltak bunkósbottal,

¹¹ REIZNER János 1884. I. 185.

¹² VARGA János 1871.

fából faragott puskával fölszerelt gyalogosok, számaron ülő lovasok, akik az őrsereg uniformisát is összemesterkedték maguknak. Rozsdás fringijuk, elromlott pisztolyuk, karabélyuk is volt. A tüzérek ólomból öntött ágyúval rendelkeztek, amelyeket ők maguk húztak. Az ágyúöntők közül különösen a 12 éves Varga Ferenc, Szeged későbbi történetírója tett ki magáért.

A sereg legfontosabb és legveszedelmesebb része volt a *galacsinosok* vagy *parittyások* csapata. A galacsinok földből gyúrt, kőkeményre szárított diónyi golyók voltak, amelyeket a kiskatonák zsebükbe, tarisznyájukba raktak.

A legrendezettebb, fejlett fiúkból álló század volt a *kaminárszázad*, amelyet egy Kaminár nevezetű kőműves, mellesleg híres galambász szervezett. Ő tanította be a Kálvária körüli válogatott fiúkat. A kaminárszázad tisztelgett Kossuth előtt is, aki megdicsérte és buzdította őket.

Egy másik, amelyet *kakrikapitány* századának csúfoltak, az Új utcából került ki. A csúfnevet különben egy öreg vízhordó ember viselte, aki minden keresményét a századra költötte. E század fegyverei: rövid bot, papírcsákó, galacsinos tarisznya.

A csatározások azonban hamarosan öncélúvá lettek, parázs verekedésekké fajultak. Természetesen belejátszottak az egyes városrészek legénybandái között állandóan robbanó ellentétek is. Amikor aztán egy „kémét” felakaszottak, hogy utána alig tudták magához téríteni, a mérték betelt, a hatóságok a katonásdit betiltották.

Az abszolutizmus alatt egyes házak padlásain sokezer számra rejtették el a galacsint és parittyát, amelyeket a rendőrség szintén üldözött. 1860-ban a szabadságharcból maradt galacsinokkal horpasztották be a kétfejűsasos címe-
reket a trafikok fölött.

*

Az önkényuralom idején a katonaaállítás (sorshúzással) ismét kíméletlenül folyt. A fiatalok közül sokan csaptak föl betyárnak, vagy — mint a tápaiak — behúzódtak a lápok világába. Hosszú idő volt a tíz, Ferenc József 1850-es nyílt parancsa után nyolc esztendő.

Nagyidejű tápaiak emlékeznek a régi öregek elbeszéléséből, hogy a falu sok legénye a katonafogdosás, verbuválás elől éveken át a tápai rétségeken bújkált. Az ilyen legények nádkunyhóban éltek. Ott is tüzeltek, a füst a kunyhó ajtaján ment ki. A kunyhót szél ellen, észak felől szalmával, szénával bekazalozták. Voltak olyanok is, — főleg a tápai rét *Lebő* és *Sírhögy* nevezetű részein — akik a partszűgybe ásott gödör fölé raktak jó vastag nádtetőt.

Házivászonból szőtt hatszeles, kétujjnyi széles rojtú gatyában jártak. Úgy hordták át nekik a faluból ételt.

Tavaszi áradás idején nem lehetett a vizeken átgázolni, csak ladikon, esetleg lápon közlekedni. A lápon úgy *ragaltak*, azaz hosszú, fenékgig nyomott rúd segítségével haladtak, kormányoztak. Egyébként marhát őriztek, amelynek kint a réten karámja, szárnyékja volt. Amikor titokban *legénykönni*, azaz bent a faluban mulatni, lányokkal találkozni akartak, akkor *kisbéröst* fogadtak arra az időre maguk helyett. Megegett, hogy lány is kiment ruhaáztatás ürügyével hozzájuk.

Előfordult, hogy élelmük, pénzük elfogyott. Ilyenkor bandába verődtek, és a jobb módú gazdákat fosztogatták. A nép egy része rokonszenvezett velük,

más része pedig hallgatott, mert tartott a bosszújuktól. Aki törvényre adta őket, azon megbosszulták magukat. Mint az öregek mondják: legjobb volt nem tudni, nem látni semmit.

*

Egykori hallgatónk, GARAMSZEGI József gyűjtői buzgalmának¹³ köszönjük a következő már mondaivá, biblikussá színesedett tápai katonatörténetet:

Egy Ács János nevezetű tápai legény megházasodott. Hétfőn volt a lakodalom. Utána bejött a Városra, hogy az újasszonynak vegyen valamit. Akkoriban még kötéllel fogták a katonának valót. János is belekavarodott ebbe a kötélbe, nem volt szabadulás.

Kiizent a feleségének Tápéra, hogy jöjjön a szegedi állomásra búcsúzkodni. Az újember ezt dalolta: †

*Jaj de nehéz a várakozás,
Még nehezebb a válakozás.*

Az újasszony ríva fakadt:

*Még mög sē üsmertük münk egymást,
Mán is tudjuk a válakozást.*

Avval Jánost elvitték katonának, tizenkét esztendeig volt oda. Volt Németországban, Franciaországban, Olaszországban, Oláhországban, aztán Lengyelországban. Aztán mōnt Angolországba a tengőpartra. Aha, akkor ű így adta elő beszédjűbe, hogy nagy tengőrzivatar volt, háborgott a tengő, főfordult. Ū maga beleesött a tengőbe, egy nagy cethal lenyeltte. Ottan pedig a cethal belsejűbe egy tündérvar vót.

Ūgy fogadtak: az ajkaitat simogatták, bajuszomat pödörgették. Mindēn jóvat ēhalmoztak. Parancsoltak a cethalnak: hozzon engēm Tápé falujába. El is hozott igaziba. A tápai réházná köpött ki a saját házamba.

Hazamōntem a feleségőmhōn. Mint idegōn, szállást kértem. Azt mondtam, hogy én vásárhelyi vagyok. Adjanak, ha akarnak, szállást. Mōg is kérdőzték közben, hogy hunnan gyűttem. Kérdőzték azt is, hogy üsmertem-ē Ács Jánost. Az is onnat irt mindōn esztendőbe ēccő levelet. Azt mondtam, hogy irt. Üsmertem, de még csak két hónap múlva gyűm haza. Akkor adtak jó vacsorát.

Mōg akartam csokolni a feleségőmet, de ēre azt mondta: ejnye adta-terűngette! Œn hazavárom az én uramat!

Akkor aztán mōgszólaltam: nem üsmersz mōg ēdősannya? Akkó mutattam az az anyajegyōm, nēhogy rajtam kételkődjön. A nyakamra ugrott, őlelgetőt, csokolgatott.

*

Különösen nyomta és sértette a városi lakosságot a beszállásolási kötelezettség, amely Alsóvároson még a második világháború idejét is megérte. Az ilyen házakra TÖMÖRKÉNY tudósítása szerint¹⁴ valamikor szalmacsővát tűztek ki.

A szabadságharc után, az önkényuralom idején ugyanis megnyírbálták a Város polgárságának jogait, többek között a katonai beszállásolástól való mentességet. A szállásmestőr, másként kvártélymestőr hivatalos kötelessége volt az erről való gondoskodás.¹⁵ A katonák elszállítására külön szobát, helyiséget tartottak fönn a régi szegedi házakban. Ez volt a katonaszoba, amely sokszor üresen is állott. Ünnepeles alkalmak idején, a múlt században, a tanyán élő házigazda is itt szállott meg: itt pólyázták keresztelőre az újszülöttet, itt öltöz-

¹³ GARAMSZEGI József 1948. 138.

¹⁴ TÖMÖRKÉNY István 1963. 353.

¹⁵ A szállásmesterekről REIZNER János 1900. III. 70. Vö. még BECK Pista 1908.

tették a menyasszonyt, itt helyezték koporsóba a halottat, hiszen a tanyákon sem templom, sem temető nem volt. Ezekből a családi ünnepekből legtöbbször az ott kvártélyozó katonaság sem maradt ki.

A katonaság egy részének szállása bent volt a Várban. Voltak természetesen kaszárnyák is. Így a *kiskaszárnya* a mostani Mikszáth Kálmán és Mérey utca eleje táján. Miután ez a Város tulajdona volt, a katonaság *hálókrajcár* fizetésével¹⁶ rőtta le a szállásdíjat.

A XVIII. században emelt *nagykaszárnya* viszont a mai Rákóczi téren állott. Századunk elején igen megviselt állapotban volt, lebontották. Utoljára hajléktalanok menedékhelyéül, csavargók hatóságoktól túrt éjjeli szállásául szolgált.

A mai szemklinika helyén állott városi sörházat is átépítették a *Víz* előtt kaszárnyává. Ennek öreg szegediek ajkán *sörházkaszárnya*, a homlokzatán álló patrónus hajdani szobra után *flóriánkaszárnya* volt a neve.

Az összefüggés kedvéért vesszük előre, hogy a *Víz* után a katonai hatóságok hosszú vonakodás után beleegyezvén a Vár lebontásába, a Város ellenszolgáltatásul építette a *Mars mezején*, a későbbi *Mars* (Marx) téren a *negyvenhatos kaszárnyát* (1883), amelyet jártasabb öreg szegedi polgárok *normálkaszárnya* néven is emlegettek. „Az öregkaszárnya is fiatal volt még akkor — emlékezik¹⁷ TÖMÖRKÉNY — úgynevezett minta laktanya, minélfogva normálkaszárnya volt a neve.” Más, század végi kaszárnyák a *honvédkaszárnya* (Honvéd tér) az 5. honvéd gyalogezred, a *huszárkaszárnya* (Rigó utca) pedig a 3. honvéd huszárezred számára. A XX. század legelején épült az alsóvárosi vízjárta *Fenekellen* feltöltésével a *hidász-*, másként *pihanérekaszárnya*. Ennek gyakorlótere a *Boszorkánysziget* volt.

1868-ban életbe lépett az általános hadkötelezettség. Minden legény 21 éves korában *sor alá került, vizitálták*, azaz sorozták. A *vizitáció, sorozat* a szegediek számára évtizedeken át a sörházkaszárnyában, majd egészen lebontásáig a régi piarista gimnáziumban március havában történt. A nóta szerint

*Kint a sörházkaszárnyában
Röggel úta sorozás van.
Fingömet is besoroztak
Negyvenhatos katonának.*¹⁸

A tápaiakat Dorozsmán, a szőregieket Törökkanizsán, vagyis járási székhelyükön sorozták.

A bevált újoncnak *réguta, rēguta* a neve. Az *újonc* máig uraskodó szónak tetszik. Utána valamelyik közeli kocsmában mindjárt áldomást ittak, amelyet azoknak dukált fizetni, akik nem *maradtak* bent. Kalapjukra nyomban *regutaszállag, regutapántlika* került. A tápai legények nagy csokorban kötötték kalapjukra, és természetesen hangos nótaszóval tértek haza. A faluban minden reguta átadta a maga pántlikáját annak a lánynak, aki kedves volt neki. Ennek fejében azután a lány három egymásra következő vasárnap reggel szép rezgős csináltvirágot küldött a legénynek, aki ezt feltűzte és így ment a templomba, mulatságba. Utána a virágot tükör, fénykép mellé tűzbe őrizték meg. A legény olykor több szalagot is vett, legközelebbi lányrokonaira is gondolva. Alsóvároson a lányok csináltvirágból való nefelejeset vettek regutakedveseik számára,

¹⁶ BALÁS Mihály 1867. 4.

¹⁷ TÖMÖRKÉNY István 1943. 182.

¹⁸ KÁLMÁNY Lajos 1952. 393.

akik ezt bevonulásig viselték is. Kisteleken a múlt század végén a hosszú regutaszalag színét úgy válogatták meg, hogy elárulja, milyen fegyver alá szólították be a legényt. „A baka, a huszár, a tűzér — írja TÖMÖRKÉNY¹⁹ — mégcsak bele sem kóstolt az első sütet prófontba, máris különbözni akar egymástól, aminek ugyan rendszerint összekülönbözés a vége. Ez a fejek lékelésében nyilvánul, mert hiszen az regruta-tradíció.”

A szegedi néptörzsből sarjadt bánáti *Torda* regrutasorba jutott legényei kövércsütörtökön, vagyis a farsangvasárnapot megelőző csütörtökön muzsikások kíséretében dalolva, táncolva járták a falut. Minden olyan házba betértek, amely ebben az esztendőben regutát adott. Itt bőséges vendégség várta őket, este pedig a fiatalság bálja került sorra.

*

Akik nem akartak katonák lenni, még századunk elején is búbajos praktikákkal próbálkoztak. Ha valamikor az alsóvárosi legény nem akarta, hogy *bennmaradjon*, a temetőben egy sírról száraz kórót szakított, és ezt gatyakorcába tűzve vagy összedörzsölve, a hajába szórta. Így indult a sorozásra. Tápén az azonos keresztnévű halott sírjáról hozott földet, gallyat felfőzték. A levében a legény lemosakodott, hogy alkalmatlannak találják. Esetleg olyan nevű halott fűrösztő szappanával mosakodott le, hogy majd a vizitációnál halálsápadt legyen, és így elutasítsák.

Régebben a fiúgyereket lánynévre keresztelték, hogy a sorozásnál ne kerüljön listára. Erről a régi gyakorlatról itt nem szólhatunk bővebben. A katonai összeírás ugyanis egykor az egyházi anyakönyv, sőt szóbeli bemondás alapján történt. A sor alá kerülő legényt tehát nem volt nehéz megfiatalítani. Erre céloz egyik régi nóta:

*Azért hogy én be vagyok sorozva,
Né hidd babám, nem löszök katona.
Lösz a bíró hozzám olyan szíves,
Levelet ír nem vagyok húsz éves.*

Az első világháború előtt a márciusi sorozás és az októberi *rukkolás* közötti hónapokat a reguták féktelen mulatozással töltötték, amit szüleik nehezen, de mégis elnéztek nekik. Alsóvároson még köznapokon is megtörtént, hogy kocsit szerevezve, vágató menetben dalolták végig az utcákat, főleg a szeretett lányok házatáján. Mindig viselték természetesen a regutapántlikát, a regutavirágot is.

Az elszakadás rátarti szomorúságából, emberi szenvedéséből szinte minden esztendőben új *regutanóta* keletkezett. Régebben minden korosztálynak megvolt a maga ilyen nótája. Ma is emlegetik, hogy ez vagy az 85-ben vagy 13-ban volt regutanóta. Ezeket a regutabálakon, kocsmái mulatozás közben, utcai felvonulás idején, régebben olykor bőrduda kíséretében szokták dalolni, újrázni.

A mi nótáinkban is föltűnik a hajdani *hajnyírás* emlékezete:

*Ballagok én Szeged várossa felé,
Bekésérnek a nyírószek elé.
Széköt tősznek kerek farom alá,
Élős ollót göndör hajam alá.*

¹⁹ TÖMÖRKÉNY István 1963. 116.

*Göndör hajam lehányják a földre,
Fényös csákót nyomnak a fejemre.
Az van írva csákóm ódalára:
Nyóc esztendő van még ide hátra.*

*Nyóc esztendőt az Isten ehozza,
Szögény baka hazaszabadulna.
Hazagyünne, de nincs édosanyja,
Födbe tötte a fia bánatja.²⁰*

1913-ban volt alsóvárosi regutanóta:

*Márciusban van a vizitálás,
Októberba mög a berukkolás.
Október a betyár hónap,
Engöm még a lányok sē sajnálnak.*

*Lēmönöbe van a nap az égön,
Ki könyörül a szögény legényön?
Majd könyörül a jó Isten,
Ez világon igaz kislány nincsen.*

*

A bevonuló regrutáknak nem volt gyöngyéletük. Az idősebb korosztályok *suba, ribanc, piroscsizmával fogott, erdőbü szalajtott vadállat* csúfszóval illeték őket. A kiszolgált, de fegyvergyakorlatra behívott tartalékosok, *rezorvisták* mondogatták a fiataloknak, hogy ők a világ legutolsó katonái. Most már nem lesz többet sorozás. Nem lesz újabb reguta, aki felváltsa őket. Ott maradnak, ameddig csak élnek. A bornyú ökörré nő a hátukon, de még mindig itt maradnak. A szegedi (1945 előtti) híd oszlopain, aki csak sasmadár öntve van vasból, az már mind föléled és elszáll onnan, ők pedig még mindig itt maradnak szíjfat viaszkolni. Azt is mondogatták nekik, hogy odakint a bojárhalmi kapitányságban van egy domb, arra „mindön ezör esztendőben rászáll a griffmadár. Aztán mikor elrepül, mindig elvisz belőle egy keveset, ami a lábujjába ragad. Hát aztán mikor a griffmadár már mind elhordta a dombot, tik még akkor is itt vagytok reguták, bakancstalpat koptatni, mög templomparádéra pucolni.”²¹

A mesebeli griffmadárral úgy is „vígasztalgatták” őket, hogy „abban a messzi vidékben minden száz esztendőben elmegy egy hegyre s minden száz esztendőben elvisz egy követ a hegyből. Mire a nagy madár mind elhordja a hegyet, megszabadulnak a regruták. Továbbá ha a Bécs városában, az utcákon, tereken, továbbá a hidak oszlopain kőből vagy öntöttvasból szobrot álló „öreg püspökök” mind kifordítják a köpönyegjüket, akkor szintén majd az a boldog idő következik el, amikor hazamennek a regruták.

Az idő. „... Amíg a hosszú napok és még hosszabb éjszakák eltelnek az idegenben, a számítás mindig csak az idő körül forog. — Uram Isten — sóhajtja az egyik —, sohasem lössz ennek vége. — De — véli a másik elkese-redeve —, vége lössz, ha majd a másik oldalrul gyün föl a nap . . .”²²

Szintén TÖMÖRKÉNY írja,²³ hogy

²⁰ KÁLMÁNY Lajos 1952. 427.

²¹ TÖMÖRKÉNY István 1960. 107.

²² TÖMÖRKÉNY István 1958a. 241.

²³ TÖMÖRKÉNY István 1907. 89.

„minden berukkolás alkalmával háromféle kasztot különböztetnek meg, a tényleges katonákkal együtt négyet.

A ténylegős, másként *standbeli* katona ezen törvények szerint *suba*, *reguta*, vagy *csirke*.

Aki az első rezervista gyakorlatot csinálja, az *vénharcos* vagy *öregcsatár* vagy *agg plenkler*.

Aki a másodikat csinálja: az *ósatya* vagy *öregvendég*.

Aki a harmadikat: *vénzsentség*. Ez utóbbi fölül áll mindenenek.”

Egyébként a k. u. k. katonanyelvnek bőséges szegedi forrása TÖMÖRKÉNY életműve, amelyet itt-ott kiegészítve a Szegedi Szótárban iparkodtunk rendszerezni. Meggyökerezésüket TÖMÖRKÉNY így jellemzi: „sok legény nem is tudja, hogy németül van az, amit elmond. Azt hiszi, hogy az is magyar szó, csakhogy ő még nem hallotta eddig. A pusztákról sorozottaknál nagyon áll ez. Odakint még nem ismeri azokat a szavakat, melyek a foglalkozásán kívül esnek, s neki teljesen mindegy, hogy a szakasz vagy cug szóban ismert-e meg egy fogalmat, mert azelőtt sem az egyiket, sem a másikat nem hallotta. Mutatja ezt, hogy a szakasz szót még csak ragozni sem tudja, szakasz helyett mindig szakasztot mond”. Azt írja tovább, hogy boszniai szolgálata idején ott éjszakaizott velük egy csapat lengyel nemzetiségű tüzér. Vezényszavaikat hallva, egyik fiatal katona megszólalt: nini bátya, hát ezöknek is magyarul kömméndőznek?

Katonafiak szóhasználata nyomán a szegedi népnyelvben — általában tréfás hangsúllyal — meghonosodott szavak: *avandzséroz* (szolgálatában magasabb fizetési fokozatba kerül), *cakompakk* (mindenestül), *cibak* (kétszersült), *egrecéroztat* (leckéztet kajánul vkit), *faszol* (vételez), *fertig*, *fikszomfertig* (kész), *gránic* (országhatár), *kommédéroz* (fönlényeskedve parancsolgat), *komisz* (savanykás ízű, rozslisztből süített katonakenyér), *lérung* (pénzbeli járandóság, bér), *maródi* (beteg, beteges), *mars* (zenekari induló), *méndzsi* (étel, élelmezés), *raport* (kihallgatás, támadás), *raszt* (pihenő munka, menetközben), *resztungol* (lerakja a hordozott terhet, megbetegszik), *sarzi* (rendfokozat), *sirbak* (őr), *sirbakol* (tétlenül várakozik), *standbeli* (tényleges szolgálatát teljesítő katona), *szalutál* (tiszteleg), *trappol* (kocog), *zupa* (köménymagos leves).

A kaszárnyai életen belülrekedt, de visszaemlékezésekben fölbukkanó szavak: *abláz* (a hadgyakorlat végét jelző kürtészó), *capistráng* (takarodó), *címörkomédiás* (Zimmerkomandant, vagyis szobaparancsnok altiszt), *csajk-antrét* (ebédre sorakozó), *csákóbordó* (díszcsákó), *egrecérplacc* (katonai gyakorlótér), *ezörleves* (daraleves), *fáni* (ezredzászló), *furvézer* (szekerészkatona), *gaval-léta* (a katonaágy fejtől és lábtól való vasállványa, cavalet), *hornyista* (századkürtös), *krumplivirág* (örvezetői rendfokozat egyetlen csillaga), *örömlajbi* (katonai ujjasmellény, Aermelleibel), *pikétház* (örbódé), *tambur* (katonadobos), *ubikáció* (kaszárnyai lakóhelyiség) és több más.²⁴

*

TÖMÖRKÉNY katonatársai helyett, az ő nevükben sok levelet írt haza. Tapasztalatból tudta, hogy mik a *katonalevél* kifejezésbeli sajátosságai. Ilyen leveleket gyermekkorunkban az első világháború idején írástudatlan öreg szülőknek mi is többet felolvastunk, sőt diktálásuk után válaszoltunk is rájuk.

²⁴ Előfordulásuk megnevezése BÁLINT Sándor 1957., passim. Összehasonlításu FELSZEGHY Ediltrud 1938. A mi szegedi dokumentumainkat nem ismeri.

A régi katonalevel efféle szavakkal kezdődött: kívánom az Istentől, hogy ezen pár sor írásom magukat jó egészségben találja, én hála Istennek egészséges vagyok, amit maguknak is kívánok. A fogalmazás legtöbbször *írásosan*, azaz irodalmi nyelven történik.

„Így tanulta — írja²⁵ TÖMÖRKÉNY — az egyik katona a másiktól, mert sokan így iratták haza leveleiket. . . Minden betűt külön nekifoházkodással vetett a papírosra, azért is van belőlük annyi betű kimaradva. Azért is mondta a katonanyelv, hogy a levelet nem írják, hanem rajzolják. Minélfogva ritkán is küldtek, mert nehéz volt a rajzolása. . . Csak éppen tudatták, hogy megvagyok s küldték a tiszteletet a sógoréknak, a többi rokonnak és a szomszédoknak. A tisztesség az volt bennük, ha mindenki megtalálta benne a maga nevét, még a lány is, akit tiszteltetett a levél rajzolója. Az írás vége azután megint csak a jó egészségről beszél, meg arról, hogy majd csak megsegít az Isten. És a végső szó ebben a mondatban, hogy: melyhez hasonló jókat maguknak is kívánok.”

Katonafiaink esti kaszárnyai meséléséről, szintén TÖMÖRKÉNY nyomán, máshol, alkalmasabb összefüggésben emlékezünk meg.²⁶

*

A szegedi és környékbeli, így a vásárhelyi, makai magyar legényeket a szegedi császári és királyi 46. gyalogezredbe vagy a szegedi magyar királyi 5. honvéd gyalogezredbe sorozták. Ide a honvédekhez kerültek azonban a torontáli Bánát német, szerb, bolgár, olykor román ajkú újoncai is. Így történt aztán, hogy a *közösöknél* szolgáló magyar legények katonai vezényszava volt a német, nemzetiségieké pedig a magyar. Az ebből adódó furcsa nyelvi helyzetet a katonaviselt TÖMÖRKÉNY tréfásan így jellemzi: *Vótál raporton cimborá? Kaptál erlajbnisájt? Ez viszont kérdezi: Warst peim kihalkatás un hast a kimaratási enketell?*²⁷

Akik huszárnak maradtak benn, azok leginkább a Nagyszében városában állomásozó császári és királyi 4. huszárezredben szolgáltak. Innen van, hogy *Szeben, a szebeni lányok* a régi szegedi katonanótákban oly sűrűn fordulnak elő:

*Öreghuszár, ha kiköti idejét,
Zsebre vágja szabadságos kis könyvét.
Büszkén mondja a szebeni lányoknak,
A csizsmámba kapcának sē húználak!*

A szegedi 3. honvéd huszárezredben a helybeli magyar fiúk mellett, megint bánáti nemzetiségi származású legények is szolgáltak.

A mezőhegyesi, *csődörös* néven emlegetett katonai méneskarhoz, a haditengerészethez Póla városába, illetőleg a vártűzerekhez Cattaro dalmáciai városkába kisebb számmal szintén jutott belőlük.

Szegedi fiúnak legnagyobb tisztesség volt a negyvenhatnál vagy a négyes huszároknál szolgálni. Idehaza Szegeden állandó volt az olykor véres verekedésig fajuló versengés a *közösök*, másként *császáriak* és *honvédök* között. Köz-

²⁵ TÖMÖRKÉNY István 1960. 66. A katonalevelekről még ugyanott 42, 60, 71, 90, 338, 341. Uő. 1955. 305. — Gyűjteményünkben mintegy 100 első világháborúból való szegedi katonalevelet őrzünk.

²⁶ BÁLINT Sándor 1975. 16.

²⁷ TÖMÖRKÉNY István 1963. 115. — Vö. még TÖMÖRKÉNY István 1911. 160. *A kancstalp*.

bevetőleg megjegyezzük, hogy a *honvéd* szó a szegedi származású Kiss Károly hadtudományi író alkotása. A negyvenhatos baka a honvédet vörös dísznadrágja miatt *paradicsomos üveg* csúfszóval illetve, és rákiáltott: *Honvéd, föl a fára, gyűn a bika!* (mert nadrágja vörös színe ingerli a bikát). Sapkáján viselt ezredszáma miatt (ez a közösöknél hiányzott) kapta a *hányadikán sült* meg-tiszteltetést.

*

1852—1918 között a császári és királyi „nemes és mindig szolgálatkész”²⁸ 46. gyalogezred volt a Város háziezrede.²⁹ Régebbi szegedi nótákban előfordul a *negyvenhatos baka*, az ezredtulajdonos, *inhóber* (Inhaber)³⁰ után *szakszmárin-ger* (Sachs-Meiningen), később *Fejérváry-baka* megnevezés.

Az ezred az idők során szolgált Lombardiában, Velencében, Veronában, Laibachban, Boszniában, Bécsben, az első világháború alatt Brassóban és Békéscsabán. Ezek a helyek, továbbá a porosz háború (1866), az *okopáció* (1878) és az első világháború harcai a szegedi nótakincsben, továbbá TÖMÖRKÉNY elbeszéléseiben lépten-nyomon fölbukkannak. Hangsúlyoznunk kell, hogy BARTÓK Béla Békés megyeinek jelzett háborús nótagyűjtése jórészt szegedi illetőségű: a világoszöld zubbonyhajtókájukról *levelibéka* csúfnévvvel illetett szegedi fiúk ajkáról terjedt el Békésben. Jegyezzük meg, hogy csúfságukért ők sem maradtak adósok: a citromsárga parolis csabai 101. gyalogezred katonáit *sárgarigó* néven emlegették.

A „negyvenhatnál” szolgált tényleges őrmesterként TÖMÖRKÉNY István, akinek páratlan értékű megfigyeléseket köszönhetünk: a szegedi fiak a régi közös hadsereg spártai fegyelmében is hogyan őrizték meg szülővárosuk lelket, emberi vonásait. Itt nincs helyünk rá, de föltétlenül érdemes volna kidolgozni azt a képet, amely TÖMÖRKÉNY előadásában a szegedi negyvenhatosok ismerttetett kaszárnyai szókinéséből, játékaiból, mesemondásából és annyi más apróságból kikerekíthető. Kutatásunknak egyébként is adóssága a katonaelet néprajzának kidolgozása. A Szegedi Napló vasárnapi mellékletének, a *Hüvelyk Matyi* egyik állandó figurájának, *Eliás Csamangó* címzetes negyvenhatos káplárnak ő adja szájába a katonaelet naivan találó, olykor mosolyogva könnyező bírálatát.

Ki felejthetné el a Lim vízen *szűrő*, máskor meg *dőlészó*, ismét máskor el-tévedt fecskéket ajnározó, Boszniában senyedő fiakat?³¹ *A tengeri város* Velencére emlékező, világtalan tanyai hadastyánját? *A Duna lánya* bécsi darvadozását: „a császár álmát őrző” szegedi legények látogatását egy szegedi hajós-ember hajóján, amelynek *István királ* volt a neve.³² A lenézett *Pétör kubikost*, aki lent Boszniában tanul meg írni-olvasni.³³ *A Valér a földbe megy kapitányát*,³⁴ az öreg *Müller ezredest*, katonáinak édesapját.³⁵ TÖMÖRKÉNY sosem hallgatta el, hogy közöttük, általuk, az ő emberségükön is épülve lett íróvá.

²⁸ TÖMÖRKÉNY István 1960. 136.

²⁹ Az ezred régebbi története AMON VON TREUFENFEST, Gustav 1890. Helytörténeti, néprajzi utalásai nincsenek. Világháborús története AJTAY Endre 1933., HIRN László 1933.

³⁰ TÖMÖRKÉNY István 1914. 153.

³¹ A szűrésről és a dőlészásról BÁLINT Sándor 1957. I. 231, II. 529.

³² TÖMÖRKÉNY István 1956. 328, 245.

³³ TÖMÖRKÉNY István 1958a 40, 48.

³⁴ TÖMÖRKÉNY István 1957. 210.

³⁵ TÖMÖRKÉNY István 1958b 478.

IRODALOM

- AJTAY Endre**
1933 *A colt cs. és kir. 46. gyalogezred világháborús története*. Szeged
- AMON VON TREUENFEST, Gustav**
1890 *Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 46. Feldzeugmeister Géza Freiherr Fejérváry de Komlós—Keresztes*. Wien
- BALÁS Mihály**
1867 *Szemenszedett adatok Szab. kir. Szeged város közvagyoni helyzetéről*. Szeged
- BARTA István**
1952 *Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén*. Budapest
- BÁLINT Sándor**
1957 *Szegedi szótár I—II*. Budapest
1975 *Tombác János meséi*. Budapest
- BECK Pista**
1908 *A „rospond komiszáros”*. Szegedi Napló 208. sz.
- CSEFKÓ Gyula**
1942 *Ha még egyszer azt izeni... A Kossuth nóta eredetéhez*. Nép és Nyelv
- ERDÉLYI János**
1847 *Népdalok és mondák II*. Pest
- FELSZEGHY Ediltrud**
1938 *A császári és királyi hadsereg nyelve Magyarországon*. Budapest
- GARAMSZEGI József**
1948 *A tápai nyelvjárás igealakjai*. In: Alföldi Tudományos Gyűjtemény II. Szerkesztette: BARTUCZ Lajos. Szeged
- HIRN László**
1933 *A negyvenhatosok fegyverben, 1914—1918*. Szeged
- KASSAI Vidor**
é. n. (1940) *Kassai Vidor visszaemlékezései*. Sajtó alá rendezte KOZOCSA Sándor. Budapest
- KÁLMÁNY Lajos**
1952 *Kálmány Lajos népköltési hagyatéka I*. Szerkeszti: ORTUTAY Gyula. Budapest
- REIZNER János**
1884 *A régi Szeged I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden*. Szeged
1900 *Szeged története I—IV*. Szeged
- TÖMÖRKÉNY István**
1907 *Különféle magyarok*. Budapest
1911 *Ne engedjük a madarat*. Budapest
1914 *Egyszerű emberek*. Budapest
1943 *Rónasági csodák*. Szeged
1955 *Föltetszik a hajnal*. Szeged
1956 *A tengeri város*. Budapest
1957 *A Szent Mihály a jégben*. Budapest
1958a *Hajnali sötétben*. Budapest
1958b *Új bor idején*. Budapest
1960 *A kraszníki csata*. Budapest
1963 *Munkák és napok a Tisza partján*. Budapest
- VARGA János**
1871 *Az 1848-iki gyermekcsaták*. Vasárnapi Újság
- VARGA János**
1962 *Katonaelet és hadkiegészítés 1711—1867 között*. In: Szűcs Sándor: Szól a duda, verbuválnak. Budapest. 5—23.

*Sándor Bálint*POPULAR TRADITIONS AND REMINISCENCES
ABOUT ANCIENT SOLDIER'S LIFE IN SZEGED

(Abstract)

The author compiles and analyzes customs and rituals, folksongs, legends, reminiscences of oral tradition, and local memoirists' writings about recruitment and military service in the 18th and 19th century.

Folk songs and peasants' recollections keep the memory of times when recruits were attracted by dancing and drinks, or caught with "rope", and when, later, soldiers to be called up from each village were selected by drawing of lots. Folk songs reflect the sorrow of separation (often for 12 years), and legendary stories keep the memory of military service spent in distant regions of the Austro-Hungarian Monarchy.

Yet in 1848-49: time of the Hungarian War of Independence the city of Szeged recruited with enthusiasm several battalions following Kossuth's speech. The so-called Kossuth-song: soldiers' song of the War of Independence spread in the whole country was born in Szeged. "Old companies" i. e. national guards were organized with elderly men, and children organized "children's companies".

Universal conscription introduced in 1868 gave grounds for development of several folk customs. Relatives and girlfriends gave ribbons for the hat of young men found fit for military service. These enlisted young men organized special parties until beginning of the military service.

The study discusses further the quartering of soldiers stationing in Szeged in peasants' houses, and the "soldiers' rooms" maintained in these houses. From the particular social life of soldiers serving in the Austro-Hungarian army the author mentions the telling of tales in barracks, the traditional idioms of letters sent home, and military terminology formulated out of certain expressions of the Austrian language of command. A lot of memories have subsisted about deserters who hid in the marshy fields beside the river Tisza.

Magyar népzenei rendezőmunka 1975-ig*

A magyar népzene tudomány eredményeinek, színvonalának, sőt, létének egyik fő pillére a sokoldalú rendszerező munka, kiváltképpen a *zenei elvű rendszerezés*. Az IFMC (Nemzetközi Népzenei Tanács) 1964. évi budapesti ülésén JÁRDÁNYI így szól erről: „Első és legfőbb tapasztalatunk, hogy a rendszerezés alapvetően fontos. Gyűjtés, lejegyzés, elemzés, rendszerezés: ez minden további kutatás négy elengedhetetlen munkafázisa. Bizonyos, hogy rendszerezés nélkül lehetetlen jól megismerni a népzeneét.”

Már két-három kisebb gyűjtemény átnézése is fölfedi, hogy a magyar népi dallamoknak szöveg, szokás, lelőhely vagy egyes gyűjtők, gyűjtőcsoportok szerinti elrendezése szétdobálja hasonló dallamok változatait, és összehoz legkülönbözőbb stílusú dallamokat. A kép így is érdekes és tanulságos, mert megmutatja a zenei stílusok és típusok sokaságát, rámutat a dallamok és szövegek, dallamok és szokások, dallamok és hangszerek eléggé rugalmas, kötetlen, szabad kapcsolatára. Még érdekesebb azonban, hogy a népi dallamok különféle tulajdonságai saját önálló zenei hálózatot, azaz: rendszert alkotnak; hogy a hasonlóság mértékétől függően több-kevesebb dallam kisebb csoportokká: típusokká áll össze, e típusok pedig nagyobb csoportokat: rétegeket, stílusokat stb. alkotnak (ezzel a hálózatnak csupán két-három csomópontjáról szóltam). Ám minél nagyobb anyagot, minél több adatot nézünk át, annál inkább meggyőződhetünk arról, hogy a *nem-zenei* szempontok szerinti rendezés kevés: nem ad teljes képet a zenei valóságról, nem tárja fel annak minden összetevőjét.

Akadnak ugyan speciális részterületek is a magyar népzeneben, amelyek meghatározott szövegekkel vagy szokásokkal járnak együtt, de ezekben sem

* Eredetileg *Magyar népzenei rendezőmunka 1975 tájáig s a Magyar Népzene Tára VI—VII. kötete* címmel elhangzott az IFMC dallamrendszerezési szakosztályának 1978. áprilisában Debrecenben tartott ülésén. (Vö. *Ethnographia* LXXXIX 632—633). A tanácskozás szűkre szabott ideje nem engedte meg, hogy a probléma minden részletére kitérjek. Ezért nem foglalkoztam KODÁLY további könyv- és lexikonbéli, BARTÓK további folyóirat- és lexikonbéli rendszereivel, VARGYAS és RAJECZKI beosztásaival, a JÁRDÁNYI-vezette rendezőmunka fejlődésének állomásaival, egyáltalán a kéziratok nagy-anyag rendezésének és a nyomtatott dallamkiadásnak, a részkiadásoknak és az összkiadásnak a kapcsolatkomplexumával. Nem tértem ki az összkiadás harmadik főelvének, a néprajzi-, zenei- és szövegkritikának, valamint az egységes közlés módjának a részletkérdéseire. Nem szóltam azokról a munkafeltételekről, munkaléggkörrel, kutatásszervezési viszonyokról sem, amelyek a rendező és összkiadó tevékenységet (illetve azok előkészítését) 1905 óta hol előnyösen, hol hátrányosan, hol pedig önellentmondásosan befolyásolták.

A dallampéldákat a gyors és könnyű áttekintés kedvéért egyetlen dallam- és szövegstrófiával, utótag-ismétlés és személyi változatok nélkül mutattam be, itt is így közlöm őket. Teljes szövegükkel és változatállományukkal megtalálhatók a *Magyar Népzene Tára* VI. és (majd) VII. kötetében.

hiábavaló vagy éppen öncélú a *zenei elvű* elemzés és rendszerezés, mert ez konkrétan, árnyaltabban, sokoldalúbban jellemzi a szóban forgó kategóriát. A gyűjtött anyag túlnyomó többsége — mintegy 95%-a — viszont áttöri a *nem-zenei* kategóriákat: egy-egy dallamtípus változatai különféle szövegekkel és szokásokkal járnak (illetve nem kötődnek határozott alkalomhoz), továbbá: nem kötődnek csak énekléshez, ill. egy bizonyos hangszerhez, és ritkán kötődnek egyetlen gyűjtő, egyetlen kutatóintézmény feltáró munkájához.

Zenei tulajdonságainál fogva 3-4 jellegzetes csoport különül el a magyar népzeneben:

1. kötetlen, ütempár-szerkezetű giusto-dallamok;
2. kötetlen-szerkezetű, recitatív dallamok;
3. strófikus-szerkezetű vokális dallamok (hangszeren előadott változataikkal együtt) és
4. strófikus-szerkezetű, tipikusan hangszeres dallamok.

A két kötetlen-szerkezetű dallamanyag nem tűr merev, gépies rendezést. E dallamoknak ugyanis nincs határozott, tagolt, arányos felépítésük: részeik hosszúsága és sorrendje változékony, sokszor rögtönzösszerű. Inkább kevés alapelemet kombinálnak, variálnak, ismételtetnek, és mindig valamilyen alkalomhoz — ünnepi szokáshoz, játékhoz — kötődnek. Közel félszázadon át igen kevés számú, alig pár száz darab kötetlen-szerkezetű dallamunk volt, ezért ezeket a dallamokat csak az alkalmak szerint csoportosították. Az ütempárosok lendületesebb gyűjtése és vizsgálata 1950 táján, a recitálóké 1960 körül indult meg. Ekkor dolgozta ki JÁRDÁNYI Pál az ütempáros gyermekjátékdalok zenei rendszerét, és adta azt közre a MNT első kötetében. Ezzel az ütempáros dallamok nagyobbik feléről, legjelentősebb összefüggő csoportjáról kaptunk átfogó, tüzetes zenei jellemzést. A recitatív siratóénekek zenei rendszerének alapjait KODÁLY Zoltán fektette le 1937-ben megjelent *A Magyar Népzene c. tanulmányának* (ill. könyvének) ötödik fejezetében, ezekre az alapokra épült 1964/65-ben a MNT V. kötetének részletesen kidolgozott zenei rendje. A nem-sirató funkciójú recitatív dallamok gyűjtése és kutatása még a kezdeteknél tart.

A legfontosabb, legdifferenciáltabb anyag a strófikus dallamoké. Legfőbb jellemzőjük a zeneileg világosan tagolt, határozott felépítésű dallamszerkezet. A strófikus dallam sorokból épül; az egyes sorok a hangterjedelemben és a dallam egészében határozott helyet foglalnak el: nem cserélhetők össze egymással, vagy pedig nagyon is törvényszerűen ismétlődnek, ill. térnek vissza a dallamstrófa belüli azonos vagy transzponált magasságban. A strófikus dallam általában egy szövegversszakot hordoz, a további szövegeket a megismételt dallamstrófára éneklük.

„Népdalok kiadásának kétféle a célja, kétféle a módja. Egyik cél, hogy minden, a néptől került dal együtt legyen; itt a teljesség nézőpontja uralkodik, a dalok kisebb vagy nagyobb értéke nem határoz. Afféle »népdalok nagy szótára« az ilyen. Legjobb, ha szótárszerű az elrendezése is, mint például az Ilmari KROHN szerkesztésében megjelenő finn népdalgyűjteményé... A dalok egy szólamra, hitelesen, gondosan leírva, valamennyi változat föltüntetésével jutnak nyilvánosságra. Csak ilyen gyűjtemény lehet alapja mindennemű, a népdalra vonatkozó vizsgálódásnak... Természetes, hogy a kiadás csak akkor válik lehetővé, mikor az anyag gyűjtése be van fejezve” — írja KODÁLY 1906-ban. Szavaiban pontosan benne van a kritikai összkiadás és a zenei elvű elrendezés igénye. Ezt a zenei elvet KODÁLY abban az időben szótárszerűen, Ilmari KROHN mintájára gondolta megvalósítandónak.

Később azonban az egyre gyarapodó dallamanyag KODÁLYT és BARTÓKOT a zenei rendezőelvek részletesebb kidolgozására, bizonyos változtatásokra és egymást kiegészítő, de különböző szempontú rendszerek kialakítására készíti. BARTÓK 1912-ben ismerteti a módosított KROHN-rendet *Az összehasonlító zene-folklore* c. tanulmányában; majd ebben a rendben ad közre KODÁLY-lyal együtt 150 erdélyi népdalt. Önállóan készített, nagyjából ugyanakkor megírt könyvében, *A magyar népdalban* BARTÓK másfajta rendszerben dolgozza fel az addig gyűjtött kb. 8000 strófikus magyar népdalt. Ennek a rendnek alapja KODÁLY 1905–1906-ban készített tanulmánya *A magyar népdalok strófa-szerkezetéről*. BARTÓK e módosított KODÁLY-strófarendet 349 dallampéldával illusztrálja.

Közös mindkét módosított rendben, hogy a strófikus dallamokat azonos végzőhangra, *g'*-re transzponálják, ehhez viszonyítva állítják fel a sorvégzőhangok (kadenciák) számképletét, és az ambitus-képletet; végül mindkét rendben fontos szerepet kap a dallamstrófa szótagszamszerkezete is.

A 150 erdélyi népdal közlési rendjében első szempont a dallam középső sorvégének, főkadenciájának emelkedése. Ezután következik a főkadencia előtti sorzáróhangnak, majd az utána állónak emelkedő számsorrendje. Az azonos kadenciaképletű dallamok között a növekvő szótagszám, ezen belül a mélytől magasodó ambitus a további osztályozási szempont.

Könyvében BARTÓK három osztályt állít fel: A)-ba kerültek az ötfokú, négy soros, nem-visszatérő szerkezetű, izometrikus, legalább hat- és legfőljebb 12-szótagú sorokból épülő dallamok; B)-be került minden visszatérő szerkezetű dallam; C)-be a többi. Az osztályokon belül ritmusszerkezet, sorvégzőhangok, szótagszám és ambitus szerint alkot mind kisebb csoportokat BARTÓK.

Mind a 150 erdélyi, mind a 349 összmagyar példatáron belül akad kivétel a rendszer alól: KODÁLY és BARTÓK az igen közeli dallamrokonság kedvéért néhány esetben eltér a sorvégzőhangok, ill. az osztályok rendjétől. Így a közvetlen dallamrokonság egymás mellé kerülnek (*Erdélyi Magyarság*: 72–75. és 142–143. sz., ill. BARTÓK: 93a–c és 303a–c). Még tovább lép KODÁLY a harmadik klasszikus kiadványban, *A magyar népzeneben* és a *Sajátságos dallam-szerkezet a cseremisz népzeneben* c. tanulmányában: ezekben a rokonnépi dallamok és magyar párhuzamaik közlésében a *g'* többé nem egységes záróhang, hanem az ötfokú hangrendszer LÁ-hangja. Mindhárom klasszikus népzenei kiadványunk bizonyítja tehát, hogy BARTÓK és KODÁLY fontosabbnak tekinti az értelem szerinti, azaz zenei tartalom szabta összefüggést a szótárszerű, tehát betű szerinti hovatartozásnál.

A későbbi évek, évtizedek során KODÁLY és BARTÓK a kéziratok nagy gyűjtemény rendezését és tárolását további kis módosításokkal végezte. KODÁLY a már módosított KROHN-rendben a nem-négy soros dallamokat a négy sorosak mögé tette, és a változat-többségtől egy-két mozzanatban eltérő egyes változatokat is mindig dallamtestvéreinek csoportjába tette (ill. tétette), felülemelkedve így a merev szótárszerűségen. Ebbe az akadémiai „KODÁLY-rend”-be 1950 tájáig mintegy 25 ezer dallam került be, köztük másolatban az a dallamanyag is, amelyet BARTÓK a maga másfajta akadémiai rendjébe szintén feldolgozott. BARTÓK 1934–1940 között részben módosította könyvében lefektetett korábbi rendjét: A)-osztályba tett át a C)-ből minden izometrikus dallamot. Ebbe az akadémiai „BARTÓK-rend”-be kb. 14 000 dallam, nagyjából 1937-ig gyűjtött anyag került be.

„E két rend — BARTÓKé és KODÁLYé — mintegy kiegészíti egymást”, mondja JÁRDÁNYI. „Mindkettőnek van előnye és hátránya. A KODÁLY-rend előnye, hogy egy-

séges elvű és szótárszerű. Könnyű kezelni. Aki egy ismert dallamot keres benne, gyorsan megtalálja. A BARTÓK-rend viszont, mert nem egységes elvű és nem szótárszerű, nehezebben kezelhető. A dallamot keresőnek előbb meg kell ismernie a rend meglehetősen bonyolult építményét, csak azután foghat a keresés munkájához. . . . BARTÓK és KODÁLY eltérő rendszerezéséből az is látható, hogy a rendszerezésnek nincs egyetlen lehetséges módja. . . . A dallamrend jellegét nemcsak maguk a dallamok határozzák meg, hanem az is, hogy mire és hogyan kívánjuk használni azt. A dallamok rendezésének nem egy, hanem két különböző célja van. Az egyik: könnyen és gyorsan megtalálni valamely gyűjtemény minden dallamát, a másik: tiszta képet nyerni egy vidék népzenejéről, összehozva a változatokat, amennyire csak lehet. Ezt a célt szolgálja a dallamkiadás. Semmi más, még összefoglaló tanulmány sem pótolhatja a dallamközlést. Egy-egy területnek vagy népnek zenéje csakis közreadásra révén válik hozzáférhetővé a nemzetközi kutatás számára. *Rendezett* dallamanyagú kiadása révén. A rendezésnek ezekben nem kell szigorúan lexikálisnak lennie, mert bármely dallam megtalálásához teljesen elegendők a kötetvégi mutatók. Így erőnket az említett második célra koncentrálnhatjuk: a változatok, típusok és stílusok bemutatására.”

JÁRDÁNYI idézett szavai az IFMC 1964. évi budapesti konferenciáján, szakemberek széles nyilvánossága előtt hangzottak el. Ugyanebben az időszakban nyilatkozott KODÁLY is, a Lutz BESCHSEL folytatott beszélgetések keretében az új (JÁRDÁNYI-kidolgozta) zenei rendről:

„...ettől a kötetől kezdve jönnek aztán sorjában a tulajdonképpeni dalok, mégpedig egy mostanában kidolgozott rendszer szerint rendezve; ebben az összes variáns jóformán magától kerül egymás mellé; a rendszer felépítése a stíluszajátosságokat is kidomborítja, és benne a dallamok egymást világítják meg. . . . Ezek mind strófikus dalok, többnyire négysorosak. Persze, végtelenül sok variáns-csoport létezik. Lehet egy dalnak száz változata is, mind ugyanaz és mégsem ugyanaz.

Sok kísérletezés után a dallamvonalban találtuk meg a legjobb ismertetőjelet. A dallamvonal vagy elejétől fogva végig ereszkedő, vagy mély kezdetet, magas közép-részt és mély végződést mutat, — és így tovább. Ezelőtt ritmusfajtákkal dolgoztak, de a legkülönbözőbb dallamoknak is lehet ugyanaz a ritmusuk. Egy másik rendszer, amelyet a finnektől vettünk át és fejlesztettünk tovább — az egyes sorok záróhangja szerinti csoportosítás — szintén jogos, mert hiszen a dallam alapszerkezetét erről lehet legjobban leolvasni. De akkor a különböző ritmusokat is széjjel kell egymástól választani. Ebből újra csak nehézségek támadnak, mert nem lehetünk tekintettel arra, hogy egymástól eltérő ritmusú daloknak, például a 8-, 10- vagy 12-szótagúaknak is egyező dallamvonaluk lehet. Ezért a mi módszerünk szerint most úgy állítjuk össze a dallamokat, hogy nem vesszük tekintetbe a ritmusukat. Minden egyes kötet végén van egy ritmus-táblázat, hasonló az angol templomi énekeskönyvekéhez, ahol ősidőktől fogva van egy »metrical index«, amelyben tehát csak a dallam szótagszáma és könyvbeli sorzáma van megadva. Ha valakit érdekel, ennek a táblázatnak a segítségével könnyen összeszedheti az azonos ritmusúakat. Épp így készítünk egy kadencia-táblázatot is. Ennek a rendszernek kis példáját mutatja az Akadémiai Kiadónál, most már németül is megjelent háromkötetes mintagyűjteménye: *Magyar Népdaltípusok* (I. és II. kötet, JÁRDÁNYI Páltól), *Népies dalok* (III. kötet, KERÉNYI Györgytől). A dallam természetesen sokkal bonyolultabb, mint a szó, de még az ABC rendben összeállított szótárakban is gyakran igen messze esnek egymástól az egy tőből származó és az összetartozó szavak. Egy etimológiai szótárban ez másképp van, ebben a közös gyökerű szavak együtt vannak, tekintet nélkül az alfabetikus sorrendjükre. Még jobb példa erre a rokonértelmű szavak szótára, amely egészen különböző szavakat foglal egy csoportba, mivel összefüggésben állnak egymással és közös értelmük van. Ehhez hasonló a mi gyűjteményünk felépítése is.”

JÁRDÁNYI rendje három tekintetben hozott döntő és megoldó változást: 1. elválasztotta a dallamközlés rendjét a lexikális mutatóktól; 2. a rend vázát a típusokra, nem az egyes változatokra helyezte, így a típusaik főáramától messzebb eső változatok, altípusok is véglegesen típusukkal együvé kerülnek; 3. a nem-négysoros és egyéb C)-osztályos dallamokat magasságviszonyaik alapján a négysoros típusok közé illesztette.

JÁRDÁNYI átfogó rendjének áttekintő vázlata — ahogyan azt az IFMC 1965-i pozsonyi szekcióülésén ismertette — a következő:

I. A KEZDŐSOR MAGASABB A ZÁRÓSORNÁL

- A) Az első sor magasabb a másodiknál
1. A második sor magasabb a harmadiknál
    - a) Az előtag végig a felső rétegben
    - b) Az előtag vége a mélybe hajlik
  2. A második és harmadik sor azonos magasságú
    - a) A főkadencia terc
    - b) A főkadencia szekund
    - c) A főkadencia alap vagy alsó szeptim
  3. A második sor mélyebb a harmadiknál
    - a) A harmadik sor vége ereszkedik
    - b) A harmadik sor vége emelkedik
- B) Az első és második sor azonos
1. A második sor mélyebb a harmadiknál
  2. A második sor magasabb a harmadiknál
- C) Az első sor mélyebb a másodiknál
1. A második sor magasabb a harmadiknál
  2. A második és harmadik sor azonos magasságú
  3. A második sor mélyebb a harmadiknál

II. A KEZDŐ- ÉS ZÁRÓSOR AZONOS

- A) A második sor magasabb az elsőnél
1. Kis ambitusú kezdő sor
    - a) Lejtő kezdősor
    - b) Hullámvölgy után lejtő kezdősor
    - c) Domború kezdősor
  2. Nagy ambitusú kezdő sor
    - a) Domború kezdősor
    - b) Lejtő kezdősor
- B) A második sor azonos az elsővel
1. Lejtő (v. hullámos) kezdősor
  2. Domború kezdősor

III. A KEZDŐSOR MÉLYEBB A ZÁRÓSORNÁL

- A) Az első sor magasabb a másodiknál
- B) Az első és második sor azonos
- C) Az első sor mélyebb a másodiknál

A *Magyar Népzene Tára* VI. és VII. kötetének anyaga az I. A) 1. a.) kezdőcsoport típusait tartalmazza. Alapjában ötfokú dallamok, formaelvük az egymagú, ereszkedő kvintszerkezet: $A^5 A^5 A A$, amelyben az I. és III. sor vége többnyire magasabb, mint a II., ill. IV. soré, — tehát a sorvégek folyvást ereszkednek. Egy dallamsor vonala lényegében völgy, a teljes dallamstrófa váza tehát JÁRDÁNYI klasszikus megfogalmazása szerint „négy pentaton völgy”:

1. kotta.

Ez a szerkezet típus több kötetet tölt meg, sőt az egy-egy dallamsorában testet öltő ősmagja, alapmotívuma különféle változatokban, más építkezési szerkezet típusokban úgyszólván az egész magyar népzene átjárja, majd mindenütt kimutatható.

Hogy a részletes zenei rend nem előzetes, merev spekuláció alapján, hanem az összegyűjtött anyag sajátosságai alakult ki, azt két dallamtípus példáján mutatom be.

A II. típus tripódikus giusto, alapjában kilencszótagú dallamokból áll.

ELSŐ FŐCSOPORT: 7[5] $\flat$ 3 kadenciaképlet.

Első alcsoport: az I. és III. sor legalább egyikének 3. ütemében csupa f'' , ill. b' :

$\text{♩} = 120$

É-dös-ke-d-ves pin-tös ö-ve-göm, Tē-ben-ned van min-dēn re-mé-nyēm.
Ol-tá-rod e-lőtt kö-nyör-göm, Oj-jant i-szom, csak úgy nyő-ször-göm.

2. kotta. MNT VI. 223. — Kopaszhegypuszta (Somogy), OLsvAI Imre 1963.

Második alcsoport: az I. sor 2-3. üteme $d''-c''-d''-e''-f''$:

$\text{♩} = 99$

1. É-re gye-re, ró-zsám, nin-csen sár, Nincs is az aj-tó-mon sé-mi zár!
Nyit-fal van az aj-tóm, be-gyü-hetsz, Bontfal van az á-gyom, lē-fek-hetsz.

3. kotta. MNT VI. 240. — Nemespátró (Somogy m.) = Pátró (Zala m.), SEEMAYER Vilmos 1935. (lej. BARTÓK Béla)

Harmadik alcsoport: az I. sor 2-3. üteme $f''-c''-d''-e''-f''$:

$\text{♩} = 112$

E-sík a hó, en-gēm; be-le-pett, Ez a kis-lány en-gēm sze-re-tett.
Vet-tem ne-ki cuk-rot, pe-re-ct, An-nál job-ban en-gēm sze-re-tett.

4. kotta. MNT VI. 274. — Madoesa (Tolna m.), Kiss Lajos 1957.

Negyedik alcsoport: az I. sor 3. üteme c"-c"-f":

E-sött a hó, én-göm be-le-pölt, Ez a kis-lány én-göm sze-re-tött.
Vót-tem né-ki cuk-rot, pe-re-cőt, An-ná job-ban én-göm sze-re-tött.

5. kotta. MNT VI. 284. — Kákics (Baranya m.), Kiss Géza 1934.

Ötödik alcsoport: ereszkedő 3. ütem(ek) bármelyik sorban:

Bo-co-ná-don vé-gig foly a víz, Ne menj a-rá, ró-zsám, mert el-visz!
El-vit-té a cif-rá szü-nöm, su-bá-mot, Mi-be tá-ká-rom a ró-zsá-mot?

6. kotta. MNT VI. 290. — Pásztó (Heves m.) = Pásztó (Nógrád m.), Kodály Zoltán 1922.

MÁSODIK FŐCSOPORT: A főkadencia [b3.]

Első alcsoport: ereszkedő 3. ütem az I—III. sorban:

Tur a disz-nó, ha gyöp-re mő-het, Tar-tok is sze-re-tött ha lő-het.
De nem o-jan rin-dát - ré-mon-dát, Ki-nek a pén-tő-le fé-re áll.

7. kotta. MNT VI. 292. — Attala (Somogy m.) = Attala (Tolna m.), Manga János 1941 (lej. OLSVAI Imre).

Második alcsoport: stagnáló 3. ütem az I. és a III. sorban:

Uc-cu, é-dés pin-tés ü-ve-gém, Sü-ve-gém e-lőt-ted le-té-szém.
Ol-tá-rod e-lőtt kö-nyör-gök, Oj-jat í-szok, csak úgy nyő-ször-gök.

8. kotta. MNT VI. 295. — Lápafő (Tolna m.), OLSVAI Imre 1951.

Harmadik alcsoport: az I. sor két utolsó hangja c"-f":

Poco rubato Tempo giusto

Ó, én é - dős pin - tős ü - ve - göm, Sü - ve - göm e - lőt - ted lé - vő - szöm.
A - hol szép lánt lá - tok, kö - szön - tők, Oj - jat i - szok, csak úgy nyő - szőr - gők.

9. kotta. MNT VI. 298. — Kaposfüred (Somogy m.), VIKÁR Béla 1901 (lej. BARTÓK Béla).

Negyedik alcsoport: az I. sor 2–3. üteme d"-c"-d"-e"-f":

Az ü - rő - gi ut - ca si - ke - res, Ben - ne, paj - tás, szép lányt nē ke - res!
Mer a - ki van ben - ne, mind gör - be, Ki - nek a szá - ja szé - le esem - pe.

10. kotta. MNT VI. 299. — Felsőíreg (Tolna m.) = Iregszemese (Tolna m.),
BARTÓK Béla 1907.

HARMADIK FŐCSOPORT: A főkadencia [1].

Első alcsoport: az I. sorvég f", a II. sor 7. hangja d":

$\text{♩} = 96$

Szen - ba - lázs - di Pis - ta va - gyok én, Szen - ba - lázs - di gu - jat ör - zöm én.
Sze - ret - nek is en - gém a lá - nyok, Még a mé - nyecs - kék sém u - tál - nok.

11. kotta. MNT VI. 317. — Karád (Somogy m.), KODÁLY Zoltán 1938 (lej. OLSVAI Imre).

Második alcsoport: az I. sorvég f'' , a II. sor 7. hangja b' :

$\text{♩} = 106 - 108$

Ho! la - kik kē, bá - csi. Ku - ta - son? Ott mé - rik a jó bort hu - sza - son.

Há - rom fo - rint an - nak li - tē - re, Sze - re - tőm nek, nēm tőm, mi ne - ve.

12. kotta. MNT VI. 340. — Csurgó (Somogy m.), OLSVAI Imre, 1959.

Harmadik alcsoport: az I. sorvég f'' , a II. sor 3. üteme csupa g' :

$\text{♩} = 126$

Nám, jēn pi - cín mē - nyecs - ke va - gyok, Ugy - ē, ru - g - z s a m, de he - lēs va - gyok.

A - mi pi - cint fű - g - zök, jó - i - zű, Ma - gam va - gyok szűp ru - g - zsa - zsi - nű.

13. kotta. MNT VI. 342. — Szany (Sopron m.) = Szany (Győr m.), VERESS Sándor 1935.

Negyedik alcsoport: az I. sorvég d'' :

Quasi giusto $\text{♩} = \text{cca } 85$

Hej, ró - zsa, ró - zsa, é - kős vagy, Haj - na - li csil - lag fé - nyős vagy.

É - gye - nēs vagy, ró - z s a m, mint a nád, Né - kēm ne - velt az é - dēs - a - nyád.

14. kotta. MNT VI. 347. — Törökkoppány (Somogy m.) LAJTHA László 1923.

E bemutatott dallamok között, mellett, körül mintegy 160 változat helyezkedik el. Alig akad köztük két teljesen azonos, és nincs köztük két teljesen különböző. A töredékes és romlott változatokat a dallamtípus jegyzet-fejezetében adtuk közre.

A XXV. típus tizenegyszótagú, többnyire moderato-giusto és rubato dallamokból áll; főkadenciájuk leginkább [b3], I. sorvégük többnyire f'' .

ELSŐ FŐCSOPORT: Az I. sor legmélyebb hangja d'' , a III. soré g' , a III. sorvég f'' . Csupa hexapódikus és izoritmikus dallam:

[♩ = 84]

É - dös - a - nyám, csak a - zétt fáj a szí - vem,
 Ár - va va - gyok mé - gis ka - to - na lét - tem.
 Ár - va - sá - gom sem any - nyi - ra saj - nál - lom,
 Szép a ba - bám, hogy kell től - le meg - vál - nom.

15. kotta. MNT VII. 193. — Gyimesközéplak (v. Csík m.) = Lunca de Jos (Románia),
 UJVÁRI Lajos 1969. (lej. OLSVAI Imre).

MÁSODIK FŐCSOPORT: Az I. sor legmélyebb hangja b' , e sor vége f'' . Csupa tetrapódikus dallam.

Első alcsoport: a III. sor legmélyebb hangja f' :

♩ = 84-90

Sár - ga szé - me van a ku - ko ri - cá - nok,
 A szü - ve - mēt kö - rül - vēt - te ja bá - not.
 Kö - rül - vēt - te mind a dnyét az iny - nya,
 Mer ott jár - tam, a - hol nem kél lét - t vol - na.

16. kotta. MNT VII. 199. — Gyimesfelsőlok (v. Csík m.) = Lunca de Sus (Románia),
 KALLÓS Zoltán, MARTIN György, PÉSOVÁR Ferenc 1962, (lej. MARTIN György).

Második alcsoport: a III. sor legmélyebb hangja *g'* és e III. sor izoritmikus:

[♩ = 98-93]

Mi - kor én - gem a fő - or - vos vi - zsi - tál,
 Pá - pa - szemmel a seg - gem - be ku - ki - csál.
 Azt mond - ja, hogy jó le - szek ka - to - ná - nak,
 Még pe - dig - len ku - tyá be - tyár va - dász - nak.

17. kotta. MNT VII. 210. — Méra (v. Kolozs m.) = Mera (Románia), KALLÓS Zoltán 1962. (lej. SZENDREI Janka).

Harmadik alcsoport: heteroritmikus III. sor, legmélyebb hangja *g'*:

♩ = 118

Ki - csi csil - lag, jaj de ré - gen ván - do - logsz,
 Nem lát - tad, a ju - ha - i - mat va - la - hol?
 Lát - tam biz én Bot - ha - vas te - te - jé - be,
 Egy fa a - lá le vó - tak te le - ped - ve.

18. kotta. MNT VII. 222. Gyimesfelsőlök (v. Csík m.) = Lunca de Sus (Románia), KALLÓS Zoltán 1958.

HARMADIK FŐCSOPORT: az I. sor legmélyebb hangja g' , a III. sor heteroritmikus, de valamennyi dallam tetrapódikus:

$\text{♩} = 84-80$

Én az éj - jel nem a - lud - tam egy ó - rát,
Hall - gat - tam a jó ga - lam - bom pa - na - szát.
É - fél - tá - ján mond - ta meg, hogy mi ba - ja,
Ő sze - ret - ne, de jaz any - ja nem hagy - ja.

19. kotta. MNT VII. 234. — Szék (v. Szolnok—Doboka m.) = Sic (Románia). LAJTHA László 1940.

NEGYEDIK FŐCSOPORT: különféle egyéb, de nem romlott formák. Nem homogén csoport, bár valamennyi dallam tetrapódikus. Vannak például [4] vagy [5] fokadenciás dallamok, illetve olyanok, amelyeknek I. sorvége d'' stb.:

Parlando

Uj ko - rá - ba meg - re - ped - jen a csiz - mám,
Ha én já - rok töb - bet a ba - bám u - tán.
Ed - dig is csak a - zért jár - tam én o - da.
Hogy a ba - bám kö - kény - sze - me csalt o - da.

20. kotta. MNT VII. 244. — Körösfő (v. Kolozs m.) = Crişeni (Románia), BARTÓK Béla 1908.

Poco rubato, ♩ = 76

S é - des - a - nyám is vót né - kem, de már nincs,
 Mer ē - vit - te ja sze - ge - di nagy ár - víz.
 Ki - lenc he - te, hogy a vi - zet ha - lá - szom,
 S könnye - im - től egy csepp vi - zet se lá - tok.

21. kotta. MNT VII. 248. — Magyarvista (v. Kolozs m.) = Viștea (Románia), KALLÓS Zoltán 1962. (lej. DOMOKOS Mária)

E bemutatott dallamok között, mellett, körül mintegy 80 változat helyezkedik el. Alig akad köztük két teljesen azonos és nincs közöttük két teljesen különböző. A töredékes és romlott változatokat a dallamtípus jegyzet fejezetében adjuk közre.

A VII. kötet folytatja a VI.-ban megkezdett anyagot. Ezekben a dallamokban az $A^5 A^5 A \bar{A}$ — „összerkeztettől” fokozatosan távolodva-variálódva hol az $A^5 B^5 A B$, hol az $A^5 A^5 B A$, hol $A A B B$, hol pedig az $A A_{(v)} B C$ szerkezet körvonalai bontakoznak, de a rokonság egymás közt és az előző kötet dallamaival még erős. Ritmikai tekintetben szintén igen sokfélék ezek a típusok.

A rendezés és kiadás részletproblémáit szinte lehetetlen a teljes anyagtól távol, a mindennapi munkafolyamatoktól függetlenül megérteni s megértetni, mert ez a munka minőségileg különbözik az egyszerű, mechanikus besorolástól, és mert egy-egy dallam helyét csak változattestvéreinek együttesében, egy-egy típus helyét pedig csak rokontípusainak környezetében állapíthatjuk meg. És a besorolás, az egymás mellé rakás is időről-időre módosulhat, hisz újabb összefüggések bontakoznak ki, altípusok önálló típusokká érnek, teljesen új típusú dallam is előkerülhet.

JÁRDÁNYI rendje, ill. e rendnek anyaga nem egyik napról a másikra alakult ki. Kezdetben, 1958-ban egy-egy munkatárs egy-egy szótagszám-tartományt vett kézbe; ezen belül ki-ki a saját belátása szerint sorolta össze a változatokat és állapította meg a típusok sorrendjét, a típusok és típuscsoportok hálózatát. JÁRDÁNYI azután időről-időre átnézte a szótagszám-anyagokat, azok rendjét — hol kettesben, hol pedig „team”-értekezlet formájában —, és koordinálta, módosította az egyes munkatársak rendjét. JÁRDÁNYI munkatársai valamennyien sokévi gyűjtő-lejegyző tapasztalattal, nagyfokú anyagismerettel és önálló elemző-rendszerező készséggel rendelkeztek; főképpen pedig: valamennyien személyes tanítványai voltak vagy BARTÓKNak és KODÁLYnak, vagy

KODÁLYnak, LAJTHÁnak, JÁRDÁNYInak. Ez biztosította azt, hogy rövid idő alatt kb. hatvanezernyi dallamot rendezhettek variánsok szerint típusokba, a típusokat pedig részben melodikus, részben ritmikus rendbe.

Természetesen, a zenei rokonság sokoldalú volta miatt bizonyos összefüggések nem tűnnek elő önmaguktól. Ilyenekre a típus-borítólapokra írt utalásokkal, megjegyzésekkel hívtuk föl a figyelmet.

Am a rendszer épülete önmagában még nem elégséges feltétele az összkiadásnak. A rend *tartalma* a másik feltétel: ez pedig elvben a teljes gyűjtött anyag, gyakorlatilag viszont csak a hozzáférhető, elérhető összes hiteles gyűjtés. Míg résztanulmányhoz, példatárhoz, tipológiához, antológiához nem elegendően szükséges a már összegyűjtött teljes anyag ismerete, addig a valóban kifogástalan összkiadás csakis a rendezett *összanyagra* épülhet. Egyébként BARTÓK és KODÁLY már az összkiadást megelőző alapvető tanulmányaiban és példatáraiban is a *gyűjtött és hozzáférhető teljes anyagra* épített! 1923–1952 között kiadott könyveik mögött 8–15–25 ezer dallam átvizsgálása áll, ekkora mennyiségből válogatták ki példatáraik anyagát. Bemutatom ezek számszerű adatait:

	Összes gyűjtés	Közölt dallam	A közölt dallamok aránya a teljes anyaghoz, %
BARTÓK – KODÁLY: Erdélyi Magyarság. Népdalok.* 1923.	1 583	150	9,4
BARTÓK: A Magyar népdal.* 1924, 1965. ²	7 814	349	4,5
KODÁLY: A Magyar népzene.** A példatárt szerk.: VARGYAS Lajos. 1937, 1943; 1952, 1960... stb.	kb. 20–25 000	583	kb. 2,4–2,9

* Mindkét könyv előszava 1921-es keltezésű.

** Első két kiadása — 1937-ben *A Magyarság néprajza* fejezeteként, 1943-ban különnyomatban — csak kb. 80 dallampéldát tartalmaz, feltételezve, hogy az olvasó kézben tartja az *Erdélyi Magyarságot* és BARTÓKot. VARGYAS jelentős részben e két példatárból merít.

E példatárakban a válogatás szempontjai részben különböztek. BARTÓK és KODÁLY nem törekedett valamennyi alaptípus bemutatására, ugyanakkor néhány típust több változatban is megvilágítottak; több-kevesebb példát közöltek továbbá az idegenszerű és a műzenei-jellegű jövevénydallamokból, jövevénystílusokból; végül pedig KODÁLY a strófikus—vokális dallamanyagon túli népzenei tartományokból is közölt darabokat. JÁRDÁNYI viszont arra törekedett típusköteteteiben, hogy a magyar népzene strófikus—vokális részének legjellemzőbb rétegeit, azoknak valamennyi típusát bemutassa, és minden típust annak legpregnansabb változatával képviseltesse. Kétkötetes típuskiadványát keresztmetszetnek, első vázlatnak tekintette. Más népek zenéjének a rendezési elveire vonatkozóan JÁRDÁNYI véleménye az volt, hogy minden esetben magából az anyagból kell a rendszerezésnek kinőnie, s nem ajánlható másoknak egyik magyar rendszer mechanikus átvétele sem.

JÁRDÁNYI halála után a rendezőmunka körülményei és résztvevői többször változtak. 1970 és 1973 között megkezdődött új, fiatal munkatársak kinevelése, akiknek a szükséges gyűjtő-lejegyző tapasztalata, anyagismerete és önálló rendezőkészsége fokozatosan növekedett a VI—VII. kötet munkálatai so-

rán. 1975-től a rendező munkatársak összetételében és az irányításban történt lényeges változások már a magyar népzenei gyűjtemény rendezésének újabb szakaszát jelentik.

IRODALOM

BARTÓK Béla

1912 *Az összehasonlító zenefolklore. Új Élet Népművelés (Új Élet I., Népművelés VII.)* 109–114.

(= BARTÓK Béla 1966. 567–570.)

1924 *A magyar népdal.* Budapest

(= BARTÓK Béla 1966. 101–151

Das ungarische Volkslied. Berlin–Leipzig 1925., Budapest 1965.

Hungarian Folk Music. London 1931., Budapest 1965.

1966 *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Közreadja SZÖLLŐSY András. Budapest

BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán

1906 *Előszó.* In: Magyar népdalok énekhangra zongorakísérettel. Budapest

(= KODÁLY Zoltán 1964., I. 9–10. További kiadások: 1938., 1953., 1957.)

1923 *Erdélyi magyarság. Népdalok,* Budapest

BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán (szerk.)

1951 *A Magyar Népzene Tára I. Gyermekjátékok.* Sajtó alá rendezte KERÉNYI György. Budapest

1966 *A Magyar Népzene Tára V. Síratók.* Sajtó alá rendezte KISS Lajos és RAJECZKY Benjamin. Budapest

1973 *A Magyar Népzene Tára VI. Népdaltípusok 1.* Sajtó alá rendezte JÁRDÁNYI Pál és OLSVAI Imre. Budapest

é.n. *A Magyar Népzene Tára VII. Népdaltípusok 2.* Sajtó alá rendezte OLSVAI Imre (előkészületben)

JÁRDÁNYI Pál

1951 *Bevezető. A dallamok rendje.* In: BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán (szerk.) 1951.

1961a *A magyar népdalok rendje.* Magyar Tudományos Akadémia I. Oszt. Közleményei XVII. 139–164.

1961b *Magyar népdaltípusok I–II.* Népzenei Könyvtár 1–2. Szerk.: KODÁLY Zoltán. Budapest

1963 *Bartók und die Ordnung der Volkslieder.* *Studia Musicologica* V. 435–439.

1965 *Tapasztalatok és eredmények a magyar népdalok rendszerezésében.* Magyar Tudományos Akadémia I. Oszt. Közleményei XXII. 17–20.

1969 *An old Hungarian folksong-family.* Académie Bulgare des Sciences. Bulletin de l'Institut de Musique XIII. 395–397.

KODÁLY Zoltán

1906 *A magyar népdal strófa-szerkezete.* Nyelvtudományi Közlemények XXXVI. 95–136.

(= KODÁLY Zoltán 1964. II. 14–46.)

1934 *Sajátságos dallamszerkezet a cseremis népzeneben.* In: Emlékkönyv Balassa József 70. születésnapjára. Budapest. 181–193.

(= KODÁLY Zoltán 1964. II. 145–154)

1937 *A magyar népzene.* In: A Magyarság Néprajza IV. (Szellemi néprajz II.) 5–75.

(= különnyomat, Budapest. 1943.)

Némi bővítéssel és VARGYAS Lajos példatárával: Budapest. 1952., 1960., 1969., 1973.

További bővítéssel és az előbbinél szűkebb, 155 dallamos példatárral:

Die ungarische Volksmusik, Budapest. 1956.

Folk Music of Hungary. Budapest. 1960.

Vengerskaja narodnaja muzyka. Budapest. 1961.

VARGYAS Lajos átdolgozásával és bővítéseivel, 184 dallamból álló példatárral: *Folk Music of Hungary,* Budapest. 1971.

1964 *Visszatekintés I–II. Összegyűjtött beszédek, írások, nyilatkozatok.* Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta BÓNIS Ferenc. Budapest (2. kiadás 1974.)

1969 *Utam a zenéhez. Öt beszélgetés Lutz Beschsel.* Budapest

MNT = BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán (szerk.): *A Magyar Népzene Tára*

OLSVAI Imre

- 1962 *Dallamváltózat- és rokonságvizsgálat a magyar népzében* I. Magyar Zene III. 3–18.
 1963 *Typical variations, typical correlations, central motifs in Hungarian folk music*. *Studia Musicologica* IV. 37–70.
 1973 *Bevezető. Jegyzetek*. In: BARTÓK Béla–KODÁLY Zoltán (szerk.) 1973. 11–30, 697–777.
 é.n. *Bevezető. Jegyzetek*. In: BARTÓK Béla–KODÁLY Zoltán (szerk.): MNT VII. (előkészületben)

RAJECZKY Benjamin

- 1966 *Bevezető*. In: BARTÓK Béla–KODÁLY Zoltán (szerk.): 1966. 15–75.

Imre Olsvai

KLASSIFIZIERUNGEN DER UNGARISCHEN VOLKSLIEDER
BIS 1975

(Auszug)

In seinem Vortrag — für die Konferenz der IFMC, abgehalten im Jahre 1978 in Debrecen — überblickt der Autor in zeitlicher Ordnung die Bemühungen Zoltán Kodály's, Béla Bartók's und Pál Járdányi's, die ungarischen Volkslieder zu klassifizieren. Auch schildert er die Methoden, die bei der Veröffentlichung des bereits erschienenen VI. Bandes und des in Vorbereitung stehenden VII. Bandes des *Magyar Népzene Tára* (Sammlung Ungarischer Volksmusik) verwendet wurden, beziehungsweise verwendet werden.

Die Melodien der Volksmusik fügen sich auf Grund ihrer musikalischen Eigenschaften in ein Netzwerk, ein System ein, sie bilden je nach dem Ausmaß der Ähnlichkeit Typen und diese wieder größere Einheiten: Schichten, Stile. Außer der Einordnung nach nicht-musikalischen Blickpunkten, ist es auch berechtigt, eine Gruppierung nach rein musikalischen Prinzipien vorzunehmen. In der ungarischen Volksmusik sondern sich folgende Gruppen voneinander ab: 1. ungebundene, giusto Melodien in Taktpaarstruktur; 2. ungebunden strukturierte rezitative Melodien; 3. strophisch strukturierte vokale Melodien mit ihren instrumental vorgetragenen Varianten und 4. strophisch strukturierte, typisch instrumentale Melodien.

Das wichtigste und differenzierteste Material ist das der strophischen Melodien. Kodály hatte es sich schon im Jahre 1906 zum Ziel gesetzt, die Volkslieder nach dem System Iлари Krohns wörterbuchartig zu ordnen. Er arbeitete die einzelnen Typen der Strophenstruktur aus. Auf Grund der Erfahrungen mit den bis dahin gesammelten etwa achtausend strophischen ungarischen Volksliedern änderte Bartók im Jahre 1912 in zwei bedeutenderen Studien die Krohnsche Ordnung ab. Er transponierte die Melodien auf einen einheitlichen Schlußton, g' und stellte demzomäß die Zahlenformel der Schlußtöne der Zeilen (Kadenzen) und die Formel des Ambitus auf. Außerdem maß er der Strophenstruktur und der Silbenzahl eine grosse Bedeutung bei.

Später bildeten Bartók und Kodály bei der Ordnung der handschriftlichen Melodienansammlung der Akademie der Wissenschaften zwei voneinander teilweise verschiedene Systeme aus. Kodály folgte dem abgeänderten System Krohns, doch stellte er dem starren Wörterbuchsystem gegenüber auch die abweichenden Varianten neben ihren Brudermelodien. In den Jahren von 1934 bis 1940 änderte Bartók teilweise die in seinem Buche niedergelegte Ordnung, wobei er eigentlich verschiedene Prinzipien zugleich verwirklichen wollte. Als es im *Magyar Népzene Tára* (Sammlung Ungarischer Volksmusik) zur Veröffentlichung des strophischen Liedermaterials kam, legte Pál Járdányi die Prinzipien der Anordnung nieder, indem er die von Bartók und Kodály eingeführte Art der Klassifizierung weiter entwickelte. Er wies darauf hin, daß es etwas anderes ist, das Material leicht auffindbar in ein Archiv zu ordnen, als das Material, zwecks ein Bild von der Volksmusik irgendeiner Gegend zu geben, für eine Veröffentlichung gruppieren. Zu letzterem Zweck betrachtete er die Melodienlinie als geeignetste Grundlage für die Ordnung. Das Schema der Ordnung begründete er auf die Typen und nicht auf die einzelnen Varianten. Auf Grund der Höhenverhältnisse der Melodien zählte er auch die nicht vierzeiligen Melodien zu den vierzeiligen Typen. Die Orientierung nach anderen Gesichtspunkten wollte er mittels weiterer lexikalischer Indizes sichern.

Der Autor beschreibt die im Jahre 1965 veröffentlichte Klassifizierung der Melodienlinien durch Járdányi und veranschaulicht dann — in dem er aus dem VI. und VII. Bande des *Magyar Népzene Tára* (Sammlung Ungarischer Volksmusik) die Untertypen und Variantengruppen zweier, als Beispiel ausgewählten Typen schildert — wie die erwähnten Prinzipien angewendet werden können.

KISEBB TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Béres András

Barna Péter betyár balladájához

Barna Péter betyár alakja jelentős helyet foglal el a néphagyományban. Számos ballada idézi személyét, cselekedeteit és szomorú végét. Az eddig megjelent néprajzi irodalom több balladavariációt közöl az ország területéről, de még élő változatok is nyújtanak adalékot a Hortobágy környékéről. CSANÁDI Imre és VARGYAS Lajos közös munkája öt változatát közli, melyek közül tárgyi adatait figyelembe véve kiemelkedik a tiszacsegei változat a kötet 160. száma alatt.¹ Szövegváltozata a Hortobágyon és környékén általánosan ismert pásztordallam, a *Kiszáradt a tóbul mind a sár, mind a víz...* tartozéka. Hosszúpályiból való változata, BENCZE Lászlóné gyűjtése, bár két ballada összefonódása, jól egészíti ki az eddigi ismereteket, és bővíti Barna Péter balladájának elterjedési körét.²

Sze - gény Bar - na Pé - ter

Hol e - szik va - cso - rát

Hol e - szik va cso - rát,

Egy kis er - dő mel lett

Sü - ti a sza - lon - nát

2. Szegény Barna Péter
De sok lovat lopott,
De sok lovat lopott,
Románné két lánya
Abból ruházkodott.
3. Szegény Barna Pétert
Két csendőr kíséri,
Két csendőr kíséri,
Románné két lánya
4. Az ablakon nézi.
Ó, te híres dáma
Ne bámulj engemet,
Ne bámulj engemet,
Hiszen tiértetek
Szenvedem ezeket.

5. Szegény Barna Pétert
Két csendőr vallatja,
Két csendőr vallatja,
Románné két jánya
Az ajtón hallgatja.
6. Ó te híres dáma
Ne hallgass engemet,
Ne hallgass engemet,
Hiszen tiértetek
Vallatnak engemet.
7. A kállai urak
Huszonnégyen vannak,
Huszonnégyen vannak,
Huszonnégyen vannak
Mind engem vallatnak.

¹ CSANÁDI Imre és VARGYAS Lajos, 1954. 335–336.

² Hosszúpályi, 1973. Énekelte: Makó Imréné, Csokaj Erzsébet 51 é. BENCZE Lászlóné gyűjtése. Ezúton mondok köszönetet a gyűjtőnek a közlés átengedéséért.

8. Az egyik azt mondja
Fel kén akasztani,
Fel kén akasztani,
A másik azt mondja
Nem kéne bántani.
9. A huszonnegyedik
Ki nevem beírja,
Ki nevem beírja,
Mellette egy dáma
Ki nevem diktálja.
10. Ó te híres dáma
Ne diktáld nevemet,
Ne diktáld nevemet,
Hiszen tiértetek
Szenvedem ezeket.
11. Hallottátok hírért
Bereg vármegyének,
Bereg vármegyének,
Annak az átkozott
Munkácsi tömlőnek.
12. Hallottam, hallottam
Ott vótam egy időn,
Ott vótam egy időn,
Azt hittem egy órán,
Hogy ezer esztendő.
13. Testvérek, rokonok
De hűtlenek vagytok,
De hűtlenek vagytok,
Rabi sorsaimba
Még rám se gondoltok.
14. Ki fogok még jönni
Nem fogok rab lenni,
Nem fogok rab lenni,
Testvéri hűséget
Vissza fogom adni.
15. Nincs keserűbb kenyeré
Mint a szegény rabé,
Mint a szegény rabé,
Könnyhullajtásával
Hámozza meg szegény.

Nem céloim ez alkalommal a ballada elemzése, inkább keletkezésének, helyesebben eredetének néhány mozzanatát szeretném közelebről megvilágítani. CSANÁDI Imre és VARGYAS Lajos az említett kötetben a balladához fűzött jegyzetben azt írja, hogy: „Barna Péter személyéről a kutatók nem tudnak semmit. Úgy vélik, hogy a legrégebb betyárok — Angyal Bandi, Zöld Marci — kortársa lehetett”.³

Barna Péter betyár — vagy ahogyan a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban őrzött egyik 1809. május 8-án kelt Statarium Judicium Protocollumból megismerjük, haramia és útonálló tolvaj — társaival a Hajdúság keleti, Bihar megye nyugati és a Nyírság déli részén, a három terület találkozásánál társaival rablásokat és útonállásokat követett el.⁴ Mind a jegyzőkönyv, mind a tanúvallomások, amelyeknek egy rendezési munka során bukkantam nyomára, teljes egészében tisztázza a betyár személyére vonatkozó eddigi hiányos ismereteket.

Feltétlenül hasznos lesz Barna Péter önkénti vallomásából néhány részletet idézni:⁵
„1809-k Esztendőben Pünkösöd Havának 5-dik napján Atsádon T. N. Bihar Vármegyében e' következő önként való vallomás tétetett ki.

- 1.) Kinek hívnak?
— Barna Péternek hívnak, Hajdu Szoboszlai fi vagyok, Kálvinista vallású, 24 esztendősen nőtlen.
- 2.) Miért fogtak meg és mikor?
— Azért, hogy ezen a' vidéken egynehány Pajtásaimmal öszve szövetkezvén, lopásból éltünk, fogtak pedig meg Pénteken az ártánházi pusztán lévő korcsmánál a' közelebb mult héten reggel.
- 3.) Mikor és kivel vóltál azon korcsmában, mikor mentetek oda és mitsoda esmeretségeitek vólt az ott lakókkal, s hogy hívják azokat?
— Csütörtökön estve mentem oda Sóti Istvánnal, ki mikor megfogattam agyon veretett, és meg holt, mentünk pedig oda Románéhoz ki az előtt azon kocsmában csaplár-néskodott, és még akkor is ott tartózkodott, jó ismerősünk lévén azon Románé, kivel Kabány Gyurka után ismerkedtünk meg, ő vezetvén először minket hozzá mint atyafiához.
- 4.) Hányszor vóltál Románénál és kikkel, adtál é néki pénzt vagy valamely jószágot, vagy portékát, mellyeket Románének adtál?
— Háromszor vóltam, egyszer elsőben vóltam Kabány Gyurkával, másodsor éppen most mult Debretzeni Szabadság előtt a' meghólt Sóti Istvánnal, és harmadsor, mikor t.i. megfogtak, ugyan Sóti Istvánnal; másodsori ott létünkkor én adtam Románének, hogy Debreczenben kalapot és eszimat vásároljon számomra 14 Rftokat; Sóti

³ CSANÁDI Imre — VARGYAS Lajos 1954. 533.

⁴ HBmL. IV. A. 1/b. 233. Bihar vm. Acta Gener. Congreg. 138. Fasc. V. Anni 1810. „Barna Péter haramia és útonálló Tolvaj felett tartott Statarium Judicium Protocolluma.”

⁵ HBmL. IV. A. 1/b. 233. i.h./K. „Barna Péter Haramia és úton álló tolvaj, és szökött rab önként való vallása.”

haszonlóképpen adott vásárlás végett de nem tudom mennyit; jószágot, vagy portékát pedig nem adtunk néki.

5.) Vásárlott é hát Románné néktek és mit?

— Vásárlott igen is, nekem egy kalapot, egy pár csizmát és mindkettünknek egy egy pár pisztolyt.

6.) Hát puskaport és golyóbist hol vettetek?

— Serétet Románné hozott a Debretzeni vásárról, a' puska porról pedig azt mondotta, hogy írás nélkül nem kapott, hanem Sóti István nem tudom hol, egy kevés puska port szerevén és Pósa Andrásné az azon ártánházi csapláros felesége is, egy ruhába kötve levő puska port adván akkor reggel, mikor megfotak két pisztolyt megtöltöttünk, 's úgy akartunk el menni."

A továbbiakban elmondta Barna Péter, hogy Sóti Istvánnal akkor ismerkedett meg az ömbölyi erdő mellett, amikor az Piricséről a szeretőjétől jött, s aki ismerte az ő híret és összebarátkoztak. Ezt követően Perkedén egy Driska nevű csapláros ismeretsége révén még akkor éjjel elkötötték a balkányi mászáros zsidók három lovát, nyeregzsámostól. Egy Bori András nevű csipkés tótót az ömbölyi erdőn leütöttek és kifosztották. Elvették 1912 Forintját, lovát, nyergét, minden portékáját, és hátán hordható iskályáját. A lugosi csaplásornét, Krajnyik Máriát, Kabány Györggyel és Oláh Mihállal közösen megverték, pénzt elvették, borát hordóiból a pincében kifolyatták. Tiszacsege környékén egy purzás oláh juhászt megöltek, társát megkínózták, és 400 Forintjától megfosztották. A vámospércsi rabkísérőktől Bánkon kiszabadították Székely Istvánt, akit a hajdú-böszörményi hajdúkerületi tömlőcbe akartak vinni. Lakos Laji György debreceni lakos kocsisától Halápon három lovát elvették. Faragó Andrást kaszállójában megkínózták, három nyeret, öt csikós kantárt, két bundát szereztek, és hat ember három napi eleségét elvették, máshol élelmet, ködmönt, bundát vittek el erőszakosan. A Gútról Major János és Kálmán József lovait nyeregzsámostól, a somaközi Zih Herman istállójából négy lovat úgy vittek el, hogy a kocsis a jászolhoz kötötték, az istállót rázárták.

Társai: Sóti István, Oláh Mihály, Kabányi György, Bátori Sándor, Kos Mihály, Székely Mihály, Vásárhelyi István, Erdei Péter, Domokos József, Lenke Mihály, akikkel nem szoktak összejönni, hanem „külön-külön társaságban oszlottak el”.

A Statarium Judicium Protocolluma részletes felsorolást ad tetteikről.⁶ „Bilintsbe lévő Haramia Barna Péternek, mind a meghitelt károsok és tanuk vallásából, úgy a' többi írások össze vetéséből, bebizonyosodván az, hogy minek utánna ezen rab Barna Péter Tttes Ns Szabolch vármegye által, több tolvaj Tetteire nézve halálra ítéltetett volna, a' Magistratuális Tömlőtzből, minekelötte per a' Tttes K. Tábláról leérkezett, és életének kegyelmező ítélet publicaltatott volna elszőkvén, magát a' Tttes Ns. Szabolch, Bihar, Hajdu vármegye és Debretzen városa határai között lévő Ligetes Erdőre vette, és ottan hasonló Tolvaj és Haramia Társaival, ezen Megye Tömlőtzből ki szőkött Ns. Koss Mihállal és Bátori Sándorral, Sóti Istvánnal, Oláh Mihállal Erdei Péterrel, Domokos Józseffel és Lenke Mihállal több tolvajságokat és fosztogatásokat vittek véghez, nevezetesen pedig midőn a' V. Pirtsi Birák Székely Istvánt a' Böszörményi District. Tömlötzbe kísérték, azt a kísérelőktől erővel elvették, a ki is annak utána gonosz tettekbe társ lett.”

Az Ömbölytől Tiszacsegeig s a bihari területekre is lenyúló tevékenységük felderítése, s elfogatásuk három vármegyét és a Hajdú kerületet egyaránt foglalkoztatta. Nagy megkönnyebbülést jelentett Acsád helysége bírái és előljáróinak 1809. április 28-án kelt jelentése Barna Péter elfogásáról.⁷

„Tekintetes Szolga Bíró Úr! Mai napon azaz Áprilishnak 28-kán 1809-ik Esztendőben ezen dolog történyt közöttünk, az melyet Barna Petit, és a Czimborája Deszert fő gyilkosok, és Tolvajok, az melynek Biharba, és Zabolchba, Szathmárba currentalva vannak az elfogás végett. Ki menvén Ns Nemzetes Csikai Miklós helységünk lakosa Zabolch Vgyében levő Ártánházi Pusztára szántás véget az Balkányi Szék Gazdának a lovát megismervén, a másikat pedig tsak ugyan Szakolyi Szék Gazdának lova volt. Annak utána Csikai Miklós, Elek Istvány ő kigyelmével értekezvén azon lovak megismeréséről egymással szolván nem tsak ezen lovakat hanem a tolvajokat is bé vigyük ha lehet, azaz ha árthatunk nekik, az Ur Isten annyira megsegítette és bátor szivet adott az fent irt betsületes barátunk annyira viaskodott a fő Tolvajokkal meg győzték oly formán hogy egy meg holt, a másik fő tolvaj Ns Csikai Miklós Uramat hajtotta egy düllő földnyire, ottan a Homlokát ő kegyelmének is betörte a tolvaj, más Czimborája Csikai Uramnak hozzá ugorván a tolvajt le ütötte, egy szempillantás alatt ha Czimborája Ns Csikai Uramnak oda nem érkezett volna azonnal szörnyű halált szenvedett volna. Ezenben esedezünk 's instáljuk

⁶ HBmL. IV. A. 1/b. 233. i.h./C. „Barna Péter és társai tolvajságai feljegyzése.”

⁷ HBmL. IV. A. 1/b. 233. i.h./C. „Barna Peti és cimborája Sóti István elfogása.”

Tettes Szolga Biró Urat, méltóztasson mentül hamarabb ki jönni a vagy az Esküt urat ki küldeni még most a legfövebbik Tolvajt nevezetesen Barna Petit életben éri, a Többi Tolvajsnak examinatio véget, mert úgy nézzük, hogy az is meg fog halni.”

A tanúvallomások során e ténynek még néhány részletére is fény derült: „bé bizonyosodott és már Haramia tettek miatt az itt bilintsbe lévő Barna Péter és társai Persecutióba vétettek. Barna Péter és Soti István pisztollyal és csákánnyal meg támadván, Ns Csigai Miklóst, Elek Istvánt és Nagy Istvánt a' kik, őket elfogni akarták oly vakmerően rohantak ezen emberekre, hogy azok Életek legnagyobb veszedelmébe forogtak, mert nevezetesen Barna Péter Csigai Miklósrá több ízben reá tsattantotta a nála levő meg töltött pisztolyt, a' mely el is lobbant, hanem szeretésére bé nem gyúlt, és hogy életeket tsak úgy menthették meg, hogy Soti Istvánt ugyan agyon verték, Barna Péter pedig mind addig meg nemadta magát, hanem őket halállal fenyegette és ölni akarta, mig hosszas küszködés után földre nem vettetett és meg nem kötöztetett.”

Fráter Gábor szolgabíró másnap személyesen ment ki Selindről, s megállapította, hogy Soti István valóban agyonveretett, Barna Péter bal karján lövést kapott, és a sok ütés miatt élet-halál között van, a nála talált 827 Rft-ot Bagamérba vitte, ügyét Statarium alá valónak ítélte. Bár Barna Pétert 1809. április 28-án elfogták, a statariális ítélőszék a Váradhoz kilenc mérföldre levő Atsád helységébe május 8-a előtt a rossz utak miatt meg nem érkezhett. Különbön először Váradra akarták beszállítani, „de mivel a környékre nézve is szükség volt ott helyben példát tenni” így az ítéletet Domokos Lőrincz vármegyei fő noratus viceispány elnökele alatt, Dobozi Lajos, Molnár Sándor és Fráter Ferenc táblabírák, Bige Márton vicefiscalis és esküdt Fényes Károly urak jelenlétében hozták meg a következők szerint:⁸

„Hogy a' Bilintsbe lévő Barna Péter, mint meg rögzött Tolvaj, Utonálló és Haramia, másoknak, de kivált ezen vidéknek, a' hol a' Haramiaság és az efféle fosztogatás már nagyon lábra kezdett állni, rémítő példájára akasztófára függesztessen, a' nálla 's Társainál talált pénz 827 Ft pedig a' meg fosztottaknak kárára térítessen meg. — Mely Ítélet ezen Haramiának Délutáni 3 óraker ki mondatván, a' minden körül levő Jurisdicciókból számosan öszve tsoportozott Nép hallotára 3 óra engedtetett neki, hogy a halálra készítse magát, eljövén pedig a délutáni 6 óra a' Haramia az Akasztóházhoz, mely éppen a' Vármegye szélébe, Ns Szabolch és Debreczen Városa határai között vagyon felállítva ki kísértetett, és ott felakasztatván a' Stat. Judicium 6 1/2 óraker elszlott.”

„Mint hogy pedig az Actákból világosságra jött, mely nagy életek veszedelmével fogták légyen meg ezen 2 Haramiát Ns Csigai Miklós, Elek István, Nagy István Toldi György azért, hogy mások is serkentessenek az efféle gonosztévőknek üldözésére és kiirtására ezen St. Judicium méltónak itéli a' felyebb nevezett 4. Embert, hogy azon veszedelemhez képpest kapjanak jutalmat melyben forogtak és e szerént a' Ttes Universtitásnak proponáltasson, hogy Ns Csigai Miklósnak ugyan 80 Ft, Elek Istvánnak 50, a többi kettőnek pedig 20,20 Ft-ot resolválni méltóztasson.”

Mindent figyelembe véve a peres iratok alapján megállapítható, hogy Barna Péter hajdúszoboszlói születésű és illetőségű betyárt, hivatalosan útonálló haramiát először 22 éves korában 1807 Bőjt havának 6-ik napján fogták el, s a nagykállói törvényszéken, a Csege környéki sertéslopások, az acsádi cseréről lopott szarvasmarha és Hortobágyról hajtott marhák miatt, mint jobbjáthatatlan és annyi sok tolvajságot elkövetett gonosztévőt akasztófára ítélték. A kegyelmet meghozó ítélet megérkezése előtt 1808. augusztus 25-én Nagykállóból megszökött, és Acsádon a már ismert körülmények között 1809. április 28-án elfogták, majd a Statariális Törvényszék ítélete alapján 1809. május 8-án Acsád és Debreczen határában felállított akasztófán végezte életét. Ennyi tehát a hivatalos adat, amivel Barna Péter személyére vonatkozóan az ismereteket ki lehet egészíteni. Sem Zöld Marci, sem Angyal Bandi csoportjához nem tartozott, Angyal Bandival megközelítően egy időben tevékenykedtek, de Zöld Marcinak kortársa sem volt, mivel Zöld Marci és Palatinszki pere 1816-ban végződött Törökszentmiklós és Fegyvernek határában végrehajtott halálos ítéletükkel.⁹ Bár működésük területe részben azonos, tevékenységük időben nem esik össze. Barna Péter egyik társa mikepércsi születésű Székely István haramia főbenjáró perét 1810-ben tárgyalták.¹⁰ Zöld Marcival, Angyal Bandival és társaikkal való kapcsolata a hivatkozott levéltári források alapján teljesen kizárt.

⁸ HBmL. IV. A. 1/b. 233. i.h. Statarium Judicium Protocolluma.

⁹ HBmL. IV. A. 6/f. 18. cs. 558. Bihar vm. Tiszti perek. „Palatinszki István, Zöld Marci, Kapus Mihály Statarium Judicium Protocolluma. Törökszentmiklós, Fegyvernek, 1816.”

¹⁰ HBmL. IV. A. 1/b. 234. cs. Bihar vm. Acta Gener. Congreg. 1487. Fasc. V. Anni. 1810.

Roppant érdekes a balladában szereplő Románnéval való kapcsolata, akit egyik cimborája révén ismert meg. A Kabány György néven szereplő, más balladákban Babáj Gyurka néven emlegetett társa ugyanis Románnénak keresztfia volt.

Hortobágytól Gyergyószentmiklósig, Csík megyéig, sőt a somogyi Jutáig eljutott Barna Péter híre, és ha a különböző egymástól messze eső területek balladaváltozatait összevetjük, akkor meglepően azonos kép tárul elénk, mint amit a peres anyagból ki tudunk hámozni.

A ballada csegei és hosszúpályi változata is nagyon szépen fogalmazza meg az eseményt, s bár teljesen egybevág a hivatalos ítélettel, annak a hangvétele, ridegsége vagy tárgyilagosága egészen más. A történet terjedésében, balladává formálódásában minden valószínűség szerint a vásári istóriások közreműködése is feltételezhető.

Rövid összefoglalásom célja annak bemutatása: a levéltári kutatás gyakorlatilag igazolhat a népköltészet ismerettárában fellelhető olyan tényeket, amelyek a köztudatban s a kutatók adott időben szerzett forrásai alapján ismeretlenek, vagy alig ismertnek bizonyultak. Ma már nagyon jól összevethetjük a balladákat, s azt hiszem, hogy egy kis adalékkal közelebb juthatnak az eredeti forrásokhoz, és hitelesíteni tudjuk azt, hogy a szájhagyomány megőriz 200 esztendővel előbb megtörtént eseményeket, amelyeknek írásos nyomaira a levéltárakban tudatos kutatómunka vagy a szerencsés véletlen folytán rá lehet bukkanni.

IRODALOM

CSANÁDY Imre és VARGYAS Lajos

1954 *Röpülj páva, röpj. Magyar népballadák és balladás dalok.* A bevezető, a válogatás és a jegyzetek ... közös munkája. Budapest

András Béres

THE BALLAD OF THE HIGHWAYMAN PÉTER BARNA

(Abstract)

The ballad about the highwayman Péter Barna is known in almost the whole Hungarian language area. The person of Péter Barna has been, however, so far unknown. The author makes the reader acquainted with the documents attesting his arrest, sentence and hanging in 1809. Proceedings of the court talk about the execution of a thief and murderer beaten half-dead. In the ballad the same events appear as a romantic history of the highwayman making a sacrifice for his lover and then let down.

Domokos Pál Péter

Bölcényfogyó vermek emléke Csikban

A 30-as években Csíkmenaságban jártam, hogy a Keleti-Kárpátok nyugati lejtőjén fekvő falu egész határát bejárjam, valamennyi dűlőjét szememmel lássam, és azok nevét fülemmel halljam. Vezetőm az egész határt jól ismerő idős ember volt. Ilyen helyneveket mondott: Béd, Tompád, Szilasd, Monyasd stb. Egy sűrű fenyvesekkel benőtt meredek oldalt így nevezett meg: *Begyentör*. Miféle? — kérdeztem —, *Begyentör* — volt a válasz. — Vajon mit jelent a *Begyentör*? — Itt fogták a begyendeket, azokat a nagy barna bikákat. Hát azokat ugyan-bizony hogy fogták meg? — Ástak egy nagyobbacska mély gödröt itt. Jó darab egyenes keményfát kerestek, melynek egyik végét tűhegyesre faragták. Ezt a nyársat úgy ásták be a gödör közepébe, hogy hegyes vége fölfelé álljon, a föld színétől mintegy 20 cm-re. A gödör alját olyan szénával, fűfélével töltötték meg, amit a begyend szeret. A szénával és nyársal ellátott gödröt ezután úgy befódték, hogy ne lehessen észrevenni. Csikban nagy telek járnak, és olyankor a métert meghaladó havak sem ritkák. Ilyenkor a begyendek az erdőket, hegyeket járva keresik az élelmüket. Amikor kedvelt ételét megérzi a nagy vad, gyanútlanul haladva rálép a gödör födőjére, és azzal együtt a hegyes törre zuhan, mely felnyársalja. Így csalták törbe a begyendet, és a vadászat bemutatott ősi módjáról nevezték a tájat *Begyentörnek*.

A Begyentör nevet PESTHY Frigyes 1874-ben készített helynév gyűjteményében a csíki kötet „M” (Menaság) betűjénél is megtaláljuk.

A *begyen*, *d* kicsinyítőképzővel *begyend* székelyföldi tájszó, mely a *bövény* szóból alakult olyan hangváltozással, mint az ugor *nilaból* a magyar *négy*. „A *begyén*-féle alakváltozatok *gy*-je *ly*-ből fejlődött; vö.: *gereblye* ~ N. *gerebgye*; *golyva* ~ N. *gogyva*; stb.” (TESZ). Ez a hangalak a székelyeknél meglehetősen régi: 1134/1860: „Die wilden Ochsen... so von die seekeln *Begyen* oder *beogin* genannt” (MNy. 10 : 363). Rákóczi György leveleiben *Begyimes* vadászatról beszél (uo.). 1714-ben ezt írják: „Uros, quod Siculi *Begy*e appellant” (MNy. 10 : 96). De a szótárak is, mint székely tájszót tartják nyilván (SZD, PPB 1801. kiadás), és a Pallas Nagy Lexikona is felsorolja a *begye* változatot. ORBÁN Balázs helynevekben említi: *Begyenkő*, *Begyenkő-völgy*, *Begyenkő-rét* (Altörja, Háromszék), *Begyenwölgy*, *Begyenpatak*, *Begyenbérce* (Brassó). Homoródalmás környékéről a bövényvadászattal kapcsolatban említi: „Egy tisztást *Fejedelem asztalá-nak* neveznek; azért — mint a hagyomány mondja — hogy Rákóczi Fejedelem bölvénvadászatok alkalmával oda vonatta fel szátrát.”

A *bövény* jelentős szerepére SZABÓ T. Attila gazdag adattárából is következtethetünk. Itt most csak *begyen* változatokat említünk. 1699: egy *begyen bőr dolmány* (Szárhegy, Csíkszék), 1739: 1 ágú takaró *begyén bőr* (Szászkered, Kolozs m.), 1752: Egy *begyén szarv* puskaportartó (Brassó, Apor Péter leltár SZT).¹

A székely helynévbe rejtett *begyend* nevű nagy vad tehát a bövény, a mérsékelt égöv legnagyobb szárazföldi emlőse. Hazánkban a középkorban még gyakori volt, amit eléggé bizonyítanak a *Böln*, *Belényes* stb. helynevek. PETÉNYI szerint az utolsó bölényt 1814-ben Udvarhely vármegyében lötték (Révai Lexikon).

A bövény hazánkban való életéről egy 1551-ben készült feljegyzés is tanúskodik,² amelyet latinul és magyar fordításban is közreadunk.

1551

Conuentio: Jo(anis)
Naksul de szobokzter Curatoris
ferar(um), et nur
4 F in manibus
quator vitulos
Bölin, quorum duo
su(n)t mares duo
femelle

1551

Conuentio „annua” Joanis Naksul de
szobokzter pastoris quatuor feraru(m) bölin
quar(um) duo sunt mares, duo femelle,
ex qu(i)bus duos misit D(ominus) Sth(eph)anus Lazar
praecipuus siculus com(m)oran(s) in gyrgo
Ite(m) Debet here(dem) per Annu(m) flor(enos) Duos, F(lorenos)II
Ite(m) Debet here(dem) pro duabus camisys denarios viginti
quatour d(enarios) II₁₁₁₁
Debet here(dem) pro harisna hyemali
de Lana denari(os) duodecim d(enarios) II₁₁₁₁
Debet here(dem) pro harisna estiu
De tela denar(ios) quator d(enarios) II₁₁₁₁
De(bet) here(dem) uny guba denar(ios) qui(n)quagi(n)ta d(enarios) L
Annus eius incipit fe(ri)a sexta p(os)t festu(m)
Nativitatis Mariae Anno (Domi)ni M. D. L. I.
farcit flor(enos) duos denarios Nonaginta Fl(orenos)II d(enarios) 1
Eidem dedeo solvere pro una guba
denarios qui(n)quaginta -----d(enarios) L
Pro servitio denar(ios) quadraginta -----d(enarios) XL
Pro una harisna Denarios duodecim -----d(enarios) X¹¹

¹ Ezúton mondok köszönetet BALASSA Ivánnak a fenti szótörténeti adatsorokért, illetve azok kiegészítéséért.

² Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamarai Archívum, Archívum fam. Nádasdy de eadem, „Szegődmények 1551–1554. B. 1557” (ragszám) 2. r. és 3 v. oldal. Erre az adatra JANKOVICH Miklós levéltári kutató volt szíves felhívni a figyelmemet.

Pro una camisa denarios duodecim — — — — d(enarios) X¹¹
 I(tem) farcit flor(enum) unu(m) d(enarios) quator decim F(lorinum) I., d(enarios) X_{IIII}
 Quibus obligabat(ur) D(ominus) sibi D(ominus) Ste(ha)nus Laszar

Magyar fordítás:

1551-ben kelt Szerződés szobokszteri Naksul János vadőrrel, aki gondozásába vett négy bövény borjút, melyek közül kettő kan és kettő nőtény.

*

1551-ben kelt szobokszteri Naksul János pásztorral kötött szerződés, mely egy évre szól négy vad bövény gondozására, melyek közül kettő kan és kettő nőtény, és amelyek közül kettőt a Gyergyóban lakó kiváló székely Lázár István küldött.

Ezt a feladatot évenként, két forintért tartozik ellátni. továbbá két ingre huszonnégy dénárt, továbbá

gyapjúból készült téli harisnyára tizenkét dénárt, valamint vászonból készült nyári harisnyára négy dénárt, és egy gubára ötven dénárt kapjon. Az ő esztendeje Mária születésnapjának ünnepétől a hatodik napon 1551-ben kezdődik.

Hizlalásért két forintot és kileneven dénárt kap.

Neki tartozom fizetni egy gubaért ötven dénárt, szolgálataért negyven dénárt, egy harisnyáért tizenkét dénárt és a hizlalásért egy forintot és tizenkét dénárt.

Amiknek megfizetésére maga Lázár István köteleztetik.

A fogarasi Nádasdy családtól származó, bemutatott följegyzésnek három fontos népviseletre vonatkozó adata is van: *Harisna hyemali de lana, harisna estiva de tela és guba.*

A harisnya szó kérdésével NAGY Jenő foglalkozott.³ NAGY Jenő cikke a harisnya szó néhány okleveles adatát említi a Székelyföldről, sőt mintegy húsz adatot fel is sorol. Legkorábbi adata 1637-ből a háromszéki Maksárol való, legutolsó pedig 1848-ból a háromszéki Kézdiszentlélek, Kézdialmás és Szászfaluból. A bemutatott oklevél az első adat korát csaknem egy évszázaddal viszi régebbre, sőt nemcsak a téli gyapjú harisnyát, hanem „a nyári-, vászonból készült harisnyát is” megemlíti.

A korai említés alapján a *guba* szóra is föl lehet figyelni. Az Erdély keleti sarkában feljegyzett szó azt jelenti, hogy ezt a gyapjúból készült, a zekének megfelelő nagykabát-félét ekkoriban viselték, hordották.

IRODALOM

NAGY Jenő

1957 *Adatok a székely posztó harisnya fejlődéstörténetéhez.* In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolevanadik évfordulójára. Kolozsvár. 479—485.

Pál Péter D o m o k o s

BISONFALLE IM KOMITAT CSÍK

(Auszug)

In der Gemarkung der Gemeinde Csikmenaság gibt es eine Ortsbezeichnung in sprachlich archaischer Form, die Bisonfalle bedeutet. Hier gab es seinerzeit Gruben, die zum Fangen von Bisons dienten. In diese Gruben tat man zugespitzte Pfähle, auf welche besonders duftreiches Heu gelegt wurde. Wenn im Winter die Bisons unter dem Schnee Nahrung suchten, wurden sie durch den Geruch des Heus zu den Gruben gelockt und fielen hinein. Der Autor führt noch weitere historische Angaben darüber an, wie Bisons erlegt wurden und beruft sich auch auf eine Quelle aus dem 16. Jahrhundert, die von Bisonhaltung in einem Wildgarten einer aristokratischen Familie handelt.

³ NAGY Jenő 1957.

Kömlösi Előd

Legényszervezetek és az ifjúság téli mulatságai Délkelet-Erdélyben

A Barcaság délkeleti csücskétől északnyugat felé húzódó falvak — Keresztvár, Bodola, Hétfalu, Barcaújfalu, Bölön, Ürmös, Felsőrákos, Vargyas, Alsórákos, Datk, Székelyszomor, Olthévíz — valamint a Nagyküküllő és a Nyikó menti települések sajátos téli szokása az *esszeállásnak*, Vargyasán *társastáncnak* nevezett, több napig tartó téli mulatság. Ez újév előtt egy héttel kezdődött, és az új év első napján ért véget. Ekkor szervezték meg a sajátos legénycsapatokat, választották meg a tisztségviselőket, s végezték el a legény-, sőt leányavatást.¹ Ekkor ment először táncra és vált nagykorúvá, azaz állt be a legényseregbe a 16 (Bölönken és Ürmösön 18) éves serdülő. Ehhez az időszakhoz kötődött az Erdélyben ritka regölés² szokása, valamint a magyarság körében a hétfalusi csángókn kívül ismeretlen híres koricatánc³ is. Összegegyítője volt tehát ez az idő a téli napfordulóhoz kapcsolódó szokásoknak, utána rögtön kezdődött a névnap- és újév-köszöntés, vagyis *hajnalozás*, az aprószenteki koricacsülés,⁴ majd a farsang, a maszkarálás, a disznóölés és disznótör, a nagy téli mulatságok, a lakodalmak időszaka, s a fonóhoz kapcsolódó szokásanyag is ekkor teljesedett ki.⁵

Az említett falvak viszonylag nagy területen, szétszórtan fekszenek, mégis az *esszeállás* szokásanyaga meglepően egységes. A falu legénysége már december első felében Erdővidéken *serignek*, Hemoród mentén *kórusnak* nevezett fonóházba gyűlt össze, hogy táncházat, zenészt fogadjon, tisztségviselőket válasszon és köszöntőt, hajnalozó éneket tanuljon.

A mulatság minden napján a *csárdás* különböző változatai és a kor divattáncai⁶ — a *hétéltű*, a *golya*, a *német*, illetve *körtánc* (kegygő), *ceffel* (rezgő polka), *balogtánc*, *francia négyes*, *kalusz* — mellett eljárták legalább egyszer a *magyar táncnak* nevezett verbunkot vagy csüddögölőt és a Hemoród mentén, aprószentek estéjén a *seprás táncot*.

*

Az esszeálláshoz hasonló téli szokások az erdélyi románság hagyományaiiban is gyakoriak.⁷ Ez *Fogarason* és *Draguson* pl. az újév köszöntésére, valamint a cölüsa-járásra összeállt és zászlóval rendelkező, 18 évesnél idősebb legények mulatsága.⁸

A fogarasföldi *Cirțișoara*⁹ a *ceata* (legénysereg) napjainkban is évenként megrendezi a december 24-től az újév második vasárnapjáig tartó *ologhinának* nevezett mulatságot. A legények *primart* (bíró), *viceprimart* (albíró) és *crismart* (kocsmáros) választanak. A mulatság költségeit a közösen kitermelt és eladott tűzifa árából fedezik.

Bodzaforduló vidékén már megszűnt a *zoritul* (hajnalozó) téli szokás. Régebb a *ceata* (legénysereg) december 6-án tartott táncmulatságán a falu különböző részein lakó legényekből 5–6 *vatájt* (vezért) *iapannak* nevezett élelemhordó férfit választott.

A mulatság elő- és elsőnapja estéjén a legénysereg zenéssel végigjárta a falut. Főleg a leányos házakat keresték fel. Az udvarra érve egyik vezér verssel kéredzett be. Miután elénekelték a betanult kolindát, a lány érettségéről, ügyességéről tett bizonyosságot azáltal, hogy sajátmaga által süttött ízletes kaláccsal kínálta meg a legényeket. Ezután a legények a háziakkal órába lendültek. A táncot az egyik vatáf adománykérő köszöntője szakította félbe.

¹ SZENDREY Zsigmond—SZENDREY Ákos 1943. 147—148. — VISKI Károly 1942. 347.

² SEBESTYÉN Gyula 1902. 315—323, 367. — *A Magyar Népzene Tára* II. 865—866. sz. — FARAGÓ József 1961.

³ RÉTHEI PIRIKKEL Marián 1924. 193. — RÓHEIM Géza 1925. 205. — DOMOKOS Pál Péter 1968. — *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 328.

⁴ SZENDREY Zsigmond—SZENDREY Ákos 1943. 283—285.

⁵ MAKKAI Endre—NAGY Ödön 1939. 11—12, 42, 61, 63, 99 stb.

⁶ FARAGÓ József—ELEKES Dénes 1949. — VÁMSZER Géza—BÁNDY Mária 1937.

⁷ WOLFRAM, Richard 1934; — GHERMAN, Traian 1939.

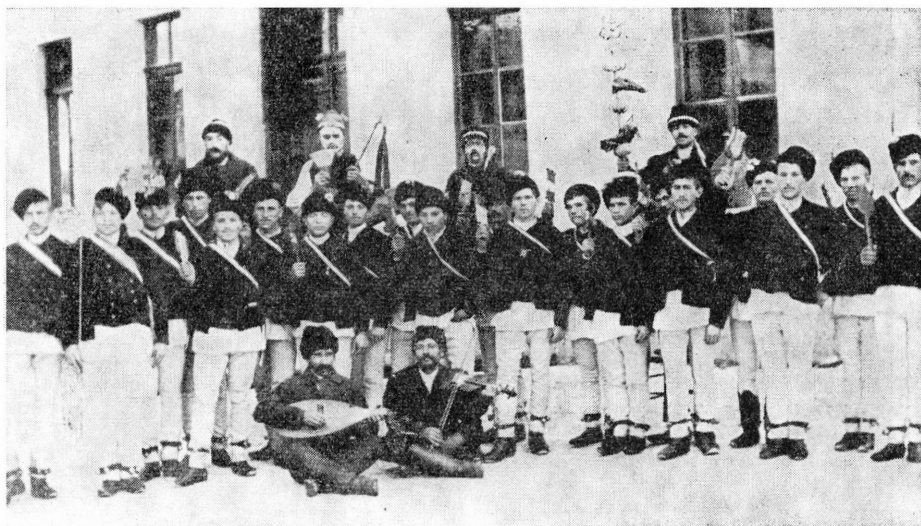
⁸ POP, Mihai 1976, 136—137. — A boricával rokon cölüs és cölüser táncról: VUIA, Romulus 1921. — OPRIȘAN, Horia Barbu 1969. — PETRUȚIU, Emil 1971.

⁹ *Cirțișoara*, Guia Peter 66 éves (1976)

A háziak a legényeknek pénzt, pálinkát és kalácsot adtak. A kalácsot fogadott élelemhordó vette át, és vitte zsákjában magával. A pénzt az egyik vatáf vette át, s a pálinkát pedig a vatáfok a magukkal hozott fakulaesokba öntötték, melyből néha közösen ittak, vigyázva, hogy a táncházba mindig teli kulaccsal érjenek. Ekkor hívta meg a lányt az egyik vatáf a táncba. A lány pedig művirág bokrétát tűzött kedvese kucsujához, annak bal oldalára.

A tánc a mulatság második napján kezdődött, s mint minden alkalommal, 14 órától 23 óráig tartott. Ezen a táncon jelent meg először a 16 évet betöltött lány is, akinek ez az alkalom jelentette a nagylánnyá avatását. A harmadik napjának estéjén, a táncban a vatáfok kulaesokból pálinkával és az összegyűjtött kalácsból megkínálták az összegyűlt közönséget.

A mulatság óév és újév estéjén folytatódott, és újév első vasárnapjának estéjén ért véget. A hat estén rendezett táncban nem volt belépti díj. A zenészek, valamint a táncház bérét a kolindálás alkalmával gyűjtött pénzből állták.¹⁰

1. kép. Boriciasok maguk rendelte csoportképe, 1912. Tatrang (v. Brassó megye).

Árapatakon a román legények *judenak* nevezett vezért választottak. A mulatság megkezdése előtt egy héttel, az újonnan beállt 18 éveseket felvette a legényseregbe, ha nem volt ellenük kifogás, és megtanulták a kolindaéneket. Minden újonnan beállt legény egy liter pálinkával volt köteles megjelenni, amit itt közösen fogyasztottak el. Ettől a naptól húshagyó keddig minden mulatságot közösen szerveztek. A megválasztott *jude* húshagyó kedden mondott le.

A téli mulatság előestéjén a legénysereg este 6–7 órától reggelig minden felkeresett háznál elénekelte a kolindát, s a *jude* köszöntőt mondott. Ahová beengedték őket, ott a háziak pénzt, egy liter pálinkát és egy kalácsot adtak a legényeknek. Reggel a *jude* legénytársait a lakására hívta, gazdag reggelit adott nekik.

A mulatság első estéjén a legény meghívta és a bálba kísérte kedvesét. Ekkor tűzte a lány kedvese kucsujára a *vistran*nak nevezett művirág bokrétát. Ezt két hét múlva, vagyis az újév első vasárnapján rendezett táncban felújította, megigazította, hogy majd a farsangi mulatságon kitarson. A tánc második napja hajnalán 4–5 órától a legénysereg felkeresett minden leányos házat. Ezt a látogatást *zorin*nak nevezték. Ekkor a lány pálinkával, lepénnyel, kaláccsal kínálta meg a nála tisztelgő legényeket. Másnap a legények táncmulatságot rendeztek, amelyen nem volt belépő díj, és ahol a lány édesanyja kíséretében jelent meg.¹¹

¹⁰ Floroia Mică, Ghiță Baci, 63 éves (1977)

¹¹ Árapatak, Brânduși Achim, 78 éves (1977)

2. kép. A zajzoni boricások járnak a boricatáncot, 1969.

A bemutatott árapataki téli népszokást kisebb-nagyobb eltéréssel a környék román lakosságánál és egy meghatározott néprajzi egység magyar lakosságánál is megtalálhatjuk. Lényegesebb eltérés annyiban mutatkozik, hogy míg a románoknál a mulatság néha két-hétig, vagyis újév előtt és után egy hétig tartott, addig a magyarságnál minden esetben az újév előtti héten zajlott le. Előbbieknél hiányzik a névnapi hajnalozás és aprószenteki köszöntés.

*

Az eddig felsorolt téli mulatságok körébe tartozik a hétfalusi *boricajárás* is.¹² A legények által szervezett egy hétig tartó mulatságtól leválva, a névnapi hajnalozás itt csaknem napjainkig fennmaradt. A boricajárás most egy napra, december 28-ra szűkült le, régen azonban az egész farsang idejére kiterjedt.

Boricás lehetett minden 16 éven felüli legény. Ezek a mulatság megkezdése előtt hetekkel összegyűltek 1–2 *vatá*tot, *előlegényt*, *tebetartót*, két *rudast*, két *kosár-* és *nyárshor-do*zót, valamint két *kukát* (némát) választottak. A *vatá* tanította be és vezette a táncot. Az *előlegény* bekérezte a felkeresett házakhoz, és átvette a gazdától a kapott pénzt. A *tebetartó* vitte elől a boricások jelvényét, a feldíszített fenyőhegyet, a *tebét*. A *rudas*oknak a táncban volt szerepük. A *kosár-* és *nyárshor-do*zók vették át a kapott italt, élelmet, és vitték magukkal. A két *kuka* a gyermekeket tartotta távol a tánctól, és mókás jelenetekkel mulattatta az összesereglett tömeget.

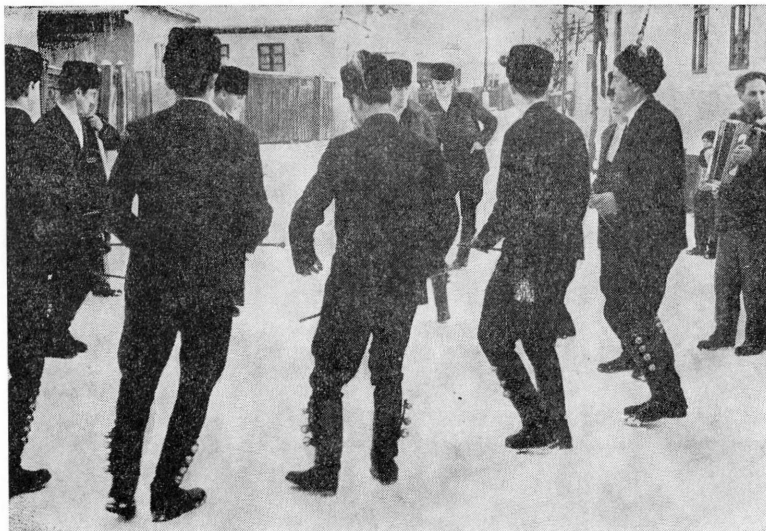
Régen egy kibérelt háznál fogadott szakácsnő készítette el az összegyűjtött élelem-ből a boricásoknak az ebédet, amelyből a falu szegényeinek is bőven jutott. Este ugyanitt a vacsora után táncmulatságot rendeztek. Ekkor csak azok a leányok jelenhettek meg, akiket a boricások felkerestek. Estére rendszerint leányos házhoz gyűltek össze, mivel a *tebét* mindig leánynak kellett rendbe tennie. Hétfaluban a lány minden tánc alkalmával a táncházban kedvese sapkájába, kalapjába művirág bokrétát tűzött. Ősztendő estéjén a legények rendszerint táncmulatságot rendeztek. Újesztendő reggelén pedig felköszönteni mentek házakhoz.

*

Keresztváron a századunk első évtizedéig gyakorolt téli mulatságra a legények választottak *nagy legényt*, akit még *vatá*tnak is neveztek, valamint a kapott élelmet átvevő *samarat*.

¹² ZAJZONI RAB István 1862; — ORBÁN Balázs 1868—1873. VI. kötet 143—144, 148—149; — HORGER Antal 1899; — SERES András 1970.

3. kép. A zajzoni boricások járnak a boricatáncot, 1969.

A mulatság előestéjén 17 órakor a falu vezetőségénél kezdve a kántáló legények felkerestek minden házat. A legényeknek a gazda egy fonott kalácsot és fél liter pálinkát adott. A kalácsot a szamár tette zsákjába, a pálinkát pedig a legények a magukkal hozott fakulacsokba öntötték. A kántálás másnap hajnali 3–4 órakor ért véget, amikor az egyik legény kedvesének házához mentek, s itt reggelig mulattak. Délben pedig a legényeket a *nagylegény* hívta meg ebédre. A következő napon a lány egy nőrokonától 3–4 legénynek kisebb, a kedvesének nagyobb és szebb bokrétát küldött, hogy ezek a tánra kuesmájukon bokrétával jelenhessenek meg. Itt a táncot a Pusztasor nevű faluvégen rendezték, ami este 18 órától 22 óráig tartott. A legények azokat a leányokat táncoltatták, akik virágot küldtek. A leány azért küldött több legénynek virágot, hogy többen táncoltassák. 28-án délelőtt a legények felkeresték a leányos házakat, hogy fűzfavesszővel megkorbácsolják a lányokat, asszonyokat. Ezek pedig pálinkával, kaláccsal kínálták meg a legényeket. A táncmulatság tehát dec. 26, 27, 28-án és ösztendő estéjén zajlott le.

Az öregek itt hajdani legényavatásról is tudnak, amit tavasszal a kocsmában tartottak. A 16. életévet betöltött legény tartozott a nagy legényeknek egy liter pálinkát fizetni, hogy felvegyék soraikba. Minden felavatandót a nagy legények éljenezve háromszor a vállukra emeltek.¹³

*

Bodolán a legények a téli mulatságok alkalmával két *nagy legényt* és ugyancsak élelemhordó *szamárt* választottak. A mulatság első napjának estéjén a legények, lábukon oldalt pergőkkel, a falu vezetőségénél kezdve betértek minden házhoz. Rendszerint az egyik *nagy legény* kérdezett be a házba valamennyiük nevében. Ha beengedték, a másik *nagy legény* a magával hozott fakulacsból a házigazdát megkínálta pálinkával. A kulacsot itt újra feltöltötték. A betanult ének elhangzása után a gazda átadta a már előzőleg az asztalra készített egy liter pálinkát, pénzt s a háziasszony egy kalácsot. Ez az esti felkösztetés legtöbbször éjfélig tartott. Innen a legények a fogadott szállásra tértek, ahol az összegyűjtött élelemből, italból fogyasztva, 1–2 órai pihenő után névnap hajnalozásra indultak. A mulatság második napján küldte el a lány egy idős asszonytól kedvesének a *brassói bokrétát* és két díszszekendőt. A táncmulatság a következő napon kezdődött, s ezt 29-ig minden este megismételték. Aprószentek napján délelőtt a legénysereg minden leányos házhoz bekopogtatott, s a lányt nádpálcával megkorbácsolva köszöntőt mondott. A leány pálinkával, kaláccsal kínálta meg a legényeket. Az *esszeállítás* beszterendő estéjén kez-

¹³ Keresztvár, Erzse Fodor Sándor 87 éves (1977).

4. kép. Zajzoni boricás kuka, 1969.

dődő és reggelig tartó tánemulatsággal ért véget. A felnőttekével párhuzamosan zajlott a gyermekek *kicsinytáncnak* nevezett mulatsága is.¹⁴

*

† Barcaújfaluban a legények a multság megkezdése előtt két-három héttel, háromszori felemeléssel és éljenzéssel választották meg az *előljáró*ságot: két *nagy legényt*, vagyis *legénybíró*t és *albíró*t, *kulcsárt*, *botost*, két *leányosztót* és két *szürvonót*. A bíró az albíróval megfogadta a zenészeket.

A legények a multság előestéjén két csoportba oszolva felkerestek minden házat. Az ablak alatt elénekelték a betanult kolindát, s a legénybíró köszönetet mondott. A háziak a legényeknek kijáró pénzadományt az ablakon adták ki. Másnap a leányosztók felkerestek minden leányos házat, és a leányt megkérdezték, hogy be akar-e állni a táncba. A benevezetteket visszatértükkor karonfogva kísérték a *táncolóházba*. A tánc 13 órakor kezdődött, és 20 órakor egy óras szünetet tartottak. Ekkor a lány hazavitte kedvese kucsmáját, hogy felvarrja a *lánásnak* nevezett művirág bokrétát, s majd szünet után

¹⁴ Bodola, Bajka Demeterné, Serény Ágnes 75 éves (1977)

bokrétával hozta vissza. A bokrétáért a legény tavasszal három vasárnapon kinyílt *vadlűbört* (zelnice meggyvirág), majd *kertülűbört* (orgona), azután pedig *zöldágot* (nyírfát) állított a lány háza elé. A leányosztók, a tánc alkalmával minden napon két leányt szólítottak fel, hogy a zenészeket, valamint a megválasztott vezetőséget étellel lássák el. Étkezés után valamennyien táncra perdültek, majd visszatértek a táncolóházhoz. A multság ideje alatt a *legénybíró* gondoskodott, hogy tánc alkalmával lány ne üljön. Ha olykor legényt állni látott, megbüntette, hogy az ülő lányt nem kérte táncra. A *szűrvonónak* volt a feladata *megszűrni*, azaz megbüntetni azt a legényt, aki megszegte a tánc szabályait, pl. ha *kerektáncot* jártak, a *szűrvonó* középen állva arra ügyelt, hogy a táncosok ne kerüljék el egymást. A vétkezőnek elvette a sapkáját, amit egy liter pálinkával lehetett kiváltani. Ha a *szűrvonónak* kedve tartotta, a „vissza” kiáltására a táncosok irányt változtattak.

A *botos* tréfás legény szokott lenni. Ő hajtotta végre a büntetésekre kiszabott botozást, és a gyermekeket tartotta távol a táncszéltől.

5. kép. Nappali „farsang” (=maszk) járás húshagyó kedden, 1975. (Apáca, v. Brassó megye).

Az *esszéállítás* ósztatendő estéjén, a reggelig tartó táncmulatsággal ért véget. Az ifjúság multságával párhuzamosan folyt a *kicsitánc*, vagyis egy külön kifogadott táncolóháznál a gyermekek multsága. Ők is mint a legények tiszttségét választottak és zenészt fogadtak.¹⁵

*

Bölonben régebb egy kifogadott házban, újabban a kultúrteremben rendezték meg a szertartásos *legényavatást*. Az avatást mindig az előző évben megválasztott *legénybíró*, *jegyző* és négy *legényavató*, illetve *bizottság* rendezte. Az avatás január elseje estéjén kezdődött és táncmulatsággal egybekötve másnap reggel ért véget.

Avatásra a 18. életévüket betöltött, vagy az előző években fel nem avatott legények jelentkezhettek. Kivételes esetben 18 évesnél egy-két évvel fiatalabb serdült is saját kívánságára felavattak, ha az testi fejlettsége, érettsége révén erre alkalmas volt. A jegyző a jelentkezők, valamint azok szüleinek nevét, foglalkozását az *aranykönyv*be írta be. A legényavatás 18 – 19 órakor kezdődött, ahol csak a nagy legények és felavatandók lehettek jelen. Valamennyi feliratkozott fiatal egy liter pálinkát vagy két liter bort volt köteles adni. A díszes asztalnál a legénybíró először bejelentette az *összejövetel* célját, majd felolvasta a feliratkozottak névsorát. Mindenkinél egyenkint megkérdezte a nagy legényeket, hajlandók-e befogadni a legények sorába. Ha a felolvasottak ellen nem volt kifogás, minden újonc kezében egy üveg itallal a terem közepére állt, s a négy legényavató éljenezve háromszor a magasba emelte. Ezután a legénybíró röviden ismertette, hogy a legények soraiba befogadottaknak tisztességeseknek, illedelmeseknek, becsületeseknek, jó

¹⁵ Barcaújfalu, Erdő György 85 éves (1975)

6. kép. Nappali „farsang-” (=maszk) járás húshagyó kedden, 1975. (Apáca, v. Brassó megye).

7. kép. Nappali „farsang”, a „muzsikás alakja, 1974. (Böln, v. Brassó megye)

hazafiaknak és a társadalom hasznos tagjainak kell lenniök. Az újonnan felavatottak asztalhoz ültek elszórta a nagy legények közé, és közösen fogyasztották el a felavatásra hozott italt. Tilos volt ez alkalommal is mértéktelenül fogyasztani az italt. A legényavató szertartást a reggelig tartó avatóból követte.

A legény csak avatás után mehetett kocsmába, *leányseregbe* (fonó), leányos házhoz és kezdhettek dohányozni. A megválasztott *legénybíró*t, *jégyzót* és *avató legényeket* csak nősülés után mentették fel tisztségükből. Helyükbe avatáskor mást választottak.¹⁶

*

Ürmösön a 18 évesnél idősebb legények sokszor két tánczát is kifogadtak, és megválasztották a *legénybíró*t, *gazdát*, két *leányosztót*, *kulcsárt* és *csapó mestert*.

A mulatság előestéjén a legények zekét öltve magukra, egybegyűltek, és a megfogadott 3–4 *kontorással* (zenész) felkerestek minden családot. A legények a legénybíró vezetésével énekelve nyitottak be a felkeresett házakhoz. A *leányosztó* ekkor hívta meg a lányt a mulatságra. A gazda a legényeket pálinkával kínálta meg; ezenkívül már érkezésükkor asztalon állt egy liter pálinka, egy kalács és a pénz. Mindezeket a kulcsár vette át. A kántálás éjjel tájt ért véget, a hajnali négy óra előtt pedig a kifogadott táncházban gyülekeztek magukkal víve a leányokat is. Ekkor varrta rá a leány kedvese kucsmájára a *részvirágot*. Ettől kezdve a tánc újesztendő első napjáig, reggeltől 4 órától 11 óráig, majd délután 13 órától este 22 óráig tartott. Első nap hajnalán a tánc megkezdésekor minden legény kedvesét *beforgatta*, vagyis zeneszóra (csárdás dallamára) a legény felemelt jobb kezével a lány jobb kezét fogva, azt keze alatt forgatva vezette a tánc ház kapujától a

¹⁶ Böln, Bartha Sándor 75 éves (1977)

szállás ajtajáig. A tánc általában *verbunkkal* kezdődött. A mulatságra fiatal házások is eljöttek, belépő díj nélkül. Rendszerint egy tánc az ifjúságé, a következő a házásoké volt. Az esti tánc befejezésekor a legény hazakísérte kedvesét, s általában hajnalig maradt nála. Hajnalban a tánc megkezdése előtt a két *leányosztó* zenészekkel indult a lányokat a szállásra hozni. Ha valamelyik legény elaludt, és nem jelent meg pontos időben a szálláson, a *legénybíró* a két *leányosztóval* ment érte és félmeztőláb vezette a táncházba. Aki a mulatság ideje alatt veszekedett, káromkodott vagy más kihágást követett el, annak a *legénybíró* néhány botütést ítélt. A vétkest a legények egy *mosópadra* húzták le, hogy a *csapómester* kinyújtott karral, egy erre a célra készített *falapockával* a büntetést végrehajthassa.

Mivel az összeállt legények egy hétig a szálláson étkeztek, az összegyűjtött pénzből és egyéni hozzájárulásból, rendszerint ökröt vásároltak, amit levágtak, hogy húst biztosítsanak maguknak. Minden legény egy véka búzát adott, amit megőröltettek, s a lisztből kenyert süttettek. Az ételt azok az asszonyok szokták rendre elkészíteni, akiknek lánya részt vett a mulatságon. A húst a kulcsár adta ki, a soros otthon elkészítette, majd az ételt elhozta. Rendszerint reggel *tokánt*, délben és este marhahúslevest fogyasztottak. Evés előtt minden résztvevőnek egy pohár pálinka járt. A mulatság harmadik napján ebédre „megtöltötték a marhabelet”, azaz *pocot* főztek, amelyre a lányokat is meghívták.

A mulatság negyedik napján, vagyis 28-án délelőtt a legények végigjárták a falut. Kezükből mintegy 70 cm hosszú csigolyapálcát tartottak, amelynek felső végét átfúrták, és ebbe virágos szalagot húztak. Ezzel korbácsoltak meg mindenkit, akit az utcán találtak. Házakba nem mentek be.

Újév első napján a *maradékra*, vagyis ebédre a szülőket is meghívták. Erre az alkalomra a legények egy búcsúztatót írtak, amit a legénybíró olvasott fel. Az összeállás 13–14 órakor ért véget, amikor minden legény kiforgatta kedvesét a táncházból.

Ürmösön az összeállást 1912-ben a falu pénztárosa tiltotta meg, mivel három fia vett volna részt a mulatságban, s ezt apjuk igen nagy anyagi veszteségnek vélte.¹⁷

*

Felsőrákoson a legények *szolgabíró*t, *gazdát*, *jegyzőt*, *csapost*, két *kuptát* és két *szószólót* választottak. Ezeknek a szolgabíró egy-egy botütést mért, mondván:

„Jól viseld a kuptaságot” (csaposságot, jegyzőséget stb.). Egy *gazdasszonyt* is meghívtak az eledel készítésére.

A mulatság előestéjén a minden udvarba betérő kántáló legények egyike az ének elhangzása után megkérdezte:

— Kiadják-e, vagy bémennyünk?

Ha a gazda jó ember volt, a legényeket behívta, s pálinkát, egy cipót, élelmet (disznólábat, húst, káposztát, burgonyát stb.), valamint pénzt adott. Mindezeket a *kupták* vették át. Rendszerint székérrel jártak, és a felkeresett házaktól fát is gyűjtöttek, amiből a fölösleget eladták, hogy pénzükségeiteket fedezzék. Ekkor kéreztették el a lányt szüleitől a mulatságra, aki ezúttal felvarrta kedvese kucsmájára a *rézvirág* bokrétát. Ezért cserébe a legény anyja a mulatság után fejkendőt adott a lánynak.

A tánc másnap hajnalban kezdődött. Minden alkalommal a két *szószóló* a falu két ellentétes részéből kísérte el a lányokat a táncházba. Táncszünetek alkalmával a *szószólók* a lányokat hazakísérték, és minden alkalomkor megköszönték a szülőknél, hogy lányukat a táncra elengedték.

A legények a kántáláskor gyűjtött pénzből disznót vásároltak, s azt levágták. A rendelkezésre álló élelemből a résztvevő lányok a *gazdasszony* segítségével a szálláson főztek *káposztalévest*, töltött káposztát, tárkonyost, amit a szálláson fogyasztottak el.

Hajnalban, ha valamelyik legény nem jelent meg pontos időben a szálláson, csengettyűkkel felszerelkezett legények szánkóval hozták a szállásra. Az illetlenül viselkedő vagy a tánc szabályai ellen vétkező legényt a *bíró* botozta meg. Ha a lány valamelyik legény felkérésére nem ment táncba, azt *kimuzsikálták*, illetve zeneszórá el kellett hagynia a szállást, vagyis kizárták a mulatságból.

A mulatság negyedik napján reggel a legénysereg zeneszóval felkeresett minden leányos házat. Itt köszöntőt mondtak, miközben megkorbácsoltak minden leányt, asszonyt. A legényeknek már érkezésükkor elő volt készítve egy liter pálinka. Ebből ittak, s ami megmaradt, azt magukkal vitték. A házi leány a legényeket dióval, mogyoróval szokta megkínálni.

¹⁷ Ürmös, Ópra Lázár 96 éves (1973) és Fazakas János 87 éves (1977)

Az év utolsó napján délután a legények zekét öltve magukra, fejükön széles karimájú kalappal álarcos *batyukáknak* (maszkok) öltöztek. Ha szánút volt szánra, ha nem, szekérré kötelet kötöttek, s azt magukkal húzva indultak „ménlovat vásárolni”. Két legény a szánon, illetve szekéren ült, egyik kisasszonynak öltözött, kezében kinyitott ernyővel, a másik pedig úrnak öltözött, magukat *kupeceknek* nevezték. A legények a szekérral 6–7 jó lovakat tartó gazdának kinyitották a nagykapuját, és valamennyien benyargaltak. A gazda tenyerébe — mint vásárkötéskor — nagyokat csapva kérdezték:

— Eladja-e a ménlovat? Mennyiért adja a ménlovat?

Így kérdezték, és verték rendre a gazda tenyerét, míg a gazda megsokallva mondta:

— Vigyétek a ménlovat, csak nekem hagyjatok békét.

Végül a hatalmas gyermeksereggel kísért „lovak elkaptak”, s a *kupecek*et a *szekérral*, illetve szánnal a Dörgő patakba borították.

Újesztendő első napjának hajnalán a legénysereg felkereste azokat a leányos házakat, ahol kedveseik laktak. Ablakuk alatt alkalmi dalt énekelt, amit a lány gyufát gyújtva fogadott. Néha a kántáló legényeket behívták, s a *szószóló* jókívánságai után pálinkával kínálták meg. A multság délután ért véget, amikor a fiatalokat egy idős ember alkalmi verssel búcsúztatta el.

Az összeállítás szokása Felsőrákoson 1910 körül szűnt meg. Később még néhányszor megrendezték a kultúrházban, de már tisztségválasztás, élelemgyűjtés és közös étkezés nélkül.¹⁸

•

Vargyason régen a *társasbálnak* nevezett, egy hétig tartó multságot a *serőgbe* járó leányok házánál tartották, minden napon más háznál. Erre a célra lehetőleg nagyszobás házakat kerestek. Választottak *gazdát*, *legénybíró*t, *táncmestert*, két *káplárt*, illetve *szószólót*, 12 *csendőrt*, *polgárt*, *ítélőbíró*t, *orvost*, *székelőtevőt*, *tűzeltevőt*, *vizhorót* vagy *padlólocsolót*, *jánitort* (ajtóügyeletes) és négy vagy nyolc *lovat*.

A tánc a multság első napján 16 órakor kezdődött, ami előtt néhány órával a lány lakásán felvarrta kedvese kucsmájára a *csináltvirág* (művirág) bokrétát. A katona székely családból származó legény szürke, más fehér harisnyát és rövid fekete kabátot öltött magára. A multság megkezdése előtt 1–2 órával a megválasztott két *káplár* kezében vőfélybottal, egyik a falu Alszeg, a másik pedig a Felsőtíz részén felkeresett minden leányos házat, verssel meghívni, vagyis elkéreztetni a szüleitől minden lányt a multságra:

Kívánok jó estét a ház urának,
És minden egyes tagjának!
Kedves bátyám uram!
A legénység megbízására
Megtisztelő kérésünkre
Leányukat anyja kíséretébe
Engedje el a társas bálunkra,
Hogy bántódása nem lesz
Kezeskődöm rája.
Épön elvigyük, épön visszahozzuk.

A házigazda a hívogatót pálinkával kínálta meg, miközben a lány díszes szalagot tűzött a hívogató pálcájára. Ha a lányt elengedték, a *szószóló* magával vitte, természetesen a lány kedvese kíséretében. A két *káplár* a hívogatót a multság ideje alatt minden napon megismételte. Miközben a két *káplár* a lányokkal a táncházhoz ért, a zenészek a falu felső feléből indulva zeneszóval érkeztek, jelezve, hogy a *társasbál* megkezdődött. A táncház falát a festett kendőszegekre akasztott bokrétás kucsmák díszítették. A *jánitor* az ajtónál ügyelt, hogy az összeálltakon kívül belépti díj nélkül senki be ne mehessen. Ha a lány megkésett, vagyis nem sikerült a *káplárral* érkeznie, a csengőkkel ellátott *négy ló*, ha szánút volt *korcsián* (szánkó), ha nem, taligán hozta el. A magára nem öltött ruháit összegöngyölve kezébe adták, és így vitték végig a falun, és szánkóstól, illetve taligástól vitték be a táncházba. Itt a lány előbb a termet kétszer megkerülte, s csak azután öltötte ruháit magára az egyik mellékhelyiségben. A tánc a *viszik nótával*... (Rákóczi induló) kezdődött. Ez alatt minden megválasztott szervezőt és zenészt *beavattak*, vagyis az egyik *káplár* nádpálcájával minden szervezőre két botütést mért. Minden tánc alkalmával elsőnek a *táncmester* indulhatott táncba, s a zenészek csak órá hallgattak, tiszteletben tartva a kifüggesztett táncrendet. Szünetek alkalmával a *padlólocsoló* gondoskodott a por

¹⁸ Felsőrákos, Márok Jánosné Bíró Anna 75 éves és Fitori Mózses 78 éves (1977)

megelőzéséről, és a táncosok ivóvíz ellátásáról. A polgár szükség esetén a küldönc szerepét töltötte be. A tűzeltevő vagy tűzadó táncszünetek alkalmával — legtöbbször égő taplóból — biztosított tüzet a kint dohányzóknak.

Tilos volt ittas állapotban, égő cigarettával, sapkával a fejen belépní a szállásra. Fiaatalasszonyt táncra először férjétől kellett elkérni. Tilos volt idegen legénytől lányt elkérni vagy mást tánc közben gáncsolni. A rendfenntartásról a csendőrök és a bíró gondoskodott. Ha valaki a fent említett szabályokat megszegte, az ítélt bírónak jelentették, aki a zenét leállította, és a vádlottat előhívatta. Ha ez nem volt hajlandó előállni, a csendőrök megszuszogtatta, köhögtette, és megállapította, hogy kibírja-e a kiszabott büntetést. Ez lehetett sima, közepes és bossos (borsos) botütés. A tánc terem közepén krétával elipszis alakú kört húztak, amelyen belül csak kezdők táncolhattak. Büntetés végrehajtásakor a alakelőtevő a kör közepére egy kiülőséket (alacsony, négy lábú fejszék) tett, amelyre leült, hogy a büntetett fejét ölében tartva (anélkül, hogy lábait kiegyenesíthetné) az elnyerje büntetését. Ha a büntetett szabálytalannak tartotta a büntetés végrehajtását, joga volt a kápláron bemutatni a megbotozás módját. Jóllehet, utóbb a káplár sem maradt a büntetettnek adós. Ha a káplár meghívó pálcáját — amit a multság ideje alatt végig kezében kellett tartania — elveszítette, vagy a lányoknak sikerült elvenni, ezért a káplárnak 25 bossos járt. Ha valaki nem volt hajlandó a büntetésnek alávetni magát, azt a 12 csendőr lefogta, és büntetését megduplázva nyerte el. A büntetés végrehajtása után a büntetettnek kézfogással kellett a bírónak megköszönnie a rá mért ítéletet. A zenészeket is megbüntették, ha azok megrészegedtek vagy henyélték. Ha lány nem volt hajlandó idegen legénnyel táncolni, azt a bíró kitiltotta a multságból, vagyis a viszik nótával kimuzsikálták. A káplárok és a táncmester gondoskodtak, hogy a tánc alkalmával lány ne üljön. Ha lányt ülni látták, ömaguk kérték táncra, és ülő legénynek adták át, hogy táncoljon vele. A multság negyedik napjának reggelén a legények csoportban, zeneszóval látogatták meg a leányos házakat megkorbacsolni a lányokat, asszonyokat. Egyesek tarisznyát, korsót vittek magukkal, mivel a kapott ételmeit, italt magukkal vitték, s végül a szálláson egymás közt elosztották.

Ősztenő estéjén ismét táncmultságot rendeztek, ami éjjelig tartott, s ennek végeztével egy legény helyi versfaragók által komponált verssel búcsúztatta el az ifjúságot, az ősztenőt, és köszöntötte az újat. A lányok a szállásról hazasiettek, hogy fogadják az érkező újesztendőző legényeket, akik éjjel után minden lány ablaka alatt éjjeli zenét adtak. A zenészeket a gyűjtött pénzből és közös hozzájárulásból fizették ki.

Vargyason a társasbált 1925-ig házaknál, 1925–26-ban a helyi iskola egyik kifogadott termében, majd megszűnéséig, vagyis 1971-ig a kultúrház nagytermében tartották.¹⁹

*

Alsórákoson a legények választottak legénybíró, kisbíró, két szószólót, gazdát, két gazdainast, két sáfárt és pocót.

A multság előestéjén a megválasztott tisztség négy lófoggal négy csoportra oszolta felkeresett minden házat, ahol pénzt, pálinkát, húst, tojást, lisztet és tűzifát adtak. A kapott ételmeit és fát a legénygazda vette át, és a kifogadott szálláshoz szállította. A multság ideje alatt a legénybíró és helyettesítője, a kisbíró gondoskodott a rendfenntartásról.

A multság első napján a tánc 15 órakor kezdődött, és éjjel utáni 4 óráig tartott. A következő napon 3–4 legény eljárta a magyartáncot (verbunk), ami 20 fogásból, azaz elemből állt. A legény kacintással kérte táncra a lányt, aki nem tartotta kötelezőnek a felhívást elfogadni. A pocó a terem öntözése és tisztántartása mellett kezében pálcával tartotta távol a gyermekeket táncról. A multság második napján hajnali 5 órától a legények két csoportra oszolta felköszöntötték az Istvánokat. A névnapiszteletkor a legények az ajtó előtt hajnalozó dalt énekeltek, amit a gazda nyitott ablakkal fogadott, majd a hajnalozókat behívta. Elsőnek a szószóló nyitott ajtót, és alkalmi köszöntőt mondott. A házigazda rendszerint a hajnalozóknak egy liter pálinkát adott, amiből felköszöntötték. Amit nem ittak meg, azt a gazdainasok korsóba öntötték és magukkal vitték. A lány a távozó legények közül kedvesét visszatartotta, hogy felvarrja sapkájára a bokrétát. Másnap az asszonyok csak azért mentek a táncra, hogy megnézzék, kinek van bokrétája, illetve szeretője, és az milyen bokrétát varrt. Ti. Alsórákoson a legények sapkájukat tánc közben is a fejükön viselték.

¹⁹ Vargyas, id. Sütő Béla 78 éves (1977)

Az ifjak a mulatság második napjától a szálláson étkeztek. Az étkeket beosztott lányok készítették el a legénygazda anyja segítségével. Ebédre a lányokat a *sáfár* hívta meg és kéreztette el a szüleitől. A negyedik napon a legénysereg felkeresett minden leányos házat, s az ajtónál alkalmi dalt énekelt. Majd kétnapi szünet után, ősztendő estéjén a legénysereg ismét összegyűlt, de ezúttal nem a táncházban, hanem újévi tiszteletadásra felkeresni minden leányos házat. Akkoriban az alsórákosi lányok egy része Fogarason szolgált, és ezek ősztendő estéjén érkeztek haza. Ezért a legények rendszerint éjjelig a helyi lányokat, éjjel után a hazaérkező ún. *fogarasi lányokat* keresték fel. Újév első napján délután a *sáfárok* a lányokat ismét a szállásra kísérték, ahová a legények is megjelentek elfogyasztani a maradék ételmet. Estefelé mondott le a legénybíró. Ekkor a legénysereg összeülelkezve két-három sorba felfejlődve, zeneszóval kísérte a legénybíró lakására. Az első sorban a két szélső legény cifrázott guzsalyfából és a legszebb asztalterítőtől, kendőtől készített zászlót vitt. A legények menetét rendszerint asszony- és gyermek-sereg kísérte. A legénybíró lakásán gazdag vacsorát adott legénytársainak.

Alsórákoson az ifjúság *ésszeállásával* párhuzamosan, a délutáni órákban, külön háznál zajlott a gyerekek, vagyis tizenhatéveseknél fiatalabbak *kicsítánca*. Úgy mint a nagy legények, ezek is tisztséget választottak, csak hogy ők nem legénybíró, hanem *gyermekbíró*t választottak. Eljártak *hajnalozni* és *aprószentekelni* is. Pálinkát nem fogyasztottak, és lehetőleg kerültek a legénysereget. Zenésznek az utóbbi időben egy furulyást fogadtak meg, és itt tanultak táncolni. Minden gyermek belépti díjat fizetett, amelyből a kifogadott házat és a zenész díját fizették.

Alsórákoson az összeállítás 1910 körül alakult át, azóta kultúrteremben tartották, s így leegyszerűsödve csaknem napjainkig élt.²⁰

*

Olthévízen a legények választottak két legénybíró, vagyis *nagybíró*t, *kicsinybíró*t, *nagyszószólót*, *kicsiszószólót*, két *szakszínást*, két *futkosópolgárt*, illetve *kicsipolgárt*, *nagypolgárt*, *kicsikántort* és *nagykántort*.

A lánymulatság előestéjén küldte el kedvesének egyik nőrokonától vagy barát-nőjétől a *mirtuszvirágnak* nevezett művirágbokrétát, díszszekendőt a néhány soros levéllel.

A tánc a mulatság első napja estéjén 20–21 óraker kezdődött, és hajnali 3 óraker ért véget. Innen a legénysereg a zenészekkel István-köszönteni ment. Az ajtó előtt énekelt *hajnalozót* a kántor vezette. Ezután a nagyszószóló a házba lépett, ahol *béköszöntőt* mondott, majd a legénysereg a bíróval az élen bement. A gazda a legényeknek egy liter pálinkát adott, amelyből a gazdát felköszöntötték. A legénybíró jeladására (pálcával gerendára csapott) a legények az ivást abbahagyták, s a háziakkal táncra perdültek. A megmaradt pálinkát a *szakszínás* öntötte a magával hozott korsóba. Távozás előtt a *kicsiszószóló* kiköszöntőt mondott:

Megköszönjük a házi gazdának,
Hogy ittlétünkben megszöndvedtek,
S minden jóból részeltettek.
Köszönjük szépen !

A legények fegyolmezetten, négyes sorban, énekszóval mentek egyik házból a másikba. Az illetlenkedőt a bíró hajnalozáskor is megbüntette. A vétkezőt utcára kitett *mosópadra* húzták le, ahol a bíró tetszése szerint botozta meg. A mulatság negyedik napján a legények minden családot felkeresve, tűzifát gyűjtöttek. Este pedig belépti díj mentes táncmulatságot rendeztek.

Két napi szünet után, ősztendő estéjén a legények éjjelig tartó táncmulatságot rendeztek. Újév hajnalán ismét felkeresték a leányos házakat és fiatal házasságokat újév köszöntésre, amikor lepénnyel, pálinkával kínálták meg a hajnalozókat. Reggel hazakísérték a legénybíró, aki saját költségén gazdagon terített asztallal fogadta legénytársait.²¹

*

²⁰ Alsórákos, Kádár András 89 éves, Blánárszik Irén 52 éves (1977)

²¹ Olthévíz, Jancsó András 67 éves, Jancsó Árpád (Felső) 58 éves (1977)

Datkon az összeállítás szokása nem sokban különbözött az olthévizitől. A legények választottak *legénybíró*t, *köcsárt*, két *szakszínást*, két *béköszöntőt* és *csapót*.

A mulatság első napján a legénysereg zeneszóval 20–21 órától reggelig felkeresett minden házat. Élelmet, pénzt, italt gyűjtöttek, s a legények megtáncoltatták a ház asszony- és leánynépét. A lány ekkor tűzte kedvese kucsmájára az ugyancsak *mirtuszvirágnak* nevezett művirágbokrétát. Hajnalozni csak a mulatság második napja hajnalán mentek.²²

*

Székelyzsomboron a legények két *öreglegénybíró*t és két *sáfárt* választottak. A tánc dec. 26-án kezdődött, miután a lány felvarrta kedvese sapkájára a *csináltvirág* bokrétát, s a *sáfárok* a falu két különböző részéből a lányokat a táncházba kísérték. Ezen a napon az első tánc megkezdésekor a lány egyet fordult a legény felemelt keze alatt. A következő napon a két *sáfár* egy-egy legénytársával ismét felkereste a leányos házakat, ahol a legényeknek fél liter pálinkát és egy kürtöskalácsot adtak. Ezt a legények másnap közösen fogyasztották el. Ősztenő napján szekérbe fogott, felvirágozott lovakkal a falut végigjárták, és mindazoktól, akik a táncon résztvettek, fát gyűjtöttek. Ezek ismét fél liter pálinkát és egy kürtöskalácsot adtak a legényeknek. A mulatság reggelig tartó táncgal ért véget.

*

Az összeállítás szokásának leírását tovább folytathatnánk a Kis- és Nagyhomoród, a Nagyküküllő és a Nyikó mentén, ahol ez a szokásanyag bár egyszerű formában, de egységesen megtalálható, és néhány helységben napjainkig fennmaradt. Ezen a vidéken a mulatságot néha megválasztott legénybíró és kinevezett vagy önként vállalkozó *kezesek*, illetve *muzsikást fogadó legények* szervezték.

Kénoson a mulatság második napja reggelén a legények regölése vagyis *újházasköszöntése* maradt fenn. Az *újházások* ablaka alatt ma is eléneklik a már KRIZA Jánostól is lejegyzett *Őszékely regesek dalát*.²³ A regösének első részének eléneklése után a legénybíró bebocsátást kér.²⁴ Az említett falvakban volt István napi, János napi és újévi hajnalozó, s 28-án leánykorbácsolás. Szentpálon, Recsenyéden, Szentpéteren, Jánosfalván, Városfalván ezen a napon táncmulatságot rendeztek. A szervezők 15–20 legényt neveztek ki a mulatságos *seprűs*, ill. *vezértánra*. Valamennyien egyes sorban állva az „Elvesztettem zsebkezdőmet” c. tánc dallamára lépegettek előre. A sor élén haladó első legény kezében új nyírfaág-seprűt tartott, és az ő mozdulatait volt köteles minden táncos követni.²⁵ Lehúzta a csizmáját, levetette a kabátját, mellényét, ingét, majd mindezeket felöltötte, vagy verbunkba kezdett. Ha valaki késve végezte mindezeket, a vezető legény a kezében tartott seprűvel addig ütötte, amíg a megfelelő mozzanatot befejezhette. Ez a tánc bizonyára a hajdani legényavatás próbatéleleit őrzi. Ezt igazolja a Szentpálon és Gyepesen szintén e nap délutánján, a kocsmában tartott legényavatás. A legények soraiba belépő fiatalnak egy liter bort kellett a nagy legényeknek adnia. Itt a kezesek ez alkalommal beszédet tartottak, amelyben hangsúlyozták, hogy ezután a felavatottaknak hogyan kell viselkedniük. Az ezt követő táncmulatságon házások is résztvehettek. A zenészek pedig a fiatalok táncán kívül *házasember nótát* és *öregember nótát* zenéltek, azaz arra csak házasemberek, ill. öregemberek táncolhattak. A táncmulatságon résztvevők közt megkülönböztettek *egészbéreseket* és *negyedbéreseket*. Az egészbéresek voltak a nagy legények, félbéresek, akik most léptek a legények sorába és a negyedbéresek pedig a nézők. Az egészbéresek egy véka, a félbéresek félvéka s a negyedbéresek negyedvéka búzát voltak kötelesek adni, amit a legények január 3-án vagy 4-én gyűjtöttek össze. Máskor dec. 29-én és 30-án szekérrel járva, házaktól *muzsikabért* vagyis fát, tojást, kolbászt, babot gyűjtöttek, amiből a fölösleget eladták, hogy a mulatság pénzsükségeit fedezzék. Legtöbbször a felnőtték mulatságával párhuzamosan zajlott a gyermekek *kicsitánca* is.

Az itt leírt téli szokások egy része Kalotaszeg vidékén is élt.²⁶ Mivel ez a szokás egy jól körülhatárolható terület sajátja, és általában az ő-ző nyelvjárással, valamint a zászlós temetkezés szokásával jár együtt, talán közös eredetre utal.

²² Datk, Kerekes Gáll Ignác 68 éves (1977)

²³ KRIZA János 1975. 268. sz. — BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán 1921. 1. sz.

²⁴ Kénos, Fóris Károly 68 éves (1977)

²⁵ MARTIN György 1970. 144, 201.

²⁶ JANKÓ János 1892. 169–179. — MAKKAI Endre—NAGY Ödön 1939. 61, 63, 69. — KRESZ Mária 1949; 1973. — CSETE Balázs 1958.

Kovácsna megye mai területén az említett helységeken kívül az *összeállásnak* nincs nyoma. Kézdivásárhely vidékén farsang végén rendezett *batyus-* vagy *kosarasbál* alkalmával sem választottak a legények tisztséget, nem rendeztek közös konyhát, nem jártak hajnalozni stb.

Az összeállítás szokásának jelentőségét nemcsak a szórakozás megszervezésében látjuk. Óriási szerepet töltött be az ifjúság közösségi tudatának nevelésében, a gazdálkodásra, hagyományőrzésre, viselkedésre oktatásában is.

IRODALOM

- A Magyar Népzene Tára II.*
 1953 *Jeles napok.* Szerk.: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Sajtó alá rendezte: KERÉNYI György. Budapest
- BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán
 1921 *Erdélyi magyarság. Népdalok.* Budapest
- CSETE Balázs
 1958 *Karácsonyi népszokások.* In: KAPOSÍ Edit—MAÁCS László: Magyar népi táncok és táncos népszokások. Budapest. 231—237.
- DOMOKOS Pál Péter
 1968 *Der Moriskentanz in Europa und in der ungarischen Tradition.* Studia Musicologica X. 229—311.
- FARAGÓ József
 1961 *Regölés Homoródremetén.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények V. 1. 51—56. Kolozsvár
- FARAGÓ József—ELEKES Dénes
 1949 *Táncoljunk, daloljunk!* Bukarest
- GHERMAN, Traian
 1939 *Tovărășiile de Craciun ale feciorilor români din Ardeal.* Anuarul Arhivei de Folclor II. București
- HORGER Antal
 1899 *A hétfalusi csángók boricatánca.* Ethnographia X. 106—114.
- JANKÓ János
 1892 *Kalotaszeg magyar népe.* Budapest
- KRESZ Mária
 1949 *A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban.* In: ORTUTAY Gyula (szerk.): Néprajzi Tanulmányok. Budapest. 53—92.
 1973 *The Community of Young People in a Transylvanian village.* In: Youth in a Changing World. The Hague—Paris. 207—212.
- KRIZA János
 1975 *Vadrózsák* (gondozta: FARAGÓ József) Bukarest
- Magyar Néprajzi Lexikon I.*
 1977 (főszerkesztő: ORTUTAY Gyula) Budapest
- MAKKAI Endre—NAGY Ödön
 1939 *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez.* Erdélyi Tudományos Füzetek 103. sz. Kolozsvár
- MARTIN György
 1970 *Magyar tánc típusok és táncdialektusok.* Budapest
- OPRIȘAN, Horia Barbu
 1969 *Călușarii.* București
- ORBÁN Balázs
 1868—1873 *A Székelyföld. A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népmesei szempontból.* I—VI. Pest
- PETRUTIU, Emil
 1971 *O ceată de călușarii din Cîmpia Transilvaniei.* Anuarul Muzeului Etnografie al Transilvaniei pe Anii 1968—70. Cluj. 409—417.
- POP, Mihai
 1976 *Obiceuri tradiționale românești.* București
- RÓHEIM Géza
 1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest

- RÉTHEI PRIKKEL Marián
1924 *A magyarság táncai*. Budapest
- SEBESTYÉN Gyula
1902 *Regös énekek*. Magyar Népköltési Gyűjtemény IV. Budapest
- SERES András
1970 *A borica régen és most*. Művelődés 3. sz. 27—31. Bukarest
- SZENDREY Zsigmond—SZENDREY Ákos
1943 *Szokások*. In: *A Magyarság Néprajza* (2. kiad.) IV. Budapest
- VÁMSZER Géza—BÁNDY Mária
1937 *Székely táncok*. Cluj
- VISKI Károly
1942 *A hagyomány tárgyai*. In: *A Magyarság Néprajza* (2. kiad.) II. Budapest
- VUIA, Romulus
1921 *Originea jocului de călușari*. Dacoromania II. 1921—1922. 215.
- WOLFRAM, Richard
1934 *Altersklassen und Männerbünde in Rumänien*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Bd. 64. 112—128.
- ZAJZONI RAB István
1862 *A boricza*. Az Ország Tükre 1862. 6. sz. 91—92.

Előd Komlósi

BURSCHEORGANISATIONEN UND WINTERLICHE UNTERHALTUNGEN DER JUGEND IN SÜDOSTSIEBENBÜRGEN

(Auszug)

Die Angaben des Verfassers stammen aus einer grösseren, gut umgrenzbaren Gruppe von ungarischen Dörfern in Südostsiebenbürgen. In diesen Gemeinden ziehen die Burschen eine Woche lang vor Neujahr in ein oder mehrere, im vorhinein gemietete Häuser ein und veranstalten dauernde Tanzunterhaltungen. Vorher werden jedoch ihre Würdenträger gewählt und die neuen Mitglieder der Burschenorganization feierlich aufgenommen. Zur Deckung der Kosten der Unterhaltungen, sowie für den eigenen Unterhalt wird Getreide beigesteuert. Alle Familien der Gemeinde werden besucht und zur festlichen Begrüßung werden Lieder gesungen. Bei dieser Gelegenheit werden auch Lebensmittel und Branntwein gesammelt. Die Tanzunterhaltungen gehen nach sorgfältig ausgearbeiteten Regeln vor sich, die Leitung und die verschiedenen Regieaufgaben obliegen den neugewählten Würdenträgern und Zuwiderhandelnde werden bestraft. An diese Reihe von Tanzunterhaltungen, die mit dem Zusammenleben der Burschen verbunden ist, schließen sich in dieser Gegend noch mehrere andere, mit der Wintersonnenwende zusammenhängende Gebräuche an, so in den ungarischen („Tschango“) Dörfern unweit von Brassó (Kronstadt) der von maskierten Tänzern aufgeführte *Boricatanz* und in anderen Gemeinden die feierliche, *regölés* genannte Begrüßung der Neuvermählten.

Die Studie analysiert den Ablauf der Unterhaltung und die mehr oder weniger verschiedenen Varianten der Burschenorganisationen eigens für jedes Dorf. Es werden auch Parallelen aus benachbarten rumänischen Gemeinden angeführt. Frühere ethnographische Beschreibungen werden herangezogen.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Pléh Csaba

Szövegekre emlékezés és hagyományozás

Az orális folklór terjedésének fontos eleme az emlékezet. Hacsak nem akarjuk egyszerű csodálkozással megoldani a kérdést, fel kell vetnünk, hogy milyen emlékezeti mechanizmusok biztosítják, hogy a kiemelkedő mesemondó (vagy más performátor) terjedelmes egységek nagy repertoárját képes fejben tartani, vagy hogy a történetet, mesét stb. először halló közönsége is sok mindent képes továbbadni abból. A valóban kreatív tevékenységgel szembeállítva ez másodlagosnak tűnhet; éppen a teljesítmény meglepő volta miatt nem szabad azonban az emlékezeti folyamatok régi, de igen közkeletű sémáját alkalmazva úgy közelítenünk hozzá, hogy az alkotással szembeállítva a befogadást, reprodukálást teljesen merev, mechanikus folyamatoknak tartjuk. Ez a rövid dolgozat azt szeretné bemutatni, mennyire nem így van ez, s hogy az orális folklór anyagaival (vagy ahhoz hasonló szövegekkel) végzett emlékezetpszichológiai kísérleteknek milyen tanulságaik lehetnek, ha nemis a folklóralkotás specifikumaira, de a hagyományozás folyamatának megértésére nézve.¹

A viszonylag hosszabb szövegekre emlékezés terén, meg-megszakadó hagyománnyal, de már majd 80 éve folyó kutatások alapkérdése az, hogy miért olyan sokkal könnyebb folyamatos szövegeket megjegyezni, akár egyszeri hallás után is, mint — a hozzá legközelebbi esetet véve — összefüggéstelen mondatsoportokat. Ez a könnyedség, akárcsak az a vele összefüggő hétköznapi megfigyelés, hogy a szövegeket rendszeren nem szószertint jegyezzük meg, hanem a „lényegüket”, annyira célszerű, hogy a magyarázatkeresés szinte szórászhagosogatásnak tűnhet. Részben ez indokolja, hogy sokszor még a mai kísérleti munkáknak sem sikerül megmagyarázniuk ezeket a teljesítményeket, — pl. pontosan értelmezniük a „lényeg” fogalmát — néha csak gondosabban leírják magukat a teljesítményeket.

A szövegekre emlékezés különleges teljesítményeit részben magyarázó első folyamat az *integráció*. Ezen azt kell érteni, hogy a szövegben eredetileg egymásután adott állításokat a hallgató emlékezetében átrendezi, az azonos dolgokra vonatkozó állításokat „összegyűjti”, összekapcsolja. Ennek az integrációnak két típusa van: az első kifejezetten nyelvi természetű, a szöveg

¹ A szövegekre emlékezés szerepével a hazai és a nemzetközi folklórkutatás is sokat foglalkozott. E kutatások áttekintésére ez a dolgozat nem vállalkozik, csupán utalni kívánok ORTUTAY Gyula alapvető tanulmányára (ORTUTAY Gyula 1959.), a szájhagyományozás törvényszerűségeiről Budapesten rendezett szimpóziumra (VOIGT Vilmos [szerk.] 1974.), valamint a folklorisztikában a hagyományozás folyamatára vonatkozóan végzett kísérletekre (vö. ANDERSON, Walter 1951.).

mikroszerkezetéből, illetve a lexikai emlékezetben rögzített ekvivalencia és alá-fölérendelési viszonyokból fakad. Ennek révén kapcsoljuk például egymáshoz az egyik mondatban tartalmas főnévvel, a másikban pedig névmással jelölt személy cselekvéseit,² vagy a szöveg egyik részében a *puliról*, a másikban a *kutyáról* mondott állításokat. Ez a típusú integráció a kísérletek szerint minden szövegtípusnál fellép; a folklórkutatásban nem is annyira a jelenségnek, hanem a mögötte álló mikro-szövegszabályoknak lehet relevanciájuk. (A narrációban például elég gyakori a névmások vagy a hiányos mondatok olyan használata, ahol a helyettesített elem visszakeresését csak szemantikai és pragmatikai tényezők biztosítják, maga a szöveg szerkezete nem.)

Van azonban az integrációnak egy olyan fajtája is, mely a szöveg makroszerkezetével kapcsolatos, s narratív szövegeknél általában nem lép fel. Taxonómikus jellegű leíró tudományos szövegeknél (pl. különböző országok leírása) ugyanis kimutatható, hogy az ember az egész szövegből szinte önkéntelenül a jellemzett dolgok köré csoportosítja a tulajdonságokat, illetve ha a szöveg eredetileg is így van szerkesztve, ez segíti annak megjegyzését.³ Narratív szövegeknél, ahol az események sorrendjének központi szerepe van, ilyen típusú makrointegráció nem lép fel.

Már BARTLETT⁴ is részletesen elemezte, hogy milyen jelentősége van a szövegek megjegyzésében a *lényegkiemelésnek* és *sémaképzésnek*. Mind az ő munkáiban, mind az utána folytatott ma már klasszikus kísérletekben,⁵ de néhány újabb kutatásban is⁶ fontos vonás, hogy többnyire egyszer hallott anyagok spontán megjegyzését vizsgálták (melyek sokszor kifejezetten folklórananyagok voltak). A kísérletek első tanulsága az, hogy a szövegeket rendszeren nem is igyekszünk pontosan visszaadni, sok mindent elhagyunk belőlük; az elhagyások iránya azonban nem véletlenszerű — már első hallás után is a szöveg egésze szempontjából lényeges elemeket adjuk vissza, s a lényegtelenebbeket hagyjuk ki. Arra is vannak adatok, hogy ez a lényegkiemelési folyamat már a szöveg-hallgatás közben folyik, nem egy későbbi, másodlagos termék.

Narratív szövegeknél a lényegkiemelés egyik specifikuma volt, hogy a személyek szinte tökéletesen emlékeznek a főbb események sorrendjére. Újabb, mesékkel folytatott kísérletek pedig egy „intuitív” mércét (az egyes szövegrészek fontosságának megítélését) használva mutatták ki, hogy narratív szövegeknél mindig jobban emlékszünk a fontosabbnak tartott részekre. Ez az összefüggés nehéz tudományos szövegeknél — feltehetően a jelentősnek tartott részek gyengébb érthetősége miatt — már nem ilyen egyértelmű.⁷ De miért éppen a kiemelt (s a tőlük független csoportok által jobban megjegyzett) részeket tartják a személyek lényegesnek? Az események sorrendjének megjegyzésére utaló adatok megengedik azt a feltevést, hogy emlékezetünk azokat az állításokat emeli ki — s mikor megítéljük a jelentőséget, tudatosan is így teszünk —, melyek sorrendje nem cserélhető fel anélkül, hogy a szöveg egész értelmét megváltoztatnánk.⁸

² BRANSFORD, J. D. and J. J. FRANKS 1971.

³ FRASE, L. T. 1969.

⁴ BARTLETT, F. C. 1932.

⁵ BLONSKIJ, P. P. 1935; — SZMIRNOV, A. A. 1948; — ZINCSENKO, P. I. 1961.

⁶ GOMULICKI, B. R. 1956; — LACHMANN, R. and D. J. DOOLING 1968.

⁷ JOHNSON, R. E., 1970.

⁸ A narratív szöveg alapszerkezetének ilyen felfogására lásd LABOV, W. and J. WALETZKY 1967. munkáját.

A klasszikus és az újabb kutatások egyaránt hangsúlyozzák azt is, hogy a szöveget saját gondolkodásmodunkhoz, meglévő sémáinkhoz *asszimiláljuk*. Az asszimiláció több szinten folyik. Legegyszerűbb formája az, hogy a személy a számára ismeretlen dolgokról szóló vagy kevésbé használt kifejezéseket tartalmazó szövegrészeket számára ismerősebbekkel helyettesíti. A folklorista számára jól ismertek a korszerűsítések egyes narratív szövegekben, mégis említenék egy példát „kétszeres asszimilációra”. Egyetemistáknál vizsgáltam egy eredetmonda⁹ nem szándékos megjegyzését; a biblikus szövegben Ádám ruházataként szereplő „lapulevelet” szinte mindannyian „fügefalevélként” adták vissza, amiben az érdekes az, hogy az adatközlő tulajdonképpen a kulturális szinten élő „fügefalevelet” asszimilálta „lapulevéllé”.

Természetesen a történetet motívumrendszerünknek, szociális sztereotípiáinknak, előítéleteinknek stb. megfelelően is asszimiláljuk, ez azonban nem a szövegekre emlékezés speciális folyamata, hanem annyira általános szociálpszichológiai jelenség, hogy itt nem érdemes kitérnünk rá. Jelen szempontunkból érdekesebb az, hogy — mint megintcsak már BARTLETT kimutatta — a szöveg egészének szerkezetére vonatkozó elvárásainkhoz is asszimiláljuk a szöveget; az angol kísérleti személyek a számukra irracionális és következetlenül kifejtett indiai meséket racionalizálták, európai logikai sémáikhoz közelítették, s így jegyezték meg.

A sémaképzés és asszimiláció nagyon erőteljes folyamatok; a klasszikus kísérletek is kiemelték, hogy többszöri felidézéskor hajlunk arra, hogy az első alkalommal visszaadott sémát adjuk a továbbiakban is. Mai kísérletek¹⁰ azt is demonstrálták, hogy a szövegből akkor is egy átkódolt anyagot jegyezzük meg, ha lehetőségünk lenne a korrekcióra, ha minden felmondás után újra halljuk az eredetét. Ha elég idő telik el a különböző felidézések között, ilyenkor is egyre szilárdabban ugyanazt a vázlatot adjuk vissza a történetből.

Nemcsak redukáljuk azonban a szöveget emlékezetünkben, hanem hozzá is adunk. A hozzáadások egy része szervesen kapcsolódik a szöveg anyagához; a hallott mondatokból ugyanis nem egyszerűen kivonjuk azok szemantikai értelmezését, hanem megkonstruáljuk azt, s ez az értelmezés a szövegben eredetileg ki nem mondott előfeltevéseket és implikációkat is tartalmazza.¹¹ Vannak azonban olyan hozzáadások is, melyek nem ilyen közvetlenül magából a szövegből fakadnak, hanem a szöveg tartalmi sajátosságai alapján akkor jönnek létre, amikor annak szemantikai reprezentációja beépül már meglévő teljes ismeretrendszerünkbe.

Az eddigiek implikálják azt is, hogy ezek a kutatók a felidézés folyamatát sem tartják passzív visszaadásnak, az mindig a kiemelt sémákon alapuló rekonstrukció. A megmaradt „váz” alapján tehát produkálunk egy szöveget, melybe aktívan belezárolunk a produkciós kompetenciáink, a szöveg mikroszerkezetének produkciós szabályai, s — ami itt fontosabb — a szövegek makroszerkezetére (pl. a narratív szerkezetekre) meglévő sémáink. A felidézett anyag sok mozzanata származhat már állandósult belső sémáink „leolvasásából” is, nemcsak az eredetiből megmaradt sémából.

A klasszikus kutatások mind hangsúlyozzák a szövegekre emlékezés szociális meghatározottságát. BARTLETT angol és indiai kísérleti személyeit összehasonlítva kiemeli, hogy az angolok inkább racionalizálták és egyszerűsítették

⁹ *Folklor Archivum* 1973 — 1. 6, 8 — 9. oldal.

¹⁰ Pl. HOWE, M. J. A. 1970.

¹¹ BRANSFORD, J. D., J. R. BARCLAY and J. J. FRANKS 1972.

a meséket, míg az indiaiak inkább egyes momentumok kidolgozására, kiszínezésére hajlottak. BLONSKIJ és SZMIRNOV a hallgató, a befogadó feltételezett ismereteinek, elvárásainak megfelelő „szerkesztő” munkát emelik ki a felidőzés során.

BARTLETT munkájának van azonban egy tágabb implikációja is ebből a szempontból. Kísérletei egy részét ugyanis úgy végezte, hogy egy személy mondta vissza hosszú intervallumokkal sokszor ugyanazt az anyagot, ugyanezekkel az anyagokkal azonban láncszerű továbbadási kísérleteket is végzett. A sémaképződés folyamatai mindkét esetben lényegében azonosak, bár a másodikban a végső torzítás jóval nagyobb Ennek alapján megengedhető az a feltevés, hogy a szöveg többszöri kommunikálása, terjedése és hallomásból való megjegyzése-elraktározása analóg folyamatok, az átadásakor és a sémából történő rekonstrukciókor fellépő változások lényegében izomorfak.

Ha ez a feltevés helytálló, szemiotikailag úgy lehetne interpretálni, hogy a szöveg makroszerkezetét szabályozó kulturális sémák, melyek annak grammatikai és szövegszintaktikai (mikro-szövegszerkezeti) szerkezetéhez képest másodlagos szerkezetét adják meg, egyben a szöveg megjegyzését, az emlékezést is irányítják. Ezeket a sémákat „várjuk” (és találjuk meg) a szövegben, ez az egyik oka a szöveg könnyű megjegyzésének. További előnye is van annak, ha a lényegkiemelés folyamatai mögött, legalábbis részben a szövegszerkesztést (elsősorban a narrációt) irányító szociális mintákat (vagy VOIGT terminusát kölcsönözve a „szerkezetek szerkezetét”¹²) keressük. Ezek vizsgálata és relevanciája ugyanis az eredetileg nem verbális események megjegyzésére és továbbadására is kiterjeszthető; felvethető a kérdés, hogy az eseményt nem egy lehetséges narratívumba kódoljuk-e át, s nem ebben az utóbbi formában tároljuk-e? A kiemelési folyamatokat persze nemcsak ezek a kulturális sémák befolyásolják, közbülső és idioszinkrátikus tényezőket is fel kell vennünk a teljes képhez, erre azonban itt nincs helyünk kitérni.

Az átadásnak és emlékezeti megőrzésnek ez a lehetséges analógiája, s általában a szövegemlékezeti kutatások tanulsága talán adhatna szempontokat az invariáns-variáns probléma néprajzi kutatásához is. Az eddig pszichológiai szövegemlékezeti kutatásoknak is ki kellene azonban egészülniük egy fontos szemponttal, ahol éppen a folklorisztika és a szemiotika segíthetne nekik. Nagy hiányosságuk ugyanis, hogy eddig a szövegek makroszerkezetének jellemzését nem használták független változóként a kutatásokban. Ezért megbízható adatuk ezen a téren csak az — ami persze éppen a néprajz számára nem kevésbé érdekes —, hogy úgy látszik emlékezetünk is máshogy kezeli a narratív és nem narratív szövegeket. Ahhoz azonban, hogy a pszichológia számára oly fontos lényegkiemelési folyamat mechanizmusait a mainál kevésbé ad hoc jellegűen tudják feltárni, a használt szövegek jóval finomabb elemzésére lenne szükségük.

¹² VOIGT Vilmos 1972.

IRODALOM

- ANDERSON, Walter
1951 *Ein volkskundliches Experiment*. Folklore Fellows Communication 141. Helsinki
- BARTLETT, F. C.
1932 *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge
- BLONSKIJ, P. P. Блонский, П. П.
1935 *Память и мышление*. Москва
- BRANSFORD, J. D., and FRANKS, J. J.
1971 *The abstraction of linguistic ideas*. *Cognitive Psychology* 2. 331—350.
- BRANSFORD, J. D., BARCLAY, J. R. and FRANKS, J. J.
1972 *Sentence memory: A constructive versus interpretive approach*. *Cognitive Psychology* 3. 193—209.
- FRASE, L. T.
1969 *Cybernetic control of memory while reading connected discourse*. *Journal of Educational Psychology* 60. 49—55.
- GOMULICKI, B. R.
1956 *Recall as an abstractive process*. *Acta Psychologica* 12. 77—94.
- HOWE, M. J. A.
1970 *Repeated presentation and recall of meaningful prose*. *Journal of Educational Psychology* 61. 214—219.
- JOHNSON, R. E.
1970 *Recall of prose as a function of the structural importance of the linguistic units*. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 9. 12—20.
- LABOV, R. and WALETZKY, J.
1967 *Narrative analysis: Oral versions of personal experience*. In: HELM, June (ed.): *Essays on the Verbal and Visual Arts*. American Ethnological Society. Seattle. 12—44.
- LACHMANN, R. and DOOLING, D. J.
1968 *Connected discourse and random strings*. *Journal of Experimental Psychology* 77. 517—522.
- ORTUTAY Gyula
1959 *Variáns, invariáns, affinitás. A színhagyományozó műveltség törvényszerűségei*. Magyar Tudományos Akadémia II. Oszt. Közleményei 9. 195—238.
- SZMIRNOV, A. A. Смирнов, А. А.
1948 *Психология памяти*. Москва
- VOIGT Vilmos
1972 *A folklór alkotás szerkezetének szerkezete*. In: SZERDAHELYI István (szerk.): *Művészet és közérthetőség*. Budapest
- VOIGT Vilmos (szerk.)
1974 *A színhagyományozás törvényszerűségei*. Nemzetközi szimpozium Budapesten 1969. május 28—30. Budapest
- ZINCSENKO, P. I. Зинченко, П. И.
1961 *Непроизвольное запоминание*. Москва.

Csaba Pléh

REMEMBRANCE OF TEXTS AND TRADITION

(Abstract)

Memory is an important element of the spreading and survival of oral folklore: it helps certain relaters in remembering an extensive repertory, and the listeners can also relate further a lot of what they have heard. The author of the paper is psychologist and he gives an account of the psychological experiments and theories concerned with the above-mentioned phenomena, referring to the points in which they can contribute to interpretation of the processes examined in folklore, that is, in which the phenomena described in folklore may help the establishment of psychological theories.

Among the mechanisms of memory of texts the author examines the processes of integration, as well as the accentuation of the essential, and the building of schemata. In the process of memory one assimilates the texts to one's own way of thinking and set patterns. This may lead partly to reduction and partly to additions — it is strongly influenced by cultural and social factors. Several scientists regard the processes of tradition as analogous to the process of keeping in memory. This hypothesis provides further possibilities for the ethnographical research of the invariant-variant problem, as well as for the definition of the particularities of remembering narrative texts different from those of non-narrative texts, taking into consideration the cultural patterns determining the macro-structure of texts.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Néprajzi társaság rendkívüli közgyűlése

Jegyzőkönyv

Készült 1975. február 19-én a Magyar Néprajzi Társaság rendkívüli közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Kistermében.

Jelen vannak: Ortutay Gyula elnök, Balassa Iván ügyvezető alelnök, Dömötör Tekla, Hoffmann Tamás, Tálasi István alelnökök, Hofer Tamás főtítkárr, Kisbán Eszter titkárr, Füzes Endre pénztáros, Katona Imre, Manga János, Morvay Péter, Takács Lajos szakosztályelnökök, Kósa László, Küllös Imola szakosztálytitkárok, Andrásfalvy Bertalan, Barbarits Lajos, Bárh János, Báthory János, Bezdán Sándor, Bodor Géza, Böresök Vince, Csalog Zsolt, Fazekas István, Fazekas Pálné, Ferenci Imre, Gáborján Alice, Gelencsér Sándor, Gergely Pál, Gráfik Imre, Gyenis Vilmos, Hegyi Imre, Horváth Terézia, Hudák Ilona, Huley Alfréd, Ikvai Nándor, Istvánovits Márton, Juhász Antal, Kiss Irén, Kodolányi János, Kovács Agnes, K. Kovács László, Kriza Ildikó, Krupa András, Matolay Magdolna, Mándoki László, Mészáros István, Molnár Balázs, Papp Zsófia, Pál F. János, Rakovszky István, Réthei Prikkel Lajos, Revuczky Béláné, Sebestyén Éva, Szacsuvay Éva, Szabó János, Szemerkenyi Ágnes, Szilágyi Péter, Szokody Gyula, Szolnoky Lajos, Tagányi Zoltán, Tóth Jánosné, Tóth Sándor, Végváry Gabriella, Vitális Ilona, Voigt Vilmos társasági tagok és meghívott vendégek.

Ortutay Gyula elnök megnyitja a szabályszerűen összehívott rendkívüli közgyűlést, megállapítja határozatképességét. Jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Gergely Pál és Katona Imre társasági tagokat. A rendkívüli közgyűlés összehívása az Alapszabályok szerint történt, feladata lesz egyes tisztségviselők megválasztása az 1976-ban esedékes tisztújításig terjedő időszakra. A főtítkári teendőket 1973-tól *Hofer Tamás* látta el, aki a közelmúltban a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályától az *Ethnographia* szerkesztésére kapott megbízást. Az *Ethnographia* szerkesztését *Hofer Tamás* csak úgy tudta elvállalni, ha a Társaság a főtítkári teendőktől felmenti. Az 1974. dec. 4-én megtartott választmányi ülésen elfogadtuk *Hofer Tamás* indokolt lemondását. Ez alkalommal is köszönetünket fejezzük ki értékes főtítkári munkájáért. A Néprajzi Társaság ellenőri feladatait hosszú évekig hűségesen, pontosan ellátó *Csipka László* tagtársunk elhunyt, emlékét kegyelettel megőrizzük.

A választmány főtítkárnak *Andrásfalvy Bertalan*t, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársát, ellenőrnek pedig *Rakovszky István*t, az MTA Pszichológiai Intézetének gazdasági vezetőjét jelölte.

A közgyűlés résztvevői kézfelemeléssel, egyhangúlag megválasztják a jelölteket: *Andrásfalvy Bertalan*t főtítkárnak, *Rakovszky István*t pedig a Társaság ellenőrének.

Elnök örömmel üdvözlí a két új tisztségviselőt, akik hivatali munkájuk mellett vállalják új feladataikat, ígéri, hogy az elnökség és a választmány segítségükre lesz a kezdeti nehézségek áthidalásában.

Andrásfalvy Bertalan főtítkárr megköszöni a Társaság bizalmát, igyekszik hasznára lenni a Magyar Néprajzi Társaságnak.

A tisztségviselők megválasztása után elnök a rendkívüli közgyűlést bezárja. Átadja az elnöklést *Katona Imr*ének: a Folklór Szakosztály ülése kezdődik *A magyar paraszti irásbeliség kérdéseiről*.

Kmf.

Gergely Pál sk.
jegyzőkönyvhitelesítő
Kara Tiborné sk.
jegyzőkönyvvezető

Katona Imre sk.
jegyzőkönyvhitelesítő

Ortutay Gyula sk.
elnök

A Magyar Néprajzi Társaság 87. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1975. június 18-án a Magyar Néprajzi Társaság 87. közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Felolvasótermében.

Jelen vannak: Ortutay Gyula elnök, Dömötör Tekla, Gunda Béla, Hoffmann Tamás, Tálasi István alelnökök, Andrásfalvy Bertalan főtítká, Kisbán Eszter titká, Fűzes Endre pénztáros, Rakovszky István ellenőr, Bodrogi Tibor, Katona Imre, Manga János, Morvay Péter, Takács Lajos szakosztályelnökök, Filep Antal, Halász Péter, Kósa László, Küllös Imola, Sárkány Mihály szakosztálytitkárok, Barabás Jónó, Börcsök Vince, Csukás Györgyi, Filöp Katalin, Gáborján Alice, Gergely Pál, Hagymásy Sándor, Hegyi Imre, Hofer Tamás, Horváth Terézia, Huley Alfréd, Igaz Mária, Istvánovits Márton, Juhász Antal, Károly Sándor, Kiss Irén, Kodolányi János, Korompay Bertalan, Kovács Ágnes, Kovács Emese, K. Kovács László, K. Kovács Péter, Kresz Mária, Kríza Ildikó, Martin György, Molnár Gyuláné, Morvay Judit, Nánási Mihály, Olsvai Imre, Paládi-Kovács Áttila, Pázsit Zsuzsa, Pogány Péter, Pókos Edit, Serfőző Józsefné, Szabó Piroška, Szántó Józsefné, Szokody Gyula, Tagányi Zoltán, Tárkány-Szűcs Ernő, Vincze István, Vitális Ilona, Voigt Vilmos, Zsigmond Gábor társasági tagok és vendégek. Kimentését kérte Csilléry Klára, Kecskés Péter, Szolnoky Lajos hivatalos elfoglaltság miatt, valamint Vargyas Lajos betegség miatt.

1. Ortutay Gyula elnök megnyitja a Társaság 87. közgyűlését, köszönti a megjelenteket. Megállapítja a közgyűlés határozatképességét, a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Hofer Tamást és Voigt Vilmost.

2. Elnök a választmány egyhangú határozata alapján javaslatot tesz a közgyűlésnek a *Györffy István Emlékérem* odaítélésére, valamint a fiatal kutatók jutalmazására alapított *Jankó János díj* kiadására. A közgyűlés egyhangúlag elfogadja *Dömötör Tekla* és *Vargyas Lajos* kitüntetését *Györffy István Emlékéremmel*. Főtítká ismerteti mindkét kitüntetett életrajzát, az odaítélés értékelő indoklását. Elnök ünneplés közepette átnyújtja az emlékérmeket *Dömötör Tekla* professzornak, majd felkéri a főtítkát, hogy *Vargyas Lajos* keresse fel, és a Társaság elismerését tolmácsolva, adja át az emlékérmeket.

A *Jankó János díj* átnyújtására 6. alkalommal került sor. A választmány *Zsigmond Gábor* jutalmazását javasolja, a főtítká ismerteti az indoklást. A közgyűlés jóváhagyja a javaslatot. Elnök ünneplés közben átnyújtja *Zsigmond Gábornak* a jutalmat.

Elnök a választmány határozata alapján javaslatot tesz tiszteleti tagok megválasztására. A közgyűlés kézfelemeléssel, egyhangúlag tiszteleti taggá választja a Lengyel Néprajzi Társaság elnökét, *Józef Burszta* professzort. Főtítká ismerteti az indoklást. Továbbiakban hazai társtudományok jeles kutatóit, valamint a néprajztudományban kimagasló érdemeket szerzett kutatókat választ a közgyűlés a Néprajzi Társaság tiszteleti tagjaivá. Főtítká ismerteti a választmány előterjesztését, ezzel egyetértésben a közgyűlés tiszteleti taggá választja *Bárczi Gézát, László Gyulát, Bálint Sándort, Luby Margitot, Rajeczky Benjamint*. Elnök bejelenti a közgyűlésnek, hogy a f. évi május 28-i választmányi ülésen egyhangú választmányi határozattal érdemes taggá választott *Ants Viires* észt kutatót, *Lajos Árpád, Nyárády Mihály, Vajkai Aurél* és *Vargha László* hazai néprajzkutatókat.

3. Elnök felkéri *Andrásfalvy Bertalan* főtítkát, hogy a 86. közgyűlés óta eltelt időszakról főtítkári beszámolóját tartsa meg. Közgyűlés a főtítkári beszámolót egyhangúlag elfogadja.

4. A gazdasági-pénzügyi helyzetről *Fűzes Endre* pénztáros tesz jelentést. A Számvizsgáló Bizottság jelentését *Hegyi Imre* olvassa fel. A pénztárosi és a számvizsgáló bizottsági jelentést a közgyűlés egyhangúlag elfogadja. Elnök a pénztárosi jelentéshez hozzáteszi, hogy Orbán Balázs munkájának újrakiadása jó úton halad, reméli, hogy ebben az évben megkapjuk az újrakiadáshoz szükséges engedélyt. A tagdíjbefizetésekről is számot adott a pénztárosi jelentés: a tagság 70%-a rendszeresen befizeti az évi tagdíjat. Elnök javaslatára a közgyűlés határozatként mondja ki, hogy a tagdíjat nem fizető tagoknak küldjünk felszólítást, hivatkozva az Alapszabályban rögzített kizárási indokokra. Minden évben vizsgáljuk felül a befizetéseket, és küldjük ki a felszólítást.

5. Elnök felkéri *Istvánovits Márton*t, hogy *A nyugati adygek (cserkeszek) etnopolitikai szervezetéről* szóló előadását tartsa meg.

6. Elnök a zárószó jogán szót emel az előadás néhány megfogalmazása ellen. Nem ért egyet *Istvánovits Márton* előadása bevezetőjében tett megállapításával, mintha a

magyar néprajztudomány elhanyagolná a Magyarországon kívüli stúdiumokat, és hungarocentrizmussal lenne vádolható. Kötelességének tekinti, hogy e helyen és nyomban rámutasson: a nemzetközi összefüggések és hazánkon kívüli témák vizsgálata kezdettől fogva jellemezte tudományszakunkat.

Elnök a közgyűlést bezárja.

Kmf.

Hofer Tamás sk.
jegyzőkönyvhitelesítő
Kara Tiborné sk.
jegyzőkönyvvezető

Voigt Vilmos sk.
jegyzőkönyvhitelesítő

Ortutay Gyula sk.
elnök

II.

A Györfly István Emlékérem odaítélése Dömötör Teklának és Vargyas Lajosnak

Dömötör Tekla az önállóult Folklore Tanszék docense, ma pedig tanszékvezető egyetemi tanára. A passiójátékok című könyvével 1936-ban doktorált. Naptári ünnepek, népi színjátszás című kandidátusi értekezése 1964-ben és A szokások költészete című tudományok doktori értekezése rá 10 évre jelent meg. Időközben számos jelentős tanulmánya látott napvilágot, elsősorban a néphit és a népszokások köréből. Több munkás-folklórral és mondakutatással kapcsolatos tanulmányt írt, továbbá tudományelméleti és tudománytörténeti áttekintései is jelentek meg. Tanulmányai és válogatásai egy része külföldi folyóiratokban és szaklapokban, illetve önálló kiadványokként is megjelentek.

Csaknem negyedszázada tart előadásokat a magyar néphit, népszokások, a mondakutatás, folklorisztikai alapfogalmak stb. témaköréből, vezet szemináriumokat; szakdolgozati és doktori értekezések témájának kitűzésével is segít tanítványokat nevelni.

Oktató és tudományos kutatómunkáján kívül számos tudományszervezési feladatkört is betöltött, illetve betölt ma is. Így 1952–1958 között az ő irányításával működött a Nagybudapesti Néprajzi Munkaközösség; aktív tagja volt a Munkásfolklórkutató Munkabizottságnak, évekig irányította a hazai mondakutatást, közreműködött a mondakatalógus készítésében. Az *Ethnographia* Szerkesztő Bizottságának tagja, Társaságunknak 1938-tól tagja és egyik alelnöke.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györfly István Emlékérmel 1975-ben *Dömötör Teklának* ítéli oda.
Budapest, 1975. június 18.

Andrásfalvy Bertalan sk.
főtitkár

Ortutay Gyula sk.
elnök

Vargyas Lajos a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjának volt igazgatója, jelenleg a Zenetudományi Intézet tudományos tanácsadója. A magyar népzene kutatás Kodály Zoltánt követő második nemzedékének egyik kiváló alakja, aki a folklórkutatás számos más területén is elismerésre méltó eredményeket mutathat fel. A j falu zenei élete, egy észak-magyarországi falu zenekincsének teljes és elemző feltárása után a magyar népzene ugorkori rétegeivel, a magyar verstan kérdéseivel, majd a magyar balladakincs történeti rétegeinek és európai kapcsolatainak feltárásával ért el kimagasló eredményeket és nemzetközi elismerést.

A vezetése alatt működött kutatócsoportban tudományos szervező munkáján kívül az egyetemen és a Zeneakadémián kifejtett oktató munkájával számos, különösen a népzene és a magyar népi tánc kutatásban jó eredményeket elérő, fiatalabb kutatót indított el és készített föl tudományos pályájára.

Mindezek alapján a Magyar Néprajzi Társaság Választmánya az 1970-ben alapított Györfly István Emlékérmel 1975-ben *Vargyas Lajosnak* ítéli oda.
Budapest, 1975. június 18.

Andrásfalvy Bertalan sk.
főtitkár

Ortutay Gyula sk.
elnök

III.

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés! Egy évvel ezelőtt *Hofer Tamás* főtitkári beszámolója néprajzi közéletünk fokozódó élénkülésére mutatott rá, melyről nemcsak a különféle társasági rendezvények, hanem az azokon tevékenyen résztvevő előadók és hozzászólók évek óta növekedő száma tanúskodik szemléletesen. Ma a Társaság 87. közgyűlésén e tevékenység további szélesedéséről és a néprajz iránti érdeklődés és megbecsülés növekedéséről számolhatunk be.

A Néprajzi Társaságnak a 86. közgyűlés óta 22 különféle rendezvénye volt. Ez a szám ugyan kevesebb, mint az azt megelőző évi 31, de ez a Társaság választmányi határozatának eredménye, mely tavaly a rendezvények túlságos szétforgácsolódásának elkerülésére havonta csak két társasági ülés, illetve szakosztályi ülés megtartását javasolta. E 22 rendezvény meghívóin azonban 118 előadó és előre felkért hozzászóló nevét olvashatjuk, s ez egyértelmű emelkedést mutat.

A rendezvények közül három többnapos vándorgyűlés, emlékülés, ill. konferencia, 4 plenáris ülés és 15 szakosztályülés volt, melynek egyike az időközi, rendkívüli társasági közgyűléshez kapcsolódott.

A rendezvények áttekintését a szolnoki vándorgyűlés méltatásával kell kezdenünk. Az előre meghatározott három témakörbe, a falu, a mezőváros és a tanyák néprajzi vizsgálatába vágó előadásokat a Társaság a szolnoki Damjanich János Múzeum segítségével a vándorgyűlés előtt már megjelentette, hogy a vándorgyűlésen csak a vitáknak és kiegészítéseknek adjon teret. E kötetek anyagának összehozása az előadók felkérésétől kezdve a kéziratok begyűjtéséig, fordításáig és szerkesztéséig igen nagy és áldozatos munkát követelő feladatot jelentett Társaságunk több tagjának, akiknek e helyen is köszönetet kell mondanunk. Ez a munka még most sem fejeződött be, mert az ott sok esetben idegen nyelven elhangzott felszólalások adják e vándorgyűlés 4. kötetét, mely nyomdakész állapotban van, és megjelenését a közeljövőben várhatjuk. Az előbb említett három témakörhöz és területileg főként az Alföldhöz kapcsolódó előadások ilyen formában való közreadása a vándorgyűlés előtt önmagában véve is jelentős kezdeményezés, mely külföldi tapasztalatokra épült. Az előadások nemcsak egy-egy témakör sokoldalú rokon tudományi megközelítéséről és azok tudományos eredményeinek szembesítéséről tanúskodnak, hanem a külföldi előadók magyar néprajzi, illetve hazájuk e magyar jelenségekkel rokon témáihoz kapcsolódó előadásaik egyszersmind európai környezetébe helyezték hazai néprajzi problémáinkat és kutatásainkat egyaránt. A vándorgyűlés hivatalos programjában 46 előadás szerepel, de az ezek vitájára szentelt időn túl számos alkalom adódott kisebb beszámolókra és megbeszélésekre, filmvetítésekre, kiállítások megtekintésére és tanulmányi kirándulásra. A hatalmas szerteágazó kérdésanyag azonban idő hiányában mégsem vezethetett ott a vándorgyűlésen elmélyült és eredményes vitákra, de úgy gondoljuk, hogy ennek ellenére a vándorgyűlés szemlélete, európai kitekintése tudománysszakunkat és a tudományos együttműködést rokon szakmáinkkal és európai kollegáinkkal nagymértékben előmozdította.

A népi halászat kutatásának II. Nemzetközi Konferenciáján Baján, 1974. jún. 27–30. között osztrák, csehszlovák, francia, lengyel, német, román, észt és magyar népi halászatkutatók vettek részt, és tartottak előadásokat. Nagy jelentőségű az itt elhatározott együttműködés a szakirodalom összegyűjtésére, egy dokumentációs központ felállítására, az előadások közlésére. Az itt megalakított szakmai bizottság ügyvezetője azóta bejelentette, hogy Ausztriában a Schloss Ort an der Donau-ban halászlát múzeum felállítására kerül sor, a résztvevő országok vándorkiállításával.

A múlt hónapban a Társaság az MTA Néprajzi Kutató Csoport rendezésében *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok* címmel tartott emlékülést. Itt Kriza János kiemelkedő személyiségével, a magyar folklórkutatás kezdetének történeti kérdéseivel s a Magyar Unitárius Egyház történeti szerepével foglalkozó előadások hangzottak el, erdélyi vendégek részvételével.

Előadói ülések (1974. szept.—1975. jún.)

Plenáris ülések:

1974. nov. 6.

Voigt Vilmos: A magyar folklór méretei 1850—2000 között. Felkért hozzászólók: *Dávid Zoltán* és *Kolossa Tibor*.

1975. márc. 26.

Honti János Emlékülés az Ókortudományi Társasággal közösen:
Dömötör Tekla: Honti János műfajelméleti munkássága
Szilágyi János György: Honti János és az ókortudomány

1975. ápr. 23. *Nils-Arvid Bringéus* professzor (Lund): A forráskritika kérdéseihez az etnológiai kutatásban (vetített képekkel)
1975. máj. 7. *Bjarne Stoklund* professzor (Koppenhága): Ökológia és fejlődés az északi háztípusok és építési szokások alakulásában (vetített képekkel)

Az Anyagi Kultúra Szakosztály ülései:

- (Szakosztályelnök: *Takács Lajos*, titkár: *Fülep Antal*)
1974. okt. 16. A TIT Néprajzi Szakosztályával közösen rendezett ülés
Vargha László: Építészettörténeti és néprajzi jellegű műemléki vizsgálat (A balatonakali példa, 1974.), (vetített képekkel)
1974. nov. 20. *Selmeczi-Kovács Attila*: Az olajosnővények szerepe a magyar népi műveltségben
1974. dec. 4. a Társadalomnéprajzi Szakosztállyal közösen rendezett ülés:
Róna-Tas András: A Volga-vidéki kert és a magyar őstörténet
1975. márc. 5. *Andrásfalvy Bertalan*: A népi vízhasználat és ártéri gazdálkodás történeti-néprajzi vizsgálata
1975. máj. 28. *Juhász Antal*: A Szeged-környéki tanyatípusok körülhatárolásához (település-gazdálkodás-életforma összefüggései), (vetített képekkel)

A Folklór Szakosztály ülései:

- (Szakosztályelnök: *Katona Imre*, titkár: *Küllös Imola*)
1975. jan. 15. *Bereczky Gábor*—*Vikár László*: Népzene gyűjtés a Volga-monti népek közt, népzenei példák bemutatásával
1975. febr. 19. A rendkívüli közgyűlést követő szakosztályülés: A magyar paraszti írásbeliség kérdései (vitaülés)
Bevezetőt mondott *Küllös Imola*, felkért hozzászólók voltak: *Gyenis Vilmos*, *Hudák Ilona*, *Voigt Vilmos*
1975. ápr. 16. *Szabó Júlia*: A naiv művészet történetisége (vetített képekkel)

A Nemzetiségi Szakbizottság a múlt esztendőben a Társaság Nemzetiségi Szakosztályává alakult át, és elnöke *Manga János*, titkára *Kósa László* lett, ez a szakosztály a következő üléseket tartotta:

1974. dec. 14. A magyarországi szlovák önkéntes néprajzi gyűjtők találkozója Békésesabán:
Manga János: Témák és módszerek
Krupa András: Néprajz és közművelés
Felkért hozzászólók: *Lami István* és *Koppány János*
A találkozót a Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége Honismereti Bizottságával és a TIT Békés megyei szervezetével közösen rendezte a szakosztály.
1975. jan. 15. *Vujicsics D. Sztóján*: A hazai szerbek és horvátok folklórkutatásának időszerű kérdései
1975. ápr. 9. *Krupa András*: A halállal kapcsolatos képzetek a Békés megyei szlovákoknál (hangfelvételekkel)
Tábori György: A Békés megyei szlovákok bútorai (vetített képekkel)

Az elmúlt közgyűlés elfogadta a választmány javaslatát, és megalakította a *Társadalomnéprajzi Szakosztályt*. Elnökévé *Bodrogi Tibort*, titkárává pedig *Sárkány Mihályt* választotta. Az új szakosztály a következő üléseket tartotta:

1974. dec. 4. az Anyagi Kultúra Szakosztállyal közösen rendezett ülés:
Róna-Tas András: A Volga-vidéki kert és a magyar őstörténet
1974. dec. 18. *Boglár Lajos*: Venezuelai indiánok 1968—1974. (vetített képekkel.)
1975. febr. 5. *Csalog Zsolt*: Egy tradicionális bányászfalu: Istenmezeje
Felkért hozzászóló: *Andrásfalvy Bertalan*

Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály ülései:

- (Szakosztályelnök: *Morvay Péter*, titkár *Halász Péter*)
1974. nov. 27. *Együd Árpád*: Balladagyűjtés Somogyban

1974. dec. 17

Király Lajos és Király Lajosné: Népdalgyűjtés a kaposvári járásban (hangfelvételekkel)
 Felkért hozzászólók: *Kriza Ildikó és Olsvai Imre*
 A TIT Néprajzi Szakosztályával közösen a bukovinai székelység népi kultúrájával foglalkozó estre került sor. Előadást tartottak: *Kiss Lajos, Martin György és Andrásfalvy Bertalan.*
 Közreműködött az *érdi Pávakör, Tamás Menyhért* költő és *Jancsó Adrienne* előadóművész.

A Társaság folyóirata az *Ethnographia* a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával elérkezett a 86. évfolyamához. Megjelent az 1975. 1. szám, a 2–3. szám nyomdában van. A *Néprajzi Hírek* tagtársainknak járó tájékoztató jellegű kiadvány, a Társaság költségvetésében biztosított keretből jelenik meg. Hamarosan kiküldésre kerül az 1974-ről elmaradt 3–6. számmal együtt az 1975. évi 1–2. szám. A 3–4. szám megjelenése a III. negyedévben várható. Ugyancsak a Társaság költségvetéséből jelent meg a *Studia Ethnographica* 7. száma, a *Szemlélet, módszer és eredmény Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly munkásságában* című füzet az *Ethnographia* különnyomataként. A 8. szám *Balassa Iván:* Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához című, az *Ethnographiában* megjelent előadása a hozzászólásokkal együtt hamarosan elkészül.

Társaságunk megindította *A magyarországi nemzetiségek néprajza* c. sorozatot, melynek szlovák, délszláv, román és német kötete mintegy 55–60 ív terjedelemben nyomdába került. A kiadást a Magyar Tudományos Akadémia, a Kulturális Minisztérium és a Nemzetiségek Demokratikus Szövetségei anyagi támogatása teszi lehetővé.

Sajnálattal jelentem, hogy Orbán Balázs munkájának újranomása és kiadása még nem oldódott meg, az erre biztosított összeget azonban a jövő évre átmenthettük. A kiadás engedélyeztetésének reményét nem adjuk fel.

A Társaság választmánya a legutóbbi közgyűlés óta öt alkalommal tartott ülést: 1974. okt. 16., dec. 4., 1975. febr. 19., ápr. 23., máj. 28. Rendkívüli közgyűlést hívott össze a Társaság 1975. febr. 19-én, ahol a közgyűlés elfogadta a választmány javaslatát: *Hofer Tamást* az *Ethnographia* szerkesztésével ráháruló elfoglaltsága miatt, saját kérésére, felmentette főtitkári tisztségétől és a következő tisztújító közgyűlésig terjedő, mintegy másfél éves időszakra *Andrásfalvy Bertalant* bízta meg a főtitkári teendőik ellátásával. A rendkívüli közgyűlés az elhunyt *Csipka László* ellenőr helyébe *Rakovszky Istvánt* választotta a Társaság ellenőrének.

A Néprajzi Társaság tagjainak száma az elmúlt esztendőben 100 taggal gyarapodott. Jelenleg a tagok száma 763 fő. Sajnos, a rendezvények látogatottságában, itt elsősorban a szakosztályülésekre gondolunk, ez a taglétszám-növekedés nem mutatkozik meg. E jelenséggel a jövőben foglalkoznunk kell, és esetleg a szakosztályülések korai időpontjában keresendő egyik oka, amint erre a Társasághoz érkező több észrevétel is utal.

Tisztelt Közgyűlés! Röviden beszámoltam az elmúlt év eredményeiről és munkájáról, melynek utolsó harmadában kaptam megtisztelő hivatalomat. Felesleges hangsúlyoznom, hogy az eredmények között név szerint nem említet tagtársaink egész sorának mennyi áldozatkész munkája van, s abban a jelenlegi főtitkárnak vajmi kevés része lehetett. A főtitkár ugyan a közgyűlésen a tagságnak ad számot a Társaság eredményeiről és a vezetőség tevékenységéről, de egyben a Társaság tagsága részéről kifejezi a tagság köszönetét és megbecsülését agilis vezetői, elnöke, ügyvezető alelnöke, titkára és szaktitkárai felé. Az őket ért kitüntetések közvetve a Társaság megbecsülését is jelentik, s ehhez a Társaság tagsága nevében is gratulálunk: *Ortutay Gyula* Társaságunk elnöke a kormány magas kitüntetését, az Állami Díj I. fokozatát kapta, ügyvezető alelnökünket *Balassa Ivánt* a Dán Királyi Tudományos Akadémia választotta külföldi tagjai közé, *Hofer Tamás* pedig az Erixon Alapítvány kitüntetését kapta.

A Magyar Néprajzi Társaság számos más társasággal, intézménnyel és állami szervezettel együttműködik. Hosszasan sorolhatnánk ezeket, a Hazafias Népfront Honismereti Bizottságától kezdve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatig és számos megye végrehajtott bizottságáig. Ezek közül hadd emeljem ki a Szlovák Néprajzi Társasággal kötött együttműködési szerződést. Ennek keretében *Manga János* és *Krupa András* részt vesz a Szlovák Néprajzi Társaság szentmártoni közgyűlésén. A Társaság a jövőben még jobban és még szélesebben kíván támaszkodni más társaságok, intézmények segítségére, és számít együttműködésükre, hiszen újabb nagy feladatok előtt áll, melynek szervezése máris széles együttműködésben folyik. Ezek közül a legfontosabbak az ősszel megrendezésre kerülő Finnugor Kongresszus és a békéscsabai Nemzetiségi Konferencia, valamint az 1976-ban sorra kerülő pécsi vándorgyűlés, melynek központi kérdése a magyar

népművészet lesz. A Társaság minden tagja tudja, hogy nem szűkebb szakmai érdeklődés élteti, hanem az a hit, hogy tevékeny alakítója hazánk mai és jövőendő közművelődésnek. Kérem beszámolómmal elfogadását.

Budapest, 1975. június 18.

Andrásfalvy Bertalan sk.
főtitkár

IV.

Pénztárosi jelentés

Az 1974. költségvetési évet az előző évről áthúzó 117 500 Ft pénzmaradvánnyal nyitottuk. A Magyar Tudományos Akadémia 93 900 Ft támogatást nyújtott Társaságunknak. Saját bevételeink: 24 200 Ft, tagdíjak befizetéséből és kiadványok eladásából. Az 1974-ben rendelkezésünkre álló 235 600 Ft-ból f. évben kiadásainkra fordítottunk 119 600 Ft-ot. 116 000 Ft-ot 1975-re hoztunk át, mely magában foglalja az 1973. évben Orbán Balázs munkájának újrayomására az MTA által rendelkezésünkre bocsátott 90 000 Ft támogatás összegét, valamint az 1974. évi Néprajzi Hírek nyomdai költsége részben 1975-ben kerül kifizetésre.

Az 1974. évi kiadásaink is a Társaság működésével kapcsolatosak. Az év folyamán rendszeresen megrendezett üléseink, vidéki rendezvényeink költségei, mint pl. az 1974. őszén Szolnokon rendezett vándorgyűlés, kiadásaink tetemes részét teszik ki. A Néprajzi Híreket 1972-től folyamatosan megjelentetjük, pénzügyi fedezetét az Akadémia támogatása biztosítja, ezenkívül 1974-től a Studia Ethnographica sorozat folytatására 10 000 Ft-ot fordíthattunk.

Az 1974. év folyamán a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya a „nemzetiségi néprajzi kutatás támogatására” 115 000 Ft-ot biztosított. Ebből f. évben 15 000 Ft-ot használtunk fel a tatai és a békéscsabai nemzetiségi rendezvények kiküldetési és egyéb költségeire, 100 000 Ft-ot pedig 1975-ben a békéscsabai nemzetiségi konferencia megrendezésére, ill. a konferenciára megjelenő nemzetiségi kötetek nyomdai költségeire fogjuk felhasználni.

Budapest, 1975. június 18.

Füzes Endre sk.
pénztáros

V.

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 87. évi közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvény a szokásos fenntartással megadassék és neki lelkiismeretes munkájáért köszönet szavazzassék.

Budapest, 1975. június 18.

Gráfik Imre sk.
számvizsgáló

Hegyri Imre sk.
számvizsgáló

Rakovszky István sk.
ellenőr

A Magyar Néprajzi Társaság 88. közgyűlése

I.

Jegyzőkönyv

Készült 1976. június 16-án a Magyar Néprajzi Társaság 88. közgyűlésén, a Magyar Tudományos Akadémia Nagytermében.

Jelen vannak: Ortutay Gyula elnök, Balassa Iván ügyvezető alelnök, Andrásfalvy Bertalan főtitkár, Kisbán Eszter titkár, Dömötör Tekla, Hoffman Tamás, Gunda Béla, Tálasi István alelnökök, Katona Imre, Manga János, Morvay Péter szakosztályelnökök, Fűzes Endre pénztáros, Rakovszky István ellenőr, Balogh József, Báthory János, Bellon Tibor, Benedek Katalin, Csoma Zsigmond, Dienes Erzsébet, Dobos Ilona, Ecsedy Csaba, Erdős Klára, Földes János, Földes László, Földesné Györgyi Erzsébet, Gáborján Alice, Garzó Ágnes, Gergely Pál, Gergely Katalin, Gráfik Imre, Hagymássy Sándor, Halász Péter, Horváth Iván, Huley Alfréd, Igaz Mária, Istvánovits Márton, Kovács Ágnes, Krupa András, Macskásy Pál, Molnár Mária, Molnár Mihály, Nagy Dezső, Némethné Fülöp Katalin, Ofella Sándor, Pócs Éva, Padányi Ágnes, Patai Mária, Petercsák Tivadar, Péter László, Pogány Péter, Réthei Prikkel Lajos, Sárkány Mihály, Selmecezi Kovács Attila, Sinkovics Istvánné, Szabadfalvi József, Szántó Józsefné, Szent-Györgyi Katalin, Tagányi Zoltán, Tárkány-Szűcs Ernő, Vajkai Zsófia, Varga Mariann, Vitális Ilona, Winkler Ferenc, Zsigmond Gábor társasági tagok és vendégek, továbbá Kara Tiborné jegyzőkönyvvezető.

1. *Ortutay Gyula* a Magyar Néprajzi Társaság elnöke megnyitja a közgyűlést, üdvözi a megjelenteket, és megállapítja, hogy a szabályszerűen összehívott közgyűlés határozatképes. Jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Kisbán Esztert és Katona Imrét.

2. Elnök a *Jankó János díjra* vonatkozóan ismerteti az elnökség és választmány határozatát: *Ecsedy Csaba* a Néprajzi Múzeum tudományos titkára részére javasolja a díj átadását. Közgyűlés egyhangúlag elfogadja a javaslatot, elnök pedig átadja a Jankó János díjat Ecsedy Csabának. Főtitkár felolvassa az indoklást.

3. Elnök a tiszteleti és érdemes tagok megválasztására vonatkozóan ismerteti az elnökség és választmány határozatát: külföldi tiszteleti taggá választani javasolja ifj. *Kós Károlyt* és *Faragó Józsefet*, érdemes taggá pedig *Jagamas Jánost*. Belföldi tiszteleti taggá *Manga János* megválasztását javasolja az elnökség és választmány. Valamennyi jelöltről külön-külön szavaz a közgyűlés és a javaslatokat elfogadja; tiszteleti taggá megválasztja ifj. *Kós Károlyt*, *Faragó Józsefet*, *Manga Jánost*, érdemes taggá megválasztja *Jagamas Jánost*. Főtitkár felolvassa az indoklást.

4. Elnök felkéri *Andrásfalvy Bertalan* főtitkárt, hogy jelentését terjessze a közgyűlés elé. Közgyűlés a beszámolót egyhangúlag elfogadja.

5. Elnök felkéri *Fűzes Endre* pénztárost, hogy az elmúlt évi pénztári jelentést terjessze a közgyűlés elé, továbbá felkéri az elnök *Gráfik Imre* számvizsgáló bizottsági tagot, hogy a pénztárosi jelentést követően a számvizsgáló bizottság jelentését terjessze a közgyűlés elé. A közgyűlés mindkét jelentést egyhangúlag elfogadja.

6. Elnök bejelenti, hogy hatodik napirendi pontként a három évenként ismétlődő tisztújításra kerül sor. Elnök kéri a közgyűlést, hogy a most leköszönő tisztikar és választmány lemondását fogadja el. Felkéri *Morvay Pétert*, hogy mint korelnök a közgyűlés elnöki tisztét lássa el. Morvay Péter korelnök a június 8-i választmányi határozat alapján javaslatot tesz az elnök személyére. A Magyar Néprajzi Társaság elnökének *Ortutay Gyula* akadémiakust javasolja: a közgyűlés egyhangúlag elfogadja *Ortutay Gyula* megválasztását. *Ortutay Gyula* átveszi az elnöki teendőket ellátását, köszönetet mond újbóli elnökké választásáért, majd a választmány határozata alapján javaslatot tesz a tisztikar további tagjaira, szakosztályelnökökre és titkárokra, a választmány tagjaira. Mielőtt elnök felolvasná a tisztikarba és választmányba javasoltak névsorát, utal arra, hogy a választmány 3 tagú jelölőbizottságot küldött ki, a választmány az ő javaslatukat vette figyelembe, továbbá sor került az Alapszabályban előírt rotációra is.

Elnök által ismertetett javaslat alapján a Közgyűlés megválasztja az új tisztikart és választmányt az 1976–1979. évre.

Elnök: *Ortutay Gyula*

Ügyvezető alelnök: *Balassa Iván*

Alelnökök: *Dömötör Tekla, Gunda Béla, Hoffmann Tamás, Tálasi István*

Főtitkár: *Andrásfalvy Bertalan*

Titkárok: *Gráfik Imre, Zsigmond Gábor*

Pénztáros: *Fűzes Endre*

Számvizsgáló bizottság: *Hegyí Imre, Bellon Tibor*

Jogtanácsos: *Tárkány Szűcs Ernő*

Ellenőr: *Rakovszky István*

Szakosztályok:

Anyagi Kultúra Szakosztály elnöke: *Takács Lajos*, titkára: *Filep Antal*

Folklor Szakosztály elnöke: *Istvánovits Márton*, titkára: *Küllös Imola*

Önkéntes Gyűjtő Szakosztály elnöke: *Morvay Péter*, titkára: *Halász Péter*

Nemzetiségi Szakosztály elnöke: *Manga János*, titkára: *Kósa László*
Társadalomnéprajzi Szakosztály elnöke: *Bodrogi Tibor*, titkára: *Sárkány Mihály*
Néprajzi Hírek szerkesztői: *Szemerkenyi Ágnes*, *Tárkány Szűcs Ernő*

A választmány tagjai:

Bárth János (Kalocsa)
Boglár Lajos
Csülléry Klára
Domonkos Ottó (Sopron)
Ecsedy Csaba
Ferenczi Imre (Szeged)
Juhász Antal (Szeged)
Katona Imre
Kisbán Eszter
Kodolányi János
Kresz Mária

Kriza Ildikó
Kurucz Albert (Szentendre)
Martin György
Morvay Judit
Paládi-Kovács Attila
Pócs Éva
Szabó László (Szolnok)
Szilágyi Miklós (Szekszárd)
Szolnoky Lajos
Ujváry Zoltán (Debrecen)
Vincze István

A választmány póttagjai:

Barabás Jenő, *Dankó Imre*, *Ikvai Nándor*, *Kovács Ágnes*, *K. Kovács Péter*, *Voigt Vilmos*.

Elnök külön utal arra, hogy ismét választottunk jogtanácsost *Tárkány Szűcs Ernő* személyében. Korábban is volt ügyésze a Társaságnak dr. *Papp László*, aki a jogi népszokások és néphagyományok területén is kiemelkedő érdemeket szerzett. 40 éven keresztül volt tagja a Társaságnak, 1973-ban hunyt el.

Elnök az új tisztikar nevében ismételtlen megköszöni a tagság bizalmát, utal arra, hogy a Társaság életében évek óta tartó fellendülés tapasztalható, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a Társaság 825 főnyi tagsága. A Társaságnak nincsenek anyagi gondjai, a Magyar Tudományos Akadémia biztosítja a Társaság anyagi támogatását. De ez kötelez is bennünket, így nemzetközi feladatok egész sorát vállaltuk, nagy érdeklődéssel kísért rendezvényekről számolhatunk be, a nemzetiségi kutatás új korszaka kezdődött az utóbbi években. A szakosztályi előadások témáinak megválasztásában legyünk igényesebbek, gondosabbak, olyan témákat tűzzünk ki, amelyek bázisai lehetnek az Új Magyarság Néprajza, a Néprajzi Atlasz összegező munkálatainak.

7. Elnök felkéri *Dömötör Tekla* egyetemi tanárt, hogy *Típusalkotás a magyar népmondákban* című előadását tartsa meg. Közgyűlés az előadást nagy tetszéssel fogadja. Elnök megköszöni az Előadónak értékes előadását.

8. Minthogy egyéb indítvány és írásbeli bejelentés nem érkezett, elnök köszönetet mond a résztvevőknek megjelenésükért, és a Magyar Néprajzi Társaság 88. tisztújító közgyűlését bezárja.

Kmf.

Kisbán Eszter s. k.
jegyzőkönyvhitelesítő
Kara Tiborné s. k.
jegyzőkönyvvezető

Katona Imre s. k.
jegyzőkönyvhitelesítő

Ortutay Gyula s. k.
elnök

Andrásfalvy Bertalan: Főtitkári beszámoló

Tisztelt Közgyűlés!

A Magyar Néprajzi Társaság tevékenységének középpontjában a néprajztudomány eredményeinek közkinccsé tétele, közművelődésünkbe való közvetítése áll. Az 1975-ös 87. közgyűlés óta eltelt esztendő e célt szolgáló 21 rendezvényéről adok számot, melyen 103 előadó és felkért hozzászóló szerepelt.

Két alkalommal került sor többnapos konferenciára: 1975. okt. 28–31. között Békéscsabán volt a Magyar Néprajzi Társaság Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferenciája, melyet a Nemzetiségek Demokratikus Szövetségeivel együttműködve szervezett, a maga nemében első Közép-Kelet-Európában. A konferencia valóban nemzetközi érdeklődést váltott ki, 70 külföldi vendég érkezett és vett részt a három fő kérdés köré csoportosuló 40 előadásán és a konferenciát kísérő rendezvényeken, kiállításokon, népművészeti műsoron és a tanácskozást befejező kirándulásokon.

Az első témát a nemzetiségi néprajzi kutatás elvi és módszertani kérdéseinek megvitatása képezte. Különös hangsúlyt kapott itt a kétnyelvűség, mint a műveltség áramlásának, kicserélődésének, gazdagító átvételének feltétele. A második kérdéskörben a gyakorlat került előtérbe, a népi kultúra azon elemeivel foglalkoztunk, melyek az új, nemzetiségi közműveltségben helyet kaphatnak. Végül számos előadás az egyes nemzetiségek körében folytatott néprajzi kutatások eredményeit ismertette. *Ljubomir Dukov*, a konferencia egyik bolgár vendége hazatérve, egyik levelében többek közt e szavakkal jellemezte a konferenciát: „A rendezés valóban alkotó légkört tudott kialakítani... és az elért eredmények nemcsak tudományos téren, hanem politikailag is jelentősek”. A konferenciának a TIT Békés megyei szervezete, Békéscsaba város és Békés megye Tanácsa volt a házigazdája, és mindent megtettek, hogy a tudományos program zavartalan legyen és a mintegy 150 résztvevő eredményesen tanáskozzon, és jól érezze magát. Az itt végzett eredményes munka felvetette azt a gondolatot — a külföldiek részéről is —, hogy az ilyen jellegű konferenciákat 3–4 évenként megismételve, rendszeressé kellene tennünk. A Nemzetiségkutató Konferencia azt bizonyítja, hogy a nemzetiségek nemcsak elválasztják a szomszéd országokat, hanem hídként és kapocsként is szolgálhatnak ugyanazon népek között. Ez, az egymás mellett élő népek szükségszerű barátságának gondolata benne volt a Magyarországi Néprajzi Társaság alapító okmányában, és ezt a Magyar Néprajzi Társaság sohasem tagadta meg.

1975. nov. 10–12-én az ELTE Folklore Tanszékével közös konferenciánk volt az összehasonlító műfajelmélet tárgyköréből. A tanácskozáson többek között irodalomtörténészek, okorkutatók és a nyelvrokon népek nyelvész kutatói is részt vettek, és értékes előadásokat tartottak.

Plenáris ülés

1976. máj. 5.

Rákóczi Ferenc születésének 300 éves jubileuma alkalmából a TIT Néprajzi Szakosztályával közösen rendezett emlékülés
Voigt Vilmos: Rákóczi kora és a magyar folklór, közreműködtek Jancsó Adrienne és Faragó Laura.

Az Anyagi Kultúra Szakosztály ülései:

(Szakosztályelnök: *Takács Lajos*, titkár: *Filep Antal*)

1975. okt. 2.

N. N. Csebokszarov moszkvai professzor: Társadalmi, gazdasági típusok — etnikus közösségek

1975. nov. 19.

Csülléry Klára: A csuklós támlájú pad. Egy műveltségi elem terjedésének tanulságai

1976. márc. 17.

Szilágyi Miklós: A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben

1976. ápr. 21.

Erdélyi Mihály: Talajművelés, talajerózió Dél-Braziliában (vetített képekkel)

A Folklor Szakosztály ülései:

(Szakosztályelnök: *Katona Imre*, titkár: *Küllös Imola*)

1976. jan. 7.

Szalmási Pál: A Kőműves Kelemen ballada kaukázusi előzményei
Felkért hozzászólók: *Istvánovits Márton* és *Vargyas Lajos*

1976. febr. 4.

Komoróczy Géza: A sumer költészet műfaji problémái

1976. márc. 3.

Pisztor Ferenc: Afro-kubán folklorisztikai hagyományok továbbélése és tükröződése az 1961–1971 közt Kubában észlelt pszichiátriai kórképekben.

Nemzetiségi Szakosztály ülései:

(Szakosztályelnök: *Manga János*, titkár: *Kósa László*)

1975. dec. 3.

Horváth Iván: Évkezdő szokások a nyugat-magyarországi horvátoknál (hangfelvételekkel)

1976. ápr. 7.

Kálmánfi Béla: A bányász-paraszt élet hagyományai Esztergom környéke szlovák és német nyelvű nemzetiségi népdalaiban (vetített képekkel és hangfelvételekkel)

1976. máj. 12.

Felkért hozzászóló: *Manherz Károly* és *Nagy Klára*
Az ELTE Néprajzi Tanszékének hallgatói *Barabás Jenő* és *Katona Imre* vezetésével a Dél-Somogyban végzett kutatásaikról számoltak be Magyarok és horvátok Babócsán címmel. Előadók voltak: *Barabás Jenő*, *Szuhay Péter*, *Máté Judit*, *Kovács Katalin*, *Vass János*.

A Társadalomnéprajzi Szakosztály ülései:

(Szakosztályelnök: *Bodrogi Tibor*, titkár: *Sárkány Mihály*)

1975. nov. 5. *Kovács Emese, Szabó Piroska, Zsigmond Gábor*: Változásvizsgálat Zsombón (egy társadalomnéprajzi kutatás tervezetének és első eredményeinek bemutatása)
1976. jan. 21. *Ecsedy Csaba*: Kutatóúton Ghana-ban (vetített képekkel)
1976. máj. 26. *Agüero Irma* kubai folklórkutatásairól, *Vajkai Zsófia* perui tanulmányútjáról számolt be (vetített képekkel és hangfelvételekkel).

Az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály ülései:

(Szakosztályelnök: *Morvay Péter*, titkár: *Halász Péter*)

1975. nov. 26. Az 1974. évi gyűjtőpályázat díjnyertes pályaműveiből: *Mohácsi Bálintné* (Tiszaroff): Paraszti önéletrajz. *Tomisa Ilona* (Somogy m.): Egy törzsökös pásztorcsalád története (a Hazafias Népfrent Honismereti Bizottságával közös rendezvény)
1976. febr. 18. *Mádai Gyula*: Hagyományos erdőgazdálkodás, erdei munkások a Bükk néhány borsodi községében. Felkért hozzászóló: *Erdélyi Zoltán*
1976. márc. 31. *Szabó Lajos*: Három XVII. századi prédikátor néprajzi hagyatékát ismertette
1976. ápr. 28. A bukovinai székelység néphagyományát gyűjtő munkabizottság megbeszélése. *Szilágyi Miklós* a bukovinai székelyek kutatási bázisa, a székelyi múzeum gyűjtőmunkájáról számolt be. *Újváryné Kerékgyártó Adrienne*: Az egykori bácskai népművészeti táborok munkájának eredményeiből. *Morvay Péter*: a bukovinai székely kutatásokkal foglalkozó jubiláris kiadvány tervezetét mutatta be, a kiadvány anyagi támogatására a Tolna megyei termelészövetkezetek tettek ígéretet.

Kiadványaink kérdésére áttérve jelenthetem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és az Akadémiai Kiadó támogatásával a Társaság folyóirata, az *Ethnographia* 1975. évi 87. évfolyamának 1. és 2–3. száma megjelent, a 4. szám a közeljövőben jelenik meg. Az 1976. évi 88. évfolyam első két számának kézírata nyomdában van. A *Néprajzi Hírek* 1975. évi 1–6-ig terjedő számok elkészültek, a Társaság tagjai kézhez kapták, az 1976. évi 1. szám kézírata nyomdában van.

1975. szeptemberére a várpalotai Városi Tanács elkészítette a *Bán Aladár emlékezete* c. kiadványt, a Várpalotán tartott Bán Aladár emlékülés előadásainak anyagát. A könyvet a Finnugor Kongresszus vendégei is megkaphatták.

Elkészült a négy nemzetiségi kiadvány: német, szlovák, szerbhorvát és román nyelven. A Magyar Tudományos Akadémia 320 000 Ft külön póthitelt biztosított erre a célra, a Kulturális Minisztérium Központi Kulturális Alapja 200 000 Ft-ot, a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 100 000 Ft-ot juttatott a kiadvány megjelentetésére. E nemzetiségi kiadványok az anyanyelvi néprajzi kutatás fellendítését és a műveltség megőrzését szolgálják, igen keresettek határainkon kívül is.

A választmány 5 alkalommal tartott ülést: 1975. okt. 2., dec. 10., 1976. márc. 3., máj. 26., jún. 8.

A Néprajzi Társaság taglétszámának további emelkedése azt mutatja, hogy a néprajztudomány, a népi műveltség értékei iránt egyre nő az érdeklődés hazánkban. Az elmúlt esztendőben 71 új társasági tagot vettünk fel, a jelenlegi taglétszám 825 fő. Az örvendetes taglétszám-növekedéssel nincsen arányban a szakosztálygyűlések látogatottsága. A Társaság más rendezvényei, pl. vándorgyűlése iránt nagyon nagy érdeklődés tapasztalható ugyanakkor. Ismételten felmerül a kérdés, nem a szakosztályülések időpontja korai-e. Későbbi időpontban rendezni előadásait az Önkéntes Gyűjtő Szakosztály, látogatottsági aránya is magasabb. A kései kezdés az aznap visszautazni kívánó kollégák részvételét tenné lehetetlenné.

Tisztelt Közgyűlés! Kegyelettel emlékezünk meg Társaságunk elhunyt tagjairól. Az elmúlt esztendőben távozott *Bárczi Géza*, a Társaság tiszteleti tagja, a magyar nyelvészet neves tudósa, *Schram Ferenc* a néphit, népszokások és különösen a boszorkányperek csendes, szerényen dolgozó, kitűnő kutatója. *Fülöp István* zalaegerszegi és *Tóttösy Edít* budapesti lakosok, a Társaságnak évtizedek óta tagjai. Meg kell emlékeznünk *Vujicsics*

Tihamér népzenekutatóról és zeneszerzőről, aki repülőszerencsétlenség áldozataként, fiatalon, tele kutatási tervekkel távozott.

Beszámolómat a Társaság előtt álló szeptemberi vándorgyűlés előkészületeiről szóló tájékoztatással zárom. „A népművészet tegnap és ma” gondolatkörben megrendezésre kerülő konferenciára mintegy 300-an jelentkeztek. A tanácskozás egybeesik a VII. Dél-Dunántúli Népművészeti Hét rendezvényeivel, melynek ez évben Pécs város és Baranya megye a házigazdája. A Társaság tudományos tanácskozása reméljük, közvetlenül azoknak ad majd segítséget, akik a magyar népi műveltség értékeinek művészi felhasználásán munkálkodnak. Kérem beszámoló jelentésem elfogadását.

Budapest, 1976. június 16.

Andrásfalvy Bertalan s. k.
főtitkár

III.

Pénztárosi jelentés

Feladataink végrehajtásához a Magyar Tudományos Akadémia rendszeres anyagi támogatást biztosít. 1975-ben működési kiadásaink fedezésére az MTA költségvetési támogatása:

a Társaság saját bevétele tagdíjakból és kiadványból	95 800 — Ft,
áthúzódó <i>Néprajzi Hírek</i> miatt maradvány volt	29 600 — Ft,
	26 000 — Ft
Összesen:	151 400 — Ft,

1975. évi kiadásaink fedezésére fordítottunk 125 700 — Ft-ot,

1976-ra áthúzódó pénzmaradvány (*Néprajzi Hírek* miatt) 25 700 — Ft,

Az 1975. év legjelentősebb rendezvénye a békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia volt. A konferenciára a Magyar Néprajzi Társaság a Nemzetiségek Demokratikus Szövetségeivel együttműködve négy nemzetiségi kiadvány kiadását határozta el. A kiadványok nyomdai előállítására külön támogatást biztosított:

a Magyar Tudományos Akadémia	320 000,— Ft,
a Központi Kulturális Alap	200 000,— Ft,
a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya	100 000,— Ft.

1975-ben a német nemzetiségi kiadvány készült el, a szlovák, román szerbhorvát pedig az 1976. év I. félévében. A kiadványok nyomdai költségének kifizetésére 1976-ban került sor.

A békéscsabai konferencia költségeihez hozzájárult még a Kulturális Minisztérium Nemzetiségi Osztálya 15 000, Ft-tal, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia külön 10 000 Ft-ot biztosított 6 fő külföldi vendég meghívására. Anyagilag is legtöbbit vállalt a konferencia megrendezése során Békés megye Tanácsa, az illetékeseknek itt is köszönetünket fejezzük ki.

Az 1975. évi beszámoló után röviden tájékoztatjuk a közgyűlést az 1976. évi tervekről: ősszel kerül sor Pécsen a *népművészet tegnap és ma* konferenciára, mely egyben a Társaság vándorgyűlése. A jelentkezőktől 50,— Ft részvételidíjat kértünk. A részvételi díjakból és egyéb támogatásokból megjelentetjük a konferencia előadásainak szövegét rotaprint eljárással. A pécsi konferenciához Baranya megye Tanácsa, a NIT és a HÍSZÖV jelentős anyagi támogatást nyújt. Mindent megteszünk, hogy a pénzügyi források minél gazdaságosabb felhasználásával emeljük a népművészeti konferencia sikerét.

Budapest, 1976. június 16.

Füzes Endre s. k.
pénztáros

A Számvizsgáló Bizottság jelentése

Alulírottak, mint a Magyar Néprajzi Társaság 88. évi közgyűlése által kiküldött számvizsgálók és ellenőr jelentjük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság számviteli nyilvántartását a mai napon megvizsgáltuk, és miután azt rendben találtuk, javasoljuk, hogy a pénztárosnak a felmentvényt a szokásos fenntartással adja meg a közgyűlés, és lelkiismeretes munkájáért köszönet szavaztassék.

Budapest, 1976. június 16.

Gráfik Imre s. k.
számvizsgáló

Rakovszky István s. k.
ellenőr

Hegy Imre s. k.
számvizsgáló

ISMERTETÉSEK

Bálint Sándor: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/1978. 2. Szeged, 1976. 626 l.

Balogh István

Egy nagy terjedelmű és nagy igényű sorozat első kötetét veszi az olvasó a kezébe. A szerző neve nemcsak Szegeden ismert, a nagyközönség is olvashatta — el is kapkodta — két más, Szegedről szóló, népszerűsítő, de mégis a legmagasabb tudományos követelményeknek is eleget tevő művét Szegedről (Bp., 1959.) és Szeged népeletéről (Bp., 1968.).

Az itt ismertetett mű Szeged népeletének enciklopédiája, a szónak abban a klasszikus értelmében, amikor az enciklopédia egy-egy tárgyról szóló ismeretek teljességét jelentette. Az enciklopédia alapja, a *Szegedi szótár* két kötete (Bp., 1957.) már két évtizede megjelent ugyancsak a szerzőtől. Már abban is benne volt egy élet munkája, ebben — és a remélhető folytatásokban — mind az szélesebb körű értelmezést kapott, ami amabban csak szótári megjelölés. A szó és fogalom mögött meglevenedik a „szögedi nemzet”, az alföldi cívisparaszttság (parasztpolgárság) egyik típusának mindennapi élete. A néprajz valóságos feladata szerint teljes a kép erről a társadalmi csoportról. Mert nemcsak a jól elhatárolható közösség anyagi műveltségét, társadalmi szerkezetét, hanem a szellemi kultúrájának, hitvilágának — mondhatni ideológiájának — a mindennapi élet keretében történő megnyilatkozását is összefoglalja.

A mezőgazdaságról szóló fejezet (513–567. l.) egyaránt tárgyalja a határ talajszerkezetét, a felszíni formákat, azok népi elnevezését, tulajdonságait, a művelési technikát, az eszközöket, a határhasználat társas szervezetét, a paraszti szokásjogot és az egyes munkákhoz kapcsolódó hiedelmeket, rítusokat. Általában tehát mindazt, amit egy hagyományos életformában élő paraszti közösség nemzedékről-nemzedékre örökölt, innen-onnan átvett, megtapasztalt, tapasztalás után megfelelőnek tartva, saját céljaira áthasonított, amit racionálisan meg tud indokolni, de azt is, amit irracionális módon megtartott és gyakorolt. Lényegében véve egy táj 100 éves parasztkultúrájának a foglalata ez a mű.

Ezt a módszert következetesen alkalmazza a többi fejezetben (építkezés, otthon, vízi élet, pásztorzkodás, állattartás) is. E módszer és szemlélet révén most már nincs vita arról, hogy mi az, ami Szeged parasztnépét, minden más hasonló közösségtől, csoporttól megkülönbözteti, és mik azok a karakterjegyek, amiket maga a „szögedi nemzet” saját magára jellemzőnek érzett, és amelyekről mások, a kívülállók is úgy érezték, tudták és látták, hogy megkülönböztető vonások, s azok csak a szegedi parasztságra jellemzőek.

A tanulmány fejeletet ad arra a sokat vitatott — de a sokféle megközelítés ellenére megnyugtató módon körül nem határolt — kérdésre, hogy mi révén válik egy kisebb-nagyobb csoport jól felismerhető vonásokkal jellemezhető közösségé.

BÁLINT Sándor szegedi nemzetéhez hasonló közösséget a magyarságon belül másokat is ismerünk, és mindegyik a feudális korszakban, többféle tényező eredőjeként alakult ki (Kunság, Jászság, Hajdúság, székelység). Szeged civistársadalmához legközelebb a debreceni, hasonló társadalmi képlet áll. A néprajz és a társadalomtörténet számára nem lenne okulás nélkül való látni, hogy a középkorban azonos feltételek mellett létrejött két mezőváros társadalmának élete, a történeti tényezők hatására milyen eltérő irányokban fejlődött.

A két város cívisnépe a XIX. században, amikor már részletesebb adataink vannak az összehasonlításra, annyira eltérő képet mutat, mintha két különböző szigeten élnének.

Az út a XVI. század közepéig nagyjából párhuzamosan futott, bár már ekkor is mutatkozott némi eltérés köztük. Alapjában véve mindkettő kereskedelmi, forgalmi központ, Debrecenben a szekeres fuvarozás, Szegeden a vízi teherszállítás a jellemző. De Szeged a mezővárosok szőlőművelő-agrár típusába, Debrecen pedig az állattartó-agrártípusába sorolható. Mindkettőnek megyényi kiterjedésű pusztai legelői vannak. Dehát Szeged a XVI. század közepén török helyőrségi város lett, vegyes török-délszláv-magyar lakossággal. Népe nem pusztult ki, Debrecené sem, de Debrecen egyöntetű magyar

népességét nemcsak megőrzi, hanem gyarapítja is. Szeged hódoltság alatti magyarságának kulturális szervezője a katolikus egyház missziós ferences rendje, autonómiája legfeljebb vallási jellegű, Debrecen azonban teljes értékű igazgatási, vallási, kulturális autonómiát tud kifejleszteni, puritán hitbuzgó kálvinista színezettel és intézményekkel. Ezt a szinte városállamot a XVII. század végén, Debrecen megfelelő öntudattal „keresztyén respublikának” nevezte.

A XVIII. században a megerősödő állami centralizáció idegensége és az állami hatalommal is támogatott ellenreformáció állandó nyomása miatt Debrecen népe úgy érezte, hogy autonómiája, vallása és — talán magyarsága is — veszélyben forog. Sikertelen védekezési kísérletek után ezért sündisznó módjára szüntelen ellenállásba burkolódik, szinte belső emigrációba, belső gettóba szorul. Elég népes, elég homogén és elég művelt ahhoz, hogy az ideerőszakolt idegen, főleg német katolikus telepeseket is saját gettójukba szorítsa, fizikai és szellemi értelemben egyaránt. A korábban eleven igazgatási és kulturális autonómia külső formákat őrző liturgiává merevedett.

A szegedi civisségnek pedig a XVIII. század a nagy korszaka. Bár itt is külön-külön városrészekben él egymás mellett a német polgárság, a délszláv betelepülők és őslakos magyarság csoportja, a nyelvnél is erősebb válaszfal, a vallás nem áthághatatlan gát. A népi vallási gyökerekkel sem szakított a katolikus egyház, a magyarság iránt nyitottabb piarista rend körében kivirágzik a korai népi romantika.

A mű első fejezetének (7—52. l.) tanúsága szerint könyvtárt betöltő művek írják le — szinte MÓRA Ferenczel bezáróan — a Város (ez BÁLINT Sándor szóhasználata) kultúráját, amelyben elválaszthatatlanul összeötvöződött a XVIII. században új életre kelt, középkor óta élő népi katolicizmus a tanító rend által propagált írásos műveltséggel. Az ötvözet mindenképpen sikeres volt. Bár nem igazolható tételesem, — de kérdezhető, hogy az etnikai keveredés nem járult-e hozzá ahhoz a dinamizmushoz, amely Szeged parasztságára oly jellemző volt a XVIII—XIX. században egyaránt. Biológiai, gazdasági és szellemi mozgékonyság ez. Nemcsak a saját 816 km² terjedelmű határt népesítette be, tette a sívó homokot kultúrtájává, hanem átcsapott Bács, Békés, Pest és Torontál megye 145 faluján is (140—252. l.).

Ha e ponton megint párhuzamot vonunk Debrecen e korszakbeli fejlődésével, akkor itt nemcsak fejlődésről nem lehet beszélni, de inkább biológiai-gazdasági stagnálást látunk. A XVII—XVIII. századi gazdálkodási forma (pusztai pásztorkodás némi földműveléssel) ekkor konzerválódik, sőt az agrárjelleg ekkor hatja át az egész város társadalmát a patricius polgártól a céhes mesterekig. De ekkor következik be Debrecenben a népi, paraszti kultúra és az írásos művelődés szétválása is.

Az igaz, hogy a XIX. század első felének búzakonjunktúrája Szegednek jobban kedvezett. Ekkor lett az alföldi táj gabonapiacának középpontja, a vízi szállítás révén bekapcsolódhatott az európai piacgazdálkodásba, bekapcsolódhatott a tőkés vállalkozásokba.

De úgy tűnik, paraszti népének szelleme is nyitottabb volt az új korszak lehetőségei felé. Mert az igaz, hogy szőlő- és gyümölcskultúráját szélesebb keretekben patricius polgárai fejlesztették ki, de az intenzív kerti kultúrák (dohány, paprika) technikájának, tapasztalatainak, eljárásainak kifejlesztése mégis a parasztság szellemi teljesítménye volt.

Amit itt érzünk, e folyamat történeti ábrázolásának hiánya. Ebből a szempontból a Debrecen-kutatás némileg többet produkált Szegednél.

Azért nem hallgathatjuk el irigységünket sem, amelynek két forrása van. Egyik az a gazdag irodalmi anyag, amit a szerző Szeged népe jellemzésére fel tudott sorolni, a másik az, hogy Debrecen ilyenekkel nem bír, s még ami van, az is feltárára vár.

BÁLINT Sándor szegedi szintézisében a magyar néprajztudomány valamennyi fontos kérdésére — ha szűkebb tájra vonatkozóan is — megtalálhatók a felelethez szükséges adatok. Az utóbbi három évtized néprajzi kutatásában — a parasztság anyagi kultúráját, különféle folklórjelenségeket feldolgozó monográfiák mellett — lesz néhány olyan is, amelyik a társadalmi néprajz számára időtálló alapokat adhat (mint Kiss Lajos két kötete, *A szegény ember élete* és *A szegény asszony élete*, az átányi monográfia), ezek közé sorolhatjuk BÁLINT Sándor eddig megjelent és remélhetőleg hamarosan megjelenő szegedi köteteit.

Juhász Antal (szerk.): Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből. Kistelek Nagyközség Tanácsa. 1976. 554 l. 41 kép, számos rajz, térkép és táblázat.

Bárth János

Kistelek, a városiasodó Csongrád megyei nagyközség, 1976-ban ünnepelte telepítésének kétszázadik évfordulóját. Ebből az alkalomból több mint félezer oldalas szép könyvet adott ki, amelyben a szerzők emléket állítottak a kisteleki nép kétévszázados nehéz történelmének. A kemény kötésű, zöld borítójú impozáns könyvet 13 fős szerzői munkaközösség írta JUHÁSZ Antal szerkesztő vezetésével. A szerzők 1975-ben foghattak hozzá a munkához. Mivel az évfordulóig kevés idő állt rendelkezésükre, eleve lemondtak arról, hogy a történelem és népelet egészére kiterjedő falumonográfiát alkossanak. Olyan tanulmánykötetet készítettek, amelynek írásai áttekintik Kistelek múltjának legfontosabb korszakait, és bemutatják az itt élő lakosság néprajzi képének legjellemzőbb vonásait.

A kötet négy jelentősebb részre tagolódik. Elején MOHOLI Károly ismerteti Kistelek természeti földrajzát, majd helytörténeti tanulmányok következnek. Ezek után közel 200 oldalon néprajzi írásokat olvashatunk. A kötet végén adattárat találunk, amelyben Kistelek történetének fontosabb írásos dokumentumai kerültek közlésre. Alábbiakban elsősorban azokra a tanulmányokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek néprajzi témájúak, illetve néprajzi szempontból tanulságosak.

Kistelek történetének legkorábbi, 1848-ig terjedő korszakát OLTVAI Ferenc mutatta be. Tanulmányából élénk táru egy különös sorsú, viszonylag későn települt Duna—Tisza közti falu létrejöttének sok viszontagsága, és a kisteleki nép úrbéri viszonyainak, küzdelmeinek, gazdálkodásának háromnegyed évszázada.

Kistelek helyén a középkorban valószínűleg templomos kun falu állt. Területe a XVIII. században Szeged pusztája volt. 1776-ban felsőbb rendeletre kihalították Szeged határából az új Kisteleket, és Félégyházától valamint Szegedtől egyenlő távolságra, fontos utak találkozásánál 100 telek kimerésével kijelölték az új faluhelyet. A telepítést földesúrnak Szeged városa végezte. A települők egy része Szegedről, más része Észak-Magyarországról jött. Az új Kistelek Tápé után Szeged második jobbágyfaluja lett. Az új település népének úrbéri viszonyait évenként kötött szerződés szabályozta. OLTVAI Ferenc tanulmányából — sokszor Tápéval összehasonlítva — részletesen megismerhetjük a feudális korszak Kistelek úrbéri viszonyait, szolgáltatásait, népességi és gazdasági struktúráját. Tanulságosak a község igazgatásáról és háztartásáról szóló fejezetek. A sok ismeret közreadó, nagy alaposággal megírt tanulmány valószínűleg még jobb lett volna, ha gondosabb szövegfogalmazással készül. Pl. a szerző bevett táji szakzsargonként köznyelvi szövegben sokszor használja a „választott község” fogalmát anélkül, hogy egyszer, talán a legelső előfordulásnál megmagyarázná a kifejezés jelentését. Csak gyaníthatjuk, hogy a „választott község” valamiféle szegedi igazgatási testület neve lehetett, amelynek a 32. jegyzet tanulsága szerint jegyzőkönyvei is voltak. BÁLINT Sándor *Szegedi szótár*ából kell megtudnunk, hogy a városi közgyűlést nevezték így egy időben Szegeden.

A további helytörténeti tanulmányokat PERNEKI Mihály, id. JUHÁSZ Antal, KANYÓ Ferenc, FÓRIZS Sándor, PÁLINKÁS Pál, RÉVÉSZ Pál és PAP István írta, bemutatva Kistelek további történeti pályáját, az egykori társadalmi egyesületeket, a szövetkezeti mozgalom, az állategészségügy, a közoktatás és a közművelődés történetét.

Néprajzi szempontból a kötet legfontosabb tanulmánya JUHÁSZ Antal: *A kisteleki tanyák települése és élete* c. szép és alapos írása. Miként a szerző is utal rá, a magyar tanyatörténet tanulságait nagy határu alföldi parasztvárosok tanyafejlődésének sajátosságaiból szűrték le a kutatók. A magyar településnéprajzi kutatás viszonylag keveset tud a falvak határának tanyásodásáról. Ezért is nagyon jelentős a kisteleki tanyák történetének feltárása és bemutatása. Kistelek területén a telepítés előtt Szeged-felsővárosi gazdák már tartottak szállásokat elsősorban állatteleltetés céljából. 1776 után az új kisteleki lakosok is hamarosan szállásokat létesítettek határukban. Ezek a szállások azonban a régi szegedi pusztai telephelyekkel ellentétben kezdettől fogva a földművelés érdekeit szolgálták elsősorban. A megtelepedés után 8 évvel, 1784-ben már 73 szállást jeleztek Kistelek határában, ahol egyébként ebben az időben 162 jobbágyesalád élt. Nagyon tanulságos a 327. oldalon leírt fejtegetés a nyomásokról. Kistelek határát ugyanis a telepítéskor 3 calcaturára osztották. A jobbágyok úgy kapták meg földjeiket, hogy egy-egy rész jusson mind a három calcaturában. Ugyanakkor tudjuk, hogy az 1784-ben térképen feltüntetett 73 szállás szántóföldeken állt. Legtöbb a legintenzívebben művelt második nyomásban. Látszólag ellentmondással állunk szemben, hiszen közsímsert, hogy az igazi nyomáskényszer és a szétszórt tanyák építése kizárja egymást. Az ellentmondást JUHÁSZ Antal oldja

meg, amikor rámutat arra, hogy Kisteleken a nyomások valószínűleg csak határbeosztási rendszer keretében szolgáltak, pl. így kerültek rá az 1778. évi megtelepedés utáni első térképre. Valóságban soha nem volt nyomáskényszer Kisteleken. Így korán kialakulhattak a szántóföldi tanyák. Módszertanilag is nagyon fontos, hogy e megfigyelést leírta JUHÁSZ Antal, mivel hasonló ellentmondás éle más helyeken is kerülhet a kutató. Ez az eset is figyelmeztet arra, hogy a régi határtérképek idegen mérnökök által feljegyzett adatai, földratai önmagukban nem mindig értelmezhetők pontosan. Csak a helyi agrártörténet alapos ismeretében lehet viszonylag biztos sikerű a vállalatásuk.

Nagy erénye a dolgozatnak, hogy a kisteleki tanyafejlődés menetét, utóbb már szinte szociografikus eszközökkel, végigkíséri napjainkig. A tanyatípusokat ERDEI Ferenc kategóriái szerint csoportosítva mutatja be. A 349. oldalon érdekes következtetésre jut JUHÁSZ Antal. Mivel az 1783–84. évi összeírásban hét olyan telkes jobbágyot talált, akinek nem volt háza, úgy ítéli meg, hogy ezek már állandóképpen szálláson laktak. Az összeírás megjelent az Adattár 2. tételeként a könyv 502–506. oldalán. Tanulmányozása után úgy vélem, hogy más magyarázat is elképzelhető. Az említett hét jobbágy ugyanis olyan házban, illetve olyan telken is lakhatott, ahol több család élt együtt. Ezt tükrözi az összeírás rendszere. A nevezett helyeken és még sok házatlan zsellér esetében is a bal szélen feltüntetett házszám után két, esetleg több név következik, azoké a családfőké, akik abban a házban laktak. Erre sok példa van más helységek korabeli összeírásaiban is. Az összeírók általában utcasorban házról-házra haladtak, és mindenkit ott irtak össze, ahol lakott. A hét háználkülinek mondott jobbágy neve szerepel a sorban, így valószínűleg bent laktak a faluban a 37., 40., 111., 140., 158., 168., 171. sz. házakban. Ha szálláson laktak volna, akkor nem szereplnének a sorban, hanem meg sem lennének említve, vagy jobb esetben a sor végére lennének csapva a pusztai lakóhelyükre utaló megjegyzéssel. Erdemes lenne további alapos kutatásokkal tisztázni a kérdést.

A további néprajzi tanulmányokat BÖRCSÖK Vince, FELFÖLDI László, SÜLI Éva, JUHÁSZ Antal írta. BÖRCSÖK Vince a hagyományos állattartást mutatja be. Természetesen elsősorban a kezestartást, illetve a tanyai jószágértékesítési módjait, jellemző sajátosságait és jelentőségét ismerteti. FELFÖLDI László az emberi élet fordulóihoz kötődő szokásokat vette számba. SÜLI Éva önkéntes gyűjtő a kisteleki népi gyógyítás hagyományából örökölt meg egy csokorra valót. Végezetül JUHÁSZ Antal az egyes kézműves mesterségek kisteleki történetét, eszközanyagát, termékeit és munkamódszereit mutatja be.

Fölöttébb hasznos és jól segíti a tanulmányok használatát a kötet végén levő tárgymutató. Tanulságosak és szépek a néprajzi fényképek, különösen JUHÁSZ Antal néhány művészi ihletésű tanyai fotója.

Ferenzi Imre: Népi szokásrend Szőregen (251–324 l.); Viseleti módok Szőregen (325–369 l.). In: *Szőreg és népe* (szerk.: HEGYI András). Szeged, 1977. 404 l., 171 fénykép, szerb nyelvű összefoglalók.

Paládi-Kovács Attila

Miközben a néprajztudomány központi folyóiratainak, évkönyveinek lapjairól hivatovább kiszorulnak a terepen végzett néprajzi kutatómunka eredményeit összegző közlemények, vidékről és külföldről újabb és újabb anyagközlő kötetek, gyűjtemények kerülnek a tudomány szak vérkeringésébe. Jórészt a vidéken alkotó kollégáknak, a vidéki és a külföldi (főként romániai) könyvkiadásnak köszönhető, hogy a magyar népi kultúráról valló forrásművek nem apadnak el, hanem újabbakkal gyarapodnak évről évre. Csongrád megye és Szeged város különösen dicséretes munkát végez. Az 1971-ben kiadott *Tápé története és néprajza* c. kötet után, amely mintául, követendő példának állítható minden hasonló célkitűzésű vállalkozás elé, 1977-ben több jeles munkát adtak ki ismét. A *Szőregi nemzet*, BÁLINT Sándor nagyszabású, összefoglaló műve mellett, amely megérdemelten vonja magára a fő figyelmet, ne feledkezzünk meg a *Szőreg és népe* c. kötetben megjelent nagy értékű néprajzi tanulmányokról sem.

A testes kötetet Szőreg újjátelepítésének 230. évfordulójára adták ki. Ez az egykori Torontál megyéhez tartozó, magyar és szerb nyelvű lakosságot egyesítő község jó terepe a néprajzi gyűjtőnek. Szőregen KÁLMÁNY Lajos óta PÉTER László gyűjtött legtöbbet, s ezért neki több néprajzi fejezettel is szerepelnie kellett volna ebben a kötetben. Sajnos a néprajzot mindössze két dolgozat képviseli, amelyek nem adhatnak átfogó képet a népélet egészéről.

Népi szokásrend Szőregen a címe FERENCZI Imre hosszabb lélegzetű tanulmányának, amely módszertanilag is tanulságos szerkezeti rendbe ágyazottan követi végig az emberi életút hagyományok, iratlan törvények által szabályozott fordulópontjait, elemzi az egyén és a közösség kapcsolati formáit, az autonóm paraszti közösség és a közigazgatás viszonyát. Nem tartja mellékesnek a szokások hátterében meghúzódó egyházi, vallási előírásokat s a még inkább megbúvó hiedelmeket sem. Tudatában van, hogy a szertefutó szálakat igen nehéz összefogni, mert — szavai szerint — „a néphagyománynak egy közösségben is olyan mélységei vannak, mint a tengerszem”. Adatközlői nyomán helyenként utal a szomszédos magyar és szerb lakosságú községekben fellelhető egyezésekre, de a hangsúlyt nem az összevetésekre, hanem a szőregi szokáshagyományok alapos, jól rendszerezett leírására helyezte. Tanulmányának így is páratlan értéke az együtt élő magyar és szerb közösség hagyományainak párhuzamos bemutatása, az eltérések regisztrálása. Esetenként kiemelten szól egyes szerb sajátosságokról mint amilyen a két világháború között még létező *famílija* (nagycsalád) vagy a *svečar* (*kršna slava*), ami az apa névadó, fiúágon öröklődő védőszentjének családi ünnepe. Erre a napra üres kalácsot sütöttek, *koljivot* főztek (a pap által megszentelt, édesített, főtt búza).

A tanulmány négy nagyobb fejezetre tagolódik. A *szokásrend közösségi és családi kialakítása* c. első fejezet a közigazgatás és a faluközösség szervezete, irányító, reguláló szerepe mellett a család és a vagyon, a patriarchális családmódel, a családtagok megszólítása és a rokonsági terminológia, a műrokonság (koma és *kum*) és a szomszédság kérdéskörét öleli fel. Ez utóbbit nemcsak azért tartjuk fontosnak, mert néprajzi irodalmunkban alig olvashatunk a szomszédsági kapcsolatokról, hanem azért is, mert ezt a kérdést a társstudományok (pl. szociológia) mind többet vizsgálják. A következő fejezetben (*Beleszületés a közösségbe*) a gyermekáldás fogadását, a születéskorlátozás terjedését, a szüléssel, a gyermekágyas asszony és az újszülött ellátásával kapcsolatos szokásokat mutatja be. A keresztelés és a névadás szokásait, a *csökönek*, *csököcsinálónak* nevezett keresztelői lakomát — ami nevében belső-ázsiai török népeknek fiúgyermek születését köszöntő ünnepi lakomájával áll kapcsolatban —, és a szokáskörhöz kapcsolódó rítusok archaikus rétegét KÁLMÁNY Lajos szőregi adatainak felhasználásával sikerült a szerzőnek rekonstruálnia (vö. *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*. Bp., 1885.).

A harmadik és egyben legterjedelmesebb alfejezet *Belépés a felnőttek rendjébe* címen tárgyalja a legénysorba lépés és a párválasztás, majd a házasságkötés igen gazdagon sorjázó szokásait. (Kimaradt a gyermekkor, a serdülőkor problematikája, s csak röviden érinti a legényélet állomásait. A leányéletről, „leánykodásról” a kötet másik, viseletről írott néprajzi tanulmányában esik szó.) A szőregi magyarok és szerbek régebben nem házasodtak egymással. Ennek tulajdonítható, hogy a szerbek gyakran a közeli Deszkről, Újszentivánról vagy távolabbi szerb községekből hoztak maguknak feleséget. Házasodási kapcsolataik Oszériáig értek, s ezzel magyarázható, hogy a szőregi búcsúra Szerbiából is jártak vendégek. Talán a szülők fokozott beleszólásával függött össze, hogy a szerbeknél még élénken él a leányzóktetés szokásának emléke. FERENCZI teljes részletességgel rögzíti a leánykérés és jegyváltás, a lakodalmi előkészületek és az esküvő minden mozzanatát. A társadalmi vonatkozásokra (pl. a menyasszonyi kelengye tételes felsorolására) éppúgy kiterjed a figyelme, mint a lakodalmi játékokra (*kárlátó*, *tyúkverő*) s olyan szőregi sajátosságokra, mint „az újember avatása” vagy az „újasszony pohara”. A szerbek lakodalmi szokásait rövidebben, de szintén sok színnel rajzolja meg.

A negyedik alfejezet az *Egyéb családi ünnepek* címet viseli, és a névnapozás, illetve a már említett szerb *svečar* szokásait örökíti meg.

A kötet másik néprajzi tanulmánya a *szőregi népviseletek* megörökítését tűzte célul. Ezt a vállalkozást azért is nagyra kell értékelnünk, mert a Dél-Álfföld magyar és szerb népviseleteiről néprajzi irodalmunk kevés jól dokumentált, megbízható leírással rendelkezik, meg azért is, mert a Szeged-vidéki, bánsági lakosság régebbi viselethagyományát nem könnyű a polgárosult viseletmódok hátterében megkeresni. A szőregiek a XIX. század végétől számítva alig pár évtized alatt jutottak el a bő gatyától a csizmával viselt *magyar- és német ruhán*, a szerb *szőrnadrágon* és a mindkét nemzetiség által kedvelt *prűccsös nadrágon* át a cipőt igénylő pantallóig. Mintha a szerbek tovább ragaszkodtak volna viseleti hagyományaikhoz. Amikor a magyar lakosság már a piacról szerezte be a ruházkodásához szükséges anyagokat, a szerb asszonyok még mindig kitartottak a *rác-vászon* mellett. Sok szerb asszony szötte maga a két világháború között is a *peškivre* (tőrülközőre) való vásznat, és fonta a *tyülímek* (gyapjúszötte takaró) szövéséhez a gyapjút.

Külön fejezet szól a csecsemő és a gyermeköltözékekről. Az iskolás korú magyar fiúk a legtöbb családban csizmát kaptak, viszont a szerb gyermekeket meleg gyapjúharisnyában és bocskorban (*opanke*) járatták szüleik. A bocskor legavatottabb ismerői Szőregen a szerbek voltak. Sok fajtája közül kettőt kedveltek különösen: a szíjjal varrottat

és a részöggel szögelgetet. A magyarok inkább fölverték a felperdülő orrú, alacsony sarokvédőjű, magas fejű bocskort, mint a szerbek. Aratáskor a századforduló idején még ún. *kancabocskort* kötöttek a lábukra a magyar parasztok is, de 1914 táján elhagyták, és inkább a *nyelves bocskorral* próbálkoztak.

A női viselet legarchaikusabb elemeit, pl. a *párta* formáját már nem lehetett megállapítani, olyan régen letűntek. Sok eltérést regisztrál a dolgozat a szerb és a magyar női viselet között. A magyar menyecskék *bukorra kötött* selyemkendővel kötötték be a fejüket, a szerbek brokátselyemből készült, a kontyra helyezett *kapat* viselték. Míg a magyar lányok esküvői ruhája 1920 előtt csak elvétve volt fehér, a szerb menyasszonyok már előbb is fehérben esküdtek. Ők hagyták el előbb az ünnepeken hordott, könnyű selyemkötők viselését, de a hétköznapi *kecele* (*kecelja*) ma is fontos darabjuk. A szerb leányok sajátos ékszere volt a *szeferin* vagy *dukát*, a nyakban hordott, aranyérmékből készített füzér. Napjainkig elmaradhatatlan eleme a szőregi női viseletnek a *szegedi papucs*. Ez maradt meg legtovább a hagyományos jegyajándékok közül; ma is vőlegénye anyjától kapja a menyasszony.

FERENCZI Imre két néprajzi tanulmányának forrásértékét csaknem 100 db fényképmelléklet növeli.

Gunda Béla: Bátky Zsigmond. A múlt magyar tudósai. Főszerkesztő: ORTUTAY Gyula. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. 175 l.

Paládi-Kovács Attila

Az elmúlt években a néprajztudomány több kiemelkedő egyéniségéről jelent meg tartalmas kismonográfia *A múlt magyar tudósai* c. sorozatban. A HERMAN Ottóról, JANKÓ Jánosról, SEBESTYÉN Gyuláról, HONTI Jánosról kiadott könyvecskék mellett számon kell tartanunk a KODÁLY Zoltánról, BARTÓK Béláról, FÉNYES Elekről, VÁMBÉRY Árminről, BEÖTHY Leórról stb. közölteket is, mert nekik helyük, szerepük van a néprajzi kutatás történetében. Kár, hogy folyóirataink ez ideig nem figyeltek fel erre a sorozatra, és adások maradtak az ismertetésével.

Legutóbb BÁTKY Zsigmondról, tudománytörténetünk egyik legkevesébé ismert, de minden bizonnyal egyik legnagyobb tudósáról jelent meg kötet. Szerzője, GUNDA Béla az 1930-as években munkatársa, tanítványa volt a Néprajzi Múzeumban, s egyike azoknak, akiket BÁTKY vitára, fájó kritikára érdemesített. GUNDA professzor saját személyes emlékeit, BÁTKYtól kapott leveleit, sok eddig lappangó ismeretlen adatot idézve alkotta meg a BÁTKYról szóló irodalom eddigi legteljesebb, legárnyaltabb írását. Ebben a könyvben — mint az összes BÁTKYról szóló cikkben — a tudós lelkületét, emberi magatartását elemző sorok a legérdekesebbek. „Töprengő, tépelődő, kritikuss egyéniség volt” — írja róla GUNDA Béla. BÁTKY „Nem vélt írások, baráti gosztusok és elfogult rajongók révén lett tudóssá. Rajongói nem is voltak, csak tudósi tevékenységének tisztelői vették őt körül, akik megtanulták tőle, hogy a tudományos eredmények minden rögéért és gyöngyszeméért szellemi küzdelmet kell folytatni.” (167. l.) MARÓT Károly, aki tanulmányának beillő, hosszú nekrológot írt az általa is igen tisztelt pályatárs emlékezetére (lásd Néprajzi Értesítő 1939. 355–363.), BÁTKY tudósi alkatának, lelkületének számos alapvonását felfedte. Szerinte „korlátlan igazságkeresésre való beállítottsága (és ami ennek természetes emberi visszaja: „örök kételye” is) megmagyarázza, miért volt BÁTKY hivatalból atyai pártfogója minden tehetségnek, nyílt ellene minden tehetségtelennek . . . nem szerette, ha valaki megítélése szerint túlnagyt vagy túlmerészen produkált, különösen olyat, amit ő még nem tartott volna kivihetőnek”. (360. l.)

Az ifjú etnográfus nemzedék mégis hozzá járt tanulni, s többen adták tanújelét hálájuknak. Nemesak az etnográfus VAJKAI Aurél, de a folklorista HONTI János is BÁTKY Zsigmond emlékének ajánlotta egy-egy tanulmányát. A Néprajzi Múzeum akkor fiatal munkatársai: FÉL Edit, PALOTAY Gertrúd, MÁRKUS Mihály, HERKELY Károly, NEMESKÉRI János kívánságára BARTUCZ Lajos igazgató 1938-ban felkérte a nyugdíjas BÁTKYt, hogy hetenként egy délelőtti szakmai „beszélgetéseket” tartson velük.

A könyvecske számot ad BÁTKY alkotó korszakairól, emberföldrajzi, kartográfiai, szerkesztői munkálkodásáról, etnológiai tájékozódásáról és legfontosabb kutatási eredményeiről. BÁTKY a tárgyi néprajz csaknem minden területén maradandót alkotott. Életművének értékét nem publikációinak száma és terjedelme biztosítja, hanem a bennük megfogalmazott tételek igazsága. Igen fontosak a népművészet, a táplálkozás, egyes föld-

művelő eszközök, a kisiparok és háziiparok rendszerezésében, történeti alakulásának felvázolásában elért eredményei is, de egyet kell érteni GUNDA Bélával abban, hogy legjelentősebb kutatási területe a népi építkezés, a ház- és lakáskultúra volt. 1930-ban három jelentős tanulmányt is publikált ebből a tárgykörből (*A magyar sátor és emlékei; A magyar ház eredetéhez; Magyar tűzhelyek és háztípusok*). Ezekben megfogalmazott téziseit az eltelt közel fél évszázad alatt a néprajztudomány csak kiegészíteni, megerősíteni tudta, megcáfolni nem. Eredményeire azóta a rokon tudományok (régészet, nyelvtörténet, őstörténet) művelői is fölfigyeltek. BÁTKYnak a ház- és lakáskultúra körébe vágó tanulmányait, cikkeit még ma is érdemes lenne gyűjteni (pl. *A magyar néprajz klasszikusai c. sorozatban*). Erre nem annyira a BÁTKY emlékéket őrző tudománytörténetnek, mint inkább a mai, élő kutatásnak lenne szüksége.

GUNDA Béla könyve egy kicsit elégtételt szolgáltat BÁTKYnak mindazokkal szemben, akik őt lebecsülték, másokkal szembeállítva kicsinyelték, vagy etikus tudósi magatartását idegenkedve szemlélték, értetlenül ítélték meg. Egy kicsit elégtétel ez a kötet BÁTKY igazi tanítványainak, tisztelőinek is. GUNDA Béla úgy rajzolja meg a nagy néprajztudós portréját, úgy értékeli teljesítményét, hogy közben nem kicsinyel, nem sért meg másokat. Munkájából így is teljesen világos, hogy a JANKÓ János örökét átvevő, művét folytató, a Néprajzi Múzeumot költöztető, újjászervező és igazgató, a Néprajzi Értesítőt szerkesztő, a tárgyi néprajzi kutatásoknak irányt szabó és némely pontjában máig érvényes akadémiai programot kidolgozó BÁTKY helye a legnagyobbak között van a magyar néprajztudomány képzeletbeli panteonjában. Ez a kötet nélkülözhetetlen lesz a magyar néprajzi kutatások fejlődéstörténetének megrajzolásához. Mégsem „tudománytörténetet író” kollégáinknak ajánlom elsősorban, hanem az élő magyar néprajz elkötelezett munkásainak, akiknek BÁTKY tudósi etikája, tudományszeretete példát mutathat, akiket BÁTKY aktuális gondolatokkal teli, kutatási programot megfogalmazó írásai ma is inspirálhatnak, munkára ösztönözhetnek.

Knézy Judit: Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII—XX. sz.)
Somogyi Almanach 26. Kaposvár, 1977. 91 l., valamint **A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csököly, Rinyakovácsi és Kisbajom belsősomogyi községekben.**
Somogyi Múzeumok Közleményei 2. 1975. 103—118 l.

Kisbán Eszter

Örvendetes gyorsan, bár éppen ennek érdekében könyvészetileg sajnos két külön nemű részben került közlésre KNÉZY Juditnak a belső-somogyi Csököly táplálkozását bemutató néprajzi kismonográfiája. Előzménye a szerzőnek 1974-ben, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen doktori értekezésésként megvédett, *Csököly község népi táplálkozása c. munkája.*

A jelzett XVIII—XX. századi periódusban a táplálkozás téma forrásadottságai e helyt is azonosak a nálunk általában megszokottal. Az időszak korábbi részéből szinte kizárólag az élelmiszerkészlet választékának kérdéséhez nyújtanak adatokat közvetlen történeti források. Számbavételük mellett a munka gerincét így a századfordulóval kezdődő későbbi szakasz táplálkozásának részletes bemutatása képezi, a szerző 1968—1973 között végzett terepmunkája anyagának alapján. Az ételállomány ismertetése az önálló kötetbe, az étkezések szervezete és a táplálkozás szervezete pedig a külön közölt cikkbe került. A csökölyi anyag kontrollját három szomszédos községben e célból folytatott párhuzamos vizsgálatok jelentik. A munka célkitűzése ennek a helyi anyagnak a feltárása, belső összefüggéseiben való elemzése. A területi kitekintés célzatosan szűkre fogott, csak megyebeli anyagot von a tárgyalásba: a témában publikált igen csekély korábbi somogyi tudósítással konfrontál, illetve esetenként publikálatlan, elsősorban zselici megfigyeléseket közül kisebb részletek eltérése, egybeesése köréből a szomszédos kistájak gyakorlatában. A gazdálkodás kérdését a címbe kiadástechnikai ok emelhetné a megosztva publikálás kapcsán. Tárgyalása egy rövidebb fejezetben két szempontból, egyrészt a táplálkozást közvetlenül megvilágító szálaikon, az élelmiszerkészlet választékának, változásainak kimutatásával, másrészt a helyi paraszti üzemvitel modernizálási időrendjének tisztázása céljából történik.

A falu a kontinuos somogyi fejlődést, lakosságot képviseli. A kérdés tisztázására a szerző nagy figyelmet fordít, érvelése meggyőző. A XVI. században ötvenet megközelítő

portájával, 1695-ben 29 jobbágy és 5 zsellérbirtokával a község a leglakottabb és legmagasabb lélekszámú somogyi helységek közé tartozik. Szervezett betelepedés a hódoltság után nem történt. A veszprémi püspökség jobbágyfalva, de református. A zsellérsorsú katolikus kisebbség temploma a XVIII. század második felében épült. A múlt század közepén 2000-es népességű helység, hosszabb ideje mezővárosi címmel.

A csökölyi monográfia kiemelkedő jelentősége a táplálkozás néprajzi vizsgálata jelenlegi hazai helyzetében elsősorban abból adódik, amit egyúttal reprezentál. Könnyű átlátni, hogy először is mindaddig a kérdést átfogó első híradás a Délkelet-Dunántúlról. Ennél is jelentősebb azonban az a tartalmi kérdés, hogy a vidéknek éppen olyan övezetéből való a bemutatás, amely, úgy tűnik, sajátos, megkülönböztető táplálkozási vonásokat mutató körzet magvához tartozik. A körzetet somogyinak nevezhetjük, ha az egyszerűség kedvéért jelölni kell, bár élesen egyetlen táplálkozási táj határai sem húzhatók meg általában egyrészt, másrészt pedig éppen ezért eléggé még nem is ismerjük. Pereméről már olvashattunk rövid beszámolót Somogyszentpál községből, Hossz József önkéntes gyűjtő megbízható kis munkájában, amelynek kiadását éppen KNÉZY Judit gondozta szintén (Somogyi Múzeum Füzetei 8., Kaposvár, 1966.). A nagyobb táplálkozási táj körvonalai előbukkanásának felfedéséhez azonban a két munka önmagában együtt sem nyújthat még elegendő fogódzót, a közelebbi és távolabbi szomszédság kutatatlansága nem nyújt ehhez semmi támogatást.

A táplálkozási témában a táji áttekintés lehetősége az anyagfeltárás, közlés jelenlegi helyzetében elsősorban alföldi övezetekben kedvező, a Dunántúlon egyedül a délnyugati sarokban állunk jól, ahol egymásba kapcsolódik a Lendva-vidéki, hetési, göcseji, hegyháti és órségi bemutatások sorozata. Viszonylag teljes táplálkozási képet, többé-kevésbé részletesen, ezenkívül csak a Kocs és Környe-Szentgyörgypuszta komáromi páros, a szentgáli közlés és JANKÓ „balatonmelléki” bemutatása vett célba. Az utóbbinak problémája, hogy túl nagy területről általánosít, noha pontosabb lokalizálás gyakran szükséges lenne. Észak-Dunántúlon a helyzet valójában jobb, hiszen a Kisalföldről készült, s kéziratban hozzá is férhető táplálkozási monográfia. Legrosszabbul tehát a délkeleti tájon állunk, Tolna, Baranyából nincs, s eddig Somogyból sem volt egyetlen, a témát átfogó bemutatás sem. Legalább néhány ilyen hiányában viszont bajosan szólaltatható meg az a törmelék és szórványanyag, ami hosszú évtizedek munkálatainak melléktermékeként a tájról mégis adódik. Így természetes, hogy KNÉZY munkáját a helyi anyagbemutatás keretében tartja, s nem foglalkozik azzal, hogy az egyúttal mely vonásában vajon mekkora területet reprezentál. Más forrásból azonban már sejthető, hogy anyagával Csököly egy, a magyar néptáplálkozás regionális szerkezetében önálló körzetet is képvisel.

Az anyagfeltáró táplálkozási vizsgálatok az utóbbi évtizedekben két fő vonalon folytak. Az egyik az egy-egy helység, falu, mezőváros, tanyakörzet vagy uradalmi puszta teljes anyagát számbavevő részletes helyi vizsgálatoké, a másik a táplálkozás néhány kiemelt kérdésének, de azonos kérdéseknek országos vizsgálata a *Magyar Néprajzi Atlasz* munkálatai során. Míg az előbbiek jelentős része már közlésre került, az atlasz gyűjteményének csak feldolgozása történt meg, publikálása még nem. Így anyagát jól egyelőre csak a feldolgozást végző kutatók ismerik. Mint feldolgozó munkatárs, de más táplálkozási vizsgálatokat is végzett kutató, módom van látni, hogyan kapcsolódik majd egybe, s egészíti ki egymást igen előnyösen a két források csoport.

Más típusú találkozásokot most nem említve, a csökölyi monográfia kapcsán el kell mondani, hogy az atlasz anyaggyűjtésének feldolgozásakor rajzolódott ki egy „somogyi” táplálkozási táj körvonala. Egy negatív vonással, nevezetesen azzal, hogy ide szinte egészen a parasztság legújabb kori felbomlásáig nem hatoltak be a XVIII. század nagy hatókörű táplálkozási újításai (cukor nélküli édes hétköznapi sütemények; az ünnepi sütemény új formája, a hosszú fonott kalács), nagyobb dél-dunántúli övezetbe simul a somogyi táj. Megkülönbözteti azonban ezen belül az egyik fő táplálék, a kenyér mibenlétének gyakorlata és értékrendje. A mai országhatárok közt egyetlen kis szatmári körzet volt csak nálunk korábban fenntartás nélküli kukoricakenyér-fogyasztó. Ezen kívül keverékül kukorica, a kenyérgabonát pótlandó, minden tájon került a kenyérbe rossz gazdasági helyzetüknél, de ez a megoldás a paraszti értékítéletben rossznak, szegényesnek, szükségéből fakadónak, kerülendőnek számít, a kukorica csak más ételek formájában elfogadott. Az atlasz anyagból viszont kibontakozik egy nagyobb somogyi táj, ahol a gazdaparasztság értékítéletében és gyakorlatában egyaránt rozs-kukorica keverék a kenyér, már az őrletés előtt így keverték meg egész évben. Különleges helyzet nálunk, felbukkanása meglepetésként hatott. Az adatfelvételnek éppen ezen a ponton adódott speciális nehézségei miatt forráskritikai problémák is felmerültek, s az eredményt először bizonyos fenntartással is fogadtuk. A belevágó somogyszentpáli közlés a falu nagyberek

láphatára, a lakosság összetétele miatt a kételyeket még nem oszlathatta el. A csökölyi bemutatás megnyugtatóan hitelesít.

A további anyagról rövid tájékoztatásra kell szorítkoznunk. A csökölyi táplálkozás archaikus formákkal lép a XX. századba. A kettős étkezési rend a téli időszakban általános. Az ételkészítés széles körében népszerűek az egykori újítások, a hajdina, kukorica. A lepénykenyér térszerepben még önálló étkezési fogás, egy finomabb változata (bubota) meg éppen kásává áztatva ünnepélyes étele az összesegítésben végzett munkáknak. Tejben főtt kása elvárt fogása a kapások igen szertartásos ételsorú étkezésének. A füstölt hússal, savanyúan főtt „kaszásleves” azt is megérte e néven, hogy krumplival főzzék. Napszámosok a házban a családdal együtt egy tálból eszik az esti babkását. Táji jellegzetesség a tarlórépa savanyítása, a bab és káposzta összefőzése. Bár szőlők is voltak, vadkörteből, almából gyümölcscecet készült, a tökmagolaj, a túrófüstölés közönséges. A valamikorinál szelidebb sertésfajtákat e században már maguk a parasztok, nem kanászok vágják. A szalonna ízének érdekében viszont makkot is etetnek a hizóval, szedette e célból még a termelőszövetkezet is. A zsírolvasztás hiányának azonban már nem bukkan fel emléke. A hájat ételnek füstölték meg. Nem ismerték a kolbászkészítést, a disznó gyomrát pedig kásával töltötték. A pacallevés emléke már homályos. A táplálkozás modernizálása az első világháború után új formák bevezetésével látványosan kezdődik, majd részben némely régiek teljes elhagyásával, részben a belső arányok eltolódásával folyamatosan tart. Időrendjét a dolgozat igyekezett tisztázni. Az átalakulás üteme az átlagosnak ismerthez közelállónak látszik, mértékét talán tanulságos lenne helyi mércével, például a gazdaság itteni átalakulásával összemérnünk, ahol a két világháború között egyrészt nagyméretű árutermelő burgonyaművelés, másrészt jelentős marhanevelés, tejtermelés épült ki, mindkettő az ismert somogyi tájkultúrák keretébe kapcsolódva. Ilyen összemérésnek azonban egyelőre sem a módszere nem kidolgozott, sem anyagunk nem lenne hozzá teljes, még a táplálkozás vonalán sem.

Klepikova, G. P.: Szlavjanszkaja pasztuseszkaja terminologia. Ee genezisz i raszprosztranenije v jazükah Karpatszkiego areala. Izdat. Nauka. Moszkva, 1974. 255 l.

Földes László

A Kárpátok pásztorterminológiájának kérdése kezdettől foglalkoztatja a kutatókat; hiszen a kutatás elindulását is nyelvészeknek, a bécsi neves szlavistának, MIKLOSICHNAK köszönhetjük. Azóta számos tanulmány járult hozzá a kérdés tisztázásához; CRÎNJALA 1938-ban egész kötetet szentelt a kárpáti pásztorterminológiának. Megemlítendő e vonatkozásban K. DOBROWOLSKI és Anna SZYFER lengyel kutatók munkássága. A most ismertetett munkával a szovjet-orosz kutatók is erőteljesen bekapcsolódnak a kutatásba. Legelső, ami figyelmünket megragadja: a hatalmas apparátus, amivel e kötet készült. A belső borítólappal elárulja, hogy a publikáló KLEPIKOVA mögött egy intézmény, a SZTA Szlavisztikai és balkanisztikai intézete áll. Így érthető meg az is, amit elismeréssel nyugtázhatunk, hogy a szerző felhasználja a magyar forrásokat is, kezdve HERMAN Ottó pásztorszótárától WICHMANN csángó szótáráig. Használja a *Vieh-zucht* és *Vieh-wirtschaft* c. nálunk megjelent tanulmánygyűjteményeket is. Bevezetőben részletesen foglalkozik a pásztorkodás típusaival a Kárpátokban; itt főleg a román VUIA pásztorkodásmonográfiájára támaszkodik. (Feltűnő, hogy szerző az „otgonnoe szkotovodsztvo” fogalma alá vonja a havasi pásztorkodást is a transhumance mellett, az eddigi irodalomból úgy tudtuk, hogy a kifejezés csak és éppen a transhumance megfelelője oroszban.) Az egész munka három fő részre oszlik, ami egyúttal tematikája keretezését is szolgálja: I. az állatok nem és kor szerinti megnevezése (ebben magyar vonatkozású a gyergyói *balán* 'fehérszörű juh', és lenne a *suta* 'szarvatlan', de utóbbi magyar előfordulása elkerülte szerzőnk figyelmét); II. tejfeldolgozás, tejjgazdaság szókészlete (magyar vonatkozásúak: *gurásztatej*, *zsendice*, *orda*); III. építmények (magyar vonatkozásúak: *esztena*, *szállás*, *abóra*, *juhkosár*, *akol*, *kalyiba*, *komárnyik*). A szerző messzemenően nyelvföldrajzi módszerrel dolgozik, s a kifejezések elterjedését egy sor térképpel ismerteti.

Bakó Ferenc: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 1978. 151 l., 195 kép.

Paládi-Kovács Attila

BAKÓ Ferenc 1964 óta megjelent építkezési tanulmányainak sorozata már jelezte egy nagyszabású kutatási program megvalósításának egyes állomásait. Most kiadott monográfiájában összegezte kutatási eredményeit, s ezzel eljutott az 1955–1975 között megszakítás nélkül folytatott munka végére. Imponáló az a tervszerűség, módszeresség és kitartás, amivel két évtized alatt feltárta Heves megye népi építkezését. Kérdőívével bejárta a megye minden települését (118-at), s eközben 450 épületet írt le, mintegy 2500 fényképfelvételt készített és helyeztet el a Dobó Múzeum Adattárában erről a témáról. A kutatás első szakaszában évente tíz községben tudta elvégezni a terepmunkát. Második szakaszában a levéltári adatgyűjtést és az egyes részletkérdések feldolgozását tűzte ki feladatául. A pompás képanyag is bizonyítja, mennyire előrelátó volt a munkálatok ilyen ütemezése. Az 1950-es években fényképen megörökített lakóházak jórészt ma már hiába keresnénk...

Heves megye népi lakóházairól BAKÓ Ferenc kutatásai előtt meglehetősen bizonytalan ismereteink voltak. A BÁTKY által meghatározott „északi magyar háztípus” PÁPAI Károly, PINTÉR Sándor, ISTVÁNYFI Gyula századfordulón született leíró közleményei mellett elszórt adatokra épült, s a vidék ház- és lakáskultúrájának fejlődéstörténete jórészt feltáratlan maradt. Heves megye városainak és síksági felének paraszti, kispolgári lakóházait még kevésbé ismertük, mint a Mátra-vidéki palócokét. BAKÓ Ferenc monográfiája tehát hézagpótló, de mégsem ezért emelkedik ki a magyar tájak építkezését megörökítő monográfiák közül. Sokkal inkább azért, mert szinte minden kérdést legalább a XVIII. század derekáig vissza tudott követni, sőt esetenként a XVI–XVII. századig is eljutott. Sikerült felvázolnia a Heves megyei nép házkultúrájának kétszáz-háromszázéves fejlődésmenetét. Olyan eredmény ez, amit nemcsak az építkezés, de minden más téma kutatása elé is követendő célként állíthatunk.

Tartalmilag a könyv négy nagy fejezetre tagolódik. Az első három inkább anyagbemutató jellegű, s követi a tárgy által megkívánt rendet: kezdi a településformákkal, folytatja az építőanyagok és technikák bemutatásával, bevégzi a formai megoldások és a funkciók rendszerező leírásával. Az anyagbemutató azonban nem egyszerűen leírás, mert mindjárt elemzéssel, értékeléssel egészül ki. A záró IV. fejezet kiemelten foglalkozik a terület építkezési kultúrájának egyes speciális kérdéseivel. Ez — a bizonyos értelemben — szintetizáló fejezet a *Törekvések a történeti fejlődésben* címet viseli.

BAKÓ Ferenc jól ismeri a Heves megye településtörténetében eddig elért eredményeket. A településhálózat történeti alakulásából indul ki, amikor Soós Imrere hivatkozva kijelenti, hogy a XV. században 279 település volt a megyében, de ezek egyharmada a XVI–XVII. században elpusztult. A lakosság száma is egyharmadával csökkent a török háborúk és hódoltság évszázadaiban. Ez egyben azt is jelenti, hogy a megye településeinek többségében nem szakadt meg az élet. Sőt, a lakosság számottevő részét képviselő armalista nemesség kontinuitása is valószínűsíthető a XVI–XVIII. század között. Falvaik zömmel Észak-Hevesben találhatók, és a múlt századi néprajzi irodalomban már a hevesi palócság fő fészkeiként tűnnek fel (pl. Tarnalelesz, Ivád, Bükkszenterzsébet, Váraszó, Balaton, Mikófalva, Egerboos).

A települések folytonosságából még nem következik a településformák változatlan-sága, állapítja meg BAKÓ Ferenc. Viszont, ha a különböző településformák elterjedtsége olyan táji rendszerekben fogható meg, mint az a 17. lapon közölt térképen látható, gondolni lehet hosszabb, több százados múltjukra. Lényegében három morfológiai alaptípus mutatható ki: 1. Utcás-soros falu, szalagtelekkel, 2. Halmazos falu megosztott beltelekkel. 3. Majorfalu zsellértelekkel. Ez utóbbit, mint típust BAKÓ Ferenc vezette be a néprajzi irodalomba: de itt a „zsellértelek” magyarázatával adósunk maradt. Egycentrumos majorfalunak minősítette Tarnaörs, Hort, Detk, Zaránk, Egercsehi községet, több központ, kúria és major körül szerveződött falunak tekintette Dormándot, Egerszólót, Atkárt, Ecsédet, Nagyrédét. Említett térképe felvázolja a megosztott belsőtelek elterjedtségét. Kitűnik, hogy az *alföldi szálláskertes forma* a Mátra-gerinc–Eger vonaltól délre eső területen általánosan elterjedt, de szórványosan ettől északra is előfordult. A *hegyvidéki szálláskertes forma*, amelynek legrészletesebb leírása Szarvaskőről ismeretes, még számos észak-hevesi faluban feltárható volt. Órhalom mellett további 15 faluból tárja előnk a *csűrös-kertes formát* az egymással szomszédos nógrádi, hevesi, borsodi tájakon.

A morfológiai alaptípusok közül a soros-utcás a legelterjedtebb, ebbe sorolható a Heves megyei települések 70%-a. Jelentős hányaduk már a XVIII. század előtt is ezt a településformát mutatta, másik részük (pl. Tiszanána) kétbellelkes-keretes település volt, de a földesúri akarat átrendezte. A telepített falvak eleve ezt a településképet alakították ki. Falrendezések következménye a két utcát összekötő *hosszútelek* is, amit BAKÓ több faluban is megfigyelt. Igen tanulságosak a telek használatáról, a nemesi és a jobbágyporták felosztásának különbségeiről tett megállapításai. Megállapítja, hogy a beltelek felaprózása, az épületek zsúfolódása az armalista nemesi falvak sajátja volt, és öröklési jogszokásokra vezethető vissza.

Az eddigiekből is kiténik, hogy ez a kötet telis-tele van izgalmas, új megállapításokkal, amelyek egyszerűsággal bizonyított, leszűrt eredmények, nem csillogó, de bizonytalan feltevések csupán. Sajnos nincs terünk arra, hogy pontról pontra kövessük BAKÓ eredményeit, legfeljebb néhány példát emelhetünk ki közülük. Ilyen a vályogfal elterjedését, kronológiáját dokumentáló fejtegetése is. Megállapítja, hogy a XVIII. század első felében álltak már vályogból épített templomok és plébániák, de paraszti használata ekkor még nem mutatható ki. 1770 után helytartótanácsi rendeletek, megyei határozatok szorgalmazzák a vályog elterjesztését, az egri püspöki uradalom telepítési utasítása pedig előírja a „mór téglá” alkalmazását (38. l.). A recens anyagban a nád- és sövényfalazatok már nyomokban is alig megfoghatók, de levéltári adatokból világos a jelentőségük. 1728-ban Tiszanánán az összes lakások több mint fele nádház volt, s 1774-ben sem találtak katonák beszállásra alkalmas házat, csak „nádfalas, bogárhátú viskó”-at. A fa- és sövényfalazatú házak elterjedtségét mutató térkép (46. l.) sokat markol, s ezért a lényegget, az egyes faltechnikák elterjedtségét leplezi el. Célszerűbb lett volna adatesoporiok szerint több térképet szerkeszteni, amelyek világosan megmutatnák a fa- és a sövényfalazat egymást kiegészítő elterjedtségi területeit. A faházakról szólva különösen a házkészítő központokról (Váraszó, Gyöngyössolymos) frott sorok ragadják meg figyelmünket. Kiemelendő, hogy Heves megye északi felében a XVIII. század folyamán a faházak gerendavázas, zsilipelt falszerkezetű formája volt elterjedve. Itt a faépítkezés túlsúlyát a hatósági korlátozások, a faházak építésének tilalmazása szüntette meg a XVIII. század második felétől kezdődően.

A tetőszerkezet uralkodó formája a szarufás tető. Észak-Hevesben már kizárólagos ez a forma. A szerző által megfigyelt 19 ágasfás-szelemenes ház kivétel nélkül a megye déli, síksági részén állt. A századfordulón azonban — a szóhagyomány szerint — észak-hevesi falvakban is álltak még ágasfás-szelemenes házak. A szarufás fedélszék használata a XVIII. század közepétől bizonyítható a megye népi lakóházain. Elterjedését a hatósági kényszer szüntette, a falanyag megváltozása lehetővé tette, és a városi építkezés példája könnyítette.

Tanulságos a könyvnek a kőházakról és a barlanglakásokról szóló kis fejezete. A Mátra–Bükk vidékén 1910-ben minden negyedik lakóház kőből épült, és 12 Heves megyei faluban 90–100%-os volt a kőházak aránya. Azóta a kőfalazatú házak aránya csökkent. Sziklába vajt lakások a Miskolctól Sirokig húzódó riolituffa vonulat mentén 18 településen voltak használatban. A század első harmadában kb. 1200 barlanglakás volt ezen a területen, legalább 4–5000 lakóval. A meglévő barlanglakások kora legfeljebb 150–200 év, az első írásos adat 1570-ből ismeretes, és szarvaskői pincelakókról szól.

BAKÓ figyelmet szentelt az ipari eredetű építőanyagok, a téglá, a tetőcserep, a mész, a cement és a kohósalak megjelenésének, szerepének a népi építkezésben. Ezeket — és említhetnénk az üveget is — a néprajzi kutatás eddig kevés figyelemre méltatta.

Jelentős fejezet mutatja be a lakóházak alaprajzi típusait, a tüzelőberendezéseket és a homlokzatok változatait. Feltűnő, hogy a kétsejtű, az egy szoba+konyhás parasztlakás még 1970-ben is a lakásállomány 38,7%-át tette ki Heves megyében, aránya a szomszédos megyékben még ennél is magasabb volt. A kétsejtű ház északon belső tüzelésű kemencével és hideg pitvarral volt ellátva. Délen viszont a külső tüzelésű hajlékhoz szabadkéményes konyha és pitvarnak nevezett előtér csatlakozott. A „palóc háromsejtű ház”-hoz fűtetlen női lakókamra tartozott. A belülfűtés, általában kémény nélküli kémence a XVIII. században Heves megye csaknem egész területén kimutatható. A 95. lapon közölt térképről leolvasható visszaszorulásának menete. Helyét az Alföld felől terjedő szabadkéményes boglyakemence foglalta el, és egyes falvak esetében szinte évszámhoz köthető a váltás ideje. Egerbocon az 1866-os tűzvész, Bodonyban az 1904-es faluégés volt a fordulópont.

Észak-Hevesben a nyeregvető volt a legrégebbi tetőforma, elől füstlukas oromzattal, széles vízvetővel. Délen viszont a padlástalan, bogárhátú ház, illetve a kontyos tető elsőbbsége bizonyítható. Tanulságos az oromzat fejlődése: a XVIII. század közepe előtt még gyakori volt az oromzat nélküli nyeregvető nyílt padlástérrel, majd egy évszáza-

don át a vesszőből font sövényoromzat volt használatos. Az 1850-es évektől kezdve terjedt el a deszka *vértelék*, ami még a két világháború között is használatban volt. A megye északi-északkeleti részén, különösen kőépítkezésű falvakban a XIX. század elejétől kimutathatók a kőből rakott oromzatok. Tegyük hozzá, hogy a vakolatdíszes házoromzatok divatja a XIX. század közepétől a Sajó és a Rima völgyében is bizonyítható. Ezek terjesztésében a gömöri, borsodi „kőműves falvaknak”, pl. Hangony, Szentsimon, Dobóca, Gömörpanyit stb. igen nagy szerepük volt. (GRÓH István: *A sajométi népies építés díszítő formáiról*. Bp. 1907.; TICHY Kálmán: *A gömöri házak homlokzata és oromfala*. Búvár 1939. V. 4. sz.)

A tornác kezdetei a XVIII. század közepétől adathatók, de ez az épületelem csak a XIX. század első felében terjedt el szélesebb körben. Főleg faoszlopokkal, de 1846-ban már a kőoszlopok is megjelennek a vidék kőfaragó központjainak köszönhetően (Tarnaszentmária, Deménd stb.).

A történeti fejlődés kérdéseit kiemelten tárgyaló IV. fejezet bevezetőjében BAKÓ Ferenc leszögezi, hogy a vizsgált építészeti kultúrának vannak olyan „autochton elemei, amelyek a feudális, vagy még korábbi társadalmak műveltségi maradványaiként társaltalanul állnak a tágabb értelemben vett jelenkor gyors ütemű fejlődésének forratakában”. Ezeket a továbbélő survival jelenségeket elkerülték a falu építőgyakorlatát érő műveltségformáló hatások. Ilyen eleme az észak-magyarországi házkultúrának a sziklába vájt barlanglakás, és itt említhetők a síksági veremlakások, dinnyés kunyhók is. A utochton elemnek tartja a ház mestergerendát tartó középszlopát, ami a néprajzi irodalomban inkább a népnyelvi *boldoganya* néven ismeretes. Ez szerkezetileg a szelementartó ágas utódja, és a hevesi falvak kb. 70%-ában sikerült emlékéit rögzíteni.

A változást elősegítő tényezők közül BAKÓ Ferenc kiemelten foglalkozik a hatalom, a hatósági szervek szerepével (telepítési előírások, tűzrendészet, katonai elszállásolás, a *faizás szabályozása*), illetve a városok és a falusi nemesség építkezésének kisugárzó hatásával. A falusi kúriák klasszicista tornácoszlopai kisebb módosulással a parasztházakon is megjelentek. A történeti stílusok elemei viszonylag korán eljutottak a néphez. Szerepe volt a közvetítésben a népi kőműves, kőfaragó, ács, asztalos stb. iparosoknak. A hevesi kőműves falvak nagyobb körzetek számára dolgoztak, és mind a maguk stílus-elemeit terjesztették (136–137. l.).

BAKÓ Ferenc könyve nagy nyeresége a magyar néprajztudománynak. Bizton számíthat a széles nagyközönség érdeklődésére is. Erre rászolgál a könyvnek nemcsak a kiadót dicsérető kifogástalan kiállítása, gazdag illusztrációs anyaga, de a szerző tiszta, világos stílusa, közérthető előadásmódja is.

Arvaston, Gösta: Skånska prästgårdar. En etnologisk studie av bygnadskickets förändring 1680—1824. (Skånei lelkészudvarok. Etnológiai tanulmány az építkezési szokások változásáról 1680—1824) Lund, Liberläromedel, 1977. 160 l., 72 ábra.

Hofer Tamás

Néhány évvel ezelőtt úgy tűnhetett, a Svédországban pályát kezdő fiatal etnográfusok arcvonala szinte kizárólagosan a jelenkori társadalom problémái felé fordult, s a hazájukban korábban igen intenzíven művelt anyagi kultúra történeti vizsgálatokat elhagyja. Szórványos korábbi vállalkozások után napjainkra azonban már a történeti porondon is kibontakozóban van egy fiatal arcvonal, amelyik a régebben összegyűjtött forrásokhoz, néprajzi adattárakhoz, történeti megállapításokhoz tér vissza, azonban új, s kortárs antropológia s az „új történetírás” eredményeit hasznosító kérdésfeltevésekkel. Ez utóbbi törekvésekhez kapcsolható az ismertetett lundti disszertáció, Nils-Arvid BRINGÉUS intézetéből. Figyelemre méltó maga a benne elmondott „kulturális történet”, tehát a korábban parasztházakhoz hasonló lelkészlakok átalakulása a XVIII. században úribb-polgáribb épületekké, még inkább azonban a könyv szemléletmódja — azok az általánosabb következtetések, amelyeket a bemutatott „történetből” levon.

Skåneban, a többi svéd tartománytól eltérően, a lelkészlakok s a lelkézi gazdasághoz tartozó épületek felépítése nem az egyházközségek, hanem a lelkészek kötelessége volt. Minden lelkészváltozáskor leltárat vettek fel, s az új lelkész térítést fizetett, illetve kapott aszerint, hogy elődje építkezett az udvaron avagy éppen pusztulni hagyta az épületeket.

Ez a rendszer elég sok zökkenővel működött, melléktermékként azonban gazdag forrásanyagot hagyott hátra. A szerző némelyik falusi paplak esetében négy eltérő XVIII. századi állapotot vethet össze. Az adatokból kirajzolódik az építőtechnika változása: egyszerűbb favázás falak helyett a Fachwerk, illetve a tartomány északi részén a szögleteknél egymásba csapolt boronafalak, illetve a téglafalak terjedése, az alaprajz változása, a több helyiség révén a lakásmód differenciálódása.

A vizsgált időszak kezdetén a papi udvarok nemigen különböznek a jómódú parasztnak a dán illetve dél-svédországi típusba tartozó, négy oldalról zártan körülépített udvaraitól. Ez valójában gazdasági udvar, a körülötte álló gazdasági épületek közt helyezkednek el a lakóhelyiségek. A XVIII. században, különösen a század közepétől a lelkészek egyre határozottabban „el akarják határolni” magukat a paraszti környezettől lakásuk-udvaruk átalakításával. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy az udvaron belül elhatárolják maguk és családjuk lakó- és mozgási terét a béresektől, cselédektől, általában a gazdasági szférától — másrészt lakásuk belső beosztását, külső megjelenését a falusi-tól elütő polgári-úri minták felé közelítik.

1700 körül sok lelkészlakban még az egyetlen fűtött téli lakószobában, a *dagligstuga*-ban együtt aludt a lelkész családja a cselédséggel a falak mellett elhelyezett emeletes, elfüggönyözött ágyakban. (Étkezni azonban már ekkor is külön asztalnál étkeztek.) A század folyamán ezt a szobát választófalakkal megosztják, új helyiségekkel egészítik ki. 1800 körül a lelkészek saját szobájukat már *rumnak* mondják, a korábban osztársadalmi *stuga*, *folkstuga* e korban már paraszti lakóhelyiséget, a lelkészudvaron a béresek, cselédek szobáit jelenti. Régen is volt a lelkészudvarokon egy „terem”, mely fűthetetlenül, egyszerű berendezéssel, gyakran a gazdasági épületek közé sorolva hivatalos értekezletre szolgált. Most ez a terem is bekapcsolódik a lakás együttesébe, mint a polgári nappali vidéki változata. A tartósabb s teherbíróbb falak, fejlettebb építőtechnika mellett terjedelmesebbek lesznek a házak, a helyiségek két traktusba rendeződnek egymás mögé. Ez a ház már gyakran hátat fordít a gazdasági udvarnak, főbejárata, főhomlokzata az egykori veteményeskert helyébe kerülő virágágyak felé fordul, az immár a kertre néző főhelyiség, az egykori terem, kis léptékben és vidékiesen utalhat így a kastélyok francia példák nyomán a park felé néző dísztermeire. Az épületek új rendjében — írja a szerző — jelképesen elkülönült a lelkész tisztséget betöltő szerepe a másiktól, a lelkési földeket megművelő gazdáétól.

E folyamat hátterében a lelkészek társadalmi helyzete nemigen változott. Anyagi eszközeik se gyarapodtak ugrásszerűen — tanulságosan tükrözi ezt ambivalens magatartásuk az új, divatos és költséges lelkészlakokkal kapcsolatban: ugyanakkor, mikor egyre-másra építkeznek, a század folyamán nem egy szabályozási kísérlettel szeretnék megkötni a tágas-mutatós építkezési mód terjedését. Az új típusú, polgári és úri vonásokat mutató lelkészlakok elterjedése az osztársadalom kapcsolatrendszerében értelmezhető a könyv szerint, egy növekvő, differenciálódó társadalomban a szerepek, pozíciók pontosabb jelképes kifejezésének igényéből. Ez tette a státus-jelölés szempontjából korábban közömbös lelkési udvaregyütteseket rangjuk-helyzetük szembetűnő kifejezéseivé — bár „nem biztos, hogy a házon belül az élet épp annyit változott, mint a homlokzatok.” Tanulságos utójáték, hogy mintegy fél évszázaddal később a birtokos parasztnak kezdtek elkülöníteni családjuk lakószobáit a béresektől-cselédektől, egy olyan időszakban, amikor birtokos parasztnak és a napszámosok, gazdasági cselédek réteggel való különbsége más szférákban is egyre hangsúlyozottabban kifejezésre jutott (egy korábbi közömbösebb kor után).

ARVASTSON könyvéből könnyű közvetlenül átcsatolni hazai problémáinkhoz. Mennyire tanulságos lehetne egységes képen látni a mi lelkési lakásaink alakulását — talán a forrásanyag is föllelhető lenne canonica visitatiókban, díjlevelekben s más levéltári kútfőkben — s beilleszkedésüket a faluk képébe. Vagy nyomon követni a falusi nemesség parasztihoz hasonló házainak átcsatlódását kúriákra (mint ezt B. NAGY Margit Erdélyből, Kiss Ákos éppen az Ethnographia következő számában Buda környékéről felvázolja). Itt közvetlen összehasonlítás is kínálkozna a svéd lelkészlakok és a magyar kúriák közt, hiszen mindkettő közös európai mintaképekre tekint, különféle áttételekkel, az alaprajz s a lakásmód átalakításában. ARVASTSON munkája azonban fölfogható úgy is, mint hozzájárulás az anyagi javak, kivált a presztízsjavak változásának általános értelmezéséhez. A svéd kutatók már korábban is próbáltak általános szabályszerűségeket megállapítani ezekben a folyamatokban. Sigurd ERIXON „kulturárögződés” (Kulturfixierung) hipotézise — amit épp Lundban finomított tovább Sigfrid SVENSSON és Sven B. EK — a gazdasági konjunktúráknak tulajdonított döntő szerepet új presztízsjavak rohamos elterjedésében, amit viszont a recesszió idején a „rögződés”, az egyszer megszerzett megőrzése követ. Ezzel a túlságosan leegyszerűsítő és egyváltozós modellel szemben

ARVASTSON — ha általánosítva nem is fejt ki — egy sokkal árnyaltabb, Max WEBBER megkülönböztetésével az osztálypozíció mellett a státushierarchiában elfoglalt helyzeteket is figyelembe vevő, az osztársadalom kapcsolatrendszerében mozgásokat kereső megközelítést használ. Ezt a módszertani eszközt is bizonyára érdemes lesz még későbbi vállalkozásoknál figyelembe venni.

Végh Olivér: *A kalotaszegi fazekasság. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1977.*
93 l. 24 ábra, 84 kép.

István Erzsébet

Kalotaszeg népművészete és kézművességének számos ága immár évszázada foglalkoztatja a kutatókat, s mint e munkából is kitűnik, máig kimeríthetetlen forrásnak bizonyul. Népi kultúrájának története a kutatók generációinak érdeklődését ragadta meg, s ennek sok, számunkra értékes adat közlése és tanulmányok megjelenése — s nem csupán néprajzi vonatkozásúaké — köszönhető. Emlékeztetni szeretnénk SZABÓ T. Attila nyelvészeti — néprajzi — levéltári, B. NAGY Margit levéltári — művészettörténeti — művelődéstörténeti munkásságára és nem utolsósorban KELEMEN Lajos újból kiadott, nem mai keletű, azonban ma is maradandó mondanivalót őrző tanulmányaira, amelyek nélkül kevésbé volna érthető e művészet múltja és helye a magyar művelődés történetében. A nagyobb lélegzetű munkák sorából most csupán kettőt említünk: JANKÓ Jánosét, aki külön kötetet szentelt az egy-egy tájegységet bemutató monográfikus munkáinak sorában Kalotaszegnek, s MALONYAYét. A fazekasságról, a kályháságról, illetve a kályhacsempékről viszonylag sok adatot közölnek, azonban most láthatjuk csak, hogy nem mindig pontosan, kielégítően, hiszen útmutató tanulmányok is kevés anyag és adat ismeretében szólhattak e témáról.

Ifj. Kós Károly foglalta össze először az erdélyi fazekas-kályhás központok anyagát, s ő közölt először hosszabb tanulmányt 33 erdélyi központról, köztük a kalotaszegiekről. Már e tanulmány is nagy segítséget nyújtott több központ készítményeinek a meghatározásához. Feltehetően inspirálóan hatott e munka Szerzőnkre is.

VÉGH Olivér könyve térben és időben mondhatni maradéktalanul fogja át a kalotaszegi fazekasságot és kályháságot. A rendelkezésére álló tárgyi anyagot kibővíti a levéltári adatokkal s a kevés, de nekünk becses régészeti anyaggal. Vizsgálataihoz kritikával használja fel a kutatás eddigi eredményeit.

A korai keletű tárgyi anyaggal — a türei, ill. a kolozsvári kályhacsempék töredékeivel — a XIV–XV. századba tekint s vezet onnan a Bánffyhunyadon (Huedin) ma is dolgozó Bettlendi Márton munkásságáig. A legkorábbi datált csempé, amelyet közöl, 1782-es, figurális díszítményű, és Gyerőmonostorról (Mănăstireni) való. 1640-ből már oklevelek említik Daróceről (Dorolțu) Johos János fazekas nevét, majd a XVIII. században megszaporodik a fazekasságból és kályháságból is élő jobbágyság és zsellérek névsora. Az adatokból kitűnik, hogy a kalotaszegi fazekasságot és kályháságot a már említett Bánffyhunyad, Gyerőmonostor, Almás (Almașu), Türe, Kolozsvár (Cluj) alakította, de szerepe volt Lónának (Luna de Sus) és Tordaszentlászlónak (Săvădisla) is. A kalotaszegi fazekasok generációkon keresztül folytatták elődeik mesterségét, de még az oda beházasodó férfiak is vállalták annak folytatását. Pl. az Almásra házasodó Tihanyi Albert és Kovács Alajos, a későbbi neves kályhacsempé készítőik is időnként vállalták a mesterséget. VÉGH Olivér a mesterek névsorát működésük helye és ideje szerint közli, s nem kell hangsúlyozni, hogy ez a névjeles csempék és a készítőik azonosításában mit is jelent. A tárgyak gyűjtési és készítési helyének felkutatásával eddigi ismereteinknél szélesebb körben rajzolódik ki az egyes központok készítményeinek elterjedési térképe, s csak sajnálhatjuk, hogy nem látunk ilyen térképet a könyvben.

A munkából érzékletesen bontakozik ki a kalotaszegi fazekasok szinte klasszikusnak mondható s a középkorban már országosan megmutatkozó igényt kielégítő tudása, amely a csak edényt készítő fazekas tudásánál magasabb színvonalú. Nevezetesen: a nagyjából azonos alappal dolgozó fazekas 3 területre kiterjedő szaktudását érzékelhetjük: 1. Edénykészítés tűzálló és nem-tűzálló agyagból. 2. A tüzelőszerkezet bizonyos elemeinek készítése tűzálló agyagból (sokszor kiegészül még a fából való forma megfaragásával is!). 3. A tüzelőszerkezet megépítése és a kályhacsempé elhelyezése azon, a kialakult helyi szokásnak és a megrendelő egyéni ízlésének megfelelően.

A munka utolsó részében a kályhacsempék stílusát elemzi a Szerző s a díszítő motívumok egyes elemeit, ami nem kevés gondot jelentő mozzanata a kályhacsempék kutatásának. Sok tanulsággal szolgálnak a varrottások, címeres levelek, szönyegek, festett famunkák díszítőmotívumaival való összevetései. Úgy látjuk, az analógiák elemzésének ez az útja reálisabban követhetőnek bizonyul, mint a történeti összefüggések vizsgálata nélkül a távolabbi multból esetlegesen választott régészeti-őstörténeti analógiák keresése.

A munkának hézagpótló jelentősége van a magyar népi fazekasság és kályhásság, kályhacsempeművészet kutatásában, hiszen e két mesterség szoros kapcsolatának illusztrálása kevés, hasonló témát feldolgozó munkának volt erénye, és hogy ez lehetővé vált, VÉGH Olivér komplex vizsgálati módszerének és az anyagban való nagy tájékozottságának köszönhető.

Elismerés illeti a Kriterion Könyvkiadót, hogy ismét megjelentetett egy olyan munkát, amely bővíti ismereteinket az erdélyi magyarság népi kultúrájáról, s a Corvina Kiadót, hogy Magyarországon is forgalomba hozta.

A szöveghez „Függelék” tartozik 13 helység fazekasainak név- és anyakönyvi adataival, s 83 fekete-fehér foto edényekről és főleg kályhacsempékről, amelyet a szöveg közötti 24 ábrán több rajz is kiegészít.

Szabó Judit: Rózsa királyfi. Berekméri Sándor gernyeszegi meséi. Gyűjtötte, a bevezető tanulmány írta és jegyzetekkel ellátta — —. Kriterion könyvkiadó. Bukarest, 1977. 581 l.

Kovács Ágnes

Az egyéniségekutató iskola egy újabb kötete jelent meg ezúttal ismét a bukaresti Kriterion kiadásában. 16 mesét tartalmaz, Berekméri Sándor mesemondó teljes repertoárját. Ez a repertoár korábban nagyobb volt, de mivel hallgatói elfogytak, mire a gyűjtővel összetalálkozott már csak ennyi maradt meg emlékezetében. A mesék rögzítője egy eddig kevésbé ismert romániai magyar mesekutató, SZABÓ Judit. A gyűjteményt eredetileg szakdolgozatnak szánta, azt tette később teljesebbé, formálta köteté. A tizenhat mese, a bevezető, a jegyzetek és a tájszótár csaknem hatszáz oldalas testes kötetet tesznek ki, bár a kíséző tanulmány és a jegyzetapparátus még száz nyomtatott oldalt sem foglal el. Ebből is kitetszik, hogy nem hétköznapi mesemondóval van dolgunk.

Berekméri Sándor 1896-ban született Gernyeszegen, Marosvásárhely közelében. Parasztember, de nem a faluszéli esetettek, hanem az igyekvők közül való. Amellett hogy saját kis földjét és a bérelt egyházi földeket családjával együtt megművelte, harminckilenc télen át volt cukorgyári munkás, de amikor tehetette, eljárt a vasútra is, fauszatni is, egyszóval megfogta a dolog végét. Ma már nyugdíjas, de magas kora ellenére is elvégzi a ház körül való munkát, ad a külsejére és az emberekkel való jóviszonyára. Mikor ráérő ideje van, sokat olvas. Ma is fájlalja, hogy édesapja — egyedüli fiúgyermek lévén — nem iskoláztatta, hanem maga mellett tartotta segítségnek.

Már az édesapja is jeles mesemondó volt. Nénje, unokatestvére, azok gyermekei ma is mesélnek a családban. A Berekméri család a kevésbé ismert Maros menti székely mesehagyományt őrzi. Ez keveredik tudva-öntudatlanul BENEDEK Elek közvetítésével KRIZA János *Vadrózsák*-beli háromszéki és udvarhelyszéki meséivel. A varratok csak a BENEDEK meséket jól ismerők számára kitapogathatók. A mesemondó, de voltaképpen a gyűjtő sincs tudatában annak, hogy Berekméri Sándor mesetudásának alapja, az édesapjától tanult mesék jórésze a *Magyar mese- és mondavilág* első kötetéből való. Ebben dolgozta fel ugyanis BENEDEK Elek KRIZA János meséit akkor még a forrás megjelölése nélkül, s ez a kötet ivódott bele annyira Gernyeszeg és környékének mesekincsébe, hogy innen való még a címadó Rózsa királyfi meséje is, amit Berekméri Sándor egy magyarul jól tudó román mesemondótól felnőtt korában hallott. A könyvből származó székely népmesék a színhagyományban s ennek következtében Berekméri mesekincsében is éltek a maguk természetes életét, új keretet kaptak, az összetevő típusokra bomlottak, illetőleg a környéken megszokottabb összetételekké kapcsolódtak össze. Olvasmányeredetű Berekméri Sándor repertoárjában Batu kán meséje is. Ezt Ratosnyán hallotta egy villanyszerelőtől, akivel versenyezve meséltek. BOCCACCIO *Dekameron*jából származik végül a *Berger* című mese, amelyet Berekméri egy nagynénjétől tanult.

Bár a repertoár mintegy kétharmadának könyveredete bizonyítható, Berekméri Sándor mesetudása csöppet sem könyvízü, hanem a jellegzetes Maros menti tájszóláson túl

magán viseli a környékbeli mesehagyomány kétségtelen jegyeit s a mesemondó egyéniségének lenyomatát is. Forrásaival egybevetve már a terjedelemből is láthatjuk, hogy Berekméri nem passzív átvevője, ismételője a hallott meséknek. A reprodukálástól, amivel gyermekkorában kezdte, eljutott az alkotásig. Erőpróba is ez számára, önmagának is, de a hallgatóknak is bebizonyíthatja, hogy tud „mesét csinálni”. Kérdés, hogy nem az idők változásának a jele-e az alkotó mesemondók számbeli megnövekedése a reprodukálókhoz képest? Vagy csak mi figyelünk fel jobban a hagyományt egyéni ízűvé tevő mesemondókra?

A magyar folklór változásának jellegzetes jele a mesemondó magára maradása is. Amíg még gyerek volt a mainál jóval kisebb tudással, ábrázolóképeséssel, a kukoricafosztók alig fértek abba a szobába, ahol korábban az apja, majd annak háborúba vonulása után Berekméri Sándor mesélt. Több óras gyalogutakon is boldog volt, aki vele mehetett, mert a mese otthonról a célpontig, majd onnan hazáig végig kitartott, még a ház előtti kispadra is jutott valami kevés belőle. A gyűjtés megkezdésekor már nem voltak hallgatói, meséi emlékezetből valók, csak a hangfelvétel hírére szállingóztak elő néhányan kezdetben szégyenkezve, majd fokozódó érdeklődéssel.

Berekméri Sándor soha sem tartozott a hívő babonás emberek közé, mégis abban, hogy meséit nem valóban megtörtént eseménynek, hanem a fantázia játékaának tekinti, szintén a világról vallott felfogás változását kell látnunk. Ennek egyik előidézője a városközeli Gernyeszegen éppúgy mint a kalotaszegi Ketesden BENEDEK Elek, aki már a milleniumra könyveiben áttemelte a hiedelemvilág szférájából az irodaloméba. Voltaképpen már ő is egy folyamatot regisztrál, amely valószínűleg a tizenkilencedik század közepén indulhatott meg a Székelyföldön jómódú paraszti környezetben: a tréfás, realiztikus mesék előtérbe kerülését és a varázsmesék demitizálódását, leltődését valószínű alakokkal, epizódokkal. Ennek a folyamatnak a következményeképpen Berekméri Sándor valósággal kalandregénnyé formálja tündérmeséit, telítve a környezetében megfigyelt figurákkal, jelenetekkel.

SZABÓ Judit a várakozáson felül gazdag megfigyelésanyagot tár elénk bevezetőjében erről a rokonszenves, okos, jó humorú félpaszti-félpolgári mesemondó egyéniségről. A jegyzetek és a tájszótár hasznos adatokkal egészítik ki a mesemondóval és meséivel kapcsolatos ismereteinket.

Haiding, Karl: Märchen und Schwänke aus dem Burgenlande. Leykam Verlag. Graz, 1977. 241 l.

Kovács Ágnes

Karl HAIDING 1933 és 1974 között mintegy 500 mesét, mondát és trufát gyűjtött kezdetben kézírással, a vége felé magnetofonnal Burgenlandban. Gyűjteményének gazdag anyagából jelen kötetünkben 35 szöveget közöl. A kötet kettős célt szolgál: egyrészt be akarja mutatni GAÁL Károly magyar nyevű meséi mellett (*Die Volksmärchen der Magyaren im südlichen Burgenland*. Berlin, 1970.) ennek az ausztriai tartománynak a német nyelvű meseanyagát is, abban a reményben, hogy előbb-utóbb GAÁL horvát gyűjteménye is napvilágot lát, másrészt a mesekedvelő és mesemondó olvasóknak meseanyagot akar a kezébe adni, hogy a kötetből gazdagíthassák repertoárjukat.

A gyűjtemény a kettős célnak megfelelően a tájnyelvhez közel álló irodalmi nyelven megírt, tipológiai szempontból teljes, ép szövegeket tartalmaz, amelyeket a gyűjtő a vidékre jellemzőnek ítélt. HAIDING úgy véli, hogy könyve a XX. század utolsó negyedében hasonló hatást fog elérni az erősen polgárosult Ausztriában, mint tett volt BENEDEK Elek *Magyar mese- és mondavilága a századfordulón* a népi mesemondók között a paraszti Magyarországon. Érdeklődéssel várjuk a kötet hatásáról tett észrevételeket 5, 10, 20 év múlva.

Érdeklődésre tarthat számot a könyv a szövegösszehasonlító vizsgálatok kedvelői előtt is. Bizunk benne, hogy idővel HAIDING teljes gyűjteménye hozzáférhető lesz, s meséit módunk lesz egybevetni GAÁL említett gyűjteményén túl KUNTÁR Lajos, DÖMÖTÖR Sándor, CSABA József, KISS Gabriella és más nyugat-magyarországi gyűjtők meseanyagával is. Ezek híján magyar vonatkozásban az egyébként gazdag jegyzetek kissé szegényesen hatnak. A közölt mesékhez háttérül HAIDING felsorakoztatja csaknem a teljes német változatanyagot, ott ahol magyar változatokat sejt vagy dokumentálni kíván, csupán GAÁLra hivatkozik, figyelmen kívül hagyja nemcsak a kézírtos gyűjteményekben,

archívumokban rejtőző magyar nyelvű változatanyagot, hanem a német nyelven gazdagon felsorakozó gyűjtemények egy részét is. GAÁL György és MAJLÁTH János német nyelvű kötetei valószínűleg Ausztriában is nehezen hozzáférhetőek, de úgy látszik, Georg STIERnek az ún. GAÁL-féle kötetből (ERDÉLYI János: *Magyar népmesék*. Pest, 1855.) készült válogatását, sőt mi több, Elisabeth RÓNA-SKLAREKnek a két kötetét sem sikerült kézbe kapnia. De ne elégedetlenkedjünk, STIER és ORTUTAY neve, a *Märchen der Weltliteratur* magyar kötete is szerepel a bibliográfiában, ha a jegyzetekben kevésbé is, s végső soron kísérlet történik a burgenlandi német és magyar anyag egybevetésére. Az eredmény természetesen egyértelműen dokumentálja a burgenlandi és a határokon túli-inneni osztrák-német meséknek a nagy német nyelvterülethez való tartozását, melyet csak itt-ott színez egy-két a magyar népmesekincsből vett motívum, vonás. HAIDING elfoglaltságát nem szabad rossz néven vennünk, inkább az objektivitásra való törekvését kell kiemel-nünk, pl. azt, hogy a kötet első Medve Jankó (AaTh 301) típusú meséjének kiemeli „keleti” vonatkozásait, vagy szerepel a kötetben egy Ernst Nemeth nevű mesemondó, aki nevén kívül megőrizte e jellegzetes kéttagú meseépítési módot is, amit a gyűjtő, bár egyébként az esztétikum kedvéért egyszerűsített, „szépített” meséin, érintetlenül hagyott.

Végső soron hálásnak kell lennünk Karl HAIDINGnak, hogy a kötet céljainak megfelelő válogatásban és megformálásban ízelítőt adott a burgenlandi osztrák mesekincsből, megtette az első lépéseket e meseanyagnak a magyar és a horvát mesekincsel való egybe-vetésére, és felkeltette az olvasóban azt az igényt, hogy az általa megkezdett úton továbbhaladjon, s az összehasonlítást szélesebb körre kiterjessze.

Cammann, Alfred—Karasek, Alfred: Donauschwaben erzählen. Teil I. N. G. Elwert Verlag. Marburg, 1976. 485 l., fényképmellékletekkel.

Páldy Krisztina

A Német Néprajzi Társaság keretén belül a kelet-európai németiség néprajzával foglalkozó bizottság kiadványsorozatának tizenötödik köteteként jelent meg ez a válogatás a magyarországi németek meséi és mondái hagyományából.

Mint a kötet bevezetőjéből megtudjuk, a szerzőpárosból KARASEK már a 30-as években gyűjtött Magyarországon, elsősorban a „Schwäbische Türkei” területén. Gyűjtőmunkáját a háború után a Magyarországról visszatelepített németek felkutatásával folytatta. A „Kommission für Ostdeutsche Volkskunde” egy brémai ülésén találkozott CAMMANNnal (brémai tanár és folklorista), és keltette fel érdeklődését az általa kutatott terület iránt. (KARASEK 1970-ben elhunyt, hagyatékát azóta Josef LANZ kezeli.)

Alfred CAMMANN tehát KARASEK ösztönzésére és nyomában kezdett munkához St. Stephanban (Darmstadt mellett), mely akkoriban a visszatelepítettek egyik mintatelepülése volt. Az itteniek segítségével sikerült egyre több olyan helyre eljutnia, ahol még az óhazából ismert jó mesélőre akadhatott. KARASEK gyűjtéseit ő maga, később pedig Josef LANZ is CAMMANN rendelkezésére bocsátotta azzal, hogy a mesekutatásban elért saját tapasztalatai alapján dolgozza fel a 30-as évek anyagát. CAMMANN KARASEK halálát követően két ízben járt Magyarországon, itteni gyűjtéseit e kiadvány azóta már megjelent második kötetében találhatjuk.

A kötet hét magyarországi németlakta falu mesekincsét tartalmazza az elszármazottak visszaemlékezése alapján. Ezek: Balf, Budaörs, Dunakömlőd, Csávoly, Bács, Kübekháza és Tranau. Bács ma Jugoszláviához, Tranau pedig Romániához tartozik. A leggazdagabb anyag Csávolyról, Budaörsről és Dunakömlődről származik. A történetek nagy hányadát trufák és vicek alkotják, valamint a népkönyvekből ismert elbeszélések. A kedvelt Genóvával szinte mindegyik faluban találkozunk. Állatmesék, élményszerű elbeszélések és viszonylag kis számban tündérmesék képezik az adatközlők repertoárját. A magukkal hozott, valamint a német forrásokból (Grimm-mesék, Heimatbuch Budaörs) új otthonukban is táplált és fejlesztett hagyomány a szövegek tanúsága szerint a magyar lakosság folklórelemeivel is bővült. (Mátyás- és betyártörténetek, pl.: Räuberhauptmann Bogár Imre.)

Erdemes néhány szót szólni a kötet két kiemelkedő mesélő egyéniségéről Maria Csulitsról (Budaörs, jelenleg Lehrensteinsfeld) és August Rukatuklról (Csávoly, jelenleg Aglasterhausen). Maria Csulits 1894-ben született Budaörsön, történeteit szüleitől hallotta, akik mindketten jó mesélők voltak. Lánya segítségével magnetofonra mondta a meséket, illetve saját kézírású levelekben küldte el a szerzőnek. A néprajzi lejegyzést a

magnetofonfelvétélről Maria Csulits lánya végezte, a kötetben nagyrészt így olvashatjuk a történeteket. A köznyelvi átírat a szerző munkája. A gyűjtések alkalmával nem erőtették a népnyelven történő mesélést, az adatközlő így hol a tájszólást, hol a köznyelvet használta. Maria Csulits lánya, Maria Herzog szintén kiváló mesemondó, és a szerzőnek a lejegyzésekkel is nagy segítségére volt.

Hasonlóképpen sokat köszönhet Alfred CAMMANN August Rukatuklnak, akinek nemcsak saját történeteit találhatjuk a kötetben, hanem gyűjtőként és a mesék lejegyzőjeként is közreműködött. Csávolyról írt monográfiáját szintén a szerző rendelkezésére bocsátotta. 1915-ben született, gyári munkás volt nyugdíjazásáig. 1950-től gyűjtötte szülőfaluja lakosságának hagyományát, hosszú időbe telt, míg fel tudta térképezni, hogy a kitelepítések után ki hová került. 1969-ben látott neki gyűjtései feldolgozásának. Népdalgyűjteményét például átvette a német népdalarchívum. 1974 óta áll kapcsolatban CAMMANNnal, azóta elsősorban népmese gyűjtéssel foglalkozik. A kötetben a Bácsról származó történeteket is August Rukatukl gyűjtötte, ottani rokonsága köréből. Csávolyról összesen 152 történetet olvashatunk, ezek számszerű megoszlása a következő: 16 varázsmese, 11 népkönyvből vett történet, 15 példázat, 38 trufa, 44 monda, 4 állatmese, 5 legenda, 4 verses elbeszélés, 4 trefás történet (vice) és 11 falucsúfoló. A történetek nagyobb részben August Rukatukl adatközlőitől származnak, részben saját emlékezetéből jegyezte fel őket. A magnetofonfelvételek népnyelvi lejegyzését ő készítette, sajátkezőleg gépelte és küldte el a szerzőnek. CAMMANN abban az esetben alkalmazott köznyelvi átírást, ha a népnyelv az olvasó számára nehezen érthető lett volna. A kötetben a leggazdagabb anyagot így Csávolyról kaptuk.

Dunakömlőd a 30-as években KARASEK által gyűjtött anyaggal képviselteti magát a kötetben. Akkor Rogerius SCHILLING kömlödi születésű cisztercita szerzetes volt KARASEK segítségére a gyűjtésnél és a lejegyzésnél egyaránt. Kizárólag 10–14 éves gyerekektől gyűjtöttek, és a lejegyzés nyelvjárásban történt. A történetek nagy része népkönyvi eredetű, és KARASEK szerint erős magyar, illetve szlovák hatás érezhető rajtuk. Érdekes összehasonlítni a gyerekek és a felnőttek mesekincsét. Míg a felnőttek látszólag inkább a pajkos trufákat kedvelik, a gyerekek figyelmét a varázsmesék ragadják meg.

A harmincas évek gyerekmesélőit a szerző néhány éve felkereste új otthonukban, de a régi történetekre közülük már alig emlékezett valaki, az előző generáció viszont annál inkább. A szerző kétségbe vonja KARASEK akkori álláspontját, miszerint az otthonmaradottak sokkal jobban ragaszkodnak a hagyományokhoz, mint a kitelepítettek. Ez a kötet éppen a fenti állítás ellenkezőjét bizonyítja. A legjobb mesélőket a visszatelepítettek között találjuk.

KARASEK azt is megállapítja, hogy varázsmesét sokkal kisebb számban találni, mint például mondat vagy trufát. A csávolyi történetek között is 16 varázsmesével szemben 38 trufát és 44 mondat találunk. Ez a tény elsősorban a mesélő rendelkezésére álló idővel hozható összefüggésbe. A varázsmesék sok időt, türelmet és hosszas utánakérdezést igényelnek, és nem utolsósorban bizalmat a gyűjtő iránt. Nem véletlen, hogy a kötet legjobb mesélői — Csulits és Rukatukl — legtöbbször levélben küldték el történeteiket a szerzőnek. Így bőven volt idejük a mesék átgondolására és a sokszor hosszadalmas elmesélésre is. A gyűjtő által helyben készített magnetofonfelvételekre azért inkább csak a rövidebb trufák, vicek vagy élményelbeszélések kerültek.

Említettük már, hogy a lejegyzés — ahol erre lehetőség és megfelelő segítség adva volt — népnyelven történt. A helységneveket magyarul írták, a német elnevezéseket zárójelben említik. Ez alól csupán néhány olyan régi és közismert név kivétel, mint például Fünfkirchen = Pécs vagy Plattensee = Balaton.

A szövegek tematikai felosztására csak a csávolyi történeteknél került sor, megjegyezzük, hogy ebben az esetben a szövegek nagy száma és változatossága miatt ez indokolt is.

A szövegekkel kapcsolatos észrevételeket és megjegyzéseket a kötet utolsó fejezetében találjuk, mely részletes tájékoztatást ad a kötetben szereplő községek földrajzi és társadalmi viszonyairól, az adatközlők személyéről és világáról. A gyűjteményt a mesélőket és környezetüket ábrázoló gazdag fényképmelléklet zárja.

Ujváry Zoltán: Gömri népdalok és népballadák. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1976. 623 l.

Kriza Ildikó

A népköltészeti gyűjtés napjainkban újra reneszánszát éli. Évről évre egymás után jelennek meg a nagy terjedelmű, izgalmas anyagot tartalmazó kiadványok, amelyek egy-egy tájegység folklóráját vagy falu népköltészetét reprezentálják. Együd Árpád a somogyi népköltészetet, BÉKEFI Antal a vasi népdalokat, ALBERT Ernő a háromszéki népballadákat, RÁDULY János egyetlen falu, Kibéd népballadáit, BURÁNY Béla—TRIPOLSKY Géza a vajdasági pásztor dalokat, balladákat mutatta be, de bőven lehetne folytatni a fontos népköltészeti kiadványok sorát, amelyekhez szervesen kapcsolódnak a prózahagyományra vonatkozó új publikálási eredmények is.

UJVÁRY Zoltán a kötet elején, mintegy 126 oldalnyi bevezető tanulmányában képet inspirálta munka eredménye lett ez a gazdag népköltészeti kötet, ami szerencsésen egészíti ki az ilyen jellegű egyéb kiadványokat, mivel arról a területről ad hírt, ahol eddig a folklorisztikai kutatás nem volt kielégítő. Gömör megye ma majdnem teljesen Csehszlovákiához tartozik, és így a nemzetiségi sorsban élő magyarságnak erősebben hagyományörző voltából következik, hogy a társadalmi fejlődés ellenére, a polgárosulás ellenére még ma is igen gazdag folklórhagyományral rendelkezik.

UJVÁRY Zoltán a kötet elején, mintegy 126 oldalnyi bevezető tanulmányában képet ad a kutatás előzményéről, éppúgy, mint az általa közzétett anyag főbb jellemzőiről. A gyűjtő Gömör mintegy 150 falujából 49-ben vállalkozott a hagyomány feltárására, és a nagyszámú gyűjtéséből közel 600 szöveget, ebből mintegy a felét, háromszázat dallammal együtt adott közre.

A gyűjtemény élén a *gyerekdalok* állnak, pusztán a dalok a játék leírása nélkül. Emiatt nem teljesen érthető, hogy az erotikus dalok mennyiben tartoznak a gyermekfolklórhoz, vagy a házassaló ének egyik szövege miért itt, másik pedig a balladák között kap helyet. Régóta köztudott, hogy a gyermekfolklór a legkülönbözőbb eredetű alkotásokat mondhatja magáénak. UJVÁRY gyűjtötte anyagban pl. két változatot is találunk a nagy múltú *húdasjátékra*. Ugyancsak figyelemre méltó közlés az *Építettem várat*. . . kezdetű, amely tulajdonképpen párosítóének, a játék leírása méginkább meggyőző erről. A gyermekjátékok között találjuk a kikapós asszony mese (AaTh 1360C) dalbetétét, számos más szerelmi dalt, csúfoló éneket. Kár, hogy a szöveg és a funkció közti összefüggésre nem derül fény.

A *szerelmi dalok* és a *lakodalmi dalok* egy fejezetet képeznek, és számszerint a kötet legnagyobb egységét adják. UJVÁRY elvi álláspontja szerint e két csoport összetartozik, mert számos esetben egymástól el nem választható. Megállapítását a lakodalom vázlatos ismertetésével indokolja. A több napig tartó lakodalom minden egyes fázisa a dalolást, zenélést állítja előtérbe. A helyi szokások még erősíthetik ezt az országosan helytálló megállapítást. Saját gyűjtési élményeimből tudom, hogy a Nyitra melletti Bédén a menyasszony kikérése dalolással történt, és bizony szegyenben maradtak a legény követei, ha a lányos ház kapuján belül több dalt tudtak ismétlés nélkül, mint akik kívül voltak.

A népköltészet megannyi gyöngyszeme tartozik a szerelmi dalokhoz. A szerelem áttételes kifejezése, a szimbólumok és hasonlatok sokasága jellemzi a folklórnak öme tartományát. De a műdalok is ebben a csoportban fordulna elő a legnagyobb számban. Bizonyára a szerző tudatosan tartotta meg azokat, amelyek leginkább beleolvadtak már a néphagyományba.

Tematikus rendszerezés szerint külön csoportban találjuk a *katonadalokat*, *pásztor- és betyárdalokat*, *summásdalokat*, *koldusénekeket*, *betyárnótákat*, *tréfás dalokat*. Ezek közül különösen a pásztor dalok emelkednek ki. Archaikus szépségű szövegük mellett a sajátos dallamvilág is szembeötlő, amelyről PAPP Géza lejegyzésében alkothatunk képet.

Meglepően gazdag a *balladákat* tartalmazó fejezet. Több, mint száz változattal gazdagította az eddigi ismereteinket. Ekkora mennyiségű anyag már híven reprezentálja a tájegység ilyen irányú tudását. Jól látható, hogy a régi balladák közül csak az országosan népszerűek kerültek itt is hangszalagra (pl. *A megesett lány*, *Három árva*, *Fehér László*, *A halálra táncoltatott lány* balladája). A *betyárballadák* azonban mutatnak bizonyos táji karaktert. Észak-Magyarország múlt századi betyárja Vidrőcki volt. A róla szóló alkotások a gömri betyárköltészet egyik egysége. Másik a női ruhában boltlopáson kapott Jáger Jóska tettét éneklí meg. A betyárballadák többsége azonban az országos hagyományba illeszkedik, és a közismert változatokhoz vagy nótás füzetek sémájához igazodnak. A gyilkosságballadák nagy száma viszont a legújabbkori népköltészet elevenségét

mutatja. Tulajdonképpen ezt jelzik az ún. *amerikás dalok* is, de a viszonylag kisszámú közlés miatt nem annyira szembeötlően.

A kötet izelítőt ad a gömői betlehemes játékról, és az ünnepi köszöntőkből is egy csokorralvált bemutat, amelyek híven alátámasztják a tájegység hagyományörző erejét. Gömör dalköltészetének ez a sokszínű bemutatása nemcsak egy tájegység folklórjáról ad képet, hanem reprezentálja a ma még megtalálható szájhagyományt.

Békefi Antal: Vasi népdalok. Gyűjtötte és összeállította —. Vas megye tanácsa VB Művelődési Osztálya. Szombathely, 1976. 358 l.

Vikár László

A fáradhatatlan BÉKEFI Antal tizenhét évig tartó munkájának gyümölcséről — szülőföldem népdalgyűjteményéről — írni hálás feladat, mert ez a kötet az utóbbi évek egyik leg gondosabban összeállított gyűjteménye, sokkal több, mint pusztán dallamközlés. A tanulmánynak is beillő bevezetés, a játék- és jeles-napi dalokhoz fűzött leírás és magyarázat, valamint az életközelségbe hozó fényképek sora mind arról tanúskodik, hogy a szerző nemcsak jól érti, de nagyon szereti is a munkáját. A tanár és kutató BÉKEFI minden tettét átfűti a lelkesedés, a szemünk előtt pusztuló hagyomány megmentéséért kifejtett erőfeszítés, annak felismerése, hogy a múlt értékeinek fontos szerepe van a jövő emberének formálásában is.

Általános vélemény, hogy Vas megye nem tartozik a zenei hagyományokban bővelkedő megyéink közé. A felszín valóban ezt mutatja. Ám, ha mélyebbre ásunk, mint BÉKEFI is tette, meglepő gazdagság tárul elénk. Az idők emlékezetéből még felidézhetjük a század első évtizedeit, amikor a régi szokások s velük a régi dalok sűrűn átszőtték a falvak mindennapi életét. Ha ezt a világot fogjuk vallatóra, kitűnik, hogy a nyugati végek nagyon is fontos, alapvető elemeit őrzik a magyar népi műveltségnek. A gyűjtemény címlapján szereplő gyertyás-agancsos csodaszarvas, a téli napforduló pogány és keresztény elemeit összekötő regölés egyik „főszereplője” is erre figyelmeztet. De ehhez hasonlóan, a gyermekjáték-, ünnepi- és köszöntő-dalokban vagy az alkalomhoz nem kapcsolódó lírai és epikus énekekben a figyelmes olvasó számtalan jelét felfedezheti a hajdani bőségnek. Szalafőtől Csöngéig, az őrségi fenyevesek zárt világától a Kisalföld felé kitérő keménységekig szelíd dombokig, végig a Rába mindkét partján felszáz falunak több mint kétszáz dallama bizonyítja ezt. Ennek persze sokszorosa a BÉKEFI és mások által írásban vagy felvételen megörökített, de a *Vasi népdalok* c. kötetben nem közölt népdalok száma, s még mennyivel több lehet az, ami elment az öregekkel, a feledés homályába merült. Míg a megye észak és keleti részén többször a szokás-dallamok, a déli és nyugati területen inkább a régies, ereszkedő vonalú s a dél-dunántúli hagyományhoz kapcsolódó adatok jelentik a legfőbb értéket.

A kötetben szereplő dallamokat mintegy 130 dalos énekelte. Ez a tény s a magunk korábbi tapasztalata is azt jelzi, hogy a vasi népdalok gyűjtésének ma már nehéz szakaszában vagyunk. Minden újabb dal megszerzése fáradsággal jár, énekesnek, gyűjtőnek egyaránt. Kopik az emlékezet, ritka kivétel az olyan, mint az évtizedek óta jól ismert nótafa, a ma 77 éves Forjanné, Vörös Netti.

A népdalok sajátos — az emberi életet végigkövető — elrendezéséről a bevezető tájékoztat, de a tudatos válogatás is figyelmet érdemel. Az összeállítás erőnye, hogy a daloknak alig több, mint a negyede képviseli csak az új stílust, amely amúgy is ország-szerte ismert. Nem ezek, hanem inkább a helyi és nehezebben hozzáférhető dalok töltik meg a kötet lapjait.

A bevezetőben többször is visszatér és elég nagy súlyt kap régi dalaink rokonnépi kapcsolata. A zenei köztudatban még ma is elterjedt nézetrel szemben fokozott mértékletességet ajánlunk ezen a téren. Az elmúlt két évtized Volga-Káma vidéki kutatásai óvatosságra intenek. A tények egész sora új megvilágításba helyezi a korábbi elképzeléseket.

A megkésétt ismertetést avval a reménnyel egészítjük ki, hogy Vas megyében, de azon túl is sokan olvassák, sőt használják az értékes könyvet s Weöres Sándornak a bevezetés élére írt disztichonjával hirdetik:

„Mint Ják és Velemér ősz temploma, éppolyan ősi
Vasban a tánc, regölés, énekes ünnepelés.”

Egy kis madárka ül vala. Es saß ein klein Waldvögelein. Erdélyi szász népköltészet KÁNYÁDI Sándor fordításában. Siebenbürgische-sächsische Volkslieder übertragen von Sándor KÁNYÁDI. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. 152 l.

Kriza Ildikó

Kétnyelvű népköltészeti kiadványt jelentetett meg a Kriterion könyvkiadó, amely tulajdonképpen az 1973-ban a Dacia könyvkiadónál megjelent ugyancsak kétnyelvű szász-német antológián alapszik. Annak a címe *Es sang ein klein Waldvögelein* volt. Jelen kötetbe néhány szöveget kiegészítésül átvettek Gottlieb BRADSCH: *Siebenbürgisch-deutsche Volkslieder*. c. (Hermannstadt, 1931) kötetéből, amely alapul szolgált a dallamközlésekhez is. A szász szöveget Michael MARKEL gondozta, a dallamokat ALMÁSI István jegyezte le és látta el kommentárral.

A népköltési antológia 52 szöveget, szerelmi dalt, balladát, siratót, gyermekdalt, gúnydalt, bordalt stb. tartalmaz. Jelentőségét leginkább az adja, hogy az erdélyi szászok népköltészetéről vajmi kevés magyar nyelvű publikációt olvashatunk. A német népköltésztől természetesen sokban elválik, és az azt tárgyaló antológiák is periférikusan tárgyalják, együtt más németajkú táji csoportokkal.

A kötet élén néhány ballada és balladaszerű ének áll. Ezek típusbasorolása nem könnyű feladat, mivel távol állnak mind a magyar, mind pedig a német alkotásoktól. Témabeli rokonságuk mégis kétségtelen. A közismert *Mädchenmörder* egyik sajátos változata áll a kötet élén, amely szerint a hét éven át kívánt leányt végül feleségül adják, de már útközben megölik. A leány bátyja csak nyomokból tudja meg mi történt húgával, de verboszút áll. — Ehhez és a többi balladához nem soroljuk fel a szöveganalógiákat, de arra még fel kell hívni a figyelmet, hogy a magyar *Rosss feleség* ballada, — kinek hőse táncolni jobban szeret, mint a beteg férjét ápolni, — szinte szó szerint ismert a szász népköltészetben.

Különös hangulatúak a szerelmi dalok, könnyedségüket, játékoságukat különösen akkor érezzük, ha a dallamokkal együtt figyeljük őket. ALMÁSI István pontos, de nem túl részletes dallamközlései jól tájékoztatnak a magyartól alapvetően eltérő dallamvilágról. Tekintettel arra, hogy a tradicionális szász néphagyomány ma már legfeljebb gyermekdalokban található meg, a válogatás nem követte a mai élő szájhagyomány karakterét, inkább a változatosságra törekedett. Így egy középkori német vadászdal, amely a XVI. századtól kezdve evangélikus korál dallamként volt közismert, éppúgy közöl, mint Minnesänger közvetítéssel szászokhoz került gregorián dallamot. Így a szép kiállítású könyvben közzétett válogatást a szász népdalok viszonylag széles skáláját adja.

Táncol a hullámsapkás tenger. Fordította RÁKOS Sándor. Válogatta és szerkesztette BODROGI Tibor. Európa Kiadó. Budapest, 1976. 310 l.

Kriza Ildikó

A törzsi népek költészetét az utóbbi száz évben fedezte fel a folklorisztika, és tette kutatás tárgyává. Amíg kultúrájuknak más oldalát évszázadokkal korábban számbavették, addig a költészetükről — amely közvetetten ugyan, de igen finoman tükrözi az érzés-és tudatvilágot — arról, alig tudtak valamit.

BODROGI Tibor több évtizedes Óceánia-kutató munkájának egyik eredményeként számbavette Ausztrália, Polinézia, Melanézia, Mikronézia, Indonézia népeinek dalköltészetét, és belőle átfogó válogatást adott közre a *Táncol a hullámsapkás tenger* c. kötetben. Az ilyen típusú munka nemcsak magyar nyelven páratlan, hanem az etnológiai irodalomban is szinte egyedülálló. Vannak ugyan részletes leírások egy-egy törzs vagy népcsoport költészetéről, vannak elméleti tanulmányok is különösen Óceánia törzsi népköltészetéről, de ilyen széles területet átfogó antológia eddig még nem látott napvilágot.

A gyűjtemény a kezdetleges gazdasági-társadalmi szinten élő népek lírai és epikolirai alkotásainak arculatát mutatja be igen változatosan. Ez egyben azt is jelenti, hogy a kötet ezúttal eltekintett a prózaköltészet bemutatásától, amelyre BODROGI a korábbi években helyezte nagy súlyt. Ebben a gyűjteményben mindenképp a ritusköltészet

gazdagsága szembeötlő. A szűkebb értelemben vett rítusokhoz kapcsolódó alkotásokon túl (avatás, varázslás) a legtöbb alkotás mutat rituális vonásokat. A szövegekhez csatolt jegyzetek méginkább alátámasztják a rituális költészet elsődlegességét. A közölt énekek között vannak olyanok, amelyek kifejezetten a mítoszok előadásakor betétdalként hangzanak el, mások az istenek döntését kívánják befolyásolni, vagy egy-egy cselekmény (vadászat, harc) kimenetelét kívánják maguk számára kedvezővé tenni. Egy-egy ének — pl. a mikronéz *Férfitánc* — a rítusok egész sorát éneкли meg, vagy legalábbis utal rá. Az alkalomhoz kötöttség is jellemzi az alkotásokat, még akkor is, ha az általános emberi problémák (szerelem, féltékenység stb.) fogalmazódnak meg költői formában.

Az óceániai, népek dalköltészete — noha mi csak közvetítő nyelven, fordításban ismerjük — számos szimbolikus kifejezést, animisztikus vonást tartalmaz. Valószínű, ez szorosan összefügg a térség lakóinak képi gondolkodásmódjával. Utószavában felhívja erre a jelenségre a figyelmet BODROGI Tibor: „Az alkalmazott képek elsörendően a környező természetet tükrözik, mind az élő, mind az élettelen, anyagunkból ítélve az élőzt gyakrabban, mint az utóbbit.” (264. l.). A szimbolikus kifejezések, a szavak kettős jelrendszere — úgy tűnik — általánosan jellemző az óceániai népek költészetére, még akkor is, ha más tekintetben óriási különbségek láthatók. A Kis-Szunda szigetekről való halottsirató ének pl. a halálra vonatkozó kifejezések nélkül adja tudunkra az idegenen elhunyt ember sorsát, kinek szellemét az otthonmaradottak élelemmel kínálják, kitől segítséget is kérnek, mintegy jelezve, hogy szelleme másvilági hírnök, és így az életbenmaradók segítségére lehet.

A gazdag válogatás több mint másfélszáz alkotást tartalmaz, ezt egészíti ki BODROGI Tibor utószava. Ez a tanulmány tájékoztat a térség kultúrájának főbb jellemzőiről, majd pedig az óceániai költészet problémáit taglalja. C. M. BOWRA, J. GREENWAY és mások tudományos eredményeinek figyelembevételével egy folklorisztikában szokatlan műfaji csoportosítást tár elénk. Eszerint a funkció szempontú megközelítés szerint a költészet három nagy egységre tagolható: 1. *rítusköltészet*, ide tartoznak a mágikus, mítikus énekek, varázsdalok, szellemidéző énekek, szerelmi költészet stb., 2. *társadalmi célú szertartás-költészet*, ahová a házasságdalok, leánykérő és búcsúztató énekek, gyászdalok, siratók, életfenntartási tevékenységhez fűződő dalok, munkadalok, vadászás, halászás stb. eredményességét fokozni kívánó alkotások tartoznak, stb., 3. *l'art pour l'art* énekek nevezik a játékdalokat, táncdalokat, állatokról szóló énekeket stb. Az áttekintett nagy anyag ismeretében azt a gondolatot is kifejti BODROGI, hogy ez a fentebb említett műfaji elkülönülés tulajdonképpen fejlődésbeli, kulturális szintbeli különbséget is jelez. Így pl. Polinéziában alig ismert a rítusköltészet, varázsdal alig található, nyilvánvalóan a mágia csekély jelentősége miatt. Ezzel szemben Ausztráliában a mindent átható mítikus világnézet oka a rítusköltészet gazdagságának, ott viszont a szekuláris szertartási énekek hiányának, meg a dicsőítő énekek.

BODROGINAK ez a funkció szerinti műfaji rendezési elve a folklorisztikában társtalan. A tartalmi-formai kritériumok szerinti eddigi csoportosítási gyakorlattal szakítva az alkalmazást, célt, funkciót, megjelenési módot tette elsörendően a műfaji rendszerezés alapjává. Ez a megközelítés a törzsi népek költészetének megismerésében mindenképpen újat jelent, és igen hasznos lenne eme gondolatot teljesebb bemutatásával, kifejtésével egy tudományos diszkusszió tárgyává tenni. A műfaj és funkció összefüggésének formája a tartalmi megfogalmazáson túl az előadásnál is releváns. Az előadási alkalmak és módok tulajdonképpen alátámasztják BODROGI feltevésének jogosultságát. Mindössze a 3. csoport elnevezésével lehet vitatkozni, mert ezen a társadalmi szinten *l'art pour l'art* költészet nem valószínű, hogy létezik az esztétika elfogadott normái szerint, és a játékdalok, szójátékból összeállt dalok, jelentés nélküli táncdalok még nem jelentik szükségképpen az öncélúságot. Itt összetett fejlődési problémával állunk szemben.

RÁKOS Sándor magyar nyelvű tolmácsolása megkísérelte a John GREENWAY által „rejtett értelemnek” nevezett belső kulturális összefüggést is az európai gondolkodáshoz szokott emberek nyelvére átültetni. Ezt elősegíti, hogy eredeti forrásokból vett szövegeket fordított, és a hozzá kapcsolódó gyűjtői megjegyzéseket a jegyzetanyag tartalmazza. Jó egy-néhány eredeti szöveg dallammal együtt való publikálása pedig ízelítőt ad a szakemberek számára az óceániai népek költészetének poétikai sajátosságairól.

Polner Zoltán: Föld szülte fáját. Szeged környéki ráolvasások és népi imádságok. Szeged múltjából. I. (Szerk.: PÉTER László) Somogyi-könyvtár kiadása. Szeged, 1978. 320 l.

Fejős Zoltán

Folklorikusatásunk több mint másfélszázéves gyűjtőmunkája során már eddig is a néphagyomány jelentős mennyiségét hozta felszínre. Különösen a népköltészet néhány kedvelt kutatási területéről rendelkezünk gazdag forrással. Nagyszámú népdal, mese, balladakiadvány van már eddig is birtokunkban, s hasonlóan bőséges a különböző hiedelemzövegek és szokásadatok mennyisége is. Összességében az eddig felhalmozott folkloranyag imponáló méretű, azonban számos esetben hiányoznak a nagyterjedelmű szövegkiadások, esetleg még maguk a gyűjtések is. Ez vonatkozik a ráolvasások és az archaikus, népi imádságok kutatására is. Annak ellenére, hogy az első ráolvasószövegeket már a XV. század végén feljegyezték, majd ezt követően — különösen a századforduló táján — számos rövid közlemény jelent meg, kutatóink mind ez ideig nem publikáltak sem helyi, sem az egész országra kiterjedő jelentős mennyiségű ráolvasóanyagot. A népi imádságok esetében részben hasonló, részben eltérő a helyzet, hiszen nálunk e műfaj pusztá felfedezése is igazán csak az elmúlt évtized munkájának köszönhető. Nem meglepő tehát, hogy e téren ERDÉLYI Zsuzsanna kötete (*Hegyet hágék, lőtől lépék.* Bp., 1976.) az egyetlen forrás, azonban a további kutatások érdekében elengedhetetlen a helyi anyag gyűjtése, és nem utolsósorban annak közzététele is.

POLNER Zoltán gyűjteménye éppen a jelentős hiányok felszámolásában alapvető jelentőségű. A kötet, amely egy monumentális monográfia a Szeged környéki — lényegében egész Csongrád megyei — ráolvasás és népi imaanyagról, legfontosabb értékét a gazdag anyagfeltárás biztosítja. Másrészt a kevésbé publikált műfajok közzétételével teljesebb képet alkothatunk a közművészetben gazdag népköltészeti hagyományokkal (és kiadványokkal!) rendelkező Szeged környéki folklor összetételéről, jellegéről. Az anyag ilyen gazdagságának fennmaradását elsősorban a feldolgozott terület erős tanyás jellegének, a környék szívós hagyománytartásának köszönhető. Jellemző adat, hogy a szerző megfigyelései szerint „ráolvasást minden nyolcadik, archaikus imádságot minden negyedik adatközlő tudott” (14. l.). Az adatgazdagság másrészt a gyűjtő alapos és áldozatos munkáját dicséri. Célkitűzése nem elsősorban a folklorista szempontjait hangsúlyozza, hiszen — nem szakemberként — „a költő szemével néztem és végeztem munkám” (7. l.) — írja. Így került a kötet élére egy rövid, de ihletett hangú bevezetés, amely elsősorban a szövegek esztétikai értékét emeli ki, illetve néhány szóval jellemzi is az egyes műfajokat. Ezt követően kerül sor a szövegek adattárszerű bemutatására.

A kötet felépítése ERDÉLYI Zsuzsanna eredményeit hasznosítja, így a következő felosztást követi: I. *Kevert tudatformájú, funkciójú szövegek* (pogány-keresztény) — a) ráolvasás, b) ráolvasás archaikus imamotívummal, c) védekezés, bajelhárítás, d) védekezés, bajelhárítás archaikus imamotívummal. II. *Keresztény tudatformájú, funkciójú szövegek* (a szenvedéstörténet mozzanatai szerint csoportosítva). Főleg tartalmi, részben formai hasonlóságok alapján. III. *Legendaballadák, köszöntők.* Végül a kötet — tartalmi kapcsolatok szempontjából — a (IV.) *Krisztus-legendákkal* zárul. Az anyag csoportosítása tehát azt a felismerést hangsúlyozza, hogy az ilyen epikus, epiko-lirikus műfajok egymással funkcionális, tartalmi és formai kapcsolatban állnak. A bemutatott anyag nem utolsósorban hasznos adalék a fenti tipologizálás további finomításához is.

A ráolvasások között több mint hatvan főszöveget és majdnem kétszerannyi változatot találunk. Az egyes ráolvasásokat az elmondást kiegészítő eszelekmények, mozdulatok leírása egészíti ki. Ezek a tömör kommentárok a hagyománykör mai életét is jellemzik. A paraszti közösségekben a ráolvasások végzését végsősoron a hiedelemtudat szabja meg, minden egyes ráolvasás magja egy-egy hiedelem. Ennek megfelelően tartalmaz a kötet a ráolvasók tudatháttérént hiedelemtörténeteket is. Az adatok világosan bizonyítják, hogy a ráolvasás a mondott szöveg és az elvégzés kötött rendjének szerves egysége, így a műfaj vizsgálatának ki kell térnie a paralingvisztikai gyakorlatra is. A ráolvasásokat tartalmazó rész tehát egy jól differenciált, különböző szövegeket felölelő gyűjtemény.

Igen figyelemreméltó az a tény, hogy a nemrég felfedezett népi imádságok korábbi szórványos feljegyzései éppen Szeged környékéhez kapcsolódnak. Nem meglepő talán, hogy a KÁLMÁNY Lajos, BÁLINT Sándor nyomába lépő mai kutató az imák ilyen bőségét tudja bemutatni. A szövegeket követő megjegyzések szinte egységesen a tanulás körülményeit, a használat feltételeit jellemzik. Hasznos lett volna utalni az egyes konkrét esetekben az elmondás módjára, pl. kántáló, recitáló, esetleg éneklő előadás meglétére. (KÁLMÁNY még említi az énekes előadást is.)

A népi imádságok sajátos műfaja, amely jól példázza az egyéni és közösségi gyakorlat összefonódását, az improvizáció és a kötött formulák segítségével történő alkotás egyességét, ebben a lokális monográfiában viszonylag homogén képet mutat. Jobbára az esteli imádság *En lefejszkek én agyamba*. . . kezdetű típusa a legelterjedtebb. Ez még a legtöbb szöveg töredékeiben is felismerhető, valamint más kedvelt motívumokkal kombinálódva széles körben gyűjthető, így még a reformátusok körében is. Véleményünk szerint bizonyos homogenitás jellemző az anyag korára is, a domináns réteget a múlt század formálta, de semmi esetre sem régebbi a barokk időknél. A szövegek több történeti korszakot hordozva természetesen korábbi nyomokat is tartalmaznak. Találunk párhuzamokat a középkori latin és népi vallásosság hatására, és hasonlóan a legtöbb vitát kiváltott archaikus, pogány kori — még nem egyértelműen tisztázott elemek meglétére is. Így a fényszimbolikára, a geneológiai hármasságra (fa-ág-virág: Anna-Mária-Krisztus), a Grál-motívumra stb. utalhatunk, valamint a gondolatpárhuzam, az alliteráció és más formai jegyek meglétére. Mindezeket illetően további történeti kutatások és ilyen, mélyfúrás jellegű gyűjtések szükségeseek.

A gondos szöveggondozás pontosan dokumentált anyagot bocsát a kutatás rendelkezésére. Igyekeztek a Szeged környéki nyelvjárás sajátosságait is bizonyos mértékig megőrizni. A szövegek textológiai közlése nagyszámú variáns közzétételét tette lehetővé. Így igen jó képet nyújt az adatok elterjedésének és a szövegalkotás jellegének vizsgálatához. A szövegeknek (a hiedelemmondákat kivéve) utólag címet adtak, amelyek általában tartalmi, ritmikai jellemzőket emelnek ki. A ráolvasások esetében szerencsésebb lett volna egységes szempont szerint, például funkcióra utaló megnevezéseket adni, a címek így kissé irodalmiasítják a szövegeket. Az imák esetében kívánatos lett volna feltüntetni az egyes adatok esetleges állandósult, kötött elnevezéseit is (*Esteli imádság, Hét mennyei zár*). Mindent összevéve ez a több mint négyszáz szöveget tartalmazó kiadvány jelentős forrásmunkája folklorisztikánknak.

A kötetet a gyűjtőhelyeket feltüntető térkép, valamint a helységek szerint az adatközlők névsora egészíti ki. A kiadványt Andruskó Károly metszetei illusztrálják.

Dinzelbacher, Peter: Judastraditionen. Raabser Märchen-Reihe 2. Wien, 1977.
100 l., 8 fekete-fehér képmelléklet

Tüskés Gábor

Júdás a legendák, a szakrális népköltészet, a misztériumjátékok egyik legvitatottabb bibliai alakja. Kódexirodalmunkban csak epizódszereplő, s főhősként a magyar középkor liturgiájában és ikonográfiájában sem találkozunk vele. Ennek ellenére például a csiksomlyói nagypénteki misztériumjáték, a barokk iskoladramák Judás-figurája valószínű hazai középkori előzményekre támaszkodik, bár ezt a folytonosságot egyenlőre még nem lehet igazolni.

Az Osztrák Néprajzi Múzeum kiadásában megjelent mű szerzője nem kisebb feladatra vállalkozott, mint arra, hogy interdiszciplináris kutatásai alapján megkísérelje Júdás alakjának kultúrtörténeti, művelődéstörténeti jelentőségét fölvázolni. Hatalmas forrásanyag birtokában három fő kérdés köré csoportosítja mondanivalóját: 1. Hogyan viszonyult Európa keresztény társadalmja Júdás alakjához? 2. Milyen eszközökkel jellemezték Júdást? 3. Melyek azok a változások, amelyek a Júdás-kép alakulásában az évszázadok során bekövetkeztek?

DINZELBACHER elsősorban középkori források alapján — ez kutatásának fő területe, s egyébként is ekkor készültek a legfontosabb ábrázolástípusok — keresi a kapcsolatot Júdás nyelvi, irodalmi, képzőművészeti, színpadi és a népszokásokban előforduló megjelenési formái között. Júdás alakja az irodalomban először egy II. századi legenda nyomán, az apokrif hagyományokban jelenik meg. A XII. században keletkezett, Ódipus és Mózes hagyományokból összeszőtt *Vita Judae* lényeges elemei épülnek be a *Legenda Aurea*-ba. Ez több nyelvre lefordítva egészen a XIX. századig népkönyvként forgott közkézben, s nagymértékben befolyásolta az irodalmi hagyomány Júdás-képét. A barokkban előtérbe kerülő, s a XX. századi regényekben és drámákban folytatásra találó pszichológiai szemlélet a megértés szándékával közelít Júdáshoz. Júdás képzőművészeti ábrázolásában sokáig nem alakultak ki megkülönböztető vonások, ami azért is föltűnő, mert az elmarasztaló szemléletű *Vitát* tartalmazó *Legenda Aurea* nagymértékben befolyásolta a késő

középkor ikonográfiáját. A gótika előtt legtöbbször csak elkülönítéssel jelölik Júdást (pl. az Utolsó vacsora-képeken elhúzódnak tőle az apostolok), a késő gótikában már a speciális attributumai is megtalálhatók: a vörös haj, szakáll, sárga ruha, pénzeszacskó. A XIV. századtól megjelennek a torz arevonások, amelyekhez újabbkori képeken még a torzított testtartás is járul. A késő középkori képzőművészeti ábrázolással nagy hasonlóságot mutat Júdás színpadi megjelenítése: a passiójátékok alakját a Bibliában nem található részek továbbfejlesztésével, negatív tulajdonságok halmozásával jellemzik. A népszokások Júdás-képének ismertetésekor DINZELBACHER — az ilyen jellegű összefoglaló monográfia hiánya miatt — csupán két szokás, a nálunk is ismert Júdás-üzés és a Júdás-égetés leírására vállalkozik. Föltevése szerint — melyet már mások is megfogalmaztak — a zajongással együtt járó Júdás-üzésben a vegetációs démon elriasztását célzó pogány szokás krisztianizálódott továbbélésével találkozunk. A szálláskeresés módosult változatának tartja azt a szokást, melyben a „szegény Júdás” iránt érzett részvét jut kifejezésre: az első-ausztriai Schwäbisch-Gmündben zödesütörtökön Júdás vezeti végig koldulva a városban a helység 12 legszegényebb emberét.

A könyv további fejezetei a Júdás halálának körülményeit színező mondákról, az ördöggel való kapcsolatát megjelenítő legendákról, a túlvilági büntetésről alkotott népi elképzelésekről, átokformulákról szólnak. A Júdás-kép alakulásának vizsgálatokor a szerző megállapítja, hogy az ábrázolás eszközeinek és formáinak változása nagymértékű funkcióállandósággal jár együtt. Ebben — a hagyomány oktató, didaktikus, a keresztény értékrendben méreceként, viszonyítási alapként szolgáló megjelenési formája mellett — jelentős szerepet játszott Júdás *bünbakként* való fölfogása; Jézus ellenpárjaként a rá kivételül agresszió levezetését szolgálta, s ezzel a fölszabadulás érzését hozta létre.

Keintzel-Schön, Fritz: Die siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen. Editura Academiei, Bucureşti — Böhlau Verlag, Köln—Wien 1976. 373 l., 38 térkép

Székely László

Georg Fridrich MARIENBURG könyve óta (*Über die siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen*, 1857.) a fenti mű az első erdélyi szász családnév-feldolgozás. A szerző éveken át dolgozott könyvén, mely a *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* köteteit egészíti ki. Ha meggondoljuk, hogy Erdély délkeleti sarkában egy félreeső faluban, Tekesen (Ticusu Vechi, v. Brassó m.) él, még inkább értékelni tudjuk vállalkozását.

A munka forrásai: a szerző második világháború előtti gyűjtései, okiratok, anyakönyvek, adójegyzékek, címtárak, egyházi választási jegyzékek stb. Az anyag elrendezése tekintettel van a névtörténetre, a nevek szemantikájára, a tájnyelvi formák irásos rögzítésének kérdéskörére, a névstatistikára, a névföldrajzra, a nyelvtörténeti kapcsolatokra, a beszélt tájnyelv és a helyi ragadványnevek hangtana közt kimutatható kapcsolatokra. A ma is élő neveket részben történeti források alapján diakronikusan, részben elterjedésük alapján szinkronikusan elemzi. Egy-egy helység neveit végigkíséri keletkezési, felbukkanási időpontjuktól napjainkig. Tekesen például 1641-ben 45 szász család 30, a 23 magyar család pedig 15 családi nevet viselt, ezekből 1968-ra 12 szász és 4 magyar családnév maradt fenn, de az utóbbi négy is átalakult, illetve lefordítódott szász nyelvre: Gergely → Gergel, Jakab → Jakobi, Szabó → Schneider, Varga → Suszter. A munkát 38 térképvázlat, időrendi névjegyzék, összehasonlító táblázat, foglalkozások szerint csoportosított névmutató egészíti ki.

Míg MARIENBURG leginkább a nevek szemantikáját magyarázta, addig KEINTZEL-SCHÖN a nevek tájnyelvi sajátosságait is elemzi. A mindennapi beszélt tájnyelvnél régebbi sajátosságokat fedez föl a nevekben, ebből következtetéseket von le az erdélyi szászok származási helyére, a különböző helyekről érkező telepesek nyelvének keveredésére. Ennek a nyelvnek egy része a közép-rajnai telepesek öröksége, igen jelentős azonban a nyelvkinés flamand eredetű összetevője. A névanyagból következtetni lehet bajor bevándorlókra is, valamint arra, hogy a barcasági bajorok a sinki közigazgatási székéből és Szászrégen vidékéről költöztek át. Segesvár környékére Alsó-Szászországból is települtek.

A szerző 224 magyar eredetű szász család nevet jegyzett föl. Egy részük foglalkozási név: Hódos → Hadesch, Halász → Hallas, Haydu, Gyökeres → Jukresch, Vajda → Wädt, Kotschis, Sziógyártó, más részük a származási vagy lakóhely nevéből keletkezett:

Ungar, Székely → Zakel (26 helységben), Zikeli (a Székely név latin formájából, 24 helységben). Magyar nevekre mutat rá ragadványnevekben: Kormesch (kormos), Nakesch (nyakas), Scharlo, Schebesch, Schoger, Schüket, Csinosch, Kopatz. Van több keresztnevből képzett magyar eredetű ragadványnév is: Istók, Pista, Andor, Palko, Zofi.

Az elmondottakból kitetszik, hogy a könyv sajátos módszerével a nyelvtudomány különböző ágai mellett a településtörténet kutatóinak, a népi kultúra vizsgálóinak is hasznos segítséget adhat, azon túl, hogy érdekes témájával, könnyed stílusával a saját múltja iránt — a romániai magyarokhoz hasonlóan — élénken érdeklődő száz olvasóközönség figyelmére joggal számíthat.

Rékásy Ildikó: Györffy István munkássága. Bibliográfia. A Versegly Ferenc Megyei Könyvtár Bibliográfiái. Szolnok, 1977. 155 l.

Gunda Béla

Hasznos szolgálatot tett a szolnoki Versegly Ferenc Könyvtár azzal, hogy kiadta RÉKÁSY Ildikó körültekintő összeállításával GYÖRFFY István bibliográfiáját. A munkában időrendben sorolja fel GYÖRFFY munkáit. Nemcsak címeket közöl, hanem röviden ismereti annotációk, vezérszavak vagy megjegyzések hozzáfűzésével az adatközlések, tanulmányok, könyvek tartalmát is. Jelzi az utánközléseket, a hasonló tartalmú szövegeket, az idegen nyelvű fordításokat, kivonatokat. A különböző címen, helyen megjelent azonos és átdolgozott közlések tartalmi összefüggésére is felhívja a figyelmet. A bibliográfia közli a GYÖRFFY-ről írt nekrológokat, megemlékezéseket, a vele készített riportokat és egyéb írásokat. Felsorolja szerkesztői tevékenységét, életének jelentősebb állomásait. A bibliográfiát gondos tárgy-, név-, cím- és helymutató egészíti ki. A bibliográfia adatait VILKUNA, K. megemlékezésével egészíthetem ki (FUF., Anzeiger XXVI. Helsinki 1939—1940. 85—87. l.). Felhívom a figyelmet arra is, hogy GYÖRFFY István tervbe vette Borsod megye településeinek feldolgozását. Erről, mint előkészületben levő munkáról a TELEKI Pál szerkesztette Gazdaságföldrajzi gyűjtemény VI. kötete tájékoztat. A kötet elé BELON Tibor írt GYÖRFFY-t méltató tanulmányt. A bibliográfia is bizonyítja, hogy Szolnok kezd mindinkább a néprajz fontos kutatóbázisa lenni.

Folklivsforskning. En bibliografi över Svenskföreländ. Utarbetad av Bo Lönnqvist. (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland: nr. 473. — Meddelanden från Folkkultursarkivet: 5.) Svenska Litteratursällskapet i Finland. Borgia, 1976. 180 l.

Voigt Vilmos

A skandináviai és szerencsére a magyar néprajzkutatás előtt is ismert, hogy a félmilliónál kevesebb finnországi svéd néprajzi-folklorisztikai kutatása milyen jelentős eredményekkel büszkélkedhet. A jelen munka, amely egyszerre kiadványa a finnországi svéd irodalmi társaságnak és a néphagyományi archívumnak, bibliográfiai áttekintést ad erről a kutatásról. Szerzője, a mai finnországi svéd néprajzi kutatás vezető egyénisége, LÖNNQVIST docens mintegy 3000 tételben gyűjtötte össze azokat a munkákat, amelyek a legfontosabbnak nevezhetők. Munkája bevezetőjében utal arra, korábban milyen egyéb bibliográfiákban volt hozzáférhető hasonló anyag. Ernst LAGUS 1892-ben 124 munkát sorolt fel bibliográfiájában, ezek közül a legrégebbi 1795-ben jelent meg. A későbbi kutatás adatait voltaképpen szétszórt bibliográfiák is csak részben tartalmazták. Különösen az utóbbi fél évszázadról LÖNNQVIST munkája adja az első tájékoztatást. A munka voltaképpen egy, a szerző által írott kis finnországi svéd néprajz-kézikönyvhöz készült, amely remélhetőleg 1978 elején Stockholmban jelenik meg, a *Nordiska Museets Handlingar* sorozatban. Nemcsak terjedelmi okokból szerencsés megoldás azonban az, hogy a bibliográfiát külön kötetben juttassák kézhez.

A mintaszerű gondossággal és ökonómiával készült kötet bevezetője tájékoztat az előzményekről és a rokon bibliográfiákról. Ezután rövidítésjegyzék olvasható, amely voltaképpen a feldolgozott sorozatokról és folyóiratokról is tájékoztat. Maga a bibliográfia öt nagy részben következik (gyűjtés- és kutatástörténet, társadalmi élet, anyagi kultúra, szokások, szellemi kultúra), mindegyiken belül további fejezetekkel, amelyekben könyven elgazodik az olvasó. Az egyes alfejezetekben a svéd ábécé szerint (tehát nem időrendben), szerzőnként következnek a munkák, könyvek, folyóirataikkal, sőt fontosabb sajtótermékek is vegyesen. Az egyes részek végén *Ann.* (= *Megj.*) címmel a hasonló témákról szóló legfontosabb finnországi finn (!) publikációk olvashatók, amelyek a legközvetlenebb kiegészítést adhatják az említett témakörökhöz. A mű végén a szerzők névmutatója, valamint a tárgyalt helységek mutatója olvasható, az utóbbi is svédül, úgyhogy a finnországi finn helyneveket is svéd eredetijük vagy megfelelőjük rovatóban kell keresni. A kötetben 24 fénykép is található, elsősorban a régebbi nemzedék kutatóit és kiadványait mutatják be. Megjegyezhetjük még, hogy ugyanebben a sorozatban hamarosan megjelenik a finnországi svéd néprajzi archívum jegyzéke, amely most már a kéziratos anyagba ad áttekintést. Mivel azonban más intézményekben (elsősorban az Åbo Akademi néprajzi tanszékein, a helsinki Nemzeti Múzeumban és egyebütt is) van még tetemes finnországi svéd gyűjtött anyag, hála a szorgalmas korábbi generációknak, valóságos bibliográfus generációra lesz szükség ahhoz, hogy áttekinthessük a finnországi svéd néprajz terén eddig végzett egész munkát. Ennek ismerete pedig nemcsak a finn és a svéd néprajzzal, hanem minden, az európai népek néprajzával foglalkozó kutató számára igazán fontos.

Hargita Kalendárium 1978. Szerkesztették: ALBERT Antal, KOLOZSI Márton, PAPP Dezső, HECSER Zoltán, BÁLINT András, BOGOS Sándor, illusztrálta: MÉREY András. A Hargita Napilap kiadása. Csíkszereda, 1977. 208 l.

Székely László

A korábbi évek hagyományát követve a Kalendárium 1978-as kötete is több néprajzi vonatkozású cikket közöl.

CSERGŐ Bálint az Udvarhely környéki székelykapuk díszítőmotívumairól ír. Megállapítja, hogy az udvarhelyi kapuk később alakultak ki, mint a háromszékiek és csíkiek, de állításuk ma is eleven szokás. Sajátos vonásaik közül legszembeötlőbbek a zábékra faragott oszlopok. Ezek jeles mestere volt Kaditsfalvi Kovács Péter, aki 1825 és 1870 között faragta jellegzetes kapuit. Az ő munkája a szejkei kapumúzeumban levő Küküllő-Keményfalváról származó kapu. Ennek legszebb díszje a palmetta-motívum és a lábazat babérkoszorúval övezett rozettája. A kapuk pompás díszítménye továbbá a gyalog bejáró feletti ún. tükör, melynek középpontjában madármotívumos címer állhat. Díszítményszámba mennek a kapuk szerkezeti elemei, maguknak a zábéknak a tagozása, a hónaljkitételek, bejárók félköríve is. Egyes szimbolikus faragványok, mint a gyalogkapu harmadik zábéján föltűnő emberábrázolás még értelmezésre vár (50–52. l.).

BERECZKI Zsuzsa a parajdi sóbányászat néprajzi vonatkozásaira is kitér. Megemlíti a sócsempészet emlékét őrző helyneveket (Sóósvény, Sótútja, Sólópóút), közli a sócsempész Balog Józsi balladáját, a 121 tolvajbánya népies nevét (59–60. l.).

SZŐCS János a századfordulón Gyimesvölgyében és Lövétén épített posztóvanyolók szerkezetét, működését ismerteti. Leírja azokat az egyszerűbb csergevanyolókat vagy mosatókat is, melyek Gyimesközéplekon és Felsőlekon ma is működnek (67–78. l.).

MIKLÓSSY V. Vilmos—ZEPEZÁNER Jenő KÁJONI Jánosra emlékezik. Új adattal gazdagítja KÁJONI életrajzát, amikor KÁJONI fűvészkönyvéből kiemeli a gyertyánfával kapcsolatban leírt következő adatot: „Én is ilyen fabol csinaltam az virginában majd 75 tangentakat, mikor az virginat csináló valek 1656 esztendőben, Majusban. . .” (82. l.).

Dr. MOLNÁR János a Hargita megye nyugati részében gyűjtött időjárás jóslatokat rendező égitestek, légköri jelenségek, házi és vadon élő állatok viselkedése, tárgyak stb. szerint (124–125. l.). JÁNOS Pál a havasi pásztorkodásról, a kijáró marhacsordák legeltetéséről, a juhtenyésztésről, az állatok orvoslásáról és a pásztorkodással kapcsolatos hiedelmekről ír — sajnálatos, hogy a gyűjtés helyét, az adatközlőket nem nevezi meg (134–137. l.).

GÁLFI Mózes a székely és moldvai tájnyelvi atlaszt méltatja, rámutat, hogy ezek segítségével megállapítható: a Tázló- és Tatros-völgyi nyelvjárás azonos a keleti székelység nyelvével, a Bogdánfalva környéki csángók beszéde pedig részben a Románvásár környékiek selypelő dialektusához hasonlít. GÁLFI szerint a nyelvi sajátságokból a településtörténetre is következtethetünk (162–163. l.). Dr. B. GERGELY Pirokska a kászoniak XVII. századi törvénykezési jegyzőkönyvében található régies szavakról ír. Ilyen pl. a már kihalt sebhét (sebet ejt) ige, vagy a régi, de még ma is élő tanorok (a falu közelében levő bekerített föld, rét, kaszáló, erdőrészt, út, kapu, kerítés átlépésére való egyfokú lépcső) tájszó. A szövegekben megtalálható szórványosan az ő-zés jelensége és több tájilag sajátos hangfejlődés korai bizonyítéka (166–167. l.).

Гласник Етнографској Музеја 36, 37. Београд 1973, 1974. 292 és 320 l.

Dankó Imre

A belgrádi Néprajzi Múzeum Évkönyve, a *Glasznik* nem csupán a múzeum tevékenységéről tájékoztat, hanem az egyik legtekintélyesebb jugoszláviai központi néprajzi folyóiratnak tekinthető.

A 36. kötet élén Mirko BARJAKTAROVIC professzor köszönti 75. születésnapján Mitar VLAHOVICOT, a belgrádi múzeum kiemelkedő munkatársát. Közlik az ünnepelt bibliográfiáját is.

Az első tanulmányban Mitar VLAHOVIC a macedón etnikum kialakulásának folyamatát vázolja föl, visszatekintve egészen a neolitikumig. Számba veszi az illírektől, trákoktól kezdve a területen megfordult különböző népesoportokat, amelyek részesei lehetnek a macedón etnikum kiformálódásának. Több tanulmány népszokásokkal foglalkozik. Nikola PANTELIC az após és a meny közötti kapcsolatról ír Szerbiában, az értelmezésnél történeti és orosz, ukrán, bulgár, cseh párhuzamokra hivatkozik. Slobodan ZECEVIC egy észak-szerbiai fogadalmi szokást, Mirko BARJAKTAROVIC az egy napon születettekkel kapcsolatos hiedelmeket ismerteti. További tanulmányok és közlemények ugyancsak a néphit és a szokások körébe tartozó témákat tárgyalnak, így a születés körüli szerb mágikus eljárásokat (Rabija HASANBEGOVIC), egy 1802-ből származó pancsovai német kézirat népszokásokkal kapcsolatos rajzait (Ljubomir RELJIC), a Budapest környéki szerbek hűvétői szokásait (Kis Mária), különböző területek kő síremlékeit (Sefik BESLAGIC és Jovan TRIFUNOSKI).

A 37. kötet kezdő tanulmánya a Kolubara és Tamnava folyók környékén fekvő ún. „Valjevói hegyalja” népviseletéről szól, szerzője Jasna BJELADINOVIC. Az elmúlt századokban e területen is jelentős migrációs folyamatok zajlottak le, a szerző ezekhez viszonyítva ad képet a női és a férfi viseletek sajátosságairól és történeti alakulásáról. Rajko MAMUZIC a Vajdaság kulturális képét rajzolja föl a XVIII–XIX. század fordulójáról. Óslakosságnak a rác-illír népességet tünteti föl, a történeti előzmények megrajzolásánál szinte teljesen figyelmen kívül hagyja a középkori magyarságot. Részletesen tárgyalja a török hódoltság alatti és a hódoltság utáni migrációkat és telepítéseket — azonban az idevágó magyar szakirodalmat szinte egyáltalán nem használja. Egyébként a tanulmány jól bemutatja a XVIII. század végén egymás mellett élő szerb, német, magyar, román, ruszin, szlovák stb. csoportok életmódját, keveredését, bizonyos mértékű kulturális integrálódását. Petar VLAHEVIC tanulmánya témájában a most ismertetthez kapcsolódik, a mai jugoszláviai migráció néprajzi jelentőségéről szól. Vázolja, hogy az iparosítás, az urbanizáció által kiváltott vándorlások hogyan rendezik át a népi kultúra korábbi, hagyományos tagoltságát.

A kötet további közleményei, tanulmányai szokásokkal és hiedelmekkel foglalkoznak, így az északkelet-szerbiai russzalka és theodorka nevű táncok néphit-vonatkozásaival (Slobodan ZECEVIC), a vérhez kapcsolódó vallásos és mágikus képzetekkel (Dusan BANDIC), a délszláv népek tavaszi agrárritusaival, maszkos szokásaival, rituális étkezéseivel (Magdalena S. KASUBA). A „Közlemények” rovatban végül gyűjtési beszámolókat találunk.

Figyelmet érdemel még a kötet tartalmában két tudománytörténeti megemlékezés. Az egyik Jovan ERDELJANOVICRÓL (1874–1944), a szerb néprajztudomány egyik megteremtőjéről szól, születésének 100. évfordulója alkalmából (Mirko BARJAKTAROVIC). A másik Tihimir DORDEVIC (1868–1944), a szerb néprajz nagy nemzedékéhez tartozó folklorista munkásságát méltatja halálának 30. évfordulóján (Slobodan ZECEVIC).

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII—XIV. Szerkesztette: BODÓ Sándor közreműködésével SZABADFALVY József. Miskolc, 1975. 614 l.

Égető Melinda

A vaskos kötetben hat szorosabban vett néprajzi tanulmányt olvashatunk. FÉL Edit és HOFER Tamás: *A matyó hímzés alakulása és a magyar népművészet stíluskorszakai* 1972-ben előadás formájában hangzott el a mezőkövesdi tudományos tanácskozáson, az Országos Kisjankó Bori Pályázat díjkiosztó ünnepsége alkalmával. A dolgozat rövid, országos áttekintésben vázolja fel a magyar népművészet alakulásának főbb szakaszait az utóbbi kétszáz évben, társadalomtörténeti összefüggésbe helyezve a régi stílust felváltó új, majd legújabb paraszstílusok kibontakozását. A mezőkövesdi hímzés alakulásának példája azt szemlélteti, hogy egy erőteljes közösségen belül hogyan valósulnak meg és nyernek sajátos, domináns jegyeket az országos stílusáramlatok. Az elemzés alapjául szolgáló hímzéseket 15 fénykép mutatja be.

A magyarországi képfestés történeti kérdései és munkafolyamatai korábbi feldolgozások alapján már országos viszonylatban ismertek. FÜGEDI Márta: *A mezőkövesdi képfestő műhely* (16 képpel) c. közleményének érdekessége, hogy olyan területen működő képfestő üzemet mutat be, ahol a közvetlen környezet lakosságának festett kelme iránti kereslete viszonylag csekély volt. A két világháború közötti időszakban virágzó műhely jövedelmezőségének alapját a vásárolás és a távolabbi vidékekkel kiépített kereskedelmi kapcsolatok képezték.

KUNT Ernő: *A magyar népi temetők szemiotikai elemzése* (31 képpel) első részében a temetők belső rendjét és környezetükhöz való viszonyát vizsgálja. A dolgozat második része a fejfák főbb típusait tárgyalja, illetve a fejfákon található jelek értelmezésével és rendszerezésének lehetőségével foglalkozik.

SELMECZI KOVÁCS Attila: *Csűrítípusok Észak-Magyarország középső területén* c. dolgozata (20 képpel) a Tarna és a Bódva folyók közötti területen vizsgálja a csűrök építőanyagának, szerkezeti megoldásainak jellemző formáit és változásait az utóbbi száz évben. A hagyományosan csűrös és csűr nélküli gazdálkodás átmeneti területén a szerző kimutatja, hogy a felhasznált építőanyagok és az alkalmazott szerkezeti megoldások szoros összefüggésben vannak az épületek funkcionális különbségeivel.

PETERCSÁK Tivadar dolgozata (*Adatok Filkeháza lóirtásához*, 5 képpel) kiegészítő részét képezi a filkeházi állattartásról (sertéstartás, szarvasmarha-tartás) korábban megjelent tanulmányainak. A lovak gondozásáról, a takarmányozás módjáról, a betanításról és az igazásról, valamint néhány fontosabb gyógyítási eljárásról közöl adatokat. Az anyagra nagymértékben rányomja bélyegét, hogy a lóirtás Filkeházán sohasem játszott fontos szerepet.

NAGY Géza a jobbágyfelszabadítástól a második világháborúig eltelt időszakot tartja szem előtt *Kepések munkaszervezete és életmódja a Bodroghözben* c. dolgozatában. Röviden áttekinti a paraszti munkavállalás lehetőségeit a jellegzetesen törpebirtokos területen. Érdekesen világítja meg az uradalmakban való munkavállalás különböző formáinak (éves cseléd, hónapos vagy hetes cseléd, részes munkás) megítélését a paraszti presztízs szempontjából. Ismerteti a részes aratás helyileg szokásos feltételeit, figyelembe véve a világi, egyházi és középnemesi, illetve nagygazda-birtokok esetében jelentkező különbségeket. A fő figyelmet a *kepések* (a szerző értelmezésében: nagybirtokon szerződéssel dolgozó aratóbanda) munkaszervezetére fordítja. Röviden ismerteti az aratás befejezésekor szokásos aratóünnepély lefolyását is.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VIII. 22. — Terjedelem: 13,30 (A/5) iv
79.6229 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ISMERTETÉSEK — BOOK REVIEWS

Bálint Sándor: A szögedi nemzet (*Balogh István*); — Juhász Antal (szerk.): Tanulmányok Kistelek történetéből és népéletéből (*Bárth János*); — Ferenczi Imre: Népi szokásrend Szőregen. Viseleti módok Szőregen (*Paládi-Kovács Attila*); — Gunda Béla: Bátky Zsigmond (*Paládi-Kovács Attila*); — Knézy Judit: Csököly népének gazdálkodása és táplálkozása (XVIII–XX. sz.). Uő.: A táplálkozás szokásai és rendszere Gige, Csököly, Rinyakovácsi és Kisbajom belsősomogyi községekben (*Kisbán Eszter*); — Klepikova, G. P.: Szlavjanszkaja pasztuseszkaja terminologia (*Földes László*); — Bakó Ferenc: Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén (*Paládi-Kovács Attila*); — Arvastson, Gösta: Skånska prästgardar (*Hofer Tamás*); — Végh Olivér: A kalotaszegi fazekasság (*István Erzsébet*); — Szabó Judit: Berekméri Sándor geryeszegi meséi (*Kovács Ágnes*); — Haiding, Karl: Märchen und Schwänke aus dem Burgenlande (*Kovács Ágnes*); — Cammann, Alfred — Karasek, Alfred: Donauschwaben erzählen (*Páldy Krisztina*); — Ujváry Zoltán: Gömöri népdalok és népballadák (*Kriza Ildikó*); — Békefi Antal: Vasi népdalok (*Vikár László*); — Egy kis madárka ül vala. Er saß ein klein Waldvögelein (*Kriza Ildikó*); — Táncol a hullámsapkás tenger (*Kriza Ildikó*); — Polner Zoltán: Föld szülte fáját. Szeged környéki ráolvasások és népi imádságok (*Fejős Zoltán*); — Dinzelsbacher, Peter: Judastraditionen (*Tűskés Gábor*); — Keintzel-Schön, Fritz: Die siebenbürgisch-sächsischen Familiennamen (*Székely László*); — Rékásy Ildikó: Györffy István munkássága. Bibliográfia (*Gunda Béla*); — Lönnqvist, Bo: Folklivsforskning. En bibliografi över Svenskfinland (*Voigt Vilmos*); — Hargita Kalendárium 1978 (*Székely László*); — Гласник Етнографској Мизици, 36, 37. (*Dankó Imre*); — A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV. (*Égető Melinda*);

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

1 szám ára: 20,— Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

20 Ft
szívetés egy évre: 80 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014-1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XC

1979

1

CONTENTS

Articles

- Balassa, Iván*: Prinzipielle und methodologische Probleme der Geräteforschung 1
Kocsis, Gyula: Bevölkerung, Siedelung und Wirtschaft in den Dörfern der Tápió-
Gegend (16.—17. Jahrhundert) 15
Takács, Lajos: Wandlungen in der Forstbenutzung der Gegend des Kisbalaton (18.
und 19. Jahrhundert) 42
Bálint, Sándor: Popular traditions and reminiscences about ancient soldier's life in
Szeged 54
Olsvai, Imre: Klassifizierungen der ungarischen Volkslieder bis 1975 69

Short Communications

- Béres, András*: The ballad of the highwayman Péter Barna 85
Domokos, Pál Péter: Bisonfallen im Komitat Csík 89
Komlósi, Előd: Burschenorganisationen und winterliche Unterhaltungen der Jugend in
Südostsiebenbürgen 92

Discussion and Debate

- Pléh, Csaba*: Remembrance of texts and tradition 106

Official Business of the Society

- General Meetings of the Hungarian Ethnographical Society in 1975 and in 1976 112

Book Reviews

- (For a list see p. 3 of the cover) 124

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST, 1979

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ,
MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-840
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

<i>Werner Muensterberger</i> : Róheim Géza, az ember és munkássága, avagy Róheim Géza küldetése	153
<i>Vargyas Lajos</i> : A regösének problémájának újabb zenei megközelítése (50 kotta-példával)	163
<i>Füvessy Anikó</i> : A tiszafüredi mázas kerámia stílusának kialakulása és a Katona Nagy fazekas dinasztia (26 képpel)	192

Vita, vélemények

Vélemények a folklorizmusról. <i>Verebélyi Kincső</i> és <i>Voigt Vilmos</i> összeállítása a kecskeméti folklorizmus-konferencia előadásából	218
<i>Voigt Vilmos</i> : A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái. Áttekintés és javaslat	218
<i>Bohuslav Beneš</i> : A mai csehszlovák folklorizmus és regionalizmus közti kapcsolatok szemiotikai aspektusai	237
<i>Utz Jeggle</i> : Folklorizmus és történelem	242
<i>Vitányi Iván</i> : Zárószó a folklorizmus-konferencián	248

Krónika

<i>Martin György</i> : A Duna menti folklórfesztiválról (1968—1978)	256
<i>Verebélyi Kincső</i> : A folklorizmus egykor és ma. Nemzetközi tudományos konferencia Kecskeméten 1978. július 27—29.	258
<i>Kríza Ildikó</i> : A 9. Nemzetközi Balladakutató Tanácskozás. Esztergom, 1978. augusztus 21—23.	260
<i>Varga Marianna</i> : Tanácskozások a népi iparművészetről. Budapest, 1978. június 14—15. és 19—23.	262
<i>Danuta Tytkowa</i> : Új lengyel néprajzi összefoglalás	263
<i>Szabó Mátyás</i> : „Kultúra-kommunikáció”. XXI. Északi Néprajzi Kongresszus. Hemse (Svédország), 1978. június 12—15.	265
<i>Kresz Mária</i> : „Folklór tanulmányok a huszadik században”. Az angol Folklore Society százéves fennállását ünneplő nemzetközi konferencia. London, 1978. július 17—21.	268
<i>Balassa Iván</i> : A Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Egyesületének (AIMA) V. kongresszusa Neubrandenburgban (NDK). 1978. szeptember 10—16.	271
<i>ijf. Kodolányi János</i> : Az ötödik nemzetközi néprajzi és folklór-film szeminárium Temesvárott	274
<i>Boglár Lajos</i> : A kisebbségek és a cinéma direct	275

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán)	277
--	-----

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

*

BUDAPEST 1979

*

2. SZÁM

Werner Muensterberger

Róheim Géza, az ember és munkássága, avagy Róheim Géza küldetése¹

Huszonöt évvel korai, 61 éves korában bekövetkezett halála után RÓHEIM Géza kiemelkedően van a bíráló és kárhóztatás ködéből, valamint az elszigeteltségből, ami kétségtelenül osztályrésze volt antropológus kollégái körében. Aktív tudományos életének nagy részében, jóllehet elismerték eredeti elgondolásainak, tételeinek értékét, mégis szokás volt úgy tekinteni RÓHEIMre, az emberre és a teoretikusra, mint a különöségek megtestesítőjére, aki híjával volt bármiféle külső modorosságnak, mint olyan emberre, akinek határozott személyiségvonásai voltak, nem alkudott meg választásaiban, és szándékában megingathatatlanul, teljes eltökéltséggel alkotta meg életművét. Tudta, közön-ségből nagymértékben hiányzik a készség, hogy odafigyeljen arra, amit nyújtani tud. Nem mindig volt baráti kritikus, amivel gyakran vont magára durva és méltánytalan viszonzásokat.

Önök közül talán tudják néhányan, hogy RÓHEIM Gézának az volt az utolsó kívánsága, hogy a magyar zászló alatt temessék el, és hangozzék el néhány magyar szó a sírjánál. Találtam egy magyar zászlót, és PATAI Rafael, magyar származású etnológus mondott búcsúbeszédet anyanyelvén.

Nem szentimentális hangulatban mondom el ezt Önöknek, nem illene ez RÓHEIM szelleméhez. Nem is azért emlékezem meg róla, mert éppen magyar hallgatósághoz szólok, hanem úgy gondolom, hogy alkatából sok mindent feltárnak ezek a kívánságok: azt, hogy amikor utasította végrendeletének végrehajtóit, gondoskodjanak magyar zászlóról és hangozzanak el magyar szavak, akkor tökéletesen tisztában volt azzal, milyen szimbolikus jelentősége van ennek. Az a mód, ahogyan általában a szimbolikus cselekményeket és gesztusokat kezelte, egvértelműen világossá teszi, mennyire erősen ragaszkodott mindenhez, ami magyar: a zászló nézete szerint hazájának volt jelképe, és magyar volt az anyanyelve, mint már említettem.

Bizonyosan mondhatjuk, hogy lelkületében RÓHEIM sohasem hagyta el hazáját. New York-i háza, ahol először találkoztam vele, magyar sziget volt

¹ Az előadás a Magyar Néprajzi Társaság Társadalomnéprajzi Szakosztályának RÓHEIM Géza halálának 25. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen hangzott el, 1978. május 31-én.

magyar szokásokkal és ünnepi stílussal, ahogyan magával hozta őket az Atlanti-óceánon keresztül, és kétségtelenül a legjobb magyar konyhával, amit barát és ellenfél egyaránt nagyra becsült. Ellenfelet mondok, mert tudott kedves ellenfél lenni. Kiváló sportember volt, fáradhatatlan úszó és kardvívó, e sportokban díjakat is nyert még Budapesten, ahol evezősként is ismerték.

Nem teljesen mellékes ez, mert továbbra is úzte ezeket a sportokat, amelyekben korábbi években kedvét lelte itt, Magyarországon. Számára mindezen foglalatosságok gyermekkori tapasztalataiban gyökereztek. Ezt nem *façon de parler* módján említem meg. Mindezen dolgok szemében összefüggtek.

Mindig a gyökerekig ment vissza. RÓHEIM a történelem keresésére indult, amint — egy bizonyos értelemben — élte a történelmet. Engedjék meg, hogy megmagyarázzam elképzelésemet róla. Ez előadásom lényegéhez vezet el: az ember és munkássága közötti bensőséges kapcsolathoz. Gyermekkoráról mindig nosztalgiával beszélt. Sok gyermekhez hasonlóan ő is megkérdezte, honnan jönnek a gyermekek, és azt a választ kapta, hogy a gólya teszi őket a Dunán lefelé úszó kosárba, ahonnan csak ki kell fogja a leendő mama. De azután igen tisztelt nagyapja, akihez időről időre újra e kérdéssel fordult, egy más változattal gazdagította: a gólya a gyermekeket a Meotisz tóból halásztta ki. Az idegeneknek, mint jómagam, RÓHEIM el kellett mesélje, hogy ezen a tavon hatolt át Hunor és Magor, a mitikus testvérek, a mondabeli szarvasra vadászva. A mesék és mondák, amelyeket nagyapja mondott, kétségkívül nyomot hagytak benne, mert a mítoszok, mondák, tündérmesék és a folklóralkotások minden válfaja érdeklődésének középpontjában maradtak egész életében.

Legrégibb barátainak és későbbi hivatásbeli kollégáinak egyike, René SPITZ felidézte, hogy RÓHEIM már 5 éves korában mohó olvasó volt. SPITZ vezette be őt az *Ezeregyéjszaka* meséibe, RÓHEIM pedig odaadta neki az *Alice Csodaországban*. Magam emlékszem egy jóízű beszélgetésre kettejük között, amikor jó ötven évvel később SPITZ azzal vádolta RÓHEIMET, hogy sosem adta vissza a könyvet... Mindenesetre SPITZ úgy érezte, részben felelős azért, hogy RÓHEIM érdeklődése egyre növekedett a távoli kultúrák és a különös népszokások iránt.

Másoktól hallhatták, hogy RÓHEIM 17 éves korában lépett a pályára többé-kevésbé hivatalosan, vagy — mondjuk így — esett át beavatási szertartásán egy, a Hold mitológiáról az Önök Társaságában tartott előadással, amikor aligha gondolhatta, hogy a Holdat még ebben a században demisztifikálják. Húsz éves korában jelent meg első írása a *Sárkányok és sárkányölő hősök* az Önök folyóiratában, az Ethnographiában, 1911-ben.

Nem kívánjuk most áttekinteni publikációinak jegyzékét, és nem foglalkozunk kutatásainak, tanulmányainak viszontagságaival sem. Minthogy nem volt etnográfia tanszék alma materjében, földrajzi tanulmányokkal kezdte, hogy az abban az időben nem szokatlan vargabetűt tegye meg Berlinen és Lipszén keresztül, antropológiát hallgasson először LUSCHANTÓL, majd azután KARL WEULETÓL Lipszében. Már hallgató korában számos írást közölt. Írt többek között a mana fogalomról. Közölt 1916-ban egy tanulmányt *Az élet fonala* címen, és az I. világháború vége felé egy hosszú tanulmányt, ismét az Ethnographiában a *Psychoanalízis és ethnológia* címen, amelyben a szimbólumok jelentésével foglalkozott, valamint „a libido ontogenezisével”. Az utóbbit azért hangsúlyozom, mert az ontogenezis teljes kérdésköre uralkodó vonása maradt egész életművének. Megtaláljuk már 1918-ban, majd ismét 1943-ban abban a

munkában, amit én személy szerint legfontosabb adalékának tekintek, amivel hozzájárult az ember tudományához, a *The Origin and Function of Culture*-ben, ahol szintetizálta fő érdeklődési területét, a kulturális folyamatok mögötti biológiai tényezőt.

Függetlenül attól, hogy a *Die Bedeutung des Überschreitens* (1920) vagy a *Hungarian Calendar Customs* (1926) vagy az *Animism, Magic and the Divine King* (1930) témáról vagy a *Csurunga népéről* (1932) írt, alapvetően mindig a kezdeti viszonyok kérdése foglalkoztatta.

Nem csoda ezért, hogy ezt a témát minden lehetséges úton megközelítette. Először mitológiailag, különösen a magyarság eredeti gyökereiig visszanyúlva; másodsor etnográfiailag az ismert legfejletlenebb kultúrákig, azaz az ausztráliai őslakókig visszamenve, és végül az alapvető emberi tapasztalatok körében, ahogyan azokat a pszichoanalízis feltárta. És ez az utóbbi volt az, ami többféleképpen is megszabta kutatásának általános jellegét, ezt egyesítette a közvetlen etnográfiai megfigyelésekkel, amelyeket az ausztráliai bozótban, Normanby sziget kis melanéz társadalmában, szomáliak és végül amerikai indiánok, különösen a junák és az arizonai navahok között végzett.

RÓHEIM adatismerete csaknem mesébe illő, nyelvtudása valóban lenyűgöző volt, olvasmányaival betelni sohasem tudott. Megkérdezhették őt, mondjuk a közép-afrikai bennszülöttek néhány mítoszáról vagy eszkimó mesékről; említhettek neki egy álmot és ő azonnal megragadta a fő témát, összefüggésbe hozta különös történetekkel, és egyidejűleg tisztázta tudatalatti jelentésüket. Nagy képzelőerejű és eredeti volt, továbbá érthetően, teljesen mentes a konvencionális gondolkodástól, és nem korlátozták szabályok, fogalmak. Kiviláglik ez írásaiból, amelyekben gyakran tűnnek fel latin és görög szerzők mellett amerikai indián szövegek, biológiai és anatómiai megfigyelések, valamint pszichiátriai és pszichoanalitikai forrásanyagok. RÓHEIM minden volt, csak hivatásos tudós nem, akinek a kutatási területe egyértelműen meghatározott. Nem volt sem rendszeres, sem módszeres. Mégis, ha egyszer valaki kész volt alkalmazkodni gyakran nehéz bemutatásmódjához, felismerhette érdeklődésének lényegét, hogy ő szüntelenül az emberi cselekvés és együttműködés előzményeit kereste; mindig az emberi tapasztalat különböző részei közötti összefüggés ösvényén haladt, akár egy bizonyos társadalmi intézménnyel volt az kapcsolatos, mint az avatási és átmeneti rítusok, akár egy törzs tagjai közötti együttműködéssel, mint a közép- ausztráliai pitjentarák vagy az arizonai Windowrock közelében lakó navaho informátorai, vagy ami azt illeti, akár egy pácienssel a New York-i Central Park Westen levő rendelőjében.

Értsük hát meg, hogy alapvető felfedezései ezért közvetlenül kapcsolódnak korai kérdéséhez: honnan jöttem? Ez volt a kinyilvánított vagy burkolt *leitmotivja* valamennyi írásának, mert ha látjuk publikációinak sorozatát, felismerhetjük, hogy egész életművét az emberi kezdetek titka inspirálta. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy determinista volt, vallva, hogy egy-egy egyén cselekedetének vagy gondolatának egyik elemét egy másik határozta meg. Ily módon mindig különösen hangsúlyozta azt az *a priori* meggyőződést, hogy az emberi együttműködéssel és kölcsönös függőséggel járó bajoknak, a variációk sokaságától függetlenül, a gyermeki ismétlődő bio-fiziológiai függőség óriási hatása az alapja.

Ez logikus hipotézis, ami rendkívül hasznos és megvilágító értékű, ha az emberi viselkedést ok – okozati összefüggésekben fejezzük ki. Említettem korábban, hogy RÓHEIM lényegében történész volt, de e szónak igen különös

értelmében, amennyiben sohasem mondott le arról, hogy a specifikus emberi viszony összefüggését specifikus szociokulturális helyzetben magyarázza meg.

A mitológia, a tündérmesék és a mondák voltak érdeklődésének első tárgyai, majd magukhoz az emberekhez, a mesemondókhöz, a kultúrahordozókhoz fordult. Ezért az etnográfia volt rendszeres kutatásainak logikus területe.

Ilyen volt nagyapja mesemondásának objektív hatása. Enélkül a személyes élmény nélkül RÓHEIM munkássága valószínűleg más irányú lett volna. Más szóval, felismerhette a korai személyiségadatok hatását saját érdeklődés-választásaiban valamennyi átalakulásukon keresztül. Ebben az értelemben empiristává vált. De mielőtt további következtetéseket vonhatott volna le arra vonatkozóan, hogy az alapvető gondolatokat és cselekedeteket mennyiben határozza meg a környezet és a fejlődés, szükségesnek találta tanulmányozni önmagát.

Mint tudják, RÓHEIM intellektuálisan élénk környezetben élt Budapesten. Fiatal diákként érintkezésbe lépett FERENCZI Sándor, HOLLÓS István, HERMANN Imre akkoriiban igen haladó csoportjával, valamennyien fiatal orvosok voltak, akiket erős kötelékek fűztek FREUD bécsi köréhez. RÓHEIMET először FERENCZI, azután KOVÁCS Vilma analizálta, ami a szokványos gyógykezelésnél sokkal többet jelentett számára. Emlékezetünkbe kell idézzük, hogy e mögött egy cél húzódott meg. Ismét a gyökerek és eredetek, mindenekelőtt önmagáé keresésének folytonosságáról van szó.

1915-öt írtak, két év telt el azóta, hogy FREUD publikálta etnopszichológiai tanulmányát, a *Totem és tabu*. FREUD, mint tudják, alaposan kidolgozta a generációk közötti, pontosabban az apa és fia közötti konfliktus tételt, amit a görög monda alapján Oidipusz-komplexusnak nevezett el. Az Oidipusz-komplexus a freudi elméletnek, mondjuk így, központi dogmájává vált, amire felhasznált példákat, amelyeket FRAZER és néhány misszionárius közölt, akik az ausztráliai bozótban dolgoztak. Könnyen belátható, hogy a FREUD által felhasznált speciális példák határozták meg RÓHEIM választását, amikor Ausztráliát szemelte ki antropológiai kutatása fő területének.

FREUD modellje az olyan társadalmi kategóriákról, mint az avatási rítusok, házassági szokások, családszervezet stb. az apa és fia közötti implicite ellenséges viszonyon alapult. RÓHEIM elfogadta ezt a tételt mint munkahipotézist, amely jelzi, hogy a megnyilvánuló társadalmi rendszerek a társadalmi szerződés e fajtája szerint működnek. De míg FREUD még a frazeri gondolkodás hatása alatt állt, RÓHEIM kezdett mélyebben érdeklődni az adatok után. Ez azt jelenti, hogy míg FREUD fenomenológiai megközelítést alkalmazott, nagyjában másodlagos forrásanyagra támaszkodva, addig RÓHEIMnek szerencséje volt, mert segílyt kapott Marie BONAPARTE-től, aki anyagilag fedezte terepmunkáját, így jutott el Ausztráliába és Normanby szigetre.

Egyúttal azt is állíthatom, hogy ő először elméleti hitvallását átvitte Budapestről az Ausztrália belterületén élő őslakosok közé, amivel azt akarom mondani, hogy volt egységes koncepciója vagy talán prekonceptiója az emberi funkcionálásról és az interperszonális kapcsolatokról mint specifikus szabályokról. Volt azonban egy kétségtelen előnye klinikai tapasztalatai következtében. Nem fogadott el kritikátlanul semmit, amit objektív-leíró fogalmakban fejeztek ki. Különös figyelmet szentelt a nem rendszerezett, nem racionális elemeknek, ami lehetővé tette számára, hogy mélyebben érthesse meg informátorai belső világát.

Ez átfogó megközelítés volt, aminek kettős a gyökere RÓHEIM személyiségében: mint korábban említettem, mindig arra törekedett, hogy visszanyúljon a forrásokhoz és az eredethez. Továbbá megőrizte a mitológia és így az álmok iránti érdeklődését, hiszen az álmok nem korlátozódnak a formális előírásokra, és jobban segítenek a belső tapasztalat megértésében. Megtanult azután egy másfajta megközelítést, ami különbözött más terepkutatókéétől: megtanulta, hogyan kell az egyénnel behatóan foglalkozni.

Beláthatják, hogy a terepbeszámolók többsége kulturális és társadalmi rendszerekkel, valamint hagyományokkal foglalkozik. A melanéziaiakra vonatkoznak (mint CODRINGTONÉ) vagy közelebbről a kiwai pápuákra (mint LANDTMANNÉ). RÓHEIM írásából megismerhetjük a dobuiakat vagy a pitjentarákat. De akkor ismeretséget kötünk Pukutiwarával vagy Iwanával Ausztráliából, vagy Yarerével és Daikóval Normanby szigetről. Más szóval többé már nem többé-kevésbé absztrakt realitással van dolgunk. Megfigyelt egyéni vonásokat nem úgy ismerünk meg, mint egy kategória egy bizonyos esetét, hanem különálló tapasztalatvariánsként. Az egyént nem egyszerűen úgy ismerjük meg, mint valamely törzs tagját etnográfiai kontextusában vagy mint reprezentatív entitást, amely talán egy jól vezényelt, egyfajta közösségként funkcionáló társadalmat képvisel.

Lehetséges, hogy a megközelítés két típusáról beszélünk, de akkor a tapasztalás két módjáról is beszélünk: a kollektívéről és az egyéniről. És túlnyomórészt az utóbbinak szentelt RÓHEIM figyelmet. Mint antropológus nem gondolt egyszerűen az egyik vagy másik fajta technikai, gazdasági, szellemi vagy társadalmi tevékenységre egy adott kultúrán belül, és nem foglalkozott a „primitív mentalitással” sem LÉVY-BRUHL módján. Amint E. R. DODDS oly világosan kifejezte: „TYLOR animizmusa, MANNHARDT vegetációs mágija, FRAZER évszellemei, CODRINGTON mana-ja a maguk idejét valamennyien hozzásegítették, hogy megvilágítsanak sötét helyeket az ősi feljegyzésekben. Ösztönöztek ugyanakkor elhamarkodott vélelmzésekre is.”² Az új technikával az elhamarkodott vélelmzések kiküszöbölődtek.

A gyakorlati tapasztalat elegendő bizonyítékot nyújt az egyéni, emocionálisan befolyásolt reakciók és a kulturálisan elfogadott „korrekt viselkedés” közötti kapcsolatra. Például Dobun RÓHEIM találkozott az udvarlás bizonyos sajátos korlátozásaival. „A fiúk haza kell térjenek napkelte előtt. Ha nem teszik, az emberek otthon nadiwara-t (kőbetegséget) kapnak. Olyan érzés ez, mintha minden tagjukban reumatikus fájdalom volna. És akkor azt mondják nadiwara iraguya (nadiwarát hozott ránk).”³ Namármost, ez egy különös kollektív társadalmi ellenőrzéské, ami gátat szab a fiatalok szerelmi erőfeszítéseinek. Vannak azonban különféle módok a társadalmi ellenőrzés formalizálására és a viszonyossági kapcsolatok kifejezésére nem nyelvi keretben is. A korábbi kutatók aláhúzhatták, hogy a fekete vagy negatív mágia a fiatal szerelmesek tilalmát áthágó cselekedetéből származik. RÓHEIM viszont felismerte, hogy benne foglaltatik a bűnösség, valamint az ok és okozat láncolatának kifejezése. Ebből következik, hogy beszédes kötelék volt siker és aggodalom között. A példa jelentős, mert világos kapcsolatot mutat RÓHEIM vizsgálódási módszere és azon típusú közlések között, amelyek a nem verbális etnográfiai tényekhez közeledéséből származtak.

² DODDS, E. R. 1969. 11.

³ RÓHEIM Géza 1950. 175.

Mik a gyökerei, kérdezte, az aggodalomnak és bűnösségnek, aminek Normanby sziget lakói ilyen társadalmilag funkcionális hatalmat tulajdonítottak? Más módon kifejezve a kérdést, nem láthatta, mi a logikai magyarázata annak, hogy betegség okozásának rémét idézzék fel, mint szégyenteljes cselekedetet, ami ezáltal elriasztó hatású.

Gondoljanak arra, hogy RÓHEIM egyéniségének alapvető vonása volt az okok iránti érdeklődés és a végső ok keresése. Ezt tette, amikor ötéves fiúként kikérdezte nagyapját a gyermek születéséről, és tanult a magyarok származásáról. Ez vitte el a mitológiához és az egyének magánmitológiájához, azaz álmaihoz és fantáziaképeihez. Ugyanez a kérdés foglaltatik az ismert legprimitívebb néppel, a közép-ausztráliaiakkal végzett munkájában. És végül a pszichoanalízis felé fordulva, RÓHEIM többé-kevésbé feltalált egy terepmunka-technikát, amiből fiatalabb ember, mint magam, profitálhatott saját kutatásaiban.

Elmélyülve a személyiségtörténetben úgy, ahogyan egyetlen etnográfus sem tette előtte, és — ami talán még fontosabb — jelentős mitológiai témáknak a gyermeknevelési modellekhez és a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz kötésével új ösvényeket nyitott. A *The Origin and Function of Culture*-ban, a kis könyvben, melyre korábban hivatkoztam, világosan kifejezte: „Megpróbálok megmutatni a fantázia vagy érzelmi élet jelentőségét a gazdasági helyzet alakításában, más szóval az Id erők működését mint Ego erőkét.”⁴

Gyermekeket és felnőtteket egyaránt megfigyelve egy uralkodó vonást talált: „A társadalmi ideál a korlátlan ajándékozás, míg a valóságos, mélyben ható tendencia az a vágy, hogy mindent magunknak tartsunk meg”.⁵ Itt döntő felfedést tett: az anya tulajdonképpen kielégítetlenségi érzést kelt a gyermekben, és bosszantja, amikor odanyújtja emlőjét, majd elveszi tőle. Az anya egyszerre ad és gátol, ami alapvető bizonytalanságot okoz az élelemellátás tekintetében. Majd egy másik aggodalmat keltő intézmény következik: a duau gyermekek vándorlása egyik rokontól a másikig. „Ez a folyamat az elválasztással kezdődik; amikor a gyermek kb. egyéves, elküldik egyik nagyanyjához. Néhány hónappal később a gyermek visszatér saját szüleihez. Az a tipikus, hogy a fiú a nagybátyjához megy, ahol megtanulja a mágia minden válfaját. Valójában azonban mehet több nagybácsihoz, idősebb fivérhez vagy unokatestvérhez. Ahhoz a rokonhoz megy, aki szereti, és aki hajlandó átadni neki a „mágiát”...” Majd megismerünk egy specifikus szituációt, ami fényt derít a bűnösség, mint tiltó erő társadalmi funkciójára. Informátorainak egyike, egy Ramoramo nevű férfi volt, ő hozott rendszeresen bozótpulykatozásokat, amelyeket RÓHEIM reggelizni szeretett. Viszonzásként fizetségképpen Ramoramo kapott egy bizonyos mennyiségű dohányt, mintegy termékcsereként a pénz előtti gazdasági rendszerben. Ramoramo átadta a tojásokat, elvette a dohányt viszonzásként, de utána mindig kért valami mást. Nem volt ez elég? Vagy Ramoramo azt akarta ezzel mondani, hogy RÓHEIM egy fősvény alak? Lehetségesnek látszott még egy magyarázat, hogy bűnösségi érzést próbált teremteni RÓHEIMben. Volt ebben valami megszegő gesztus, mert RÓHEIMről feltételezték, hogy *esaesa*, nagy ember vagy főnök, akinek fontossága részben a nagylelkűség mutatásában kell vagy kellene megnyilatkozzon. Továbbá az ilyen ember nem vár el viszontajándékot.⁶

⁴ RÓHEIM Géza 1943. 52.

⁵ RÓHEIM Géza 1950. 237.

⁶ RÓHEIM Géza 1950. 227.

Amit figyelembe kell venni, az egy alapvető tény, nevezetesen, hogy az ajándékok és az ajándékok viszonzásai gyakorlatilag kivétel nélkül csak élelemmel vagy a dohány esetében orális örömet okozó dologgal képzelhetők el.

Ha a hangsúly a gyomor vagy a száj kielégítésére helyeződik — ez lényeges pont RÓHEIM érvelésében —, először meg kell gondoljuk, mit jelent ez a törzsi szituációban. Figyelmen kívül hagyva az élelem bőségét Normanby szigeten, úgy látszik, hogy a különös viselkedésszabály, a csecs kihúzása a csecsemő szájából az, ami alapja az élelemmel és a létfenntartással kapcsolatos aggodalomérzésnek. Ramoramo látszólag azért kívánt több ajándékot és több élelmet, mert tojást hozott RÓHEIMNEK, jöllehet a mélyebb ok az volt, hogy úgy érezte, joga van többhöz és többhöz ragaszkodni. A tojásokra támaszkodva megkísérelt egy csaknem veleszületett eszközt alkalmazni: megpróbált bűnösségi érzést kelteni RÓHEIMben. Bűnösséget tehát, hasonlót a *nadiward*hoz, a kőbetegséghez, amelyről korábban beszéltünk. Ez tipikus mechanizmus, ami a potenciális éhezés vagy ami inkább illik ide, az éhezés elképzelése gyökeréből származik. Azt gondolhatnánk, hogy az ilyen elképzelés legyőzhető, hiszen az emberek tudnak minden fellelhető élelelről. Azonban a helyzet nem ez, mert az empirista nézőpontja szerint az ilyen döntő korai tapasztalatok vetik meg a későbbi viselkedés alapját. Végül is ez komolyan beszédes és a Normanby-szigetlakókat jellemző vonás. Megjelenése nem korlátozódik erre a kérés és bűnösség megnyilvánulásra, ami viszont társadalmi ellenőrzésként is funkcionál, hanem találkozunk vele számos más kultúra-specifikus elemként, mint a féltékenység, irigység és egymásban nem bizás.

Van azután rengeteg dokumentum értékű bizonyíték RÓHEIM közzétett és eddig nem publikált anyagában, amelyek igen fontosak több tekintetben is.

Hogy a specifikussal kezdjem: ha a kisgyermeket elhúzzák anyja csecsetől, a reakció többszörös. Először aggodalmat kelt. Másodszor megveti a bizonytalanság és a megbízhatatlanság alapját. Harmadszor méregbe gurít, és igen valószínűen arra a háttérben maradó kívánságra vezet, hogy tönkregtegye anyját vagy mellét, mert ő vagy melle az aggodalom és a bizonytalanság forrása. Ez azonban annyira romboló hatású, hogy ugyancsak bűnösségérzést vált ki.

Mindezek a vonatkozások erősen jelentkeznek a duau emberek személyiségében.

Visszatérve Ramoramo példájára, RÓHEIM a következőket mondta nekünk. Az ember hozta a tojásokat, majd viszontajándékot várt, és mindig kért még többet: „bármit adtam is neki, még mindig az a személy volt, akinek joga van kérni, mert tojásokat hozott. Ha a felnőtt olyan ember, aki a dolgokat adja, és a gyermek olyan személy, aki dolgokat kap, akkor azt mondhatjuk, hogy nincsenek felnőttek egy duau faluban, csak gyermekek, akiket a környezet erői arra kényszerítettek, hogy utánozzák a felnőtteket a szülő-gyermek kapcsolatban, mert ez az egyetlen módja annak, hogy kielégítsék azt a vágyukat, hogy gyermekek maradjanak. *A ad B-nek, mert szeretne kapni dolgokat B-től és fordítva.*”⁷

Az ilyen megfigyelésekből bizonyos logikus következtetések adódnak, például, hogy az emberek Duauiban és a környező területen intézményesítették a kula rendszert, amit először MALINOWSKI írt le. De míg MALINOWSKI a klasszikus *Argonauts of the Western Pacific*ben csak egy ritualizált gazdasági

⁷ RÓHEIM Géza 1943. 36.

csereeljárást látott az ajándékozásban és viszontajándékozásban, valamint a következő közösség irányába történő újraajándékozásban, addig RÓHEIM fedezte az egyéni, vagy ha úgy tetszik, az emberi gyökereit ennek a társadalmilag jelentős, gazdasági célú termékesere- vagy talán csak csererendszernek. Vagy, hogy még egyszer ismétljem, jó anyái és kérő gyermekei voltak egymásnak. Hogy mennyire követelődzöek, RÓHEIM vázolta egy másik esetben. A sziget egyik legnagyobb presztízszű *esaesája* (nagy embere) volt egy Kauamamo nevű ember. Egy napon RÓHEIM gondolta, hogy visz neki mindent, amire csak az ember gondolhat. Így hát vitt dohányt, egy kést, egy övet és különféle egyéb dolgokat, és az *esaesa* látszólag jóindulatú örömet mutatott. Következő reggel viszont panaszkodott, hogy nem kapott szappant.⁸

Ezek az illusztrációk sokat árulnak el RÓHEIM elméleti álláspontjáról és terepkutatási módszeréről, márpedig mindkét téren kezdeményező volt. Elméletileg az idő tájt, 1928–30-ban még egészen formátlan etnológiai szempontokat vitt a terepre, amelyek jórészt a XIX. századi evolúciós gondolkodás hatását tükrözték. Arra is számított, hogy sok mindent lát FREUD *Totem és tabujának* központi témájából, röviden az apák és fiaik közötti antagonizmus Oidipusz-komplexusából. Később azonban saját megfigyelései az emberi tapasztalat széles spektrumára tették fogékonnyá. Tudatosult benne, hogy milyen nyomot hagynak a korai specifikus benyomások és érzelmek, amelyeket a gyermeki fejlődés kelt, az anya és gyermek közti kapcsolat soha nem múló hatása. Említettem ennek néhány gyakorlati példáját RÓHEIM saját munkájából.

Ezzel második kérdéskörömhöz értem: RÓHEIM felismeréseit egy sorba állította a pszichoanalitikai tételekkel, amennyiben a fiatal gyermeki élet epizódosát összekötötte mind a felületi reakciókkal, mind a szimbólumokkal és helyettesítésekben testet öltő öntudatlan jelentésekkel, amelyek felfogása szerint a kultúra fő támaszai; például a feleség helyettesíti az anyát, vagy anyagi birtoktárgyak, mint a babák, vagyon, pénz stb. lehetővé teszik, hogy az egyén visszahúzódjon az emberekre való támaszkodástól, és azokra az anyagi javakra támaszkodjon, amelyek övéi. Az ilyen javak biztosításával a gyermek megkísérel egyensúlyt teremteni a mástól való függőség és az önerőre támaszkodás között.⁹

Megjegyezhető, hogy ez az a pont, ahol RÓHEIM a gyakorlati terep-megfigyelést elméleti struktúrává változtatja, feltéve, hogy a korai élettapasztalatok jellegével együtt jár a helyettesítő transzformációkon nyugvó tulajdonítási láncolat. Ramoramo esetét azért említettem, hogy lássuk, egy egyszerű felületi szituáció lehetővé teszi, hogy fényt derítsünk egy személyiség-típusra, ami felfedi a csesemőállapot bizonyos elemeit.

Ramoramo prototípus. Azt mondhatjuk, hogy RÓHEIM egy alapvető színben vagy még pontosabban, színek sorozatában gondolkozott, amelyek felhalmozódással és a szünetekben bizonyos, a felnőtt korban is ható következményeket idéztek elő. Anélkül, hogy szemben állnánk vele, ez a nézet némi módosításra szorul, mert a jeladó eseményekre többé-kevésbé automatikus válaszok gondolata visszhangzik benne. Ez viszont megengedhetetlen leegyszerűsítés volna, mert számításba veendő tényezők a biológiai, környezeti és ha csak az utóbbiba ezt nem értjük bele, a történeti tényező is. Például láttam az útéptés és a megjavult kommunikáció hatását a törzsi életre Borneón.

⁸ RÓHEIM Géza 1943. 35.

⁹ RÓHEIM Géza 1943. 122.

Az idegenek beáramlása, a technikai haladás és az eddig ismeretlen információk kiváltása a kulturális dimenziók új mintáját termelte ki, ami messze túlmutat a szokványos, hagyományos konvenciókon, amelyek az egyének életét eddig uralták.

Ez azonban nem érinti a lényegét RÓHEIM személyiségéről és tudományos teljesítményéről kialakított véleményemnek. Új ösvényeket nyitott meg mindazokon a kulcsfontosságú pontokon, amelyek az intézményesített viselkedés specifikus jelenségeit magyarázzák, ilyenek mind a viselkedési szabályok férfiak és nők között, vagy az apa és fia, a fivér és nővér, vagy fivér és fivér közötti kapcsolatokat uraló szabályok, mind az oksági, azaz ontogenetikai viszonyok terén, amelyek informátoraink egyéni vonásait eredményezik.

Különösen az utóbbi az, amire kétségtől hatással volt RÓHEIM pszichanalitikus képzettsége, ahol a klinikai tapasztalat és az igen részletes adatok segítenek nekünk, hogy többet lássunk a viselkedés átfogó mintájánál. Önök tudják, hogy a tereptanulmányok többségében olyan általánosságok leírása található, hogy „Az ír férfiak nagyjából úgy bánnak feleségükkel, ahogyan az amerikai férfiak anyjukkal — óvatosan, tisztelettel és gyakran figyelemre méltó ambivalenciával... A feleség, ha nyíltan csodálja férjét és ragaszkodását mutatja hozzá, megszólást vált ki...” Ez olyan általánosság példája, amelyet az etnopszichológiai kutatás, hála RÓHEIM úttörő munkásságának, gondosan elkerülne. Ehelyett megtanultuk, hogy először figyeljünk és hallgassunk, kérdezzünk olyan keveset, amennyit csak lehetséges, várjuk meg, amíg elérjük a bizalom olyan fokát, hogy mélyfúrást végezhesünk inkább, minthogy egyszerűen a felületet vagy a nyilvánvaló mintákat tanulmányoznánk.

Igen informatív 1977-es áttekintésében az *Acta Ethnographica*-ban (és az *Ethnographiában*) VEREBÉLYI Kincső volt olyan kedves, hogy megemlítette Weston LÁBARRE-t, George DEVEREUX-t és engem, mint RÓHEIM követőit. Ma vannak tanítványaink, akik részletesen kidolgozzák azt, amit RÓHEIM tanított nekünk, és mi kiterjeszthetünk, finomíthatunk.

Ma már rendelkezésünkre állnak tereptanulmányok egyénekről és kis benszülött csoportokról Afrikából éppúgy, mint Amerikából vagy a kínaiakról. Visszamegyünk korai gyermekkorukig. Látjuk individualitásukat saját társadalmi környezetükben. Nem csupán társadalmi szervezetükről és gazdasági, létfenntartási módjukról tudunk. Megismerjük, hogy hogyan bánnak azokkal a viszonyokkal, amelyek között felnőnek. Tudunk valamennyit személyes szokásaikról, reményeikről, félelmeikről, válságaikról és céljaikról. RÓHEIM tudni akarta létének gyökereit, és ezt alkalmazta tudományos módszerében. Erre a premiszára új megközelítési módot épített fel az etnográfia területén. Ez nem egy egyszerű többletelem hozzáadását jelentette, hiszen messze túlmerészkedett a leíró és ténybeli információkon. Tovább látott az érzékelhető hagyománynál. Ehelyett megkísérelte felderíteni a szabályok, a folklóralkotások és az intézmények rejtett, burkolt jelentését, és messze túlment a felületi megjelenésen. RÓHEIM tudta, hogyan lehet integrálni az erősen személyes hajlandóságot tudományos problematikájával. Attól a vágytól vezetve, hogy többet tudjon meg magáról, azoknak az elsődleges tényeknek a keresésére indult, amelyek egvedülálló vonásai mind az egyéni fejlődésnek, mind a közösségi szimbólumoknak. Ezért igazi szenvedélyének eredményeit az ilyen munkákban találjuk, mint a *The Origin and Function of Culture* és *The Origin and Function of Magic*. Mindkét tanulmány a biológiában és primatológiában elmélyedésén alapult, amikor megkísérelte nyomon követni az ember elnyújtott

gyermekkorának és serdülőkorának hatását a személyiségfejlődésre. Ez viszont HERMANN Imrének a főemlősök viselkedését és a prehomínida pszichikus mechanizmusnak a főemlős és emberi evolúció során történő kibontakozását tárgyaló tanulmányain alapult.

Más szóval, RÓHEIM az ember fejlődését retardáció, azaz a homo sapiens növekedési folyamata hosszú, függésben tartó és ezért rögzítő korszaka következményének látta. Amit azután felfedezett Normanby szigetén a csecsemő szopásának megszakításáról, nagymértékben megvilágító volt szembeállítva teóriájával a korai gyermekkori tapasztalatokon nyugvó belső kultúrálódásról. Ily módon megértette az ember bizalmatlanságát, aggodalmait és a bűnösség-érzések társadalmi funkcióját.

Ezeknek a megfigyelhető tényeknek a következtetésre ösztönzése vezette el a társadalmi és kulturális intézmények eredetéről alkotott formulázásaiig.

Alapjában véve RÓHEIM Géza romantikus alkat volt, mégha meglehetősen szkeptikus is. A *homo sapiens* eredetének keresésére indult, és rávezetett bennünket, hogy tanúságot tegyünk felvilágosító, mindig ösztönző és a mélybe hatoló géniuszáról.

(Angolból fordította: Sárkány Mihály)

IRODALOM

- DODDS, E. R.
1969 *The Greeks and Irrational*. Berkeley—Los Angeles
- RÓHEIM, Géza
1943 *The Origin and Function of Culture*. New York
1950 *Psychoanalysis and Anthropology*. New York

Werner M u e n s t e r b e r g e r

GÉZA RÓHEIM, DER MENSCH UND SEIN WERK, ODER DIE SENDUNG GÉZA RÓHEIMS

(Auszug)

Der obige Vortrag wurde vom Verfasser am 31. Mai 1978 im Rahmen einer dem Andenken Géza Róheims gewidmeten Sitzung der Ungarischen Ethnographischen Gesellschaft gehalten. Der volle Text erscheint in englischer Sprache in den *Acta Ethnographica* (Budapest).

A regösének problémájának újabb, zenei megközelítése

Néprajzi irodalmunk egyik legtöbbet tárgyalt témája a *regölés* és a *regös-ének*, mégis kevés olyan problémája van néprajzi kutatásunknak, amely a sok részeredmény ellenére annyira megoldatlanul maradt volna, mint éppen ez a szokásdallam. Első gyűjtője és összehasonlító feldolgozója, SEBESTYÉN Gyula már szinte mindent tudott a szokás rokonságáról, végső forrásáról, csak éppen azt nem, mi tartozik szorosan hozzá a magyar szokáshoz és mi nem abból a hatalmas anyagból, amit összemarkolt tanulmányában. Jól látta, hogy a szokás mezopotámiai eredetű évkezdő-rontáselhárító-gonoszűző rítusból származik, a tavaszi napéjegyenlőség csillagképeként egy bika-alakoskodó szerepelt benne, akihez később sokféle egy szarvas is csatlakozott; hogy egész Európában megtaláljuk rokonságát az újévi és farsangi alakoskodásokban; sőt idéz mongol és tibeti szarvas- és bika-álarcos ünnepi táncot is a tavaszi napéjegyenlőség idejéről. Megállapította, hogy a szokáson belül a „regő-rejtem” refrén finnugor eredetű nyelvi örökség, tartalma szerint „varázsigé”; s valószínűsíteni tudta, hogy a „vasfazék a mi dobunk” szövegrész a sámándobnak valami emlékét őrizheti.

TRENCSÉNYI-WALDAFFEL Imre antik görög adatokból hozott párhuzamokat a regöléshez: a *bukolika énekek előadóit*, akik pásztorként szerepeltek, állat alakúra formált kenyeret akasztottak nyakukba, melléje magokkal tele tarisznyát, ami a vegetáció gazdagságát jelezte, valamint tömlőben bort, és köszöntötték a szembejövőket. Köszöntésük szövegéből mindössze ennyi van följegyezve: „Elfogadd a jó szerencsét, elfogadd az egészséget, Amit hozunk az istennőtől, Amit ő maga idézett magához”. Fontos mozzanat, hogy homlokukon előreálló szarvasagancsot viseltek, kezükben nyúl vadászó nyársat tartottak — ez távoli megfelelője lehet regösaink láncos botjának; s a jókívánság mellett az alamizsnagyűjtés is fontos része volt köszöntésüknek. TRENCSÉNYI-WALDAFFEL azt is kéri a szokáshoz később hozzátapadt aetiológiai mondakból, hogy a szokás értelme „valami disszonáns mozzanat feloldódásának, valami sötét és kínzó kollektív élmény megenyhülésének tudata” is lehetett. Ez nyilván egykori gonoszűző jellegének elhalványult öröksége: az év végén különösen ártalmasnak hitt rontás elhárítása.

Fontos még, hogy egy másik antik görög szokást is párhuzamba állít vele, a *rodoszi fecskézést*: az érkező fecskék szerepében bekopogató gyermekek házról házra járva énekeltek, kedvező évszakot „jelentettek be”, bort, sajtot, miegymást kértek a „szíros háztól” — tehát lényegében egy tavaszt üdvözlő, énekes-kéregető, állatszerepet játszó — talán alakoskodó — szokást játszottak el. Igen fontos mozzanat benne, hogyan fenyegetőznek arra az esetre, ha üres kézzel küldenék el őket: „... ha semmit sem adsz, mi nem tágitunk,

hanem vagy ajtódat visszük el, vagy a szemöldökfát, vagy asszonyodat, aki odabenn ül . . .”. Mindennek, mint látni fogjuk, megvannak párhuzamai a regölésben is.

1943-ban GUNDA Béla mutatott be érdekes párhuzamokat portugál parasztok szalmaköntöse, horvátok XVIII–XIX. századi ábrázolásainak hasonló darabjai és stájer, krajnai múzeumi tárgyak, valamint a regösénekekben emlegetett „hajdinaszalma köntösünk” között; ugyanakkor a cserfakéreg-bocskorra ormánsági magyar és különböző finnugor adatokat idézett.

PAIS Dezső (1948) szerint is varázsló szó a „regő-rejtem” refrén, és a „meleg” alapjelentésű szótöbblől származik. A regösökről felteszi, hogy lehettek udvari bolondok is, mint nagy mulatozások és lakomák résztvevői. De végső megállapítása szerint egykori „varázsló, ráéneklő” szerepük mellett később már „énekmondók” is lehettek.

Szintén 1948-ban mutathattam ki a betlehemes pásztorok mókázásaiban, LIUNGMAN új összefoglalása alapján, olyan elemeket, amelyeknek megfelelői bolgár újévi szokásokban találhatóak, s azokon keresztül bizánci görög mimosjátékokra vezethetők vissza. Regösöinkre ebből az a tanulság, hogy az összefüggő, kelet-európai újévi-farsangi szokáshagyomány pontos megfelelői a betlehemes pásztorok jelenetében találhatóak meg, nem a regölésben, ahol csak a szokás legtágabb körvonalai tűnnek fel. Vagyis a területi változatláncha a betlehemes pásztorjelenet illik bele, a regös nem; távolról mégis rokona annak.

1958-ban FETTICH Nándor kísérte meg régészeti megfontolások alapján honfoglalás előtti népekhez kötni (avarokhoz, gepidákhoz), túl sok föltevéssel, csekély felhasználható adatra és semmiféle zenei anyagra nem támaszkodva. Viszont felismerte a veleméri freskón Szent László templomalapításának legendáját vadászat és szarvasüldözés ábrázolásával. S talán a Codex Albensis rajzaiban is helyesen véli felismerni regösöink szarvasjelenetét.

1959-ben közölte CSERNYECOV legközelebbi nyelvrokonainknak, a voguloknak sziklarajzait, amelyeken szarvas és nap együtt tűnik fel, akárcsak a regösének szövegében, s amelyek azokat a tavaszi napéjegylenőséghez kapcsolódó évkezdő szokásokat ábrázolják, amivel a vad bőséget akarják biztosítani.

1962-ben közöltem a franciák újévi szokásának, a *guillanneu*-nek szöveg-egyezéseit a magyar regösénekekkel, amelyek a legtöbb és igen közeli párhuzamot adják az énekeknek. Ugyanez a dallamra nézve csak egy bizonytalan, elhomályosult adattal sikerült.

SZOMJAS-SCHIFFERT György több ízben foglalkozott a regösének dallamával (1960, 1963, 1967), amelynek finnugor eredetét igyekezett kimutatni. Azonban éppen a legjellemzőbb vonást, a kvinten való befejezést, illetve a felugró kvintet hagyta figyelmen kívül, amit én a dallam összehasonlításában a legfontosabb, sőt egyedül fontos elemnek tekintek.

Több tanulmányban foglalkozott a regösének problémáival DÖMÖTÖR Tekla (1959, 1964, 1970, 1974, valamint más témával kapcsolatban is hivatkozik rá). Ő is olyan elemet lát a regösének szarvasmotívumában, amely Eurázsia különböző pontjain tűnik fel, más mint a román kolindák szarvasa, égi látomás, szimbólum, s valószínűnek tartja, hogy hozzátartozott a honfoglalók kozmogóniai elképzeléseihez. (A vogul sziklarajzokra, olasz, bronzkori svéd, középkori svájci ábrázolásokra, mongol, észak- és közép-amerikai indián adatokra hivatkozik.) Új területre terjesztette ki a kutatást a *regölő hétfő* nemzetközi kapcsolatainak vizsgálatával (1959, 1964). Itt is olyan kép alakul ki, mint eddig

minden széles körű összehasonlításból: mennél szélesebb körre terjesztjük ki vizsgálódásainkat, a párhuzamok annál távolabb visznek a magyar szokás és szöveg jellemző vonásaitól. Azok tehát valahol a hagyománykörön belül, még pontosan meg nem határozott területen kereshetők.

1967-ben sikerült SZENDREI Jankának közeli párhuzamot találni a regös dallamokhoz: egy bizánci liturgikus dallamot, *echemát*, amely mellé több európai egyházi és világi dallamot is felsorakoztatott. Bennük ugyanaz a kvinten fennmaradó zárlat fejezi be a dúr penta-, hexachord-dallamot, ami annyira jellemző regösénekeinkre is.

1974-ben ismét ő talált újabb párhuzamot a szokáshoz: a rajnai németek *Stefansknechte* szokását, ami megmagyarázza a magyar regösök „Szent István szolgái” elnevezését, a regölés István-napi (december 26-i) kezdetét és talán néhány keresztény tartalmú szövegrészletét is.

Egy évvel utána írt zenei őstörténeti összefoglalásomban néhány orosz dallammal egészítettem ki SZENDREI Janka példáit, s úgy láttam, hogy vannak nyomok a szokás honfoglalás előtti eredetére is, bár elemeinek túlnyomó része nyugat-európai származásra mutat.

Ha most, mai lehetőségeink alapján, újra fel akarjuk venni a kutatás fonalát, elsősorban a dallam felől kell a kérdést megközelíteni, ahol a meg-növekedett összehasonlító anyag kínál új lehetőségeket. Ez az anyag a Zenetudományi Intézet Európai Dallamtárának mintegy 60 000 dallamában található (FERENCZI Iona beszámolója szerint), amelyben már nagyobb áttekintést kapunk bizonyos zenei elemek és dallamtípusok nemzetközi elterjedéséről. Lássuk tehát először regösénekeink jellemző dallamsajátságait, azután a többé-kévesbé rokon jelenségeket más népeknél.

Az MNT II. kötetében közölt 101 dallam (és szokás) közül 54-ben kerül elénk, többnyire mint főmotívum, a következő:

E közt az 54 darab közt vannak a leghosszabb és legépebb szövegek. MNT II. 776—782 csak ebből a motívumból áll; MNT II. 779—781 ezzel végződik is. Néha a következő motívum is feltűnik bennük:

Ritkábbak az alábbi variációk (mindössze 6 eset):

Egyedi változatot jelentenek az alábbiak:

4. kottapélda

A felugró kvint vagy a kvintre-felfutás helyett néha a következők állnak:

5. kottapélda

a) egy eset, b) öt, c) három, d) egy, e) egy.

Viszont még mindig a dúr-hexachord melodikában, de talán már a modern funkció hangnemi gondolkodás alapján cseréli fel a kvintet a terc, mintha dúr akkord befejezést érezték volna meg az alaphang + kvint egymásutánjában:

6. kottapélda

a) 15 esetben, b) háromszor, c) egyetlen.

A varázsló refréneket mindig ezekre énekelték. Ezek mellett a főmotívumok mellett mint kezdő motívum vagy a refrén előtt még a következő dallamrészek is szerepelnek:

7/A – B. kottapélda

Külön kell tárgyalnunk három változatot, amely dallamával is, szövegének régies részleteivel is mintha ugyanannak a hagyománynak más oldalait mutatná be:

A

B

8/A – B. kottapélda. A) MNT II. 855 Bucsú (Vas m.) öregek; B) uo. 856, egy fiú

8/A: a) 25-ször, b) 13-szor és kétszer csak egy ütem, c) 48-szor és ezen végződik, d) 8-szor, e) 14-szer különleges szövegrészre, f) egyszer, g) kétszer.

8/B: a) 17-szer, c) 12-szer, d–e) 4–4-szer, f) 6-szor, i) 6-szor.

8/C. kottapélda. MNT II. 865. Kénos (v. Udvarhely m.). Az egyetlen sor végig ismétlődik az egész szöveg folyamán

NB. Ugyanennek a dallamnak N. BARTHA Károly kiadványából átvett lóközi változatát — MNT II. 866-ot — ki kell hagynunk a hiteles adatok közül. DOROGI Márton néprajzkutató, N. BARTHA Károly egykori tanítványa közölte, hogy BARTHA minden diákjától követelt a vakáció után folklórgyűjtést szülőhelyéről; a diákok nagy része azután egymásról másolt le „adatokat”, „variánst” csinálva bele. BARTHA nem ellenőrizte a helyszínen diákjai gyűjtését; a kénosi ének újkori fonográf- és magnófelvételein, amelyet felnőttek énekeltek, mindig a kvinten befejeződő, egyetlen sor hangzik el. A do-ra felutó kiegészítés vagy a diákok saját műve, vagy romlott változat feljegyzése lehet.

A hiteles példákból kitűnik, hogy a regösének legjellemzőbb sajátossága a felugró kvint, illetve a kvintre felfutó és ott végződő dallam; s ez a befejezés többnyire a szövegrefrénnel fonódik össze. Általában dúr hexachordban mozog a melodika, néha oktávig kibővítve; nagyon ritka a moll hexacord felugró kvarttal (egyetlen). Formailag ütempárokból felépített motívumokat ismételtetnek regösaink; ezekből gyakran alakul ki a négyütemes ún. vágáns-sor. A *8/C kottapélda* egyetlen ilyen vágáns-sornak (sztichikus) ismételtetése. *8A/B kottapéldánkban* pedig a dúr hexachord hangterjedelem alatt egy sok ismétlésben elhangzó dúr pentaton dallam rajzolódik ki.

Most pedig tekintsük át ezeknek a zenei elemeknek külön-külön vagy együttesen feltűnő párhuzamait más népek zenéjében.

Határozottan kihagytam az összehasonlításból azokat a hasonlóknak látszó dallamokat, amelyek az 5. fokra futó első sor után az alapon záruló második sorral periódust alkotnak, vagy ezeket négy soros strófvá fejlesztik. Ilyen dúr hexachord dallamok Európa egész népzenejében különféle előzményekből kifejlődve sokféle formában találhatók, így a kapcsolat ezekben már nem bizonyítható egyértelműen. Ezért még olyan párhuzamokat is ki kell hagyni a számításból, ahol ilyen dallamok a szokásrokonság valamelyik tagjához tartoznak, és több-kevesebb hasonlóságot mutatnak dallamainkkal (például korábbi összehasonlításaimat is: 1944 4/a—h példát). A kvinten való zárás az a biztos határ, ami elválasztja az archaikus anyagot a későbbi (hangnemi) fejlődésű daraboktól éppúgy, mint a más eredetűektől. Ebben az archaikus rétegben is szerepelnek a szokásrokonsággal összefüggő dallamok, így minden olyan következtetésre elegendők, amit egy-két továbbfejlesztett darabból levonhatnánk.

A) Felugró kvint dúr hexachordban

Vallon: LIBIEZ, A. — PINON, R. 1951. V. 400; svájci francia: ROSSAT, A. 1930. II. 24/g; olasz: CORNOLDI, A. 1968. 46; német: BÖHME, F. M. 1897. 267, E—B III. 1088/a, *Wunsch*, 1258; norvég: SANDVIK, O. M. 1960. 1a2 1/e; horvát: ŽGANEC, V. 1950. 412; bolgár: KACAROVA, R. — KOCSULEV, I. — SZTOIN, E. 1962. 1277, SZTOIN, V. 1931. 35, 96, 796, 902, 1139, 1750, 1753, 2263, SZTOIN, V. 1928. 872; román: DRĂGOI, S. V. 1925. 72, 283, BREAZUL, A. 1938. 286, BARTÓK, * B. 10b, 81i; görög: PACHTIKOS, A. D. 1905. 127 (hangszeres); ukrán: *Zsartivliivi piszni* . . . 1967. 686; lett: VIPOLINŠ, J. 1958. 35; orosz: RIMSZKIJ-KORSZAKOV, * N. A. 1877. 72, 96, SZTRAVINSZKIJ*: Négy régi orosz népdal. Férfikar. 1. sz.; csuvas: MAKSZIMOV, S. M. 1964. 88/1, 87/e, 268; grúz: LACH, R. 1928. 73, 89, 208; tuniszi arab: HORN-BOSTEL, * E. M. 1922. 331 *Religiöser Gesang* (idézi SZENDREI Janka).

Vagyis 1 vallon, 1 svájci francia, 1 olasz, 3 német, 1 norvég, 1 horvát, 10 bolgár, 5 román, 1 görög, 1 ukrán, 1 lett, 3 orosz, 3 csuvas, 3 grúz, 1 arab.

A *-gal jelzettek nem szerepelnek az Európai Dallamtárban.

'B) 2–5 ugrás dúr hexachordban zárlatként

Vallon: LIBIEZ, A. – PINON, R. 1939–1951. VI, 17; középkori rondó: GENNRICH, F. 1927. 400/24; olasz (3–5): FAVARA, A. 1957. 896; lett: VITOLINŠ, J. 1958. 364, 607; morva: SUŠIL, F. 1951. 236; lapp: TIRÉN, K. 1924. 368; szerb: MANOJLOVIĆ, K. P. 1953. 46, 95, 178, 245; VASZILJEVIC, M. 1950. 357; macedón: *Makedonszki*... 1953. II. 479/40; bolgár: SZTOIN, V. 1928. 634, 739, SZTOIN, V. 1931. 91, 96, 97, 117, 394, 842, 900, 1134, 2116, KACAROVA, R. – KOCSULEV, I. – SZTOIN, E. 1962. 38, 62, 70, 76, 183, 187, 201; román: DRĂGOI, S. V. 1925. 21, 55, 57, 61, 150, BARTÓK* B. 32, 81d; ukrán: KVITKA, K. 1922. 156, *Zsartivliivi piszni*... 1967. 161; héber: IDELSOHN, A. Z. 1932. 17.

Vagyis 1 vallon, 1 középkori rondó, (1 olasz?), 2 lett, 1 morva, 1 lapp, 5 szerb, 1 macedón, 18 bolgár, 7 román, 2 ukrán, 1 héber.

C) A zárlat az 5. fokon (felugró kvint nélkül)

Skót (gael nyelvű): FAY SHAW, M. 1955. 76, 106; német: RIEDL, A. – KLIER, K. M. 1937. 8, 3178, 3251, LEFFTZ, J. I. 1966–1969. 99a–b, BÖHME, F. M. 1966. 137, 361, 531, E–B II. 325 (akordikus), III. 1958/1, BÖHME, F. M. 1897. II. 169/4, BAUMKER, W. 1883–1891. II. 284, 298. sz., I. 24 9. sz., 218/b és f, PINCK, L. é. n. IV. 30. sz.; holland: COUSSEMAKER, A. H. 1861. X/4, XVI/11, DUYSE, Fl. 1903. 375/1365; gregorián: Stäblein 48, 124; középkori rondó: GENNRICH, F. 1927. 400/27; francia: CANTELOUBE, J. 1951. II. 160, 212, DAVENSON, H. 1944. 58; svájci francia: ROSSAT, A. 1930. II. 24/a; spanyol: MATOS, M. G. 1951–1960. I. 765; katalán: AMADES, J. 1951. 3196; bolgár: KACAROVA, R. – KOCSULEV, I. – SZTOIN, E. 1962. 76, 193, 467, 872, 1280, SZTOIN, V. 1931. 490, 1595, 2096, 2116, SZTOIN, V. 1928. 872; macedón: *Makedonszki*... II. 8, 456; görög: BAUD-BOVY, S. 1935. I. 96, 177, 181, 216, II. 141, 143, PACTIKOS, G. D. 1905. 272; szerb: MANOJLOVIĆ, K. P. 1953. 292; román: BREAZUL, G. 1938. 255, DRĂGOI, S. V. 1925. 24, 29, 39, 48, 49, 222, BARTÓK* B. 12t–u, 43, 58b, 81a, b, j; szlovák: *Slovenské ľudové*... 1952. II. 522; bjelorusz: FEDEROWSKI, M. I. 1371, 1424; ukrán: *Zsartivliivi piszni*... 1967. 297/a; orosz: MAHLER, E. 1951. 119; litván: ČIURLIONYTE, J. 1955. 43, 249; lett: VITOLINŠ, J. 1958. 77, 105; észt: TAMPERE, H. 1956. I. 92/19, 1960. II. 299, 1958. III. 50 V/34; héber: IDELSOHN, A. Z. 1924. 130, 146c, 150a, 172d, 173a–b–c, 176b, 181b, 183d, 185a, 197d, IDELSOHN, A. Z. 1922. 120; kurd: CELİL, C. 1965. 81.

Vagyis 2 skót-gael, 16 német, 2 holland, 2 gregorián, 1 középkori rondó, 3 francia, 1 svájci francia, 1 spanyol, 1 katalán, 10 bolgár, 2 macedón, 7 görög, 15 román, 1 szerb, 1 szlovák, 2 bjelorusz, 1 ukrán, 1 orosz, 2 litván, 2 lett, 4 észt, 13 héber, 1 kurd.

Voi-ci le pre-mier di-man che du mois de mai qui vient d'entrer.

Nous nous a-dressons à ces da-mes, Pour què'chos' à nous donner,

Pour què'chos' à nous donner.

9. kottapélda. ROSSAT, Arthur 1930. II. 24/g

Néhányat ezekből bemutatok, amelyek a többiekénél aránylag közelebb vannak a magyarhoz. (Szöveget csak ott közlünk, ahol valami kapcsolata van szokásunkkal. (9—28. kottapéllda.)

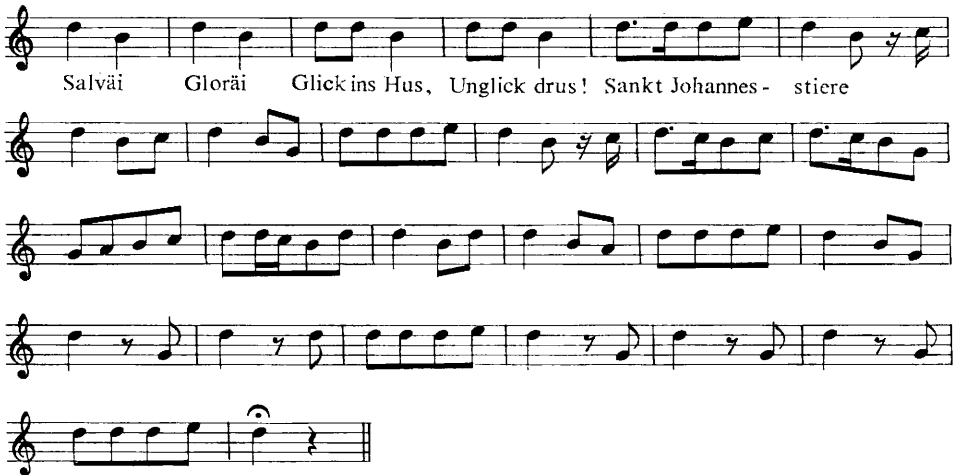
10. kottapéllda. CORNOLDI, Antonio 1968. 46.

10. kottapéllda folytatása 11. kottapéllda. BÖHME, Franz Magnus 1897. II. 267/1.

11. kottapéllda folytatása

12. kottapéllda. E - B III. 1258. „Am Vorabend vor dem Johannestag”

13. kottapéllda. AMADES, Joan 1951. 3196.

14. kottapéllda. KACAROVA, Raina - KOCSELEV, Ivan - SZTOIN, Elena 1962. 1277. Gyermekek játék

15. kottapéllda. SZTOIN, Vaszil 1931. 1753. „Koleda”

16. kottapéllda. SZTOIN, Vaszil 1931. 35. „Koledarszka”

17. kottapéllda. Zsartiolivi piszni... 1967. 686.

18. kottapéllda. VITOLINŠ, Jekabs 1958. 35.

19. kottapéllda. MAKSZIMOV, Stepan Makszimovics 1964. 88/1.

20. kottapéllda. LACH, Robert 1924. 89. „Gyermekdal”

$\text{♩} = 132$

21. kottapélda. LACH, Robert 1924. 73. „Gyermekdal”

Nun las - sen wir ·den Han - sen stan und singen wir die El - sen an!

22. kottapélda. BÖHME, Franz Magnus 1966. 531. „Ansingelied zum Neujahr”

Mai mai jo - li mai, Pour le premier jour de mai; voi - ci le mai qui
est ve - nu Que tout le monde est réjoui. Bon bon voi - ci bon.
Voi - ci fil - les du vil - la - ge. Bon bon voi - ci bon Pour les fil - les
sans garçons. Que voulez vous nous donner Pour mett - re dans nos paniers?
Les oeufs sont bien bon, Mélen - gés avec la fa - ri - ne. Les oeufs
sont bien bons, En mettant du beurre au fond. (Tovább "patois")

3x

23. kottapélda. ROSSAT, Arthur 1931. III. 86 A, 24/a

a
A a a a a yi a a a

b
A a a yi a a a a

c
A a yi a a a a

d
a a yi a a a a yi a

e
A - gi - os o The - os Sanc - tus De - us
A - gi - os is - chy - ros Sand - tus For - tis

24. kottapéllda, a–d: *Echema* változatai; e: *Trishagion* a *Liber Usualis* 705. szerint (SZENDREY Janka 1967. 47. és 51. nyomán) (Az utolsó sorban Sand-tus helyesen: Sanc-tus)

25. kottapéllda. RIMSZKIJ-KORSZAKOV, N. A. 1877. 72.

25. kottapéllda. RIMSZKIJ-KORSZAKOV, N. A. 1877. 72.

26. kottapéllda. RIMSZKIJ-KORSZAKOV, N. A. 1877. 96.

26. kottapéllda. RIMSZKIJ-KORSZAKOV, N. A. 1877. 96.

Mennyiben viszi tovább ez az anyag a problémát? Azt mindenesetre megtudjuk belőle, hogy az 5. fokon való zárás, főleg dúrban, ritkábban mollban, elég általános Nyugat-Európától Mezopotámiáig és a Kaukázusig, s benne a felugrás a záró kvintre is elég szép számmal képviselt ritkaság; mégpedig akár az alapról, akár a második fokról történik. Minden jel arra mutat, hogy ez valami kezdetleges foka a hangnemfejlődésnek: a bolgárok dallamai közt sok van, de máshol is előkerül olyan kis hangkészletű dallam, amelyben ugyan-

27. kottapélda. SZTRAVINSZKIJ; Négy régi orosz népdal. Férfikar, I. sz.

28. kottapélda. PACHTIKOS, Georgios D. 1905. 272.

ilyen dalok még nem is érnek le a *do*-ig. Sok a *d-r (+m)* két-három hangján mozgó dallam, amely középen (*re-n*) fejeződik be; ilyenek néha alkalmilag érintik az alsó *s-t*; további fejlődés, hogy az ilyen dalok néha le is futnak a *s-ra* egy vagy két alkalommal. Ezeket még nemigen nevezhetjük dúr-kvinten végződő dallamoknak. A fejlődés korai szakaszát az is elárulja, hogy néhány közülük rítusdal, illetve gyermekjáték-dal; nemegyszer kimondottan évkezdő jókívánságról szól szövegük. Mindez közelebb hozza ezt a dallamvilágot regös-énekeinkhez.

Még közelebb hozza a bizánci *echema* és mindaz, amit vele kapcsolatban SZENDREI Janka megállapított. Az *echema* szöveg nélkül, értelmetlen szótagokra énekelt dallamvázlat. Egy XVII. századi forrás szerint „ima”. SZENDREI valószínű fejtegetései szerint ez a keleti *maqam*, *raga*, esetleg bizánci *nomos* értelmében veendő, vagyis hogy eredetileg olyan hangcsoport, amelynek mágikus jelentőséget is tulajdonítottak. Párhuzamba állítja vele a nagyheti akklamációt, a *Trishagiont*, amelyet máig latinul és görögül énekelnek (24/e kotta). Erről I. századi forrás állítja, hogy Kisázsiaiban, Palesztinában, valamint a görögök éneklék. A görög liturgiában a Sanctus szerepét tölti be, a gallikánban pedig a Gloriáét. Fontos mozzanat, hogy Bizáncban karácsonyi ünnepi alkalmakon bőséget kívántak vele a császári családnak és a birodalomnak. Két kórus váltakozva adta elő, amint mai napig a román kolindákat.

Nem lehetetlen, hogy egy közel-keleti, kereszténység előtti, kultikus gyökerekből származó dallamfajta került bele a keresztény liturgiába; sőt az sincs kizárva, hogy az európai, népi rítusdaloknak egy része is ennek a keresztény

szertartásos éneknek folytatója, vagy annak hatása alatt keletkezett. Nagyobb része azonban, úgy látszik, korábbi annál, és abból az ősi rétegből maradt fenn örökségképp, aminek magasabb szférába fejlődött eleme az *echema*, illetve annak esetleges közel-keleti előzménye.

Bármennyire úgy látszik tehát, hogy a magyar regösének is ennek az ősi rétegnek egyik leszármazottja, a felsorolt anyagban igazán meggyőző párhuzamot nem találunk hozzá. A dallamok mozgása a hexachordon belül, ritmusuk, felépítésük legtöbb esetben teljesen más. Még az ütempárokból építkező német dallamok is inkább a gyermekjáték-dalokra emlékeztetnek, semmint a regös-énekre. A négy ütemes, vágáns- vagy kanásztánc-sorok sem alakulnak ki, vagy ha nagy ritkán igen, akkor a melodika eltérő.

Nem hoznak közel a rítusfunkciók sem. Ezek elszórtan jelentkeznek; nem egy meghatározott szokáshagyományhoz alkotnak hozzátartozó, meghatározott stílust, mint nálunk. Inkább különféle rítusokkal is fennmaradt régiségek. Annyit azonban valószínűsítene, hogy az európai népek közt fennmaradt egykori évekzdő szertartásban többször szerepelhetett a kvinten fennmaradó vagy oda felugró zárlat, talán még refrénnel is egybekötve. Nem lehetetlen, hogy a szokásrokonság mezopotámiai ősóben vagy őseiben lehettek ilyen vonások. Azonban ezt az ősi hagyományt, úgy látszik, a magyarság nagyon egyéni és eredeti alakban őrzi. Nálunk ugyanis a dallamok is sokkal határozottabb körvonalú, egyszersmind rendkívül archaikus stílust alkotnak, még olyan „elkülönült” darabjaiban is, mint a bucsui és kénosi dallam (*8/ABC kotta*); és ez a stílus csakis ehhez a szokáshoz kapcsolódik, de ahhoz rengeteg összefüggő variánssal, és a magyar hagyományban is teljesen egyedül áll. A szokás maga is részletekben gazdag, régies és világos értelmű; szövegéből egy hosszú, összetett rítus rajzolódik ki. Mindez egy szokásnak és hozzátartozó dallamnak egy-szeri átvételére (vagy egyszeri kialakulására) mutat. Az ének azóta új szöveg-elemekkel bővíthetett, de a dallam, úgy látszik, lényeges változás nélkül el tovább azóta, hogy a magyarság valamikor megismerte a szokásnak fejlett formájával együtt.

A végleges következtetés előtt azonban külön kell megvizsgálunk közvetlen szomszédainknak, a románoknak dallamait, amelyek a magyarhoz közeli darabok közé tartoznak, ugyanakkor valamennyi *kolinda*, tehát újévi „jókívánságokat” tartalmazó, részben keresztényesített, pogány szokás. (29–50. kottapélda.)

29. kottapélda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. 61. Ilteu (v. Arad m.) = 55, 57 ugyanonnan

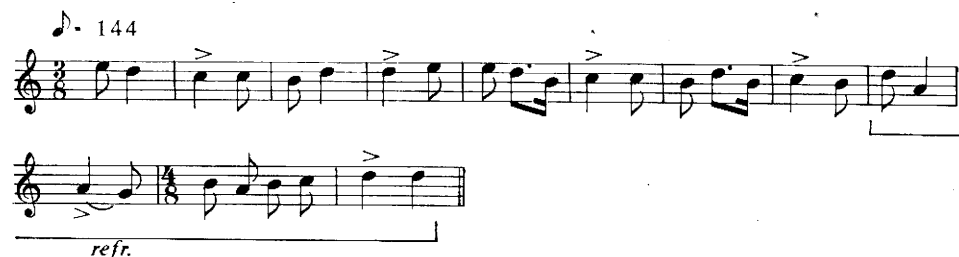
30. kottapélda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. 29. Săvârșin (v. Arad m.)

31. kottapéllda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. 74. Lejnic (v. Hunyad m.)

32. kottapéllda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. Ilteu (v. Arad m.) 49, 50 ugyanonnan

33. kottapéllda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. 24. Săvârşin (v. Arad m.)

34. kottapéllda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. 283. Intorsura-Buzăului (v. Háromszék m.)

35. kottapéllda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. 39. Săvârşin (v. Arad m.)

36. kottapéllda. DRĂGOI, Sabin V. 1925. 150. Zlaşti (v. Hunyad m.)

37. kottapélda. BREAZUL, G. 1938. 255.

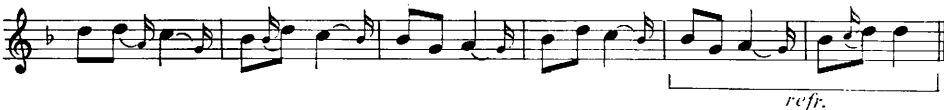
38. kottapélda. BREAZUL, G. 1938. 286.

39. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* Paucineşd (v. Hunyad m.)

40. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* Râu de Mori (v. Hunyad m.)

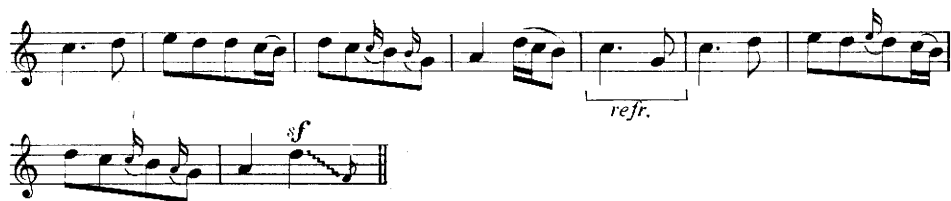

41. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 12t. Ciărbăl (v. Hunyad m.)

42. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 12u. Ghelar (v. Hunyad m.)

Itt már látunk sztychikusán ismétlődő kanásztánc-sort (29., 49. kottapélda), de a túlnyomó többség azt igazolja, hogy ez csak alkalmi variáció. Látunk felugró kvintet is (31., 38., 40. kottapélda), 2. fokról felugró befejezést is (29., 36., 43., 48. kottapélda), mollban felugró kvintet (49. kottapélda), különféleképp 5. fokra felfutó befejezést (30., 32., 35., 37., 39., 41–42., 44–47.

43. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 32. Nucșoara (v. Hunyad m.)

44. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 43. Traiaș (v. Arad m.)

45. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 81j Leleșd (v. Bihar m.)

46. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 81a. Râu de Mori (v. Hunyad m.)

47. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 81b. Nucșoara (v. Hunyad m.)

48. kottapélda. BARTÓK Béla 1935.* 81d. Paucineșd (v. Hunyad m.)

49. kottapéllda. BARTÓK Béla 1935.* 81i. Curtecap (v. Maros-Torda m.)

50. kottapéllda. Caluser, Padureți és Optați, Munténia. Gyűjtötte MARTIN György 1962.* (Ezekre és több hasonló Caluser- [tehát a szokásrokonsághoz tartozó] dallamra MARTIN György lektorom hívta fel a figyelmemet)

kottapéllda), moll dallamot, nemcsak penta-, hexachordot (41–42., 49. kottapéllda). Találunk különféle ritmusokat, mindenekelőtt aszimmetrikus-váltakozó giustot (37., 40., 44?, 45? kottapéllda), találunk 3/8-ot, 6/8-ot, különféle 2/4-es, szabálytalan ütemszámú sorokat, 2/4-ben negyedek és nyolcadok szabályos váltakozását (41–42. kottapéllda), bolgár ritmust, vagyis nyolcadok és pontozott nyolcadok váltakozását (46–47. kottapéllda); s mindenekfelett mindig ismétlődő versszakokat különféle hosszúságú sorokkal; bennük a refrén helye is változó: egy részében a sorok végén van, más részében a közepén. Többször szerepel ez a középrefrén egy finom felépítésű strófatípusban, amelynek képletei a következők: $ab/b_v/ab_v$ (az aláhúzott részre esik a refrén, $b_v = b$ -nek variált végű formája): 39–40. kottapéllda; vagy $ab/c/ab$: 43. kottapéllda; vagy $abc/de/ae$: 46. kottapéllda; vagy $ab/cd/ad$: 32. kottapéllda. Vagyis az első, refrén előtti részből és a refrénből variálják a visszatérést. A franciák számos strófabelseji refrénjére és háromsoros dalára gondolva, valami mediterrán örökséget vagy közös izlést sejtek ebben a formában. Ez mindenesetre már művészileg megkomponált versszak-szerkezet, ennél regösénekeink ütempáros-motívumismételgető felépítése a fejlődésnek egy sokkal korábbi állapotát őrzi.

Már ezekből a kiválógatott, kvinten záródó darabokból is látszik, hogy nem egységes stílusról van szó itt sem, hanem igen különféle típusokról. Fokozódik ez a sokféleség, ha az egész kolindaanyagot vesszük tekintetbe, amelynek csak kis töredéke a bemutatott 21 példa. (Megjegyzem, hogy DRÁGOI feljebb felsorolt több darabját itt már nem vettem számításba, mert ugyanabból a faluból ugyanazt a dallamot közli más szöveggel vagy más refrénnel.) BARTÓK 484 kolindájából 12 zárul kvinten (2,4%), DRÁGOI 303 — tkp. 299 — darabjából 8 (2,8%), BREAZUL 300 dallamából 233 kolinda (a többi betlehemes és csillaghordó, többnyire újszerű dallam), ebből 2 tartozik ide (0,9%). Márpedig a többi különféle parlando, díszített rubato, giusto autentikus (= a záróhang fölött mozgó) vagy kisszámú plagális (záróhang körül mozgó) dallam, moll, dúr, fríg, akusztikus és sokféle más hangkészlettel. Refrénjük is sokféle, többnyire keresztény szenteket, Istent emlegető szöveg.

Igaz, némelyik dallam közel van az erdélyi (8/C. kottapéllda) regösénekhez (34. és 45. kottapéllda). De annak szabályos kanásztánc-ritmusához képest az egyik aszimmetrikussá toldott, a másik szimmetrikussá összevont forma; a dallam is csak a kihangzás hasonlósága miatt tűnik rokonnak. Márpedig ilyen

kihangzás a kvinten való zárás miatt könnyen előáll. (NB. Korábbi tanulmányomban — 1944-ben — a jelenlegi nagy áttekintés hiányában a 45. kotta-példát az erdélyi regösének átvételének tartottam, tévesen.) Inkább az a feltűnő, hogy csak ilyen kevés a hasonlóság. Leszögezhetjük, hogy a román kolindákkal sem függ össze regösénekeink dallamvilága. Furcsa lenne, hogy egy ennyire összetett, sokféle dallamanyagból éppen ezt az elenyésző kisebbséget választotta volna ki a magyarság, de nem is a dallamokat magukat, hanem azoknak egy hangnemi sajátosságát, s abból egységes, nagyon gazdag stílust alakított volna ki, amit kizárólag a regölésben alkalmazott volna. Márpedig népek nem hangnemeket vesznek át egymástól, hanem dallamokat. Nem is szólva ezúttal arról, hogy a stílus leggazdagabb hagyománya a Nyugat-Dunántúlra esik, ami a lehető legtávolabb van a románok lakóhelyétől.

A dallam-összehasonlítás tehát — egyelőre — éppen úgy nem oldja meg a szokás eredetének problémáját, mint az eddigi kutatások, csak tisztázza, hogy milyen eredete nem lehet. Közvetlen kapcsolatot nem tudunk kimutatni; a tág körű rokonság pedig Nyugat-Európától Bizáncon keresztül a Kaukázusig és Mezopotámiáig terjed, ebbe a területbe pedig történelmünknek mind a honfoglalás előtti része, mind az azutáni kapcsolatai elhelyezhetők.

Most kísérleljük megközelíteni a kérdést a szokás és szövege felől. Legrégebbi eleme kétségtelenül a varázsló refrén: *haj regő rejtem*. Ennek töve, de valószínűleg már varázsló jelentése is uráli eredetű nyelvünkben. A „regő-rejtem” valami olyasféle jelentést hordozhatott, mint „varázssal varázsolom.” Kérdés, hozzá kell-e számítani a „haj” szót is. A regösök variálásából az derül ki, hogy igen. Az olyan szövegrészek döntenek e tekintetben, mint „Regőjjünk, regőjjünk a házigazdának hat szép ökröt”, „Regüjjünk, regüjjünk ennek az Istvánnak egy szép leányt, kinek neve leszen Horvát Ilka” (MNT II. 809.), mellette „... kinek neve János. Hajgassuk, hajgassuk, de kinek hajgassuk? A Tót Marinak. Regü rejtem...” (MNT II. 859.). „Itten is mondanak egy eladó leányt, Kinek neve Janka. Hajgassuk, hajgassuk, de kinek hajgassuk? Sós Jancsinak hajgassuk” (MNT II. 860., ugyanígy 861.). Vagyis továbbképzését, a „hajgatást” ugyanolyan jelentésben használták, mint a „regő” továbbképzését, a „valakinek regölni” értelmű varázslást.

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a moldvai „hejgetést”, ami számos vonásban a regölés édestestvére, a regölésben szereplő „hajgatás” magas hangú megfelelőjének, azonos „varázsigének” kell tartanunk. Ennek alapján, véleményem szerint, indokolatlan a TESz kételye, hogy összefügghet-e a „hej” a „haj”-jal. A néprajzi adatok arra vallanak, hogy ez a noszogató szó mindkét alakjában ugyanazzal a funkcióval bír. Sőt DIÓSZEGI véleményét is megerősíti, aki a különböző népek sámánénekeinek elemzése alapján ezt a szót és rokonnépi megfelelőit tartotta bennük az egyetlen közös elemnek, amivel a szellemet hívták, nógatták. Akkor pedig ez a „haj” is hozzájárul a regösének refrénjének ősi, varázsló szerepéhez.

Mindennek számunkra abban van a jelentősége, hogy ha itt egy ennyire ősi, varázsló kifejezéssel állunk szemben, amely a szokás egyik legfőbb eleme, lehet-e akkor föltennünk, hogy egy teljes egészében nyugatról átvett szokásba illesztettek volna egy ilyen döntő fontosságú elemet tökéletesen más hagyományból. Elképzelhető-e, hogy nem refrénestül veszik át az idegen szöveget, hanem valami mást illesztenek bele, ami azután az egész szokásnak is nevet ad: általában a *regölést*, Moldvában pedig a *hejgetést*. Szerintem ez valószínűtlen. Különösen valószínűtlen, hogy ha egy vallon — német *keresztény* szokást ismer-

tünk meg, a „Szent István szolgálait”, abba került volna bele egy *pogány* varázsló szöveg, amit nem lehet átfogalmazni, és pogány jellege letagadhatatlan! Azt viszont könnyebben meg lehet magyarázni, hogy egy eredetileg pogány szokásba később kerülnek bele olyan keresztény refrének — a pogány mellé —, mint „Azt is megengedte Az a nagy Úristen”, „Mondjunk új örömet” (ez még pogány is lehet) és hasonlók.

Kellett lennie már valami hasonló szokásnak a magyarság körében, aminek középpontjában ezek az ősi varázsszavak állottak, amikor a nyugati szokáselemeket megismertük. Mindenesetre a vogulok napéjegyenlőség idején tartott évkezdő-bőségvarázsló ünnepe lehetőséget ad arra, hogy akár az ugor korban is föltegyünk egy „regölésszerű” szokást; a mongol *cam-tánc* szarvas és bika-alakoskodása pedig a magyarság egyéb összetevőinél is valószínűsíti a szokás néhány alapelemét; hozhattuk ezeket már magunkkal mai hazánkba.

Viszont ugyanígy kétségtelen, hogy egy sereg egyező vonás a francia *guillanneu* és a német *Stefansknechte* szokással került a honfoglalás után, nyugati telepeseink révén a magyar hagyományba. Már ez is arra int, hogy valami fokozatos fejlődéssel, elemek gyarapodásával számoljunk ebben a szokásban. Vegyük tehát sorba a szokás és szöveg elemeit, hogy milyen néptől, milyen időből lehet származtatni.

Kezdjük az időponttal. A Szent István-napi járás, illetve kezdés és a „Szent István szolgálai” elnevezés kétségtelenül nyugati átvétel. Mindjárt tegyük azonban hozzá, hogy az időpont nemcsak az István-nap volt, hanem karácsony, illetve a karácsonytól újévig tartó idő, s a szöveg számtalan helye éppen *újévet* emleget. „Ej regő rejtem, maj neked ejtem ez új esztendőben” (MNT II. 861., hasonlóan 852. többször, 854., 860.); „Eljöttünk, eljöttünk új évnék szolgálai” (MNT II. 801.); „Örvendezzünk, vigadozzunk ez új esztendőben” (MNT II. 869.). Az MNGY IV. 320. lapján a szokáshoz tartozó prózai köszöntőben olvashatjuk: „... hogy ennek a szintén elmúló esztendőnek szélvésztes tengerében elmerülni... a jóságos istene vezérelje át hatalmas karjain az új esztendőbe...”; 321. lapon: „A kevés hátralevő óesztendőből léptesse által az új esztendőbe”. Más szövegek viszont karácsonyt emlegetnek, ami egyúttal sok helyt a regölés kezdetének időpontja István-nap helyett. SEBESTYÉN Gyula és DÖMÖTÖR Tekla rámutatott, hogy Magyarországon a középkorban karácsonykor volt az újév.

Ez az újév azonban már világosan nem a mezopotámiai (kaukázusi?) és vogul, mongol *tavaszi* napéjegyenlőségre esik, hanem a téli napfordulóra, nyilvánvalóan az európai, keresztény időszámítás következtében. Ennek megfelelően mindazok a helyek, amelyek hidegről szólnak: „Most jöttünk hideg országából, kinek a lába, kinek a füle-farka fagyott el” és hasonlók, csakis honfoglalás utániak lehetnek, s minthogy a francia—német szokással időpontban is, szövegrészletekben is egyeznek, középkori átvételből kell származniuk. (Lásd a francia „Hideg szél fújja combunkat” megfelelést.) Itt jegyzem meg, hogy a litvánok *húsvéti* szokásában is panaszkodnak, hogy lábuk fázik, és még nagy utat kell tenniük (lásd SEEMANN, Erich 1951. 158.).

Továbbmenve a francia—német—magyar párhuzamokon, kihagyva belőle a bőségvarázslást, ami szükségszerű egyezés, a következőket kell kiemelni. 1. A teljesen keresztény szellemű német szokás hatására kerülhetek bele énekünkbe olyan részletek, mint „A . . . i templom a mi házunk lehetne” stb., bár az egyezés a némettel mindössze annyi, hogy ott is megneveznek egy

templomot. 2. A költögetés: „Réveillez vous, coeurs endormis”, „Si tu es dans ton lit couché, Fais y ta femme relever” — „Kelj föl, gazda, kelj föl, Szállott Isten házadra”, „Ágyban fekszik házigazda, feje fölött csatos erszény”, „Abban látánk vetve ágyat... Kijjel fekszik jámbor gazda... Belől fekszik gyenge hölgye... Közzől fekszik Párizs gyermek... Serkentgeti apját-anyját...”.

Kétségtelen egyezés a „kéregetésnek” olyan fogalmazása, hogy mit adjon a gazda a köszöntőknek, s mi maradjon neki magának. „Donnez la cot’lette, Gardez le jambon” stb. „Annak fele regeseké”, „a maradjon a gazdának”, „Fele a gazdáé, fele regölöké” stb.

Kétes a párhuzam a magyar regösök különleges öltözékével kapcsolatban: „N’ nous fait pas ici attarder, Car il fait nuit et mal marcher. Et nos souliers sont dessolés”. Egyetlen szövegünk (836.) egyezik ezzel tökéletesen: „Elszakadt a bocskorunk, tovább is kell mennünk”. Itt viszont a néprajzi párhuzam mutat kétségtelenül európai átvételre: a GUNDA által felhozott élő és már kihalt adatok portugáloktól, horvátoktól a Száva mellől, stájer és krajnai szlovénektől és németektől a hajdinaszalma-köntösre, finnugoroktól a cserfakéreg-bocskorra.

A magyar szövegekben elmaradhatatlan a legények—lányok összeregölése. Ilyen gazdagságban és világosan ennek sehol sincs párja az európai népek-nél. A francia szövegek egyik helye lehetne halvány nyoma: „Votre fille ainée Est à la maison? Donnez la servante, Nous en content’rons!” (VARGYAS Lajos 1957, 1962), valamint a német 22. *dallampéldában* a legény és lány nevének egymásutáni „kiéneklése”; ugyanilyen kopottan jelentkezik egyetlen svájci francia szövegben (23. *dallampélda*), ahol „pour les filles sans garçons” kéregetnek. De a francia szövegek gazdag bőségvarázsló-kéregető részleteihez képest ez bizony édeskevés. Úgy látszik, ebben a vonásban az európai hagyomány mindig is szegényebb lehetett.

Közös elem a „fenyegetőzés” is arra az esetre, ha nem akarnak semmit sem adni a regösöknek, illetve ha már nem is akarják beengedni őket. „Si vous n’voulez rien nous donner, Vous f’rons dommage: Nous en irons dans vos jardins, Dans vos potages”. A magyarok szövegei: „Ha nem adnak huszast, Feldöntjük a hidast” (MNGY IV. 14. sz.); a 28. sz.-ban a „macska” mondja: „Ha nem adnak szalonnát, Kibököm a gerendát”; az MNT II. 851. sz.-ban: „Ha nem adnak koronát, Elviszem a boronát”. Néha csak az „Adjon az Ūristen...” kívánságot fordítják el úgy, hogy „száz ólat meg egy koszos malacot”. Legerősebb a kénosiak szövege: „ha bé nem eresztesz, azt sem bánjuk... Kikötözzük az ajtódat... Benn pisiltek, benn kakáltok” (MNGY IV. 318.). A francia és magyar „fenyegetés” azonban csak végső lényegében egyezik, a fogalmazásban közelebb van a magyar a TRENCSENÝI-WALDAPFEL által idézett göröghez: azok is a házban akarnak valami kárt tenni, mint a mieink, nem a veteményben. Különösen a ház gerendájának emlegetése feltűnő mindkét nép szövegében.

Teljesen egyezik a legtöbbször elhangzó formula magyarok és franciák énekében: „Si vous n’voulez rien nous donner, N’fait’ point attendre”, és hivatkoznak a hidegre; „... most jöttünk hideg útról, hideg mezejéről, Elfagyott kinek keze, kinek lába, kinek füle-farka. Jaj nem tudjuk, mit csináljunk, nyomjuk e (ti. az utat, a »nyomot«, vagyis menjünk el), vagy mondjuk?” (MNT II. 820., 776—812.), „Ha biébocsát, itt maradunk, ha bié nem bocsát, tovább megyünk” (uo. 859.).

Kérdés, lehet-e jelentőséget tulajdonítani olyan „egyezésnek”, mint „Les guillonés sont arrivés”, „Hui sind de Stephansknechte”, „Megjöttek a regösök”, ami természetesen adódik a házról házra járó közöntsékből.

A felsorolt francia—német—magyar szövegegyezések kétségtelenül középkori telepeseinktől kerültek a regülésbe, minthogy hasonló funkciójú (és végső soron hasonló eredetű) szokásváltozatok találkoztak itt egymással. Ennek a francia—német—magyar „közös alkotásnak” emlékezete maradt fenn talán a bucsui szövegnek abban a részletében, ahol egymás után felsorolják az olasz, vagyis neolatin, francia-vallon, német és magyar asszonyt: „Elüöb, elüöb az örömondó olasz asszony ablakáro, . . . német asszon ablakáro, . . . magyar asszony nem imigy-amúgy adja kisded gyermek áldomássát, mondjunk ujj örömet” (MNT II. 855.).

Azonban még ezzel sem fejeződött be a szokás fejlődése. Már a kénosi szöveg *Párizs-gyermek*e is nyilvánvalóan utal a XIII. században nagyon népszerű, francia eredetű Trója regény egyik hőisére. Ez a főrangú köröknek irodalmi divatából csakis a „királyi mulattató” regösök közvetítésével juthatott el a népi hagyományba. Ez a nyom határozottan arra mutat, hogy a regösöknek mint királyi énekesrendnek vagy azok alsóbb, „lezüllött” rétegének valamikor komoly szerepe lehetett a regülés gyakorlásában és szövegének alakításában.

Még inkább erre utalnak a Szent István királyra és a csodaszarvasmondára vonatkozó részletek. Itt nem figyeltek föl kutatóink olyan variánsokra, ahol a regösök magukat Szent István király *üldözött* szolgálójának vallják: „Megjöttek, megjöttek Szent István király üldözött szolgálói” (MNT II. 783., 847. Vas m.). Paraszti regöseink végül is mit sem tudhattak olyan elképzelésekről, hogy a regösöket bizonyos énekekért „üldözték volna”. Ez a kifejezés nagyon összecseng azokkal, amelyekről már meg szoktak emlékezni: „Nem vagyunk mi rablók”, „Ne fuss, ne fuss Szent István kirájunk, Mi sem vagyunk ördögök, hanem a te szolgálid” (MNT II. 821—822.), „Ne siess, ne siess, Urunk, Szent István királ a mi halálunkra”, „Ne busujj, csodafiju szarvas, mink sem vagyunk ördögök” (MNT II. 871.), „Ne bújj, gazda, ne bújj, mink is vagyunk Szent István szolgálói” (uo. 872—874.).

Máshol már említettem (*A magyar nép zenéje*, sajtó alatt, 10. fejezet), hogy az ajtó mögött, szegen lógó csatos erszény BELÉNYESSY Márta szerint jellemző tartozéka a középkori, paraszti házi felszerelésnek. Mindezekben tehát honfoglalás utáni művelődésünk elemeit fedezhetjük fel. S fölvethető, nem a székelyek ökörsütés-adójával kapcsolatos-e, hogy a kénosiak is „nagy rőt (= sült) ökör”-ről énekelnek, a dunántúliak is „Rét ökör, régi törvén”-t emlegetnek, a bucsui szövegben pedig (MNT II. 855.) a „magyar asszony” „kivonyatja horduo borát, . . . Levágatja magyar asszon váguo ökrit, . . . Kiszedeti magyar asszony kemence cipóját . . .” (és így tovább).

Korábban kapcsolódhatott viszont szokásunkhoz a csodaszarvasról szóló részlet. Ha számba vesszük a regösének szarvasjelenetének változatait, két jól elkülönülő formájával találkozunk. Az egyik, az általános, pusztán csak felvillantja a csodás szarvas alakját: „Emitt keletkezik (vagy »kerekedik«) egy kis kerek pázsit, Azon legelészget csodafiju szarvas; Ezer ágabogán ezer mise-gyertya, Gyujtatlan gyulladjék, Oltatlan aludjék” — nagyjából hasonlóan szinte minden változatban, amely nem töredékes. A „keletkezés” ritkán az égen történik: „Emitt keletkezik egy fekete felhő, abban legelészen . . .” (MNT II. 788., 804—805.); „Amott keletkezik az égen egy pázsit” (uo. 776.). Sokkal többször van azonban a színhely *víz mellett*: „Amoda keletkezik egy

sebes folyóvíz, Azt körülfogja zöld szép pázsit, Azon legeltetik . . ." (uo. 812–815., 837–841., 843., 845–847., 849.), illetve „Itt is keletkezik egy csodató" (uo. 848.).

Két községben, Bucsun és Dozmaton ennél többet is tudtak: valami olyan szöveget, ami a krónikákban följegyzett szarvaslegendák kivonatának látszik, amelyek viszont a pogány csodaszarvas-monda keresztény változatai. A 855. bucsui szöveg előbb egy keresztény legendaképet rajzol meg: „Amott vagyon tövis (= töves) tölfa", amely alatt Mária ül a kiseddel és Szent Józseffel. Utána: „Amott vagyon egy *tóállás* (refr.), Azt fölveré apró sásos (refr.), arra is rászokván csodafíju szarvas (refr.). (Ha)nem vagyok csodafíju szarvas (refr.), Szarvam vagyon, ezer vagyon (refr.), Hanem vagyok Űristen követje (refr.). Ne siess, ne siess Urunk, Szent István király (refr.). Kiet versimen (= vesémen) kiet aran kereszt (refr.)".

A más vonatkozásban töredékesebb és dallamában is kevésbé jellemző dozmati szöveg e részben teljesebb és értelmesebb. „Ahol keletkezik *egy ékes nagy út*, Amellett keletkezik *egy tóállás* (refr.). *Noha kimenél, uram, Szent István király vadászni-madarászni, de ha nem találnál sem vadat sem madarat, hanem csak találnál csodafíju szarvast. Ne siess, ne siess, uram, Szent István király az én halálomra. Én sem vagyok vadlövő vadad, hanem én is vagyok Az Atyaistentől hozzád követ* (refr.). *Homlokomon vagyon fölkelő fényes nap, oldalamon vagyon érdelei szép hold, jobb vesémen vannak az égi csillagok* (refr.). Szarvam vagyon, ezer vagyon, szarvam hegyin vannak százezer sövények (= szövétnek). Gyulaszlag gyulaszlag (= gyujtatlan gyulladnak), (h)oltatlan alusznak (refr.)".

Ha elemeire bontjuk a két szöveget, a pogány eredetmondának, a szarvas-üldözésnek motívumaiból is találunk bennük valamit, hasonlóképpen a későbbi, keresztény szellemű formából, ami a váci egyházalapításról szól krónikáinkban (illetve homályosabban a zólyomi váralapításról Anonymusnál). A keresztény formára vall, hogy itt kivétel nélkül *csodafíju-*, tehát hímszarvasról van szó, nem szarvasünőről, mint az eredetmondában. Ugyancsak a keresztény legendára utal, hogy a szarvas magát Űristen követének nevezi, valamint a szarvai hegyén égő ezer „*misegyertya*". Eltérő viszont krónikáink keresztény jelenetétől, és a pogány eredetmondával egyezik, hogy *vadászni-madarászni* megy ki Szent István király, amikor a szarvassal találkozik (ahogy a veleméri freskó is ábrázolja – valószínűleg Géza királyt és Szent László herceget). A krónikákban ugyanis harc előtt (vagy hódító előnyomulás közben) esik meg a találkozás. És mintha a makacsul visszatérő motívum: a *víz mellett, sásosban* legelésző szarvas is az egykori, a vadászokat *mocsáron* keresztül vezető gímszarvasra vallana. (A krónikák erdőben adják elő a jelenetet.)

Külön kell szólni a szarvas csodás jeleiről: napot, holdat hordoz a *fején*, csillagokat vagy keresztet az oldalán. A kereszt kétségtelenül utólagos keresztény elem, hasonlóképpen a szarvakon gyulladó „szövétnek", „*misegyertya*" beállítása. Már a nap, hold és csillagok nem szerepelnek a keresztény legendában. Keleti, altáji hősénekekben viszont ezek jelzik a mitikus hősök természetfölötti, égi származását. Itt is ez a keleti hagyomány él tovább. Ugyanaz szerepel az erdélyi „*Mennybevitt leány*", Júlia szép lány égi bárányán, ahol a keresztényesítés már továbbment, s szarvas helyett az Isten bárányát, a Jézus-jelképet látjuk oldalán keresztrel, mint annyi középkori templomi ábrázoláson. De még nappal, holddal és csillagokkal együtt! S mindkét helyen egy további vonás is megjelenik, ami semmiképpen sem lehet keresztény motívum: „Ahol

keletkezik egy ékes nagy út” — „Föl is föltekinte a magoss egekbe, Egy szép gyalogösvény hát ott jődögel le. Azon ereszködök fodor fejér bárány . . .”. Az égről ereszkedő ösvény és a regösének ékes nagy útjának páriját PAIS (1948) is, FETICH is (1959) Bornemisza Péter „bájoló imádságaiban” látja, tehát megint egyáltalán nem keresztény hagyományban: „. . . mulék regös nagy út, rajta megyen vala áldott urunk Isten, elő találá hetvenhét féle veres Csuzt . . .” (a „regös nagy út” mint formula még háromszor fordul elő a szövegben).

Parasztságunk körében nyilván sem a krónikák egykori írásbelisége nem hagyott nyomot, sem késői, nyomtatott kiadásuk. Ha egyezések vannak énekeik és a krónikákban fenntartott hagyományok közt, az megint csak a „regösök” alászálló és makacsul továbbélő énekeiből származhat. Különben olyan részletet is fenntartott a regösének, ami a krónikában nem szerepel: „Én sem vagyok vadlövő vadad, hanem Istentől követ”. Az azután természetes, hogy már csak a keresztényesített formák élhetnek tovább a néphagyományban; de közük keverve még egy-egy olyan régi pogány vonás is továbbél, ami nem „kifogásolható” vallási szempontból, illetve nem kelti fel a figyelmet.

Kérdés, miért került ez a szarvaslegenda a regölésbe? Nyilván azért, mert már volt benne egy másik szarvasmotívum, ami a változatok túlnyomó nagy részében szerepel: ahol csak „bemutatják” a szarvast, illetve maga az alakoskodó mutatkozik be az énekben. Ennek kellett lenni az eredeti motívumnak a napfordulóhoz kötött szokásban; amilyen a mongol szarvasálarcos a camtánchan. Ezt az alakoskodót nyilván a keresztény hatás irtotta ki; de a szövegből már nem tudta eltüntetni a nyomát. S az állatbőrös maszk csökevényes formái a gyűjtés idejéig fennmaradtak egyes változatokban (kifordított bunda stb. formában). Ha pedig volt a szokásban egy csodás szarvas-alakoskodó, ahhoz könnyen társulhatott a későbbi szarvasmondának bármely változata. Talán minden szarvasmondának legrégebbi magja volt éppen a napforduló ünnepének ez a mitikus figurája.

De volt egy másik alakoskodója is az ősi, mezopotámiai ünnepnek: a bika. (A tibeti-mongol szokásban együtt is szerepel a kettő.) Ez még mint alakoskodó szereplő is előkerül a magyar szokásban. Számos faluban volt egy „bika”-szereplő, akinek maszkja már csak kifordított, hosszú szőrű bunda, kőcszakáll és bajusz volt, de néha nyakára kötött lánc is tartozott hozzá, amelynél fogva vezette őt a „bikás”. (Képét közli az MNGY IV. II. táblája: „Alsó-hahóti regösök”). Szerepe az volt, hogy sóért bömböljön, ugrálásával és bömbölésével ijessze a lányokat, és sok helyen ő lopkodja össze az „ajándékokat”, vagy ha megtagadták, ő végezte a különböző „rombolásokat”. Több helyen, ahol már kimaradt e szereplő, a köcsögdudát nevezték bikának, nyilván brummogó hangja miatt.

Talán ezt a bikát emlegették valaha úgy, mint még ma is a szarvast, s ezt az emlegetést helyettesítette be a „rét ökör, régi törvény” refrén is. Vagyis mindkét alakoskodót megemlíthette a szöveg, „leírta”, legalább a szarvast biztosan leírja, s ugyanígy a többi regöst, amikor „becsiszegnek-csoszognak” szalmaköntösükben, cserfabocskorukban. Vagyis a szöveg mindent elmond, amit a nézők látnak, ami előttük történik. Valószínű, hogy a „Gyujtatlan gyulladjék, oltatlan aludjék” rész is azt mondja el, ami egykor „megtörtént” a szarvas-alakoskodó maszkjának valami kinyíló-bezáruló szerkezetével.

A két alakoskodónak nyoma sincs a nyugati játékokban. Az ökörsütésnek és lakomázásnak megvan a párja a *Stefansknechte* szokásban, de ez lehet egy-

mástól független megfelelés is, hiszen épp ennél emlegeti a szöveg a „régí törvényt”, a bucsui ének pedig éppen ebben a vonatkozásban emlegeti fel a különbséget, hogy a magyar asszony másként ünnepli a „kisdedet”, mint az olasz és német.

Abban a vonatkozásban is teljesebb és archaikusabb a magyar hagyomány a többi európainál, hogy a hasonló szokásokban általános zajesapás, ugrálás itt néhány változatban még világosan csak a varázsló refrént kíséri. Ilyenkor kolompolnak, verik a csörgős-láncos botokkal a földet, és egy változatban a refrénre táncolnak is (MNGY IV. 4. és 43. sz.). A láncos botokkal feltört földet a nép varázserejűnek tartotta, összeseperte, s búzával összekeverve egyrészt a baromfiaknak adta, hogy jó tojók legyenek, másrészt a vetőmag közé keverte, hogy bő legyen a termés.

Természetesen mindig föl lehet tenni, hogy az európai népeknél hiányzó elemeket mi jobban megőriztük. Csakhogy szomszédaink még archaikusabb hagyományából is hiányoznak ezek az elemek, s azért talán több a valószínűsége annak, hogy egy korábbi, teljesebb örökség maradványainak tekintsük őket.

Nagyon archaikusnak látszik a három madárról szóló rész is a bucsui énekben. „S ahol az égen három szép madár, Az első szép madár, Az kinek az feje aranyos, Még az is ugy volna Szent Péter apostol. Keej föl hold, ne menj be; Világosiccsad magos menyországot, Ugy menny Jeruzsálembe! Második szép madár, Az kinek az tolla tollbársos, Még az is ugy volna mi urunk, Ur Isten. Keej föl . . . Harmadik szép madár, Az kinek az farka főrendes, Még az is ugy volna Szent Mihály arkangyal. Keej föl . . .”

Bármennyire keresztény színezetet kapott is ez a rész a *térítő szentek* emlegetésével (ami maga is kereszténységünk legkorábbi rétegeire mutat), de az égen szálló három madár képében Betlehembe szálló Ūristen és két szent, miközben az eget a hold világítja meg, s a két madár közül kettő SEBESTYÉN Gyula valószínű feltevése szerint a bagoly (toll-bársos a tolla) és a páva (farka főrendes) — mindez nem vall túlságosan keresztény képzetekre, még apokrif kereszténységre is aligha. Az archaikus fogalmazási sajátosságok is, amelyekről alább lesz szó, igen sűrűn fordulnak elő ebben a részben, ami inkább vall régi hagyományra, mint átvételre. Mégis, mivel egylegőre semmiképp sem tudom értelmezni, ezt a részt inkább kihagyom az eredetkérdés vizsgálatából.

A fogalmazás nagyon régies sajátossága a gyakori betűrím, sőt előrím — az első szótag azonossága vagy hasonlósága — és főleg a gyakran feltűnő *figura etymologica* (ugyanannak a szótónek különbözően képzett formáiból adódó ismétlés). „Az kinek az *tolla toll*-bársos”, „Az kinek az *farka főrendes*”. „*tövis tölfa*” (855.); „*Fölkelő fényes nap*”, „*vadlövő vadad*” (lövő = löni való, amit lőnek, mint ahogy az *adó* és a *szántóföld* is azt jelenti, amit adnak és szántanak); „*Oldalamon vagon árdeli szép hold*”, „*Szarvam hegyin vannak Százezer szövétnék*”. Maga a *regő-rejtem* is figura etymologica, valamint a „*Gyujtatlan gyulladjék, oltatlan aludjék*” is; és dús alliteráció van az általános refrénformulában is: „*Rótt ökör, régi törvény, haj regő-rejtem*”. Az erdélyi ének sem szűkölködik ebben: „*ködökibe köből komló*”, „*hátán hosszan sült pecsenye*”, „*Hátán által hatvan kolbász*”.

Ha most összegezni akarjuk az elemek „származásából” kialakuló képet, egy honfoglaláskor magunkkal hozott szokás európai, keresztény átfogalmazása állapítható meg, és annak állandó bővülése újabb és újabb elemekkel. A honfoglalás előtti „fejlődés” nyomkövetését meg sem érdemes kísérni, amíg a

magyar dallam + szokás együttesnek közeli párhuzamát nem találjuk meg valahol. Mindenesetre meg lehetett benne egy, valószínűleg tavaszi napfordulóhoz kötött, évezdő rítus, amelynek lényege a bőségvarázslás volt, és a vele szorosan összefonódó szerelmi-, termékenységvarázslás, ami legalább olyan fontos „bőség” a civilizációs fejlődés korábbi fokán, mint a természeti javaké. Ennek a szokásnak legrégebbi mitikus résztvevője — a varázslat biztosítója? — lehetett a csodálatos szarvas, akit minden valószínűség szerint egy maszkos szereplő jelenített meg. Mellette szerepelhetett egy bika is, amely mint szereplő fenn is maradt, de a szövegben már vagy átalakult, vagy nyoma veszett.

A szokás már a honfoglalás előtt is kaphatott köszöntő-ajándékgyűjtő jelleget, amint a görögöknél látjuk, s már ekkor benne lehetett a másik „görög motívum” is, a fenyegetés, ha nem kapnak adományt. S minden bizonnyal megvolt már akkor benne az a sajátos regös dallamstílus, ami olyan határozott körvonalú dallamokkal él a magyar szokásban.

A keresztény időszámítás miatt áttolódott a szokás a téli napfordulóra. Nem szomszédaink, hanem Árpád-kori vallon és német telepeseink hasonló szokása olvadt össze az ősi pogány szokással a honfoglalás után, ennek következtében lettek a regösök Szent István szolgái, és bővült a szöveg egy sereg olyan fordulattal és keresztény motívummal, amit a fentiekben elemeztünk. De közben a szokás gyakorlói is fejlődtek. Ezek nyilván ugyanazok voltak, akiknek legjobbjai közül kerültek ki a király mulattatói, akik kezdetben nyilván egyaránt voltak hivatásos előadói a szertartások varázsló énekeinek is, valamint a hősi epikának is. Talán erre utal a „régí törvény” és a „régí szokás szerint” nyomatékos emlegetése. Az ő közvetítésükkel lehet csak magyarázni a csodaszarvas-legenda késő Árpád-kori formáinak megjelenését, valamint a Trója regény Párizsának bekerülését a szövegbe, az „üldözés” emlegetését és a „mentegetőzéseket”, sőt talán a keresztény vonások hangsúlyozását is éppen a nagy múltú, hagyományosnak látszó részekben, és tőlük származhatnak a régi költészet formái sajátosságai is.

Ugyanannak a kornak paraszti tárgyi emléket őrizi az ajtó mögött, szegen lógó csatos erszény gyakori említése.

Egy honfoglalás előtti, de már addig is bizonyára több fokozaton át fejlődött szokás s annak késő Árpád-korig tartó fejlődése, s ebben az állapotban megmerevedett formájának hosszú utóélete alakul ki tehát szemünk előtt. Egyszerűen arra nincs még felelet, honnan, milyen időből származik az a dallam és az a szokásmag, ami elemzésünk alapján honfoglalás előttinek látszik. Legnagyobb valószínűséggel a Fekete-tenger partvidékén vagy a Kaukázusban lehet remélni, hogy a további kutatás fölfedezhet közelebbi megfeleléseket is; s ez majd segít tisztázni a szokás kialakulásának korábbi szakaszait is.

IRODALOM

- AMADES, Joan
1951 *Folklore de Catalunya*. Barcelona
- BARTÓK Béla
1935 *Die Melodien der rumänischen Colinde (Weihnachtslieder)*. Wien
- BAUD-BOVY, Samuel
1935 *Tragudia ton Dodékanészon*. Athen
- BÄUMKER, Wilhelm
1883—1891 *Das katholische deutsche Kirchenlied in seinen Singweisen I—IV*. Freiburg im Breisgau

- BÖHME, Franz Magnus
1897 *Deutsches Kinderlied und Kinderspiel*. Leipzig (2. kiad. 1924.)
1966 *Altdeutsches Liederbuch*. Hildesheim
- BREAZUL, G.
1938 *Colinde*. București (Cartea Satului 21.)
- CANTELOUBE, Joseph
1951 *Anthologie des chants populaires françaises I—IV*. Paris
- CELLIL, Cemila
1965 *K'îlamêd cime'ta K'urda — Kurdszkie narodnïe peszni*. Moszkva
- ČIURLIONYTE, J.
1955 *Lietuviu liaudies dainos. Rinktinė, paruošė*. Vilnius
- CORNOLDI, Antonio
1968 *Aude, ball e cante del Veneto con particolar giruardo al Polesine*. Padova
- COUSSEMAKER, Admond Henri de
1861 *Dramas liturgiques du Moyen Age (Texte et musique)*. Paris
- CSEERNYECOV, Valerij Nikolaevics
1959 Nyugat-szibériai sziklarajzok. *Ethnographia* LXX. 3—11.
- DAVENSON, Henri
1944 *Le livre des chansons ou introduction à la connaissance de la chanson populaire française*. Neuchâtel
- DÖMÖTÖR Tekla
1959 *Regelő Monday*. *Acta Ethnographica* VIII. 1—25.
1964 *Naptári ünnepek — népi színjátszás*. Budapest
1970 *Mythical Elements in Hungarian Midwinter Quête Songs*. *Acta Ethnographica* XIX. 119—146.
1974 *A népszokások költészete*. Budapest
- DRÁGOI, Sabin V.
1925 *303 colinde*. Craiova
- DUYSE, Fl. van
1903 *Het oude nederlandsche lied*. 'S-Gravenhage—Antwerpen
- E—B = ERK, Ludwig—BÖHME, Franz Magnus
1893 *Deutscher Liederhort I—III*. Leipzig
- FAVARA, Alberto
1957 *Corpus di musiche popolari siciliana I—II*. Palermo
- FAY SHAW, Margaret
1955 *Folksongs and Folklore of South Uist*. London
- FEDEROWSKI, Michał
1958—1969 *Lud Białoruski. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877—1905*. Warszawa. Tom 5, 6, 7 (Suplement do tomu 5. i 6.)
- FERENCZI Ilona
1978 *Die Prinzipien der Einteilung und Anordnung in der Europäischen Melodie-sammlung*. Előadás az IFMC Szisztematikai Munkacsoportjában 1978. IV. 7-én. (Kézirat)
- FETTICH Nándor
1958 *A regösénekekről*. *Ethnographia* LXIX. 352—380.
- GENNRICH, Friedrich
1927 *Rondeaux, Virelais und Balladen. Aus dem Ende des XII., dem XIII. und dem ersten Drittel des XIV. Jahrhunderts mit den überlieferten Melodien*. Göttingen
- GUNDA Béla
1943 *Egy ősi európai ruhaféle*. *Búvár* IX/5. sz., 178—179.
- HORNBOSTEL, Erich Moritz von
1922 *Phonographierte tunesische Melodien (Sammelbände für Vergleichende Musikgesellschaft I.)*. München
- IDELSOHN, Abraham Zevi
1922 *Gesänge der babylonischen Juden*. Jerusalem—Berlin—Wien
1924 *Gesänge der jemenischen Juden*. Jerusalem—Berlin—Wien
1932 *Die traditionellen Gesänge der süd-deutschen Juden*. Leipzig
- KACAROVA, Raina—KACSULEV, Ivan—SZTOIN, Elena
1962 *Narodni peszni ot szeveroiztočna B'lgarija* I. Szofija
- KERÉNYI György = lásd MNT II.
- KVITKA, Kliment
1922 *Ukrajinsz'ki narodni melodiji*. Kijiv

- LACH, Robert
1928 *Georgische Gesänge*. Wien—Leipzig (Gesänge russischer Kriegsgefangener. Bd. 3. Kaukasusvölker. Abt. 1.)
- LEFFTZ, Joseph
1966—1969 *Das Volkslied im Elsass*. Paris—Freiburg (I. Erzählende und geschichtliche Lieder. II. Stände- und Wanderlieder aus Heimat und Fremde. III. Lieder von der Liebe, Lust und Leid, vom Hochzeitmachen und Eheleben.)
- LIBIEZ, Albert
1939—1951 *Chansons populaires de l'ancien Hainaut*. Bruxelles I—V. (III—V. arrangées par R. PINON)
- LIUNGMAN, Waldemar
1938 *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein*. Helsinki (Folklore Fellows Communications 118—119.)
- MAHLER, Elsa
1951 *Altrussische Volkslieder aus dem Pečoryland*. Basel
Makedonszki muzički folklor.
1953, 1959. Szkopje. I, II.
- MAKSZIMOV, Stepan Makszimovics
1964 *Csuvaszkie narodnue peszni*. Redakcija Viktora BELJAEVA. Moszkva
- MANOJLOVIĆ, K. P.
1953 *Narodne melodije iz istočne Srbija*. Beograd
- MATOS, Manuel Garcia
1951—1960 *Cancionero popular de la Provincia de Madrid I—III*. Barcelona—Madrid
- MNGy = *Magyar Népköltési Gyűjtemény* IV. Regös-énekek. Szerk. SEBESTYÉN Gyula. Budapest 1902. V. A regösök. Írta SEBESTYÉN Gyula. Budapest 1902.
- MNT = *A Magyar Népzene Tára* II. Jeles napok. Sajtó alá rendezte KERÉNYI György. Budapest 1953.
- PACHTIKOS, Georgios D.
1905 *260 demodé hellénia aszata*. Syllegenta kai parasémanthenta ypo —. Athén
- PAIS Dezső
1948 *Reg. A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből*. In: Magyar Századok. Budapest 5—23. — Újra kiadva: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Budapest 1975. 15—33.
- PINCK, Louis
é. n. „*Verklingende Weisen*”. *Lothringer Volkslieder*. 2. ed. Kassel I—V.
- RIEDL, A. — KLIER, K. M.
1957 *Lieder, Reime und Spiele der Kinder im Burgenland*. Eisenstadt
- RIMSKIJ-KORSZAKOV, Nikolaj Andreevics
1951 *Szto russzkih narodnih peszen (1877)* 2. kiadás. Moszkva—Leningrád
- ROSSAT, Arthur
1917, 1930, 1931 *Les chansons populaires recueillies dans la Suisse Romande* I, II, III. Bâle—Lausanne
- SANDVIK, O. M.
1960, 1964 *Norske religiøse folketoner* I—II. Oslo
- SEBESTYÉN Gyula = lásd MNGy IV—V.
- SEEMANN, Erich
1951 *Deutsch-litauische Volksliedbeziehungen*. Jahrbuch für Volksliedforschung VIII. 142—211.
- Slovenské ľudové piesne*
1950, 1952, 1956 Vol. I, II, III. Bratislava
- STÄBLEIN, Bruno
1956 *Monumenta Monodica Medii Aevi. Bd. I. Hymnen*. Kassel—Basel
- SUŠIL, František
1951 *Moravské národní písně*. 4. kiadás. Praha
- SZENDREI Janka
1967 *Zur Verbreitung der Regös-Melodien*. *Studia Musicologica* 33—53.
1974 „*Szent István szolgái*”. *Egy regös-motívum német párhuzama*. *Ethnographia* LXXXV. 315—329.
- SZOMJAS-SCHIFFERT György
1960 *Finnisch-ugrische Herkunft der ungarischen 'Regös-Gesänge'*. In: *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus*. Budapest, 364—396.

- 1963 *Die finnisch-ugrische Abstammung der ungarischen Regös-Gesänge und die Kalevala-Melodien*. Musik des Ostens, Kassel—Basel 126—156.
- 1967 *Kalevala, regösének, „páva-dallam”*. Ethnographia LXXVIII. 452—465.
- SZTOIN, Vaszil
1928 *Narodni pesni ot Timok do Vita*. Szofija
1931 *Narodni pesni ot sredna szeverna B'lgarija*. Szofija
- TAMPERE, H.
1956—1965 *Eesti rahvalaule viisidega I—V*. Tallin
- TIRÉN, Karl
1924 *Die lappische Volksmusik*. Aufzeichnungen von Juoikos-Melodien bei den schwedischen Lappen. Stockholm
- TRENCSENÝI-WALDAPFEL Imre
1938 *Pásztori magyar Vergilius*. Budapest
- VARGYAS Lajos
1944 *Román—magyar kapcsolatok a népzeneben*. In: Románok és magyarok. Budapest, 530—584.
1948 *Mimos-elemek a magyar betlehemesjátékban*. Antiquitas Hungarica 177—184.
1957 *Francia párhuzam regösénekeinkhez*. Néprajzi Közlemények 1—10.
1962 *Les analogies hongroises des chants „Guillanneu”*. Studia Musicologica 367—378.
(sajtó alatt) *Óstörténet*. In: Magyar Zenetörténet I. Szerk. RAJECZKY Benjamin
- VASZILJEVICS, Miodrag
1950 *Jugoszlavinszki muzicski folklor*. Beograd
- VITOLINŠ, Jekabs
1958 *Latviesu tautas muzika I. Darba dziesmas*. Riga
- ŽGANEC, Vinko
1950 *Narodna popijevke Hrvatskog Zagorja I. Napjevi*. Zagreb
- Zsartivlivi piszni rodinno-pobutovi*
1967 Uporjadkuvali: O. I. DEJ, M. G. MARCSENDKO (tekszti), A. I. GUMENJUK (melodii). Kijiv

Lajos Vargyas

EIN NEUER VERSUCH DAS PROBLEM DES NEUJAHRSANSINGELIEDES (regösének) ZU LÖSEN

(Auszug)

Die bisherigen Forschungen haben ergeben, daß der Brauch des Neujahrsansingeliedes letztlich von den mesopotamischen Jahresbeginnsriten her stammt, deren Elemente in verschiedenen Varianten von der Mongolei bis England erkannt werden können. Gleichzeitig weist der ungarische Brauch in zahlreichen Elementen eine nahe Übereinstimmung mit westlichen — hauptsächlich französischen und deutsch-rheinischen — Varianten auf. Auch bei der Melodie gelang es, zahlreiche europäische Verwandtschaften nachzuweisen, von denen ein byzantinisches *Echema* besondere Aufmerksamkeit verdient, das mit parallelem griechisch-lateinischem Text auch von der westlichen Kirche gebraucht wurde.

Die neue Forschung muß auch von der Melodie ausgehen, deren weitverzweigte Verwandtschaft zusammengestellt werden kann. Hauptsächliches Charakteristikum der ungarischen Melodien ist die Dur Tonfolge (meist ein Hexachord), die auf der fünften Stufe endet. Dies kann in dreierlei Weise geschehen: a) durch Sprung vom Grundton (dies kommt am häufigsten vor), b) durch Sprung von zweitem zum fünften Ton und c) durch ein vom Grundton zum fünften Ton aufsteigendes Motiv. Die Form besteht in der Wiederholung von Taktpaaren.

Zu den charakteristischen Abschlüssen finden sich in der Europäischen Melodien-sammlung des Musikologischen Instituts (Budapest) unter etwa sechzigtausend Angaben folgende Parallelen. a) *Für den Quintensprung*: ein wallonisches, ein schweizerisch-französisches, ein italienisches, drei deutsche, ein norwegisches, ein kroatisches, zehn bulgarische, fünf rumänische, ein griechisches, ein ukrainisches, ein lettisches, drei russische, drei tschuwaschische, drei grusinische und ein arabisches Beispiel (Melodie); b) *für den Sprung von der zweiten auf die fünfte Note*: ein wallonisches, ein mittelalterliches Rondo,

(ein italienisches?), zwei lettische, ein mährisches, ein lappländisches, fünf serbische, ein mazedonisches, achtzehn bulgarische, sieben rumänische, zwei ukrainische und ein hebräisches Beispiel; c) für das aufsteigende Motiv: zwei schottische in gälischer Sprache, sechzehn deutsche, zwei holländische, ein gregorianisches, ein mittelalterliches Rondo, drei französische, ein schweizerisch-französisches, ein spanisches, ein katalanisches, zehn bulgarische, zwei mazedonische, sieben griechische, fünfzehn rumänische, ein serbisches, ein slowakisches, zwei bjelorusische, ein ukrainisches, ein russisches, zwei litauische, zwei lettische, vier estnische, dreizehn hebräische und ein kurdisches Beispiel (Melodie). Bei einigen verrät der Text oder die Funktion eine Verbindung mit dem Neujahrsbrauchtum, doch kann weder bei der Form, noch bei den eigenartigen Motiven eine nähere Verwandtschaft festgestellt werden. Am nächsten stehen noch ein oder zwei rumänische Melodien den ungarischen, doch spricht teils die Vielfältigkeit des Kolinda-Materials — von dem nur ein ganz geringer Prozentsatz hierhergehört —, teils die örtliche Entfernung der westungarischen Dörfer vom rumänischen Sprachraum gegen eine direkte Verbindung.

Am bedeutendsten unter den Elementen des Textes und des Brauchtums erscheinen der Fruchtbarkeitszauber und das „Zusammensingen“ der Paare, verbunden mit Fruchtbarkeitszauber, das Bitten um Gaben, der zu Ende der Wünsche ertönende Zauberrefrain und die Erwähnung eines Zaubershirsches, der an seinem Geweih angezündete Kerzen, in einer Variante aber an Kopf und Seiten eine Sonne, einen Mond und Sterne trägt.

Der Refrain hat seine Wurzeln in der uralischen Sprachverwandtschaft. Auch die nächsten Sprachverwandten der Ungarn, die Wogulen, halten zum *Frühlingsneujahr* ein Fruchtbarkeitszauberfest ab, bei dessen Darstellungen Sonne, Mond und Hirsch zusammen erscheinen. Es kann vorausgesetzt werden, daß dies der älteste Kern des Brauches war.

Bei ähnlichen antiken griechischen Gebräuchen kommt auch die Drohung vor, man würde das Haus beschädigen, wenn der Hausherr sich weigere ein Geschenk zu geben. Der Darsteller des Zaubershirsches, der nur mehr im Text erwähnt wird, und der tatsächlich anwesende Darsteller, der „Stier“, sind ebenfalls noch orientalische Elemente in diesem Brauchtum, denn ähnliches ist aus Europa nicht bekannt.

Durch mittelalterliche wallonische und deutsche Ansiedler mochten solche Textteile in das Brauchtum gelangt sein, die mit dem Text der französischen *guillanneu* und der deutschen *Stefansknechte* Bräuche übereinstimmen, Textteile, die sich auf die Winterzeit, den Sankt Stephanstag, den Namen „Knechte des Heiligen Stefan“, die Aufzählung der Geschenke, die Freigiebigkeit der Hausleute und ähnliches beziehen. (Darüber gibt es ungarische Veröffentlichungen in Weltsprachen, siehe Literatur.) Weitere mittelalterliche Details sind die Aufzählung der im mittelalterlichen Ungarn miteinander lebenden „Nationalitäten“: „italienische“, „deutsche“, „ungarische Frau“; dann die Erwähnung des durch den Roman von Troja volkstümlich gewordenen „Paris-Kindes“, die die christliche Variante der Ursprungssage der Ungarn zitierende, eingehende „Zaubershirsch-Szene“ und die Missionsheiligen: Gesänge erwähnen den Heiligen Peter und den Erzengel Gabriel, und nicht zuletzt die Verbindung des Brauches mit dem mittelalterlichen Neujahr, dem Weihnachtsfest und dem darauffolgenden Tag des Heiligen Stefan (anstelle der wahrscheinlich früher gefeierten Tag- und Nachtgleiche).

Aus alledem zeichnet sich die lange Entwicklung eines finnisch-ugrischen Brauches ab, der seine endgültige Form in Ungarn gewonnen hat. Die Herkunft einzelner Züge dieses Brauches, besonders der Melodie, vermutet der Verfasser im Raum des Schwarzen Meeres und des Kaukasus, zur Zeit vor der Landnahme.

Füvessy Anikó

A tiszafüredi mázas kerámia stílusának kialakulása és a Katona Nagy fazekasdinasztria

A köz- és magángyűjteményekben fellelhető darabok alapján a tiszafüredi fazekasságot a múlt század első harmadától tudjuk nyomon kísérni. Virágkora a XIX. század második felétől a századfordulóig tartott, amikor az itteni fazekasmesterek a díszítetlen vagy alig díszített használati edények mellett egyre több különböző alkalomra szolgáló díszedényt készítettek. A mázas használati és díszedények mellett továbbra is készítették a csak belül mázazott és vörösre, illetve a kívül-belül mázatlan, feketére égetett használati edényeket.

A mázas edényt készítő legkeresettebb termékei a tányérok, tálak, az italtartásra szolgáló különböző edények: a kancsók — köztük a híres miskakancsó —, a butykosok és butellák voltak. A füredi fazekasok vásárlókörzete 40–50 km-re övezte a falut, legfőbb vevői a pompakedvelő matyók voltak. Ízlésükhöz a fazekasmesterek díszítőmotívumaikkal alkalmazkodtak is.¹

A művészi díszítésű tiszafüredi cserépedények a gyűjtők érdeklődését már igen korán felkeltették — különböző gyűjteményekben sok szép darabjuk található —, de ennek a fazekasközpontnak monografikus feldolgozása napjainkig sem történt meg. VISKI Károly még 1932-ben megjelentette sok képanyaggal illusztrált *Tiszafüredi cserépedények* című munkáját, de rövid bevezetője még nem tartalmazhatott elemzést, értékelést.² Sokkal részletesebben foglalkozik Tiszafüred fazekasságával a mezőcsáti kerámia kapcsán DOMANOVSKY György, és különböző munkáiban KRESZ Mária is érinti ezt a kérdést.³ MORVAY Judit a matyók edénykészletét vizsgálva ír a füredi cserépedények készítőiről, a díszítmények mezőkövesdi elnevezéséről.⁴

Tiszafüred fazekasai eddigi ismereteink szerint céhbe nem tömörültek, csak a céheket a múlt század utolsó negyedében felváltó ipartársulat tagjai lettek. Az ipartársulat iratanyagának egy része — 1887 utáni iratok — megsemmisült, ezért a fazekasok működését az ipartársulat megalakulását meg-

¹ MORVAY Judit 1955. 34.; KRESZ Mária 1961. 159.

² VISKI Károly 1932; A magyar népi kerámiaközpontok közül elsőként Tiszafüredet mutatták be. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében is innen van a legtöbb és legváltozatosabb mintájú anyag. A füredi kerámiát már a múlt század végén egy sorozat tányér képviselte, a 20-as évektől pedig GYÖRFFY István gyűjtése és kereskedőktől történő vásárlás útján gazdagodott a gyűjtemény. Értékes, évszámos darabjainak nagy része az 50-es évek elején magángyűjteményből került a Néprajzi Múzeumba (vö.: KRESZ Mária 1961. 156–158.).

³ DOMANOVSKY György 1942.; 1953.; 1968.; KRESZ Mária 1960a; 1960b; 1961.; 1963.; 1969.; KRESZ Mária 1971.

⁴ MORVAY Judit 1955. 31–65.

előző, illetve az 1887 utáni időszakban csak feliratos készítményeik és az anyakönyvi adatok segítségével tanulmányozhatjuk.

Az utóbbi 10–15 év gyűjtése során előkerült 1850 előtti néhány korai darab arra utal, hogy a füredi fazekasság már a múlt század első harmadában elindult azon a fejlődési úton, mely harmonikusan olvasztotta magába a hódoltság korának díszítményeit a színgazdagabb, karcolásos (sgraffiato) technikájú, geometrikus elemeket is alkalmazó stílussal. A tiszafüredi fazekassággal foglalkozó munkák azonban ezeket a korai darabokat még nem vonhatták be vizsgálataikba.

Az eddigi kutatások eredményeit röviden az alábbiakban összegezhetjük.

A tiszafüredi fazekasság a közép-tiszai stíluscsoporthoz sorolható, melynek területén *céhes* és *kontár* — céhen kívüli — fazekasok egyaránt dolgoztak.⁵ Tiszafüred, Sárospatak, Mezőcsát, Gyöngyös és Pásztó mellett a közepes nagyságú fazekasműhelyek közé sorolható.

A füredi fazekaskészítmények változatos színösszeállításúak; a fehér, barna, zöld, vörös, okker mellett — 1870 után — a kék színt is használják. Az edények alapszíne általában fehér, vörös, ritkábban barna, zöld és okker. A díszítményekben az erősen stilizált virágok dominálnak, de a madárábrázolást is alkalmazzák. Kedvelik a vonalakból, pontokból összetevődő díszítményeket is. Az italtartó edényeken — főleg a butellákon és miskakancsókön — a körzővel szerkesztett három-, négy- vagy hatkaréjos rozettákat alkalmazzák.⁶

A tiszafüredi és mezőcsáti fazekastermékek igen erős stílusrokonságot mutatnak. „Tiszafüred az a műhely, amelyik legközelebb áll Mezőcsáthoz, annyira, hogy vannak az emlékenyagban tárgyak, amelyeknél nem lehet eldönteni, hogy melyik műhelyben készültek” — írja DOMANOVSKY György, aki a fennmaradt évszámok alapján Mezőcsátot tartja a régebbi műhelynek.⁷ Különböző kerámiatörténeti munkáinak megjelenésekor a legkorábbi dátumozott tiszafüredi cserépedény az a kancsó volt, melyet 1845-ben ifjú Nagy Mihály készített.⁸

DOMANOVSKY György a miskolci fazekascéh iratainak tanulmányozásakor már korábban felfigvelt az 1831-ben virágnevet választó mezőcsáti születésű Nagy Mihályra, aki igen erős stílusrokonságot mutatott a híres mezőcsáti mesterrel, az 1817–1869 között élt Rajczy Mihállyal.⁹ A céhiratokban említett Nagy Mihályt — élve a névgyakoriságból eredő fenntartásokkal — ifjú Nagy Mihállyal véli azonosnak, akinek akkoriban ismert hat edénye olyan stílusajátosságokat mutatott, mely inkább Mezőcsáthoz, mint a tiszafüredi műhelyhez kapcsolta.¹⁰ Feltételezése szerint „A Tiszafüreden dolgozó ifjú Nagy Mihály mezőcsáti születésű volt. 1831-ben Miskolcon dolgozott . . . Kétségtelen, hogy innen visszatért Mezőcsátra, ahol vagy Rajczynál tanult tovább, vagy vele huzamosabban egy műhelyben dolgozott, és stílusából igen sokat átvett. 1846-ban már Tiszafüreden van és itt meghonosítja a mezőcsáti, de különösen Rajczy díszedényeinek stílusát.”¹¹ Az addig csak díszítetlen használati edényt készítő

⁵ DOMANOVSKY György 1968. 30.

⁶ DOMANOVSKY György 1968. 41–42.

⁷ DOMANOVSKY György 1953. 33.

⁸ Budapest, Néprajzi Múzeum — lelt. sz.: 51.31.378.

⁹ DOMANOVSKY György 1953. 33.; DOMANOVSKY György 1968. 41.

¹⁰ Ifjú Nagy Mihály ekkor ismert készítményei: 1845-ös és 1846-os boroskancsó, 1846-ban készített fál, 1846-os butella, 1847-ben készített miskakancsó és egy felirat nélküli, szarvasos díszítésű, karcolt, egyéni megmintázású bokály.

¹¹ DOMANOVSKY György 1953. 33.

tiszafüredi fazekasok ifjú Nagy Mihály hatására kezdik meg a díszedények készítését, melyek nagyobb számban csak a 60-as évektől követhetők nyomon.¹²

DOMANOVSKY György véleményét fogadja el KRESZ Mária is, amikor a Néprajzi Múzeum 1967–1968-as kerámiagyűjtését mutatja be. Itt tesz említést egy Mezőcsáton előkerült kis butelláról, melynek egyik oldalára emberalakot karcolt a fazekas, a másik oldalára pedig gondos és gyakorlott kézírással véste az agyagba: *az 1837 dik Esztendőben Csinálta Nagy Sándor aki iszik belőlle vájjon egéssigire . . . vege.*¹³ KRESZ Mária az ifjú Nagy Mihállal kapcsolatos, teljesen logikusnak tűnő feltételezéseket így folytatja: „ . . . ha meggondoljuk, hogy Domanovszky kutatásai szerint a fent tárgyalt ifjú Nagy Mihály 1831-ben ment Miskolcra tanulni, és 1834-ben a mezőcsáti Nagy Ferenc neve tűnik fel a miskolci fazekaslegények sorában, aki talán ifjú Nagy Mihály testvére volt; feltételezhető, hogy Nagy Sándor e két fazekaslegény apja volt. Mindenesetre ifjú Nagy Mihály stílusa, színezése nagyon közel áll Nagy Sándor darabjához, volt honnan örököljön ízlést, mesterségbeli tudást.”¹⁴

Ugyanitt számol be KRESZ Mária a tiszafüredi kerámianyag néhány jelentős tárggyal történő gyarapodásáról, mely egyes területein — a díszedénykészítés kezdetei, illetve a gyártott edénytípusok — új megvilágításba helyezi ezt a fazekasközpontot. Tiszafüred fazekasairól korábban azt tudták — s ezt a fiatalabb Nyuzó Gáspár fazekasmester felesége is megerősítette —, hogy leg-

1–2. kép. Katona Nagy Mihály I. (1788–1850) munkái; Butykoskorsók. Az első 1833-ból, Tiszafüred, Kiss Pál Múzeum, a második 1841-ből, Kunmadarason használták, debreceni magángyűjteményben

¹² DOMANOVSKY György 1953. 33.

¹³ Budapest, Néprajzi Múzeum — lelt. sz.: 68.33.1.

¹⁴ KRESZ Mária 1969. 87–88.

inkább tálasedényt készítettek, ezenkívül köcsögöket, szilkéket. A füredi agyagot nem is tartották alkalmasnak a korsók készítéséhez.¹⁵

A Néprajzi Múzeum anyagában 1962-ig mindössze négy füredi butykoskorsó volt. Ekkor az egyik volt füredi birtokoscsaládtól, a Lipcseyektől díszes butykoskorsót vásároltak, melynek képét a Néprajzi Értesítőben mutatták be.¹⁶ 1967-ben hat tiszafüredi butykoskorsó került a Néprajzi Múzeumba, melyek közül három az 1830-as években készült — 1832-ben, 1834-ben és 1837-ben —, korábban, mint bármely más, addig ismert füredi cserépedény.¹⁷

A másik három butykoskorsó közül kettőt — rajta nevét is feltüntetve — ifjú Nagy Mihály készítette. Az egyiknek fülére karcolta a feliratot: *Készült az 1844 dik esztendőben Nagy mihály műhczjében.*¹⁸ A másik butykoskorsó mesterünk legkésőbbi darabja. Írókás díszítése ujjnyomásos bronzes felett helyezkedik el, fülét inda és levél díszíti. Az abrons alatt körben barna folyóírással írókázott felirat: *anno az 1852 dik Évbenn Készítette K Nagy Mihály Fegyverneki Mihály nak Tiszafüredenn ha nints benne legyen benne az volt ároktónn a Letzke ammi menne máskutyába job lesz az magunk gyomrába.*¹⁹ Ebből a felirattól tudjuk meg, hogy Nagy Mihály előneve K betűvel kezdődik. Ez az egyetlen szignált darabja, ahol nem ifjú Nagy Mihályként tünteti fel magát.²⁰

Az 1830-as évekből fennmaradt kerámiák más megvilágításba helyeznek néhány olyan mezőcsáti cserépedényt is, melyeket eddig csak a korai füredi darabok hiánya miatt tartottak csátiaknak. Ezek egyike az az 1833-ban készült miskakancsó, melyet GYÖRFFY István gyűjtött Tiszaszőlőson, és amelyről DOMANOVSKY György ezt írja: „Az edényforma gvakorlott kézre vall, de plasztikus, festett és karcolt díszítése egyetlen jellemző mezőcsáti elemet sem ad. Sőt még színezésben is sokkal közelebb áll Tiszafüredhez, és ha nem lenne ilyen korai, úgy sokkal inkább ehhez a műhelyhez kapcsolnánk.”²¹ A korai csáti darabok bemutatását így folytatja: „A két 1833-as miskát két 1835-ös követi, mindkettőn csak évszám van . . . Az egyikben a szám festett és sem színezésében, sem díszítvényében nem mezőcsáti, mégis kora miatt műhelyünkben készültnek kell feltételeznünk.”²² Szerintünk ezek a kerámiák a tiszafüredi műhely korai darabjai.

A korai, évszámossal edények sorát egészíti még ki a tiszafüredi múzeum gyűjteményében található 1833-as és 1843-as butykoskorsó, a karcagi múzeum 1837-es céhkorsója, illetve két debreceni magángyűjteményben található 1841-es és 1844-es butykoskorsó. Ezek a cserépedények íráskarakterük alapján két vagy három mester munkái, de egyikük sem ifjú Nagy Mihály (*I., 2., 3. kép*).

Az utóbbi években a különböző gyűjteményekbe került darabok tehát némileg módosítják a tiszafüredi díszedények készítésének meghonosodását, s

¹⁵ KRESZ Mária 1960a. 346.

¹⁶ KRESZ Mária 1963. 139–140. A bemutatott butykoskorsó leltári száma: 62.32.1.

¹⁷ KRESZ Mária 1969. 86.

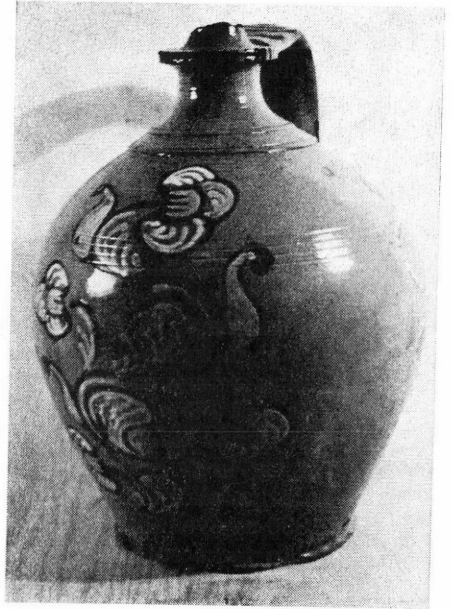
¹⁸ Fotója a Néprajzi Értesítő LI. (1969) kötetében, a 47. ábrán látható, lelt. sz.: 67.57.1.

¹⁹ Fotója a Néprajzi Értesítő LI. (1969) kötetében a 48. ábrán látható, lelt. sz.: 67.171.2.

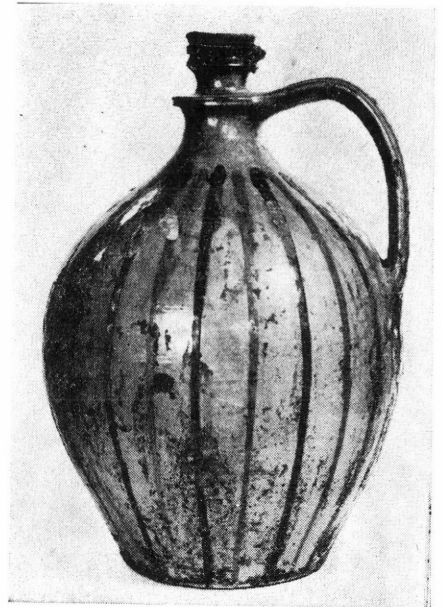
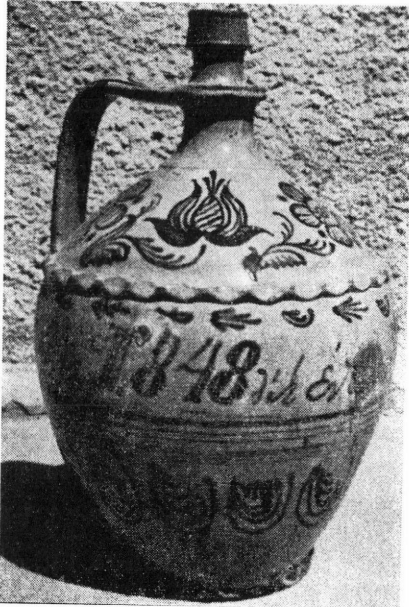
²⁰ KRESZ Mária 1969. 87.

²¹ DOMANOVSKY György 1953. 30.; fényképét az idézett könyv 41. képén lehet látni, lelt. sz.: 129517.

²² DOMANOVSKY György 1953. 30.; a jelzett miskakancsót a 32. képen mutatja be.

3–4. kép. Katona Nagy Mihály I. (1788–1750) munkái: butykoskorsók. Az első 1843-ban Nemes Gatsal Ferencnének készült, Kiss Pál Múzeum, Tiszafüred. A másik: Damjanich János Múzeum, Szolnok.

5–6. kép. Katona Nagy Mihály II. (1821–1855) munkái: butykoskorsók. Az első sógornak, Áts Lórinének készítette. Magángyűjtemény, Tiszafüred. A másik: Néprajzi Múzeum, ltsz. 67.57.3.

azt a feltételezést támasztják alá, hogy nem a 40-es évek közepétől, hanem már a 30-as évek elejétől készítették azokat.

Nemcsak a korai, mesterhez nem köthető edények száma növekedett azonban a különböző gyűjteményekben, hanem ifjú Nagy Mihály darabjaié is, akinek tiszafüredi magángyűjteményben 1848-ból, a tiszafüredi múzeumban 1849-ből, a Déri Múzeumban pedig 1847-ből őriznek egy-egy darabját. A két, Tiszafüreden található edény butykoskorsó, mely alakban és díszítményben a Néprajzi Múzeum 1852-es butykosával tartozik egy csoportba. A Déri Múzeumban ifjú Nagy Mihálytól található miskakancsó.

Tiszafüredi fazekasok a XIX. század első feléig

A tiszafüredi egyházi anyakönyvek a tárgyi anyagból adódó feltételezéseket megerősítik; már ifjú Nagy Mihály munkálkodása előtt is több fazekasmester élt a faluban. Egy részük mázatlan feketekerámiát vagy vörösre égetett cserépedényt készített, de két-három mester már magasabb művészi igényű mázazott cserépedényt is gyártott, részben megrendelésre vagy ajándékba, mint a feliratok tanúsítják, részben pedig a *folyóedények* között.

Az egyházi anyakönyvek közül a református halotti anyakönyv 1830-tól több-kevesebb következetességgel az elhunytak foglalkozását is feltünteti. Ennek révén néhány értékelhető adatot nyerhetünk Tiszafüred fazekasságának korai szakaszáról, illetve a hagyományos fazekascsaládokról, a fazekasok közti rokoni kapcsolatokról.

Legkorábbi adatunk 1791-es, amikor a halotti anyakönyv január 9-én az alábbi halálesetről tájékoztat: „Juhász István fazekas fia Mihály 7. eszt”.²³ Ez a fazekas a XVIII. század utolsó negyedében a 300-as számú telken lakott.

A halotti anyakönyv III. kötete (1830–1852) több fazekas haláláról tájékoztat. Csak azokat az eseteket soroljuk fel, amikor az anyakönyv az elhunyt foglalkozását is feltünteti, bár több, bizonyíthatóan fazekas mesterségű ember is meghalt a vizsgált időszakban, mint pl. a korábban említett Juhász István.

Tolnai Sámuel cserepes: 1834. július 27-én, 24 éves korában halt meg „dagadozás”-ban.²⁴ 1810. szeptember 8-án született Tolnai János és Kovács Katalin házasságából.²⁵

Csala János cserepes: 28 éves korában halt meg „hektiká”-ban, 1838. június 12-én.²⁶ 1808. december 30-án született, szülei: Csala János és Fejér Erzsébet.²⁷ A család Csala és Kiss néven egyaránt szerepel.

Katona Nagy Sándor cserepes: 1840. november 21-én, 47 éves korában halt meg tüdőgyulladásban.²⁸

Bezerédi Varga István korsós: 64 éves korában, 1847. november 14-én halt meg „sinlődés”-ben.²⁹

²³ Tiszafüredi református egyházi anyakönyv — Születési Anyakönyv (ezután SZA) II/134.

²⁴ Halotti Anyakönyv (ezután HA) III/93.

²⁵ SZA III/30.

²⁶ HA III/106.

²⁷ SZA III/21.

²⁸ HA III/114.

²⁹ HA III/147.

Nemes Betes József korszós: 1845. augusztus 9-én, 22 éves korában a vásárban agyonverték.³⁰ 1823. március 17-én született nemes Betes József és Kovács Katalin házasságából,³¹ apja szintén fazekas volt.

Nemes Otrokócsy Károly cserepes: 1849. október 26-án, 49 éves korában „görcs”-ben hunyt el.³² Erről a cserepesről 1838. november 12-i házasságkötésekor azt jegyezte fel az anyakönyv, hogy „Miskolczi születés, de most Füreden lakó Ns. Otrokócsy Végh Károly T. Füredi köz birtokos”, aki nemes Kiss László Anna lányát vette feleségül.³³ Valószínűleg rokona, esetleg fia a miskolci fazekascéh iratai között kétszer is említett Otrokócsy Istvánnak, aki 1789. február 8-án „valasztott magának virag nevet Fejir Liliom”, s akit 1797. május 3-án fogadtak mesterré.³⁴

Katona Nagy Mihály korszós: 51 éves korában, 1850. június 8-án halt meg „vizibetegség”-ben.³⁵

Csatári Ferenc korszócsináló: 1852. március 26-án halt meg „szárazbetegség”-ben, 53 éves volt.³⁶ 1800. november 12-én született Csatári Ferenc és Juhász Sára házasságából,³⁷ élénk kapcsolatot tartott a fazekasokkal, kilenc gyermeke közül hatnak Otrokócsy Károly és Betes György a keresztapja. Talán már nagyapja, Csatári János is fazekas volt, aki 1769-ben kilencicccs zöld cserépbutykost ajándékozott „Istenes buzgóságában” a református ekléziájának.³⁸

Nemes Betes György cserepes: 54 éves korában, 1852. április 10-én halt meg, a halál oka: „hideglelés”.³⁹ Az ő fia volt a vásárban agyonvert Betes József korszós.

A karcagi származású Mándoki János és fia, János cserépvetők haláláról is tájékoztat az anyakönyv, az apa 1842-ben, fia 1847-ben halt meg.⁴⁰

Cserepes volt még ekkoriban Pál István, aki ifjú Nagy Mihálynak és öccsének, Jánosnak, továbbá Bezerédi Varga István Pál nevű fiának is keresztapja. Róla csak halála után, Sára lánya esküvőjekor említi az anyakönyv, hogy cserepes.⁴¹ A katolikus vallású Kós János cserepes nevét — református felesége révén — a keresztszülők között találhatjuk 1854-ben és 1860-ban.⁴²

A múlt század elejének fazekasai a matrikulában *cserepes*, *korszós* és *korszócsináló* foglalkozásmegjelöléssel fordulnak elő. A *cserépvető* megjelölés valószínűleg tetőcserép-készítőre utal. A XIX. század első felének előbb felsorolt 11

³⁰ HA III/138.

³¹ SZA III/79.

³² HA III/162.

³³ Esketési Anyakönyv (ezután EA) III/63.

³⁴ Herman Ottó Múzeum — tört. dok.: 58.1.1.

³⁵ Ha III/164.

³⁶ HA III/171.

³⁷ SZA II/96.

³⁸ Református vegyes egyházi anyakönyv II/7.; „Ugyan zöld cserép Butykos cir. 9 ittész, mellyet Csatári János Füredi lakos Istenes buzgóságából A-o 1769 ajándékozott.” A leltár felvételekor, 1804-ben már nincs meg, mert a bejegyzés így folytatódik: „Ezek helyett más 2 nagyobb zöld butykosok vannak”.

³⁹ HA III/171.

⁴⁰ HA III/124; HA III/145

⁴¹ Pál Sára, néhai Pál István cserepes lánya 1861. november 13-án Dobár Mihályval kötött házasságot.

⁴² Kós János 1854-ben Kalmár József lányának, Zsófiának, 1860-ban Vásári Bálint fiának, Gábornak a keresztapja.

cserépedény-készítője közül csak négy esetben tüntetik fel, hogy *korsós*, azaz fennálló edényt készít. Közülük Bezerédi Varga Istvánról és Betes Józsefről határozottan tudjuk, hogy feketekerámiát készített, de feltételezhetjük ezt Betes Györgyről is, bár ő *cserepesként* szerepel az anyakönyvben.

Katona Nagy Mihály már biztosan, Csatári Ferenc pedig minden valószínűség szerint mázasedényt készített, sőt az is lehetséges, hogy Katona Nagy Sándor is. Talán ő lenne annak az 1837-ben készített kisbutykosnak mestere, melynek ifjú Nagy Mihály munkáihoz való színezésbeli hasonlóságára KRESZ Mária is felfigyelt.⁴³

A fennmaradt, bizonyíthatóan a XIX. század első felében készült tiszafüredi cserépedények néhány tál kivételével mind fennálló edények, zömében butykoskorsók. Fazekasainknál *tálas* elnevezésre ebben a korai időszakban nem is találunk példát, később is csak Katona Miklósról tudjuk, hogy magát *tálas*mesternek nevezte, bár feliratos készítményein inkább *fazikas* és *fazikas-mester* néven szerepel.⁴⁴

A korai, füredi mázas butykoskorsók több formaváltozatban készültek: lapított oldallal, magas, nyújtott és alacsonyabb, hasasabb változatban. Néhány darabot négy soros, rátétes ujjnyomásos abroncs díszít, ilyen a kót 1837-es céhkorsó, illetve a debreceni magángyűjtemény 1841-es butykoskorsója. Ettől az utóbbi darabtól eltérően — ahol az abroncs már eleve meghatározza a díszítmény helyzetét — a díszítések függőleges tengely mellett helyezkednek el, és általában hullámvonalat követő indákból, indasorokból és pontokból tevődnek össze. A fül díszítése is szokásos, csigavonal vagy csak egyszerű, vízszintes csíkozás.

Legdíszesebb darabjuk a 2. képen bemutatott butykos mellett a szolnoki Damjanich Múzeumban őrzött, felirat nélküli kerámia, melyet két oldalán hullámvonalban elhelyezkedő pontsor, elején pedig zöld, barna és fehér színekkel írókázott, hullámvonalú inda közé helyezett három-négy szirmú virágok és levelek díszítenek (4. kép).⁴⁵

A korai egyházi anyakönyvek nemcsak a fazekasmesterek számáról, mesterségük elnevezéséről tájékoztatnak, hanem az ifjú Nagy Mihály személye körüli kérdésekre is választ adtak. Ezek a kérdések a következők: miért és hány éves koráig használja valaki az ifjú előnevet? Miért nem fordul elő Nagy Mihály esetében az 1852-ben készített butykoskorsóján? Minek a rövidítése a „K” betű, mellyel előneve kezdődik?

Napjaink névhasználati gyakorlatában is az ifjabb voltot akkor tüntetik fel, ha az apának és fiának ugyanaz a keresztnéve: esetünkben Mihály. A készítményeken csak akkor logikus feltüntetni a készítő neve előtt az ifjabb voltra utaló jelzőt, ha az apa foglalkozása is azonos: esetünkben fazekas. Amennyiben ez bebizonyosodik, az 1844-es butykoskorsó még az apa műhelyében készült, a felirat is csak erről tájékoztat, bár az íráskarakter kétségtelenné teszi, hogy

⁴³ KRESZ Mária 1969. 87. A kisbutykos leltári száma: 68.33.1.

⁴⁴ Egyetlen készítményén nevezte csak magát tálasmasternek, melyet 1901-ben írtak be a füredi múzeum vegyes tárgyainak sorába: „Egy nagy díszes kétfülű agyagbödön fedővel, domború cifrázatokkal... A bődön felirata a következő: Emlékül Készült a múzeum részére. Katona Miklós tálasmaster saját gyártmánya. Tiszafüreden. 1901. május 18-án készült.” Már nem található a múzeum gyűjteményében (Kiss Pál Múzeum tört. dok. 71.83.3.).

⁴⁵ Szolnok, Damjanich János Múzeum — lelt. sz.: 61.276.1.

az ifjabb Nagy Mihály készítette (6. kép). Az azonos keresztnévű és foglalkozású apa halála után már nincs értelme az elkülönítő ifjabb jelző feltüntetésének; tehát kellett élnie Tiszafüreden egy olyan Nagy Mihály nevű fazekasnak, aki 1852 előtt halt meg, és előneve „K” betűvel kezdődött.

Az anyakönyvi adatok feltételezésünket teljes mértékben alátámasztották. Ifjú Nagy Mihály 1821. szeptember 4-én született Tiszafüreden Katona Nagy Mihály korsós és Balog Zsuzsanna házasságából.⁴⁶ A korai, írókás díszítésű darabok egy részét apja munkáinak tartjuk, aki 1788–1850 között élt, és a cserépedényeken feltüntetett tulajdonosokkal (Balog Péter: apósát és sógorát, Balog Istvány: sógorát nevezték így) szorosabb rokoni kapcsolatban állt.

Nagy Mihály apja életében végig használta megkülönböztetésként az „ifjú” jelzőt, de mindkét, apja halála utáni darabját: a bajai múzeum 1850-ben készített miskakancsóját és a Néprajzi Múzeum 1852-es butykoskorsóját már K. Nagy Mihályként szignálta. Vezetéknévüket az anyakönyv Katona, Katona Nagy, K. Nagy és Nagy változatokban egyaránt tartalmazza. Ifjú Nagy Mihályt pl. születésekor *Katona* Mihályként, házasságkötésekor *K. Nagy* Mihályként, egyik leánya, Eszter születésekor (1850. szept. 2.) *Katona Nagy* Mihályként és ugyanennek a lánynak halálakor (1857. nov. 2.) néhai *Nagy* Mihályként tünteti fel.

Az 1831-ben Miskolcon tanuló Nagy Mihállal nem lehet azonosítanunk. Nemcsak születési helyük különbözik, de ifjú Nagy Mihály életkora sem teszi lehetővé, hogy a miskolci fazekascéh legényével azonosítsuk; 1831-ben *inas*nak is fiatal, nem még *legény*nek.

A fazekasság alapjait Tiszafüreden sajátíthatta el apja, esetleg más helyi mester műhelyében. Stílusa azonban olyan jellegzetességeket mutat, amely kétségtelenné teszi a debreceni és a mezőcsáti fazekasokkal — főként Rajecz Mihállal — való kapcsolatát.

Fazekasdinasztiák

Tiszafüreden a múlt század folyamán néhány olyan fazekascsalád is dolgozott, akik több generáción keresztül cserépedény-készítéssel foglalkoztak. Ezek a családok a következők: *Juhász Fazekas*, *Katona Nagy*, *Bezerédi Varga*. A fazekassággal való foglalkozást bizonyíthatóan két generáció esetében a *Cs.* (Csala) *Kiss*, *Betes*, *Bodó*, *Nyuzó* és *Molnár* családoknál mutathatjuk ki.

A hagyományos fazekasdinasztiák közül stílusban és minőségben egyaránt kiemelkedőt alkottak a Katona Nagyok és a Bezerédi Vargák. Az egyik család a mázas díszedények (Katona Nagy) területén alkotott jelentős munkákat. A másik család, a Bezerédi Vargák olyan jó minőségű és szép díszítésű feketekerámiát készített, hogy vezetéknévük készítményeikhez jelzőként tapadva állandósult: *bezerédikorsó*, *bezerédifazék*, *bezerédital*.

A két család közül a Katona Nagyok tősgyökeres tiszafürediek, nevük az anyakönyvekben már a XVIII. század közepétől szerepel, míg a Bezerédi Vargák feltételezhetően a XIX. század elején (1815 körül) kerültek Mezőtúrról Tiszafüredre.

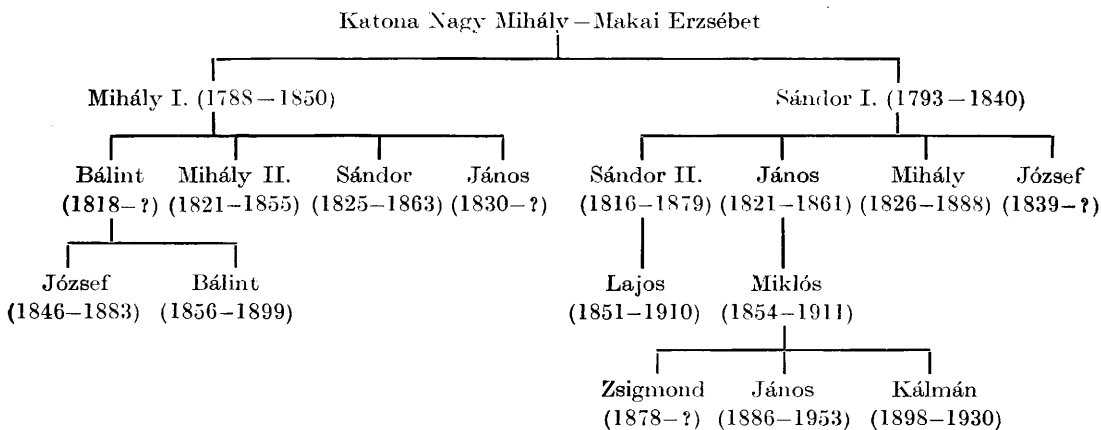
⁴⁶ SZA III/74.

A Katona Nagy fazekasok

A Katona Nagy családról — a többi ragadványnévvel rendelkező családnál is megfigyelhető ez — előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy névhasználatuk hosszú ideig nem állandósult, egy-egy ember esetében is — mint ifjú Nagy Mihálynál utaltunk rá — több változatban szerepelt. Csak a XIX. század második felében válik ketté a család névhasználata; Mihály I. leszármazottai a kettős nevet, Sándor I. utódai pedig a Katona vezetéknevet használták ezután. A Katona Nagvok vezetéknevének, vezetéknev-használatának kettéválásához nagymértékben hozzájárulhatott az is, hogy a második generációban két-két Sándor, Mihály és János keresztnévű fazekas is élt.

A család tagjai közül bizonyíthatóan fazekassággal foglalkozott Mihály I. és öccse, Sándor I. Lehetséges, hogy már apjuk, a Makai Erzsébettel házas Katona Nagy Mihály is fazekas volt, aki szintén a 300-as számú telken lakott, mint az első, 1791-es fazekasadatunknál idézett Juhász István.

Az anyakönyvi adatok alapján a Katona Nagy család 17 tagjáról tudtuk meg, hogy fazekassággal foglalkozott — részben Tiszafüreden, részben a környező településeken —, ezért a fazekasleszármazottak közti tájékozódást egy összesített leszármazási táblázattal is segítjük (7. kép).

7. kép. A Katona Nagy család családfája

Katona Nagy Mihály I. (1788 – 1850)

1788. szeptember 8-án született Katona Nagy Mihály és Makai Erzsébet házasságából.⁴⁷ 1809. november 29-én kötött házasságot Malmos Balog Péter lányával, Zsuzsannával.⁴⁸ Az 1837-es összeírás szerint kétkapás szőlővel rendelkező zsellér, míg apósa telkes jobbágy, akinek 15 hold szántója, 6-kaszás rétje és 2-kapás szőlője volt.⁴⁹

⁴⁷ SZA II/44.

⁴⁸ EA III/10.

⁴⁹ 1837-es jobbágyösszeírás (Egri Állami Levéltár).

Katona Nagy Mihály korsós volt, a házasságából születő 13 gyermek közül négy fia folytatta mesterségét. 1850. június 8-án halt meg, néhány évvel második házasságkötése után, amikor a miskolci születésű Kerekes Zsuzsannát vette feleségül. Tanúja Csatári Ferenc korsós volt.⁵⁰

Mázás edényeket is készített, az ő munkájának tartjuk az 1833-ban Balog Péternek, 1834-ben Balog Istvánnak készített butykoskorsókat, illetve a 3. képen bemutatott darabot, amely fanyar humorral adja tudunkra: 1843 Készült Junius 22 dikén En Gatsal Ferentzné özvegyi szorsomhoz Készíttem butykoszt Én az Pájinkámhoz.⁵¹

8. kép. Katona Nagy Mihály II. (ifjú Nagy Mihály) (1821–1855) munkái: tál, 1846. Néprajzi Múzeum, ltsz. 78.792.

A hasonló alapszín és mázazás, a függőlegesen elhelyezett egyszerű hullámvonalból álló mintasor arra enged következtetni, hogy a Néprajzi Múzeum nyújtott vonalú butykoskorsóját is ő készítette.⁵² A szolnoki múzeum felirat nélküli, de gazdagon díszített butykoskorsója viszont az 1843-as nemes Gatsal Ferentzné számára készített butykos testvére formában, alapszínben, illetve a fültre rajzolt csigavonalú írókás díszítésben.

Fiai egy ideig valószínűleg apjuk műhelyében dolgoztak, a mesterség alapjait mellette sajátították el. Stílusban közülük azonban csak Mihály (ifjú Nagy Mihály) azonosítható be.

⁵⁰ Az Esketési Anyakönyv III. kötetében 1846. július 22-i bejegyzés szerint özv. Katona Nagy Mihály a miskolci születésű, de Füreden lakó Kerekes János lányát, Zsuzsannát vette feleségül. Tanúik: Csatári Ferenc korsós és Ács Sámuel (utóbbi Katona Nagy Mihály legidősebb lányának a férje).

⁵¹ 1833-as butykos: KPM 55.25.1.; 1834-es butykoskorsó: NM 67.210.21.; 1843-as butykoskorsó: KPM 69.61.1. leltári számú tárgyai.

⁵² NM 78849 leltári számú tárgya.

Katona Nagy Mihály I. — Balog Zsuzsanna

Bálint — Mester M.
(1818—?)

Mihály — Labancz K.
(1821—1855)

Sándor — Kovács Zs.
(1825—1861)

János — Pálfi J.
(1830—?)

Bálint I. (1818—?)

1818. április 11-én született, 1842. december 7-én kötött házasságot Mester János lányával, Máriával.⁵³ Felesége vagyoni helyzetére öreg Mester János 1856. október 19-i végrendelete alapján következtethetünk, aki 575. számú házát és egész beltelkét Katona Nagy Bálintné Mester Máriára hagyta. A végrendelet szerint lánya örökli bútorát és ágyneműjét, továbbá Márki Istvánnál 200, Katona Mihálnál 700 váltóforintnyi kamaton levő pénzét.⁵⁴

Feliratos edénye eddigi ismereteink szerint nem maradt fenn, feltételezésünk szerint vagy feketekerámiát készített (erre utalna, hogy egy ideig Szentesen élt), vagy az abádszalóki mázas edények egyik készítője (melyre viszont az utal, hogy fia, József házasságkötésekor Abádon lakott). Mindkét feltételezésünket alátámaszthatja az, hogy nem szerepel az ipartársulat tagjai között, és sem az ő, sem pedig a felesége halálát nem jegyezték be a tiszafüredi református halotti anyakönyvekbe.

Mihály II. (1821—1855)

1821. szeptember 4-én született, keresztapja Pál István cserepes volt.⁵⁵ Mihály II. az a fazekas, aki a tiszafüredi díszedények stílusát megújítja, s aki készítményein magát *ifjú Nagy Mihálynak* nevezi. 1846. február 4-én vette feleségül Labancz Mihály nyergesmester árván maradt lányát, Katalint.⁵⁶ Ekkoriban nyithatott önálló műhelyt, míg előtte valószínűleg apjánál dolgozott.

A többi fazekastól eltérően nem a fazekasokkal, hanem apósa mestertársaival, a híres füredi nyergesekkel erősítette családi kapcsolatait, mind a négy gyermekének nyergesmester a keresztapja. Igen fiatalon, 34 éves korában halt meg — kolerában — 1855. szeptember 7-én.⁵⁷

A fennmaradt tizenkét, biztosan általa készített cserépedény tehetségét, formát és díszítményt egyaránt megújító képességét bizonyítja.⁵⁸ Készítményeiből nyolcat a Néprajzi Múzeumban őriznek, s hatnak fényképét különböző helyeken publikálták, melyek a következők: 1844-es és 1852-es butykoskorsók,

⁵³ SZA III/61; EA III/34.

⁵⁴ EÁL. IV-417/29. Letétjegyzék 443. darab.

⁵⁵ SZA III/74.

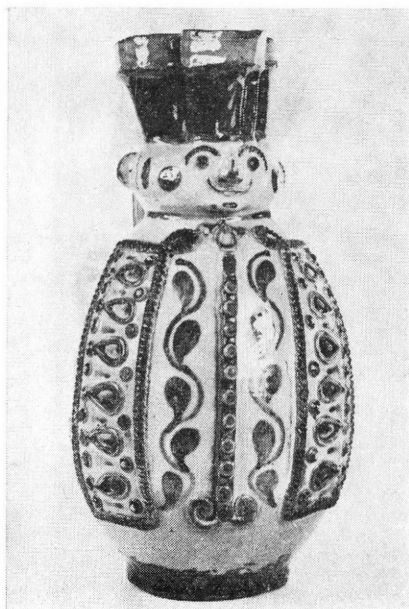
⁵⁶ EA III/85.

⁵⁷ HA IV/44.

⁵⁸ A kézirat elkészítése után jutott tudomásomra, hogy egy miskakancsóját a bajai múzeumban is őrzik. Rátétes és karcolt díszítésű, felirata elnagyolt, befejezetlen. *1850 dik évben készíte K Nagy Mihály Tisza Füredenn ha nincs benne legyen bene az volt árok-tónn — olvashatjuk a fül alatti rátétes keretben, majd az edény alján körben: Akké Izziszik belölle válljon egésségére ammi menne más K.* Leltári száma: 61.132.1.

9–10. kép. Katona Nagy Mihály II. (ifjú Nagy Mihály) (1821–1855) munkái: miskakancsó 1847-ből, két nézetben. Déri Múzeum, Debrecen

11–12. kép. Katona Nagy Mihály II. (ifjú Nagy Mihály) (1821–1855) munkái: miskakancsó 1847-ből. Néprajzi Múzeum, ltsz. 51.31.397.

1846-os butella, 1846-os tányér („honi tányér”, 8. kép.) 1847-es miskakancsó (11–12. kép) és egy dátumozatlan, szarvasos díszítésű bokály.⁵⁹ Az 1845-ben készített, fehér alapon zöld függőleges csíkozással díszített, félig fedett tetején karcolt felirattal ellátott kancsót és az 1846-ban készült zöld mázas, karcolásos díszítésű, Rajczy Mihály miskakancsóiról már korábban ismert rozettákkal ellátott boroskancsót még nem publikálták. Az utóbbi darabot szomszédjának, a 173-as telken lakó Gyöngyösi nevű nyergesmesternek készítette.

Az 1846-os boroskancsóval szinte teljesen azonos motívumokkal díszített, a Déri Múzeum gyűjteményében található, 1847-ben készített miskakancsója, melyen ha neve nem szerepelne, egyértelműen Rajczy Mihály munkájának tarthatnánk (9–10. kép). A változatos feliratokat kedvelő Nagy Mihály a következő feliratot karcolta a miskakancsó fül alatti részére: *an nó az 1847 Évbenn készítette Ifju Nagy Mihály Juhász Jánosnak Vivát Rátz Julianna hitvessem töltse tele az, a kancsó alján körben, két sorban: Pintesem Ugy is régen szomjuhozom. Attza kintsem nagyot iszom. iszom a bort rugom a port szeretem én az szép asszont.*⁶⁰

Három butykoskorsója csak írókás díszítéssel készült. A legkésőbbit, melyet 1852-ben készített, a Néprajzi Múzeumban találhatjuk. Ugyanaz a forma, ugyanúgy elhelyezett díszítmény és felirat jellemzi az 1848-as, tiszafüredi magángyűjteményben levő darabját, melyet Áts Lőrintznek készített, aki Julianna nevű nővéreinek volt a férje (5. kép).

A butykoskorsók közül csak ez az egyetlen darab tanulmányozható eredeti szépségében, mert pálinkán kívül mást nem tartottak benne. A család mindig megbecsülte, csak nagyobb ünnepeken használták. Élénksárga mázán fekete írókás öt- és hatszirmú virágok és indák láthatók két tulipán és levelek, indák között. A virágszirmok üres tereit vízszintes és függőleges vékony csíkokkal töltötte ki. Feliratát mintegy keretbe fogja felül egy ujjnyomásos abroncsosor, alul pedig több soros, körben futó fekete sávok. Felirata: *Az 1848 dik Évbenn Készült Áts Lőrintznek. Ifju Nagy Mihály.*

1849. február 5-én készített egy hasonló butykoskorsót, melyet a tiszafüredi múzeum 1968-ban vásárolt meg. Ez a korsó erősen szennyezett, olajat tartottak benne, máza apró foltokban pattogzott. Írókás mintája — ötkarójú rózsza — itt is az ujjnyomásos abroncs felett található. Az edény fülét barna csigavonal díszíti. A hosszú felirat ismét csak azt bizonyítja, hogy ifjú Nagy Mihály a változatos, igen eredeti szöveget kedveli: *Készítette Ifju Nagy Mihály az 1849 dik Évbenn február 5 Terjék Jánosnak vivát tölcsik teli mindjárt ez a világ ugy sem sok használják az okosok zivataros néha bár vesztegetni mégis kár nem kell lemondani ez világról mézet lehet itten szedni minden ágról.*⁶¹

Ifjú Nagy Mihály karcollással díszített darabjai — főleg szerkesztett rozettái — Rajczy Mihály munkáihoz annyira hasonlóak, hogy a két jeles mester között kétségtelenné teszik a kapcsolatot. Ez a kapcsolat azonban a köztük levő mindössze négy év korkülönbség miatt — Rajczy Mihály volt

⁵⁹ Az 1844-es és az 1852-es butykoskorsóját a 47. és a 48. ábrán mutatja be KRESZ Mária (vö.: KRESZ Mária 1969. 85.); az 1846-os „honi tányért” VISKI könyvében (1932) a 146. képen, az 1846-os butellát és az 1847-es miskakancsót DOMANOVSKY György közli (vö.: DOMANOVSKY György 1968. IX. és X. színes tábla); a felirat nélküli bokályt a *Magyar Néprajzi Lexikon* I. kötetében, a 309. lap 8. és 9. képén mutatták be.

⁶⁰ Debrecen, Déri Múzeum — lelt. sz.: V. 77.74.1.

⁶¹ KPM, lelt. sz.: 68.91.1.

négy évvel idősebb — aligha eredhetett a mester és tanítvány viszonyából. Valószínűbbnek tartjuk, hogy egy ideig — bár nem biztos, hogy azonos időpontban — egy mesternél tanultak, és stílusjegyeik alapján ez a mester feltételezhetően debreceni volt.

Nagy Mihály a tiszafüredi fazekasság stílussteremtő mestere volt. Stílus-teremtő volt, de stílusa csak átfogalmazva élt tovább. Bonyolult, összetett rozettái csak néhány későbbi tiszafüredi darabon fordulnak elő, melyek művészi színvonala csak megközelíteni tudja első mesterükét. Karcús, kecses madara is jellegzetes, bár a későbbi füredi madarábrázolás is általában nyújtott vonalú. Karcolt virágait, indáit, indasorait és öt-hatszirmú virágait már inkább alkalmazták.

Ifjú Nagy Mihálynak fiú leszármazottja nem maradt. Egyetlen, felnőtt kort megéelő lánya nem fazekashoz ment feleségül. A későbbi fazekasok közül is alig tanulhattak nála, talán fiatalabb testvérei közül Sándor és János, unokaöccse, József, s esetleg inaséveit tölthette nála Nyuzó Gáspár, Bodó Mihály vagy Cs. Kiss Mihály.

Elindított egy folyamatot, mely más mesterek keze alatt teljesedett ki, stílusa, forma- és díszítésbeli újításai a későbbi mesterek kezén váltak hagyománnyá.

Sándor (1825—1861)

1825. március 10-én született, házasságot 1850. május 22-én kötött Kovács Zsófiával.⁶² A 256-os számú telken lakott, s igen fiatalon, 37 éves korában halt meg tüdővészben. Fiú utóda nem maradt.⁶³ Haláláig Tiszafüreden dolgozott, de munkái stílusban nem azonosíthatóak, feliratos darabja nem maradt fenn.

János (1830—?)

1830. november 12-én született, az ő keresztapja is Pál István cserepes volt. 1857-ben vette feleségül Pálfi Juliannát, akivel ekkor Kunhegyesre költözött,⁶⁴ így a füredi fazekasság hatásával egy ideig Kunhegyesen is számolhatunk. Házasságkötésekor tanúja legidősebb testvére, Bálint volt, akit *Nagy*, míg házasodó öccsét ugyanakkor *K. Nagy* vezetékneven jegyzik be az anyakönyvbe. Stílusban beazonosítható készítménye nem maradt fenn, további nyomát Tiszafüreden nem találjuk, egész életében más településen dolgozhatott.

Katona Nagy Sándor I. (1793—1840)

Katona Nagy Mihály I. öccse, 1793. szeptember 5-én született, s ekkor Katona Nagy Sándornak anyakönyvezik. 1814. október 26-án köt házasságot nemes Gertsényi Máriával.⁶⁵ Házasságukból kilenc gyermek született, négy lány és öt fiú. A fiúk közül csak Márton nem folytatja apja mesterségét. Feltételezé-

⁶² EA IV/85.

⁶³ HA V/98.

⁶⁴ SZA III/109; EA IV/41.

⁶⁵ SZA II/68; EA III/18.

sünk szerint a karcolt feliratos edények az ő készítményei, mint pl. a két 1837-es céhkorsó. 1840. november 21-én halt meg tüdőgyulladásban.⁶⁶

Katona Nagy Sándor – Gertsényi Mária

Sándor – Kalmár M.
(1816–1879)

János – Kalmár J.
(1821–1861)

Mihály – Komáromi J.
(1826–1888)

József – Boknyik M.
(1839–?)

Sándor (1816–1879)

1816. szeptember 8-án született, s házasságot 1840. december 30-án kötött Kalmár Máriával.⁶⁷ Őt már apja többi leszármazottjához hasonlóan *Katona* vezetékneven jegyzik a későbbiekben az anyakönyvekbe. Hét gyermeke született, egy lány és hat fiú. A gyerekek keresztszülei középbirtokosok és községi tisztségviselők, s ez a tendencia nemcsak nála, hanem testvéreinél, sőt már apjánál is megfigyelhető.

Feliratos cserépedényéről nincs tudomásunk, bár haláláig, 1879-ig Tiszafüreden él és cserépedény-készítéssel foglalkozik.⁶⁸ Tagja az ipartársulatnak, de a társulati jegyzőkönyv szerint tanulót nem foglalkoztat, bár egyetlen fia, aki a felnőtt kort megéli, Lajos, szintén fazekas lesz, s valószínűleg apjánál tanul, de még az ipartársulat megalakulása előtt.

Katona Sándor 1854–1856 között a 763-as számú házban lakik, mely ezután három évtizedig öccsének, Mihálynak a lakása. Az 50-es évek végétől haláláig a 675-ös számú házban él és dolgozik.

János (1821–1861)

1821. január 4-én született, fivére feleségének hűgát, Kalmár Juliannát 1843. március 29-én veszi feleségül.⁶⁹ A 680-as számú házban él. Kilenc gyermeke közül csak Miklós lesz fazekas. Legkisebb lányát, Zsófiát a későbbi ismert fazekasmester, Simon István vette feleségül.

1861. május 1-én halt meg forrólázbán.⁷⁰ Feliratos készítménye nem maradt fenn.

Mihály (1826–1888)

Öt évvel fiatalabb unokatestvérénél, ifjú Nagy Mihálynál, 1826. szeptember 17-én született.⁷¹ Apja halálakor (1840) 14 éves, így nála csak a mester-ség kezdeteit sajátíthatta el, utána valamelyik mázas edényt készítő fazekasnál tanulhatott tovább, esetleg nagybátyjánál Mihály I.-nél, unokatestvérénél, Bálintnál, vagy ami a legvalószínűbb, fivérének, Sándornál.

⁶⁶ HA III/114.

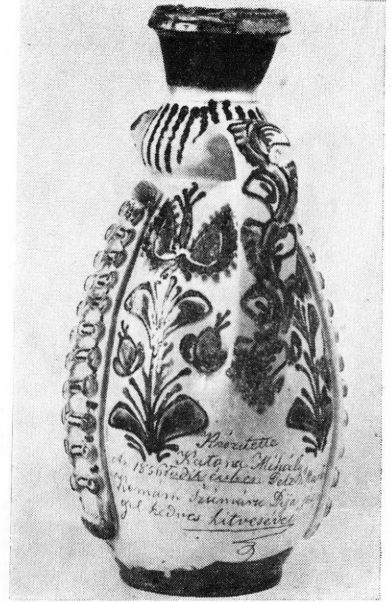
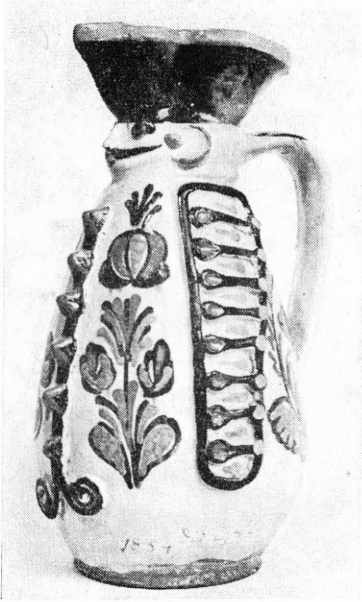
⁶⁷ SZA III/54; EA III/71.

⁶⁸ HA VII/16.

⁶⁹ SZA III/70; EA III/77.

⁷⁰ HA IV/84; – 1855-ben korsósként szerepel az anyakönyvben.

⁷¹ SZA III/90.

13–14. kép. Katona Mihály (1826–1888) munkái: miskakancsók 1854-ből. Finta Múzeum, Túrkeve és 1856-ból, Néprajzi Múzeum, ltsz. 51.31.396.

15–16. kép. Katona Mihály (1826–1888) munkái: miskakancsó két nézetben 1860-ból. Néprajzi Múzeum, ltsz. 51.31.399.

17–18. kép. Katona Mihály (1826–1888) munkái: butella két nézetben, 1856. Néprajzi Múzeum, ltsz. 69.161.41.

1851. március 5-én kötött házasságot Komáromi Juliannával. Tíz gyermeke közül csak Lídia és Elemér maradt életben, bár az utóbbi 19 éves korában öngyilkos lett.

Katona Mihály és felesége a fazekasokkal igen élénk kapcsolatot tartott, sok fazekas gyermekének keresztszülei, és a későbbi fazekasok házasságkötésekor is sok esetben tanú. Az 1860–1888 közti időszakban ő számít a faluban a legtekintélyesebb fazekasnak.

Az anyakönyvek mesterségét *cserepes*, *fazekas* és *cifraedényes* néven egyaránt feltűntetik, szignált edényei 1854-től 1882-ig maradtak fenn. Legkorábbi feliratos darabjai: 1854-es miskakancsó (13. kép), 1856-os butella és miskakancsó a Néprajzi Múzeumban (14. és 17–18. kép), illetve 1856-os miskakancsó a Déri Múzeum gyűjteményében. Az utóbbi felirata: *Készítette Katona Mihály az 1856 dik évben Donár György számára Aki iszik belőle váljon egészségére.*⁷²

Katona Mihály az ipartársulatnak 1874-ben lett tagja, 1880-ban nála tanult a fiatalabb Nyuzó Gáspár, de egy 1887-es butella feliratából azt is megtudjuk, hogy ekkoriban az ő műhelyében dolgozott Márki István fazekassegéd is, aki ekkor 17 éves volt.⁷³

⁷² Túrkeve, Finta Múzeum — lelt. sz.: 53.41.1. (miskakancsó); NM. — lelt. sz.: 69.161.41. (butella), 51.31.396. (miskakancsó), Debrecen, Déri Múzeum — lelt. sz.: V. 77.99.1. (miskakancsó).

⁷³ A butella feliratának részlete: *Ez a butykos Készült 1887ben Tisza Füreden az Katona Mihály műhelyében Berecz György számára . . . Irta Márki István fazekas segéd, aki 1870. október 11-én született Tiszafüreden (SZA VI/66.). A butella leltári száma: NM. 59.150.53.*

Az ipartársulati szokások szerint a szegődő tanulókért és segédekért egy-egy ismerős mesterember — szintén társulati tag — kezességet vállalt, de a kezességet vállaló mester nem mindig képviselte a tanítvány majdani mesteriségét. Katona Mihály neve a kezességet vállalók között fordul elő gyakrabban, a Bodó Mihálynál tanuló, mezőkeresztési születésű Katona Jánosért, a Nyuzó Gáspárnál tanuló, szintén mezőkeresztési születésű Molnár Józsefért és a Kiss Mihálynál tanuló Kiss Lajosért vállalt kezességet.

1888. január 23-án halt meg, biztos anyagi helyzetére utaló szép márványszíremléke ma is látható.⁷⁴

József (1839 — ?)

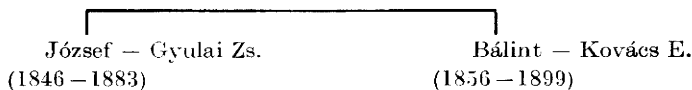
1839. július 30-án született, néhány hónappal apja halála előtt.⁷⁵ Valószínűleg valamelyik idősebb testvérénél tanult, de minden jel arra mutat, hogy önálló mesterként sohasem dolgozott Tiszafüreden. Házasságot sem itt kötött. Felesége Boknyik Mária volt, aki férje feltételezhetően korai halála után kerülhetett vissza Tiszafüredre, ahol haláláig főzőasszonyként dolgozott.⁷⁶

Katona József neve az anyakönyvben — születési adatán kívül — csak egyszer szerepel, 1862. október 6-án, lányának, Juliannának halála bejegyzésekor. A haláleset bátyjának, Katona Mihálynak házánál történt. Csak ebből az anyakönyvi bejegyzésből tudjuk, hogy ő is *edényes* volt,⁷⁷ feliratos készítménye nem maradt fenn.

A Katona Nagy család harmadik generációjának fazekasai

A család második generációjában nyolc fazekast találtunk, míg a harmadik generációból már csak négyen folytatták ezt a mesterséget, a negyedik generációból pedig csupán három esetben tudjuk kimutatni ezt a foglalkozást.

K. Nagy Bálint (1818 — ?) — Mester Mária

József (1846 — 1883)

1846. január 25-én született, Gyulai Zsófiát 1868. március 15-én vette feleségül.⁷⁸ Házasságkötésekor a közeli Abádon lakott, ahol feltételezhetően apjának volt a műhelye, de 1870 decemberében már bizonyíthatóan tiszafüredi lakos, gyermekeit — az 1874-ben Abádon született Mária kivételével — az itteni református anyakönyvbe jegyzik be. Minden itt anyakönyvezett gyermekének tiszafüredi fazekasmester a keresztapja: Nyuzó Gáspár, illetve Juhász József.

⁷⁴ Ha VI/92.

⁷⁵ SZA III/165.

⁷⁶ Polgári halotti anyakönyv I. 324. lap 12. sz.: 1897 januárjában Boknyik János rostásmester bejelenti testvérének, az 50 éves néhai Nagy József feleségének halálát.

⁷⁷ HA IV/96.

⁷⁸ SZA III/220; EA V/54.

Az ipartársulatnak csak 1877-ben lesz tagja, talán ettől az időponttól számíthatjuk végleges tiszafüredi letelepedését. A jegyzőkönyvek szerint tanuló, segédet nem foglalkoztatott. Szignált készítménye nem maradt fenn, munkáit nagyobb valószínűséggel az Abádon készített cserépedények között találhatnánk meg.

1883. február 22-én halt meg tüdővészben, leszármazottai nem foglalkoztak fazekassággal.⁷⁹

Bálint (1856 – 1899)

1856. április 13-án született, házasságot 1881. február 9-én kötött Kovács Eszterrel. Házasságkötésekor Bodó Mihály 761-es számú házában lakott, valószínűleg az ő tanítványa is volt, s egy ideig műhelyében is dolgozhatott.⁸⁰ Esküvőjén mindkét tanúja tiszafüredi fazekasmester: Bodó Mihály és Juhász József.

A tiszafüredi múzeumban egy zöld mázas, karcolt madárdíszítésű butelája bizonyítja nemcsak tehetségét, hanem vaskos humorát is. Kinczel Józsefnek készítette 1885. november 20-án.⁸¹

Bátyjához hasonlóan ő is igen fiatalon, mindössze 42 éves korában halt meg tüdőbajban, 1899. május 19-én, halálát Bodó Zsigmond fazekas jelenti be, aki az elhunyt unokaöccse.⁸²

Miklós (1854 – 1911)

1854. február 13-án született Katona János és Kalmár Julianna házasságából.⁸³ Apja halálakor (1861) mindössze hét esztendő, valószínűleg egyik nagybátyjánál tanult, talán gyámjánál, Katona Sándornál. Az ipartársulatnak – gyámság alatt – már 1874-ben tagja lett.

Skult Máriát 1877. november 9-én vette feleségül, ő örökölte apja még ma is álló, 1850-ben épült házát, melynek akkoriban 680-as volt a helyrajzi száma.

Katona Miklósnak sok feliratos munkája maradt fenn, ezek közül többen öntudatosan *fazikasmesternek* nevezi magát. A falu legidősebb emberei személyesen vagy hallomásból jól ismerték. Őt tartották a századfordulón a legjobb fazekasnak, ennek ellenére szinte állandóan anyagi gondokkal küszködött. Ekkoriban már általában *kemenceszám* 20–30 Ft-ért különböző nagykereskedők vásárolták meg a fazekasok termékeit, a mesterek alig *piacoztak*.

Rózsa Ferenc kötélgyártó gyakran adott kölcsön Katona Miklósnak pénzt, melyet 96 éves lánya szerint mindig cserépedény kíséretében adott meg a fazekas. A fazekasnak lova, tehene sem volt. Az agyagot a feleségével közösen talicskán tolták házukig, mely a Fertőtől, ahonnan akkor termelték ki a fazekasok az agyagot, négy km távolságra volt.⁸⁴

Unokája, a 76 éves Vona Józsefné gyermekként sokat tartózkodott nagyapja házában, melynek berendezésére, a Katona Miklós és felesége közti munka-

⁷⁹ HA IV/52.

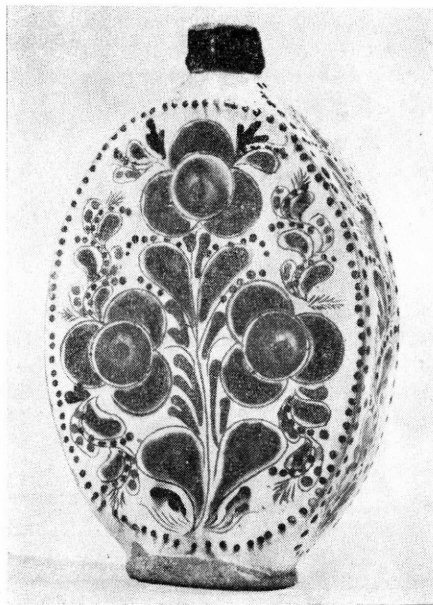
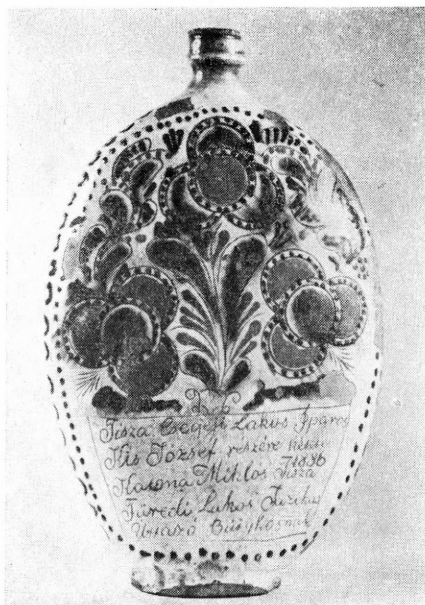
⁸⁰ SZA IV/137–138; EA VI/21.

⁸¹ KPM 54.1004.1. leltári számú tárgya.

⁸² HA VII/64.

⁸³ SZA IV/51–52; EA IV/2.

⁸⁴ Scheffer Mihályné Rózsa Berta 96 é. adata (1977).

19–20. kép. Katona Miklós (1854–1911) munkái: butellák. Az első 1886-ban Tiszacsegére készült „Iparos Kis József” részére. Néprajzi Múzeum, ltsz. 129.494. A másik 1888-ban Domaházára készült Bán Miklós részére. Néprajzi Múzeum

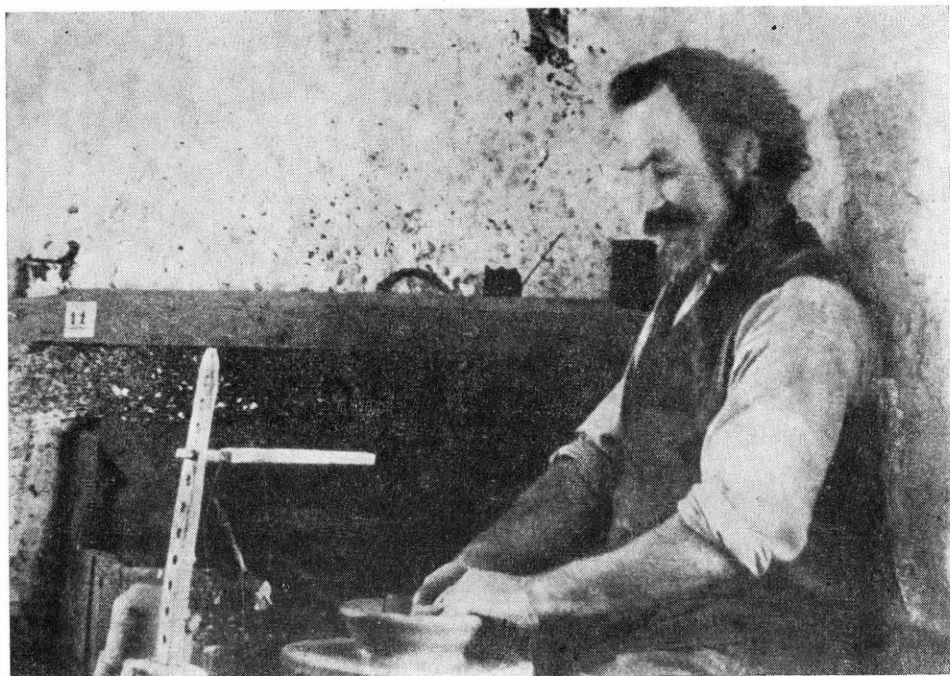
megosztásra jól emlékezik. Pl. a feleség feladata volt az *agyagfaragás*, mellyel az agyagban levő szennyeződést (a kavicsokat, nagyobb szemcséket) távolították el. Skult Mária mázazta az edényeket, és az írókázásban is segített. A munkába az unokákat is bevonták. „Mindig segítettem a nagyanyámnak. Kihordtuk a köcsögöket, stószba (sorba) raktuk az udvaron, két-két sor került egymás mellé, közte egy kis távolságot hagytunk. Nagyanyánk kövér asszony volt, kis kerekes széken ült, azon ment a sorok közt, mikor mázolta. Előbb belül mázolt, majd egy gyors mozdulattal körbeöntötte.”

Emlékezete szerint *gurgulyával* és *pemzlivel* díszítették az edényeket, „nagyanyám is csinálta, de ő leginkább csak mázolt, meg égetett”. Leginkább tányért, tálat, köcsögöt és *kantát* készített Katona Miklós. Készített csak belül mázazott *vászonköcsögöket*, *vászonkantákat* is. A füredi agyag „főzőedényre nem vót jó. Magának csinált, de piacra nem.”⁸⁵

Jóindulatú, kedélyes ember volt. Ha valaki tejet vitt hozzájuk és nem tetszett neki a köcsög, földhöz vágta, újat adott helyette a sajátjai közül. Nemcsak fazekas, hanem kertészként is jól ismerték, híres volt oltott fáiról, gyümölcsseiről.

A hagyományos tiszafüredi minták mellett új díszítmények alkalmazásával is kísérletezett. A rátétes díszítés korábban sem volt ismeretlen a füredi fazekasok körében, a miskakancsók esetében pl. széles körben alkalmazták (zsinórozás, kigyó, virág, levél), de ezek szabadkézi formázásúak voltak. Katona

⁸⁵ Vona Józsefné Várkonyi Julianna 76 é. adata (1977).

21. kép. Katona Miklós (1854–1911) műhelyében, 1910 körül. Fénykép a Néprajzi Múzeum fotoarchívumában.

22. kép. Szobroeska fazekasról. Katona Zsigmond, Katona Miklós fia (sz. 1878) készítette 1892-ben, 14 éves korában (talán apjáról). Tintatartó részlete. Néprajzi Múzeum

Miklós viszont — és később fiai is — gipsz nyomódúcokat használt, melyek egy része unokája szerint Kántor Sándorhoz került, míg a többi nyomódúc, köztük két fiáé is, a tiszafüredi múzeumban található. Ezekkel a rátétes virágokkal, levelekkel, de pl. rátétes címerrel is díszítette szilkóit, butelláit, illetve szokásostól eltérő alakú, lapos tányérjait. A rátétes darabok nagy részén a hagyományos füredi színezést már nem alkalmazta, a rátétek festésekor világosabb színeket használt.

Katona Miklós az egyetlen fazekas, akiről olyan fényképünk maradt fenn, mely munka közben ábrázolja. A képet a Néprajzi Múzeum egyik munkatársa készítette 1910 körül (21. kép).

Unokája is emlékszik rá, hogy „Pestről vótak lent, ők fényképezték le, mikor korongozott”. 1911-ben halt meg, de felesége két fiával, Jánossal és Kálmánnal még tovább folytatta az ipart, legidősebb fia, Zsigmond pedig Hódmezővásárhelyen dolgozott szintén fazekasként.

Lajos (1851—1910)

Katona Sándor és Kalmár Mária fia, 1851. október 11-én született, Molnár Péter és Sámuel fazekasok testvérét, Sárát 1875. július 9-én vette feleségül.⁸⁶

Katona Lajos az a fazekas, aki készítményein — még miskakancsóján is — a huszármotívumot alkalmazza, de használja a hagyományos füredi díszítményeket is (23—26. kép).

Cserépedényeinek felirata igen eredeti, változatos. A feliratok mindig éltetik a tulajdonost, feleségét és gyermekeit.⁸⁷ 1910. szeptember 18-án halt meg tüdővészben, fazekassággal foglalkozó utóda nem maradt.⁸⁸

A Katona Nagy család negyedik generációjából csak Katona Miklós három fia (Zsigmond, János és Kálmán) folytatta a fazekasmesterséget.

Zsigmond (1878—?)

1878. november 13-án született.⁸⁹ Apja mellett tanulta a mesterség alapjait, utána hamar elkerült Tiszafüredről. Hódmezővásárhelyen dolgozott. Egy XIX. század végén készített, feliratos tárgy maradt fenn, melyen mint korongozó fazekast, önmagát (vagy apját) is megörökítette.⁹⁰ (22. kép.)

János (1886—1953)

1886. augusztus 21-én született.⁹¹ Apjánál tanult és dolgozott is, majd az I. világháború után önálló műhelyt nyitott. Néhány fennmaradt gipsz nyomódúca azt bizonyítja, hogy apjához hasonlóan ő is alkalmazta ezt a díszítésmódot cserépedényein, de főként már csak alig díszített használati edényeket készített.

⁸⁶ SZA III/271; EA V/87.

⁸⁷ Egyik butelláján pl.: *Molnár Pál éljen sokáig élj sok számos esztendőnkig Fellesegd Gyermekeddel téged az isten élesen vivát . . . 1870 ben szeptember hó 2 dikán Készítette Píza füreden Katona Lajos a mindnyájunk számára.* Leltári száma: NM. 54.40.44.

⁸⁸ HA VII/144.

⁸⁹ SZA VII/16.

⁹⁰ NM. 63.113.1. leltári számú tárgya.

⁹¹ SZA VIII/37.

23–24. kép. Katona Lajos (1851–1910) munkái: miskakancs, Néprajzi Múzeum, ltsz. 51.31.403. és butella 1876-ból, Néprajzi Múzeum

25–26. kép. Katona Lajos (1851–1910) munkái: butella két nézetben 1879-ből. Néprajzi Múzeum, ltsz. 54.40.44.

A II. világháború után egy ideig nem folytatja mesterségét. A tiszafüredi múzeum vezetője, Szigeti Iván 1951-től kísérletezett a füredi fazekasság felélesztésével. Az idős mester készített is néhány darabot, de ezek minősége és művészi kivitelezése már igen gyenge volt.

Kálmán (1898—1930)

1898. október 18-án született.⁹² Első ismert darabja egy kis feliratos tányér, melyet 12 éves korában készített, és mezőcsáti gyűjtéssel került a Néprajzi Múzeum anyagába. 1907-ben készült nyomódúcain *Kálmáné* felirat olvasható. Apja, majd fivére, János műhelyében dolgozott korai haláláig.

A tiszafüredi múzeumban egyszerű díszítésű cseréptányérja található, melynek karcolt felirata: *Készült. 1922. év Deczember. 15. dikién. Mártonbátyám. részére, K É Sz K. K.*⁹³

Összegzés

Eddigi kutatásaink szerint a XIX. században 55 tiszafüredi fazekas működését tudtuk nyomon kísérni, s a vizsgált időszak fazekasainak egyharmada a Katona Nagy család tagjai közül került ki.

A XIX. század második felében — a tiszafüredi fazekasság virágkorában — a Katona Nagy család mellett több tehetséges fazekas munkálkodását figyelhetjük meg, akik általában a 30-as évek végén, a 40-es évek elején születtek. Közéjük tartozik Bodó Mihály, Kiss Mihály, Nyuzó Gáspár, László Mihály és Molnár Péter, továbbá a későbbiekben Simon István, Pap Sándor, Ungvári János, Tóth Imre, Márki István, Molnár Sámuel, Kiss Lajos, Bari János, Bodó Zsigmond, Nyuzó Gáspár II., Balla György, Vigh József, Bozsó Lajos, Mezei György, Dózsa András, Király Gábor és Kiss József.

A feliratos készítmények segítségével fazekasaink közül 24-et tudtunk stílusban azonosítani, s az 1874—1887 között fennmaradt ipartársulati jegyzőkönyv segítségével 14, ekkor tanuló fazekasnak ismertük meg a mesterét.

A fazekasok számának növekedése a 70-es évek elejétől figyelhető meg; a századfordulóig 18—23 fazekas dolgozik egyidejűleg a faluban. A fazekas-termékek iránti nagyobb kereslet tehát a 60-as években jelentkezik, melyet a fazekasok számának növekedése csak késve (a 70-es évektől) követhetett. Így Tiszafüreden éppen arra az időszakra lett irreálisan magas a fazekasok száma — a XIX. század végére, a XX. század elejére —, amikor a cserépedények iránti kereslet már országosan csökkent.

A múlt század utolsó negyedére a hagyományos tiszafüredi fazekasdinasztiák is felbomlottak. Ez azonban még ekkoriban nem a fazekasok számának csökkenésében nyilvánult meg. A cserépedény-készítés népszerű foglalkozás, biztos anyagi helyzetű kovácsok, de főként csizmadiák adják fiaikat fazekasinasnak. A felbomlást éppen az a folyamat tükrözi, hogy a mesterségben az utánpótlást zömében nem a hagyományos fazekascsaládok nyújtják, hanem a kellő gyökérrel, hagyományhoz kötődéssel nem rendelkezők. A XIX. század utolsó évtizedében mindössze hat olyan fazekas dolgozott Tiszafüreden

⁹² SZA IX/56.

⁹³ KPM 68.32.1. leltári számú tárgya.

— beleszámítva a feketekerámiát készítő Bezerédi Varga Józsefet és Juhász Józsefet és Bálintot —, aki hagyományos fazekascaládból származott.

Ebben az időszakban nemcsak a hagyományos fazekasdinasztiák bomlottak fel, hanem — részben ezzel összefüggésben, részben pedig az új színezés és díszítőtechnika következtében — a hagyományos stílus és díszítmény is felbomlott. A tiszafüredi fazekasok már nemcsak saját, hanem Gyöngyös, Pásztó és kissé Mezőtúr stílusában is dolgoztak.

Az edények formája, alakjának kimunkáltsága és a zománc minősége egyaránt romlott, a díszítmény elnagyolt lett; mindezek azt eredményezték, hogy kevésbé tetszetős, ízléses darabokat állítottak elő. Egyre kevesebb díszedényt készítettek, és díszedény-készítésben való járatlanságuk, gyakorlatlanságuk munkáikon meg is látszott. Az újítás, a kísérletezés — rátétek és világosabb színek alkalmazása — nem tudott gyökeret eresztetni, hagyomány-nyá válni.

A múlt század végére a cserépedény értékesítése is megváltozott. Ez a folyamat a díszedények keresletének csúcspontján vehette kezdetét, s abban nyilvánult meg, hogy a készítő és a használó közé egy újabb személy, a viszonteladó iktatódott. Míg korábban fazekasaink a vásározás, piacolás révén vevőikkel személyes kapcsolatban álltak, ízlésváltozásukat jól ismerhették, s alkalmazkodtak is hozzá, addig a felvásárlói rendszer elterjedésével ezt az eleven kapcsolatot elveszítették, szinte személytelen „bedolgozókká” váltak. Felvásárlóik révén csak áttételesen értesülhettek vásárlóik ízlésváltozásáról, s vásárlóik egy részét el is veszítették.

Új, polgárosuló ízlést kielégítő darabokat már nem tudtak készíteni. Az anyagban, díszítményben, formában és minőségben egyaránt alacsonyabb színvonalú munkákkal fokozatosan versenyképtelenné váltak.

IRODALOM

- DOMANOVSKY György
 1942 *Népi fazekasság*. Budapest
 1953 *Mezőcsáti kerámia*. Magyar Népművészet VII. Budapest
 1968 *Magyar népi kerámia*. Magyar Népművészet I. Budapest
- KRESZ Mária
 1960a *Fazekas, tálas, korsós (Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához)*. Ethnographia LXXI. 297—379.
 1960b *Ujonnán szerzett mezőcsáti cserépedények*. Néprajzi Értesítő XLII. 161—181.
 1961 *Magyar népi cserépedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban*. Néprajzi Értesítő XLIII. 141—171.
 1963 *A Kerámia gyűjtemény gyarapodása*. Néprajzi Értesítő XLV. 136—143.
 1969 *A kerámia gyűjtemény gyarapodása*. Néprajzi Értesítő LI. 78—90.
 1971 *Emberkorsók. Adatok az antropomorf korsók funkciójához*. Néprajzi Értesítő LIII. 5—32.
- MORVAY Judit
 1955 *A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában*. Néprajzi Értesítő XXXVII. 31—65.
- VISKI Károly
 1932 *Tiszafüredi cserépedények*. Néprajzi Emlékek 2. Budapest

Anikó Füvessy

DEVELOPMENT OF STYLE OF THE GLAZED POTTERY OF TISZAFÜRED
AND THE POTTERS' DYNASTY KATONA NAGY

(Abstract)

Tiszafüred belongs to the Central Tisza group of Hungarian potters' centres producing for peasants. Its brightest period falls to the second half of the 19th century, but even at that time no more than 18—23 potters worked at a time at Tiszafüred. Unglazed utensils had long been made there; and they started to make lead-glazed plates, bowls, jugs, brandy-flasks decorated with flower and bird motives, and the man-shaped Miska-jugs in the 1830s.

The potters of Tiszafüred had no guild. The author found in parish registers the names of 55 potters working in the 19th century, and she succeeded in verifying the activities of 24 by pottery wearing their names. The development of the characteristic decorative style of Tiszafüred pottery is attributed to Mihály Nagy junior (1821—1855). He was member of the Katona Nagy family, in the three generations of which 17 potters altogether were working during the 19th century. His motives and style are very similar to that of Mihály Rajczy of nearby Mezőcsát who was four years older than himself. (In professional literature Rajczy is considered the most outstanding master of Hungarian folk pottery.) A master-apprentice relationship between them is not likely, it is assumed, however, that they had learnt at the same workshop, maybe in Debrecen, and that accounts for similarity in their style.

The author presents family relations among the potters, inheritance of the craft from one generation to the next, and the transmission of stylistical tendencies within these relationships.

VITA, VÉLEMÉNYEK

Vélemények a folklorizmusról

*Verebélyi Kincső és Voigt Vilmos összeállítása
a Kecskeméti folklorizmus-konferencia előadásából*

Voigt Vilmos

A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái

Áttekintés és javaslat

1. A jelen összekezés* csak az első lépés a magyarországi folklorizmus-kutatás lehetőségeinek és feladatainak rendszerezésében. Ezért néhány általános észrevétellel kezdődik, majd az újabban megindult folyamatos kutatás témáit és feladatait sorolja fel. Külön feladat volna a magyarországi kutatások eddigi történetét áttekinteni, intézményenkénti és összesített mérlegelését adni. Ehhez első lépésként készülő folklorizmus-bibliográfiánk¹ ad némi tájékoztatást, illetve éppen az 1978. júliusi kecskeméti tudományos tanácskozás anyagait tekinthetjük kiindulópontnak. A nemzetközi folklorizmus-kutatás igen fontos eredményeit külön összekezés eddig nem hozta. Itt nemzetközi együttműködésre, kölesönös tájékoztató orgánum létrehozására² lenne legelőször szükség, ezt követheti az összehasonlító kutatások megindulása. Ehhez is néhány szemponttal hozzájárulni kíván a jelen összekezés.

2. Az alábbiakban természetesen elsősorban a magyarországi kutatás szempontjaiból indultunk ki, de a nemzetközi kutatás számára úgyszólván elsősorban a hazai felismerések³ megfogalmazása a leghasznosabb.

3. A szoros értelemben vett *magyar néprajztudomány* sokáig meglehetősen műltra orientált, tradicionális témákkal foglalkozott. Már az 1945–1949-es tudománypolitikai és -elméleti fordulat után felbukkantak azonban az első újító törekvések, és megkezdődött a kortársi népelet vizsgálata. Ennek elméleti általánosítását is (szovjet mintára) hamar megkezdték, azonban az ötvenes évek nem voltak alkalmasak arra, hogy részletekbe menő kutatások eredményeit teljes egészükben publikálják. Csupán a hatvanas években bukkant fel a néprajzi jelenkutatás újra megfogalmazott igénye. A közgazdaságtudomány, szociológia, sőt a filozófia hasonló törekvéseivel összekapcsolva több kis ösz-

* A *Folklór—Társadalom—Művészet* 2–3. Kecskemét, 1978. 1–21 alapján, javításokkal és kiegészítésekkel.

¹ *A magyar folklorizmus bibliográfiája. I.* 1979.

² Lásd az erre vonatkozó javaslatot és a dolgozat 6.3.4. pontjaiban felsorolt javaslatokat.

³ Lásd legutóbb: VOIGT Vilmos 1977.

szégezés született meg,⁴ vitaülésekre került sor,⁵ amelyek később elsősorban⁴ a szovjet – magyar történész vegyesbizottság néprajzi tagozatának ülésein⁶ folytatódtak, és mindenekelőtt az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának társadalomnéprajzi kutatói (de folkloristák és mások is) hozzáfogtak több hazai néprajzi jelenségnek a jelenben betöltött szerepe szempontjából való vizsgálatához.⁷ Az úgynevezett „tudományos-technikai forradalom” (TTF) kérdéseinek vizsgálatakor, majd később az országos tudományos távlati terv kutatási főirányai („5. a tudományos-technikai forradalom mint világtörténelmi folyamat a kapitalizmus és a szocializmus viszonyai között”) keretében is szóba került néprajzi tematika.⁸ Ha néprajztudományunk egésze ugyan csak a múlt századi népi kultúra változásának vizsgálatához jutott is el,⁹ előzetes áttekintés formájában elkészült a magyar népi kultúra az utóbbi másfél században bekövetkezett változásának szemléje,¹⁰ sőt bizonyos prognosztikai elgondolások is hangot kaptak,¹¹ amelyek megkísérlik azt, hogy legalább becslés formájában foglalkozzanak a népi kultúra további alakulásának kérdéseivel, az ezredforduló perspektívájában. Természetesen mindezeket a témákat szükséges lenne tovább vizsgálni.

4. Ami a *nemzetközi néprajzi kutatást* illeti, külön tanulmányok feladata lenne összegezni mindazt, amit a (mindkét) német, szovjet, francia, olasz, skandináv, lengyel és más néprajzi jelenkutatásokban összegeztek. Az utóbbi évtizedekben igazán alapvető módon megváltozott a néprajztudomány helyzete az említett területeken. Nem csupán arról van szó, hogy a hagyományos tipológia, elterjedés- és eredetvizsgálatok száma csökken, és új, recens néprajzi témák bukkannak fel, hanem módszertanilag is megváltozott a néprajz értelmezése, a szociológia, az empirikus társadalomvizsgálat vagy a társadalmi lét és tudat vizsgálatának keretébe illeszthetők az újabb kutatások. Olyan témakör ez, amely szintűgy önálló áttekintést igényelne.

5. A *mai folklór* kérdéseit illetően a hazai folklorisztikában néhány alkalommal hangoztak el vélemények, amelyek azonban lényegileg nem haladták meg a teoretikus eszmefuttatás szintjét, empirikus anyagra legfeljebb alkalomadtán vagy emlékezetből hivatkoztak, és a vitákban résztvevők azóta sem végeztek terepmunkát a témakörben.¹² Mindezt azért említettük, hogy egyszersmind hangsúlyozzuk, feltétlenül szükséges volna e témakör elmélyült,

⁴ VOIGT Vilmos 1972. 282–292.

⁵ Ezek anyaga megjelent: Magyar Filozófiai Szemle 16 (1972.) 518–541, illetve Ethnographia LXXXIV. (1973.) 358–376.

⁶ Ezek anyaga megjelent: Népi Kultúra – Népi Társadalom 5–6 (1971) 201–493.

⁷ Erről az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának éves tervei és tervjelentései hivatalosan tájékoztatóknak. A Magyar Tudományos Akadémia májusonként tartott évi közgyűléseire készült beszámolók is foglalkoznak e kutatásterülettel.

⁸ VOIGT Vilmos 1975 (kézirat).

⁹ Lásd legutóbb ANDRÁSFALVY B. – SÍPOS Zsuzsa szerk.: *A népművészet tegnap és ma*. II. 1976. A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlései. Pécs, 1976. szeptember 23–26. [Az előre benyújtott előadásszövegek és előadásvázlatok két sokszorosított füzetben is megjelentek; Budapest, 1976. a főbb előadások anyaga az Ethnographia LXXXVIII. (1977) I. számában található.]

¹⁰ VOIGT Vilmos 1975. 295–330.

¹¹ VOIGT Vilmos 1974. 5–20.

¹² Lásd például: ISTVÁNOVITS Márton – ANDRÁSFALVY Bertalan – VOIGT Vilmos 1965.

terepmunkán alapuló, anyaggazdag és önálló vizsgálatára. Az, hogy mit tekintünk mai folklórnak, nem automatikusan eldönthető kérdés. Nevezhetjük így a hagyományos folklór továbbélését; mindazt, ami közvetlenül a hagyományos folklór helyébe lép; de akár a hagyományos folklór funkcióit ma betöltő bármilyen jelenségek összességét is. E háromféle felfogás egymástól eltérő kutatási perspektívákat tartalmaz, és ezeket ki is kellene próbálni.

6. Ettől is különböző téma a *folklorizmus* mai formáinak vizsgálata. Itt a kutatást voltaképpen három feladatkör keretében képzelhetjük el.

6.1. Viszonylag egyszerűen tekinthetjük át e téma *kutatástörténetét* hazánkban. A régebbi korok folklórjának és nem-folklórjának összefüggéseit sok kutató vizsgálta már. Különösen a XIX. századi népiesség kutatása ért el figyelemre méltó eredményeket, elsősorban az irodalomtörténet terén, de ezzel összefüggésben társadalomtörténeti, esztétikai és ideológiatörténeti szempontokra is kitértek a kutatók.¹³ Mindehhez hozzátehetjük azonban, hogy e kutatásokban maga a „folklorizmus” szó sem fordult elő, és éppen ebből a szempontból terminológiai tisztázásra volna szükség. A XX. századi folklorizmus eseteit vizsgálva ADY Endre, BARTÓK Béla, JÓZSEF Attila vagy akár a népi írók mozgalmának, az őstehetségek pártolásának vizsgálata sok-sok tanulsággal járt volna. Minderről rész tanulmányok meg is születtek, irodalomtörténeti és zenetörténeti monográfiák érintették hivatásos kultúránk kiválóságainak a folklórral való kapcsolatát, hiányzik azonban mindmáig e téma összegző és elemző bemutatása. A művészeti neofolklorizmusról egyetlen szakmai tanulmány látott napvilágot Magyarországon,¹⁴ szemmel láthatólag sokak által figyelembe sem véve. Ebben a művészeti példák mellett utalás történik irodalmi adatokra, sőt a téma folklorisztikaelméleti távlataira is, mindazáltal a nem-művészi neofolklorizmusról itt nem kapunk képet. Egy nemzetközi körkérdésre adott válaszában DÖMÖTÖR Tekla foglalkozott a hatvanas évek minden napjaiban megtalálható folklorizmus-jelenségekkel,¹⁵ további kutatásokat szükségelő munkája azonban folytatás nélkül maradt. És ha azt gondolnánk is, hogy a most említett tanulmányokban történik hivatkozás a nemzetközi kutatás némely eredményére, azt rögtön hozzá kell tennünk, hogy egyik szemle sem volt már megírása idején sem teljes, azóta pedig igazán sok történt világszerte a folklorizmus kutatásában — a folklorisztikán inkább kívül, mint belül —, mindazonáltal a külföldi folkloristák által rendszeresen figyelembe vett módon. Tudománytörténeti áttekintésünket azzal a gondolattal zárhatjuk, hogy a munka folytatására, a hasonló nemzetközi törekvések áttekintésére, egyszerűen mind kritikájára van szükség. A mai folklorizmus kutatásának végre el kell kezdődnie nálunk.

6.2. Szükség van emellett a folklorizmus jelenségének *elméleti* tisztázására is. Ez eddig nem történt meg a magyar folklorisztikában, ezért a következőkben arra teszünk kísérletet, hogy legalább néhány fő vonást és összefüggést rögzítsünk. Mivel itt a mai folklorizmust a különböző kutatók általában a folklorizmus új formájának (neofolklorizmus) tekintették, ebben az összefüggésben ezt a problémát is érintenünk kell. Noha a korábbi kutatások

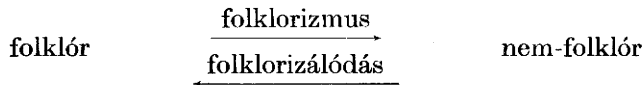
¹³ Legújabban BARTA János, KOVÁCS Kálmán, NÉMETH G. Béla, PÁNDI Pál, SOMOGYI Sándor, SÖTÉR István és mások behatóan foglalkoztak nálunk e témakörrel. Ennek előzményeit összegzi KÓKAY György 1975. 56–60. stb.

¹⁴ VOIGT Vilmos 1970. 401–423.

¹⁵ DÖMÖTÖR Tekla 1969. 21–28.

— mint fentebb említettük — eléggé csekély számúak és egyenetlenek is voltak, most mégis ezekből kell kiindulnunk, és mielőtt továbbfejlesztenénk a felvetett problémákat, azt kell legelőször is megállapítanunk, hogy ezek milyen elméleti rendszerbe illeszthetők.

6.2.1. A neofolklorizmus néhány megjelenési formájának tisztázásához szükséges előbb a folklór és a folklorizmus kategóriáit is világosan meghatározni. Ha a folklórt a nem-folklórral állítjuk szembe, és a folklóron belül csak a művészet kereteibe tartozó jelenségeket vesszük figyelembe, a folklórművészet és a nem-folklórművészet között kétirányú kölcsönös kapcsolatot tételezhetünk fel. A folklórból indul ki és a nem-folklórra tart a folklorizmus, a nem-folklórból indul ki és a folklórra tart a folklorizálódás.¹⁶

A művészetben (folklórművészetben és nem-folklórművészetben egyaránt) e folyamat alkotások, stílusok, motívumok, formulák átvételével, elterjedésével, rendszerint megváltoztatásával jár.

6.2.2. A *folklorizmus* önmagában különböző formákat ölthet. Az eddigi folklorisztikai és néprajzi kutatás világosan utal arra, hogy a népi viseletek, népművészeti tárgyak, a népzene, néptánc, sőt akár a népi ételek vagy a néphit és népszokások egyes elemei milyen nagy népszerűsége tehetnek szert a nem-folklór keretei között. Annak ellenére, hogy szinte könyvtárnyi irodalma van az ide vonható empirikus tények tárgyalásának, ennek a kérdésnek elméleti tisztázását mégsem végezte el a folklorisztika: nincs olyan munka, amely összegezően tárgyalná a folklorizmus fogalmát, történetét, jelenségeinek rendszerét.

6.2.3. Az utóbbi két évtizedben főként a német néprajz (mind a hagyományos, mind a megújuló „Volkskunde”) munkatársai vetették fel a folklorizmus egy újabb formájának, az úgynevezett „neo-folklorizmus”-nak a kérdését.¹⁷ Idevágó dolgozataikban érintették a turizmus, valamint a helyi hagyományok megőrzésének a szerepét, és elvi általánosításokat is megfogalmaztak, mindazonáltal a kelleténél jóval kevesebbet foglalkoztak az irodalmi és művészeti neofolklorizmus jelenségével, és eddig még ennek részletekbe menő elméletét sem vázolták fel.

6.2.4. A *folklorelméleti* kézikönyvek szerzői igen ritkán érintették a neofolklorizmus jelenségeit. Eltekintve most attól, hogy felsoroljuk mindazokat a munkákat, amelyek szerzői mellőzik a neofolklorizmus jelenségeinek tárgyalását, csak arra hivatkozunk, hogy a francia A. MARINUS,¹⁸ a görög É. D. MAZARAKÉS,¹⁹ D. LOUKATOS,²⁰ a szovjet V. E. GUSZEV²¹ kísérletein kívül voltaképpen egyetlen olyan munkát említhetnénk, amelynek szerzője közelebbről foglalkozik a témával. 1961-ben jelent meg a palermói professzor, Giuseppe

¹⁶ Ennek rövid bemutatása: SZERDAHELYI István — ZOLTAI Dénes (szerk.) 1972. 223 — 224. — KIRÁLY István — SZERDAHELYI István (szerk.) 1975. 232 — 233.

¹⁷ Lásd összegezően: BAUSINGER, Hermann 1972. 159 — 209, 287 — 290.

¹⁸ MARINUS, Albert 1931. 231 — 237.

¹⁹ MAZARAKÉS, E. D. 1959.

²⁰ LOUKATOS, Dém. 1963.

²¹ GUSZEV, V. Je. 1963.

COCCHIARA *L'eterno seavaggio. Presenza e influsso del mondo primitivo nella cultura moderna* c. könyve,²² amely ugyan nem csupán a neofolklorizmus jelenségeit tárgyalta, hanem ennél tágabb témát ölelt fel, és a neofolklorizmus jelenségeit is a neoprimitivizmus esetei között tárgyalta, mindazonáltal helyes perspektívába illesztette a probléma egészét, amikor rámutatott arra, hogy a modern művészetben milyen sajátos és milyen nagy szerepe van a folklór újszerű felhasználásának. Maga a szerző ugyan nem használja a „neofolklorizmus” szót, kétségtelen azonban, hogy erről a jelenségről beszél. Nem annyira folklorisztikai, mint inkább néprajzelméleti és szociológiai kiindulópontú JÓZEF BURSZTA *Kultura ludowa — kultura narodowa* c. könyve,²³ amelyben a különböző kultúrátípusok és ezek összefüggésének a kérdéseivel foglalkozik. A könyvben jelentős szerepet kap a népi kultúra és a folklór mai továbbélésének a kérdése, ami számunkra annál érdekesebb, mivel egy, a magyar társadalomhoz ebből a szempontból igen közel álló jelenséget tárgyal, és a lengyel kutatók már több ízben behatóan foglalkoztak a folklór mai formáinak vizsgálatával, sőt ehhez teoretikus megjegyzéseket is tettek.²⁴

6.2.5. Azt is meg kell említeni, hogy a hagyományos folklorisztika számos téren már számba veendő *előtanulmányokat* végzett a neofolklorizmus átfogó vizsgálatához. A francia kutatásban Paul SÉBILLOTTól egészen Robert MANDROU könyveig hosszú sora van a hivatásos és népi műveltség kapcsolatait vizsgáló műveknek.²⁵ Német földön GÖRRES és a GRIMM-testvérek kezdték e vizsgálatokat, és századunkban különösen a harmincas évek művészettörténeti-irodalomtörténeti folklorisztikája tárt fel sok összefüggést a múltbeli folklorizmust illetően.²⁶ Az angol–amerikai irodalomtörténet és zenetörténet mindig is foglalkozott folklórműveltség és nem-folklórműveltség összefüggéseivel. Kevésbé köztudott, de könnyűszerrel igazolható, hogy a spanyol, olasz, román, magyar, cseh, lengyel, orosz, török kutatás is igen sok előtanulmányt halmozott fel. Ezek közül csak a legfontosabb munkákat említhetjük itt meg, mivel általában ezek tágabb összefüggésekbe illesztették a folklorizmus kutatási kérdéseit.

6.2.5.1. Az Egyesült Államokban a szociológusok foglalkoztak legtöbbit a tömegkultúra, a „szuperkultúra” és a „popular culture” kérdésével.²⁷ DORSON és munkatársai a mai folklór problémáit vizsgálták, és ennek során a mai folklorizmus kérdései is szóba kerültek.²⁸ Egyetemes néprajzi vonatkozásban az úgynevezett „turista művészet” kérdései kaptak ilyen megvilágítást.²⁹ A francia művelődéstörténeti iskola elsősorban a parasztok kutatásával foglalkozott, legutóbb már az összefoglalásig is eljutva,³⁰ amelyen belül viszont a folklór és a folklorizmus kutatása egyelőre háttérben maradt. Különösen értékes a

²² COCCHIARA, Giuseppe 1965. (eredeti olasz kiadás 1961.)

²³ BURSZTA, Józef 1974.

²⁴ Lásd pl.: *Szkice o sztukach masowych w Polsce*. 1974. — BIERNACKA, M.—KOPCZYŃSKA-JAVORSKA, B.—KUTRZEBA-POJNAROVA, A.—PAPROCKA, W. (red.) 1976. — SULIMA, Roch 1976. 5–28.

²⁵ MANDROU, Robert 1974. Magyarul olvasható tanulmánya MANDROU, Robert 1970. 118–125.

²⁶ Érinti e témakört: WEBER-KELLERMANN, Ingeborg 1969.

²⁷ Lásd például: ROSENBERG, B.—WHITE, D. M. (ed.) 1957., valamint BIGSBY, C. W. E. (ed.) 1975. és BIGSBY, C. W. E. (ed.) 1976.

²⁸ DORSON, R. M. (ed.) 1978. (Az 1963. évi bloomingtoni konferencia anyaga.)

²⁹ GRABURN, Nelson H. H. (ed.) 1977.

³⁰ MENDRAS, Henri 1976.

cseh és szlovák kutatók munkássága, ahol a „mai” folklor és folklorisztika, valamint a folklor és irodalom kapcsolatainak elméleti vizsgálata³¹ és a méltán híres Stražnice-i és legutóbb a Východna-i fesztivál eredményeinek áttekintése³² után legutóbb két olyan sorozat is megjelent, amelyek a népi kultúra mai sorsát,³³ illetve ennek mai változásait³⁴ tűzik ki vizsgálatuk céljául. A jugoszláv kutatók közül a zágrábi *Institut za Narodnu Umjetnost* munkatársai érdeklődtek elsősorban ilyen témák iránt.³⁵ A folklorizmus jelenségeivel,³⁶ valamint a szóbeli és írásbeli folklor összefüggéseivel³⁷ Maja Bošković-Stulli tanulmányaiban foglalkozott, aki jelenleg monográfiát készít e két kifejezésforma kapcsolatairól.³⁸ Az igen sokrétű szovjet kutatásban sok munka érinti az irodalom és a folklor kapcsolatait, így a népköltészet szerepét a modern irodalom fejlődésében.³⁹ Külön áttekintés jelent meg az öntevékeny művészeti csoportok és a folklor kapcsolatairól,⁴⁰ és teoretikus szinten elsősorban PUTYILOV és GUSZEV érintették a mai kultúrában a folklor „örökségének” a kérdését.⁴¹ Voltaképpen szinte minden európai országban megfigyelhetők hasonló törekvések. A mai folklorról művek jelentek meg a finn folklorisztikában.⁴² Az olasz folklorisztikában és egyetemes néprajzban pedig a témakör teoretikus összegezése is előtérbe került.⁴³ A török folklor-kutatás gyakorlati szempontokat követve jutott el e tárgykör vizsgálatához.^{43a} Amíg néhány évvel ezelőtt még hiányoztak a mai folklorizmus jelenségeit leíró munkák, most már egyre több ilyen tanulmány lát napvilágot.⁴⁴

³¹ Lásd például: SROVÁTKA, Oldřich 1974. 85–97., valamint „*Literatúra a folk-lór*”, *Slavica Slovaca* 1976. és BENEŠ, Bohuslav 1975–1976. 91–114.

³² FROLEC, V. – HOLÝ, D. – TOMEŠ, J. (red.) 1966. – ŠVEHLÁK, S. – ONDREJKA, K. (red.) 1978.

³³ FROLEC, V. (red.) 1974., 1975., 1977.

³⁴ *Premeny ľudových tradícií v súčasnosti. I.* 1977.

³⁵ Lásd 1962-től a *Narodna Umjetnost* évkönyveit.

³⁶ Bošković-Stulli, Maja 1971. 165–186.

³⁷ Bošković-Stulli, Maja 1973.

³⁸ Bošković-Stulli, Maja 1977.

³⁹ Lásd például a következő munkákat: MATVIJCSUK, N. F. 1959. és VYHODCEV, P. S. 1963. – KORZSAN, V. V. 1969. – SZIDEENIKOV, Vik. 1962. – SZIDEENIKOV, V. 1974. – BAZANOV, Vasz. 1973. – BAZANOV, Vasz. 1974. – DALGAT, U. B. (otv. red.) 1975.

⁴⁰ NOVIKOV, N. V. 1968.

⁴¹ PUTYILOV, B. N. 1964. 60–81. – Az egész kötet „*Problemy Szovremennoogo narodnogo tvorcsesztva*” címmel idevágó témára irányult. – GUSZEV, V. E. 1968. – HRENOV, I. A. – KRAVCOV, N. I. – D’JAKOV, V. A. (red. kolegija) 1968. 293–317. – GUSZEV, V. E. 1977. 127–135. – BERTKOV, K. A. – GORKOVENKO, A. A. – GUSZEV, V. J. – ZEMCOV-SZKIJ, I. I. (red.) 1977.

⁴² LAUNONEN, H. – MÄKINEN, K. (toim.) 1974. – KNUUTTILA, S. (toim.) 1974. – SANDBACKA, C. 1977.

⁴³ CIRESE, A. M. 1973. – LOMBARDI, Satriani – LUIGI, M. 1974. – LANTERNARI, Vittorio 1974. – LANTERNARI, Vittorio. 1976.

^{43a} ÖRNEK, S. V. 1977.

⁴⁴ Nem idézve itt azokat a folklorisztikai, illetve néprajzelméleti vagy antropológiai, sőt filozófiai munkákat, amelyek a népi kultúra változásaival foglalkoznak, csupán néhány fontos összefoglaló jellegű publikációra hivatkozunk, amelyek nemzetközi vagy nemzeti konferenciák anyagát tartalmazzák. „*Quel avenir attend l’humanité?*” 1961. – *Kan kračí lidstvo.* 1962. – „*The Urban Experience and Folk Tradition*” 1968. – PAREDES, E. – STEKERT, E. J. 1971. – „*ROUMANIE 69*” *Le premier festival et concours international de folklore.* 1969. – WIEGELMANN, Günther 1973. – SCHILLER, D. – BOCK, H. 1976. – „*Kultur und Lebensweise im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus bzw. unter den Bedingungen des Eindringens von Elementen der kapitalistischen Produktionsweise.*” 1976. – „*Tradition et innovation dans le folklore des peuples du Sud-Est*

6.2.5.2. Külön meg kell említeni mégis, hogy egy-egy jelenség (például a turizmus, a fesztiválok, népi együttesek stb.) szerepét részletmonográfiák eddig igen ritkán írták le. Itt a később induló magyar neofolklorizmus-kutatásnak is sok lehetősége van: elsősorban népi iparművészetünk, turizmusunk, folklór-fesztiváljaink ilyen szempontú tüzetes leírására volna szükség.

6.2.6. Még mindig csak az előzményeknél tartva, külön is meg kell említeni a „*napjaink folklórja*” kérdéssel kapcsolatos vitákat. Amint ismeretes, az a kérdés, hogy a múltbeli folklórral összevethető jelenség megtalálható-e mai kultúránkban, több ízben is felmerült, anélkül azonban, hogy érdemben eldőlt volna. Különösen a marxista ideológusok rendszerint a „munkásfolklór” kérdéseit vizsgálva jutottak pozitív végeredményre, rögtön hozzá kell azonban tennünk ehhez azt, hogy korántsem egyöntetű e vélemény; és még azok körében is, akik elismerik azt, hogy a munkásosztály valamilyen közösségi kultúráját nevezhetjük munkás-, folklór”-nak, megoszlanak a nézetek abban a tekintetben, hogy ezt napjainkban is megtalálhatjuk-e?⁴⁵ Ha pedig a „neofolklór” jelenségeit illetően különféle, egymással szemben álló vélemények hangozhatnak el, nyilvánvaló, hogy a „neofolklorizmus” jelenségeit illetően sem fog véleményazonosság uralkodni.

6.2.7. Azt is világosan kell látni, hogy időnként megváltoznak az értékelés szempontjai. Az utóbbi évtizedekben hatalmas mértékben megnőtt a *tömegkultúra* jelenségeivel foglalkozó munkák száma,⁴⁶ és a *tömegkultúra* fogalmát legtöbbször a tömegközlelési eszközök elterjedésével kapcsolták össze, amely témának megintcsak és önállóan is igazán nagy a bibliográfiája. Az ilyen kutatások fényében új szempontok merülnek fel a társadalmi kommunikáció és interakció lényegét illetően, amelyek befolyásolhatják a neofolklorizmusról alkotott elképzeléseinket is. Ennek a témának még megközelítő megoldása sem készült el: a folkloristák csak figyelembe vették a tömegkultúra elméletének újabb eredményeit, de nem dolgozták ki a maguk folklorizmus-modelljét ennek megfelelően; a tömegkultúra kutatói pedig legfeljebb csak érintőlegesen foglalkoznak a folklórral, és tőlük nem is várható e kérdés teoretikus tisztázása.

6.2.8. Az értékelés *időfaktorához* tartozik az is, hogy bizonyos korszakoként megnő a folklorizmus (vagy neofolklorizmus) szerepe, máskor viszont csökken. A felszökő korszakokban készült elméleti általánosítások optimizmusa és dinamizmusa nemegyszer ezzel magyarázható. Különösen feltűnő jelenség volt ez a századforduló fellendülő folklorizmusának idején, valamint az utóbbi évek során. Amíg a második világháború után mintegy két évtizedben a művészetek és a kultúra egyszerre erőteljesen nemzetközi méretűvé válása, ugyanakkor sokfelé megfigyelhető kulturális tradicionálizmus és izolacionizmus uralkodott, amelynek következtében elvileg esetleg a folklór és a folklorizmus kiterjedéséről, új virágkoráról beszéltek, gyakorlatilag azonban a folklór egyre inkább halványodott a nemzeti kultúra egészében — az utóbbi évek neozecessziós, neolokális érdeklődése ismét felélesztette a folklorizmust, és ma

Européen” 1974. — *Etnografija i szovremenoszt.* 1976. — *Aktualne folklór a scéna.* 1976. — *Vseszozjuznaja konferencija po voproszam etnograficeszkojo izucsenija szovremenoszt.* 1977. — SANDBACKA, Carola 1977. — *The Impact of Industrially Developed Societies on Folklore and Oral Tradition.* 1978.

⁴⁵ Erről nálunk a legsokoldalúbb áttekintést adta KATONA Imre — MARÓTHY János — SZATMÁRI Antal (szerk.) 1968. 475–495. és 497–520., válogatott bibliográfiával.

⁴⁶ Erről nálunk úttörő jelentőségű publikáció: KŁOSKOWSKA, Antonia 1971. (Eredeti: KŁOSKOWSKA, Antonia. 1964.) Vesd össze: HERSENT, Traian 1968.

már sokkal szélesebb körű motivációval rendelkezvén, sokkal nagyobb a kelete a folklór jelenségeinek a nem-folklór világában, mint korábban volt. Ez a jelenség azonban nem a folklór, hanem a folklorizmus újjáéledése, és elméletileg is így kell meghatározni.⁴⁷

6.2.9. Mindezek után is igen sok tisztázatlan kérdés marad még a neofolklorizmus értelmezését illetően. A következőkben éppen ezért csupán két problémát kísérelhetünk meg tisztázni: a művészeti neofolklorizmus definícióját és ennek fényében a folklór alkotóira vonatkozó definíciók megváltoztatásának vagy továbbfejlesztésének lehetőségeit.

6.2.10. Az alábbiakban művészeti neofolklorizmusról lesz szó, de ezen voltaképpen csak a képzőművészetek és az irodalom jelenségeit értjük. Bizonyos fokig rokon jelenségek figyelhetők meg zene, tánc, sőt más művészetek esetében is, ezek azonban önmagukban is bonyolultabbak, sajtászerűek, és ezért külön tárgyalásukra kellene gondolnunk.

6.2.11. A folklorizmust a nem-folklór oldaláról megközelítve azt tapasztaljuk, hogy e folyamatban a nem-folklór a folklórból a számára megfelelő elemeket választja ki és veszi át.

6.2.11.1. Ennek keretei között meg kell különböztetni a *tradicionális folklorizmust* a *neofolklorizmustól*.

6.2.11.2. Voltaképpen kérdés az, mikortól kezdve beszélhetünk egyáltalán folklorizmusról. A leginkább elfogadható az a vélemény, hogy nem a folklór abszolút értelemben való létrejötte időszakától (vagyis egy igen korai szakasztól) kezdve, hanem csak jóval korábbi időszaktól, a folklór önálló kategóriaként való felismerésétől, vagyis (egy viszonylag egyöntetű, bár nem túl rövid társadalomtörténeti-eszmetörténeti folyamat végeredményeként az európai romantika korszakához kapcsolható jelenség kibontakozásától kezdve) számolhatunk meglétével. A tradicionális folklorizmus természetesen országokként, korszakokként változó körülmények között jelenik meg, alapvető célja azonban azonos: a művészetek társadalomtörténeti evolúciós rendszerében mind a nem-folklórművészetek fejlődését, mind a folklórművészetek nemesítését, megmentését célul tűzi ki maga elé. Ehhez társul az a nézet is, amely szerint a folklorizmus művészi emancipáció is; a folklorizmus ilyen értelemben a demokratizmus és a progresszió esztétikai megfelelője.

Lapidáris tömörséggel fogalmazza meg ezt a felfogást PETŐFI Sándor 1847. február 11-én ARANY Jánoshoz intézett első levelében: „Hiába, a népköltészet az igazi költészet. Legyünk rajta, hogy ezt tegyük uralkodóvá! Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politicában is uralkodjék, s ez a század földadata, ezt kívívni célja minden nemes kebelnek, ki megsokalta már látni, mint mártírkodnak milliók, hogy egy pár ezren henyéllhesse nek és élvezzenek. Égbe a népet, pokolba az arisztokrátiát!”⁴⁸ Mint ismeretes, valóságos politikai credo e szöveg, gondolati rendszerét akkor látjuk igazán világosan, ha összevetjük a neofolklorizmus néhány teoretikus megfogalmazásával.

6.2.11.3. 1928-ban BARTÓK Béla így jellemezte a modern zene viszonyát a folklórhoz: „Nézetem szerint napjaink minden modern zenéjében két közös sajátosságot találunk, melyek szorosan, mondhatnók: ok és okozat módjára függenek össze. Egyik sajátosság a többé-kevésbé radikális eltávolodás a teg-

⁴⁷ Ezt az anyagot külön bibliográfiai áttekintés dolgozza fel.

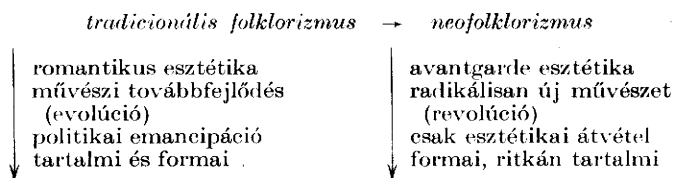
⁴⁸ ARANY János 1975.

nap zenéjétől, különösen a romantikusokétól. A másik: törekvés a régebbi korszakok zenei stílusához való közeledésre. Vagyis, először csömör lépett fel a romantikus korszak alkotásaival szemben, s azután, ennek következményeként oly kiindulópontok keresése, melyek a lehető legnagyobb ellentétben állottak a romantikus kifejezésmóddal.⁴⁹ Ezután BARTÓK részletesen elemzi, hogyan figyelhető meg a népzene hatása az ő és KODÁLY művein, utal SZTRAVINSZKIJ „orosz periódus”-ának hasonló vonásaira. Annál érdekesebb ez a megnyilatkozása, mivel BARTÓK élete során ez egyetlenegyszer (!) foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy művészetében konkrétan milyen zenei elemeket vett át a népzeneből.

Véleményének döntő vonása az, hogy az új zene szembefordul a régivel, valami egészen mást akar, és ezt találja meg a folklórban. (Hozzátehetjük, és erre a körülményre BARTÓK is utal, hogy a modern művészet nemcsak a folklórban keresi az „egészen mást”, hasonló okból fordul a primitív művészet, az őriütek művészete, a gyermekművészet vagy akár a technikai művészet és a „talált tárgyak” véletlenszerű művészisége felé.)

6.2.11.4. Ezek után így hasonlíthatjuk össze a hagyományos folklorizmust és a neofolklorizmust:

6.2.11.5. Természetesen a XX. században is megtalálhatjuk a tradicionális művészi folklorizmus eseteit, kétségtelen tény azonban, hogy olyan jelentős művészek, mint KANDINSKY, KLEE, CHAGALL, PICASSO, MOORE, BRECHT, JOYCE, POUND, PAVESE, SZTRAVINSZKIJ, BARTÓK és mások életműve egyenesen megérthetetlen a neofolklorizmus jelenségeinek tisztázása nélkül. *A művészeti neofolklorizmus az új művészet folklorizmusa*, és ezt a tényt nem hogy csökkentené, inkább még erősíti az a körülmény, hogy nem egy művész határozottan szembeszállt a tradicionális folklorizmussal. Természetesen e bonyolult folyamatoknak a részletes tárgyalása külön vizsgálatot igényelne, amely túl is megy a folklorisztika határain, és a művészettörténetek, meg az esztétika illetőségi körébe tartozik. Azonban a folklorisztikának is fel kell ismernie, hogy a modern (avantgarde) művészet, a folklorizmus egészen új, nagyhatású formáit hozta létre.

6.2.12. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása metodikai szempontból is sokat jelenthet a folklorisztika számára: lehetőséget ad bizonyos elméleti megállapítások továbbfejlesztésére.

A folklorizmus (és neofolklorizmus) definiálásával ugyan a folklór meghatározásának csak egy részét végezhetjük el, mindazáltal ez nem csekélység.

6.2.12.1. Különösen az utóbbi évtizedek népművészeti és népzenei kutatásából vált világossá, hogy a *folklór jellegű művészet* fogalmát illetően a folklorisztika voltaképpen képtelen egyértelmű meghatározást adni. Legutóbb a *kreativitás*, valamint a *tradicionálisizmus* fogalmainak a tisztázására merült fel

⁴⁹ BARTÓK Béla 1928. Idézve: BARTÓK Béla 1966. 750.

igény, azonban ismét csak hatékony megoldás nélkül. Feltűnő tény viszont az, hogy éppen a legújabb összegezések (WILDHABER,⁵⁰ KRISSE-RETTENBECK,⁵¹ KRAMER,⁵² KLUSEN,⁵³ WIORA⁵⁴ és mások) egyértelműen utaltak a folklorizmus jelenségeire is a folklór jellegű művészet meghatározásának megkísérlése során. Voltaképpen a folklórművészet „esztétikája”, valamint alkotásfolyamatainak esztétikai tudatossága vált az érdeklődés középpontjává.

6.2.12.2. Ezzel kapcsolatban kell hivatkoznunk a strukturalista etnográfia néhány alapvető fontosságú gondolatára. A cseh strukturalizmus néhány képviselője, mint az esztéta és irodalomtörténész MUKAŘOVSKÝ,⁵⁵ valamint a néprajzkutató VÁCLAVÍK⁵⁶ és KOVAČEVIČOVÁ⁵⁷ több ízben is foglalkoztak a népi művészet (és a hivatásos művészet) esztétikai összemérésének a kérdéseivel. Legmesszebbre azonban az orosz származású, de a két világháború között Csehszlovákiában dolgozó kiváló folklorista, P. G. BOGATŪRJOV⁵⁸ jutott, aki évtizedeken át jószerivel éppen a folklorizmus jelenségeinek vizsgálata során foglalkozott a folklór esztétikumának megközelítésével. 1923-ban, PUSKIN *Huszár* című költeményének folklorizálódását vizsgálva⁵⁹ jutott el a hivatásos és folklórművészet összevetéséig, amely gondolatot 1929-ben és 1931-ben, Roman JAKOBSONnal együtt írott cikkeiben⁶⁰ SAUSSURE strukturalista nyelv-elmélete alapján fejtette ki. Ennek is a folytatásaként 1932-ben kidolgozta a „néprajzi tények” funkcióváltozásának elméletét,⁶¹ és ezt 1938-ban kiegészítette az „aktív-kollektív”, „passzív-kollektív” és „improduktív” néprajzi tények rendszerbe foglalását nyújtó elméletével.⁶² Ennek megfelelően — bár BOGATŪRJOV elképzelése csak kisebb mértékben történeti, inkább szinkron jellegű volt — a következőképpen láthatjuk a folklór bizonyos jelenségeinek változását a XIX. és XX. század (vagyis a tradicionális folklorizmus és a neofolklorizmus korszakai) között.⁶³

6.2.12.3. Az előbbi szakaszban az *aktív-kollektív* és a *produktív* néprajzi tények vannak túlsúlyban, míg a második szakaszban a hangsúly eltolódik a *passzív-kollektív* és az *improduktív* néprajzi tények irányába: azaz a népi kultúrát egyre inkább csak kollektívan ismerik, befogadják, de nem alkotják. Ezzel egyszerre (különösen a szokások, viselet, hiedelmek terén) lejátszódik az a funkcióváltás is, amelynek során a korábbi szokásszerű (rituális, mágikus, religiózus) funkció átadja a helyét az esztétikai funkciónak. BOGATŪRJOV csak néhány területen vizsgálta e változást, az azóta lefolytatott kutatások széle-

⁵⁰ Lásd: ESCHER, W. — Th. GANTNER — H. TRŮMPY 1973. — A svájci folklorizmus értékeléséhez: STRŮBIN, E. 1970. 68 — 73.

⁵¹ KRISSE-RETTENBECK, Lenz 1972. 1 — 19.

⁵² KRAMER, Dieter 1972. 20 — 41.

⁵³ KLUSEN, E. 1969.

⁵⁴ WIORA, Walter 1971.

⁵⁵ MUKAŘOVSKÝ, Jan 1936.

⁵⁶ VÁCLAVÍK, Antonín. 1959. *Vesd* össze: JEŘÁBEK, Richard. 1967. 3 — 20.

⁵⁷ KOVAČEVIČOVÁ, Soňa 1975.

⁵⁸ Munkáinak több gyűjteményes kötete van, bibliográfiával: BOGATŪRJOV, P. G. 1971a és 1971b. *Vesd* össze: KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Bronisława. 1973. 159 — 176.

⁵⁹ BOGATŪRJOV, P. G. 1923. 147 — 195.

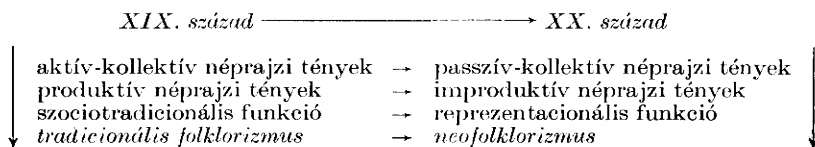
⁶⁰ JAKOBSON, R. — BOGATŪRJOV, P. 1929. 900 — 912., számos újabb kiadásban, fordításban is hozzáférhető. JAKOBSON, R. — BOGATŪRJOV, P. 1931. 230 — 233.

⁶¹ BOGATŪRJOV, P. 1932 — 1933. 254 — 258.

⁶² BOGATŪRJOV, P. 1939. 343 — 345.

⁶³ Ilyen értelemben is úttörő jellegű munka: MELICHERČÍK, Andrej 1945., ahol elméleti szintű általánosítást olvashatunk.

sebb körben igazolták, hogy az eredeti funkció „szociotradicionális”-nak nevezhető (nem csupán mágikus vagy religiózus, bár ilyen vonások valóban gyakran dominálnak benne), míg az új funkció inkább „reprezentacionális” jellegű (és ennek legismertebb válfaja a pusztán esztétikai hatás elérésére törekvés). Ez a folyamat természetesen hozható kapcsolatba a folklorizmus tartalmaiból formáivá, szociálisból esztétikaiivá válásával. Ennek következtében végső soron így láthatjuk a neofolklorizmus jelenségeinek összefüggését:

6.2.13. Mindezeket a teoretikus elképzeléseket részletes analízissel konkrét példákon is igazolni lehet. Ehhez azonban speciálisan ilyen szempontból végzett kutatásokra volna szükség.⁶⁴

Javaslat

6.3. Külön szükség mutatkozik a közvetlen *feladatok* gyakorlati kijelölésére is. Eltérően az előbbi tudománytörténeti áttekintéstől, amely csak arra hivatkozhatott, ami nálunk központi szinten és viszonylagos következetességgel megvalósult; és eltérően az elméleti áttekintéstől, ahol a legfontosabb probléma került előtérbe, egy olyan témakörben, amelyhez bizonyos fokig az előtanulmányok is hiányoznak nálunk, itt minden lehetséges és elvégezhető feladatot sorra kell venni. Ehhez természetesen szükség van arra, hogy jól meghatározható keretei legyenek a kutatásnak. Az alábbiakban ezt kívánjuk javasolni.

6.3.1. *A kutatás területe, témaköre:* a magyarországi folklorizmus jelenségei. Ez az ország területén belül nemcsak a magyar, hanem más nyelvű lakosságra is vonatkozik, ez utóbbiak körében a folklorizmus jelenségeit azonban mindenképpen külön kell vizsgálni. A Magyarországon kívüli folklorizmust összehasonlítási alapként kell figyelembe venni, és ha erre lehetőség nyílik, egyes témákat vagy területeket külön is feldolgozni. Különösen a környező országok hasonló folklorizmus-jelenségei az összehasonlító kutatás számára szintén igen fontos adatokat szolgáltathatnak. Teoretikus vonatkozásban is figyelembe kell venni az itt folyó kutatásokat. Ami a társadalmi kereteket illeti, ha itt XX. századi, több generációra visszanyúló folyamatokat vizsgálunk, még akkor is, ha voltaképpen csak a magyar folklorizmus kérdéseit kutatjuk, célszerű kiindulni az első világháború idejének kultúráváltásából, és innen kezdve azt venni figyelembe, milyen külön utakon járt az osztrák, a cseh és szlovák, a román, a szerb és a horvát, végül a magyar folklorizmus. Így éppen az eltérések és egvezések kimutatása sokkal értelmezhetőbbé teszi a hazai folklorizmus vizsgálatait.

⁶⁴ Vessd össze: *Neofolklorism in Modern Art and Literature*, a 28. jegyzetben idézett munkában.

6.3.2. *A kutatás időbeli periódusa:* noha a folklorizmus kérdéseit már régebről ismerjük, a társadalmi változás lényegét tekintve egyetlen fontos periódus kutatása tűzhető ki célnak: az 1945-ben kezdődő társadalmi korszak, amely körülbelül napjainkig terjed. Igazán távlati terv esetében ezt körülbelül két szakaszra bonthatjuk. 1945—1975 és 1976—2000 határokkal. Nyilvánvaló, hogy legelőször az első már lezárható szakaszt kell vizsgálni. Itt már rendelkezünk némi társadalomtörténeti összefoglalással is, és megrajzolhatók a főbb vonalak. A nemrég elfogadott közművelődési törvény is lezár egy korszakot. Természetesen a folklorizmus új meg új megnyilvánulási formáit is vizsgálni, feljegyezni kell, de ezek értelmezéséhez is szükséges, hogy mielőbb áttekintést kapjunk az előző periódusról.

6.3.3. *A kutatás társadalmi iránya:* közismert, hogy e korszak hazánk történetében a szocialista átalakulás korszaka, a szocialista társadalom kialakulásának időszaka. Az a társadalmi perspektíva, amelyben a kutatás eredményei elhelyezkednek, a kapitalista társadalomból a fejlett szocialista társadalomba való átmenet. A folklorizmus jelenségeit nem steril, absztrakt rendszerként, hanem ennek az átalakulásnak részeként tekintjük, a folklorizmus „szocialista útját” vizsgáljuk. Ilyen értelemben is az összehasonlításban a szocialista országok folklorizmusának jelenségeit kell elsősorban figyelembe vennünk, és ezekhez képest kell elhelyezni a magyar folklorizmus tényeit.

6.3.4. *A munka főbb típusai és célkitűzései:* nem fontossági és nem is elkészítési, hanem logikai sorrendben a következő főbb célkitűzéseket és kutatási típusokat határozhatjuk meg:

6.3.4.1. A magyarországi folklorizmus 1945—1975 közti szakaszának *bibliográfiai* összegezése. Ez teljességre törekedne.

6.3.4.2. A magyarországi folklorizmus 1945—1975 közti szakaszának *történeti* áttekintése. Ebben az intézményes és törvényszerű keretek áttekintése, a kutatástörténeti és elméleti alapvetés után a főbb jelenségek történeti rajza és értelmezése következik.

6.3.4.3. A folklorizmus-kutatás *módszertani* eredményei. Hazai és külföldi tanulmányokból összeállított gyűjtemény, amely empirikus adatokat és következtetéseket tartalmaz, abból a célból, hogy mind leíró, mind az elméleti munkában ezeket felhasználhassák.

6.3.4.4. A folklorizmussal kapcsolatos *intézmények, hivatalok* munkájának áttekintése, a működésükre vonatkozó tanulmányok elkészítése, a folklorizmus szempontjából fontos tevékenységük bibliográfiájával.

6.3.4.5. A folklorizmus egyes *területei* (népművészet, zene, tánc, lakáskultúra, öntevékeny művészeti együttesek, oktatás, tömegkommunikációs formák, szórakozás stb.) külön-külön tekintendők át, itt is a vonatkozó adatok felsorolásával.

6.3.4.6. Mindehhez a *kutatás támogatásának* megvalósítása szükséges. Itt nem valamilyen önálló kutatói bázisra vagy intézményre volna szükség, hanem az alábbi feladatok rendszeres elvégzésének lehetővé tételére.

6.3.4.6.1. A vonatkozó könyvek és folyóiratok speciális gyűjteményeit adó *könyvtár*.

6.3.4.6.2. Az említett kutatások elvégzésére megbízást adó, ezeket a munkákat koordináló *szerv*.

6.3.4.6.3. Az elvégzett munkák adatait és feldolgozásait gyűjtő speciális *archívum*, amelyet a legegyszerűbb összekapcsolni az említett (6.3.4.6.1.) könyvtárral.

6.3.4.6.4. A kutatások eredményeinek viszonylag könnyű hozzáférhetővé tétele (sokszorosítás, tanulmányok és kötetek) *publikálása*. Erre a leginkább célszerűnek egy összefüggő sorozat látszik, hogy ilyen módon az anyag folyamatosan váljon hozzáférhetővé az érdeklődők előtt.

6.3.4.6.5. Időnként *munkaértekezletek* rendezése a témakörből, amelyen az érdekeltek kicserélhetik megfigyeléseiket, tudományos kutatásaik eredményeit.

6.3.4.7. Bizonyos fokig *gyakorlati és közművelődési* munka is kapcsolódhat a kutatásokhoz, ennek elvégzési módját azonban az illetékes hivatalok jobban ismerik.

6.3.4.8. A *recens* anyag megfigyelése, új jelenségek észrevévése olyan fontos feladat, amelyet kellő technikai feltételek biztosítása esetén meg kell kísérelni. Mivel ez az egyik legnehezebb feladata a társadalomtudományi kutatásnak, előbb meg kellene állapodni abban, milyen területeken milyen jellegű új vonások megfigyelése látszik célravezetőnek.

7. Mindezek *összegezeként* azt állapíthatjuk meg, hogy a fenti szervezeti és tudományos-elméleti keretek között megindulhat a hazai folklorizmus rendszeres kutatása. A kutatás bizonyos fokig elkésett, mindazáltal viszonylag nagyobb erőbevetéssel még áttekinthető az 1945-től kezdődő korszak folklorizmusa. Ennek a feldolgozása nemcsak hazai társadalmi és tudományos érdek, hanem nemzetközi méretekben is jelentős tett lehetne.

Egelőre terveink, megkezdett publikáció- és bibliográfiai sorozatunk elkészítése került napirendre. Ezek közül itt csak a már hozzáférhetőket említjük, mivel éppen a kecskeméti tanácskozás egyik fő feladata az, hogy áttekintést, nemzetközi útbaigazítást kapjunk. Úgy látjuk, pontosan körvonalazott és a nemzetközi kutatással elválaszthatatlanul összekapcsolt neofolklorizmus-kutatás esetén a magyarországi kutatók jobban körülhatárolt, elvégezhető vizsgálatokat tudnak majd folytatni. Erre szükség van nemcsak a szűkebb értelemben vett tudománynak, hanem hazánk minden kulturális tényezőjének, és egyáltalán mai kultúránk hordozóinak. A magyar kultúra elválaszthatatlan a népi kultúra jelenségeitől, ez pedig ma a hagyományos folklór továbbélésében, átalakulásában vizsgálható.⁶⁵

Ehhez próbált kiindulási pontot biztosítani a kecskeméti tanácskozás.⁶⁶

⁶⁵ Az utóbbi időben, különösen a magyar művelődéspolitikai keretében számottevő publikációk láttak napvilágot. Ezek közül feltétlenül meg kell említeni a következőket: ERDÉSZ Tiborné (szerk.) 1960. — KATONA Imre 1962. — HENCZ Aurél 1962. — SZÁNTÓ Miklós 1967. — HERMANN István 1970. — *Országos Népművelési Konferencia* 1970. — ACZÉL György 1971. — VITÁNYI Iván 1971. — F. MIHÁLY Ida — BÁNSZKY Pál 1972. — SZERDAHELYI István (szerk.) 1972. — VOIGT Vilmos 1972. — *Népi Iparművészet 1953–1973*. 1973. — SZABÓ J. 1973. — *Közművelődési adatgyűjtemény* 1973. — ACZÉL György 1974. — HERMANN István 1974. — HOLLÓ Mária 1974. — KIRÁLY István 1974. — KOVALCSIK József 1974. — SZERDAHELYI István 1974. — SZERDAHELYI István (szerk.) 1974. — BOKOR Judit — KOVÁTS Ildikó (szerk.) 1975. — ÓVÁRI Miklós 1975. — *Kultúra és Közösség* 1975. — *Közművelődési Dokumentumok* 1975. — *Az amatőr művészeti mozgalomról* 1976. — *Munkásművelődés — szocialista kultúra* 1976. — *Népművészeti Akadémia* 1976. — VITÁNYI Iván 1976. — VITÁNYI Iván 1977. — KÖPECZI Béla 1977. — ZELNIK József (szerk.) 1977. — FÜLEKI József — HERCZEG Ferenc (szerk.) 1977. — stb.

⁶⁶ Ez az összefoglalás 1977 legvégén készült, későbbi adatokat, illetve munkákat nem volt módom figyelembe venni.

IRODALOM

- ACZÉL György
1971 *Észmének erejével*. Budapest
1974 *Szocialista kultúra — közösségi ember*. Budapest
- Aktuálne otázky folkloristiky v ČSSR.
1976 (Symposium v Kočovciach pri Novom Meste nad Váhom, 18–20. novembra 1975.) Slovenský Národopis 24. 3. szám
- Az amatőr művészeti mozgalomról
1976 Budapest (Népművelési Intézet, kézirat)
- ANDRÁSFALVY Bertalan — SIPOS Zsuzsanna (szerk.)
1976 *A népművészet tegnap és ma. II.* A Magyar Néprajzi Társaság vándorgyűlése, Pécs, 1976. szeptember 23–26. Budapest
- ARANY János
1975 *Arany János levelezése*. (Arany János Összes Művei. XV.) Budapest
- BARTÓK Béla
1928 *Magyar népzene és új magyar zene*. Zenei Szemle
1966 *Bartók Béla összegyűjtött írásai I.* Kiadta SZÖLLŐSY András. Budapest
- BAUSINGER, Hermann
1972 *Volkskunde*. Berlin — Darmstadt
- BAZANOV, Vasz.
1973 *Ot folklora k narodnoj knige*. Leningrad
1974 *Russzkie revoljucionnyje demokraty i narodoznanie*. Leningrad
- BENEŠ, Bohuslav
1975–1976 *Úloha lidové slovesnosti v kultuře socialistického Československa*. Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity — Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis F 19–20. 91–114.
- BERTKOV, K. A. — GORKOVENKO, A. A. — GUSZEV, V. J. — ZEMCOVSKIJ, I. I. (red.)
1977 *Szörremennosztj i folklor*. Sztaty i matyeriali. Moszkva
- BIERNACKA, Maria — KOPCZYŃSKA-JAVORSKA, Bronisława — KUTRZĘBA-POJNAROWA, Anna — PĄPROCKA, Wanda (red.)
1976 *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*. Tom I. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk
- BIGSBY, C. W. E. (ed.)
1975 *Superculture*. American Popular Culture and Europe. London
1976 *Approaches to Popular Culture*. London
- BOGATYREV, P. (=BOGATŪRJOV, P. G.)
1923 *Sztihotvorenija Puszkina „Guszar”, ego isztocsniki i ego vlijanie na narodnuju szlovesznost’*. In: Ocserki po poetike Puszkina. Berlin. 147–195.
1932–1933 *Weinachtsbaum in der Ostslowakei*. Zur Frage der strukturellen Erforschung des Funktionswandels ethnographischer Fakten. Germanoslavica 2. 254–258.
1939 *Die aktiv-kollektiven, produktiven und unproduktiven ethnographischen Tatsachen*. In: II. Congrès international des sciences anthropologiques et ethnologiques. Copenhagen. 343–345.
1971a *Voproszy teorii narodnogo iszkusstva*. Moszkva
1971b *Souvislosti tvorby*. Praha
- BOKOR Judit — KOVÁCS Ildikó (szerk., összeáll.)
1975 *Tömegkommunikációs adattár I.* Budapest
- BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja
1971 *O folklorizmu*. Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena 45. 165–186.
1973 *O pojmovima usmena i pučka književnost i njihovim nazivima*. Umjenost Riječi XVII. 149–184, 237–260.
1977 *Aspekti usmene komunikacije i pisanih tekstova u usmenoj književnosti*. In: Naučni sastanak slavista u Vukove dane. Beograd — Priština — Tršić: 13–19. IX. 1976. Sveska 2. Beograd, 35–45.
- BURSZTA, József
1974 *Kultura ludowa — kultura narodowa*. Szkice i rozprawy. Warszawa
- CIRESE, Alberto M.
1973 *Cultura egemonica e culture subalterne*. Rassegna degli studi sul mondo popolare tradizionale. (Seconda edizione accresciuta.) Palermo
- COCCHIARA, Giuseppe
1965 *Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára*.

- Budapest (eredeti olasz kiadás: Milano, 1961)
- DALGAT, U. B. (otv. red.)
1975 *Roľ folklora v razvitiu literatur narodov SzSzsZR. Moszkva*
- DORSON, Richard M. (ed.)
1978 *Folklore and the Modern World. Chicago—The Hague*
- DÖMÖTÖR Tekla
1969 *Folklorismus in Ungarn. Zeitschrift für Volkskunde* 65.
- ERDÉSZ Tiborné (szerk.)
1960 *Magyarország művelődési viszonyai 1945—1958. Budapest*
- ESCHER, Walter—GANTNER, Theo—TRÜMPY, Hans (Herg.)
1973 *Festschrift für Robert Wildhaber zum 70. Geburtstag am 3. August 1972. Bonn.* (= Schweizerisches Archiv für Volkskunde. Bd. 68—69.)
- Etnografija i szovremennost*
1976 Pörvi mezsdunaroden szimpozium po problemite na etnografszkoto proucsuvane na szovremennosztta. (Primorszko, 29. 9.—3. 10. 1974.) Szofija
- Folklor a scéna. Zbornik prispevkov k problematike štylizácie folklóru*
1976 Konferencia pri príležitosti jubilejného, XX. Folklorneho festivalu Východná, 1973.) Bratislava
- FROLEC, Václav—HOLÝ, Dušan—TOMEŠ, Jozef (red.)
1966 *Stražnice 1946—1965. Brno*
1974—1975—1977 *Lidová kultura a současnost I—III. Brno. „Tradice lidové kultury v životě socialistické společnosti”. — „Životní postředí a tradice”, „Lidové umění a dnešek”.*
- FÜLEKI József—HERCZEG Ferenc (szerk.)
1977 *Közművelődési kézikönyv. Budapest*
- GRABURN, Nelson H. H. (ed.)
1977 *Ethnic and Tourist Arts. Cultural Expressions from the Fourth World. Berkeley*
- GUSZEV, V. Je.
1963 *Problemy folklora v istorii esztetiki. Moszkva—Leningrad*
1968 *Vidy szovremennogo folklora szlavjanszkikh narodov. In: HRENOV, I. A.—KRAVCOV, N. I.—D'JAKOV, V. A. (red. koll.)* 293—317.
1977 *Folklorizm kak faktor sztanovlenija nacional'nyh kul'tur szlavjanszkikh narodov. In: Formirovanie nacional'nyh kul'tur v sztranaš Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropy. Moszkva, 127—135.*
- HENCZ Aurél
1962 *A művelődési intézmények és a művelődésirányítás fejlődése. 1945—1961. Budapest*
- HERMANN István
1970 *A szocialista kultúra problémái. Budapest*
1974 *A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra — szocialista kultúra. Budapest*
- HERSENI, Trajan (coord.)
1968 *Psihosociologia culturii de masă. București*
- HOLLÓ Mária
1974 *Technika és társadalom. Budapest*
- HRENOV, I. A.—KRAVCOV, N. I.—D'JAKOV, V. A. (red. koll.)
1968 *Izstorija, kultura, folklor i etnografija szlavjanszkikh narodov. VI. Mezdunardnűj sz'ezd szlavisztov, Praha, Doklady sovetsoj delegacii. Moskva* 213—314.
- The Impact of Industrially Developed Societies on Folklore and Oral Tradition*
1978 UNESCO Expert-Meeting, Budapest, 1978. December 11—13.
- ISTVÁNOVITS Márton—ANDRÁSFALVY Bertalan—VOIGT Vilmos
1965 *Elhal-e a népművészet? Ethnographia* LXXVI. 112—120.
- JAKOBSON, R.—BOGATYREV, P.
1929 *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens. In: Donum natalicium Schrijnen. Nijmegen—Utrecht* 900—913.
1931 *K probleme razmezsevanija folklorisztiki i literaturovedenija. Lud Šlovianski* II-B
- JEŘÁBEK, Richard
1967 *La théorie de l'art populaire dans l'oeuvre d'Antonín Václavik. Národopisný Vestník Československý* 2 (35) 3—20.
- Kam kráčí lidstvo?*
1962 Royaumontská konference o kritériích a ideálech pokroku. Komentuje Jindřich ŠROVNAL. Praha

- KATONA Imre**
1962 *Parasztságunk életének átalakulása*. Gyula (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 37–38.)
- KATONA Imre**—**MARÓTHY János**—**SZATMÁRI Antal** (szerk.)
1968 *A parasztdaltól a munkásdalig*. Budapest
- KIRÁLY István**
1974 *Hazafiság és forradalmiság*. Budapest
- KIRÁLY István**—**SZERDAHELYI István** (szerk.)
1975 *Világirodalmi Lexikon*. III. Budapest
- KŁOSKOWSKA, Antonina**
1971 *Tömegkultúra*. Budapest (Eredeti: *Masowa kultura*. Warszawa, 1964.)
- KLUSEN, Ernst**
1969 *Volkslied. Fund und Erfindung*. Köln
- KNUUTTILA, Seppo** (toim.)
1974 *Aika on aikaa . . . Tutkielmia poploreista*. Helsinki
- KÓKAY György**
1975 *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*. Budapest
- KOPCZYŃSKA-JAWORSKA, Bronisława**
1973 *Metoda funkcjonalno-strukturalna w badaniach etnograficznych P. G. Bogatyrewa*. Lud 57.
- KORZSAN, V. V.**
1969 *Jeszenin i narodnaja poezija*. Leningrad
- KOVALCSIK József**
1974 *A művelődés és a kulturális élet változásai Budapesten (1945–1973)*. Budapest
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa**
1975 *Vkus a kultura ľudu*. Bratislava
- KÖPECZI Béla**
1977 *A magyar kultúra harminc éve. 1945–1975*. (2., bővített kiadás.) Budapest
Közművelődési adatgyűjtemény
1973 Budapest (Statistikai Időszaki Közlemények 288. kötet, 1973. április 25.)
Közművelődési dokumentumok
1975-től Budapest (Népművelési Intézet)
- KRAMER, Dieter**
1972 *Kreativität in der „Volkskultur“*. Zeitschrift für Volkskunde 68. 20–41.
- KRISS-RETTENBECK, Lenz**
1972 *Was ist Volkskunst?* Zeitschrift für Volkskunde 68. 1–19.
„Kultur und Lebensweise im Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus bzw. unter den Bedingungen des Eindringens von Elementen der kapitalistischen Produktionsweise“
1976 Beiträge zur Tagung der Arbeitsgemeinschaft Ethnographie der Historikergesellschaft der DDR vom 10. und 11. April 1974 in Berlin. In: *Abhandlungen und Berichte des Staatlichen Museums für Völkerkunde Dresden*. Band 35. Berlin
- Kultúra és Közösség*
1975-től Budapest (A Népművelési Intézet elméleti folyóirata)
- LANTERNARI, Vittorio**
1974 *Antropologia e imperialismo e altri saggi*. Torino
1976 *Folklore e dinamica culturale*. Napoli
- LOUKATOS, Dém.**
1963 *Synkhrona laografika*. Athenai
- LAUNONEN, Hannu**—**MÄKINEN, Kristi** (toim.)
1974 *Folklore tänään*. Helsinki
„Litteratura a folklór“
1976 *Slavica Slovaca*, roč. 11. číslo 4.
- LOMBARDI, Satriani, — LUIGI M.**
1974 *Antropologia culturale e analisi della cultura subalterna*. Firenze
A magyar folklorizmus bibliográfiája I.
1979 Budapest
- MARINUS, Albert**
1931 *Le néo-folklorisme*. In: Isidor Terlinek Album. Louvain, 231–237.
- MANDROU, Robert**
1970 *Magas kultúra és népi műveltség a XVII–XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairodalom*. Századok 104. 118–125.
1974 *Introduction à la France moderne. 1500–1640*. Paris

- MATVIJCSUK, N. F.**
1959 *Tvorcsesztvo M. Gor'kogo o fol'klor*. Kiev
- MAZARAKES, Eustr. D.**
1959 *Symbolé sté meleté tés laografias. É sémerike tophotetésé*. Athenai
- MENDRAS, Henri**
1976 *Sociétés paysannes. Éléments pour une théorie de la paysannerie*. Paris
- MELICHERČÍK, Andrej**
1945 *Teória národopisu*. Liptovský Sv. Mikuláš
- F. MIHÁLY Ida—BÁNSZKY Pál**
1972 *Magyar név művészet a XX. században*. Budapest
- MUKAŘOVSKÝ, Jan**
1936 *Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*. Praha
Munkásművelődés — szocialista kultúra
1976 Budapest
Narodna Umjetnost
1962-től
- Népi Iparművészet 1953—1973**
1973 Budapest (kiállítás katalógusa)
- Népművészeti Akadémia I.**
1976 Budapest
- NOVIKOV, N. V. (red.)**
1968 *Fol'klor i hudozsesztvennaja samodejatel'noszt'*. Leningrad
Országos Népművelési Konferencia 1970
1970 Budapest
- ÓVÁRI Miklós**
1975 *A társadalmi tudat és a művelődés fejlesztésének időszerű feladatai*. Budapest
- ÖRNEK, Sedat Veyis**
1977 *Türk halkbilimi*. Ankara
- PAEDES, Americo—STEKERT, Ellen J. (ed.)**
1971 „*The Urban Experience and Folk Tradition*”. Symposium held at Wayne State University. May 20—21, 1968. In: *The Urban Experience and Folk Tradition*. Austin—London = No. 328. *Journal of American Folklore*, special issue. Publications of the American Folklore Society, Bibliographical and Special Series: Volume 22.
- Premeny ľudových tradícií v súčasnosti. 1. Československo.**
1977 Bratislava
- „*Problemy szovremennogo narodnogo tvorcsesztva*”
1964 Russzkij Fol'klor 9.
- PUTILOV, B. N.**
1964 *Fol'klornoe naszedie russzkogo naroda i szovremennaja kul'tura*. Russzkij Fol'klor 9. 60—81.
- „*Quel avenir attend l'humanité?*”
1961 Recontre internationale de Royaumont 17—20. mai 1961.
- ROSENBERG, Bernhard—WHITE, David M. (ed.)**
1957 *Mass Culture. The Popular Arts in America*. London—New York
- „*Roumanie 69*”. *Le premier festival et concours international de folklore*
1969 La création populaire dans la vie contemporaine. Session scientifique. Les résumés des exposés. Bucarest, 1—3. septembre 1969.
- SANDBACKA, Carola (ed.)**
1977 *Cultural Imperialism and Cultural Identity*. Proceedings of the 8th Conference of Nordic Ethnographers (Anthropologists). Transactions of the Finnish Anthropological Society No. 2. Helsinki
- SCHILLER, Dieter—BOCH, Helmut (Herg.)**
1976 *Dialog über Tradition und Erbe*. Ein Interdisziplinäres Kolloquium des Forschungsbereichs Gesellschaftswissenschaften der Akademie der Wissenschaften der DDR im März (6.) 1973. Gesamtredaktion von Gerda HEINRICH—Joachim-Jürgen SLOMKA. Berlin
- SZIDEL'NIKOV, Vik.**
1962 *Piszatel' i narod. Ocserki*. Moskva
1974 *Piszatel' i narodnaja poezija*. Moskva
- SIROVÁTKA, Oldřich**
1974 *K současnému stavu folklóru*. *Národopisné Aktuality* 11. 85—97.

- STRÜBIN, Eduard
1970 *Folklore und folkloristisch im allgemeinen Sprachgebrauch*. Schweizer Volkskunde 60. 68–73.
- SULIMA, Roch
1976 *Folklor i literatura*. Warszawa
- ŠVEHLÁK, Svetozár – ONDREJKA, Kliment (red.)
1978 *Dvadsaťpäť rokov Východnej*. Bratislava
- SZABÓ Imre
1973 *A kulturális jogok*. Budapest
- SZÁNTÓ Miklós
1967 *Életmód, művelődés, szabad idő*. Budapest
- SZERDAHELYI István
1974 *A mindennapi élet esztétikája*. Budapest
- SZERDAHELYI István (szerk.)
1972 *Művészet és közérthetőség*. Budapest
1974 *Ízlés és kultúra*. Budapest
- SZERDAHELYI István – ZOLTAI Dénes (szerk.)
1972 *Esztétikai Kislexikon*. (Második, átdolgozott, bővített kiadás.) Budapest
- Szkice o sztukach masowych w Polsce*
1974 Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk
- „Tradition et innovation dans le folklore des peuples du Sud-Est Européen”
1974 Corapports. A. I. E. S. E. E. IIIe Congrès International d’Études du Sud-Est Européen. Bucureşti
- VÁCLAVÍK, Antonín
1959 *Výroční obyčje a lidové umění*. Praha
- VITÁNYI Iván
1971 *Második prométheuszi forradalom*. Budapest
1976 *A közművelődéskutatás elvi problémái*. Budapest (Népművelési Intézet, kézirat)
1977 *A közművelődés kutatásának módszerei*. Budapest
- VOIGT Vilmos
1970 *Vom Neofolklorismus in der Kunst*. Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 19. 401–423.
1972a *A folklór esztétikájához*. Budapest
1972b *Napjaink néprajza*. Magyar Filozófiai Szemle 16. 282–292.
1974 *Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban, akkulturációs jelenségek mérlegelése*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei VI. 19–20. szám, június–szeptember, 5–20.
1975a *Aspects of the Examination of Acculturation in Hungarian Folk Culture*. Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae 24. 295–330.
1975b *A magyar népi kultúra változása a tudományos-technikai forradalom idején*. (Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia számára.)
1977 *A magyarországi folklorizmus 1945–1975 közti szakaszának kutatási problémái*. Budapest
- Vseszozuznaja konferencija po voprosz-am etnograficeszkogo izucsenyija szovremenmosztyi*
1977 Moszkva, 9–11. ápr. 1977. Szovetszkaja Etnografija No. 6. 104–112.
- VYHODCEV, P. Sz.
1963 *Russzkaja szovetszkaja poezija i narodnoe tvorcsesztvo*. Moszkva–Leningrad
- WEBER-KELLERMANN, Ingeborg
1969 *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Socialwissenschaften*. Stuttgart
- WIEGELMANN, Günter (Herg.)
1973 *Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert*. Verhandlungen des 18. Deutschen Volkskunde-Kongresses in Trier vom 13 bis 18. September 1971. Göttingen
- WIORA, Walter
1971 *Das deutsche Lied. Zur Geschichte und Ästhetik einer musikalischen Gattung*. Wolfenbüttel
- ZELNIK József (szerk.)
1977 *Régi és új formák*. Budapest

Bohuslav Beneš

A mai csehszlovákiai folklórizmus és regionalizmus közti kapcsolatok szemiotikai aspektusai

Az ötvenes évek végét követően fokozatosan alakult ki az eredetileg a folklór másodlagos jellegére vonatkozó elképzelésekből a folklórizmus fogalma (W. WIORA, H. MOSER), amelyet a folklórnak a modern társadalmakban betöltött funkciója leírásánál alkalmaztak (H. BAUSINGER, M. BOŠKOVIĆ-STULLI).¹ Az utóbbi időkből V. Je. GUSZEV a következő igen dinamikus felfogást fogalmazta meg: a folklórizmus „a folklórnak a kultúra más ágazataiban való alkalmazásának, utánzásának és átalakításának társadalmilag meghatározott és történetileg kibontakozó folyamata”.² Ez a folklórizmus-értelmezés lehetővé teszi az életmódnak a különböző történelmi korokban megfigyelhető valamenyny társadalmi és osztályfunkciójának a jellemzését. Ebben a vonatkozásban nemcsak a folklórt, hanem a tárgyi és szellemi népi kultúra egészét kell figyelembe vegyük. A folklórizmus szó tehát a hagyományos népi kultúra elemeinek az eredetitől eltérő környezetben való létét és felhasználását jelöli.³

A folklórizmus mint jelszerkezet rendelkezik egy paradigmaticus tengellyel, mely a statikus néphagyományból kiindulva a nem hagyományos környezet felé irányul, másrészt a dinamikus és dialektikusan változó szintagmatikus elempárok együttesével, amelyek az egyszerű felhasználás, utánzás, alkalmazás, illetve az alkotói átdolgozás vagy stilizálás lehetőségeit fejezik ki. A hagyományos népi kultúra vagy az átalakult népi kultúra változó funkciói e párok létezésén keresztül nyilvánulnak meg, mint ahogy erről alább még szó esik.⁴

A falusiak vagy városiakok egyes csoportjain belül uralkodó, történetileg kialakult és társadalmilag meghatározott életszemlélet, a jogi, az erkölcsi és az esztétikai nézetek, intézmények és folyamatok, amelyek az adott környezetben nem kényszerítő jelleggel normaként hatnak, a néphagyomány fogalmába tartoznak. A folklórizmus szemiotikai-strukturális elemzéséhez mindenekelőtt arra van szükség, hogy meghatározzuk az eredeti környezetben élő hagyományos népi kultúra jelszerűségét. Nyelve (langue) a további felosztás, paradigmaticus elrendezés és összekapcsolás kiindulási pontja, az eredeti környezetben, azaz a hagyományos jelenségek hordozóinak, alkotóinak, interpretátorainak és befogadóinak körében élő hagyomány szerves létezésében valósul meg. A környezetet adó más kulturális jelenségek között pedig a népi kultúra mint egész játszik domináns szerepet.⁵ A történelmi, társadalmi, területi és generációs különbségek és eltérések összegeződése a hagyományos népi kultúra beszéde (parole). A népi alkotók egyrészt az adott társadalom nyomása alatt állnak, másrészt szabadon követik a dolgokról és folyamatokról kialakított hagyomá-

¹ BOŠKOVIĆ-STULLI, M. 1971. 165–186.

² GUSZEV, V. Je. 1977. 127–135.

³ BENEŠ, Bohuslav 1975–1976. F. 19–20, 91–114.

⁴ Az átfarmálásról és ennek törvényszerűségeiről lásd BOGATYREV, P. G. 1971a 27–35. és passim.

⁵ A kérdéssel kapcsolatban lásd: *Premeny ľudových tradícií v súčasnosti I. Československo*, Bratislava, 1977. — különös tekintettel J. KRAMARIK és A. SULITKA tanulmányaira.

nyos vagy nem hagyományos elképzeléseiket. Ehhez járul még hozzá a tömegkommunikációs eszközökön keresztül a másodlagos hagyomány jelenségeinek hatása. Az eredeti környezetben meglevő hagyományos népi kultúra jel-összetevőinek hierarchiája a következő:⁶

1. *Jelölt* (signifié): jelenségek, tárgyak, termékek, alkotások bizonyos nem túl nagy csoportja és azoknak egy ismert, állandó környezetben való kifejező jellegű megvalósulása;
2. *Jelölő* (signifiant): a népdalok, néptáncok, népviseletek és népszokások helyi dialektusainak elkülönítése, amelyekhez viszonyítva lehet az új alakzatokat elhatárolni és meghatározni;
3. *Szemiotikus funkciók*: a hagyománynak mint normaképző rendszernek a nem kényszerű elfogadása, az élet különböző jelenségeinek túlnyomórészt gyakorlati felfogása;
4. *Konnotációk*: hagyományosság, a hagyomány aktív, nem szabályozott, hanem önmagától végbemenő változásainak lassú üteme.⁷

Az élő, eredeti népi kultúrában levő funkciókhoz képest a hagyomány más területeken vagy más csoportoknál, ahol nem domináns jellegű, további, nem eredeti funkciókra tehet szert, amely jelszerűségét többé vagy kevésbé befolyásolja. A területileg meghatározott, történetileg kialakult jelenségek, folyamatok és értékek együtteséről van szó, amelynek egyik összetevője a népi kultúra. Egykori uradalmak, néprajzilag vagy földrajzilag stabilan elhatárolt területek egyaránt tájegységként foghatók fel. Összstruktúrájukat gazdasági, történelmi, társadalmi és kultúrtörténeti jelenségek alkotják, különös tekintettel a regionális irodalomra, a jellegzetes kézműves és ipari termékekre és nem utolsósorban az adott területi vagy társadalmi dialektusra. A néphagyomány játszhat ugyan itt is domináns szerepet, mégis a leggyakrabban és leginkább a konnotáció megnyilvánulási területeként fordul elő.

A regionalizmus említett összetevői is jel-struktúrát alkotnak, amelynek nyelve (langue) az adott területen a népi kultúra jelenségeinek és folyamatainak szerves vagy nem szerves létezését más jelenségekkel együtt átfogja. A beszédhez (parole) tartozik a néphagyománynak az iparosítás vagy más civilizációs folyamatok által történő dialektikus elhatárolása.⁸ A regionalizmus jel-összetevőinek hierarchiája, mely eltér a néphagyományétól, a következő:

1. *Szemiotikus funkciók*: a tájegység reprezentálása, amely átfogóbb, nemcsak tervszerűtlenül alakult, hanem tudatosan kifejlesztett hagyományokból jön létre és érvényesül a továbbiakban; a szocialista társadalomban a tájegységnek ez a reprezentálása gyakran az életmód megváltozásával is együtt jár;
2. *Konnotációk*: a tájegység kiterjedéséről és jelentőségéről történetileg kialakult elképzelések összekapcsolása és kiterjesztése vagy szűkítése;
3. *Jelölő* (signifiant): a területileg elhatárolt kulturális idiolektusok együttese, a jelenségek megszilárdítására és lassú változtatására való hajlam; a néphagyománynak a kultúra más rétegeivel való összekapcsolása, amely együtt regionális struktúrát alkot;
4. *Jelölt* (signifié): a területileg adott valóság-jelenségek együttese.

⁶ BENEŠ, Bohuslav 1972. 204–214.

⁷ USPENSKIJ, B. A. 1973. 17.

⁸ Ide tartozik a költemények és dalok ún. folklorizációja. Lásd: VÁCLAVEK, B. 1938.

A regionalizmus jelszerűsége a tájegység lakóiban lokálpatriotizmusként tudatosul, és így is jut kifejezésre különösen a használat megtervezésében (ilyen esetben beszélünk bor- és bányavidékről, mezőgazdasági vagy ipari tájakról stb.).⁹ A történelmileg determinált rendszer legfőbb elemeinek keretében kapcsolódnak össze az egymástól ténylegesen megkülönböztetett jelenségek.

A regionalizmus szintagmatikus elempárjaiként a következő csoportok léphetnek fel: vannak endogén típusú elempárok, mint például területen túli területi; helyi-helyi (egy tájegységen belül) vagy exogén típusú elempárok, mint például tájegységhez tartozó—tájegységen kívüli, tájegységhez tartozó—országos. A történeti fejlődés különböző szakaszaiban ezek az elempárok különböző domináló jelentésekre tehetnek szert: például ha „Pilsen környékéről” beszélünk, akkor a pilseni sörre, ha a kelet-morva terület jön szóba, akkor a juhtenyésztésre gondolunk. A használat a használat jelévé válik, s így bizonyos idő után olykor magának a jelenségnek a tényleges megszűnését is túléli.

A regionalizmust olyan jelenségként jellemezhetjük, mint amely a hagyományos népi kultúra és folklorizmus között helyezkedik el. A regionalizmus az említett, viszonylag általánosnak mondható változékonysága és területi elhatároltsága miatt közel áll a hagyományhoz, de a folklorizmushoz is kapcsolódik, mivel a hagyományos kultúrát egyéb kulturális szubstruktúrákkal köti össze. A kortárs regionalizmusnak „az a feladata, hogy a történelem és a kultúra ismeretében adott területen az élet szocialista átalakítását segítse elő a helyi haladó hagyományok szellemében”.¹⁰ Világos tehát, hogy itt nemcsak a hagyomány szokásos jellemzőiről és funkcióiról van szó, hanem mindenekelőtt társadalmi, gazdasági jellegű jelenségekről.

A folklorizmus a regionalizmustól annyiban különbözik, hogy a folklorizmus tudatosan nem rendelkezik társadalmi vagy nemzeti vonatkozásban integráló funkcióval.

A folklorizmus, mint ahogyan az előzőekben jellemeztük, nyelvként (langue) megtartja a nem hagyományos környezetben a hagyományos jelenségeket, amelyek itt nem játszanak domináns szerepet. Ezeknek a jelenségeknek a különböző céllal történő felhasználása jelenti a folklorizmus beszédét (parole). A folklorizmus jelszerűsége, a hagyományétől és a regionalizmusétól eltérően, az összetevők alábbi hierarchiájára épül:

1. *Jelölő* (signifiant): a szemiotikai funkciók eltolása révén előtérbe lépnek az esztétikai tényezők: a kifejezési és ikonikus sztereotípiák együttese a stilizálást szolgálta, és fokozatosan a tájegységet meghaladó metafolklor jelenségek jellegét öltik fel. Bizonyos feltételek mellett új sztereotípiák és sorozattermékek kialakítására is sor kerül.
2. *Szemiotikus funkciók*: a funkciónak említett eltolódása az esztétika területére ugyanakkor azt a törekvést jelenti, amely arra irányul, hogy a népi kultúra egyes jelenségei a nemzeti kultúra részévé váljanak. Arról a folyamatról van tehát szó, amely a tájegységen túlra utaló jelet a nemzetire utaló jellé alakítja át. Ebből következőképpen a folklorizmus szemiotikus funkcióinak kétféle felhasználásmódja adódik. A hagyomány jelszerűségét felhasználhatja az egyén, illetve a család a maga individuális (intim) gyakorlatában, avagy nyilvános gyakorlatra,

⁹ A néprajzi tájakról lásd: FROLEC, Vaclav — HOLÝ, Dušan — TOMESŠ, Jozef 1966.
¹⁰ *Průruční slovník naučný III.* Praha, 1966. 830. — Továbbá NEJEDLÝ, Z. 1949. 1—13.

például az idegenforgalom keretében vagy Csehszlovákiában a polgári szervezeteknek és a nemzeti bizottságoknak a tevékenységében.¹¹

3. *Jelölt* (signifié): voltaképpen különböző, főleg az anyagi kultúra területről származó jelenségek változékonysága, illetve ezek helyi jellegének egyre erőteljesebben megmutatkozó megszűnése (vagy ennek az ellenkezője, ami a helyi jellegnek mint áruvédjegynek a hangsúlyozását jelenti).
4. *Konnotációk*: az uralkodó állami ideológia befolyásának kifejezése és az ennek megfelelő, a kultúra terjesztésére vonatkozó tervszerű irányítotttság; a szocialista államban a fogyasztói társadalom elemeinek megszüntetése; a népművészeti termékek és jelenségek keletkezése és létrehozása közösségi jellegének a hangsúlyozása.

A nemzeti kultúrához hasonlóan a folklorizmus is az integráló jellegű idiolektusok összességét adja. A folklorizmus elemei gyakran csak gyakorlati haszonnal rendelkezőnek tűnnek: a mai Csehszlovákiában az állami szervek nyilvánossága következtében lehetőség van a hagyományos kézművesség tudatos és esztétikai szempontból is megfelelő felhasználására. Hagyományos termékek és folyamatok, amelyek a folklorizmus segítségével az össznemzeti társadalom részeivé válnak, olyan gazdasági, történelmi, társadalmi és kulturális, művészi struktúrát alkotnak, amelynek jelszerűsége országos jelleggel reprezentatív. A folklorizmus gyakorlatilag normatív jellegű is, ami az adott hordozó csoport felépítményének és osztályhelyzetének felel meg, és ennek érdekében tudatosan az uralkodó vagy újólag létrehozott szokásokra, normákra vagy a divatra irányulnak.¹²

A használat tervezésében a folklorizmus rendelkezik a motivált vagy motiválatlan változékonyság elemével is. A regionális vagy a hagyományból származó elemek, amelyek az esztétikaivá válás tendenciáit mutatják, a néphagyományhoz hasonlóan nyitott struktúrával rendelkeznek, amelyet például a képzett tervezőművész egyénileg is befolyásolhat. A folklorizmus keretében egyebek között a hagyományos jelenség — újkori másolat, hagyományos forma — új nyersanyag, hagyomány — lapos stilizálás, hagyomány — alkotó átformálás szintagmatikus elempárok működnek. A hagyomány és az újkori jelenség jelszerűségeinek összekötésével a használat a használat jelévé válik. Egy népdal vagy néptánc jelszerűsége néha azzal is összefügg, hogy a vendéglátóipar az előadásához megfelelő formát tud-e nyújtani. Folklóregyütteseknek folklórfesztiválokban való színpadi fellépése hasonló gondolatokat ébreszt. Nemcsak a borról van itt szó. A Csehországban élő csehek előtt a Morvaországban élő csehek meghatározott jelszerűséggel rendelkeznek, ami a nemzeti viselettel, dalokkal, borral és füstölt hússal is összefügg, mert egész Morvaország jelszerűsége a csehek tudatában Szlovákia morva területeihez, azaz a borvidékhez kapcsolódik.

Ez alkalommal lényeges annak a hangsúlyozása, hogy egyáltalán nem tartjuk mindazt folklorizmusnak, amit a folklóregyüttesek előadnak. Olyan területeken, ahol élő még a népi kultúra, ott ahol a búcsúk, aratóünnepek, farsang vagy egy-egy lakodalom alkalmával a közönség is részt vesz a folklórelőadásban, ott a hagyományos jelenségek még sokat megtartanak eredeti funkcióikból, jóllehet ma már látszólag más külső formával rendelkeznek.¹³

¹¹ Vesd össze: *Lidové umění a dnešek*. Brno, 1977.

¹² SCHILLER, Dieter — SLOMKA, Joachim-Jürgen 1976.

¹³ BOGATYREV, P. G. 1971b.

Amikor azonban az ilyen folklórelőadásokat már színpadon vagy folklór-fesztiválon is előadják, akkor már ezek a fellépések folklórizmus jellegűvé válnak. Más rendezvények is idetartoznak még, például egyebek között a már említett polgári szervezeteknek a tevékenysége.

A cseh folklórizmus már a múltban is sajátosan hazafias veretű volt, különösen az 1895-ben Prágában rendezett csehszlovák néprajzi kiállítást követően. Míg a folklórizmus jelöltje (signifié) az első világháború után nemigen változott, addig szemiotikus funkciói és jelölője (signifiant) bizonyos változásokon ment át: szlovák és valah bálók tartoznak ide, valamint elsősorban a női népviselet, különböző emléktárgyak és termékek „népies” stilizálása, a Sokol-tornaünnepélyek alkalmával rendezett viseletfelvonulások vagy helyi jellegű népművészeti kiállítások. A hazafias, progresszív irányú hatások más, az egykori parasztpárt rendezvényeinek nem progresszív irányú hatásával elegyedtek. Az egykori parasztpárt politikája támogatására a gazdag parasztokból szervezte meg a „Paraszt-bandériumok” mozgalmat. Reakciós irányba hatott a „Néprajzi Morvaország” mozgalom is, amely 1939-ben különböző okok miatt Morvaország délkeleti területeit az akkori pro-náci szlovák államhoz akarta kapcsolni.¹⁴

A világháború után a folklórizmus általában az állami kultúrpolitika részévé vált, és a folklóregyüttesek gazdag tevékenységében, a Stražnicében és Východnán rendezett nemzetközi folklór-fesztiválokban és a folklórigics megszüntetésére irányuló hivatalos erőfeszítésekben nyilvánult meg. A jelölő (signifiant) változásait a tömegkommunikációs eszközök hatása is befolyásolja, a szemiotikus funkciók változása idézte elő azt, hogy a néphagyomány jelszerűsége a kultúra társadalmi szükségletének kielégítését szolgálja. Mivel a szocialista társadalmakban a folklórizmus a jelenségek közösségi jellegét hangsúlyozza, ezzel a néphagyományhoz közeledik, ugyanakkor a szemiotikus funkciók kiemelésével a regionalizmushoz is közeledik. Ily módon válik lehetségessé az, hogy mindhárom említett terület a felépítmény kereteibe illesztve a kortárs nemzeti kultúra fejlődését szolgálja.

(Fordította Verebélyi Kincső)

IRODALOM

BENEŠ, Bohuslav

1972 *Stará a nova tradice*. Slovenský Národopis 20. 204–214.

1975–1976 *Úloha lidové slovesnosti v kultuře socialistického Československa*. Studia minora facultatis philosophicae Universitatis Brunensis. Brno

BOGATYREV, P. G.

1971a *Souvislosti tvorby*. Praha

1971b *The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia*. The Hague-Paris

BOŠKOVIĆ—STULLI, M.

1971 *O folklórizmu*. Zbornik za Narodni Život i Običaje 45.

FROLEC, Václav—HOLÝ, Dušan—TOMEŠ, Jozef

1966 *Staržnice 1946–1965*. Brno

GUSZEV, V. Je.

1977 *Fol'klorizm kak faktor sztanovenija nacional'nyh kul'tur szlavjanszkijh narodov*. In: Formirovanije nacional'nyh kul'tur v sztranaeh central'noj i jugovosztoesnoj Jevropy. Moszkva

¹⁴ Összevetésképpen lásd továbbá *Problemy Kultury ludowej i narodowej*. Warszawa—Poznan, 1976.

NEJEDLÝ, Z.

1949 *O novém regionalismu*. VAR 2.

SCHILLER, Dieter—SLOMKA, Joachim-Jürgen (szerk.)

1976 *Dialog über Tradition und Erbe*. Ein interdisziplinäres Kolloquium des Forschungsbereiches Gesellschaftswissenschaften der Akademie der Wissenschaften der DDR im März (6). 1973. Berlin

USPENSKIJ, B. A. és mások

1973 *Theses on the Semiotic Study of Cultures*. Warszawa

VÁCLAVEK, B.

1938 *Písemnictví a lidová tradice*. Praha

Utz Jeggle

Folklorizmus és történelem

Hans MOSER, a történeti néprajz müncheni iskolájának spiritus rectora vezette be a folklorizmus kategóriáját a német nyelvű néprajzba. A folklorizmust 1962-ben a népi kultúra „másodkézből való közvetítéseként és előadásaként” írta le. Már ebből a megfogalmazásból is valamilyen kellemetlen érzés hallható ki. Másodkézből való ez a kifejezés, és mindig valami olcsót, lekezelőt, nem eredetit jelent. Ahhoz, hogy ezt a szkepszist megértsük, emlékeztetnünk kell a néprajznak és az általa támogatott és képviselt népi kultúrának a fasizmus idején történt kettős megbecstelenítésére. Bückebergben a paraszti sors óriási méretekben való színpadra állítása, a szokások tarka tömegének felhasználása a KdF (Kraft durch Freude) állami utazási szervezetei számára, a lokális szokások uniformizálása és militarizálása a náci párt nagyobb dicsőségére, az átfogó társadalmi regresszió, amely megkísérelte azt, hogy a leegyszerűsített múlt kulisszavarázslatában a rossz jövőt elleplezze, mindez sem a néprajztudomány, sem a népi valóság számára nem maradt következmények nélkül. Jóllehet a paraszti életben számtalan olyan hangulatos jelenség maradt még meg mint a kézművesek által készített májusfa, a nyári napforduló alkalmával gyújtott tüzek és hasonlók, mindezek azonban a társadalmi és egyéni tudatban a múlt nyomainak jelentőségével nem rendelkeztek. A tehetetlenség, hogy ezzel a történelemmel szembenézzünk, az a vágy, hogy végre vessünk véget mindennek, a jó lelkiismeret patológiája, az emlékezés megtagadása: ez mind sebek és félelmek nyomát őrzi, amelyet ugyan nem hordunk valamennyien, de mégis túl sokan, mindenekelőtt azok, akik e történelemben közreműködtek.

Bár Hans MOSER nem nevezte meg ezt az okozati összefüggést, de feltehetőleg érezte azt. Ezért volt következetes akkor, amikor a folklorizmus kategóriájába kritikai mozzanatot is belevitt, nevezetesen azt, hogy mindaz, amit a nép csinál, már nem minden jó, és bizalmatlanul fordult a csinált és értékelt formák csalóka uralmával szembe, és kritikailag figyelte az erőszakolt népiességet. Ugyanakkor a változás valódi történeti folyamata szempontjából, a keletkezés történeti helye miatt a folklorizmus kategóriája rendkívül zavarossá vált. A fasizmus által felheccelt néplélektől való félelem a hagyomány mindenfajta átalakítását a folklorizmus gyanújával illette. A félelem attól, hogy nem vagyunk képesek a hamis felismerésére, szükségessé tette a valódi népi kultúra meghatározását. A valódiság döntő kritériumát a formákban találták meg és abban, hogy e formákkal rendelkezni tudjanak. A tartalmakat és

jelentéseiket a következőkben gyakran nem vették figyelembe. A legkülönbözőbb forrásokból táplálkozó népi kultúra létének megszüntetése következtében kerülhetett sor arra, hogy Hermann BAUSINGER már 1966 körül megállapította azt, hogy a folklorizmus kritikája jórészt ugyanarra az alapra támaszkodik, amelyből a folklorizmus kinőtt. E gondolat tőle származó tömör és éles megfogalmazása a következő: „A folklorizmus és a folklorizmus kritikája nagyrészt azonos”. Ez a Németországban folyó folklorizmus-kutatásra vonatkoztatva azt jelenti, hogy a kutatás az ismételten megfogalmazott gyakorlati és elméleti nehézségeit csak akkor tudja majd megoldani, ha ismét tudomásul veszi a népi kultúra létezését, és ugyanakkor önmagát a történeti folyamatba bekapcsolódó diszciplinaként fogja fel. A kritikának ekkor már nem kell többé csak a formákon évdőnie, hanem a tartalmi vonatkozásokra is kiterhet.

A valódihoz és eredetihez, a vélt népi kultúrához való merev ragaszkodás az új formák és változások megértését megnehezítette, és az ilyen jelenségeket állandóan a gyanús folklorizmus jelzővel illette. Természetesen semmi vagy csak nagyon kevés dolog maradt változatlanul azonos. És ha ma a farsangot ugyanúgy ünneplik meg, mint 200 évvel ezelőtt, ha valamilyen viselet a mezőgazdasági reform, a műtrágya és traktorok ellenére sem változott meg, akkor ez adja az okot arra, hogy bizalmatlanok és kritikusak legyünk azért, amiért valamilyen külső forma a termelés valamennyi változása ellenére változatlan maradt. Vagy másképpen kifejezve: a történeti fejlődés alapelve a történelmi folyamat, a változás. A változatlanság ennek útjában áll, és egyáltalán nem kellene, hogy rosszul értelmezett hagyománytiszteletről a néprajzkutatók még támogassák is azt. A hagyomány sokkal inkább jelenti a termelés és fogyasztás, a munka és az ünnep tartalmainak és formáinak egvidejűségét, a termelés szférája és az életmód összhangjának megőrzését.

Az a szemléletmód, amely a fejlődésben és változásban a kontinuitást látja, kevésbé hatolt be a németországi néprajztudományba, ezért azt kicsit részletesebben írjuk le. Hermann BAUSINGER a Hans MOSERnek szentelt emlékkönyvben összeállította a „kontinuitás műveleti rendszerét”, amelyben a megszakítatlan hagyományozódás négy faktorát állapította meg: a kulturális alapegység (a tárgy és a szokás), a tér, a szereplők és végül a funkciók. Szemléletes példákkal utalt arra, hogy nem a tárgy, hanem a funkció kontinuitása az alapvető jelentőségű. De ez a műveleti rendszer is az állandóságot teszi meg a folyamatosság alapelvevé, az azonosnak maradás mozzanatát, és ezáltal a nyugalmi állapotban maradást követeli meg. Ezen a rendszeren belül a változások inkább töréseknek és nem fejlődésnek tűnnek, és nehéz az állandóságot akár csak regresszióként is beláthatóvá tenni így.

Németországban a néprajz kimondottan elhatárolta magát a bécsiek és más mitológiai iskolák kontinuitás-felfogásától, amelyek kalandos bakugrásokkal távolodtak el a történelemtől, és az emberi viselkedésmódot a termelő erők állapotától és a kultúra fejlettségétől függetlenül intézték el. Ennek folytán a történelmileg megvalósuló emberi lehetőségek helyébe a történetietlen „alapvető emberi sajátosságok”-at helyezték. Éppen Hans MOSER és tanítványai mutatták meg gondos részletkutatásaikban, hogy az ilyen kontinuitások hamis, bár ideológiailag érdekes konstrukciók. Az említett munkák a fenti elméletek hazug voltát leleplezték: ez a náciizmus korában bátor tett volt, amit ma is értékelniünk kell. A népiségtörténet talmi csillogásával szemben oppozícióként elkerülhetetlenül a pozitív módon megragadható tényekre kellett támaszkodni. Ma mindebből azt lehet leszűrni, hogy a kontinuitáskutatás hipotéziseit

ma már nem vezetheti le önmagából a tárgyak állandóságából. Bármennyire lényeges is BAUSINGERnek az a megállapítása, miszerint a kontinuitás szempontjából a funkcióknak van nagy jelentőségük, mégis az új kontinuitáskutatás már nem elégedhet meg azzal, hogy a hagyományozódás történetét a ténylegesen kéznél levő, szubsztanciálisan változatlan megmaradt anyag alapján kutassa, hanem a töréseket is meg kell lássa, és a „nem egyidejű”, „túlhaladott” és „előregedett” kategóriákat is használnia kell. A történelmi folyamat nemcsak sima átmeneteken keresztül zajlik le, hanem töréseken és szakadékokon keresztül is. A hajdan volt dolgok konzerválása múzeumi dokumentáció feladata. A múlt ilyen töredékei a megtett útról tanúskodnak, és azt jelzik, ami mögöttük van, de nem lehet azokat a ma életvitelébe naiv és problémátlan módon bevezetni.

Megkísérlem ezeket az elgondolásokat a Tübingenben végzett kutatások anyagából vett két konkrét példával valamivel kézzelfoghatóbban megvilágítani.

1. példa: Tojásszedés

A Tübingen közelében levő, 1400 lelket számláló faluban, Kiebingenben még ma is szokás a tojásgyűjtés. Ez azt jelenti, hogy minden második évben, húsvét hétfőn abból a két évjáratból származók számára, akik a hadsereghez való bevonulás előtt állnak, versenyt rendeznek. A fiatalabb évjárat képviselőjének egy pontosan meghatározott útszakaszt a lehető leggyorsabban kell megtennie, a másik csoport két tagjának pedig egy mezőn hosszú láncban elrendezett 96 tojást kell eldobnia egy fogókosárba. Aki először teljesíti feladatát, az a győztes. A falu fiataljai a falu valamennyi házából gyűjtik össze kora reggel a tojásokat, és évente átlag 600 tojás jön össze. Azok a kiebingeniek, akiknek már nincs tyúkjuk, előzőleg az áruházban vásárolják meg a tojásokat. A játéknál fel nem használt tojásokból a verseny után a megfelelő korosztályba tartozó lányok azután óriási rántottát sütnek, amelyet a vesztesek és győztesek közös étkezésnél együtt fogyasztanak el. Az étkezésnél úgy teletömik magukat, hogy — mint mondják — majd megpukkadnak. A játékot pontosan meghatározott szabályok szerint játsszák, amelyet egy hajdani polgármester feltehetőleg autentikus hagyományoknak megfelelően állított össze. Görcsösen ragaszkodnak ahhoz, hogy a tojások közötti távolság 65 cm legyen, hogy csak ötször ütközhet össze két-két tojás stb. És bár már 10 éve annak, hogy a versenyben nem a futó győzött, ez mégsem eredményezte a futótáv csökkentését, hanem a fiatalemberek a község archívumában azt kutatják, hogy a szabályok nem „hamisak”-e. A játék eredetisége iránti elkötelezettség olyan erős, hogy a változások csak akkor lehetségesek, ha történetileg igazolhatók.

A játékra vonatkozó első, 1820-ból származó adat megtalálható a helység archívumában. Feltételezhető, hogy ezt az ünnepet az akkori újoncok rendezték más tojásversenyek mintájára, amelyek a környéken még abban az időben szokásban voltak, ám időközben teljesen eltűntek.

BAUSINGER kontinuitás-művelési rendszere alapján a kiebingeni tojásverseny igen nagy állandóságfaktorral rendelkezik. A kulturális alapegység, a hely, a szereplők mindmáig ugyanazok maradtak, és első pillantásra még az egykori funkciók is változatlanok tűnnek. Még ma is szép ünnep ez, amelyben

csaknem az egész közösség részt vesz, és amely, mint a közösség számára integráló mozzanat, mind a két évjárat számára nélkülözhetetlen. Még a küzdelem-szerűség, az eljövendő katonaság harci szellemének közelsége is érezhető, ebből az alkalomból a nemek még mindig viszonylag szabadon találkozhatnak, az évjáratnak még mindig van összekötő ereje, amely a házasság után is érvényesül. Az ünnep belső szükséglete azonban már fellazult, nyilvánvaló jele ennek az, hogy a környező falvakban ez az ünnep már nem létezik. Vagy másképpen szólva, bár a funkciók látszólag változatlanul megmaradtak, de azoknak az igényeknek, amelyeket kielégített, meg kellett változniuk, és ezzel nemcsak az ünnep, hanem az ünnep funkciói is új jelentésre tettek szert. A kizárólagosan funkcionális elemzés, talán megragadhatja ennek az ünnepnek a szövegét, de a grammatikáját nem — pedig nézetem szerint csak itt kezdődik a néprajz. Az ünnep egykori jelentését csak a falu történetéből és nem az ünnep különböző elemeinek értelmezéséből tudhatjuk meg. Württembergben 1819-ben ért véget egy két évig tartó szörnyű éhezési periódus. Ezért indulhatunk ki abból, hogy kezdetben a közös étkezés ténye volt központi jelentőségű. A kontinuitásra és diszkontinuitásra vonatkozó vélekedéseknek nem szabad a tojások közötti távolságból, a hordott viseletből, a győztest jutalmazó fácskák díszéből kiindulnia. A kontinuitás a számunkra elképzelhetetlen, fizikailag fájdalmas éhezés élményében rejlik, amely nem volt ugyan nap mint nap érezhető, de a háborúk és természeti csapások alatt és után bármikor felléphetett. Ha nem is az éhezés, de az éhezéstől való fenyegetettség mindig is akut volt. Attól, hogy az év egyik ünnepén az ember teletömi a hasát, nem lesz jóllakott. Szimbolikus jelentésről van itt szó, annak a megerősítéséről, hogy az ember jólakhat, arról az ígéretről, hogy a bőség emberileg lehetséges, s a bőséget előlegezve remélni lehet, hogy az majd a mindennapokban is valóra válik.

A kiebingeniek életét a XIX. század végéig az éhség határozta meg. A fellendülés később az iparosítás következménye volt. Kiebingenben a kenyéréhség ma kielégített. A kiebingeniek a környék városaiban dolgoznak. Életük, két generáció alatt, drámai gyorsasággal alapvetően megváltozott. A falu, a házastárs, a szomszéd, a gyermek, a szülők, a saját én új, igényesebb jelentésekre tettek szert. Az ember messze eltávolodott a természettől, és a világegyetemmel való természetes kapcsolat — amelynek, úgy tűnt, Kiebingen is és az egyén is része — megszűnt. Egyik-másik változatlanul tűnő funkció is más jelentést kapott. Semmi sem a régi többé. A hadsereghez való viszony, tekintettel a neutronbombára, megváltozott. A szexuális problémák egyszerűbbek és nehezebbek lettek, a család mint ellátási egység felbomlott, a falu mint a termelők szövetsége szétesett. Az ünnep már csak valamilyen burok, mely ezeket a töréseket igyekszik feledtetni, megintcsak éhség kifejezéseként, de már nem a kenyéréhségről van itt szó, hanem a haza és az identitás utáni vágy kifejezéséről. Így azután bár a keretek megmaradtak, és nem változtak, hiszen erre műgonddal vigyáznak, de a tartalom jelentése alapvetően megváltozott. A folklórizmus kategóriája, úgy ahogyan azt az NSZK-ban kidolgozták és alkalmazták, nem felel meg az ilyen ünnep leírására vagy elemzésére. A folklórizmus fogalom formális kritériumaival mérve ez a tojásszedés nem folklórisztikus jelenség, hanem valódi, népi, folyamatosan gyakorolt szokás. Am ha a folklórizmus-vita tartalmi meghatározását vesszük alapul, akkor már ez a tojásszedés túlságosan is gyanús, alapvetően átmeneti jellegű. Ez a szokás már csak kosztüm, amely bár ügyesebben mint más esetekben, de mégiscsak az új életviszonyokat kendőzi el szorongva.

2. példa: *Farsang*

Ugyanebben a faluban minden évben kiadósan megünneplik a farsangot. A község archívumában a legrégebb, 1685-ből származó községi elszámolásban található egy olyan számla, ami szerint a nőtlen legények farsangkor lövöldöztek a polgármester számára, és ezért huszonnégy krajcárt kaptak fogyasztásra. Ez a szokás eltűnt, a XIX. századból azután egy utcai farsangolás maradt meg, amikor is az emberek régi rongyokba öltöztek, bementek különböző házakba, hogy egyenek és igyanak, bolondoztak, és abban a kölcsönös találgatásban, hogy ki rejtőzik a mindenkori maszk mögött, a falu közössége és kommunikációs gyakorlata érvényesült és élte ki magát. Ez idő tájt jöhetett egy maszkos Kiebingenbe, s nemcsak egyedül bukkanhatott fel. Ez volt a Butz, azaz egy ördögfigura, aki magas, hegyes kalapot hordott, mint Bajazzo az olasz operában, és színes rongydarabokkal televarrt ruhába burkolódzott. Ez a Butz még századunk harmincas éveig is fel-feltűnt néhány esetben. 1968-ban azután alapítottak egy Butz-céhet, egy bejegyzett egyesületet, amelynek programja ennek a maszknak az „ápolása” volt. Az egyesület első vezetője egy szomszédos községből áttelepült evangélikus ember lett, aki egy hagyományos kiebingeni családba házasodott be, és valószínű, hogy az elszenvedett presztízhányt kompenzálta az egyleti tevékenységgel. Új rokonsága szorgalmasan együttműködött vele, és csakhamar „ütőképes” szervezetet hoztak létre, amely feladatát oly komolyan vette, hogy a kiebingeni farsangon csakhamar általánossá vált a Butz-maszk viselése. Már több mint harminc felöltött hordja ezt a maszkot, van vezetőségük; egy gyermek- és ifjúsági csoportjuk. Kezdetben a régi kosztümöt hétköznapi anyagokból, az általában használt módszerekkel állították elő, tehát a Butz-feleségek a mindenütt kapható kék vászonköpenyekre varrógéppel varrták fel a kivágott foltokat. Akkor egy néprajzos rámutatott arra, hogy a régi kiebingeniek még nem ismerték a kék munkaköpenyt, hogy a felvarrt foltokat a nagymama régi ruhájából kell kivágni, és hogy a gépvarrás, valamint a kivágott foltok túlságosan is szabályosak, és mindez eltorzítja az eredeti képet. A kiebingeniek szokásuk eredetiségéért újabb áldozatot hoztak, drága pénzen fehér lenvásznat vettek, kézzel varrták meg a ruhákat és rá a nagy gonddal összekeresgélte rongydarabokból a foltokat. A tanácsadó néprajzos igyekezett a folklorizmust megakadályozni, s ez hatalmazta fel arra, hogy a hétköznapi maradványainak, tehát a készruhadaraboknak, varrógépnek, anyagoknak a használatát eltiltsa. A kiebingeni farsang ugyan egyre történetibbé válik, ugyanakkor azonban egyre merevebb is lesz.

Néhány általánosabb kérdést és megfontolást is szeretnék ezekhez a példákhoz fűzni. Vajon miért nyúlnak a kiebingeniek oly készségesen vissza a régi korokhoz, hogy közben a technikai lehetőségeket is megtagadják?

A sajátos iránti tétova remény rejtőzhet e mögött. Az a tapasztalat, hogy az ipari munka világában a sajátos egyre inkább eltűnik, hogy a munka mindenkit egyenlővé, kicserélhető munkaerővé változtat, hogy a kapitalista áru-termelés és újratermelés egyre kevésbé teszi lehetővé a saját alkotói gyakorlatot. A megelőző korok homályos emléke arról, hogy az ember a szomszéd falutól, a hivatali és kerületi központot jelentő várostól a nyelv, a viselet és az ünnepek által különbözteti meg magát, vezetett a múlt mesterséges rekonstrukciójához. Az elveszített múlt keresése ugyan az időben távoli dolgok felé fordítja az embert, de ez lényegileg történetietlen, mert csak a múlt rekvizitu-

mait rángatták elő, és nem mint történetileg létrejött, mint a múltban tapasztalható dolgokat értelmezték azt.

Mit jelent az ilyen viszonyulás a múlthoz?

A kiebingeniek számára a történelem nem mint emberkéz alkotása élhető át, létrejöttét és fejlődését még mindig természetiként fogják fel, jöllehet a kiebingeniek számára az ipari munka és a társadalmi munkamegosztás miatt a természet idegenné vált. A történelemhez való ilyen viszony azoknak a korábbi életfolyamatoknak a reliktumai, amelyek közepette az éhség, jóllakottság, a munka és szórakozás állandóan a természettel kapcsolatosan volt átélhető. A hagyomány korábban nem volt probléma, nem is volt valamilyen távolra eső terület, amelyet gondosan kellett és lehetett ápolni. A hagyomány mindenkinek saját fejlődéstörténete volt, amelyben Kiebingen és az egyén története összefonódott, illetve az egyéné más kiebingeniekéhez kapcsolódott, a dolgok és eszközök, az állatok, földek és területek történetéhez. Ez a természeti világ nagyfokú biztonságot jelentett, de csak a mai kiebingeniek hiszik azt, hogy ez a biztonság megvédte az embert az éhséggel, szükséggel, szenvedéssel és félelemmel szemben. Ezt a világot halálos veszélyek szőtték át meg át, az erdő éjszakai bozótjai mögött szellemek rejtőztek, és még ott voltak a szörnyű háborúk, járványok, aszályok, áradások, viharok, a túl sok gyermek, a gyermektelenség, a kevés föld, s ez mind-mind életveszélyes fenyegetést jelenthetett az egyén számára. Ilyen élet közepette csak ritka pillanatokban emelkedhetett fel az ember a vallás és még inkább az evilági ígéretek beteljesülésének reményében, amelyet az ünnepekben találhatott és ültetett meg az ember.

Kiebingen történetében először csak most létezik annak a reménye, hogy az anyagi szükségletek oly mértékben legyőzhetőek, hogy azok már senkin sem uralkodnak. Ennek azonban túlságosan nagy az ára. A fizetség: a hallatlan fájdalommal teli elválás, búcsú a falu megszokottságától és közlésformáitól, búcsú attól, hogy az ember a saját földjén saját kezével végzett munka eredményeként ellassa önmagát. Az elválások által előidézett ilyen kollektív szorongásokat a néprajzban még alig írták le. A drámai lendület csak abban nyilvánul meg, hogy gyűlölettel fordulunk a politikailag másként gondolkodók felé, és félelemmel fogadjuk mindazt, ami új. A kollektív regresszió kifejezett óhaja éppen az ilyen folklorisztikai hanyatlásban találja meg sajátos kifejezési formáját. A szemmel láthatóan elveszített múlt feletti fájdalom elutasításának általánossága jelzi, hogy a veszteséget körülvevő fájdalom milyen általános jelenség.

A kiebingeniek védekeznek az újjal és túlzott követelményeivel szemben annyire, amennyire tudnak a viselettel, a Butz-maszkkal, az ünnepekkel és ünnepségekkel, a gyermekkorukra való emlékezéssel, amely a jövőtől való félelem miatt most boldognak tűnik. Mindezt minden további nélkül komolyan kell venni. Ez azonban azt jelenti, hogy a folklorizmust nem lehet fenomenológiai szinten megragadni, hanem csak mint sajátos, kollektív pszichológiai válaszolási módot kezelhetjük, amelyet értelmének megfelelően kell interpretálnunk. A folklorizmus a mától való félelem elhárításának sajátos módja. A történelmet pedig se nem dolgozza fel, s nem is dicsóíti: az ember belesüpped a történelembe úgy, ahogyan a gyermek, aki bizonyos konfliktusokat nem bír elviselni, és már a lehető legkorábban igyekszik azt elfelejteni. Ezért nem tudják a kiebingeniek a folklorizmust folklorizmusként felfogni. Ez pedig rendkívüli módon megnehezíti a folklorista dolgát. Olyan dolgokkal kell foglalkoznia, amelyek kutatási területe tárgyi tapasztalatainak körén kívüli helyezked-

nek el. Ezért nem lehet a folklorizmust erkölcsi oldalról kritizálni, hanem a kritikának a folklorisztikus jelenségektől elszakadva politikai távlatot kell kapnia, ami azt jelenti, hogy a folklorizmus iránti szükséglet társadalmi okát kell megtalálni és vizsgálni.

(Fordította: Verebélyi Kincső)

IRODALOM

BAUSINGER, Hermann

1966 *Zur Kritik der Folklorismuskritik*. In: *Populus revisus*. Beiträge zur Erforschung der Gegenwart. Tübingen. 61–72. (Volksleben. Untersuchungen des Ludwig Uhland-Institutes 14. Band)

1969 *Zur Algebra der Kontinuität*. In: BAUSINGER, Hermann u. BRÜCKNER, Wolfgang (Hrg.): *Kontinuität? Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem*. Berlin. 9–30.

MOSER, Hans

1962 *Vom Folklorismus in unserer Zeit*. Zeitschrift für Volkskunde 58. 177–209.

1964 *Der Folklorismus als Forschungsproblem der Volkskunde*. Hessische Blätter für Volkskunde 55. 9–57.

Vitányi Iván

Zárószó a folklorizmus-konferencián

Tisztelt Konferencia, kedves Barátaim!

Arra nem vállalkozhatom, hogy összefoglaljam mindazt, ami elhangzott, hiszen egy tudományos konferenciát nem is lehet ilyenféle megegyezéssel befejezni, mindössze arra, hogy saját reflexióimat, megjegyzéseimet a kérdésről és az elhangzottakról elmondjam.

Azzal kezdeném, és ez is a zárszóhoz tartozik, hogy tanácskoztunk egy kérdésről, amelyről nem tudtuk pontosan, hogy micsoda, illetve amelyet különböző országok, különböző iskolák, különböző egyetemek képviselői más és másképpen fogalmaztak meg. Nem mindnyájan vagyunk abban a szerencsés helyzetben, mint például az NSZK-ból jövő kollégáink, hogy náluk a folklorizmus kifejezésnek hagyományai vannak. Az olaszoknál ez a kifejezés nemigen fordul elő, vagy ha igen, pejoratív értelemben. Nem is pusztán a szóhasználat különbségéről van azonban szó, mert magát a jelenséget, gondolom, mindannyian ismerjük. Az igazi kérdés magának a jelenségnek egyrészt a tartalma, másrészt a terjedelme. Különböző definíciókat is hallhattunk a folklorizmusról, amelyek valamilyen módon konvergálnak. Ha most összeállítanánk egy bizottságot, hogy alapos munkával új, összefoglaló definíciót alkosson, bizonyára el tudná végezni feladatát. De azt hiszem, ez nem szükséges. Magának a jelenségnek az alapvető dimenzióját, az alapvető elhelyezkedését körülbelül meghatároztuk. A definíciók túlnyomó része a folklór és a folklorizmus összefüggéséből indult ki, akár olyan formában, amely szerint a folklorizmus valamiféle másodkézbeli, „second hand” folklórt jelent (tehát már nem az eredeti környezetben, nem az eredeti létfeltételei közt való továbbélését), akár olyan formában, amely a hagyományos folklórnak a modern kultúrába való beilleszkedését hangsúlyozza.

A definíciók tehát egybevágnak, és ezért azt hiszem, konferenciánk eredménye az is, hogy bár sokat panaszkodtunk a fogalom homályosságára, voltaképpen mindannyian ugyanazt a fogalmat használtuk. Annyiban azonban valóban nem sikerült tiszta kategóriát alkotnunk, hogy az így értelmezett folklorizmus-fogalom különféle megvalósulási formáit, a „különféle folklorizmusokat” rendszerbe foglaljuk, különbségeit és azonosságait meg tudjuk állapítani. Elgondolkozva erről, megpróbálom felrajzolni a folklorizmus megvalósulásának néhány fő lehetőségét.

Mindenekelőtt egy történelmi problémával foglalkozom. Valahányszor nemzeti kultúra jön létre, valahányszor az addigi folklorisztikus kultúra fölött, azt magába foglalva kialakul az úgynevezett magasabb vagy autonóm kultúra, ez utóbbi minden esetben a folklórból táplálkozik. Kénytelen is rá, hiszen nem is lehet más forrása. Bizonyításul akár az egész európai művészettörténet végigkövethetnénk. Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy a folklór forrásának ez a felhasználása a fejlődésnek ebben az első szakaszában többnyire nem tudatosan, nem „előre megfontolt szándékkal” történt, a mű népi eredetével senki sem büszkélkedett. Az ellenkező példák — mint MONTAIGNE folklór-ról szóló szép szavai — kivételnek számítottak (mint ahogy MONTAIGNE is csak esszéinek egy nem éppen hangsúlyos helyén szól a népművészetről). Inkább az volt az általános, hogy a folklórt úgy tekintették, mint ami az utcán hever, magától értetődőnek tartották tehát, hogy „felemeljük”, s ez esetben inkább arra hívatkoztak, hogy az eredeti „nyers formákat” mennyire „megszépítették”. Erről CASTIGLIONE *Il cortegiano*-jában, de más művekben is szép passzusokat lehet olvasni. Nagyon megfelelt az általános felfogásnak FONTENELLE „művészeti térképe” is. FONTENELLE itt sem tagadta meg az abszolút monarchia filozófiai képviselőjének szerepét. Térképén a művészetnek két nagy tartománya van: az egyik a „magas”, a másik az „alacsony” kultúra, az első a felső tízezeré, a második a népé.

De hát mi is a „magas művészet” ellentéte (ha már használjuk a szót): az alacsony vagy a mély? Az arisztokrácia és a burzsoázia ízlése szerint a népkultúra *alacsony*. A folklórtudomány és a népművészeti mozgalmak ezzel szemben *mélynek* tekintik.

Mikor történt meg a fordulat, mikor döböntek rá a folklór mélységére és értékére? Én is úgy gondolom, abban a pillanatban, amikor jelenléte elvesztette magátólértető voltát. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy majdhogynem a születése napját is ismerjük. 1750-ben jelent meg PERCY püspök gyűjteménye (*Ancient English Reliquies*), ez a mű mondta ki, hogy a társadalom szélén hatalmas művészi kincs van elrejtve, amelyet meg kell menteni, fel kell eleveníteni. Talán az sem véletlen, hogy ugyanabban az időben jött létre a folklorizmus másik ősmoddellje McPHERSON művében, aki már nemcsak gyűjtötte, de saját verseinek hozzáköltésével „ki is találta” a folklórt (olyan jó eredményre, hogy a csalást hosszú ideig észre sem vették). Hogy pedig ez Angliában történt, úgy gondolom, ez sem véletlen, mert az iparosodás, városiasodás, összefoglaló szóval a kapitalizmus fejlődése ott ért először arra a fokra, amelyen a népművészet pusztulása felismerhetővé vált. És ha ezután a folklorizmus történetét akarjuk megrajzolni, tulajdonképpen a kapitalizmus egész történetét fel kell vázolnunk: hiszen a gondolat nem pusztán földrajzilag terjed, hanem mindig ott üti fel a fejét, ahol a társadalmi fejlődés alapot teremt rá. Nem sokkal PERCY után jelenik meg az eszme Franciaországban ROUSSEAU, Németországban HERDER műveiben. Magyarországra és a szomszéd országokba (bizo-

nyos előzményeket nem számítva) a múlt század első felében érkezett el, és ugyanebben az időben erősödött meg Oroszországban is a szlavofil mozgalom képében. Így tehát a folklorizmus történetének nagyon határozott társadalmi-történelmi alapja van. Ebben a szakaszban a művészetnek a folklórhoz való fordulása is sokkal tudatosabb (gondoljunk akár BEETHOVEN, akár VERDI folklorizmusára), noha a forrás értékét ők sem emelik ki olyan határozottan, mint később BARTÓK.

Ezzel tehát már kétfajta változatát különböztettük meg annak, ahogy a folklór a nem folklórba került (hogy VOIGT Vilmos barátomtól is elorozzak egy kitűnő kifejezést). Az első magától értetődően, automatikusan, a másik pedig tudatosan, bár még nem feltétlenül öntudatosan nyúl a folklórhoz, de a folklór felhasználása mindkét esetben a *nemzeti identitás* megerősödését is jelentette. Azáltal válunk nemzetté, hogy a magas kultúránkat is erre a nemzeti, paraszti alapra építjük.

Mindkettőtől különbözik az a harmadik vonulat, amely a folklór felhasználását nem nemzeti, hanem társadalmi jellegű haladó mozgalmakhoz kötötte. Ha kezünkbe vesszük KAUTZKYNAK az utópista szocializmusról írott művét, s fejezeteit nézzük, akár azt is hihetnénk, hogy a folklorizmus történetéről szól. Miket emleget ugyanis az utópista szocializmus különböző szakaszaiként? A régi görög orfikus mozgalmakat, a kolostorok életét, a valdeneket, a huszitizmust, a protestáns parasztháborút a XVI. századi Németországban. Mindegyik mozgalom egyben új zenei formákat hozott, méghozzá létformája szerint folklór-, ámde mégsem paraszti jellegű. Bennük tehát a folklorizmus, a folklór felhasználása és továbbfejlesztése kifejezetten társadalmi mozgalmakhoz kötődött. Olyan módon, amelyről a sok megfigyelés és tanulmány közül hadd idézzem szabadon Heinrich BESSELER megfogalmazását: ha ezt az éneket énekelem, vagy ezt a táncot táncolom, ezzel nem csupán kulturális nívómról teszek tanúságot — mint ma legtöbb esetben —, hanem azt jelképezem, hogy én ehhez a közösséghez tartozom. Aki a protestáns korált énekelte, nem azért tette csak, mert megragadta őt a lutheri dallamoknak a szépsége, hanem még inkább azért, mert megragadta őt Luther vallásos és társadalmi harcának igazsága. Kiállt emellett a harc mellett, esetleg üldözést is vállalva. És azt is hiszem — a vita során szó is volt róla —, hogy ez a jellege a folklórnak mindmáig tart. Sok országban igen-igen sok szállal kapcsolódik társadalmi mozgalmakhoz.

A következő, elemzésre méltó, semmiképpen el nem hanyagolható momentum, hogy a magas kultúra fényéhez mindenütt egy árnyék is tartozik, amit többféle néven is nevezhetünk: szórakoztató kultúrának, könnyű műfajnak vagy akár tömegkultúrának (mass culture). És ez nemcsak nálunk alakult ki, már ARISZTOTELÉSZ is megkülönbözteti *Politikájában* azokat a dalokat, amelyek igazi katharizist okoznak és amelyeket a műveltek fogyaszthatnak, azoktól a daloktól, amelyek az egyszerű kézművesek és betelepülők számára valók. Ez utóbbiak részére folklórfesztiválokat kell rendezni, őket is ki kell elégíteni valamilyen látványos, szórakoztató műfajjal. Ő dalversenynek nevezi ugyan, nem folklórfesztiválnak, de valószínűleg valami hasonlóra gondolt.

Ettől kezdődőleg minden civilizált társadalomban kialakult a művészetnek ez a kettőssége: a folklór nemcsak a magas művészetben, nemcsak MONTEVERDI, BEETHOVEN és BARTÓK művészetében jelenik meg és él tovább, hanem minden rendű és rangú giccsben, minden rendű és rangú szórakoztató művészetben. E kettősséghez való viszonyában sajátosan alakul a parasztkor által

teremtett folklór sorsa. Polgári fejlődésük pillanatában gyakran következik be a népi kultúrának olyan föllángolása, amely az ősi formákhoz képest valami újat hoz. Ez egyrészt gazdagítást jelent, másrészt azonban bizonyos értelemben már a szórakoztató művészet felé való dekadenciát is magában foglalja. Egészen azokig a népi gicceskig, amelyekkel ma is olyan nagymértékben van elárasztva ma már azt hiszem nemcsak minden civilizált ország, hanem minden ország kulturális piaca (a turisztikai művészettől a kávéházi kultúráig).

Nem egyfajta kultúrpeszimizmussal mondom ezt, tehát azt sem vallva, hogy minden rossz, ami ezekben a műfajokban megjelenik. A népművészet maga is makacs dolog, képes rá, hogy értékeit kedvezőtlen körülmények között is átmentse. Azok az emberek sem mind gonoszak vagy tehetségtelenek, akik a szórakoztató művészetet csinálják, csak más motívumból teszik azt, amit tesznek. A határok igen elmosódtak, ezért mondhatjuk, hogy ennek az útnak a hatása igen széles mértékben mutatkozik meg a mai folklorizmusban.

A következő folklorizmus-irányzat ismét a magas művészethez tartozik, de másképpen és más fajtához. Walter VIORÁNAK a népdalról írott nagy könyvében BARTÓKOT jelöli meg határkőként, művészetében a folklór más aspektusból jelenik meg, mint ahogyan BEETHOVENNÉL vagy VERDINÉL. Társadalmilag valószínűleg azért, mert most már nem csupán a folklór hanyatlásával, hanem végleges eltűnésével is számolni kellett. A megmentés gondolata, amely már PERCY püspöknél felmerült, most még dramatikusabb formában jelent meg. Másrészt ugyanakkor a művészet fejlődése is elérkezett egyfajta belső meghasonláshoz, aminek következtében a művészi stílus megújítása is napirendre került, s a folklór éppen ebben játszott élesztő szerepet. A múlthoz, a hagyományhoz való fordulás így a jövőhöz való fordulással kapcsolódott össze, ami természetesen már BEETHOVENNÉL is megjelent az átöleltek emberiség gondolat-körben, de BARTÓKNÁL különös hangsúlyt kapott. Művészetében a népdal nem pusztán a paraszti múltat, hanem egy elképzelt és egy megteremtendő jövőbeli közösséget jelképez. A folklórnak ezt a felhasználását hiba volna tisztán formai térre szűkíteni, és ezért én sem értek egyet azokkal, például ADORNÓVAL, akik a XX. század zenéjében külön skatulyát képeznek BARTÓKNAK és mondjuk DE FALLÁNAK folklorizmus címen, hanem úgy gondolom, hogy BARTÓK folklórhoz való fordulása éppen az a sajátossága, hogy egyben a művészeti irányzatok közül a legmodernebbhez, a legújítóbhoz, ha szabad úgy mondanom, a legavantgardabbhoz tartozik. Olyan értelemben kétarcú, hogy avantgardnak is igazi és folklórnak is igazi, egyik sem pusztán takarója a másiknak, hanem szerves egységet alkot. Ez a koncepció korábban nem volt ismeretes, ezért ha a folklorizmus helyéről, helyzetéről, jövőjéről beszélünk, semmiképpen sem szabad elfeledkeznünk róla. Bizonyítja, hogy a folklórt nemcsak a hagyományos nemzeti művészetben, nemcsak a folklorisztikus giccsbe lehet átmenteni, hanem a legmodernebb, leghaladóbb, a mai világ problémáival teljes mértékben szembenéző művészetbe is. Ha erről elfeledkeznénk, akkor a folklórt és felhasználását magunk záránk egy periférikus vagy akár gettó jellegű zárt világba.

Beszélni szeretnék végül még egy fajtájáról a folklorizmusnak, ami szintén szervesen illeszkedik BARTÓK és KODÁLY törekvéseihez, de más oldalról. Erről is volt szó a konferencián, amely a folklór továbbélését és felhasználását nem pusztán a magas művészetben, hanem a mindennapi élet esztétikumában véli, szeretné, sőt akarja megtalálni. Talán ez az, amit leginkább neofolklorizmus néven szoktunk illetni. Szűken értelmeznénk azonban, ha csak olyan

jelenségekre gondolnánk itt, mint például a néptánc-csoportok munkájára, ez feltétlenül ide tartozik, de nem teszi ki a teljes programot. Egy olyan elképzelés munkál itt, amely szerint a folklór hagyományai alkalmasak arra, hogy mindenki művészetévé váljanak. Ez más jellegű a régi koncepciónál, amelynél még a nemzeti identitás megerősítése volt az elsőrendű feladat.

Én azt hiszem, hogy a folklór jelenlegi népszerűségében a fiatalok között nem pusztán, sőt nem is elsősorban a nemzeti identitás programja munkál. Az is persze, különösen azokban az országokban, amelyekben a nemzeti identitással problémák vannak, és sajnos ez még elég sok országban megtörténik ahol egyes népcsoportok nem érzik magukat biztosítottan nemzeti létükben. Mégis úgy érzem, hogy nem ez a legdöntőbb a folklórnak a mai fiatalok közötti népszerűségében, hanem egy olyan koncepció, amely a művészetet ki akarja ragadni a felső tízezerhez való kötöttségéből, és vissza akarja adni a népnek. És itt egyaránt idézhetjük William MORRIST, TOLSZTOJT, LENINT vagy KODÁLYT. Valamennyien azt mondják, hogy a művészet ne csak egy szűk körű elitnek szóljon, hanem legyen mindenkié, gyökereit eressze az egész népbe, de hogy mindenkié lehessen, ahhoz olyan formákat kell találni, amelyek alkalmasak arra, hogy mindenki, nemcsak a különleges tehetségek tudják egy elfogadható szinten művelni. Ha ehhez keresnek modellt, legjobban a folklórban találják meg, amely évezredekken keresztül biztosította ezt a lehetőséget. A múltba fordulást a haladó mozgalmak a romantika óta hagyományosan negatívnak és reakciónak bélyegzik. Ez az újfajta múlthoz fordulás azonban a múltból nem a reakciós elemet ragadja ki, tehát — MARX szavaival — nem a falusi élet bányászatát, hornírságát, hanem azt a *közösségi jellegét*, amit a modern ipari civilizáció háttérbe szorított.

Ha így tekintjük a folklorizmust, akkor azt mondhatjuk, hogy valamennyire minden művészeti irányzat folklorista, a terjedelme tehát, hogy úgy mondjam, határtalan. Inkább azzal kellene foglalkozni, hogy minek nincs köze a folklorizmushoz a mai kulturális életben. És nagyon keveset tudnánk találni. Megnevezhetnénk SCHÖNBERGET, aki úgy fogalmazott, hogy az ő művészete úgy különbözik BEETHOVENÉTŐL, valamint BEETHOVENÉ a folklórtól, tehát a másodsoros meghaladása a folklórnak. Csakhogy: SCHÖNBERG szerkesztési elveit éppen az szabja meg, hogy olyan hangközöket építsen egymás után, amelyek a folklórban soha, semmilyen körülmények között nem fordulnak elő. Ebben az értelemben ez is folklorizmus, noha negatív folklorizmus. A folklórnak ez a megtagadása tükörképe a felelevenítésre való kísérletnek. Úgy látszik tehát, hogy egyetlen művészeti irányzat sem vonhatja ki magát sem a XX. században, sem korábban az alól, hogy álláspontja, magatartása legyen a folklórral szemben. Ezért ha meghirdetjük a folklorizmus kutatását, akkor majd-hogynem egy totális folklorizmusfogalmat kell kialakítanunk, mert maga a folklorizmus is csak ebben az egészben, csak ebben az egyetemességben, a XX. század művészetének egyetemes fejlődésében értelmezhető helyesen, különben az egész részkérdéssé szűkül, és önmagába zártan nem tárgyalható megfelelőképpen.

Még egy lépéssel tovább szeretnék menni, és ez a folklór két oldalának megkülönböztetése. Definíciós vitáinkban ezt az eddiginél határozottabban kell tudomásul vennünk. Az egyik a folklór és a folklorizmus mint *esztétikai*, a másik mint *szociológiai* jelenség. A vitában jobbra csak az elsőről volt szó, a másodikról csak érintőlegesen, nem elég határozottan. Pedig a kettő nem teljesen ugyanaz. Illusztrálására visszatérnék ahhoz a gondolathoz, amelyet az

előbb a folklór mindennapokban való szerepéről mondtam. És ez a következő: a folklór mint szociológiai jelenség nem pusztán abban különbözik az autonóm művésztől, hogy esztétikai megjelenésében más, hanem *életmódjában* is.

Milyen a folklór eredeti életmódja? Példa gyanánt vegyünk egy hagyományos paraszti közösséget, amelynek van mondjuk száz tagja, és tegyük fel, hogy ebben a közösségben él száz népdal és száz mese. Ebben az esetben nagy általánosságban azt találjuk, hogy a száz népdal és a száz mese kapcsolatban van mind a száz emberrel, tehát olyan struktúrája van az embereknek és a műveknek, amelyben kölcsönösen átfedik egymást. Persze lehetséges, hogy abból a száz emberből háromnak botfüle van vagy érzéketlen a mese iránt, de ez kivételes jelenség. Egészében véve mégis minden népdal és minden művészet: mindenkié.

Ez azonban azt is jelenti, amit a folklórtudományból szintén nagyon jól tudunk, hogy a népdal és általában a művészet nem különül el, nem él külön életet, hanem mindig az élet eseményeibe ágyazódik, megnyilatkozásaihoz kapcsolódik, és róluk tökéletesen leválaszthatatlan. És még többről van szó, mint amit BESSELER mondott, hogy ha a dalt éneklek, akkor a közösséghez tartozom. A nyomorúságos paraszti viszonyok között ennél is többről volt szó. Elénekelni a halott mellett a siratóéneket vagy lakodalomkor a lakodalmast, felhúzni a megfelelő alkalomból a hímzett ruhát, nem valami díszelgés, mint az előkelő urak és hölgyek operaházi látogatása, hanem az „embernek lenni” magatartásának egyetlen lehetősége. Miután az élet olyan nyomorúságos, miután a természettel és a felsőbb emberi hatalmakkal való küzdelem olyan kegyetlen, akkor ember az ember, ha ezt meg tudja tenni. És aki nem tenné meg, nemcsak a közösségből vetné ki magát, hanem valamilyen módon ember mivoltából is ki kellene vetkezni.

A kultúrának az életbe való ez a rettenetes kegyetlen beleszövődése nem ismeretes már a mi civilizációnkban. Valaki igen bölcsen utalt arra a vita során, hogy a szabadidő-kultúra, amelynek részeként most folklorizmussal játszunk, alapjában véve ellentétes a folklór életmódjával. A parasztkörökben nincsen szabadidő-kultúra, mivel nincsen szabadidő sem, illetve ha valamit annak neveznénk, csak utólag nevezhetnénk annak, eredeti formájában semmiképpen sem volt azonos a miénkkel. Ebben az értelemben a kérdés a következő: miután a folklór élete így függött össze az adott közösséggel és az adott társadalommal, akkor vajon hogyan lehetséges a folklór továbbéléséről még beszélnünk is az egvetemes szabadidő-kultúra keretében? Minek kell deformálnia vagy ha nem deformálnia, hanem átformálnia, eseteleg reformálnia a folklórból ahhoz, hogy része legyen a mi mindenképpen más civilizációs szinten álló kultúránknak. Egyáltalában lehetséges-e az a nagyon sokakban ott élő törekvés, utópia vagy illúzió, hogy majdan ismét olyan kultúrája legyen a népeknek és az emberiségnek, amely nem oszlik elit kultúrára és tömegkultúrára, hanem mindenkire el tud jutni. Vajon alkalmas-e a folklór arra, hogy egy ilyen kultúrának a része legyen? Vajon alkalmas-e a folklór arra, hogy betöltse azt a funkciót, amit KODÁLY és BARTÓK és annyian mások tulajdonítottak neki, vagy csak utópia volt az elképzelésük? S ha utópia, akkor is mennyiben jogos, mennyiben termékeny?

Ezt a kérdést persze nem tudjuk megválaszolni, mégis fel kell tenni. Szóval itt egy újabb kanti típusú antinómiához jutunk. KANT azt mondotta például, hogy a művészetről és az ízlésről egyrészt nem lehet disputálni („non es disputandum”), másrészt muszáj róla szüntelenül disputálni. Azt hiszem,

ugyanúgy vagyunk a folklórral. Nem tudunk válaszolni arra (mivel csak a gyakorlat válaszolhat), hogy a folklór betöltheti-e a neki tulajdonított funkciót, de nem szűnhetünk meg gondolkodni. Ebből fakad, hogy egész folklórmozgalmunknak — az én véleményem szerint — van egy velejáró szomorúsága (csak azért nem mondok tragikumot, mert túl szép lenne). Van egy bizonyos szomorúság abban, ahogy ünnepeljük egymást a magunk folklorista törekvéseiben, de gondoljuk csak meg, hogy mindaz a szép, amit mozgalmaink nyújtanak, amit a jelen fesztiválon is bemutatunk, vajon a lakosság hány százalékához jut el, akár csak éppen a Duna-menti társadalmakban. A folklór élő volta a gazdasági fejlettséggel függ össze. A skála a jelenlegi résztvevő országok között Újgát-Németországtól Törökországig terjed, de valamennyien ugyanazon az úton járunk, ezek történelmileg picinyke lépcsők, amelyek nemsokára el fognak múlni, és mind eljutunk egy olyan civilizációs szintre, amelyben a folklórnak hagyományos élete elenyészik. A lakosság hányadrészéhez jut el a mi folklorista folklórnk? Mondjuk tíz vagy tizenöt, esetleg húsz, ennél többhöz semmiképpen sem. És mi a fejlődés íve? Ha visszaemlékszem fiatal koromra (a jelenlevők között is vannak, akik megtehetik), harminc évvel ezelőtt valamennyivel kevesebb volt az arány, de nem sokkal kevesebb. Jogos tehát a kérdés, sőt a kétely is, hogy vajon van-e ennek a mozgalomnak olyan kifutása, hogy átterjedjen az egész társadalomra, vagy pedig csak egyfajta kisebbséget, egy újfajta elitet teremt, amely nem azonos ugyan azzal az elittel, amely a szalonok magányában fogyasztja a magasabb rendű kultúrát, de mégis elit, valamilyen speciális, különálló csoportja a társadalomnak. Van-e valami lehetőség arra, hogy a folklór esetleg az a leendő folklór, amely a mostaniból és a mostani folklórizmusból születik, eljusson az egész néphez? Ez természetesen *társadalmi kérdés*, a társadalom perspektívájának kérdése. Konferenciánk természetesen nem tűzte ki napirendi pontjául a társadalom perspektívájának megtárgyalását, ezért csak utalhatok arra, hogy a folklór perspektívája egyedül ebben az összefüggésben tárgyalható. A kérdés itt az, hogy vajon végleges és visszavonhatatlan-e az a történelmi fejlődés, amely a folklór kulturális struktúráját szétbomlasztotta, és megteremtette a szabadidő kulturális struktúráját. Vajon az iparilag fejlett országok végleges sorsa-e a szabadidő kultúra, vagy sikerül-e olyan kultúrát létrehozni, amely meghaladja a kultúra elsődlegesen szabadidő-fogyasztás-rekreáció-orientációs felfogását? Ezt a meghaladást mi itt, a világnak ezen a táján szocialista kultúrának hívjuk, de akárminek nevezük, egy mindenki számára való magasrendű kultúrára gondolunk. Azon is gondolkoznunk kell, hogy milyen eszközök vezethetnek a megvalósításához.

Ezzel én mintegy kérdőjelekkel vagyok kénytelen befejezni, mert olyan kérdések ezek, amelyekre nem tudunk még, de amelyekre mindenképpen akarunk válaszolni. Mindenképpen azt szeretnénk, hogy a folklór helyet kapjon az új kultúrában, befolyásoló erő legyen a kultúra fejlődésére, és ezen keresztül a társadalom fejlődésére.

Azért kell kérdőjelekkel befejezni ezt a zárszót, mert az élet még nem hozta meg ezeknek a kérdéseknek a megoldását. Legfontosabb volt abban megegyeznünk, hogy mik ezek a kérdések. Ha a kultúrát, benne a folklórt nem elszigetelten, valamiféle díszítménynek, az élet egy külön kis ékességének tekintjük, hanem az emberi, társadalmi lét fontos részének, akkor ezeket a kérdéseket kell feltennünk. Ezért befejezésül nemcsak jó munkát szeretnék kívánni mindannyiunknak, hanem a további években is jó és eredményes kérdezést.

MEINUNGEN ÜBER DEN FOLKLORISMUS

(Zusammenstellung von Kincső Verebélyi und Vilmos Voigt aus den anlässlich der Folklórizmus-Tagung in Kecskemét gehaltenen Vorträgen)

(Auszug)

In der Zeit vom 27. bis zum 29. Juli 1978 fand in Kecskemét eine internationale wissenschaftliche Konferenz unter dem Titel *Folklórizmus einst und jetzt* statt. An ihr nahmen ungefähr vierzig Fachleute aus dem Ausland und ebensoviele aus Ungarn teil. Die an der Konferenz gehaltenen Vorträge und die eingesandten Handschriften wurden in der Reihe *Folklór—Társadalom—Művészet* (Folklore—Gesellschaft—Kunst) des Institutes für Volksbildung unter dem Titel *A folklórizmus egykor és ma. Előadások* (Der Folklórizmus einst und jetzt. Vorträge) I—II, III—IV. in zwei Bänden auf etwa 500 Seiten in Vervielfältigung veröffentlicht. Die im folgenden behandelten Texte wurden aus den zwei Bänden ausgewählt.

Die von Vilmos Voigt geschriebene Studie *A magyarországi folklórizmus jelen szakaszának kutatási problémái* (Die Probleme der Erforschung des heutigen Folklórizmus in Ungarn) kann in der ungarischen Fachliteratur als erste Zusammenfassung des Themas betrachtet werden. Mit diesem Vortrag wurde die Kecskeméti Konferenz eröffnet. Der Verfasser macht Vorschläge, wie man die Erscheinung des Folklórizmus theoretisch klären könnte, er skizziert den Rahmen innerhalb dessen es sich lohnt, die Erscheinungsformen des Folklórizmus zu untersuchen und gibt einen Überblick über die Geschichte der Forschung in Ungarn und im Ausland. Gleichzeitig stellt er sozusagen ein Programm auf, wie man die Forschung des aufgeworfenen Themas in der Zukunft organisieren könne, er umreißt die Grenzen des Forschungsgebietes, die wichtigsten Themen, die zeitlichen Perioden, die gesellschaftliche Richtung der Forschung, sowie ihre hauptsächlichsten Typen und schlägt auch konkrete Zielsetzungen, wie zum Beispiel die Zusammenstellung einer Bibliographie, die Schaffung eines besonderen Archivs und einer Bibliothek usw. vor.

In einer Studie unter dem Titel *A mai csehszlovákiai folklórizmus és regionalizmus közti kapcsolatok szemiotikai aspektusai* (Semiotische Aspekte der Beziehungen zwischen dem Folklórizmus und Regionalismus in der heutigen Tschechoslowakei) untersucht Bohuslav Beneš die Zeichenkomponenten der hergebrachten volkstümlichen Kultur, des Regionalismus und des Folklórizmus im Lichte der Kategorien des Bezeichneten, des Bezeichnenden, der semiotischen Funktion und der Konnotation. Er bestimmt die Hierarchie der Zeichenkomponenten der betreffenden Zeichensysteme, sowie das Verhältnis der Systeme untereinander und im Vergleich mit dem Ganzen der nationalen Kultur.

In seiner Arbeit *Folklórizmus és történelem* (Folklórizmus und Geschichte) kritisiert Utz Jeggle im Zusammenhang mit der deutschen ethnographischen Erforschung des Folklórizmus die einseitige Suche nach Kontinuität. Er betont, daß es bei solchen Forschungen grundlegendes Erfordernis ist, sie vom historischen Standpunkt aus anzugehen. Er analysiert konkrete Beispiele — Eiersuchen zu Ostern, Fasching — aus Kiebingen in der heutigen Bundesrepublik Deutschland und macht darauf aufmerksam, daß man sich bei der Untersuchung der Erscheinungsformen des Folklórizmus nicht darauf beschränken darf, sie bloß zu beschreiben, sondern daß man sich auch für die gesellschaftlichen und geschichtlichen Beweggründe des Folklórizmus interessieren muß.

Den abschließenden Vortrag der Konferenz hielt Iván Vitányi. Er beleuchtete vielseitig die ästhetische Bedeutung des Folklórizmus und seinen sich im Laufe der Geschichte wandelnden ideologischen Inhalt. Iván Vitányi betonte, wie wichtig vom Blickpunkt der zukünftigen Gestaltung des Folklórizmus die gesellschaftliche Rolle ist, die er bei Ausdrückung der nationalen Identität und der Schaffung einer Gemeinsamkeit spielt und aller Wahrscheinlichkeit nach auch in der Zukunft fähig sein wird, zu spielen.

KRÓNIKA

Martin György

A Duna menti Folklorfesztiválról 1968—1978

Bács-Kiskun megye 1978 júliusában hatodik ízben rendezte meg a Duna menti Folklorfesztivált Tolna megye közreműködésével. A népművészet majd minden ágát érintő nagyszabású, csaknem egyhetes fesztiválnak a kalocsai nemzetközi néptánc műsor csak egyik, bár a legjelentősebb, központi eseménye. Mellette népzenei műsorok, a Röpülj Páva körök találkozója, az önkéntes nyelvjáráskutatók és néprajzihonismereti szakkörvezetők tanácskozása, nemzetközi folklorisztikai konferenciák, népművészeti kiállítások, filmbemutatók, gyermektánc fesztivál, népi együttes-vezetők tanfolyama és a Népművészet Mesterei találkozásának műsorai jelentették a két megye nagyobb településein párhuzamosan folyó rendezvényeket.

Az 1968 óta ismétlődő (1968, 1969, 1971, 1973, 1975, 1978) néptánc-fesztivál sorozatnak a célja a tágabb értelemben vett Duna-vidéki, közép-kelet európai népek táncgyománnyának hiteles bemutatása és népszerűsítése. Hazánkban ez az egyetlen fórum, ahol még a hagyományos táncélet természetes keretei között felnőtt paraszttáncosok előadásában jelenik meg a néptánc, és nem a szabad átköltés, a stilizálás egyeduralma a jellemző. Magyarországon az ilyen bemutatók az ötvenes évek derekán megszakadtak, s csak mintegy másfél évtizedes szünet után, Bács-Kiskun megye erőfeszítése nyomán indultak meg újra a táncfolkloort szósznerinti értelmében is vállaló fesztiválok, míg a szomszédos országokban az utolsó három évtizedben folyamatosan, megszakítás nélkül, magától értetődően léteztek. Ma már minden jelentős közművelődési szerv és a népművészettel, néprajzzal foglalkozó tudományos intézmény részese, támogatója, védnöke e fesztiválnak. Az utóbbi években már a TV és Rádió is — több korábbi lehetőséget végleg elszalasztva — figyelemmel kíséri az itt zajló eseményeket, s a legjelentősebb műsorok egyikét-másikát rögzíteni szokta.

A 10 éve ismétlődő fesztiválok legnagyobb eredménye, hogy nagymértékben

serkentette a *hazai parasztegyüttesek, hagyományörző népi együttesek újraalakulását*, s így egyre több, az idősebb nemzedékhez tartozó paraszttáncos jelent meg a színpadon. Létszámában is megnövekedett, olykor 40—60 tagú, több nemzedéket magába foglaló népi együtteseket láthattunk újra a színpadon, mint utoljára az ötvenes évek elején.

A fesztivál egyre inkább *nemzetközivé is szélesedett*. Eddig Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, a Német Demokratikus és Szövetségi Köztársaság, Olaszország, Románia, a Szovjetunió és Törökország csoportjai vettek részt a fesztiválon. A célkitűzést mind több ország kezdi megérteni, s a felsoroltak közül Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország és Románia már valóban a hiteles táncfolkloort reprezentáló jó parasztcsoportokat is küldött, míg a többiek egyelőre még csak az exportképesnek tartott, erősen stilizált, megszokott kommersz néptánc műsoraikkal jelentkeztek.

Az ún. *zsüri* állandó magját a magyar táncfolkloristák jelentették, mely esetenként külföldi szakemberekkel is kiegészült. [Kurt PETERMANN, Leipzig; Grazyna DABROWSKA, Varsó; Maria Jukovlevna ZSORNICKAJA, Moszkva; TAKÁCS András, Bratislava; Sunni BLOLAND, Berkeley; Anca GIURGHESCU, Valeriu VAIDA, Bukarest; Raina KACAROVA, Szófia]. E zsüri a folklor hitelességének fő szempontja szerint értékelte, állította össze a műsorokat, és versenyszerű rangsorolás nélkül, legfeljebb árnyalatnyi fokozatokat érzékeltetve díjazta a táncgyománnyokat híven, hitelesen bemutató együtteseket.

A Duna menti folklorfesztiválok legjelentősebb eredménye a *magyar táncfolklorról* s egyúttal a saját hagyományait ápoló *falusi együttesekről adott helyzetkép*. A következő felsorolás alapján lemérhetjük, hogy az ország mely vidékén elevenebb még a táncfolklor, illetve az is kiderül, hogy a közművelődési szervek hol serkentették

vagy mulasztották el a népművészeti tevékenység kibontakoztatását az elmúlt évtizedben. Képet kaphattunk a hazai *nemzetiségek* örvendetesen megélt kultúrájából. A másik nagy eredmény, hogy megjelentek hazánkban a *szomszéd népek* táncait végre hitelesen reprezentáló együttesek is, s némi betekintést nyerhettünk a *környező országokban élő magyarság* értékes táncincsébe.

Az 1968 óta felvonult csaknem 150 együttesből — emlékeztető dokumentumként — azokat soroljuk fel, amelyek forrásértékű hitelességgel képviselték saját vidékük vagy népi táncgyűjteményeit. Ez a több mint 50 *parasztszociális* (az összes résztvevő együttes kb. 1/3-a) a *néptáncoktatás számára is tudott újat, megörökítésre méltót nyújtani*. Az eddigi néptáncgyűjtések kiegészítéseként a MTA Zenetudományi Intézet Filmarchívuma részére rendszeresen készítettünk *hangosfilm felvételeket*, melyeknek együttes mennyisége már több ezer méter. Az érintett községek nevét tájanként és népenként csoportosítva soroljuk fel:

Rábnoköz: Egyed, Rábaszentmiklós, Sobor, Szany;

Tolna—Baranya: Bogyiszló, Madocsa, Ócsény, Sióagárd, Váralja, Hosszúhetény, Magyarereggy;

Kalocsa-vidék: Drágszél, Kalocsa, Öregcsertő;

Kiskunság: Kunszentmiklós;

Bácska: Bácskertes, Doroszló, Gombos, Horgos;

Felső-Tisza-vidék: Ajak, Nagyecsed, Polgár, Szatmárokörítő;

Bodrognagy-Hegyalja: Alsóberecki, Cigánd, Erdőbénye;

Hegyköz: Nyíri, Pusztafalu;

Felföld: Borzova, Szilice, Almágy, Détéz, Domaháza, Péterfala, Ecséd, Martos;

Székelyföld: Jobbágytelke, Nyárádmagyarós;

Román: Elek, Méhkerék, Keménytelke, Füleháza, Marosújvár;

Bolgár: Sliven, Kacelovo, Raduil;

Szerb-horvát: Gara, Hercegszántó, Rakovce, Sívac, Zentagunaras, Zombor;

Német: Ceglédbercel, Hajós, Harta, Nemesnádudvar;

Szlovák: Maglód, Parchovany, Trecsén, Važec;

Lengyel: Podhale (több községből), Zakopane (Maśniaki, Bachleda);

Török: Istanbul.

A Duna menti Folklorfesztiválokban a *Népművészet Mesterei* is rendszeresen találkoztak. A korábbi, rövid, alkalmi bemutatók helyett ez évben több mint félszáz idős énekes és táncos mester részvételével már olyan többórás műsor összeállítása (BORBÉLY Jolán, MAROSI Júlia) is megvalósul-

hatott, amely három részben, szinte az egész magyar népterület dal- és táncgyűjteményeiről keresztmetszetet nyújtott. A három ízben — Kalocsán, Kecskeméten és Baján — bemutatott *műsorban résztvevő népművészeink szereplésük sorrendjében a következők voltak:*

1. Kalocsa vidéki csárdás és mars: Rideg Ferencné, Szakmár; Vén Ferenc, Drágszél.
2. Uszódi csárdás és gubbantós: Varga Bálint és felesége; Ignác József és felesége.
3. Somogyi népdalok: Tóth Imre, Kisbár-apáti; Tiszlér Antalné, Somogyzsitfa; Sánta Vendelné, Berzence.
4. Baranyai verbunk és csárdás: Józsa Gergely, Balázs Zoltánné, Kozármis-lény.
5. Mezőföldi kanasztánc, ugrós és üvegcsárdás: Ulicza Jánosné; Garbacz Györgyné, Alap; Cecei asszonycsoport.
6. Palóc és szlovák népdalok: Petróczi Andrásné, Karancseszi; Viktor József, Bükkzentmárton; Tomasovszki Mihályné, Szarvas.
7. Dél-alföldi tekerő muzsika: Bársony Mihály, Tiszaújfalu.
8. Apátfalvi csárdás: Kardos István.
9. Nyírségi népdalok: Kurtyán Györgyné; Lázár Mihályné, Nyíradony; Balázs Jánosné, Balkány.
10. Nyírségi csapás és csárdás: Adami István, Juhász Andrásné; Smilek József és felesége, Nagycserkesz-Bundásbokor.
11. Szatmári magyar verbunk és csárdás: Bujáki Gergely, Bíró Lajosné, Murguly Lajos, Szántó Imre, Bíró Sándorné; Nagyecsed.
12. Moldvai csángó népdalok: Simon Ferenc Józsefné, Lészped-Mekényes; Benke Jánosné, Diószén-Szárász; Dávid Illésné, Pokolpatak-Egyházaskozár; Gyurka Rafaelné, Gajcsán-Egyházaskozár; Gyurka Mihályné, Gajcsán-Egyházaskozár.
13. Moldvai csángó furulya zene: Mária György, Klézse-Egyházaskozár; Csobán György, Pusztina-Egyházaskozár.
14. Bihari román münitelu és ardelenescu: Nyisztor György és felesége, Méhkerék.
15. Bukovinai silladri és verbunk: Sebestyén Ferenc, Andrásfalva-Kakasd; Darabos Ambrus, Andrásfalva-Ladomány; Farkas Pál és felesége, Andrásfalva-Véménd; László László, Andrásfalva-Izmény.
16. Maros vidéki pontozó, székely verbunk, maroszekei forgató és csárdás: Karsai Zsigmond és felesége, Székely Zsigmond, Lőrinczéve — Budapest; Fülöp Ferenc, Marosbogát — Budapest; Csombor Endre és felesége, Makfalva — Budapest.

Idős népművészeink műsorának méltó keretet adott az a mintegy 30 budapesti, szegedi, debreceni, pécsi, békéscsabai, gyomai, keszthelyi és kalocsai énekes, táncos és zenész *Ifjú népművész*, akiknek stílusos, kiegészítő illeszkedése a hagyomány utolsó képviselőihez jól megmutatta a folklorizmus egyre erősödő tendenciájának örövendetes hatását is.

Külföldi vendégeink elismeréssel értékelték a kalocsai néptáncfesztivál egyértelmű célkitűzéseit és a következetes megvalósítást. A szovjet, amerikai, német és román zsűritagok az idős és ifjú népművészek műsora kapcsán azt is kiemelték, hogy *a néphagyományok ápolásának „magyar modellje”* eddig talán a legjárhatóbb út a folklór értékeinek korszerű továbbéltetésére. Ez ugyanis elkerüli a szokványos színpadi produkciós szemlélet, de a merev, változatlan formájú hagyománymásolás útvesztőit is. A népművészet tartalmi, formai és stílusjegyeinek alapos megismerésével a városi fiatalok szórakozás, mulatság közben improvizatív módon újraalkotják a táncokat. Ez nemcsak, hogy a legjobban megfelel a folklóralkotások létezési formájának és hiteles előadási módjának, hanem egyúttal magában hordozza a mai fiatalság önkifejezésének s ezáltal a hagyományok korszerű átértékelésének lehetőségeit is.

Az új népzenei és táncház mozgalmunkban kialakult új szemlélet és módszer fokozatos hatása már hazánk határain túl is, nyugat és kelet felé egyaránt megmutatkozik.

A hiteles folklór megismerésére az utóbbi években világszerte növekszik az igény. Kelet-Európa s az egész világ egyre több országában kiadványok, filmek, TV műsorok, valódi folklórfesztiválok és néptánc-klubok szaporodása jelzi ezt az egyre erősödő folyamatot. Nem ellentétes, hanem kiegészítőleg párhuzamos ez a törekvés a táncfolklórt kiindulási alpnak valló stilizáló-fejlesztő irányzatokkal. Az utóbbiak állandó megtermékenyülése, frissen tartása érdekében szükséges az „autentikus vonal” következetes kiépítése és hathatós támogatása.

Köszönjük, hogy Bács-Kiskun megye kezdeményezése nyomán már nálunk is egyévtizedes múltra tekinthetnek vissza a táncfolklórt a szöszzerinti értelmében is vállaló fesztiválok. A kelet-európai népi tánc-kultúra utolsó klasszikus korszakának százzadeleji nemzedékét már nem sokáig láthatjuk táncolni, dalolni. Az elmulasztott alkalmak elsősorban azoknak jelentenek pótolhatatlan veszteséget, akik mint kutatók és alkotók felelősek a magyar és kelet-európai táncfolklór további sorsának alakulásáért.

Verebélyi Kincső

A folklorizmus egykor és ma

Nemzetközi tudományos konferencia Kecskeméten 1978. július 27–29.

A hagyományos paraszti kultúra léte világszerte, különösen pedig Európában egyre viharosabb gyorsasággal szűnik meg, illetve alakul át. E létforma alapjait ugyan többé-kévesb felszámolják, ugyanakkor, sőt talán éppen e tendencia reakciójaként egyre erőteljesebb és tudatosabb a paraszti kultúra által teremtett szellemi javak sorsa iránti érdeklődés. A hatvanas évek elejétől mind Nyugat- mind Kelet-Európában, így nálunk is, nem egy néprajzkutató vizsgálta a hagyományos népi kultúra napjainkban való továbbélésének lehetőségeit, felhasználásának és alkalmazásának új megjelenési formáit. Magyarországon 1977 áprilisában az ELTE Folklore Tanszéken folyt egy szűkebb körű megbeszélés azzal a céllal, hogy a szükségletként már régen jelentkező probléma, azaz a hazai folklorizmus jelenségeinek vizsgálata itthon milyen keretek között, milyen konkrét célkitűzések jegyében képzelhető el. Már ezen a meg-

beszélésen is kiderült az, hogy a folklorizmus jelenségére nemcsak a kultúrpolitikusok, az amatőr mozgalmak irányítói és szervezői figyeltek fel a folklorizmust művelők és élvezők fiatalabb és idősebb generációi mellett, hanem a jelen népi kultúrájának változásait vizsgáló néprajzos szakemberek is. A mind itthon, mind külföldön több oldalról is tapasztalható érdeklődés tette szükségessé olyan fórum megteremtését, amelyen a lehető legszélesebb körben kerülhetett sor a folklorizmus kutatás eredményeinek és problémáinak nemzetközi méretű áttekintésére.

A VI. Duna menti Folklórfesztivál rendezvényeként zajlott le 1978. július 27–29 között Kecskeméten a „Folklorizmus egykor és ma” című nemzetközi tudományos konferencia, amely, úgy tűnik, megfelelt a fent jelzett igényeknek, hiszen több mint tíz országból harminchat külföldi és negyven hazai kutató vett részt mind a tudomá-

nyos tanácskozáson, mind a tanácskozás-hoz illeszkedő egyéb rendezvényeken, illetve fesztivál-programokon. A konferenciát Bács-Kiskun megye Tanácsa, a Népművelési Intézet és az ELTE Folklore Tanszéke szervezte meg az 1978. július 25 – 30. között Bács-Kiskun és Tolna megyék több városában – Kalocsa, Baja, Kecskemét, Szekszárd, Dees, Dunaföldvár – sorra kerülő nemzetközi folklórfesztiválhoz csatlakozva. Az elmúlt tíz esztendő hat fesztiváljához nemegyszer kapcsolódott már kisebb tudományos megbeszélés is, amelyeken vagy a néptáncutatók képviselői vagy a honismereti mozgalom, illetve az önkéntes néprajzi gyűjtés irányítói találkozhatnak egymással. Mind a Duna menti fesztiválok, mind a nemzetközi tudományos élet történetében azonban most került sor először ilyen nagyméretű és gazdag programmal rendelkező tanácskozásra.

A konferencia három napja alatt harminc előadás hangzott el felerészben magyar, felerészben külföldi előadóktól. Noha a konferencia címe jelezte, hogy a folklórizmus nem újkeletű jelenség, érdekes módon a résztvevők többségének mégis inkább a mában tapasztalható események, tendenciák kötötték le a figyelmét. (A magyar kutatók közül egyedül KOVÁCS ÁGNES *Flóri Könyve és a Csemegék* című előadása foglalkozott tizenkilencedik századi témával.)

A bevezető előadást VOIGT Vilmos tartotta a hazai folklórizmuskutatásról, a hangsúlyt inkább a tennivalókra és nem annyira az eredményekre helyezve. Az elmondottakat – a szöveg ugyanebben a számban a teljes terjedelmében olvasható – voltaképpen hosszú távú, jól szervezett kutatás programjának is tekinthetjük. A magyar előadások többsége is, mint ahogyan utaltunk erre, a századunkban Magyarországon megfigyelhető folklórizmus különböző formáival foglalkozott. A folklórizmus szervezett formáinak történetéről, tevékenységéről számolt be VARGA Marianna *A népművészek jogai Magyarországon*, LENGYEL Györgyi *A népi díszítőművészetről a népi iparművészetig* címen. A folklórizmus fellépésének egy-egy konkrét területét tekintették át BÁNSZKY PÁL *A folklór és a XX. század magyar képzőművészete*, BIERNACZKY Szilárd *Neo-etnológizmus az irodalomban és a filmművészetben* és HOPPÁL Mihály *Film és folklór* című tanulmányaikban. SZABÓ László egyetlen tiszazúgi fafaragó szobrainak elemzése kapcsán tért ki a folklórizmusnak mint esztétikai értéknek a problematikájára. Az a tény, hogy a folklórizmus mint társadalmi jelenség milyen nagy erővel jelentkezik napjaink kulturális életében többeket készített arra, hogy felhívják a figyelmet a folklóriz-

muskutatás elméleti apparátusa kidolgozásának szükségességére. BÁTHORY János *Folklór-Folklórizmus-Folklórtudomány*, KÓSA László *Néprajztudomány és közművelődési igények*, ZELNIK József *Túl a folklórizmuson* című tanulmányaira gondolunk itt elsősorban. Mások, például ANDRÁSFALVY Bertalan a fenti jelenség társadalmi funkciójával, ZOLTAI Dénes pedig a folklórizmusnak és kritikájának ideológiai aspektusaival foglalkoztak. VITÁNYI Iván a konferenciát záró beszédében a tudományos kutatás és művelődéspolitikai gyakorlat összekapcsolásának lehetőségeit fejtegette. [Előadása e számban (248 – 254 o.) olvasható.]

A külföldi előadók közül többen beszámoltak a hazájukban tapasztalható folklórizmus formáiról, kereteiről és kutatásának történetéről. A lengyel sajátosságokat JÓZEF BURSZTA poznaeni professzor ismertette a konferencián, a Szlovákiában folyó folklórizmuskutatásról MILAN LEŠČAK a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa, az NDK-ban folyó munkáról Siegfried NEUMANN az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének képviselője tartott beszámolót, a török folklórizmusról, folklórizmuskutatásról Ü. I. NARRATINOGLU ankarai újságíró adott áttekintést. A folklórizmus formáinak értelmezési lehetőségei más és más aspektusból ugyan, de megint csak többeket foglalkoztattak. Folklórizmikus rendezvények, előadások résztvevőinek, nézőinek élménye felől közelítette meg a témát DUNJA RIHTMAN-AUGUSTIN zágrábi folklórista, Hannelore FASSKE a szorb néprajz kutatója, illetve Andreas C. BIMMER a marburgi Philipps egyetem munkatársa, aki a folklórizmus-vizsgálatok módszertani kérdéseire is kitért előadásában. A folklórizmtika hagyományosabb kérdései is szóba kerültek természetesen mai nézőpontból. Példaként erre NINEL S. POLIŠČUK a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Intézetének osztályvezetője *A mai népköltészeti repertoár mechanizmusa és formálódásának útjai* című felolvasását említjük.

Beszámolóinkban nem vállalkozhatunk valamennyi elhangzott előadás, illetve benyújtott kézirat ismertetésére, a kiragadott példákkal a konferencia tematikai gazdagságát akartuk inkább érzékeltetni. Igaz ugyan, hogy éppen a témák sokrétősége miatt érdemi vitákra ez alkalommal nem került sor, de mint a témában rendezett első nemzetközi találkozónak, ennek is az volt a legfőbb célja, hogy a hazai és külföldi folklórizmuskutatásról kölcsönösen tájékoztatást nyújtsunk. Ezt a feladatot, véleményem szerint, a konferenciának sikerült betöltenie.

A konferenciára beküldött tanulmányok, beszámolók a Népművelési Intézet *Folklór – Társadalom – Művészet* című sorozatában *A folklorizmus egykor és ma. Előadások. I–II; III–IV.* címmel két kötetben mintegy 500 lapon sokszorosítva jelent meg, magyarul, illetve az eredeti – angol, francia, német, orosz – nyelveken.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azokat az eseményeket sem, amelyek szorosan összefüggtek a tanácskozás programjával. A konferencia résztvevői megtekinthettek két igen magas színvonalú előadást, 1978 július 27-én Kecskeméten a népművészet mestereinek műsorát, valamint július 29-én Kalocsán a folklórfesztiválon résztvevő legjobb hazai és külföldi táncsoportok bemutatóját. A Magyar Rádió quadrophon bemutatót rendezett MÁDER László – MÁRÁZ László *Palóc lakodalm* című hangfelvételéből. Sor került még folklórtémát feldolgozó hét magyar kisfilm, valamint a képzőművészeti folklorizmus egyik jelentős képviselőjének LESZNAI Annának a képeiből rendezett kiállítás megtekintésére is. (A kiállítás egyébként illeszkedett VEREBÉLYI Kincső *A népművészet felfedezése a századelőn avagy neofolklorizmusunk kezdetei* című előadásához.) A tanácskozás színhelyén elsősorban a résztvevők hozzájárulásával nemzetközi könyvkiállítás jött létre, amelyen elsősorban a folklorizmustémával foglalkozó könyvek, publikációk, hanglemezek szerepeltek. Mindezek a rendezvények hozzájárultak ahhoz, hogy a konferencia résztvevői a folklorizmus sajtóbeli, filmbeli, rádiós, szcenikai, muzeológiai, közművelődési vonatkozásairól is benyomásokat szerezhessenek.

Ami a folklorizmus kutatás további lehetőségét illeti, a konferencia eredményeként igen kedvező helyzet alakult ki. A konferencia záróülésén ugyanis MAJOR Imre, a Bács-Kiskun megyei Tanács elnökhelyettese hivatalosan bejelentette azt, hogy há-

rom év múlva a következő, VII. Duna menti Folklórfesztivál keretében sor kerülhet a következő hasonló, sőt nagyobb méretű nemzetközi konferencia megrendezésére. Ugyanekkor DANKÓ Imre, a Hajdú-Bihar megyei Múzeumok igazgatója is közölte azt, hogy 1979-ben a múzeumi hónapban a debreceni Déri Múzeum rendez kisebb, de ugyancsak nemzetközi tanácskozást a folklorizmus meghatározásáról. Nemzetközi együttműködéssel (Pozsony és Budapest) létrejött a *Folklorizmus-Bulletin* nemzetközi tájékoztató füzet sorozat, melynek számai 1979-től rendszeresen, évente több alkalommal jelennek meg. Ennek a füzet sorozatnak a célja az, hogy információkat és beszámolókat adjon a folklór mai formáinak és a folklorizmusnak a gyakorlati és elméleti megnyilvánulásairól, fesztiválokról, tanácskozásokról, kiállításokról, publikációkról, ezenkívül bibliográfiai és terminológiai áttekintést is szolgáltatson angol, francia, német és orosz nyelven. A Népművelési Intézetben alakulóban van továbbá egy folklorizmus szakkönyvtár – az említett könyvkiállítás darabjai adják ehhez az alapot – valamint egy adattár. Az UNESCO felkérésére 1978. december 14–16. között Budapesten nemzetközi szakértői értekezletre került sor, amelynek témája a fejlett ipari társadalom hatása a szóbeli és hagyományos műveltségre. A hazai folklorizmus kutatás legújabb eredményeiről ez értekezlet számára is készült összefoglaló jelentés.

A kecskeméti folklorizmus-konferencia a folklorizmus kutatás nemzetközi méretű összehangolása terén megtette az első lépést. Ugyanígy kezdeményező módon lépett fel abban, hogy a kutatás és gyakorlat sokrétűen összekapcsolódjon. A magyar kutatás mindkét vonatkozásban elkötelezte magát, nem alap nélkül, és reméljük, nem hiábavalóan.

Kriza Ildikó

A 9. Nemzetközi Balladakutató Tanácskozás

Esztergom, 1978. augusztus 21–23.

A Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore mellett működő Kommission für Volksdichtung ebben az évben kilencedszer ült össze, hogy az európai balladakatalógus, valamint a balladakutatás eredményeit, problémáit megvitassa. Ezúttal hazánk volt a találkozó színhelye, és az MTA Néprajzi Kutató Csoport vállalta a szervezési feladatokat.

A rendszeresen, többnyire évenként megrendezett találkozó következetes programmal rendelkezik. Az európai balladakatalógus szisztémája szerint haladva különböző témákról tárgyalnak. Ezúttal a társadalmi konfliktusú balladák, illetve a ballada, mint a társadalmi konfliktusok tükröződje volt az egyik fő vitatott téma, amelyhez szorosan kapcsolódott a műfaj

társadalmi funkciójának kérdése is. Tíz ország képviselői (Belgium, Dánia, Egyesült Államok, Írország, Jugoszlávia, Kanada, NDK, NSZK, Olaszország és hazánk szakemberei) vettek részt a tanácskozáson, ahol tizenöt referátum hangzott el a három nap alatt, amelyeket a viták tettek teljessé.

A tanácskozás ezúttal először változtatott megszokott munkarendjén, és a klaszifikációs problémákat utoljára hagyva előbb a meghirdetett kérdéskör általános előadásait vitatta meg. KLANICZAY Tibor akadémikus és BODROGI Tibor igazgatóhelyettes megnyitó szavai után elsőként új publikációkról, kutatási eredményekről adtak tájékoztatót egyes országok képviselői (Jürgen DITTMAR, Kríza Ildikó, Klaus ROTH, Stefaan TOP), majd a kanadai folklorikatás kiemelkedő eredménye, Conrad LAFORTE tartotta meg referátumát *The Interest of a Classification According to the Poetics of Oral Tradition* címmel, főleg a francia népdalokból leszűrt tanulságok alapján.

A társadalomtörténet balladai tükröződése több előadás tárgya volt. VARGYAS Lajos általános tanulságokat tartalmazó előadása mintegy vitaindításként hangzott el. Ehhez kapcsolódott Giovanni BRONZINI referátuma a társadalom és a kultúra kapcsolatáról, illetve mindennek az elbeszélő énekekben látható tükröződéséről szolt. Konkrét példákkal rámutatott a szociális elemek kortól függő változására és arra, hogy az előadói környezet megannyi tekintetben rányomja bélyegét egy-egy alkotásra. Így a közvetett tükröződés feltárásával a GRAMSCI-féle elmülethez kapcsolódó tanulságokat tárta fel az olasz anyag ismeretében. Ugyanehez a témakörhöz kapcsolódott Zmaga KUMER előadása a szlovén anyagra támaszkodva, illetve Nives RITIG-BELJAK szerb-horvát gyűjtéseken alapuló referátuma.

A népballada társadalmi funkciója szintén több előadás témája volt. Ezek közül kiemelkedett H. STROBACH előadása, aki valójában a történeti háttér megrajzolásával mutatott rá arra a tényre, hogy egy meghatározott időszak, történelmi kor kedvezett a balladának. Más időszakban az elbeszélőköltszet egyéb ága hódított teret. Mindezt jól igazolta a német népköltszet fejlődéséből vett példakkal. Rokon szempontokat említett KATONA Imre, aki lokális anyag tanulságaira támaszkodva (első sorban a számszerinti gyakoriság súlyát méltatva) végzett mikrovizsgálat tanulságait adta elő.

A balladakutatók találkozójának vizsgálatát maga a rendszerezés. Hogyan, miképp valósítható meg a társadalmi konfliktusokat tartalmazó balladák vagy

epikus énekek klasszifikálása. Ez a gyakorlati szempont egybeesik az európai balladakatalógus készítésének feladatával. A hasonló problematikájú, de eltérő megjelenési formájú folkloranyagban a tájékozódás csak ezeknek a nagy egységeknek kidolgozásával lehet. D. K. WILGUS, aki a bizottság megalakulása óta tevékenyen részt vesz a közös munkában, sőt maga volt az egyik, aki alapvető rendszerezési elvet dolgozott ki, ezúttal a *Thematic units in traditional narrative songs of social conflict* c. előadásában a kitézött napirend céljának megfelelően eredményeket és problémákat sorakoztatott fel. A rendszerezési feladat, jellegeből következően, bizonyos gyakorlati megalkuvásra készítette a szisztéma kidolgozóját, hiszen a balladák, epikus énekek nem a sémák szerint jöttek létre, emiatt sok az átfedés. WILGUS a korábbi elméletét továbbvive az e témakörbe tartozó angol-amerikai balladák mindössze négy fő csoportba sorolta alapvetően az elbeszélés fő témájához igazodva. Elképzelését, valamint az ezen belül adódó vitás kérdéseket a munkaértekezlet vitatta meg. A felvetett gondolatokat új szemponttal egészítette ki J. PORTER, aki zenei sajátosságra, formaalkotó tulajdonságra hívta fel a figyelmet.

A rendszerezés mindig sok vitára ad lehetőséget. A német balladakatalógus e témakörének rendszerezője D. ENGLE az anyagból következő törvényszerűségeknek engedve több — eddig különválasztott — csoportot vont össze, így mintegy közelített a WILGUS-féle elképzeléshez. A bemutatott katalógusrészlettel gyakorlatilag ilusztrálta módszerének helyességét.

A tanácskozáson természetesen sok egyéb kérdés is felvetődött. Így például a *Deutsches Volksliedarchiv* bemutatása azok előtt, akik még nem látták, igen nagy elismerést váltott ki. G. BEUTLER a mexikói korridókról tartott előadásával olyan tényekre hívta fel a figyelmet, amelyek az európai balladakutató munkaközösségtől mindaddig messze estek, noha műfaji vonatkozásban sok megfontolnivalót hordoztak. Teoretikus kérdéseket illetően pedig VOIGT Vilmos záróreferátuma említett olyan alapvető problémákat, amelyekre a kutatásnak tekintettel kell lennie.

Egy háromnapos konferencia minden mozzanatára nem térhetünk ki e rövid beszámolóban, mindenesetre ki kell emelnünk sokszínűségét, munkaértekezlethez illő figyelmességét, a szakembereknek a kérdésre koncentrált egymást segítő vitakészességét, amelyet a Kommissió elnöke, R. W. BRÜDNICH szerencsésen irányított. Jelentős eredményeket tudhat magáénak eddig is a balladakutatók tábora. A rendszeres talál-

kozás, a közös eszmecsere, a gyors információ elősegítette a jobb együttműködést. Munkáját tovább is folytatja. Legközelebb Edinburghban találkoznak, hogy a balladatudatás újabb, szintén általános kérdéskö-

rét, a ballada életfeltételeit, megjelenési módját, egyéb epikus műfajokkal való kapcsolatát megvitassa a különböző népek folklórjából adódó tanulságok alapján.

Varga Marianna

Tanácskozások a népi iparművészetről

Budapest, 1978. június 14–15. és 19–23.

A Népi Iparművészeti Tanács 1978 júniusában ünnepelte megalakulásának negyedszázados évfordulóját. E korszak legkiemelkedőbb népi iparművészeti alkotásaiból a Néprajzi Múzeumban kiállítás nyílt, és bizonyította, hogy az elmúlt 25 év alatt olyan művészeti ág alakult ki, mely része nemzeti kultúránknak, és képes továbbfejleszteni a tárgyi népművészet hagyományait.

A jubileum alkalmából a NIT két konferenciát rendezett: egyet hazai, egy másikat hazai és külföldi résztvevőkkel.

Az első konferencia június 14–15-én a TIT Néprajzi Választmánya és a NIT közös rendezésében mintegy lezárta, összegezte a Népművészeti Akadémia négy éve folyó előadásait. (Az Akadémia egyes évfolyamainak előadásai önálló kötetekben megjelentek, illetve megjelenőben vannak.) Az Akadémia megszervezését is, a konferencia összehívását is az a törekvés vezette, hogy a korunkban szükségszerűen egyre tudatosabbá váló népművészeti—népi iparművészeti alkotómunka számára hozzáférhetővé tegye a néprajzi, esztétikai, művészeti ismereteket. „A népi iparművészet időszéri kérdéseiről” című konferencián mintegy 120 fő vett részt, etnográfus és művészettörténész szakemberek, valamint a népi iparművészet munkájának szervezői és alkotói, 17 népművészeti szövetkezet elnöke, 26 „népművészet mestere” és népi iparművészek.

BALASSA Iván bevezető előadásában a *Népművészet — iparművészet — népi iparművészet* kapcsolatát elemezte. Hangsúlyozta, hogy a továbblépéshez mind az egyéni alkotás, mind a sorozatok készítése területén közelíteni kell az iparművészek alkotásmódjához. Ennek érdekében a népi iparművészeknek egyre inkább tanult művészekké kell válniuk, és a népi díszítőművészet hagyományain túl jártasságot kell szerezniük a művészetelméletben, esztétikában is. Ehhez a jelenleginél szervezettebb oktatásra volna szükség, egészen főiskolai szintig.

CSORBA Géza korreferátuma a népművészet helyével foglalkozott művészeti életünkben, és arról az inspirációról szólt, amit a modern művészeti mozgalmak merítettek a népművészetből. VITÁNYI Iván azt vizsgálta, hogy a népzene továbbélésének, továbbfejlesztésének modellje miképpen volna alkalmazható a tárgyakat formáló népművészetre. SZABOLCSI Hedvig az iparművészet oldaláról közelített a tárgyi díszítőművészet problematikájához, kiemelte a népművészet jelentőségét iparművészetünk múltjában és jelen törekvéseiben. KRESZ Mária személyes hangú visszaemlékezésében mutatott rá az elmúlt 25 év számos értékes kezdeményezésére, jó alkotására, a részben már kihalt népművészeti ágak felélesztésében.

A tanácskozás másnapján dr. NAGY Lászlónak, a HISZÓV és a NIT elnökének beszédében a megtett út áttekintése és az elért eredmények számbavétele mellett ugyancsak a jövő feladatainak kitézéséről esett szó. Megemlékezett azokról, köztük a konferencia számos résztvevőjéről, akik formálói és munkatársai voltak az elmúlt 25 évben a magyar népi iparművészet újjászületésének.

Az előadást BODROGI Tibor, FÜZES Endre, LENGYEL Györgyi és VARGA Marianna korreferátumai egészítették ki. FÜZES Endre kiemelte a tájházak jelentőségét a népi kultúra emlékeinek helyszíni megőrzésében, bemutatásában. Az elhangzottakat számos hozzászólás követte. BAKAI Erzsébet az Iparművészeti Főiskola részéről támogatta a magas szintű, a főiskoláig terjedő oktatás megszervezését. KODOLÁNYI János és KURUCZ Bertalan a múzeumok jókívánságát tolmácsolták, és együttműködési szándékukat fejezték ki.

A magyar tanácskozást 1978. június 19–23. közt a Szocialista Országok Népművészeti Munkacsoportjának II. értekezlete követte. A Munkabizottság 1977 szeptemberében Krakkóban megkezdte a különböző szocialista országok népi iparművészetét irányító szervek rendszeres tapaszt-

talateseréjét, és programot dolgozott ki arra, hogy további értekezleteken hogyan vitassák meg, hangolják össze elvi álláspontjukat. E terv szerint a budapesti értekezleten a népművészeti, népi iparművészeti alkotómunka különböző szintjeinek a megkülönböztetése, az egyéni alkotás és a szériatermék elkülönítése volt a vita tárgya. Ez elméleti, fogalmi kérdés, de gyakorlati, szerzői jogi oldala is van.

A konferencia lengyel, cseh, szlovák, szovjet és magyar résztvevőit dr. NAGY, László, a NIT és a HISZÖV elnöke köszöntötte. Rámutatott, hogy valamennyi szocialista országban messzemenően hasonló problémák merülnek fel a népművészeti és háziipari tevékenység szervezésében, ezért megvan a lehetősége, hogy megoldásukon közösen fáradozzunk. A Munkacsoport elnöke mg. T. WIECKOWSKI, a lengyel küldöttség vezetője, a Cepelia elnöke, hangsúlyozta, hogy ha részben eltérő módszerekkel is, valamennyi szocialista országban részben a hagyományok feltárására, megőrzésére töreksenek, részben pedig a népművészet formáinak az új, korszerű tárgyi környezetbe való beillesztésére.

Maguk az egyes referátumok a népművészet, népi iparművészet kiemelkedő

alkotóinak a megkülönböztetésével, lehetőségeinek és jogainak biztosításával foglalkoztak, továbbá általában a kézműves termékek és ezen belül az egyéni művészi alkotások jogi és kereskedelmi védelmével. A kérdéskörrel általánosságban szólt BALLASSA Iván. Tadeusz WIECKOWSKI a kézműipari termékek védjegyekkel való ellátásáról szólt. Dr. KERESZTES György ehhez kapcsolódó korreferátuma a népi iparművészeti termékek magyarországi védelmét ismertette. VARGA Marianna és MARIA SYKOROVA a Népművészet Mestereinek magyarországi, illetve csehszlovákiai elismerésével, alkotásaik megbecsülésével foglalkozott.

A tanácskozás résztvevői megtekintették és megvitatták a *A magyar népi iparművészet negyedszázada* c. kiállítást a Néprajzi Múzeumban. Ellátogattak Hevesre és az egri Népművészeti Szövetkezetbe, tanulmányozták a szövetkezetek gyűjtő, kutató, feldolgozó munkáját. A Munkacsoport legközelebbi összejövetelét 1979-ben Pozsonyban tartja. Folytatni fogja az alkotó egyéniségekkel, az egyéni és szériatermék megkülönböztetésével és márkázásával kapcsolatos, Budapesten megkezdett eszmecsere.

Danuta Tytkowa

Új lengyel néprajzi összefoglalás

Hosszú évek óta nyilvánvaló, hogy égető szüksége van egy új elméleti és módszertani alapokra épülő, a jelen korban bekövetkezett politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásokat figyelembe vevő összefoglaló mű elkészítésére Lengyelország néprajzáról. Az új összefoglalás kérdését számos alkalommal megvitták a szakemberek, főleg a Lengyel Tudományos Akadémia és az egyetemek kutatói. A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézete határozatot fogadott el egy ilyen mű előkészítéséről és kiadásáról. Feladatává tette a mű szerzőinek azt is, hogy állást foglaljanak a lengyel néprajz korábbi irányzataival kapcsolatban, amelyek alapján az egykori kézikönyvek és szintézisek létrejöttek, s ugyanúgy a háború utáni eredményekkel kapcsolatban is, mivel — mint azt A. KUTRZEBA-POJNAROWA írja az I. kötet bevezetésében — „az ország új politikai, társadalmi és gazdasági helyzetében napjaink változó kulturális valóságának új szemléletmódja alakult ki ...”.

1976-ban megjelent a *Lengyelország néprajza* c. összefoglalás első kötete. Létrejöttét a Lengyel Tudományos Akadémia, az egyetemek és múzeumok kutatóinak, dolgozóinak számos vitája előzte meg. Mint már említettük, a vállalkozást a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézete kezdeményezte, magát a szerkesztés munkáját az Intézet Néprajzi Kutatócsoportjában végezték, a mű a *Biblioteka Etnografii Polskiej* (A Lengyel Néprajz Könyvtára) c. sorozat 32. köteteként jelent meg, dr. Maria FRANKOWSKA professzor szerkesztésében. A szerkesztő bizottság tagjai: Maria BIERNACKA, Bronisława KOPCZYNSKA-JAWORSKA, Anna KUTRZEBA-POJNAROWA és Wanda PAPROCKA. A szerkesztőségi titkár tisztségét Mirosława DROZD-PRASECKA töltötte be. Az egyes fejezetek szerzői a LTA Anyagi Kultúra Története Intézete Néprajzi Kutatócsoportjának tudományos kutatói és más, lodzi, krakkói, varsói és wrocławai tudományos intézmények dolgozói.

A szerkesztők alapelveként tüzték ki,

hogy az egyes problémák elemzésében, a jelenségek tárgyalásában megmutatkozzon az adott társadalom kulturális rendszerének funkcionálása meghatározott időben, valamint a bekövetkező változások folyamata, a meghatározó tényezőket figyelembe véve. Mind a leírásnál, mind a kulturális változás értékelésénél és mechanizmusának bemutatásánál egyezményes kiindulópontul a XIX–XX. század fordulóját, e korszak területileg differenciált népi kultúráját fogadták el. Így tehát az egyes problémák, a népi kultúra különböző területei két síkban kerülnek bemutatásra, és pedig a XIX–XX. század fordulójának szinkronikus képében és a XX. század kezdetétől napjainkig végbement kulturális változások diakronikus ábrázolásában.

Az egyes témák feldolgozásához különböző intézmények kutatási eredményeit használták fel, s azok bemutatásánál törekeltek az anyag összefoglalására általánosabb kategóriákba.

Az összefoglalás — *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej* (Lengyelország néprajza. A népi kultúra átalakulása I. kötet.) Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdansk 1976. 589. l. — első kötete három részből tevődik össze. Az első rész szerkesztője Anna KUTRZEBA-POJNAROWA professzor, ugyanő írt a kötet elé bevezetést. Az első cikk: *A népi kultúra az eddigi lengyel néprajzi munkákban*, a népi, a paraszti és a nemzeti kultúrára — mint a néprajzi kutatás tárgyára — vonatkozó nézeteket és ezek értékelését tartalmazza. A következő: *A lengyel paraszti kultúra történeti alapjai*, — Kazimierz DOBROWOLSKI munkái nyomán az uralkodó osztályok és a parasztság kultúrája történetét és elméletét tárgyalja, valamint a lengyel falu kulturális arculatának kialakulását a XIX–XX. század fordulóján. Maria DOBROWOLSKA tanulmánya (*A földrajzi környezet és a települési folyamatok hatása a kulturális differenciálódás alakulására*) Lengyelország földrajzi értelemben vett területének legfontosabb jellemzőit mutatja be, a természetes környezetet s annak kultúrtájává való átalakulását. Józef GAJEK a Lengyel Néprajzi Atlasz anyaga alapján megpróbálja rekonstruálni az ún. hagyományos paraszti kultúra bizonyos elemeinek táji differenciálódását a századfordulón s ennek korábbi előzményeit (*Lengyelország területének etnográfiai tagoltsága*).

Mint a fentiekből kitűnik, a *Lengyelország néprajza* c. összefoglalás első része, amelynek címe: *A népi kultúra kialakulásának folyamata a korábbi és jelenkori kutatások fényében*, a kultúra alakulásának és differenciálódásának történeti és természetes hát-

terével, földrajzi meghatározóival foglalkozik, azokkal a tényezőkkel, amelyek jelentős mértékben hatottak a falusi kultúra hagyományos modelljének alakulására.

A második részt Bronisława KOPCZYNSKA-JAWORSKA docens szerkesztette, címe *Termelés és fogyasztás*, s a falusi lakosság gazdasági tevékenységének két típusával, az elsajátító és termelő tevékenységgel foglalkozik.

A szélesen értelmezett termelési problematikából Witold Nowosz bemutatja a századforduló paraszti gazdaságának képét (*Földműves és állattartó tevékenység*), mint azt a szerző hangsúlyozza: táji tagoltságában, törekedve a növénytermelésben és állattartásban beállott változások megragadására, miközben a hagyományos földművelés és állattartás egyes formái fennmaradtak. Az új eszközök, szerszámok és technikák adaptációjának folyamatát bemutatva, a szerző törekszik a közülük való választás motívumainak megállapítására, s egyben rámutat az átadás csatornáira is. A továbbiakban Wanda PAPROCKA foglalkozik a háziipar és falusi kisipar kérdéseivel (*Háziipar és kézműipar*). A fő hangsúlyt a gazdasági és kulturális téren való kölcsönös függésre helyezi, s kiemeli a kisipar szerepét a falusi lakosság háztartási és gazdasági szükségleteinek kielégítésében. Figyelmet fordít a tevékenységek kiegészítő foglalkozás jellegére is. A fejezet második része — az elfogadott felépítési rend szerint — a változások kérdésével foglalkozik. E folyamat körülményeit tárgyalva, a szerző vizsgálja a fogyasztási szükségletek és lehetőségek hierarchiájának változásaiból adódó átalakulást, valamint az utóbbinak a makrostruktúra általános gazdasági és politikai változásaival való összefüggését.

A javak társadalmi cseréje és a kereskedelem kérdései átvezetnek a fogyasztás bemutatásához. Edward PIETRASZEK a problematikával kapcsolatban a csere fajtáit és az azokat alakító tényezőket tárgyalja (*A használati javak cseréje. Kereskedelem*). Különös figyelmet szentel a változás folyamatában az önálló gazdálkodás kihalásának, visszaszorulásának és a pénzfalura áramlásának, vagyis annak, hogy a város és falu, a mezőgazdasági és ipari termelés kölcsönös egymásrautaltsága miképpen alakult át. A szerző hangsúlyozza a kereskedelem társadalmi-kulturális szerepét.

A fogyasztás problematikáját néhány kiválasztott terület, nevezetesen az építkezés, lakberendezés, táplálkozás és viselet példája világítja meg (Maria GŁADYSZOWA: *Építkezés*, Danuta TYLKOWA: *A lakás berendezése*, Anna KOWALSKA-LEWICKA — Zofia SZROMBA-RYSOWA: *Táplálkozás*, Krystyna HERMANOWICZ NOWAK: *Viselet*).

Az egyes cikkek szerzői annak megállapítására törekcszenek, hogy milyen helyet és funkciót töltött be a fogyasztás adott területre a falu kulturális folyamatának egészében, továbbá mi volt a fogyasztási rendszerek változásának iránya és regionális, valamint országos méretekben való meghatározottsága.

A *Lengyelország néprajza* c. összefoglalás harmadik része *A falu társadalmi élete* általános címet viseli, szerkesztője Maria BIERNACKA docens. Mint az előző részekben is, e téma lényeges kulcskérdései kerülnek elemzésre. A lokális társadalmakat József BURSZA térbeli-történeti megvilágításban mutatja be (*Lokális társadalmak*), figyelembe véve a közigazgatási beosztást, a közigazgatási egységek és a népesség tényleges eloszlása közötti különbségeket, a demográfiai viszonyokat, a társadalmi struktúrát, a szomszédsági együttműködést, a tekintélyek (pl. egyház) szerepét. Megismerkedünk a jelen korban végbement változásokkal s az azokat meghatározó körülményekkel, különösen a társadalmi-foglalkozási struktúra átalakulásának s a falusi lakosság tudati változásainak hatásával. A következő tanulmány a családdal foglalkozik (Stawoj SZYMKIEWICZ: *Család*), tárgyalja a rokonsági rendszereket, a család struktúráját és funkciót. További tanulmány (Kazimiera ZAWISTOWICZ-ADAMSKA: *Társadalmi kötelek a lengyel falu különböző*

társadalmi-gazdasági rendszereiben) foglalkozik a társadalmi kötelekkel s az azokat meghatározó tényezőkkel. Ezek között a legfontosabbak közé tartozik a társadalmi és gazdasági együttműködés, ez — a szerző állítása szerint — érvényesül egy-egy közösség életének minden területén. Az összefoglaló mű harmadik részében végül néhány tanulmány foglalkozik a közoktatás és népművelés rendszerével s a falusi társadalomban betöltött szerepével (Maria BIERNACKA: *A népművelés rendszere és a falusi társadalom*), a falusi hatóságokkal és tekintélyhordozókkal (Edward PIETRASZEK: *Hatalom és tekintély a falusi társadalomban*), valamint a falusi települések gazdasági és társadalmi, foglalkozási differenciáltságával (Edward PIETRASZEK: *Földműves-munkás és földműves-szolgáltató falvak és települések*). Mint az előző részekben is, itt is a századforduló a fejtegetések kiinduló pontja, a végbement változásokat viszont a lehetőség szerint regionális különbözőségeikben törekedtek a szerzők bemutatni.

A *Lengyelország néprajza* első kötete gazdagon illusztrált, és bibliográfia egészíti ki.

A második kötet, amelybe többek között a hiedelmek, népi tudás, szokások, továbbá a művészeti kultúra (képző- és díszítőművészet, zene, tánc, szövegfolklor) feldolgozása kerül, a közeljövőben jelenik meg.

Szabó Máttyás

„Kultúra-kommunikáció”

XXI. Északi Néprajzi Kongresszus, Hemse (Svédország), 1978. június 12—15.

A skandináv és mindenekelőtt a svéd néprajzot nehéz összefoglalóan jellemezni. Egyfelől megállapítható, hogy a néprajznak mint tudományágnak a tekintélye, népszerűsége sohasem állt olyan magasan, mint az elmúlt években. Ezt fejezi ki az egyetemi hallgatóság számszerű megoszlása a bölcsészettudományi karokon: a 4 svéd egyetemen jelenleg közel ezren hallgatnak néprajzot, a néprajzból doktorátusra készülőök száma pedig jóval felülmúlja a százat. A könyvkiadók aggodalmaskodás nélkül vállalkoznak néprajzi témájú munkák megjelentetésére: az ilyen könyveknek biztos és lelkes olvasótáborra van Svédországban — épp úgy, mint az elmúlt évtizedben a legtöbb európai országban. A szak iránti érdeklődésből a néprajzi kutatás vitalitására lehetne következtetni éppen Svédországban, melynek néprajztudománya évtizedeken keresztül több tekintetben is ve-

zető pozícióra tett szert az európai etnográfiaiban. Módszereket, kutatási modelleket illetően mind a mai napig sok európai országban emlegetik a „svéd iskolát”. Magában Svédországban azonban az elmúlt 15 évben gyökeresen megváltozott a helyzet. A korábban monumentális terveken dolgozó kutatógárda sorai megritkultak, a klasszikus témák hosszú távú kutatása megakadt, és az 1960-as évek elejétől nyugtalan útkeresés vált jellemzővé. Az 1960-as évek közepén a szociológiától és a szociálantropológiától ihletett jelenkutatást tekintették sokan központi feladatnak, és a kutatás súlypontját az agrárkörnyezetekből áthelyezték a városokra. Valószínűleg ez lehet a magyarázata annak, hogy az akkor igen divatos strukturalizmusnak szinte semmi hatása nem volt a svéd néprajzra.

Az útját, céljait kereső északi néprajz törekvéseinek megítélésére adnak alkalmat az Északi Néprajzi Kongresszusok. Ezeket az összejöveteleket általában kétévenként rendezik, a részt vevő országok — Dánia, Norvégia, Svédország, Finnország — váltakozva töltik be a házigazda szerepét. Az utolsó egy-két évtizedben több összejövetelnek központi témát adtak, de nem mindegyiknek. Emlékezetes hatása volt például az 1959-ben Turkuban tartott kongresszusnak, mely Sigfrid SVENSSON professzorral az élen a paraszttársadalom felbomlásával foglalkozott. Ezek a kongresszusok jelentik szinte az egyetlen alkalmat, amikor a hatalmas északi térben szét-szórta tevékenykedő etnográfusok egyáltalán látják egymást, találkozhatnak. A kongresszusok épp ezért népesek, az idei, a Gotland szigetén fekvő Hemse-ben rendezett összejövetelen is kb. 180 kutató volt jelen, közöttük mintegy 80 svéd szakember. (Talán érdemes megjegyezni, hogy ezek a kongresszusok szorosan professzionális jellegűek, kizárólag a szaktudomány művelőit gyűjtik össze — eltérően például a Magyar Néprajzi Társaság amatőrök és érdeklődők számára sokkal nyitottabb rendezvényeitől.)

Az északi néprajzra jellemző új megközelítési módokkal való kísérletezés összefüggésében lehet értelmezni az ideit, 1978. június 12–15. közt tartott kongresszus témaválasztását. Ez alkalommal Svédország volt a vendéglátó, a központi téma kitézése a svéd előkészítő bizottságra hárult, élen Nils-Arvid BRINGÉUS ludi professzorral. Választásuk a kultúra-kommunikáció széles témakörére esett. A magyar néprajzi szakközönség számára nem szükséges hangoztatni, hogy napjainkban a kommunikáció-elmélet fogalmaival és módszereivel ha gazdagítani lehet is, de forradalmasítani aligha a néprajzot.

A kongresszus előadásai a néprajz klasszikus témarendje szerint oszlottak meg. A kommunikációs szemléletmódot a szerzők különböző értelmezéssel és eltérő súllyal alkalmazták. Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy minden kulturális megnyilvánulás elemezhető a kommunikációs elméletek fényénél, beláthatjuk, hogy az előadók nagyobb fáradtság nélkül be tudták illeszteni mondanivalójukat a kongresszus általános keretébe. Valójában az előadások egy része meg sem közelítette a kommunikációs szemléletet, annak ellenére, hogy terminológiájába fölvetett e témakörbe tartozó kifejezéseket. Az előadások témái sem voltak meglepően újak. A szakon belül szinte senki sem foglalkozott kommunikációs kutatásokkal — e tekintetben legföljebb a dán kollégák jelentettek

kivételt —, így általában mindenki saját, jól kipróbált témáival lépett fel, amit a kongresszus profiljának megfelelően fűszerezett.

Bevezető előadásában BRINGÉUS abból indult ki, hogy a kultúrát egyfajta kód-közösségként lehet felfogni, az etnográfus feladata így részben a kódok tolmácsolása, részben annak a kutatása, hogy a kommunikációs folyamatban résztvevőknek mi a kompetenciája. Az egyének, csoportok számára a kulturális kód megválasztása épp olyan jelentős, mint a nyelv megválasztásé. A kultúrát jelrendszerként ragadva meg, a néprajzi kutatás új problémákat közelíthet meg. A kommunikációs folyamat szinkronikus is, diakronikus is, a kommunikációs szemlélet nem jelenti tehát a néprajzi kutatás történeti jellegének megtagadását. A társadalmi tényezők azonban fokozottabb jelentőséget kapnak, mivel minden kultúra-kommunikáció sajátos társadalmi összefüggésekben történik. A kommunikációs szemlélet érvényesítésének egyik pozitív következménye lehet a folklór és a néprajz közötti új áthidalása. A folklór nemcsak verbális, az anyagi kultúra pedig nemcsak non-verbális kommunikáció. A kommunikációs szemléletből munkaeszközt kell formálni, mely segítheti a kutatót, hogy a tárgy, a szó és a cselekmények mögött megtalálja az embert és a különböző társadalmi kapcsolatokat. A néprajz központi feladatai között mindig is ott volt — fejtette ki BRINGÉUS — a kulturális reperoárók feltárásán kívül a megértés, értelmezés és a tolmácsolás igénye is. A kultúra-kommunikáció néprajzi kutatása képesítheti a szakembert, hogy megértse az egyének és a csoportok (a társadalmi rétegződés és foglalkozási tagolódás, etnikus hovatartozás szerint elkülönülő csoportok, korosztályok stb.) közötti különbségeket, és feltárja azokat az okokat, amelyek gátolják az emberek között a megértést és az érintkezést.

Az előadásokat követő viták azonban megmutatták azt is, hogy a kommunikációs modell alkalmazása nem csupán azért kérdéses, mert a szakemberek többsége számára még új, hanem azért is, mert fogalmai elmosódtak, és könnyen alkalmat adnak tetszetős fogalmak légiures térben való tologatására. Ilyesmit lehetett érezni már az első előadásban, amit C. BREGENHÖJ dán folklorista tartott *Jelkényelv és tömegkommunikáció* címmel. A szemantika és a szemiotológia fogalmaiból és terminusaiból konstruált gondolati építményeit a legtöbben hűvösen fogadták. A norvég R. KVIDELAND *Hagyományozás és kulturális belenevelődés* címen beszélt a „Kommunikáció, mint folyamat” című szekcióban. A ha-

gyományokba való belenevelődés az egyént fokozatosan integrálja egy kulturális örökségbe. KVIDELAND előadásában végigvezetett azokon a műfajokon és kulturális területeken, amelyeken egy gyermek nevelése során végigküzdi magát, hogy egy kulturális repertoárt elsajátítson.

Élénk vitára adott alkalmat J. FRYKMAN előadása: *A rítus, mint kommunikáció*. FRYKMAN a rítust úgy definiálta, mint megismételhető szimbolikus cselekmények összességét, melyek valamely meghatározott üzenetet továbbítanak. E megfogalmazás szerint a hagyományos szokások, az év és az emberi életpálya jeles napjaihoz kapcsolódó szokások szintén a rituális viselkedés körébe tartoznak. A rítus egyfelől a történeti hagyományban, másfelől a jelen társadalmi struktúrájában gyökerezik. A rítus kommunikációs jellege abban áll, hogy tükrözi a társadalmat: a rítus megerősíti azt, amit már egyébként is tudunk. A rítusok kutatása így egyúttal a társadalom kutatása. A rítusok nyelvét azért is fontos tanulmányozni, mert ezek az embert többé-kevésbé öntudatlanul manipulálják. Az egyének és a csoportok egymáséttól eltérő rítuscselekményekkel tájékoztatják egymást. Az egy-egy csoportra jellemző rítuskomplexumot FRYKMAN „rítusprofil”-nak nevezi. A parasztok rítusprofilja inkább az év szokásaihoz igazodott, a városi, polgári kultúráé inkább a szociális viszonyokhoz.

Az anyagi kultúra és a folklorisztika témái két további szekcióban kerültek sorra. A „Tárgy, mint jel” szekció egyik előadását A. L. Gjesdal CHRISTENSEN tartotta *Lakás* címmel. Otthonunk minősége, tárgyvilágának összetétele kifejezi helyünkét a társadalom felépítésében és a termelés struktúrájában. E viszony tükröződését meg lehet találni az épületekben, a méretezésben, az alaprajzban stb. A lakás nyilvánítja a csoporthoz való tartozást, mivel lényegében minden lakás csoportnormákhoz igazodik. Az évtizedünkre Északon igen jellemző családi ház a familizmus ideológiáját juttatja érvényre egy meghatározott életstílus keretében. (Itt megjegyzendő, hogy az 1960-as években a svéd lakástermelésnek még mintegy 80%-át bérházak tették ki, az 1970-es években azonban az összes lakásépítés 70%-a családi házak formájában történt.) Jól meghatározható életstílust fejezett ki a korábbi polgári lakás három utcai szobás beosztása, melyben a lakás használata, a szerepkörök térbeli elosztása tükrözte a benne lakók társadalmi szerepeit.

A finn Bo LÖNNQVIST azon kevesek közé tartozik az északi etnográfusok közt, aki már 1972-ben megjelent doktori mun-

kájában közel állt a kommunikációs modellhez. Most *A ruha szimbolikus értékei* címen tartott előadást. Társadalompszichológiai fogalomrendszerből kiindulva világította meg példákkal a szimbolikus interakciót. Miképpen válnak látens értékek nyomatékoská, hogyan változnak az értékek szerepkörök felcsereselésével. Példái azt a bonzólult hálózatot világították meg, amellyel a ruha, a nyelv és az identitás kérdései egymással összefüggenek.

E sorok írójának jutott feladatául a tárgyi kultúra kommunikációs lehetőségeinek a megvilágítása. Két feltevéseből indultam ki: 1. Az a mód, ahogyan az emberek a rendelkezésükre álló anyagi eszközökkel bánnak, egyúttal életük berendezésének, életvitelüknek a módja is, 2. a tárgyak használata (amelyeknek megszerzése az egyén költségvetésének jelentős részét teszi ki), tükrözi az ember társadalmi pozícióját és egyéniségét — ezzel a tárgyak fontos szerepet töltenek be a kommunikációs folyamatban. Ezért fontos a tárgyhasználat rejtett struktúrájának a feltárása, amit a tárgyak különböző életfolyamatain (fizikai, gazdasági és lélektani folyamatokon) át közelítettem meg. Igen nagy a hasonlóság a nyelvi kommunikáció és a tárgyak birtoklásán, használatán keresztül történő kommunikáció között.

A kongresszus utolsó szekcióját („Kommunikáció és környezet”) Åke DAUN előadása vezette be: *Kulturális közösség és lokális integráció lakóterületeken*. A nyelvet, valamint a többi kulturális jegyet az emberek általában, mint egy-egy csoporthoz való tartozás kifejezését tolmácsolják. A lakás típusa nagyban befolyásolja az egyének és a csoportok egymással való érintkezésének a lehetőségeit. A soklakásos, nagy lakóépületekben az emberek kulturális tekintetben heterogének. A különbségeket többféle módon lehet közvetíteni: a köszönés módjával, a ruházatkodással és más különbségekkel, beszédmodorral stb. Kapcsolatok megalapozására ez a környezet kevésbé alkalmas: az egyén nem kíván átlépni bizonyos határokat az érintkezés érdekében. Ami kontaktus előfordul, az inkább alcsoportokon keresztül történik: kisgyermekes családok, bevándorlók, egymás mellett lakó munkatársak stb. között. Fordított a helyzet a családi házak övezetében — nemcsak azért, mert a lakosság itt homogénebb, hanem azért is, mert a kapcsolatok megteremtésének lehetőségei kedvezőbbek. A lakás, az autó, a kerti szerszámok birtoklása beszélgetésre ad alkalmat, ami hozzásegít a közösség kialakulása nehézségeinek fel számolásához.

Az utolsó előadás, J. PÄNTIKÄINEN: *Egyén, világkép és környezet* — csak lazán

kapcsolódott a kongresszus profiljához. A kommunikációs szemlélet indirekt módon érvényesült a címben megadott tényezők kölcsönös egymásrahatásának vizsgálatában. PÄNTIKÄINEN rámutatott arra, hogy a kultúranropológiában a „kultúra és személyiség” irányzat elsősorban a kultúrának az egyénre gyakorolt hatását tartotta szem előtt, ezzel szemben a biográfikus, az egyénből kiinduló szemlélet háttérbe szorult. A szerző egy többdimenziós kutatási modell alkalmazásának lehetőségeit mutatta be adatközlője, a folklorisztikában ma már legendás hírvű Marina Takalo példáján.

Kresz Mária

„Folklor tanulmányok a huszadik században”

Az angol „Folklore Society” százéves fennállását ünneplő nemzetközi konferencia.
London, 1978. július 17–21.

A százéves „Folklore Society” alapításának évfordulóját nemzetközi konferenciával ünnepelte meg. Huszonhárom országból több mint száz résztvevőt hívtak meg, az előadások száma meghaladta a hatvanat. A konferencia színhelye a Windsor közelében levő Royal Holloway College volt, viktoriánus stílusban épült imponáló egyetemi kollégium. Számos kiadvány jelent meg az évforduló tiszteletére, és a Times irodalmi melléklete az angliai folklór történetével foglalkozott, vezércikket közölt Richard M. DORSONtól a brit folklór alapítóirol. (*The founders of British Folklore. The Times Literary Supplement*, 1978. július 14. 786–787.) DORSON professzor Bloomingtonban, az Indiana egyetem tanársegítője, Stith THOMPSON tanítványa és utódja, az angol folklór történetével foglalkozó több munka szerzője (*The British Folklorists. A History.; Peasant Customs – Savage Myths* – tudománytörténeti szöveggyűjtemény). Mielőtt a konferencia előadásairól, tanulmányairól szólnánk, DORSON fent idézett tanulmánya nyomán az angol folklór történetét vázoljuk.

A „folk-lore” szó Angliában született, William JOHN THOMS javasolta e kifejezést 1846-ban a „popular antiquities” – „népies régiségek” helyett. THOMSNak az volt az ambíciója, hogy a GRIMM testvérekhez hasonlóan a régi britek ősi mitológiáját rekonstruálja (mint nálunk IPOLY Arnold). 1876-ban mint „öreg folklorista” névtelenül kezdeményezte egy „Folk-Lore Society” létesítését, a Társaság alapítását erőteljesen támogatta Andrew LANG. Két

Az ismertetett előadások csak szemelvényeket adnak a kongresszus anyagából – több beszámolóra, amelyik a kommunikációs modellezh csak lazábban kapcsolódott, nem tértem ki. A kongresszus tükrözte, hogy az északi néprajzban csak most indulnak a kísérletek a kommunikációs szemlélet alkalmazására. A bevezetőben megpróbáltam rámutatni a késés néhány okára is. A kongresszus előadásainak, vitáinak ismertetése azonban meggyőzhet arról, hogy az északi néprajz jó felkészültségű kutatógárdája, a néprajzi élet magas fokú szervezethez mellett várhatóan ezen a téren is jó eredményeket fog létrehozni a közeli jövőben.

év múlva, 1878-ban valóban megalakult a Társaság, mely célul tűzte ki „a népi hagyományok, legendás balladák, babonák és régi szokások (brit és idegen) és rokon tárgykörök megőrzését és publikálását”. A Társaság létrejöttében nem kis része volt TYLOR nem sokkal korábban megjelent *Primitive Culture* c. könyvének, amelyben a darwini biológiai evolúció alapján megalkotta a kulturális evolúció tanát, a „survival” fogalmát, állítván, hogy „alig van különbség az angol szántóvető és egy közép-afrikai néger között”.

A kulturális evolúció tana volt a századforduló néprajzának fő eszméje, ezt képviselte a tudósoknak az a csoportja, akiket DORSON az „angol folkloristák Nagy Team”-jének nevezett el, és akik 1888-tól 1901-ig a Folklore Society élén álltak: Andrew LANG, George Laurence GOMME, Edward CLODD, Alfred NUTT és Edwin Sidney HARTLAND. E korszak történetét CLODD dolgozta fel 1916-ban megjelent emlékezeiben; ugyanő korábban a vallás kezdetéről, a mítosz és monda keletkezéséről írt könyvet, később a mítoszról és álomról, majd a névmágiáról. LANG már 1873-ban kijelentette, hogy nem filológiai, hanem etnológiai módszerekkel kellene a mesék és szokások értelmét megközelíteni. *Szokás és mítosz* (1888) c. könyvének egyik fejezete *A folklór módszere*, e módszer lényege, hogy jelenkori paraszti szokásokat a természeti népek még élő gyakorlatával kell összehasonlítani. GOMME legnagyobb munkája 1908-ban jelent meg: *A folklore mint történeti tudomány*, ebben kifejtette,

hogy a *folkloret* történeti archeológiaként lehet alkalmazni, és meg lehet különböztetni a kultúra kelta, római és angolszász rétegeit, és az ennél korábbi hagyományokat is. NUTT 1888-ban megjelent könyve a kelta hagyományt kereste a grál legendában; 1895–97-ben megjelent műve pedig a boldog túlvilág mítoszát és a kelta újraszületés tanát az ír mesekincsben, mely a reformációtól érintetlen maradt. HARTLAND 1894–1896-ban megjelent könyvének (*A Perseus legenda*) akkora sikere volt, mely FRAZER *Aranyágának* sikeréhez hasonlítható.

E „Nagy Team” együttesen lépett fel a Folklore Society nemzetközi konferenciáján 1891-ben Londonban. Ekkor összecsapásra került sor köztük, a „survival” iskola képviselői között és a diffuzionisták között, az utóbbiak úgy vélték, hogy nem egyeztethető össze a kulturális evolúció a diffúzió elméletével. Voltaképpen ez az összecsapás annak a nagy fellendülésnek a végét is jelentette, amely a század végén megteremtette a folkloret Angliában.

A századforduló nagy korszakával ellentétben annál szármalmasabb a folklor helyzete a két háború közötti időben. Megjegyzendő, hogy Angliában nem egyetemi tantárgy a folklor (jelenleg is csak két tanszék van, Leeds-ben és Sheffield-ben), nincs az angol népi kultúrával foglalkozó múzeum, nincs folklorarchívum. Éppen ezért jogosult Dorson tanulmányának bevezető megjegyzése, hogy mind az angol egyetemi tanárok, tudományágak képviselői, mind az európai néprajztudomány művelői lekicsinylő módon tekintenek az angol folklorra. Nem sokat javult a helyzet a 60-as években sem, írja DORSON, a kultúrpolitikusok nem értették meg, hogy a folklor tárgya immár világszerte kitágult, magában foglalja a jelenkor problémáit, a városi lakosság és a munkásság kultúrájának vizsgálatát, az újabbban oly erőteljesen érvényesülő etnikai problémákat.

Mégis az angol folklorának vannak szép eredményei, fejezi be tanulmányát DORSON, és többeket említ, akiknek előadásait mondunkban volt meghallgatni: Peter OPIET, a Társulat volt elnökét, a rangidős Katharine BRIGGS néphitkutatót és nem utolsósorban Venetia NEWALL, a Társaság agilis szervező titkárát, aki modern irányba vezeti a Társaság munkásságát.

Ez a modern tendencia fejeződött ki a konferencia címében: „Folklor a huszadik században”. Mit tud a folklor nyújtani a huszadik század aktuális és sürgős problémáinak emberi megoldására? Elsősorban tudományos segítséget a faji megkülönböztetés elleni harcban, ezért volt szimbolikus jelentőségű az első ülés tárgya: „Folklor és

faj”. Dr. NEWALL előadásában a fekete ember angliai megítélésének történetét ismertette, — dr. OJOADE, a nigériai Jos egyetem tanára pedig a fehér emberre vonatkozó afrikai közmondásokat értelmezte, — azaz *nem* értelmezte, mert, mint az egyik afrikai közmondás mondja: „Ostoba, aki megkérdi, mi a közmondás értelme”. Ez a két előadás, fekete-fehér és fehér-fekete, megütötte a konferenciára jellemző hangnemet, a kölesönös megbecsülés, bizalom és a tudományos humor hangnemét. A szervező Venetia NEWALL széles látókörű nyíltszívűségét méltatta az észak-amerikai indián származású kutatók nevében dr. Rayna GREEN (Washington), amikor köszönetet mondott neki a konferencia végeztével.

Az öt plenáris ülés közül az elsőnek a tárgya a Társaság elnökének, J. R. PORTER professornak az üdvözlő beszéde volt. A záróülésé az OPIE házaspár előadása, amely *Hagyomány és hagyományozódás (Tradition and transmission)* címen jelent meg a Times említett irodalmi mellékletében. Az OPIE házaspár a gyermekköltészet kiváló szakértői, a *Nursery rhymes* oxfordi szótárának szerkesztői. Ezúttal arról a gyermekköltészetéről beszéltek, amely nem került bele az eddigi gyűjteményekbe, a gyermekek ma is élő, ma is keletkező, kevésbé „szalonképes” verseléséről, — és ezzel kapcsolatban a folytonosan keletkező, soha-ki-nem-haló folklor problémájáról.

Gondolatébresztő és rendkívül tanulságos volt a második plenáris ülés előadása. Alan DUNDES professzor (Berkeley) a szemmel való rontásról beszélt, az életet adó folyadék és a kiszáradás ellentétéről, az áldás-átok ellentétpárról, Lutz RÖHRICH vetített képes plenáris előadása a folklor szerepéről a német reklámban inkább szórakoztató volt, érdekes példákat idézett a folklorizmus érvényesülésére a jelenkori mindennapi életben. (A Hans MOSER által konstruált „folklorizmus”-fogalom különben csak 1966 óta használatos.)

Mivel az ülések párhuzamosan folytak, csak egy töredékükön lehetett jelen lenni. Képviselő voltak a folklor különböző kutatási területei *Ének és tánc, Elbeszélő költészet, Monda, Motívumelemzés, Szóbeli hagyomány, Szimbolika, Folklor és irodalom*, de voltak rendhagyó témák is, például *Az állatok szerepe a folklorban*. Különösen jelentős volt W. F. H. NICOLAISEN (New York állam) előadása az idő problémájáról, a reális idő és a mesebeli irreális idő összeegyeztethetlenségéről.

A „Tündér tradíció”-ról szóló ülésen a hajlott korú, de kiváló előadó Katharine BRIGGS a kellemetlenkedő tündérekről tartott előadást, majd utána az egészen fiatal

Linda-May SMITH (a Belfast-i múzeum munkatársa) magnófelvételen szólamott meg ír parasztasszonyokat, akik a tündérek eltűnéséről beszéltek. Újra bebizonyosodott: ma is lehet gyűjteni, — és ha a tündérek el is tűntek, a hagyomány, az emlékezés még él róluk.

Viszonylag sok előadás érintette a múzeológia és a tárgyi néprajz körét, volt „Táplálkozás és viselet” ülés és „Múzeumi tárgy-tanulmányok” szekció. Tárgyi vonatkozású előadások hangzottak el a földrajzi egységek szerint szervezett üléseken is, így az orientális folklórral foglalkozó üléseken is, valamint a lengyel és magyar tudományosság ülésén.

Viseletről szólva dr. Brid MAHON (Dublin) az ír öltözetrel kapcsolatos szokásokról szólt, oly módon részletezve témáját, mely a hazai viseletkutatásnak is nyújthat szempontokat. Textilekről és hímzésekről beszélt dr. Vidosava NEDOMAČKI, a belgrádi Zsidó Múzeum igazgatónöje, török, olaszdahnát és magyar határokat említve. Tanulságos volt dr. Olga GOLDBERG-MULKIEWICZ előadása a jemeni zsidó ezüstművesek társadalmi helyzetéről. A hagyományos környezetben az ezüstművesnek írástudónak kellett lennie, és ismerni kellett az ékszer-amulett rítusait és funkcióit, — de idegen környezetben, turistaiparként folytatva mesterségét, csak a technikai tudás marad meg, a szellemi tartalom elvész. Az orientális folklór ülésén L. P. ELWELL-SUTTON (Edinburgh) perzsa népi színjátékokról beszélt vetített képekkel; figyelemre méltó volt John IRWIN (a londoni iparművészeti múzeum munkatársa) előadása az *Axis Mundi* és a phallusz-kultusz keleti és nyugati összefüggéseiről.

A lengyel tudományosság ülésén a varsói néprajzi múzeum igazgatója, Dr. Jan Krzysztof MAKUŁSZKI a lengyel múzeumokban őrzött európai tárgyakat ismertette, majd a lengyel néprajz rangidős múzeológusa, Maria ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA a lengyel halászhok hiedelméről és babonáiról szólt.

Megtiszteltetés volt számunkra, hogy külön ülés foglalkozott a magyar tudományossággal is. Elsőnek Dömötör Tekla professzor beszélt a magyar és az angol boszorkányperek hasonlatosságáról, különös tekintettel a „tudo nányos”-nak nevezett személyekre („cunning folk”). VOIGT Vilmos előadása a mai folklorizmusról a magyar népies mozgalom ismertetését tartalmazta az irodalmi népiességtől a népzásig, napjaink folklorizmusáig. Mivel VOIGT Vilmos éppen e tárgyú tudományos tanácskozást készítette elő Magyarországon, előadását távollétében dr. NEWALL olvasta fel. E sorok írója a magyar kerámia ünnepi ri-

tuális funkcióiról tartott előadást, és vetített képekkel mutatta be a testületi boros-edenyeket.

A résztvevők számára kirándulásokat is szerveztek. Az egyik csoport Readingben a „Museum of English Rural Life” megtekintésére kapott alkalmat. Ez a gyűjtemény 1955-ben alakult a helyi agráregyetem földműveléstörténet-kutató intézetéhez kapcsolva. Egyébként sok hasonló, a vidéki élet művelődéstörténeti emlékeit gyűjtő kisebb-nagyobb múzeum és műemléki farm létezik a brit szigeteken, mint közgyűjtemény vagy magángyűjtemény. Egy tájékoztató füzet szerint számuk meghaladja a százat (Shirley TOLSON: *Discovering Farm Museums and Farm Parks*, 1977). A konferencián többször elhangzott, hogy a folklór, illetve a néprajz helyzete Angliában gyenge, mivel nem egyetemi, nem akadémiai tudomány. A farm-múzeumban tett látogatás megerősítette benyomásunkat arról, hogy nincs hiányszág sem a folklór, sem a tárgyi néprajz témáinak kutatásában, csak éppen ezeket nem foglalják a folklór, az etnográfia vagy az antropológia neve alá. Az angol kerámia irodalmáról szólva állapíthattam meg korábban: a népi kerámia kutatása páratlanul fejlett Angliában, de egyetlen szerző sem tartja a témát etnográfának (Index Ethnographicus 1958). Bár nincs központi szabotári néprajzi múzeum, vannak regionális gyűjtemények, Cardiffon kívül például Sussex-ben, Singleton-ban, van számlálatlan falusi műemlék, jó karban tartott épület, egész falvak, utcasorok. Hivatkozom egy XIV. századbéli vendégfogadóra a Cambridge melletti Saffron Walden-ben, amelynek falán két mondabeli óriás (Thomas Hickthrift és Wisbeck) domborműve van, vagy a közeli Thaxted-ben az 1400 körül épült céhházra, a késes mesterek közös testületi épületére.

A kiterjedt irodalom jórészt helytörténeti jellegű, színvonalas honismeret. Az irodalom alapján nem volna nehéz összefoglalni „Anglia néprajzát”, vagy megírni az angol „Néprajzi Lexikont”, hiszen a résztvevők többsége régóta alaposan dolgozott, már lexikonformában is. A tárgyi és írott emléktanyag bőséges, és hála a szerencsés történelmi körülményeknek, épen megőrződött, ezért a témák kutatása rendszerint történettudományba torkollik. A néprajz körébe sorolható valamennyi jelenségről lehetne bibliográfiát összeállítani, — bizonyos, hogy a bibliográfia végtelenül terjedelmes lenne. A társadalmi és nemzeti fájlok lésnek a közép- és kelet-európai-tól olyannyira eltérő angol útja következtében azonban, a következő körülmények ellenére a néprajztudomány intézményes má-

velésének nincs központi helye a szigetországban. Annál nagyobbra kell értékelni a Folklore Society új erőfeszítéseit, mind a

régi értelemben vett folklór és etnográfia, mind a szociális antropológia irányában.

Balassa Iván

A Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Egyesületének (AIMA) V. Kongresszusa Neubrandenburgban (NDK)

1978. szeptember 10–16.

Az Egyesület 1966-ban elsősorban a Csehszlovák és a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kezdeményezésére azzal a céllal alakult meg, hogy a tapasztalatcserét, az együttműködést az egész világra kiterjesztve elősegítse. Ennek érdekében kiadványt indított, melynek tizenkét évfolyama jelent meg, és ezek tartalmazzák az AIMA által rendezett kongresszusok előadásainak anyagát. Az *Acta Museorum Agriculturae* (AMA) német, orosz, angol, ritkábban francia nyelven adja közre a cikkeket, tanulmányokat. Ezek a kötetek nemcsak az agrármuzeológia, hanem az agrártörténet, az agrár-etnográfia fontos forrásai. E sorozat kiadását kezdettől fogva a Csehszlovák Mezőgazdasági Múzeum és annak munkatársai vállalták magukra. A nagy munkáért elsősorban őket illeti köszönet. Azt csak sajnálni lehet, hogy az értékes kötetekhez szervezési nehézségek miatt csak az Egyesület tagjai juthatnak hozzá, és más kutatókhoz nem vagy csak ritka kivétellel kerül el egy-egy kötet.

A Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Egyesülete az ICOM (International Council of Museums) tagjaként működik, és tevékenységet a két-három évenként megrendezett Kongresszusokra (1966 Liblice, Csehszlovák Szocialista Köztársaság; 1969 Stuttgart-Hohenheim, Német Szövetségi Köztársaság; 1971 Budapest, Magyar Népköztársaság; 1976 Reading, Anglia; 1978 Neubrandenburg, Német Demokratikus Köztársaság) összpontosítja, ahol plenáris és szekció ülések történnek az összefoglaló és részletkérdések megbeszélése, megvitatása. A résztvevőknek alkalom van olyan múzeumok és kiállítások megismerésére, melyek teljes egészében vagy részben a mezőgazdaságtörténettel foglalkoznak. Ma már az Egyesület tagjai révén négy világrész (Európa, Ázsia, Amerika, Afrika) mezőgazdasági múzeumainak működését igyekszik összefogni.

A kialakult gyakorlatnak megfelelően a kongresszusok megrendezésére egyik alkalommal szocialista, a másik alkalommal kapitalista országban kerül sor. Az elnök és titkár annak az országnak a polgára, ahol

a következő kongresszust rendezik, mert csak így biztosítható a zavartalan szervezőmunka. Ugyanakkor ez megnehezíti a tagok (múzeumok és egyes személyek) nyilvántartását, ezért már többször felmerült egy állandó titkárság felállításának gondolata, de ezt eddig még nem sikerült megvalósítani. Az AMA szerkesztője és szerkesztője (jelenleg TLAPÁK, Josef) állandóan Prágában tartózkodik, és munkáját egy négytagú nemzetközi szerkesztőbizottság segíti.

A Neubrandenburgban megrendezett V. Kongresszus jelentős állomás az Egyesület életében, mert a tervek szerint az együttműködést újabb területekre is ki kívánja terjeszteni. Így többek közt egy olyan kiadványterve is felmerült, melyben a világ legfontosabb mezőgazdasági múzeumainak adatait, működésüknek sumóját valamelyik világnyelven adnák közre. Az együttműködés lehetőségei többek közt a mezőgazdasági munkaeszköztörténeti archívumok munkájában is felmerült. Ha ezek és más javaslatok közül néhány megvalósul, akkor az eddigi együttműködés újabb területeire is kiterjedhet, és mindez az egyesület hatékonyságát csak növelni fogja.

Az AIMA V. Kongresszusának megrendezését több múzeum bevonásával az NDK ICOM titkársága vállalta magára. A sikeres szervezőmunka főleg az AIMA elnökének, Prof. dr. W. JACOBETNAK és dr. K. SCHREINER titkárnak, az altschwerini Agrártörténeti Múzeum igazgatójának, továbbá U. ANCKENAK, az NDK Múzeumtanácsa titkárának köszönhető. De a rendezők sorában a Mezőgazdasági Tudományos Akadémiát és nem utolsósorban Neubrandenburg város tanácsát is meg kell említenem. A kitűnő szervezés még azt is feledtette, hogy a sok előadás, megbeszélés, kirándulás, fogadás alig-alig hagyott időt arra, hogy a Kongresszusokon oly fontos folyosói beszélgetésekre sor kerülhessen.

A kongresszus résztvevői között természetesen legnagyobb számmal a vendég-látó Német Demokratikus Köztársaság

küldöttei voltak (24), majd őket a Német Szövetségi Köztársaság képviselői követték (10), míg a harmadik legnagyobb delegáció (6) Csehszlovákiából érkezett. Bulgáriából négyen jelentek meg, háromtagú csoportot küldött az USA, Anglia, Lengyelország, Magyarország. Két-két fő képviselte Finnországot, Franciaországot és Svédországot, egy-egy küldött érkezett Nyugat-Berlinből, Dániából, Bissau-Guineából, Indiából, Olaszországból, Japánból, Mexikóból, Hollandiából, Norvégiából, Ausztriából, Portugáliából, Svájcban. Annak ellenére, hogy 23 ország képviselői gyűltek össze, mégis jelentős államok küldöttei hiányoztak. Az elkövetkező ciklus egyik fontos feladatának kell tekinteni, hogy a VI. kongresszuson lehetőleg minden olyan ország képviselői részt vegyenek, ahol mezőgazdasági vagy mezőgazdasági részzel, osztállyal rendelkező múzeumok működnek.

A Kongresszus munkája plenáris és szekció üléseken zajlott. Mindezeket két olyan előadás vezette be, mely csak közvetve csatlakozott a megbeszélések jól felépített egészéhez. SCHREINER, Klaus részletesen bemutatta az NDK mezőgazdaságának fejlődését az utóbbi három évtizedben, míg KLEMM, Volker *Thaer, Albrecht Daniel (1752–1828), az agrárreformer és szociálpolitikus* címmel, a nagy német tudós halálának százötven éves évfordulóján értékelte életművét. A számos hozzászólás közül különösen figyelemreméltó volt IINUMA, Iiro (Japán) professzor megjegyzése, melyből kiderült, hogy a nagy német mezőgazdász elvei Japánban is hatottak, sőt egy munkáját japán nyelven ki is adták.

Az előadások három szekcióban párhuzamosan hangzottak el, de úgy, hogy a bevezető fő előadást plenáris ülésen mindenkinek módjában volt végighallgatni és megvitatni. Ez a módszer lehetővé tette, hogy valamennyien figyelemmel kísérhessük főbb vonalaiban az egyébként a szekciókban kibontakozó vitákat.

A) *Agrármuzeológia*. A bevezető előadást KUTTELVASER, Zdenek a Csehszlovák Mezőgazdasági Múzeum igazgatója tartotta *Az agrártörténeti múzeumok jelentősége és funkciója korunkban* címmel. Ennek szövegét korábban több, a szocialista országokat képviselő szakemberrel megbeszélte. A vitában számos hozzászóló hangsúlyozta, hogy a tudományos gyűjtő és elmélyült feldolgozó munka nélkül a mezőgazdasági múzeumok nem tudnak olyan kiállításokat rendezni, melyek a kor követelményeinek megfelelően. A felszólalások arra is rámutattak, hogy más és más szerepük van a mezőgazdasági múzeumoknak a fejlett és

fejlődő országokban. Az utóbbiakban feladatuk közé tartozik a modern technika széles körű bemutatása, mert itt a mezőgazdasági kiállítások funkcióját is el kell látni.

A szekcióban rendkívül érdekes előadások mutatták be egyes mezőgazdasági múzeumok működését, feladatait és eredményeit. Így CREASEY, John Spencer (Anglia) a brit mezőgazdasági múzeumok információs rendszerét ismertette, VONTORČIK, Josef (Csehszlovákia) *A legújabb kori agrártörténet gyűjtési és kiállítási kérdései a szlovákiai múzeumokban* címmel elsősorban a felszabadulás utáni korszakkal foglalkozott. Az általa felvetett nehézségek a közelmúlt és a jelen kiállításának megoldásában többször és máshol is vitára adtak alkalmat. Többen új mezőgazdasági múzeumok szervezéséről számoltak be. Így BERG, Jonas *A Svéd Mezőgazdasági Múzeum létesítésének tervei*, FENTON, Alexander: *A Skót Mezőgazdasági Múzeum szervezése* (nem volt jelen, de előadását felolvasták), DE SOUSA LARA, Luis F.: *A portugál Mezőgazdasági Múzeum szervezésének kérdései* előadásai jeleztek, hogy e múzeumtípus létesítése korunkban a muzeológia egyik időszerű kérdése.

Ismét más előadások olyan múzeumokról számoltak be, melyek egyik feladata a mezőgazdasági tárgyak gyűjtése és kiállítása. HOFFMANN Tamás: *A magyar agrártörténet és ábrázolásának kérdései a budapesti Néprajzi Múzeum állandó kiállításain a néprajz és agrártörténet múzeumi kapcsolatát elemezte*. SACHSE, Rosemarie: *A mezőgazdaság történetének muzeális bemutatása a Német Demokratikus Köztársaságban* ugyancsak az agrártörténet oldaláról vizsgálta a kérdést.

Ebben a szekcióban felmerültek az agrármuzeológia más kérdései is. Így figyelemmel hallgatták VLCSKÓ Lajos beszámolóját: *A jelentős agrártörténeti emlékek és dokumentumok védelme a Magyar Népköztársaságban* (nem volt jelen, de előadását felolvasták), melyben beszámolt arról a rendelkezésről, mely 1978-tól Magyarországon az eddigi védelmet a speciális mezőgazdasági emlékekre nagymértékben kiterjeszti. Mások a mezőgazdasági múzeumok munkájának kérdéseit egy-egy részterületen vizsgálták, így BALEWSKA, Rada Kanecseva: *A XX. századi juhtenyésztés kiállítása a Bolgár Mezőgazdasági Múzeumban*, KRUSKOVA, Cvetanka pedig a *Bolgár bortermelés 1945–1975 között, és múzeumi kiállításának lehetőségei* című témát ismertette. — Az A szekcióban elhangzott előadások sok esetben nagyon közel állottak azokhoz a kérdésekhez, melyeknek megválaszolására a C szekcióban került sor.

B) *A falusi lakosság kultúrája és életmódja* szekcióban a bevezető előadást KÖSTLIN, Konrad (NSZK): *A falu és lakossága 1900 és 1945 között, a kultúra és életmód fejlődésének tendenciái* címen tartotta. E téma iránti érdeklődésre jellemző, hogy a világ legkülönbözőbb részeiből hagzottak el vele kapcsolatban előadások. Jellemzőül elegendő csupán néhánynak a megemlézése: RAMOS, Yolanda: *A lakosság kultúrája és életmódja Mexikó kis településeiben*; SUNIL, Sen: *Társadalmi változás az indiai falvakban*, RACH, Hans-Jürgen (NDK): *A falu településének és építkezésének változása az utóbbi 200 évben*.

A szekció témájának megfelelően néhány olyan előadásra is sor került, melyek a szabadtéri múzeumok kérdésével elsősorban az agrártörténet szempontjából foglalkoztak. KONENKAMP, Wolf (NSZK): *A parasztokról alkotott kép a XIX. és XX. században*; HAWES, Edward: *A szabadtéri múzeumok és a falusi élethűség a XIX. században, USA, Középnnyugat*; KORFF, Gottfried (NSZK): *A társadalmi struktúra bemutatása a szabadtéri múzeumokban*.

C) *A mezőgazdasági munkaeszközök, gépek, munkafolyamatok és azok társadalmi, kulturális vonatkozásai*. SIGAUT, François bevezető előadása sokéves, elsősorban francia tapasztalatokat összegezett: *A mezőgazdasági munkaeszközök és gépek kutatásának és bemutatásának lehetőségei és határai a mezőgazdasági múzeumokban* címmel. Ehhez az előadások egész sora csatlakozott. WARD, Sadie: *Mezőgazdaság és múzeum Angliában 1800-tól napjainkig* elsősorban a munkaeszközöket állította a középpontba. KORHONEN, Teppo: *A mezőgazdasági múzeumok működése Finnországban régebben és napjainkban* címmel érkezett. PREININGER Magda a munkaeszközök és munkamódok egykori különbsége alapján ismertette *A magyarországi borvidékek és azok kiállításai Budapesten, a Mezőgazdasági Múzeumban és annak vidéki gyűjteményeiben*. BALASSA Iván: *A mezőgazdasági munkaeszközök fejlődése és azok múzeumi kiállítása* címmel a munkaeszközök oldaláról vizsgálta a kérdést, melyhez hasonló témát dolgozott fel ANTILLA, Jyväskylä: *A finn földművelés gépesítése és annak múzeumi kiállításai* címen. WINKEL, Harald (NSZK): *A technikai haladás alkalmazása a mezőgazdaságban a XIX. század végén, délnyugatnémet példák alapján* a fenti előadásokban vázolt fejlődési menetet más területről, elsősorban az agrártörténet eszközeivel vizsgálta meg.

A számos előadás közül is kiemelkedett STEENSBERG, Axel (Dánia) beszámolója: *Új-Guinea földművelése és a földművelés korai szakasza Európában*. Néhány évtel elelőtt tett expedícióinak eredményét

foglalta össze. Az ásatásokból az derült ki, hogy i. e. 9–8. évezredben Új-Guineában már a földművelés korai formái éltek a zsákmányolás mellett, ekkor és a későbbi korokban is az egyes eszközök technikai megoldása rendkívül hasonlított az európai megfelelőkhöz.

Az előadások korántsem teljes áttekintése azt mutatja, hogy a döntő többségük a mezőgazdasági muzeológia kérdését igyekezett megvilágítani a legkülönbözőbb szempontokból. Mindezt az AMA következő kötete vagy kötetei adják közre, és ez lehetővé teszi, hogy azok is hasznosítsák a kongresszus elhangzottakat, akik azon nem vettek részt.

Az előadásokon kívül sor került néhány mezőgazdasági múzeum, kiállítás megtekintésére is. Ezek között is jelentős hely illeti meg az altschwerini Agrártörténeti Múzeumot (Agrarhistorisches Museum Alt Schwerin). Az egykori aratószálláson (Schnitterkaserne) jól sikerült áttekintést kapunk „Alt Schwerin egykor és ma” címmel a régészeti korok kezdve egészen 1971-ig. Meg lehet ismerni ebből a feudális, majd kapitalista nagybirtok szervezetét, a továbbiakban a szocialista nagyüzem kialakulását és működését. Az egykori kapitalista nagybirtok különböző építményeit is rendre helyreállítják: így cselédházakat, kovácsműhelyt, szélgenerátort, iskolát. Itt azonban nem állnak meg, hanem egy mai, illetve a közelmúltban modernül felszerelt iskolát és egy 1962-ben berendezett lakást is megtekinthet a látogató, ez utóbbit teljes, a legapróbb részleteket is magába foglaló berendezésével vette meg a múzeum.

A Berlin vonzáskörzetébe tartozó Wandlitz-ban három új, illetve újrapendezett múzeum tanulmányozásával csaknem teljes napot töltöttünk. A Helytörténeti Gyűjtemény egy jómódú parasztház 6–8 kisebb-nagyobb helyiségében talált ott-honra, feltűnően jól összeválogatott és nagyobbára enteriőrszerűen elhelyezett tárgyakkal. Ez főleg az első világháborúig terjedő korszakot mutatja be. Egy nagy paraszti gazdaság épületeiben, főleg csűrjében egy másik kiállítás valóságos meglepetés, mert nagy területen, jól áttekinthetően, ízlésesen állítja ki a mezőgazdasági munkaeszközöket, a gépeket, a szállítóeszközök fejlődését a XIX–XX. században. Egy különálló hatalmas gépszínen a felszabadulás óta eltelt időszakot, főleg annak mezőgazdaságát ismerhettük meg napjainkig.

A Kongresszus utolsó napjának délutánján az V. közgyűlés megtartásával fejeződött be a kongresszus. Ez úgy határozott, hogy a következő összejövételre 1981-ben Svédországban, Stockholmban és Jülitában kerül sor.

íj. Kodolányi János

Az ötödik nemzetközi néprajzi és folklór-film szeminárium Temesvárott

A temesvári egyetem Folklor Tanszéke 1978. július 14–16. között rendezte ötödik szemináriumát. A kétévenként ismétlődő szeminárium a romániai néprajzi filmek szemléje, valamint a felvetődő elméleti, módszertani és gyakorlati kérdések megvitatásának a fóruma. A már egy évtizede folyó munka eredményeként a temesvári egyetem nagy és értékes néprajzi filmgyűjteménnyel rendelkezik, elsősorban oktatási célokra. A Temesvárott folyó munka számottevő befolyást gyakorol a romániai néprajzi filmkészítésre, ma már túlzás nélkül az is mondható, hogy iskolát teremtett. Ennek az iskolának az a legfőbb jellemzője, hogy a néprajzi jelenségek hiteles rögzítésére törekszik. Dokumentál tehát, a rekonstrukció eszközét lehetőleg kerülve. Gyűjtési területe a temesvári egyetem vonzási köre: főleg a Bánság, a Bánságban élő románok, szerbek, németek, bolgárok népi kultúrája. Ennek a példának a nyomán dolgoznak azok a kis kutatócsoportok, amelyek pl. Arad, Nagybánya s más városok környékén készítenek néprajzi filmeket. Ezúttal csak mellékesen említem, hogy a Televízió és az idegenforgalmi szervek is készítenek néprajzi filmeket. A „temesvári iskola” hatása azonban kevésbé érződhet az idegenforgalmi filmekben. A temesvári eredmények főleg Gabriel MANOLESCU, Vasile CREȚU és Dragoș SANDU munkájának révén jöttek létre. Ugyanígy az ő kitaró szervező tevékenységük érdeme az ötödik szeminárium.

A hagyományokhoz híven az ideai szeminárium munkamódszerében is két út vezetett a cél felé. Az egyik az előadások, a másik a filmbemutatók és megvitatásuk útja. Ezúttal a szokottnál kevesebb előadás hangzott el, egy része a megnyitó, a másik része pedig a záróülésen. A bemutatott filmekhez közvetlenül kapcsolódott megbeszélésük, s ez nagyon hasznosnak bizonyult. Így is gyakran előfordult, hogy később látott filmek megvitatásakor is utaltak a hozzászólók a korábban látottakra, reagáltak a korábban elhangzott véleményekre.

Az ünnepélyes megnyitó után az első előadást Gabriel MANOLESCU tartotta, történelmi perspektívában vizsgálta a népszokások funkcióját. A második előadó Monica BRĂTULESCU volt, előadásában egyes szokások felbomlásával, valamint rekonstrukciójuk elveivel foglalkozott. Harmadikként Constantin EREȚESCU az erdei lány mondájával, a monda rituális elemeivel foglal-

kozott. A többi előadásra a harmadik napon, a vetítések után került sor. Elsőnek Mihai POP akadémikus összefoglalását hallgathattuk meg a néprajzi filmről mint a nép megismertetésének eszközéről. Előadásában tájékoztatást adott a néprajzi film nemzetközi helyzetéről, külföldi példákkal (amerikai, göttingai, bécsi, brüsszeli, párizsi, szovjet és kanadai) kísérve ismertetését. Főemelte szavát a provincializmus ellen. Főlhívta a figyelmet, hogy a filmezésnek előnyei is, hátrányai is vannak az etnológiai kutatásban. Beszélt technikai kérdésekről, valamint a rekonstrukcióról. Emlekeztetett arra, hogy az oktatásán kívül az ismeretterjesztés is igényt tart a néprajzi filmre. Mihai POP a romániai néprajzi filmezés legrégebb, legkitartóbb munkásai közé tartozik. Maga is jónéhány film készítésének volt alkotó részese. DOV NOY (Izrael) arra hívta fel a figyelmet, hogy kutatás és gyűjtés útján kell eljutni a filmig. ROMULUS VULCANESCU előadása a néprajzi filmről, mint az etnikai identitás dokumentumáról szólt. Hangsúlyozta az interdiszciplináris kutatások jelentőségét. KONRAD REINING (Washington D. C.) a nemzetközi együttműködés fontosságát emelte ki. Ígéretet tett arra, hogy a etnológiai filmekkel foglalkozó nemzetközi megbeszélést szervez. Többben hangsúlyozták annak a szükségességét, hogy nemzetközi együttműködéssel létesüljön cineteka, s ez álljon az etnológiai kutatás rendelkezésére. Hozzászólásomban foglalkoztam a Néprajzi Múzeum archívumával, film feldolgozó és készítő törekvéseinkkel. Emlekeztettem arra, hogy a néprajzi filmek igaznak kell lennie, ugyanolyan hitelesnek, mint az archívumok írásos adatainak. Vasile CREȚU rövid hozzászólása után Gabriel MANOLESCU foglalta össze a vita eredményeit.

A bemutatott filmek többsége folklórtémájú volt. A temesvári intézet érdeklődésének előterében olyan szokások bemutatása állt, mint pl. a halálóráshoz, temetéshez, gyászhoz fűződők, a kolindajárás, a farsang. Egyik filmjük a pietrovasai vasárnapi viseletről szólt, egy másik pedig egy pásztorcsalád reggeli életét, tevékenységét örökítette meg. Több filmet hoztak a nagybányai tanárképző főiskola munkatársai. A saceli fazekas munkáját dolgozta föl az egyik, egy másik a tinjaua szokását vitte filmre, a harmadik a láposi románok olajütő eljárását, a negyedik pedig a juhok tavaszi kihajtását örökítette meg. A buka-

resti Sahia Stúdió filmjei egy krónikaíró falusi ember portréjával, emberbrázoló népművészeti szimbólumokkal és a kenyérhez kapcsolódó szokásokkal foglalkoztak. Az aradi filmklub egyik filmje egy naív festő műveit mutatta be, egy másik pedig a bánsági bolgárokkal foglalkozott. Az utóbbi ünnepi viseletbe öltözött csoportok felvonulását tartalmazta, s leginkább a díszes ruhákra, színekre igyekezett terelni a figyelmet.

A külföldi alkotásokat kevés film képviselte. Két izraeli filmet láthattunk, az egyiket a jeruzsálemi szabbat ünnep előkészületeiről, a másikat pedig a henahról, a líbiai és jemeni zsidók házasságkötési szokásáról. Oktatási célokra készült a szlovének bemutatott filmje a kenyérsütésről. Magyarországról két film volt látható, az egyik MOLDOVÁN Domokos *Halottlátó* című,

a másik pedig a Néprajzi Múzeum *A tekerőlant* című filmje.

A filmek többsége élő néprajzi jelenségeket dolgozott fel, néhány esetben a rekonstrukció is szerepet kapott. Láthattunk olyan filmeket is, amelyek nem a hagyományos kulturális jelenségekkel foglalkoztak, hanem az idegenforgalom vagy kulturális szervezetek által kezdeményezett és megvalósított eseményekkel (pl. a bánsági bolgárok felvonulásáról vagy a máramarosi tinjauáról készült film). Rekonstrukció útján tudtak filmet fölvenni a temesváriak a búza vetés előtti rituális előkészítéséről, hiszen ez a szokás már nem élő gyakorlat, csupán az emlékezetből állítható vissza.

Megnyugtatóan erős az a törekvés, hogy a néprajzi filmek adat értékű hiteles alkotások legyenek, ugyanakkor művészileg és technikailag is kielégítőek.

Boglár Lajos

A kisebbségek és a cinéma direct

A „vizuális antropológia” francia hívei harmadik alkalommal szerveztek találkozót Párizsban, 1978. április utolsó hetében. Az első (lásd *Ethnographia* LXXXVI. 638–639.) és a második még a Nemzetközi Szociológiai és Etnográfiai Filmtalálkozó címet viselte, míg a legújabbat – a táguló érdeklődés jegyében – már három címmel is jelezték: „Nemzetközi Cinéma Direct Találkozó – A kisebbségek és a film – Az ember az emberre tekint”. A többértelmű címek olvastán a gyanútlan résztvevő – kezdetben – úgy vélte, a tematika rugalmasságáról van szó, nem pedig a nézetek tisztázatlanságáról.

A találkozók főcélját a szervezők így fogalmazták meg: az elmúlt két esztendő terméséből az eddig forgalmazásra nem került dokumentumfilmeket kívánják bemutatni, amelyek a „kisebbségek és a film” keretén belül megfelelően képviselik a néprajzi és szociológiai érdeklődésű alkotók legújabb törekvéseit. Elhatárolták magukat a hagyományos – egzotizmust hajszólo – néprajzi filmekről. Ha ugyanis – vélték a szervezők – kirokesztik a specialisták műveit, felmérhetővé válnak a marginális, a deviáns jelenségek, és az azokat kísérő elnyomási formák.

A találkozóra benevezett filmeket egy előzsűri selejtezte: 250 órányi anyagból hetvenet emelt ki, és ezeket több tőrebben vetítették. A négytagú zsűri (két francia filmes, egy holland szociológus és e sorok írója) azt a feladatot kapta, hogy egy válogatást állítson össze a legújabb tenden-

ciákat hordozó alkotásokból. A zsűri tizenegy filmet választott ki, összesen kilenc órányit; ezt a válogatást „ajánlják” a szervezők később különféle intézmények, filmklubok, egyetemek stb. részére.

Az első napon *A kisebbségek etnoportréja* címen olyan – néprajzi jellegű – műveket láthattunk, amelyeket egy adott közösségről „idegenek” készítettek. A közepes mezőnyből nem igen lehetett válogatni, ami elsősorban annak köszönhető, hogy a válogatók nem igen mérték fel, milyen változások történtek a kisebbségek tekintett etnikumok életében. Az elmúlt évtizedek neokolonialista tendenciái, a technikai civilizáció rohamos terjedése „kizárta” a hagyományos néprajzi témákat: életformák tűntek el vagy alakultak át brutálisan. A gazdasági-társadalmi átalakulással járó problémák feltárására a szociológia (vagy szociálintropológia) sokkal inkább alkalmas, mint a hagyományos jelenségeket feltárni igyekvő etnográfia.

A második napon *A kisebbségek önarcképe* címen vetítettek néhány filmet. A „vizuális antropológusok” már jó ideje hangoztatták, hogy mutassanak be „kisebbségek” által vagy kezdeményezésükre készített filmeket. Olyan filmeket tehát, ahol az idegen filmes helyét „bennszülött” alkotók foglalják el. A párizsi találkozók szervezőinek célkitűzése a következő volt: „Nemzeti, faji és vallási kisebbségek, minden olyan csoport, amely azonosul saját kultúrájával, és annak elismerését követeli, ha hozzájut a lehetőséghez, hogy film-

mel kifejezze magát, felépíti saját antropológiáját.” Az érdekes koncepciót azonban elhomályosította a zűrzavaros válogatás. Anélkül, hogy részletekről beszélnek, csak annyit említek, hogy egymás mellé került az amerikai „underground” mozgalmat bemutató film, egy baloldali hetilap összeállításának minuciózus leírása és egy hetven perces munka homoszexuális ifjak szerelmi életéről... Akaratlanul is felmerült a kérdés, milyen kritériumok alapján tartozik a kisebbséghez egy félmillió példány-számban megjelenő folyóirat szerkesztősége, és hogyan kerültek a homokosok a vetítívászonra (talán *Az ember az emberre tekint* alcim alapján)?

Mindenesetre — vigaszképpen — ebből a csoportból több érdekes film került a válogatott tizenegybe, így pl. a kanadai törzsfőnökök által gyártott *A föld a mi kultúránk* című film (azt az egyszerű tényt közölte, hogy az indiánok nem a birtokjog miatt harcolnak eredeti lakhelyükért, hanem azért, mert évezredek óta a vidéken lakó őseik kultúrájának lényegéhez tartozott a természeti környezet, a hatalmas cédruserdővel, a lazactól hemzsegő folyókkal).

A következő napot a „... nőknek szentelték, egy hatalom nélküli többségnek, amelynek sajátos kultúrája minden társadalomban rejtve maradt”. A feministák uralták a vásznat és nézőteret egyaránt: nem lehet véletlen, hogy aznap a plakátok — *Az ember az emberre tekint* — feliratát átragasztották *A nők a világra tekintenek* szöveggel.

A találkozó utolsó napján az „elnyomott kisebbségekről” szóló filmek kerültek sorra. Ez a válogatás sem hagyott kétséget

afelől, hogy a szervezők vagy az előzsüri tagjai nem tisztázták nézeteiket, vagy nem képviseltek határozott álláspontot. A gyakorló néprajzkutató azt remélte, hogy a gyarmati vagy félgymarmati sorban élő afrikai, ázsiai stb. népekről vagy népesoportokról kap beszámolót, hiába. Az egyik benevezett francia film pl. olyan fiatalokról szól, akik a tolvajlás és kábítószer szedése következtében hol a kórházban, hol a börtönben töltik idejüket. Ők képviselik az „elnyomott kisebbséget”? A film precíz beszámoló volt egy marginális csoport mindennapjáról, de sehol sem esett szó konkrétan arról a társadalomról, ahol ezek kitermelődtek. Az „objektivitásra” törekvő filmesek csak a jelenségekről beszéltek, sosem tették szövé a lényegét.

Sokan, még a becsületes „vizuális antropológusok” is hangoztatták, hogy minden kommentár meghamisítja a valóságot, nem szabad befolyásolnunk a nézőt stb. Miután a zsüri, az előselejtezés miatt, nem láthatta az összes benevezett filmet, nem alakíthatott ki pontos képet az elmúlt évek „kisebbségi” filmtendenciáiról. Valóban a fent említett művek jellemzik a „cinema directet”, vagy inkább a franciákból álló előzsüri nézeteit tükrözik? A vetítéseket követő vitákban sem sikerült kideríteni, milyen koncepció alapján igyekeztek feltárni valamit a környező valóságból, és valóban objektíven ábrázolták-e? Azok, akik támadták a kommentárral ellátott filmeket, nem győztek mellébeszélni, ha arról volt szó, hogy nevén kell nevezni a kolonializmust vagy a kapitalizmust. Ha ez valóban új tendencia, jobb lenne „cinema indirectnek” nevezni.

ISMERTETÉSEK

Graburn, Nelson H. H. (ed.): Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World. University of California Press. Berkeley—Los Angeles—London, 1976. 412 l. 114 fekete-fehér, ill. 8 színes tábla, 9 térkép.

Bodrogi Tibor

Az akkultúráldott „primitív”, „törzsi” vagy „népi” művészetek művészet-etnológiai-etnoesztétikai vizsgálata sokáig kívül rekedt az e társadalmak művészetével foglalkozó szakemberek figyelmén. Oka tudománytörténeti tényezőkben rejlik: az antropológusok (etnológusok, etnográfusok, folkloristák) érdeklődése mindenekelőtt a viszonylag érintetlen, a többé-kevésbé tradicionális körülmények között élő társadalmak kulturális-szociális helyzetének rögzítésére, feltárására irányult, s a változás vizsgálatára viszonylag későn, a korábbi állapotok jelentős átalakulása után, már a kulturális és társadalmi szétesés, ill. az újabb típusú integráció kialakulása után került sor. A változás folyamata, az új formák és tartalmak kutatásának a területén a művészetetnológia a szociál- és kulturális antropológia egyéb ágaihoz viszonyítva is elmaradt, egyebek között azért is, mert az akkultúráldott művészet alkotásai egészükben véve esztétikailag kétségtelenül alacsonyabb szintet képviselnek a tradicionális munkákhoz képest, tartalmilag többnyire már elvesztették jelentőségüket készítőik számára, s megszerzőik, használóik is legnagyobbbrészt más társadalmakból vagy — saját etnikum esetén — más társadalmi rétegekből, körökből kerülnek ki.

A szakmai érdeklődés az utóbbi húsz évben kezdett megélnkülni. A kutatókban egyre erősebb lett a meggyőződés, hogy tudományos szempontból vizsgálható és vizsgálható problémák adódnak az akkultúráldott művészetek területén, és mind esztétikai, mind szociológiai és gazdasági vonatkozásban általánosításokra, törvényszerűségekre megállapítására van lehetőség. Az akkultúráldott művészetek — nevezük akár „post-tribal art”-nak, „repülőtérei művészetnek” vagy „népi iparművészetnek”, vagy szóljunk róluk mint a „folklorizmus” egyik megnyilvánulási módjáról — teljes joggal bekerültek a művészetetnológia-etnoesztétika vizsgálati körébe.

Az idevágó kérdésekkel már hosszabb ideje foglalkozó, különösen az eszkimó művészetben jártas Nelson H. H. GRABURN szerkesztésében megjelent munka a világ különféle etnikumainak akkultúráldott művészetét reprezentáló húsz tanulmány közlésével ad képet a változás folyamatáról, e művészetek jelenlegi helyzetéről. Az eredményeket az általa írt bevezetés foglalja össze a *Fourth World* címmel. Mivel általánosításai közelebb visznek az ilyen típusú művészetek mélyebb megértéséhez, a problematika behatóbb megismeréséhez, és ezzel új szempontú kutatások kiindulópontja lehet, recenzálásának a szokottnál nagyobb teret szentelünk.

A „Negyedik Világ” terminus nem lévén bevezetett fogalom, fejtegetéseit ennek meghatározásával kezdi. Eszerint: „A Negyedik Világ összefoglaló megnevezése mindazoknak a bennszülött népeknek, amelyeknek területei az Első, a Második és a Harmadik Világ országainak határain belül vannak, és ezek kormányzatai alatt folytatják életüket. Mint ilyenek, nem rendelkeznek lakóterületeik felett, rendszerint kisebbségi csoportoknak számítanak, és nincsen hatalmuk arra, hogy közösségi életük menetét meghatározzák” (1.). Bár e definíció meglehetősen tág, további fejtegetéseiből kitűnik, hogy olyan „csoportok vagy társadalomrészek” tartoznak a Negyedik Világba, amelyeket „sokféle néven neveznek: osztályoknak, kasztoknak, törzseknek, etnikai, ill. identitás-csoportoknak stb., s amelyeknél az a tendencia figyelhető meg, hogy beolvadjanak a kortárs környezetbe” (3.). Ennek megfelelően arról a művészetről szól, amelyet a XIX. században, de jórészt napjainkban is „primitív” és „nép-”művészetnek neveznek. Mindkét kifejezés tipikusan nyugati szemléleten alapszik, és olyan viszonylatokban élő népekre vonatkozik, amelyeknek kultúrája és társadalmi szervezete már teljesen átalakult, „művészetük pedig többségüknek az alkotást végző társadalmon kívüli méltánylás és fogyasztás céljait szolgálja, szemben a múlt primitív és népművészetének belső orientáltságával” (4.). A helyzetnek ebből a megváltozásából adódik, hogy az említett művészetekkel való fog-

alkozás nem korlátozódhat pusztán az alkotások formájának, funkciójának és jelentésének vizsgálatára, megértéséhez szükség van annak a speciális viszonyoknak a megismerésére is, amely készítő és fogyasztó között áll fenn. Ezért joggal állítja GRABURN, hogy könyve „nem csupán művészeti, hanem egyúttal *antropológiai* munka is” (4.).

A Negyedik Világ e változó művészeit a szerző két fő típusra osztja: az egyikbe azok tartoznak, amelyeket „befelé irányuló művészeteknek” nevezhetünk, s amelyek a saját rész-társadalom szükségleteinek kielégítésére szolgálnak, és egyúttal fontos funkciójuk van az etnikai identitás fenntartásában. A másikba azok, amelyeket a külső, domináns világ számára készítenek, és amelyek „mégis jelentősek, amennyiben a külső világnak egy olyan etnikai arculatot mutatnak, amelyet fenn kell tartani és ki kell vetíteni, mint az elsőrendűen fontos határ-meghatározó rendszer részét” (5.).

A művészet változásának folyamatában GRABURN több fő irányzatot, kategóriát, állapotot különít el: 1. *Eltűnés*, vagyis a hagyományos művészeti formák hanyatlása vagy teljes megszűnése; 2. *Hagyományos vagy funkcionális művészet*: a hagyományos művészeti formák továbbélése kívülről átvett technikai, formai változásokkal; 3. *Kommerciális művészet*: ezek megőrzik a régi esztétikai standardokat, „bár úgy készülnek, hogy esetleg eladásra kerülnek” (6.); 4. *Szuvenírek*: ezek a fogyasztó ízlését elégítik ki a várható igényeknek megfelelő módon, s ezért „etnociésnek” is nevezhetők; 5. *Újra integrált művészet*: a kisebbségi művészek átveszik a hódítók-uralkodók művészeti formáit; 7. *Népies magasművészet*: egy művészeti elit művészete, amely átveszi az európai formákat és technikákat, de tartalmilag a saját kultúraértékeit igyekszik tükrözni. (Ez a művészet kívül esik a munka keretein.)

GRABURN a továbbiakban a változási folyamat részleteit vizsgálja. „Funkcionális, nem kereskedelmi művészet” címmel azt a művészetet tárgyalja, amely megőrizte az alkotók és csoportjuk számára jelentőségét, és az érintkezés során csak kevésbé változott. Ide tartozik még a „kívülről kölcsönzött népies művészet és a megújított, szinkretikusan újra integrált művészet” (10.). A változási folyamatban — a körülményektől függően — számos variáció figyelhető meg, skálájuk az anyagi és technikai invencióktól, átvételektől (pl. kőbalt helyett vasbalt, európai eredetű festékek stb.) új ideák, ízlések, értékek beillesztéséig terjed (pl. a hopik Mickey Mouse kacsinababái, az indonéziai batikok rakéta és szupermen díszítései stb.). Bár az ebbe a kategóriába tartozó tárgyak alkalmilag eladásra is kerülnek, a „kereskedelmi és turista művészet” körébe olyan munkák tartoznak, amelyek kifejezetten a piac számára készülnek. Formai és anyagi jellegzetességeik kialakításában azok a vásárlók játszanak fontos szerepet, „akik szeretnének 'közel kerülni a bennszülött lélekhez' azzal, . . . 'igazi', 'autentikus' készítményeket tudnak mutogatni” (14.).

A piaci szükséglet kielégítése egyfelől, másfelől a készítő és közössége szemléletének és értékeinek a figyelembevételre érdekes változatokat eredményezhet. A készítők pl. különválasztják a saját használatra előállított és az eladásra szánt tárgyakat; használat után, ha számukra már értéktelenné válik, viszik piacra stb. A piac, különösen ha tömeges készítményeket igényel, más módon is befolyásolhatja a művészeti áru formáját, mindenekelőtt a szuvenírek esetében. A tárgynak olcsónak, szállíthatónak és érthetőnek kell lennie, ki kell elégítenie a vásárló esztétikai igényeit, oly módon azonban, hogy az etnikus jelleg szembeötlő legyen. Ez az indítéka a miniatürizálásnak, a forma és a díszítések egyszerűsítésének (ez teszi lehetővé a manufaktúraszzerű sorozatgyártást), olykor gépek alkalmazását, nemes anyagok, mint mahagóni, ébenfa, vasfa, argilit, elefántesont vagy agyar stb. használatát.

A stílust illetően, mindenekelőtt az afrikai kommerciális művészetben két fő tendencia figyelhető meg: az egyik a naturalizmus, a másik a groteskség, ill. az absztrakció felé mutat. Arra, hogy a kettő együttesen is jelentkezhet, jó példa a tanzániai makondék turistaművészete: a munkák részben teljesen naturalisták (*bindamu*), részben absztrakt jellegzetességeket mutatnak (*setani* — szellemalakok).

Az adott körülmények és lehetőségek azonban más formában is hathatnak a kommerciális művészetekre. Szólhatunk *revivalról*, amikor már megszűnt formákat és díszítéseket elevenítenek fel, *hamisításról*, *reprodukciónról*, *archaizmusról*. Ez utóbbi „olyan dolgok készítését jelenti, amelyek réginek látszanak, vagy bizonyos fokig régi tradíciókra emlékeztetnek, anélkül azonban, hogy ténylegesen valamilyen meghatározott tárgy reprodukciójáról lenne szó” (21.).

A kommercializálódás érdekes kísérő jelensége, hogy az alkotó kilép az ismeretlenség homályából, és munkáját nevével „jegyzí”. A művész természetesen eddig is ismert volt, de csak úkebb közössége számára — az alkotás számunkra való névtelensége nem jelentette, hogy a művet a közösség kollektíven hozta volna létre. (Hagyjuk most figyelmen kívül a közösség átlagosnál jelentősebb meghatározó szerepét a mű formálásában.)

A név feltüntetéseinek oka nyilvánvaló: a jelzett alkotásokhoz szokott euramerikai vásárló szemében növeli a megszerzett tárgy értékét. Mint GRABURN ezt a szemléletet kitűnően összegezi: „A műgyűjtő ebben az esetben arra gondol, hogy mivel az értékes műalkotásokat a mi kultúránkban névvel jelzett egyének készítik, a más kultúrából származó legjobb tárgyakat is névvel jelzett egyéneknek kell készíteniük . . .” (22.).

A Negyedik Világ művészetében a kommercializálódáson túlmenően más, mélyebb etnopszichikai mozzanatok is kifejezésre jutnak. Messzemenően egyetérthetünk GRABURN megállapításával, hogy „minden nép olyan anyagi objektumokkal veszi körül magát, amely kifejezi egyéni identitását vagy identitását egy társadalmi kategórián belül” (24.). Ezek az anyagi objektumok ebben a vonatkozásban szimbólumokként szerepelnek, s mint ilyeneknek: „azonos nyelven kell megszólalniuk” vagyis a vele kapcsolatban levők „egyetértenek jelentésével” (22.). Közömbös, hogy milyen társadalmi kategóriát, etnikumot, kasztot, korcsoportot vagy éppenséggel katonai egységet szimbolizálnak, az etnikai identitás materiális jele mindenképpen kettős célt szolgál: az „in-group” számára saját maguk összetartozását jelzi, míg az „out-group” számára az eltérés, a különbözőség szimbólumául szolgál. Az etnicitás érzésének jelentősége nem lebecsülhető. GRABURN szerint — és ebben is egyetérthetünk vele — „Az etnicitás egyre növekvő mértékben fontos formája az identitásnak abban a pluralista világban, amelyben a kommunikáció lehetővé teszi, hogy csaknem minden más csoportról tudjon és kapcsolatba lépjen vele” (24.).

GRABURN az etnikai identitás művészeti alkotásokon — szimbólumokon — keresztül történő kifejezésének három fontos fajtáját különíti el, a megvalósítás különféle módozataival. A „belső identitás” esetében „a külső politikai és gazdasági erők hatására a Negyedik Világ társadalmi szükségét érzik annak, hogy elsáncolják magukat és megőrizték értékeiket, amikor arról van szó, hogy a misszionáriusok vagy a vonzó, de romboló anyagi jellegű ajándékok nyomása ellen védekezzenek” (24.). Míg ez a tendencia nyilvánvaló, problematikusabb az, amelyet GRABURN „külső identitásnak” nevez. Itt arról van szó, hogy „ezeknek a mozgatható szimbólumoknak a készítői fontos értékek kifejezésére is törekednek”, azaz a tárgyakon keresztül a világ tudomására kívánják hozni: „Léte-zünk; mások vagyunk; olyasmit tudunk tenni, amire büszkék vagyunk; olyasmink van, ami egyedül csak a miénk” (26.). Nézetünk szerint a különválasztás csak az elemzés szempontjából képzelhető el: az etnicitás jeleinek befelé való alkalmazása szükségletként csak külső fenyegetés esetén merülhet fel, és így ez magában rejti a „külső identitás” kifejezésének kívánalmát is.

Különösen érdekes és eddig nem hangsúlyozott tényező az, amelyet GRABURN „kölcsonzótt identitásnak” nevez. Ez annyit jelent, hogy „identitásszimbólumokat kölcsönözni, lopni, sőt cserélni is lehet” (27.). E jelenségnek két aspektusa van. Az egyik az, amikor alávetett csoportok átveszik a hódítók ruházatát, díszeit, anyagi javait, és idővel ezek válnak etnikus művészetük részévé, egyúttal pedig etnikai identitásuk művészi kifejezőivé. (Példaként a navaho textiliákat és ékszereket említhetjük — „mind a szövés mesterségét, mind pedig a szövéshez szükséges anyagokat eredetileg kívülről kölcsönözték, azután a navaho életmódba integrálták és navaho etnikus identitást adtak neki” (28.). A másik aspektus ennek fordítottja: a hódító népek, amelyeknek nincsen módjuk nemzeti-etnikai identitásuk szimbolikus, tárgyi-formai kifejezésére, átveszik és jelképpé teszik a meghódított kisebbségek jellegzetes alkotásait. A példák különösen Amerikában szembeötlőek: „Kanada és az Egyesült Államok az osakai Expo '70-en északnyugati parti totemoszlopokat állítottak ki” (29.) mint országaik szimbólumát, az Egyesült Nemzetek ajándékboltjaiban pedig pl. Nigériát ibibio, Thailandot karen, Norvégiát lapp babák képviselik.

E kitűnő, bár olykor szükségtelenül bonyolult megfogalmazású, a szokásosnál jóval többet nyújtó Bevezetés után a munka hat részben, 19 tanulmány közlésével nyújt tájékoztatást a Negyedik Világ művészetéről. Csak szerzőjüket és írásuk címét említhetjük azzal a megjegyzéssel, hogy részeredményeik, konkrét leírásaik és elemzéseik tették lehetővé GRABURNnak összegezni megállapításait. A tanulmányok között számszerűen az Amerika-témájúak dominálnak, ami annak a következménye is, hogy erről a földrészről rendelkezünk idáig a legtöbb idevágó kutatással. (Közbevetőleg említjük meg, hogy minden rész előtt rövid bevezetés van, amely részben a szóban forgó térségről, részben a közölt írásokról tájékoztat.)

A tanulmányok a következők:

Észak-Amerika — Nelson H. H. GRABURN: *Eskimo Art: The Eastern Canadian Arctic* (35–55.); Caroline N. KAUFMANN: *Functional Aspects of Haida Argillite Carvings* (56–69.); J. J. BRODY: *The Creative Consumer: Survival, Revival, and Invention in South-west Indian Arts* (60–84.); Kate Peck KANT: *Pueblo and Navajo Weaving Traditions and*

the Western World (85–101.); Robert R. GILL: *Ceramic Arts and Acculturation at Laguna* (102–114);

Mexikó és Közép-Amerika – Scott H. RYERSON: *Seri Ironwood Carving: An Economic View* (119–136.); Thomas H. CHARLTON: *Modern Ceramics in the Teotihuacán Valley* (137–148.); Gobi STROMBERG: *The Amate Bark-Paper Painting of Xalilla* (149–162.).

Dél-Amerika – Mari Lyn SALVADOR: *The Clothing Arts of the Cuna of San Blas, Panama* (165–182.); Ruth McDONALD BOYER: *Gourd Decoration in Highland Peru* (183–196.); Donald W. LATHRAP: *Shipibo Tourist Art* (197–207.).

Ázsia – Setha M. Low: *Contemporary Ainu Wood and Stone Carving* (211–225.); Renaldo MADURO: *The Brahmin Painters of Nathdwara, Rajasthan* (227–244.).

Oceánia – J. A. ABRAMSON: *Style Change in an Upper Sepik Contact Situation* (249–265.); Nancy WILLIAMS: *Australian Aboriginal Art at Yirrkala: Introduction and Development of Marketing* (266–284.); Sidney M. MEAD: *The Production of Native Art and Craft Objects in Contemporary New Zealand Society* (285–298.).

Afrika – William BASCOM: *Changing African Art* (303–319.); Paula BEN-AMOS: „*A la Recherche du Temps Perdu*”: *On Being an Ebony-Carver in Benin* (320–333.); Daniel P. BIEBUYCK: *The Decline of Lega Sculptural Art* (334–349.); H. H. SANDELOWSKY: *Functional and Tourist Art Along the Okavango River* (350–365.).

GRABURN úttörő munkája mind művészetetnológiai-etnoesztétikai, mind antropológiai szempontból feltétlenül megérdemli az elismerésünket már csak azért is, mert fokozottabb mértékben ráirányítja a szakemberek figyelmét erre a ma még eléggé elhanyagolt kutatási területre. A vizsgálat szükségességéről szólva, nemcsak elméleti kutatásokra, elemzésekre, leírásokra, hanem múzeumi tárgygyűjtésre is gondolunk, tudván, hogy az ebbe a kategóriába tartozó tárgyak megszerzésére a múzeumok általában nemigen törekednek. Érdemes idéznünk GRABURNT: „... tárgyak, amelyeket valamikor túlságosan újító jellegűnek vélték, később elfogadottakká váltak; gyűjtők vagy muzeológusok, akik tárgyakat azzal utasítottak el, hogy nagyon is újak vagy egyszerűen csapnivaló minőségűek, később sokszor ugyanazokért a tárgyakért magas árakat fizettek. A 'klasszikus periódusba' tartozó navaho takarókat, sőt még a haida argillite miniatűr faragványokat is évtizedeken keresztül lebecsülték, mint 'kereskedelmi objektumokat', ma pedig darabonként több száz dollárt fizetnek értük. Vajon az esztétikai ízlés avagy a piaci érték változott-e meg?”

Cuisenier, Jean: L'art populaire en France. Rayonnement, modèles et sources.
Office du Livre S. A., Fribourg, 1975. 323 l.

Verebelyi Kincső

A szerző, aki jelenleg a Musée National des Arts et Traditions Populaire igazgatója Párizsban, eddig elsősorban szociálantropológiai témákkal, ezen belül is a gazdasági szociológia, a gazdasági rendszerek és rokonsági rendszerek összefüggésének kérdéseivel foglalkozott hazájában, valamint Tunéziában és Törökországban végzett kutatásai alapján. (Ez utóbbi területeken szerzett tapasztalatainak összefoglalását lásd: *Économie et parenté, leurs affinités de structure dans le domaine turc et dans le domaine arab.* Paris – La Haye, 1975.)

A népművészet Franciaországban c. kötet, J. CUISENIER szövegével, 406 illusztrációval, a kéziratoktól a kiállítási katalógusokig a legfontosabb forrásokat feltűntető bibliográfiával, amelyet a francia múzeumok címjegyzéke egészít ki, több szempontból is különbözik a megszokott népművészeti albumoktól. A fényes kiállítású, reprezentatív kötetek rendszerint a téma valamilyen összefoglalását adják a kutatásban már leszűrt és elfogadott, megbízhatónak tartott eredmények alapján. Ez a könyv azonban, mint az előző leszögezi, nem a francia népművészet történetét, nem is enciklopédiáját kívánja adni, hanem a népművészet értelmezésének néhány kérdését tárja az olvasó elé. Kérdések és lehetséges válaszok, konkrét példákkal illusztrálva: ennyi a szerző bevallott célkitűzése, ez indokolja írásának esszézerűségét, a kötet képeinek válogatását. (A képek a szöveg és a rendkívül alapos és részletes jegyzetek nélkül nem is értelmezhetőek.)

J. CUISENIER témáját elsősorban szociológiai szempontokat követve tárgyalja. Könyvének első része – amely *A szakterület és a művek, valamint a Műfajok és anyagok* fejezeteket tartalmazza – a népművészet elhatárolásával és nem definíciószerű meghatározásával foglalkozik. Elméleti elemzésnél – mondja a szerző – túl azon, hogy

figyelembe vesszük az egyes alkotások készítésének, használatának, referenciájának társadalmilag meghatározott helyét, a tárgyak minőségére, hasznosságára és szépségére vonatkozó, ugyancsak társadalmilag meghatározott értékelésre is tekintettel kell lennünk, hiszen ismeretes, hogy a tárgy és környezetének folytonosan változó viszonya mennyire befolyásolja a műfaji hovatartozás megállapítását, a tárgy esztétikai értékelését és az általa hordozott jelentés megfejtését. Jóllehet a tárgyak időbeli és térbeli meghatározottságát hangsúlyozza a szerző, ilyen összefüggések bemutatására csak esetenként vállalkozik, minthogy nem is tárgyak vagy tárgvesopoportok bemutatása a célja. A népművészet területén megfigyelhető alkotási folyamatokról van inkább szó, amelyeket a francia népművészet *klasszikusnak* mondott korszakából, 1760 és 1870 közötti időszakból származó, Franciaország területén létrehozott, a folklór jellegű képző- és iparművészet köréből vett példák illusztrálnak.

Ami a műfajok meghatározását illeti, a szerző rámutatva a felhasznált alapanyagok szerinti felosztás viszonylagosságára, A. van GENNER népművészettel foglalkozó kiadatlan kézírataiban felvetett gondolat továbbfejlesztését javasolja, nevezetesen azt, hogy a népművészeti műfajok elkülönítése az anyagok megmunkálásának, művészi megformálásának módját vegye figyelembe. Egy ilyen alapon való rendszerezés megvalósításához előbb arra van szükség — J. CUISENIER szerint —, hogy összeállítsuk a vonal, szín és tömeg kezelésének alapformáit tartalmazó „szótárat”, majd e szótár elemeiből a folklór jellegű képzőművészetek „nyelvtanát”. A népi iparművészet műfajainak elkülönítéséncél pedig addig, amíg az eddigieknél átfogóbb és egyértelműbb kiindulópontot nem találunk, kiindulhatunk a funkció szerinti megkülönböztetésből.

Az album második része néhány, a népművészettel kapcsolatos tévhitet kíván eloszlatni. Az *Akadályok és illúziók* című fejezet cáfolja az olyan elképzeléseket, miszerint a népművészet „naiv”, „archaikus”, „primitív”, „sajátosan regionális”. A következő, *Utak* című fejezet a népi díszítőművészet egy sajátos ágának, az üzletek XIX. századi díszítésének jellemzésén keresztül ad példát arra, hogy a hivatásos művészetben kialakult minták hogyan terjednek, változnak, milyen áttételeken keresztül jutnak el a társadalom legszélesebb rétegeiig. (Az *üzletek művészete* címmel 1977-ben kiállítást is rendeztek a Musée National des Arts et Traditions Populaires termeiben.)

A *formák kialakítása* címet viseli a könyv harmadik s egyben utolsó része. *Modellek és Források* című fejezetekben a szerző bizonyos formák létrehozásának technikai feltételeit elemezve voltaképpen a folklór és a hivatásos művészetek közötti kapcsolatokat boncolgatja. A népművészet és hivatásos művészet között nem merevek a határok: formák és motívumok, témák eredetének kérését csak konkrét elemzések dönthetik el. Bármilyen tanulságos is azonban bizonyos mintakincs, motívumkészlet terjedésének nyomokövetése vagy anyagok és eszközök által adott technikai lehetőségeknek megfelelő művészi formák létrejöttének indokolása, azáltal, hogy a szerző a folklorizálódás és folklorizmus folyamatait nem határozza meg pontosan, végül is a folklór és hivatásos művészetek közötti kölcsönhatás tendenciáiról nem tud pontos képet adni.

A szociológus CUISENIER szólal meg a *Hagyomány és újítás* c. fejezetben. Itt azt taglalja, hogy a XVIII–XIX. században még általánosnak mondható háziipari keretek mennyiben biztosították adott közösségek hagyományainak őrzését, és mennyiben tették lehetővé például a tanoncok kötelező vándorlásának előírásával újabb ismeretek megszerzését, alkalmazását. A termelés feltételeinek változásain kívül, a kereslet, az elvárás és megrendelések alakulása, amelyet nyilvánvalóan befolyásolt az egyre növekvő ipari termelés és a kereskedelmi formák változása is, hozzájárultak ahhoz, hogy a hagyományos népművészeti alkotásmód szerepe csökkenjen.

A népművészet napjainkban való továbbélése lehetőségeinek vizsgálatával zárul a kötet. Nem a népi képző- és díszítőművészeti formák mesterkélt újjáélesztése jelenti a folytatást, állítja a szerző, hanem mindazok a művészi megnyilatkozások, amelyek a hivatásos művészetek műfaji kategóriáin kívül esnek, amelyekkel azonban a mindennapi élet számos területén nap mint nap találkozunk. Ilyenek például a kézimunka, a barkácsolás, kertrendezés, lakásberendezés stb.

Nagy hiányossága a könyvnek, hogy a társadalomtörténeti szempontok nem érvényesülnek megfelelő következetességgel, s ezért arra a kérdésre, hogy a népművészetnek hol van a helye a művészetek rendszerében általában, s hogy a francia kultúra alakulásában hol, mikor, milyen funkcióit töltött be, voltaképpen nem kapunk választ. Ugyanakkor igen tanulságos, hogy J. CUISENIER — illetve a francia népművészet-kutatás — olyan témákkal is foglalkozik, amelyek nálunk, legalábbis a legutóbbi időkig csak csekély mértékben kerültek feldolgozásra (pl. a sokszorosított grafika, gyermekjátékszerek stb.). A népművészeti tárgyak ízlés-szociológiai szempontú értékelésére tett kísérlet hasonlóképpen érdekes és továbbfejleszthető.

Zsegalova, Sz. K.: *Russzkaja narodnaja zsvopisz.* Proszvescsenyije Kiadó. Moszkva, 1975. 192 l.

Erdélyi István

A százezer példányban kinyomtatott, de szinte napokon belül elfogyott könyv sikere érthető. Az orosz néprajzzal, azon belül a népművészettel foglalkozó munkák száma ugyanis rendkívül csekély a Szovjetunióban. Az érdeklődés iránta pedig állandó, különösen Moszkvában, ahol például néprajzi múzeum sem működik, és nem számítva egy kis kiállítóhelyiség időszakos anyagát, érdeklődők elég ritkán láthatják és élvezhetik az orosz népművészet alkotásait – legfeljebb itt-ott az Állami Történeti Múzeumnak a legújabb korig nyúló kiállításain. Maga a könyv is megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele. Hála a nagyszámú illusztrációnak és köztük a sok színes képnek, a magyar olvasó előtt is feltárul az a kevéssé ismert világ, amelyet a magyar népművészet vonatkozásában itthon jól megismerhettünk.

A szerző visszanyúl a „kezdetekig”, a XVII. század végéig, és onnan máig haladva mutatja be azokat a szigeteket, ahol népi iparművészetként élve tovább, még a közelmúltban is virágzott a népművészet. Az alapokat, ami eltűnt az iparosodás nyomán az orosz parasztság életéből, van elsősorban hivatva ez a könyv bemutatni. A kötet a hársfaháncsból készült festett dobozok, majd a faládák művészetének elemzésével kezdődik. Ezeket ma már hiába keresnénk, legfeljebb itt-ott bukkanhatnánk még rájuk Észak-Oroszország egyes eldugott falvaiban. Keresésükre és megmentésükre a szerző is felhívja a figyelmet, és ez a kötet egyik fő célja is egyben, másrészt a régi népművészet alkotásainak propagálása. Az utóbbi vonatkozásában a 190. oldalon közölt irodalomjegyzék ad kissé szomorú képet. Ami az erre vonatkozó modern oroszországi publikációkat illeti, a szerzőnek alig van versenytársa. Az ötvenes évek előtti évtizedekben szinte semmi nem jelent meg erről a világi témájú, epikus jellegű és a mesevilágot tükröző népművészetről. Az újabb munkák zömmel a hoholomai, dekoratív jellegű, ma is kapós és szelvényben elterjedt, de mégiscsak elég szűk körű (ma már iparművészetté deriválódott) tárgyakra korlátozódnak.

A festett háncsdobozokban falun és városban ruhát, ékszert, fehérneműt tartottak. Méreteik lánányira nőttek. Készítették őket Novgorodban, Vologdában, Holmogorban, Velikij Usztyjugban – tehát zömmel városokban. Ennek ellenére a faluval, a parasztsággal igen szoros volt a kapcsolatuk, egyrészt mert a módosabb parasztoknak csinálták, és másrészt mert készítők is szoros kapcsolatban lehettek a falvakkal (falusi lakodalmat ábrázoltak stb.). A dobozok további alakjait mesés hősök alkotják. Megjelenik rajtuk a bilinákából ismert hős, Szolovej betyár lovas alakja, Aljosa Popovicsnak a népi röplapokról ismert figurája, a legyőzhetetlen hősök, a szép és bátor ifjak sora – mint a közösség vágyainak megtestesítői. De felbukkannak olyan igen régi alakok és motívumok, mint Nagy Sándor, sőt bibliai történetek hősei (Sámson stb.) is. Ugyanezek, de már magasabb szintű művészi kivitelben a XVII–XVIII. századi faládákon is feltűnnek. Ezekben sokkal értékesebb dolgokat tartottak, nemegyszer pénzt, ebből a célból lejtős formájú, fej alá való speciális ládák készültek. Dekorációjukat, főleg növényi elemeket, ugyanazok a mesterek festették, akik az ikonokat díszítették vagy a gazdagabb házakban a falakra írták a növényi ornamenseket. Ezen a téren az egyházi kánonok nem kötötték meg a kezüket. A szerző ezeketán veszi sorra a ládákon szereplő figurákat, a hős Polkánt, Bova királyfit és Donzsevná királynőt, I. Péter cárt, az oroszlánt, egyszerűt, griffet stb. Külön fejezetet szentel a novgorodi ládafestészetnek, ahol sajátos stílus és másfajta figurák voltak jellemzőek, és megint mások a Viga és az Onyega tó melléki festészetre, ahol a szőlőfán ülő, emberfejű Szirin madár, a boldogság és bőség jelképe volt elterjedve. A könyv második része az Északi-Dvina paraszti művészetével ismerteti meg az olvasót (XVIII–XIX. sz.). Festett bölcsek, faragott és festett guzsalyok, festett nyírfakéregedények vidám színei (sárga alapon kék és piros) tárulnak eléink a lapokról. Elsősorban a mindennapi életből vett jelenetek szerepelnek rajtuk: a fonó, vadászat, erdei boggyújtás, étkezés stb. Ezek mind falusi mesterek munkái, akik egészen az 1920-as évek végéig dolgoztak még. A továbbiakban a Mezeny folyó menti falusi mesterek, majd a kosztromaiak kezemunkái következnek, mely utóbbiak nagy részét a máshol szokatlan sötéték háttérükre és az abból előragyogó vörös foltokról könnyű felismerni. Festett szánok, fa ivóedények, mellettük a már szintén sárga háttérű, pingált ládák ékeskednek virágaikkal, jeleneteikkel, madarakkal és a fonás vissza-visszatérő ábrázolásával, de nem hiányoznak a guzsalyokról a mennyegzői ebédek képei sem. A XX. sz. elejére ennek a művészetnek is vége szakadt. A könyv vége felé kerül sor a továbbélő és még mindig

alkotó Hohlóma falu mestereinek darabjaira, melyet sikerült mindmáig megőrizni és átmenteni. Régebben még négy környékbeli faluban faragtak és pingáltak faedényeket. Ezek festését forró technikával, kemencében történő szárítással rögzítették.

A kötet végén az ifjú néprajzi gyűjtők kapnak részletes útmutatást (166–173.). Az utolsó oldalakon a ma már kiveszett szavak értelmét kis méretű rajzok kíséretében magyarázzák meg: népi építészeti részletek, a ruházat, egyes eszközök és fegyverek nevei válnak érthetővé.

Faragó József: Balladák földjén. Válogatott tanulmányok, cikkek. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1977. 578 l.

Kriza Ildikó

A jeles erdélyi folklorista vaskos tanulmánykötetében korábban elszórtan megjelent balladával kapcsolatos tanulmányait tette közzé. Mintegy harminchét írást, két évtized idevonatkozó kutatási eredményeit, amelyeken a szerző egy-két kivételtől eltekintve nem módosított. A kötet négy nagy tematikai egységbe sorolja a tanulmányokat. A kutatástörténeti eredményeket az első fejezet tartalmazza *Balladagyűjtők nyomában* címmel. PETRÁS Inczéről, GYULAI Pálról, KRIZA Jánosról és gyűjtőtársairól új filológiai eredményeket tár fel. Napjaink gyűjtőmozgalmairól szólva pedig a népköltészet iránti érdeklődés különböző aspektusai szerint tájékoztat.

A *Balladáról balladára* c. fejezetben egy-egy balladatípus újonnan gyűjtött változatairól, és ennek nyomán a kutatásban hasznosítható új eredményekről szól. Minden egyes ide tartozó tanulmány figyelemre méltó, mégis hadd emeljem ki az első kettőt, „A mennybe vitt leány balladája”-hoz gyűjtött új variánsokat, amelyekkel a korábban szinte magányosan álló „Júlia szép leány” balladát kiterjedt hagyomány szerves részévé tette. Ugyanígy *Az ördög szerető balladája* c. tanulmány nemcsak új gyűjtési eredményeket tesz közzé, hanem rávilágít a Lenore-típusú ballada és mondakör távolabbi összefüggéseire. Ezek az új eredmények alapvetőek a további kutatás számára, olyan adatokkal segítik a kutatást, amelyek nélkül csak hiányos képet lehetne alkotni.

Különböző jellegű tanulmányokat olvashatunk a *Népballadák élete* c. fejezetben a ballada előadásával, a falu dalhagyományában betöltött szerepével és más kérdésekkel kapcsolatban. Közülük kiemelkedik a kibédi tanulmány, melyben a kiváló gyűjtő RÁDULY János által feltárt balladakincsre alapozva végezte el a folklórszociológiai tanulmányt. Nem csoda, ha ez az írása ötödikben jelent meg.

Az erdélyi magyar és a román balladák kapcsolatáról, motívum és témaegyezéseiről szól a *Népballadák találkozásai* c. fejezetben, ahol feleletet kíván adni a konkrét adatok elemzésével az átadás-átvétel bonyolult kérdésére. FARAGÓ József azok közé a kutatók közé tartozik, akik anyanyelvi szinten értik mindkét népköltészetet, azoknak rejtett jelentéseit, így megállapításai figyelemre méltók. Egy-egy esetben azonban úgy vélem, a kérdés bonyolultabb az itt olvasható beállításnál.

„Az esküvőre hazatérő kedves” balladája kapcsán FARAGÓ leszögezi, hogy a ballada románból való fordítás révén terjedt el a csángó-magyaroknál. Ezt a megállapítását a szöveg tartalmi összevetésével és egyebek között a Györgyike és Gheorghé név egybehangzásával igazolja. Szerintem figyelembe lehetne venni azt a tény is, hogy a ballada tárgya, az Odüsszeusz-téma, korról korra minden nép folklórájában megjelenik, és a balladának nemzetközi összefüggése is jól ismert. Esetleg nem csupán egy XX. századi román nyelvű románc átvételével lehet magyarázni a csángó-magyar változatok kialakulását. Ez kétségesnek tűnik azért is, mert a poétikai jelenségek sem támasztják alá. A magyar ballada hagyományos strófikus szerkezete mellett következetesen megtartja a klasszikus balladák struktúráját. A román változat pedig távol áll a román balladaköltészet általános sajátosságaitól. Fontosnak tartja a szerző a Györgyi és Gheorghé név összecsengését is. Mintegy megállapítja, hogy ez a magyar névváltozat csak itt fordul elő, és román hatásnak tartja. Eltekint attól, hogy VERSEGHY Ferenc 1798–1802 körül írt *Györgyiné* c. elbeszélő költeménye ugyancsak a „Györgyi” férfinévet használja, és talán az sem véletlen, hogy írása a balladával összecsengő Odüsszeusz-témáról szól. Nincs indokunk, hogy bármilyen moldvai csángó vagy román hatást keressünk emögött, noha VERSEGHY költszete mutat némi népies indíttatást, mégis elsősorban a nyugat-európai költészet mintái determinálták. A román és magyar ballada összevetésekor talán mélyebb gyökereit is lehetne keresni.

Ugyancsak a klasszikus hagyomány továbbéltetését kell sejtenünk az Árgirusról szóló ballada kapcsán. A szerző szerint a magyar széphistória a román mese-ballada átvétele. A gazdag román Árgirus hagyomány és az ugyancsak nagyszámú és két különböző tradíció alapuló magyar Árgirus mese redakció szervesen illeszkedik a reneszánsz korában újra elterjedt antik témájú költészetbe. E tekintetben pedig már nem két szomszéd nép ügyéről van szó, hanem a reneszánsz költészet folklórban való továbbéléséről mind a magyar, mind a román népnél. A különösen szép román mese-ballada (amit sajnos csak fordításban közöl a szerző) méginkább alátámasztja, hogy a nemzeti folklór autochton törvénye szerint alakult ez az alkotás. A közös forrást föltehetően messzebb kell keresnünk, és nem szabad csupán két nép átadás-átvétel szintű kapcsolataként felfognunk a nagy múltú folklóralkotások újramegjelenését.

A változatos, nagy anyagot tartalmazó kötet fő értéke az új gyűjtéseken alapuló rengeteg aprólékos kutatás közzététele, és az az őszinteség, amellyel húsz év balladakutató munkáját a maga sokszínűségében felmutatja.

Ene, Virgiliu: Folcloriști români. Editura Facla, Timișoara, 1977. 203 l.

Székelly László

V. ENE könyve a múlt század közepétől a II. világháború végéig élt román folkloristák közül 14-et emel ki és ismerteti életüket, munkásságukat. Tárgyvilágos szemlélettel foglalja össze az eddigi értékeléseket, és több kutató alakját eddig háttérben maradt tényezők kiemelésével új megvilágításba helyezi. A bemutatott kutatóegységnek a román nyelvterület minden táját képviselik: Havasalföldet P. ISPIRESCU (1830–1887), G. TOCILESCU (1850–1909), C. RĂDULESCU CODIN (1875–1926); Moldvát Tudor PAMFILE (1883–1921), M. EMINESCU (1850–1889), Simion FLOREA MARIAN (1847–1907), Alexandru VASILIU (1876–1945); Erdélyt I. POP RETEGANUL (1853–1905), Miron POMPILIU (1848–1897); a Bánságot Atanasie Marian MARIENESCU (1830–1915), G. CĂTANĂ (1865–1944).

V. ENE monográfiájából kitűnik, hogy a román folklór tudományos összegyűjtése és feldolgozása viszonylag korán megindult. Ennek egyik magyarázata, hogy a folklór korai művelői közül többen külföldön végezték tanulmányait, ott kaptak tudományos ösztönzést; Atanasie Marian MARIENESCU Bécsben, G. Dem. TEODORESCU a Sorbonne-on, G. TOCILESCU Prágában és Bécsben, Párizsban, D. STĂNCESCU Liège-ben végezte egyetemi tanulmányait. Többen közülük francia etnográfusok (A. MONTEL, B. LAMBERT) módszereit követték. Ennek az orientációnak az eredménye, hogy Alexandru VASILIU például a Román Tudományos Akadémia kiadásában 1909-ben megjelent *Cîntece, urături și bocete de-nle poporului* (A nép énekei, kurjantásai, siratói) című művében nem csupán hűséges szövegközlést ad, hanem már 43 dallamot is közöl, ami az ő korában még újtásnak számított. Mások, mint G. CĂTANĂ a meséket átdolgozva adták ugyan közre, mondataik szerkesztésében, szavaikban, kifejezéseikben azonban a népi stilisztika szabályait követték. Korán bevezették a román folkloristák az adatgyűjtés helyének, az adatközlők nevének följegyzését. A. M. MARIENESCU 1866-tól kezdve az adatközlők életrajzát és fényképét is közölte. G. TOCILESCU 1898-ban folklorisztikai tudományos kérdőívet szerkesztett, és ezekkel két képzett gyűjtőt küldött ki Havasalföld falvaiba. Ezeknek egyike, Christea N. ȚAPU egymaga 3000 népköltészeti szöveget gyűjtött. TOCILESCU nagy kiadványa, a *Materialuri folclorice* háromnegyed része ebből a gyűjteményből származik. Ez a munka a román népi folklóralkotások első nagy gyűjteménye, mely a paraszti hagyományok múlt század végi állapotát regisztrálja, — hiányossága viszont, hogy az anyagot válogatás és rendszerezés nélkül adja közre, itt-ott az adatközlő és a gyűjtés helyének adata is hiányzik. A. VASILIU a Román Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *Poveste și legende* (Mesék és legendák) című művében már mesevariánsokra is hivatkozik. A román folklórkutatás számos korai művelője a nép között élő értelmiségi volt. A szorgalmas kutatók egész sora tanítóként működött vidéken (I. POP RETEGANUL, G. CĂTANĂ, S. T. KIRILEANU, AL. VASILIU, M. LUPESCU, N. DIMITRAȘCU, ȘT. TUȚESCU, P. DANILESCU).

Az intensív román folklórkutatás a múlt század második felében bontakozott ki, a század végére már a folklorisztika minden ágára kiterjedt. G. TOCILESCU említett, 1900-ban megjelent nagy munkáját a román folklóralkotások első korpuszának mondják. N. FILIMON a legszebbnek tekintett három román mesét (Táltos román, A köember, A selyemszakállú virágember) és Petre ISPIRESCU, akit „a román népmesék királya” jelzővel is

illetnek néha, havasalföldi román mesegyűjtését, közte „Az öregség nélküli ifjúság és a halál nélküli élet” c., igen népszerű meséjét ebben a korban közölte.

A román folkloristák munkáinak a kiadását megkönnyítette, hogy számos gyűjtés olcsó füzetekben jelent meg. A Román Tudományos Akadémia sem zárkózott el azonban nagyobb művek kiadásától. (A Román Szocialista Köztársaság idején megjelent művekről a munka végéhez csatolt bibliográfia számol be.) Még sok kéziratot gyűjtés vár azonban kiadásra, mint például I. POP RETEGANULNAK a Román Tudományos Akadémia Könyvtárában őrzött 21 kötetre rúgó feljegyzésanyaga vagy C. RĂDULESCU-CODIN mintegy ezer lapnyi népdalgyűjtése. Publikációs lehetőséget jelentett a román folkloristák számára az is, hogy néprajzi közlönyöket adtak ki: T. PAMFILE barátjával, M. LUPESCUVAL a *Jon Creangă* c. néprajzi folyóiratot (1908–1921) és 1919-ben a *Florile Dalbe* c. periodikát szerkesztette.

Az erdélyi román folkloristák magyar etnográfusokkal is kapcsolatot tartottak, sőt részt vettek a magyar néprajz intézményes kereteinek megszervezésében is. A. M. MARIENESCU, G. ALEXICS és G. MOLDOVAN a Magyar Néprajzi Társaság alapító tagjai közé tartozott (*Bibliografia generală a etnografiei și folclorului românesc. I.* București, 1968. 77., 634.). MARIENESCU tanulmányokat is írt a magyar népköltészetéről és a magyar karácsonyi szokásokról (i. m. 621., 170.) publikált az *Ethnographiában* és a *Délmagyarországi Közönyben* is.

A kötethez írt bevezetőjében a szerző a népköltészetnek a nagy költőkre tett hatásáról is megemlékezik. Megemlíti, hogy Goethe *Faustjának* témája egy népi legenda, és hogy Mihai EMINESCU *Hajnalcsillagában* „Az aranykertből való leány” meséjét használta föl. A továbbiakban a népköltészet társadalmi, történelmi és erkölcsi vonatkozásairól szól. V. ENE tanulmánykötete alapos adatföltárára épül, értékeléseiben tárgyilagos, megfontolt. A benne érvényesülő tárgyszeretet és meleg hang a laikus olvasóban is felébreszti a népköltészet iránti érdeklődést, sőt érzelmi kötődést. A könyvet ábécérendbe szedett bibliográfia zárja (189–202.), mely nemcsak a tárgyalta szerzők munkáit, hanem szinté a román folklór teljes irodalmát áttekinti. A munkából legfeljebb a bemutatott folkloristák fényképét, arcképét hiányoljuk.

Člajze, Lia: Koroylis eposis kartuli versia. (Čslaidze, L.: A Kőroglis eposz grúz verziója.) Mecniereba. Tbilisi, 1978. 162 l.

Istvánovits Márton

Az orientalista-turkológus szerző, számos azonos témájú részlettanulmány után, most kitűnő monográfiával ajándékozta meg az egyetemes és összehasonlító folklorisztikát is. A Kőroglis mondaciklust, mint a török népek gazdag epikai hagyományának egyik alkotását, jól ismeri a nemzetközi kutatás; viszonylag könnyen hozzáférhető publikációk teszik lehetővé az örmény verzió iránti tájékozódást is. Ami a grúz redakciót illeti, a kartvelológusok szűk körén túl gyakorlatilag senki sem ismerhette. ČSLAIDZE munkája igen színvonalasan tölti be ezt az űrt: a közzétett 12 grúz szövegvariáns (ezek lényegében teljes tájékozódást nyújtanak a grúz redakcióra nézve) in extenso orosz fordításban is mellékelte – a szövegekhez tartozó jegyzetekkel, annotációval együtt; grúz nyelvű összehasonlító elemzését (5–65.) pedig viszonylag bő orosz nyelvű rezümével (66–77.) kibővítve alkalmassá tette arra, hogy a grúz nyelvet nem bíró kutató megismerkedjék a grúz verzió filológiai, irodalomtörténeti és folklorisztikai, művelődéstörténeti problematikájával.

A Kőroglis-ciklus hősenek minden bizonnyal reális történeti prototípusa, mint ismeretes, szociális, antifeudális küzdelmek hőse volt. Ezért nem meglepő, hogy egy sor nemzeti verzióban a betyárköltészet „műfajában” bontakozott ki a folklóralkotás. Kőroglis részint (elsősorban a keletgrúz variánsokban) bandit d'honneuré fejlődött a grúz folklórban is; noha a szűzsé motívumanyagában nem sok közöset mutat a kelet-európai vagy az eredeti grúz betyárköltészet anyagával.

A grúz verzió változatanyagát L. ČSLAIDZE három csoportra különíti elemzésében. Az első csoportba azokat a változatokat sorolja, amelyek minimális eltéréssel követik a kétségtelenül kölesönzött szűzsé anyagát és szerkezetét (a heroikus lovak megjelenése; tengeri táltosparipa csikái; a hős apjának megvakíttatása amiért látszatra alkalmatlan lovat választ urának; a heroikus lovak felnevelése minden fénytől gondosan elzárt istállóban; a hős és apja Csamlilbelben, egy utópisztikus szálláshelyen találnak menedéket;

a hős tetteinek híre messzeföldön elterjed, betyárcsapat verbuválódik körötte: Demurcsogli, Isza Bala, Gizirsaa (Gziroglu — a grúz verzióban); a hős táltoslovának elrablása a földesurak részéről; Kőrogl visszasserzi táltosát; ellenfelei ostromgyűrűbe zárják Csamlibelt, fogságba vetik Kőroglit; a pasa lánya beleszeret a hősbe, közreműködik megszöktesében stb.).

A második csoportot azok a szövegek alkotják, amelyekben a kölesönzött szüzséhez képest eredeti epizódok vagy motivációk állandósultak (pl. Boli bég fiának elrablása és adoptálása Kőrogl részéről; az apa és ismeretlen fia küzdelmének ismert motívumában a szokottól eltérően Kőrogl alul marad; a táltosló tolvajának üldözését az motíválja, hogy „szégyent hoz ránk, különben vihetné”; Nigar hanum a grúz verzióban Boli bég húga, a hős fő ellensége tehát saját sógora stb.), s így a szüzséfejlődés önállóságát példázzák a grúz folklórban.

Végül az a változatsorozat következik, amelyek szövegei más nemzeti verziókban ismeretlen szüzsére épültek, vagy párhuzam nélküli motívumokat tartalmaznak. Ide első sorban a monográfia szerzője gyűjtötte ačar (adzsar) változatok tartoznak. A hős itt nem betyár, hanem éppen király. Nigar hanum elrablását nővásárlás váltja fel. A hős elfogja Boli béget, sógorát, oszlophoz köti, de felesége közbelépésére elbocsátja. Boli bég azonban nem színteti be ellenségeskedését, elfogja Kőroglit, és bivaly mellé járomba fogva dolgoztatja, mély gödörbe taszítja. Kőrogl a mitikus deveket legyőzve megszerzi vak apja látását visszaadó orvosságot stb.

A grúz Kőrogl-verzió tehát kölesönzés, mégpedig több forrásból: döntően az azerbajdzsán, ill. oszmán-török folklór a forrása; hordozói és éltetői, átadói két-, ill. többnyelvű asugok voltak (nem véletlen, hogy a grúz szövegek telítve vannak török lexikával és frazeológiával). A hivatásos és félhivatásos grúz énekesrend képviselőinek, a mestvireknek repertoárjába e ciklus nem is ment át. Mindezeket a kérdéseket, tehát az átvétel feltételeinek és kronológiájának (XVII. század elejétől) problematikáját a szerző példásan gondos elenzésben tárja elé; s ami a legfontosabb: nem csupán a politikai és társadalomtörténet függvényében, hanem a (folklór) költői tradíciók rendszerének funkcióviszonylataiban is; forma — tartalom — előadásmódok egységében.

Magától értetődik, hogy a szerző feldolgozta a teljes, vonatkozó szakirodalmat, s noha lakonikusan ismerteti is a tudománytörténeti előzményeket, jogos kritikával ott élven csupán, amikor a grúz verzióval kapcsolatban egyes szerzők teljesen légből kapott állításokat kockáztattak meg. Kritikai megjegyzéseihez, élve az alkalommal, magunk is hozzájárulnánk, noha észrevételünk éppen monográfiánk szerzőjét illeti a legkevésbé. Föltűnő nevezetesen, hogy a Kőrogl-ciklus meglehetősen gazdag szakirodalmában egyetlen említést se találunk arra vonatkozóan, hogy a különböző török, ill. örmény és grúz verziókön kívül egyéb redakció is lenne. Egy (jelenleg kéziratban levő) tanulmányunkban bizonyítani igyekeztünk ugyanakkor, hogy a Kőrogl-ciklusnak van adige, kabard, ubich s talán még oszét verziója is: az adige folklór egyik büszkeségének, az Aidemir-kán mondának formájában. Az adige népek történetének és folklórjának ismeretében e következtetés persze egyáltalán nem váratlan, s csupán különös véletlennek tekinthetjük, hogy az összehasonlító folklorisztika számára ez az összefüggés észrevétlen maradt.

Ismételjük azonban, e megjegyzésünk nem a monográfia szerzőjének címzett, ó — túlzás nélkül mondhatjuk — teljes, kimerítő kultúrhistoriai, filológiai és folklorisztikai freskóban bocsátotta rendelkezésünkre a Kőrogl grúz verzióját; a maga elé tűzött feladatot így módon maradéktalanul megoldotta.

Vujičić, Tihomir: *Музичке традиције Јужних Словена у Мађарској* (A magyarországi délszlávok zenei hagyományai). Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. 407 l.

Kiss Mária

Újabb értékes kötettel gazdagodott a magyarországi nemzetiségi népzenei kiadványok sora. A Tankönyvkiadó gondozásában az 1978. évi ünnepi könyvhétre jelent meg **VУЈИЌИЌИЌ ТИХОМИР** magyarországi horvátok, szerbek és szlovének zenei hagyományait felölelő munkája. Könyvének közreadásával a Szerző régóta jelentkező hiányt kívánt pótolni, amit könyve bevezetőjében így fogalmazott meg: „Egyrészt: nemzetiségeink zenei önismeretét is ideje megalapozottabbá tenni, másrészt: a magyar közönség is lehetőleg világos képet alkothasson a nemzetiségi művészet mibenlétéről, és hogy értékeire és jelentőségére kellő mértékben figyeljen”. **VУЈИЌИЌИЌ ТИХОМЕР** gyűjtőmánya, amely

sajnos posztumusz kötetként jelent meg, nagymértékben hozzájárul délszláv nemzetiségünk zenekultúrájának jobb megismeréséhez.

A kötetben publikált dallamok java része a Szerző több évtizedes gyűjtőmunkájának eredménye. Délszláv lakosságunk népzenejét négy nagy egységbe — dialektusba — sorolva tárgyalja. Az egyes dialektusokon belül foglalkozik a műfaji sajátosságokkal, a szöveg és zene fő jellegzetességeivel. Ezenkívül külön tárgyalja a hangszeres zenét, a hangszerfajtaikat, a táncokat, teret szentel kötetében a kölcsönhatások vizsgálatának, s felvázolja a közhasználatú népi és népies zene mai állapotát. Összehasonlítóképpen helyet kapott könyvében a jugoszláv és szláv népek népdalainak néhány példája is.

Az első dialektusba (A) a Rába menti szlovének zenei anyaga sorolódik. A Szerző szerint e dialektus dalait tanulmányozták a legkevésbé, mert sokáig német — osztrák eredetűeknek tartották dallamaik és kétszólamú tercelő-szextelő előadásmódjuk miatt. Mivel az osztrák anyagban közvetlen megfelelőiket nem lehet kimutatni, régi alpesi hagyománynak kell tekinteni ezt a zenét. Az alkalomhoz kötött dalok igen kis számban maradtak meg, a hangszeres zenét polkák, keringők és indulók képviselik. Régebben ismertek voltak a vonós-cimbalmos együttesek is.

A Mura menti horvátok népzenejét a második, a (B) dialektusba sorolja VUJČIČIĆ. Sajátos vonását képezik e zenei hagyománynak a pentaton hangsorú dallamok. A Szerző hangsúlyozza, hogy a magyar anyagban is meglévő dallamok megőrzése mellett, számos olyan pentaton hangsorú dallam is akad, amelyik ebben a formában a magyarban nem ismert. A dalok jelentős része parlando-rubato, szabad ritmusú, a kötött ritmusúak szinte kizárólag páros üteműek. A dalok előadása egyszólamú, műfaji megoszlás szerint szembe-tűnően sok a lírai dal, s rendkívül kedveltek a tréfás és mulatódalok is. A hangszerek közül itt is a vonós-cimbalmos együttesek a leggyakoribbak.

A Győr-Sopron megyében élő nyugat-magyarországi horvátok anyaga képezi a harmadik (C) dialektust, s ez a legheterogénebb. VUJČIČIĆ úgy látja, hogy az egykori óhaza melodikája, s napjainkra a szövegek is, mintha teljesen elfelejtődtek volna. Az alexandrinus párvers gyakori előfordulását viszont a múlt hagyatékának tartja. E terület zenei anyagában sok a hasonlóság és egyezés a cseh, a nyugat-morva és a szlovák anyaggal. A műfaji megoszlás szerint sok a gyermek- és lakodalmi dal, ez utóbbiaknál viszonylag kisszámú dallamhoz kapcsolódó nagyszámú szövegvariánssal.

A negyedik (D) dialektus népzenei és népköltészeti anyagának a hordozói települtek hazánkba a legkésőbbben — zömmel a XVII. század folyamán —, így anyaguk alakulása nyomon követhető. Népzenei-népköltészeti dialektusuk itt, új hazájukban alakult ki. Ebbe a dialektusba sorolódik a magyarországi szerbek népdalkincse, horvát népesortjaink közül a Dráva menti horvátok, a baranyai és bácskai sokácok, a bunyevácok, a Kalocsa környéki ún. „rácok” és a szentendrei dalmaták népzeneje. Műfajilag igen sokrétű ez a dialektus: az epikus és elbeszélő énekek mellett megtalálhatók benne a lírai dalok, az alkalomhoz kötöttek közül bőséges a lakodalmi énekek száma, s mindenütt ismert volt a sirató. A jeles napok népköltészetéből kiemelkedő jelentőségűek a télközépi koledálás-hoz és a pünkösdi királynőjáráshoz fűződő rítusénekek, valamint az Iván-napi szertartási énekek. Külön színtöltőt képezik e gazdag hagyományanyagnak az esőkéres szokásához kapcsolódó dodolaénekek.

VUJČIČIĆ Tihámér könyve bevezetőjében szerényen figyelmezteti az olvasót, hogy kötete nem tekinthető szigorúan tudományos célúnak, mert feladata elsősorban gyakorlati: muzsikáláshoz való közlés. De a dialektusokba való sorolással az anyagban olyan rendszerezését végezte el, amely egyúttal első összefoglalása a magyarországi délszlávok zenei hagyományainak, s ezáltal jó kiindulási alapot nyújt a további vizsgálatok számára.

Novak, Vilko: Izbor prekmurskega slovstva. ČGP Delo. Ljubljana, 1976. 196 l.

Fried István

Vilko NOVAK, szlovén etnográfus, egyetemi tanár, a szlovén — magyar irodalmi történelmi és néprajzi kapcsolatok szakértője régóta kedves ismerőse tudományos közéletünknek.

Legújabb könyve tulajdonképpen egy régebbi gyűjteménynek bővített és átdolgozott változata, jelenlegi formájában azonban önálló és főleg a magyar olvasók figyelmét kívánltképpen érdeklő mű. „Hungarica” olyan értelemben, hogy az egykori Magyarország területén élt szlovének (illetve egyes régebbi elnevezések szerint vendek) irodalmának,

részben népköltészetének, illetve történetének vázlatos rajzával szolgál 1919-ig, az államfordulatig. „Vendeken a magyar nyelvhasználat sokáig azokat a szlovéneket értette, akik az egykori Vas és Zala megyék nyugati részén laktak, és akik 1919-ben zömmel Jugoszláviához kerültek” — írta ANGYAL Endre (*A vend kérdés*. Bp., 1972. 269.). Ezeknek „vendeknek”, Mura vidéki szlovénekek néprajza, irodalma már elég korán felbukkant a magyar sajtóban, KOSSIRTS József plébános értekezése (*A' Magyar Országgi Vendek Tótokról*) a Tudományos Gyűjteménynek abban az évfolyamában jelent meg, amelyet Vörösmarty Mihály szerkesztett már (1828. V. 3—50), s lényegében folytatója volt annak a hagyománynak, amely az akkori Magyarország teljes topográfiai-statisztikai fölmérését tűzte ki célul. A kezdeményező lényegében CSAPLOVICZ János, ez a szlovák öntudatú, az etnográfiai statisztikát kultiváló útleíró volt; de a Tudományos Gyűjteménynek ilyen tárgyú közlései is ebbe az irányba vágtak (pl. BIRNIZZ Lajosé, aki a Vas és a Zala megyei szlovénekről értekezett. 1819. III. 59—74.).

Vilko NOVAK jól ismeri ezeket a kezdeményeket, és épít rájuk. De ezeket saját — szlovén vonatkozású — gyűjtésével, kommentáiraival egészíti ki, és így teljes képet fest Ljubljánában kiadott monográfiájában a szlovén néprajzról. Ismertetendő könyvében a történeti áttekintés után az egyes alkotók portréját rajzolja meg, mintegy irodalmi lexikonját adja egy olyan, lényegében *tájnyelvi* irodalomnak, amelyen érdekes, népies és fél-népies, egyházi fogantatású és szakmai vonatkozású alkotások születtek, nem csekély számban műfordítások is a magyar irodalomból (pl. Petőfi és Arany műveiből). Ez az általánosan elfogadott irodalmi nyelvvé sohasem fejlődött nyelvi közeg és az irodalmat befogadóak paraszti jellege meghatározta Prekmurje irodalmát. A XVIII. században Magyarországon továbbélő barokk hagyomány fél-népiessé variálódott egyházi és laicizálódott alkotásai, majd a XIX. század irodalmi népiessége jegyében születtek meg ezek a versek, imádságok, traktátusok, műfordítások, kalendáriumok, amelyek jól felismerhető vonulatként húzódnak meg a szlovéniai szlovén nyelvű irodalom mellett. Nemcsak nyelvi, hanem attitűdbeli különbségek is jellemzik a prekmurjei alkotót; népibb, röghöz kötöttebb, az egyházi hagyományokat jobban őrző irodalom alakult itt ki. A zsoldár-fordításokat is áthatja a népi (közmondásokban, szentenciákban megnyilvánuló) gondolkodásmód, a versek is a népi bölcsességek, a nép számára ünnepi alkalmak stb. körében mozognak; ugyanakkor alig-alig találkozunk a nemzeti-népi öntudatnak a többi kelet-közép-európai irodalomban oly szembevetendő és nemegyszer agresszív megnyilvánulásaival. Az idősebb Jozef Klekl „Anyanyelvünk” című versében, már a XX. század elején, feltűnik a Cirill—Methód-hagyomány ihletése, de az anyanyelv olykor közhelyeszerű apoteózisán kívül aligha találunk benne „népi” vagy „nemzeti” öntudatot („Élj, élj, minden időben, anyanyelvünk!” — írja).

Ebből a prekmurjei irodalomból csúcsként emelkedik ki PAVEL Ágoston, a jeles szlavista, nyelvész, etnográfus, aki máig a legtöbbit tette annak érdekében, hogy a szlovén népköltészetét nálunk is megismerjék. Az Ethnographiában közölt tanulmányai, a szlovén népköltészetet fordításokban ismertető dolgozatai, a szlovén Mátyás-mondakört bemutató írásai mellett két posztumusz kötettel (*Slovenske ljudske pesmi*. Mura-szombat, 1967., előtte: *Szép Vida*. Mura-szombat, 1959.) írta be nevét a szlovén—magyar kulturális-néprajzi kapcsolatok történetébe. PAVEL ebben a kötetben prekmurjei nyelvű versekkel és egy kalendáriumi részzel szerepel.

Vilko NOVAK érdeme nem csupán az összeállítás, a sajtó alá rendezés és a jegyzetelés, valamint a mai szlovén helyesírás szerint történő átirás nem könnyű munkája. Inkább egy hagyománynak éltetése, egy néprajzi és nyelvészeti szempontból rendkívül becses és irodalmi szempontból érdekes, tanulságos írásbeliségnek ápolása. A kelet-közép-európai összehasonlító szintézishez szolgáltató kitűnő adalékokat a prekmurjei alkotások földérítésével, magyarázatával. S még külön az etnográfiának is, hiszen ez az irodalom (vagy ha úgy tetszik: írásbeliség) éppen népközelségével részben olyan régebbi nyelvi állapotot, olyan fordulatokat őrzött meg, amelyek a népelet egy régebbi állapotára engednek következtetni. Az egykori soknyelvű Magyarország egy néprajzilag különösen érdekes tájának kulturális életéről, szellemiségéről tudunk meg többet; az egymás mellett, sőt egymással élő népek termékeny kulturális cseréjéről. E kulturális cserének tanulságait éppen Vilko NOVAK másutt közölt dolgozatai vonták le, tág teret hagyva a további kutatómunkának. Ez a szép kiállítású kötet számos fontos adattal, jó szemponttal szolgál.

Manga János: Z minulosti Veňarcu Štúdia. Vanyarc múltjából. Tanulmány. Tankönyvkiadó. Budapest, 1978. 201 l., 50 fotó és rajz.

Soňa Švecová

A törökök kiűzése után szlovákokkal betelepített alsó-nógrádi község múltjáról, néprajzáról ez a kis kötet már Szerzője halála után jelent meg. Jellemezhetjük úgy is, mint néprajzi monográfiát. Egyes fejezetei szabadon választott, zárt, tematikus egységeket tárgyalnak. Az első fejezet az újratelepítést mutatja be történeti, főleg levéltári források alapján (7 oldal). A következő fejezet a lakóházat és annak beosztását tárgyalja, helyszíni gyűjtés nyomán. Figyelmét négy lakóépület leírására összpontosítja, bemutatja berendezésüket és az épületekben lakókat (ez a fejezet 18 oldal terjedelmű, ebből 12 egész oldalas fotó).

Az állattenyésztést és a mezőgazdaságot MANGA János színes történeti és mai adatok alapján dolgozza fel (4 oldal). Külön szakaszokat szentel a méhészetnek és a mészégetésnek (2 oldal). A népviseletről szóló fejezet figyelemre méltó illusztrációkat hoz: egy XVIII. század elejéről származó anyakönyvnek az akkori pap, illetve anyakönyvvezető által készített rajzait. (Maga a fejezet 22 oldal, ebből 14 oldal fotó, 5 oldal reprodukció.) Különálló tematikai csoportot alkotnak a születéshez és a halálhoz kapcsolódó, valamint az esztendő jeles napjaihoz kötődő hiedelmek és szokások (62–84.). Ezután a 81 éves Tuskár János visszaemlékezései következnek, amelyben az adatközlő színesen szól élet-körülményeiről, családjáról, lakásáról, a gazdálkodásról és az öltözködésről.

A könyv felét a népdalkines bemutatása teszi ki (113–198.). A Szerző minden dallamlejegyzéshez és szöveghez — összesen 76-ot közül — megjegyzi, hogy az ének mikor, milyen alkalmakkor énekeltek, és azt is, hogy változatai milyen más gyűjteményekben fordultak elő.

Ahogy a tartalmi áttekintésből kitetszik, a kötet nagyobb része helyszíni gyűjtések eredményét adja közre. MANGA János az 50-es évek közepén gyűjtött Vanyarcon. Kutatásának a bevezetőben megfogalmazott általános célja az volt, hogy „felfedje az egykori telepések gazdasági és szellemi kultúrájának azokat a vonásait, amelyeket magukkal hoztak, másfelől azokat, melyek új környezetükben tovább alakultak, illetve itt jelentkeztek” (6.). Az ismertetett kiadvány ezt a célt csak kismértékben közelíti meg: meglehetősen széles témakört fog át, az egyes szakaszoknál a Szerzőnek csak rövid szöveges bemutatásra nyílik lehetősége. Ezekben nemigen tehetett kísérletet következtetések levonására. Maga a Szerző sem állít a további sorokban nagyobb feladatot ismeretterjesztő kiadványa elé, mint hogy „tájékoztatást, adatokat adjon a község újratelepítéséről, gazdasági életéről, népviseletéről, szokásairól, népdalairól” (6.). A könyv nyilvánvalóan első-sorban Vanyarc lakóinak szól, akik bizonyára örömmel ismerik föl benne kortársaik és őseik emlékeit, melyeket kiváló fotók is megelevenítenek. A Szerző mellett elismerés illeti a Tankönyvkiadót, amelyik szlovák nyelvű kiadványaival segíti elő a magyarországi szlovák faluk hagyományainak megbecsülését, megőrzését, az oktató és a helyi kulturális munkába való bekapcsolását.

Hajdú Péter (szerk.): Uráli népek. Nyelvrokainak kultúrája és hagyományai. Corvina kiadó. Budapest, 1975. 319 l.

ifj. Kodolányi János

A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra szerkesztett és kiadott tanulmánykötet voltaképpen nem alkalmi kiadvány. Létrejöttét sokkal inkább indokolja a nagy érdeklődés és az érdeklődéshez képest csekély kínálat. Azt lehet mondani, hogy szinte generációk nevelődtek ZSIRAI Miklós *Finnugor rokonságunk* című kézikönyvén, s kiadása után csaknem 25 év telt el, amikor napvilágot látott HAJDÚ Péter *Finnugor népek és nyelvek* című kötete. HAJDÚ-nak ez a munkája híven tükrözi az új kutatási eredményeket, azonkívül figyelme az uráli nyelvcsaládra irányul, tehát foglalkozik a szamojéd népekkel is. A finn irodalomból több kézikönyv jellegű munkát is lehetne említeni, annak bizonyítására, hogy az uráli népek iránti érdeklődés nem elszigetelt jelenség. A *Suomen suku* megjelenent három kötete voltaképpen egy nagyobb vállalkozás torzóként ránk maradt eredménye. Ez a mű az előttünk járó finn nyelvész és etnográfus generáció kísérlete. A háború utáni munkák között VUORELA, Toivo 1960-ban megjelent kötete ad új, kézikönyvszerű össze-

foglalást finn nyelven, majd ugyanezt a könyvet kiadta angolul Bloomingtonban az Indiana University. A szovjet irodalom a *Narodí mira* kötetében, külön pedig egy kisebb összefoglalásban ismertette a Szovjetunióban élő finnugor népeket. A HAJDÚ szerkesztette tanulmánykötet 1975-ben megjelent finnül, 1976-ban angolul, s folyamatban van francia nyelvű kiadása is.

Ez a rövid bevezető elegendő annak bizonyítására, hogy a tanulmánykötet nem áll előzmények nélkül, koncepciójában és szerkezetében azonban nincsenek elődei. A szerkesztő négy nagyobb fejezetbe osztotta be a tanulmányokat, és pedig sorrendben a következőkbe: *I. Nyelvészet, II. Régészet és antropológia, III. Anyagi kultúra, IV. Népművészet és mitológia*. A kötet nem törekszik arra, hogy minden uráli népet, minden kérdést részletesen tárgyaljon, a fejezetek címéből sem ez a szándék derül ki, hanem néhány fontos csomópontot ragad ki, és azokról igyekszik bőséges tájékoztatást nyújtani.

Az *Előszóban* HAJDÚ Péter összefoglalja a kötet célját. Tömör, világos, korszerű és tárgyias áttekintést kíván adni az uráli népek történetének főbb kérdéseiről, kultúrájuk néhány jellegzetes megnyilatkozási formájáról, bőséges illusztráció kíséretében. Kifejti még, hogy nem törekedett valamiféle „ősfinnugor” kultúra rekonstrukciójára. Nem kézikönyv készült, amely minden kérdésre választ próbálna adni, hanem jónéhány fontosnak ítéltető probléma megvilágítása a cél.

Az első fejezet egyetlen tanulmányát HAJDÚ Péter írta, címe: *A rokonság nyelvi háttere*. Mindenekelőtt áttekintést ad az uráli népekről és nyelvekről, majd a nyelvrokonság bizonyítását ismerteti. Példákat emel ki a szókészletből, a szavak etimológiáját nyújtja, majd ezek révén vázolja a nyelvhasználat módszertanát. Olvasóját végigvezeti a nyelvészetnek mindazokon a területein, amelyeket a nyelvhasználat művel. Külön hangsúlyt ad a nyelvtani vizsgálatoknak. Megállapításait nagyobb körre terjeszti, s példákat mutat be az uráli alapnyelv távolabbi kapcsolataira. Nyelvészeti eszközökkel megrajzolja az uráli társadalmat, megállapítván, hogy a „szóanyag tanúsága szerint tehát az uráli társadalom neolitikus természeti gazdálkodást folytatott, azaz létfenntartásának alapja a vadászat, a halászat és az erdei gyűjtögető tevékenység volt”. Az újabb régészeti eredmények révén csaknem bizonyítottan tartja a nyelvészetnek azt a föltesztét, hogy az ugarság az i. e. II. évezredben megváltoztatta gazdálkodása alapjait. Ugyancsak az i. e. II. évezredre teszi nyelvészeti adatok segítségével a finn-permi ág földművelő-állattartó életmódra áttérésének az idejét.

Az etnológus számára is lényegesek az őshaza kérdésében kifejtett nézetei. A helymeghatározás munkájában figyelmét tíz fajta nevének és elterjedésének a vizsgálatára fordítja. Az elemzés eredményeiből arra következtet, hogy „az uráliak régi szálláshelyeit mármint a tajgaövezetnek azon a pontjain kereshetjük csak, ahol a *Picea-erdők* középette a *Pinus sibirica* és az *Abies* is megtalálható”. Tovább folytatva az elemzést, azt mondja, hogy „elődeink lakhelyeit a középholocén kezdetén és derekán a Közép-Uraltól északra, az Ob alsó és középső folyása és az Urál hegység északi vidékein keressük, beleértve a Pecsora forrásvidékét is, jobbra azonban e körülhatárolt terület szibériai oldalán. Időben ez az i. e. VI–IV. évezredre tehető.”

Tanulmánya következő fejezete a kronológia kérdéseivel és az alapnyelv felbomlásával foglalkozik, ezután az uráli nyelvek tipológiai vizsgálatáról tájékoztat.

A kötet második fejezete: a *Régészet és antropológia* négy tanulmányt tartalmaz.

Fodor István úgy ítéli meg, hogy régészeti módszerrel az újkőkori követhető a finnugorság története. Az újkőkori urál-kámai műveltség tartható a finnugorság kulturális emlékenyanyagának. Ennek a műveltségnek a legkorábbi keltezése az i. e. IV. évezredre tehető, elterjedése pedig az Uraltól mind keletre, mind nyugatra megfigyelhető. E műveltség nyugati és keleti területei között eltérések mutatkoznak ugyan, mégis föltehető, hogy ugyanannak a népességnek a kultúrája. A keleti területeken erős déli kulturális hatás figyelhető meg, FODOR azonban nem látja még kellőképpen bizonyítottan CSERNYECOVNAK azt a feltevést, hogy a finnugorok délről költöztek az Urál vidékére.

Az i. e. III–II. évezredben az urál-kámai újkőkori műveltség területén három új, a helyi hagyományokból kifejlődő műveltség különíthető el: a Volga vidékén a voloszovói, a Káma völgyében a turbinói, keleten pedig az Urálon-túli. Valamennyit a három tömbre szakadt finnugorság anyagi kultúrájának tartja. Végigkövetve mind a voloszovói, mind a turbinói műveltség fejlődését, két új kultúra kialakulását állapítja meg, a Felső-Volga vidékén a pozdnyakovói, a Volga és a Káma összefolyásának tájain pedig a kazányi műveltséget. Az előbbiről kevesebb, a kazányiról jóval több ismerettel rendelkezik a tudomány. Mindkettő kapcsolatba hozható a finnugorsággal. FODOR István megállapítja, hogy nagyfokú népiségi és kulturális integráció ment végbe.

Miután a nyugati csoportok esetében eljutott az I. évezredig, megvizsgálja a keleti terület műveltségének alakulását. Abból a feltevésből indul ki, hogy abban az időben az

ugorok az Uráltól keletre éltek, mégpedig a déli, ligetes sztyeppe vidékein. Elfogadja azt a véleményt, hogy az andronovói műveltséghez tartozott az ugorok tárgyi kultúrája is. A régészeti adatok azt mutatják, hogy az újkőkort követően az emléktanyag egysége megbomlik. Az i. e. II. évezred elején megjelennek a termelő gazdálkodás első jelei. Az évezred közepén már az állattartás és a földművelés a gazdálkodás alapja. A műveltség elemei fontos ósírání hatásról vallanak. A bronzkor végén az időjárásban meleg és száraz szakasz következett, lényeges változásokat idézván elő a gazdálkodásban, s föltehetően az ugarság szétválását is okozván.

A vaskor vázolásán FODOR István elsónék az ananynói műveltséggel foglalkozik. A műveltség kialakulásáról vitatkozó táborok közül azokéval tudja azonosítani a véleményét, akik a kultúra létrehozónak elsősorban a helyi kazányiak utódait tartják. Az i. e. III. században két új régészeti kultúra kialakulása figyelhető meg: a pjanobori és a gljagyenovói. A gazdálkodásuk lényegesen eltér egymástól, a pjanobori állattartó és folyóvölgyi földművelő, a másik pedig égetéses irtásos földművelő. A pjanobori műveltség legsűrűbben lakott telepeit a Káma és a Bjelája vidékén tárták föl. A III. századra tehető az a hunok által előidézett népmozgás, amely a pjanoboriak nagy részét arra kényszerítette, hogy áttelepüljenek a Vjatka völgyébe. A III. századig virázkodik a gljagyenovói műveltség is. Ekkor nagyszámú, sztyeppi kultúrájú népesség jelent meg, nyomására a helyi lakosság egy része elköltözött, a másik része összeolvadt a betelepülőkkel.

A Kámától nyugatabbra, az Oka vidékén, valamint a Volgától délre, a Felső-Volga vidékén és Észtországbán, azonkívül Dél-Finnországban tártak föl olyan vaskori műveltségi emlékeket, amelyek a finnugorsághoz kapcsolhatók. Mégpedig a gorogyeci és a djakovói kultúra emlékeit. Tisztázottnak tekinthető, hogy a gorogyeci kultúra népességéből alakultak ki a mordvinok, a gorogyeciek másik csoportjából pedig a cseremiszek, a djakovói népesség utódainak tekinthetők a merják és a balti-finnek.

A tanulmány befejező részei az ugarság történetével, valamint a magyarokkal foglalkoznak. A gyökeres klímaváltozással magyarázza, hogy a bronzkor végén az ugorok szétszakadtak, a későbbi obi-ugorok elődei elvándoroltak, a magyarok elődei pedig áttértek a nomadizáló állattartásra. Úgy látja, hogy a régészeti adatok megerősítik a nyelvészeknek azt a feltevését, miszerint az ugarság az i. e. I. évezred közepe előtt vált szét. Az obi-ugorokat követve akképp rajzolja meg útjukat, hogy elődek az Ob alsó folyásának, valamint az Irtis középső folyásvidékeire vándoroltak, s a tajga-övezetbe kerültek. Új szálláshelyeiken, természetesen, nem folytathatták hagyományos gazdálkodásukat, alkalmazkodniuk kellett az új természeti viszonyokhoz. Az obi-ugorok új szállásterületükön keveredtek az ott élő halász-vadász őslakossággal. Az utóbbit is az uráli nyelvcsaládba tartozónak véli. A Poluj folyó vidékén feltárt uszty-poluji kultúra tárgyi emlékei révén (i. e. V—III. sz.) igazolva látja a népiség és a kultúra kettősségét. Az obi-ugorok kialakulásának eme szellemes magyarázata ellenére is még sok megoldatlan kérdés mered elénk.

Rövid, ám izgalmas összefoglalás vázolja azt a fejlődési folyamatot, amely a magyarság kialakulásában az ugarság szétválásától a Kárpát-medence birtokbavételéig végbement. Véleménye szerint a magyarok elődei a szétválás után a vaskorban délebbre húzódtak. Kultúrájuk alakulását a nomád, félnomád népek kultúrájának hatása határozta meg, bár nem hagytak fel teljesen a földműveléssel sem. Kultúrájuk „egyre több olyan elemmel gazdagodott, melyek a steppén általánosan ismertek voltak, de rokon népeink hagyatékában hiába keresnénk őket. Ósi szállásterületeink kutatásában tehát nem alkalmazható a fentiekhez hasonló sikerrel a visszafelé nyomozás módszere ismert honfoglalás kori (X. századi) emléktanyagunkból. Ezért nem követhetjük még nyomon pontosan az ősmagyarság hosszú vándorútját, mely a Dél-Urál környékén kezdődött, s a Kárpát-medencei új hazában fejeződött be.” A magyarság nyugat felé vándorlását akképpen képzei el, hogy a Dél-Urál keleti oldaláról indult, az egykori Baskirián át vezetett, a VII. század táján a Don mellékére folytatódott. Az utóbbi területen, Levédiában, értékrendkívül mélyreható bolgár-török hatások. Csatlakozik azoknak a véleményéhez, akik a honfoglalást nem a besenyők előli meneküléssel magyarázzák, hanem tudatosan előkészített földfoglalással. A honfoglaló magyarságot nem primitív pásztornépnek képzei, hanem több évezredes termelési tapasztalatokkal rendelkező népek.

DIENES István tanulmánya a honfoglaló magyarokkal és ősi hiedelmeikkel foglalkozik. A történeti forrásokon nyugvó ábrázolást a régészet sok részlettel tudja kiegészíteni. Közülük a hiedelemvilág képzetét emeli ki. Megállapítja, hogy a temetőkből leolvashatók mind a másvilágról alkotott képzetek, mind pedig az elhunytaknak az életben elfoglalt társadalmi helyzete. Ezt követően a honfoglaló magyarság megkettőzött léleklétét ábrázolja, majd eurázsiai párhuzamokat keresve törekszik kimutatni a kapcsolatait. A halotti szemfedőként alkalmazott rakamazi lemezlet irányította a figyelmét arra a

föltevése, hogy halottas és temetkezési szokások több eleme közös lehet a finnugorokéval. Tanulmánya következő fejezeteiben a temetkezési szokásokat veszi sorra, összehasonlítván őket azokkal az adatokkal, amelyek a nyelvrokonok köréből a régészet, valamint a néprajz révén ismertek.

LUHO, Ville tanulmánya a *Finnország betelepülése és őstörténete a régészeti kutatások tükrében* címet viseli. Elsőnek azokat a régészeti emlékeket tekinti át, amelyek az i. e. 7500-as évekből, majd a későbbi korokból maradtak ránk. A korai fésűs kerámia kultúráját elemező lehetségesnek tartja, hogy Finnország területe és az Urál-vidék között abban a korban kapcsolat volt. E korok népei halászok, vadászok voltak. I. e. 2200–1900 közé tehető a zsinedigyes kerámia vagy harcibalta-kultúra a Viipuri öböl–Tampere–Kokkola vonalától délnyugatra. Új népesség bevándorlása révén terjedhetett el. A leletekből ítélve az életmód alapja az állattenyésztés lehetett. Beolvadván a fésűs kerámia kultúrába, létrehozta az ún. kiukainen-kultúrát. Ebben a korban megerősödtek a Skandináviához fűződő kapcsolatok.

Időszámításunk elején lezárul Finnország őstörténetének egy szakasza, amikor az ország benépesülése lezajlott.

A finnugor népek antropológiájáról ad összefoglalást LIPTÁK Pál tanulmánya. Voltaképpen a magyarság antropológiai kérdéseiről tájékoztat, majd főleg MARK kutatásai alapján vázolja a többi finnugor nép főbb embertani vonásait.

A kötet harmadik fejezete az anyagi kultúrával foglalkozik.

Ifj. KODLÁNYI János tanulmánya az észak- eurázsiai vadász-, halász- és réntartó kultúrákról ad áttekintést. Bevezetéként a vadászatnak az anyagi kultúrában betöltött szerepét vizsgálja. Az uráli nyelvű népek közül az obi-ugorok és egyes szamojéd népcsoportok kultúráját jellemezte legtovább, szinte napjainkig a vadászat és a halászat, őket a lappok és a nyenyeczek követik, akiknél a rénszarvastartás vette át a vezető szerepet, a zürjének és a votjakok utánuk következnek, náluk azonban már szinte csak csökevények élnek az egykori vadász-halász kultúra emlékeként. A rénszarvastartás elterjedése az obi-ugorok némely csoportjainál vagy a lappok között nem szüntette meg sem a vadászatot, sem a halászatot, korábbi fontosságukat azonban csökkentette.

A vadászó eszközöket, eljárásokat és módokat az aktív és a passzív vadászathoz kapcsolódóan veszi sorra. A vadásztársadalmak aszerint is elkülöníthetők, hogy tagjaik gyalog vagy lovon közlekednek-e? Éppen a finnugor népek őstörténetével foglalkozó kutatások jutottak olyan föltevése, hogy a finnugor népcsoportok között lovas vadászok is lehettek, a XVIII–XIX. században azonban már gyalogos vadászoknak ismerjük őket. A rénszarvastartó kultúrájú tundra vidéke kedvezett a nomád vadászatnak. Lovas vadászat leginkább a ligetes vidékeken alakulhatott ki.

A tanulmány második része a halászat kérdéseit tárgyalja. Megállapítja, hogy valamennyi Észak-Euráziában élő nép kultúrájának forrásához hozzájárult, több esetben az anyagi lét egyik alapjává lett. A halászat gazdasági jelentősége a XIX–XX. század fordulójáig csak Észak-Európában nőtt az önellátás szintje fölé. A hal mind táplálékot, mind ipari nyersanyagot adott.

A halászatban megkülönböztet aktív és passzív eljárásokat és eszközöket. Észak-Eurázsia nagy területein a régmúlt óta napjainkig a hal volt és maradt az egyik legfontosabb, de nem egyedüli táplálék. Nemcsak a vadászattal egészül ki, hanem a gyűjtögető életmódnak is társa. Specialistái a gazdálkodásban végbemenő differenciálódás kapcsán különülnek el. Ez az elkülönülés az Észak-Euráziában élő uráli népeknél más és más korszakban következett be.

A rénszarvastartás a témája a tanulmány harmadik részének. A réntartásnak mind a lappoknál, mind a szamojédoknál tekintélyes múltja van, az obi-ugorok északi csoportjainál, valamint az zürjéneknél főleg a szamojédok szomszédságában terjedt el. Foglalkozik azokkal a kutatásokkal, amelyek a réntartó kultúra jelenségeit is felsorakoztatják a szamojédok Szaján vidéki származtatásának a bizonyítására, az ázsiai őshaza elméletének új életre keltésére. Főlsorakoztatja azokat az etnológiai és kronológiai kérdéseket, amelyek vitathatóvá teszik a Szaján vidéki származtatás elméletét.

BALOGH István *A magyar paraszti életforma* című tanulmánya bevezetőjében a parasztság fogalmát igyekszik tisztázni. Mint történeti képletnek, két lezárt korszakát különbözteti meg: az elsőt az egységes jobbágyság kialakulásától, a XV. századtól 1848-ig, a másodikat a jobbágyfelszabadítástól napjainkig számítja. Elsőnek a jobbágykor, majd a polgári korszak parasztságával foglalkozik, majd összefoglalja a paraszti életforma jellemzőit.

A következő tanulmányt, *A finn paraszti életforma kialakulása* címmel, VILKUNA, Kustaa írta. Vázlatosan ismerteti a finn lakosság betelepülését és a finn törzsek kialakulását. Tanulmányának ez a része szorosan kapcsolódik LUHO kutatásaihoz. A délebbi

vidékek lakói északra jártak vadászni, halászni, a faluikban földművelést és állattenyésztést folytattak. Földművelő kultúrájukat irtásgazdálkodás jellemezte. Évszázadokon át őrizte fontosságát a vadászat és a halászat. Okleveles adatokkal szemlélteti, mennyi lazacot és prémet vittek piacra egy-egy esztendőben. A XVI. századtól három évszázadon át a kátrányégetés és értékesítés lépett előtérbe. Finnországban nem volt hűbériség, a parasztság számára a legerősebb társadalmi réteg volt. A XX. századi földosztások révén erősen megnőtt a kisbirtokok száma, ekkor vált Finnország a kisbirtokok országává.

A kötet IV. része a *Népművészet és mitológia* címet viseli. Ebben a fejezetben elsőnek ifj. KODOLÁNYI János tanulmánya olvasható a finnugor népek népművészetéről. Bevezetőjében annak a kétségének ad hangot, hogy a finnugor népek XIX–XX. századi népművészete egyenes folytatása volna a finnugor együttélés kora művészetének. A finnugor nyelvű népeket történelmi folyamán sok olyan hatás érte, amely nemcsak gazdálkodásukat, társadalmukat, hanem művészetüket is befolyásolta. Az obi-ugor népekkel kezdve a magyarokig sorra veszi a finnugor népeket, és vázolja művészetük legjellemzőbb sajátosságait, valamint azokat a körülményeket, amelyek között művészetük fejlődött, alakult.

HOPPÁL Mihály tanulmánya az uráli népek hiedelemvilágával és sámánizmusával foglalkozik. Témája kapcsolódik DIENES István mondanivalójához.

Bevezetésképpen vázlatosan utal az eddigi kutatásokra, idézvé GANANDER, CORNIDES, HORVÁTH János, GRIMM, CASTRÉN, CSÉNGERY, DIÓSZEGI munkásságát. Két fő mitológiai kutatási irányt különböztet meg, az egyik a komplex történeti-összehasonlító, a másik a strukturális tipológiai vizsgálat. Az elsőt röviden, az utóbbit részletesebben ismerteti, különösen a mitológiai oppozíciók fogalmára irányítva a figyelmet. Az uráli népek mitológiájának tárgyalását a világkép megrajzolásával kezdi, az istenrendszerral, majd az áldozásokkal folytatja, végül a lélekhit, a halálhoz kapcsolódó képzetek, a temetés összefoglalásával zárja. Tanulmányának befejező része a sámánizmussal, a sámánizmus és a totemizmus kapcsolataival foglalkozik.

KUUSI, Anna-Leena cikke a finn mitológiáról tájékoztat. Bevezetőül ő is a forrásokat ismerteti, hangsúlyozva a XIX–XX. században gyűjtött adatok jelentőségét is. Véleménye szerint a finn mitológia elsősorban az epikus dalok, a varázskének, valamint az újabb legendák és a próza formájú eredetmondák alapján rekonstruálható. Elsőnek a világkép körvonalazását kísérli meg. Ezután a halottkultusszal foglalkozik. Az elhaltakon kívül a szellemek alkották a természetfeletti lények legfontosabb csoportját. Tágabb teret szentel a mitológiai lények (pl. Ilmarinen, Ukko) tárgyalására. A fejezetet az áldozóhelyek ismertetése zárja. A tanulmány második fejezete a mítoszokkal foglalkozik, sorra véve a vadászritusokat, az epikus dalok mítosz elemeit, a ráolvasásokat, végül a prózai mondákat.

KAUKONEN, Väinö a *Kalevala* és a *Kalevipoeg* kérdéseit elemzi. Elsőnek a felfedezésük körülményeit foglalja össze. Előbb a *Kalevalával*, majd a *Kalevipoeggel* foglalkozik. A *Kalevala* összeállításának, kiadásának változása után a szerkezetét ismerteti. Úgy ítéli meg, hogy a „*Kalevala* egészében LÖNNROT eposza”. Hasonlóképpen vélekedik a *Kalevipoeg* létrejöttéről is, FAEHLMANN, majd KREUTZWALD szerepéről. Magáról az eposzról szólva, részletesen elemzi annak alapmotívumait.

A finnugor népek népköltészetét tárgyalja DOMOKOS Péter tanulmánya. Kétséges vállalkozásnak tartja, ha a finnugor népek kultúrájában a régmúlt emlékeit egyeztetni próbálnók, mivel ő is úgy ítéli meg, hogy az elmúlt évezredek alatt akkora differenciálódás ment végbe, amelynek eredményeként az ősi egybetartozást csak a nyelvben lehet kimutatni. Az uráli nyelvű népeket sorra véve, s a lappokkal, szamojélokkal, obi-ugorokkal kezdve, majd a Volga vidéki népeken át a magyarokig folytatva a sort, foglalja össze népköltészetük legjellemzőbb vonásait. Összefoglalásul azt állapítja meg, hogy az uráli népek lírája egy régi és egy új stílusú rétegre osztható. Az elsőbe a folklór ún. osztatlanabb korszakának alkotásait sorolja. Az újabb réteg már csak néhány szállal kapcsolódik a régihez.

VOIGT Vilmos *A finnugor népek epikája* című tanulmányában elsőnek a finnugor eposz kutatásának történetét tekinti át, előbb a finn, észt és a magyar epika kutatását, majd a többi finnugor népet. A kutatástörténeti összefoglalás után röviden vázolja az egy-egy finnugor nép költészetében élő műfajokat.

A kötet tanulmányainak sorát VTKÁR László írása zárja a finnugor népek zenéjéről. Cikkének elején ő is történeti és módszertani bevezetést ad. Határozottan kimondja, hogy finnugor zene nincs, de minden finnugor nyelvű népnek van saját zenei hagyománya. Úgy ítéli meg, hogy a finnugor népek zenéjében azonos vonások is kimutathatók. Közös vonásnak tekinti, hogy mindig egyszólamú, a többszólamúság orosz hatás. Sajátosságuk, hogy a dallamok egyetlen zenei gondolat többszöri ismétléséből jönnek létre.

A hagyományos dallamok kis hangterjedelműek. Tanulmányának második részében népről népre haladva vizsgálja a legfontosabb zenei sajátosságokat.

Összegezve: minthogy a tanulmányok nemcsak arra törekednek, hogy eddig szerzett ismereteinket összefoglalják, hanem fölvetnek egy sereg kérdést is, joggal remélhető, hogy a kötet a kutatómunkát is meg fogja termékenyíteni.

Steinitz, Wolfgang: Ostjakologische Arbeiten. Akadémiai Kiadó. Budapest, Band I. 1975, Band II. 1976.

Schmidt Éva

A Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiája és az MTA együttműködése eredményeképp rövidesen nagy jelentőségű sorozatot kapnak kézhez az obi-ugor nyelvészet és etnológia iránt érdeklődő kutatók. E sorozat W. STEINITZnek, száza-dunk legnagyobb finnugor nyelvészének és néprajzosának már kiadott (de nehezen elérhető vagy éppen ritkaságnak számító) műveit és hagyatékának egyes részeit foglalja majd magába. Az anyag STEINITZ utódai és hagyatékkezelői (G. SAUER, R. STEINITZ, B. SCHULZE és mások) mintaszerű feldolgozásában, részben magyar (VÉRTES E., RÉDEI K., GÜLYA J.) és más kutatók (R. RANDOMSKI, G. GANCHOW, R. AUSTERLITZ, R. JAKOBSON, ORTUTAY Gy., Th. A. SEBEOK) közreműködésével jelenik meg. E sorozat néprajzi információi értékéhez csak REGULY gyűjtéseinek múlt századi hatása hasonlítható.

A tervezett négy kötet a következő:

- I. W. STEINITZ: *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten I.* (Texte). Tartu, 1939 (OVE I.) újranyomása.
- II. U. a. II. (Kommentare). Stockholm, 1941 (OVE II.) újranyomása, valamint az I. kötet serkáli nyelvjárású szövegeinek eddig kiadatlan magyarázatai.
- III. A STEINITZ hagyatékában található kiadatlan szövegek és magyarázataik (1935-ös sibériai gyűjtőútjának anyaga is!) a kiadvány munkatársainak feldolgozásában.
- IV. Tematikusan csoportosított etimológiai, etnológiai és nyelvészeti tanulmányok újranyomása.

A négy kötetből ez ideig az első kettő jelent meg.

STEINITZet a finnugor nyelvészet megújítójaként tisztelik. A pozitívizmus korszakában áttekinthetetlenül duzzadt adathalmazt a harmincas évek közepétől ő rendszerezte elsőként a strukturális módszereivel. Hú maradt ellenben ahhoz a hagyományhoz, miszerint a kultúra egységes egészként vizsgálendő, és a kutató legyen egyaránt jártas a nyelvészetben és néprajzban. Kítűnő elméleti képzettsége szerencsésen társult a filológiai pontossággal, a terepgyakorlattal és személyes tapasztalataival. Etnológiai munkásságának jelentősége nem kisebb a nyelvészetinél, csak hatása lassabb. Ennek oka az, hogy százezrezt résztanulmányainak összefoglalására nem volt alkalma.

Az OVE I–II. ritka, de nevezetes mű; mindmáig a legjobb obi-ugor szövegkiadvány. Alapja az az anyag, amit STEINITZ emigrációja alatt, 1934–37 között, a leningrádi Herzen Intézet munkatársaként gyűjtött az osztják hallgatóktól. Az adatközlők a legkülönbözőbb néprajzi-nyelvjárású csoportokból származtak, és huzamosabb ideig kapcsolatban álltak a gyűjtővel. STEINITZ így egyedülálló jártasságra tett szert az osztják kultúra kérdéseiben, olyannyira, hogy irodalmi nyelvük kidolgozásának is egyik irányítója lett. Művében feldolgozta az összes obi-ugor tárgyú kiadványt, valamint saját közép-obi gyűjtőútjának vonatkozó tapasztalatait. Szakítva a hagyományokkal, megalkotta a modern (obi-ugor) szövegközlés alapjait. Erdemes tehát részletesebben megvizsgálni módszerét, bár ma már kevésbé hat újdonságnak.

Az OVE I. északi (szinjai és serkáli) nyelvjárású szövegeket tartalmaz, többségüket két kiváló adatközlő repertoárja adja. A lejegyzés hangtani szempontból „elvont”, fonematikus — így áttekinthető írásképű, minden más szempontból (morfológiai, prozódia, adatoltóság) „naturalista”. Ez arra a kimondatlan megállapításra alapul, hogy a kultúra olyan „stabil” részrendszerei, mint a fonéma-rendszer a harmincas években már kellőképpen adatoltak — következésképp formalizálhatóak voltak. A dinamikusabb részrendszerek (mint pl. a nyelvben a szintaxis, az etnológiában a társadalom, a különböző tudatformák stb.) viszont még aprólékos adatgyűjtést igényeltek — s igényelnek ma is. Az elvek megvalósításához először a két nyelvjárás részletes leírására volt szükség (I. 3–50, 181–230 l.). A szövegek nyelvjárás és műfaj szerint vannak csoportosítva. Variánsaik indokolt esetben teljes terjedelemben közli a szerző, kisebb eltérés esetén lábjegyzetben jelzi.

A II., magyarázó kötetben STEINITZ a lehető legteljesebb adatoltságra törekedett. Az adatközlők részletes életrajza és fényképe a kötet végén található (II. 303–307). Az alapadatokon kívül (adatközlő, a gyűjtés ideje, módja, az alkotás megtanulásának, előadásának módja, funkciói stb.) olyan részletelemzéseket ad, melyek ritkán fordulnak elő ilyen kiadványban. Mindig leírja például, hogy a gyűjtés körülményei milyen hatással voltak a szövegre. Így derül ki, hogy kevésbé ismerős, ill. a nyelvet gyengén beszélő gyűjtőnek egészen más mesevariánsokat mondanak el. Ezek nyelve egyszerűbb, poétikájuk tökéletlen, és ami a legfontosabb: mitikus-kultikus vonatkozásoknak nyoma sincs bennük – tabu alá esnek (II. 223–224, 257). Vajon hány hősmesét ítéltünk ezért varázsmesének? Ugyanígy több helyen foglalkozik a lejegyzés módszerének és a variálódás, előadásmód összefüggéseinek kérdésével – a zavartalan előadás eddig ismeretlen poétikai jegyeket mutat (pl. II. 165.). Minden egyes alkotáshoz összegyűjti a publikált párhuzamokat (a vogulból is!), következtet a földrajzi elterjedésre, archetípusra stb. A meséknél azonosítja az AARNE–THOMPSON és BOLTE–POLIVKA mutatószámokat, rövid elemzést is közöl. Megadja az éneknek verstani elemzését, 17 énekhez pedig a dallamlejegyzést is mellékeli (II. 297–302.).

A konkrét jegyzetek ezután kezdődnek. Tematikájuk olyan gazdag, hogy inkább csak ízelítőt lehet belőle adni. STEINITZ minden szokatlanabb szót, nyelvtani alakot, kifejezést röviden megmagyaráz, REGULYTól KANNISTOig megadja megfelelőik alakját, értelmezését – és ezek kritikáját. Utalásokban, lábjegyzetekben több száz vitás kérdést és rejtélyt old meg. Tulajdonképpen a II. kötetben szétszórta megtalálható az az obi-ugor folklór motívum- és formulamutató, amit oly régen hiányolnak a kutatók. Néprajzi magyarázatai a kultúra összes területét átfogják. Mivel minden jelenséget rendszerben szemlél, „mellesleg” felvázolja az obi-ugor társadalomszervezet (pl. II. 239, 242.), hitvilág-mitológia (pl. II. 229, 245, 250, 276, 279, 285.) főbb vonásait. Emellett kifogyhatatlan forrása az apró megfigyeléseknek, érdekességeknek, melyeket előtte senki sem talált közlésre méltónak. Bármelyik felvetett gondolatából hosszabb tanulmány is kerekedhetne, – százával található ilyen témák!

A műfajokkal kapcsolatosan több ötlet is felmerül. A mesékben sok a nemzetközi varázsmese-motívum, de többnyire valódi obi-ugor környezetbe ágyazva. Az archaikusabb alkotások így nem azonosak az európai varázsmesével, hanem kifejlődésének első fázisára emlékeztetnek. A szereplők egy része a mitológiából vagy hitvilágból ismert személy, aki attribútumait is innen hozza magával. Tulajdonságai, tettei így motiváltabbnak tűnnek. Ezzel párhuzamosan a szüzsé egyes fordulatait a nemzeti társadalom szabályai magyarázzák. Ez „magyarra fordítva” olyasmi, mintha a hős Jézus vagy valamelyik szent lenne, a segítő az öreganyja, a károkozó pedig a hiedelemmondák boszorkánya. A hasonlat azonban sántít: a szereplők, ill. funkciók közül legalább egy „motiválatlan”, azaz nincs a mesén kívül a közösségi tudatban léte. Ez adja az alkotás mesei jellegét, s választja el a szereplők származási helyétől, a mítosztól, hősenektől, mondától.

A nemzeti társadalomban természetesen lehetetlen egyszerű emberről vagy kitalált lényről hosszabb, poétikailag megszerkesztett, közösségi, epikus alkotást létrehozni. A hitvilág személyei – tulajdonságaik és funkcióik folytán – tökéletesen alkalmasak erre, de zárt körű interakciójuk valóságosnak számít (mítosz, monda), ami egyszeri és megismételhetetlen. A prózai epika már fejlődésének kezdetén megkövülne, ha a nyitott interakciók lehetőségét nem használná ki. A főhős és a károkozó motiváltsága változó (ritkán lehet mindkettő motivált egy mesén belül), a segítő mindig motivált (segítségköteles nemzetségtag!), a varázseszköz általában motiválatlan. A szereplők idővel felvehetnek olyan tulajdonságokat és funkciókat is, melyek csak a mesére jellemzők. A mesék tanúsága szerint a varázsmese ott kezdődik, ahol a szereplők köre a kiscsalád tagjaira szűkül – bár a testvérek kivételét képeznek e szabály alól. A szereplők (ill. funkciók) megoszlása szerint a következő típusok keletkeznek:

1. Minden szereplő motivált – I (a károkozó) funkció motiválatlan.

Összefüggés: mítosz. Mese száma: 24.

2. Egyes szereplők motiváltak

a) Hősként: mitológiai személy, nemzetségős. Összefüggés: kultikus eredetmonda, hősenek. Mese száma: 21., 22.; típusa: hősmese.

b) Károkozóként: hiedelemmondai alak (erdei szellem). Összefüggés: hiedelemmonda. Mese száma: 3., 5a–b.

3. Egy szereplő motivált – a hős. Összefüggés: anekdota, varázsmese. Mese száma: 4., 23. Ebbe a típusba tartoznak többnyire a közkedvelt *Asszony unokája* (= Világügyelő férfi, isten, kultúrhérosz) mesék, ahol a családtagok nem felelnek meg a hős mítoszában szereplőknek, és a segítő nem kizárólag a nemzeti társadalom szabályai motiválják.

Természetesen nem minden mesét lehet így osztályozni; a legarchaikusabbak (2.), a túlságosan „nemzetközies” (6., 7. — kékszakáll motívum) és az állatszereplős mesék nem értelmezhetők e kategóriákban, ill. ehhez jobb adatoltságra lenne szükség.

Figyelemre méltó, hogy az újabban átvett varázsmesék már nem illeszkednek osztják környezetbe, és „orosz mese” terminussal különböztetik meg őket.

A medveünnep műfajait illetően érdekes a medveének születésének részletes leírása (II. 260–261.). A medve elejtésének általános sémáját minden sikeres vadászat után aktualizálják a vadászok; beillesztik a medve nemére, korára, életterére, elejtésre vonatkozó konkrétumokat. A legjobban éneklő vadász kiválaszt egy dallamot, társai aktívan részt vesznek az alkotásban és előadásban. Az éneket egyedinek, a dallamot az énekes sajátjának tekintik.

A gyűjtés egyik legnagyobb érdeme az osztják szellemtánc-énekek (Geistertanzlied) lejegyzése. A medveünnep utolsó éjjelén egy énekes (narrátor) és egy táncos (szellem) játékaival megjelenítik a nemzetségszellemeket (bálványok) látogatását az ünnepen. Szüzséje: a szellem lakóhelyén hallja az ünnep zaját, felkészül, elutazik oda, üdvözlő a medvét, áldását adja a résztvevőkre és eljárja saját táncát. A szöveg aktualizálása hasonló a medveénekéhez; kötött részeit a szellem lakóhelyének, öltözetének, utazásának konkrétumaival töltik ki.

Élvezetesekek a színjátékok pontos leírásai. Fényt vetnek többek közt a dramatikus ábrázolás szemantikájára, miszerint a szereplők „belső” és „külső körre” oszlanak. Az előbbiek álarcot viselnek, egyszerű emberek és állatok képviselői, az utóbbiak álarc nélküliek, szupranormális lényeket, idegen etnikumúakat és láthatatlan dolgokat jelentenek meg.

Az osztjákoktól jóval kevesebb sorsének ismeretes, mint a voguloktól; itt három ének képviseli e műfajt.

Társadalmi és kultikus vonatkozásai, kitűnő stílusa miatt figyelemre méltó az I. sz. kötetlen elbeszélés. Amolyan adatközlés az adatközlésben: szerzője maga is idegenként került egy nagy nemzetségi áldozat színhelyére 1933-ban. Az európai kutatókkal ellentétben nem a kultikus, hanem inkább a társadalmi vonatkozásokat ábrázolja, az elbeszélés keletkezésének körülményei is erre predesztinálják. A közlés meglepően sok és változatos adatot tartalmaz a sámánizmusról, pl. a bálványörző sámán származása, funkciója, sámánolás halászszerecséért, a halvonulás idejének, az időjárás alakulásának megtudásáért (ezt nem sámánok is megpróbálhatják). A sámán megítélése éles társadalmi ellentéteket tükröz; összhangban van azzal a tapasztalattal, hogy e században a sámánt az obi-ugoroknál általában negatívan értékelik — feltéve, hogy az adatközlő nem sámán-családból való. A feszültség fő forrása az, hogy a sámánnak egyaránt tulajdonítottak javító és rontó hatalmat. A társadalom differenciálódása során a sámán a rontástól való félelmet éppúgy felhasználta státuszának biztosítására, mint a segítségbe vetett hitet. Érdekes még az áldozaton részt vevő két nemzetségi viszonya („házigazdák” és „vendégek”), kultikus csónakversenyük, a mesélés és éneklés alkalmai az áldozatok szünetében.

STEINITZ érdeklődésének és variánsokat tiszteletben tartó gyűjtésmódjának eredménye az obi-ugor verselés első önálló monográfiája a II. kötetben (II. 1–61.). Megállapításaita döntő szerepe volt az éneklés utáni lejegyzésnek (az elődök ui. diktálás után gyűjtötték az énekeket is!), a variálódó műfajok (medveének, szellemtánc-ének), valamint a többszöri lejegyzés tanulságainak. STEINITZ szerint az obi-ugor verselés alapelve a versláb, mely általában 2, ritkábban 1–3 szótagú, –, –, – típusú. Egy sorban 4 (ill. 6) versláb van, számuk egy éneken belül nem változik. A verslábak szótag-száma szerint STEINITZ a 4-verslábú sorok tipológiájában kb. 16 típust állapít meg. Az énekek szegmentálását példák hosszú során mutatja be. A verslábak határait más AUSTERLITZ¹ sem tartotta meggyőzőnek, ugyanis a szabályok megszegése nélkül más szegmentálás is lehetséges. STEINITZ példáiában nincs jogunk kételkedni; ő hallotta az eredeti énekes előadást. Ha megvizsgáljuk a versláb-határokat (melyek nem feltétlenül esnek egybe a szóhatárral) egyetlen törvényszerűség látható: a versláb hangsúlyos szótagon kezdődik. Ezt a szerző maga is megállapítja (II. 3.). Feltűnő továbbá, hogy az időmértékes variációs lehetőségeiből az osztják csak a hosszúval (hangsúlyos) szótaggal kezdődőket használja ki. Ha a sorok versláb-száma kötött, a verslábban belül pedig a hangsúlyos szótagok száma (1 db) és helye (első szótag) kötött, akkor ez a hangsúlyos verselés szabályainak sem mond ellent, sőt! A hangsúlyos verselés nem feltétlenül szótagszámláló — pl. az ógermán vagy egyes esetekben a magyar sem az –, és kombinálódhat az időmértékes

¹ AUSTERLITZ, Robert: *Ob-ugric Metrics*. FFC 174. Helsinki, 1958. 28–29.

verselés elemeivel is. Így tulajdonképpen visszajutunk MUNKÁCSINAK² és a korábbi kutatóknak azon ösztönös felfogásához, hogy az obi-ugor verselés hangsúlyos, alapegysége pedig az ütem. Az északi nyelvjárások hangsúlyszabályai is alkalmassá teszik erre; a kötött első szótagi főhangsúly mellett kellő kondicionálással az 1–5. szótag közül bármelyikre eshet fő- vagy mellékhangsúly (I. 35–36, 210.). A gyakran használt töltőelemek csupa olyan magánhangzót tartalmaznak, melyek „magukra vonhatják” a többedik szótagok mellékhangsúlyát, tehát nem akármilyen, hanem ütemképző szótagot alkotnak. Időmértékes verselésre az osztják nyelv ideális, de a magyar vagy az észti sem kevésbé az – anélkül, hogy a népköltészet verselése valaha is időmértékes lett volna. Az obi-ugor verselés kérdése még további kutatásokra vár. STEINITZ többi megállapítása a nominális és verbális sortípusról, a parallelizmus fajtáiról, a töltőelemekről stb. azóta már közismert. Monográfiájában foglalkozik még a folklór-nyelv egyes szuffixumaival, valamint a legelterjedtebb osztják – vogul mese- és énekformulákkal.

A II. kötetben található még egy kisebb tanulmány *Exkurs über die Transkription des Ostjakischen in A. Regulys Aufzeichnungen* címmel (II. 62–74.). REGULY hangjelölését a finn nyelvészek és a hagyatékát megfejtő magyar kutatók (különösen PÁPAY J. és nyomában ZSIRAI M.) olyan élesen bírálták, hogy első urálistánknak nemcsak képzettségében, hanem már-már képességeiben is kételkedni lehetett. STEINITZ egy évszázad múltán igazságot szolgáltat neki, bizonyítva, hogy ösztönösen fonematikus írása a következetlenségek ellenére is értelmezhető kellő felkészültséggel.

E négykötetes kiadvány nélkülözhetetlen kézikönyve lesz minden obi-ugor kultúrával foglalkozó kutatónak, és haszonnal forgathatják majd a törzsi-nemzetségi társadalmat tanulmányozó etnológusok is.

Domokos Péter: Uralisztikai olvasókönyv. Tankönyvkiadó. Budapest, 1977. 634 l.

ifj. Kodolányi János

Az utóbbi időben öröndetesen nő uralisztikai kiadványaink száma, közöttük az olyanoké is, amelyeknek első hivatása az egyetemi oktatás támogatása. A sort HAJDÚ Péter *Bevezetés az uráli nyelvtudományba* című tanulmánya nyitotta meg 1966-ban (1976-ban már harmadik kiadása jelent meg). Most DOMOKOS Péter válogatásában kiadott tanulmánygyűjteményt vehet kezébe az olvasó. (Időközben átdolgozva megjelent HAJDÚ Péter *Finnugor népek és nyelvek* című könyve; HAJDÚ Péter – DOMOKOS Péter: *Urali nyelvrokonaink*. Ismertetésére visszatérek.) A Tankönyvkiadó említésre méltóan nagy terjedelmet bocsátott a válogató rendelkezésére, megteremtve annak a lehetőségét, hogy a leendő magyar szakos tanárok hozzáférhessenek a legfontosabb uralisztikai irodalomhoz.

DOMOKOS Péter munkája *Előszavában* rövid áttekintést ad az uralisztika értelmezéséről, valamint a magyar szakos tanárjelöltek egyetemi képzésében az utóbbi időben elfoglalt szerepéről, helyéről. Gyakorló oktatóként tapasztalhatta, hogy a csekély óraszámú foglalkozásokon nem lehet kellőképpen elmélyülni. Szükségeseknek ítéli tehát olyan irodalmi gyűjtemény kézbe adását, amelynek segítségével az ismeretek bővíthetők, sőt, az érdeklődés tágulása is remélhető.

Elmondja, hogy erős fejtörést okozott a kötet tagolása a tanulmányok szerzteágazó volta miatt. Hosszas megfontolások után a kötet beosztása így alakult: I. *Óstörténet – néprajz* (nyelvünk és népünk hovatarozása, őshaza, történelem, embertan, szokás-hagyományok); II. *Népköltészet – mitológia* (ősköltészet, verstan, népzene); III. *Irodalom* (írásbeliség, irodalmi nyelv, szépirodalom). Mielőtt magát a válogatott anyagot vennék szemügyre, meg kell állnunk a most ismertetett tagolásnál, – amelyről a kötet szerkesztője maga is mondja, hogy nagy fejtörés eredménye. Amíg a főcímetek nézzük, nincs is baj, ha azonban a zárójelbe tett kiegészítésekre fordul a tekintetünk, a látottak számunkra is erős fejtörést okoznak. Miképpen tagolhatók a tudományszakunk körébe tartozó tanulmányok az ismertetett módon? Sajnálatos, hogy a magyar szakos tanárjelöltek (akik néprajzi képzésben nem részesülnek) tankönyvükben ilyen téves, tisztázatlan beállításban találkoznak a néprajzzal.

² MUNKÁCSI Bernát: *Vogul népköltési gyűjtemény I.* Budapest, 1892–1902. I–LVI l.

Az elméleti tisztázatlanságnak gyakorlati következményei is vannak. A válogató mindig nehéz helyzetben van, különösen akkor, mint esetünkben is, ha nagy anyagból, többféle igény kielégítésére alkalmas tanulmányokból kell összeállítania a kötetét. DOMOKOS Péter, föltétlenül nagyon helyeselhetően, az uralisztikában a komplex kutatási módszer híve, tehát ez a tény is meghatározza a munkáját. Meghatározza ezen kívül az is, hogy szerteágazó érdeklődésű, bár azonos szakot hallgató olvasók számára kell gyűjteményt összeállítani. Az efféle „olvasókönyvtől” mindig azt várjuk, s az oktatásnak is erre van szükséges, hogy a legfontosabb irodalmat tartalmazza. Tudja ezt DOMOKOS Péter is, ahogy saját szavai tanúsítják: „Természetes, hogy az összeállítás nem szolgálhat minden érintett szakember meglegedésére, a kimaradt és felvett írások (ezt miért igen, amazt miért nem) felett a vita azonban felesleges és terméketlen, mivel többszörös terjedelmű kötetekben sem férne el minden fontosnak ítélt munka.” (8. l.) Persze, nehéz ezzel az érveléssel egyetérteni, mivel a válogatást végző szakembernek döntenie kell a fontosság sorrendjében, lehet is döntenie, tehát több-kevesebb százaléknyi hibával össze lehet állítani a legfontosabbnak ítélt anyagot. Egy ilyen vállalkozás, a legnagyobb tárgyilagosság ellenére is magán viseli a szerkesztő egyéniségének, tájékozottságának, tudományos felfogásának a bélyegét. Ez nem baj, jóllehet a szubjektív elemeket a lehető legnagyobb mértékben igyekezni kell háttérbe szorítani. Igaz, hogy DOMOKOS Péter eleve főlegesenek és terméketlennek tartja a vitát, mégis kedvem lenne rá, bár tudom, hogy a kötetnek nem lehet változtatni, sőt, bizonyos, hogy egyhamar nem is adatik újra lehetőség hasonló kötet összeállítására. Mindenekelőtt vitáznék a néprajzról vallott felfogásáról, szerkesztő elveiről, valamint a válogatásról is. Kikívánkozik belőlem a kérdés, hogy ha bekerült a kötetbe KOROMPAY Bertalan *A finnugor néprajz jellege és szerepe* című írása, miért maradt ki VILKUNA, Kustaa tanulmánya, amely olyan fontos, és amellyel voltaképpen KOROMPAY vitázik? Avagy a néprajzot (az I. fejezetben, amely a *néprajz* címet magán viseli) miért csak a társadalom kérdéseivel foglalkozó, valamint a medve kultuszt tárgyaló (az utóbbiak bizvást kerülhettek volna a II. fejezetbe) írások képviselik, s nagyon fontos néprajzi tanulmányok még az ajánlott irodalomban sem találhatók? Nem tudok egyetérteni azzal, hogy a válogatás az „őstörténeti csodabogarakkal” kezdődik, ahelyett, hogy mindenekelőtt szilárd őstörténeti ismeretek nyújtására törekedne. Pedagógiaiilag is helyesebb volna ezekután bemutatni a tévtanokkal foglalkozó írásokat is. A LIGETI Lajos szerkesztette kötetben nagyon helyesen került ZSIRAI Miklós tanulmánya az utolsó helyre. Csak egy-két példát akartam kiragadni, nem törekedvén arra, hogy a kötet teljes tartalmát elemezzem.

A DOMOKOS Péter szerkesztette kötet valóban hiányt pótol, sajnos ugyanakkor hiányzatokat is kelt.

Pletnyova, Sz. A.: Poloveckije kamennüje izvajanyija. Archeologija SzSzsR Szvod AI vüp. E 4-2. Moszkva, 1974. 114 l., 83 rajzos tábla.

Erdélyi István

A neves moszkvai régész monográfiája komoly hiányt pótol, és egyúttal forrásul szolgálhat a történeti-néprajzi kutatások számára is.

A korabeli írásos források közül először IBN FADHLAN emlékezett meg az úzok faszobraitól, majd a XII. században NIZÁMI és utána a XIII. sz. derekán V. RUBRUIKUS voltak azok, aki a kipesákok (kumok) sirra állított kőszobraitól írtak. A XIX. sz. végétől kezdve komolyan foglalkozik velük a régészeti kutatás, bár a rájuk vonatkozó adatgyűjtés szerencsére előbb megindult. A teljes kutatástörténet megtalálható a könyv 6–12. oldalain. A szerző több mint 1300 szoborról közöl adatokat, és közel 300 képét is hozza rajzban. Elterjedési határai nagyjából a következők: keleten a Volga (azon túl alig akad egynehány), északon a sztepp határa a Dnyeper (rajta túl csak az Ingulec folyó völgyében fordulnak elő), délen a Krím félsziget, a Kaukázus előtere zárja elterjedési körzetüket. Erről részletes térképeket és áttekintő táblázatokat kapunk a könyv 14–16. oldalain. Érdemes ezt egybevetni a XII. századi kun törzsi szövetségek lakóterületeinek térképével (5. ábra). Összesen nyolc ilyen volt, és köztük földrajzilag is elkülönült helyet foglalt el a Krím és a Kaukázus előtti. Teljes egységet, valamiféle országot ezek együttesen sohasem tudtak létrehozni.

A könyv II. fejezete a ruházatról, ékszerekről, fegyverekről és egyéb használati tárgyokról szól a kőszobrok alapján (25–52.). Tipologizálva, táblázatokon és tér-

képeken is szemlélteti őket, ami nagyban elősegíti a gyors áttekintést. A III. fejezet a szobrok technikai faragási jegyeivel, tipológiájával, fejlődésével és időrendi helyzetével foglalkozik (53–71.). Itt a kőanyagot is tekintetbe veszi, és ismét alkalmas elterjedési térképeket közöl részletes tipológia mellett. A fejlődési – időrendi táblázatokat a 33. és 35. ábrán láthatjuk, külön a férfi és külön a női szobrokét. Az utolsó, azaz IV. fejezetben (72–76.) a szobrok szemantikájával foglalkozik a szerző. Etnikai eredetükhöz kétség nem fér. Ebben a fejezetben főleg a szoborállítás szokásáról és jelentőségéről ír. Az ősök kultuszával való kapcsolatuk vitathatatlan. Az álló, fegyveres férfialakok a kunok katonai arisztokráciáját képviselik, az ülő alakok a békésebb lakosságot, – ezt a rajtuk ábrázolt használati tárgyak igazolják, ezek a nagycsaládfők. Az álló női alakok szobrai gazdagon ékszerezettek, és ruházatuk is jóval díszesebb, mint az ülő nőké. Az előbbieket feltehetőleg a harcoss arisztokrácia feleségei voltak. Az ősök kultusza a fejlődés során az arisztokratikus vezetőréteg kultuszába ment át. Ezt a tatár–mongol invázió verte le és semmisítette meg. Így tűnt el maga a kun kőszobrászat is.

A könyv jelentős részét (71–112.) a szobrok lehetőleg teljes tudományos katalógusa teszi ki műzeumonként mutatva be a gyűjtött anyagot, közölve egyúttal a vonatkozó szakirodalmi utalást. A szakirodalom külön bibliográfiában van összeállítva. A szövegközi fényképes illusztrációkon egyes, tölgyfából faragott sírszobrok maradványait is láthatjuk, melyek nem különböztek a kőből faragottaktól (29. á., a Rosztovi Múzeum gyűjteményéből). Ilyenek hazánkban is előfordulhattak a pogány kunlakta területeken.

Bodrogi Tibor (szerk.): Messzi népek magyar kutatói. A magyar néprajz klaszszikusai. IV. Budapest, 1978. I–II.

Vargyas Gábor

A magyar néprajz klaszszikusai sorozat negyedik köteteként jelent meg BODROGI Tibor szerkesztésében az ismertető két-kötetes antológia. Aligha tévedünk, ha nagy sikert jósolunk e kiadványnak, szakmai berkekben és a laikusok körében egyaránt.

Több dolog is indokolja ezt. Indokolja egyrészt a kiváló válogatás, amely még a szakmabelieket is meglepi a csak hallomásból (esetleg abból sem) ismert vagy különféle okokból alig hozzáférhető szerzők szövegeinek bőségével, melyek – mint azt ez a kötet is tanúsítja – méltatlanul merültek feledésbe. A szemelvények egy része még sohasem jelent meg nyomtatásban, más részük csak idegen nyelven került publikálásra, zömük pedig olyan, többnyire múlt századi kiadványban látott napvilágot, mely napjainkban csak könyvtárakban hozzáférhető, s kuriózzumnak számít.

Hadd emeljünk ki most közülük olyan „csemegéket”, mint ÉDER Xavér jezsuita misszionárius latinul írott és a kéziratból eltérő szöveggel 1796-ban, Budán kiadott munkáját a perui indiánokról vagy BIRÓ Lajos kéziratban maradt leírását az új-írországi halotti ünnepségről, vagy a francia nyelven megjelent TORDAY-féle kongói beszámolót. Nem kevésbé érdekes néprajzi szempontból TELEKI Sámuel kelet-afrikai utazásának vagy MAGYAR László dél-afrikai útjának a leírása, BARÁTOSI BALOGH Benedek beszámolója a japánokról és főleg az ajnukról, vagy az egyébként pszichoanalitikai szemléletmódja, terminológiája miatt ma már nehezen olvasható RÓHEIM Géza szerencsésen kiválasztott leírását a közép-ausztráliai törzsek beavatási rítusairól. De folytathatnánk a felsorolást, hisz mindegyik részlet rejt valamilyen meglepetést az érdeklődő olvasó számára.

A kötetben közölt írások felölelik a teljes földgolyót, ha – természetesen – nem is egyenlő mértékben. A magyar kutatás helyzetéből és jellegéből következik, hogy a legtöbb írás Ázsiára vonatkozik, bár szép számmal találunk Amerikát, kisebb mértékben Afrikát és a hátsó-indiai szigetvilágot, illetőleg Ausztráliát érintő leírást is. Közös jellemzőjük, hogy kivétel nélkül személyes úti élményből, helyszínen végzett, „első kézbéli” megfigyelésből, sőt néha a modern értelemben vett terepmunkából származnak, s első-sorban etnográfiai leíró anyagot tartalmaznak. Ily módon „elavulhatatlanok”, sőt az idő múlásával, az azóta végbement változások miatt forrásértékük csak emelkedik.

Természetesen a szemelvények nem állnak azonos színvonalon sem tudományos, sem irodalmi szempontból. Ami az elsőt illeti, a kötet írásai jól tükrözik egyrészt azt a különbséget, amely az egyes szerzők érdeklődése, célkitűzése, tudományos felkészültsége között van, másrészt azt a fejlődést, amely a néprajztudományban a kezdetek óta végbement, s amelyet a bevezetőben BODROGI Tibor fejteget. Hogy csak néhány példát mondjunk, nem egyenértékű tudományos igény és néprajzi forrásérték szempontjából

BENYOVSZKY (egyébként igen érdekes) kamcsatkai beszámolója az ugyancsak XVIII. századi ÉDER Xavér féle perui leírással, vagy a XIX. századi szemelvények közül WASS Samu beszámolója Haitiből HARASZTHY Ágoston észak-amerikai úti élményeinek leírásával, nem is beszélve XANTUS kifejezetten néprajzi igényű leírásáról.

A szerzők közti különbséget stílusukban is megfigyelhetjük, bár általában elmondható, hogy nagy részük színes, jó tollú író. A válogatók minden bizonnyal törekedtek is arra, hogy a tudományos igény mellett az „irodalminak” is eleget tegyenek — ez az, ami az örökké vonzó téma mellett valószínűsíti, hogy a könyv a széles közönség körében is sikeres lesz. Itt csupán egyetlen szerzőre szeretnénk felhívni a figyelmet: a lebilincselően író TORDAYRA, aki kellemes „Csevegés”-ében lefegyverző módon bizonyítja be az európaiak előítéleteinek megalapozatlanságát, s érteti meg ily módon a „primitívek” világát az európai olvasóval.

Az írások színvonalának vagy stílusának különbségei nem jelentik azt, mintha akár egyiknek, akár másiknak nem lenne helye a kötetben. Az antológia egyik nagy érdeme ugyanis éppen az, hogy javarészt olyan művekből közöl *néprajzi szempontú* válogatást, melyek önálló (újra)megjelentetésének nem lenne értelme, hisz nem annyira jelentősek vagy néprajzi szempontból nem annyira értékesek, mégis közléseik egy része forrásértékű. Másrészt pedig a kötet jó képet is ad egyben a néprajztudomány fejlődéséről, ahogy a kezdeti követjárásokból (KAKAS István) a hittérítők (HAUSEGGER, ÉDER Xavér) és utazók (BENYOVSZKY, MAGYAR László, XANTUS) tevékenysége, valamint a társtudományok művelőinek (LÓCZY, VÁMBÉRY) munkássága nyomán a néprajz arculata egyre határozottabban kialakul.

Ez az antológia azonban nem feledtetheti el, sőt újult erővel hívja fel a figyelmet a magyar néprajz, de főleg könyvkiadásunk mulasztásaira: még mindig adósak vagyunk olyan nemzetközi jelentőségű kutatók életművének kiadásával, mint amilyen például MAGYAR László, BENYOVSZKY Móric, TORDAY Emil és többen mások. Reméljük, hogy ezek megjelenésére sem kell sokat várnunk ezek után.

IWGIA Documents: Néprajzkutatók harca a bennszülött népek érdekében

Voigt Vilmos

A gyarmatosítás és az európai kultúra világméretűvé válásának története egyike a legvitatottabb, egyszersmind a legsokoldalúbban értelmezendő problémáknak. Hiszen egyfelől a mai „fejlett” kultúrák egyike sem volna azon a színvonalon, ahol ma van, ha közben nem vált volna világméretűvé a kapitalizmus és később a szocializmus jelenléte is. Még az olyan országok is, mint Magyarország, ahol látszólag nem volt gyarmatosítás, részesedtek a bennszülött népek kisemmizésének, elpusztításának nyomán keletkezett előnyökből. Hosszú időre történelmi és társadalmi szükségszerűségnek is felfoghatjuk a természeti népek háttérbe szorulását, és azt is jól tudjuk, hogy például Afrikában nem a fehér gyarmatosítók találták ki a véres háborúkat, a rabszolgaságot: mindez talán már évezredek óta ismert volt, az európaiak legfeljebb a fejlettebb fegyvereket és a messzebb tekintő gazdasági kizsákmányolást honosították meg. Másfelől azonban minden becsületes ember felháborodik a gyarmatosítás kegyetlenségén, az okatlan pusztításon, és a tisztességes néprajzkutatók már generációkkal előbb felemelték szavukat a „kulturocidium”, a „genocidium” és az „etnocidium” borzalmai ellen. Nem minden kutató és nem is elég hatékonyan: szinte alig van példának arra, hogy a néprajzkutatók közbejárására lényegesen javultak volna a bennszülöttek létfeltételei. A szaktudomány zömmel hallgatott a jelenségekről, és a „gyarmati néprajz”, az *applied anthropology* keretében igen sok kutató közvetve vagy közvetlenül kiszolgálta a kolonizáló hatalmakat. Erről több híradás, néhány tanulmány vagy könyvrészlet nálunk is megemlékezett. A nemzetközi szakirodalomban sokáig a téma szenttelen és ennek következtében gyakorlatilag inkább a gyarmatosítás érdekeit szolgáló megemlézése volt általános. A kritikus hangok az utóbbi évtizedekben erősödtek fel, és ezek sem voltak mentesek az egyoldalúságtól. Ismételnünk kell, hogy nekünk sincs alkalmunk kivonni magunkat a vádak alól. Amikor magyaroknak módjuk volt az Afrika-kutatásba bekapcsolódnunk, semmivel sem mutattak több megértést a bennszülött népesség iránt mint nyugat-európai kollégáink. Gróf TELEKI Samu 1888-as „megtorló csatározásai” éppúgy a fehérember felsőbbrendűségét fejezték ki, mint — más történelmi környezetben — a mai rhodésiai fehérek sortüzei.

Az utóbbi évtizedekben több olyan szaktudományos fórum alakult ki, amely céljával tűzte, hogy valamit segíteni próbál a bennszülött népek elnyomásán. Noha igen csekély valószínűsége van annak, hogy világtörténelmi méretű folyamatokat megállítani lehessen, mégis reálisan vonták meg a közvetlen feladatok határait: elsősorban a ma történő kirívó jogtiprással, népiirtással foglalkoznak, a múlt sajnos már eldöntött pöreit nem újíttják fel. Mivel a közvetlenül életveszélyes pusztítások ellen, a kulturális egyenjogúság érdekében emelik fel szavukat, voltaképpen van racionális remény arra, hogy az illető „fejlett” kultúrák belátják, ma már indokolatlan a megmaradt primitív népek kipusztítása. Ám, hogy a gyarmatosítás nem vesztette el bűnöző jellegét, eléggé bizonyítják a legutóbbi évek népiirtásai, a bennszülött kultúrák egész sorát kihalásra kárhözható törekvései.

A legnevezetesebb csoport, amelynek keretében radikális néprajzkutatók a bennszülöttek érdekében küzdenek, a Koppenhágában működő, de nemzetközi méretű *IWGIA* (International Work Group for Indigenous Affairs). Ennek feladata az, hogy publikálja az elnyomott természeti népekre vonatkozó igazi adatokat, és ezeket a világközvélemény (sajtó, televízió, politikai és tudományos szervezetek, konferenciák stb.) elé tárja. Többet valóban nem is tehet a mozgalom, amely természetesen anyagi nehézségekkel küzd, és viszonylag kevés aktív munkatársat tömörít. A néprajzkutatók nemzetközi fórumán (például 1973-ban a chicagói nemzetközi kongresszuson vagy a *Current Anthropology* hasábjain) felemelték szavukat, és sokban ennek köszönhető, hogy a szakmabeli néprajztudományban a kérdés előtérbe került.

A koppenhágai központ több előző szervezkedés után 1971-ben formálódott meg, és azóta információkat, körleveleket bocsát ki. Ezek közül az *IWGIA Documents* brosúrasorozata a legjelentősebb, amelyben eddig a következő (egyenként 10–60 lapos) füzetek jelentek meg:

1. *Declaration of Barbados.*
2. Karl E. KNOTSSON: *Report from Eritrea.*
3. A. Barrie PITTOCK: *Aboriginal Land Rights.*
4. Rupert R. MOSER: *The Situation of the Adivasis of Chotanagpur and Santal Parganas, Bihar, India.*
5. John H. BODLEY: *Tribal Survival in the Amazon: The Campa Case.*
6. René FUERST: *Bibliography of the Indigenous Problem and Policy of the Brazilian Amazon Region (1957–1972).*
7. Bernard ARCAND: *The Urgent Situation of the Cuiva Indians of Colombia.*
8. Stefano VARESE: *The Forest Indians in the Present Political Situation of Peru.*
9. Walter COPPENS: *The Anatomy of a Land Invasion Scheme in Yekuana Territory, Venezuela.*
10. Henning SVERTS: *Tribal Survival in the Alto Marañon: The Aguaruna Case.*
11. Mark MÜNZEL: *The Aché Indians: Genocide in Paraguay.*
12. Nelly Arvelo JIMÉNEZ: *The Dynamics of the Ye'cuana („Macquiritare”) Political System: Stability and Crisis.*
13. Carmen JUNQUEIRA: *The Brazilian Indigenous Problem and Policy: The Example of the Xingu National Park.*
14. Douglas E. SANDERS: *Native People in Areas of Internal National Expansion: Indians and Inuit in Canada.*
15. Alicia BARABAS—Miguel BARTOLOMÉ: *Hydraulic Development and Ethnocide: The Mazatec and Chinantec People of Oaxaca, Mexico.*
16. Richard Chase SMITH: *The Amusha People of Central Peru: Their Struggle to Survive.*
17. Mark MÜNZEL: *The Aché: Genocide Continues in Paraguay.*
18. Jürgen RIESTER: *Indians of Eastern Bolivia: Aspects of Their Present Situation.*
19. Jean CHIAPPINO: *The Brazilian Indigenous Problem and Policy: The Example of the Aripuaña Indigenous Park.*
20. Bernardo BERDICHEWSKY: *The Araucanian Indian in Chile.*
21. Nemesio J. RODRIGUEZ: *Oppression in Argentina: The Mataco Case.*
22. Jacques LIZOT: *The Yanomani in the Face of Ethnocide.*
23. Norman E. WHITTEN jr.: *Ecuadorian Ethnocide and Indigenous Ethnogenesis: Amazonian Resurgence Amidst Andean Colonialism.*
24. Torben MONBERG: *The Reactions of People of Bellona Island Towards a Mining Project.*
25. Felix RAZON—Richard HENSMAN: *The Oppression of the Indigenous Peoples of the Philippines.*
26. Peter A. CUMMING: *Vanada: Native Land Rights and Northern Development.*
27. Peter KLOOS: *The Akuriyo of Surinam: A Case of Emergence from Isolation.*

28. Ernesto SALAZAR: *An Indian Federation in Lowland Ecuador*.
 29. Douglas E. SANDERS: *The Formation of the World Council of Indigenous Peoples*.
 30. Julio TUMIRI APAZA (ed.): *The Indian Liberation and Social Rights Movement in Kollasuyu (Bolivia)*.
 31. Norman LEWIS: *Eastern Bolivia. The White Promised Land*.

Amint a témakörökből látszik, elsősorban az amerikai indiánok kérdéseivel foglalkoznak, ott is leginkább a tropikus vidék indián kultúráinak végzetével. A dinamikusan fejlődő amerikai tőke ugyanis mohón vetette magát a még indiánok lakta területekre. Afrika és Ázsia témaköréi ritkábban kerülnek elő. Európa elnyomott kisebbségeiről pedig van ugyan tudomása a koppenhágai kutatóknak, de e kérdéseket eddig nem érintették.

Nehéz megmondani, milyen eredménnyel járt eddig harcuk. A legújabb fejlemények közé tartozik, hogy az ENSZ Economic and Social Council szervezete 1975 nyarán Koppenhágában tartott ülésén foglalkozott a bennszülött népek képviselőinek nemzetközi konferenciájával. 1975. október 27–31 között a kanadai Vancouver mellett, Port Alberni indián faluban megtartották a *World Council of Indigenous Peoples* első kongresszusát, amelyen mintegy 260 küldött volt Argentína, Ausztrália, Bolívia, Canada, Colombia, Ecuador, Finnország, Grönland, Guatemala, Mexikó, Új-Zéland, Nicaragua, Norvégia, Panama, Paraguay, Peru, Svédország, az Egyesült Államok és Venezuela bennszülött népei képviseletében. A megalakult nemzetközi szervezetet az ENSZ is elismerte, második kongresszusukat 1977. augusztusára a svédországi Kirunába tervezték.

Az 1977. augusztus 24–27 között tartott konferencia anyaga háromnyelvű (lapp–svéd–angol) címmel a *The Nordic Sami Council* kiadásában 1978-ban Helset/Helsinki jelzéssel, 106 lapon megjelent *Álgoál 'bmugiid máilmiráddi nub'bi oai'vičoač'kin – Världsrådet för urbefolkningar andra generalförsamlingen – World Council of Indigenous Peoples Second General Assembly*. Ez előbb lapp, majd svéd, végül angol nyelven ad áttekintést a konferencia munkájáról, a résztvevőkről (18 országból 39 küldött, továbbiak nem jutottak el a tanácskozáshoz), közli az őslakosok emberi jogainak deklarációját, állásfoglalásukat néhány nemzetközi munkaügyi kérdéssel kapcsolatban, majd országonként (Argentína, Ausztrália, Bolívia, Canada, Chile, Dominica, Nicaragua, Peru) foglalkozik a felmerült kérdésekkel. A hagyományos életmód megőrzését és a környezetvédelmet javasoló nemzetközi megállapodásokkal kapcsolatban, valamint az eszkimók bálnavadászati jogával kapcsolatban dokumentumokat közölnek, illetve kiegészítéseket javasolnak. Végül a szövetség saját ügyrendjét is módosította. Mindez inkább a nemzetközi jog irányába elmozduló tevékenységet tükröz, igaz viszont, hogy enélkül a szervezet üres vitaklubba változna. Az eredmények azonban még így is váratnak magukra.

Mindez egy új, reméljük sikeresebb szakasz kezdetét jelenti a bennszülött népek jogaiért folytatott harcban, amelyre továbbra is legalább annyira szükség van, mint korábban volt.

Davis, J.: People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology. Routledge and Kegan Paul. London, 1977. IX + 288 l.

Andorka Rudolf

A könyv igen érdekes kísérlet arra, hogy mindazt, amit a szociálintropológusok az elmúlt évtizedekben a Földközi-tenger környékén lakó népek gazdaságáról és társadalmáról összegyűjtöttek, összefoglalja és egymással összehasonlítsa. A szerző maga az olaszországi Pisticci-ben végzett terepkutatásokat.

A témát különösen érdekessé teszi egyrészt az, hogy ebből a térségből sok történeti adatforrás is rendelkezésre áll, így a római birodalom kora óta követni lehet a gazdasági és társadalmi intézmények fejlődését, másrészt az, hogy FUSTEL DE COULANGES, FRAZER, DURKHEIM és WESTERMARCK óta sok kutatásra került sor, végül az, hogy ebben a földrajzi tekintetben elég hasonló régióban, ahol a különböző népek már a római birodalom idején szoros kapcsolatban álltak, és azóta is maradtak, nagyon különböző intézmények fejlődtek ki. Az összehasonlító elemzés tehát kiválóan alkalmas lehetne az ilyen vagy olyan gazdasági, társadalmi, politikai, családi, kulturális stb. intézmények kifejlődése okainak feltárására.

A bemutatott szociálintropológiai kutatásoknak azonban, mint a szerző maga is kiemeli, lényeges hiányosságai vannak, amelyek az ilyenfajta elemzést megnehezítik.

Mindenekelőtt maguk az egyes szerzők szinte sohasem törekedtek arra, hogy kutatásuk eredményeit másokéval összehasonlítsák. A legtöbbször nagyon eltérő módszereket és fogalmakat is használtak. Végül a kutatások helyének kiválasztása is meglehetősen esetleges volt, ezért aligha dönthető el, hogy az egy-egy falura vonatkozó eredmények mennyire jellemeznek nagyobb területeket, esetleg országokat. Végül lényeges hiányosság, hogy alig foglalkoztak városokkal, noha azoknak régóta nagy jelentőségük van a Földközi-tenger vidékén. A könyvben bemutatott kutatási eredmények ennek ellenére érdekesek, többek között a Kárpát-medencére vonatkozó magyar gyűjtésű adatokkal való összehasonlítás szempontjából is.

A szerző négy témakörbe gyűjti mondanivalóját, ezek: a gazdaság, a társadalmi rétegződés, a politika és a család és rokonság.

A gazdaság témakörében foglalkozik a pásztorkodással, a földműveléssel és a kereskedelemmel. A földművelésre rányomta bélyegét a viszonylagos túlnépesedés, illetve ennek másik oldala: a földhiány. Egyes területeken nagybirtokok voltak, amelyeket különféle formákban műveltek meg: kisbirtokok bérletbe adásával, részes megműveléssel, gazdasági cselédekkel és munkásokkal. A paraszti kisbirtokok legtöbb helyen erősen felaprózódtak és szétferedeztek, úgyhogy a parasztok sok időt töltöttek azzal, hogy egyik birtokdarabjuktól a másikig elmenjenek. Ugyanakkor az év egy részében egyáltalán nem volt munkájuk. A magyar olvasónak feltűnik, hogy mennyire hasonlóak ezek a problémák azokhoz, amelyekkel a magyar mezőgazdasági népesség nézett szembe e század első évtizedeiben. Eltér viszont a magyarországi szokásoktól a nőknek lehetőség szerint majdnem teljes távollatása a földeken végzett munkáktól, amely a mediterrán térségben sok helyen megfigyelhető. A mezőgazdasági túlnépesedés ellen igénybe vett stratégiák a vándorlásnak különböző formái: a szezonális munkaerővándorlástól a tengerentúli kivándorlásig és a legutóbbi időben a vendégmunkáskénti munkavállalásig. Figyelemre méltó a szerzőnek az a megállapítása, hogy az utóbbi forma nem sok hasznot hoz a kibocsátó területeknek: a hazaküldött megtakarítások csekélyek, improduktív célokra költik őket, a vendégmunkások szegregáltak élnek a befogadó országban, és hazatérésük után otthon is jelentéktelen a társadalmi helyzetük.

Háromféle rétegződési kritériumot különböztet meg a földközi-tengeri térségben, amelyek egymás mellett léteznek. Ezek: a bürokrácia, vagyis az államigazgatásban elfoglalt hely szerinti rétegződés, az osztály, vagyis a termelőeszközökhöz való viszony és a becsület. A szerző szerint mind a három a vagyon szerinti rétegződés egy-egy oldalát fejezi ki. Ez különösen a becsület vonatkozásában érdekes megállapítás, mert ellentétes más szerzők véleményével, akik szerint a becsület teljesen független az anyagi helyzetétől. DAVIS szerint azonban a vagyonos embernek van több becsülete. (A becsületet megkülönbözteti a presztíztől.) Ez azt jelenti, hogy a vagyonosabb ember lekezelően bánhat a szegényebbel, megsértheti azt, sőt feleségét és leányait is elcsábíthatja anélkül, hogy ennek következményei lennének. Míg ha ez egyenrangúak között történik, akkor súlyos konfliktus, sőt emberölés lehet a következmény. Így a különböző becsület csupán a vagyon különbségeket juttatja nagyon jól láthatóan kifejezésre. Tudomásom szerint a magyar parasztságban ilyen „becsülethierarchia”, amely megszabta volna, hogy a különböző rétegekhez tartozók mit tehetnek és mit nem, nem létezett.

A politikai élet formái között a szociálintropológusok különösen sokat foglalkoztak a patrónus-rendszerrel. Ez abból áll, hogy a gazdaságilag és politikailag gyengébb személyek egy hatalmasabb patrónust keresnek, azt szolgálják, és ezért cserébe védelmet kapnak. Az intézmény a római birodalom koráig nyúlik vissza. Mellette azonban lényeges szerepet játszik a politikai életben az osztrályharc, amelyben azonos társadalmi helyzetűek szövetkeznek egymással.

A mediterrán térségben igen változatos család és háztartásformákat lehet találni, a családmagból álló háztartásoktól a zadruha típusú, sok nukleáris típusú rokon családból álló háztartásokig. Nem világos, hogy a különböző formák kifejlődésének és fennmaradásának mi az oka. Vannak, akik a zadrugát csak a Balkán félsziget népei fölötti ottomán török uralommal hozzák összefüggésbe. Tény viszont, hogy a Habsburg-birodalomban élő délszlávoknál is megvolt. Nagyon eltérőek a szülői vagyon felosztásának és az öröklésnek szabályai. A gyermekek egyenlő öröklése mellett érvényesültek olyan rendszerek, amelyek a fiúgyermeket vagy egyetlen gyermeket részesítették előnyben. Az egyes családok még az adott területen uralkodó rendszert is sokszor megkerülték. Egyes területeken a házasságkötéskor kiadták az örökrészt, illetve a leányoknak jelentős jegyajándékot adtak. Másutt csak a szülők halála után részesülhettek a gyermekek a szülői vagyonból. Jelenleg nem tudjuk még, hogy a magyarországi parasztságnál milyen háztartásformák voltak uralkodók és milyen öröklési elvek érvényesültek. Valószínű, hogy a Kárpát-medencében is elég változatos megoldások fordultak elő. A könyv részletesen

foglalkozik a keresztszülőség intézményével. Célja szerinte a rokonhoz hasonló kapcsolatok létesítése volt, tehát kiegészítette a leszármazáson alapuló rokoni szövetségeket és a házasságkötés által létrehozottakat.

Zamfira, Mihail: Terminologia portului popular românesc, in perspectivă etno-lingvistică comparată sud-est europeană. Editura Academiei Republicii Socialiste România. București, 1978. 253 l., 38 térkép.

Székely László

Mihail ZAMFIRA munkája a román népi öltözet elnevezés-anyagát nyelvészeti atlaszok és közvetett adatgyűjtés alapján vizsgálja. Létrejöttét a bukaresti Délkelet-európai Kutató Intézet összehasonlító vizsgálatainak előrehaladása tette lehetővé. A szerzőnek így is küzdenie kellett azzal a nehézséggel, hogy a délkelet-európai népek viseletéről nincsenek összefoglaló munkák, és a viselettel kapcsolatos terminológia sincs monografikusan feldolgozva. A román terminológia összehasonlításához, a közös elemek kimutatásához ezért a szerzőnek kellett a délkelet-európai népek viseletének terminológiai struktúráját áttekintenie. Alapos munkát végzett, összefoglalásában megállapítja, hogy a nyelvészeti bizonyítékok tanulsága megegyezik az etnográfusok megállapításaival.

A munka megállapításait a következőkben foglalhatjuk össze. A román népviselet egy nagyobb illír-trák övezetbe tartozik, a ruházkodás szakszókincse számos öshonos elemet tartalmaz, melyek megtalálhatók az albán nyelvben is. Az alapterminológia hagyományos folytonosságú latin örökség — az idővel e fölé rakódott szláv, német, magyar, török elemek elterjedése az ország kisebb területeire korlátozódik. Az autochton kifejezések főleg a férfiak és nők legelemibb öltözetdarabjaira vonatkoznak, mint *căciula* (süveg), *cioareci* (harisnya), *brău* (öv) stb. Efféle szavak alkotják a román népi viselet szakszókincsének legrégebbi rétegét, mely az egész román nyelvterületen ismert.

Az alap-ruhadarabok elnevezése nagyrészt latin eredetű, mint: *cămașă* (ing), *curea* (öv), *țar* (harisnya), *îmbrăcămintă* (öltözet), *încălțăminte* (lábbeli), *piețtar* (mellés), *scurtă* („kurti”), *veșminte* (ruházat) stb. Sok latin eredetű szó használatos a ruházat előállításának és az öltözködési műveleteknek a szóanyagában is. Régi szláv eredetű kifejezés a *ciupag* (ujj nélküli rövid ing), *cîrpă* (fejkendő), *cojoc* (bunda), *haine* (ruha), *izmene* (szőttés nadrág), *nădragi*, *opinci* (bocskor), *suman* (szokmány). A szerző részletesen tárgyalja a bolgár, ukrán, lengyel, török eredetű elnevezéseket is. Szász eredetű szó a *gluga* (az egész testet, fejet fedő csuklyás szürkőpönyeg), *laibăr*, *rochie*, *șorț*. A magyar eredetű vagy a magyarból mint közvetítő nyelvből átvett elnevezéseket TAMÁS Lajos: *Etymologisch—historisches Wörterbuch der magyarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, 1966. c. munkája alapján állapítja meg. Ezek nagyobb részt mind felső ruhadarabok: *chindeu*, *chișchinea*, *cizmă*, *clop*, *gubă*, *lecru*, *pendeleu*, *pruzliuc*, *șapcă*, *țundră*, *uios*.

A szerző szerint a román népi öltözet kifejezéseinek legmozgékonyabb rétege az ünneplő ruhák szóanyaga. A román paraszt felső ruháit a divat alakulása szerint cserélte, de mindennapi öltözetét nem változtatta meg. Mihail ZAMFIRA, követve BOGATYREV funkcionális-strukturális módszerét, megállapítja, hogy a feudális államhatárok nem jelentettek határokat a feudális korszak román népi viseletének elterjedésében. A legfőbb népi ruhadarabok elnevezéseit nagy területen (Erdély, Moldva, Havasalföld) használják. Gyakrabban adnak új nevet régi ruhadaraboknak, mintsem régi nevet vinnének át új darabokra. Az úgy nevezett balkáni elnevezések (török, bolgár) az ország déli részén találhatók, a csak egy tartományban használatos elnevezések a magyarokkal, szerbhorvátokkal vegyesen lakott területekre korlátozódnak (Erdély, Körösvidék, Bánság).

Az elnevezések szemiotikai vizsgálatában a könyv megállapítja, hogy a régi elnevezések jelentése módosult, de nem veszett el. A ruha anyaga jelenthette a belőle készített öltözetdarabot is (pl. *suman*, *zeghe*, a női kendők nevei). Az öltözet egyes részeinek elnevezései adott esetben jelenthetik az egész ruhát is, egyes ruhadarabok az emberi test egyes részéről vannak elnevezve (pl. *piețtar*, mellés).

ZAMFIRA forrásai közt megemlíti, hogy a legrégebbi román népi viseletábrázolás a Bécsi Képes Krónikában és Thuróczi János Magyar Krónikájában (1488.) található.

Az úttörő munkának hasznára vált volna egyes újabb kiadványok eredményeinek, például Kós Károly, SZENTMREI Judit és NAGY Jenő kászoni (1972.) és szilágysági (1974.) népművészeti monográfiájának, valamint FARAGÓ József, NAGY Jenő, VÁMSZER Géza kalotaszegi viseletkönyvének (1977.) figyelembevételé.

Gemer. Národopisné študie, 2. Gemerská Vlastivedná Spoločnosť v Rimavskej Sobote. Redaktor Adam Pranda. Osveta, 1976. 353 l. magyar és német kivonat.

Paládi-Kovács Attila

A Gömöri Honismereti Társaság néprajzi tanulmányokat közlő sorozatának első kötete 1973-ban jelent meg. A gazdag tartalmú, színvonalasan szerkesztett kötet azonnal felkeltette a magyar etnográfusok figyelmét, mint azt VAJKAI Aurél beható recenziója is mutatja (*Ethnographia*, 1974. LXXXV. 551–554.). Érdemes ezt a sorozatot továbbra is figyelemmel kísérnünk. A II. kötet három tematikai egysége közül, amelyet bevezetőjében a szerkesztő ADAM PRANDA meghatároz, bennünket különösen a Rudnán és Körösön (szlovák nevük Rudna, Kružna) akadémiai támogatással végzett kutatások anyaga érint. Ismeretes, hogy a Magyar Tudományos Akadémia és a Szlovák Akadémia Néprajzi Intézetének megállapodása nyomán magyar és szlovák etnográfusok közösen kezdtek gyűjtőmunkába egy magyarországi szlovák településen, Tótkomlóson és a fent említett szlovákiai magyar falvakban. A Tótkomlósról egy kötetbe szerkesztett és magyar nyelven publikált tanulmányok után (*A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 3. Békéscsaba, 1974.) örömmel üdvözljük a Rudnáról szlovák nyelven most közölt három tanulmányt. Itt kell megjegyezni, hogy a szlovák kollégák Tótkomlósról és Rudnáról is több cikket publikáltak az évek folyamán egyénileg, ezért hiányoznak tanulmányaik a „tótkomlósi kötetből” és a *Gemer 2*-ből.

Marietta BOROSS: *Vývin hospodárskeho systému v obci Rudná (1866–1951)* (A gazdálkodási rendszer alakulása a Gömör megyei Rudnán). Rudna története kezdetektől fogva bányászfalu, lételapja az ércbányászat. A földművelés mindig csak kiegészítő foglalkozása volt a falu népének. A bányászat mellett a fuvarozásnak, erdei munkának, a gyűjtőgető gazdálkodásnak is jelentősége volt. A fuvarozás a tehetősebb, igaerővel rendelkező gazdák kereseti forrása, ezzel szemben az erdei gyűjtögetés a bányászasszonyok rendszeres tevékenysége volt még a közelmúltban is. A község határa szűkös, földjei rossz minőségűek. Határukat a rudnaiak 1945-ig három nyomásra osztva művelték. Rendszeresen és bőségesen trágyázták földjeiket, az istállótrágyát erdei avar almozásával biztosították. Régi gyakorlat a kosarazó trágyázás juhokkal.

BOROSS Marietta rajzon, fényképen is bemutatja a talajmégmunkálás, a vetés, a cséplés és a gabonátárolás számos eszközét, kellékét. Ezen túl olyan tárgyakat is bemutat, amelyek nem tartoznak a földművelő gazdálkodáshoz szorosan, de jellemzőek a Rozsnyó (Rožňava) vidékén élő magyarok anyagi kultúrájára (pl. áfonyafésű, famozsár, szalmából font méhkas, a beltelek beépítésének módja, a csűr alaprajzi típusa stb.). Nagyon hasznosak a különböző szekértípusokról közölt leírások, rajzok. Elsőnek mutatja be a *kosolyót* (rakoncás szekér) és a vidék fogatolási technikájára jellemző, a szekérrudat a lovak nyakába felfüggesztő szerkezetet (137.).

Aurél VAJKAI: *Ludová architektúra v obci Rudná* (Rudna népi építészete). Rudna régi lakóházairól az 1955-ben még fennálló épületek alapján már nem lehetett képet alkotni. A szájhagyományból kiderült, hogy egykor igen sok faház volt. Boronafalú csűrűt még a gyűjtés idején is tanulmányozhatott a szerző. Belülfűtős kemencét már nem talált, a négyszögletes szobai kemencét a *pitarból* fűtötték. Századunk elején szabadkéményes házak épültek. Tanulságos a gazdasági épületek leírása. Csűrökön a zsilipelt technika is megfigyelhető volt. Jellegzetes épület a szénátárolásra szolgáló, a kert végében álló *rakodó*. Régebben ez általában zsilipelt boronafalú, újabban deszkafalazatú épület. Az *őlnak* nevezett istálló a lakóházzal épült össze. Régebben a lakóházzal szemben elhelyezett, különálló épület volt a gabona- és szerszámtárolásra szolgáló *komora*. Körösön az istálló oldalához épített *szénatartó ketrec* jellegzetes melléképület volt.

A határbeli épületek közül említést érdemel a kőfalazattal és szarufás tetővel épített juhászokjába, aminek a tetejére vastag földréteget terítettek. Ehhez hasonló épület volt a bányászok *karámja* is, a régi bányászélet fontos rekvizituma. Ezt a bánya bejárata mellett építették, és télen-nyáron laktak benne.

Michal MARKUŠ: *Ludová strava v obciach Rudná a Kružná* (Rudna és Körös táplálkozása). Táplálkozási kultúrájuk egyik jellegzetessége az erdőn szerzett táplálékok változatossága, fontos szerepe. Az idősebb nemzedék 20–25 fajta ehető gombát ismer, és közel 100 vadnéven tud megnevezni. Régebben fogyasztották az erdőn hurokkal fogott *fenyőrigó* és *császármadár* húsát is. A rajzon bemutatott hurokformákat Telgátról, a Felső-Garam völgyéből beköltözött szlovák favágók ismertették meg a helyi lakossággal.

A konyhatechnikára jellemző volt a bányász-, favágó-életmóddal kapcsolatos *fagyos* vagy *hideg rántás*. Népszerű kásaétel volt a *zámiska*, a *kujasa*, a *tört gruja*, a *korc*.

Csaknem mindennapi táplálék a *juhtúrós* vagy *bányász trapacska*. Kedvelték a kovászolatlan tésztából gyúrt *laksát*, a *levelen sült* lepényszerű süteményt is. A fánkkal rokon *herőce*, a *zuzáknak* nevezett mákosguba is a tésztás ételek kedveltségéről vall. A két falu táplálkozási terminológiájában sok szlovák jövevényszó van. A cikket tanulságos rajzok illusztrálják (pl. kettős kenyérszakajtó fából, hársfaháncsból készült fazékhordó háló stb.).

Vegyes néprajzi anyagot tartalmaz a kötet másik tematikus egysége.

Viera URBANCOVÁ: *Vlastivedné u národopisné dielo Gustáva Reussa* (Reuss Gusztáv honismereti és néprajzi működése). Ismeretes, hogy a szlovák nemzeti megújulás egyik bölcseje a nagyrocei gimnázium volt, a szellemi előkészítői között emlékezetes Reuss Sámuel (1783–1852) evangélikus lelkész. A szlovák folklórkutatás úttörőjeként kezdte gyűjteni a szlovák népmondákat és népmeséket. URBANCOVÁ ebben a közleményben két kéziratban hátramaradt művének néprajzi és honismereti értékeit rajzolja meg.

Adam PRANDA—Jozef ORLOVSKY: *Knižka prisažných formúl z Rejdovej* (A rélovai esküformulák könyve). A közlemény a községi önkormányzat hivatalnokainak és alkalmazottainak 1794–1834 között keletkezett esküszövegeit ismerteti. Összesen 13 esküformula szövegű másolatát tartalmazza (a bíró, az esküdtek, tizedesek, pásztorok, erdő- és mezőkerülőök szövegei). Ezek nyelvezetük folytán a néprajz és a jogtudomány mellett a nyelvtudomány számára is becses források. Dialektológiai elemzésüket Jozef ORLOVSKY végezte el.

Ján GALLO: *Obecní pastieri v Gemeri* (Gömöri községi pásztorok). A történeti Gömör megyében a községek által alkalmazott pásztorok hagyományai a XVI. századig nyúlnak vissza. Ezt az állítását azonban a szerző nem bizonyítja. Még ILA Bálintnak a témához alapvető műveit sem hívja segítségül. A cikk tartalmaz néhány pásztorberleírást a XVIII. századból. Tanulságos a gömöri szlovák pásztorterminológia magyar eredetű csoportja (*gazda, bojtár, juhász, kondás, rovás, áldomás, baltá, fokos*). Említés esik az állatok első kihajtásához fűződő mágikus eseményekről is.

Alica ELSCHKOVÁ: *Vynášanie zimy a prinášanie leta v Gemeri* (A tél-kihordás és a nyár behozatala Gömörben). A tavaszi szokások körében legősibb a „Moréna kivitelének” szokása, ami Szlovákia egész területén ismeretes. A rituális szokás második fázisát a nyár behozatala képezte (májusfa, fenyőágakkal, faágakkal való járkálás). Ezeket a szokásokat ELSCHKOVÁ igen alaposan felgyűjtötte a gömöri szlovákok körében. Közleménye kiterjed a szokásformák leírására, az énekes népköltési szövegekre, a szövegek motívumrendjének megállapítására, a dallamok zenei elemzésére. A rendkívül elmélyült, módszertanilag is példamutató tanulmány írója értékelte a kompozíciót, osztályozta és táblázatokban is bemutatta a szövegben és a zenében rögzített motívumkészletet.

Kliment ONDREJKA: *Riekanky detý gemerského Pohronia* (A gömöri Garam mente gyermekmondókái). A kötet harmadik tematikus egységét adó tanulmány a Felső-Garam vidékén kollektív munkában folyó monografikus kutatások részeként, s a szerző kandidátusi disszertációjának részeként készült. ONDREJKA 1954 óta végzi a gyermekfolklór rendszeres feltárását ezen a területen. A közlemény vizsgálja a kiszámolók, csalogatók, a csúfolodók, ráolvasók és egyéb „mondóka műfajok” tartalmi és formai kérdéseit. Megállapítja, hogy a 115 vizsgált mondóka közül 50 alakatlan, megformálatlan. Osztályozza, elemzi a zenei változatokat, formákat is.

Tudomásunk szerint a sorozat harmadik kötete megjelenés előtt áll, és folyik a további kötetek szerkesztése is. Várakozással tekintünk az újabb kötetek elé.

Lukács László (szerk.): Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből. I. Az István Király Múzeum Közleményei 33. Székesfehérvár, 1978. 79 l.

Knézy Judit

A kötet, mint a bevezető jelzi, az utóbbi tíz év néprajzi pályázataiból ad válogatást. Fejér megyében első örvendetes kísérlet az önkéntes gyűjtők műveiből való kötetek megjelentetésének. Szerkesztői igyekeztek arányosan, a népéletnek lehetőleg minél több témaköréből (gazdálkodás eszközei, eselélőlet, kálarmesterség, népszokások, hiedelmek, gyermekjátékok), illetve minél több szerző dolgozatából válogatni.

Az önkéntes néprajzi gyűjtők munkásságában közvetve tükröződik a megyével foglalkozó néprajzkutatók tevékenységének színvonala, aktivitása, sokoldalúsága is, de az országos gyűjtőhálózat tevékenysége is. Az itt megjelent témák többségére van meg-

felelő részletességű kérdőív, melyeket a szerzők jobbra felhasználtak, ezt mutatja a dolgozatok részletessége, alapossága.

Az önkéntes munkatársak többségétől nem lehet várni, hogy a jelenségek időbeliségét, a kultúra változásait, térbeli differenciálódását s ezen belül adataik jelentőségét érezzék, jelezzék. Ezért a szerkesztőktől várnánk némi eligazítást, esetleg részletes vezetőben vagy magvas jegyzetekben: pl. egy-egy dolgozat miért jelentős, milyen hiányt pótol, miben mond újat a témával foglalkozóknak, milyen időből ad keresztmetszetet stb.

SZKLADÁNYI Károly: *Egy pátkai volt kisparaszti gazdaság eszközkészlete* címmel a kézi és gépi eszközök formájának, használatának jó leírását adja. A „készlet” fogalmába azonban az is beletartozna, hogy egy-egy eszközből mennyi volt egy család birtokában pl. hány ásó, hány fagereblye. Hiányos a kendermunka eszközeinek ismertetése is.

GELENCSÉR József: *A tövisborona készítése és használata Sárkeresztes községben* címmel e kis téma részletes ismertetését adja a közelmúlt emlékei alapján mind az uradalmi, mind a paraszti gazdálkodásra tekintettel van.

SZKLADÁNYI Károly másik témája: *A pátkai volt uradalmi cselédek élete néprajzi és szociológiai tekintetben* egyaránt figyelemre méltó adatokat tartalmaz a cselédek jövedelméről, szolgálati kötelezettségeiről, lakásviszonyairól, táplálkozásáról, szokásairól a két világháború közötti időből.

SCHINDELE Ildikó: *A móri kádárok munkájáról* ír családi hagyomány alapján. E nagy múltú és hazánk határain túli vevőkörrel is rendelkező mesterség ilyen alapos, szakszerű ismertetése komoly érdeklődésre tarthat számot.

BOGÁR János a gyurói népszokások közül a gazdasági élet, pásztorélet, családi élet szokásait részletesen, a jeles napokét csak részben tárgyalja. STEFANOVITS Katalintól a mezőkomáromi szokás- és hiedelemvilágból a Luca-napiakat, húshagyó keddieket, böjti-tietek olvashatjuk kellő részletekkel, a táltosról vázlatos és homályos adatokat. Keveredik a leírásban a táltos, a garabancias és a váltott gyermek képzete. WIRT Lajos az isztiméri németek szokásaiból a kriszkindl-járás, aprószenteki korbácsolás, háromkirályok csillaga leírását, a mondott szövegek egy-egy német variánsát és azok magyar fordítását adja.

HORTOVÁNYI András a székesfehérvári gyermekjátékok néhányát ismerteti, melyek a század elején kedveltek voltak a rácvárosi és felsővárosi részekben.

A The University of Arizona Press újabb kiadványaiból

Voigt Vilmos

Az Egyesült Államok területén is jól ismert jelenség, hogy egyetemek és intézmények dinamikus vezetők (és rendszerint az általuk összeszedett anyagi lehetőségek) jóvoltából hirtelen megsokszorozzák, kiszélesítik tevékenységüket, illetve több munka szinte együtt publikálása iskolát terem. Néha ez a virágzás nem is tart túl sokáig. Az Arizona állambeli Tucson egyetemén évtizedek óta folyik figyelemre méltó néprajzi kutatás, elsősorban a *pueblo*-kultúra köréből. Nyelvészeti, régészeti, néprajzi, fizikai antropológiai munkák ezek, amelyeket a nemzetközi szakkutatás is számon tartott.

Number 29. Cocopa Ethnography címmel William H. KELLY 1977-ben VI + (2) + 150 lapon adja a Colorado folyó nyugati partján, a mexikói határ mindkét oldalán élt *cocopa* indiánok néprajzi kismonográfiáját. A szerző 1973-ig, nyugalombavonulásáig, a tucsoni egyetemen folyó etnikus kutatások programjának vezetője volt, és a jól dokumentált, áttekinthető munkában a századfordulótól a közelmúltig érinti az indiánok életmódját, kiter családsszervezetükre, munkamegosztásukra, mitológiájukra is.

Egy új, terjedelmesebb monográfiásorozat tagjaként jelent meg a *Navajo Blessingway Singer. The Autobiography of Frank Mitchell 1881–1967*. c. könyv, a néprajzkutató Charlotte J. FRISBIE és az etnomuzikológus David P. McALLESTER gondozásában (1978. X + 446 l.). A 12 fejezetes önéletrajz a navajo ceremóniamester műve, a szerkesztők azonban jegyzetelték, dokumentumokkal egészítették ki, és mutatót készítettek a kézírathoz. Eredetileg a szertartásdalok szövegét és a navajo mitológiát kívánták jobban megérteni, azonban az önéletrajz csakhamar a hagyományos szokásvilág és változásai bemutatásává lett. Mintaszerű a kiadása nyeresége mind az indián-önéletrajzi vizsgálatoknak (amelyek közül nem egy már csak üzleti célokat követ) és az arizonai indiánok akkulturáció-vizsgálatának egyaránt. A hagyományos életmód, különösen a szokásvilág meg a mitológia átváltozása a törzsi politikai élet amerikanizált formáira: érdekes olvas-

mány, és e könyvében mentes mindenféle elfogultságtól. Sosem lesz e kötet utcasarki bestseller, de a szakkutatók bizton forgathatják.

Egészen más tájra kalauzol R. A. SCHERMERHORN: *Ethnic Plurality in India* (1978. XII + 369. l.) c. könyve. A szerző éveket töltött Indiában, és az etnikus kisebbségek helyzetével foglalkozott. Feltűnő, ám igaz, hogy először ő ad ilyen áttekintő képet. Tucatnyi fejezetében egyenként vizsgálja a kasztok maradványait, a mobilitás lehetőségeit, a helyi kultúrák eltűnésének (!) itt is megfigyelhető tényeit, majd a dzsaina, a szikh, a mohamedán, a keresztény, az indiai angol, a zsidó, a párszi és a kínai kultúra helyzetét Indiában. Összefoglalója néprajzi jellegű, mégis inkább politikai szociológiává válik. Az irodalomjegyzék, mutatók, a szerző által használt kérdőív közlése hozzásegít ahhoz, hogy adatait minél objektívabban lássuk. Mivel minden egyes esetben konkrét tényeket, eseményeket, adatokat és százalékokat említ, munkája kiindulópontja lehet későbbi következtetéseknek is. Igen rokonszenves, hogy nem reked meg a kisebbségi helyzet általános emlegetésében, hanem az antropológiai és leíró néprajzi adatoktól egészen a mobilitás szociológiai, illetve a pártküzdelmek politikai teréig is kiterjed figyelme.

A tucsoni néprajzi kiadványok további folytatását reméljük.

Lange, Albrecht: Die neuzaucher Tracht. Sorbische Volkstrachten, 5. Band, Heft 1. (német és sorb nyelven) Volkseigner Verlag Domowina, Bautzen 1976. 90 l., 2 térkép, 53 fénykép, ebből 16 színes

Gáborján Alice

A *Bevezetésben* Szerző felvázolja a kutatott terület történetét. Neuzauche falu lakossága a kutatott időben 2700 fő, vallásuk evangélikus. Viseletüket ez a munka az 1914-es évekig ismerteti.

Ami Neuzauche vidékének gazdasági fejlődését illeti, a megművelhető föld kifejezetten rossz minőségű, homokos. Erős vagyoni és társadalmi különbségek már a XVII. században is mutatkoztak. Sok volt a mindenkori földesúrnak teljesítendő robot, amelyet nem lehetett pénzzel megváltani. Erdészet, szőlőművelés és juhtartás voltak a főfoglalkozások. A XVIII. század végén erős telepítés indult meg, főként föld nélküli zsellérekkel. A múlt században a kapitalista fejlődés kezdetei következtében a parasztság nagy része eladósodott, tagjai a házatlan-földetlen zsellérek rétegét szaporították.

1730 körül a lakosok még nem értettek németül. A múlt század elején is még sorb a beszélt nyelv, bár ekkor már nem ritka a kétnyelvűség sem. 1825-től az erős németesítés következtében a német lett az istentisztelet nyelve. 1915 körül már csak a legöregebbek beszélték a sorb nyelvet. Ma már mindenki németül beszél, és csak a viszonylag nagyszámú sorbizmus utal az egykori anyanyelvre. Bár a sorb nyelvet felváltotta a német — a sorb népszerűséghez való tartozás tudata még eleven.

A neuzauchei viselet alakulása lényegében a múlt század közepe óta ismert. A korábbi viseletről nemigen van adat. Kivétel egy — a Szerző szerint valószínűleg 1700 körüli — sűrű, amelynek három nőalakja az akkori kispolgári öltözetet mutatná. Jól kivethető rajtuk az 1600-as évek körül divatos polgári és úri viselet nyakfodra.

A Bevezetés után az egyes viseletdarabok leírása következik. Mivel a földművelés és az állattartás volt a lakosok anyagi helyzetének alapja, a két foglalkozás adta nyersanyag alkalmazása a régebbi ruhadaraboknál igen sokrétű. Ilyen anyag a házilag természetesen lenből készült vászon. Ebből készültek az egyenes vállú — vállvarrás nélküli — férfi és női ingek, a női ingek fölé húzott kis vászon kabátkák és a női kötények, valamint a férfiviselet XVIII. századra emlékeztető, kékre festett és posztóval bélelt lenvászon kabátjai, valamint az ellenzős férfinadrágok. A férfikabátok és nadrágok, valamint a női szoknyák számára olyan „Beiderwand” nevű anyagot is szőttek, amelynek lánconala a földművelés adta len, beverője pedig az állattartás szolgálta gyapjú volt. A szoknyák hosszát az anyag szélessége adta, díszítésüket a házilag különböző színűre festett gyapjú beverő csíkok adták.

Alkalmazták a lenvászon mellett a durvább csalánvásznat is. Munkára viselt felső szoknyák és női ujjasok készültek ebből az anyagból. Télen, munkához a gyapjúból készült meleg ujjas fölé nemegyszer a csalánvászon ujjast is felöltötték ruhakímélés céljából. A ráncolt női szoknyákat súlyuk miatt mellényekhez varrták. Az ünnepi szoknyák színesek

voltak, a fiatalok tánchoz való szoknyái pirosak. Kötényük kétszeles, ráncolt bőrkötény. Fehéritetlen, kékre festett vagy mintás kékfestő háziszöttes lenvászonból készült. Kékfestő kötényeik lehettek csak az egyik oldalon mintások, de kedveltek voltak a kétoldalt mintás kékfestő kötények is, amelyek nemegyszer háromszíniűek (fehér, világoskék, sötét-kék) voltak.

Része volt a neuzauchei viseletnek a bidermeier divatú, fekete nyakszalag, elől amulettel, s a fehér és kék gyöngyökből fűzött nyaklánc. Fejükön egy „Barthaube”-nak nevezett, fehér tüllből vagy batisztból készült, kétoldalt a fülig emelkedő fodrú főkötőt viseltek. E fodornak nyilván őse az említett, 1700-ból való sírkő két nőalakján látható nyakfodor.

A háromszögűre hajtott, áll alatt megkötött fejkendő mellett érdekes az a nagyon régies forma, amelynél a fejkendő két oldalsó szárnyát nem az áll alatt kötötték meg, hanem a fejtetőn gombostűvel tűzték össze. Így hordták a keményített fehér batisztból készült fejkendőket, valamint azokat is, amelyeket avatásra vettek föl. További érdekes és régies variáns az áll alatt keresztetett és hátul a tarkón megkötött fejkendő.

Ezután a különböző alkalmi viseletek ismertetése következik. Először a tiszta fehér viseletet emelnénk ki, amelynek egyik — len vagy csalánvászon — variánsát munkához, míg másik — gyári anyagú — változatát ünnepre viseltek. Munkaruhaként aratáshoz, nyári munkához még a közelmúltban is gyakori a csalánvászonból készült fehér női szoknya és ujjas, durva fehér lenvászon köténnyel és kétoldalt a fejtetőre feltűzött, fehér aratási fejkendővel. Télen sötétebb és melegebb anyagokból készült rukákban dolgoztak. De a gyapjúból készült ujjas fölé — mint arra már utaltunk — nemegyszer a csalánvászonból készült ujjast is felöltötték ruhakímélési céllal. — A másik fehér viselet az ünnephez kötődött. Újvitre gyári anyagú fehér szoknyát, fehér batiszt kötényt, fehér ujjast, piros szélű fehér nyakba való kendőt viseltek, fekete bársonyszalaggal a nyakban, piros övvel, fehér harisnyával és fekete cipővel.

Külön ki kell emelni a fekete fontos szerepét, mind ünnepélyes mind gyászos alkalmakra. Templomba viselt színes ruhadarabjaik feketével szegettek, fekete harisnyával és cipővel, valamint kétoldalt feltűzött szárnyú felső fejkendővel. Ebben az öltözetben csak templomba mentek. Csak kivételként táncolhattak benne a nagyon ritka zenés lakodalmakon, amikor a fiatalság istentisztelet után közvetlenül a löversennyel egybekötött táncba ment.

Tiszta feketébe öltöztek a konfirmáló lányok, hajadon fejjel, kontyba tűzött hajjal és fekete hajszalaggal. Tiszta fekete volt a menyasszony viselete is. De a koszorúra fonott hajra fehér mirtuszkoszorú és zöld leveles ág került. Feketében esküdtött a vőlegény is, mellén balról zöld szalagos mirtuszcsokokot viselt.

A lányok, menyasszonyok és vőlegények ruhájának feketéje ünnepélyes jelentésű volt. De fekete volt a gyász is. Félgyászban már lehetett zöld szoknyát is viselni és zöld szélű fekete kásmirkendőket.

A kivetkőzést ezen a vidéken a gazdagabbak kezdték, mert ők jobban meg tudták fizetni a gyári textiliákat.

Bár a leányanyákat a fiatalok kizárták körükből, viseletük nem különbözött a lányokétól. Csupán a lakodalmukra — a terhes fiatalasszonyokhoz hasonlóan — hajukat nem fésülhették a hagyományos asszonyi formára.

Egykor maguk a parasztok voltak egyes viseletdarabjaiknak előállítói. Fokozatosan falusi varrónők, főkötőkészítők és főkötőmosók, falusi szabók, takácsok készítették a falusi viseleti darabjait. Ezek közül a falusi varrónőknek, főkötőkészítőknek és főkötőmosóknak nem volt iparendélyük.

Csupán a szabóságból nem élhettek meg a falusi szabók. Jövedelmük kiegészítése-képpen földműveléssel is foglalkoztak. Régen a megrendelők házában varrtak, de a varrógép meghonosodása óta inkább saját otthonaikban készítették il a megrendelt darabokat. A díjazás általában készpénzzel történt, de gyakran csak az aratás után tudtak fizetni a megrendelőik. Lehetséges volt a természetbeni fizetés is. Ha például a szabónak földje is volt, akkor ezen dolgozhatták le a szegények a varratási díjat. A szabók a férfiviselethez tartozó ruhadarabok mellett női szoknyákat és női ujjasokat is varrtak.

Azokat a házi vagy gyári textiliákat, amelyekből a viseletdarabokat készítették rőfre mérték, a díszítményeket a kéz és az ujjak mérete szerint.

Régen minden családtag értett a lenmunkához a nyóvéstől a fonásig. Szőni a gazzasszony szokott. De elég korán már készen vették a felső szoknyákhoz szükséges fonalat és takácsokkal szövették azokat saját ízlésük szerint.

Akár templomba, akár más helyekre mentek ünnepi viseletben, hazaérkezésük után azonnal átöltöztek. A templomi öltözethez tartozó lábbelieket és harisnyákat csak a templom előtt vették fel, s a templomból kijövet azonnal levették őket.

Amíg a nők maguk készítették viseletük darabjait és azokat maguk is díszítették — addig tág tere volt a népművészeti-esztétikai tehetség kibontakozásának. A múlt század végétől azonban — az olcsó gyári textilák mind nagyobb mértékű alkalmazása miatt — a saját esztétikai fogalmazás lehetősége eltűnően van Gyári textilákból már inkább falusi varrónők készítették az egyes ruhadarabokat. A parasztnők saját díszítő tevékenységüket már csak a fehér főkötők fehér hímzésében, a bársonypapucok színes hímzésében és a maguk kötötte kesztyűk színes gyöngyhímzésében fejthették ki. De a hímzett fehér főkötők készítését fokozatosan ügyes főkötővarró asszonyoknak engedték át. A falusi varrónők, főkötővarrónők és falusi szabók művészi tehetségétől függött a főkötők és különböző ruhadarabok esztétikai értéke.

Egészében véve a neuzauchei viselet leírása, a viselet ismertetésében alkalmazott szempontok jó képet adnak e vidék hagyományos öltözködéséről.

A Bihar Múzeum Évkönyve I. Szerk.: MÓDY György közreműködésével HÉTHY Zoltán. Berettyóújfalú, 1976. 367 l.

Knézy Judit

Új évkönyvsorozatot üdvözölhet a múzeumtörténet és különösképpen a néprajztudomány, mivel a kötet 17 cikke és közleménye között 8 kifejezetten néprajzkutatásunkat érintő témákat dolgoz fel.

Mint a bevezetőben és a múzeumtörténetben olvasható, a bihari táj tudományos kutatásában kíván az évkönyvsorozat szerepet vállalni. Az egykori Bihar megye jelenleg több megye területét érinti. A sorozat programja túlmutat azon, hogy egy megye kutatóinak fóruma legyen.

A történelem című fejezetben mindkét cikk számot tarthat történészek és néprajzosok érdeklődésére. NYAKAS Miklós: *A bihari részek református egyházi javainak összeírása 1809-ből* címmel a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában megtalálható forrást ismerteti a parókiák, a református iskolák felszereltségéről, az egyházi javak állapotáról, jövedelmezőségéről. Építkezés-, lakáskultúra-, gazdálkodás-, de hímzéskutatók is jó adatakat találnak benne az egyháztörténettel, népiszkolázással foglalkozók mellett.

DANKÓ Imre: *Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében* című tanulmánya krónikaszerű keretben, a megfelelő dokumentumok közlésével komplex elemzése a jelzett témának, a gazdasági, társadalmi változásoknak, ezek vetületének a parasztság életmódjában és tudatában. Szerencsésen emeli ki a szerző a különböző paraszti rétegek eltérő reagálását adott helyzetekben. Részletesen elemzi az átrétegződési, demográfiai folyamatokat, ezeket statisztikai adatokkal is igazolja. Az építkezés, lakáskultúra, táplálkozás, ruházat változásának leírása mellett a régi szokások elhagyása vagy elszürkülése, új művelődési igények, az ízlés- és igényváltozások kérdései is hangot kapnak.

MOLNÁR Gyula: *Egy észak-bihari falu hagyományos juhtartása* címmel Konyár község adatait dolgozza fel. A Sárrét, Nyírség és Hortobágy találkozásánál fekvő község juhtartó paraszti gazdaságainak történetét részben egyházi levéltári adatok alapján a XVIII. század elejétől kíséri figyelemmel. A XIX. század második felének és a XX. század első felének állapotait jobban részletezi: a juhlegelők, legelőjog, a juhgazdaságok szervezete, 1909–1950 közötti ügyvitele, a gyűlések rendje, a pásztorfogadás, bérezés szokásai, a gazdaságok építményei, a juhászok életmódja, munkarendje, legeltetés, elletés, gyógyítás, fűrésztés, tejfeldolgozás, értékesítés kérdéseit. Végül részletes szakszótárral zárja munkáját. A téma minden részletével foglalkozik, az emlékezésanyagot kiegészíti, illetve korrigálja a levéltári adatokkal. Kiemeli a vidékre jellemző sajátos tartási, szervezési, elnevezési stb. vonásokat. Hiányolható, hogy nem elemezte viszont a juhtartás szerepét a paraszti gazdálkodás egyéb ágai között.

SÁNDOR Mihályné: *Egy régi berettyóújfalusi ház történetéről* című leírása a sajnos már lebontásra került falumúzeum múltját ismerteti. A lakóház építkezésbeli sajátosságának, beosztásának, berendezésének részletezése lényegében egyetlen adatközlő elbeszélése alapján történt. A házban folyó élet számos vonatkozására is fény derül. Kár, hogy a berendezésről, az épületszerkezetekről nem mellékel rajzokat. Ezekkel nemcsak szemléletesebbé tette volna leírását, hanem világosabbá is a nehezebben elképzelhető vagy éppen homályosan fogalmazott részleteket (pl. a tetőgerendázatnál).

KOROMPAINÉ, SZALACSI RÁCZ Mária: *A bihari házikenyér* című tanulmánya nagy-szerű összefoglalása az emlékezettel elérhető időben a Biharban általános házikenyér és a kenyérlepenyfélek („molnárpogácsa, vakaró, lángos, dübbencs”) készítésének, fogyasztásának s a vele kapcsolatos népeleti adatoknak.

A XVIII–XIX. századi leírásokban (K. MÁTYUS István, NAGYVÁTHY János) szereplő erjesztőanyagok egy részét még fellelte az emlékezésanyagban (borhabos élesztő, pár, komlóskovász, korpakovász). A kenyérsütő eszközökről, fűtési módokról, szokásokról (pl. ki dagaszt, ki fűt, „egykenyéren élés”), hiedelmekről, népi mértékegységekről is részletes adatokat találunk.

MÁTÉ László: *A berekböszörményi népi konyha a XIX. század második felében* című közleménye a sárréti építkezési típusokhoz tartozó berekböszörményi ház főzőhelyiségének ismertetését a tüzelő- és egyéb berendezések, bútorok leírásával kezdi. Külön részletezi ezután a tüzelés és fűtés módját, az ételek előkészítésének, a főzésnek és sütésnek eszközeit, edényeit és a tálaláskor használt kerámiákat. A konyha tárgyi világának és e tárgyak életének ismertetése példaszerűen alapos. A tárgyak világán keresztül nyerhet képet az olvasó az ételkészítési, sütési, főzési technikákról, a konyhában sürgölődők életéről.

A konyha tárgyi világának még oly tökéletes rajza sem adhat elég megvilágítást a benne élők ételéről, táplálkozásuk fontos vonásairól. Hiányzik a dolgozatból legalább egy rövid összefoglaló arról, milyen táplálkozási szintet képviselnek ezek a tárgyak.

JAKAB László: *Berekböszörmény földrajzi nevei* c. közlése néhány fontosabb történeti adat idézése után a község belterületi elnevezéseit és határneveit sorolja fel külön-külön alfabetikus sorrendben, a nevek kiejtés szerinti hozzátételével. Jelöli a részleges hasonulásokat is. A nevek magyarázata meglehetősen szűkszavú.

DANKÓ Imre a Bihari Múzeum alakulásának történetét is megírta. BELLON Tibor Szűcs Sándorral készített riportot, melynek lényege, milyen volt kapcsolata faluja népével.

A kötetben még régészeti, művészettörténeti és irodalomtörténeti tanulmányok is találhatóak.

Laslett, Peter: Family life and illicit love in earlier generations. Essays in historical sociology. Cambridge University Press, Cambridge, 1977. 270 l.

Andorka Rudolf

A nagy sikerű *The World we have lost* című kötet után, amelyben Peter LASLETT az iparosodás előtti angol társadalom szerkezetét, a demográfiai folyamatokat, az iskolai végzettséget, a falusi társadalmi közösséget stb. vizsgálta statisztikai adatforrások alapján, történeti szociológiai megközelítéssel, ebben az új tanulmánykötetben további társadalmi jelenségekre terjeszti ki hasonló vizsgálódásait, és kísérleteket tesz ezeknek nemzetközi összehasonlítására.

Az első tanulmányban az általa kidolgozott tipológiai alapján összehasonlítja különböző európai társadalmak, valamint Észak-Amerika és Japán család és háztartás-szerkezetét a XVIII–XIX. században. Különösen érdekesek nyugat- és kelet-európai összehasonlító adatai. Az utóbbiakat, amelyek a történelmi Oroszországból, Észtországból, Lettországból és Magyarországról (lásd ezen ismertetés írójának tanulmányát az *Ethnographia* 1975. évi 2–3. számában) származnak, itt elemzi először. A nyugat-európai családokat és háztartásokat az iparosodás előtti évszázadokban a következők jellemezték: az esetek túlnyomó többségében csupán egy családmag (szülők és nem-házass gyermekek) tagjaiból állt a háztartás, 2. férfiak és nők viszonylag későn, huszas éveik második felében házasodtak, és sokan maradtak életük végéig nőtlenek, hajadonok, 3. a feleség viszonylag sok esetben idősebb volt a férjnél, 4. igen sok háztartásban éltek nem-rokon szolgák, mivel a serdülőkör végétől a házasságkötésig sok fiatal szolgált. Ezzel szemben Oroszországban igen korán házasodtak, sok családmag élt együtt közös háztartásban. Dél-Franciaország, Olaszország, Magyarország, a Baltikum e két típus között helyezkedett el. Egyelőre csak sejteni lehet, hogy az eltérő háztartásszerkezet szorosan összefüggött a nagyon eltérő gazdasági és társadalmi adottságokkal, az iparosodást megelőző gazdasági fejlettség feltehetően erős különbségeivel, a jobbágyság korai megszűnésével, illetve fennmaradásával, a földesurak eltérő hatalmával, a földszükével, illetve földhőséggel. Mivel a módszer jellege következtében mindig egy-egy kisebb vagy nagyobb település háztartásait vizsgálták meg, a jelenleg rendelkezésre álló kép, amely egy-egy országon belül legfeljebb

néhány falura, városra terjed ki (kivéve Angliát, ahol sokkal nagyobb mintával dolgoztak), nem tekinthető biztosan jellemzőnek Európa egyes részeire. További települések vizsgálata és a háztartások jellemzői társadalmi és gazdasági összefüggéseinek felderítése a következő években hozzáegíthet majd az európai gazdasági és társadalmi fejlődés hasonlóságainak és különbségeinek alaposabb megismeréséhez.

A második tanulmány két angol és két francia település vándorlási viszonyait vizsgálja. Ezeknek esetében több, időben egymást követő népesség-összeírást sikerült találni, és így pontosan meg lehetett állapítani a népesség mozgásának mértékét. Ezeknek a településeknek népessége általában sokkal mozgékonyabb volt, mint korábban feltételezték, különösen Angliában, ahol évente a népességnek 3,5–5 százaléka költözött más településre. (Az állandó lakóhelyváltozások arányszáma a mai Magyarországon ennél kisebb.) Különösen sokat mozogtak a szolgák.

A következő tanulmányban a házasságon kívüli születések hosszútávú tendenciáit tanulmányozza Angliában. Megállapítja, hogy a Stuart királyok korszakában viszonylag magas (az összes születések 3–4 százaléka) volt a házasságon kívüli születések aránya, a cromwelli forradalom idején erősen lecsökkent, majd 1650-től előbb lassan, a XVIII. század végén meggyorsulva növekedett, a XIX. század első évtizedeiben 5–6 százalék körül tetőzött, 1840-től azonban újra csökkenési tendencia kezdődött, amelyet csak a második világháború után váltott fel újabb emelkedési irányzat. Tehát a házasságon kívüli születések aránya éppen akkor volt a legalacsonyabb, amikor a késői házasságkötés következtében viszonylag igen sok nőtlen és hajadon fiatal ember élt a társadalomban. Egyes települések házasságon kívüli születéseinek vizsgálata alapján azt is ki lehetett mutatni, hogy a házasságon kívüli születések nagy részét a népességnek egy kis al csoportja adta, ahol az illegitim gyermekek nemzedékről nemzedékre halmozottan fordultak elő.

Az árvaság vizsgálata azt mutatta, hogy a XVI–XVIII. századi Angliában — a magas halandóság és a késői házasságkötés következtében — a gyermekeknek viszonylag nagy részen félig vagy teljesen elárvult (az összes gyermekeknek mintegy egyharmada, a 6–9 éveseknek közel egytizede).

A gyermekek után az idős emberek helyzetét kutatja ugyanezeknek az adatforrásoknak alapján. Angliában az idős emberek többsége nem-házias gyermekeivel élt, a házas gyermekekkel közös háztartás ugyanolyan ritka volt, mint manapság. Ennek oka, hogy a gyermekek a házasságkötéskor legtöbbször külön háztartást alapítottak, viszont a késői házasságkötés miatt az idős embereknek többnyire voltak még nem-házias gyermekeik. Egészen más kép bontakozik ki például a magyarországi Kőlkeden, ahol a XIX. század elején a legtöbb idős ember házas gyermekével élt együtt.

Az anyáknak az első szüléskori életkora alapján, különösképpen a legfiatalabbkori szülések alapján próbál következtetni arra az életkorra, amikor a nők szexuális érettsége bekövetkezett a korábbi évszázadokban Európában. Ennek a kérdésnek az a tény ad jelentőséget, hogy — tekintettel a nyugat-európai késői házasodásra — a szexuális érettség és a házasodás átlagos életkora közötti időszakban szükségképpen erős társadalmi kontrollnak kellett érvényesülnie ahhoz, hogy ne következzenek be nagyszámú házasságon kívüli szülés. Ellentétben a közfelfogással, a XV–XVIII. századi adatok nem engednek arra következtetni, hogy azóta a szexuális érettség életkora állandóan csökkent, mert igen fiatal anyák születtek viszonylag gyakran ezekben a korszakokban is. A közelmúltban megfigyelt csökkenés csak a XIX. században indult meg.

Végül az utolsó tanulmány az amerikai néger rabszolgák családszerkezetét vizsgálja, és — ismét csak a széles körben elterjedt nézetekkel ellentétben — úgy látja, hogy körükben is a két szülőből és gyermekekből álló család típus volt a leggyakoribb, nem pedig a csak anyából és gyermekeiből álló típus.

ETHNOGRAPHIA

Vol. XC

1979

Nr. 2

ISMERTETÉSEK – BOOK REVIEWS

Graburn, Nelson H. H. (ed.): *Ethnic and Tourist Arts: Cultural Expressions from the Fourth World (Bodrogi Tibor)*; – Cuisenier, Jean: *L'art populaire en France (Verebélyi Kincsó)*; – Zsegalova, Sz. K.: *Russzkaja narodnaja zsvopisz (Erdélyi István)*; – Faragó József: *Balladák földjén (Krizsa Ildikó)*; – Ene, Virgiliu: *Folcloristi români (Székely László)*; – Claige, Lia: *Korolyis eposis kartuli versia (Istvánovits Márton)*; – Vujičić, Tihomir: *Muzičke tradicije Južnih Slovena u Mađarskoj (Kiss Mária)*; – Novak, Vilko: *Izbor prekmurskega slovstva (Fried István)*; – Manga János: *Z minulosti Venarču. Štúdia (Soňa Švecová)*; – Hajdú Péter (szerk.): *Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai (ifj. Kodolányi János)*; – Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten I–II. (Schmidt Éva)*; – Domokos Péter: *Uralisztikai olvasókönyv (ifj. Kodolányi János)*; – Pletnyova, Sz. A.: *Poloveckije kamennüje izvajanyija (Erdélyi István)*; – Bodrogi Tibor (szerk.): *Messzi népek magyar kutatói (Vargyas Gábor)*; – IWGIA Documents: *Néprajz-kutatók harca a bennszülött népek érdekében (Voigt Vilmos)*; – Davis, J.: *People in the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology (Andorka Rudolf)*; – Zamfira, Mihail: *Terminologia portului popular românesc, in perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană (Székely László)*; – Gemer. *Národopisné štúdie (Paládi-Kovács Attila)*; – Lukács László (szerk.): *Néprajzi pályamunkák Fejér megyéből I. (Knézy Judit)*; – A The University of Arizona Press újabb kiadványaiából *(Voigt Vilmos)*; – Lange, Albrecht: *Die neuzacher Tracht (Gáborján Alice)*; – A Bihari Múzeum Évkönyve I. *(Knézy Judit)*; – Laslett, Peter: *Family life and illicit love in earlier generations (Andorka Rudolf)*

ETHNOGRAPHIA

Vol. XC

1979

2

CONTENTS

Articles

- Muensterberger, Werner*: Géza Róheim, der Mensch und sein Werk, oder die Sendung Géza Róheims 153
Vargyas, Lajos: Ein neuer Versuch das Problem des Neujahrsansingeliedes (regös-ének) zu lösen 163
Füvessy, Anikó: Development of style of the glazed pottery of Tiszafüred and the potters' dynasty Katona Nagy 192

Discussion and Debate

- Meinungen über den Folklorismus. Zusammenstellung von *Kincsó Verebélyi* und *Vilmos Voigt* aus den anlässlich des Folklorismus-Tagung in Kecskemét gehaltenen Vorträge 218
Voigt, Vilmos: Die Probleme der Erforschung des heutigen Folklorismus in Ungarn 218
Beneš, Bohuslav: Semiotische Aspekte der Beziehungen zwischen dem Folklorismus und Regionalismus in der heutigen Tschechoslowakei 237
Jeglye, Utz: Folklorismus und Geschichte 242
Vitányi, Iván: Schlusswort der Folklorismus-Tagung 248

News and reports

- Martin, György*: Folklore Festival of the Peoples Living Along the Danube 1968-1978 256
Verebélyi, Kincsó: Der Folklorismus einst und jetzt. Internationale wissenschaftliche Tagung in Kecskemét, Juli 27-29, 1978 258
Kriza, Ildikó: Ninth International Meeting of Ballad-Researchers, Esztergom, August 21-23, 1978 260
Varga, Marianna: Symposia on applied folk art in Budapest, June 14-15 and 19-23, 1978 262
Tytkowa, Danuta: A new handbook of Polish ethnography and folklore 263
Szabó, Mátyás: Communication and culture: XXI. Congress of Nordic Folk Life Research, Hemse, Sweden, June 12-15, 1978 265
Kresz, Mária: Folklore studies in the twentieth century: international conference celebrating the centenary of the Folklore Society, London, July 17-21, 1978 268
Balassa, Iván: Fifth Congress of the International Association of Agricultural Museums, Neubrandenburg (GDR), September 10-16, 1978 271
Kodolányi, János, Jr.: Fifth International Seminar on Ethnographic and Folklore Films, Timișoara (Romania) 274
Boglár, Lajos: Minorities and the cinema direct 275

Book Reviews

- (For a full list see p. 3 of the cover) 277

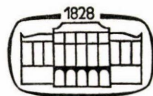

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST 1979

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai
BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ,
MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke
BALASSA IVÁN

Szerkesztő
HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 826-840
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Mítosz-tanulmányok

<i>Komoróczy Géza: A mezopotámiai mitológia mint rendszer</i>	313
<i>Nagy Ilona: A föld teremtésének mondája</i>	323
<i>Pócs Éva: A magyar néphit ún. természetfeletti lényei</i>	331
<i>Szegedy-Maszák Mihály: Mítosz és történetmondás</i>	342

Tanulmányok

<i>Kiss Ákos: Egy nemesi közbirtokosság kúriaépítkezései (22 képpel)</i>	354
--	-----

Kutatástörténet

<i>Gunda Béla: „Keleteurópa ismeretlen föld”</i>	381
<i>Faragó József: Kőváry László székely balladagyűjtése 1852-ben</i>	382
<i>Fried István: Johann Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és monda- költészete</i>	387
<i>Paczolay Gyula: Schlandt Henrik brassói közmondáslexikonjainak helye a magyar szóláskutatás történetében</i>	395
<i>Fejős Zoltán: Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata</i> ...	406

Viták, vélemények

<i>Boglár Lajos: A néprajzi megközelítés és megismerés „eszközei”: dél-amerikai terepmunkáim néhány tapasztalata</i>	415
--	-----

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán)	420
--	-----

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

*

BUDAPEST 1979

*

3. SZÁM

MÍTOSZ-TANULMÁNYOK*

Komoróczy Géza

A mezopotámiai mitológia mint rendszer

Fejtegetéseimben¹ a mezopotámiai—šumer—akkád mitológiát mint rendszert vizsgálom: e rendszer szerveződésének főbb elveit és változásainak néhány törvényszerűségét. A mitológia, egyszerűen szólva, bizonyos hagyományok és elképzelések összessége.² Bár mítoszok nemcsak istenekhez vagy egyéb istenszerű lényekhez fűződhetnek, az istenek a régiség minden nagy mitológiájában a középpontban állnak. A mitológia rendszerét alighanem épp az istenek rendszere mutatja a legszemléletesebben. Rendszerét? Helyesebb talán, ha többes számban: rendszerekről beszélünk. Voltaképpen mindig a rendszerek sokaságával kerülünk szembe, s ezek nem szükségképpen vannak összhangban egymással. Kerek, ellentmondásoktól mentes mitológia legfeljebb a kézikönyvekben létezik; tegyük mindjárt hozzá, csak a rossz kézikönyvekben. Az eleven mitológia heterogén „kis” vagy „rész”-rendszerekből épül fel.³

* A négy következő tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjának Folklor Osztálya által szervezett és 1978. szept. 26—28 között a Magyar Tudományos Akadémián megrendezett „Mítosz és történelem” konferenciára készült előadásoként. HOPPÁL Mihály és ISTVÁNOVITS Márton a konferencia előre elkészített előadásait kiadta az „Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához” sorozat 3. köteteként. (*Mítosz és történelem*. Szerkesztette: HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 1978. 404 l.) Az itt közölt tanulmányok ennek a kötetnek az anyagát egészítik ki. SZEGEDY-MASZÁK Mihály dolgozata a HOPPÁL—ISTVÁNOVITS kötetben közreadott vázlat átdolgozása és bővebb kifejtése. — A szerkesztő itt is kifejezi köszönetét HOPPÁL Mihálynak közreműködéséért a mítosz-tanulmányok sajtó alá rendezésében.

¹ Változatlan szöveggel közlöm az MTA Néprajzi Kutatócsoport Folklor Osztályának *Mítosz és történelem* címmel rendezett konferenciáján 1978. szept. 27-én tartott előadásomat. Köszönetem illeti HOPPÁL Mihályt szervezői buzgalmaért; az előadást valósággal kiverte belőlem. A jegyzetek csak a legszükségesebb irodalmi hivatkozásokat tartalmazták.

² Ehhez közelebről l. KOMORÓCZY Géza 1973a. 274 sk. — A mítoszmélet irodalma itt természetesen nem regisztrálható. Mégis, anyagunk részbeni hasonlósága miatt is említendő KIRK, G. S. 1970. Mezopotámiához l. még LAMBERT, W. G. 1974a.

³ A problémához l. KERÉNYI Károly világos szavait (1951), 1977. 11. — A mezopotámiai mitológia újabb összefoglaló áttekintései közül l. KRAMER, S. N. 1961a (s ehhez DJAKONOV, I. M. 1977.); EDZARD, D. O. 1961.; DIJK, J. van 1971.; JACOBSEN, Th. 1976.

Ami az ókori kelet kultúráit illeti, s közelebbről. Mezopotámiát, az istenek rendszereit a maguk teljességében átfogó pantheonról, a szó közvetlen értelmében, mint Rómában a korai császárkorban, ahol a *pantheon* a. m. „az összes istenek (temploma)”,⁴ itt aligha beszélhetünk: nem tudunk olyan szentélyről, amelyben az ország valamennyi istenségét tisztelték volna. Az i. e. I. évezredben, tehát már aránylag későn, történtek — jól láthatóan politikai indítékokból — kísérletek arra, hogy valamiképpen egybefogják minden istenség kultuszát, de ha az idevágó források, például, az istenek lakomájának szer-tartását leíró *Tákultu*⁵ vagy az „Istenek címjegyzéke”⁶ neveit nézzük, hamar arra a meggyőződésre jutunk, hogy az illetékes államhivatalnokok és papok tájékozottsága meglehetősen hiányos volt.

Az egykori mitológia forrásai — a tárgyi emléanyag, a művészeti ábrázolások, a szövegek és a térség későbbi vallásaiban fennmaradt nyomok — közül az istenvilág rendszerét, persze, legelősebben a szövegek világítják meg. Kivált három csoportjuk fontos most számunkra. Ezek: a kultusszal kapcsolatos szövegek, az istenjegyzékek és a mitológiai költészet.

A kultusz istenvilága, természetesen, mindenütt túlnyomó részben helyi jellegű. Istenei a hagyományokban gyökereznek, s a kultusz során termékenységi vonásaik kerülnek előtérbe, illetve ilyen vonásokat öltenek fel, még ha eredetileg nem termékenység-istenek voltak is. A kultusz céljait szolgáló költészet, a himnuszirodalom stb., monolátrikus szemléletű teológiával van átítatva.

Az istenjegyzékeket⁷ tudományos rendszerező törekvés hozza létre. A jegyzéktudomány⁸ ezen ága a teológiai—kozmológiai spekuláció szolgálatában áll. Mindenesetre az istenvilágot ezek a jegyzékek ábrázolják a legteljesebben. A mitológiai költészet, jelesül az epika, az istenvilágot a maga dinamizmusában, mozgásában, változásaiban ábrázolja, s ezért különleges figyelmet érdemel.

A mezopotámiai istenek nagy többsége, mint ismeretes, ember alakú (anthrópomorf); az istenvilág, fogalmazzuk meg e kifejezés mintájára, erősen társadalomszerű. Egy 1976-ban megjelent cikkemben⁹ megpróbáltam tüzetesebben leírni ezt a társadalomszerűséget. Anélkül, hogy a továbbiakban az ott mondottakat ismételném, ama cikk elemzéseit folytatom.

A mitológia rendszerét, úgy vélem, legáltalánosabban ezzel a társadalomszerűséggel jellemezhetjük.

A lokális kultuszok morfológiája azt a következtetést sugallja, hogy az istenségek kapcsolatai nem magától értetődő, természetes, őseredetű viszonyok. A kultusz istensége, a helyi termékenység-isten, egyedüli. A mezopotámiai települések legősibb helyi kultusza alighanem csak egy istenséget ismert; ez az istenség „a város ura”, mint Ningirsu („Girsu ura”), „a föld ura”, mint Ninurta (u r t a = u r a š, „föld”) vagy Ninšubur (š u b u r = *eršetu*, „föld”) stb. Más isteneket csak a gazdasági—politikai integráció természetes kísérő jelen-

⁴ Vö. ZIEGLER, K. 1949. — Sokoldalú képet ad az ókori Elő-Ázsia pantheonjairól a XXIIème Rencontre Assyriologique Internationale (Roma, 1974.) előadásainak gyűjteménye: *Études ... 1976*. A mezopotámiai pantheon fejlődéséhez s részben az általam itt tárgyalt kérdésekhez is l. LAMBERT, W. G. 1975.

⁵ Feldolgozta FRANKENA, R. 1954.

⁶ Feldolgozta FRANKENA, R. 1954. 122 skk.

⁷ Ezekhez összefoglalóan l. LAMBERT, W. G. 1969a.

⁸ Ehhez vö. SODEN, W. von 1936. 425 stb.

⁹ KOMORÓCZY Géza 1976.

sege, a szinkretizmus állított mellé.¹⁰ Az istenségek viszonyainak meghatározása nagy fontosságú teológiai feladat volt. Az idegen istenek odarendelése — sokszor talán spontán folyamat, olykor azonban kétségkívül nagyfokú tudatossággal elvégzett munka — a társadalomban általánosan elfogadott minták (*pattern*) szerint történt.

A kézenfekvő s legáltalánosabb a családszervezet mintája volt. Az idegen istenek, magától értetődően, eleve alacsonyabb rangúak mint az ősi helyi istenségek, akikhez rendelődnek, így az alacsonyabb rangú családtagok szerepe vár rájuk: mondjuk, a főisten fiai és lányai lesznek. Ha azonban már eleve tekintélyesebbek: atyának vagy ősnak, esetleg fivérnek stb. minősítik őket. A sumer istenvilágban, jellemző módon, csak az i. e. 3—2. évezred fordulóján szilárdultak meg az apa—fiú viszonylatok, némely esetekben pedig csak az i. e. 2. évezredben. Ezt megelőzően még nagy istenek esetében is ingadozott az affiliáció.¹¹

A legtöbb istenségnek csak apját-anyját tartották számon, s ennek megfelelően ezenkívül a testvéreit. Az isten-genealógiák irodalmi művekben, hogy némely istenségek jelentőségét növeljék, tudatosan nyúlnak a leszármazás elvéhez. De még így is egészen kivételesnek számít, ha az őseket négy-, öt- vagy hatodízigen is felsorolják: megfontoltan, az illető istenségek súlyát mérlegelve megállapítják. Olykor nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta hosszú genealógia már inkább fejlődési sor: például, a kozmogónia legfontosabb isteneinél.¹²

Családi viszonyait tekintve, a mezopotámiai mitológia legtöbb istensége jól elhelyezhető egy háromgenerációs családszervezetben — ami a mindennapi életben is a legáltalánosabb volt.

Az istenvilág minden duális tagolása felismerhetően előfeltételezi a családi kapcsolatok rendszerét. A kozmogóniai és kozmológiai mítoszok alapvető oppozíciója, a régi és az új istenek szembenállása, a genealógiai elvet kereszteli, ehhez képest tehát másodlagos. A régi istenek: az atyák és nagyatyák előtti járó nemzedékek, akik már félreszorítottak.¹³ Sovány mitológiájuk van: „megkötöttettek” (vö. *d i n g i r - d i b - b a*) vagy „megölettek” (vö. *d i n g i r - u g₅ - g a*).¹⁴ Mindenesetre, a hozzájuk fűződő elképzelések Kisázsiaiban és a görögöknél is visszhangzanak.¹⁵

A családi kötelekek mellett általános szervező elv a szolgálati viszony. A középpontban álló istenség és családja köré gyakran egész udvartartás szerveződik. Ebből a szempontból nem is az általános szolgáló istenek a jellemzőek (ezekre még visszatérünk), hanem a meghatározott, gyakran magas rangú, vezető tisztséget, méltóságot betöltő istenségek — nem ritkán épp e funkció deifikációi. Jó példa erre az i. e. 22. századból Lagaš főtemplomának istenvilága, Gudea „Építési ének”-ének ábrázolásában. A pantheon ura, Ningirsu mellett

¹⁰ Vö. RÖMER, W. H. Ph. 1969. 120 skk.

¹¹ A szövegek elszórt adatai egyelőre még nincsenek ebből a szempontból rendezve. Mindenesetre gazdag anyagot közöl TALLQUIST, K. 1938. A problémához l. még LAMBERT W. G. 1969b.

¹² Ehhez l. DIJK, J. van 1964; LAMBERT, W. G. 1974a. Különösen jellegzetes példa az *Enūma eliš* I. táblája; az ékírástól utolsó kiadása LAMBERT, W. G. 1974b. — A genealógiához általában l. még PHILIPPSON, P. 1936; RAMLOT, L. 1974; WILSON, R. R. 1975.

¹³ Ismét az *Enūma eliš* I. táblája lehet a jellegzetes példa.

¹⁴ Vö. DIJK, J. van 1970. 535, §2; 541, §8.

¹⁵ Vö. LAROCHE, E. 1974. Ami a görögöket illeti, elég, ha Hésiodosra hivatkozunk: *Theomachia* 617 skk. stb.

istene van itt a szarvasoknak és szarvasborjaknak, a szántóföldeknek, halastavaknak, a madarak mezejének, az építkezésnek, az öntözésnek és gátaknak stb. Mindez a templomgazdaság szervezetének, termelési ágazatainak mintája szerint.¹⁶ De hasonló isten-társadalmat látunk más költeményekben is (E'engura-himnusz,¹⁷ „Enki és a világrénd”¹⁸ stb.), a gazdasági élet helyi különbségeiből vagy a történeti változásokból adódó jellegzetes eltérésekkel.

Nemcsak a gazdasági szervezet: az állami élet is szolgálhat mintául. A mitológia például számon tartja a nagy istenek követeit (s u k k a l, vö. *angelos*), az istenek tanácskozásainak elnökét, a palotaőröket, ajtónállókat, fegyvereseket, különféle szolgálókat stb.¹⁹

S végül, az istenek egymás közötti kapcsolatának kialakításában gyakran az egyenrangú nemzetközi érintkezés vagy éppen a hódítás mintáihoz folyamodnak. Némely istenek ellenségként találkoznak egymással, kapcsolatuk a győztes és legyőzötté.²⁰ Máskor a távoli térségek isteneit testvéri kapcsolat fűzi össze, sőt van, hogy két ország egyazon istent ural.²¹

Az istenek helyzetének változásai ugyancsak társadalmi minták szerint történnek. Családi jellegű státuszváltoztatás például a házasság — az ilyen történetekben bővelkedik a mezopotámiai mitológia.²² Politikai jellegű, többek között, a főhatalom megszerzése. Jó példa erre a Marduk-teológia jegyében született kozmogónia és theomachiai eposz az *Enūma eliš*.²³ Mardukot egyrészt származása jelöli az istenek királyának méltóságába, ti. Enki fia, másrészt azonban, s hogy is lehetne másképp, rendkívüli képességei. A gyülekezet megbizonyosodik varázserejéről,²⁴ majd megválasztja, persze, *acclamatio*-val: Marduk az egyetlen jelölt. A vezér választása ősi irodalmi topos. Marduk fölemelkedése az i. e. 1100 körüli évtizedekben politikai változások vetülete: a mítosz csak a hagyományok szerinti megfogalmazást adja. A főhatalom megszerzésének mítosza más istenek kapcsán más-más formát ölt; van aki győzelemmel szerzi meg,²⁵ van aki házassággal,²⁶ de mégiscsak Marduk megválasztásának módja az igazán jellemző. A vertikális státuszváltoztatás egyébként nem túlságosan gyakori. Néhány jellegzetesebb eset: a szegény pásztoristen

¹⁶ Vö. Gudea, Cyl. B. 6: 11 skk., 10: 3 skk.; magyarul ld. Komoróczy Géza 1965. 109 sk.; Komoróczy Géza 1970. 241 skk.

¹⁷ A szöveg utolsó feldolgozása AL-FOUADI, A.-H. A. 1969. Magyarul l. Komoróczy Géza 1970. 57 skk.

¹⁸ A szöveg utolsó feldolgozása BENITO, C. A. 1969. Magyarul l. Komoróczy Géza 1970. 43 skk.

¹⁹ Ehhez részletesebben l. Komoróczy Géza 1973b. De l. még JACOBSEN, Th. (1946), 1949. 137 skk.: *The Cosmos as a State*; továbbá DIJK, J. van 1970. 538 sk., § 4.

²⁰ A számos példa közül csak a *Ninurta tettei* című eposzt (lugal-e u₄ me-lám-bi nir-gál) említem; modern kiadása híján l. BORGER, R. hivatkozásait: 1967. 147 sk.; 1975. 81 sk.

²¹ Ilyen eset, például, Innin istennőé az *Enmerkar és Aratta ura* című eposzban. Utolsó feldolgozása COHEN, S. 1973. Magyarul l. Komoróczy Géza 1970. 119 skk.

²² L. a *Mardu isten házassága* című eposzt; magyarul l. Komoróczy Géza 1970. 271 skk.; továbbá Innin és Dumuzi nászénekeit, s ezekhez Komoróczy Géza é. n.

²³ LAMBERT, W. G. 1974b.

²⁴ *Enūma eliš* IV, 19 skk. A szakasz értelmezéséhez l. BORGER, R. 1959–60. Marduk megválasztásának szertartását elemzi OPPENHEIM, A. L. 1947. 223 sk., No. 12.

²⁵ *Ninurta tettei*. Hasonlóképpen az *Ištar és Šaltu* című akkád eposz is; ehhez legutóbb l. GRONEBERG, B. 1971. 31 skk.; FOSTER, B. R. 1977.

²⁶ Ilyen, például, a *Nergal és Ereškigal* című akkád eposz. A szöveghez legutóbb l. GURNEY, O. R. 1960; WEIHER, E. von 1971. 48 skk.; HUNGER, H. 1976. 17 skk., No. 1.

beáll szolgának a közeli város urának házába, azaz a templomba;²⁷ valamely istenség a természetének — képességeinek, szaktudásának — megfelelő tisztségre kap kinevezést a főisten templomába²⁸ stb. Mindez jól megfelel a közönséges társadalmi mobilitásról való ismereteinknek.

Mindettől nem csekély mértékben különböző eredményekre vezet a spekulatív rendszeralkotás. Nem hiszem, hogy a spontán mitológia és a spekulatív rendszer kronológiailag élesen elválasztható volna. Istenjegyzékek már az ékirásos írásbeliség legkorábbi emlékei között is vannak!²⁹ A mitológia és a spekulatív rendszeralkotás különbsége inkább morfológiai. A kettő párhuzamos, és kölcsönösen hatnak egymásra, átalakulnak egymásba. A spekulatív gondolkodás teremtette istenek mitologizálódhatnak,³⁰ s a spontán mitológia istenei is válhatnak spekulatív rendszer elemeivé.

A spekulatív rendszerezés többnyire átfogó világrépet fogalmaz meg. A mindenség: ég és föld egysége. A kozmogónia kiinduló pontján a n - k i, „ég-föld”;³¹ a rendezett világban pedig egymásra vonatkoztatott istenségek: a m a - u š u m g a l - a m a - u š u m g a l - a n n a, „égi a.”; g e š t i n vagy a m a - g e š t i n n a - a m a - g e š t i n - a n n a, „égi g.”; i n n i n / i n - a n n a - a n - i n n i n, „égi i.”; n i s a b a - a n - n i s a b a, „égi n.”; s ő t, m a r d u - a n - m a r d u, „égi m.” stb.³² Ugyanez a duális oppozíció megvalósulhat affiliáció útján is; például, Gibil hol An, az „ég”, hol pedig Abzu — az a b z u (?) —, a „tenger” fia. Hasonló eredményre vezet valamely isteni funkció megkettőzése, leggyakrabban a férj—feleség minta szerint. A pantheon házaspárjai, eltekintve néhány kivételtől, amikor is szinkrétisztikus fejlemény áll előttünk, félreismerhetetlenül spekulatív kettőzésnek köszönhetik létüket Enki—Ninki; Enlil—Ninlil; Endukuga (e n - d u g a - k ü - g a)—Nindukuga stb.³³ Ennek megfelelően, a kozmogóniai genealógiákban nemegyszer házaspár nemz házaspárt — amiből természetesen nem következethetünk testvérházasságra vagy hasonlóra: pusztán az elvek interferenciájáról, kereszteződésről van szó. A kozmogóniai mítoszok ég-föld párja persze önálló princípiumokat kapcsol egybe.

Gyakran színes mítoszok mögött is végső soron kozmogóniai spekuláció áll. Az „Enlil és Ninlil” magja akár tantételként is megfogalmazható: Enlil a mindenség ura, az ő fiai uralkodnak mind az égben, mind az alvilágban. Ez a tétel azonban, mint máshol már tüzetesen tárgyaltam,³⁴ fordulatossá cselekményben nyer kifejtést: az egyetlen város, Nippur legény istene, Enlil, a városi csatorna partján erőszakot követ el a város szüze, Ninlil istenleányon. Az istenek tanácsa elűzi őt a városból, azaz halálra ítéli. Ninlil már a holdistennek viselő. Az alvilág felé vezető úton Enlil, három alvilági istenség: a kapuőr, az alvilági folyó őre és a révész alakját öltve magára, még háromszor megerősokolja. E három újabb magzatukkal most már megválthatják magukat az alvilágtól; Suen: holdisten; a három másik: Meslamtaea, Ninazu

²⁷ *Mardu isten házassága.*

²⁸ *Enki és a világrénd.*

²⁹ LAMBERT, W. G. 1969a. 473 sk., § 1.

³⁰ Jó példa lehet erre a šumer Nungal-himnusz; ehhez l. KOMORÓCZY Géza 1975.

³¹ Ehhez l. KRAMER, S. N. (1944), 1961b. 41 sk.; KRAMER, S. N. 1956. 71 skk. = 1959. 76 skk.

³² Vö. DIJK, J. van 1970. 535 sk., § 2d.

³³ Vö. DIJK, J. van 1964. 6—7 (táblázat).

³⁴ KOMORÓCZY Géza 1971.

és Enbilulu,³⁵ alvilági, illetve chthonikus istenek. A meseszövéés hagyományos; a mítosz — ismét — hagyomány adta forma egy új gondolat megfogalmazására.

A kozmoszt egy isteni hármasság írja le: An (Anu) „ég” — Enlil, „a levegő ura”, *„szél” (?) — Enki (Ea), „a föld ura” (illetve „a víz háza”, alighanem népetimológia³⁶). Ez a rendszer nem vág egybe a kozmogóniai mítoszokéval: tudós rendszerezés. Jellemző módon, összefonódik a számokkal való spekulációval. An = 60, Enlil = 50 és Enki = 40. Ebben a formában az elképzelés csak egy i. e. 700 körül készült istenjegyzékben szerepel,³⁷ de bizonyára sokkal korábbi. Az *Enūma eliš* Mardukot „Enlil méltóságá”-val (*enlilūtu*) ruházta fel, s -- 50 nevet ad neki!³⁸ Nyilván mert Enlil szent számát (50) nem lehetett más istenhez rendelni; a nevek száma a hatalom súlyát jelölte.

A kozmoszt átfogó isteni hármasság mellett az asszíriológiai szakirodalom számon tart egy ún. asztrális triáoszt is. Ez a konstrukció azonban, ha közelebbről nézzük, bizonytalan alapokon áll. Az istenek számszerű rendjén lefelé haladva Suen (Šin), a „hold” (30), Šamaš, a „nap” (20), Ištar, a „Venus (Esthajnalcsillag)” (15) következnek, majd Adad, a Viharisten (10) vagy pedig Marduk (10) és Adad (6). Ebben a sorban Ištar helye nyilvánvalóan másodlagos: későbbi korrekció, hiszen egyébként a 10-es számot kellett volna kapnia. Az ún. asztrális triász, az a benyomásunk, mai tudományos fikció.

Mindamellettszembevetendő, hogy csak „nagy istenek”, de még ezek közül is csak a kozmikus jelentőséggel bírók kaptak számot, mégpedig mindig kerek számot. A mindenség: rendezett, s a legtisztább rend a számszerű. Az istenek számértéke a mindenség számszerű rendjét írja le.

A mezopotámiai tudományosság mindig nagy gondot fordított az istenek kapcsolatainak és természetük esetleges hasonlóságának meghatározására. Az istenjegyzékek, mint már mondtuk, teológiai szempontból rendezik el a pantheont. Figyelembe veszik persze a kultusz tényeit is, de gyakran olyan absztrakciókig jutnak el, amelyeknek már nincs kultikus realitása. Többek ennél: világgép.

A teológiai spekuláció az istenek integrációját sajátos formákban valóítja meg. A családi vagy szolgálati alárendelés elve némelykor beolvasztáshoz vagy azonosításhoz vezet. A középpont valamely nagy isten; az ennek alárendelt istenségeket vele azonosítják. Esetleg természetének egyik vagy másik vonásával. Ily módon az alacsonyabb rangú istenségeket mintegy attributum-má vagy — az újplatonizmus nyelvén szólva — *hypostasis*szá minősítik át. Bulluša-rabi Gula-himnusza (az i. e. 2. évezred utolsó harmada)³⁹ Gula és

³⁵ Enbilulu neve egyelőre csak kiadatlan töredékről ismeretes. BEHRENS, H. (Freiburg i. Br.) szíves szóbeli közlése. KOMORÓCZY Géza 1971. 177. 6. jegyz. ennek megfelelően módosítandó.

³⁶ A név őseredeti alakja, talán az ún. prae-šumer nyelven, *a-a vagy **a'a* lehetett; ez magyarázza a hettita *A'aš* és a görög „*Αος*” istennevet. Ehhez képest mind az Enki, mind az Ea név alighanem népetimológia. Mindkettő šumer; az elsőt a šumer, a másodikat az akkád szövegek használják.

³⁷ *CT* 25, 50 és kiegészítésül *CT* 46, 54. A tábla a híres Nabû-zuqup-kēna munkája; a sorozathoz, melynek része, I. HUNGER, H. 1972. Az istennevek számértékére vonatkozó irodalomból I. épp e szöveg kapcsán LABAT, R. 1965. 257 sk.

³⁸ *Enūma eliš* VI, 123 skk. — Marduk neveinek problémájához I. BÖHL, F. M. Th. de Liagre (1937), 1953; BOTTÉRO, J. 1977.

³⁹ LAMBERT, W. G. 1967.

férje, Ninurta jelzőjeként használja számos — tőlük eredetileg független — istennő és isten nevét. A legnagyobb babilóni istenjegyzék (*An = Anum*) a kézműves isteneket egyszerűen Ea sajátos megnyilvánulási formáinak minősíti; Ea a bölcsesség és ügyesség istene. Máskor meg Anu vagy Nabû az, akinek lényébe a kisebb — rendszerint specifikus szerepre rendelt — istenségeket beolvasztják. Végül azonban a nagy istenekre is kiterjeszkedik ez az azonosító teológia.

Egy az i. e. 1. évezred közepén készült jegyzékben⁴⁰ Marduk a középpont. Idézzük. „Uraš (a. m.) Marduk a vetés (tekintetében); Ninurta (a. m.) Marduk a balta (tekintetében); Nergal (a. m.) Marduk a harc (tekintetében); Enlil (a. m.) Marduk az uralkodás és döntés (tekintetében); Sin (a. m.) Marduk az éjszaka megvilágítása (tekintetében); Šamaš (a. m.) Marduk az igazság (tekintetében); Adad (a. m.) Marduk az eső (tekintetében)” stb. A híres szöveg, amelyre a pánbabilónizmus csatározásai idején mint a monotheizmus mezopotámiai eredetének vagy előzményeinek bizonyítékára hivatkoztak, valójában nem monotheista szemléletű, hiszen egyik Mardukhoz rendelt isten létét sem vonja kétségbe. Másról van szó. Marduk teológusai átfogó világgépet alakítottak ki spekulatív úton, a mitologikus szemlélet elemeiből, az azonosító teológia eszközeivel. Marduk nem egyetlen isten, de a mindenség központja ő. Ez a Marduk-teológia — s a más istenekhez fűződő hasonló elképzelések — csupán új rendszert vittek a mitológia hagyományos anyagába.

Az egyik hasonló új rendszert, az i. e. 1. évezred középső harmadában, végső soron a természetmegfigyelések számottevő előrehaladása tette lehetővé. Ez időben észrevehetően megnövekszik Ninurta és Nabû jelentősége. Azelőtt mindkettő csak másodrangúak voltak a nagy istenek sorában, most az élre kerülnek, Anu és Ea, Sin és Šamaš elé. Mindkettő mint csillag-isten futja be fényes pályáját: Ninurta a Sirius, Nabû, az írnök, az égi rend — az asztronómiai naplók — őre. Karrierjük, nem kétséges, a csillagászati ismeretek gyarapodásának köszönhető, s más síkon bár, de párhuzamos az asztrológiai világgé kialakulásával.⁴¹ A királyi udvar és a nagy csillagvárták tudósai⁴² a kor új ismereteihez igazították a mitológia hagyományos rendszerét, a hagyományos pantheont.

Összefoglalásul. A mezopotámiai mitológiában az egymás mellett élő és esetleg egymásba átalakuló istenrendszerek három fő típusát különböztethetjük meg: a kultuszét, ez monolátrikus; a mitológiai epikáét, ezt a társadalomszerűség jellemezheti; és a teológiai tudományét, melyben a kozmológiai spekuláció uralkodik. Másképpen fogalmazva: a szó legtágabb értelmében vett spontán mitológia, úgy látszik, eredendően társadalomszerű. Ennél elvontabb szerkezeteket vagy rendszereket, s én ide sorolom már a szemantikai, például a duális oppozíciókat vagy ezek nagy részét is,⁴³ alkalmasint csak spekulatív gondolkodás alakít ki — hol a régi tudósok, hol meg a maiak.

⁴⁰ CT 24, 50. A szövegre vonatkozó irodalomhoz l. BORGER, R. 1967. 229; s legutóbb LABAT, R. 1970. 71 sk. — Hasonló teológia jegyében íródott, többek között, Marduk egyik ráolvasása is: KAR 25, II, 3–26; ehhez vö. MAYER, W. 1976. 397, Marduk 19; valamint SEUX, M.-J. 1976. 129 skk. (mindkét helyen a korábbi irodalom is).

⁴¹ A problémához l. SODEN, W. von 1959.

⁴² Az i. e. 7. század asszír udvar tudományos életéhez l. PARPOLA, S. 1970; PARPOLA, S. 1971.

⁴³ Legyen itt elég, ha Plutarchos *Isis és Osiris* 48-ra hivatkozom, ahol is a jeles szerző a pythagoreus tanítást, mondjuk így, duális oppozíciók rendszereként mutatja be.

IRODALOM

- AL-FOUADI, A.-H. A.
1969 *Enki's Journey to Nippur: The Journeys of the Gods*. (Diss. Univ. of Pennsylvania, 1969.) Ann Arbor, Mich. 1970. (Univ. Microfilms No. 70-7772.) MS.
- BENITO, C. A.
1969 „*Enki and Ninmah' and „Enki and the World Order'.* (Diss. Univ. of Pennsylvania, 1969.) Ann Arbor, Mich. 1970. (Univ. Microfilms No. 70-16, 124.) MS.
- BÖHL, F. M. Th. de Liagre
1953 *Die fünfzig Namen des Marduk* (1937). In: *Opera minora*. Groningen—Djakarta. 282—312, 504—508.
- BORGER, R.
1959—60 *Das Wunder Marduks*. *Archiv für Orientforschung* 19, 113.
1967 *Handbuch der Keilschriftliteratur*. I. Berlin
1975 *Handbuch der Keilschriftliteratur*. II. Berlin—New York
- BOTTÉRO, J.
1977 *Les noms de Marduk, l'écriture et la 'logique' en Mésopotamie ancienne*. In: *Essays on the Ancient Near East in Memory of J. J. Finkelstein*. Hamden, Conn. 5—28.
- COHEN, S.
1973 *Enmerkar and the Lord of Aratta*. (Diss. Univ. of Pennsylvania, 1973.) MS.
- DIJK, J. (J. A.) van
1964 *Le motif cosmique dans la pensée sumérienne*, I. *Acta Orientalia Hauniae* 28. 1—59.
1970 *Gott. A. Nach sumerischen Texten*. In: *Reallexikon der Assyriologie* 3. VII, 532—543.
1971 *Sumerische Religion*. In: J. P. ASMUSSEN—J. LAESSØE—C. COLPE (Hrsg.): *Handbuch der Religionsgeschichte*, I. Göttingen. 431—496.
- DJAKONOV, I. M.
1977 *Vvedenije*. In: *Mifologija drevnego mira*. Moszkva. (KRAMER, S. N. 1961a orosz ford.) 5—54.
- EDZARD, D. O.
1961 *Mesopotamien. Die Mythologie der Sumerer und Akkader*. In: H. W. HAUSSIG (Hrsg.): *Wörterbuch der Mythologie*, I. Abt., Bd. I. Götter und Mythen im Vorderen Orient. Stuttgart. 17—139.
- Études . . .*
1976 *Études sur le Panthéon systématique et les Panthéons locaux*. Roma. (= *Orientalia* 45, 1—226.)
- FOSTER, B. R.
1977 *Ea and Saltu*. In: *Essays on the Ancient Near East in Memory of J. J. Finkelstein*. Hamden, Conn. 79—86.
- FRANKENA, R.
1954 *Tāku. De sacrale maaltijd in het assyrische ritueel*. Leiden
- GRONEBERG, B.
1971 *Untersuchungen zum hymnisch-epischen Dialekt der altbabylonischen literarischen Texte*. (Diss. Münster, 1971.) Münster 1972. MS.
- GURNEY, O. R.
1960 *The Sultantepe Tablets, VII. The Myth of Nergal and Ereshkigal*. *Anatolian Studies* 10. 105—131.
- HUNGER, H.
1972 *Neues von Nabû-zuqup-kēna*. *Zeitschrift für Assyriologie* 62. 99—101.
1976 *Spätbabylonische Texte aus Uruk*. I. Berlin
- JACOBSEN, Th.
1949 *Mesopotamia*. In: H. FRANKFORT et al.: *Before Philosophy. The Intellectual Adventure of Ancient Man* (1946). Harmondsworth (Pelican Books A 198) 1949. 137—234.
1976 *The Treasures of Darkness. A History of Mesopotamian Religion*. New Haven—London
- KERÉNYI Károly
1977 *Görög mitológia*. Budapest

- KIRK, G. S.**
1970 *Myth. Its Meaning and Functions in Ancient and Other Cultures* (London 1970). Cambridge—Berkeley, etc. 1974^a.
- KOMORÓCZY Géza**
1965 *Az ókori Mezopotámia*. In: HARMATTA János (szerk.): Ókori keleti történeti chrestomathia. Budapest. 85—123, 151—237.
1970 „Fénylő ölednek édes örömeiben . . .” *A sumer irodalom kistükré*. Budapest
1971 *Egy sumer theogóniai motívum*. Antik Tanulmányok 18. 177—209.
1973a *A sumer mítológiai epika stb.* Ethnographia LXXXIV. 274—300.
1973b *Istenek munkája és sztrájkja*. Antik Tanulmányok 20. 1—28.
1975 *A sumer börtönök himnusza*. Antik Tanulmányok 22. 217—232.
1976 *Das Pantheon im Kult, in den Götterlisten und in der Mythologie*. Orientalia 45, 80—86. (= *Études . . .* 1976. 80—86.)
é. n. A „lira” az ókori Mezopotámia irodalmában. S. a.
- KRAMER, S. N.**
1956 *From the Tablets of Sumer*. Indian Hills, Colo.
1959 *History Begins at Sumer*. Garden City, N. Y.
1961a (Ed.): *Mythologies of the Ancient World*. Garden City, N. Y. (= Mifologija drevnego mira. Moszkva 1977.)
1961b *Sumerian Mythology* (1944). New York
- LABAT, R.**
1965 *Jeux numériques dans l'vidéographie susienne*. In: *Studies in Honor of B. Landsberger*. Chicago. 257—260.
1970 et al.: *Les religions du Proche-Orient asiatique*. Paris
- LAMBERT, W. G.**
1967 *The Gula Hymn of Bulluša-rabi*. Orientalia 36. 105—132.
1969a *Götterlisten*. In: *Reallexikon der Assyriologie* 3. VI. 473—479.
1969b *Göttergenealogie*. In: *Reallexikon der Assyriologie* 3. VI. 469—470.
1974a *Der Mythos im alten Mesopotamien. Sein Werden und Vergehen*. Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte 26. 1—16.
1974b *Enūma eliš. The Babylonian Epic of Creation. The Cuneiform Text* (1966). Birmingham⁴
1975 *The Historical Development of the Mesopotamian Pantheon: A Study in Sophisticated Polytheism*. In: H. GOEDICKE—J. J. M. ROBERTS (Ed.): *Unity and Diversity. Essays in the History, Literature, and Religion of the Ancient Near East*. Baltimore—London. 191—200.
- LAROCHE, E.**
1974 *Les dénominations des dieux „antiques” dans les textes hittites*. In: *Anatolian Studies Presented to H. G. Güterbock*. Istanbul 175—185.
- MAYER, W.**
1976 *Untersuchungen zur Formensprache der babylonischen „Gebetsbeschwörungen”*. Roma
- OPPENHEIM, A. L.**
1947 *Mesopotamian Mythology, I*. Orientalia 16. 207—238.
- PARPOLA, S.**
1970 *Letters from Assyrian Scholars to the Kings Esarhaddon and Assurbanipal, I. Texts*. Kevelaer—Neukirchen-Vluyn.
1971 *Letters . . ., IIA. Introduction and Appendices*. (Diss. Helsinki, 1971.) Kevelaer—Neukirchen-Vluyn. MS.
- PHILIPPSON, P.**
1936 *Genealogie als mythische Form. Studien zur Theogonie des Hesiod*. Oslo. (= uő: *Untersuchungen über den griechischen Mythos*. Zürich 1944. 7—42 = E. HEITSCH [Hrsg.]: *Hesiod*. Darmstadt 1966. 651—687.)
- RAMLOT, L.**
1964 *Les généalogiques bibliques. Un genre littéraire oriental*. Bible et Vie Chrétienne 60. 53—70.
- RÖMER, W. H. Rh.**
1969 *Religion of Ancient Mesopotamia*. In: C. J. BLEEKER—G. WIDENGREN (Ed.): *Historia religionum, I. Religions of the Past*. Leiden. 115—194.
- SEUX, M.—J.**
1976 *Hymnes et prières aux dieux de Babylonie et d'Assyrie*. Paris

- SODEN, Wolfram von
 1936 *Leistung und Grenze sumerischer und babylonischer Wissenschaft. Die Welt als Geschichte* 2. 411–464, 509–557.
 1959 *Religiöse Unsicherheit, Säkularisierungstendenzen und Aberglaube zur Zeit der Sargoniden*. In: *Studia biblica et orientalia*, III. Oriens antiquus. Roma. 356–367.
- TALLQUIST, K.
 1938 *Akkadische Götterepitheta*. Helsingfors. (= Hildesheim–New York 1974²)
- WEIHER, E. von
 1971 *Der babylonische Gott Nergal*. Kevelaer–Neukirchen-Vluyn.
- WILSON, R. R.
 1975 *The Old Testament Genealogies in Recent Research*. *Journal of Biblical Literature* 94. 169–189.
- ZIEGLER, K.
 1949 *Pantheon*. In: *PWRE* 36. Halbbd., 2. Drittel. 697–747.

Géza Komoróczy

DIE MESOPOTAMISCHE MYTHOLOGIE ALS SYSTEM

(Auszug)

Der hier abgedruckte Vortragstext schließt sich einem Aufsatz des Verf. in *Orientalia* 45, 1976, S. 80 ff. an. In der Religion Mesopotamiens können drei Haupttypen der zahlreichen nebeneinander bestehenden Göttersysteme unterschieden werden. Das des Kultes trägt einen monolatrischen Charakter; das der mythologischen Epik ist durch „Gesellschaftsähnlichkeit“ gekennzeichnet; und in den verschiedenen Systemen der Theologie setzt sich eine kosmologische Spekulation durch. Was die sogenannte „Gesellschaftsähnlichkeit“ betrifft, läßt die epische Darstellung der Götterwelt einfach die alltäglichen Lebensverhältnisse spontan gelten. Es werden dabei meistens die folgenden „Pattern“ verwendet: Familienordnung, Dienstverhältnis, staatliche Subordination und interstaatliche Kontakte. Ähnlichen Mustern folgend vollzieht sich eventuell auch die Veränderung des Status eines Gottes in der Hierarchie (z. B. Heirat, Dienstantritt u. ä.). Im Unterschied dazu strebt die spekulative Systembildung nach einem umfassenden Weltbild; sie versucht, die Verhältnisse der Götter zueinander durch zielbewußte Gruppierung, durch ausgewogene Verteilung der Funktionen usw., extrem auch durch Zahlenspekulation o. ä. darzustellen. Sekundär können aber auch die durch Spekulation zustande gekommenen Vorstellungen mythologisiert werden.

A föld teremtésének mondája

Különös merészség kell honfoglalás előtti műveltségünk, jelen esetben mítoszaink újjáteremtéséhez, rekonstrukciójához napjainkban lejegyzett vagy akár a néprajzi gyűjtés kezdetei óta felhalmozott népi elbeszélések nyomán.

Mindmáig él a jogos kíváncsiság finnugor hagyományaink iránt. Csaknem egy évszázada sarkallja a tudósokat a finnugor mitológiához hasonló magyar mitológia összeállításának gondolata. Ennek a kísérletsorozatnak az értékelése a tudománytörténet feladata.

KÁLMÁNY Lajos a századfordulón megjelent gyűjtemények, főleg REGULY Antal, MUNKÁCSI Bernát és a saját tiszteletre méltó és megismételhetetlen gyűjtései alapján mitológiai könyvecskéket, tanulmányokat állított össze, köztük a *Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban* címűt.¹ Ebben hosszasan időz a vogul teremtésmonda bemutatásánál, amelyet a *Vogul népköltési gyűjtemény*ből, REGULY gyűjtéséből idéz.²

Numi-Tārem atya vasláncon, ezüsthölcsőben férfit és nőt ereszt alá az égből. Az ő gyermekük lesz az a férfi, aki Numi-Tārem tanácsára bűvármadár bőrében, majd vöcsökbőrben alámerülve a tenger mélyére, onnan többszöri kísérlet után földdarabokat hoz fel, s az utolsóból megteremti az „ember lakó szent földet”. Ugyanitt olvasható az *Ördögfejedelem rege*, amelyet MUNKÁCSI Bernát gyűjtött.³

Mielőtt a föld megteremtődött, a víz és az ég egymásra borulva födték egymást. A felső égen Numi-Tārem atyánk ül, az alsó égen *zul-äter* bűvárkacsa alakjában úszik. Numi-Tārem egyszer gondol egyet: — Valami módon hadd teremtek földet, valami módon hadd hozok fel földet a vízből! — *zul-äter* felkéri, legyen az öccse, teremtsenek együtt földet. *zul-äter* merüljön alá a vízben, hozzon fel a szájában homokot. Az meg is teszi, kétszer kifogy a lélegzete, harmadszorra sikerrel jár. Hozzákezdnek a teremtéshez, ám *zul-äter* a homok egy részét elrejtí „szája öblébe”, hogy külön földet teremtsen magának. A Numi-Tārem teremtette földdarab a Teremtő felszólítására nőni kezd, ugyanígy a *zul-äter* szájába rejtett is. Numi-Tārem megkönyörül rajta, felszólítja, hogy köpje ki. Ebből lett a sík föld fölé az Ural hegység. A mondának más vogul változatait is tartalmazza a gyűjtemény.

KÁLMÁNY Lajos jegyzetben említi, hogy ismerik a mondát a mordvinok, cseremiszek, votjákok, burjátok, oroszok, bukovíniaiak, Erdélyben a románok

¹ KÁLMÁNY Lajos 1893.

² MUNKÁCSI Bernát 1892. I. 135—139.

³ MUNKÁCSI Bernát 1892. 160—166.

és a cigányok.⁴ MUNKÁCSI az Ethnographiában reflektált KÁLMÁNY könyvére,⁵ és közölt újabb orosz, Kazány vidéki, hegyi cseremisiz és erzamordvin változatot. A WLISLOCKI Henriktől idézett erdélyi cigány szöveget KÁLMÁNY is említette lábjegyzetében.

KÁLMÁNY Lajos sajnálattal állapította meg, hogy a mondának magyar változatával nem találkozott, pedig érdeklődésének ilyen irányultságát könnyen észreveheti műveinek olvasója. Talán a későbbi gyűjtők az iránta érzett tisztelettől megbénítva tettek le a monda szívós kereséséről: kivételként említhetem DIÓSZEGI Vilmost, aki valóban elszántan kereste, eredmény nélkül. KÁLMÁNY egyébként egy lidércmondát említ párhuzamként: ebben a megúnt lidértcől úgy szabadul meg gazdája, hogy elküldi a tenger közepibe, hogy hozzon egy kötél homokot. Ezt nem tudja teljesíteni, elmegy, nem jön vissza többé.⁶ A másik egy dualisztikus teremtésmonda: a világ teremtésekor az ördög kéri Istentől a részeg ember lelkét. Az Isten csak úgy adja oda, ha a tenger fenekéről felhoz egy kötél homokot. Ez nem sikerült neki, nem is kapta meg a részeg ember lelkét.⁷

Eredménytelen gyűjtési kísérletek után BOSNYÁK Sándor volt az a szerencsés gyűjtő, aki 1969-ben egyszerre három változatban publikálta a föld teremtése mondát.⁸ A legteljesebb, legarchaikusabb szöveget moldvai csángó telepes mondta el: a világ teremtésén „Isten őszencsége” és az ördög együtt dolgoztak. Az ördögöt „Isten őszencsége” leküldte a tenger fenekére, hogy hozzon fel földet, de a víz kimosta a kezéből. Háromszor kísérletezett, harmadszorra Isten megmutatta, hogy a körme alatt maradt föld. Kipiszkálta. Isten a földet hat napig gyúrta, akkora lett, hogy ráléphettek. Megpihentek. Az ördög elkezdte lökdödni „Isten őszencségét”, hogy essék bele a vízbe. A föld úgy nőtt, ahogy Istent odáblökdöste. A vogul mondákhoz hasonlóan az ember teremtésével folytatódik a történet. Bukovínai székely változatban az angyal, akinek később Isten az Ádám nevet adja, hozza fel a homokot a tengerből.

BOSNYÁK Sándor a közlemény bevezetőjében így ír: „A legteljesebb és az ázsiai mítoszokhoz legközelebb a csángó változat áll. A teremtőnek az ördöggel való szövetsége, a többszöri alámerülés, a föld fokozatos növekedése, az ördög cselvetése a vogul regékben is előfordul, s így az egyező mozzanatok egész sora egyetlen mondában, kétségtelenné teszi, hogy a csángó változat a honfoglalás előtti idők regevilágát őrzi.”

Ez az a pont, ahol meg kell állnunk. Mielőtt elfogadnánk ezt a megállapítást, s honfoglalás előtti hitvilágunk egyenes folyományaként üdvözlőnk ezeket a valóban figyelmet érdemlő, értékes mondákat, a vogulon kívül más összehasonlító anyagot is számításba kell vennünk.

DIÓSZEGI Vilmos kutatási módszerét is alapul vehetjük. Ennek lényege, hogy a magyar adatokat előbb a környező népek adataival kell egybevetni, s csak ha ott ismeretlen a jelenség, akkor lehet nyelvrokon népeknél párhuzamot keresni. Ha ott ilyen van, ezeket genetikusan összetartozó elemeknek, hon-

⁴ KÁLMÁNY Lajos 1893. 7.

⁵ MUNKÁCSI Bernát 1894. 264–272.

⁶ KÁLMÁNY Lajos 1893. 7.

⁷ KÁLMÁNY Lajos 1893. 7.

⁸ BOSNYÁK Sándor 1969. 462–464. — Közleménye meglepetést és némi bizonytalanságot is keltett: miként kerülhetett elő ilyen későn, ugyanakkor rögvest több változatban az a mondaanyag, amelyre olyan sokan és olyan régóta vártak. Megnyugtató választ talán a későbbi gyűjtések hoznak.

foglalás előtti jelenségnek, következésképpen az ősvallás keretébe tartozónak tarthatjuk.⁹

Ha a finnugor népek körében gyűjtött, a magyar mondákhoz valóban igen közelálló párhuzamos mítoszrészleteket a múlt század utolsó évtizedeinek nagy gyűjteményeiből idéztük, elővehetjük ugyanebből a korból STRAUZS Adolf *Bolgár népköltési gyűjteményét* vagy a *Bolgár néphit* c. munkáját.¹⁰ STRAUZS Adolf az akkor megindult, mindmáig alapvető kézikönyvekként használt gyűjtemények, a *Szbornikok* anyagából fordított, de szétszórtan megjelent közléseket, kisebb gyűjteményeket is figyelembe vett. Példaként a *Szbornik* . . . VIII. kötetéből fordított mondát idézem:

„Kezdetben nem volt sem föld, sem emberek, mindenütt víz volt, csak az Isten és a Sátán éltek együtt. Az Isten így szólt a Sátánhoz: — Teremtsünk földet és embereket! — Teremtsük meg őket! — felelt a Sátán. — De honnan vegyünk földet? — A víz alatt van föld, szállj alá és hozd! — szólt az Isten.” — Vízbeszállás előtt azt kell mondania: „Az Isten és az én segítségemmel!” A Sátán kétszer felcserélte a sorrendet, mind a kétszer eredmény nélkül járt. Harmadszorra betartotta a helyes formát, elérte a víz fenekét, ahonnan körmével (i. csángó monda!) egy kis földet vakart. Ebből a csipetnyi földből támadt a „föld”. A Sátán azon volt, hogy Istent elpusztítsa, a vízbe dobja, s egyedül birtokolja a földet. Az Isten lefeküdt, úgy tett, mintha aludna. A Sátán megragadta, a víz felé vitte, hogy behajítsa. A föld azonban nagy gyorsasággal nőni kezdett úgy, hogy nem tudta a vizet elérni. Mind a négy égtáj felé megkísérelte ezt, így kiterjedt a föld. A monda folytatása az ember teremtését, sőt Jézus életét is magában foglalja.¹¹

Első látásra is feltűnő, hogy sokkal több azonos motívum van a csángó és a bolgár, mint a csángó és a vogul változat között.

A korai gyűjtések után Bulgáriában máig nem akadt gazdája a témának, tendenciózusan ma sem gyűjtik, mégis szép számmal kerültek elő változatok. Elsősorban a már említett *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 1889—1958-ig kiadott 49 kötetében. Az újabb reprezentatív folklór szöveggyűjtemények innen idézik a változatokat, elsősorban Cvetana ROMANSZKA kötetei.¹²

Ugyancsak ROMANSZKA professzornő biztatására készítette el szakdolgozatként egyik tanítványa, Georgieva MICEVA a bolgár eredetmondák motívumkatalógusát, amelybe kéziratos anyagot is bedolgozott.¹³ Ebből derült ki, hogy friss gyűjtések is gazdagítják a típus motívumkészletét: föld teremtése a tenger fenekéről felhozott kovászhól, a tenger habjából stb.

Már az első gyűjtemények megjelenésekor egyértelműen bogumil eredetűnek tartották a mondát a bolgár kutatók, elsősorban DRAGOMANOV.¹⁴

DÄHNHARDT *Natursagen* c. munkája is részletesen tárgyalta a mondát egyéb dualisztikus teremtésmondák társaságában. A bolgár néphagyomány és a bogumilizmus kapcsolatát STRAUZS Adolf is kimutatta könyvében, természetesen bolgár kutatók véleménye alapján. A századfordulón tehát a bolgár és a magyar, valamint a nemzetközi kutatás nagyjából egymás mellett

⁹ VOIGT Vilmos 1977. 314.

¹⁰ STRAUZS Adolf 1892., 1899.

¹¹ STRAUZS Adolf 1899. 5—6.

¹² Романска, Цветана 1963.

¹³ Мицева, Георгиева 1968. kézirat.

¹⁴ Драгоманов, Михал Петър 1892., 1894. és 1961.

haladt a források feltárásában, értékelésében, s szinte az eredetivel egy időben jelent meg magyarul maga a szöveggyűjtemény és a hozzáfűzött szakvélemény.

Számos dualisztikus teremtszöveg bolgár és magyar változata között fedezett fel STRAUSZ hasonlóságot, bár hangoztatta, hogy a bogumilizmus sohasem hódított tért Magyarországon, s bárha érintetlenül hagyta a magyar népet, mégis a magyar hagyományban bukkanunk rokon vonásokra.¹⁵ 1925-ben jelent meg Jordan IVANOV máig forrásértékű könyve, a *БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ*. Első fejezete a bogumil szent könyveket, a második a dualisztikus népi elbeszéléseket, legendákat mutatja be. A bogumil tanokat tartalmazó könyvekben meglepő módon megtalálható a magyar dualisztikus eredetmondák tekintélyes részének motívumkincse, tételek, katekizáló kérdés-feleletek formájában. A magyar eredetmonda-katalógus elkészítéséhez végzett gyűjtések ezeknek a mondáknak az özönét hozták felszínre a korábbi publikációknál jóval gazdagabban, új típusokkal. Ezek ismeretében talán könnyebb volt az analógiák felismerése.

A dualisztikus mondák egyéb problémáit mellőzve, csak az egyik kulcsfigura, az ördög személyéről vallott nézeteket idézem *Ευφροσύνης Ζυγαβηνός: Πανοπλία Δογματική* c. munkájából. (Patrologia Graeca 130. 1289.) ZIGAVINOSZ az 1200-as években írta le könyvében a bogumil vallást.

„Az ördög Isten elsőszülött fia, az Isten után a második, az Isten jobbán ül. Neve Szatanail. Testvére a Logosznak (Igének). Fellázadt, kiüldöztetett, kiesett az égből. Megtartotta teremtő erejét, megteremtette a látható világot, amint az le van írva a Genézisben. Megteremtette Ádámot, akibe Isten lehelt lelket. Évát hasonlóképpen. Isten fia pedig, aki a teremtés után 5500-ban keletkezett, megtestesült anyagtalan testben, megfeszítették, az alvilágba taszította Szatanailt, aki elvesztvén az -il (= -él) végződést a nevéből és az erejét is, maradt Szatanosz...”¹⁶

Ez az ördögfigura nyilvánvalóan nem egyezik sem a kereszténység ördögképével, de a folklór egyéb műfajaiból — népmeséből, hiedelemmondából stb. — rekonstruálható ördögképpel sem. A dualisztikus mondák, köztük a földteremtés monda démiurgosz-ördögével annál inkább. Ennek az ördögnek nincs lelke, tehát lelket nem is tud adni. A magyar emberteremtése mondákban is csak az agyagtestet formázza ki, a lelket Isten leheli a teremtménybe. Hatalma tehát csak a látható világ felett van, ott teremteni képes. A mondák ördöge, akit a magyar mondákban gyakran Szent Péter helyettesít, s teremtő párja ilyenkor Krisztus, a negatív attributumú lényeket hozza világra, szemben Istennel (Krisztussal), aki a jobbat, a szebbet, a hasznosabbat teremti. Hannjost LIXFELD¹⁷ monográfiát szentelt a dualisztikus állatteremtés mon-

¹⁵ STRAUSZ Adolf 1899. 23. — Ezt a véleményt a későbbi kutatás módosította. Ma már elfogadott az az álláspont, hogy a bogumil eretnokség a XII–XIII. században Magyarország déli területein is elterjedt. Miután I. Alexios Komnénosz császár a keleti birodalomból 1118-ban kitiltotta a bogumilokat, nyugatra húzódtak, és Boszniában, valamint Magyarország déli területein telepedtek meg. II. Endre fia Kálmán, Szlavónia hercege 1237-ben kereszties hadat vezetett ellenük. (Vö. *Katolikus lexikon*. Budapest, 1931. „Albiak” címszó, *Vallástörténeti lexikon*. Budapest, 1971. „Katharok” címszó.)

¹⁶ ZIGAVINOSZ munkáját a *Θρησκευτική*... enciklopédiából idézem BERKI Feriz fordításában, akinek szíves segítségét ezúton is hálásan köszönöm. Tőle tudtam meg azt is, hogy a keleti egyház tanításából a dualisztikus tanok mindig is hiányoztak, eretnokségnek minősültek.

¹⁷ LIXFELD, Hannjost 1971.

dáknak. Ezeknek a nálunk is nagy számban fellelhető mondáknak a lényege, hogy a jó és a rossz teremtő ellentétes tulajdonságú állatpárokat teremt, pl. Isten a lovat, az ördög a bivalyt, Isten a méhet, az ördög a legyet. LIXFELD megállapítja, hogy ez a dualisztikus mondaanyag Európa népeinek hagyományában meglehetősen különös, szokatlan. Összehasonlító kutatása nem hozott egyértelmű eredményt. A XVIII. századból ismert első irodalmi előfordulása. A néphagyományban a XVI. századtól követhetjük nyomon. A különböző redakciók földrajzi elterjedése azt mutatja, hogy valamelyik meglétével számolni lehet Írországtól Európa legtöbb országán át Szibériáig. LIXFELD hipotézise: vagy a középkori dualisztikus eretnek mozgalom hozta nyugatra azokat a gondolatokat, amelyek ezekben a mondákban manifesztálódtak, s a mondák mintegy továbbéltetik egy keresztény szekta hitvilágát, vagy pedig az elbeszéléskomplexus eredetileg közvetlenül a néphitből származik. A kérdés nyitott.¹⁸

Visszatérve a földteremtés mondára, a gondolatsort egyrészt az indította el, hogy a földrajzilag hozzánk közeli bolgár szájhagyomány és a bolgár eretnek mozgalom tanítása feltűnő hasonlóságot kínált, másrészt pedig egyéb dualisztikus teremtésmondák egész Európában kimutathatók. Magát a földteremtés mondát még közelebb hozhatjuk a magyar nyelvterülethez: SCHULLERUS román mesekatalógusa 1928-ban 12 változatot sorolt fel, azóta ez a szám is feltehetően megnövekedett. Szerb adatok is ismertek. BOSNYÁK Sándor adatai Moldvából, ill. Bukovinából származnak, az egyetlen töredékes palóc adatnak pedig esetleg szintén lehetnek rejtett erdélyi gyökerei.

Tőlünk nyugatra ismeretlen ez a mondatípus. Kétségtelen, hogy eredete keletre nyúlik vissza. Dél-Európa már tárgyalt népein kívül ismeretes még az északi finnugor népeknél,¹⁹ burjátoknál, az uraltáji népek keleti ágainál: tunguz, mongol, török-tatár népek közt,²⁰ a Kolima félszigeten a csukcsok és a yukagirok között, valamint az észak-amerikai indiánoknál. Ez utóbbiak teremtésmondáit vizsgálva Anna Brigitta ROTH tanulmányában megállapítja, hogy ezek a mítoszok egymással genetikusan összefüggésben állnak.

Az észak-amerikai mítosztípus is elmondja, hogyan hozott fel néhány bűvár élőlény homokot a sós óceán fenekéről, hogy abból létrejöjjön a föld. Az általános fordulópontok a következők: a bűvár (állat, isten vagy ember) csak igen kevés homokot vagy agyagot képes magához venni a körme vagy karma alatt. Nagyon sokáig van távol. A homok kis szemeiből az isten (vagy állat) megalkotja a földet. Néha a föld magvakkal vagy valami mással van keverve. Ezt meg kell dagasztani, kinyújtani, majd vízre helyezni, s akkor megnő, amíg jelenlegi nagyságát eléri. A teremtő elküldi az állatokat, hogy szaladják körbe a földet. Az állat nem siet, ellenkezik isten utasításával, ezért a teremtő megbünteti, valamilyen maradandó elváltozás jön létre külsején.

ROTH megjegyzi, hogy a föld-bűvár mítosznak Eurázián belül saját speciális megoszlása van, amely földrajzi folytonosságot mutat. Ez alátámasztja a közös eredet valószínűségét az eurázsiai és az észak-amerikai változatok között.

Külön kérdésként említi az ősvíz gondolatát, azaz az óceánt, mint ősi elemet, amelyből a föld kinő, s amely gondolat feleslegesnek tűnik a nagy

¹⁸ LIXFELD Hannjost 1971. 194–196.

¹⁹ AARNE, Antti 1912.

²⁰ RADLOFF, Wilhelm 1893. 4–6. Ezt az adatot BÁLINT Csanádnak köszönöm.

kontinens központi területein. Logikus tehát tengerparti vagy szigetterületen keresni az ősvíz gondolat kialakulását, ahol ez természetesnek tűnik. Tehát ez a mítosz a kelet-ázsiai tengerparti területről ered, ahonnan szétterjedt nyugat felé Szibérián át és keletre az észak-amerikai kontinensre.²¹

A teljesség kedvéért meg kell említenünk még a dualisztikus vallásokat, a gnosztikusok, manicheusok szellemi hagyatékát. Adatok híján azonban most még lehetetlennek tűnő feladat volna felmérni, hogy éppen erre a teremtésmondára milyen módon hatott az az örökség, amelyből maga a bogumilizmus is táplálkozott.

Visszatérve a magyar változatokra, csupán egy kérdés nyitott: ősi örökségünk-e vagy pedig déli szomszédainktól kaptuk a középkor folyamán. Ha Ázsiából hoztuk, akkor is számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy a bogumil tanok hatósugarának tőszomszédságában ez a régi hagyomány nem maradt érintetlenül: ha mást nem, erősítést bizonyára kapott. S harmadik megoldás is lehetséges: a bogumilizmus népszerűségét éppen ez alapozta meg, hogy a régi szláv, bolgár-török hagyományokat magába olvasztotta. Netán a bolgár-török népek és a magyarok egykori kultúrájának közös eleme él tovább, egymástól függetlenül a magyar és a balkáni folklórban? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására most még nehéz vállalkozni. Mindenesetre a kérdőjeleket feltenni célszerűnek látszik.²²

IRODALOM

- AARNE, Antti
1912 *Verzeichniss der Finnischen Ursprungssagen und ihrer Varianten*. FFC 8. Hamina
- BOSNYÁK Sándor
1969 *A tenger fenekéről felhozott föld motívuma a magyar teremtésmondákban*. *Ethnographia* LXXX. 462–464.
- DAHNHARDT, Oskar
1907 *Natursagen. Eine Sammlung naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden*. Hg. von —. 1. *Sagen zum Alten Testament*. Leipzig und Berlin
- Драгоманов, Михал Петър
1892, 1894 *Дуалистично миротворение*. In: Сборник за народно умотворения, наука и книжнина 8. 10. 257–314. és 1–68. София
- DRAGOMANOV, Michal Petur
1961 *The Dualistic Creation of the World*. Indiana Univ. Publications. Russian and East European Series Vol. 23. Bloomington
- Иванов, Йордан
1925 *Богумилски книги и легенди*. София

²¹ ROOTH, Anna Birgitta 1957. *passim*.

²² VARGYAS Lajos hozzászólt előadásomhoz, és felhívta figyelmemet a Történelmi Szemle 1977/2 számában közölt tanulmányára, amelyben a föld teremtésének mondáját is tárgyalta. Csak részben azonos összehasonlító anyag birtokában, más megközelítéssel is hasonló következtetésekre jutott. BOSNYÁK Sándor szövegközlését nem vonta be vizsgálatába. Segítő észrevételeit ezúton is köszönöm.

- JACOBS, Melville
1966 *The Anthropologist Looks at Myths*. Published for the American Folklore Society by the Univ. of Texas. Austin and London
- KÁLMÁNY Lajos
1893 *Világunk alakulásai nyelvahagyományainkban*. Szeged
- LIXFELD, Hannjost
1971 *Gott und Teufel als Weltschöpfer*. Eine Untersuchung über die dualistische Tiererschaffung in der Europäischen und Aussereuropäischen Volksüberlieferung. München
- Мицева, Евгения Георгиева
1968 *Преглед на мотивите на легендите за произход в българския фолклор*. Д. Р. С. У. «Кл. Охр.» 1968. 32. (kézirat)
- MUNKÁCSI Bernát
1892 *Regék és énekek a világ teremtéséről*. Vogul népköltési gyűjtemény I. Budapest
1894 *A szegedvidéki magyar világteremtési regetőredékek változatai*. Ethnographia V. 264—272.
- RADLOFF, Wilhelm
1893 *Aus Sibirien*. Lose Blätter aus meinem Tagebuche. 2. Leipzig
- Романска, Цветана
1963 *Народни предания и легенди*. София
1969 *Българско народно поэтично творчество*. София
- ROOTH, Anna Birgitta
1957 *The Creation Myths of the North American Indians*. Anthropos Vol. 52. 3—4. 497—508.
- STRAUSZ Adolf
1892 *Bolgár népköltési gyűjtemény I*. Budapest
1899 *A bolgár néphit*. Budapest
- SCHULLERUS, Adolf
1928 *Verzeichnis der Rumänischen Märchen und Märchenvarianten*. FFC 78. Helsinki
- SUHAJDA Ágnes
1971 *A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban*. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 3. Budapest
- Θρησκευτική και 'Εθνική 'Εγκύκλιος
1963 III. Athén „bogumilok” címszó
- VARGYAS Lajos
1977 *Honfoglalás előtti keleti elemek a magyar folklórban*. Történelmi Szemle XX. 107—121.
- VOIGT Vilmos
1977 *Folklorisztika és őstörténet*. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: BARTHA Antal, CZEGLÉDY Károly, RÓNA TAS András. Budapest. 305—318.

Ilona Nagy

THE LEGEND OF THE CREATION OF THE EARTH

(Abstract)

It has been considered from the beginning to our days a task of Hungarian scientific research to reconstruct the belief-system of the pagan Hungarians before the conquest of the country. Investigations brought a series of successes as well as failures. In examining the myths of the Voguls — the closest linguistic relatives of Hungarians — the desire arose already in the last century that the Vogul Creation legend should have its analogue in Hungarian popular legends. In the 1960s Sándor BOSNYÁK presented three Hungarian versions of the Creation-myth: the Earth was created by God and the Devil together from sand brought up from the bottom of the sea. Characteristic motives: failure of experiments, the Devil's machinations against God, growth of the Earth, etc. — show in fact conspicuous similarities with the Vogul legend.

The Hungarian texts have other analogies too. At first sight the most conspicuous is the similarity of Creation legends known from the Bulgarian popular tradition. The Roumanian catalogue of folk tales of 1928 contained already dozens of versions. From the 9th-10th century the dualistic teachings and sacred books of the Bogomil Christianity were of great influence on the Balkans. In many cases dualistic creation legends can be considered as survivals of Bogomil texts.

Dualistic legends of Creation, although in small number, were recorded in Western countries, too. Their main region remained, however, Asia, and Northern-, Southern- and Eastern Europe (Finno-Ugric peoples, the Swedish, etc.). The legend of the Earth diver is spread on a much smaller area, yet it is known also among North-American Indians. Asian origin seems to be probable, but the question of dating can be answered only by assumptions.

Bogomil doctrines absorbed popular beliefs, but at the same time influenced them. The same connections in the case of the Hungarian legends are even more problematic: two out of the three texts come from areas lying close to the Balkans. They might represent an ancient Hungarian tradition, but they might have been affected by Bogomil influences.

A magyar néphit ún. természetfeletti lényei

A magyar néphit természetfeletti lényeit funkciójuk szempontjából vizsgáltam meg arra a két kérdésre keresve feleletet, hogy milyen szerepük volt a hennük hívó közösség életében, és ebből a szerepből mi következhet a hiedelemrendszerben betöltött szerepükre nézve — anélkül, hogy az utóbbi kérdést részletesen vizsgálánám.¹

Természetfeletti lénynek nevezek a magyar néprajzkutatás bevett terminológiáját követve² minden nem létező, de létezőnek hitt, akár láthatatlan, akár valamilyen megnyilvánulásában érzékelhető, olykor látható, a hit szerint ember- vagy állatalakot stb. öltő lényt (pl. kísértet, ördög, visszajáró halott, lidérc, a boszorkány „természetfeletti” aspektusa stb.), elválasztva az ún. természetfeletti erejű személyektől és állatoktól. Ez a határ a mai szerepeket tekintve nem mindig húzható meg élesen, mert kérdés pl., hogy a házikigyó egy háziszellemszerű lény állatalakja-e vagy „természetfeletti” állat?³ És ha a boszorkányra vonatkozó történeti kutatások fel is tételezik egy szellemlényből és egy természetfeletti erejű emberi lényből — tudós, gyógyító — való összeötvöződését,⁴ a mai boszorkány alakjában e két réteg nehezen választható szét. Sorolhatnám tovább a „határproblémákat”, de most nem célok a határ megvonása, ill. e hiedelemalakok rendszerezése — hanem éppen ehhez, a hiedelemalakok rendszerezéséhez kívánok a funkció felől közelítve adalékokat szolgáltatni olyan alakoknak egy csoportját kiválasztva, akik bizonyos szempontból hasonlóan viselkednek, így a csoporton belüli eltérések tanulságosak. Olyan mennyiségű anyag birtokában végeztem el a vizsgálatot, hogy bizonyos szabályszerűségekre következtetni merhessek.⁵

Egy-egy területileg körülhatárolható közösség csak bizonyos korlátozott számú természetfeletti lényt ismer; a magyar néphit egész készletéből csak valamennyit: egy-két domináns, „sokoldalúan használt” és néhány speciális lényt, de ezek a szerepek térben és időben változhatnak (nem beszélve bizonyos, egy-egy kollektíván belüli egyéni különbségekről). Tehát megállapításaim csak többé-kevésbé érvényes tendenciákként foghatók fel, annál is inkább, mert

¹ E tanulmány a téma készülő összefoglalásának előzetes vázlata.

² Lásd pl. az 5. jegyzet alatt említett anyagközlések tagolását.

³ A házikigyót lásd: RÓHEIM Géza 1925.; SZENDREY Zsigmond 1940.

⁴ Erre vonatkozóan pl. SZENDREY Ákos 1955.

⁵ Vizsgált anyagom újabb keletű hiteles gyűjtésekből, szó szerinti lejegyzésekből származik. Elsősorban saját gyűjtésem (ebből megjelent a zagyvarékasai — Szolnok megyei — gyűjtés: Cs. Pócs Éva 1964), ezen kívül BOSNYÁK Sándor bukovinai (1977.), GULYÁS Éva jászózsai (1976.), HOPPÁL Mihály széki (1976.), SÁNDOR Mihályné berettyóújfalusi (1976.) gyűjtései.

vizsgálatomból kimaradtak a keresztény vallás természetfeletti lényei, pedig ők töltik be a természetfeletti lények szinte minden határozottan pozitív szerepét, ill. bizonyos pozitív hiedelemszerepeket átvettek, attól függetlenül, hogy egy-egy konkrét esetre — pl. Boldogasszony, szent Anna — vonatkozó történeti kutatásoknak igazsága van-e.⁶ A hiedelemalakok és a hivatalos egyházi lények bizonyos tekintetben egy rendszerként működtek, és mint pozitív és negatív fél egymással is bizonyos korrelációban kell hogy legyenek. Ezt a korrelációt bizonyítja a keresztény lények legfontosabb pozitív—negatív ellentét-párjából (Isten és ördög) a negatív félnek, az ördögnek a funkciója a néphitben. Talán többek között annak az egyházi eredetű általánosításnak a hatására, miszerint minden rossz az ördög műve, ill. bármilyen hiedelemalakokhoz kapcsolódó paraszti mágia „ördögi” volt az egyház szemében, az ezt gyakorlók pedig az ördög szövetségesei⁷ — a néphitben is végbement egy általánosító folyamat. Különböző hiedelemalakok az ördögre cserélődtek fel, aki felléphetett a keresztúton rontó boszorkány, a gyereket elserélő meg nem határozott rossz lény, a forgószélben megjelenő garabonciás vagy a kincsőrző szellem szerepében egyaránt.⁸ Ez az ördöggel való „behelyettesítés” ma is megfigyelhető, egyéni használatban is, pl. ha egy szerep megfelelő, hagyományosan használt szereplőjét nem ismerik.⁹

Nemrégiben egy község lehetőséghez képest teljes néphitanyagát vizsgáltam meg a hiedelmek funkciója szempontjából.¹⁰ Most végzett vizsgálatom részben arra, részben pedig egy azt is inspiráló vizsgálatra, Lauri HONKO ingermanlandi szellemhittel foglalkozó tanulmányára is támaszkodik.¹¹ Első kérdésem megegyezik az ő általa megjelölt kiindulással: „milyen emberi szükségletek és szociális tényezők aktualizálják, teszik szükségessé a szellemhittet?”¹² További — ezzel összefüggő — kérdéseim: mi aktualizálódik? Valamint: az aktualizálás mikéntje, ill. szintjei. Utóbbiból következik az alakok hiedelemrendszerben betöltött szerepe. Arra a kérdésre, hogy mi aktualizálódik, röviden azt felelhetjük, hogy az adott közösség által ismert hagyományos hiedelemalakok közül az, amelyik hagyományosan neki tulajdonított attribútumai révén az adott szerepre megfelelő, ill. gyakran több megfelelő közül választanak. Sokszor tapasztalható, hogy egy hagyományos szerephez nem aktualizálódik semmiféle konkrét lény, hanem csak egy általános, körvonalazatlan „rossz lény”-fogalom. Ez a szerepek legtöbbszörénél bármikor alkalmazható szükségmegoldás is lehet, de vannak hagyományosan ilyen szerepek is; erre a kérdésre még visszatérünk.

Az ismert hiedelemalakok nem mindegyikében hisznek, de a hithez szükség van ismeretükre vagy tudásra. A hiedelemrendszerben betöltött szerep szempontjából természetesen csak a *hitt* hiedelemalakok az érdekesek, bár figyelembe kell venni a *hitt*, ill. nem-*hitt* kategóriák térbeli-időbeli változásait,

⁶ A témáról pl. KÁLMÁNY Lajos 1885.; KATONA Lajos 1905.

⁷ Ennek legközismertebb példája BORNEMISZA Péter munkája (1955.).

⁸ Pl.: „A lidérc egyik alakja az ördögnek” (BOSNYÁK Sándor 1977. 129.); „A forgószélben az ördög megy, az forgatja a port” (uo. 137.); „Valaki meglátta már macska képében az ördögöt” (Cs. Pócs Éva 1964. 128.).

⁹ Pl. a „Ki váltja el a gyereket?” kérdésre adott felelet: „Nem tudom. Az ördög lehetett” (saját gyűjtés: Ond, Zemplén m.).

¹⁰ Nógrádsípek községben végeztem a gyűjtést; a tanulmány sajtó alatt.

¹¹ HONKO, Lauri 1962.

¹² HONKO, Lauri 1962. 87.

valamint azt, hogy a hitt és nem hitt lények sokféle kapcsolatban lehetnek egymással; e kapcsolatok miatt az utóbbiak sem hagyhatók figyelmen kívül.¹³

A természetfeletti lényekbe vetett hit kétféleképpen manifesztálódhat: *rítusokban* (pl. elhárító, megelőző, áldozati stb. cselekményekben), valamint a róluk szóló szájhagyományozott hiedelemshövegekben: *közlésben*, *élmény történetben*, ill. *memoratban*, *hiedelemmondában*, valamint *szabály* jellegű megfogalmazásokban.¹⁴ Bár elvileg, mint DÖMÖTÖR Tekla írja, a hit, rítus és mítosz magyar néphitbeli korrelációjával, pontosabban e korreláció hiányával foglalkozván: „a rítus és mítosz bizonyos összefüggő hitrendszernek a kifejezései”;¹⁵ gyakorlatilag — mint ő is utal rá — a mai magyar néphitben e korreláció csak bizonyos esetekben fogható meg; a hitre a szövegekből és cselekményekből különböző módon és mértékben következtethetünk.

A természetfeletti lényekbe vetett hit legközvetlenebbül a memoratokban fejeződik ki, amelyek autentikusan interpretálnak egyéni, „természetfeletti lényekkel” kapcsolatos, az átélő szemszögéből valós, tapasztalati élményeket. A „szellemlényekben” mint HONKO írja, az emocionális tényezők dominálnak: félelem, meglepetés, bizonytalanság.¹⁶ Bizonyos szituációkban az ehhez járuló felfokozott lelkiállapot elég ahhoz, hogy az illető bizonyos érzékelt vagy akár elképzelt fizikai jelenségeket szellem jelenléteként fogjon fel.¹⁷ A szellemlényekbe vetett hitnek van egy *emotív*nak és egy *kognitív*nak nevezhető *faktora* — megfelelően az élményekben megnyilvánuló hitnek és a hithez szükséges tudásnak. Ennek megfelelően az élményt elbeszélő memorat tartalmi összetevői: az egyéni élmény, mint a hit emotív faktora, amely bizonyos ismert (hagyományos, így kollektív jellegű) hittényekkel (mint kognitív faktorkkal) nyer magyarázatot. Pl.: „Itt fenn . . . vót egy kicsi ház . . . ott nem lakott senki se . . . Iccaka, ha valaki járt arra, hát hallotta, hogy mijjen szípen muzsikálnak, szípen énekeltek s táncoltak. . . benézett az ablakon, hát nem vót senki se, s nem hallott semmit. . . Elment arrébb, s megint hallott . . . ezek a szípasszonyok voltak.”¹⁸

Amíg valaki hisz egy természetfeletti lényben, „élménye” is van vele kapcsolatban, és általában memoratban fogalmazza meg élményét, ill. amíg „élménye” van (amíg memorat szinten beszél róla), hisz benne. Hitről tehát addig, ill. akkor beszélhetünk e természetfeletti lényekkel kapcsolatban amíg, ill. amikor az emotív faktor megfogható. Kognitív faktor nélkül viszont nem volna miben hinni. A „magyarázat” révén lesz az élményből hiedelemélmény. A hagyományos hittények szöveges megfogalmazásai (mint a viszonylag kötetlen szövegek állandó elemei) egyúttal a szövegszerveződés bizonyos — a hiedelemmondáéhoz képest alacsony — szintjét is biztosítják a memorat számára, amely enélkül nem lenne hagyományozható. Mindebből az is következik, hogy a memorat mint szöveg legalább két elemből áll.

A közelmúltban gyűjtött memoratok nagyobb részét azok teszik ki, amelyek szerint az élményt átélő valami nem normálisat, természetfelettit sejt,

¹³ Lásd erről a kérdéstről pl. HONKO, Lauri 1962. 134—135.; valamint uő. 1968. 60.

¹⁴ A memorat és monda megkülönböztetéséről lásd pl. PENTIKÄINEN, Juha összefoglalását (1968.), valamint HONKO, Lauri 1962. 131—135.

¹⁵ DÖMÖTÖR Tekla 1976. 68.

¹⁶ HONKO, Lauri 1962. 88—89.

¹⁷ HONKO, Lauri 1962. 90—93.

¹⁸ HOPPÁL Mihály 1976. 68. A példaszövegekben a kipontozások tőlem származó kihagyásokat jelentenek.

de élménye nem konkretizálódik egy hagyományos lény alakjában. Pl. disznóval találkozok éjjel, és ezt így kommentálja: „ez nem jó dolog, ez nem sertés volt, ebben ördögösség volt”¹⁹. Vagy egy másik memorat vége: „meghalunk, meghalunk . . . ez nem normális dolog”²⁰ Ezek a szövegek a kognitív faktor viszonylagos hiányát jelzik. Ennek meglétét csak az a „tudás” képviseli, hogy ebben a szituációban hinni kell „valamiben”: „hisz”, de nincs miben. Az effajta „befejezetlen” memoratokkal HONKO is foglalkozik említett művében. Szerinte ezek egy olyan fokot képviselnek, amelynek a meghatározatlan kísérletfigura felel meg. Ennek olyan helyeken és időben, ahol a szellemekbe és halottakba vetett hit kihalóban van, döntő többsége lehet.²¹ Nem hiszem, hogy ezt „fokozatnak” kell elképzelnünk, mindig is meg lehetett egymás mellett a befejezett és befejezetlen memorat, ill. a határozatlan és konkrét szellemlények kettőssége. Mint mondtam, bizonyos szituációkra következetesen a határozatlan lények aktualizálása jellemző — legalábbis a mai magyar néphitben.

Gyakoriak az olyan szövegek is, amelyekből úgy látszik, hogy az egyéni élmény magyarázatát közvetlenül a kollektíva adja meg, tehát nem az átélő, hanem „mások” — ezekben az esetekben még szembetűnőbb az emotív faktor egyéni jellegével szemben a kognitív faktor kollektív jellege: „Jártunk a főnöbba . . . Engemet es tegnapelőtt este . . . a tűzoltó szertárnál egy borju megkésértett. Azt mondták, hogy a fehér asszony volt bornyu kópibe”²² Vagy: „. . . tíz óraker mentem hazafelé, és egy keresztúton kellett átmenni . . . egy embernagyságú kutya . . . ha megálltam, ő is megállt . . . a szomszédunkba volt egy kilencvenéves öregasszony, annyit mondtak, hogy az vót, az jelent meg”²³

A leggyakoribb élmények, amelyek természetfeletti lényekként konkretizálódhatnak, a következők:

az éjjeli hangok (sírás, csörömpölés, kopogás) általában halottakat vagy kísértetszerű lényeket jeleznek,²⁴ az éjjel látott fényjelenségek egy része úgyszintén: holtuk után bűnhődő, nyugtot nem találó tüzes ember, keresztleetlen gyermek stb.²⁵; gyakran a lidérc személytelen alakja: lidércfény, bolygó tűz,²⁶ az éjjeli zene, tánc, ének, csengőszó, tapsolás jelenthet kísértetet, boszorkányt, szépasszonyt és sok egyebet.²⁷

Igen gyakori, hogy az állatokkal való éjszakai találkozást is természetfeletti élményként élik át — ez gyakran „befejezetlen élmény” marad — ha

¹⁹ BOSNYÁK Sándor 1977. 127.; vagy pl.: „. . . éjjel paskolták a vizet . . . nem látott semmit . . . szétzavarták a halat . . .” (Cs. Pócs Éva 1964. 15.).

²⁰ HOPPÁL Mihály 1976. 68—69.

²¹ HONKO, Lauri 1962. 92.

²² BOSNYÁK Sándor 1977. 101.

²³ Cs. Pócs Éva 1964. 162.

²⁴ Pl.: „. . . csörömpöltek nála nagyon . . .” (a halottak; Cs. Pócs Éva 1964. 106.); „Aztán kezdett csürrögtetni, akkor én tudtam, hogy kísértet . . .” (BOSNYÁK Sándor 1977. 118.); „Éjjel . . . jajgatást hallottak, . . . semmit se láttak . . . életiben elmérte a földet . . .” (BOSNYÁK Sándor 1977. 106.).

²⁵ Pl.: „. . . olyan elveszett lélek volt . . . avvót a büntetés, hogy kellett szaladozni . . . csak ott ment a tűz . . .” (Nógrádsípek, saját gyűjtés); „. . . úgy 11 óra tájon . . . jött oda a jószág közé valami világosság . . . olyan emberforma volt” (Cs. Pócs Éva 1964. 127—128.).

²⁶ Pl.: „A lüderc olyan, mint egy égő karó, hosszú láng, mikor röpül, akkor olyan, mint egy üstököscsillag” (BOSNYÁK SÁNDOR 1977. 129.).

²⁷ Pl.: „. . . éceca . . . a szekérbe aludt . . . sötét vót. Ott lenn egy tó vót . . . Tapsoltak, táncoltak . . . visítotak . . . oszt azt mondták, hogy a szípasszonyok vótak” (HOPPÁL Mihály 1976. 69.).

nem, boszorkányként, kísértetként értelmezik.²⁸ A kísértet gyakran fejten, állatlan állat vagy magától haladó kocsi, magától guruló kocsikerék stb.²⁹

A rendkívüli időjárást (forgószél, vihar, fekete felhő) garabonciás, ördög, sárkány egyaránt okozhatja, ill. megjelenhet benne. Pl.: „nagy vihar jött, a felhő le volt ereszkedve, azt mondták, hogy a sárkány farka”.³⁰

Álomban főleg „visszajáró” halottak jelentkeznek.³¹ Ezek az élmények fokozottabban személyes és konkrét jellegükben különböznek minden másfajta élménytől. — Félálomban, az álom és ébrenlét közti állapotban többnyire meghatározatlan lények jelennek meg — legjellemzőbbek a szülés utáni legyengült állapotban bóbiskoló asszonyok gyerekeiket elváltani akaró lényekkel kapcsolatos élményei: „valaki az ablaknál állt”, „valaki benyújtotta a kezét”, „valami mozgott”, „suhogott” stb.³²

A szellemélmények jellegzetes csoportját képezik bizonyos betegség-tünetek: éjszakai rosszullét, amelynek hirtelen fellépése következtében sokszor még azoknál az egyéneknél sincs kéznél racionális magyarázat, akik egyébként ismernek ilyet. Ilyenkor is gyakori a „személytelen” lény.³³ Ha konkretizálódik, általában boszorkány vagy a lidérc „nyomó” fajtája: „Jött a lidérc, megnyomta, majd megfult . . .”.³⁴

Ezek az élményszituációk *ritust* is aktualizálhatnak: elhárító, gyógyító, ill. kiengesztelő, áldozatjellegű cselekményeket. Erről a memoratok kétféleképpen számolhatnak be. Egyik esetben az élmény „magyarázata” hiányzik, tehát egy „befejezetlen memorat” végződik az élményt levezető cselekményre való utalással. Ez a cselekmény a szellemlény határozatlan mivoltának megfelelően általában a mágia univerzális (nem egy-egy lényre, ill. célra specializált) készletébe tartozik: visszakézből ütnek, keresztet vetnek stb.³⁵ A másik esetben határozott lényben konkretizálódott élményt követ egy, az előbbinél sajátosabb cselekmény. Pl. a keresztetletlen gyereket egy kapca lelocsolásával megkereszteszik,³⁶ vagy pl. egy speciálisan boszorkányelűző módszer: „kiáltok anyósomnak . . . anyám, nyomnak!”. Az meg rögtön kiáltotta, hogy gyere reggel sóskenyérre. Oszt akkor elmúlt”.³⁷ Ilyen esetben is előfordulnak természetesen általánosan használt elhárító gesztusok is.³⁸

²⁸ Pl. „. . . éjjel . . . haza a malomból egy kotlóstyúk ment mindig előttem. Akármerre fordultam az is ment . . . a kocsmasarkon eltűnt. A szomszédba volt egy haragosom nekem, boszorkánynak tartották, az jelent meg nekem az úton . . .” (Tiszainoka, Szolnok megye, saját gyűjtés).

²⁹ Pl.: „. . . éjféلكor ment egy fejten tehén oda . . .” (BOSNYÁK Sándor 1977. 120.)

³⁰ BOSNYÁK Sándor 1977. 30.; vagy pl. 101, 145–146; GULYÁS Éva 1976. 89, 155.

³¹ Pl. Cs. Pócs Éva 1964. 511.

³² Nagyiván, Szolnok megye; saját gyűjtés.

³³ Pl.: „. . . minden éjjel nyomták a mellit . . .” (Cs. Pócs Éva 1964. 166.).

³⁴ Cs. Pócs Éva 1964. 167., vagy pl.: SÁNDOR Mihályné 1976. 198–199.

³⁵ Pl.: „Gyűttem a szőlőknél hazafelé . . . utolért egy nagy fehér kutya, csak gyűtt utánam . . . Balkézzelettel keresztet kellett hányni és eltűnt a kutya” (GULYÁS Éva 1976. 155.).

³⁶ Éjjel sírást hallva keresztetletlen gyerek nem nyugvó lelkére gyanakodnak — ilyenkor szokásos e cselekmény (Nagyiván, Szolnok megye; saját gyűjtés).

³⁷ GULYÁS Éva 1976. 154. Vagy pl. éjjel zörgést hallva visszajáró halottra gondolnak — e szavakkal küldik el: „Minden lélek dicsérje az urat!” (Nógrádsípek; saját gyűjtés). Vagy a lidérc speciális elküldő módszere: „Jött velem szembe valami világosság . . . elsütöttem a puskát . . . eltűnt . . .” (Cs. Pócs Éva 1964. 128.).

³⁸ Pl. bal lábbal belerúg a boszorkánynak vélt macskába (SÁNDOR Mihályné 1976. 198.).

A természetfeletti lények e szituációkban való aktualizálódásának és az azt esetlegesen követő magyarázatnak vagy cselekménynek többféle funkciója van: a felfokozott pszichikai állapot — többnyire félelem, ijedtség, meglepetés — levezetése; a betegség, rosszullet, baj vélt vagy valóságos helyrehozása; bizonyos rendkívüli, nem értett, magyarázatra szoruló jelenségek magyarázása (ilyenek általában a rendkívüli természeti jelenségek). A halottak, kísértetek megjelenése, majd elhárítása, kiengesztelése a félelem levezetésén kívül az élők-holtak, evilág-másvilág, ill. a halál előtti és halál utáni élet közt felborult egyensúly helyreállítását célozza: a halott az élők közül „hiányzik”, a túlvilágon viszont neki hiányozhat valami „ittfelejtett holmi”, életében elkövetett bűnökért holtá után kell vezekelnie, vagy éppen az élők ellene elkövetett vétkeit, mulasztásait kell számukra tudtul adnia. Ha a vezeklés, kiengesztelés, hiányok pótlása megtörtént, helyreáll az egyensúly. A halottakra, kísértetekre vonatkozó memoratok általában a halott megjelenéséről, a probléma tudatosulásáról és az egyensúly helyreállításáról tudósítanak. Pl.: valami zörög a ládában — megkérdik ki az, felel a halott (a kérdező anyja), és kéri, hogy a lepedő alatt levő gyapotfonalat vigyék keresztanyjának, akinek tartozik vele — ezt megteszik; ezután csend lesz.³⁹ — A halottakkal kapcsolatos élmények komoly szükségletét jelzi egyrészt az effajta, mai napig gyűjthető memoratok nagy száma, másrészt az olyan, szintén mai napig gyűjthető adatok, amelyek szerint várják halottjuk megjelenését — mintegy elébe mennek az élménynek: „mondtam is, hogy gyűjjenek el, vagy valami, nyugtassanak meg”.⁴⁰

Természetfeletti lényekre vonatkozó rítusokat nemcsak élmények, hanem közvetlenül a hagyományosan veszélyesnek tartott *szituáció* is aktualizálhat: olyan időpontok, helyek, amelyeket természetfeletti lények működési helyének, idejének tartanak⁴¹ — a cselekményekkel „megelőzik” a csak lehetséges, de nem bekövetkező élményt. E veszélyhelyzetekben érzett félelem többnyire nem konkrét „rontó” lényeket, hanem csak egy általános rontásfogalmat vagy egy meghatározatlan „rossz lényt” aktualizál: „Nem szabad a gyereket ott-hagyni, míg a templomba el nem mén, mert kicserélik”.⁴² Vagy: „Szülés után az olvasó mindig a nyakába volt, hogy meg ne rontsák”.⁴³ A konkretizálás meglehetősen ritka: Pl.: „tedd rá a rózsafüzért, nehogy elcseréljék a szépasszonyok”.⁴⁴ Mint más hasonló esetekben, az eszközök itt is kevésbé specializáltak — tehát pusztán az eszközökből nem is következtethetünk arra, hogy ki ellen használják őket.

A szükséghelyzetek, ill. hit aktualizálta rítusokon kívül — ezeknél sokkal nagyobb számban — léteznek *alkalomfenntartotta rítusok*, amelyek nem elégítenek ki szükségletet, és nem vonatkoznak „hitt” természetfeletti lényekre; ezek legfeljebb — esetlegesen, a múltra vonatkozóan — kikövetkeztethetők belőlük: hagyományos, visszatérő alkalmi sztereotip részeiként maradtak fenn. Gondoljunk pl. bizonyos építőáldozatként értelmezett cselekményekre, ahol az „új ház” követeli az áldozatot. Az áldozat elvileg „valakinek” szól, de kideríthetetlen, hogy ki az a valaki, kétséges, hogy egyáltalán valaha is

³⁹ BOSNYÁK Sándor 1977. 107.

⁴⁰ Nógrádsípek; saját gyűjtés.

⁴¹ E helyek, időpontok felsorolása pl. SZENDREY Zsigmondnál (1937.).

⁴² Cs. Pócs Éva 1964. 220.

⁴³ Cs. Pócs Éva 1964. 220.

⁴⁴ BOSNYÁK Sándor 1977. 150.

létezett-e mint hiedelemként.⁴⁵ Vagy néhol szokás volt karácsonykor vagy a karácsonyi tizenkettőben diót vagy babot szórni a mennyezetre — minden magyarázat nélkül vagy változó, esetleges magyarázatokkal. Noha tudjuk, pl. hasonló szláv szokásokat ismerve, hogy ez lehet „konkrét” lénynek adott áldozat, könnyen lehetséges, hogy a magyar néphitben a múltba visszamenve is hiába keresnénk bármiféle „lényt”.⁴⁶ Valószínűleg itt is — mint az ünnepi alkalmakhoz fűződő sok hasonló jellegű „üres” rítus vonatkozásában is⁴⁷ — feltételezhető egy (relatív) eredendő és egy másodlagos, térbeli, időbeli változásokra visszavezethető kettősség. Bonyolítja a helyzetet, hogy ezekre a rítusokra, gesztusokra utaló szövegek gyakran tartalmaznak metaforákat, megszemélyesítést, ami könnyen csábít elhamarkodott következtetésekre: pl. az étel tűzbe dobását tűztiszteletként, a tüzet élőlényként értelmezzük, hiszen „éhes”, „enni kér” stb.⁴⁸

A természetfeletti lényekre vonatkozó ismeretanyag nagy részét az első sorban szöveg-értéket, a szöveg szervezettségének magasabb fokát képviselő hiedelemmondák tartalmazzák, amelyek a memorat egyéni jellegével szemben első sorban kollektív hagyományt tükröznek. Nem személyes élményekről számolnak be. Pl. egy lidércsírke-monda kitételei: „Az emberek közül egy avval kezdett panaszkodni, hogy ő lidércet szerzett . . . Azt mondja neki egy ember . . .”.⁴⁹ Akár az adott közösség „hitt” lényekre vonatkozó ismeretanyagot tartalmaznak, akár tőlük „idegen” lényekre vonatkoznak, akiket csak e szövegből ismertek meg, mindenképpen hiányzik az élmény (és ennek megfelelően az emotív faktor) és ezzel együtt e hiedelemalakok valóságos funkciójának tükrözése. Erre és e lények hiedelemrendszerben betöltött szerepére e szövegekből következtetni csak *szöveg*mivoltukat figyelembe véve lehet: az elemek összefüggéseit szövegösszefüggéseknek tekintve.

E szövegösszefüggések a valóságban egymással funkcionális kapcsolatban nem levő, különböző funkciójú területeket kapcsolnak össze. Pl. a váltott gyermek mondákban egy esemény sor tagjaiként szerepelhetnek a következők: „váltott”-nak tartott, rosszul fejlődő gyerek — a gyerek féltése egy veszélyes szituációban — a gyerek „elváltása” valamilyen meghatározatlan lény által — a gyerek „visszaváltása” a boszorkánytól.⁵⁰ Monda szinten boszorkányként konkretizálódik a valóságban a veszélyes szituációban aktualizálódó személytelen rossz lény.⁵¹ Ez a konkretizálás általában is jellemző a mondák lényekre:

⁴⁵ Minden erre vonatkozó adat szerint csakis a „ház” kér áldozatot, ill. még az sem, csak szokásszerűen elvégzik ezeket a cselekményeket az új házba költözés előtt (pl. Kunhegyesen elvágják a küszöbön egy tyúk nyakát, majd a vérével körülcsoportgatták a házat; saját gyűjtés).

⁴⁶ Cs. Pócs Éva 1965. 175—177.

⁴⁷ Tehát *ma* nem tudják már, hogy miért, de szokásszerűen elvégzik: pl. Nógrádsípeken (saját gyűjtés) megcsapkodják egymást a virágvasárnap szentelt barkával, akkor is, ha ennek magyarázatát, indoklását nem ismerik; másrészt léteznek olyan alkalomfenntartotta rítusok, amelyeknek hiedelemháttára a magyar néphitben soha nem is volt ismert.

⁴⁸ Pl. GÖNCZI FERENCÉL (1914. 192—193.) sok példa a „tűztisztelet”-re.

⁴⁹ BOSNYÁK SÁNDOR 1977. 133.

⁵⁰ Saját gyűjtés; Nógrádsípek. Vagy: A tehén „hasznát elvitték” — fokhagymát vertek fejze fokával — odajött a rontó (Cs. Pócs Éva 1964. 218.).

⁵¹ Pl.: „A szunyogháló azért van, hogy ha bemegy mindenforma . . . Meg ne ronthassa.” (Cs. Pócs Éva 1964. 220.). „Szülés után az olvasó mindig a nyakába volt, hogy meg ne rontsák” (Cs. Pócs Éva 1964. 220.). Ezzel szemben: „. . . a boszorkák kicserélték a kisbabákat . . .” (Nógrádsípek; saját gyűjtés).

körülhatároltabbak, jellegzetesebbek, sajátosabb attributumokkal rendelkeznek, mint a valódi hiedelemszituációkban aktualizálódó lények. Másrészt a rájuk vonatkozó mondai hagyományanyag, az egyes lényekhez fűződő „hiedelmkörök” szöveg szinten egymással is kapcsolatba kerülhetnek, ily módon — a konkretizálás mellett — egységesítve és általánosítva is a rájuk vonatkozó ismeretanyagot.

A mondákban szereplő természetfeletti lények csak esetlegesen aktualizálnak bizonyos hiedelmeket: ha erre „fedezetük” van a helyi hitvilágban — amely biztosítja a hithez szükséges, de a mondaszövegek által nem képviselt emotív faktort. Pl. a gyerek „elváltásával” kapcsolatos élmények tehetik „hitt” lényvé a váltott gyermekmondák boszorkányát, valós kígyóélmények a mondák házikígyóját, és így tovább.⁵² Bizonyos, hogy a különbség az ilyen „fedezettel rendelkező” mondák és a „nem hitt” hiedelmeket tartalmazó mondák (pl. a ma gyűjthető lidércsirke mondák, kincsörző szellem mondák nagy része ilyen⁵³) között a szöveg szerveződésében is különbségek vannak.

Másrészt, a kapcsolat másik oldala: a hithez szükséges kognitív faktor — a tudásanyag — részévé lehetne eredetileg mondai, *szöveg*motívumok is: pl. egy vándormonda szállíthat a memoratban tükröződő élmény számára új ismeretanyagot arra vonatkozóan, hogy hogyan kell az adott szituációban hinnie és viselkednie — vagy akár egy új, addig nem ismert és így nem is hitt természetfeletti lényt.

A kognitív faktor kizárólagosságának vagy legalábbis döntő fölényének lehetünk tanúi a természetfeletti lényekre vonatkozó ismeretanyag pedagógikus célú felhasználása esetén; amikor bizonyos viselkedésszabályozó szerepben lépnek elénk. Tehát nem hiedelemszerepben, és így témánkba szigorúan véve nem is tartoznának bele, ha nem tapasztalhatnánk itt is a „hitt” és „nem hitt” kategóriák változásait, ill. kapcsolatait.

E viselkedésszabályozó szerepben ezek a „lények” az előírások, tilalmak megszegőinek büntetői, általában „nem hitt” hiedelemalakok. A cél érdekében „kitalálnak” nem létező, ill. nem hitt lényeket, akiknek sokszor csak nevük van. Gyakran nevük is konstruált jellegű, mint pl. a gyermekijesztő lények gyakran szótagkettőzésekkel létrejött, jellegzetesen dajkanyelvi megnevezései: *bömbös*, *mumu*, *mumus* stb.⁵⁴ Gyakran olyan személytelenek, hogy csak egy személytelen ige képviseli őket: pl. ne menjen ki a gyerekágyas avatóig, „mert vastrottyát *csapnak* a fejébe”.⁵⁵ A használók — egy kis túlzással — pedagógiai céllal úgy tesznek, mintha hinnének e *fiktív lények*ben.⁵⁶ Általában akkor sincs a nevek mögött hitt alak, ha egyes szavak esetleg *valamikori* hiedelemlényre utalnak (pl. a bukovinai *vasfogú bába*).⁵⁷ Ebben a szankció szerepben a hivatalos egyház lényei is használhatók,⁵⁸ és elvileg — de ez gyakorlatilag ritkán

⁵² Pl. ilyesféle kígyóélmények: „Én is láttam egyszer . . . kapátunk . . . hát ott vót egy összetekeredve. Elvísítottam magam . . . Ni a kígyó, azt mondja az uram, fussál el . . .” (HOPPÁL Mihály 1976. 67.).

⁵³ Pl. Nógrádsípeken gyűjtött adalék a lidércsirkehez: „. . . a háznál tartották, oszt vitt nekik mindent amit kellett . . . ilyen buta beszéd volt, hát az a kis tyúk mit tud hozni?” Vagy kincsmonda pl.: SÁNDOR Mihályné 1976. 195.

⁵⁴ Lásd a „valódi gyerekijesztők” névfelsorolását HOPPÁL Mihálynál (1969. 255.).

⁵⁵ Nógrádsípek; saját gyűjtés.

⁵⁶ VON SYDOW, C. W. 1948.; HONKO, Lauri 1962. 136–137.

⁵⁷ BOSNYÁK Sándor 1977. 100.

⁵⁸ Pl. Szombaton nem szabad varrni és fonni, mert a szombat Szűz Mária napja; a kedd és péntek szent Antal napja, nem szabad mosni (Cs. Pócs Éva 1964. 56.).

fordul elő — hitt hiedelemalakok is — pl. a boszorkány, de sokkal gyakrabban a „mindenre jó” ördög.⁵⁹

Akinek hinnie „kell” benne — pl. a gyerek, akinek nem szabad a kútba néznie — készen kapja a kollektívától a szankciót: elviszi a markoláb, ha bele-néz⁶⁰ — de itt a kollektív jellegű kognitív faktor mellett nincs jelen az egyéni jellegű emotív faktor — mint pl. azokban az említett esetekben, amikor a kollektív „magyarázza meg” a természetfeletti élményben részesülőknek, hogy mit látott.

Mégis, pl. a kedden fonókat büntető *kedd asszonya*⁶¹ és a Lucakor fonókat büntető *Luca asszony*⁶² párhuzamos vizsgálata rávilágít, hogy mi a különbség, ha egy hagyományos hiedelemalak aktualizálódik e szerepben (bár ez esetben is a kognitív faktor dominál) — és ha egy — legalábbis a magyar néphit szempontjából — konstruált jellegű fiktív alak, aki más szerepben nem ismert. Luca büntető szankciói olykor memorat szintű történetekben is megjelennek; amelyekben a vétkesek elmondják a büntető lényvel való találkozásukat és annak kiengesztelését.⁶³

Az igazán érdekes kérdés e résztemával kapcsolatban az lenne, hogy miért jelennek meg egyes szankciós szerepekben egyáltalán hiedelemalakok — akár fiktívek, akár valódiak? Nyilván valamiféle tekintélyre volt szükség hivatkozási alapul, és erre a célra valamilyen ok miatt éppúgy megfelelt egy hagyományos, akár egyház által szentesített tekintély, mint egy erre a célra „teremtett” lény.

IRODALOM

BORNEMISZA Péter

1955 *Ördögi kisirtetek*. A kiadást gondozta és jegyzetekkel ellátta ECKHARDT Sándor. Budapest

BOSNYÁK Sándor

1977 *A bukovinai magyarok hitvilága* I. Folklor Archívum 6.

Cs. Pócs Éva

1964 *Zagyvarékas néphite*. Néprajzi Közlemények IX. 3—4.

1965 *A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre*. Néprajzi Közlemények X. 3—4.

DÖMÖTÖR Tekla

1961 *Kretzenbacher, Leopold: Santa Lucia und die Lutzelfrau*. Ismertetés. Ethnographia LXXII. 474—476.

1964 *Naptári ünnepek — népi színjátszás*. Budapest

1969 *Ätiologische Sagen im Zusammenhang mit weiblichem Arbeitsverbot*. Acta Antiqua XVII. 79—87.

GÖNCZI Ferenc

1914 *Göcsej, s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár

⁵⁹ Pl.: „Hajdonfejt nem szabad a házból kilépni, mert megmarkolják a szépasszonyok a haját” (BOSNYÁK Sándor 1977. 150.). Vagy: „Aki este tükörbe néz, annak az ördög mutatja a valagát” (Cs. Pócs Éva 1964. 53.); vagy a gyereket a kútba nézéstől azzal riasztják el, hogy ördög van benne (Nógrádsípek; saját gyűjtés).

⁶⁰ Pl. Nógrádsípek; saját gyűjtés.

⁶¹ Lásd pl. DÖMÖTÖR Tekla 1961.

⁶² Pl. KATONA Lajos 1905.; DÖMÖTÖR Tekla 1969.

⁶³ Pl. valaki kényeret süttött Lucakor — megjelent egy öregasszony (ezt Lucának vélte), aki megfenyegette — erre egy ugyanakkor süttött lángost nyújtott át neki, mire kiengesztelődve eltűnt (saját gyűjtés; Tibolddaróc, Borsod megye).

- GULYÁS ÉVA
1976 *Jászdózsai hiedelmek*. *Folklór Archivum* 4. 7–186.
- HONKO, Lauri
1962 *Geisterglaube in Ingermanland*. FFC 185. Helsinki
1968 *Genre Analysis in Folkloristics and Comparative Religion*. *Temenos* 3. 48–68.
- HOPPÁL Mihály
1969 *Gyermekijesztők I. Népi Kultúra — Népi Társadalom* II–III. 247–263.
1976 *Széki hiedelemtörténetek*. *Folklór Archivum* 5. 63–91.
- KATONA Lajos
1905 *A kedd asszonya*. *Ethnographia* XVI. 1–16.
- KÁLMÁNY Lajos
1885 *Boldogasszony, ősvallásunk istenasszonya*. *Értekezések a nyelv és széptudományok köréből*. Budapest
- PENTIKÄINEN, Juha
1968 *Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage*. *Temenos* 3. 136–167.
- RÓHEIM Géza
1925 *Magyar néphit és népszokások*. Budapest
- SÁNDOR Mihályné
1976 *Egy bihari parasztasszony hiedelmei*. *Folklór Archivum* 4. 187–282.
- VON SIDOW, C. W.
1948 *Selected Papers on Folklore*. Copenhagen
- SZENDREY Ákos
1955 *Hexe, Hexendruck*. *Acta Ethnographica* 4.
- SZENDREY Zsigmond
1937 *A varázslócselkmények személye, ideje és helye*. *Ethnographia* XLVIII. 13–24.
1940 *A kígyó, házikígyó és kígyókó*. *Dunántúli Szemle* 7. 201–202.

Éva Pócs

SOGENANNTÉ ÜBERNATÜRLICHE WESEN IM UNGARISCHEN VOLKSGLAUBEN

(Auszug)

Die Studie bedient sich Materials aus neuerer Sammeltätigkeit, um die übernatürlichen Wesen des ungarischen Volksglaubens von ihrer Funktion her zu untersuchen: was für eine Rolle haben sie im Leben der Gläubigen gespielt und was kann daraus auf die Rolle gefolgert werden, die sie im Glaubenssystem spielen?

Im Glauben an übernatürliche Wesen gibt es zwei Faktoren, die man emotiv und kognitiv nennen kann — dem im Erlebnis sich zeigenden Glauben, beziehungsweise dem zum Glauben nötigen Wissen entsprechend. Der Glaube kann sich in Texten und Riten manifestieren. Am unmittelbarsten zeigt er sich in den Memoraten, die sich inhaltlich aus dem individuellen Erlebnis, als emotiven Faktor des Glaubens einerseits und dessen Erklärung durch bekannte, traditionelle (also kollektiv geartete) Glaubensstatsachen, als kognitiven Faktor andererseits zusammensetzen. Wer an ein übernatürliches Wesen glaubt, hat damit im Zusammenhang auch ein Erlebnis und umschreibt dieses im allgemeinen in einem Memorat; von Glauben kann im Zusammenhang mit diesen Wesen so lange gesprochen werden wie der emotive Faktor handgreiflich ist. Ohne kognitiven Faktor dagegen gäbe es nichts, woran man glauben könnte; durch die Erklärung wird aus dem Erlebnis ein Glaubenserlebnis. Das „unvollendete Memorat“ (die Erzählung eines sich nicht in der Gestalt eines traditionellen Wesens konkretisierenden Erlebnisses) zeigt das relative Fehlen des kognitiven Faktors und gleichzeitig die wahrscheinlich auch in der Vergangenheit vorhandene Doppeltheit von unbestimmten und konkreten Geisterwesen an.

Durch die Erlebnisse können auch Riten aktualisiert werden: die betreffenden Memorate berichten außer über das Erlebnis und seine Erklärung auch über die folgende-ableitende Handlung. Riten können unmittelbar auch durch traditionelle Erlebnissituationen (Zeitpunkte, Örtlichkeiten, die für die Auftrittszeit und den Schauplatz übernatürlicher Wesen gehalten werden) aktualisiert werden. Dann gibt es auch

gelegenhetsgebundene Riten, die sich nicht auf „geglaubte“ übernatürliche Wesen beziehen — diese können höchstens zufällig und in Bezug auf die Vergangenheit aus diesen Riten gefolgert werden.

Ein großer Teil des auf die übernatürlichen Wesen bezüglichen Wissensmaterials ist in erster Linie in den in Text gefaßten Glaubenssagen enthalten, die dem individuellen Charakter des Memorats gegenüber vor allem kollektive Tradition widerspiegeln. Sie ermangeln des individuellen Erlebnisses, beziehungsweise des emotiven Faktors und spiegeln nicht die wahre Funktion der Glaubensgestalten wider. Kraft der Textzusammenhänge verbinden sich in Wirklichkeit nicht funktionell verbundene Bereiche. Die Wesen der Sagen sind schärfer umschrieben, charakteristischer und konkreter, als die sich in einer wirklichen Glaubenssituation aktualisierenden Wesen. Glaubensmeinungen werden durch sie nur zufällig aktualisiert: wenn es in der örtlichen Glaubenswelt dafür eine „Deckung“ gibt, die den zum Glauben notwendigen, aber im Sagentext nicht vertretenen emotiven Faktor liefert. Andererseits können auch ursprünglich sagenhafte Motive zum Teil des für den Glauben notwendigen kognitiven Faktors — des Wissensmaterials — werden: die Sagentexte können dem, der das sich im Memorat widerspiegelnde Erlebnis erlebt, auch darüber neues Wissensmaterial „liefern“, woran er glauben soll und wie er sich in einer Erlebnissituation zu verhalten hat.

Wenn das Wissensmaterial über die übernatürlichen Wesen aus pädagogischen Gründen zur Regelung des Verhaltens gebraucht wird, kann man Zeuge der entscheidenden Überlegenheit, manchmal der Ausschließlichkeit des kognitiven Faktors sein.

Mítosz és történetmondás

Rövid dolgozatom címe önmagában átfogó tárgyalást is sugallhat, ezért szükséges, hogy a bevezetésben eloszlassam az olyan várakozást, amelyet nem tudok kielégíteni, s hangsúlyozzam: vázlagszerű szövegem érvényességi köre módfelett szűk. Csakis a folklór és a társadalmi néprajz kutatója vállalkozhat a mítosz meghatározására. Mivel e két terület számomra teljességgel ismeretlen, föltehető, hogy e tudományágak szakértői semmit nem hasznosíthatnak abból, amit megfogalmazok.

Csak arra vállalkozhatom, hogy a történeti költészettan szempontjai alapján kísérletet tegyek annak meghatározására, mit is ért az irodalomtörténetész mítoszon. Ezt a fogalmat ugyanis az irodalomkritikusok is magukénak vallják. Kulcsfontosságú volt a romantikusok, T. S. ELIOT vagy a francia „új regényírók” költészettanában, döntő szerepet vitt a Chicago-i újarisztoteliánusoknál, Gaston BACHELARD és Northrop FRYE archetipikus irodalomelméletében éppúgy, mint a tematikus iskola tagjainak, Marcel RAYMOND-nak, Albert BÉGUIN-nek, Georges POULET-nak, Maurice BLANCHOT-nak, Jean STAROBINSKI-nek, Jean-Pierre RICHARD-nak, Jean ROUSSET-nak és J. Hillis MILLER-nek a munkásságában. A magam részéről nem ezeknek a kutatásoknak valamiféle mérlegét akartam elkészíteni, hanem röviden összegezni próbálok azt, hogyan helyezném el pillanatnyilag a költészettanban a legrégibbnek vehető történetmondásos műfajt, a szavakkal elmondott mitikus történetet.

Amennyiben a mítosznak létezik elbeszélte történetként fölfogható megnyilvánulási formája, ez beilleszthető a történetmondás általános elméletébe. A történetmondás emberi közlésforma, mely az üzenet küldője s vevője számára bizonyos közlési szabályok megtartását teszi szükségessé. Ezek a szabályok a történetmondás univerzálisai, az elbeszélő számára logikailag adott lehetőségek. A történeti fejlődés mindig másokat tesz hozzáférhetővé közülük. Tény, hogy egy XX. századi regényben részben más lehetőségek valósulnak meg, mint egy ceyloni mítoszban, de léteznie kell néhány olyan lehetőségnek, amely mindkettőben közös, különben nem lenne mindkettő elbeszélő műnemű. Csakis a történetmondás mibenlétére irányuló vizsgálódás mentheti meg a kutatót attól, hogy egy-egy részletkérdés öncélú elemzésével foglalkozzék.

Történetmondásnak tekintünk bármely közlést, amely történetet és történetmondót foglal magában. A történetmondás beszédtevékenységében a történet képezi az állító részt, míg az elbeszélés adja a szerepet, a kettő úgy viszonyul egymáshoz, mint meghatározott és meghatározó. Másként fogalmazva, a történetmondásos művekben a jelek egyik csoportja történeté, a másik elbeszélő helyzeté szerveződik, s az előbbi alá van rendelve az utób-

binak. A történet eseményekből és fennállókból, ezeken belül cselekvésekből és történésekből, illetve szereplőkből és környezetből tevődik össze; az elbeszélés a történet modalitása. Mindkettő alkotóelemei alá- vagy mellérendelt viszonyban állnak egymással, ezért meghatározásuk csak úgy lehetséges, ha megállapítjuk azokat a szinteket, amelyekben elhelyezhetők. Tovább differenciálható négy réteget különböztetünk meg a történetmondásos művek felépítésében.¹ Az első megközelítésre is nyilvánvaló, kisebb, közvetlenül nyelvi egységek szerint tagolt felszínibb szerkezetek felől a nagyobb s összetettebb részekből álló, a közvetlen érzékelés számára nem adott, burkoltabb, mélyebb szerkezetek felé haladva, első szintnek a szöveg retorizáltsága felel meg, tehát az elsődlegesen mondat szerkezeti jellegű szóalakzatok (elaboratio, fragmentatio, dislocatio²) és a főként jelentéstani vonatkozású szóképek (metaphora, metonymia, synecdoche) szövegalkotó tevékenysége, a második szinten képzeljük el az idő és térbeliség kérdéskörét, a harmadik síkot az elbeszélő, a szereplő és a történetbefogadó viszonya, végül a negyediket az elbeszélő történet értékrendszere, világképe teremti meg.

1. A mítosz helye a jelrendszerek között: stilizáltság

Ismert tény, hogy nem létezik természetes jelrendszer, pontosabban bármely jelrendszer természetessé válhat azután, hogy elsajátítottuk. Az is nyilvánvaló, hogy a történetmondásnak sincs egységes nyelvtana, csakis történetileg-társadalmilag meghatározott elbeszélő szabályrendszerek léteznek. A történetmondás mindig azoknak az intézményszerű megszokásoknak a rendszere, amelyek egy nyelvközösségben érvényesnek számítanak. A szokásrendszerek kifelé önkényesek, indokolatlanok, befelé azonban viszonylag nem önkényesek — hasonlóan ahhoz, miként önkényesen használjuk a „körte” szót, de hozzá képest viszonylag indokoltan a „körtefát”. Ahogyan az irodalom nyelvét nem lehet úgy meghatározni mint eltérést valami máshoz képest, hasonló módon a történetmondás szabályrendszereit is önnön belső logikájuk alapján kell jellemeznünk. Az elbeszélő történet megalkotója nem egyszerűen választ a történetmondás lehetséges formái közül, az elbeszélő történet jelentését az alkotói szándék és a tőle független szabályrendszer együtt határozza meg. Az alkotó választását eleve megszabják kulturális tényezők. A történetileg-társadalmilag érvényes történetmondásos műfajok — így a mítosz, a mese, az eposz, a legenda, a saga, a románcos történet, a példázat, a vallomás, a históriás ének, a pikareszk, a ballada, az életrajz, a történetírás és a regény — olyan hagyományrendszert képeznek, amely nemcsak az alkotó, hanem a befogadó elképzelését is irányítja, nélküle ő sem tudja, mit fogadhat el történetmondásnak. Bármelyik műfajt jellemezhetjük úgy mint kompetenciát, anyanyelvű olvasók eszményi tudását az illető műfajról.

A mítosz sajátos érzékelési és közlési mód, s mint ilyen, a rítussal és a művészettel együtt a nem diszkurzív, azaz lefordíthatatlan jelrendszerek közé sorolható. Ha felállítjuk a közösségi jellegű, állandó jellemzőket tartalmazó, denotatív, műfajközpontú, szóbeli, zárt és az egyéni, változó jellemzőkből összetevődő, konnotatív, műközpontú, írásbeli, nyitott jelrendszer ideáltípusát,

¹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1976. 55.

² Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1972. 336.

akkor a mítosz az előbbivel tart közelebbi rokonságot, de mégsem olyan közelit, mint a tudomány, hiszen a mitikus és a tudományos tudat közismerten különbözik egymástól. Sokkal nehezebb viszont már elhatárolni a mítoszt a rítustól. Amennyiben a rítus „a vallás nyelve”,³ pontosabban jelrendszere, talán akkor tévedünk legkevésbé, ha a rítus jelentőit cselekedetekkel, a mítosz jelentőit pedig nyelvi alkotóelemekkel azonosítjuk.

Mindez rendkívül elvontnak tűnhetik, de a mítosz konkrétabb meghatározására tett némely kísérletek gyors és könnyű cáfolhatósága óvatosságra int bármiféle elsiertett kiinduló föltevésnél szemben. Fél évszázada LÉVI-BRUHL még egész gondolatrendszerrel épített arra a tételre, hogy a mítosz a logikait megelőző gondolkodás terméke. LÉVI-STRAUSS munkássága után már úgy látható, a mítosz alapvető formaalkotó elvei közé tartozik, hogy egyazon logikai szerkezetet több saját jelrendszerű szinten alakít át. CASSIRER még úgy vélte, hogy „a mítosz valódi lényege nem a gondolat, hanem az érzés”,⁴ az ő szembeállításai viszont számunkra kevésbé használhatóak, mert az érzés fogalmát képtelenek vagyunk egyértelműsíteni a magunk számára. Az a benyomásunk, hogy e fogalmat LANGERnek sem sikerült tisztáznia, pedig ő életműve középpontjába állította. Talán megkockáztatható annak a föltevésére, hogy a mítosz jórészt öntudatlan termék, de egyelőre inkább csak annyit vél-nénk bizonyíthatónak, hogy alapvetően összegző s nem elemző természetű, s az átalakulást feltűnő rendezőelvi közé lehet sorolni. Megítélésünk szerint teljesen jogosulatlan az a párhuzam, amelyet LÉVI-STRAUSS oly gyakran vont a mítosz és a zene között. Csakis a zenei anyag saját törvényszerűségeinek a semmibevevélével magyarázhatók az afféle műkedvelő kinyilatkoztatások, mint például: Bach és Sztravinszkij a „kód”, Beethoven, sőt Ravel is az „üzenet”, Wagner és Debussy a „mítosz” zeneszerzője.⁵ Legfeljebb egyazon mítosz változatainak, a behelyettesítéseknek (megfeleléseknek), megfordításoknak és romlásoknak (elrajzolódásoknak) a legáltalánosabb törvényszerűségei hozhatók párhuzamba zenei jelenségekkel. Ha valóban létezik mítosznak, ellenmítosznak, a mítosz és az ellenmítosz megfordításának együttese,⁶ akkor ez valóban hasonlít a szeriális zenéből közismert rendezőelvhez, csak hogy a sorszerűség nem a mítosz és a zene kizárólagos formaalkotója,⁷ hanem igen elvont és több, sőt alighanem bármely jelrendszerben lehetséges módja az ismétlődésnek.

Alapföltevésünket így fogalmazhatjuk meg: a mítosz éppúgy egyetemesnek mondható jelrendszer, mint például a költészet, a zene vagy a látható művészetek. Ebben az értelemben igaz, hogy „nem létezik olyan jelenség a természetben és az emberi életben, amelyet ne lehetne mitikusan értelmezni, amely ne igényelne mitikus értelmezést”.⁸ Feltéve, hogy léteznek szabályozó és alkotó törvényszerűségek,⁹ a mítoszt ez utóbbiak jellemzik, hiszen nem eleve adott jelenségek osztályozását szolgálják, hanem jelentést teremtenek. LÉVI-STRAUSS maradandó érdemét abban láthatjuk, hogy megfogalmazta e szabá-

³ LANGER, Susanne K. 1971. 49.

⁴ CASSIRER, Ernst 1969. 81.

⁵ LÉVI-STRAUSS, Claude 1964. 38.

⁶ LÉVI-STRAUSS, Claude 1971. 581.

⁷ SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1974. 117.

⁸ CASSIRER, Ernst 1969. 73.

⁹ SEARLE, John R. 1974. 33.

lyok egyikét, amely szerint a mítosz alapegységei kéttagú szembeállítások alapján szerveződnek, a kétpólusos szerkezet pedig talán velünk született univerzália. A mítoszban a szembeállítás egyik tagja fölcserélhető vagy átalkítható. A szembeállítás megkülönböztető jegy alapján jön létre és magasabb szinten kiegyenlítődik, ahol azután új megkülönböztető jegy újabb szembeállításához vezet.

Ikonikus-e vagy szimbolikus a mítosz? E kérdésföltevés hamis, kizárólag szaknyelvi félreértéssel magyarázható. GOETHE és a romantikusok a szimbólumot az allegóriával állították szembe, szimbólumon burkolt vagy kimondatlan jelentésű, allegórián megmagyarázott vagy elfáradt, azaz a hagyományból ismert jelentésű metaforát értve. Ugvanezt a szembeállítást fogadta el ARANY János és LUKÁCS György, sőt CASSIRER, majd LANGER is, amidőn a mítoszt a szimbolikus formák közé sorolta. PEIRCE föltehetően nem ismerte ezt a német eredetű hagyományt. Mivel a romantikus örökségben a szimbólum a metafora egyik alosztálya, éppúgy a jel alkotórészeinek a hasonlóságát tételezi föl mint PEIRCE szaknyelvén az ikon, tehát a mítoszlól éppúgy állítható, hogy szimbolikus mint hogy ikonikus, attól függ, melyik szaknyelvi hagyományt választjuk.

Mivel a szimbolikusnak vagy ikonikusnak nevezhető jelleg a költészetre éppúgy vonatkozik mint a mítoszlra, a kettőt ebben a vonatkozásban nem lehet szembeállítani egymással. Sőt, az sem indokolható, hogy a mítoszt a költészettel szemben lefordíthatónak véljük.¹⁰ Maga LÉVI-STRAUSS elismerte, hogy BOAS szerint Asdiwal gestájában a Hatsenes/Hadsenas beszélő név, a „chance” szó megfelelője.¹¹ Ebből a szövegbe hozott mítosz összefüggésrendszerében alapvető jelentőségű mozzanatból arra következtethetünk, hogy LÉVI-STRAUSS-nak nem volt elégséges alapja a szűkebb értelemben vett nyelvi tényezők figyelmen kívül hagyására, azaz kifogásolható, hogy nem francia mítoszokat francia nyelvű kivonatok alapján elemzett. Semmiképpen nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy minden egyes mítosz egy közösséghez tartozó nyelvjáték, hiszen a mítoszok általában romlásra mennek át, ha új közösségbe kerülnek át.

Elképzelhető-e, hogy egy mítosz szavakkal elmondott s képi megnyilvánulása azonos jelentésű legyen? Mivel nem egymásba átfordítható jelrendszerekről van szó, aligha felelhetünk igennel. Pontosabban, FREGE megjelöléseit¹² bevezetve, az még elképzelhető, hogy a kettőnek megegyezik az utaltja, de az már nem, hogy ugyanaz legyen a jelentése.

Föltett kérdésünk bővebb megválaszolását alighanem a szövegelmélet további fejlődése teszi majd lehetővé. Eddig létrejött formájában ugyanis a szövegelmélet még csak kevésbé segíthet az elbeszélt mitikus történet vizsgálatában. Ennek az elméletnek a művelői akkor tévednek, amidőn hagyományos költészettani fogalmakat próbálnak elhelyezni saját fogalomrendszerükben. VAN DIJK például egyrészt kevesebbet tud a metaforáról mint a legjobb francia retorikusok (az enciklopedista DUMARSAIS vagy FONTANIER), másrészt nem tudja meggyőzően beilleszteni a metaforának általa értelmezett fogalmát

¹⁰ LÉVI-STRAUSS, Claude 1958. 232.

¹¹ LÉVI-STRAUSS, Claude 1973. 179.

¹² FREGE, Gottlob 1975.

az általa javasolt rendszerbe.¹³ Hasonlót mondhatunk PETŐFI S. Jánosnak a mítoszról írt tanulmányáról. A műfajt ő így jellemzi:

„A szöveg legáltalánosabb (és kizárólag formális) értelemben vett típusa.

A műfaj két formális meghatározója a következő: (a) próza vagy vers (b) monológ, vagy dialóg a szöveg formája?”¹⁴

Ez a meghatározás túlzottan tág, nem elégséges.

PETŐFI tanulmánya mindazonáltal rendkívül hasznos, amennyiben arra emlékezteti a néprajztudóst, hogy átfogó szövegelméleti igénnyel közeledjék tárgyához, közvetlenül a mítosza tett megjegyzései azonban kevésbé használhatók, mivel olyan álláspontot tükröznek, amely a régebbi irodalomelméletben gyakran előfordult, mindaddig, míg a romantikusok meglátásait összefüggő szemléletté fejlesztő XX. századi irányzatok (oroszc formalizmus, angolszász „új kritika”) meg nem cáfolták. PETŐFI azt írja, hogy „egy mítoszt leíró/alkotó szövegkorpusz szövegeinek elemzése különös figyelmet érdemel, mert (...) e szövegek formájának aspektusai értelmi-struktúrájuk aspektusaival összehasonlítva másodlagos jelentőségűek”.¹⁵ Lehetséges, PETŐFI már nincs otthon a magyar szaknyelvben — ezt nem tudom eldönteni, hiszen angol és német nyelvű munkáiban nem foglalkozott a mítoszzal. Az idézett mondatban a „forma” és az „értelmi-struktúra” nem egyértelműsíthető fogalom. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy amidőn egy mitikus történetnek szavakat használó elbeszélésével van dolgunk, többé nem lehet a nyelvi megformálás felszíni és az értelem mélyszerkezete között különbséget tenni. Tehát minden efféle nyelvi megnyilvánulást ugyanolyan mondattani szempontok alapján kell megvizsgálnom, mint egy szépirodalmi művet. A különbség a kétféle megnyilatkozás használatában van. Másként szólva, ugyanazt a közleményt nem fogalmazhatják meg különféleképpen egy adott közösség tagjai, mivel a másféle megfogalmazás egyúttal másféle közlemény.

Ez az, amiért nehezen kivihető egy mitikus történetnek szavakkal történő elbeszélését fordítás alapján elemezni. Helyénvaló annak a megjegyzése, hogy LÉVI-STRAUSS ma már elavultnak vehető nyelvészet hatására dolgozott.¹⁶ Munkáit azzal a tudattal kell olvasnunk, hogy ő még csak mondat-központú nyelvészetet ismert. A magunk részéről ebből arra következtetnénk, hogy a mítoszt sem lehet kivonatolni, nemcsak a költeményt. Ugyanazt a történetet nem lehet kétféleképpen elmondani.

2—3. Tér és idő, nézőpont és beszédhelyzet

A mítoszban az események időrendje másodlagos szerepű. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy míg a regényben az egymásután, a szintagmatikus viszony, az oksági összefüggés, a metonímia uralkodó, addig a mítoszban a felcserélhetőség, a rokonértelműség, a paradigmatis viszony, a hasonlóság, a metafora visz elsőleges szerepet. Ezzel magyarázható, hogy elvileg „a mítoszok befejezhetetlenek”.¹⁷ A regény fölépítését az egyszéri célvűség jellemzi, a mítoszt viszont többnyire a körkörösség, ami a szoláris rendszerrel hozható összefüggésbe. A mítoszt az általa betöltött szerep alapján példázat

¹³ DIJK, Teun A. van 1972. 240—272.

¹⁴ PETŐFI S. János 1978. 277.

¹⁵ PETŐFI S. János 1978. 292.

¹⁶ HOPPÁL Mihály 1978. 307.

¹⁷ LÉVI-STRAUSS, Claude 1964. 14.

jellegű történetnek nevezhetjük, s ezért két alkotóelemre: történetre és értelmezésre oszthatjuk. Az értelmezés olykor burkolt, azaz eseménysorba illeszkedik. Előfordul például, hogy egyes események megismétlése látja el az értelmezés föladatát. A példázatszerűség okozza, hogy a mítoszbeli történet egyszerre játszódik a régmúltban és az időtlenben, s így kettős időszerkezetű: egyrészt megfordíthatatlan, másrészt megfordítható. A mítosz összetett szerkezete kettős műnemre enged következtetni: a felszínibb szerkezetet képező eseménysor epikus jellegével a mélyebb szerkezetben elsődleges és másodlagos, kimondott és rejtett szembenállások integrálódó sora állítható szembe, s ez utóbbi lényegénél fogva értekező műnem jelenlétére utal. A mélyebb szerkezetet úgy kaphatjuk meg, ha egy oszlopba írjuk az egyazon megkülönböztető jegy alapján elképzelhető szembeállításokat. A felszínibb szerkezetről viszont akkor veszünk tudomást, ha történetként értelmezzük a mítoszt, tehát figyelmen kívül hagyjuk az egyes oszlopok függőleges irányú összetartozását és vízszintesen, balról jobbra haladunk.

Korábban azt állítottuk: a mítoszt alkotó alapegységek olyan viszonyok, amelyek között jelentésteremtő viszonyok alakulnak ki. A jelentés általában a szembeállítások feloldása nyomán jön létre. Ha a mítikus történet feloldással, azaz értéktelített állapot ábrázolásával zárul, akkor ellentmondásokkal előre haladó fejlődésnek tekinthetjük a szerkezetét, ha a végső szembeállítás kibékíthetetlennek bizonyul, s így a történet értékszegény állapotba torkollik, a felépítés visszafejlődésként értelmezhető. Bármelyik esetről is legyen szó, a mítosz szerkezetét kétféle minőség kölcsönhatásával magyarázhatjuk. A Kanada csendes-óceáni partvidékén élő tsimshian indiánok körében elterjedt, Asdiwalról szóló gestában a történet és a következmény, másként fogalmazva, a múlt és a jelen, a változó és az állapotszerű, a magyarázat és a fennálló kettőssége érvényesül. Ebből a mítoszból is kiviláglik, hogy a történés múltjával szemben kétféle jelent ismer, de a felismeréshez méginkább hozzásegít Dutthagamani királynak Ceylonból ismert mítosza.¹⁸ Ebben az esetben az események elbeszélése szólásokkal, közmondásokkal váltakozik. Az előbbiek történetté, az utóbbiak értelmezéssé szerveződnek. A kettő úgy áll szemben egymással, mint rész az egészsel, a mítoszban tehát egészen nyilvánvaló az értekező műnemek fogalomteremtő, osztályozó jellegét biztosító szinekdochés előrehaladás. Az értelmezés időtlen jelenéhez képest az elbeszélés idejét jelöli a másik jelen: a mítosz négy ízben is emlékeztet arra, hogy a történet nem egyéb, mint a fenálló állapot előzménye s igazolása. A mítosz tehát úgy is meghatározható, mint olyan elbeszélő történet, amelynek végén az elbeszélés üteme lelassul, majd végképp megáll.

LÉVI-STRAUSS egyik kiinduló föltevése szerint „a mítosz lényege nem a stílusban, az elbeszélés módjában vagy a mondatfűzésben van, hanem az elbeszélt történetben”.¹⁹ Ennek a tételnek a létjogosultságát kétségbe kell vonnunk, hiszen a történet, az eseménysor nem beszéd jellegű, a beszéd jelleg pedig a mítosz lényegéből ered. A *Mythologiques* négy kötetében található elemzések módszertanilag nem különböznek olyan vizsgálódásoktól, amelyek a *100 híres regény* „kivonatait” veszik alapul.

Korábban egy jelrendszeren belül lehetséges ismétlődésnek a következő típusait különböztettük meg: zárt, közkinccsszerű szokásrendszer, külső és belső

¹⁸ ROBINSON, Marguerite S. 1970.

¹⁹ LÉVI-STRAUSS, Claude 1958. 232.

idézés, szimmetria, arány, változat és ritmus.²⁰ Ebben a rendszerben úgy határozók meg a mítoszt, mint közkinccsé vált történetnek változat jellegű külső idézését, emlékeztetvén arra, hogy a szó eredeti jelentése hagyományos történet. Az efféle meghatározás azonban semmiképpen nem elégséges, hiszen megfogalmazásakor nem vettünk tudomást a pragmatikai kiterjedésről. Ez utóbbi pedig egészen nyilvánvaló, ha a mítoszt a költészettel állítjuk szembe. A költészet nem tételezi föl, hogy alkotója és eredeti közönsége meg legyen győződve a költői szöveg alanyainak fennálló voltáról, a mítosz viszont megköveteli az ilyen hitet. A mítosz értelmezése ezért okoz külön nehézséget: az eredeti és a későbbi közönség között minőségi az eltérés. Az utókor csak kevéssé férhet hozzá a mítosz pragmatikai és szemantikai vonatkozásaihoz. Ha elfogadjuk FREGÉnek már említett megjelöléseit, akkor azt mondhatjuk: a mítosz alapegységeinek a mítoszhoz tartozott kultúrában volt utaltja, azaz föltételezték róla, hogy fennállót jelöl, ma viszont már csak szövegtől függő jelentése van (például a Zeusz szónak).

Igaz, a mítosz túléli a hozzá tartozó kultúrát, de ebben a másodlagos életében már megváltozott használati kör s jelentés társul hozzá. Az írásos kultúrához tartozó szépirodalomban a szóbeli kultúrának a részét képező mítoszt nem közvetlenül, hanem közvetve és módosítva idézik, tőle idegen anyagra játsszák rá. Az ilyen rájátszások általában egy-egy szeletet ragadnak ki a mítosz körkörös szerkezetéből: a visszatekintő költői kozmogóniák például a *Genezist* (Blake: *Vala or The Four Zoas*), az előre tekintő próféciák az *Apokalipszist* (Petőfi: *Az ítélet*), a tragikus művek a ciklus lefelé (Vörösmarty: *Előszó*), a komikus értékszerkezetű szövegek a ciklus fölfelé tartó felét (Fielding: *Tom Jones*) idézik fel. A mítosz úgy is jellemezhető, mint bármiféle történetmondással együtt járó lehetőség. Elképzelhetetlen olyan történetmondás, mely tisztán megismételne egy mítoszt, de olyan történetmondásos mű sem létezik, amelyben ne lehetne kimutatni a mítosz hatásának meglétét, hiszen „mesélni sosem más, mint újra elmesélni, ami azt is jelenti, hogy *ellentmondani*”.²¹ Fölállítható két ideáltípus: az egyszer ténylegesen végbement eseményt megörökítő történetírás és a hagyományt pusztán megisméltő mítoszé. A valóban létező elbeszélő művek mind e két — csak elméletileg létező — végelet között helyezkednek el.

A mítosz történetileg is meghatározható: a legrégebbi történelmes műfaj. Mindig a rítus függvénye, azaz létrejövetele megelőzte a két történelmes műnemnek: a drámának és az epikának a különválását. Létezik tehát elbeszélő és megjelenített változata. Mivel a dráma szerkezete közelebb áll a rítuséhoz mint az epikáé, az elbeszélő mítosz mindig erősebben módosult a megjelenítetté. A nagyobb eltérést az okozza, hogy a mítosz egynemű jelrendszer, az epika viszont a történet és az elbeszélés kettősségét tételezi föl. Az epika történetében a szóbeli mítoszt az írásbeliségben a történetírás és a fikció kettőssége szorította ki. Pusztá, tehát fenntartás nélküli szembeállításuk csak a különválás idején lehetett jogosult. Thuküdidész még büszkén vallhatta, hogy történetírásából kiiktatta a mitikus elemeket, később azonban az efféle öntudat már nyilvánvaló naivságnak számít. „Noha az ellene intézett észelvű támadások hamisnak mondják s így történetileg érvénytelenítik a mítoszt, lélektani erejével szemben tehetetlenek.”²²

²⁰ SZEGEDI-MASZÁK Mihály 1974.

²¹ LÉVI-STRAUSS, Claude 1971. 576.

²² SHOLES, Robert—KELLOGG, Robert 1966. 220.

A mítosztól a fikcióhoz vezető fejlődés nyilvánvalóan igen hosszú időt vett igénybe. Két végpontjának összehasonlításából a mítosz néhány sajátosságát is megkaphatjuk. A formulák, azaz ismétlődő szövegek és a PROPP által adott meghatározás értelmében vett szerepkörök a mitikus, a leírás és a jellem a mítosz történetmondást jellemzik. A mítosztól való távolodás egyértelmű a megbízhatatlan elbeszélőnek, a történet, valamint a történet elmondója és befogadója közötti távlatnak a megjelenésével, végül a befogadás egyéniesülésével. Az irodalmi fejlődés sajátos jellegű folytán a korábbi jelenségek nem tűnnek el, sőt újra is termelődhetnek. Az őstípusok és a toposzok napjainkig továbbélnek a regényirodalomban, s így a mitikus hagyomány széttagozásának emlékét őrzik. Sőt, arra is akad példa, hogy újabb műfajokban föllevenedik a mítosznak egyik-másik tulajdonsága — példaként a bűnügyi történet formula- s feladatkörszerűségét említhetjük. A detektívregény szereplői éppúgy nem egyénített jellemek, éppúgy állandó szerepköröket látnak el, mint a mítoszok hősei. Elvileg ugyan fölállítható az elbeszélő műfajok történeti sora a mítosztól a mesén, az eposzon, a sagán, a legendán, a románcon, a menipposz szatírán, a históriás éneken, balladán, életrajzon, történetíráson, emlékiraton, apológián, naplón, vallomáson, pikareszken, detektívtörténeten át a regényig, de ez egyáltalán nem jelent állandó távolodást a mítosztól.

Alkalmazható-e a beszédműveletről szóló elmélet a mítosz műfaji jellemzésekor? Ismeretes, hogy AUSTIN először megállapító (constative) és végrehajtó (performative) nyelvi megnyilvánulások között tett különbséget. Ezt a kettőséget annak alapján tette föl, hogy léteznek nem beszédművelet jellegű nyelvi megnyilvánulások — ezeket nevezte megállapításoknak. Később azonban arra a gondolatra jutott, hogy e megkülönböztetés nem helyes, mivel csakis beszédművelet jellegű nyelvi megnyilatkozások léteznek. *How to Do Things with Words* című, halála után kiadott előadásában új megkülönböztetést vezetett be: illokuciós műveletről beszélt, amelyekkel perlokuciós művelet is elvégezhető. Magyarán: csak nyelvvel elvégezhető művelet végrehajtásakor olyan műveletet is elvégzek, amely nyelv nélkül is végrehajtható lenne. „— Megpofozlak” — mondom valakinek. É mondat kiejtése helyett meg is pofozhatnám az illetőt.

LÉVI-STRAUSS szerint „a mítoszok célja (...) eltörölt múlt földézése és rácsként a jelen kiterjedésére való alkalmazása, olyan értelem megfejtése érdekében, amelyben egybeesik az ember valóságának két szemlélete: a történeti és a szerkezeti”.²³ Költészettani nyelven szólva, a mítoszból két műnem keveredik, amelyeket két beszédműveletnek lehet megfeleltetni. Példaként a korábban már szóba hozott ceyloni mítoszból idézünk egy rövid részt. Marguerite S. ROBINSON negyvenhárom egységre bontotta az általa lejegyzett történetet. Íme a második egység fordítása:

„King Kalani Tissa of the Middle Kingdom had only one daughter, whose name was Viharamahadevi (meaning „Great Goddess of the Buddhist Temple”). The king had a younger brother whose handwriting was very similar to the handwriting of a certain priest. He became very angry and had the priest boiled in oil. Those who do evil get *pao* (sin). Those who do good get *pín* (merit). The king got *pao*. A great flood covered Maya, and King Kalani Tissa was forced to send his daughter to sea in a golden boat.

²³ LÉVI-STRAUSS, Claude 1973. 11.

She drifted ashore in the Southern Kingdom of Rohana. King Kavan Tissa heard about this and came to the seashore. Viharamahadevi was very beautiful and therefore the king married her.”²⁴

Miféle következtetéseket vonhatunk le az idézett példából?

Először is emlékeztetnénk arra, hogy föltevésünk szerint elbeszélt történetet csakis az illető nyelv figyelembevételével lehet elemezni. Példánk lejegyzője jól ismerte a nyelvet, az elbeszélt történet egyes szavaira mégsem talált megfelelőt az angolban, tehát anyanyelvén.

SEARLE, a beszédműveletekről szóló elmélet továbbfejlesztője, önálló beszédműveletnek nevezi a történetmondást. Az idézet eleje és vége ennek a beszédműveletnek a megnyilvánulása. A szöveg közepén azonban két mondat állítás. Ez a beszédművelet az öt: drámai, epikai, lírai, leíró és értekező műnem közül e legutóbbit jellemzi. Az idézett mitikus történetben mindvégig történetmondás és állítás váltja egymást. Hasonló kettősség igen sok elbeszélt mitikus történetben megfigyelhető. A történet és az elbeszélés mindegyik esetben úgy viszonyul egymáshoz mint eset és szabály. Mivel a későbbi elbeszélő szövegek közül a példázatban keveredik a történetet létrehozó okozatiság, azaz metonimikus összefüggés a szinkdochével, megkockáztatható a föltevés: valamiféle leszarmazási rokonság állhat fönn mítosz és példázat között. Az is ezt látszik igazolni, hogy a példázatos hajlamú írók, a próféciákat készítő Blake-től *A kiválasztott szerzőjéig*, előszeretettel elevenítettek föl mitikus szerkezeteket.

Mit is mondhatunk e szerkezetekről igen röviden? A költészettn háromféle: kozmikus, történeti és lélektani időt ismer. Az első végtelen s körkörös, a második célképzetes, a harmadik a másik kettőnek a fölfüggesztése, s ennyiben az állóképszerűséggel határos. Amidőn például Joyce a *Finnegans Wake*-ban mitikus szerkezethez nyúlt vissza, voltaképpen nem tett mást, mint háttérbe szorította a XIX. századi realista regény okozatiságát érvényre juttató történetmondását és a tudatregény állóképszerűségét, s a kozmikus időt helyezte előtérbe, melynek közegében az események ismétlődnek, új helyzetek korábbiaknak hasonmásai.

4. Világkép

Megpróbáltuk röviden összefoglalni azokat a kérdéseket, amelyeket az irodalomtörténész föltehet magának a mítoszlól. Előbb a szintaxissal foglalkoztunk, majd pragmatikai kérdésekre tértünk át. Tovább haladva, szemantikai összefüggéseket kellene megvizsgálunk, de ezt a feladatot nem végezhettük el. A mítosz világképéről ugyanis irodalmár már szinte semmit nem tudhat, földéítésében csak néprajztudós lehet illetékes. A szövegelmélet is alighanem ennek a célnak eléréséhez adhat a legkevesebb segítséget. PETŐFI azt írja:

²⁴ ROBINSON, Marguerite S. 1970. 300. — „A Középső Királyság királyának, Kalani Tissa-nak csak egy lánya volt, akit Viharamahadevi-nek (ami annyit jelent: „a buddhista templom nagy istennője”) hívtak. A királynak volt egy öccse, akinek a kézírása nagyon hasonlított egy bizonyos pap kézírásához. [A király] nagyon megharagudott és a papot olajban megfőzette. Aki rosszat tesz, az *pao*-t (bünt) szerez. Aki jót tesz, *pin*-t (érdemet) szerez. A király *pao*-t szerzett. Maya-t nagy árvíz borította el, és arra kényszerítette Kalani Tissa királyt, hogy lányát egy arany csónakban a tengerre küldje. [A királylány] Rohana Déli Királyságában sodródott partra. Kavan Tissa király ennek hírére vette és a tengerpartra ment. Viharamahadevi nagyon szép volt és ezért a király feleségül vette.

„Valószínűnek látszik, hogy egyetlen alkotó által létrehozott szövegek kevésbé komplexek, mint a több alkotó által létrehozottak”.²⁵ Kétkedve vesszük e föltevést. Bármennyire is összetett legyen az idézett ceyloni mítosz, ebben a vonatkozásban aligha éri utol a *Finnegans Wake*-et. Már-már kísértést érzünk arra, hogy majdnem ellenkező föltevéssel éljünk: minél nagyobb szabadsággal jut érvényre az egyéni alkotó szándék, annál távolabb kerülünk a mítosztól, s ez talán annyit is jelent, hogy egyre messzibbnek tetszik az elfogadás, a beleegyezés világképe, mely inkább ismer egyöntetű véleményt, mint ellenzékét vagy kisebbséget.

A mítosz nagy hatású irodalmár vizsgálója, Northrop FRYE, lényegében Arisztotelész szellemében az irodalomnak öt rétegét különböztette meg. Mítosznak olyan elbeszélést történetet nevezett, amelyben a hős minőségileg a befogadó fölött áll; a mese és a románc világát annak alapján jelölte ki, hogy hőseik mennyiségileg a befogadó és a saját környezetük fölött állnak; magas mimésziszként értelmezte az olyan szereplők tartományát, akik mennyiségileg magasabbrendűek az olvasónál, de saját környezetük szintjén élnek; alacsony mimészisről beszélt olyan művek esetében, amelyek szereplői saját környezetükkel és az olvasóval egy szinten fejtik tevékenységüket; végül ironikusnak mondta az olyan szövegeket, amelyekben az emberi lények az olvasónál alacsonyabbrendűek.²⁶

Az efféle általános értékvonatkozásoktól eltekintve csak jelzésekre szorítkozhatunk a mítosz világképének a jellemzése helyett. Amennyiben a mítosz már ismeri a történet és elbeszélés kettősségét, akkor ebből arra lehet következtetni, hogy én és nem-én különbözősége már a mítoszban megjelenik. Igaz, még nem jut kitüntetett szerephez, ami nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a mitikus világban még kultúra és természet kevésbé válik el egymástól. A mítosz szereplőibe mint objektív létezőkbe vetett hit maga után vonja, hogy a mítosznak elsődleges feladata, hogy a fennállót természetfölötti szereplőkről (is) szóló, régi történettel igazolja. Még annak állítását is megkockáztathatjuk, hogy a mítosz világképében döntő szerepet visz a halálfélelem leküzdése. Az efféle föltevéseken túl azonban már csak néprajztudós merészkedhet a mítosz értékszerkezetének a földerítésében. A szépirodalmi és mitikus szövegek között ugyanis áthághatatlan a szakadék az értelmezés szempontjából. A szépirodalmi szöveg lényegéhez hozzátartozik az átértelmezhetőség; a mítosznak viszont csak egyféle jelentése képzelhető el: az eredeti jelentés.

IRODALOM

- CASSIRER, Ernst
1969 *An Essay on Man. An Introduction to a Philosophy of Human Culture.*
New Haven
- DIJK, Teun A. van
1972 *Some Aspects of Text Grammars. A Study in Theoretical Linguistics and Poetics.* The Hague—Paris
- FREGE, Gottlob
1975 *Az értelem és a jelentés vizsgálata.* In: HORÁNYI Özséb—SZÉPE György
(szerk.): *A jel tudománya.* Budapest

²⁵ PETŐFI S. János 1978. 284.

²⁶ FRYE, Northrop 1966. 33—34.

- FRYE, Northrop
1966 *Anatomy of Criticism. Four Essays* (1957.) New York
- HOPPÁL Mihály
1978 *Mítosz: kép és szöveg*. In: HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton (szerk.): *Mítosz és történelem*. (Előmunkálatok a magyarság néprajzához 3.) Budapest. 301—337.
- LANGER, Susanne K.
1971 *Philosophy in a New Key. A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art* (1942). Cambridge, Mass.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
1958 *Anthropologie structurale*. Paris
1964 *Mythologiques I. Le cru et le cuit*. Paris
1971 *Mythologiques IV. L'homme nu*. Paris
1973 *Anthropologie structurale deux*. Paris
- PETŐFI S. János
1978 *Szövegelemzés — szövegelemélet*. In: HOPPÁL Mihály—ISTVÁNOVITS Márton (szerk.): *Mítosz és történelem*. Budapest. 275—296.
- ROBINSON, Marguerite S.
1970 „*The House of the Mighty Hero*” or „*The House of Enough Paddy*”? *Some Implications of a Sinhalese Myth*. In: Michael LANE (ed.): *Structuralism. A Reader*. London. 293—329.
- SCHOLES, Robert—KELLOGG, Robert
1966 *The Nature of Narrative*. New York.
- SEARLE, John R.
1974 *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language* (1969). Cambridge
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály
1972 *Az állényegített dal*. In: NÉMETH G. Béla (szerk.): *Az el nem ért bizonyosság*. Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Budapest. 291—358.
1974 *A művészi ismétlődés néhány alaptípusa*. *Literatura* 1974/2. 114—125.
1976 *Idő és tér Kemény Zsigmond regényeiben*. *Literatura* 1976/2. 53—79.

Mihály Szegedy-Maszák

MYTH AND NARRATIVE

(Abstract)

Our intent has been to examine the relationship of myth to narrative from the point of view of the literary theoretician and on four levels.

1. In the course of our paper we try to point out that on the level of tropes and figures myth can be regarded as a sign system as universal in its right as poetry, music, or the visual arts. It seems proper to talk of constitutive rules in connection with myth, and this is a good ground for suspecting that each myth is a language game belonging to one and only one community. If this is so, one must take basic issue with LÉVI-STRAUSS' insistence that myth is translatable. The fact that in his analyses he has disregarded the original language of myths casts doubt on his conclusions.

2. As to the temporal and spatial structure of myth, here we must point out an important difference between the circularity of myth and the teleological character of other kinds of narrative. Implicit in our analysis is the premise that myth is of mixed genre. The events of the surface level are underlain by the binary oppositions analysed by LÉVI-STRAUSS. These latter are of *pars pro toto*, i. e. discursive, logical character.

3. At this juncture, it is possible to give a hypothetical definition: myth is a modified quotation of a conventional story. This definition, however, is not satisfactory, for it excludes the pragmatic dimension. Still, we must admit that the pragmatics and semantics of myth are hardly available in modern civilization. To put it simply, any myth has reference only within the culture of the language game inherent in it. The word „Zeus” has no reference, only sense for a 20th-century Western mind. Undoubtedly, certain elements of myth survive in literary art, but always without their original function. Suppose that we distinguish between two kinds of narrative: the relating of unique events which have really taken place and the mere rendering of tradition, the former

could be called history and the latter myth. Provided myth is the oldest form of fictional genres, it can be regarded as a starting point for the evolution of dramatic and epic genres. Since myth is always dependent on rite, and drama is closer in structure to rite than narrative, we place narrative genres between the ideals of pure history and fiction.

4. The foregoing appears to justify the view that *the semantics of myth* is not within the competence of the literary scholar. Admittedly, we can accept Northrop FAYE's statement that the hero of myth is „superior in *kind* both to other men and to the environment of other men”, and we can assert that in myth story and plot, the self and the not-self, culture and nature are hardly distinguished. The function of myth is to justify the existing state of affairs with an old story partly or entirely about supernatural characters. Beyond such generalizations, the literary scholar cannot say much about the *Weltbild* of myth, for on this fourth level myth and poetry part company: the meaning of the literary work is a synthesis of its original reference and later sense, whereas myth can have only an original reference and sense. To put it bluntly, the meaning of a novel is to be constructed, that of a myth to be reconstructed. The former is the task of an interpreter, the latter of an anthropologist.

TANULMÁNYOK

Kiss Ákos

Egy nemesi közbirtokosság kúriaépítkezései

A Tinnye – Úny – jászfalusi közbirtokosság

Buda környékén a Budai hegyek, a Pilis és a Gerecse nyúlványai közé eső táj magyar népességüként maradt falvait, Tinnyét, Únyt, továbbá a török idők óta puszta Jászfalut a XVII. század végén a kiemelkedő végvári katonai vezetőket adott Miskey család szerezte meg. A hamarosan számos ágra bomló nemzetség itt a XVIII. század elejétől közbirtokcsi szervezet formájában gazdálkodott.¹ Ezt a szervezeti módot a Miskeyek nyugat-dunántúli jószágaikon, így Koroncón már a XVII. században is ismerték. A földesúri haszonvételeit Buda környékén is kollektíven kezelő *Compossessoratus Miskeyensis*ben leányági révén folyamatosan közel félszáz családi ág — jórészt a köznemesség országosan ismert neveiből — fordult meg. A *Familia Miskeyensis* szervezete átmenetileg vagy tartósabban olyan — esetleg főnemesi ágakkal is bíró — nemzetségeket is magába foglalt, aminők az (egyházpakai) Andrássyak, a Posgavak, Friebeiszek, Nedeczkyek, Csefalvayak, Setétheek, Gajzlerek, szentgyörgyi Horváthok (utóbb gr. Hugonnayak), baráti Huszárok, Wattayak, Simonchichok. A Tinnye – únyi Miskey közbirtokosságot a XIX. században ha nem is a legnagyobb birtokú, de az ország legnagyobb létszámú ilyen szervezetének tartották. A Miskey jószágok Tinnye, Úny és Jászfalu három határában 7000 kataszteri holdat tettek ki; a szervezet egyes ágainak azonban más dunántúli vármegyékben is voltak javai. Ezeken ott ugyancsak közbirtokosságok keletkeztek; a görbői Tolna megyében; még korábban az említett Győr megyei koronói, sőt valamelyest Fejér megyében is.

A Tinnye – únyi Miskey közbirtokosság a reformkorban jutott különös jelentőségre. Tagjai között találjuk ekkor Somogyi Antalt, a vándorpatriótát, Simonchich János Pest megyei másodalispánt, Fáy András küzdőtársát, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, majd a Magyar Nemzeti Színház alapító igazgatóját, Sántha Istvánt, az országos híru gazdát, Landherr Andrást, Pollack Mihály építész-társát, prudniki Hantken Miksát, a Földtani Intézet alapítóját, a Vásárhelyieket, Szokoly Viktor író-t, több folyóirat szerkesztőjét, de Andrassy Józsefet is, a reformországgyűlések konzervatív ellenzékének egy időben vezérét, Deák Ferenc politikai ellenfelét, Metternich bizalmasát. És kivételes jelentőségű tagja a közbirtokosságnak Kossuth Lajos, aki Tinnyén és Únyon vett kisebb jószágot kúriával, hogy a reformkori mozgalmak élén járó Pest vármegyében, így Pest megye követeként a pozsonyi alsó táblán is politikai jogokat gyakorolhasson, amivel maga is a *Familia Miskeyana* nem vérszerinti tagjává

¹ A közbirtokosság történetéből jelentős részeket közzéadhattunk: Kiss Ákos 1971, 1973, 1977a, 1977b.

vált. Tinnye, Úny és Jászfalu így közel négy évig (1842–1846) a családotól itt élt Kossuth Lajos közvetlen emberi környezetévé lett; falvaink ekként az 1840-es években az országos érdeklődés középpontjába kerültek.

A közbirtokossági nemesi gazdálkodás formái a XVII. században alakultak ki az ún. királyi kisebb haszonvételek — a földesúri korcsmáltatás, fogadók tartása, borértékesítés, serfőzés etc., mészárszék, malmok, a vizek hasznosítása a halásztól a nádlásig — és számos egyéb kisebb jogosultság közös gazdálkodás útján való eredményesebb hasznosítására. Kialakulhatott azonban az erdők — makkoltatással —, legelők, de akár a szőlők, szántók közös kezelése is. A Tinnye—únyi Miskey közbirtokosság ilyenforma szervezetéről első ízben 1718-ból van adatunk. A családnak Koroncón már a XVII. században fennállott közbirtokosi szervezetéről tudjuk, hogy az ott a szántóföldekre is kiterjedő, teljesen kollektív gazdálkodást űzött; a Buda környéki compossessorátus sohasem vette fel ezt a teljesebb közösségi formát. A közbirtokosságoknak mindezen tevékenységükhöz igazgatási és anyagi szervezetségre is szükségük volt. A közbirtokosság élén a választott igazgató (director) állott, akit teendőiben jegyző, iratkezelő (levéltárosnak is említik), ezek a közbirtokosok közül, továbbá ispán, csőszök is segítettek. A közös haszonvételek közös épületeket is feltételeztek; a közbirtokosságoknál mindenfelé megépültek az uralási korcsmák, csárdák, beszálló fogadók, mészárszék, malmok, pálinka- és serfőzők, gazdatiszti lakok; lakásokat építettek, a mindezeket bérlők (arendátorok) és a bolts zsidók részére is. Az ügyeket közbirtokossági gyűléseken beszélték meg, azokon a tagok közül bárki megjelenhetett. A fennmaradt adatok szerint a jussaikat vitató, sokbeszédű özvegy nemesasszonyok a gyakori, elhúzódo vitáknak főforrásai voltak. A közbirtokosság a kegyúri jogokat is közösen gyakorolta; esetleg kápolnákat, templomot, iskolát építtetett, azokat felszereléssel is ellátta; a tanítók, jegyzők illetményeit kiegészítette. Viszonylag igen korán igyekeztek falvaikban orvost is tartani; felügyeltek a sebészborbélyok, bábaasszonyok tevékenységére.

A közbirtokosságok mind szervezettebb formában érték meg 1848-at; a XIX. századból már nem csupán iratanyaguk, de üléseik rendszeresen vezetett jegyzőkönyvei is fennmaradtak. A közteherviselés törvénybeiktatása a földesúri regáléjogokat még nem szüntette meg, így a közbirtokosságok a hűbéri terhek eltörlését követően is több helyütt fennmaradtak, gyakorta legelő, erdőterületeik kollektív hasznosítására. 1848-at követően már nem nemes tagjai is lehettek, pusztá birtokvásárlás jogán. A liberalizálódó idők elkövetkeztével Wekerle Sándornak, az első polgári származású miniszternek, a feudális eredetű továbbélő kiváltságok erős ellenesének pénzügyi politikája végezett e földesúri maradékjogok jelentékenyebbjeivel, a regálékkal. Az 1888 : XXXVI. t. c. pénzbeli megváltás útján szüntette meg e maradék kiváltságok leglényegesebbjét, a korcsmáltatást; nyomán a Tinnye—Úny—jászfalusi közbirtokosság 1897-ben számolt fel.

A közbirtokosi beltelkek, kúriák kialakulása

A részben kollektíve gazdálkodó családszervezet a napóleoni háborúk idejétől kezdte kuriális otthonai gyors egymásutánban történő felépítését, főként Tinnyén; jóval kisebb mértékben Únyon. A két faluban a XIX. század első felében, közepe táján mintegy harmadszáz köznemesi kúriát emeltek,

amelyek eredeti alakjukból javarészt ugyan kiforgatva napjainkra is fennmaradtak.

A Miskey közbirtokosság legkorábbi építkezései mindamelllett távolabbi birtokukról, az 1631-ben tulajdonukba került Tolna megyei Görbőről ismeretesek. A Miskey fiágak mellett itt élt Nedeczky, Divéky, Friebeisz, Huszár, Jeszszenszky, Csefalvay és más családok közös haszonvételeik jövedelmezőségét emelendő, a XVIII. század folyamán itt már vendégfogadót, serfőzőházat, tégláégető kemencét, falusi boltot építettek. Ezek 1760-ban már régebbről fennállottak és összértékük ekkor 3702 forint volt.² Ekkoriból való az általuk emelt templom és a Szöllőhegyen a Nep. Szt. János kápolna is;³ a közbirtokosság itteni építményei közül legjelentősebb a század legvégén keletkezett Csefalvay kúria. A Tinnye—únyi birtokszerző Miskey István, Fejér megyei alispán, a török felszabadító háborúk idős korában végül is labancként elpusztult hősének unokáját, Posgay Terézt, Csefalvay Ferenc görbői közbirtokos vette nőül. A Csefalvayak emelték a század utolsó éveiben azt a kúriát, amely majd Csefalvay Ferenc juristájának, Vörösmarty Mihálynak is évekre otthona, ekként a Zalán futásának és más műveinek is keletkezési helye lett. Az utóbb a Döry család birtokába került, kerekítetten csapott sarkú épület a kései barokk kúria-építézet legegyszerűbb formáit mutatja.⁴

Tinnyén, Únyon a közbirtokosságnak e korai időszakából épületelemke nem maradt fenn. Regálé jogait hasznosító bevételi forrásként azonban a közbirtokosság a pusztta Jászfalun már 1730 előtt beszálló fogadót építtetett majorsági birtokai középpontjában, a bécsi postaút mentén. A XVIII. század folyamán is több ízben átépített épületnek szép kosáríves kőkeretes kapuzata volt.⁵ Ugyancsak korán megépült itt regálé hasznosításként az akkor még erdőövezte Garancsi tó melletti csárda is a Piliscsabára vívó út mentén. Ezt a XVIII. században már állott csárdaépületet többször javították, így 1806-ban.⁶ Megfigyelhető tehát, hogy a regálé jogokat jövedelmezőbbé tevő csárdák, fogadók, az egyéb közbirtokosi hasznót hajtó közös épületek Tinnyén, Únyon, akárcsak Görbőn jóval megelőzték a kúriák felhúzását.

A XVIII. században a falun élő birtokos nemes igényei még nem kívánták meg a kor építéstílusainak megfelelő jellegzetes, reprezentatív kuriális otthonokat. A barokk, rokokó, copf stílusirányzatok egyházi, főúri vagy középi-tészetének köznemesi kúria-párhuzamait tájainkon ugyancsak elvéve találjuk meg; a kevés előforduló ilyen emlék is országosan megfigyelhetően jobbára már a klasszicizáló kései barokk, a copf időszakából való. A XVIII. század külföldi utazói még ismételten megállapíthatták, hogy Magyarországon, szemben a főnemesi kastélyokkal, a köznemesség otthonai teljesen egyszerűek, a kényelem, a csín teljes híján valók.⁷ Hogy az alföldi, így a nyírségi nemesség még a reformkor évtizedeiben, a kúriaépítézet e fő időszakában is minő egyszerűségben lakott, arra a hazai életet itt hat éven át figyelő G. DE LA TOUR

² Székesfehérvári Állami Levéltár. Jankovich családi lt., a Miskey családra vonatkozó iratok, II. cs. 339. sz.; KISS Ákos 1977b.

³ STIPPEK József 1954; GENTHON István 1959. 271.

⁴ GENTHON István 1959. 270. Az ottani leírással szemben valójában nyolcablakos.

⁵ A jászfalusi fogadót a műemlékvédelmi szabályok semmibevételével pusztították el 1950 táján a helybeliek.

⁶ Pestmegyei Levéltár (a továbbiakban PMLT), a Miskey közbirtokosság iratai 1806. A Garancsi csárda a II. világháború hadieseményei során pusztult el.

⁷ DE FELLER, F. X. 1822.

francia író különös értékű tanú; ő a vármegyei vezető birtokos nemesség életformáját ismertetve hangsúlyozta annak egyszerűségét, a fényűzés minden hiányát.⁸ Tinnyén—Únyon a kúriaemelések időszakát megelőzően a közbirtokosság életformájának a XVIII. század folyamán végbement változásán mérhetjük le az igények átalakulását. A század elején, így a Miskey nemzetség 1713. és 1716. évi örökségi osztozkodáskor a hagyaték javarészt még drága mivű — részben török, orientális eredetű — fegyverekből, értékes lószerszámokból állott, az időszak végén viszont asztali ezüstnemű, könyvtárak és hasonlóan emelkedő szintű lakáskultúrához kapcsolódó tárgyegyüttesek kerültek megosztásra. Mindez jelzi az új életforma átalakulásokat, amelyek végül a tágasabb, formásabb kúriaépületek emeléséhez vezettek.

Korábban „residentialis curiák”-ként a Miskey közbirtokosság Buda környéki birtokain is egyszerű vályogépületek szolgáltak. Forrásaink a XVIII. század folyamán is több ízben említenek ugyan közbirtokosi építkezéseket; e rezidenciák azonban dísztelen, amellett nem is tartós épületek voltak, gyakrabban zsúpp, nád, ritkábban zsimdelytetővel. A Tinnyéről Hyross György földmérő (geometra) által 1782-ben készített mértékhelyes vázrajz az „Urak során”, a mai Bajcsy-Zsilinszky úton nyolc olyan épületet is feltüntet, amelyek közbirtokosi lakok voltak. Korabinszky 1786-ban említi a tinnyei birtokosok közül a baráti Huszár és a Posgay családok „kastélyait”, „alle hier ihre Kastele haben”; azonban tudjuk, hogy ezek még egyszerű vályogépületek voltak.⁹ Közbirtokosi kúriaépítkezésre vonatkozó egyik legkorábbi adatunk szerint baráti Huszár Márton 1764-ben otthona építésekor itt jobbágyaival 18 000 vályogot vettett. Sajnálatos módon azonban ezekről az egyszerű kezdeti épületekről közelebbi hírünk nincs, maradványaik sem maradtak fenn.

Adatok szólnak Tinnyén, Únyon a XVIII. századi közbirtokosi beltelkek beosztásairól is. E kiterjedtebb, 2—3000 □-et is elérő belsőségek udvarokból, mögöttük kertekből, ólaktól, teletető aklokból, hátrább szérűskertekből állottak. A kertrészek között külön említik a gyümölcsösöket, azok között is megkülönböztetve a szilvásokat, a tőkös, káposztás kerteket. Az épületek szabálytalanul, a korábbi építkezésekre tekintet nélkül állottak az ugyancsak kiszélesedő, teres füves utak mentén. Ezek a kúriák előtti szemmel tartható térségeken vermelték el a gabonát; a gyepes területeken lebéklyózva legelésztek lovaik. A beltelkeket a XVIII. század folyamán többnyire csak árkok, tüskesövények választották el.

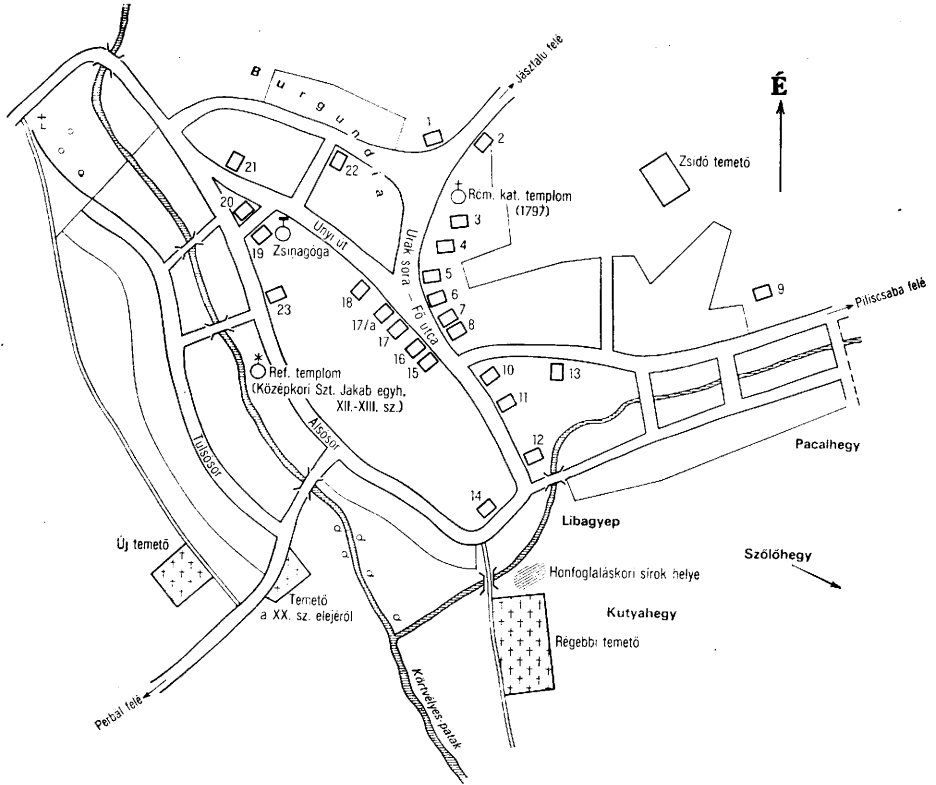
A jobbágytelkek jó része, közöttük a telekfelaprózások révén mind gyakoribb zsellérportákkal az Urak Sorától nyugatra, a Körtvélyes patak mentén, változatlanul az eredeti középkori település helyén voltak. Itt állott a XII—XIII. századtól a Szt. Jakab egyház, a XVI. századtól a reformátusok temploma is. Csupán a XVIII. század második felében kezdődött az a szokás, hogy egyes nagyobb belsőséggel bíró földesurak kiterjedt kuriális telkeiken ún. udvartelki zselléreket telepítettek le személyes szolgáltatások ellenében. Ezek apró, néhány négyszögöles telkeskéiken emelhették vert falú házikóikat; egy-egy ilyenben esetleg több család is együtt lakott. Ezek a keletre eső felső falurészek kapták a Burgundia, Izbég elnevezéseket. Legfelül egy löszdomb — a Pacalhegy — levágott meredekjébe barlanglakásokat is vájtak az udvartelkiek. Az Izbég mindvégig jellegzetes zsellér-proletár része maradt Tinnyé-

⁸ DE LA TOUR, G. 1860.

⁹ KORABINSKY I. Mihály 1787. 764.

nek; híre a Dunazugban általánossá vált.¹⁰ Únyon a néhány közbirtokosi beltelek a falu közepén, a patak kanyargását követő út mentén elszórtabban, inkább az adózók telkeitől közrefogva alakult ki.

Tinnyén és Únyon a napóleoni háborúk idejétől hirtelen tűntek fel a XVIII. századiaknál messze tágasabb, amellet a parasztházaktól már eltérő szerkezetű, a kor stílusjegyeit is szembetűnően mutató közbirtokosi kúriák. Ennek az átmenet nélkül fellépő jelenségnek háttérében többféle ok húzódnak

1. kép. Tinnye térképe a nemesi kúriák feltűntetésével. A középkori falu a Körtvélyes patak két oldalán feküdt egy-egy teleksorral. A falutól délre elhelyezkedő régi temető északi szomszédságában honfoglaláskori sírokat találtak. — A sorszámmal jelölt kúriák a következők (a szövegben ugyanezekre a sorszámsokra hivatkozunk): 1. tiborezszeghi Horváth Imre, 2. Miskey Sándor, 3. Simonchich László, utóbb Vásárhelyi, 4. Csefalvay, utóbb Szokoly Viktor, 5. Oeskey József, előbb Miskey, 6. baráti Huszár, 7. lefkóczy Horváth Zsigmond, utóbb Alt Herman, 8. lefkóczy Horváth Béla, utóbb Alt Ignác, 9. Miskey Imre, 10. B. Szabó Sándor, utóbb lefkóczy Horváth Sándor, 11. setétkuthi Setéth Károly, 12. Vásárhelyi Sámuel, 13. Kossuth Lajos, 14. Galovich-Vásárhelyi, 15. Ismeretlen, 16. Gaál László, 17. tiborezszeghi Horváth, 17/a. Hoblik Adolf vendégháza, ma tanácsháza, 18. Hoblik Adolf, 19. Miskeyné, Fekete Zsófia, 20. B. Kiss Domokos, 21. nánási Kovács Sámuel, utóbb Alt Gyula, 22. Koltay István, 23. tiborezszeghi Horváth Kálmán — Az Izbég nevű falurész a Piliscsaba felé vezető út mellett található. A Perbál felé vezető úttól délre fekvő temető helyes megnevezése: Temető a XIX. sz. elejétől.

¹⁰ Helyi emlékezet szerint a hírhedt Thaisz Elek főkapitánysága idején főváros zsebmetsző iskola is működött itt, a közbiztonság tekintete elől kihelyezve.

meg. Az anyagi tényező a háborús XIX. század eleji időszak kedvező terményértékesítési körülményeiben volna található. Ehhez járulhatna a hadjáratok során bővült közbirtokosi világlátottság, messzi tájakon, külföldön észlelt, onnan hallott példák átvétele. A közbirtokosság tagjainak jórésze részt vett a két vármegye, Pest és Esztergom közéletében, a hozzájuk szüntelenül kiszálló tisztségviselők fogadása, a vendéglátások is mind elősegíthették a reprezentációs igények növekedését és a hirtelen támadt építőkedvet. Most már nemcsak az öltözködéssel, a fogatokkal, a cselédséggel, traktákkal, de tágasabb, formásabb otthonok létrehozásával is ki akarták fejezni a más tekintetből ugyanakkor viszont már valamelyest megkérdőjelezett társadalmi (rendi) helyzetüket. A napóleoni háborús időkkel járó újabb világlátottság következményeként a szomszédos osztrák társadalom életformája is közelebről megfigyelhető lett; annak vonzónak tűnő vonásai többféleképpen is követésre találtak. Most váltak „társadalmibbá” a megelőző időszak patriarchális-családias, bensőséges jellegű képest a társas összejövetelek. Ugyanakkor azonban a közbirtokosi birtoktestek távolról sem gyarapodtak; a majorsági birtokhányadok meg nem egy családnál éppen a XIX. század elején a száz kataszteri holdat megközelítve szállottak mind alább. Az alsó birtokhatárok egyik példaként említjük az időszakunkban háromszobás kúriát építő Ocskay Józsefet — neje Miskey Ernesztin —, akinek majorsági birtoka 1830 táján már az 50 holdat sem érte el. (Ezeknél a birtoknagyságoknál azonban tekintetbe kell vennünk, hogy a Tinnye—únyi közbirtokosoknak más megyékben is gyakorta volt még birtokuk.) Így a kúriaépítés divatját leginkább a társadalmilag kötelező reprezentáció vágyából, esetleg alig elkerülhető kényszeréből érthetjük meg. Sem a napóleoni háborúk, sem a nyomukban járó szentszövetségi reakció évtizedei magukban véve nem szolgáltak olyan körülményekkel, amelyekből ez az új építési igény közvetlenül magyarázható lenne. Nem hozható egyértelmű összefüggésbe e folyamat a reformkorral sem; a kúriaemlések divatja mint országosan, itt is már a XIX. század elején elkezdődött.

Az említett újszerű formás köznemesi lakok közül a legkorábbiak a napóleoni háborúk idejére tehetőek. Idősebb tiboreczszeghi Horváth Imre, Esztergom vármegye főjegyzője, az épületen elhelyezett márványtábla szerint 1808 — 1809-ben a katolikus templommal szemben építette fel már a tágasabb, reprezentatívabb közbirtokosi otthon újabb típusát mutató, terjedelmes kúriáját. (Az 1. kép térképvázlatán száma: 1.) Családi hagyomány keltezi erre az időszakra, 1808 tájára az „Urak során”, a majdani Fő utcán (ma Bajcsy-Zsilinszky út) álló másik hasonló kúriát; ezt a Csefalvay család építtette¹¹ (4). A két korai közbirtokosi lak meglehetősen közeli alaprajzi formákat mutat. Harmadikként Koltay Istvánnak a katolikus templom táján vegyes kő—tégla—vályog építésű, zsindefyedésű kúriája bizonyíthatóan még a napóleoni idők végéről való (22), ez már 1819 előtt bizonyosan fennállott, és az L alakú alaprajziak közül való. (A zárójelben megadott szám a kúriáknak a térképvázlaton szereplő sorszáma.)

A közbirtokosságnak ezek az építkezései azonban részben a helyi adózó nép rovására történt beltelek kialakítások nyomán valósulhattak meg. A közbirtokosi beltelkeknek a jobbágyok belsőségeiből történő növelése, a kibecsültes és a tinnyei, únyi nép panaszainak kifogyhatatlan forrása volt. Ilyen módon

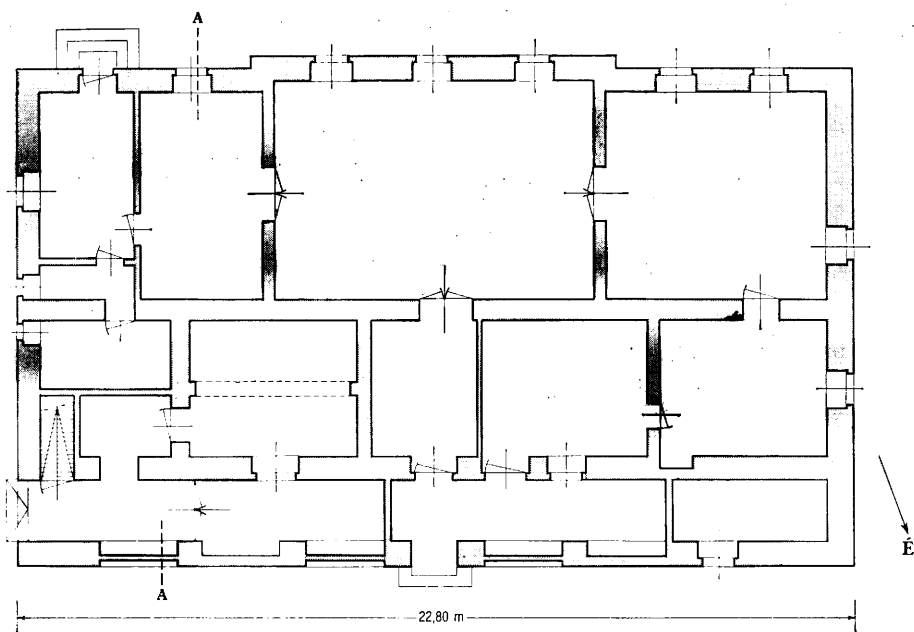
¹¹ Dr. Tiboreczszeghy Oszkár szíves közlése; Műemlékjegyzék, Budapest 1960. 317. építését ebben tévesen 1820 körülre helyezik.

jutottak kuriális beltelkekhez házasodásukat követően a fiatal közbirtokosok és a máshonnan idetelepülő rokonok. Csefalvay Mihály közbirtokos 1800 táján már jobbágya telkére építette új „rezidenciális kúriáját”. Amikor Miskey Ferenc főszolgabíró, akinek egyébként itt 1810 körül két hold beltelke volt, hogy maga és gyermekei részére kuriális belsőt alakíthasson ki, 1801-ben jobbágysai kibecsültetéséhez kezdett, a paraszti község, a *rustica communitas* teljes erejével az úriszék, majd a vármegye előtt panaszoló jobbágyok mellé állott, ahol együttesen adták elő a tinnyei nép általános aggodalmát, hogy a kuriális otthonaikat tervező közbirtokosok ezentúl majd egymás után vetik ki őket telkeikből. E kibecsültetésekkel szemben még a feudális körülmények között is volt ellenállási lehetősége a falusiaknak. A jobbágyot, az állam adóalapját a felvilágosult abszolútizmus óta inkább kímélő kormányzat többszörös akadályt állított az ilyen köznemesi törekvések elé; olyannyira, hogy a jobbágyi, zselléri ellenszegülések ügyei az úriszéktől a megyei törvényszékig, onnan akár a Helytartótanácsig, egyes esetekben pedig a királyig is eljutottak.¹² Friebeisz Antal táblabíró a század elején Juhász András jobbágysa 1806 □-nyi belső telkét igyekezett megszerezni kibecsültetéssel, úriszéki per útján. Az 1816-ban hozott elsőfokú ítélet Juhász Andrásnak 640 □-nyi belső telket hagyott meg; ezt a megyei törvényszék és 1817-ben a Helytartótanács is helybenhagyta. Friebeisz Antal kúriája 1824-ben már csupán 900 □-nyi beltelken feküdt; épülete vegyes, kő, vályog anyagú volt öt szobával, két konyhával és jó néhány egyéb helyiséggel. A közbirtokosok jobbágyainak ekkor azonban még nem ritkán ezeknél terjedelmesebb belső telkei is voltak. Az itt is birtokos Csefalvay Ferencnek, Tolna megye alispánjának, Vörösmarty Mihály emlékezetes princípálisának únyi beltelke viszont 3360 □-nyi; sőt Görbön, Tolna megyében beltelke ekkor 11 holdnyi! Tinnyén az Urak során az ilyen eljárásokkal kiegészült közbirtokosi belsőségek a falutól keletre emelkedő domboldalig húzódtak, és a közbirtokosi szőlőkben folytatódtak. 1838-ban harminckét közbirtokosi beltelke volt Tinnyén; átlaguk 1–3 hold között váltakozott; a legnagyobb Setéth Károlyé, közel kilenc hold kiterjedésben. Únyon (egyházpakai, érkeserűi) Andrassy Mihály nősülésekor apósa Csenkey Mihály két jobbágyát becsültette ki beltelkeikből.

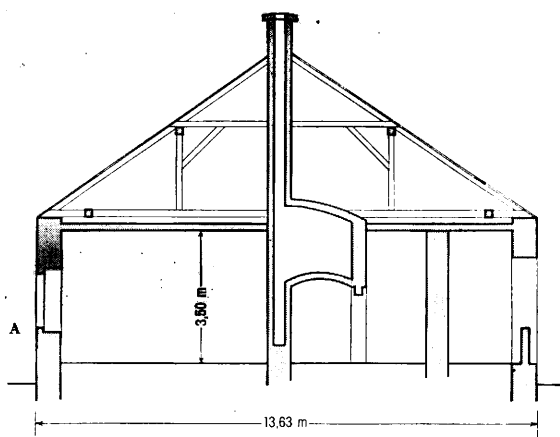
A kúriák építésének időrendje

A lényegében az 1807–1860 közötti félszázadra tehető tinnyei, únyi kuriális építkezések közül legkorábbi az említett kat. templom melletti tiborczegehi Horváth kúria (1). Alaprajza az itteni közbirtokosi otthonok egyik fő típusát mutatja (alapterülete 311 m²). Utcái homlokzatának háromablaknyi rizalitja téglányforma, zárt tömörszerűségéből enyhén ugrik elő; udvari oldala pillérsoros tornácú, helyiségei két traktusban sorakoznak. Ez lesz az itteni egyik alapvető kúriatípusa; ezt nevezhetnők tornácós kétsorosnak vagy akár kétmenetűnek. Itt a középtengelyben kapott helyet a 6,20 × 9 m-es teremszerű nagy szoba. Ez a rizalit mögötti ebédlőféle a család ünnepi összejöveteleire, de a helyi és környékbeli, sőt a megyei társasélet alkalmaira is szolgáló hatásos helyiség valamennyi jelentősebb kúriaépületben előfordul. Ettől kétoldalt egy-egy sarokszoba van még az út felőli traktusban; a terjedelmes konyha, a

¹² PMLT Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek 1780. 114. sz.; 1781. 361. sz.; 1797. 1743. sz.; 1798. 539. sz.; 1817. 926., 1078., 2617., 2890. sz.; 1818. 730. sz.

2. kép. Tiborcsegyházi Horváth Imre kúriájának (1808—1809) alaprajza

3. kép. A tiborcsegyházi Horváth kúria metszete

kamra stb. a kedvezőtlenebb megvilágítású mögöttes második helyiség sorban kapott helyet. A konyhának figyelemre méltó, hatalmas kemencealkotmánya épült kandallókürtöszerű, előreívelő nagy kettős boltozott tüzelőterrel. Ennek az alaprajztípusnak országszerte elterjedt két helyiség sorát azonban gyakran keskeny belső folyosó választja el egymástól. Ebben az utóbb Sántha István, az országos hírv reformkori gazda tulajdonává lett kúriában folytak Simonchich János Pest megyei alispán idejében a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-

nak, továbbá a Magyar Nemzeti Színház alapításának Fáy András közreműködésével történt kezdő mozzanatai.

A t. Horváth házat nem csupán időrendi elsőse miatt emeltük ki; ez a kúriatípus itt a két fő változat, a kétmenetes és az L alaprajzú között az előbbinek a jellegzetes főformája; amellet ez lesz egyúttal a nagyobbyszerű, tekintélyes közbirtokosi otthonok mintája is.

4. kép. A tiborczeszegi Horváth kúria utcai homlokzata

A helyi emlékezés szerint 1808-ban épült a Csefalvay kúria (4). Ez az 1840-es években a Hegedűs család, majd Hegedűs Mária házasságával Szokoly Viktor, az ismert író, lapszerkesztő tulajdonába került; utóbb a Vásárhelyi család, végül 1920-at követően Lux József tanár otthona lett.

Megállapítható keletkezési ideje szerint a következő az 1819-ben már bizonyíthatóan állott egykori Koltay kúria (22, ma Szedlacsek-Szekeres ház). Ez egyúttal az L alakú kúria alaprajzok első ismert itteni előfordulása.

Az építkezési tevékenység a reformkortól erőteljesen fokozódott. A közbirtokosi kúriák egész sora épült most, főként Tinnyén; valamennyi a klasszicizmus ízlésében.

Setéth Károly, aki Pest vármegyénél szolgabírói hivatalt viselt és több nyelvet tudó, művelt személy volt, Dumas-nak talán legkorábbi hazai fordítója — történelmi drámaírással is megpróbálkozott — maga tervezte nagyobbyszerű családi otthonát (11.). Ennek a Bajesy-Zsilinszky út 18. sz. alatti máig is álló épületnek (alapterülete 277 m²) a keletkezési idejét illetően közelebbi adatszerű támpontunk nincsen, stílusjegyei nyomán az 1820-as évektől épülhetett. Abból a körülményből azonban, hogy Setéth Károly (*1785) ugyancsak maga tervezte kriptája 1834-es évszámot visel, otthonát pedig bizonyára annál korábban építtette, a kúria keletkezését közvetlenül 1830 tájára tehetjük, mindenképpen 1834 elé. Udvarában a formás, emeletes magtár ugyancsak ez időből való.¹³

Az 1820–30-as években épülhetett még az a kúria a Csabai úton (ma a Kossuth Lajos u. 5. sz.), amelyet 1842-ben Kossuth Lajos Somogyi Antaltól megvásárolt, és amely 1846-ig, a Védegyelet ismeretes anyagi bukásáig tulajdonában volt (13).

¹³ DERCSÉNYI Dezső 1958. 211. Tévesen tisztartói lakként szerepel. Ugyancsak téves 2+3+2 tengelyes leírása, valamint túl késői, 1840 körüli keltezése. Setéth Károly 1870-ben halt csak meg. Az épület általa készített tervrajzai utóbb a lefkőczy Horváth család birtokába kerültek, és 1945-ben tinnyei kúriájukban pusztultak el, vö. 32. jegyzettel.

1846-ban emelte emeletes kis kastélyforma kuriális otthonát Vásárhelyi Sámuel Setéth Károly említett laka mellett (12). Itt, Andrássy István egykori kuriális beltelkén már 1761-ben épült nemesi lakóház; ezt a belsőséget vette meg 1813-ban Landherr András ismert építész, pest-budai polgár. Landherr, az óbudai zsinagóga és több hasonló épület mestere német-római birodalmi nemesként szerezte meg a birtokot, amelynek egy kuriális belső is részét képezte.¹⁴ Landherr András megjelenése feltűnő volt a közbirtokosi társadalomban; 1820 táján már Pest vármegye vizsgálta, miként jutott nemesi birtokhoz Tinnyén és Únyon a pest-budai építész.¹⁵ A polgári társadalmi helyzetű építőmester, Pollack Mihály munkatársa személyénél, aki a hazai klasszicizáló építészeti történetébe éppen ez idő tájt fejté ki tevékenységét, azért is érdemes pillanatra időznünk, mert tinnyei-únyi közbirtokosi életszaka önként veti fel esetleges itteni építőtevékenysége lehetőségét. Adatszerűen ugyan nem bizonyítható, de valószínű, hogy a tinnyei szép dór portikuszos zsinagógának — 1827 nyarán — ugyancsak Landherr András volt az építője.¹⁶ Landherr 1831-ben Tinnyén elhalt; itteni birtokát kuriális belsőségével kézdi Vásárhelyi Sámuel vette meg.¹⁷ Az egykori Andrássy beltelken 1846-ban ez a Szabolcs megyéből idekerült Vásárhelyi Sámuel építtette emeletes kis kastélyát (Bajesy-Zsilinszky út 22.). A kis kastély hátranyúló részéhez merőlegesen még egy ívelt árkádsoros, közeiben támpilléres épületszárny csatlakozott, konyhák, személyzeti helyiségek részére.¹⁸

A XIX. század második negyedében, közepe táján egész sor olyan kisebb úrilak tűnt fel Tinnyén, néhány Únyon is, amelyek L alakú alaprajza utcai részében már hiányzik a szokásos két menet. Ezekben három szoba egy-sorban az épület utcai szárnyán kapott helyet; az udvari csatlakozó részbe a konyha, kamra, egyéb helyiségek kerültek. A szögletükkel a telek belsejébe forduló épületek az udvar felől — legalábbis első részükben — tornácosak.

Hasonló — napjainkra jellegéből többnyire kiforgatott — közbirtokosi kúria mintegy tíz maradt jelenünkre; valamennyinek közös vonása az utcára néző hangsúlyosabb homlokzatú szárny. Legkorábbi közülük a már említett Koltay kúria (22.) még 1819 előtről, valamint az egykori Urak során épült tiborecszeghi Horváth ház, utóbb gyógyszer-tár (17.) Az Urak során a lefkőczy Horváth Béla közbirtokos, csendbiztos kúriája — utóbb Alt Ignác háza — 1840–60 táján épülhetett (8.). Mellette a hasonlóan L alakú, utóbb Alt Hermann lakta kúria az 1860-as évekből már a romantika vonásait mutatja (7.). Az említett t. Horváth féle épület (17.) — ma gyógyszer-tár — mellett kétoldalt négy ilyen egykorú kúria is akadt. Az egyiket — balra — nemrég lebontották; a következő Hoblik Adolfé, majd Gaál László birtokos, ref. lelkészé volt (18.). A t. Horváth kúriától jobbra Hoblik Adolf közbirtokos (1821–1893), egykori Bach-huszar kúriaformán építtette

¹⁴ Székesfehérvári Püspöki Levéltár. 1817. évi canonica visitatio; PMLT Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek. 1821. 3856., 4531. sz.; 1832. 3681. sz.

¹⁵ PMLT Miskey közbirtokosság iratai. 1818. VI. 29.; PMLT Processus terminalis. Huszár Imre—Koltay István per; PMLT Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1822. 4449. sz.; 1825. 1369. sz.; 1828. 3973. sz.; 1829. 3692. sz.; OL Nádori lt. 1810. Pol. 2193. sz.; GENTHON István 1959. 395.

¹⁶ ZÁDOR Anna—RADOS Jenő 1943. 153–154. — RADOS Jenő 1961. 262. — BIERBAUER Virgil 1932. 82., 97. — ifj. CSEMEGI József 1947. 108–111. — OL Curiai lt. Inquisitiones. 17–6027. sz.; KISS Ákos 1973. 45–48. 1. kép Tikáts Adolf vízfestménye eredeti formájában örökölte meg az épületet 1904-ből, amelyet formáiból a felismerhetlenségig kiforgattak az 1950-es években. MNM Történelmi Képcsarnok T. 8995. ltsz.; GENTHON István 1959. — BOROVSKY Samu 1910. képe a 137. lapon.

¹⁷ PMLT Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek 1831. 3091–3092. sz.; 1833. 2621. sz.; 1835. 2395. sz.; 1836. 6358. sz.; 1845. 8664. sz.; 1847. 5710. sz.

¹⁸ *Műemlékjegyzék*, Budapest, 1960. 316. 404. sz., műemlékjellegű minősítéssel. — Az épület a II. világháborút úgyszólván sértetlenül vészeltte át. Pusztulása műemlékvédelmünk tanulságos, figyelmeztető, szomorú eseménye. Az 1950-es években tetőzetét először belülről rongálták meg, az így gyors pusztulásnak indult. Az 1960-as évek elején ez alapon törölték a műemlékjegyzékből. 1970 után bontási engedély nélkül elpusztították a község lakói. Eltűntével Tinnye legszebb, de a Dunazug tája is egyik legértékesebb építészeti emléket veszítette el. A hátranyúló épületszárnyat már 1948 táján ugyancsak engedély nélkül lebontották.

vendégházát (17/a.); ez az ugyancsak kúria forma épület utóbb, az 1890-es évektől a községháza lett. A négy kúria itt zárt, összeépült jellegével már korán némi kisvárosias jelleget adott az Urak sora e részének; hasonló zártabb faluképet a Dunántúlon pl. Kővágóórsról ismerünk.

A Közép utcában (majd Zsidó utca, utóbb Petőfi Sándor utcában) még ma is hasonló épületeket találunk. Ilyenek az egykor Alt Gyula tulajdonában volt ház (21.) és szemben B. Kiss Domokos (20. Petőfi Sándor u. 8.) háza. Ez utóbbi — 1830 tájáról — azonban 1938-ban erősen átépült; utca felőli szárnya akkor meg is rövidült. Itt, az egykori Zsidó utcában a Landherr András építette zsinagóga és a B. Kiss Domokos féle kúria között, a Kis-köz mellett építette fel 1827-ben Miskey Józsefné Fekete Zsófia L alakú kis házát (19.). Az utóbb a jobbágy leszármazó Boda Lajoséék tulajdonába került épület kivételes a hasonló közbirtokosi építkezések között. A kis ház jellegzetesen tárja elénk a közbirtokosok alsóbb szintjére szorult köznemes asszony, egyébként megyei táblabíró özvegyének inkább a parasztlelet igényeihez méretezett életkereteit.¹⁹ Az Alsó soron az egykori telkes gazdák, a református jobbágyok során is épült egy L alakú közbirtokosi kúria a század közepe táján; ezt t. Horváth Géza negyvennyolcas honvédtiszt lakta (23., később Knöpfler boltosé lett).

1846 táján a közbirtokosság, amelynek családi gyűlései, ügyintéző szervei voltak, arra a gondolatra jutott, hogy regálé-jogai teljesebb hasznosítása végett Tinnyén nagyobbszerű beszálló fogadó-vendéglőt, egyben mészárszékét épít. 1847-ben Csefalvay József közbirtokossági igazgató már szerződéseket is kötött az épület emelésére. A tervezett egyemeletes építmény a fennmaradt rajz szerint klasszicizáló stílű lett volna.²⁰

1848-at követően, a hűbéri terhek megszüntével hirtelen alábbhagyott a kúriaépítkezés lendülete. Újként bizonyosra vehetően már csupán egy kúria keletkezett; ez a Bach-huszar Simonchich László laka az Urak során, a katolikus templomtól délre (3).

A romantika irányzatának jelentős helyi emléke ekkoriból a Setéth család régi ispánlakásának 1860 táján a besenyői Szabó család részére kúriává történt átépítése (10.). Az épület utóbb a lefkóczi Horváth család otthona lett. A tinnyei közbirtokosság otthonai között egyetlen eklektikus emlék a Bódiz László által az 1880-as évek táján átépítettett, homlokzatán neoreneszánsz jellegű, oszlopcsarnokos feljárójú egykori baráti Huszár kúria (6.), amely 1944 karácsonyán légítámadás során semmisült meg.

A baráti Huszár kúriát — ugyancsak az Urak során — eredeti formájában már nem ismerhetjük. A XIX. század második negyedében emelt épület a legjelentősebbek közé tartozhatott. Nevezetessége, hogy Görgey Artúr fővezér 1849 május 3-án itt tartotta főhadiszállását. Az épület a század közepétől a Borsod megyéből ide származott Bódiz család birtokába került.

A háborús események egy kisebb Simonchich kúriát is elpusztítottak; ez a falu déli részén, a Kutyahegy alatt feküdt. (14.) De kúriák pusztulása már korábban is előfordult; Csefalvay Mártonné Jankó Erzsébet otthona 1870-ben került erre a sorsra. Ugyancsak korán elpusztult az 1849-ben hazaárulásért Görgey vésztörvényésze által Nagykovácsiban kivégzett Miskey Imrének az Izbégben, a Csabai úton (ma Kossuth Lajos utca) feküdt kúriája (9.).

¹⁹ OL Curiai lt. Inquisitiones 17—6027. sz.

²⁰ Tervrajzán: über das in Tinnye neu zu erbauende Wirtshaus dazu sind die Maurer Materialien und Maurer Arbeit Lohn erforderlich. Az épület a tervek szerint 3859 forint 10 kr-ba került volna, 12 000 téglával, de külön 3263 forint 39 kr-t tett volna ki az ácsmunka. Mestere eszerint a környék valamelyik sváb kőművese lett volna. — A terv szerint az épület homlokzatát két szintjén egymás felett hat-hat álpillér tagolta volna azokkal a sásleveles fejezetekkel, amelyek másait Vásárhelyi Sámuel röviddel előbb, 1846-ban épült kis kastélyán már láthattunk. Retard copf vonásai a klasszicizmus félköríves profiljaival vegyest fordulnak elő. Konzervatív jellegű a homlokzat sorszenes összenőtt kettős pilaszterrendje is. Földszintjén és az emeleten öt-öt helyisége lett volna.

Még a XIX. század közepén, esetleg röviddel azelőtt épülhetett az Urak során az Andrássy családnak az a kúriája (18.), amely majd a Hoblik, utóbb a Gyomlay család tulajdonába került.

Úny közbirtokosi kúriái a Kirva (ma Máriahalom) felé vezető úton épültek. Itt emelkedett közöttük a legjelentékenyebb, egyházpakai, érkeserűi Andrássy Mihálynak a kúriája is.

Únyon ma már csupán két-három közbirtokosi kúria, az egykori Haán és a Venturini házak, továbbá a kálniczai Valovits család otthona mutatnak eredeti formáikból valamelyest. A Venturini és a k. Valovits kúria L alaprajzú; a Venturini ház érdekessége még, hogy a terepadottságok miatt két szárnya a derékszögnél valamivel szélesebb szögben találkozik. Az így előállított hajlásszögletet kalácssütő kemencévé képezték ki. Mindekettőnél udvari 4–4 pilléres — tulajdonképpen hétpillényi udvari tornácot láthatunk. A múlt század közepén a szépirodalomban is számontartott Haán Rezső lapszerkesztő, író egykori lakóháza — utoljára n. Haán Ilonáé 1945-ben — erősen átépült. Ez viszont udvarra néző tornáccal a kéttraktusos alaprajz-formát mutatja, az utca felé a szélesebb helyiségsorban három szobával. Ezek felépültét a múlt század második negyedére — közepe tájára tesszük.

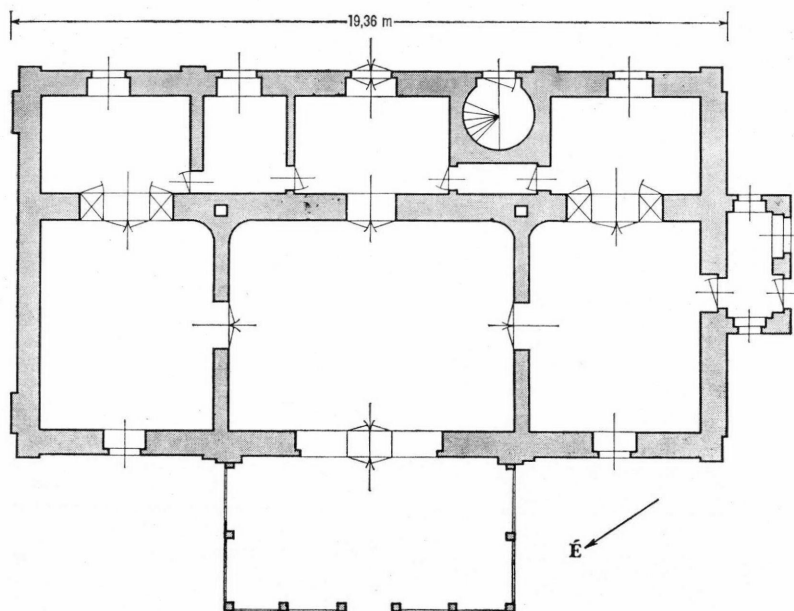
Tinnye, Úny kúriái jó része a családszervezet vontatott utóélete során, majd megszűntével (1897) feleslegessé vált. Hoblik Adolf vendéglaka még a múlt század kilencvenes éveiben községháza, Únyon több kúria iskola, községháza lett; a helyi iparos, vendéglős, kereskedőelem is többet megszerzett a közbirtokosi hajlékokból; ilyen épületekbe került századunk elején Tinnyén a gyógyszerár, két ízben is az orvoslakás, majd 1926-tól a posta.²¹

Kúriatípusok: kétmenetes, zárt alaprajzú kúriák

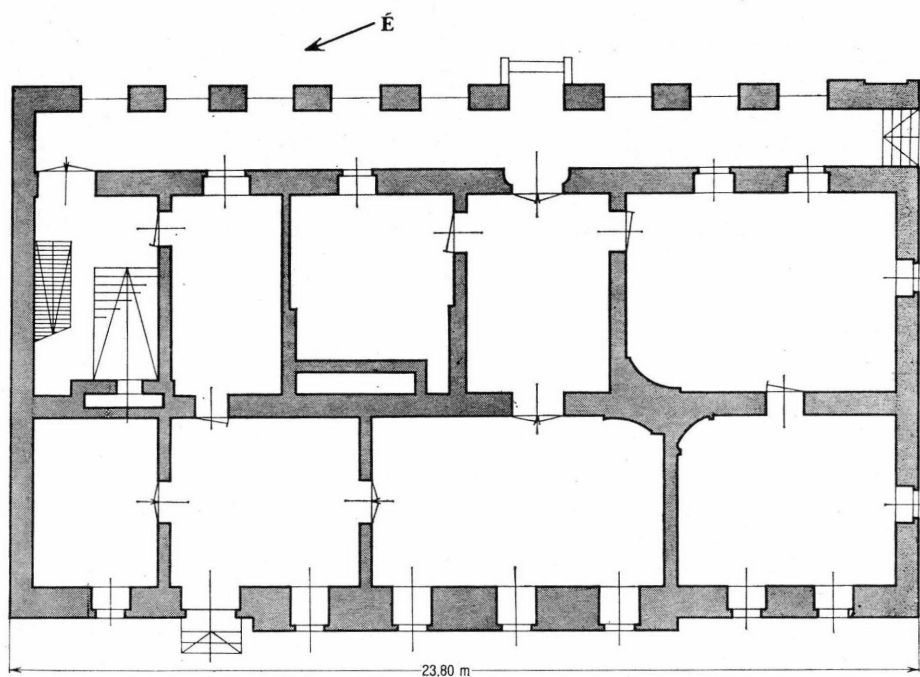
A tinnye-i és az únyi kúriák alaprajzi és stíluszajátosságait tekintve a kétmenetes csoport itt a bizonyíthatóan korai, amellet a jelentékenyebb épületek ezt az alaprajzi formát követik; emögött az a társadalmi tény húzódnak meg, hogy a XIX. század első éveinek korai építkezéseibe a legjelentékenyebb családok kezdhettek. A Csefalvay, utóbb Lux ház (4.) az 1808-beli t. Horváth kúriához (1) hasonlóan kétmenetes; az ugyancsak nyolcméteres ebédlő az utcai homlokzat mögött, középtengelyben helyezkedik el. Az épület kivételesen nem az út közelében épült; ettől enyhén emelkedő díszkert választja el. Középpütt a teremszerű díshelyiség ablaksor helyett üvegezett ajtórendszerrel megvilágított; a déli oldalszoba pedig a falsíkból kiugró kis, hárompilléres ablakrendszeres klasszicizáló fülkeépítménnyel is tagolt. Az épület udvar felőli helyiségsorában kapott helyet a konyha, kamra, kisebb szobaféle; itt találjuk a kör alakú lejárót is. Az alárendeltebb helyiségeknek az udvar felőli hátsó traktusban elhelyezése Tinnye-Únyon általánossá lett. Az épület kiülő toszkán-dór sarokpillérekkel tagolt. Figyelemre méltók fennmaradt klasszicizáló ajtó-, ablakkeretei is függélyesen rovátkolt fejezetű állpillérekkel. A nagy középponti terem élé Szokoly Viktor idejében, 1870 táján háromszögromzatos, hat fapilléres előtornác került. A Csefalvay kúria klasszicista elemeivel, kerti környezete felé kitaruló elrendezésével az itteni kúriacsoport egyik legelőnyösebb alkotása.

A Setéth Károly kétmenetes kúriája (11.) eredetileg 2+4+2 tengelyes; négyablaknyi homlokzati rizalitja felett egy-egy faltükörrel is tagolt. Az udvari részen már félkörös ívsorú állpilléres tornácot is találunk; ezt középen háromszögromzatos feljáró

²¹ 1926-tól B. Kiss Domokos házában, ma az Ocskay-Miskey-Pohl házban. — A közbirtokosságot mint a magyar köznemesség egészét, mélyen érintette a hűbéri szolgáltatások megszűnte, közvetlenül azonban a Tinnye-únyi szervezettel is a földesúri haszonvételi jogok múlt század végi felszámolása végzett. Ekkorra már előre haladt az egyes nemesi családok 1848 óta folyamatosan megfigyelhető gyors társadalmi süllyedése. A kúriaépítők fi-ivadékaik ekkoriban legfeljebb kistisztviselőként, többségükben azonban a társadalom még alacsonyabb szintjén, mint kisiparosokat, altiszteteket, hivatalszolgákat, paraszti módon gazdálkodókat találjuk — pozícióik megtartására, illetve társadalmi emelkedésre alig két-három család, köztük a Vásárhelyiek voltak képesek. A kúriák leszármazás szerinti utolsó lakója rendszerint egy-egy hajadonnak maradt földbirtokos leány; utánuk kapnak az épületek teljesen új rendeltetést.

5. kép. A Csefalvay kúria alaprajza

6. kép. Setétkúti Setéth Károly kúriájának (1830 körül) alaprajza

töri meg. A szűk kis tympanonjához képest súlyos felfalazású aedikula a táblabírói tervezéshez méltóan provinciálisan nehézkes. Pillérjein még a copf lizénák hagyományaira emlékeztető sáv-tükrök Setéth Károly ízlésvilágának provinciáliszmására mutatnak. Az építmény méreteihez képest túlzó tagozottságú. Alaprajzát tekintve ennél is megtaláljuk a közel nyolcméteres középponti nagy helyiséget; oldalt egy, illetve két sarokszobával. Az udvar felőli oldalon, hasonló szélességű helyiségsorban kapnak helyet egy szép sarokszoba mellett az előbbiekhöz hasonlóan a konyha, kamra etc. A szobák közül több cserépkályhák számára lekerekített sarkú; ez az itteni kúriák legtöbbszörénél megfigyelhető. Az épülettel magas, felfalazott kapuzat-kerítés is egybeépült; kapupillérein faragott mészkö piniatobozforma tagozatokkal.

Az udvarban ugyancsak nagybbszerű, fekvő téglány ablakos emeletes magtárt találunk.²²

A Kossuth Lajos tinnye otthonává lett kéttraktusos köznemesi lakóház (13., alapterület 171 m²) utcai homlokzatán háromszobás; a hatméteres középső nagyobb helyiség ugyancsak enyhén kiül rizalit mögött húzódik meg. A mögöttes traktusba viszont egy ennél is nagyobb szoba került. Berendezéséből fennmaradt esztergomi készítésű szép hengeres urnás cserépkályhája az 1820–30-as évek klasszicizáló ízlésében. A kúriát kőfaragású, formás bejáratú pince, a kertben meg kis kör alakú filagória egészítette ki. Ebben az 1945 telén elpusztult építményben szerkesztette Kossuth a Pesti Hírlapot; országos megbeszéléseknek is tanúja volt a kis kerti nyughely.²³

Vásárhelyi Sámuel kis kastélya (12.) emeletes voltával egyedi az itteni kúria-csoportok között. Két megközelítően azonos beosztású szintje azonban ugyancsak a kétmenetes alaprajzot mutatja. Közel téglány alakzatú tömegét erősebben előugró közép-rizalit élénkítette. Hátrafelé L alakban kiugró szárnyban, majd földszintes, súlyos, zömök árkádossal részelt folytatódott. A rizalit mögötti középponti helyiségek nyolcméteresek; a belső elhelyezésű lépcsőzet e középtengelyi szobákhoz vezetett. Az ahul rusztikázott épület díszítőtagozatai a hazai klasszicizálásnak az 1840-es évekre valló érett, igényes formáit mutatják. A homlokzat jellegét a négy sásleves fejezetű állpíleres középrizalit adta meg; a földszinten az előkertre üvegezett középpajtőrendszer nyílt. Az ablakok a szokásos félkörívesen profiláltak. Elöl a kis utcai kertben a belvederei Apolló mészkö-másolata állott.²⁴

A kastélyszerű kúria itt szokatlan emeletes megoldása a fokozott reprezentációs igény mellett a nem éppen előnyös, út felől lejtő telek adottságaiból is következhetett, amelyen az itteni földszintes kúriák egyik típusa sem érvényesülhetett volna.²⁵

A már a Bach-korszakból való Simonchich kúria (3.) újból az itt korán jelentkezett kétmenetes, zártabb típust mutatja; udvarra néző déli oldalán akkor még fatornáccal. Későbbi vaskos oszlopai csupán 1907-ből valók. Négy szegmensíves ablaka már a romantika stílusdivatját mutatja. Alaprajza szerint az épület már nem a század első felében

²² Vö. 13. jegyzet. — A Setéth kúria az újabb tatarozások során igen előnytelen dörzsvakolatot kapott, ez a műemléki előírásokkal ellentétes eljárás az épület nemes hatását átmenetileg nagymértékben csökkenti. — A védettség ellenére az utóbbi időszakban különösebb ok nélkül elpusztították a kerítés pillérjeit is. — A különöségeiről ismert Setéth Károly az épület alá titkos pincét épített, mely 1940 táján került elő.

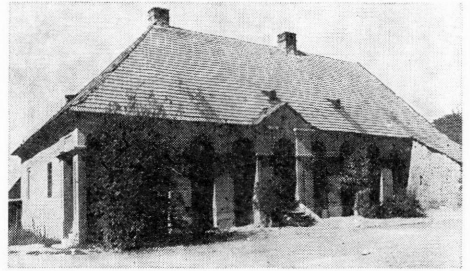
²³ A kegyeletrombolással határos módon átvakolt kúria félkörívesen profilált ablakosorú, klasszicizáló habarésdíszű volt. Előtte az utcai fronton Kossuth Lajos ittlétének emlékét megörökítő obeliszkyszerű oszlop áll, márványtábláján a felirattal: „E házában lakott Kossuth Lajos MDCCCXLIII—MDCCCXLVI Emelték tinnye tisztelei 1883”, felette Kossuth képmását ábrázoló kis domborművel. Valójában 1842-től volt Kossuthé a kúria. — *Vasárnapi Újság* 1878. 54.; BOROVSKY Samu 1910. 148.; *Műemlék-jegyzék*, Budapest, 1960. 317.; DERCSÉNYI Dezső 1958. 212, 301. kép; *Pestmegyei Hírlap* 1961. VII. 18. (Kossuth Lajos tinnye lakóháza, képpel); GENTHON István 1959.; TIKÁTS Adolf akvarellje a Történelmi Képcsarnokban T. 1996. sz.; a kályha Sáríásról került elő, a MNM-ban 60.70.1. ltsz.

²⁴ A (kézdi) Vásárhelyi család tulajdonából a kis kastély 1929-ben dr. Kováts József és neje br. Nyáry Ilona tulajdonába került.

²⁵ Vásárhelyi Sámuel neje Laszlovszky Vilhelmina polgárosuló, nagy vagyonú budai köznemesi család leánya; anyja a Kammerlauf, utóbb Kalmárfy ugyancsak gazdag budai polgárcsaládból. A nevezetes Laszlovszky major a Zugligetben volt, vö. GÁL Éva 1971. 31., a Zugligeti út 58. szám alatt.; ZAKARIÁS G. Sándor 1961. 182. Az ugyancsak klasszicizáló Kalmárfy villa a Budakeszi út 51/a szám alatt.

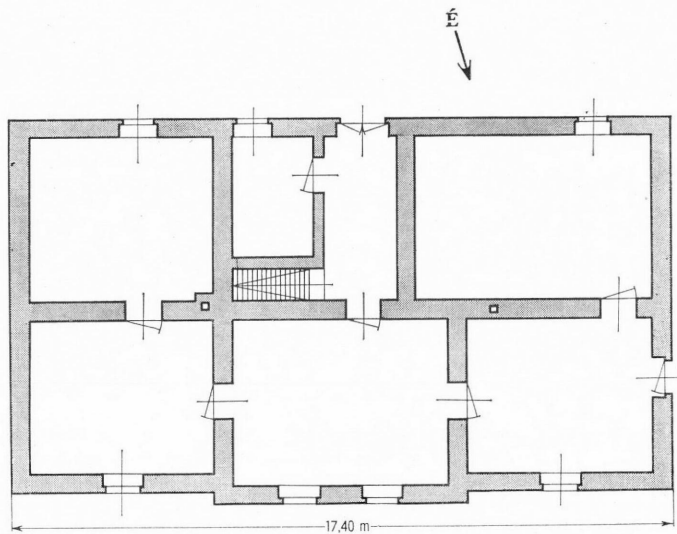
7. kép. Setéthy Károly kúriájának metszete, udvari homlokzata

8. kép. Setéthy Károly kúriájának udvari homlokzata

szokásos világos, hatásos beosztást követi. A 220 m² kiterjedésű kéttraktusos épület belső folyosós; belsősegebb, az egyre gondosabban fejlesztett park jellegű udvar felé való tájolása sem tehetné lehetővé itt a középrizalitot. Ez déli oldalán a tornác miatt sem lett volna megoldható. Ennélfogva nagyobb helyisége az északnyugati sarokban kapott helyet. Az épület egy részét 1950 után lebontották.

A közelebről nem megállapítható időkből való Hoblik, majd Gyomlay kúria (18.) zárt alaprajzú épületének hosszabb, utcai homlokzatán az enyhén előugró rizalit mögött

9. kép. Kossuth Lajos kúriájának alaprajza

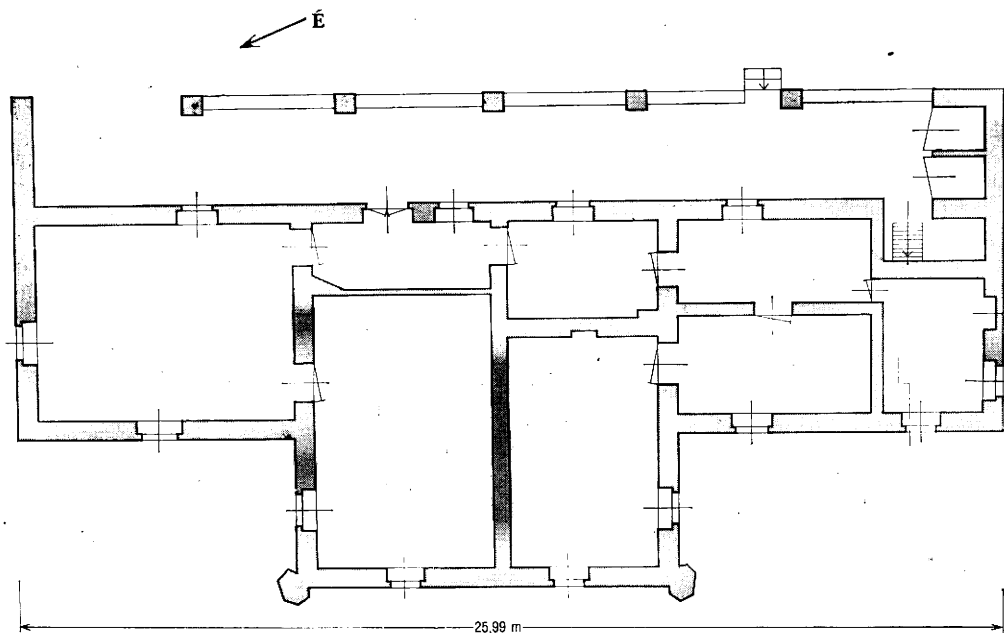
három ablak szélességben itt is az utóbb könyvtárként használt nagy helyiség húzódott meg. Az épület 1944 karácsonyán a hadiesemények során elpusztult.²⁶

Az eddigi alaprajzi vonásokhoz képest már bizonyos oldódást látunk a besenyői Szabó, utóbb lefkőczy Horváth kúriánál (10., 275 m²). A két traktus — öt szobával — itt már bizonytalanabban jelentkeznek. Az udvar felé ötpilléres tornácú épület kúriává átépítése során határozott romantikus jegyeket kapott; szegmensíves ablakai mellett figyelemre méltó sarkain egy-egy hatszögű kőpilléres, erőteljesen kiugró középrizalitja. A romantikus kúriaépítészetnek ez az itt feltűnő emléke tanultabb építőmester műve, akinek személyére nézve a tőki református templom 1862—63-ban történt azonos megoldású északi kiegészítése ad útmutatást. A tőki templom átépítőjének személye ismeretes; ez Besenbach Alajos tatai építőmester; ő készítette a munka tervrajzát is. A tinnyei lefkőczy Horváth kúria mestere is minden bizonnyal Besenbach A. volt.

A másik lefkőczy Horváth ház (8.) az Urak során utcai frontján rizalitos homlokzatával 1840—60 táján épülhetett. Mellette az utóbb Alt Hermann lakta lefkőczy Horváth kúria (7.) szegmensíves nyílásaival a romantika jegyeit mutatja.

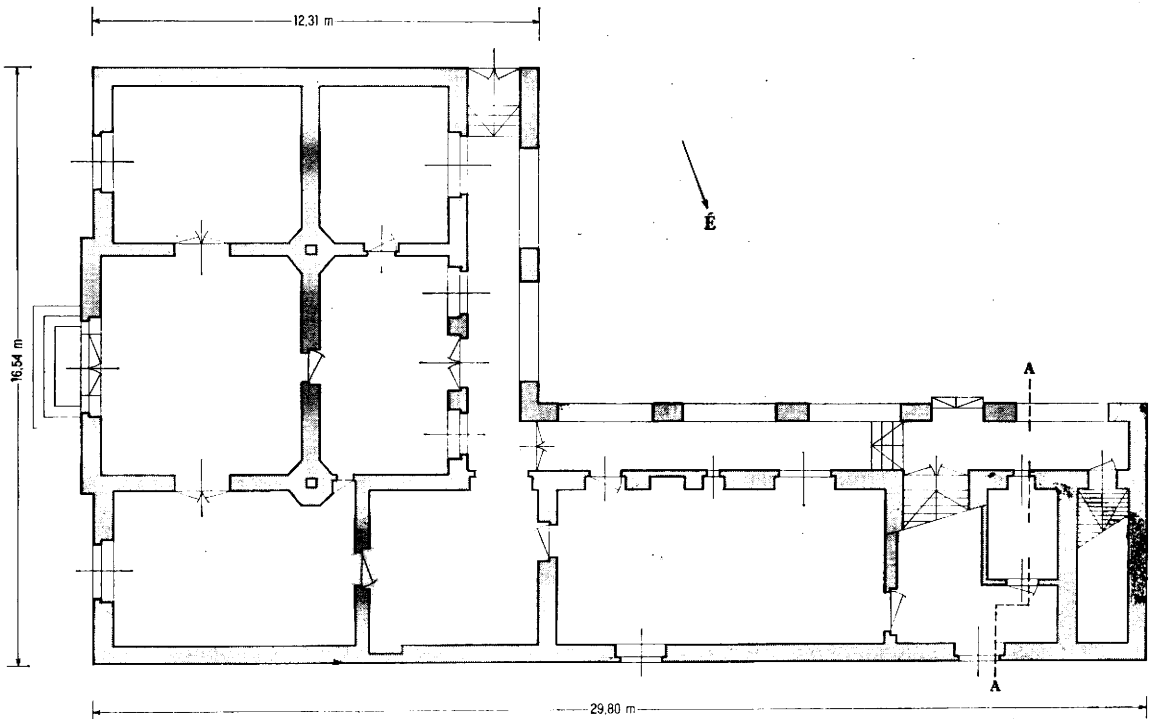
Kúriatípusok, L alaprajzú kúriák

Már Vásárhelyi Sámuel kis kastélyszerű kúriájánál is megfigyelhető az épület tömegéből kinövő kisebb hátsó traktus. Az L alakú kúriaalaprajzot a második t. Horváth (gyógyszertár) ház (17.) tanulsága szerint is nagyban elősegíthették a szűkülő beltelek adottságok. A közbirtokosok kívánatos településhelye az Urak sora volt; itt azonban újabb nemesi beltelkek kialakítása a kibecsültetések lehetőségei múltával már csupán örökségi megosztások útján volt lehetséges. Így a mind szűkebb utcai frontok keskenyedő homlokzati beépítéseket tettek lehetővé. Majd a század közepe tájától már zártabb, szinte városiasan egybeépülő homlokzatképzések is előfordultak. Így került sor mind gyakrab-

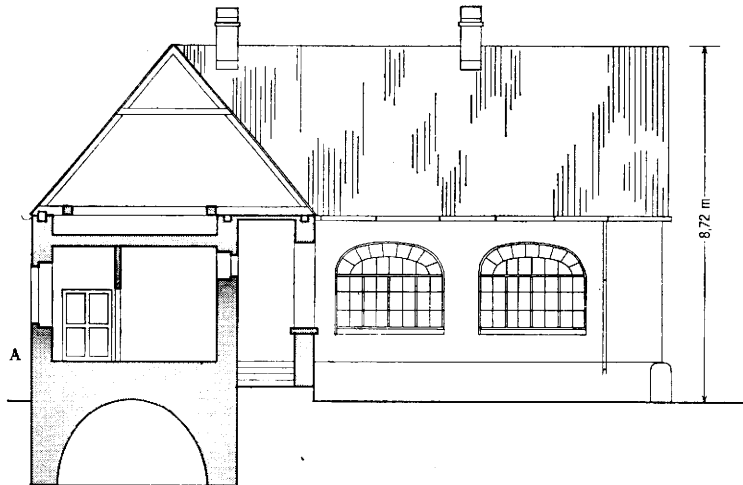

10. kép. Lefkőczy Horváth Zsigmond kúriájának alaprajza

²⁶ Az épületet 1940 körül szerencsétlen tatarozás, főként homlokzatán, eredeti jellegéből kiforgatta, majd háborús pusztulása következtében maradványait az ötvenes években lebontották.

11. kép. A tiborcsegyházi Horváth kúria (utóbb gyógyszerház) alaprajza

12. kép. A tiborcsegyházi Horváth kúria (utóbb gyógyszerház) udvari homlokzata és metszet

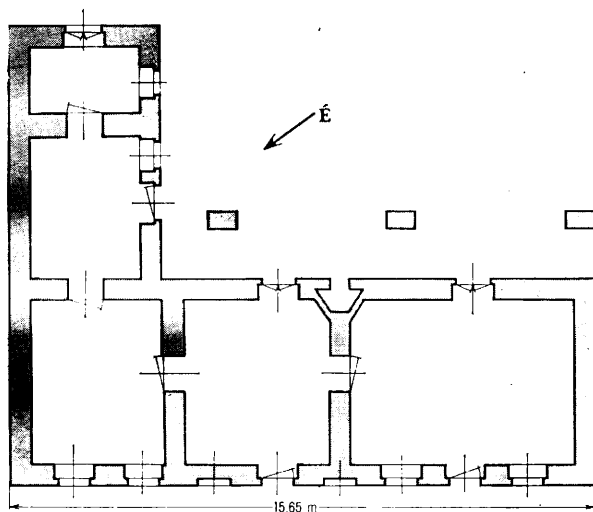
ban az utcai rövid frontra — a szobák most is jobbra ide jutottak — merőleges udvari toldalékszárnyakra, amelyekkel az alaprajz L alakúvá lett. Alapvonásaiban a második t. Horváth ház (17.) is annyiban korábbi beosztású még, hogy utcai főrészen kéttraktusos maradt, középtengelyében homlokzati rizalittal, amögött a főhelyiséggel. Az épület L alakra hátrafutó szárában egysoros; ez beosztásában akár a XIX. század nagyszobászerű parasztházaival is megegyező. A kúria helyiségei közül öt-hat használható szobaként. Az L alakú alaprajz előnye még, hogy a konyha, kamra, egyéb helyiségek itt a lakószobáktól távolabb, hátrább kerültek. Az udvar felől — ugyancsak L alakban — téglánymetszetű pilléres, kosárirésen árkádos tornác szegélyezi — nyolc pillérrel, — saroktörésében derékszögű L forma középpillérrel. A vályoganyagú t. Horváth kúria homlokzata eredetileg félkörívesen profilált ablakszemöldökös klasszicizáló vakolatdíszű volt.²⁷ A 255 m² alapterületű épület alatt szélességével egyező félkörívesen dongaboltozatos pince van. E kúriának is szép klasszicizáló esztergomi cserépkályhái voltak; plasztikus antikizáló díszekkel, osztott tagokból, a tetőn urnával. Cserépkályhák elhelyezésére nyolc helyiségben volt kéményszerkezet.

Ocskay József (neje Miskey Ernesztina) 1825—30 körüli kúriája (5.)²⁸ az udvar felé három téglányszerű pillér tartotta tornáccal épült. Az eddigiekhez képest jóval egyszerűbb épületnél már a homlokzati rizalit is hiányzik; dísze a klasszicizálás szerény jeleként az ablakosorral váltakozó három vakablak faltükör.

A B. Kiss Domokos (20., Petőfi S. u.) háza abban tér el az L alakúak szokásos formájától, hogy belső öblét tárva, fordítva helyezkedik el az utca felé.

Építőanyagok

A kúriák anyaga vegyes, leggyakrabban vályog, amelyet többnyire valamelyes kőalapozásra, esetleg komolyabb kőlabazatra raktak. A legkorábbi taborczszeghi Horváth kúria (1.), a baráti Huszár család laka (6.), valamint az emeletes Vásárhelyi kis kastély (12.) azonban kőanyagú volt. A vályogkúriák százötvenéves léte — közöttük az egészen kezdetlegesen alapozottaké, rakottaké is — mutatja, hogy ezek a szerkezetek valamelyest

13. kép. Az Ocskay kúria alaprajza

²⁷ Klasszicizáló formáit az 1930-as években érzéketlen tatarozás tűntette el, eredeti formájában azonban helyreállítható lenne.

²⁸ Az épület 1830 táján épült; Ocskay József 1835-ben halt el. PMLT Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, 1839. 4557. sz., 6425. sz.; 1840. 4569. sz.; 1841. 21. sz.; 1843. 487. sz.; PMLT Ocskay árvák perének iratai. — A ház utóbb a Pohl családé lett. Utóbb, 1970 táján érzéketlen tatarozás az épület klasszicizáló jegyeit eltűntette.

gondosabb építésmód esetében akár több évszázadot is kiállottak. E vályog közbirtokosi otthonok szembetűnően vastag falaikról is — 50—53 cm-esek a közfalak is — könnyen felismerhetők. Általánosan szokásos volt itt az épületfalaknak kő támpillérekkel való megerősítése; ez közbirtokosi és népi lakóházaknál egyaránt megfigyelhető közös vonás.

A hirtelen fellendülő kúriaépítkezések idejéből a XIX. század első éveiből van adatunk helyi téglaegetés megindulásáról. A vályogvető Kállai András parasztember ekkor tért át itt elsőként téglaegetésre. A lakatosmunkákat a fennmaradt számadások szerint a helyi kovács végezte; igényesebb faanyagot Esztergomból a közbirtokosi rokon Messina Jakab fakereskedőtől szereztek be.²⁹ Uraik építkezéseinél az ígás és a kézi robotot természetszerűen a közbirtokosság adózói szolgáltatták.

Tervezők, építésszek

A Tinnye-únyi közbirtokosság építkezői közül csupán Landherr András, Besenbach Alajos és — műkedvelő tervezőként — Setéth Károly személyét ismerjük. Az 1797-ben elkészült, kései barokk formákat mutató tinnyei katolikus templom feltételezett építészének, a közeli Szomorba való Amort Jánosnak más itteni tevékenységéről nincs adatunk.

Kripták, sírkövek

Röviden említjük a közbirtokosság temetői építkezéseit. Úgyszólván minden közbirtokosi család kriptát építtetett, ezek többnyire a földfelszín alatt kiképezett sírboltok voltak. A Hyross család már 1804-ben kis kápolnát emelt a temetőben, ezt az 1839. évi canonica visitatio említi.³⁰ A közelmúltban lebontott 5 × 3 méteres kis építmény fatornyos, zsindeyes volt. Mellette a Hegedűs család sírboltját a XIX. század közepének ízlésére valló klasszicizáló nőszobor díszíti.³¹ A kedvvel építkező Setéth Károly maga tervezte családi kriptáját is. A mauzóleumszerű, arányos, szép kis épület emelt feljáromával a XIX. század eleji klasszicizmus antik szentélyformákat utánérző típusa. Háromszögű oromzatát (rajta a Setéth és felesége révén a Csefalvay családok meszkőcímerével) négy dór pillér tartja, közeikben vasráccsal. Az építmény előtt és alatt alsóbb szinten helyezked-

14. kép. A legrégebb ismert paraszti sírkő a tinnyei régi temetőből (1794)

15. kép. Kettős paraszti sírkő, Juhász Judit és Bottyán István (1809, 1813) nevével

²⁹ A Messina, utóbb Messzéna ház, műemléki barokk palotácska ma is áll Esztergomban, Bottyán J. u. 5., 1750 tájáról.

³⁰ Székesfehérvári püspöki levéltár. Tinnyére vonatkozó iratok. 1823.

³¹ Formái úgyszólván megegyeznek a budai egykori Kiscelli temető Zsiga-Seidl síremlékével. *Budapest Műemlékei* II. Budapest, 1962. 502. 499. kép.

16. kép. Paraszti sírkő, Mizerák Ádám
nevével (1856)

17. kép. Űri sírkő, Miskey Imre főszolga-
bíróé, akit Görgey véstörvényszéke ki-
végeztetett (1849. V. 5.)

nek el a sírboltok, elől három-három traktusban, alatta pedig két sorban öt-öt ívelt, boltozott temetkező fiákkal. A néphit a kripta terjedelmességét azzal magyarázza, hogy építése idején Setéth Károly azt álmodta: annak elkészültével az ő élete is véget ér, ezért nyújtotta az építkezést.³²

A legrégibb temetőben, ahol X. századi sírokat is tártak fel, a Körtvélyes patakra keletről lejtő lankán a közbirtokosi kripták nagyjából egy helyütt csoportosultak, felekezetre való tekintet nélkül (a református földesurak is a katolikus részen temetkeztek), mintegy a temető hierarchiájában is életre keltve az Urak sorát. A reformkor időszakától helyszűre miatt a patakon túl a perbáli út mentén újabb, már tisztán közbirtokosi, úri temetőrészt kezdtek, vegyesen sírboltokkal és sírdombos temetkezéssel.

A közbirtokosok temető kultusza a parasztság temetkezési szokásaira sem maradt hatástalan. Már a XVIII. század utolsó éveitől (1794) feltűnnek a falusiak formás sírkövei. A napóleoni időszaktól egyre sűrűsödnek a környékbeli puha mészkőből faragott, formás, félköríves záródású klasszicista népi sírkövek, a kor ízlésének, a táj kőfaragói jártassága szintjén való visszatükröződései. Az elmúlt évtizedekben a falusi lakosság utánozni kezdte a földesúri kriptaépítkezéseket is.

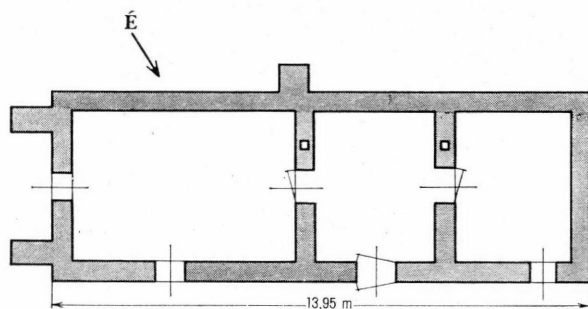
³² Bejárata felett vörhenyes márványtáblán olvasható az irodalmi hajlandóságú Setéth Károly maga fogalmazta felirata: „Béke véllünk — A nagy Teremtő által kijellett e földi vándorlétünk határa nyughelyén melylyet kedveltjeinek épített Setéth Károly 1834.” — *A Műemlékjegyzék* (Budapest, 1960. 317.) tévesen 1830 körülre keltezi a feliratban olvasható 1834-es évszámmal szemben. — DERCSÉNYI Dezső 1950. 211.; Tikáts Adolf vízfestménye az épületről az MNM Történeti Képesarnokában, T. 9043. Itsz.; GENTHON István I. 1959. 359.; Az épületnek Setéth Károlytól származó tervei, rajza a rokon lefkőzi Horváth család birtokából pusztultak el a közbirtokosság életmódjára vonatkozó számos egyéb emlékekkel, irattal együtt 1945 elején. A kriptát a Dunazug egyik legvonzóbb klasszicista építményét az 1951 körüli és az azt követő szakszerűtlen helyreállítások megvisselték, a durva habarcs ráfröcskölés vakolatprofiljait jórészt eltüntette.

A kúriák és a helyi paraszti építkezés

A párhuzam kedvéért készséggel vetnénk egybe a közbirtokosság e hirtelen fölépített kúriáit jobbágyaik, zsellérek helyi építkezésével. Az első nehézség e téren az, hogy az 1867-et megelőző időszakból a hozzávetőleges időhatárok közé tehető parasztház- emlékek is teljesen hiányoznak. Ezzel szemben a szőlőhegyen az 1820-as évekből ismerünk évszámot (ma már lebontott) jobbágyi borházat. Az itteni úrbéri per adataiból a faizás sokat vitatott kér-

18. kép. Parasztház az alsó soron (Bocskai utca), egyidőben Kleindin Árpádné és Kerek Ferenc birtokos otthona. Épült a XIX. század közepe táján

19. kép. A 18. képen bemutatott ház alaprajza

dései során derül ki, hogy a paraszti község 1846-ban is az akkor még nagyszámban fennállott faoszlopos szerkezetű, sövényből fonott házaival érvelt annak bizonyítására, hogy azok korábban a földesúr erdeiből juttatott fából épülhettek. A vert falas parasztházak csupán ezt követően, inkább a XIX. század első felétől váltak általánossá, a vályoganyagúak még később.³³ A korai vert falú házak közül sokáig látható volt az Alsó soron (Bocskai út) az az 1960-as években lebontott parasztház (utóbb Kleindin Árpádné lakta), amely mindössze meglehetősen tágas szobából, konyhából, kamrából állott, pitvar nélkül. Utcái homlokzata előtti két dőlt tám félpillére — közöttük egyetlen ablakkal — sajátos vonást adott a háznak. A házhoz, mint erre felé általánosan, hátrább egybeépült istálló csatlakozott, azzal szemben a telek mélyén másik kis gazdasági épülettel.

³³ PMLT Timnyei úriszéki iratok, 1846. IV. 5.

A hűbéri terhek megszűntével a század közepétől a népi építkezés is átalakult. A tegnapi jobbágyok most kezdtek vályog lakóházakat emelni. A szegényparasztok, zselléruatódok, cselédek kisebb házáinál a vert falas megoldások azonban századunk első felében is általánosak maradtak. A parasztházakat az egész időszak alatt főként zsúppal, amellet a Garancsi tórol származó náddal fedték.³⁴ A házak messze a XX. századba nyúlóan háromosztatúak voltak. FÉNYES Elek említi, hogy Tinnyén minden ház előtt kis kert is volt.³⁵

20. kép. Tornácos parasztház az Alsó soron, XIX. század közepe, második fele

21. kép. Tornácos parasztház a Túlso soron, XIX. század második fele

Bár országosan elterjedt az a nézet, amely a kuriális építészet és a helyi népi építkezések között kapcsolatot tételez fel, miszerint azok legalábbis közös helyi hagyományokkal bírtak volna,³⁶ a tinnyei—únyi kúriák és a helyi parasztházak között mindazonáltal összefüggéseket nem találtunk.³⁷ Az itteni gazdaréteg, az egykori telkesjobbágyok leszármazói a múlt század végén, majd századunk első harmadában kezdetlegesebb hajlékaikat az országosan elterjedt nagyobbszerű egysorhelyiséges, az utca felé kétablakos, udvari oldaltornácossal váltották fel. Ezek a tornáckiképzések azokkal az oszloprendekkel történtek, amelyeket népünk a reneszánszból átvéve annyifelé, oly szívesen alkalmazott.³⁸ A Dunántúl bizonyíthatóan legrégebb oszlopos parasztházai az 1820-as évekből valók. A helybeliek nem származhatnak az 1870—90-es éveknel korábból. Utóbb a XX. század elején műkőből, cementből is készültek ezek az oszlopsorok. Feltűnő, hogy a helyi kúriaépítészetben az országosan annyira elterjedt dór oszlopsorok, tornác, oromzattartó szerepben úgyszólván ismeretlenek maradtak. Így a népi építkezésmód az általánosabb, a távolabbi területeken is ismert előképeket követve — e tekintetben túlszárnyalta lehetséges helyi példáit, a közbirtokosi kúriákat.³⁹ A parasztemberek oszloptornácossal házaik már éppen attól az időszaktól fogva épültek, amikor a kúriaépítkezések véget értek, sőt a két építkezési hullám közé jó két évtizednyi idő esik.⁴⁰

³⁴ HEGED ŐS Antal 1859.

³⁵ FÉNYES Elek 1860. 204.

³⁶ KELÉNYI György 1974. 28.

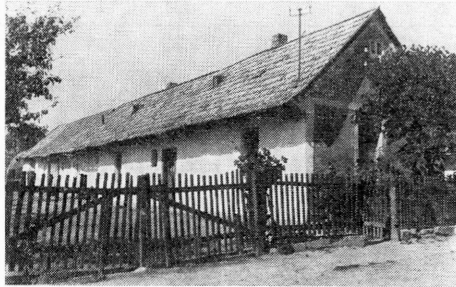
³⁷ VARGHA László 1953. 30. Hasonló jelenségeket észlel.

³⁸ BALOGH Jolán 1967. 78., 96.

³⁹ VARGHA László 1954. 90.

⁴⁰ MOJZER Miklós 1971. 62—63.

Messze későbbi időkben, csupán a jelen század középső harmadában veszi át a még mindig paraszti életformák között élő helyi lakosság itt is az L alakú alaprajzi típust, a „fordított ház” alakzatában olyképpen, hogy a már meglévő hosszú házat az utca felől egy szobával toldja meg, amivel három-négyablakos utcai homlokzatot kaphat. Ennek az eredetileg a kúriális L alakzatot követő, sőt felújító építménynek utca felőli tekintélyes homlokzatát, majd a közelmúlt évtizedek villa—családi házakra emlékeztető kockaházak homlokzatát látták el modernül ható vakolattal, széles, hármás-négyesosztatú, redő-

22. kép. Egyszerűbb ereszes parasztház a Túlsó soron, XIX. század második fele

nyös fekvő ablakokkal. Ez a Tinnyén, Únyon is a harmincas évek végétől megfigyelhető jelenség, az első pillanatra polgárosult vívmánynak tűnő „fordított ház” esetleg az egykori köznemesi kultúra elemei közül — részben talán helyi előzményektől ösztönzött — átörökítés lehetett.⁴¹

A Tinnye—únyi kúriatípusok kapcsolatai

Ha azt vizsgáljuk, melyek voltak az országos vagy közelebbi táji előképei közbirtokosi otthonainknak, úgy a hazai kúriaépítéset gyér kutatottságának negatívuma mered elénk. Időben visszábbtekintve számolnunk kell a megelőző barokk periódusok kúriaépítészetének feltáratlanságával is. Bármilyen csekély számúak is a XIX. századi kúriaépítkezésekhez képest a XVIII. század hasonló emlékei, a kastélyelőképeket szerényebb keretek között követő kúriaépítészet már akkor is csaknem országszerte létezett. A kúriák a kastélyépítészet szerény méretű utánzásából keletkeztek; nem áll meg azonban az a nézet, amely szerint ez a kiválási folyamat a klasszicizmusban indult volna el csupán; valójában az a reneszánsz és barokk időkben már folyamatos volt (erdélyi udvarházak, felvidéki, dunántúli barokk kúriák, intézői lakok). Egyetlen ismert középkori falusi nemesi lakunk Alsóórsön egyik kúriatípusunkhoz sem szolgál kiinduló támpontként;⁴² előzmény-kapcsolatban van azonban a táj későbbi népi építészetével.

A magyar nemesi építészet múltjának kiemelkedő emlékei, a kisborosnyói Damokos kúria (1728-ból), Alsócsernáton stb., bizonyítják a kétmenetes alaprajzszerkezet korai, XVII—XVIII. századi elterjedtségét. Reneszánsz emlé-

⁴¹ Vö. HOFER Tamás 1975. 410.

⁴² ENTZ Géza 1956. 125—131.; HOFER Tamás 1959. 266.

keink között a pácini kastély is világosan ezt a kétmenetes beosztást mutatja. Ezek nyomán a népi építkezések előképeit is a kuriális építészetben látjuk és nem fordítva.⁴³

A Tinnye—únyi közbirtokosság építkezéseinek időrendben a korábbi és lényegesebb csoportja az országosan ismert kéttraktusos, kétmenetes házaké. Szerkezeti lényegét tekintve ez két egymásnak háttal összefordított parasztház együttese.⁴⁴ Ez az elsősorban a szabolcsi, szatmári, partiumi részeken megfigyelt, valójában általánosan elterjedt kúriatípus több változatban is ismert,⁴⁵ Tinnyén „ál-kétmenetes”, kevésbé tiszta alaprajzzal is előfordul (a romantikus lefkóczy Horváth ház, 10.). A típus itt a kétmenetes alakzatban tűnik fel; a tornác egy részéből képezett „hátsó ház” és az oldalházas kezdetlegesebb változatok itt ismeretlenek.⁴⁶ Ez a kétmenetes szerkezet a reprezentatívabb kúriaépítkezés egyik főalakzata; amelynek a XVIII. századra visszanyúló honi kastélyalaprajzok a közelebbi előképei.⁴⁷ A homlokzati középrizalit mögötti középtengelyű nagyszoba is kastélyelőképek (pl. gyömrői Teleki kastély) kuriális megvalósulása. Simonchich Lászlónak a már a XIX. század ötvenes éveiben épült kúriája (3.) ennek a kétmenetes alaprajzú beosztásnak fejlettebb, középfolyosós változata.

A közbirtokosi kúriák kisebbszerű L alakú másik megoldása ugyancsak országosan elterjedt. Nem csupán közleményünk keretei, de a kutatottság sem teszi még lehetővé az annyira általános szerkezet terjedési körülményeinek vizsgálatát. E „görbe háznak” is mondott alakzatot⁴⁸ helyenként a népi építkezés könnyebben vette át. Talán ez az alaprajz-forma összefügg a házhoz derékszögben illeszkedő istállótoldalékkal, gazdasági épületekkel, a Nyugat-Dunántúlon bizonyíthatóan már a XVIII. században is szokásos paraszti „kerített”, „hajlított” házakkal.⁴⁹ Ezt az esetleges összefüggést s a talán a városi polgárházak alakulásában adódó párhuzamot azonban e helyen nem tudom megvizsgálni.

Az L alak a kúriaépítészetben jó ideig magasabb szint jele volt a XVIII. század még jobbára egymenetes lakaihoz képest; gondoljunk itt Berzsényi Dániel és mások egyszerű lakóházaira. „Nagy a mód, még a ház is meggörbül tülle”, mondogatták az ilyenekre.⁵⁰ A köznemesi kúriaépítészetben is országosan elterjedt a görbeház. A Nyírségben olykor még az L alak két szárába is két-két menetet szorítottak be (vö. továbbá nagykőrösi Beretvás kúria).⁵¹

A Tinnye—únyi Miskey közbirtokosság kúriáinak részeleleit, díszítő tagozatait készültük időszaka határozza meg. A klasszicizálás nagymérvű elterjedésével, kisszerűbb feladatokra is, annak oly egyszerű formái alakultak ki, amelyek úgyszólván egyedüliek a stílusirányzat európai történetében. Díszítő-elemei olykor — és éppen a népiesebb felhasználások során — végsőkéig leegyszerűsödtek. E falusi építkezések tervező mestere nemegyszer maga a többnyire

⁴³ Ekként látta korábban Dr. NYÁRÁDY Mihály is, 1935. 49.

⁴⁴ VISKI Károly 1941. 142.

⁴⁵ TÓTH János 1961. 205—206. Vitkán, Hetén, Kemecsen, Paszabon; GILYÉN Nándor—MENDELE Ferenc—TÓTH János 1975. 54. kép, Tyukodról.

⁴⁶ l. e. j. 49.

⁴⁷ KELÉNYI György 1974. 19., 28.

⁴⁸ Dr. NYÁRÁDY Mihály 1935. 47.

⁴⁹ TÓTH János 1961. 48—49., 176., 196. 54—56., 285. képek.

⁵⁰ VISKI Károly 1941. 143.

⁵¹ IMRÉNYI SZABÓ István 162. sz.

jogászi műveltségű köznemes, a táblabíró, aki laikus formakiválasztó, alkotó-tevékenysége során jutott el az egyszerűség mellett is úgyszólván mindig előnyös térképzésekhez.

A Tinnyén és Únyon alkalmazott részelemek közül még a barokk, copf gyakorlatra mutatnak vissza a kosárárvas tornácívelések, a lizénák és egyes ablakkeretelések, egyéb szerényebb jegyekkel együtt.⁵² Ellenben az oszloprendeket, a hazai klasszicizáló építészetnek ezeket az oly megszokott elemeit nem találjuk meg a számos itteni kúrián, jóllehet a Landherr András építette tinnyei zsinagóga dór portikusza ugyancsak szem előtt levő előkép lehetett volna. Setéth Károly kriptájának prosztylosz pillérrendjétől eltekintve olyankor sem alkalmazták ezt az országosan elterjedt, vonzó tagozatrendet, amikor arra az építkezés jellege egyébként lehetőséget nyújtott volna. E tekintetben a szomszédos Budai hegyvidék ekkor már kiterjedt kúriaszerű villaépítészete is igen közeli példákat nyújthatott volna. Vásárhelyi Sámuel felesége, Laszlovszky Vilhelmina családjának, rokonságának, közöttük a Kammerlauf-Kalmárffyaknak máig álló több ilyen budai jellegzetes építménye a főváros klasszicista múltjának is jó szintű emléke.⁵³ Az egyetlen oszlopsormegoldás messze a kúriális építkezés elmúltát követő időkből, 1908-ból való, talán nosztalgikus indításból. Kúriáinknál inkább az udvar felőli pilléres árkádsor, olykor az állpilléres homlokzati kiképzések fordulnak elő. A jobbára szerény anyagokból készült egyszerű építmények biztos arányaikkal, kevésbé tagolt falsíkjaikkal itt is létrehozták azt a természeti környezetükkel is összhangban álló, keresetlen, mégis emelkedett hatást, amely a XIX. század első fele hazai építészetének fő vonása.

IRODALOM

- BALOGH Jolán
1967 *A népművészet és a történeti stílusok*. Néprajzi Értesítő XLIX. 73–165.
- BIERBAUER Virgil
1932 *Pesti építőmesterek munkássága 1809–1847*. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. I. Budapest
- BOROVSKY Samu
1910 *Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegye*. I. Budapest
- ifj. CSEMEGI József
1947 *Az óbudai zsidó templom*. Budapest III. 108–111.
- DERCSÉNYI Dezső
1958 *Pest megye műemlékei*. II. Budapest
- ENTZ Géza
1956 *Gótikus udvarház Alsóörsön*. Művészettörténeti Értesítő V. 125–131.
- DE FELLER, F.
1822 *Itinéraire, ou voyages en diverses parties de l'Europe, en Hongrie...* Paris
- FÉNYES Elek
1860 *Magyarország 1859-ben, statisztikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból*. Pest
- GÁL Éva
1971 *Építészeti emlékek a Budai hegyekben*. Műemlékvédelem XV. 1. sz. 31.
- GENTHON István
1959 *Magyarország művészeti emlékei*. I. Dunántúl. Budapest
- GILYÉN Nándor—MENDELE Ferenc—TÓTH János
1975 *A Felső-Tiszavidék népi építészete*. Budapest

⁵² KARDOS György 1953. 27., 45.

⁵³ GÁL Éva 1971. 31. A Laszlovszky major a Zugligeti út 58. sz., a Kalmárffy villa a Budakeszi út 51/a. sz. alatt található.

- HEGEDŰS Antal (tinnyei-únyi közbirtokos)
1859 *Vidéki levél*. Falusi Gazda 38. sz.
- HOFER Tamás
1959 *Két gyergyói udvarház a XVIII. században*. Néprajzi Közlemények IV. 1—2. sz. 265—277.
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében*. Ethnographia LXXXVI. 398—414.
- IMRÉNYI-SZABÓ Imre
é.n. *Óreg udvarházak. Régi kúriák és parasztházak Pest—Pilis—Solt—Kiskun vármegyében*. Budapest
- KARDOS György
1953 *A magyar klasszicista építészet*. Budapest
- KELÉNYI György
1974 *Kastélyok, kúriák, villák*. Budapest
- KISS Ákos
1971 *Tinnye, Úny és Jászfalu közbirtokosságának és népének története a XVIII. században*. Budapest
1973 *Landherr András ismeretlen tinnyei építőtevékenysége*. Műemlékvédelem XVII. 1. sz. 45—48.
1977a *Tinnye, Úny régebbi története — közbirtokosságának kezdetei (1526—1711)*. Budapest
1977b *A nagygörbői közbirtokosság múltjából*. A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VI—VII. Szekszárd. 219—232.
- KORABINSKY I. Mihály
1786 *Geographisch-historisches und Produkten Lexicon von Ungarn*. Pressburg
- MOJZER Miklós
1971 *Torony, kupola, kolonnád*. Budapest
- NYÁRÁDY Mihály
1935 *A Nyírség nemesházai*. A Néprajzi Múzeum Értesítője XXVII. 46—58.
- RADOS Jenő
1961 *Magyar építészettörténet*. Budapest
- DE LA TOUR, G.
1860 *Scènes de la vie hongroise*. Paris
- TÓTH János
1961 *Népi építészetünk hagyományai*. Budapest
- VARGHA László
1953 *Fejezetek a magyar népi építészet köréből*. Budapest
1954 *Klasszicista jelleg a magyarországi népi építészetben*. Művészettörténeti Értesítő III.
- VISKI Károly
1941 *Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban*. In: ECKHARDT Sándor (szerk.): *Űr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest
- ZAKARIÁS G. Sándor
1961 *Budapest*. Magyarország művészeti emlékei III. Budapest
- ZÁDOR Anna—RADOS Jenő
1943 *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest

Ákos K i s s

MANSION BUILDING ACTIVITIES OF A COMMONAGE
OF VILLAGE NOBLEMEN
(18th—19th century)

(Abstract)

In the whole of Europe, after Poland, Hungary had the greatest proportion of noblemen in her population. Between the aristocracy of big estates, and the village nobility living in conditions similar to peasants, owning no land at all or very little, there was an important layer made up of landowning noblemen also living in villages. With the growing number of families noblemen's estates got increasingly broken up in the course

of the 18th and 19th centuries and in a number of villages commonages (Compossessoratus) were formed of related families and of those married into the family. Such local associations of related noblemen handled in common certain sorts of income based on nobiliary privileges, e.g. they maintained inns, mills, shops, and they used in common the undivided forest, pasture, and sometimes even the ploughland. They held meetings and had elected officials.

The author examines the mansion building activities of a populous noblemen's commonage in two neighbouring villages in County Pest (Tinnye and Úny). Up to the early 19th century noble families had lived in adobe houses with thatched roofs hardly different from those of peasants. In the early 19th century a new kind of desire for display appeared and noble families started to build bigger mansions showing the stylistical marks of the prevailing architecture of the time. In the first sixty years of the century about thirty mansions were erected in the two villages. They show the marks of classicism, but after 1848 the romantic style and eclecticism also appears to some extent. There is in each mansion a large central room, a parlor which is the place for social gatherings. One group of the mansions has ground-plans placing the rooms in two rows behind each other, and the other group has its rooms joining one another in an L-shape. As an exception, a two-storey mansion similar to a small classicist castle was also built.

Part of the plots for the mansions were taken away from serfs, who were compensated for their houses that has stood there. There was strong resistance on the part of peasants against these expropriations, yet the mansions soon formed a separate quarter within the village, called „the row of the gentlemen”.

The bulding of mansions took place at a time when part of the noble families became impoverished, some had less than 50—100 *hold* of land, so that the decorative buildings were in sharp contrast to the financial situation of their owners.

The author examines, whether there is a connexion between the architecture of the nobility and that of the local peasantry. He finds nearly no evidence of a direct influence of the mansions on the local peasant architecture. About fifty years after the construction of the mansions (1808—1860), i. e. at the end of the 19th century, the peasants start to build bigger houses with a more impressive appearance. They adopt many elements of the nation-wide neoclassic mansion style, without imitating the peculiar traits of the local mansions.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Gunda Béla

„KeletEurópa ismeretlen föld”

Ezen a címen 1927-ben egy 32 oldalas tanulmány jelent meg RAITH Tivadar tollából. A szerző a húszas évek modern magyar irodalmi életének ismert alakja volt, — költő, lapszerkesztő, kiadó. Szerkesztette a Magyar Írás c. folyóiratot. Kiadta — többek között — REMÉNYI József *Jó hinni* c. regényét, TAMÁS Aladár egyik verses kötetét (*Boldog híradás*). RAITH Tivadar a harmincas évek elején azonban irodalmi tevékenységét abbahagyta, és RAJTY Tivadar néven üzemgazdaságtannal foglalkozott. E téren is jelentős irodalmi munkásságot fejtett ki. 1935-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jog- és államtudományi karán az üzemgazdaságtan megbízott előadója volt, 1941-ben a kolozsvári egyetemre az üzemgazdaságtan professzorává nevezték ki.¹ Kolozsvári hajléka éveken át találkozóhelye volt íróknak, művészeknek, a haladó gondolkodású értelmiségieknek. *KeletEurópa ismeretlen föld* c. tanulmánya (ma már könyvészeti ritkaság) először francia nyelven jelent meg, s azok közé a különböző utakon járó tanulmányok közé tartozik, amelyek szerzői — egymástól eltérő ideológiával — a két világháború között a közép- és kelet-európai népek együttműködését kívánják. RAITH (RAJTY) T. felismerte, hogy a kelet-európai népeknek döntő szavuk lesz az európai életben. Kelet-Európa népeinek rá kell jönnie arra, „hogy nem az ellenségeskedés, hanem a közös érdekek felismerése az, ami elvezetheti őket egy valóban jobb jövő felé”.² Tudományunknak a tanulmányt azért szükséges számontartania, mert a szerző az elgondolását néprajzi megfigyelésekkel és eredményekkel is bizonyítja. Az építkezés, a bútorzat, a népművészet, a zene és a tánc révén is kidomborodik Kelet-Európa „kulturális egysége”. RAITH (RAJTY) Tivadar bizonyítékai természetesen szűkszavúak, elnagyoltak, és nem is mindig helytállóak. A 3—4 oldalon nem is mondhatott sokat az inkább lírikus költő, mint tudós. Tanulmányának jelentősége inkább abban rejlik, hogy a néprajzi eredményeket, néprajzi benyomásait igyekszik a közép- és kelet-európai népek együttműködésének szolgálatába állítani, s így a magyar néprajz története szempontjából is számon kell tartanunk RAITH (RAJTY) T. írását. Ismereteim szerint a néprajz érdeklődési körén eddig kívül rekedt ez a tanulmány. Csupán SZEKFŰ Gyula utalt rá már megjelenése idején, *A turáni-szláv parasztállam* c. cikkében.³ SZEKFŰ Gy. természetesen RAITH (RAJTY) T. koncepcióját nem fogadja el, mondván, hogy a magyar és az ukrain gémeskútból, kemencéből, szalma- vagy nádtetőből még nem lehet a magyar és az ukrán paraszt azonos gondolkodására, lelki rokonságára következtetni, hanem arra, hogy mindkét helyen „extenzív mezőgazdasági kultúrában élnek a földművelő osztályok”.⁴ A kérdés természetesen sokkal bonyolultabb, mint a két szerző vélte. De a két vélemény is bizonyítja, hogy a néprajztudomány eredményei az 1920-as években befolyásolták a közgondolkodást. SZEKFŰ Gy. említett tanulmányában élesen kritizálja ECSEDI István turáni „őstípusát” is. A turáni őstípusú debreceni bojtár „—hála Istennek — mindenben különbözik pl. Közép-Ázsia »turáni«-jától, amint ez utóbbinak eléggé elijesztő alakja Sven Hedin útleírásaiból megismerhető”.⁵

¹ BISZTRAY Gyula, SZABÓ T. Attila, TAMÁS Lajos 1941. és *Magyar Irodalmi Lexikon* II. 1965. 555. a lexikon szerint Kolozsvárott halt meg. Ez az adat téves, RAITH Tivadar Budapesten hunyt el.

² RAITH Tivadar 1927. 3.

³ SZEKFŰ Gyula 1929.

⁴ SZEKFŰ Gyula 1929. 293.

⁵ SZEKFŰ Gyula 1929. 287—288.

IRODALOM

- BISZTRAY Gyula, SZABÓ T. Attila, TAMÁS Lajos
1941 *Erdély magyar egyeteme*. Kolozsvár
Magyar Irodalmi Lexikon II.
1965 Budapest
- RAITH Tivadar
1927 „*Keleteurópa ismeretlen föld*”. Budapest
- SZEKFŰ Gyula
1929 *A „turáni-szláv” parasztállam*. Magyar Szemle. (Újra kiadva: Állam és nemzet. Budapest, 1942.)

Béla G u n d a

„EASTERN EUROPE — AN UNKNOWN LAND”

(Abstract)

The poet and man of letters Tivadar RAITH (RAJTY) published in 1927 a 32-page study under the above-mentioned title. In it he pointed out the similar features in the peasant cultures of Eastern-Europe in order to prove the „cultural unity” of Eastern Europe which could be, in his opinion, the basis of co-operation among these peoples. According to the author it is worth recording his sketchy statements, as an early attempt to use ethnographical observations in the interest of Eastern-European peoples' understanding of each other.

Faragó József

Kőváry László székely balladagyűjtése 1852-ben

1.

KŐVÁRY László, kinek az erdélyi néprajzi (köztük népköltészeti) kutatások kezdetén úttörő és elvülhetetlen, de még mindig kevésbé ismert, becsült érdemei vannak, a *Hölgyfutár* 1852-es évfolyamának 140. számában kezdte meg *Székely népköltészet* című folytasásos közléseit. Ebben a kis sorozatban¹ olvasható többek közt az a két ballada is, amelynek jelentőségét a székely balladagyűjtés történetében ezúttal méltatni szeretném.

A sorozat egy-kettőre elsüllyedt a korabeli és későbbi folyóiratok tengerében. Még a kortárs GYULAI Pál, a magyar népballadák minden kis jelének, nyomának konok keresője, számtartója és méltatója sem tudott róla vagy elfeledte, és azóta — kerek 125 esztendő alatt — egy folklorista sem idézte; ilyenformán most valósággal haló poraiból fog számunkra föltámadni. Magam is, szerencsés módon, SÁNDOR István most megjelent néprajzi bibliográfiájának² tanulmányozása közben bukkantam rá.

A sorozat élén KŐVÁRY rövid bevezetője olvasható. Érdemes az egészet idéznünk, hisz történetileg az első olyan kis elméleti írás, amely a székely népköltéssel foglalkozik:

„A népköltészet a korallhegy, mely körül a nemzeti költészet drágagyöngyei teremnek. Ide kell a költőnek bűvárharangját irányzani, ha lantját örökbecsű kövekkel kívánja ékesíteni.

¹ KŐVÁRY László 1852.

² SÁNDOR István 1977.

E rendíthetlen igazság csak most nyert hitelt nálunk, csak most kezdik költőink átlátni, hogy ez úton biztos a koszorú.

Kevés időn nagy haladást tettünk e téren. A népdalok, népmondák, közmondások gyűjtésével szépen elémentünk; az általánosból már sokat bírunk, az egyesek részleteinek bűvárlata van most napirenden.

Erdély népeit tanulmányozván, a székely népköltészet körüli fáradozásaimból ezennel mutatványt hozok, néhány cseppet a tengerből.

E költői népnél hét alakját látom az előadásnak, mellyen mindenikének megvan saját népszerűsége. E hét alatt egy része vers, más része folyóbeszéd.

Ez alakok: tánemondat, népdal, talány, példabeszéd, anekdota, népszerűlés és mese.

Miket közlök, azok verses része épen így e szavakkal él a nép ajakán; a prózában némi rövidítéssel éltem, de a népiességet mennyire le lehet, mindenütt megtartottam. E nép anyanyelvén kívül egyet sem ért, egyet sem beszél, méltán nézethetik népköltészetünk egyik eredeti jellegeként.

E nép kedélye a tenger, melly minden áradásával új gyöngyöket merít fel, ők Erdély palócái: örvendeni fogok, ha közleményem által költészetünk e tiszta aranyereből valamit felmutathattam."

A bevezető egyetlen túlzó általánosítása, hogy „e nép anyanyelvén kívül egyet sem ért”, hisz a székelyek közt is mindig bőven akadtak olyanok, akik az együttélés természetes és szükségszerű következményeként románul, németül (szászul), cigányul stb. szintén jól értettek vagy beszéltek, s részleges vagy teljes kétnyelvűségükkel a népköltészet interetnikus kapcsolatait, kölcsönviszonyát szolgálták. Megjegyzendő azonban, hogy más nyelv(ek) tudása, s ezáltal az együttélő vagy szomszédos népektől, nemzetségektől nyert folklórijavak befogadása a népköltészet „eredeti jellegét” önmagában nem érinti és nem károsítja. GYULAI már néhány év múlva, 1860-ban fölismerete és megfogalmazta azt a sarkigazságot, miszerint „a valódi eredetiség mind a nép-, mind a műköltészetben nem annyira a tárgyban, az alapeszmében rejlik, mint a szellem fölhaladó s főképp alkotó erejében”³

KÖVÁRY a székelyeket — korának divatos szóhasználatával élve — „Erdély palócái”-nak nevezi. Kutatásainak részletekbe menő ismerete alapján lehetne csak megállapítani, hogy miként sikerült neki a székely népi kultúra régies jellegét oly korán és biztosan, a rendszeres folklórgyűjtés és összehasonlítás megindulása előtt fölismernie. Mert ne feledjük, hogy GYULAI, akit méltán tekintünk a magyar folklórkutatás egyik első és mindenkor nagy teoretikusának, még nyolc év múlva, idézett tanulmányában sem tudott a székely folklór pártját ritkító gazdagságáról, sőt annak épp ellenkezőjét hitte: „Majdnem általános azon meggyőződés, hogy az erdélyi népköltészet csekély figyelemre méltó. E vélemény nincs minden alap nélkül. Mindaz, mi eddig a magyar néphagyományok gyűjteményeibe Erdélyből került, vagy éppen nem új, vagy éppen csekély becsű. Különösen a székely népköltészetben csalódott az irodalom. Azt hitte, hogy egész új világot fog fölfedezni, ősbibb eredetiséget, gazdagabb kedélyt, alkotóbb képzelmet: s mindennek éppen ellenkezőjét találta.”⁴

A továbbiakban KÖVÁRYnak a gyűjtés módszerét illető kijelentése szerint a verses népköltészet alkatásokat szó szerint, a prózát „némi rövidítéssel” jegyezte le. Valóban, a prózai népköltészet szó szerinti gyűjtésének igénye akkoriban még nem kristályosodott ki, KÖVÁRY verses gyűjtését viszont fenntartás nélkül hitelesnek tekinthetjük.

A bevezető után KÖVÁRY hét kis fejezetben közölte az általa gyűjtött népköltési anyag „hét alakját”, ami alatt a műfajokat, illetőleg válfajokat értette. E hét fejezet címével és folyóirati lapszámával, majd zárójelben a tartalmát jelölő magyarázatonmal a következő:

- I. *Tánemondatok*. 563. (Tizennégy táncszó.)
- II. *Népdalok*. 572. (Két dal és két ballada.)
- III. *Talányok*. 577—578. (Tizenhárom talalós kérdés.)
- IV. *Példabeszédek*. 589—590. (Hús közmondás.)
- V. *Anekdoták*. 590. (Négy rátótiáda, vagyis falucsúfoló tréfa az udvarhelyszéki szentegyházafalusiakról.)
- VI. *Népszerűlések*. 605—607. (Három mese.)
- VII. *Mesék* vagy mint a székelyek nevezik, *Beszédek*. 622—623. (Két mese.)

³ GYULAI Pál 1860. 276.

⁴ GYULAI Pál 1860. 272—273.

A közölt népköltési alkotásoknak KÖVÁRY egyenként sem címet, sem sorszámot nem adott. A VI. és VII. fejezet anyagának különbségét latolva, az előbbiben egy novellamesét és két tréfás mesét, az utóbbiban két tündérmesét találtam.

A II. fejezet két balladája közül az első így kezdődik:

Hej páva, hej páva, császárné pávája!
Szegény legény voltam, gazdag leányt vettem;
A gazdag leánynak kedvét nem lelhettem.
A vásárba mentem, piros csizmát vettem,
Avval haza mentem, az asztalra tettem;
Kincsem feleségem, mondj uradnak engem!
Én bizony soha sem teljes életemben!
Mert apám házánál nagyobb urak jártak,
Őket sem uraltam, téged sem urallak . . .

A második ballada teljes szövege:

Ahol kerekedik egy kerek dombocska,
Azon nevelkedik egy szép almafácska,
Édes az almája, cukros a virágja,
Alatta ül vala egy szép leányocska.
Kötte a virágját fehérből, vörösből,
Ahol a mellére nyomtatta, ezüsből,
Azzal feltekinte a magos egekre,
Hát ott ereszkedik egy gyalog ösvenke,
Mellynek a két széle tiszta ezüst vala,
A közepe pedig sárga arany vala,
Azon ereszkedik egy fodor báránka,
Minden szőre szálán egy-egy csillag vala, stb. stb.

Aligha volt a székely balladatudatás történetében még egy ily nagy szellemi veszteséget okozó stb., mint ezek itt az utolsó sor végén, s noha KÖVÁRY odairta, hogy *Folytatása köv.*, a folytatást nem e balladára, hanem közleményeinek sorozatára értette. Nagy kár, hogy ezt a balladát töredékesen közölte, ámde az is lehet, hogy adatközlője csak ennyit tudott belőle. (Egy biztos: a ballada töredékességével tisztában volt, mert máskülönben a két stb.-t nem használta volna.) Különben is akkor, a tudatos és rendszeres balladagyűjtés megindulása előtt honnan sejtette volna, hogy a magyar népköltészet milyen nagyra menendő értékét sikerült megpillantania. Még kevésbé kívánhatjuk tőle, hogy a gyűjtés helyét, mi több, az adatközlő nevét és életkorát megjelölje volna; 1852-ben ezeket az adatokat, a korabeli tudományos igények szintjén, a „Székelyföld” tájnév vagy a „székely” jelző kielégítően megoldotta.

2.

KÖVÁRY 1852-es balladaközlései két szempontból is jelentősen gazdagítják és módosítják a székely balladagyűjtés kezdeteinek történetét.

a) Aligha akad olyan olvasó, aki a *Hej páva, hej páva* kezdetű balladát ne ismerné, hisz ez minden magyar balladakiadvány elmaradhatatlan darabja, minden balladaest népszerű műsorszám, általában az egész magyar folklórban a tréfás népballada klasszikus iskolapéldája, ámde mindig hozzáírva vagy hozzámondva, hogy „Krizsa János *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményéből”. Valóban, KRIZSÁNÁL a *Háromszékiek és erdővidékiek* című fejezetben, 319. sorszám alatt a következő szöveget olvashatjuk:

Héj páva, héj páva! császárné pávája!
Szégen legén vótam, gazdag léánt véttem;
S a gazdag léánnak kedvit nem lelhettem,

és így tovább, a ballada utolsó soráig.

A *Héj páva, héj páva* azonban nem az egyedüli szöveg, amely KÖVÁRY gyűjtéséből a *Vadrózsákba* jutott. Éspedig: a II. *Népdalok* című fejezetének első dalát (*Félre vágom kalapomat*) KRIZSÁNÁL 310., a másodikikat (*Látom életemet*) 311., az *Ahol kerekedik* kezdetű

balladatöredéket pedig, a végén a két *stb.* nélkül, 318. sorszám alatt látjuk viszont, vagyis KÖVÁRY IV. fejezete egészében bekerült a *Vadrózsákba*. Továbbá: az I. *Táncmondatok* című fejezetből KRIZA egy táncszót (*Édes kicsi kerekem*) a 325. lapon a háromszéki táncszók közt, kettőt pedig (*Úgy meg vagyok búval rakva; És az eső, zúg a gát*) 201. sorszám alatt az udvarhelyszéki, illetőleg 301. sorszám alatt a háromszéki népdalok közt adott ki újra. Végül a III. *Talányok* című fejezetből a *Dohány*, a *Búzaszál* és a *Havazás* talalós kérdésével KRIZÁNÁL a *Talalós mesék* fejezetében a I. II. és V. sorszám alatt találkozunk. Röviden: KÖVÁRY 1852-es gyűjtéséből KRIZA a verses alkotások egy részét (a népdalokat és balladákat mind, a táncszókat és talalós kérdéseket válogatva) beleolvasztotta a *Vadrózsákba*.

Ezzel máris eljutottunk az első új fölfedezéshez: KÖVÁRYT jó évszázados késéssel bár, de mostantól fogva a *Vadrózsák* munkatársainak sorában tisztelhetjük.

Tudvalévő, hogy KRIZA a *Vadrózsák* különböző helyein összesen tizenkilenc „gyűjtőtársának” mondott név szerint köszönetet. Ezt az önmagában is tekintélyes névsort azóta levéltári kutatásokkal közel harmincig sikerült gyarapítani⁵ — ám akár KRIZA, akár a kortársak KÖVÁRY vadrózsás munkatársi szerepére seholy sem hivatkoztak, ezt a szerepet — mai ismereteink szerint — ő maga sem emlegette, az utólagos kutatások pedig szintén hagyták. A szemmel látható tények azonban kijárják a tévedés lehetőségét: nyilvánvaló, hogy KÖVÁRY az 1852-es népköltési anyagot maga gyűjtötte és közölte (semmiképp sem KRIZÁNAK vagy valamelyik munkatársának a gyűjtését adta ki saját neve alatt), mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy tizenegy év múlva a *Vadrózsák*-ban másodközlésként ugyanennek az anyagnak egy része látott ismét nyomdafestéket.

Arra a nagyon is indokolt kérdésre, hogy KRIZA miért nem említette KÖVÁRY nevét, minden közelebbi támpont híján az alábbi föltevést tudom megkockáztatni: 1852-ben KRIZA bizonyára kimásolta magának a Hölgyfutárból az anyagot vagy annak egy részét, a *Vadrózsák* huszonegy éven át húzódó szerkesztési munkálatai közben, a kéziratok és jegyzetek útvesztőjében azonban a forrásról megfeledkezett.

KÖVÁRY és KRIZA közlésének összehasonlítása további tanulságokkal is kecsgetet.

KÖVÁRY, mint bevezető soraiiban láttuk, a gyűjtés helyéül még a megyére sem hivatkozott, s miként az idézett két ballada is tanúsítja, a népköltési szövegeket bármily nyelvjárási sajátosság jelölése nélkül, irodalmi nyelvi formában adta ki. KRIZÁNÁL, miként a *Héj páva, héj páva* kezdősoraiban is ízelhetni, ugyanazok a szövegek elejétől végig nyelvjárási hangalakban: egy kivétellel háromszéki nyelvjárásban szólnak. KÖVÁRY gyűjtését valaki irodalmi nyelvről háromszéki nyelvjárási formára dolgozta át, s az *Úgy meg vagyok búval rakva* kezdetű kivétel azért került a *Vadrózsák*-ban az udvarhelyszéki fejezetbe, mert második sorában a falunév (*Mind a telekfali mákja*) kizárja bármily más eredetűség lehetőségét.

Vajon KÖVÁRY gyűjtését KRIZA azért illesztette a háromszéki fejezetbe, mert az valóban háromszéki eredetű lett volna? Erre a kérdésre elméleti megfontolások alapján sokkal inkább nemmel, mint igennel válaszolhatunk. KÖVÁRY anyagában a szentegyházsfalusiakat csúfoló rátótiadák udvarhelyszéki vagy csiki eredetű sugallnak, a két népdal és népballada pedig történetileg népköltészetünk ama régi stílusú rétegét képviseli, amely Háromszéken már a múlt század közepén sem élt, vagy elenyészően ritka lehetett.

Ha nem biztos, hogy KÖVÁRY Háromszéken gyűjtött, sőt majdnem biztos, hogy nem ott gyűjtött, akkor KRIZA miért döntött az átírásnál és a besorolásnál épp Háromszék mellett? Valószínűleg azért, mert a háromszéki Árkoson élt egyik legtehetségesebb és legszorgalmasabb munkatársa, Kiss Mihály: ő a KRIZÁTÓL postán érkező népköltési szövegeket, legyenek azok akár irodalmi vagy köznyelven, akár hibás nyelvjárási formában rögzítve, a készülő *Vadrózsák* számára késedelem nélkül és megbízhatóan dolgozta át „hiteles” háromszéki nyelvjárásra. Levelezésükben, amelynek kis része szerencsés módon napjainkra öröklődött, egész sor olyan kifejezést találhatni, amely hol komolyan, hol kissé tréfásan ezt a nyelvi gondozást jelölte: „átkorrigálás, javítgatás, purizálás, travesztálás, igazítás, toldás, fejelés, átdolgozás, átöltöztetés, visszaültetés; népiesítés, népies székelyesítés, székely lére feleresztés, székely zamatosítás” — és így tovább.⁶

Mivel gondolatmenetem KÖVÁRY gyűjtésének utólagos lokalizálásáról bizonyára túl merésznek tetszik, és a KRIZA módszerét lényegesen érintő felelősséggel jár, két pontban igyekszem még megerősíteni. Először: van-e biztos példa arra, hogy KRIZA valamely népköltési alkotást más lelőhellyel és más nyelvjárásban közölt, mint ahol és ahogy azt gyűjtője lejegyezte? GERGELY Pál—KOVÁCS Agnes a KRIZA-hagya-

⁵ FARAGÓ József 1971. 100—105.

⁶ FARAGÓ József 1971. 114. kk.

tékban talált reá *A halhatatlanságra vágyó királyfi* című mese eredeti kéziratára, miként azt GÁLFI Sándor a Nyárad menti Demeterfalván, az ottani nyelvjárásban leírta.⁷ Ezt a mesét KRIZA 1872-ben a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében az alábbi módon közölte: „Kriza János gyűjt. Háromszéki tájszólás szerint.”⁸ Az átdolgozás — a másos-zékíróról a háromszéki nyelvjárásra — minden bizonnyal ezúttal is Kiss Mihály műve volt.

Nos, épp ide kívántatik a második erősítő érv: van-e valamilyen bizonyítékunk arra, hogy KÖVÁRY gyűjtését Kiss Mihály írta volna át a *Vadrózsák* számára? Igen: ugyancsak KRIZA hagyatékában bukkant elő KÖVÁRY közlésének VI. fejezetéből az a tréfás mese, amelyet Kiss *A rest leány* címmel készített elő kiadásra,⁹ azonban kéziratban maradt, nem került be a *Vadrózsák*ba. A két filológiai szövegváltozat összehasonlítása minden kétséget kizáróan igazolja, hogy ugyanazzal a mesével van dolgunk, s egyszersmind azt is tanulságosan példázza, hogy Kiss KÖVÁRY szövegét miként „öltöztette át” háromszéki nyelvjárásra. Ily perdöntő adat után KÖVÁRY vadrózsás munkatársi viszonyát most már a legnagyobb valószínűséggel körvonalazhatjuk:

KÖVÁRYnak a Hölgyfutárban közzétett gyűjtését — az egészet vagy egy részét — KRIZA egyik kitűnő munkatársa, Kiss Mihály dolgozhatta át háromszéki nyelvjárás szerint a készülő *Vadrózsák* számára. Az átdolgozás vagy KRIZA kérésére, vagy tudta nélkül, Kiss személyes kezdeményezéséből történt. Az utóbbi eset indokolná, hogy KRIZA talán nem is volt tisztában az anyag eredetével: Kiss Mihály gyűjtéseként illesztette be a *Vadrózsák*ba, anélkül, hogy KÖVÁRY nevét megemlítette volna. Akár így, akár úgy történt, KÖVÁRYt teljes joggal soroljuk a *Vadrózsák* munkatársai közé.

b) Vizsgálódásunk másik fontos tanulsága a székely balladakiadás időrendjét illeti. Miként ismeretes, 1858-ban közölte Nagy Lajos a Nyárad mentéről a *Barcsai* című balladát,¹⁰ a magyar balladaköltészetnek azóta is egyik halhatatlan remekművét, amely az irodalmi életben azon nyomban jelentőségéhez méltó szenzációt keltett. Eddigi folklorisztikai kronológiánk szerint ezt a *Barcsait* tekintettük a székely balladakiadás diadalmas nyitányának, Nagy Lajost pedig a kiadás úttörőjének.

KÖVÁRY két székely népballadája hat évvel korábban látott nyomdafestéket, mint a Nagy Lajosé. Igaz, hogy közlésének akkoriban szemi visszhangja nem kélt, sőt mindenki úgy megfélekedett róla, hogy ötnegyed század múltán kellett folklor-kutatásunk számára fölfedeznünk — ezek a mostoha körülmények azonban mit sem változtatnak a lényegen: az első székely népballadát nyomtatásban nem Nagy Lajos közölte 1858-ban, hanem KÖVÁRY László 1852-ben.

IRODALOM

ARANY László—GYULAI Pál

1772 *Elegyes gyűjtések*. Magyar Népköltési Gyűjtemény I. Pest

FARAGÓ József

1971 *Kriza János és a Vadrózsák*. In: ANTAL Árpád—FARAGÓ József—SZABÓ T. Attila: *Kriza János*. Három tanulmány. Második, átdolgozott kiadás. Kolozsvár. 57—176.

GYULAI Pál

1860 *Adalék népköltészetünkhöz*. Budapesti Szemle IX. 272—299.

KÖVÁRY László

1852 *Székely népköltészet*. Hölgyfutár III. 140. sz. 563; 142. sz. 572; 143. sz. 577—578; 146. sz. 589—590; 150. sz. 605—607. és 154. sz. 622—623.

KRIZA János

1863 *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár

1956 *Székely népköltési gyűjtemény*. I—II. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratot hagyatékából. A verses részt GERGELY Pál, a meséket KOVÁCS Ágnes gondozta. Budapest

⁷ KRIZA János 1956. II. 136—149. és 499.

⁸ ARANY László—GYULAI Pál 1872. 361—375.

⁹ KRIZA János 1956. II. 368—370.

¹⁰ NAGY Lajos 1858.

NAGY Lajos

1858 *Barcsai. Ballada a nép ajakáról*. Kolozsvári Közlöny III. 87. sz. 361.

SÁNDOR István

1977 *A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1850—1870*. Budapest

József Faragó

SZÉKELY BALLADS COLLECTED BY LÁSZLÓ KŐVÁRY IN 1852

(Abstract)

A series of publications under the title „*Székely folk poetry*” by László KŐVÁRY was printed in six parts in a journal of Pest in 1852, which was entirely forgotten by the contemporary as well as by later Hungarian folkloristic research. The author of the present paper presents KŐVÁRY's series, stressing the importance of the two Székely folk ballads contained in it. According to the author's explication, KŐVÁRY's series amends and enriches our knowledge of the history of Székely folklore collection in two aspects. First: a part of KŐVÁRY's material was published again in 1863, without mentioning the collector's name, in the classical Székely folklore collection *Vadrózsák* (Wild Roses) of János KRIZA; therefore, from now on KŐVÁRY will be justly listed among the so far known contributors to *Vadrózsák*. Second: the first Székely folk ballad was published in print not by Lajos NAGY in 1858 as it has been recorded so far, but by László KŐVÁRY in 1852 i. e. six years earlier.

Fried István

Johann Nepomuk Vogl és a kelet-európai népek nép- és mondaköltészete

A kelet-európai folklórkutatás és az ezzel szorosan összefüggő népiesség történetének vizsgálatakor nem hanyagolhatjuk el a birodalmi főváros, Bécs szerepének megvilágítását. Már csak azért sem, mivel Bécsben hivatalos, félhivatalos és a hivatalossal szembeszegülő törekvések egyaránt érvényesültek, amelyek azonban egy — számunkra lényeges — ponton találkoztak: az volt a szándékuk, hogy Bécsset a nemzeti irodalmi (és a maguk módján felfogott népi) mozgalmak, irányok, tendenciák központjává tegyék.¹ HORMAYR báró igyekezete éppen úgy ebbe az irányba vág, mint KOPITARNAK hivatalos jóváhagyást nyert ausztro-szlávizmusa; GAÁL György éppen úgy Bécsben találta meg a helyét, mint jó darabig Vuk KARADŽIĆ; a bécsi újságok, mint előbb a *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung* és a *Vaterländische Blätter*, valamint később a *Wiener Theater-Zeitung* éppen úgy adták közre a birodalom népeinek, illetve a többi kelet-európai népek dalait, meséit, mondáit, mint a kifejezetten ezzel a céllal induló *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, illetve a MEDNYÁNSZKY Alajos báró által szerkesztett *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte*. Más kérdés az, hogy ezek a bécsi próbálkozások jórészt érintkeztek a német romantika mese-, népkönyv- és népdalkultuszával, a nemzeti régiségbe visszapillantó és onnan történeteket, mondákat, dalokat, szokásokat, sőt viseletet és nemzetjellemet a jelenbe emelő hormayri szándékok nehezen elképzelhetők Ludwig TIECKnek az ónémet Minneliedet, Achim von ARNIMnak a német népköltészetet, Joseph GÖRRESnek a német népkönyveket, a GRIMM-fivéreknek a német mesevilágot, Ludwig UHLANDnak a középkor végi német költészetet foltáró értékezéseinek eszmei és módszertani tanulságai nélkül.² A XIX. század első

¹ PALOS Bernardin 1929. 7.; KUNCZER Gyula 1929. 15—52., FRIED István 1975. 344—349. — A magyar—osztrák kulturális kapcsolatokról újabban (ezen belül súllyal a folklorisztika bécsi vonatkozásairól): DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—VOIGT Vilmos 1978. 238—241.

² KOZIELEK, Gerard 1977.

három évtizedének németországi irodalom- és művelődéstörténetének egyik jellemzője a népköltészet és általában a népművészet iránt föltámadt érdeklődés. Ez alól még GOETHE sem vonhatta ki magát, ismeretesek például a szerb (és kis részben a cseh) népdalok, illetve népnek hitt dalok goethei elismerései. Bécs felfogta a Németországból érkező impulzusokat, és a maga módján bekapcsolódott a népköltészet térhódításával jellemezhető áramlatba. (Most ne firtassuk: mi mindent tartottak ekkoriban népköltészetnek; mennyire egybemósódott a népies és a népi, a népi és a régi, illetve a nemzeti és a népi fogalma!) Csakhogy Bécs szerepe nem kárhoztatható a passzív befogadóéra, hanem ennél jóval szélesebb hatósugarú és körű. Ugyanis Bécs soknemzetiségű birodalomnak volt központja; olyan birodalomé, amelyben feltárára váró népköltészettel rendelkező népek éltek. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert ezeknek a népeknek irodalmi eddig jórészt kívül estek a nemzetközi vagy a pusztán német érdeklődésen, és még HERDER gyűjteményei ellenére sem ébresztettek jelentősebb figyelmet. A XVIII. század végére, a XIX. század elejére azonban maguk is megkezdték fölzárkózásukat a haladottabb irodalmakhoz, s mind határozottabban igyekeztek önmagukat, múltjukat megismerni, keresni helyüket a népek és a nemzetek össz-európai együttesében. Ennek az önmegismerési vágynak és a módosultan befogadott impulzusoknak terméke a népköltészeti gyűjtés, illetve a múltfeltárás igénye, amely egyként inspirálja a magyar, a szlovák, a cseh, a szerb, a horvát és a szlovén írástudókat, költőket. A külső mozgalmak belső indítékokkal is találkoztak, és Bécs keresztvezési pontja lett e találkozásoknak. Részben avval, hogy említett „hivatalos” és „fél-hivatalos” lapjaiban helyet adott az idevágó cikkeknek, ismertetéseknek és recenzióknak. Részben avval, hogy költői, teoretikusai révén maga is reagált ezekre a nemzeti törekvésekre. HORMAYR *Archívja* tudatosan állt a nemzeti múltat föltáró mondák, regék, dalok és színesen megírt értékelések rendelkezésére, mintegy egységbe akarta fogni az azonos indítatású, ámbar olykor éppen nem az egység felé mutató kezdeményezéseket, és az általa vallott, a kormányzatától lényeges vonásaiban elütő „birodalmi patriotizmusa” jegyében szerette volna szintetizálni. HORMAYRnak elsősorban Bécs költőit, íróit sikerült megnyernie, de általában szerencsés kapcsolatot sikerült létesítenie a cseh- és a magyarországi, valamint a horvátországi német anyanyelvű írókkal is, akik szívesen vállalták szülőföldjük kultúrájának közvetítését a német nyelvterületre. Néha ehhez kormányzati érdek is fűződött. Ismeretes, hogy KOPITART nemcsak nyelvfilozófiai elvek vezették (azok is!), amikor egyértelműen és makacs elszántsággal Vuk KARADŽIĆ szerb nyelvteremtése és népköltészeti gyűjtése mellé állt. Az orosz kultúrával és azon keresztül általában az orosz kormányzattal kapcsolatot tartó szerb pravoszlávia és azon belül is a főpapság ellenében a népnyelvre alapított szerb nyelv segítségével akarta irányítani a szerbek érdeklődését és tájékozódását. Mindez azonban nem csökkenti ama tény jelentőségét, miszerint a XIX. század tízes éveitől a bécsi könyvtermék és a folyóiratok anyagát egyre több és egyre érdekesebb, változatosabb kelet-európai, többnyire népköltészeti eredetű vers, elbeszélés, mese- és mondafeldolgozás színezte. Ez több okból érdemel megkülönböztetett figyelmet. Az első okot már érintettük: az adott irodalom népiességének úttörőit erősítette az a tudat, hogy a népköltészeti vagy annak vélt anyag utat talált a bécsi és általában a német olvasóhoz. Az eddiginél azonban jobban kell hangsúlyoznunk egy másik tény: ez a népköltészeti anyag visszasugárzott a nemzeti irodalmakra, újabb versek, regények, színművek ihletőjévé vált, és a külföldön is méltatott népköltészetként élt a köztudatban. Éppen ezért feladata a kutatásnak, hogy Bécs szerepét az eddigiéknél differenciáltabban láttassa, és feltárja azokat a szálakat, amelyek a nemzeti költészetből Bécsig és onnan visszafelé, a nemzeti költészetig vezettek.

Természetesen tévednénk, ha azt hinnők, hogy ilyen egyenes vonalú irányokat, oda-visszahatást állapíthatunk meg. A magyar-, a cseh- és a horvátországi, valamint a szlovéniai német irodalmi-kulturális újságok nem egyszerűen Bécs exponensei, éppen az adott nemzeti irodalom vonatkozásában kezdeményezőik, mindnek megvan a maga egyéni színe, csak rá jellemző vonása. Emellett a pesti, a prágai stb. kiadók olykor németországi és ausztriai szerzők munkáit is megjelentetik, illetve kiadják a birodalom egy másik országának, tartományának termékeit is. Franz TSCHISCHKA és Julius Max SCHOTTKY: *Oesterreichische Volkslieder mit ihren Singweisen* című népdalkötete például Pechen jelenik meg, 1819-ben, talán ezért is jut el oly hamar a magyar népköltészet és népiesség jellegén tűnődő magyarokhoz.³ Ugyanakkor GAÁL György: *Mährchen der Magyaren* c. népmese-gyűjteménye Bécsben lát napvilágot 1822-ben. S bár — éppen a németnyelvűség elterjedtsége miatt — nem tulajdoníthatunk különös jelentőséget a

³ Erről és az alább tárgyalandó kérdésekről részletesebben: FENYŐ István 1976. 148—150.

kiadás helyének, szó nélkül sem mehetünk el az előbb idézett tény mellett. Ezenkívül fel kell figyelniünk az egyes kötetek létrejöttének hasonlóságaira. Nemcsak az indítékok hasonlóságára gondolunk, hanem a gyűjtés és a lejegyzés módszerében megmutatkozóra is. GAÁL György úgy állította össze kötetét, hogy az általa ismert meséket, történeteket mintegy ellenőriztette egy magyar közkatonával, azoknak hitelességét, fordulatainak magyarosságát e közkatonára reagálásán mérte le. Az osztrák biedermeier költő, Johann Nepomuk VOGL pedig a maga délszláv népmese-gyűjteményét éppenséggel egy általa felfedezett közember elbeszélései alapján jegyezte le. Peter Tomaschewitschnek hívták azt a szlavóniai férfit, aki VOGL 1837-es bécsi kötetének anyagát szolgáltatta.⁴ GAÁL is, VOGL is hitelességre törekedtek, VOGL azt állítja, hogy igazi népmondákat és meséket közöl, csak ott változtatott az eredeti szövegen, ahol az feltétlenül szükségesnek mutatkozott. Ilyen változtatások GAÁL kötetét is jellemzik.

A változtatások jellege, minősége és mértéke azt is mutatja, hol tart az alkotó (költő, író, gyűjtő) és művének befogadója az igazi népköltészet értékelésében, illetve milyen mértékben érvényesülhet a népköltészet a maga eredeti alakjában; mennyire kell stilizálnia, átpoétizálnia az írónak a népköltészeti alkotást. Még a műfaj is árulkodó lehet. Hiszen például a mondák többnyire csak népköltészetnek hitt és vélt történetek, míg a mesék és a dalok (kevésbé a románcok és a balladák) inkább táplálkoznak a népköltészetből, inkább népköltészeti eredetűek. Viszont a mondák is nemzeti jellegű népköltészetként hatnak, olykor nem pusztán egy irodalomban. MEDNYÁNSZKY Alajosnak a Vág völgyi és általában felső-magyarországi várakról írott mondáit, regét szlovák, illetve magyar népmondaként fogadta el a szlovák, illetve a magyar irodalom.⁵ A német és az osztrák szerzők tollából megfogalmazott történetek (de a hazai német nyelvű szerzőktől származók regék is) valóban támaszkodtak népi mondákra, történetekre, de éppen azzal szolgálták a HORMAYR meghirdette „birodalmi patriotizmust”, hogy lényegében véve sémát vettek alapul, azonos megformálási mód teszi ezeket egymáshoz hasonlóvá. A cseh mondák németországi—ausztriai népszerűvé válásához például jelentősen járult hozzá a német romantika egyik jellegzetes alkotása, Clemens BRENTANO *Die Gründung Prags* c. színműve. Ezt az érdeklődést a Napóleon elől menekülő német értelmiségiek Prágába jutó jellegzetes típusai fokozzák. A WOLTMANN-házaspár Csehország történetének bűvara lesz, és Karoline WOLTMANN *Volkssage der Böhmen* (1815-ben), majd *Neue-Volkssage der Böhmen* (1820-ban, majd 1835-ben) című kötetivel arat jelentékeny sikert az irodalmi tudós körökben.⁶ BRENTANO és WOLTMANN-asszony első könyve is előzménye a királyudvari kéziratnak, amelynek „forrásai” között éppen úgy szerepel az Igor-ének, mint a délszláv népköltészet. A királyudvari kézirat igazolta azoknak a népköltészet-felfogásnak, akik a népit a régivel azonosították, és a népköltészetben régi korszakok történetének, érzésvilágának tükrét látták. Ezért aztán a valódi réginek és többnyire igazán népinek hitt királyudvari kézirat szinte megjelenésével egy időben kap németül is nyomdafestéket. Az a SWOBODA fordítja le, aki HORMAYR *Archivjának* is jeles munkatársa, és a szláv irodalmakért lelkesedő fiatalok nevelője. Az ő tanítványa Siegfried KAPPER,⁷ aki Párizsban a Collège de France-ban MICKIEWICZ előadásait hallgatta. Ezekben az előadásokban a lengyel költő részletesen elemezte a népköltészetet, valamint az egyes szláv irodalmak liráját. KAPPER itt lelkesült föl, és későbbi tevékenységének eredője ide vezethetők vissza. Németül tolmácsolta a cseh romantikus MÁCHA verseit, a szerb és a szlovák népköltészetet, valamint a királyudvari kéziratot. LENAU hatására kozák dalokat írt, és L. A. FRANKL, Karel SABINA és Moritz HARTMANN baráti körébe tartozott.

Ugyanebben a körben értékelhetjük Karl Egon EBERT 1829-es keltezésű *Wlastáját*, amelyet cseh mondák alapján alkotott. A szerző, maga „Böhmisch-nationales Heldengedicht”-nek nevezte szerzeményét. S a jelző ezúttal éppen olyan fontos, mint a jelzett szó. Amit EBERT megkísérelt, nem volt csekélyebb, mint a szülőföld mondáinak az anyanyelv „népinek” vallott eposzához, a Nibelung-énekhez idomítása. Hogy kísérlete sikerrel járt, arra GOETHE érdeklődése és elismerése a bizonyíték.⁸ És az a tény, hogy e mű végérvényesen divatba hozta a cseh világot, a cseh témákat a német irodalomban. Johann Nepomuk VOGL bőven olvashatott tehát cseh témájú verseket, mondákat. Figyelmét bizonynyal megragadta az 1824-ben megjelent *Der Thurm des Dalibor*, hiszen 1839-ben maga is alkotott erre a témára verset, amely előbb *Dalibor, der blinde*

⁴ VOGL, Johann Nepomuk 1837. Előszó.

⁵ FRIED István 1970. 93—114.

⁶ KRAUS, Ernst 1902.

⁷ DONATH, Oskar 1909., KREJČÍ, Jan 1911., SZIKLAY László 1966. 83—89.

⁸ GOETHE, Johann Wolfgang 1867. 236—237.

Geiger, később *Der blinde Geiger zu Prag* címmel jelent meg.⁹ A monda szintén népi ere detűnek számított, és igen elterjedt volt. Ebben az esetben az az érdekes, hogy az általában ellenzéki kicsengésű mondafeldolgozás VOGLnál szinte ellenkező hangvételűvé torzul. Nem mondható sikerültnek VOGL verse, cselekményvezetése nem egységes, célja nem világos és egyértelmű. Dalibor véreskezű, vad rabló (ha erről írna balladát, a divatos „rablóromantikát” művelné, de ezen belül sikerült művet is alkothatna!) De VOGL emellett érzelmes, sőt, érzélgős hőst elevenít meg, aki bánatát (világfájaldalmát?) Janko hegeglűjével üzné el:

Spiel mir wieder deine Weisen
Die noch stets den Baum gebrochen,
Dass die grimme Stürme schweigen
Die an's Thor des Herzens pochen.

Ám ez az érzelmes, „vad rabló” később bosszúra készül, mivelhogy Ploskowitz meggyilkoltatta Jankot. E bosszú miatt kerül a várbörtönbe, megvakítva. Janko hegeglűjében leli föl egyetlen vígaszát:

Horch, wie tönt es, leise, leise,
Wie im Traum die Vöglein singen,
Bis von den geüb'tren Händen
Kühner stets die Töne klingen.

Mit akart Vogl? Mert ez az ő műfaji elképzelései szerint nem ballada, még csak nem is lírikus ballada. A zene hatalmát érzékeltetni? Ha nem Smetana operája felől nézzük is, akkor sem érezzük a zene testi állapoton, lelki bánaton úrrá levő erejét. A biedermeier gyöngéd, szalonba illő előadásmódját érjük tetten. Annak számlájára írható a költő következetlensége, bizonytalansága — és a dalszerű, elégikus hangvétel. S még egy szempont: a népmondainak hitt és népmondaként kezelt kiindulópontról jellegzetes, korhoz kötött és a kor másodvonalába tartozó költészet szabályai szerint alkotott mű keletkezett, amelynek művi volta, túlsziszolt előadásmódja még a valóban népköltészeti elemeket is e művi költészetbe integrálja, deformálja.

Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg akkor, amikor VOGL a huszita téma után nyúl. Az osztrák költészetben található voltna értékes, követhető mintát. Elsősorban LENAU: *Žižkájára* gondolunk. LENAU a szabadság katonáit látta a huszita harcosokban. Vakmerő antiklerikalizmus, fanatikus szabadsághit, az idegen elnyomók gyűlölete hatja át a költő versciklusát. Alfred MEISSNER LENAUT követi *Žižka* című elbeszélő költeményében. Ebbe a témába összpontosította az áttétel nélkül ki nem mondható gondolatot: a Habsburg-monarchia bírálatát. MEISSNER tehát ezen az áttételen keresztül szól a jelenhez, erről tanúskodik az alábbi néhány sor is:

Die Freiheitsahnung ging nicht mit ins Grab,
Fort kämpft sie heut noch unter anderm Zeichen . . .¹⁰

VOGL azonban nem ebbe a hagyományba kapcsolódik. Látszólag a hormayri vonal követője, azaz olyan verset ír, amely a népmonda-feldolgozás módszerei szerint épül föl, balladaformában egy népi hiedelmet, illetve helyi mondát örökít meg. *Die Bettlerkirche* balladájának címe. A pápa előtt térdpel az egykori huszita harcos, hogy bűnbocsánatot nyerhessen tetteire. „Mit Ziska's wilden Horden . . .”, *Žižka* vad hordáival járt hajdan (már ebből kitetszik, hogy LENAU és MEISSNER szemlélete nem a VOGLÉ!). Morvaországban harcolnak e „vad hordák”, és egy apácakolostorhoz érnek, amelyet felgyújtanak. Az apácák énekelve halnak vértanúhalát. Vagy ahogy VOGL érzelegve mondja: az égi menyasszonyok maguk éneklék a siri éneket, mely mint angyalhang cseng, mint hárfapengés, mint ezüsthullám susog, mint tavaszi szél sűg, úgy röppennek a légbe az égi melódiák. Harcosunknak lelkiismeretfurdalása támad, s mert részt vett a gyűjtogatásban, vezekelni szeretne. A pápa szörnyű büntetést ró ki rá. Legyen koldus, járjon házról házra. Az összekoldult pénzen a leégett kolostor helyén építsen templomot. Ez így is történik. S a templomot fölépítve, *Žižka* egykori katonája megbékélt hal meg.

A történet önmagáért beszél; fölösleges, hogy LENAU vagy MEISSNER művével összehasonlítsuk. VOGL ügyes cselekményvezetését, érdekes történetét dicsérhetnénk, bár a

⁹ VOGL, Johann Nepomuk 1839. 393—398., 1846. 95—99.

¹⁰ MÁDL, Antal 1969. 162.

történet kissé elnyújtott és hosszadalmas. A LÉNAU—MEISSNER nevével fémjelezhető irányzattal szemben VOGLÉ a Habsburg-párti cseh-szemlélet, amely a népmonda álarcát ölti magára, s az ellenkező jellegűvé fordítja a hormayri szándékot: nem az egyes népek régiségéből merít ösztönzést a népek szándékait közös nevezőre hozó törekvéshez, hanem a központi kormányzat dicséretéből kiindulva keres ürügyet az egyes népek történetében az osztrák szemlélet igazolására. S ezáltal a népiesség és a népmondák feltárásának módszerét olyan célok igazolására használja föl, amelyek az egyes nemzeti irodalmak népiességével szöges ellentétben állnak.

Míg VOGLÉ cseh-szemlélete ennek a följebb körvonalazott álláspontnak a jegyében formálódik, addig a Habsburg-kormányzathoz eszmeileg nem kapcsolódó, illetve csak részben kapcsolódó nemzetek mondakincsét efféle, szinte napi politikai szándékkal igyekeznek tolmácsolni. Vonatkozik ez elsősorban arra a szerepre, amelyet költőnk az orosz irodalom és a népköltészet ausztriai megismertetésében játszott. Lehet, hogy az *Ost und West* című prágai lap közleményei nyomán kezdett el érdeklődni az orosz népköltészet iránt. Úgy véljük, hogy az eddiginél alaposabb kutatásra szorul Ausztria és Oroszország szellemi életének XIX. századi kapcsolata. Nemcsak arra gondolunk, hogy az orosz tudósok beutazták a Habsburg-birodalomnak főleg a szlávok lakta területeit, és útleírásaikban részben folklór jellegű, részben a nyelvrokonság körébe vágó vizsgálódásaik eredményét közölték. KOPITAR szlavisztikai tevékenységét Oroszországban is méltatták, ausztrioszlavizmusa ellenére is elismerték. Oroszország bécsi követe jelentős tényezője a társasági és a kulturális életnek, RAZUMOVSKIJ herceg nevét a neki ajánlott Beethoven-művek teszik elsősorban emlékezetessé. Az orosz irodalom (PUSKIN, GOGOL, hogy csak a legnagyobbakat említsük) a magyar- és a csehországi német nyelvű sajtóba is eljut, s ebben talán Bécsnek is van némi szerepe. Az Igor-ének sikere általános, JOHANN RICHTER 1803-as, illetve JOSEPH MÜLLER 1811-es fordítása a romantikus törekvéseket fogja erősíteni; a népköltészetet az OSSZIÁN-ének felől közelítők példatára lesz. A magyar sajtó is megemlékezik az Igor-énekről, s feltehetőleg nem az eredeti, hanem a német tolmácsolás ismeretében. HERDER összehasonlító tanulmányait újabb tényekkel bővíti az orosz hősi énekek fölfedezése.¹¹ ANTON DIETRICH 1831-es orosz mesegyűjteménye¹² az orosz folkloristákkal való közvetlen kapcsolatfelvétel eredménye. Az ezután következő lépés a VOGLÉ¹³ aki a DIETRICHÉVEL azonos forrásból merített: mesét a *Deduskini progulki* (A nagyapó sétái) című gyűjteményből vette. VOGLÉ ugyan azt állította, hogy forrásai „die Fliegende Blätter”, amelyek Oroszországban általánosan elterjedtek, ez azonban nem látszik valószínűnek. VOGLÉ első orosz népmeséi az *Ost und West*ben jelentek meg, 1840-ben. Az *Ost und West* törekvéseihez kapcsolódott tehát, s a lap később VOGLÉ kötetét elismerően recenziálta.¹⁴ Bár VOGLÉ nem adott újat DIETRICHHEZ képest (hiszen előde tizennyolc meséjével szemben csupán tizenkettőt tett közzé), érdemeit hiba volna kicsinyelnünk. Híven fordított, pontosságra, az orosz népköltészet naiv hangvételének érzékeltetésére törekedett. Prózája általában gördülékeny, csupán egy-két szándékoltan „irodalmias” fordulat miatt marasztalhatjuk el. A meséket szerencsés kézzel válogatta össze. A bilinákól ismert Muromec küzdelmeiről olvashatunk, megismerhetjük a rabló Szolovjevét, megajándékozik a PUSKIN és később RIMSZKIJ-KORZAKOV által is földolgozott Szaltán cárré regéjével, az arany almafán éneklő aranytollú madár elfogásának történetével, az ifjú és a hét bölcs meséjével. Olyan meséket igyekezett olvasói elé tárni, amelyeknek motívumai német és osztrák mesékből köszönhettek vissza (esetleg magyarokból is). Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy VOGLÉ általánosan eltorzítja a szláv neveket. Közvetítőként jelentékeny ez a kötet, hiszen híre eljutott a pesti német nyelvű lapokba is, és segítette e lapok szerkesztőit, hogy teljessé tegyék az orosz irodalomról és művelődésről mind jobban kikerekedő képet olvasói számára. A könyvről írott ismertetés a lapnak abban az évfolyamában jelent meg, amely PUSKIN kisregényét, a *Pique Dame*-ot közölte.¹⁵

¹¹ HEXELSCHNEIDER, Erhard 1967.

¹² DIETRICH, Anton 1831.

¹³ VOGLÉ, Johann Nepomuk 1841.

¹⁴ HOFMAN, Alois 1957.

¹⁵ VOGLÉ különböző versesköteteit, népmese-, népmonda-feldolgozásait gyakran és általában elismerő hangsúllyal (bár olykor némi kritikai éllel) mutatták be a pesti német hírlapok. Orosz népmesegyűjtéséről például a *Pesther Tageblatt* c. újság 1841. 246. száma írt, a *Pique Dame* c. PUSKIN-elbeszélést ugyanebben az évfolyamban, a 94–100. számban találjuk.

VOGL lengyel érdeklődésére Twardowski, a „lengyel Faust” történetének földolgozása a bizonyíték.¹⁶ Maga „népkönyvnek” nevezi művét. Érződik rajta az igyekezet, hogy Johann SPIESS Faust-népkönyve szelleméhez igazodjék. Am az egyéb fordításaiban érezhető „magyarázó”, didaktikus hajlam erőt vesz rajta, a cselekményt állandó tudóskodással akasztja meg. VOGL műve így nem éri el célját, nem válhatott a szó valódi értelmében népkönyvvé, inkább a hallott (vagy olvasott?) monda irodalmi feldolgozásává. Tudjuk, hogy MICKIEWICZ humoros balladája beszéli el az ördöggel cimboráló Twardowski úr történetét: Twardowski úr feleségétől még az ördög is elmenekül. MICKIEWICZ verse már 1836-ban megjelent német fordításban, a *Deutscher Musenalmanach* 1837-ben ismét hozta.¹⁷ Közkeletűvé vált, hiszen a történet Magyarországra is eljutott, és egy magyarországi német lap — 1839-ben — angol forrás nyomán közli a lengyel Faust históriáját.¹⁸ VOGL ekkor talán még nemigen vett róla tudomást. Délszláv „népmeséi” között csupán a témával közeli rokonságot tartó *A haragos asszony és az ördög* (*Das böse Weib und der Teufel*) szerepel, s ez ARANY János elbeszélő költeményének, a *Jóka ördögének* forrása lett. Ennek a históriának eredete is elvész valahol a múltban; óind. perzsa, arab, török variánsát ismerjük. A török—délszláv együttelés a valószínű magyarázata a szerb-horvát elterjedtségnek, esetleg innen juthatott tovább magyar földre. További útja északra vezet, cseh, orosz, finn és lapp vidékre, illetve nyugati tájakra: az olasz és a francia népköltészetbe. Ugyanígy terjedhetett — talán SPIESS Faust-népkönyve és e mese motívumainak keveredéséből — Twardowski és neje kacagató históriája. PULSZKY Teréz Magyarországon is hallotta regélni,¹⁹ VOGL osztrák forrást tud fölmutatni. Tény, hogy ő nem annyira a humoros vonásokat hangsúlyozza, mint inkább a rokonságot a Faust-mondával.

„Twardowski már jókorán a tudományoknak szentelte életét, állandó szorgalommal és pihenést nem tűrő buzgalommal folytatta tanulmányait az orvostudományban, a böseletben, a fizikában és a mágiában . . .” — olvassuk VOGL könyvének első sorait és tüstént a goethei Faust első része nevezetes nagy monológjának lapos, prózai változatára ismerünk. Twardowski odavarázsolja a királynak elhalt szerelmét, mint MARLOWE vagy GOETHE Faustja Helénát. S az irodalmi párhuzamokat folytathatnánk. A humorától jórészt megfosztott história a ponyvára került műköltői alkotások titokzatos-félelmetes-elborzasztó hangvételeit idézi. A lengyel nevek helyesírási hibái miatt osztrák forrást fogadhatunk el talán a leginkább, a mű végén idézett lengyel dalt a Bécsben élő lengyel ismerősöktől is hallhatta VOGL.

VOGL kelet-európai érdeklődése jellegzetes megnyilvánulása az osztrák költészet egy korszaka magatartásformájának. Ahogy GRILLPARZER vagy LENAU, MEISSNER vagy HARTMANN (mind másképpen, kisebb-nagyobb eltérésekkel a szándékokat tekintve) megragadta a cseh vagy a lengyel, a magyar vagy az orosz témát; ahogy a legkülönbébb bécsi szépirodalmi vagy tudományos lapokat megtöltik a különféle kelet-európai népköltészetek német nyelvre adaptált termékei, ugyanúgy VOGL is igyekezett, hogy magyar, délszláv, cseh, orosz és lengyel motívumokkal, témákkal gazdagítsa, színesítse életművét. Ő is, akár költőtársai,²⁰ tisztában voltak azzal, hogy egy soknemzetiségű állam fővárosának fiai a birodalomban élő népek kincsét, népköltészetét vagy történelmét igyekeztek megismerni, megismertetni, többé-kevésbé egy ellentmondásosan megfogalmazott „birodalmi patriotizmus” érdekében. VOGL és a nála jelentősebb és a még nála is sokkalta jelentéktelenebb költők gyűjtötték e kincseket és rendezték, rendsze-

¹⁶ VOGL, Johann Nepomuk 1861.

¹⁷ HEINRICH Gusztáv 1914.; HOFMAN, Alois 1957.

¹⁸ A már említett *Pesther Tageblatt* 1839. 260. száma *Der Polnische Faust* címmel utalt erre a regére. Ugyanebben a lapban, a 165. számban *Polnische Literatur* címmel közölnek beszámolót az *Ost und West* nyomán. A lengyel Faust története a magyar lapokba már korábban eljutott. A *Figyelmező* 1839. 40. száma egy Berlinben kiadott *Polnische Volkssagen und Maerchen* című, 1839-es kötetet ismertet. Az ismertetésben helyet kapnak a Twardowskiról szóló regék is.

¹⁹ PULSZKY, Therese 1851. I. 137—159.

²⁰ Más példa Karl BECKÉ. 1841-ben jelentette meg magyar tárgyú verses regényét; *Janko der ungarische Rosshirt* címmel; de foglalkoztatta lengyel téma is: *Jadwiga* (1863). *Stille Lieder* című kötetében pedig szlovák betyártörténetet olvashatunk Jánosikról. Hasonló a csehországi születésű Karl HERLOBSON magatartása is. A huszitákról és a Hunyadiakról írt történelmi regényt, és intenzíven érdeklődött a délszláv népköltészet iránt. Sima MILUTINOVIĆ-SARAJLJÁVAL személyes kapcsolatot tartott fenn. A szerb költő népe regéit, mondáit, meséit közvetítette a német költőnek, aki azokat följegyezte, és német nyelven publikálta.

rezték. Ahogy rendezték: ebben rejlik a tanulság. Ahogy koruk és környezetük ízlésének, véleményének megfelelően átdolgozták, adaptálták. S az átdolgozás során nem csupán az eredeti mű nyelvi ízei, szépségei veszttek el, hanem olykor az átdolgozó a maga értékelte hagyományhoz kapcsolta: ezáltal nem az eredeti szellemét tolmácsolta, hanem azt, hogyan látta ő (és környezete) a cseh—oroszlengyel vagy éppen a magyar és a délszláv történelmet, illetve népköltészetet. S e ponton ismét általánosabb érvényű tanulságba ütközünk: a népköltészet irodalomba fogadásának és egy adott fejlődési szakasz irodalmi gondolkodásának alakulását figyelhetjük meg. A mind jobban kibontakozó népköltészeti gyűjtés, feltárás — természetesen — hatalmas hatással volt az irodalmi gondolkodás fejlődésére. Nemcsak a kelet-európai irodalmakban, ahol a népköltészet feltárásának folyamata olykor az irodalmi nyelv megeremtésének ilhetojévé, forrásává, ösztönzőjévé válik, vagy — más esetben — a népköltészeti alapon kiépülő nemzeti irodalom romantikus korszakának legfőbb (esetleg egyik legfőbb) jellemzőjévé. Hanem a német irodalomban is, ahol a *Des Knaben Wunderhorn* vagy a *Grimm-mesék* közzététele kedvez a romantika térhódításának. Sőt, GRIMM és GOETHE tevékenysége következtében HERDERnek a szláv népek és népköltészetek iránt tanúsított érdeklődése kiszélesül, fordításokban és a fordításokhoz kapcsolódó elméleti fejtegetésekben realizálódik, és hozzásegíti GOETHÉT a világirodalom eszméjének megfogalmazásához és kimondásához. S ha Bécs és Ausztria irodalmi élete nem is versenyezhet GOETHE vagy a német romantikusok elméleti tevékenységének széleskörűségével és hatásával, helyzeténél fogva, olykor érdekesebb és megfontolandóbb kölcsönhatásokban jelentkezett az a gyanakvásokkal és előítéletekkel terhelt viszony, amely Bécs és az egyes népek, nemzetek érintkezését általában jellemezte. Az egyes nemzetekben élő német nyelvű irodalom, újságok közvetítőként léptek föl, a ljubljana *Carniolia* éppen úgy, mint a pest-budai *Iris* vagy a *Pesther Tageblatt*, a prágai *Ost und West* (talán a leginkább programszerűen és figyelmet gerjesztően), mint a zágrábi *Luna*. S főleg az 1820-as évektől szaporodik ezekben a lapokban a népköltészet anyaga a délszláv népköltészeti anyagok fordítása mellett. S bár ezek és az itt nem említett német nyelvű lapok nem tárgyalhatók a bécsi újságok utánzataiként, azt sem tagadhatjuk, hogy számos tekintetben a bécsi folyóiratokat, divatlapokat tekintették példaképüknek. S mivel ott bőséggel találkoztak a kelet-európai népköltészetek fordításával, erre vonatkozólag bátorítást kaptak, s így mintegy önmaguk előtt is igazolták a különböző színvonalú átdolgozásokat.

Johann Nepomuk VOGL jellegzetes figurája korának, a bécsi biedermeiernek. Az is jellegzetes, amilyenre formálta a kelet-európai népköltészeteket; ahogyan a bécsi divatlapok kíváncsi olvasóinak ízlését kiszolgáltatta. De az is kétségtelen, hogy fordításai révén mégiscsak kaphatott az olvasó valamilyen képet e népköltészetekről. S akár akarta VOGL, akár nem: még saját költészetére is hatott e népköltészet. Az általa fel- és átdolgozott kelet-európai népdalok és népmesék szinte valamennyi kelet-európai német nyelvű és nemzeti nyelvű újságba (legalábbis hírükkel vagy a róluk írt recenziókkal) eljutottak, részben fordítóra találtak. Így VOGL néhány esetben a kelet-európai irodalmak között is közvetített, nem mindig szerencsésen, de többnyire hatásosan. Ezért fontosabb jelenségként, mint költőként.

IRODALOM

- DIETRICH, Anton
1831 *Russische Volksmärchen*. Leipzig
- DONATH, Oskar
1909 *Siegfried Kappers Leben und Wirken*. Archiv für slavische Philologie 30. 400—447, 555—585.
- DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—VOIGT Vilmos
1978 *Folklorisztikai tudománytörténet*. Szöveggyűjtemény I. (1840—1900.) Budapest
- FENYŐ István
1976 *Az irodalom republikájáért*. Budapest
- FRIED István
1970 *Die Sagen des Waagtales in der slowakischen und ungarischen Literatur*. Studia Slavica 16. 93—114.
1975 *Gedanken über wesentliche Aspekte österreichisch-osteuropäischer kultureller Beziehungen 1815—1848*. Österreich in Geschichte und Literatur 19. 344—349.

- GOETHE, Johann Wolfgang
1867 *Böhmische Poesie* 1827. Werke XXIXster Band 236—237. Stuttgart
- HEINRICH Gusztáv
1914 *Faust*. Budapest
- HEXELSCHNEIDER, Erhard
1967 *Die russische Volksdichtung bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*. Berlin
- HOFMAN, Alois
1957 *Die Prager Zeitschrift „Ost und West“*. Berlin
- KOZIELEK, Gerard
1977 *Mittelalterrezeption. Texte zur Aufnahme altdeutscher Literatur in der Romantik*.
Tübingen
- KRAUS, Ernst
1902 *Stará historia česká v německé literatuře*. Praha
- KREJČÍ, Jan
1911 *Příspěvky k poznání básnické činnosti Siegfrieda Kappera*. Praha
- KUNCZER Gyula
1929 *Hormayr és az egykorú magyar irodalom*. Pécs
- MÁDL, Antal
1969 *Politische Dichtung in Österreich 1830—1848*. Budapest
- PALOS Bernardin
1929 *Irodalmunk ismertetése XIX. század eleji német folyóiratokban*. Pécs
- PULSZKY, Therese
1851 *Sagen und Erzählungen aus Ungarn*. Berlin I. 137—159.
- SZIKLAY László
1966 *Szlovák népdalok a „Pesther Tageblatt“-ban. Különnyomat a Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiből*. Szeged. 83—89.
- VOGL, Johann Nepomuk
1837 *Volksmärchen*. Wien
1839 *Dalibor der blinde Geiger*. Taschenbuch für vaterländische Geschichte 20.
393—398.
1841 *Russische Volksmärchen*. Wien
1846 *Der blinde Geiger zu Prag*. In: Balladen, Romanzen, Sagen und Legenden
95—99. Wien
1861 *Twardowski, der polnische Faust. Ein Volksbuch*. Wien

István Fried

JOHANN NEPOMUK VOGL UND DIE VOLKS- UND SAGENDICHTUNG DER OSTEUROPÄISCHEN VÖLKER

(Auszug)

Die Studie beschreibt die sich mit dem tschechischen, polnischen und russischen Folklore-Material befassenden Bände eines volkstümlichen, seinerzeit viel gelesenen Dichters des österreichischen Biedermeiers, Johann Nepomuk VOGL. Sie analysiert das Verhältnis des österreichischen Biedermeiers zu den folkloristischen Bestrebungen der ostmitteleuropäischen Völker. Der Autor wirft Licht auf die Komponenten, die die osteuropäischen Züge der Literatur des österreichischen Vormärz ausmachen. Er stellt einen Zusammenhang mit dem Interesse der deutschen Romantik für die Volksdichtung her, weist aber darauf hin, daß Wien, die Hauptstadt des Vielvölkerreiches, bewußt bemüht war, die Impulse aufzufangen, die von den osteuropäischen Literaturen eintrafen. Bei diesem Vorgang spielte Johann Nepomuk VOGL eine bedeutende Rolle.

Paczolay Gyula

Schlandt Henrik brassói közmondáslexikonjainak helye a magyar szóláskutatás történetében

Az első világháború kitörését megelőző évben, 1913-ban Brassóban egy *Deutsch-magyarisches Sprichwörter-Lexikon*,¹ majd rövidesen egy *Magyar-Német Közmondások Lexikona*² jelent meg. Mindkét kötetet SCHLANDT Henrik (Heinrich SCHLANDT), a brassói Evangélikus Szász Honterus Főgimnázium magyartanára állította össze. Az elsőben 4198 német és 6836 magyar, a másodikban pedig 4143 magyar és 6737 német közmondás található. E két kötet mind ez ideig a legnagyobb anyagot tartalmazza a magyar-német összehasonlító közmondáskutatás számára. Tudásunk szerint a két ritka könyv a mai Magyarországon csak az Országos Széchényi Könyvtárban található meg. A német-magyar kötet megvan a bécsi Universitätsbibliothekben is.

SCHLANDT Henriknek ez a két munkája a következő kétnyelvű közmondásgyűjtemények sorába tartozik: az 1876-ban kiadott, 114 egymásnak megfelelő *török* és magyar közmondást tartalmazó, SCHWARTZER Géza által összeállított gyűjtemény;³ a századfordulón MARGALITS Ede által közölt, 1706 magyar és *latin* szólást és közmondást tartalmazó cikksorozat;⁴ Koós Ferencnek 1896-ban elkészített és 1900-ban Brassóban „a franciául tanuló magyar ifjúságnak” saját maga által kiadott, 1000 *francia* és magyar szólást és közmondást tartalmazó összeállítása;⁵ JUHÁSZ János 1918-ban megjelent, 272 magyar szólás és közmondás *szlovák* megfelelőjét közlő dolgozata;⁶ az ötvenes évek elején RÁKOS Ferenc által szerkesztett, 1000 magyar és *orosz* szólást és közmondást tartalmazó könyv,⁷ a közelmúltban sokszorosítva kiadott, 1050 magyar és 1400 *angol* közmondást felölelő, e közlemény szerzője által összeállított magyar-angol gyűjtemény,⁸ valamint VÖÖ István, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem docense tavaly megjelent *román-magyar közmondásszótára*,^{8a} amely 2154 román-magyar közmondás összehasonlítást közöl.

A magyar szólásgyűjtemények áttekintő vizsgálatával még a század elején TOLNAI Vilmos foglalkozott.⁹ Az ő munkáját több mint fél évszázad múltán követte O. NAGY Gábor példás — sajnos posztumusz — KOVALOVSKY Miklós szerkesztésében megjelent tanulmánya.¹⁰ Témakörünkbe vágó megállapításait a megfelelő helyen idézzük, s ahol szükséges kiegészítjük. IPOLYI Arnold már 1855-ben utalt arra, hogy a kutatás fontos feladata a magyar közmondások és szólások más nyelvek hasonló kifejezéseivel való összefüggésének vizsgálata.¹¹ Több mint egy évszázad elteltével O. NAGY Gábor sajnálatlalt írja, hogy az összehasonlító frazeológiai kutatásokban csak néhány kisebb tanulmány született. SCHLANDT Henrik munkásságának ismertetésével egy méltatlanul elfelejtett munkára szeretnénk felhívni a kutatók figyelmét.

SCHLANDT Henrik neve nem szerepel az elmúlt hetven évben kiadott lexikonokban sem. SZINNYEI¹² és SCHULLER¹³ adatai, valamint néhány munkája alapján a következőket tudhatjuk meg róla:

1858. október 15-én született brassói szász családban. Franz Heinrich SCHLANDT a Honterus Főgimnázium diákja volt, majd bölcsészeti és teológiai tanulmányokat folytatott Münchenben, Bécsben, Berlinben, Tübingenben és Kolozsvárt. 1883-ban magyar-

¹ SCHLANDT, Heinrich 1913.

² SCHLANDT, Henrik 1913.

³ SCHWARTZER Géza 1876.

⁴ MARGALITS Ede 1899–1900.

⁵ KOÓS Ferenc 1900.

⁶ JUHÁSZ János 1918.

⁷ RÁKOS Ferenc 1955.

⁸ PACZOLAY Gyula 1975. 81–181.

^{8a} VÖÖ István 1978.

⁹ TOLNAI Vilmos 1910.

¹⁰ O. NAGY Gábor 1977. 71.

¹¹ IPOLYI Arnold 1855. 261.

¹² SZINNYEI József 1908. 432.

¹³ SCHULLER, Friedrich 1902. 381.

filozófia szakos tanári oklevelet szerzett, s ez évtől kezdődően a Honterus Főgimnázium magyartanára. Írt a Kronstädter Zeitungba, pl. a szász anyanyelv problémáiról,¹⁴ Petőfiről 1894-ben tartott előadását — amelyik 15 Petőfi-vers német fordítását is tartalmazta — külön füzetben is kiadták.¹⁵ Több prózai írása és verse jelent meg a Kronstädter Tageblattban.¹⁶ Ismeretes egy dolgozata a magyarországi humanizmus és reformáció időszakáról is.¹⁷ Magyar–német közmondásokat tartalmazó, a következőkben röviden ismertetendő munkáin kívül összeállított még egy német–magyar–román zsebszótárt is,¹⁸ amelyben közmondások nincsenek. 1935. május 18-án halt meg Brassóban.

A két közmondáslexikont csak nyelvoktatási segédkönyvnek szánta, de munkája a magyar közmondásösszehasonlításban jelentős tudományos teljesítménynek is számít. Valószínűleg a háború kitörése és az azt követő súlyos események is hozzájárulhattak ahhoz, hogy nem keltett komolyabb visszhangot, sőt lassan — Koós Ferenc munkájához¹⁹ hasonlóan — teljesen feledésbe merült. Az első kötet megjelenése után a Magyar Nyelv még közölt róla egy rövid méltatást,²⁰ a második rész kiadását viszont már csak egy pársoros hír jelezte.²¹ TOLNAI Vilmos A Magyarság Néprajzában *A szólásokról* című fejezet irodalomjegyzékében²² csak a német–magyar kötetet említi, 1966-ban O. NAGY Gábor pedig már ezt sem,²³ s csak az 1937-ben kiadott és közmondásokat nem tartalmazó magyar–német szólásgyűjteményre²⁴ utal.

SCHLANDT Henrik — amint a két közmondáslexikon azonos tartalmú előszavában leírta — „örömét találta” a közmondásokban, és a kezdetben csak a saját használatára gyűjtötte őket. Az egyre szaporodó anyagból előbb két kisebb munka, majd két közmondáslexikon született meg. Azt is megírta, hogy munkájának az volt az egyik célja, hogy a kölcsönös ismeret alapján elősegítse az egyesek, valamint egész nemzetek között a kölcsönös tiszteletet és megbecsülést.

A lexikonok előszavában foglalta össze az alábbi alapelveket is, amelyeket jórészt már az előző munkáiban is követett:

1. Csak a „szoros értelemben vett közmondásokkal” foglalkozik, a szólásokkal nem.
2. Felhasználta a különböző német és magyar közmondásgyűjteményeket, így MARGALITS Ede²⁵ és F. W. WANDER munkáját,²⁶ de maga is gyűjtött a „mindennapi mindnyájunkat körül folyó életből”.
3. Munkáját nem tudományos műnek, hanem a „mindennapi életnek” szánta, azt írja, hogy „szántsándékkal kerültem e munkámnak tudományos szint kölcsönözni”.
4. Néhány esetben szállóigéket, bibliai, illetve — a szerző megnevezésével — klasszikus magyar és német íróktól vett idézeteket is felvesz a közmondások közé.

Első munkája, amely német–magyar közmondásokat tartalmazott, egy *Übungsbuch*, egy fordítási gyakorlatokat tartalmazó könyvecske²⁷ volt. Ezt Brassóban, 1892-ben, egykori tanárával s később (1884–1893) igazgatójával KORODI Lajossal együtt állította össze. Ez a munka — többek között — 170 német közmondásnak egy-egy, olykor két jó magyar megfelelőjét tartalmazza. Közmondásszinonimákat ebben a munkában csak kivételesen találunk, s a magyar közmondás — a pedagógiai törekvésnek megfelelően — legtöbbször nem a németnek közvetlen megfelelő szinonima. Pl.: *Mit den Wölfen muss man heulen.* — *A baglyokkal hohogass, a verebekkel csiripelj.* — vagy: *Der Krug geht*

¹⁴ SCHLANDT, Heinrich 1888.

¹⁵ SCHLANDT, Heinrich 1894.

¹⁶ SCHLANDT, Heinrich 1895.

¹⁷ SCHLANDT, Heinrich 1898.

¹⁸ SCHLANDT, Heinrich 1903.

¹⁹ KOÓS Ferenc 1900.

²⁰ TOLNAI Vilmos 1913. 377–378.

²¹ TOLNAI Vilmos 1914. 316.

²² TOLNAI Vilmos 1941–43. 381.

²³ O. NAGY Gábor 1966. 26.

²⁴ BÍRÓ Izabella–SCHLANDT Henrik 1937.

²⁵ MARGALITS Ede 1896.

²⁶ WANDER, Karl Friedrich Wilhelm 1867–1880.

²⁷ KORODI, Ludwig–SCHLANDT, Heinrich 1892.

solange zu Wasser, bis er bricht. — Addig jár lopni a tolvaj, míg felakasztják, (a 10., ill. 100. számú példa).

Közmondásokat tartalmazó második, a brassói Honterus Főgimnázium értesítője mellékletként 1902-ben kiadott munkáját már egyedül írta. A 99 oldalas füzet címe: *Der menschliche Körper. Eine deutsch-magyarische Zusammenstellung von Redensarten und Sprichwörtern, die sich auf den menschlichen Körper und dessen Teile beziehen.*²⁸ Ebben ABC-sorrendben következnek egymásra a német címszavak (Achsel — Ader — . . . — Galle — . . . — Mund — . . . — Ohr — . . . — Verstand — . . . — Zopf — Zunge — Zwerchfell), s az egyes címszavakon belül először az azonos gondolatot kifejező német-magyar szólás- és közmondáspárokat sorolja fel. Két példa: *Aus den Augen, aus dem Sinn. — Amít a szem nem lát, a szív hamar felejt.* — *Vier Augen sehen mehr als zwei.* — *Több szem többet lát.* A szócikket a magyar megfelelő nélküli német, majd a hasonlóan társtalan magyar szólások-közmondások zárják le. Például a Herz szócikkben 11 német-magyar szólás- és közmondáspár mellett 5 páratlan német és 7 társtalan magyar szólás van felsorolva.

Ilyen előzmények után jelent meg 1913-ban SCHLANDT Henrik fő műve, a két közmondáslexikon. A másodikként, TOLNAI Vilmos szerint²⁹ már 1914-ben megjelent magyar-német kötet kiadását a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium támogatása tette lehetővé. Ahhoz, hogy a két kötetben összefoglalt munkát megfelelően értékelni tudjuk, röviden át kell tekintenünk azokat a korábbi gyűjteményeket, amelyek magyar közmondások mellett német megfelelőket is közölnek. Időrendben ezek a következők:

1. SZENCZI MOLNÁR Albert: *Dictionarium ungarico-latino-germanicum . . .* (Nürnberg, 1708).³⁰ SZENCZI MOLNÁR Albert szótárának ebben az utolsó kiadásában jelennek meg az első magyar-német közmondásösszehasonlítások, illetve magyar közmondások német értelmezései.

TOLNAI Vilmos írja,³¹ hogy a szótár német értelmezései BEER Kristóftól származnak, és azt is, hogy — megállapítása szerint — a benne levő magyar szólások és közmondások BARANYAI DECSI János gyűjteményéből³² valók. Valójában jó néhány közmondása nem található meg BARANYAI DECSINél. Ilyenek pl.: *Keczin a bors, de erős* (50. old.), *Christus koporsóját sem őrítet ingyen* (56. old.), *Egy feczke tavaszt nem szerez* (135. old.), *Hívatlan vendégnek ajtó megett helye* (208. old.) (MARGALITS szerint ez csak KISVICZAYnál, 1713-ban jelenik meg!), *Köz lónac túros a háta* (287. old.) stb.

A SZENCZI MOLNÁR Albert szótár az esetek egy részében a magyar közmondásnak pontosan megfelelő németet közli, pl.: *Egy feczke tavaszt nem szerez. — Eine Schwalbe macht keinen Sommer* (135. old.); illetve egy értelmileg megfelelő német közmondást szerepeltet, pl. *Tzégér nélkül is elkél a jó bor. — Eine gute Ware lobt sich selbst* (530. old.) De már ez utóbbi mellett is találunk egy éppen ellenkező értelmű közmondást: *Ein jeder Kremer lobt seine Ware.* A pontos megfelelő *Guter Wein bedarf keines Kranzes* — vagy ennek valamelyik variánsa — volna, amely már 1541-ből ismert.³³ Az is gyakran előfordul, hogy a magyar közmondás mellett nem a megfelelő német szerepel, hanem a közmondás német értelmezése, pl. *Bolondnac fa pénz jo, ha elveszi sem kár — Ein ungleicher Tausch* (47. old.) vagy *Hal barát s' hal számár is. — Mit der Zeit verändert sich die Sach.* (187. old.) Nem ritka az sem, hogy a német értelmezés eltér a magyar közmondás mondanivalójától, pl. *Kap kétfelé, mint a Dunába haló ember. — Er ist wetterwendisch — ist bald dieser, bald einer andern Meinung* (79. old.).

2. BÉL Mátyás: *Ungrischer Sprachmeister.* (Pozsony, 1774, 1787.) E kötetek egyik fejezetében találjuk az első önálló magyar-német közmondásgyűjteményt.

A könyv számos kiadása közül a mi szempontunkból a KORABINSZKY János Mátyás által szólásokkal és közmondásokkal bővített 1774-es pozsonyi ötödik,³⁴ 1787-es hatodik³⁵ és következő kiadásait kell kiemelni. TOLNAI Vilmos rámutatott arra,³⁶ hogy a magyar szólás- és közmondásanyag KISVICZAY Pétertől³⁷ származik. O. NAGY Gábor

²⁸ SCHLANDT, Heinrich 1902.

²⁹ TOLNAI Vilmos 1914. 316.

³⁰ SZENCZI MOLNÁR Albert 1708.

³¹ TOLNAI Vilmos 1910. 42.

³² BARANYAI DECSI János 1598.

³³ FRANCK, Sebastian 1541.

³⁴ BÉL Mátyás 1774. 196.

³⁵ BÉL Mátyás 1787. 289.

³⁶ TOLNAI Vilmos 1910. 42.

³⁷ KISVICZAY Péter 1713.

megállapítása³⁸ szerint „Korabinszky rendszerint találóbb német nyelvű értelmezéseket fűz a magyar közmondásokhoz mint amilyenek Kisviczay gyűjteményében található latin adagiumok, mégsem mondható . . . válogatása különösen sikerültnek, mert Korabinszkynek elsősorban a Beniczky-féle verses gnómák . . . nyerték meg a tetszését”.

Az *Ungrischer Sprachmeister* 1774-es, ötödik kiadásában jelennek meg először a magyar–német szólások és közmondások a függelék *Sammlung der gewöhnlichsten Sprüchwörter* című fejezetében (196–212. old.). Itt 333 tételben 337 magyar és valamivel több német közmondást találunk, mert oldalanként 2–3 német közmondás szinonima is szerepel. Az eddigi kutatók nem utaltak arra, hogy a következő, 1779-es hatodik kiadás³⁹ ugyanazokat a közmondásokat tartalmazza, mint az 1774-es, viszont a rákövetkező, bár ugyancsak hatodiknak jelzett 1787-es⁴⁰ és a további kiadások már csak 218 szólás- és közmondáspárt tartalmaznak. Ez utóbbiakból jórészt az O. NAGY Gábor által joggal kifogásolt verses gnómák maradtak ki elsősorban, pl. az hogy *A boldogság kevély s nyomoruság tsekély, egy asztalhoz nem férnek* (196. old.).⁴¹ Ezen kívül gyakran tapasztalható, hogy a mindkét kiadásban egyaránt szereplő közmondások az utóbbiban tömörebb, gördülékenyebb formában jelentkeznek. Pl.: *A megajándékozott marhának fogait ne vizsgáljad* (1774) és *Ajándék marhának fogait ne vizsgálád* (1787).

A BEER Kristóf által összehasonlított anyaghoz viszonyítva KORABINSZKY János Mátyás közmondásösszehasonlításai már számottevő előrelépést mutatnak. A német megfelelők általában helyesek, nem magyarázatot, hanem ténylegesen megfelelőt tüntetnek fel. Legtöbbször a megadott szinonimák is jók, pl.: *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök. — Besser ich hab, als ich hätte. Besser ein Sperling in der Hand als ein Kranich auf dem Dache* (265. old.).⁴² A közmondások mellett szép számmal találunk azonban itt szólásokat, sőt egyszerű állandó szókapcsolatokat is, pl. *enyves kezű, júdás csók* stb. KORABINSZKY összeállítása nemcsak az első magyar–német, hanem az első magyar–idegen nyelvű önálló közmondásgyűjtemény, minthogy BARANYAI DECSINÉL⁴³ és KISVICZAYNÁL⁴⁴ a latin áll elől.

3. *Magyar Grammatica*. (Bécs, 1781.)⁴⁵ Ez a munka az 1777-es Ratio Educationis előírásainak megfelelően jelent meg az anyanyelvi oktatás elősegítésére. Magyar–német szólásokat és közmondásokat a *Lajstroma a' köz-példa beszédeknek* című fejezetében tartalmaz. TOLNAI Vilmos erről azt írja,⁴⁶ hogy „teljes másai Meliboeusnak, kevés kivétellel ugyanazok a magyar szólások, meg a németek is”.

Az előbbi megállapítást a következőkkel egészíthetjük ki: a *Magyar Grammatica*-ban található közmondásgyűjtemény alapján véve az 1774-es kiadású *Ungrischer Sprachmeister*⁴⁷ követi. Szerepel azonban benne több olyan magyar közmondás is, amelyik abból hiányzik, pl. *Addig takarodsz, a' meddig ér a lepedő és A bor és az asszony sokakat meg-bolondít*;⁴⁸ több esetben a korábbi jobb magyar közmondással eseréli fel, pl. itt az *Armath lässt sich nicht bergen* megfelelőjeként *Ki tetszik a vasszeg a' 'zákából* szerepel, a helyett hogy: *Bár légy vitéz, okos, gyors és alkalmazatos, de szükségét le nyomja(!)* mintegy tíz esetben pedig jobb variánst közöl. Ilyen például *A munka után kedves a nyugalom*⁴⁹ *A munka után kedvesen esik a nyugalom* helyett. A német közmondások a két munkában megegyeznek.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy az 1781-es *Magyar Grammatica* — valamint ennek későbbi kiadásai — kb. ugyanannyi, de már jobb magyar–német összehasonlításokat tartalmaznak, mint az 1774-es *Ungrischer Sprachmeister*.

4. PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Dictionarium Hungarico-Latinum* . . . (Nagyszében, 1782.).⁵⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc magyar–latin szótára BOD Péter által átnézett és kiegészítve

³⁸ O. NAGY Gábor 1977. 24.

³⁹ BÉL Mátyás 1779.

⁴⁰ BÉL Mátyás 1787.

⁴¹ BÉL Mátyás 1774. 196.

⁴² BÉL Mátyás 1787. 265.

⁴³ BARANYAI DECSI János 1598.

⁴⁴ KISVICZAY Péter 1713.

⁴⁵ *Magyar Grammatica* 1781.

⁴⁶ TOLNAI Vilmos 1910. 43.

⁴⁷ BÉL Mátyás 1774. 196.

⁴⁸ *Magyar Grammatica* 1781. 229–230.

⁴⁹ *Magyar Grammatica* 1781. 233.

⁵⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc 1782.

szített 1782-es kiadásában a német értelmezések — TOLNAI Vilmos szerint⁵¹ FELMER Ferenc tollából származnak. TOLNAI írja az is ugyanott, hogy „Felmer nem a Beer-féle értelmezéseket veszi át, hanem a legtöbbször jobb német szólással fordítja a magyart”.

Ha a szólásoktól eltekintünk, és csak a közmondásokat vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a szótár 170 magyar közmondásnak a latin mellett legtöbbször helyes német megfelelőjét tartalmazza. Nem ritkán előfordul az is, hogy a magyar kifejezést vagy közmondást — egyébként helyesen — lefordítja németre, találkozunk azonban pontatlan értelmezéssel is. (Pl. *Köz lónak túros a háta. — Es ist nicht gut vielen Herren unterworfen zu sein.* —)⁵²

5. GAÁL György: *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen* (Bécs, 1830.)⁵³ Időrendben ez az első önálló, s mint ilyen, egyúttal az első több nyelvű, magyart is tartalmazó közmondásgyűjtemény.

Német alapon készült, KÖRTÉT⁵⁴ megelőzően már a vezérszavak ABC-rendje szerinti beosztással. Az egyes tételek a német után elvben angol—latin—olasz—francia—magyar párhuzamokat tartalmaznak. Ezek közül azonban gyakran több is hiányzik, s nemritkán találunk benne négy, három vagy olykor csak két nyelvű, pl. német—latin (No 896), német—magyar (No 988) vagy német—angol (No 1248) tételt is. Másrészt egy nyelven olykor két vagy néha több szinonima is fel van véve. TOLNAI Vilmos szerint⁵⁵ az 1808 tétel közül 697 tartalmaz összesen 804 magyar közmondást.

Ez a gyűjtemény — azon túl, hogy több nyelvű összehasonlításokat tartalmaz — két vonatkozásban mutat elődeivel szemben előrelépést. Egyrészt a korábbiaknál számottevően több párhuzamot közöl, másrészt több a feltüntetett közmondásszinonima is. Erre korábban csak kivételesen akadt példa. Így például az 1237. sorszámú *Ost oder West, daheim ist das Best'* magyar megfelelőjeként közölt *Mindenütt jó, de otthon leg jobb*⁵⁶ mellett utalást találunk a 276, 878 és 1078 számú tételre, ahol rendre a *Wer will meiden Ungemach, bleibe unter seinem Dach. — Otthon lakjék, ki kedvére akar élni, az Eigner Herd ist Goldes Werth. — Tulajdon konyha jobb a' más palotájánál, és végül a Lebe dir, und bleibe daheim. — Boldog ember, a' ki magánossan élhet* — közmondáspárokat találjuk.

A teljesség kedvéért idézzük még TOLNAI Vilmos következő, GAÁL magyar anyagára vonatkozó megállapításait: „Úgy látszik, hogy emlékezetből írta a magyar közmondásokat; erre mutat az is, hogy nem egy eltér a hagyományos alaktól, legtöbbször kárára. . . a német *Wander*: Sprichwörter-Lexikonnak egyetlen magyar forrása. A magyar irodalom alig vett róla tudomást, Vörösmartyt kivéve . . .”⁵⁷

6. GARAY János: *Magyar és német beszélgetések' kézikönyve.* (Pest, 1842.)⁵⁸ GARAY János társalgási zsebkönyvének első kiadása 1840-ben jelent meg Pesten.⁵⁹ A kötet 1842-es bővített második kiadásában már van egy fejezet *A' legszokottabb magyar közmondások gyűjteménye — Sammlung der gebräuchlichsten ungarischen Sprichwörter* — címmel, amely 66 magyar—német közmondáspárt tartalmaz. Ezek többsége megegyezik a KORABINSZKY terjedelmesebb összeállításában⁶⁰ találhatóakkal. A javítások és kiegészítések azonban az itt szereplő közmondások viszonylag kis száma ellenére indokolják azt, hogy ezzel a munkával röviden külön is foglalkozzunk. E gyűjteményről korábbi említéssel nem találkoztunk.

A javítás azt jelenti, hogy több magyar közmondás itt már kicsiszoltabb formában szerepel, mint korábban. Például KORABINSZKYNél azt olvassuk, hogy *A' ki keveset el nem veszen, sokat nem adnak annak. — Wer wenig nicht ehrt, ist mehr nicht werth. — Ugyanez GARAYnál: Aki keveset el nem vesz, sokat nem érdemel. — Wer wenig nicht ehrt, ist viel nicht werth.*

GARAYnál több új magyar—német közmondáspárral is találkozunk. Ezek közül az alábbiakban szereplő magyar közmondásnak ez az első ismert előfordulása. Zárójelben

⁵¹ TOLNAI Vilmos 1910. 29.

⁵² PÁPAI PÁRIZ Ferenc 1782. 199.

⁵³ GAÁL, Georg von 1830.

⁵⁴ KÖRTE, Wilhelm 1837.

⁵⁵ TOLNAI Vilmos 1910. 51.

⁵⁶ GAÁL, Georg von 1830. 219.

⁵⁷ TOLNAI Vilmos 1910. 51.

⁵⁸ GARAY János 1842. 65.

⁵⁹ GARAY János 1840.

⁶⁰ BÉL Mátyás 1787. 259.

MARGALITS⁶¹ alapján a korábban ismert — és most 1842-re helyesbítendő — első előfordulási év van feltüntetve.

<i>A' hány ház, annyi szokás.</i> (1896)	<i>So viel Köpfe, so viel Sinne.</i>
<i>A' ki mer, a' nyer.</i> (1851)	<i>Wer wagt, der gewinnt.</i>
<i>Kinek-kinek maga felé hajlik a karja.</i> (var.: 1851)	<i>Jeder ist sich selbst der nächste.</i>
<i>Rossz pénz el nem vész.</i> (1851)	<i>Unkraut verdärbt nicht.</i>

A harmadik kiadás⁶² közmondásanyaga megegyezik a másodikéval.

7. BALLAGI Mór: *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye.* (Szarvas, 1850.)⁶³ Ez a gyűjtemény, amely a szabadságharc leverése után a tanítástól eltiltott szerző Szarvasra való internálása idején jelent meg, tovább növelte az idegen nyelvű párhuzamokkal rendelkező magyar szólások és közmondások számát. A vezérszavak ABC-rendjében 8313 magyar szólás és közmondás van benne felsorolva. Ezek 17,6%-ánál van feltüntetve egy vagy több (pl. 36 esetben négy, 4 esetben öt) idegen nyelvű megfelelő. Ezek nyelvek szerinti megoszlása: 886 német, 716 latin, 237 francia, 149 olasz, 107 angol.

E számok súlyát egyrészt növeli az, hogy BALLAGI minden szólást vagy közmondást csak egy vezérszónál tüntet fel, két körülmény viszont csökkenti. A vezérszóban különböző variánsokat külön szerepelteti (így pl. az *Addig kell nyújtózni, meddig a takuró ér* a 39-es, az *Addig nyújtózzál, míg a lepedő ér* pedig a 4821-es sorszámra található). Ezenkívül a gyűjtemény a közmondások mellett nemesak szólásokat, hanem állandó szókapcsolatokat, sőt összetett szavakat is tartalmaz. Ilyenek például: *Szalmát csépelni* — *Leeres Stroh dreschen* (6667), *Ákom-bákom* — *Giks-gaks* (140), *Álomtáska* — *álomszuszék* — *Schlafmütze* (201).

A variánsok idegen nyelvű megfelelőinek megadásában nem mindig következetes. Például a 2309. sorszámú *Fejénél kezd a hal bűdösödni* mellett csak a latin *A capite foetet piscis* található, míg a 2568. számú *Főtől árad a víz* megfelelőinél van feltüntetve az, hogy *Der Fisch fängt am Kopfe an zu stinken* és *A capite foetet piscis*.

Olykor nem tüntet fel több ismert idegen nyelvű megfelelőt, hanem csak megjegyzi, pl. a 2879. számú közmondás és német párhuzama után, hogy „szintügy franciául és olaszul”, vagy pl. az *Addig jár a kórsó a kútra, hogy egyszer oda szakad.* — *So lange geht der Krug zum Brunnen bis er bricht* (32. sorszám) esetén a latin, olasz, angol, francia megfelelő után, hogy „csaknem minden európai nyelveken”.

BALLAGI Mór gyűjteményében 886 magyar szólás és közmondás helyes német megfelelőjét találjuk. Ez a szám nagyságrendileg megegyezik a GAÁL gyűjteményében⁶⁴ található párhuzamokéval, de itt a magyar közmondások megfelelnek a hagyományos alaknak. Ebben a gyűjteményben sem találunk utalást régebbi közmondásgyűjteményekre, viszont itt találkozunk először néhány esetben a Bibliában, a Talmudban vagy más irodalmi forrásokban található párhuzamokra való hivatkozással.

8. ERDÉLYI János: *Magyar közmondások könyve.* (Pest, 1851.)⁶⁵ ERDÉLYI János nem volt nyelvész, így 9000 magyar szólást és közmondást tartalmazó könyvében kevesebb idegen nyelvű párhuzamot és kevesebb nyelven találunk, mint BALLAGIÉBAN. A beosztás itt is vezérszavak ABC-rendje szerinti. 413 szólásnak és közmondásnak egynyelvű, 56-nak kétnyelvű és 2-nek háromnyelvű megfelelője van feltüntetve. A nyelvek szerinti megoszlás a következő: 288 német, 206 latin és 32 francia.

A közmondások mellett szólásokat és állandó szókapcsolatokat is tartalmaz a gyűjtemény, pl. 3692 *Homokra épít — Auf Sand bauen*; 40 *Fülig adós — Verschuldigt bis über die Ohren* stb.

Ebben az összeállításban már megjelenik a korábbi gyűjtők anyagából vett magyar szólások és közmondások esetén az erre való utalás, pl. „KV = Kisviczay 1713”.

Ez a gyűjtemény a magyar—német közmondásösszehasonlítások vonatkozásában BALLAGIÉHOZ viszonyítva nem jelent fejlődést.

*

⁶¹ MARGALITS Ede 1896.

⁶² GARAY János 1847. 60—62.

⁶³ BALLAGI Mór 1850.

⁶⁴ GAÁL, Georg von 1830.

⁶⁵ ERDÉLYI János 1851.

Ilyen előzményekre tekinthetett vissza a magyar–német közmondásösszehasonlítás, amikor 1913-ban Brassóban megjelent SCHLANDT Henrik két közmondáslexikona.

A német–magyar (N–M) és az utána megjelent magyar–német (M–N) kötet felépítése azonos, terjedelmük is alig különbözik. Mindkettőbe – legtöbb elődjétől eltérően – csak közmondásokat vesz fel, szólásokat nem; de néhány bibliai idézetet és szállóigét találunk a magyar és a német részben egyaránt.

A bal (páros) oldalakon találjuk a közmondásokat a kiinduló nyelven, a vezérszavak szerinti ABC-ben, egy vezérszón belül az első szavak betűrendjében és számozva. A szemközti jobb (páratlan) oldalon vannak a közmondások a megfelelő másik nyelven, a baloldallal azonos számozással. A német közmondások leírása mindkét kötetben – egyes száz közmondásokétól eltekintve – gót betűs.

A kiinduló nyelven azonos sorszámon csak kivételesen találunk variánst vagy szinonimát – ezek adott esetben rendszerint külön sorszámmal, az ABC-nek megfelelő helyen szerepelnek – míg a második nyelven gyakran találunk azonos sorszámon két vagy olykor több közmondásszinonimát is.

A német–magyar (N–M) kötetben összesen 4198 német és 6836 magyar közmondás van (magyar : német = 1,628), a magyar–németben (M–N) pedig 4143 magyart, 6737 németet találunk (német : magyar = 1,626).

Előfordul olykor, hogy ugyanaz a közmondás nemcsak egyetlen vezérszónál van feltüntetve, hanem kettőnél, sőt olyan is akad, amelyik három helyen is szerepel. Például: *A bagoly is bíró barlangjában*⁶⁶ csak a *bagolynál* szerepel, míg pl. a *Beteg volt az ördög, barát akart lenni megtalálható a barátjánál*⁶⁷, a *betegnél*⁶⁸ és végül az *ördögnél* is⁶⁹. Hasonló a helyzet a német–magyar kötetben. A legtöbb közmondás itt is csak egyszer szerepel, pl. a *Der Appetit kommt beim Essen – Ebéd közben jön meg az étvágy* csak az *Appetitnél* található⁷⁰, míg a *Wie die Arbeit, so der Lohn – Milyen a munka, olyan a jutalom. – Milyen a dolgos, olyan a bére is*⁷¹ ugyanígy szerepel a *Lohn* vezérszónál is a 178. oldalon⁷². Ha ugyanaz a közmondás több vezérszónál is szerepel, második nyelvű megfelelői nem mindig pontosan ugyanazok.

Ha táblázatosan összehasonlítjuk SCHLANDT Henrik két közmondáslexikonának néhány jellemző adatát a korábban megjelent nagyobb gyűjteményekével, akkor a következőket kapjuk:

Szerző	A kiadás		Közmondás össze- hasonlítás	Megjegyzés
	éve	helye		
SZENCZI-MOLNÁR—BEER	1708	Nürnberg	244	közmondás, a német gyakran magyarázat
BÉL Mátyás—KORABINSZKY <i>Magyar grammatica</i>	1774	Pozsony	333	szólás, közmondás
	1781	Bécs	333	szólás, közmondás
PÁPAI-PÁRIZ—BOD—FELMER	1782	Nagyszében	170	közmondás
BÉL Mátyás—KORABINSZKY	1787	Pozsony	218	szólás, közmondás
GAÁL György	1830	Bécs	697	közmondás
BALLAGI Mór	1850	Szarvas	886	áll. szókapcsolat, szólás, közmondás
ERDÉLYI János	1851	Pest	288	áll. szókapcsolat, szólás, közmondás
SCHLANDT Henrik N—M	1913	Brassó	4198	közmondás
SCHLANDT Henrik M—N	1913	Brassó	4143	közmondás

⁶⁶ SCHLANDT Henrik 1913. 28.

⁶⁷ SCHLANDT Henrik 1913. 32.

⁶⁸ SCHLANDT Henrik 1913. 38.

⁶⁹ SCHLANDT Henrik 1913. 280.

⁷⁰ SCHLANDT, Heinrich 1913. 20.

⁷¹ SCHLANDT, Heinrich 1913. 20.

⁷² SCHLANDT, Heinrich 1913. 178.

Ha az összefoglaló adatok után azt nézzük meg, hogy néhány kiválasztott vezérszó SCHLANDTnál és három elődjénél hány magyar–német közmondásösszehasonlítással szerepel, akkor a következőt látjuk:

Vezérszó	GAÁL	ERDÉLYI	BALLAGI	SCHLANDT M–N
bolond	4	2	16	42
bor	4	3	15	28
eb	10	6	20	31
fa	4	2	5	30
farkas	5	4	8	23
hazugság	5	2	3	25
igaz(ság)	2	—	4	21
ló	2	2	8	30
ördög	3	3	3	27
pénz	8	3	3	26
róka	7	3	6	22
szerencse	13	1	14	24

Mindkét számsor azt mutatja, hogy SCHLANDT Henrik közmondáslexikona jóval több német–magyar közmondásösszehasonlítást tartalmaz, mint amennyit elődeinél találunk.

Külön tanulmány tárgya lehetne SCHLANDT Henrik magyar és német közmondásai forrásainak részletes vizsgálata és saját gyűjtésének elkülönítése. Bevezetésében utalt arra, hogy a magyar gyűjtemények közül felhasználta például MARGALITS Ede⁷³, a németek közül pedig F. W. WANDER⁷⁴ összefoglaló munkáját. Néhány vezérszó anyagán végzett tájékoztató vizsgálat szerint magyar közmondásainak mintegy 90 %-a pontosan megegyezik a MARGALITSnál szereplőkkel, vannak azonban olyanok is, amelyek ott nem találhatók (pl. a bor vezérszónál 27-ből 4, a farkasnál 23-ból 2, a lónál 30-ból 1). A megfelelő Pferd, Wein és Wolf német vezérszavak anyagának 85 %-a található meg ugyanilyen formában vagy csak kis eltéréssel F. W. WANDER közmondáslexikonában.

A M–N és a N–M kötetben is találunk itt-ott *szász közmondásokat* „sächsisch”, „siebenbürgisch-sächsisch” vagy „... sagt der Sachse” megjelöléssel, legtöbbször latin betűs leírással.

Az alább felsorolt szász közmondások kettő kivételével valamilyen formában megtalálhatók F. W. SCHUSTER (Sch.) 1865-ben kiadott erdélyi szász népdal- és közmondás-gyűjteményében⁷⁵. SCHLANDT néhány esetben a szász közmondás irodalmi változatát közli, máskor kisebb-nagyobb leírásbeli eltéréssel vagy rövidített alakokkal találkozunk,

Halw *cigun*, kit derfun. (Ein halbes Zigeuner kommt vorwärts.) M–N 239. old..
N–M 376. old. Sch.: Alzefrom geniert sich kom, half zegun kit derfun.
(224. old., No. 783.)

Mät der *Huower* schpuert em de Gissel. (Die beste Peitsche ist das Futter.) M–N 403. — Sch.: Mät de houwer špuord em de gizsel. (153. old., No 56.)

De latéinjesch *Kächen* äs déier und schmactt doch licht. (Die lateinische Küche ist teuer und schmeckt doch nicht) N–M 154. — Sch.: De latéinjesch Kächen äsz deier, unt schmactt doch licht. (223. old., No 773.)

En írlich *Lije* schout näst. (Eine ehrliche Lüge schadet nicht.) N–M 180. — Sch.: En írlich lije schout näszt. (243. old., No 975.)

Je *lausiger*, je mausiger. M–N 367. — Sch.: —

Det *Medche* säl afsäze, wun em der Wouge kit. (Das Mädchen soll aufsitzen, wenn ihm der Wagen kommt.) M–N 233., N–M 184. — Sch.: Det mëtche säl afsäze, wun em der wouge kit. (181. old., No 343.)

Wat der *Mäinjtsch* dît, dît hi sech. (Was der Mensch tut, tut er sich.) M–N 399. — Sch.: Wat der mäinjtsch dît, dît hie sech. (210. old., No 632.)

⁷³ MARGALITS Ede 1896.

⁷⁴ WANDER, Karl Friedrich Wilhelm 1867–1880.

⁷⁵ SCHUSTER, Friedrich Wilhelm 1865. 147–258.

Die *Mücke* scheidt dem Kaiser auf die Nase. M—N 31. — *Sch*: De mäk scheiszt dem kiser af de nuosz. (170. old., No 235.)

Was weiß das *Schwein* wovon es fett wird. M—N 157 — *Sch*: Wat wisz det schwéinj, fu wad et fät wirt. (162. old., No 150.)

Man muß den *Teufel* mit Gotteskraft schlagen. N—M 306. — *Sch*: —

Die *Wahrheit* findet selten eine Anstellung. N—M 346. — *Sch*: De wörhît fäinjt sälden en üstälung. (218. old., No 714.)

De *Wörhit* wird mät *Schlieje* bezuelt. (Die *Wahrheit* wird mit *Schlägen* bezahlt.) M—N 281. — *Sch*: De wörhît wirt mät schlieje bezuolt. (218. old., No 713.)

Wat fröcht der *Wulf* no de (den) *Schtatuten*. (Der *Wolf* achtet nicht die *Statuten*.) M—N 101, 277. — *Sch*: Wat fröcht der wülf nô de štaturen. (158. old., No 102.)

A két közmondáslexikon szállóigeanyaga. A közmondások sorában kis számban bibliai idézeteket és szállóigéket is találunk a magyar és a német anyagban egyaránt. A Károlyi Gáspár-féle (Jesus Sirach könyvét is tartalmazó) magyar, illetve a Luther Márton-féle német bibliafordításból vett idézetek száma egy kötetben 126 (3%), a szállóigék aránya pedig mindössze 0,66%.

A magyar anyagban 4 Arany János, 1—1 Bethlen Gábor, Bolyai Farkas és Cserei, 3 Jókai, 5 Kisfaludy Károly, 1 Mikszáth, 17 Petöfi, 1—1 Tisza Kálmán és Vörösmarty, valamint 8 magyar népdalból vett idézetet találunk.

A német anyagban a következő szerzőktől idéz: Goethe, Herder, Lessing, Luther (Tischreden), Nagy Frigyes, Rückert, Scheffler, Schiller, valamint Buchmann (*Geflügelte Worte* c. gyűjteménye.) Ide sorolható még egy Studentenlied-részlet és a következő, Lenau szülőfalujából származó „Csatáder Hausinschrift”: *Weltbefreien kann die Liebe nur* (M—N 173. old.).

Előfordul, hogy egy német közmondás párja magyar szállóige lesz, pl.: *Scheinheiligkeit verkauft viel Buben für fromme*. — *A képmutatás könnyű mesterség, minden bútang ért hozzá* (Petöfi) (N—M 262—263. old.), találkozzunk azonban a fordítottjával is: *In deiner Brust sind deines Schicksals Sterne* (Schiller) — Kiki maga szerencséjének kovácsa (N—M 264—265. old.)

A magyar és német közmondások megfeleltetése. Ha egy közmondás értelmének a második nyelven több megfelelője is van, akkor ezek felsorolásában a pedagógiai, stilisztikai elv érvényesül a tudományossal szemben. Ilyen esetben rendszerint nem a követelebbi is legközelebbi — esetleg a szó szerinti fordításnak megfelelő — változat kerül az első helyre, hanem egy másik. Előfordul az is, hogy a legközelebbi szinonima csak a másik kötetben található. Ez mindkét lexikonban tapasztalható.

Például a M—N kötetben a *ló* vezérszónál (236—239. old.) a 4. sorszámú szerepel az hogy *A ló négy lábón jár, mégis megbotlik*. Az ennek megfelelő 4-es sorszámú német megfelelők rendre: *Die Kuh hat vier Beine und stolpert doch*. — *Verspricht sich doch wohl der Pfarrer auf der Kanzel* — és csak utolsóként: *Strauchelt doch auch ein Pferd und hat vier Beine*. Az *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik* mellett ott van a neki pontosan megfelelő *Der Krug geht so lange zu Wasser, bis er zerbricht* (M—N 216—217. old.), míg a N—M kötetben a 154—155. oldalon a *Der Krug geht solange (sic!) zu Wasser, bis er zerbricht* magyar párjai a következők: *Addig jár lopni a tolvaj, míg felakasztják*. — *Addig úszik az alma, míg el nem merül*. — *Addig úszik a tók, míg egyszer elmerül*. — *Róka is addig jár az ölbe, míg ott hagyja a foga fehérét*. — *Addig hányja a róku a cset, míg csávéba kerül*. — azaz a legközelebbi megfelelő hiányzik. Hasonlóan a *Minden cigány a maga lovát dicséri* (M—N 56. old.) pontos német megfelelője, a *Jeder Zigeuner lobt sein Pferd* csak a 304. oldalon szerepel, a *Minden róka a maga farkát dicséri* egyik párjaként.

Tekintettel arra, hogy a különböző nyelvek közmondásainak összehasonlításában éppen a nem pontos megfelelők megtalálása jelenti az egyik legnehezebb feladatot, SCHLANDT Henrik módszere nem okoz komoly problémát. A legrosszabb esetben a párhuzamos kötetben kell fellapozni ugyanazt a vezérszót a másik nyelven, s a legközelebbi megfelelőt — ha ilyen van, — ott biztosan megtaláljuk.

Említettük, hogy a közmondások megfeleltetése általában jó, az esetek többségében a német és magyar közmondások értelmileg egymás megfelelői. Olykor előfordul, hogy egy párosítás pontatlan vagy erőltetett, de ez viszonylag ritka.

IRODALOM

- BALLAGI MÓR**
1850 *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye* . . . más nemzetek hasonértelmű mondataival . . . 1—2. kötet. Szarvas
- BARANYAI DECSI JÁNOS**
1598 *Adagiorvm graecolatinoungaricorum chiliades quinque*. Bartphae
- BÉL MÁTYÁS (Meliboeus)**
1774 *Meliboei ungrischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt*. Itzo bey der fünften Auflage mit neuen Anhang von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern. Preßburg
1779 *Meliboei ungarischer Spachmeister in einer ganz veränderten Gestalt*. Mit einem neuen Anhang von den allernöthigsten Wörtern, Idiotismen, Sprüchwörtern. . . . Itzt aber in der sechsten Auflage aufs neue mit Fleiß durchgesehen. Preßburg
1787 *Meliboei ungarischer Sprachmeister in einer ganz veränderten Gestalt*, mit einem neuen Anhang . . . Itzt aber in der sechsten Auflage aufs neue mit Fleiß durchgesehen. Preßburg
- BÍRÓ Izabella—SCHLANDT Henrik**
1937 *Szólások és fordulatok magyar—német gyűjteménye*. Budapest
- ERDÉLYI JÁNOS**
1851 *Magyar közmondások könyve*. Pest
- FRANCK, Sebastian**
1541 *Sprichwörter, schöne, weise, herrliche Clügrede*n . . . Franckfurt a. M.
- GAÁL, Georg von**
1830 *Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch und ungrisch*. Wien
- GARAY JÁNOS**
1840 *Magyar és német beszélgetések kézikönyve*. — *Handbuch ungarisch-deutscher Gespräche*. Pesth
1842 *Magyar és német beszélgetések kézikönyve. Bővítve a . . . leginkább előforduló közmondások gyűjteményével*. Második, megbővített kiadás. — *Handbuch ungarisch-deutscher Gespräche* . . . Zweite Auflage. Pesten
1847 *Magyar és német beszélgetések kézikönyve . . . leginkább előforduló közmondások gyűjteményével . . . végre egy magyar—német olvasó könyvvel*. Harmadik javított s megbővített kiadás. — *Handbuch ungarisch-deutscher Gespräche* . . . Dritte Auflage. Pesten
- IPOLYI Arnold**
1855 *Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett*. Salamon és Markalf. Új Magyar Múzeum V. 261—303.
- JUHÁSZ JÁNOS (HVOZDIK, Jan)**
1918 *Kölcsönhatások a magyar és tót közmondásokban*. Nyelvészeti füzetek 79. Békéscsaba
- KISVICZAY Péter**
1713 *Selectiora adagia Latino-Hungarica*. Bartphae
- Koós Ferencz**
1900 *1000 francia—magyar példabeszéd*. Brassó
- KORODI, Ludwig—SCHLANDT, Heinrich**
1892 *Übungsbuch zum Übersetzen aus dem Deutschen ins Magyarische*. Zum Gebrauche an Obergymnasien, Oberrealschulen, Seminarien und den höheren Klassen der Bürgerschulen. Brassó—Kronstadt
- KÖRTE, Wilhelm**
1837 *Die Sprichwörter der Deutschen*. Leipzig
- Magyar Grammatica*
1781 *Magyar Grammatica* vagy is haza nyelvnek gyökeres meg-tanulására való intézet ugyan a magyar nemzeti iskolák számára. Buda
- MARGALITS Ede**
1896 *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest
1899 *A magyar közmondások és szólások rostája*. Nyelvtudományi Közlemények XXIX. 72—92., 231—237., 320—329., 452—462.
1900 *A magyar közmondások és szólások rostája*. Nyelvtudományi Közlemények XXX. 91—101.

- O. NAGY Gábor
 1966 *Magyar szólások és közmondások*. Budapest
 1977 *A magyar frazeológiai kutatások története*. Budapest
- PACZOLAY Gyula
 1975 *Selected Hungarian Proverbs and Their English Equivalents*. In: Magyar kifejezések angolul. Általános és szakkifejezések, szólások, közmondások. Veszprém. 81—181.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc—BOD Péter
 1782 *Dictionarium Hungarico-Latinum . . . operá Petri Bod de F. Tsernáton, V. D. Ministri M. Igeniensis. Novae huic editioni nunc secundò solertiá Typographi addita est lingua Germanica. Cibinii (Nagyszében)*
- RÁKOS Ferenc
 1955 *Nemzedékről-nemzedékre. Ezer orosz—magyar közmondás és szólásmondás*. Budapest
- SCHLANDT, Heinrich
 1888 *Für unsere sächsische Muttersprache*. Kronstädter Zeitung Nr. 45, 46.
 1894 *Petőfi*. Vortrag zu Gunsten des Fahnenfondes des Honterusgymnasiums. Gehalten den 14. Dezember im Auditorium des Kronstädter evang. Gymnasiums. In: Sächsischer Hausfreund von Franz Obert és Vorträge — Berichte. Kronstadt. 11—35.
 1895 *Verschiedenes*. Abgedruckt aus dem Kronstädter Tageblatt. OSZK Hung. I. 659c.
 1898 *Aus der Zeit des Humanismus und der Reformation in Ungarn*. In: Aus der Zeit der Reformation. Kronstadt
 1902 *Der menschliche Körper. Eine deutsch-magyarische Zusammenstellung von Redensarten und Sprichwörtern, die auf den menschlichen Körper un dessen Teile beziehen*. Beilage zum Schulprogramme des ev. Obergymnasiums A. B. in Kornstadt. — Kronstadt
 1903 *Deutsch-ungarisch-rumänisches Taschenwörterbuch. Alle drei Teile vereinigt*. — Magyar—Német—Román Zseb-Szótár. Mind a három részi együtt. — Roman—German—Maghiar Dictionar portativ. Tote trei partii imprenna. — Brassó
 1913 *Deutsch-magyarisches Sprichwörter-Lexikon*. Brassó—Kronstadt
- SCHLANDT Henrik
 1913 *Magyar—német közmondások lexikona*. Brassó
- SCHULLER, Friedrich
 1902 *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen*. 4. Band. Hermannstadt (Nagyszében)
- SCHUSTER, Friedrich Wilhelm
 1865 *Siebenbürgisch-sächsische Volkslieder, Sprichwörter, Rätsel, Zauberformeln und Kinder-Dichtungen*. Hermannstadt (Nagyszében)
- SCHWARTZER Géza
 1876 *Török közmondások*. Fordította és részben magyar közmondásainkkal egybevetette SCHWARTZER Géza. Budapest
- SZENCI MOLNÁR Albert
 1708 *Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum . . . nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitatoria proverbia ungarica. Pars II. Norinbergae*
- SZINNYEI József
 1908 *Magyar írók élete és munkái*. 12. kötet. Budapest
- TOLNAI Vilmos
 1910 *A szólásokról. Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. Budapest
 1913 *Közmondások lexikona*. (H. Schlandt: Deutsch-magyarisches Sprichwörter-Lexikon.) Magyar Nyelv IX. 377—378.
 1914 *Közmondások lexikona*. Magyar Nyelv X. 316.
 1941—43 *Szólások*. (Szóláshasonlat, szólásmód és közmondás.) In: A magyarság néprajza. 2. kiadás. III. kötet 350—384.
- VÖÖ István
 1978 *Dictionar de proverbe român—maghiar*. Bucureşti
- WANDER, Karl Friedrich Wilhelm
 1867—80 *Deutsches Sprichwörter Lexikon*. Band 1—5. Leipzig

Gyula Paczolaty

DIE SPRICHWÖRTERLEXIKA VON HEINRICH SCHLANDT
UND IHR PLATZ IN DER GESCHICHTE DER SPRICHWÖRTERFORSCHUNG

(Auszug)

Heinrich SCHLANDT, Professor an Honterus Obergymnasium in Brassó (Brasov, Kronstadt, Rumänien), hat im Jahre 1913 ein Deutsch-magyarisches Sprichwörterlexikon mit 4198 deutschen und 6836 ungarischen Sprichwörtern, sowie ein Ungarisch-deutsches Sprichwörterlexikon redigiert, das 4143 ungarische und 6737 deutsche Sprichwörter umfaßt. In beiden Bänden finden sich in der Reihenfolge der Stichwörter bloß Sprichwörter und einige geflügelte Worte, aber keine Redensarten. Das ungarische Material der Bände beruht hauptsächlich auf der zusammenfassenden Arbeit von MARGALITS, das deutsche aber auf der von F. W. WANDER, beziehungsweise was den sächsisch-siebenbürgischen Teil anbelangt, auf der von F. W. SCHUSTER. Bei den Vergleichen ungarischer und deutscher Sprichwörter enthalten diese zwei vergessenen, ursprünglich als Lehrbehelf gedachten Werke eine weit höhere Anzahl von Vergleichen als ihre Vorgänger. Die vorliegende Studie gibt einen kurzen Überblick über Vergleiche zwischen ungarischen und deutschen Sprichwörtern vor den Lexika von SCHLANDT, von der 1708-er Ausgabe des Wörterbuches von Albert MOLNÁR VON SZENCZ bis zu den Arbeiten von Mór BALLAGI (1850) und János ERDÉLYI (1851). In dieser Beziehung werden mehrere frühere Feststellungen berichtigt, beziehungsweise ergänzt; so werden zum Beispiel die von der Ausgabe des Jahres 1774 des Sprachführers von Mátyás BÉL und KORABINSZKY abweichende Ausgabe des Jahres 1787 und das Werk von János GARAY über die ungarisch-deutschen Sprichwörter (1842) beschrieben.

Fejős Zoltán

Az átmeneti rítusok

Arnold van GENNEP elméletének vázlata

Hetven éve, 1909-ben¹ jelent meg Arnold VAN GENNEP (1873—1957) francia néprajzkutató könyve az *átmeneti rítusok*² (*rites de passage*) jelenségköréről. A néprajzi munkák azóta is gyakran idézik, s nyugodtan mondhatjuk, hogy az átmeneti rítusok kategóriája a folklorisztikai gondolkodás klasszikus fogalmai közé sorolható. Meglepő azonban, hogy a nemzetközi szakirodalom kézikönyvei, tudománytörténeti munkái milyen mostohán bánnak vele, csak igen röviden elemzik a francia kutató erről alkotott felfogását.³ A munkának sokáig szinte csak agyonhallgatás jutott osztályrészül, míg nem az angol nyelvű fordítás 1960-as publikálása óta egyre inkább a kutatók élénk érdeklődése kíséri. Különböző helyeken egymás után jelentek meg az értékelő tanulmányok,

¹ GENNEP, Arnold van 1909. Az elemzéshez GENNEP, Arnold van 1960. kiadást és az 1969-es reprintet használtam.

² A *rite de passage* terminus nálunk az *átmeneti rítus* formában honosodott meg, noha ez nem a legjobb fordítása az eredetinek. Ezúttal szeretném megköszönni Dömötör Teklának, hogy lektori véleményében volt szíves felhívni figyelmemet BODROGI Tibor véleményére, aki egy vita alkalmával az *átmenet rítusai* kifejezés használatát javasolta. Több szempontból is érdekesebb lenne ezt a terminológiát használni, végül mégis az *átmeneti rítus* bevett formája mellett maradtam, mert ez már olyannyira elterjedt, hogy nem lenne célszerű még egy másik, kétségtelenül jobb terminus bevezetése sem.

³ Rövid összefoglalót találunk LOWIE, H. Robert 1937. 93—94. és LEACH, Maria (ed.) 1948. II. 945—946. kötetében. Meg sem említi például MÜHLMANN, E. Wilhelm 1948. és POIRIER, Jean 1974. Rövid, de igen kitűnő értékelést nyújt KIMBALL, T. Solon 1968.

nemegyszer a továbbfejlesztés lehetőségeit kutatva.⁴ Az átmeneti rítusok fogalma hiába volt tehát jelen — igaz inkább csak látenszen — a szakirodalomban, aktív életre csak az utóbbi időben kelt. Részben hasonló a helyzet a magyar folklorisztika esetében is. Noha néhány hazai közkézen forgó munkában,⁵ általában röviden, utalnak néhány vonására, szakirodalmunk mindmáig nélküli az átmeneti rítusok elméletének rendszeres kifejlesztését. Szemléletileg *A magyarság néprajza* életkori szokásokról írt fejezete hasznosította leginkább — jelentős egyszerűsítésekkel — VAN GENNEP elképzelését, ahol a szerzők az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó szokásokat az egyén társadalmi helyzetének változásai alapján értelmezték. Korábban kutatóink számára az 1909-es kötet szinte elérhetetlen volt,⁶ így nagyobb érdeklődést nálunk is csak az angol nyelvű kiadás válthatott ki.⁷ Úgy véljük most, a kötet első megjelenésének 70. évfordulója alkalmával, szükséges, hogy az eredeti elméletet részleteiben is jobban megismerjük. Ezért a továbbiakban A. VAN GENNEP hatalmas életművének⁸ ehhez a leghíresebb teóriájához visszanyúlva — egyúttal egy majdnem A. VAN GENNEP értékelés kezdeti lépéseként — az átmeneti rítusok elméletének néhány alaptételét kívánom kiemelni és kommentálni. A követők munkáitól lényegében eltekintve, ezúttal csak az eredeti VAN GENNEP-i nézetet szeretném felvázolni. További feladat lesz ezt a szerző egész folklorélméletében elhelyezni, illetve a modern folklorisztika szempontjából a rítus de passage jelentőségét értékelni.⁹

A. VAN GENNEP pályája kezdetén még nem a francia folklór elkötelezettje: a terepmunkában való jártasságát az ausztráliai, madagaszkári benszülöttek körében végzett kutatásokkal alapozta meg. Az átmeneti rítusokról írt könyvét terepmunkája után, 1909-ben jelentette meg. A korszak uralkodó szemlélete alapján, a pozitívizmusra alapozott etnológia szellemében nyúlt a mágikus események, szokások problémájához. Emile DURKHEIM, Marcel MAUSS, Henri HUBERT kortársaként a néprajzi anyag értelmezésében a századforduló körül jelentkező új törekvések korszerű elveit vallja: a természetfölöttiség egyértelmű elutasításával a „primitívek” vallásos életét, viselkedését racionális érvekkel magyarázza, történeti jelenségeként értelmezi.¹⁰ A pozitívizmus azzal a törekvéssel, hogy vizsgálendő tényeit igyekezett egységben, elrendezettségükben látni, a néprajztudományban is utat nyitott az osztályozási, anyagcsoportosítási kísérleteknek. E normatív, taxonomikus jelleg meghatározója A. VAN GENNEP egész munkásságának. Kitűnő terepismerete alapján¹¹ — ami például E. DURKHEIM-re nem volt jellemző — az átmeneti rítusok fogalmával megkísérelt szokás, rítus osztályozása élet-szerűségével vonja magára a figyelmet.

Fejtegetéseit a rítusok rendszerezésével kezdi, amelybe igyekszik az etnológia jelentős eredményeit asszimilálni. Voltaképpen ez a klasszifikáció elméletének lényegét szinte alig befolyásolja, mégis szükséges áttekinteni sémáját, mivel választ kell adni arra a kérdésre, hogy milyen viszony, kapcsolat áll fenn az átmeneti és az osztályozás többi rítusa között.

A rítusok felosztását szemléltető végső modelljében alapvető — tegyük hozzá: túlzottan erőszakos — különbséget állapít meg a rítuscselekvések két oldala között. Így a rítusokban elválasztja az *elmélet* (vallás) és a *technika* (mágia) fogalmait. A vallásos jelenségek egészét felölelő elméletben két fő csoportot különít el, az animisztikus és a

⁴ GLUCKMAN, Max 1962.; HONKO, Lauri 1964., uő. 1976., DUNDES, Alan 1976. és LEACH, Edmund 1976. 77–79. Vö. VOIGT Vilmos tudománytörténeti szemléjével: VOIGT Vilmos 1978. 528–529.

⁵ BIRKET-SMITH, Kaj 1969. 269.; BODROGI Tibor 1962. 119., illetve KUNT Ernő 1978.

⁶ Az elmélet magyar nyelvű összefoglalását egyedül VARGA Zsigmond 1932. I. 191. o. végezte el, munkája azonban kevésbé közismert. Az átmeneti rítusok fogalmát nem alkalmazta SZENDREY Zsigmond 1933. a szokások osztályozásáról írt tanulmányában sem. A hazai néprajzkutatásban A. VAN GENNEP további munkásságáról három recenzió (VARRÓ István 1909.; MARÓT Károly 1913. és SZENDREY Ákos 1948.) tájékoztat.

⁷ DÖMÖTÖR Tekla 1974. 32–34.; VOIGT Vilmos 1978. 528. o.

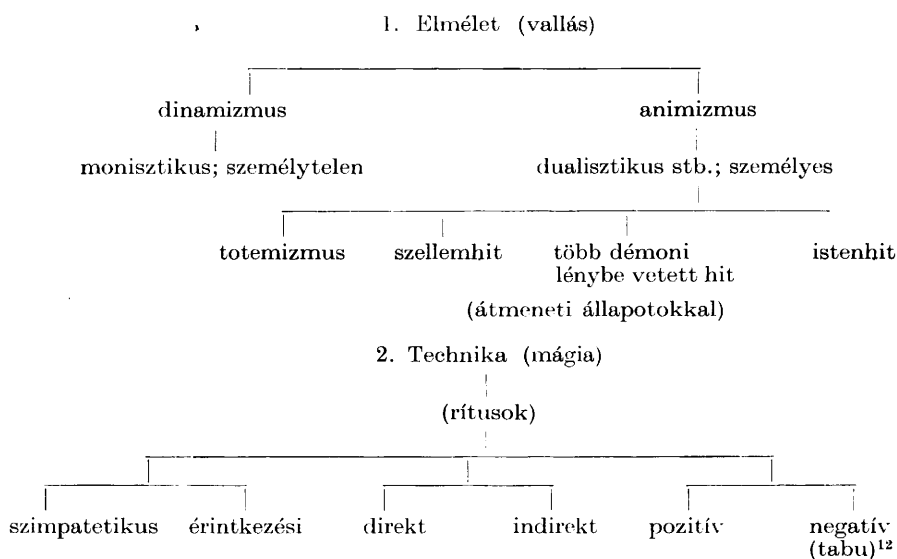
⁸ A. VAN GENNEP bibliográfiája: GENNEP, Ketty van 1964. és WAARDENBURG, Jacques 1974. 2. 85–89. Munkásságát monográfiában dolgozta föl BELMONT, Nicole 1974. Tömör életrajzi vázlat LECOTTÉ, Roger 1959. L. még KIMBALL, T. Solon 1968. és COCCHIARA, Giuseppe 1962. 462–474.

⁹ VOIGT Vilmos idézett munkájában ennek már fő irányát is kijelölte.

¹⁰ A francia szociológusok etnológiai nézeteihez l. LÉVI-STRAUSS, Claude 1947.; POIRIER, Jean 1974.; FERGE Zsuzsa (szerk.) 1971.

¹¹ Vö. GENNEP, Arnold van 1943–1958.

dinamisztikus oklalt. A rítusok technikájában az irányultság szempontjából különbözteti meg a szimpatetikus-érintkezési, direkt-indirekt és pozitív-negatív (tabu) mágiát. Mindezt táblázatban összefoglalva:

Mint a felosztásból látható A. VAN GENNEP itt összefoglalja a kor szemléletének alapján a rítusokról kialakított képet.¹³ Jelentős lépése azonban akkor következik, amikor a vázolt rendszert meghaladja, amely így csupán a használt fogalmak áttekintésére szolgál. A szerző hangsúlyozza, hogy az egyes rítusokat e két séma fogalmaival együtt lehet csak leírni; végső célja mégsem az, hogy adatait (a szokásokat) a fenti rendszerbe kényszerítse, hiszen így — szerinte — a leírás mégiscsak önkényessé válik, és egyben az egyes rítusokat, szokásokat kiszakítaná a rítusok összességéből. Könyve mást tűzött ki célul. Nem az egyes adatokat vizsgálja, nem az egyedi tényekre szorítkozik, hanem ezek jelentőségét, lényegét, és az egész ceremóniális egységben hozzávetőlegesen elfoglalt helyüket kívánja vizsgálni. A. VAN GENNEP a felsorolt jellemzőknél általánosabb rendezőelveket keres, amelyek a rítusokat, szokásokat (egyébként e két fogalmat a szerző szinonémaként használja) nem felszínesen, hanem *lényegükben* határozzák meg. Ezt a célt fogja szolgálni sajátos kategóriájának a *rites de passage* fogalmának bevezetése. Ennek értelmében a hangsúlyt az ember társadalmi pozícióváltozásai köré csoportosuló rítusokra s így az átmenetekre helyezi. Az újonnan bevezetett fogalommal szemben, az előbbi kategóriákat határozottan csak másodlagosaknak tekinti, csak esetlegesen alkalmazza őket. Lássuk azonban mindenekelőtt, hogy hogyan és milyen megfontolások alapján jutott el az átmenetek elvég!

Kiindulási pontja az egyén és a közösség viszonyában beálló változások kiemelése. Az egyén — amely A. VAN GENNEP számára főként a biológiai individuumot jelenti — életét a változások, biológiai átmenetek sorozatára redukálja. Legfontosabb tétele a *változás*, amely az ember fizikai és szociális környezetének módosulásában jelentkezik. Az ember folyton életkori periódusok túllépésével kerül új környezetbe. Az élet kezdetét és végét jelentő határok között számos más fordulópont is szabályozza az élet ritmusát.

¹² E két táblázatot közli Dömötör Tekla 1974. 32–33. A. VAN GENNEP már korábbi műveiben is foglalkozott a tabu, a totemizmus és a mágia problémáival. Vö. GENNEP Arnold van 1908. a *Le mécanisme du tabou* (31–49. l.) és a *Les principes du totémisme* (50–58 l.) című fejezetekkel.

¹³ A rítusok és a mágia fogalmának általános problémáira nem térhetünk ki, a hatalmas szakirodalomból csak két munkára utalunk: MARÓT Károly 1930.; hasznos újabb keletű összefoglalás GRAMBO, Ronald 1975. munkája.

A serdülőkor, a felnőtté válás kora, a házasság kora fontos szakaszokként jelentkeznek az emberi életben. Pozícióváltozásokként nyer jelentőséget a foglalkozás és a lakókörülmények megváltoztatása is. Az ember mindennapjai gyakran helyváltoztatásokkal, átköltözéssel járnak. Azonban különösen a természeti népek, illetve a hagyományos kultúrák népeinél mindezek a változások a csoporton belül jelentős problémákat jelentenek. Ez azért van mert ezekben a társadalmi közösségekben a különböző életkori, területi, foglalkozási csoportok *élesen* különböznek egymástól. Az egyéneket mindig ezekhez a kisebb csoportokhoz s nem közvetlenül az egész társadalomhoz kapcsolódnak, és így helyzetük változása is e közösségekhez való viszonyukban megy végbe. Az egyén átjutását az egyikből a másikba különleges aktusok segítik elő. Ezekre azért van szükség, mert a helyzetváltozások kríziseket okoznak mind az egyén, mind a közösség számára. Az egyén új környezetbe kerülésekor mint új elem bizonytalan helyzetű, ugyanakkor bekerülése a közösségben is állapotváltozást jelent. A. VAN GENNEP szerint ez az életkrízis nem egyszerűen az ismeretlen, új pozícióba való átlépés természetes következménye, hanem mélyebb okai is vannak. Úgy véli ugyanis, hogy minden csoport, társadalmi egység, valamint maga a civilizáció is, a kultúra szent és profán elemének valamely sajátos egyensúlyaként jellemezhető. Ha változások jelentkeznek, ezek nyomban zavart okoznak ebben az egyensúlyban, konfliktusokat okozva a szociális csoportnak és az egyéneknek. A rítusok, amelyek az átmenetknél mint sajátos csomópontoknál jelentkeznek, segítik az egyéneket a különböző szituációk között húzódoó határok átlépésében. Ez a segítség abban áll, hogy a szertartások szinte elégtételül szolgálnak a megbomlott összhangnak, és így egy újabb egyensúlyi állapotot hoznak létre. A kor etnológiai szemlélete alapján az egyes népek kultúrájában az ún. „szent” elem a legfőbb szabályozó, szerepe elsősorban regulatív jellegű, a kultúra szabályozó tartományát öleli fel. Ennek értelmében írja A. VAN GENNEP, hogy mivel a „félcivilizáltak” körében „egyetlen cselekedet sem szabad teljesen a szent hatása alól”, az átmenetek köré csoportosuló mágikus cselekedetek bonyolult szertartások alakjában jelentkeznek.

Eddig az elmélet a biológiai és a különböző helyváltoztatások elemzésére épült. De azt lehet mondani, hogy az empirikusan megfigyelhető jegyek, a lényegi rendezőelvként elfogadott átmeneteknek csak felszíni ismérvei. A szokásokat elemezve így jut el A. VAN GENNEP a bennük *közvetetten érzékelhető jegyek* kiemeléséhez. Hangsúlyozza, hogy az ember a természet részeként, szükségyszerűen alá van vetve a természet általános változástörvényeinek. Az ember nem független a világegyetemről, így annak törvényeitől sem függetleníthető, s az egyes szertartásokban az univerzum változásainak hatása közvetlenül is megfigyelhető. Legismertebbek a különböző évszakok, illetve az egyes évek közötti átmenetek szertartásai, amelyek így egyértelműen a világegyetem ritmusát követik, sőt periodikusságától függenek. A szerző ezeket a kalendárium ritmusához igazodó szokásokat (az óévből az újévbe való átmenet, az évszakok szertartásai stb.) külön a kilencedik fejezetben részletesen is elemzi. Ha nem ilyen közvetlenül, de ugyanakkor a világegyetem törvényei érvényesülnek az életkor változásaiban is. Az emberi élet fordulói egyetemes törvények szabályozzák, és így a hozzájuk kötődő rítusok szükségyszerűen hasonló jellegűek lesznek. A. VAN GENNEP a rítusok vizsgálatában így emeli ki az *egészre* jellemző, közös tulajdonságok fontosságát. Tehát a rítusokban az azonosság lényegében az *azonos funkcióban* jelenik meg. A. VAN GENNEP azért tartja hasonlóknak például a születés, pubertás, házasság stb. körül jelentkező szertartásokat, mert céljuk — és szerinte „miértjük” is — azonos: az egyént átjuttatni egy adott helyzetből egy másik meghatározott állapotba. Így lehetséges, hogy ezek a szertartások alapjukban egymáshoz hasonlóak, noha részleteikben igen eltérőek lehetnek. A különbség oka az egyének megváltozása, hiszen a különböző átmeneteket már mindig az újra és újra megváltozott individuum éli át. Az elmondottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy az életkori szokások egymáshoz sokban hasonlítanak, s eddig kapcsolatukat, illetve hasonlóságukat — az elmélet kialakítója nyomán — *elméletileg* igazoltuk.

Az átmenetekre alapozott rítusosztályozás azonban tapasztalatilag is megalapozott. A. VAN GENNEP nagy mennyiségű empirikus anyag elemzése alapján a rítusok lefolyásának *menetét* igyekszik megállapítani. Arra törekszik, hogy a rítusokban *szerkezeti* hasonlóságokra mutasson rá. E szerkezeti vonásokat igen nagyszámú szokás, rítus konkrét elemzésével állapítja meg. A tartalmilag igen különböző szokások feldolgozásával a kapott általánosítások meggyőzőek lesznek, így a mágikus eljárások belső felépítésének törvényszerűségeire vonatkozóan A. VAN GENNEP hasznos eredményekkel szolgált.

Az átmeneti rítusok mechanizmusának bemutatására jó példa a házasságkötés szokásainak elemzése. Közismert, hogy a házasulandó fiatalok fokozatosan kiválnak eddigi környezetükből. Az elszakadás kettős jellegű. Egyrészt a fiatalok kiválása társaik csoportjából, másrészt eltávolodás a szülői háztól. Ennek megfelelően — a VAN GENNEP-i

elmélet szellemében — mindkét elszakadásnak megvannak a maguk szertartásai. Ismertek a különböző legénybúcsúztató szokások, de ugyanúgy megtalálhatók a lányok búcsúztatását kifejező cselekedetek is. Ilyen volt például az alföldi leányháló szokása: a leendő menyasszony leánytársaival töltötte az utolsó éjszakát. A szülőktől való elszakadást természetesen a vőfély, násznagy búcsúztatói jelentik. Itt is visszatér a fiataloktól való elbúcsúztatás motívuma, de ekkor már a hangsúly a szülőktől, illetve a közvetlen környezetétől — például szalmazédtől — való távozásra helyeződik. Az esküvőtől a végleges új állapot elnyeréséig, vagyis a házastársak végleges összekerüléséig hosszú idő telik el. Ekkor már függetlenek a megelőző környezettől, de az új állapotot csak a nász után nyerik el. Ezalatt is számos szokáscelemekényt végeznek, amelyek szintén az átmeneti helyzetet hangsúlyozzák. Ilyen például a szertartás jellegű lakodalmas menet. Általánosan ismertek azok a próbák, amiket a fiatal párnak hazafelé menve kell megoldania. Ezek változatossága a találós kérdések, rejtvények megfejtésétől az útbá helyezett akadályok — például szalmazédtől — elhárításáig terjed. Egyszerűen így értelmezhető maga a lakodalom is, amelyen belül jól megfigyelhető, hogy a résztvevők fokozatosan teremtik meg a lehetőséget egy új helyzet biztosításához. A lakodalom szereplői igyekeznek minden szerepet átvenni, s így a fiatalokról a figyelmet elterelni. Másrészt az egész lakodalom lakoma jellege magát az új helyzetbe való tartozást — pontosabban — bekapcsolódást erősíti meg.

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a házassági szokáskomplexum jól tagolhatóan három szakaszra bomlik. (Megjegyzendő, hogy a tagolást más jegyek kiemelésével is elvégezhetjük volna, de erről később lesz még szó.) A szakaszokhoz önálló szokások kapcsolódnak, és így egységükben nyerik el végső jelentőségüket. A. VAN GENNEP terminológiáját használva az átmeneti rítus a következő részekre bonthatók:

1. *elválasztó rítus* — *rite de séparation* (például legénybúcsúztató, vőfélybúcsúztató). A szerző további terminológiaként bevezeti a *preliminális* rítus elnevezést is.
2. *eltávolító rítus* — *rite de marge* (például lakodalmas menet, rejtvények) — *liminális* rítus.
3. *beépítő rítus* — *rite d'agregation* (például lakodalom: sokféle ismertek voltak olyan szokások, amelyek a befogadást jól példázzák. Így a hazatérő fiatalasszonynak át kellett ölelni a kemencét, máshol a megérkező menyasszonyra gabonaszemeket szórtak stb.) — másnéven *posztliminális* rítus.

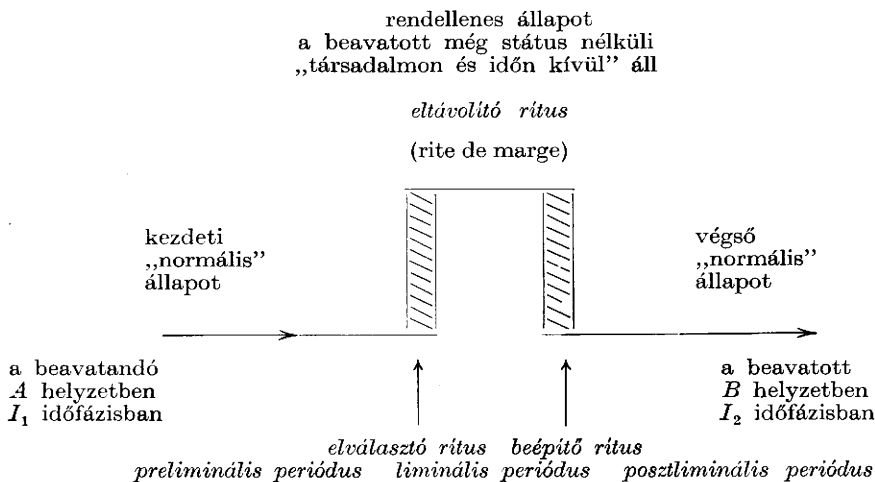
A szerző vizsgálatai szerint az embert érintő többi átmenet köré is hasonló felépítésű rítusok kötődnek. Jól példázható ez például a természeti népek gazdag beavatási szertartásai alapján. Egyes népeknél a legkisebb életkori változáshoz is külön-külön beavatási rítusokat mutatnak be. Általános, hogy a beavatandó a szertartás előtt hosszú ideig magányosan kóborol az erdőben, felkészül az idősebbekhez való csatlakozásra. Távozása előtt búcsúszertartásokat tartanak. A beavatandó ekkor olyan rendelkezés állapotba kerül, amelyben valósággal az időn és a közösségen kívülre reked, beszélési, találkozási tilalom alatt áll, jól kifejezve átmeneti — csoportoktól ideiglenesen független — helyzetét. A legfontosabb mozzanatot a befogadáshoz kapcsolódó eljárások jelentik, amelyek legtöbbször igen nehéz, sőt brutális próbatétel. Hasonló menetének a titkos társaságokba, szervezetekbe való felvétel hagyományai. A példák tovább sorolhatók, azonban a rítusok hármassága világosan megfigyelhető. A tartalmilag meglehetősen heterogén szokásanyagban az azonos vonásokat a bennük meghúzódó látens szerkezeti azonosság alkotja. Ebben az egyes szakaszok nem minden esetben egyforma súlyúak, így az elválasztó rítus különösen a temetési szertartásokban, a beépítő pedig a keresztelő, házasság szokásaiban domináns. Hasonlóan az utazások esetében: a faluból eltávozók cselekedetei az elválasztást, az idegenek fogadásakor végzett rítusok a befogadást erősítik meg. Sajátos eltávolító rítusok találhatók a terhesség és az eljegyzés szokáskörében. A különböző szociális csoportok számára különösen a beépítő rítusok fontosak, hiszen ezek az egyén társadalmi egységeibe integrálódásakor jönnek létre. Legfontosabb közöttük a gyermek társadalomba nevelődése, az enkulturáció folyamata.¹⁴

Az átmeneti rítusok belső felépítettsége tehát alapjában hasonló egymáshoz. Ezt a szerkezetet A. VAN GENNEP a szertartások *sémájának* (*schéma des rites*) nevezi.¹⁵

¹⁴ Ebben az értelemben végez részletes elemzést Bock, Philip K. 1969. 70. o., s megállapítja, hogy ilyenkor az átmeneti rítusoknak többek között a nevelés funkciója lehet. A beépítő rítusok problémájához l. még BRAIN, L. James 1977. cikkét.

¹⁵ A terminust angolra *pattern of rites*-nak fordították. HONKO, Lauri 1964. néhány szempontból módosította ezt a szerkezetet: nem minden esetben van meg mindhárom mozzanat, a hármas szerkezet tagjai nem mindig ebben a sorrendben követik egymást, és a kutató nézőpontja is sokban befolyásolja az egyes szakaszok megállapítását.

Az átmenetek elve, amely elméletileg alapozta meg a rítusok nagy számának hasonlóságát, az egyes konkrét rítusok szerkezetének azonosságával egészül ki. Így éri el tehát A. VAN GENNEP legfőbb célját, hogy a rítusok ne izoláltan legyenek vizsgálva, hanem az egyes jelenségeket, egy dinamikus egészben — a szokások összességében — elfoglalt logikus helyzetük alapján magyarázza. A szertartások sémáját összefoglalóan a következő ábrával szemléltethetjük:¹⁶

A rítusok egymáshoz kapcsolódhatnak, egymást követve láncot (séquence céramielle) alkothatnak. Így az individuuum élete, amely a horizontális és vertikális átmenetek egységeként jelentkezik, azonos szabályok szerint működő rítusokkal párosul. Az egyes horizontális átmenetek — ezek nem mások mint a területi változások (A-ból B-be történő átmenetek) — érvényesek lehetnek bármely adott életkorban levő egyénre: például vadászok távozása, falvak közötti kapcsolatok, új hajlékba való költözés stb. Legtöbbször ezek a helyváltoztatások egy-egy vertikális, azaz életkori átmenet *háttere-ként* szerepelnek. A biológiai élet stádiumai, a születés, pubertás, házasság, apaság, a halál szokásait gyakran kísérik más jellegű változások is. Így a házasság, amely átmenet a fiatalság korából a felnőttek csoportjába (amely az egyént I_1 időpillanattól I_2 szakaszba juttatja), régebben együtt járt egy családból egy új családi kapcsolatba való távozással. Sőt hozzákapcsolódhat a lakóhely megváltozása más településbe való költözéssel is.

Az egyénnek tehát, hogy ezeket a határokat átlépesse rítusokat kell végeznie, illetve elszenvednie. Az átmeneti rítusok szigorú belső felépítettsége lényegében a lefolyás mechanizmusát szemlélteti. A szakaszok és ennek megfelelően az átmeneti rítusok alkategóriáinak rendje — ma úgy mondanánk szintagmatikája — a funkciójuk megítélését is pontosítja. A. VAN GENNEP elemzésében nem kívülről húzza rá a különböző szokásokra az osztályozás kategóriáit, nem a priori fogalmakat használ, hanem magából a rítusok szerkezetéből indul ki. Számára nem a szokásoknak tulajdonított különböző tartalmi jegyek az érdekesek, hanem magának a szokáscselekvésnek a menete. Mivel a cselekvések elemzése közvetlenül a felhasználásra vonatkozik, az osztályozás jobban kifejezi a szokások valóságos társadalmi jelentőségét mint a különböző önkényesen kiválasztott tartalmi tulajdonságokra épülő rítus- és szokásklasszifikációk. Ezen túl magára a használatra is hasznos szempontokat nyerünk, ugyanis az átmeneti rítusok hármass felépíttségének feltárása lényegében funkciójuk megértését is tovább finomítja. Eddig azt mondtuk, hogy szerepük a helyzetváltoztatások nyomán keletkező zavaró hatások

¹⁶ Az ábrát LEACH, Edmund 1976. 78. alapján közlöm, azzal, hogy itt nem térek ki a szerző további értékelésére. A táblázatot kiegészítettem TURNER, Victor három kategóriájával, amelyeket az eredeti elmélet liminális rítus fogalma alapján alkotott. Vö. VOIGT Vilmos 1978. 529 és 532.

ellensúlyozása. A szokáscselekmények általános sémája alapján szerepüket az alábbi hármas irányultság alapján tagolhatjuk:

1. biztosítják a megelőző csoporttól való elválást
 2. elősegítik az eltávolodást a régiből az új felé — más szóval biztosítanak egy bizonyos disztanciát, amely kifejezi azt a tényt, hogy az átmeneteket elszenvadó egyén független mind a megelőző, mind a bekövetkező csoporttól.

3. elősegítik az új viszonyokba való beépülést. Az újonnan elnyert környezetbe való inkorporáció A. VAN GENNEP felfogásában a szent és profán közötti egyensúly szükségyszerű megbomlásának „kiengesztelésében” jelentkezik. Más szavakkal azt mondhatjuk, hogy e mozzanat állítja vissza a kultúra szervezetségének korábbi megbomlását. A visszaállítás nem tökéletesen a kezdeti állapotot jelenti, hanem egy új szervezetség kialakulását.

Megállapítható, hogy az átmeneti rítusok működésének általános képlete funkciójuk értelmezését is pontosítja. Ennek lényegét a szokások eddig többé-kevésbé egyenesnek hitt lezajlási menetének tagolásában látjuk. Az emberi élet esetében a szakaszoknak különböző léptékeit vehetjük fel, ezáltal egyrészt az árnyalt vizsgálat az életkori szokások mindegyikét finom részletekre bonthatja fel, másrészt egészen nagy egységet választva az emberi élet egészét is egy sajátos átmenetként, az élet/halál átmenetként foghatjuk föl.

Az átmeneti rítusok — mint eddig kifejtettük — olyan sajátos helyzetben jelennek meg, amikor egymással két ellentétes helyzet között kell hidat alkotni. Ebben az összefüggésben kell kitérni arra a megítélésem szerint zavaró körülményre, amely A. VAN GENNEP funkció-értelmezését elméletileg kérdésessé teszi. A szerző értelmezésében az átmeneti rítusok ugyanis kifejezetten úgy jelennek meg, mint olyan segédeszközök, amelyek lehetővé teszik a szemben álló helyzetek közötti átmeneteket. Ebben a felfogásban — s ezt a szerző maga is hangsúlyozza — a rítusok mint *kívülről* megjelenő segéd-erők jelentkeznek. Az egyes átmenetek rítusai azért vannak, mert nélkülük az egyes ember nem lenne képes a pozícióváltozások végrehajtására. Itt tehát nem másról van szó, mint arról, hogy a rítusok egy bizonyos *ontológiai elsőbbséget* élveznek az emberi cselekvésekkel szemben. Ennek értelmében szokták az átmeneti szokásokat olyan sajátos *hidként* értelmezni, mint amelynek feladata, hogy átvezessék az embert egyik életkori periódusából a másikba. Úgy vélem, ezt az értelmezést meg kell fosztanunk negatív tartalmától.

A. VAN GENNEP felfogásának imént felfedett gyengeségei szerves következményei a francia kutató úgynevezett *életkrízis*¹⁷ felfogásának. Volt már arról szó, hogy A. VAN GENNEP szerint a *pozícióváltozások* határozottan negatív visszahatást eredményeznek az egyén és a közösség számára. Az átmeneti rítusok azonban nem kívülről jött segítők, a rítusok a kultúra integráns elemei, s csak általa működnek. Amit a szerző kora terminológiájával a szent és a profán egyensúlyaként határozott meg, azt inkább úgy lehetne tekinteni, mint a kultúra egy pillanatban fennálló szerveztségének állapotát. Bármely időpillanatot is vesszük, az adott kulturális rendszer koherenciája sajátos egyensúlyi állapotban levő egységként létezik. A változások a kultúrában történelmileg programozott válaszokat váltanak ki. A társadalom homogenitása ugyanis megbomlik, egy újabb állapot egyensúlyát a változásokra adott válaszok teremtik meg. Ezek a válaszreakciók a kultúrában integráns elemekként szerepelnek, és adott viselkedésmintát implikálnak. Így értelmezhető maga az átmeneti rítus is, amely sajátos válaszként, újjá-
 struktúrálja a társadalom és kultúra megbomlott szerveztségét. Természetes, hogy a rítusok így nem önállóan jelentkeznek, hanem az adott szociális csoportok összeműködésének eredményeként. A. VAN GENNEP elmélete kiemeli ugyan az egyén biológiai és fizikai változásait, s így a szokások bizonyos mértékig biológiai alapozottságúnak mutatkoznak, a *biologizmus* (más összefüggésekben is megfigyelhető A. VAN GENNEP-nél) azonban lényegében háttérbe szorít a fontosabb társadalmi meghatározók mögött. Ha az életfordulókhoz kapcsolódó rítusokat következetesen végigelemezzük, feltárul azok társadalmi jelentősége. Az élet stádiumainál jelentkező rítusok főként a közösségnek fontosak, az egyén, akivel a változások megtörténtek, többnyire passzív anyja a szokáscselekménynek. Következésképp, az átmeneti rítusok elemzése az egyénnek mint a társadalom tagjának a vizsgálatát jelenti, amelynek eredményeként a szokások, rítusok kulturális-társadalmi jellege hangsúlyozódik ki. Annak ellenére, hogy a szerző ezt a gondolatot csak helyenként hangoztatja — például a pubertás esetében a nemi érettség és a szociális

¹⁷ Jellemző, hogy NORBECK, Edward 1961. az átmeneti rítusok jelenségére a *crisis rités* megnevezést használja.

„felnőtttség” világos megkülönböztetésében — ez egész munkáján végighúzódik, és úgy vélem ez az egyik jelentős eredménye.

A. VAN GENNEP tehát — szándékai mellett, amelyek alapján főként a biológiai változások hatásait vizsgálta — jelentős eredményekhez jutott. Ennek lényegét az átmeneti rítusok szerepének újrafogalmazásában summázhatjuk. Az elmondottak értelmében legfőbb jelentőségük abban áll, hogy az egyes fizikai változásokat (például helyváltoztatásokat) és a biológiai változásokat *társadalmilag, kulturálisan szentesítsenek*. Az egyén életének objektív változása kulturálisan csak akkor nyeri el jelentőségét, ha a változásokat társadalmilag kialakult és elfogadott formák közt érvényesítik. A különböző szociális csoportok és az egyének szempontjából az átmeneti rítusok — mint a kultúra szerves alkotórészei — az egyének életében bekövetkezett változásokra adott válaszokként jelentkeznek. A rítusok tehát a kultúra fontos szabályozó eszközeiként működnek. Ezek a válaszreakciók jelentkezhetnek úgy mint az egyén új helyzetbe kapcsolódásának elősegítői (például a lakodalomban résztvevők szerepe az, hogy a fiatalokat felkészítsék a házasesetre) azonban a *lényeg mindig az események szociális jellegű szankcionálása*.

IRODALOM

- BELMONT, Nicole
1974 *Arnold van Gennep: Le Créateur de l'ethnographie française*. Paris
- BIRKET-SMITH, Kaj
1969 *A kultúra ösvényei*. Budapest
- BOCK, K. Philip
1969 *Modern Cultural Anthropology. An Introduction*. New York
- BODROGI Tibor
1962 *Társadalmak születése*. Budapest
- BRAIN, L. James
1977 *Sex, Incest, and Death: Initiation Rites Reconsidered. With Comments*.
Current Anthropology 18. No 2. 191—208.
- COCCHIARA, Giuseppe
1962 *Az európai folklór története*. Budapest
- DÖMÖTÖR Tekla
1974 *A népszokások költészete*. Budapest
- DUNDES, Alan
1976 *Structuralism and Folklore*. *Studia Fennica* 20. 75—93. (Folk Narrative Research Congress Helsinki, 1974.)
- FERGE Zsuzsa (szerk.)
1971 *Francia szociológia*. Budapest
- GENNEP Arnold, van
1908 *Religion, moeurs et legendes*. Paris
1909 *Les rites de passage*. Paris
1943—1958. *Manuel de Folklore Français Contemporain*. I—I/VII. Paris
1960 *The Rites of Passage*. Chicago
1969 *Les rites de passage*. Paris (reprint)
- GENNEP Ketty, van
1964 *Bibliographie des oeuvres d'Arnold van Gennep*. Paris
- GLUCKMAN, Max (ed.)
1962 *Les rites de passage*. In: GLUCKMAN, M. (ed.): *Essays on the Ritual of Social Relations*. Manchester. 1—52.
- GRAMBO, Ronald
1975 *Models of Magic — some preliminary considerations*. *Norveg* 18. 77—109.
- HONKO, Lauri
1964 *Sirtymäriitit*. Turku. *Scripta Ethnologica* 17.
1976 *Riiten luokituksesta*. *Sananjalka* (Turku) 18. 106—123.
- KIMBALL, T. Solon
1968 *Arnold van Gennep*. In: SILLS, D. L. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. VI. vol. 113—114.
- KUNT Ernő
1978 *A halál tükrében*. Új Írás XVIII. 64—81.

- LEACH, Edmund
1976 *Culture and Communication. The Logic by which Symbols are Connected. An Introduction to the Use of Structuralist Analysis in Social Anthropology.* Cambridge—London—New York—Melbourne
- LEACH, Maria (ed.)
1948 *Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend.* I—II. New York
- LECOTTÉ, Roger
1959 *Arnold van Gennep.* Fabula 2. 178—180.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
1947 *La sociologie française.* in: *La sociologie au XXe siècle* (sous la direction de G. GURVITCH) II. 513—543. Paris
- LOWIE, H. Robert
(1937) *Histoire de l'ethnologie classique.* Paris
- MARÓT KÁROLY
1913 *Religions, moeurs et legendes* (recenzió). Ethnographia XXIV. 120—123.
1930 *A mágia a modern elméletek tükrében.* Társadalomtudomány X. 125—166.
- MÜHLMANN, Wilhelm
1948 *Geschichte der Anthropologie.* Bonn
- NORBECK, Edward
1961 *Religion in Primitive Society.* New York
- POIRIER, Jean
1974 *Histoire de l'ethnologie.* (deuxième édition revue et corrigée). Paris
- SZENDREY ÁKOS
1948 *Manuel de folklore français contemporain. I—V.* Paris. (recenzió). Ethnographia LIX. 180—182.
- SZENDREY ZSIGMOND
1933 *A magyar népszokások osztályozása.* Ethnographia XLIV. 21—30.
- VARGA ZSIGMOND
1932 *Általános vallástörténet.* I—II. Debrecen
- VARRÓ ISTVÁN
1909 *Arnold van Gennep: La situation actuelle des enquêtes ethnographiques.* (recenzió). Ethnographia XX. 48—51.
- VOIGT VILMOS
1978 *Május elseje jelei.* Világosság XIX. 424—433.
- WAARDENBURG, Jacques (ed.)
1974 *Classical Approaches to the Study of Religion.* 1—2. Paris

Zoltán Fejős

DIE ÜBERGANGSRITEN

Skizze der Theorie Arnold van Genneps

(Auszug)

Vor siebzig Jahren, in 1909, erschien ARNOLD VAN GENNEPS (1873—1957) berühmtes Buch *Les rites de passage*. Anlässlich dieses Jahrestages schildert der Autor den gedanklichen Aufbau des Buches, die Auffassung VAN GENNEPS vom Verhältnis zwischen Religion, Magie und Riten und seine Klassifizierung der Übergangsriten. Er skizziert die Kategorien der trennenden Riten (*rite de séparation*), der entfernenden Riten (*rite de marge*) und der einbauenden (beigesellenden, einfügenden) Riten (*rite d'agrégation*) und weist auch an einigen ungarischen Beispielen die Brauchbarkeit dieser Begriffe in der ethnographischen Analyse nach.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Boglár Lajos

A néprajzi megközelítés és a megismerés „eszközei”: dél-amerikai terepmunkáim néhány tapasztalata

JONGMANS és GUTKIND írják: habár az elmúlt négy évtized alatt több száz monográfia jelent meg Európán kívüli társadalmakról, a szerzőknek legalább hatvan százaléka nem tesz említést a terepmunka során alkalmazott módszerről; talán húsz százalékuk szentel néhány sort vagy egy-két bekezdést ennek a fontos kérdésnek, és csak a maradék néhány százalék tájékoztat arról, hogyan végezte kutatásait.¹

Utóbbiak példáját követve igyekszem összefoglalni 1959-es braziliai, 1967–68-as és 1974-es évi venezuelai terepkutatásaim néhány adatgyűjtési tapasztalatát.²

1.

Az a tény, hogy az etnológus otthonától-hazájától távol folytat terepmunkát, alapvetően meghatározza a kutatás körülményeit: mint a „fehér”, a „civilizált” stb., tehát — az őshonos lakosság szempontjából idegen jellegzetességek hordozója többnyire barátságtalan, nem egyszer ellenséges környezetben végzi tevékenységét. (Ismerve a gyarmatosítók és gyarmatosítottak konfliktusoktól terhes viszonyát — teljes joggal.) Az általam tanulmányozott indiánok, más törzsekhez hasonlóan, meghatározott tulajdonságok, sajátosságok alapján osztályozzák a világ dolgait, így az idegeneket is, akiket — s ezen aligha csodálkozhatunk — a „rossz” kategóriába sorolják. Az őserdőben élő, viszonylag érintetlen piaroa-indiánok pl. a „civilizált” embert — kevés kivétellel — emberevőnek tekintik.³ Ezt mitológiájuk is megfogalmazza, és hiába tudjuk és állítjuk, hogy az elmúlt évtizedekben az indiánokat aligha látogatták meg emberevők (pl. karib-indiánok), mégis ebbe a kategóriába sorolják a jövevényeket, mégpedig elsősorban az indiánlakta területeken létesített missziók miséin szerzett benyomásaik alapján: „hiszen minden vasárnap esznek a testből!” S minél jobban hivatkozik a hittérítő az aktus szimbolikus jellegére, valószínűleg annál nagyobb a „szinbóriumok erdejében” élő őslakosság körében.

Mindezek ismeretében a megközelítés megfelelő módjának kialakítása nem könnyű: meg kell győzni a vizsgálandó közösséget arról, hogy nem vagyunk sem misszionáriusok, sem pedig kereskedők, és szándékaink békések. (Bár JAULIN, LEWIS és mások úgy vélik, nem létezik békés szándékú etnológiai megközelítés, ha ez a tudomány a gyarmatosítás egyik szülötte és eszköze.)⁴

a) A braziliai nambikuarák meglátogatása előtt, 1959-ben a sãopauloi Museu Paulista jelentős tapasztalatokkal rendelkező kutatói (Herbert BALDUS, Harald SCHULTZ és Wilma CHIARA) láttak el egy sor igen hasznos tanáccsal. Beszélgetéseink rendre visszatérő témája az *alkalmazkodás* volt. Az adaptáció iskolájában az első lecke így hangzott:

¹ JONGMANS, D. G. — P. C. GUTKIND: 1967 (bevezetés). L. m. WAX, R. H. 1971. — REYS WILLIAMS, Th. 1967.

² A témáról — 1970 és 1978 között — több alkalommal tartottam előadást az NDK-ban, az NSZK-ban és Franciaországban, múzeumi kollégák és egyetemi hallgatók felkérésére. Az itt közölt szöveg része egy nagyobb lélegzetű tanulmánynak.

³ Ezzel kapcsolatban kellemetlen élményéről számolt be Jean MONOD 1972. francia etnológus, aki velem egy időben, 1968-ban kutatott piaroa indiánok között. Indián tolmácsától hallottam, mekkora gondot okozott, hogy meggyőzze az indián települések lakóit, hogy „a francia nem eszik emberhúst, csak vadpulykát, akárcsak ti!”

⁴ JAULIN, R. 1970. LEWIS, D. 1973.

tartsd tiszteletben a meglátogatott embercsoport viselkedési normáit. Oktatóim olyan részletekre is kitértek, hogy csak a legszükségesebb felszereléssel állítsak be az indián településre, ruházatom ne legyen hivalkodó, étkezsem, fürdökjek együtt az indiánokkal stb. (A kék és fehér színeket előnyben részesítő piaróák között ruhám, tornacipőm sem lehetett más, és hat esztendővel később visszatérve közülük viseletem ugyanaz volt: akik megöszült fejéről nem ismertek fel, a ruházatomról igen.)

b) Az „ajándékozás” — bármennyire is a gyarmati korszak ízeit hordozta — a kapcsolatteremtés fontos része volt. Köztudott, hogy a javak szétosztása a presztízs megszerzésének és megerősítésének egyik eszköze. Ebben az aktusban az a lényeges: tudnunk kell mit, mikor, kinek és mennyit szabad ajándékozni. Bár mindenütt örömmel vették el a felkínált „jó dolgokat”, bozótvágókést vagy a zseblámpát, előfordult, hogy javak fitogtatásának tűnt — főként ott, ahol az akkulturálódás „megindult”. S erről szólva nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anyagi felszerelést „feljavítani” igyekvő ajándékozásnak van egy közvetlen eredménye, éspedig, hogy elősegíti az akkulturálódást. (Egy példa: jóformán minden indián településen kértek a férfiak — éjszakai vadásztújaikhoz — zseblámpát, mert az „jó dolog”. Ez rendben is lenne: de a zseblámpához természetesen további elemekre és további izzókra van szükség — ami pedig csak „idegenlakta” falvak boltjaiban szerezhető be.) Az etnológus segítő adakozása végül is hozzájárult indiánok és „civilizáltak” közeledésének folyamatához, ami végső fokon a törzsi kultúra felbomlásához vezet. (Meghaladja a jelen dolgozat kereteit az a kérdés: milyen szerepet vállalhat a törzsi kultúrát vizsgáló etnológus az akkulturálódás időszakában?)

Ehhez a nagyon is kétértelmű ajándékozási aktushoz tapadt egy etnológiaiag kiaknázható mozzanat: ugyanis nem mindegy mit kértek ajándékba, mit tartottak hasznosnak (jónak), haszontalannak (rossznak). Mert mást kértek a vadász-férfiak (zseblámpa, öngyújtó, tűzfegyver, lőszer, bozótvágókés), megint mást az ültetvényes-asszonyok (kések, kapák, fémedények) és megint mást azok a fiatalok, akiknek éppen koruknál fogva még nem alakult ki pontos helyük az élelemszerzés nemek közötti munkamegosztásában.

c) Az alkalmazkodás és az ajándékozás mellett — a megközelítés „eszközei” között — nem kis szerepet kapott a *tekintélyekre való hivatkozás*, ami az indiánoktól sem idegen, hiszen a varázsének vagy a mítosz előadása előtt a vallási specialista is „tanító-mesterére” hivatkozott. Felbecsülhetetlen előnyökkel járt, hogy első venezuelai utamat nemesak előkészítette, hanem személyesen „beajánlott” az indiánoknak egy orvos, aki közel két évtizedes tevékenysége során indiánok ezreit gyógyította, és akit mint több főnök és varázsló életének megmentőjét, a csekély számú „jó fehérember” között tartottak számon.⁵ Ez a tény nagyban csökkentette vendéglátóim félelmét, bizalmatlanságát. Számталanszor idéztem indiánoknak az orvostól hallott etnográfiai adatokat: a tekintélyre való hivatkozás mellett ez azt is jelentette, hogy ők, az indiánok már megérkezésemkor sem voltak teljesen ismeretlenek számomra.

2.

a) Közismert tény, hogy a *terepmunka* — idegen nyelvű környezetben — *nyelvészeti, pontosabban szótári adatok gyűjtésével kezdődik*. A nyelvészkedés nemcsak azért fontos, mert a kutató ismerkedik a helyi nyelvvel, hanem mivel a kérdezettek szívesen tanítják a „tudatlan fehért”.⁶ („Kincseik” közül egyedül a szavakat adták ellenérték nélkül!) A szótárkészítésben kezdetben sokat segítettek a gyerekek, akikkel a kapcsolatteremtés jóval egyszerűbb volt, mint a felnőttekkel. Nyilvánvalóan azért, mivel még nem rögzödtek beléjük előítéletek, és mert még nem ismerik a tiltásokat. A nyelvi oktatásban a gyerekek példáját először asszonyok, később férfiak követték. Megnehezítette az információszerezést pl. a nambikuaráknál, — hogy asszonyok nem társaloghatnak idegenekkel, csak házastársuk közvetítésével: a közvetítő szájában nemesak másneművé vált az adat,

⁵ Dr. BAUMGARTNER János közel két évtizeden át gyógyította a venezuelai indiánokat. Működése során tucatnyi indián törzssel került kapcsolatba: szinte valamennyi piaróa személyes jóbarátja. Nagyszerű tárggyűjteményéből 1964-ben jelentős együttest ajándékozott a Néprajzi Múzeumnak.

⁶ A BAUMGARTNER-től magnószalagra gyűjtött (száztíz szavas!) kéziszótár volt az alapja mindennemű érintkezésnek. Tolmács nélkül természetesen aligha sikerült volna bővebb információkhoz jutni a nyelvről s a kultúráról. Mire a megfelelőt megtaláltuk, három-négy tolmácsot is ki kellett próbálni.

hanem gyakran más értelmet is kapott. (Csak egy példa: a vadász-férfiak szemében az asszonyok első számú feladata, a gyűjtögetés másodrendű tevékenység, tehát sokkal szívesebben beszéltek a vadászatról stb.)

A nyelvi adatok gyűjtése előfeltétele volt annak is, hogy „kihalljuk” a rokonsági terminológiát, és képet kapjunk egy település, egy lokális csoport rokonsági összetételéről.

b) Muzeológiai jelentőségén túlmenően a kapcsolatteremtésnek, de a megismerésnek is fontos része volt az eszközkészlettel, a *mindennapi tárgyakkal kapcsolatos kérdések* feltevése (amit többnyire csere vagy vásárlás követett: ahol az indiánok életében a csere hétköznapi aktus volt, vagy ahol az akkulturálódás folyamatában elfogadottá váltak a civilizált termékek, pl. fémeszközök, lőfegyverek stb., a csere vagy vásárlás nem ütközött akadályba.)

A hajlékokban levő eszközkészlet felmérése rávezetett arra is, miként nyilvánul meg a nemek közötti munkamegosztás az eszközök használatában és készítésében. Mivel elsősorban a vallási specialisták tevékenységét, rítus és mítosz összefüggéseit tanulmányoztam, a tárgyi világ megismerése (anyagok, technikák) megkönnyítette a későbbiek során a rituális kellékek (vallásos szimbólumok) megismerését is. S ez nemcsak számomra jelentett segítséget, hanem a kikérdezettek számára is, akik fokozatosan váltak „jól informált” adatközlőkké — ami nélkül a vallási elképzelések rendszerét aligha lehetett volna feltárni.

Igen jó eredménnyel járt, hogy a tárgygyűjtemény leírását magukra az indiánokra bízam. Folyamatosan ismerhettem meg ezáltal a dolgok-jelenségek osztályozását is: a kezdet kezdetén egy eszközről nem tudhattam meg többet, mint nevét, anyagát és esetleg azt, ki készíti, ki használja. Idővel — megértve szándékomat — egy objektíve jelentéktelennek tűnő kis darabról több oldalnyi leírást kaptam — s egyúttal példákat az indiánok gondolkodására (pl. a megismerési folyamat, a jelenség osztályozása stb. szempontjából).⁷

c) A *rögzítéstechnikai felszerelés* fontosságát aligha kell különösebben hangsúlyoznom.⁸ Inkább néhány sajátos lehetőségről számolok be. A magnetofon használata, a zenei és nyelvi anyagok pontos és gyors rögzítésével főként azért vált fontossá, mivel alig ismerte a helyi nyelvet, jóformán mindent rögzíteni kellett. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy több órányi szöveget később — két magnetofon segítségével — lehetett lefordíttatni: az egyik magnóról lejátszott indián szöveg spanyol fordítását a tolmács a másikra mondta. A visszajátszhatóság lehetőségét csakhamar felfedezték az indiánok is: előfordult, hogy másodlagos kontroll lehetőségét biztosította.⁹

A fényképezésnek a muzeológiai dokumentálás mellett más szerep is jutott. Mind a nambikuaráknak, mind pedig a piaroáknak mutathattam régi, róluk készült fényképeket (sőt a helyszínen készített képek közül is többet, néhány nap elteltével, ajándékként átnyújthattam). A régi fényképek esetében az ábrázolt emberekről, tevékenységekről és tárgyairól kaphattam értékes adatokat.

Második venezuelai kutatóutam alkalmával magammal vittem több száz indián tárgy fotóját és leírását is: a fotókat több indián településen is megmutattam, és a leírásokat „cenzúráztattam” az indiánokkal. Mivel a fotók a 40-es, az 50-es és a 60-as években gyűjtött tárgyakat ábrázoltak, a különféle korosztályú indiánoktól „tárgykészletük” alakulására vonatkozólag is kaphattam felvilágosítást. (A francia WILEMONT-nal 1974-ben készített filmünkben is felhasználtuk a régi fotókat: az ábrázoltak jó része már halott volt, de amint ez a filmből is kiderült, a régi fotók megőrzése miatt az indián főszereplő a fehér embert az indiánok „emlékezetének” tartja.) Még egy idevágó példa: 1974-ben több indián barátomnak vittem az *Amazonasi indiánok* c. katalógusból:¹⁰ hat esztendővel korábbi magukat láthatták, ami az elmúlt évek erőteljes akkulturálódása idején különös élményt jelentett számukra. Ekkor vetette fel egy indián tanító: küldjek el minden fotót róluk, hadd lássák a fiatalok, hogyan éltek még nem is olyan régen szüleik, rokonaik

⁷ Ezzel kapcsolatban lásd a „benszülött kritikáról” írottakat.

⁸ L. pl. POLUNIN, I. 1970. 11/1. 3—22.

⁹ *Aspects of Story-telling among the Piara Indians* c. írásomban beszámolok arról, hogy egy indián asszony közösségét megkerülve mondott szalagra egy mítikus történetet, de az eset kitudódott, és a közösség előtt le kellett játszani a szalagot, az értők, többek között a férj fülehallatára, aki — miután „hamisnak” titulálta az asszony elbeszélését, kijelentette, hogy ő is magnóra mond történeteket, de az „igaziakból”.

¹⁰ Az első venezuelai utamon szerzett gyűjteményt bemutatta a székesfehérvári és a lipcsei múzeum: mindkét helyen kiadták a szóban forgó katalógust.

— azaz, milyenek voltak az „igazi” piaroák. A fotó tehát elősegítheti az ábrázoltak identifikációját.

A filmezés jelentősége a néprajzi munkában ugyancsak közismert. Hatékonysága természetesen több tényezőtől függ — felszereléstől, felkészültségtől, céloktól stb.¹¹

Kutatóútjaim során a filmezés háromféle szerepet kapott. Mint filmjegyzet (vagy képi napló) a mélyebb elemzést nem vállaló híradótól alig különbözött, de alkalmas lehetett útifilm összeállítására. A cselekvéseket, technikákat (pl. eszközök készítését és használatát) rögzítő dokumentum a kutatás analitikus szakaszában is fontos volt. (Egy addig nem látott ritusnak minél több mozzanatát kellett rögzíteni: a jelenségek sokaságából a lényeges vonások csak a többszöri megtekintés után, a vágóasztalon történt összeállítás során derültek ki.) A rituális művészet alkotási folyamatának vizsgálata — profán anyagok átalakítása rituálissá, s mindennek összefonódása mítoszokkal, varázsképekkel — viszont csak hangos, pontosabban szinkron felvételekkel lehetséges.)

A szinkronhangos technika az „objektív” riportfilm készítésének egyik előfeltétele: az 1974-ben *Az indián* c. filmben a piaroákat — a neokolonialista törekvések idején — aktuális társadalmi-gazdasági kérdésekről faggattuk: a kérdezettek a kamerát és a mikrofont fórumnak tekintették, hogy problémáikat elmondhassák.¹²

d) A megfigyelt tények és elolvasott adatok ellenőrzését, majd feldolgozását lényegesen előbbre vitte egy kísérlet, amelyet a szakirodalom „benszülött kritikájának” neveztem.¹³

Lényege a következő: még első venezuelai kutatóutam előtt a piaroa indiánokra vonatkozó szakirodalmi adatokat egy füzetben (a szóban forgó *Fekete könyvben*) összegyűjtöttem, és monografikus formában összeállítottam. A terepmunka befejezése előtti napokban — tehát amikor a magnetofon már nem volt ismeretlen az indiánok előtt, és feltételeztem (az indiánok pedig sejtették), hogy a piaroa kultúráról egyet s más már tudok —, kérdések formájában részleteket olvastam fel a szakirodalmi kivonatokból. A magnetofonszalagokon rögzített válaszok elemzése több szempontból járt rendkívüli eredményekkel: rávilágított a kérdezettek önismeretére, az intertribális kapcsolatokra, a jelenségek osztályozására stb. A válaszadásnak a terepmunka elején követett „ráhagyásos” módszerét már nem alkalmazták, főleg azért, mert nem a kérdezőt, hanem egy harmadik — távollevő, esetleg elhunyt — személyt bírálhattak.

Az objektívebb megismerést célzó kísérletet második venezuelai utam során is megismételtem — de akkor az általam írottakat bíraltattam meg. A kritikákat jegyzet formájában fel is használtam *Wahari* c. kötetemben.¹⁴

IRODALOM

- BOCK, Ph. K.
1969 *Modern Cultural Anthropology. An Introduction.* New York
- BOGLÁR Lajos
1970 *Aspects of Story-telling among the Piaroa Indians.* Acta Ethnographica 19. 38—52.
1973 *Vizuális antropológia.* Filmkultúra 6. 56—59.
1975 *Indiánok és neokolonializmus — egy venezuelai eset.* Magyar Filozófiai Szemle 3—5. 464—470.
1978 *Wahari — az őserdei kultúra.* Budapest

¹¹ Lásd SORENSON, E. R. 1967. — Egy kulturális antropológiai tankönyv (Bock, Ph. K. 1969. 327.) így vélekedik a filmezésről: „There has been, in recent years, increasing interest in the potentialities of ethnographical film, but these are both difficult and expensive to make. Like life histories and psychological tests, motion pictures can only be meaningful when the fundamental cultural patterns of a social group are fully understood and rapport has been established. An ethnographical film made for teaching or aesthetic purposes will be very different from one intended solely as a record of observations. Good films of any these types are still extremely rare . . .”

¹² Részletesen írok erről a következő munkámban: BOGLÁR Lajos 1975. 464—470. — Uő. 1973. 56—59.

¹³ A teljes „kritizált” szöveganyagot önálló kötetben szeretném a közeljövőben közreadni.

¹⁴ BOGLÁR Lajos 1978.

- JAULIN, R.
1970 *La Paix blanche*. Paris
- JONGMANS, D. G.—P. C. GUTKIND (szerk.)
1967 *Anthropologist in the Field*. Assen: Van Gorcum.
- LEWIS, D.
1973 *Anthropology and Colonialism*. *Current Anthropology* 14/5. 581—602.
- MONOD, Jean
1972 *Un riche cannibale*. Paris
- POLUNIN, I.
1970 *Visual and Sound Recording Apparatus*. *Current Anthropology* 11/1. 3—22.
- RHYS WILLIAMS, Th.
1967 *Field Methods in the Study of Culture*. New York
- SORENSEN, E. R.
1967 *A Research Film Program in the Study of Changing Man*. *Current Anthropology* 8/5. 443—469.
- WAX, R. H.
1971 *Doing Fieldwork. Warning and Advice*. Chicago—London

Lajos Boglár

THE 'MEANS' OF APPROACH AND COGNITION: SOME EXPERIENCES
OF MY FIELDWORK AMONG SOUTH AMERICAN INDIANS

(Abstract)

The Author summarizes some methodological lessons of his field trips to Nambicuará and Piaroa Indians (in Brazil and Venezuela). The English version of his paper will appear in a forthcoming issue of „Acta Ethnographica” (Budapest).

ISMERTETÉSEK

Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta — —. Második változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978.

Dömötör Tekla

„Az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény első köteteként jelent meg először ez a könyv. Az akkori kiadói viszonyoknak megfelelően igen kis példányszámban. Ortutay Gyula iránti tiszteletből az Akadémiai Kiadó most második kiadásban teszi közzé ezt a magyar folklórkutatásban korszakalkotó, ritkaságszámba menő könyvet” — olvashatjuk a második kiadás borítólapján.

A könyv egyszerre tölt el örömmel és bánattal. Örömmel, mert egy régen kaphatatlan könyv került a könyvpiacon (s gondolom, azonnal el is fogyott), s bánattal, mert nincs köztünk már az, aki e kötetet létrehozta. Pedig ORTUTAY nagyon örült volna, ha életében második kiadást ért volna meg a *Fedics Mihály mesél*, — hiszen ő maga is életműve egyik legfontosabb mozzanatának tartotta e könyvet, és az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény megindítását.

De talán idézzük fel a könyv létrejöttének körülményeit. Az *Ethnographia* 1939. évi folyamában ORTUTAY hosszabb tanulmányt írt a magyar népköltési gyűjtések történetéről, anélkül, hogy az új sorozatra, melyet indítani óhajtott, kifejezetten utalt volna. A Magyar Népköltési Gyűjtemény sorozat akkor már 15 éve megszűnt. Az 1930-as évek végén a folklórkutatásnak nem volt intézménye Magyarországon, a Szegedi Egyetemen is nyugdíjba küldték SOLYMOSY Sándort. Aki a fiatal generáció tagjai közül tudni akarja, milyen volt a magyar folklórkutatás helyzete az 1920-as, 30-as években, azoknak olvasmányként ajánlani tudjuk BERZE NAGY János levelezését (*Egy néprajztudós műhelyéből*. Pécs, 1977.).

Azt képzelhetnők ezután, hogy az új népköltészeti sorozat megindítása osztatlan örömet váltott ki a magyar népköltészet kutatóiban. Azonban nem így történt. Úgy tűnik, hogy bár sokan megértették ORTUTAY mondanivalóját, mások számára túlságosan idegennek, újszerűnek tűnt az egyéniségkutató módszer. Aggodalmaik a mai fiatal generáció számára már szinte érthetetlennek tűnnek, hiszen azóta más országokban is vizsgálják a mesemondók egyéniségét, előadók és közönség egymásra hatását, s talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy harminc évvel a *Fedics Mihály mesél* után újra „feltalálták” külföldön ezt a módszert olyanok, akik nem is ismerhették ORTUTAY könyvét, hiszen annak bevezetése is csak 1972-ben jelent meg angol nyelven. (Az ÜMNGY következő köteteit már nagyobb megértés fogadta itthon is: az idő ORTUTAYnak dolgozott.)

ORTUTAY célkitűzését 1939-ben így határozta körül: „... mind a népi dallamok, mind a mesék lejegyzésénél egyre jobban kidomborodik az énekes, a mesélő szerepe, fontossága. A komoly gyűjtőmunka megkívánja, hogy egyetlen énekes, mesemondó teljes anyagát (amennyire ez csak lehetséges) jegyezzük le. Minél több ilyen anyag összehasonlítása adhat alkalmat arra, hogy valami módon megismerjük a paraszti alkotások lélektanát, az egyéniség és a közönség viszonyát a paraszti alkotásokban” (*Ethnographia* 1939. 222.). Azóta hányan, de hányan írtak egyes mesemondókról, repertoárjukról, előadásukról és a közönségről, anélkül, hogy ORTUTAY nevét említették volna. Csak egy gyűjteményes kötetre utalok: a *Folk Narrative Research* című, 1974-ben Helsinkiben megjelent kötetre, melyben hét tanulmány foglalkozik e kérdéssel, de csak két szerző ismeri és említi ORTUTAY könyvét.

A magyar folklórkutatás most némi aggodalommal kérdezi: mi lesz az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény sorsa alapítója és főszerkesztője halála után? Bizunk benne, hogy a lánc nem szakad még egyszer el, s a magyar népköltészeti szövegek tudományos kiadása továbbra is az eddigi ütemben és gonddal folytatódik, fenntartja a szóbeli költészet művészi értékeit, melyek nemzeti kultúránk oly fontos alkotóelemeit tartalmazzák.

Herder, Johann Gottfried: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások. Válogatta, az előszót írta RATHMANN János. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 686 l.

Fried István

Örvendetes, hogy a magyar közgondolkodásra is ható bölcselek és teoretikusok művei egyre-másra megjelennek magyar nyelven. Számos félreértés, hiedelem oszlik el így, a másodkézből vett adatok szembesülnek és lelepleződnek a pontos fordításokkal egybevetve. Különösen HERDER írásai (pontosabban szólva, néhány megnyilatkozása) körül volt nagy félreértés, éppen jelenleg kiadott és sajnos nem teljesen szerencsésen megrostált könyve lelt visszhangra KÖLCSEY-től NÉMETH Lászlóig és ILLYÉS Gyuláig. A magyarokról szóló és kötetünk előszavában teljes terjedelmében — pontosan — idézett fejtegetésről van szó, amelynek forrását és hatását PUKÁNSZKY Béla korábbi és DÜMMERTH Dezső újabb dolgozatai tisztázták, és amelyet értékelve a magunk részéről azt hangsúlyoznánk, hogy a magyarság elenyészéséről írott sorok egyáltalában nem a kétséget kizáró bizonyosság célzatával vetődtek papírra; ott a nagyon lényeges: „talán” (vielleicht), amely eddig elveszett, elmosódott az interpretátorok előadásában. S az előszót író RATHMANN joggal figyelmeztet HERDER más, a magyarságot illető pozitív megjegyzéseire is, amelyekről szintén alig látszott tudomást venni a magyar közvélemény.

Ami azonban feltétlenül és egyértelműen, s már HORVÁTH Jánostól kezdve FENYŐ Istvánig méltatott, ám további kutatásokat is igénylő része HERDER életművének: véleménye a népköltészetéről, elmélete a költészet fejlődéséről és műfajairól, illetve görögség- és általában antikvitásképzelete, „A héber költészet szellemé”-ről szerzett és a Bibliát is költészetként, „emberi módon olvasott és vizsgált” dokumentumként felfogó tanulmánya. Hiszen HERDER — mint tudjuk — elválaszthatatlan a magyar felvilágosodás költészetfelfogásától, segítette a romantikussá fejlődő magyar irodalomelméletet abban, hogy merre keresse a magyar költészet forrásait, talán még ARANY János is haszonnal forgatta, mindenesetre pl. BAJZA József HERDER gyűjteményéből fordította az *Edward, Edward*... című skót népballadát, a *Cid*-románcok pedig HERDER interpretálásában váltak magyar iskolai olvasmánnyá. Mindezt az eddigi magyar kutatás már jórészt (bár talán még mindig nem elég körültekintően) tisztázta. Viszont számtalan kérdés nyitva maradt: pl. vajon RÉVAI Miklós 1782-es felhívása a népdalgyűjtésre milyen mértékben vezethető vissza HERDER elképzeléseire? Vagy HERDER csak közvetett forrás, és Bécs (név szerint talán DENIS) közvetítő szerepe itt a lényeges? Vajon CSOKONAI népdalgyűjtése és HERDERÉI között van-e kapcsolat? Tudjuk, hogy KAZINCZY HERDER olvasását ajánlotta CSOKONAINAK; de eljutott-e CSOKONAIHOZ HERDER?

A kérdések szaporítása helyett arra szeretnénk utalni, hogy HERDER népköltészet-felfogása nem csupán a magyar irodalomban keltett visszhangot, hanem szinte valamennyi kelet-közép-európai irodalomban. S ami még közös: nem a teljes HERDERt fogadták be ezek az irodalmak, hanem csupán azt, amire adott helyzetben szükségük volt. Így a szláv irodalmak elsősorban HERDER fő művének szláv fejezete iránt érdeklődtek, azt visszhangozva igyekeztek megalkotni a szláv karakterisztikumot. De JÁN KOLLÁR szláv kölcsönösségelméletének a humanitást tárgyaló kitételei sem képzelhetők el HERDER humanitásezsménye nélkül. Éppen ezért — ha az *Ideen*... teljes fordítására várunk kell is — szívesebben vettük volna, ha a bennünket, kelet-közép-európai népeket közvetlenül érintő fejezeteket is kézhöz kaptuk volna ebben a kötetben. A szláv fejezetre gondolunk, a finn-ugor nyelvrokonság mellett tanuskodó részre, és talán az sem lett volna baj, ha a magyar nyelv elenyészését jövendőző sorok az eredeti kontextusban jelennek meg.

Azonban még így is érzékelhető, hogy miért hatott HERDER ilyen erővel a kelet-közép-európai felvilágosodás és romantika gondolkodóira és költőire; miféle eszmék térhódítását segítette elő írásaival. Hiszen HERDER volt az, aki minden nép és nemzet jogát hangsúlyozta, az önálló nemzeti lét minden népet megillet, mert minden nép és minden ember képes és hivatott arra, hogy önmagából kibontakoztassa az egész emberiség üdvét szolgáló humanitást és tehetséget. Ezen belül az anyanyelv által és csakis a saját anyanyelv által emelkedhetik ki egy nép a barbárságból. Ezzel szemben „félelmesek a nemzeti rögeszmék”, sőt előfordulhat, hogy „a rögeszme nemzeti pajzssá, rendi címerré, céhzászlóvá lesz”. HERDER volt az, aki a kultúrahordozó görögöket és a világalomra törő rómaiakat szembeállította, és ezt a görögészményt (persze WINCKELMANTól egyáltalában nem függetlenül) népszerűsítette. S ami HERDER páratlanul mondható sikeréhez még hozzájárult: meggyőződésének költői ereje, előadásának lendületessége, némi szónokiasság és hite a romlatlan, a népköltészetet még a maga valójában átélő, a békés munkára termett népek diadalmas jövőjében. HERDER fejlődéshitét fogozott a börtönt

járt VERSEGHY Ferenc, és HERDER optimizmusa hatotta át a szintén börtönviselt KAZINCZY Ferenc tevékenységét. S mindehhez a népköltészet magas fokú értékelése járult, amely Kelet-Közép-Európában ellentmondásos módon, a nemzeti-költészet-fogalom kiszélesüléséhez vezetett, és amely más részről segítette a népköltési gyűjtemények létrejöttét is. A kötet válogatásával jól dokumentálja: miért válhatott HERDER a magyar felvilágosodás nagyjainak ihlető forrásává. A nemzeti gondolat és a humanitáeszemély nála megfér egymással, egyik a másiknak kiegészítése. A magyar felvilágosodás és a reformkor is ezekkel a gondolatokkal vívódott, haza és haladás egymással karöltve kapták meg igazi értelmüket.

Bachofen, Johann Jakob: A mítosz és az ősi társadalom. Válogatott írások. Szerkesztette és válogatta, az előszót és a fejezetbevezetőket írta SARKADY János. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 467 l.

Soós István

A társadalomtudományokban, mindenekelőtt az őstörténelemben az etnográfia-ban, római jogtörténetben jártas és azokat művelők körében jól ismert a XIX. század egyik jelentős tudósának, a svájci J. J. BACHOFENNEK a neve. A szélesebb magyar olvasóközönség azonban keveset tud BACHOFENRŐL, tevékenységéről és munkásságának eredményeiről legfeljebb a lexikonokból tájékozódhatott. Ezért a Gondolat Kiadó mindenképpen helyesen járt el, amikor BACHOFEN több kötetnyi életművéből először magyar nyelven az érdeklődők számára a svájci tudós válogatott műveit kiadta. A kötetbe BACHOFEN három olyan alapvető fontosságú munkájának részletei kerültek, amelyek megjelenésük idején éles vitákat váltottak ki a társadalomtudományokat művelők és értők körében, alakították, formálták az említett tudományokat, és jelentős hatást gyakoroltak (elsősorban BACHOFEN fő műve, *Az anyajog*) a marxista őstörténet-kutatásra, nevezetesen ENGELS *A család, a magántulajdon és az állam eredete* c. alapvető munkájára. BACHOFENNEK a kötetben szereplő három műve közül az 1859-ben megjelent *Sírszimbólika* régészeti emlékek (mindenekelőtt síremlékek) és antik források felhasználásával megkísérelte, hogy feltárja a síremlék-ábrázolások tartalmi, kiváltképpen belső, gondolati jegyeit. Művének középpontjában a misztériumok három tojása, illetve a kötélfonó Oknos mítosza antik sírokon és sírkamrák falfestményein ábrázolt képeinek vizsgálata és összehasonlító elemzése áll. BACHOFEN hírnevét fő műve, *Az anyajog* (1861.) alapozta meg; egyike azoknak a könyveknek, amelyekre a modern szociálanthropológia épült. BACHOFENNEK ez az írása a családnak mint társadalmi intézménynek első tudományos története. Joggal mondhatta ENGELS róla, hogy a „családtörténet 1861-től, Bachofen *Mutterrechtjének* megjelenésétől kelteződik”. *Az anyajog*, amely az ókori források hatalmas tényanyagán alapul, azt a gondolatot kísérte meg bizonyítani, hogy a nőknek valaha elsődleges, mondhatni uralkodó szerepük volt az emberi társadalomban. BACHOFEN vizsgálódásaiban HERODOTOSNAK a lykiai népre vonatkozó tudósításából indul ki, amelyek szerint a lykiaiak nem az apák, hanem az anyák után nevezik el gyermekeiket. Majd számtalan görög, kisázsiai, egyiptomi, római főleg mitológiai tárgyú példát elemezve bizonyítja, hogy az anyajog nem egyetlen népre jellemző társadalmi állapot, hanem valamely kultúrának bizonyos foka, amely megelőzte az apajogot. BACHOFENNEK ezt a munkáját a megjelenésétől eltelt egy évszázad alatt számos bíráló érte, nemcsak eredményeit, elemző módszerét, hanem az egész mű gondolati rendszerét illetően is. Kritizálták misztikus idealista szemlélete miatt, de főleg azért, mint erre a kötet bevezető tanulmányában SARKADY János rámutat, „mert ez a szemlélet a tudományos anyagot és gondolatmeneteket egy olyan múltleírásá, sőt általános világábrázolássá alakítja, amelyet már nagyon nehéz «a fejéről a talpára» állítani”.

BACHOFEN harmadik nagy műve, az 1870-ből származó *Tanaquil mondája* az itáliai őstörténelem és Róma korai történelmének néhány problémáját tárgyalja, ti. azt, mennyiben kapcsolódott Itália kultúrája más kultúrákhoz, csak a hellenizmus idején vagy már egy korábbi időszakban is érték idegen kultúrák hatásai. A Tanaquil monda feldolgozásával, a királykori Róma vallástörténetének beható tanulmányozásával a római őstörténet keleti kapcsolatait igyekezett feltárni, nem kevés sikerrel. Megállapításai, anyagfelhasználása, összehasonlító elemző módszere nagy hatást gyakoroltak Itália és Róma korai történetének kutatására. BACHOFEN azonban ezzel az utolsó jelentős munkájával élesen szembekeült NIEBUHR és követői szigorú kritikai módszereivel, legfőképpen pedig a múlt századi római történeti kutatások legnagyobb egyéniségével, Theodor MOMMSENNEK és iskolájával.

Összegezésül dicsérhetjük a Gondolat Kiadó vállalkozását, amely módszeresen ismerteti meg az olvasóközönséget a legkiválóbb korai néprajzi, illetve antropológiai és őstörténeti kiadványokkal (pl. J. G. FRAZER: *Az aranyág* c. könyve 1966-ban jelent meg), most BACHOFEN műveinek válogatásával. BACHOFEN jelentősége ugyanis nemcsak tudománytörténeti jellegű, kezdeményezései az ókortudomány és az etnográfia területén egyaránt jelentősek, mint arra a bevezető tanulmányt, a fejezetbevezetőket író, a kötetet összeállító SARKADY János több ízben rámutat. SARKADY megrajzolja BACHOFEN pályaképét, értékelve a svájci tudós tudományos munkásságát és helyét a tudománytörténetben, ENGELS megállapításait felhasználva pedig (elsősorban *Az anyajog* c. művel kapcsolatban) bemutatja azokat a pontokat is, amelyek már a múlt században is vitathatók, sőt tévesek voltak. A kötetet gazdag jegyzetanyag egészíti ki, amely megkönnyíti az ókortörténetben és mitológiában kevésbé jártas olvasó számára is a bachofeni művek megértését.

Láng János: *Az őstársadalmak*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 423 l.

Vargyas Gábor

Előző, a vallás eredetével foglalkozó munkájához hasonlóan a szerző ezúttal is óriási feladatra vállalkozott: az archaikus társadalmak társadalomszervezeti intézményei eredetének és fejlődésének a megrajzolására. Erre a problémafelvetésben rendkívül merész, szinte példa nélkül álló feladatra MORGAN (és nyomában ENGELS) munkássága óta csak kevesen mertek vállalkozni, hisz a feladat nagysága nyomasztó. Hozzájárult ehhez azonban az is, hogy az etnológiában egész a legutóbbi időnkig olyan irányzatok számítottak mérvadónak, amelyek a társadalmi fejlődés felvázolása lehetőségének még a gondolatát is elutasították — így a légkör nem kedvezett az ilyen szellemű munkáknak.

A szerző rövid előszóban fejt ki műve célját: a történelmi materializmus módszerét kívánja alkalmazni az etnológia által az utóbbi 100 évben összegyűjtött anyagra — vagyis tulajdonképpen magasabb szinten megismételni azt, amit MORGAN végzett, de az azóta felhalmozódott nagy mennyiségű, megbízható anyag és elméleti tudás birtokában. Erre utal a cím is, az „őstársadalom” szó használata, ami ha szakterminusként nepeinkben nem is szerencsés választás, mégis világosan utal az elődre és LÁNG János könyvének szellemére. Az előszó után a könyv teljes mondanivalóját előlegező bevezetés következik: a szerző a tőle megszokott lakonikus megfogalmazásban, tizenhárom pontba szedve fejt ki főbb tételeit. Az ezután következő fejezetek vannak hivatva az ismertetett tézisek igazolására.

Tekintettel arra, hogy egy könyvismertetés kereteit messze meghaladná, ha mind-egyik tételre érdemben ki akarnánk térni, itt csak arra vállalkozhatunk, hogy néhányat közülük kiemeljünk, és egyben röviden jelezzük, mi az általánosan elfogadottnak mondható vélemény róluk az etnológiában, és miben tér el tőlük a szerző.

Minden valószínűség szerint a legfőbb ellenérvet az 1. és 11. pontok fogják kiváltani, melyekben a szerző kifejti, hogy a legősibb társadalmi egység a területi csoport (a horda) és nem a család. A területi csoportból fejlődött ki a nemzetség, és e kettőn belül alakult ki a család. — A család, mint a legegyszerűbb társadalmi egység szerepének és jelentőségének az alábecsülésével a szerző szöges ellentétben áll az etnológiában általánosan elfogadott véleményekkel. Még ha elemzésének ebben a részében vannak is új és pozitív vonások (pl. a hordának mint termelési egységnek a tárgyalása), mégis úgy véljük, könyvének ez a része az, amely a legbizonytalanabb alapokon nyugszik, bele sem számítva most az olyan, kifejezetten szubjektív megítélésen alapuló részeket, mint pl. annak bizonygatását, hogy az archaikus társadalmakban a féltékenység fogalma nem európai értelemben veendő és tulajdonképpen ismeretlen.

A következő tételhez (2. „A területi csoport idővel exogám lett”) csak annyit fűzünk hozzá, hogy a megfogalmazás egyrészt homályos („idővel”), másrészt feltételezi azt, hogy valamikor nem volt az, ami egyáltalán nem bizonyítható, mégha munkahipotézisként fel is tételezhető. Az viszont igaz, hogy az etnológia által ismert összes hordatársadalom kivétel nélkül exogám.

A 3. pont szerint a népesség szaporodása következtében nem volt áttekinthető, hogy ki kivel házasodhat, ezért szükségessé vált az — ausztráliai típusú — terminusrendszer kialakítása. Ezek a terminusrendszerek azonban nem tükröznek valódi rokonsági kapcsolatokat, hanem az egyes személyek számára számba jöhető házastársak kiválasztását segítik elő. A házasság következtében aztán valódi rokonsági kapcsolatok is kialakulnak, ez azonban nem ok, hanem okozat. LÁNG János könyvének ez a legfontosabb tétele;

ennek bizonyítása teszi ki a könyvnek hozzávetőleg a felét. Mivel már a tézis megfogalmazásában is benne van, hogy miben tér el a megszokott magyarázatoktól, csak annyit fűzünk hozzá, hogy minden bizonnyal ez az a rész, amelyben a szerző leginkább otthon van, s amelyben a legmegbízhatóbb eredményekre jutott. Mindazonáltal ez a rész annyi speciális ismeretanyagot és érdeklődést kíván meg az olvasótól, hogy nem hisszük, hogy sokan lesznek képesek végigolvasni vagy érdemben mérlegelni — beleértve laikusokat és etnográfusokat egyaránt. Éppen ezért, véleményünk szerint e fejezeteknek inkább egy angol nyelvű szakfolyóirat hasábjain kellett volna napvilágot látniuk, semmint a nagyközönség széles rétegeinek szánt magyar nyelvű munkában.

Fontos és régóta vitatott kérdéseket érint a 6. és 7. pont. (6. Kezdetben a területi csoport- és a nemzetségnév viselése két oldalon — férfi és nőágon — volt számon tartva. 7. Ez az állapot a zsákmányoló gazdálkodást folytató népeknél figyelhető meg. Ez bomlik fel a földművelés és az állattenyésztés kialakulásával. A nőknek a földművelésnél, illetőleg a férfiaknak az állattenyésztésnél játszott nagyobb szerepéből következik, hogy egyiknél a nőági, másíknál a férfiági leszármazás jelentősége nő meg, s létrejönnek a csak egyoldalúan számon tartott nemzetségek.) Az előző tételéhez hasonlóan a szerző itt is eltér a hagyományos felfogásoktól, s azokat félreértésnek, tévedésnek nyilvánítva alapjainban új magyarázatokat kísérel meg. Az általánosan elfogadott vélemény szerint mind a területi csoport, mind a nemzetség unilaterális — azaz egy oldalon — számon tartott csoport. Ezt bonyolítja — bonyolíthatja — a totemizmus intézménye, melynél a (totemisztikus) nemzetségekbe tartozó egyének totemnevet is viselnek, s ez mindkét oldalról örökölhető, de a két név (a nemzetség név és a totemnév) két teljesen különböző intézményhez tartozik. LANGE véleménye szerint viszont a totemnév nem más, mint a másik szülőn keresztül kapott (örökölt) nemzetségnév, hisz az archaikus népeknek nincsen szavuk a „név” fogalmára, így valakinek a neve egyenlő avval, hogy mi a totemje. Ennek alapján aztán könnyen kimutatja, hogy a nemzetségnév két oldalról van számon tartva. Ez tehát felfogása szerint a közös tő, amelyről később, a termelési mód változásával kialakulnak a csak egy oldalon számon tartott nemzetségek. Ezzel szemben az etnológiában általában azt szokták kimutatni, hogy az egyik csak egy oldalon nyilvántartott rendszer hogyan alakul át a másik, szintén csak egy oldalon nyilvántartott rendszerbe.

Nem kívántuk a szerző valamennyi tételét részletesen bemutatni. Könyve problémafelvetésében és koncepciójában újszerű, az áttekintett anyag mennyisége pedig imponáló. Könyvét néprajzi könyvkiadásunk jelentős eseményének tartjuk még akkor is, ha — mint azzal a szerző is tisztában volt — „az ismertetett tézisek idegenek az etnológusok nagy része számára, s ebben a sűrítve összefoglalt alakban elfogadhatatlanok”. A szerző vitát várt könyve nyomán; úgy vélte, ha egy ilyen vita kialakul, könyve elérte a célját. Igen sajnálatos, hogy hirtelen halála elejét vette egy termékenynek ígérkező vitának.

Веселкин, Е. А.: Кризис британской социальной антропологии (A brit társadalmi antropológia válsága). Издательство Наука. Москва, 1977. 169 l.

Tagányi Zoltán

E. A. VESZELKIN munkája áttekintést ad a brit társadalmi antropológia általános elméletéről, különösen a strukturális és funkcionális iskola felfogásáról. A szerző álláspontja alapvetően kritikai, a brit társadalmi antropológia krízisééről beszél, és ezt a kutatási ágat gyakorlatilag a brit kolonializmus kiszolgálójának tarja.

Az első fejezet hangsúlyozza, hogy a XIX. századi írásztal-etnológiával szemben a brit szociális antropológia gyakorlati jellegű, terepmunkára alapozott tudomány. A törzsi társadalmak vizsgálatát kísérleti jellegű, természettudományos diszciplínává igyekezett átalakítani. Módszere összehasonlító és szinkronikus, vagyis a társadalmakat egymással párhuzamosan vizsgálja.

A második fejezet elsősorban MALINOWSKI funkcionális elméletével foglalkozik. Ez az elmélet azt kívánta értelmezni, hogyan történik az emberi társadalmakban biológiai organizmusokhoz hasonlóan a szükségletek kielégítése. A társadalom alapvető elemei szerinte az intézmények, ezek funkcionálása teremti meg a törzsi társadalmak stabilitását. A gyarmati helyzetben MALINOWSKI funkcionális és strukturális antropológiája elsősorban két kulturális rendszer, a magasabb rendű, aktív, átadó fehér, valamint a passzív, alacsonyabb színvonalú fekete átvevő fél kapcsolatát, érintkezéseit látta. MALINOWSKI hangsúlyozza a vérségi, törzsi kötelékek fenntartásának fontosságát még akkor is, ha az egyén már kivált ebből a rendszerből, például városba költözött. A törzsi normák

fenntartásával elkerülhető a fekete migránsok körében a munkásosztályra jellemző öntudat kialakulása.

A harmadik fejezetben a szerző RADCLIFFE BROWN antropológiájának rendszerét mutatja be. Hangsúlyozza, hogy ebben a rendszerben a társadalom molekuláris, atomisztikus elemekből tevődik össze, és az egyes társadalmak jellegét az atomok és molekulák sajátos összekapcsolódása határozza meg. Ezzel az elgondolással a pozitívizmus klasszikus gondolkodóihoz: COMTE-hoz, DURKHEIM-hez nyúl vissza. Továbbiakban a szerző azt vizsgálja, hogy a társadalmi mozgás és történetiség tényei és jelenségei hogyan jelentkeznek RADCLIFFE BROWNNÁL. RADCLIFFE BROWN felfogásában a társadalom alapvető intézménye a család, az erre alapuló rokonsági rendszeren belül megfigyelhető mozgások idézik elő a társadalom dinamikáját, adják a történetiség kulcsát. Ugyanezen tudós összehasonlító módszereinek bemutatásakor a szerző hangsúlyozza, hogy a szinkronikus vizsgálat statikus képet ad, a társadalom történeti mozgásaira a diachronikus vizsgálat vehet fényt, így az adaptáció, a konfliktus és az integráció folyamatainak vizsgálata.

A törzsi intézmények milyen szerepet játszhatnak a modernizált környezetben? A szerző kiemeli, hogy a társadalmi antropológia hogyan igyekezett előmozdítani a törzsi hatalmi és a konfliktus-viszonyok fenntartását városba vándorlók között. Alapvető elgondolása szerint a hagyományos törzsi rendszerekre elsősorban a konfliktus állapota jellemző a törzsi arisztokrácia és a törzstagok között. Ennek a konfliktusnak a fenntartása érdekében áll a koloniális adminisztrációnak a gyarmati hatalom további biztosítása érdekében. A társadalmi konfliktusnak ez az elmélete hozta létre a hagyományos törzsi hatalmi szervezetek kutatásának egész iskoláját.

Az utolsó fejezetben a szerző a társadalmi hálózat elméletét a brit társadalmi antropológia krízisjelenségeként mutatja be. A hagyományos társadalmi antropológiában a tevékenységek kölcsönösségének és a rokon rendszer újjátermelésének vizsgálata révén megjelent a társadalmi hálózat fogalma, melyet később területileg szervezett és iparosított társadalmakra is alkalmaztak. Ez az iskola (főként BARNES és MITCHELL) azt vizsgálja, hogy a formális és a nem formális szervezeteken belül és azokon kívül milyen társadalmi kapcsolatok és interakciók jönnek létre. Vizsgálják, hogy ezeknek a kapcsolatoknak milyen a gyakorisága, sűrűsége és szociometrikus módszerekkel hogyan ragadhatók meg.

A szerző RADCLIFFE BROWN rendszerének leírásakor figyelmet érdemlő módon mutat rá a pozitívizmus klasszikusaitól levezethető molekuláris gondolkodásra, továbbiakban arra, hogy a társadalmi rendszeren, elsősorban a rokonság rendszeren belül a társadalmi kapcsolatok újratermelésének kutatására hogyan vezet a társadalmi dinamika és a diakronikus szemléleti mód kialakulásához, a történetiséghez. Ezek mind olyan felismerések, melyek a szovjet etnográfia történeti szemléletéből származnak.

Azonban vannak olyan elgondolások is a szerző művében, amelyekkel nem teljesen érthetünk egyet. A MALINOWSKI és a RADCLIFFE BROWN-féle funkcionálisizmus együttes tárgyalása a két irányzat néhány jelentős különbségét elmossa. Elsíkkad a RADCLIFFE BROWNNÁL bizonyos mértékig megtalálható evolucionista álláspont, aminek alapján RADCLIFFE BROWN a kultúrák és társadalmak tipológiájának kidolgozását sürgette.

Kérdéses az is, hogy a társadalmi hálózat kutatása valójában milyen mértékben krízisjelenség a brit társadalmi antropológiában. A társadalmi hálózat a társadalomtudomány korai klasszikusainak elgondolásaiban is szerepel. Bár az is kétségtelen, hogy a nem formalizált társadalmi szervezetek mint a nagycsalád, rokonság, szomszédság gyengülése, bomlása az ipari társadalmakban megnövelte a hálózat-modellben leírt társadalmi érintkezések és kommunikációs formák jelentőségét, s az angolszász etnológia a társadalmi hálózat elvét mint a társadalmat újraintegráló tényezőt, a társadalmi reintegráció egyik eszközét mutatta be.

Garbarino, Merwyn S.: Socio-cultural Theory in Anthropology. A Short History. (Basic Anthropology Units). Holt, Rinehart and Winston. New York—Chicago—San Francisco—Atlanta—Dallas—Montreal—Toronto—London—Sydney, 1977. xi + 114 l.

Sárkány Mihály

Az utóbbi években élénk érdeklődés mutatkozik az Egyesült Államokban a néprajz története iránt. Marvin HARRIS vitatható elgondolásai (pl. a kulturális materializmus fogalma) és hiányosságai (a kontinentális európai kutatók munkásságának viszonylag sovány, tévedésektől sem mentes feldolgozása) ellenére is nyugodtan kiválóan minő-

síthető könyve nagyszabású kísérlet volt az amerikai antropológia intellektuális öröksége felhalmozódásának kritikusan értékelő leírására (*The Rise of Anthropological Theory*. New York, 1968.) Fred W. VOGET ugyancsak öles munkájában pedig (*A History of Ethnology*. New York, 1975.) — valamivel szélesebb, de még mindig „nyugati” horizonttal — felsorakoztatta az etnológia fejlődésének tényeit és bemutatta (többet nem tett) fejlődésének útjait. HARRIS a beavatott kutatótársakhoz szolt, VOGET azoknak írt, akik egy kézükönvből akarják megismerni tudományuk múltját. GARBARINO rövid lélegzetű áttekintését, amely bizonyára nem születhetett volna meg az említett előzmények nélkül, a kezdő diáknak szánja, őt kívánja tanulmányainak „szervezésében” segíteni, nem pedig az eredeti forrásokat pótolni.

Az antropológia fejlődését a felfedezések korától napjainkig tárgyalja a szerző. A tudomány fejlődését a világtörténeti mozgásokat felvázolva mutatja be kronológiai rendben, de abban a kronológiai rendben, ahogyan az amerikai kutatásokban megjelentek a különböző (így a más kontinensen esetleg korábban keletkezett) törekvések. Nem csodálkozhatunk ezért azon, hogy Európa megint mostoha bánásmódban részesült, és olyan névvel sem találkozunk a könyvben, akinek életműve maga volt a szociokulturális szintézis — Richard THURNWALDdal.

A hiányosságok felől azonban méltatlan volna megközelíteni ezt az újat keveset mondó, de jól megírt kurta tudománytörténetet, amelyből valóban eligazítást nyerünk az amerikai antropológia fő vonalainak kibontakozásáról, viszonyáról. A könyv nagyobbik részében ugyan a tömör megfogalmazásból valóban csak a más úton beszerezhető ismeretek szervezésére elég, de helyenként, így a funkcionálizmust, az amerikai és a brit antropológia viszonyát és a kognitív antropológiát tárgyaló fejezetekben az elgondolások lényege is világossá válik. Erdeme a munkának, hogy a szociokulturális antropológia legújabb törekvései is tükröződnek benne, így a megújult etológiai érdeklődés, valamint a tudomány és a gyakorlat viszonyát új módon, a gyakorlat megváltoztatása érdekében felvető hangok. Kár, hogy nem került sor az amerikai és nyugat-európai antropológiában történt hódító marxizmus regisztrálására, ami semmiképpen sem azonos a „kulturális materializmus”-nak elkeresztelt kutatási iránnyal.

Végezetül: minden könyvet (és recenziót) be kell fejezni. Sajnos ilyenkor gyakran előfordul, hogy a szerző valami nagyon okosat, nagyon eredetit szeretne közölni az olvasóival. Intő példaként álljanak itt GARBARINO könyvének zárómondatai: „Tudományunkban a következő elméleti lépést talán a kulturális materializmusnak az egyetemes infrastruktúrák (strukturálista értelemben véve — S. M.) utáni kutatással való elegyítése — a technikai környezeti és a biopszichikai változók egyfajta kombinációja — fogja jellemezni; ez talán maga után vonja a freudi teóriák fokozottabb összehasonlító ellenőrzését. A materializmus és strukturálistus e kombinációja olyan mezőelmélet megfogalmazásának előhírnöke lehet, amely valamennyi viselkedéstudományt átfog.”

Voyages Chamaniques. In memoriam Eveline Lot-Falck. Numéro Spécial de L'Éthnographie, nouvelle série N°s 74—75. 1977. 2. Essais réunis par D. BAYLE. 271 l. számos kép, rajz, térkép.

Fejős Zoltán

A sámánizmus problémája a folklórisztika és vallástörténet tudománytörténetében nagy múltú, klasszikus témának számít. Olyan folyton megújuló kutatási terület, amelynek jelentősebb eredményeit megkülönböztetett várakozással fogadjuk. Különösen a mérföldkönek számító DIÓSZEGI Vilmos-féle gyűjteményes kötet (*Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*. Budapest, 1968.) után nőtt meg ismét az igény és a lehetőség a sámánizmus modern, szintézis jellegű feldolgozására. Úgy tűnik, a kutatás fontos lépést tett ebben az irányban a *Sámánutazások* című kötettel is, amely a nagy hírű Société d'Éthnographie de Paris folyóiratának tematikus számaként látott napvilágot. A kötet egyben a francia sámánizmus-kutatás nagy alakja, E. LOT-FALCK emlékének szentelt tiszteletadás is.

E. LOT-FALCK neves középkorszakértő szülők gyermekeként korán kapcsolatba került a népi mitológia és a történeti források világával. Orosz és mongol filológiai majd etnológiai tanulmányok után fordult a sámánizmus problémájára felé. Tudományos pályafutását alapvetően a Musée de l'Homme-ban végzett munkája határozta meg. A háború alatt itt kapcsolódott be az ellenállási mozgalomba, majd innen vezetett útja az École Pratiques des Hautes Études katedrájág. 1963-ban C. LÉVI-STRAUSS kezdeményezésére alapította meg az Arktikum és Észak-Eurázsia Vallásai tanszékét, ahol haláláig vezető

előadó volt. A tíz esztendő előadásainak anyagát a tanítványai jegyzetek alapján most rendezik sajtó alá. Számos kutatóutat tett Európa és a Szovjetunió tudományos intézményeiben, így két ízben dolgozott Budapesten a Diószegi Vilmos által létrehozott sámánarchívumban, amiről nagy tisztelettel emlékezett meg a L'Homme hasábjain. (*Homage à Vilmos Diószegi*. L'Homme, XIII. 1973. 4. 135–141. Diószegi bibliográfiájával.) Összehasonlító tanulmányt írt a baraba törökök sámándobjairól Diószegi egyik utolsó publikációjának felhasználásával, méltó emléket állítva a magyar tudós munkásságának. (V. Diószegi—E. Lot-Falck: *Les tambours chamaniques des Turcs Barabins: étude comparée*. L'Ethnographie, n. s., 67. 1973. 18–46.) E cikke megjelenését azonban már nem érte meg. Halála 1974 januárjában nagy ívű tudományos pályát szakított félbe.

Munkásságát lényegében a vallásfenomenológia szemlélete határozta meg. Műveivel jelentősen hozzájárult annak a felfogásnak az elterjesztéséhez, amely szerint a sámánizmus egy világszerte előforduló vallástörténeti jelenség, s a Szibériában kifejlődött típus ennek csak egy sajátos megvalósulási formája. Konkrét munkamódszerét ezért az összehasonlító anyagfeldolgozás és a szigorú forráskritika jellemezte. Elsősorban a jakutok sámánizmusát, illetve a nő helyzetének problémáit vizsgálta. E. Lot-Falck munkásságának annotált bibliográfiáját a jelen kötet tartalmazza a 9–18. lapokon. Fontosabb publikációi közül utalni kell a francia nyelvű vallás- és irodalomtörténeti, illetve a különböző néprajzi kézikönyvekbe írt összefoglalásaira, valamint a szibériai népek vadászritusairól írott könyvére (*Les rites de chasse chez les peuples sibériens*. Paris, Gallimard. 1953.) és a szibériai sámánizmusról írt tömör teoretikus dolgozatára (*Le chamanisme en Sibérie: essais de mise au point*. Asie du Sud-Est et Monde Insulidien (ASEMI), Paris, IV. 1973. fasc. 3. 1–10.). Végül az Észak-Európa vallásaival foglalkozó kötetére szeretnénk utalni: *Les religions de l'Europe du Nord*. Paris, 1974. (társszerző R. Boyer). A *Sámánutazások* című kötetben publikált huszonegy tanulmány anyaggazdagsága és a történeti-összehasonlító módszer elsődlegessége (de nem kizárólagossága) alapján, maga is hű tükrö E. Lot-Falck életművének.

A tanulmányok sorát a nagy tekintélyű őstörténész A. LEROI-GOURHAN nyitja (*Le préhistorien et le chamane*, 19–25.), amelyben fontos datálási kérdések kerülnek előtérbe. A cikk számos módszertani problémát is felvet, így a sámánizmus kialakulásának idejét. Először az őstörténész és a sámánizmussal foglalkozó etnológus módszertani eljárásainak különbségét vizsgálja, majd határozott kritika alá veszi azokat a nézeteket, amelyek szerint a híres nyugat-európai prehisztórikus barlangfestmények kapcsolatba hozhatók a sámánizmus meglétével. Megállapítja, hogy mai ismereteink szerint és az őstörténész módszerével ez nem bizonyítható. A társadalomtörténeti elveket érvényesítő kutatók nyomán az elmondottakhoz érdemes annyit hozzáfűznünk, hogy a sámánizmus jelenségének időbeli alsó határát elméletileg is a paleolitikum utáni fokozatokra kell inkább helyezni, mivel az elsősorban a neolitikummal és az osztályviszonyok kifejlődésének időperiódusával hozható kapcsolatba.

A bevezető tanulmány után Szibéria vázlatos etnikai térképét találjuk, majd S. V. IVANOVNAK a sámándobokról írt tanulmánya következik. Véleménye szerint a sámándobok eredetileg zeneszerszámok voltak — ezt bizonyítják pl. a csukások, vogulok stb. gyermekdobjai, amelyek játékok voltak —, majd később váltak kultikus sámánészközzé. (Csak utalni szeretnénk rá, hogy a kérdés továbbra is vitatott; Y. DELAPORTE részben más véleményen van: szerinte a dobok először az eksztázis fokozásában kaptak szerepet, és később, fokozatosan lettek pl. a jóslás eszközei. 42. l.) A dolgozat a dobokat fogantyújuk helyzete alapján osztályozza. Figyelemre méltó a dobokra vonatkozó gazdag bibliográfia (37–39. l.), amelyből legfeljebb éppen E. Lot-Falck ilyen jellegű írásait hiányolhatjuk. Nagyon amélyes Y. DELAPORTE elemzése (*Les chants chamaniques lapons*. 41–54.). A mai lapp folklórban a *juoigos* nevű énekel, szöveges műfaj személyes jellegű, tartalmilag egy-egy ember vagy állat tulajdonságait leíró dalok csoportját jelöli. A műfajhoz fűződő képzetek szerint e dalok tulajdonosuk halálával maguk is eltűnnek. A szerző szerint a műfaj kialakulása a lappok életmódjának, hitvilágának változását tükrözi. A változás iránya a következő: sámándal — sámánisztartáson mindenki által énekel kísérő dal — a mai, személyes forma. A funkcióváltás lényege, hogy a viszonylagos formai állandóság mellett a tartalom mitikus jellege levált, s az eredetileg mitikus műfaj profán alakult. A változás a XVII–XVIII. századra tehető.

Az északi szamojéd nganaszan nép emberre vonatkozó felfogását kísérli meg rekonstruálni G. N. GRACEVA tanulmánya (*Essai de reconstruction des conceptions concernant l'homme chez les Nganasan*. 55–66.), amelynek legfontosabb értékét módszertani tanulságai biztosítják. *Etnoklasszifikációs* leírásával a szerző a néprajzi anyag értelmezésének klasszikus problémáját érinti: mennyiben lehetséges saját terminológiánkkal megközelí-

teni az idegen népek kultúráját. Az etnoklassifikációs módszert döntően két megfontolás alakította ki. A kutatók egyrészt azt feltételezték, hogy lehetséges az egyes kultúrák specifikumát úgy meghatározni, hogy az informátorok saját magukról alkotott véleményeire, ítéleteire támaszkodunk. Másrészt egyre inkább tudatosult az a tény, hogy a kultúrát leíró metanyelvet, az azt kidolgozó kutatók világképe is befolyásolja, így például a szibériai népek hitvilágáról — múlt század folyamán gyűjtött — anyag tetemes hányadát, a keresztény vallás hatása alatt rögzítették. GRAČEVA ebben az összefüggésben helyezi el leírását, annak ellenére, hogy módszerében csak a hagyományos (történeti) jelentéstan alkalmazására hivatkozik. A „lélek” fogalom kiiktatásával megállapítja, hogy a nganaszánok emberfelfogásában az „élet”, a „vitalitás” fogalma a meghatározó. Világképünkben az élet/halál merev oppozíciójával szemben az ember egységes jellege ismerhető fel, amely kizárja a reális és a halál utáni, képzeletbeli élet merev szembeállítását. Szorosan kapcsolódik ehhez a problémakörhöz E. A. ALEKSEENKO anyagközlése, aki a ketek körében végzett kutatásai alapján az emberről, életéről, haláláról alkotott képzeteket elemzi (*Les conceptions des Ket sur l'homme, la vie et la mort.* 67—79.). A leírás itt is a ketek saját kategóriáival történik. Figyelemre méltó, hogy a ket világképben is központi jelentőségű a „vitalitás” képzele, amely minden élőlényt jellemez. Az embert az állattól megkülönböztető hét *an* leginkább a gondolat, szellem fogalmára utal. Úgy tűnik a nganaszánokkal szemben itt már egy homogénebb koncepció rajzolódik ki. Megjelenik a dualizmus, az ember látható (*kontol*) és láthatatlan (*ulvej*) lényegének polarizációjában. E nézetek a történeti fejlődés során kontaminálódtak (így pl. az *ulvej* és az *an*), majd a keresztény lélek fogalmába épültek be. Ebben a fejlődési vonalban nagy szerepe volt a sámánizmusnak, amely a láthatatlan emberi lényeg képzetét teljesítette ki. A fejlett ket néphit szerint a betegségeket az *ulvej* rendellenes állapota okozta, s a sámán funkciója elsősorban a betegségek gyógyítása volt.

A kötet következő része az altáji nyelvcsalád népeit veszi vizsgálat alá, így először két tanulmány érinti a sajan-altáji népek kultúráját. L. P. POTANOV a ló színének rituális jelentésével foglalkozik, amely a loáldozattal és a lókulusszal állt kapcsolatban, ezt követően pedig V. P. DJAKONOVA az obo kultusz történeti változásait elemzi (*L'obo, monument du culte de la nature chez les peuples du Saïan-Altai.* 93—99.). A tuvinok körében végzett terepmunka alapján az *obok* két formáját különbözteti meg: kövekből emelt kis halmok vagy pedig ágakból, kis kunyhóformára készített konstrukciók csoportjait. A természetkultusból kifejlődött obo-kultusz az idők folyamán jelentésváltozásokon ment keresztül, amelyeket a szerző részletes elemzéssel különít el.

Az altáji török jakutok világképéről N. A. ALEKSEEV két leíró tanulmányában olvashatunk, először a tűzkultuszról, majd a vadászritusokról (*Croyances et rites de chasse Yakoute XVIIe—XXe siècle.* 139—148.). A gazdag empirikus anyagot felölelő két tanulmány fontos háttérinformációt nyújt a jakut sámánizmus tanulmányozásához. Mindkét hiedelemkörben archaikus elemeket sikerült elkülöníteni, így például a tűzkultuszban a matriarchátus nyomait.

A kötetben hat dolgozat foglalkozik a mongolok és burjátok szellemi kultúrájával. Ezek köréből — és a kötet egészéből is — kiemelkedik A. POPOVA nagyvonalú elemzése, amelyben a mongol és tuva sakkjáték rendszerét és a nomád életmód gazdasági, szociális szisztémáját veti egybe (*La chevauchée nocturne du cavalier invisible.* 101—128.). Az alkalmazott módszert leginkább társadalomszemiotikainak nevezhetjük. Az elemzés szemléletesen bizonyítja, hogy a játék figuráit és egész rendszerét az életmód és a mitológia milyen erősen meghatározza. A rendkívül érdekes gondolatmenet megértését számos rajz, ábra segíti. Talán még jobban elősegítette volna a megértést, ha a játék szabályairól is bővebben tájékoztatna a tanulmány. A mongol sámánizmus kérdéseivel foglalkozik Y. RINTCHEN mongol akadémikus két rövid dolgozata. A mongol sámán elnevezéseit kutatva (*Noms des chamanes et des chamanesse en mongol.* 149—153.) megállapítja, hogy összesen négy terminológiát különíthetünk el, amelyek a sámánok különböző funkcióira utalnak. A sámán (*böge*) a klán kérelmet közvetítette az istenek és ősök szelleme felé, a női sámán (*induyan*) a tűz és a tűzkultusz felügyelője volt. A nagy sámán (*jiyarin*) a szellemek és istenek akarátának volt a közvetítője, s a nagy női sámán (*abjiy-a*) rendelkezett azokkal az emberfeletti és mágikus erőkkal, amelyekkel a klán minden egyes tagját védelmezni tudta. Idővel az egyes funkciók között átmenetek, behelyettesítések jelentkeztek. RINTCHEN másik tanulmánya az ősöknek bemutatott állatáldozat kérdéséhez nyújt adalékokat.

A kovácsmesterség és a sámánizmus kapcsolatát N. O. ŠARAKŠINOVA elemzi (*A propos du culte des forgerons chez les Bouriates.* 157—164.). A burját mítoszok szerint, a kovácsmesterség és a kovácszserszámok égi eredetűek: a keleti-ég és a nyugati-ég istenei a földre alászállva — egymással vetélkedve — hozták létre az első szerszámokat.

A sámánizmusra utal az a dualista szemléletmód, amely alapján „fehér” és „fekete” kovácsokat különböztetnek meg. SARAKŠINOVA a kovácskultusz két összetevőjét elemzi részletesebben, az áldozati énekeket és a kultusz ábrázolását, amely ábrázolásokat *ongon*-oknak neveznek. A szerző másik tanulmányában a mongol születési szokásokkal foglalkozik, ezt követően R. HAMAYON cikkében (*Il n'y pas de fumée sans dieu*. 171–188.) térünk vissza a burját kultúrához. A szerző a füst és a füstölés rituális jelentésének kérdését vizsgálva bővíti ismereteinket a burját sámánizmusról. A füst szerepe alapvetően purifikációs hatású. HAMAYON megállapítja, hogy a tisztaság csak az élőlények és dolgok kisebb csoportjára jellemző, s a burját világképben ellentétük nem a „szenny” fogalma önmagában, hanem különböző, nem meghatározott szennyeződéscsoportok alakjában jelentkezik. A tiszta/szennyes oppozíció tehát sokkal differenciáltabb mint más általános oppozíciópárok. A purifikáció céljára használt növények szimbolikus jelentősége abban ragadható meg, hogy ezek teszik képessé az embereket a természetfölöttivel való érintkezésre. Figyelmet érdemel a szerző véleménye a hallucinogének szerepét illetően is: az illatos növények (fenyő, kakukkfű, boróka) égetése igen csekély bódító szerepet játszik, s így a sámánrévülés szempontjából teljesen figyelmen kívül hagyhatóak.

A Bajkál-tótól keletre lakó népek közül a tunguzokról és a nivxekről (giljások) olvashatunk. L. DELABY azokat a különböző utakat vizsgálja, amelyek a tunguzok szerint, összekötik őket az egyes szellemiényekkel (*Routes et chemins d'esprit chez les Toun-gouses*. 189–195.). A szellemek és az emberek közötti mítikus utakat általában különböző anyagokkal jelölni is igyekeztek. A szerző ezeket hasonlítja össze azokkal az eszközökkel, amelyek segítségével a sámán képes eljutni a felső és az alsó világba. A kötet legizgalmasabb közleménye a Szahalin szigeti giljások medveünnepével foglalkozik. (*La fête de l'ours chez les Nivx*. 199–207.). A szerző, E. A. KREJNOVIČ kérésére 1927-ben egy gilják férfi tizenkét rajzot készített a klán medveünnepéről, amelyeket itt publikálnak először rövid kommentárok kíséretében. A rajzok természetesen nemcsak a medvekultusz szempontjából izgalmasak, hanem egyedülálló dokumentumok a kultuszt végzők ábrázolási technikájáról is.

Jól elkülönül a kötetet záró négy tanulmány egysége, amelyek mind a szibériai sámánizmus peremterületeiről nyújtanak párhuzamokat. J. DOURENES a protoindokínai jöraik vadászfűsairől, L. BERNOT pedig egy tipera (Bangla Desh) adatközlő mitológikus elbeszéléseiről írt tanulmányt. Közelebb kerülünk a sámánizmushoz a két utolsó leírásban. A. FOURNIER (*Note préliminaire sur le poëmo de suri (Nepal)*. 239–248.) egy kis nepáli néptörredék, a surekek körében mutatja ki a sámánizmus nyomait, G. CONDAMIS (*Une séance de chamane dans une longue maison*. 249–271.) Borneó szigetéről ír hasonló jellemvonásokat. A surek sámán, a *poëmo* és a borneói, a *manang* egyaránt a szibériaiak rokona. Legfőbb funkciójuk a gyógyítás, ami dobok ritmusával előidézett transz állapotában, a sámán utazásával történik. Érdekes, hogy a révélet az utóbbi esetben, erős és ütemes zenén kívül egy hintába ülve éri el a sámán. (A délkelet-ázsiai sámánizmusok kérdését összefoglalja — a már említett francia folyóirat — ASEMI IV. 1973. 1. és 3-as kötete.) A két utóbbi, a kötetet záró tanulmány képet ad a Szibérián kívüli sámánizmus néhány vonásáról, s így jelzi azt a felfogást — melyet E. LOT-FALCK munkássága is képviselt —, hogy a sámánizmust mint sajátos vallástörténeti jelenséget, egyetemes összehasonlító munkával kell kutatnunk.

Györfly György: István király és műve. Gondolat Kiadó. Budapest, 1977. 668 l., 80 kép, 62 rajz, térkép.

Balassa Iván

GYÖRFFY György munkájának megjelenése a történettudomány kiemelkedő eseménye, melynek hatalmas anyagon nyugvó eredményei méltán keltettek széles körű elismerést, de ugyanakkor egyes részleteiben természetszerűen vitát is. Általában minden jelentős alkotás esetében az elismerés és a vita egyszerre jelentkezik, és aligha lehet kétséges, hogy az utóbbinak is van jelentősége, hiszen az egyöntetű megállapításokon túl éppen ezek a viták viszik vagy vihetik előre a további tudományos megismerés ügyét, ébresztenek új gondolatokat.

István király és műve azonban nemcsak a szorosabb értelemben vett történettudomány számára jelent nyereséget, hanem a társtudományok idevonatkozó anyagának is újszerű és eredményes összefoglalását találjuk meg benne. GYÖRFFY ugyanis nemcsak komplex módszerrel dolgozik, hanem a munkamóddal kapcsolatban figyelemre méltó megállapításokat is tesz. A középkori régészet eredményeit szemügyre véve leszögezi: „Bármilyen sokoldalúan világít is rá a régész az emberi élet olyan vonatkozásaira,

melyek a történész számára megközelíthetetlenek, a kiásvott tárgyakból az anyagi művelődés és a társadalmi viszonylatok feltárásán túl ma még kevés biztosat tud nyújtani” (9. l.). Ha megfelelő mennyiségű ásatásunk és feltárásunk lenne, akkor nagyobb áttekinthetést nyerhetnénk, és azt hiszem, hogy a tudós Szerző talán valamivel magasabbra értékelné a régészet szerepét a történetírásban, hiszen az anyagi műveltség és a társadalmi viszonyok ismerete egy nép egész életmódjának alapját képezik. Sajnos azonban a középkori régészet, melynek megindulásában olyan nagy szerepe volt GyÖRFFY István-nak, az utóbbi évtizedekben elért mennyiségi és minőségi eredményei ellenére igen távol esik pl. a magyarországi római kor kutatásának intenzitásától, ezért viszonylag kevés még felhasználható anyaga is.

A nyelvtudomány eredményeinek elsődrendű kiaknázásán túl a többi társtudomány eredményeit is gazdagon alkalmazza: „A településtörténet a régészettel és a földrajzzal karöltve rekonstruálhatja a korai település módját; az agrártörténet a tárgyi néprajz bevonásával a gazdálkodás régi eljárásait...” (10. l.). Az irodalomtörténet, a folklór, de a természettudományok történeti vonatkozásait is biztos kézzel használja. Így valóban sikerül nemcsak István királyról a valóságot jobban megközelítő képet adni, hanem az ezredforduló magyarságának anyagi, társadalmi és szellemi műveltségét is megrajzolni. Ezért e könyvnek — bár kétségtelenül elsődrendűen a történettudomány eredménye — mégis nagyon sok mondanivalója van a társtudományok, így többek közt a néprajz, agrártörténet számára is.

Ez utóbbiak szempontjából egyik legnagyobb eredményének tartom annak megállapítását, hogy a magyarok a honfoglalás idején úgynevezett félnomádok voltak: „A magyar társadalom termelőmódjában köztes helyzetet foglalt el az európai földművelő és az ázsiai nomád társadalom között” (16. l.). Ez azt jelenti, hogy az ekés földművelés termelésükben jelentős tényező volt. Az utóbbi évtizedekben a történettudomány, régészet, néprajz, nyelvtudomány eredményei igazolták ezt a felfogást, és most ezt GyÖRFFY egységbe foglalva, saját eredményeivel kiegészítve adta közre. A megmaradó nomadizálásban különbséget tesz a folyók völgyével egyirányú főúri és az azokra merőleges népi (téli-nyári szállás) helyzetváltoztatás között. A nomád, félnomád termelés és életmód kérdésének megvilágításában még Szabó István után is további lépéseket tud tenni, különösképpen a részletek bemutatása területén.

A néprajztudományt elsősorban azok a kérdések érdeklik, melyeket: *A magyar társadalom átalakulása István műve nyomán* című (397—526 l.) összefoglaló fejezetben tárgyal. Itt foglalkozik azokkal a nehézségekkel (398. l.), melyek a jövevényszavak vizsgálatában jelentkeznek, s melyek buktatóinak elkerülése a megfelelő előmunkálatok hiányában nagy körültekintést igényel. Itt közölt egyik megállapításával nem értek egyet: „A történeti néprajz a művelődéstörténet egyik ága, és forrásai is azonosak. Mindamellett a történeti néprajzi vizsgálatok nem mindig vezetnek megnyugtató eredményre, ha az élő és napjainkban elmúló néprajzi megfigyelések mellőzésével történnek” (398. l.). A néprajzot egységes tudománynak tartom, mely a történeti tudományok népes csoportjába tartozik. Így számos területen érintkezik a művelődéstörténettel, mely erőteljesen merít az előbbi eredményeiből. A néprajz, az éppen csak éledező művelődéstörténettől eddig viszonylag kevés támogatást élvezhetett. Ha a terminológiát nem tekintjük, akkor a néprajz munkamódszerét tekintve ma is Viski Károly megállapítása az irányadó: „A művelődéstörténet az idők folyamán alulról fölfelé halad, az észrevehető kezdettől a legújabb időkig. Az egyetemes néprajz történeti nyomulásának időbeli iránya — végső célját tartva szem előtt — ellenkezőnek mondható” (Magy. Népr.² 1:11.) a kérdéssel l. még BARABÁS Jenő: *A néprajzi kutatás és az írásos források.* (Ethnographia LXXII/1961. 135—146). GyÖRFFY megállapítása azonban felhívja figyelmünket arra, hogy a néprajz és művelődéstörténet viszonyának történeti mélységű vizsgálata halaszthatatlan feladatunk, különösen napjainkban, amikor az utóbbi fellendülésének vagyunk tanúi.

Az állandó településeknek, a falunak a téli szállásokból való kialakulását igen szemléletesen mutatja be. A *telek*nek és a *tanorok*nak azonosítása azonban bizonyos meggondolásokra készítet, hiszen az eddigi „füves hely”, illetve „sövény” korábbi szláv származtatás mellé vagy helyett (vö. TESZ., Nyelvtudományi Értekezések 70. 210—212. stb.) új megoldást javasol, mely egy *tor* szláv eredetű szóra megy vissza. Ez a bolgárban „trágya”, az orosz nyelvjárásokban „élt föld” jelentésű. Úgy érzem, hogy e megállapítás bővebb adatolást és kifejtést érdemelne.

Az építkezéssel kapcsolatban elsősorban a régészeti ásatásokra támaszkodva helyesen rajzolja meg a lakóház (406. l.) kérdését, de a föld feletti épületek köznépi használatát azért érdemes lett volna megemlíteni. Ha pedig a földház (putri) tetőszerkezete bemutatásakor ír a két ágasfáról, akkor a szelement is fel kellett volna sorolnia,

hiszen az ágasok éppen ezt tartják, és erre támaszkodnak a szarufák. A falak anyagáról is szó esik, és már korábban (20. l.) említi a *vályog* használatát a kazárokkal kapcsolatban. Nem hiszem, hogy a kazárok a mai értelemben vett vályogot használták volna. Nálunk is csak a XVII. század végén tűnik fel, és nyugati eredetét a *mór (tégla)* (TESZ) elnevezés is jelzi. Ez a szárított agyagtéglától abban különbözik, hogy összetartására polyvát, szalma-, nád-, sástörmeléket kevernek a jól eldolgozott sárba.

Az állattartással kapcsolatban talán érdemes lett volna a változás érzékeltetésére azokat a takarmánybetakarítással kapcsolatos eredményeket is beiktatni, melyek az utóbbi évtized néprajzi és nyelvészeti irodalmában jelentkeztek (SZABADFALVI József: *A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez*. Ethnographia LXXVIII./1967. 338–349.; BALASSA Iván MNy. LXIX. 296–307; PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Születés, szülés* MNy. LXVI. 90–93). Ezekből ugyanis az derül ki, hogy néhány nem szláv eredetű szavunk a honfoglalásig, illetve azt megelőző korig visszavezethető.

„Magának a legelőnek régi magyar nevét nem ismerjük, ami talán azzal áll kapcsolatban, hogy kezdetben az egész tágas határ legelő volt” (408. l.). A kérdésre néhány oldallal lentebb GYÖRFFY maga adja meg a feleletet (414. l.), amikor arra utal, hogy a kaszálót a középkorban *szénafűnek* is (1349) hívták, tehát a más jelentésű *fű* szavunktól elkülönítették. Ez a köznyelvben is élt valamikor 1565/1639: Egy Kasza allya reth vagy *szena fű* (NySz. 1:1030), de a helynevekben sokféle napjainkig megőrződött (vö. Szénafű, Kolozsvár). Így pedig alig lehet kétséges, hogy a *fű* „legelő” jelentése a legrégebb kortól meglehetősen, amint erről a nyelvtörténeti adatok tanúskodnak (pl. egy Zrínyi idézet: Lovakat mind füre eresztek. NySz. 1:1017; 1. még TESZ), de még a paraszti nyelvhasználatban is sokszor találkozunk vele. (HERMAN Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkinccse*. Bp. 1914. 309, 403. stb.)

A földművelés jellegét tekintve az alábbi összefoglalást kapjuk: „Mennél jobban vizsgálja a néprajzi-nyelvi kutatás a régi magyar földművelő szokincset, annál világosabban mutatkozik meg, hogy a fő eszközkészlet magyar és szláv megnevezésében egy bizonyos párhuzamosság tapasztalható, s az eltérések a kétféle földművelés különbözőségeiből magyarázhatók, melynek nyomai a magyar Alföld és a dombos-erdős vidék földművelésében századunk elejéig megmutatkoztak” (421. l.). Ez a megállapítás burkoltan ugyan, de GYÖRFFY Istvánnak (NÉ. XX/1928. 44–46.) arra a korábbi megállapítására épül, mely a *nomád és helyhez kötött mezőgazdálkodást* különböztet meg, az előbbi keletre, az utóbbi nyugatra kapcsolódik. Néhány évvel később azonban éppen GYÖRFFY István *A magyarság néprajzában* (2:199), ezt a kérdést a következően fogalmazta meg: „Az Alföld nomád jellegű gazdálkodását azonban nem tekinthetjük a honfoglalás előtti magyar mezőgazdálkodás egyenes leszármazottjának, mert ősi gazdálkodásunk a nyelvtudomány tanúsága szerint nem vált ilyen határozottan kétfelé”. Azt is megállapítja, hogy a bizonyos „nomád jelleg” a török megszállás idején és után alakult ki. Ez utóbbi megállapítás óta eltelt idestova öt évtized adatai, feldolgozásai inkább az utóbbi felfogást erősítették meg.

Az ekéről szólva (416. l.) annak különböző alapvető fajtáit és a velük végzett munkát pontosan határozza meg, alkalmazva az e területen kidolgozott és általánosan elfogadott magyar terminológiát. Helyenként (pl. 19., 419. l.) azonban a történeti munkákban használt szakkifejezést alkalmazza (pl. nehéz eke), és ez a kettősség nem segíti elő a jobb megértést. GYÖRFFY utal arra (440. l.), hogy a honfoglalás kori sírokban ekevasakat is találtak. A teljes anyagot áttekintve sajnos egyetlen egy ilyen pontosan datált darabbal sem találkoztam, ugyanakkor amikor sarlók viszonylag szép számmal kerültek elő.

„A fűvágás régi eszköze a török eredetű szóval jelölt *sarló* volt; ennek régi, gyöngén hajlott alakja pedig egyezett a kasza középkori ősnének formájával” (414. l.). A sarlót nagyobb mennyiségű fű levágására sohasem használták, hiszen mint a Szerző más vonatkozásban rámutat, ez nem tartozik a gyors munkaeszközök közé. De ellentmond egy XI. századi feljegyzés is: „Amit ezer sarlókaszás levágott, tízezer villás sem tud begyűjteni” (415. l.). Ez pedig a sarlóval végzett munkát ismerve, teljesen lehetetlen. Itt feltehetően olyan rövid kaszáról van szó, mellyel a magyarok vándorlásaik közben is megismerkedhettek, de amelyet a Kárpát-medencében is használtak (vö. TAKÁCS Lajos: *Kaszászéri vágóeszközaink történetéhez*. II. NÉ. LI/1969, 42–53.).

GYÖRFFY figyelme még olyan növénytermelési területekre is kiterjed, mint a gyümölcs. „Gyümölcsneveink a régi török *alma* és *körte* (*körtvély*) szótól eltekintve szláv eredetűek” (423. l.). Azt hiszem, hogy a nagyon rövidre mért felsorolást érdemes kiegészíteni a *meggy* szóval, mely ősi örökség a finnugor korból (TESZ), de egyesek szerint a *halyag* „Pimperniulein” e korból származik (NyK. 52:331). A török eredetű neveinket is ki lehet egészíteni elsősorban magával a *gyümölcs* szóval, továbbá a *kökénnyel*,

mely pl. a kipcakban „szilva, őszibarack, meggy” jelentéssel egyaránt ismert, de nálunk elsősorban a szilvához kapcsolódik. Az őstörök eredetű gyümölcsnevek között érdemes megemlíteni a *dió* és a *som* nevét, BÁRCZI még a *mogyorót* (SzófSz) is ide sorolta, amit ma a nyelvtudomány magyar belső fejlődésnek tart (TESZ). Mindez önmagában is mutatja, hogy a honfoglaló magyarok jelentős gyümölcsismerettel érkeztek a Kárpát-medencébe. Talán érdemes azt a megfigyelésemet is megemlíteni, hogy a fenti gyümölcsnevek részben korábban, de főleg sokkal nagyobb számban fordulnak elő a földrajzi nevekben, mint a szlávoktól átvettek. Így pl. a *barack* falunévként egyáltalán nem ismeretes a magyar nyelvterületen, míg a *cseresznye* rendkívül ritkán fordul elő, akárcsak a *szilva* (ez utóbbi nem téveszthető össze a *szil* „ulmus” finnugor eredetű szó földrajzi név, pl. Szilágyszármazékaival). Ezzel szemben különösen az *alma*, *meggy*, de a többiek is már az Árpád-korban és későbbben is igen gyakoriak. Természetesen ebben mennyiségi kérdések is közrejátszhattak.

A könyvnek két kiváló függelékét külön meg kell említenem, mely nagymértékben alátámasztja kézikönyv jellegét. Az egyik a fejezetekre bontott gazdag, válogatott irodalom (527–587. l.), melyet a szükségnek megfelelően értékel is. A másik, egy kissé eldugott és a tartalomjegyzékben sem szereplő tudománytörténeti visszapillantás (587–600. l.), melyben a szakkifejezéseket, fogalmakat, azok eredetét, kapcsolatait világítja meg a Szerző.

A Gondolat Kiadót a legteltesebb elismerés illeti a könyv magas szintű kiadásáért, azért, hogy a tudományos szempontból oly fontos függelékeket még egy kitűnő tárgy- és névmutatóval is megtoldotta, a képek és térképek pedig szemléletessé teszik a könyvben összefoglalt megállapításokat.

A munka jelentőségéhez nem férhet kétség. Első királyunk életét, arculatát rajzolja meg minden eddiginél teljesebben és a valóságot megközelítő módon. Számunkra — a néprajz kutatói számára — különösen értékes, hogy nemcsak az uralkodó osztály, hanem a termelésben részt vevő osztályok, rétegek életét is igyekszik megmutatni. Őszintén reméljük, hogy a jövőben a történettudomány más képviselői továbbra is gyakrabban lépnek meg bennünket olyan alkotásokkal, melyekben a most erősödő „művelődéstörténet” is helyet kap. GYÖRFFY munkája minden érdemén túl azért is fontos, mert vitát támaszt, és egyben új gondolatokat ébreszt.

Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Szent István Társulat. Budapest, 1973., 2. kiadás 1976. 403 l. — **Uő.: Ünnepi kalendárium I–II.** Szent István Társulat. Budapest, 1977. 427 és 561 l.

Tuskés Gábor

Egy tudományos életpálya következetes, olykor kedvezőtlen körülmények között is tervszerűen és hűséggel folytatott munkássága testesül meg ebben a csaknem másfél ezer nyomtatott oldal terjedelmű három kötetben. Bennük a Szerző az egyházi év néprajzának, a jeles napokhoz fűződő vallásos hagyományoknak az ismeretanyagát rendszerezi és teszi hozzáférhetővé.

A vallásos élet etnográfus kutatója munkájában kétféle megközelítési utat választhat. Az egyes szokáscelemeknyeket, tárgyakat, ábrázolásokat, a parasztemberek tudatában élő vallásos képzeteket beillesztheti művelődéstörténeti alakulásmenetekbe, és történeti jelenségekként vizsgálhatja gazdasági és társadalmi meghatározottságukat különböző korszakokban. Nézheti továbbá ezeket a jelenségeket mintegy belülről is, megkísérelheti, hogy rekonstruálja és ábrázolja, mi volt a szerepe a vallásos megnyilvánulásoknak a parasztság mindennapi életvitelében, viselkedésében, világról alkotott elképzeléseiben, érzelmvilágában. BÁLINT Sándor munkájában voltaképp mind a két megközelítési mód jelen van, szerencsésen találkozik. A filológus gondosságával és forráskritikájával rendez el olyan hatalmas történeti és néprajzi adatanyagot, ami vállalkozását európai viszonylatban is egyedülállóvá teszi. Ugyanakkor a vizsgált jelenségeket mintegy „belülről” is nézi, és nem mond le arról, hogy földelje a számba vett szokásokat, elképzeléseket hordozó egykori vallásos emberek élményvilágát.

BÁLINT Sándor vállalkozása elsősorban néprajzi jelentőségű. Az adatgyűjtés azonban nem korlátozódik a parasztságra, kiterjed a társadalom vallásos hagyományokat hordozó valamennyi rétegére. Ennek megfelelően maga a munka is interdiszciplináris jellegű, kiter a más tudományágak által művelt szokás-, szöveg- és művészettörténet, liturgiátörténet eredményeire is. A munkának interetnikus és interkonfesszionális igénye is van: nem korlátozódik csupán a magyar népességre és csupán a latin szertartású katolikusokra. A lehetőségekhez mérten számba veszi a görögkatolikus és a protestáns

hagyományokat is, és kísérletet tesz a körülöttünk élő népek néhány rokon megnyilvánulásának a párhuzamba állítására.

Az első kötet a három fő ünnepkörnek az egyházi év rendjéből kiemelt, de szervesen összekapcsolódó kultuszeseleményeit, családi devócióit és a mindennapi életbe átkerült liturgikus eredetű hagyományait tekinti át. A második és a harmadik kötet a hónapok sorrendjében haladva a Mária és a szentek életéhez kapcsolódó ünnepek, továbbá az egyházi év egyéb ünnepeinek anyagát mutatja be. Az ünnepek és a jeles napok bemutatása kiterjedt forráskutatásra, egy jelentős adatközlőhálózat beküldött tájékoztatásaira s a Szerző terepbejárásaira alapozódik. Minden ünnep s jeles nap esetében ismertetésre kerül a kialakulás története, a vonatkozó legendák és apokrif hagyományok, a liturgia, a szerzetesség szerepe, irodalmi vonatkozások. Az egyes cikkekre áttekintik a patrocinium-kutatás, a településtörténet tanulságait egyes devocionális formák történeti jelentkezéséről, elterjedéséről, az ikonográfia és a jámborsági irodalom által nyújtott adatokat. A történeti bemutatás túlnyúl a magyar forrásanyagban, az ünnepi szokások alakulását az egész egyháztörténet folyamatába ágyazza. Így válik érthetővé például a szentek kultuszának föllángolása Magyarországon bizonyos időszakokban, így válnak megmagyarázhatóvá későbbi szokások és elképzelések, melyek a szentek középkori, az egyház által akkor még jóváhagyott tiszteletében gyökereznek. A fölhasznált forrásanyag a középkori kódexektől a vallásos ponyvanyomtatványokig s az alig hozzáférhető népkönyvekig terjed. A részletekre kiterjedő figyelem szélességét jelzi, hogy idézésre kerülnek az egyes ünnepekhez kapcsolódó imádságok, himnuszok, szekvenciák is. A patronátusok, hiedelmek, szentelmények és fogadott ünnepek mellett nem feledkezik meg a Szerző az egyes ünnepekhez kapcsolódó időjóslo és táplálkozási szokásokról sem. Ismerteti a népi színjátszás emlékeit s kapcsolataikat a barokk vallásos drámákkal, passiójátékokkal. Tájékoztatót ad az egyes szentek ábrázolásairól, szárnyasoltárokon, freskókon, táblakepeken, faszobrokon, útmenti szobrokon. Mindez hasznos kiinduló adatokat nyújthat a provinciális művészet és a népművészet vallásos ágainak vizsgálatához. A kötetek mozaikszerűen összeállított gazdag anyaga voltaképp egy következetesen használt tér- és időbeli koordináták között elrendezett szokás- és babonaszótárhoz hasonlítható.

Az anyag ünnepek szerinti csoportosítása megkönnyíti az adatok áttekintését. Voltaképp a föltárt adatanyag a szentek kultuszának vizsgálatán kívül még igen sok további földolgozáshoz is alapanyagot, segítséget nyújthat. Tág lehetőséget nyit különféle történeti rétegek és hatások elkülönítésére, regionális különbségek és elterjedési folyamatok nyomon követésére. Módot ad arra, hogy áttekintsük a jelenleg népnek tartott kifejezésformák összefüggéseit a történeti korszakok liturgiájával. A szokások mozgása, időrendje követhető az egyes ünnepek keretén belül, s ezekből összefüggő időbeli hullámok, a hazai vallásosság térben és időben távolabbi kapcsolatai is kiolvashatók. A szokásrendszeren belül megfigyelhetők azok a nem egyházi forrásokból származó „áthallások” is, amelyek nem közvetlenül hatottak a parasztságra.

BÁLINT Sándor a tudós szerénységével azt írja az előszóban munkájáról, hogy „további szívós munkával még derekas kiegészítésre szorul”. Ennek ellenére olyan teljességet valósít meg, aminek elérésén máshol külön intézetek, tanszékek dolgoznak. Igaz azonban hogy könyve elvégzendő feladatokat is kitűz, számos történeti összefüggés föltárása mellett utal a kérdőjelekre is. A népi vallásosság területéről föltérképezett ismeretanyag — ha nem is teljes, hiszen nincsenek benne az egyházjog és a társadalmi etika kérdései, az istentiszteletekkel, szentségekkel kapcsolatos szokások, a búcsúk, áldások, szentelmények néprajzi vonatkozásai — megmutatja, milyen gazdag lehetőségek nyílnak itt a néprajzi kutatás előtt.

A *Karácsony, húsvét, pünkösd* előszavában BÁLINT Sándor negyven évvel ezelőtt megjelent munkáját, a *Népünk ünnepeit* „kísérletnek, elindulásnak” nevezi. Háromkötetes új műve azonban nem egyszerűen a régi könyv kibővítése, teljesebbé tétele; a történeti-társadalmi összefüggések föltárásával túlmegegy az egykori feladatvállaláson. Ezt a nagyszabású munkát nemcsak a néprajztudomány művelői, hanem a társtudományok képviselői is alapvető forrásnak tekinthetik majd, így az egyház- és jogtörténet, vallástörténet, irodalom- és művészettörténet, valláslelektan és szociológia.

Fájlaljuk, hogy a munkát nem kísérik illusztrációk, melyek a kifejezést színeesebbé, az ábrázolást pontosabbá tehetnék volna. A terjedelmes jegyzetapparátus az első kötetben a kiadvány végén, a második és harmadik kötetben a hónapok által körülhatárolt kisebb egységek után található. A harmadik kötet végén az adatközlők felsorolása és a fontosabb irodalom jegyzéke, továbbá név- és szómutató segíti a mű használatát. A szöveg az 1918 előtti egyházmegyei beosztást veszi figyelembe, a pontos tájékozódás érdekében a földrajzi neveket két, szükség szerint több nyelven is megadja.

A finnugor népek népművészete. Írta: Niilo VALONEN, fényképezte: RÁCZ István, előszó: ORTUTAY Gyula. Otava Kiadó — Corvina Kiadó. Helsinki — Budapest, 1978. 63 l., 49 színes és 217 fekete-fehér tábla.

K. Csilléry Klára

A nagy érdeklődésre számot tartó témakör régóta várt összegező bemutatását köszönhetjük ebben a szépen kiállított, nagyalakú kötetben. A finnugor népek népművészetéről a legutóbbi időkig teljességgel hiányolnunk kellett a magyar nyelvű összefoglaló tájékoztatást, míg azután most a Corvina Kiadó rövid időn belül a második ilyen munkát helyezi az asztalunkra. A korábbi, az 1975-ben HAJDÚ Péter által szerkesztett *Uráli népek* c. kötetben ifj. KODOLÁNYI János tollából származik; ebben lelkiismeretes és sokoldalú leírást kapunk ugyan a rokon népek tárgyi népművészetéről, de sajnos csak alig néhány képpel volt mód az elmondottakat illusztrálni. Annál örövendetesebb, hogy a mostani testes kötet immár elegendő képanyagot kínál a megfelelő szemléltetéshez.

A jelen munkának a nagyobbik részét a bevezető tanulmányt követő képtáblák teszik ki, illetve az azokat megvilágító részletező magyarázatok. Niilo VALONEN összegező tanulmánya mintaszerű példáját nyújtja az érdeklődő nem szakmai közönség számára fogalmazott tájékoztatásnak. Körültekintően törekszik a szerző a népművészeti emlékek hiteles ismertetéséhez és a mivoltuk kellő megértéséhez szükséges minden lényeges felvilágosításnak a megadására, miközben a szakmabeli számára is értékes adatokat, gondolatébresztő megfigyeléseket szolgáltat. A tárgyalás során rövid áttekintést kap az olvasó a finnugor népek egykori és mai elhelyezkedéséről, jelenlegi lélekszámáról, majd pedig a népművészet alapjául szolgáló életmód, a gazdaság és a társadalom változásairól. Sorra vette továbbá a szerző a népművészet kibontakozását meghatározó egyéb tényezőket is, így a növényföldrajzi hatásokat. Beszél a kézművesség specializálódásának a szerepéről, nemkülönben a vallásnak, illetve a párválasztás és a házasságkötés szertartásainak a népművészeti alkotásokra gyakorolt befolyásáról. Ezt követően különálló fejezetet kaptak az egyes népek, illetve a kulturálisan összetartozó csoportok: az obi-ugorok, a permi és volgai finnek, a balti finnek, a lappok és végül a a legtávolabbra elszármazott ág, a magyarok. A VALONEN által a finnugor népek népművészetéről felvázolt képnek mindemellett legfőbb erénye az összefüggések és az elkülönülő fejlődési utak megvilágítására törekvő történeti szemlélet. Plasztikusan rajzolódanak ki az eltérések okai, illetve a továbbalakításra ösztönző, az idegen környezetből érkező hatások. Kitért a szerző az őskori díszítőgyakorlat továbbélésének a kérdésére is, másrészt pedig a hagyományos népművészet eltűnésének az idejét is körülhatárolja. Legélesebb megvilágítást mégis a középkori stílusátvételek nyertek, többek között igen meggyőző rámutatást kapunk különféle szinte időtlennek ható geometrikus minták bizánci előképére.

A RÁCZ István készítette fényképek szépsége nagyban emeli a mű értékét.

A fordítás gördülékeny, olvasmányos, kár azonban, hogy akadnak benne kifejezések, amelyek meghaladták a fordító nyelvismeretét. A néprajzkutató a képtáblákat tanulmányozva könnyen felismeri ugyan, hogy például a „guzsalyorsó” kifejezés orsónehézék helyett áll, hogy a „vállszoknya” mellésszoknya akar lenni, hogy templomi „oldalfalak” helyett karzatmellvédekről van szó, látja, hogy a 158. kép „kulacs”-nak írt tárgyai tulajdonképpen csobolyó és hordócska, a 181. kép „orsó”-i pedig nyüsttartó csigák, de a szakképzetlen olvasót mindez jócskán félretájékoztítja. Kép híján nemegyszer a szakember sem tudja az olyanféle kifejezéseknek, mint például „szedett mintás horgolás” vagy „téglatömés” igazi értelmét kihámozni. Mindez talán még megbocsátható lenne egy laikus szerző esetében, de a tudós néprajzprofesszor, Niilo VALONEN remek tanulmánya igazán megérdemelte volna, hogy a tárgyi néprajz valamely kutatója is lektorálja a fordítását.

Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő: Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1958. 317 l., 259 rajz, 324 fénykép, 16 színes fénykép.

Gáborján Alice

Néprajzilag eddig szinte ismeretlen, felderítetlen a Kis-Küküllő vidéke. Valahogy minden korábban leírt területhez képest szélről esett. A három kitűnő szerző munkája e vidék építkezésével — lakásbelsőjével (Kós Károly), szöttesei-varrottasai világával

(SZENTIMREI Judit) és viseletével (NAGY Jenő) ismerteti meg az olvasót. Ezt a vidéket a három szerző először 1947 nyarán, — majd kiegészítő gyűjtés céljából 1955-ben járta be.

Építkezés (Kós Károly). Adatközlői emlékezetét, a másik két szerzőhöz hasonlóan, az eddig ismert írásos említésekén kívül a szerző falusi levéltárok sok adatával hosszabbítja meg. Alapos helyszíni gyűjtésekből leszűrte, igen gondolatébresztő mondanivalóját ezek mellett számos jó rajzzal kíséri. Ezek egy része házalaprajz, másik részük a különböző építészeti szerkezeteket, a gerendák, karók és lécek illesztéseit mutatja be nagyon gondosan, áttekinthetően. Leírásának sorrendje: a ház, a gazdasági épületek, a kerítések, kapuk, majd a cinterem, a harangláb és a fejfák, — mindig a legrégebbtől kiindulva a máig.

A megfoghatóan legrégebbi — sövényfalú, sövénypadlású majd kéményű, agyapadlós és szalmatetőz házaktól kiindulva bemutatja, hogy az építkezéseknél felhasznált anyag és az alkalmazott technika időben hogyan fejlődött, és az egyes falvakon belül az alakulásban milyen társadalmi-történeti sorrend állapítható meg. Általános módszertani szempontból is figyelemre méltó, ahogy kimutatja a modernizálások nagy részének kiindulását a papi, tanítói fundusokról, ahonnan fokozatosan a paraszti épületekre kerültek. A papi, tanítói építkezéseken (amelyeket ácsok terveztek, de a falusiak közmunkájával építettek) alkalmaztak először vásárolt faanyagot: gerendákat, deszkákat, zsindelyeket, — ezeken tűntek fel leghamarabb az üvegablakok, a lepadolt padlás s az égett téglá, majd a deszkapadló, — végül a tornác, bárdal faragott, később esztergált oszlopokkal.

Az építkezés anyaga meghatározta az utcaképet. Száz évvel ezelőtt a sövény- majd paticsfalú, szalma- vagy zsindelytetős házak az udvar mélyében voltak. A ház s a különböző gazdasági épületek egymástól viszonylag távolabb helyezkedtek el, hogy „ne vigyék a tüzet”. A század végén a cserepes téglaházakat már kijebb építették, s amikor a csűr is cserepes tetőt kapott, ami a szalma- vagy zsindelytetőnél kevésbé tűzveszélyes — e csűr is közeledett a házhoz.

Házbelső (Kós Károly). Centrális fontosságú a tűzhely, a kemence. A papi és tanítói lakások tűzhelyei — az épületekhez hasonlóan — mindig fejlettebb megoldásúak a falusiakénál. Részletesen ismerteti a szerző a kemence helyét, valamint formáját a kémény nélküli, szikrafogó-cserénes változattól a sározott sövény- majd deszka-kéményig, a lepadolt — s így a megejt is benntartó mennyezetig.

A bútorokra térve, először a mozdíthatatlanokat: a ház előtti *tőtést*, a tűzhely *padkáját* s a kapu előtti *sárpadot* írja le, majd a földbe beékelt lábú bútorokat, a ház előtti *kőasztalokat*, konyhabeli edénytartókat. Ezután tér rá a mozdítható, keményfa bútorokra. A búkerdőkötől körülvett Sövidékről hozták a régi ácsolt ládákat. E bútorokat székelyek, marosi tutajosok hozták, de a helybeliek vásárokon is beszerezhették ezeket — vásárokon vették utóbb a festett „tulipántos” ládákat is, például Marosvárhelyen s a század városokban. A múlt század vége felé, a gőzfűrészek megjelenésével a fenyődeszka bútorok olcsóbbakká váltak, terjedésüket a közlekedés fejlődése, a vasút is elősegítette.

Szöttések és varrottások (SZENTIMREI Judit). Az udvarházak és a századok, valamint a románok közvetlen hatása mellett egyes kifejezések történetileg és földrajzilag is messzibb kapcsolatokat sejtetnek: így az „olasz ágak”, „török szegfűk” és „csillagok”, „spanyol varrás”-ok, „krakkai” vásznak, valamint „tót” csipkék és szöttések.

A fejezet a kender és gyapjú alapanyagokat tárgyalja, készítésüket és alkalmazásukat a viseletben és háztartásban. Érdekes módon ideál volt a kenderfonal szép sárga színe. Erősebb sárgát festettek lúggal, gálíccal, ilyen csíkokkal dunyhákat, zsákokat díszítettek. Ez a sárga idővel a szegények színe lett, amikor a módosabbaknál a múlt század vége felé elterjedt a piros és kék fejtő. Régies díszítés volt a jobb vászondarabok, úgylepedők szürkébe áztatott cérnával való hímzése. A szövés és hímzésmintákat, sőt az egyes öltéseket is a szerző számos és igen jó rajzzal és fényképpel ismerteti. Részletesen leírja a páratlan, 3—5 vagy éppen „száznyüstös” szövéseket, amelyek nagy divatja századunk húszas éveire esik.

Igen érdekes példáit ismerteti a szerző a tárgyak halmozásának, zsúfolásának. A vetett ágyon és az asztalon legalul van a legrégebbi divatú lepedő vagy abrosz, erre jönnek rá fokozatosan az újabb divat szerinti díszített darabok, mindig úgy, hogy az alattuk levőből egy-egy tenyérnyi kilátszódjon. A hímzésdísz általánosabbá válásával a régi szöttések a kisebb ünnepekre és viselőnek maradtak.

A különböző díszes textiliák leírásából kiemelünk a „haló” (halálra való) kendőt, amelyet soha nem adtak hozományba, s amelyet minden asszony már az ura házában készített, mindkettőjük számára. Más magyar területekhez hasonlóan a fiatalon elhalt lány vagy menyecske egész hozományát magával vitte a sírba, de ha lánya volt a fiatal-

asszonyoknak — akkor csak az ünneplőjét. A fehér gyász szívós életét, a fekete gyász viszonylag későbbi terjedését mutatják olyan adatok mint az 1890-ben született Menyhárt Kata szavai, akinek a halálrahalójában már fekete kötött szetter, szörkendő és selyem-zoknya volt, amelyet majd akkor adnak rá „mikor a házat fehérbe öltöztetik”.

Öltözet (NAGY Jenő). Bevezetésében a szerző megállapítja, hogy a ruházkodáshoz szükséges kender- és gyapjúanyagot még jórészt házilag készítették az 1930-as évekig, bár székely gyapjúsztötteket készen is vásároltak a környező vásárokon. Ma erőteljes kivetkőzés indult meg a hagyományos viseletből, s érdekes módon a nők vetkőznek ki hamarabb a férfiaknál.

E bevezetés után a női és férfi haj- és fejviselet, a választékok helyének és a fonásmódoknak alapos leírása következik. Férfiak is fonták a hajukat. Folytatólag szó van a női és férfi alsó- és felső ruhadarabokról, leírásukat sok jó rajz és fénykép egészíti ki. Megemlítendőnek tartjuk, hogy a női pendelynek nincsen korca, hanem nagyon régies módon a deréknál orsóval fűrt lyukakba házi készítésű lapos madzagot fűztek. Díszítése ugyancsak igen régies: az egyes darabok összevarrásához koronlélvel szürkére festett gyapotot alkalmaztak. A férfigatyának ugyan van korca, de hasítéka csak a kislány gatyájának van. Nagyon furcsa — régiesnek mondanánk —, hogy a felnőtt férfiak gatyájának felerősítésekor „cigánycsögöt vetnek”, az összecsavart korcot a derékba visszatűrik.

A felsőruhák gyapjúanyagával kapcsolatban felhívni a figyelmet arra, hogy az anyagnak, a fehér mellett a szürke vagy barna juhok természetes színű gyapjának az alkalmazása az egyéb magyar területekhez hasonlóan igen régies. Am szabásuk: a rézsutos váll, a karcúsodó derék s a kerek karöltő mind a gyapjú, mind a szőrméből készült ruháknál a recens idők divatjának hatása. Nagyon régies — az európai viselet-fejlesztésben szinte kötény előtti — ruhakímélő megoldás, hogy „a mindennapi munkához rendszerint valamilyen háziszöttes vászondarabot szűrnak a szoknya pántjába”. A csecsemő, a menyasszony-vőlegény s a halott öltözetének elemzése, majd az ékítmenyek leírása zárja a tanulmányt.

A Kis-Küküllő vidéki magyar népművészetet tárgyaló szép kötet valóban hézagpótló ismereteket közöl egy eddig fel nem dolgozott területről, s az új adatok általános történeti folyamatokat is pontosabb megvilágításba helyeznek.

Hegy Imre: A népi erdőkiélés történeti formái. (Az Északkeleti Bakony erdőgazdálkodása az utolsó 200 évben). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. 250 l. + 59 old. képmelléklet.

Trócsányi Zsolt

HEGYI Imre monográfiája első pillantásra is igen kellemesen érinti egy rokon tudományt művelő olvasóját. Közismert az igény a társadalomtudományok integrálására — annál is inkább, mert időnként már bosszantó viták oka rokon tudományok művelői közt az, hogy egyszerűen nem ismerik egymás eredményeit. A gazdaságtörténet és az anyagi kultúra történetének kutatása szerencsére szorosabb kontaktust tart. HEGYI Imre munkája is ennek az együttműködésnek értékes terméke. Az erdőkiélés történeti formáival egyaránt foglalkozik történész és néprajzkutató; munkájuk bizonyos aspektusokban eltérő, másokban viszont egyező kell hogy legyen.

További általánosabb érdeme a munkának az, hogy igen szerencsés kombinációja egy helységnek az adott szemszögből való feldolgozásának és a regionális monográfiának. A könyv adatanyagában domináns helyet foglal el az Északkeleti-Bakony egy faluja, Bakonycsernye néprajzi anyaga. HEGYI azonban ért ahhoz: hogy szélesítse ezt az anyagot regionális vagy még szélesebb jelentőségűvé (gondoljunk a Zala megyei vagy horvát-szlavón feldolgozó munkásokról írt oldalaira).

Túlmenve ezeken: a monográfia az első ilyen komplex feldolgozás egy helység, ill. terület erdőkiéléséről néprajzi irodalmunkban. Ami a komplexitást illeti, alig lehetséges olyan vizsgálati szempontot találni, amellyel ne találkoznánk a munkában. HEGYI a vizsgált táj (elsősorban Bakonycsernye) természetföldrajzi ismertetését helyezi műve elejére, majd áttekinti a Bakony települési viszonyait az első mezőgazdasági kultúra megjelenésétől (i. e. 4. évezred), részletesebben a magyar honfoglalástól kezdve. Bemutatja a bakonyi erdőspánság intézményét, a három nagy uradalom (Palota, Csesznek, Ugod) kialakulását, a népalomány pusztulását és a megmaradt népességnek a félnomád állattenyésztéshez való visszatérését a török időkben, s külön is a végvárhálózat fenn-tartásának erdőpusztító hatását. Szól a pusztulást követő telepítésekről s a betelepülő német és szlovák népelemek magatartásáról, jogi életük és ennek következtében falvaik

településképe eltéréséről. Igen értékes fejezetet szentel az erdőbirtoklási és erdőhasználati jog kérdésének, elsősorban az 1848 utáni helyzetet elemezve. Bemutatja az erdő gazdalkozsági használatának módját, a gazdalközösség élén álló gazdaelnök funkcióját, az erdőbirtoklás módjának változásait (előbb jobbágytelkek, majd holdak szerint — az utóbbi periódusban az erdőjog már eladhatóvá válik — helyenként kivágott fát adnak az erdőjog után), nem hallgatva arról sem, hogy a volt zsellérek egy 1882.-i rendezéssel végleg kiszorulnak a községi erdőből. Részletesen elemzi a vágás idejét és módját (a terület kilépése, a pagonyok kijelölése, osztás sorshúzással, a gazdaelnök kivágás után megvizsgálja a fát, s az csak ez után szállítható haza). A könyv IV. fejezete foglalkozik az uradalmi erdőből folyó fakitermeléssel, ábrázolva annak típusait (ritkítás, szálalás, tarvágás vagy irtás, szárazfaszedés), a fakitermelés eszközeit, munkaszervezetét, a favágók (helybeliek és távolabbról jöttek) életmódját, a fa fuvarozásának mikéntjét (egészen a fuvaroslovak patkolásáig). A fafeldolgozásról szólva tér ki bővebben a Zala és Dráva közötti Bakonyba feljáró talpfafaragók, ill. a horvát-szlavón dongafaragók életmódjának, bérézésének részleteire is; ismerteti a villa- és gereblyekészítést, a bányafelállítást, a lakosság otthoni famunkáit, a fafeldolgozó munka tanítását a családban. Külön fejezet foglalkozik a vesszőfonással és a szalmakötéssel. Az első kategóriában HEGYI ismerteti a gúzfonást, a véka, tyúkborító és húsoskas stb. készítését; a szalmafonást mi nem tartjuk egészen idetartozónak, bár nem vitás, hogy a munka és termékei jellege rokon az előbbivel. Ugyanígy csak félig tartozik a munka tulajdonképpeni keretébe a szénégetés, kőfejtés és mészégetés problémaköre. Gondos, szép elemzést kapunk a szénégetésről; a hamuzsírfozásról talán több szó is eshetett volna, bár a bakonyi hamuzsírfozás teljes képét megadni történetész-feladat lenne. Annál bővebb és mondani-valójában is súlyosabb az erdei állattartásról szóló fejezet. Ez állatfajtánként veszi sorra az erdei állattartás kérdéseit, szól a pásztorok fogadásáról, bérükről, munkájukról, ruházatukról, külön vizsgálja a céhes juhászat emlékeit, az állatok bilyogozását, az állatnévadást. Hasonlóan gazdag a vadászatról, vadfogásról, halászatról szóló fejezet, különösen a nem löfegyveres vadászat ismertetése. Ugyanez mondható el a zsákmányolásról, gyűjtögetésről szóló fejezetről, amely HEGYI rendszerező képességeinek is kitűnő mutatója: az erdei gyűjtögetés alig számba vehető módjainak jól áttekinthető tárgyalása. Az Északkeleti-Bakony erdő-néprajzának monográfusa joggal hangsúlyozza: mekkora szerepe volt (és van részben még ma is) a vadászatnak és gyűjtögetésnek a lakosság élelemellátásában. Az már nem az ő feladata volna vizsgálni, hogy a gyűjtögetés kapcsán említett népi gyógymódok közül mi valóban népi eredetű, s mi szivárgott le korábbi korok orvostudományából a parasztnép közé.

Az szintén nem a néprajzos HEGYI Imre feladata volna, amit éppen könyve adatanyaga alapján tartunk megvizsgálandónak: mit mond a Bakony területén együtt élő nemzetiségek erdőgazdálkodási nyelvi anyaga az egyes nemzetiségek részben eltérő erdőkulturájának kölcsönhatásairól?

Kritikai élel szóvá tenni valónk (az előbb említett elhatárolási kérdéseken s egy-két kisebb szerkezeti egyenetlenségen túl) szinte nincs is a kötettel kapcsolatban. HEGYI Imre széles körű, korrekt forrás- és irodalomhasználatáról, interpretációs készségéről csak elismeréssel szólhatunk; arról is, hogy könyve méreteiben is jelentős kitényképanyagának túlnyomó többsége a saját felvétele. (Csak sajnáljuk, hogy fénykép- és szövegekötői ábraanyagának számozásában egy-két helyen zavaró eltolódás van.)

HEGYI Imre könyvének utolsó mondataiban adatközlői emléke foglalatának szánja művét. A könyv több ennél. ORTUTAY Gyula idestova fél évszázada írt a *Székely népballadák* bevezető tanulmányában arról a torokszorító érzésről, amely a csodálatos balladák olvasóját, hallgatóját elfogja: itt valami eltűnik. Az eltűnés az anyagi kultúra vonatkozásában óhatatlanul még teljesebb, mint a folklórban. HEGYI Imre anyagi kultúránk egy olyan szektorának területét rögzítette művében, amelynek belátható évek múlva már a nyomait is nagyrészt hiába keresné a kutatás.

Kuczy Károly: Vízi élet, népi hajózás Foktón. Kalocsai Sárköz. Történeti, néprajzi és nyelvészeti tanulmányok I., Kalocsa. 1976., 144 l. és 50 ábra.

Gráfik Imre

A szerző neve nem ismeretlen, különböző helytörténeti kiadványokban, de a *Nyelvtudományi Értekezésekben* is tett már közzé kisebb írást kutatásaiból. Most önálló kötettel jelentkezett, mely tárgyválasztása és feldolgozása révén egyaránt figyelmet érdemel.

KUCZY Károly — a kalocsai I. István király Gimnázium tanára és szakkörvezetője —, mint azt az előszóban írja 1954-től 10 évig, 1964-ig végezte az anyag gyűjtését, élvezte a helyszínen élők minden előnyét. Ez meg is látszik munkáján; dolgozata alapos, részletező, a helyi vonatkozásokat teljes egészében és változásában feltáró. A kötetben megtalálható hangtani jelölések alkalmazását nem annyira a témaválasztás mint sokkal inkább a szerző erős nyelvészeti érdeklődése magyarázza. Az ajánlott hangtani jelöléstől ugyan eltér (Vö.: VÉGH József: *Hangjelölési útmutató az önkéntes nyelvújrási gyűjtők számára*. Magyar Nyelvőr XCIV. 94—98.) a valóságos nyelvi állapotok minél pontosabb rögzítése érdekében. A könyv felépítése tárgyyszerű; a történeti szemlélethez és a leíró jelleghez igazodó.

Az első fejezetben a szerző feltárja a víz szerepét a foktói lakosság életében: a település kialakításában (maga a falu vízrajzi helynévről kapta nevét), ír az árvizekről, a falubátár módosulásairól. A víznek a gazdasági életben betöltött szerepét hármastagolásban ismerteti; a török hódoltság korában, az ármentesítés és vízszabályozás előtt és után.

A második egység a vizenjárás, a vízi közlekedés módjait és eszközeit írja le. Az anyagközlés itt kiterjed a rögzített hídszerű eszközöktől, a mozgó vízi járművekig minden formára. Olyan archaizmusokról is híradást kapunk, mint pl. az ún. *hibogo-zsömlehid-kukoricakóró palló*, vagy a *tombác-talp*, és a *bodonhajó-bödönhajó-edény*. A XIX. századtól kezdődően általánosan elterjedt s a közlekedésben és szállításban egyre fontosabb szerepet játszó ladikról és dereglyéről részletes formai és típusleírást kapunk, használatának módjait és kiegészítését is megadja a szerző.

A munka talán legnagyobb értéke a népi hajózást és dereglyézést ismertető harmadik rész. Nagyobb folyóink hajózási gyakorlatáról már sok mindent tudunk, de a pontos helyi vonatkozásokról, kisebb térségeket, övezeteket közlekedő és főként szállító tevékenységeről még elég keveset. Pedig ezek nagy figyelmet érdemelnek, mint ahogy erről KUCZY Károly dolgozata is meggyőzi olvasóit. Feltárja a foktói népi hajózás és dereglyezés gazdasági indítékait, kialakulásának és virágzásának összefüggéseit a falu kapitalizálódásával, amelynek következtében „... a dereglye nem a paraszti gazdaság kiegészítő vagy speciális eszköze már, hanem olyan termelőeszköz, amely tulajdonosainak fő megélhetési forrása” (63. l.). Tanulságosan idézi a vagyonosabb foktóiak és a földet, paraszti munkát mindennél többre tartók, ill. becülők reakcióját, véleményét: „azok montek a Dunára, akik nem szerettek dógozni, akiknek bűdös vót a paraszti munka, eszöktek elüle a vizre” (63. l.). A speciális ágazat, az ún. sóderozás (folyami kavics kitermelése és szállítása) apró megfigyeléseket is rögzítő leírást kapott, kiterjesztve a figyelmet a motoros technika megjelenésére is.

A sóderozás népi gyakorlatának létjogosultságát mi sem bizonyítja jobban mint az a tény, hogy eljutott magasabb társulási szintig; a szövetkezeti kishajózásig, melyről a negyedik fejezetben számol be a szerző.

A kötet forgatója számára igen hasznos a hatodik fejezet, a szójegyzék, mely a leíró szövegrészben előforduló népi és szakkifejezések bővebb magyarázatát adja.

A hetedik fejezet tartalmazza a mellékleteket: névmutatót, Foktói vízhez kapcsolódó földrajzi neveit, képeket, ill. ábrák címjegyzékét (melyek közül az ábrák jobban sikerültek mint a forrásértékű, szinte megismételhetetlen fényképek), továbbá adatközlők neveit és az irodalmat. Ez utóbbi arról győz meg, hogy a szerző a terepen végzett kutatásokon túl a vonatkozó irodalmi anyagot is áttekintette, bizonyos összehasonlítás, ill. összevetési szándékkal.

A kötet jegyzetelése egy pozitív és egy negatív észrevétel megtételét teszi szükségessé. Egyrészt kiderül belőle, hogy a szerző levéltári anyagot is átvizsgált és felhasznál, másrészt azonban az is kiviláglik, hogy a jegyzetelés túlzottan nagyvonalú. Ez az elnagyoltság valamiféle esszé-stílusú jegyzettechnikában nyilvánul meg. A jegyzetpontok ugyanis nem adják meg a hivatkozott művek lápszámain, s ezek bizony olykor — ezt a recenzens, mint többször is hivatkozott, talán hihetően állíthatja — csupán formálisak.

Mindent összegezve a szakkutatásnak elismeréssel kell adóznia KUCZY Károly helytörténeti kutatása eredményességének, különösen a századforduló utáni korszak, a legközvetlenebb közelmúlt példaszzerű bemutatásáért, továbbá mindazon (egyéneknek és intézményeknek, ill. szervezeteknek) törekvéseknek, melyek lehetővé tették a kézirat megjelenését nyomtatásban.

Lehtonen, Juhani A. E.: Kansanomainen ravustus ja rapujen hyväksikäyttö Suomessa (Der volkstümliche Krebsfang und die Verwendung von Krebsen in Finnland). Kansatieteellinen Arkisto, Bd. 27. Helsinki, 1975. 159 l.

Gunda Béla

Finnországban már a XIX. század végén elkezdtek az anyaggyűjtést a rákászat-hoz, de néprajzi feldolgozása elmaradt, mert nem tartották hagyományos népi foglalkozásnak. A szerző a rendelkezésre álló anyag alapján kb. 1920-ig mutatja be a finn rákászatot, amely ettől az időtől kezdve vesztett jelentőségéből, mert a rákpestis megtizedelte ezeket az ízeltlábúakat, és a régi Szentpétervárral megszűnt a rákkereskedelem. A rákászat csak Dél-Finnországra jellemző, noha a XX. század elején a rákpopuláció északon való megjelenésével keleti Bottniában is elterjedt. A rákászat ideje a nyár vége, amikor a rákok a víz magasabb hőmérséklete miatt mozgékonyabbak. A rákot kézzel, csipesszel, horoggal, zsinigre, botra kötött esalétekkel, különböző rácsákkal fogják. Gyakran rákásznak éjjel fáklafény mellett. A rácsák analógiái a balti népeknél, Észak-Németországban, Svédországban, Lengyelországban találhatók. HERMAN Ottó könyvéből tudjuk, hogy rácsákat, facsipeszeket rákfogásra a magyarok is használtak. (*A magyar halászat könyve*. I. 398—400. l.). KRIZA János említi Udvarhelyszékből a rácsot. „Ez ostornyél nagyságú fáska, melynek egyik végére szagos húst kötve, folyóba bocsátják, s erre a vackokból kibútt rákok a húst csipkedve megfogatnak” (KRIZA J.: *Vadrózsák*. Bukarest, 1975. 451. l., MTSz.). Valószínű, hogy a rácsák a finneknél külföldi mintára vezethetők vissza. Különböző típusa van a rákvarsáknak. A hivatásos rákfogóknak gyakran több száz varsájuk van. Ezeket esténként a vízbe rakják, s reggel a zsákmány után néznek. A rákvarsát Finnországban és Svédországban már a XVII. században említik, de valószínű, hogy ezek eredetileg halvarsák voltak, amelyekbe a rákfogáshoz csalétket tettek. A rákvarsák nincsenek helyi hagyományokhoz kötve, és ezért geográfiai elkülönítésük alig lehetséges. A finn rákvarsák közül elsősorban a henger formájúaknak találjuk meg az európai analógiáit. Finnországban az ilyen rákvarsák szijácból készülnek. A rákászatnál használt csalétek hal, béka, macskahús stb. A rákfogyasztás elsősorban Nyugat-Finnország déli részére jellemző, s a parasztság körében csak a XIX. században jött divatba. A polgári konyhában azonban már előbb fogyasztották a rákot. Fogyasztását befolyásolták a XVIII—XIX. századi szakácskönyvek. A nemesi udvarházakba a zsellérek és bérlők rákkal is szolgáltak. Figyelmet érdemel a házasulandó legények és leányok társas rákászata, amelyhez hozzátartozik a rák közös elkészítése és fogyasztása. A finneknél az ún. rákszemet különböző gyógyászati célokra használják. A könyvet — amely értékes hozzájárulás az európai népi táplálkozás történetéhez — több tanulságos tárgyi és nyelvi elterjedési térkép egészíti ki.

Balke, Lotar: Die Tracht der Sorben um Lübbenau. Sorbische Volkstrachten, 5. Band, Heft 2. (német és szorb nyelven). Volkseigner Verlag Domowina, Bautzen, 1976. 126 l., 1 térkép, 100 fénykép, ebből 7 színes.

Gáborján Alice

Bevezetésében Szerző leírja, hogy a bemutatott viselet a Lübbenau-vidéki 15 falué. A gyűjtött anyag Boblitz, Lehde és Leipe falvakból származik, a tárgyi anyag közzétételét a Lübbenau-i Spreewaldmuseum előzékenysége tette lehetővé.

Röviden kitér a munka a tárgyalta vidék történeti és gazdasági fejlődésére, arra, hogy 1958-ig — a Lübbenau-i nagy erómu építéséig a kis- és középgazdálkodás jellemezte túlnyomórészt, amelyhez marhatartás és a XVIII. század végéig erős juhtartás járult, s elég számottevő volt a vidék halászata is. 1866-tól a Berlin—Görlitz-i vasútvonal megépítésével meginduló idegenforgalom a lakosság anyagi forrásait jelentősen megnövelte.

Ami a tárgyalta vidék etnikai körülményeit illeti, a XVIII. században a lakosság még szorbul beszélt. A múlt században erőszakos németesítés indult meg. Először az iskolai tanítási nyelv lett német, majd a múlt század különböző időpontjaiban a templomokban is a német lett a prédikáció nyelve. Így a második világháború végére csak a legidősebbek néhányan beszélt szorbul.

Ezután az egyes ruhadarabok és viseletformák leírása következik, amilyenek azok 1875 körül, majd 1920 táján voltak. A régi alapidarabok anyagát a földművelés és az állat-

tartás adta. Az 1875 körüli női viseletből először azokat a ruhadarabokat említjük, amelyek fehér háziszóttos lenvászonból készültek. Így az egyenes vonalú, vállvarrás nélküli ingeket, az ing fölé húzott vászonujjasokat, régies lenvászon kötényeket, valamint a lenvászonból készült fehér vagy kékfestő-festette lenvászon szoknyákat. Háziszóttos lenvászonból a férfiviseletben is készültek ingek, ujjasok és nadrágok. Az 1875 körüli évek munkaruháinál ki kell emelni a nők szénakaszáláskor és aratáskor viselt fehér felső fejkendőit, s a férfiak fehér vászonból készült ingét, ellenzós nadrágját és ujjasát, amelyhez világos szalmakalap járult.

Az ünnepi felsőszoknyák olyan anyagból is készülhettek, amelynek lánca len, beverője pedig gyapjú volt. E gyapjúbeverővel színes csíkokat szóttak, s a szövött szél szélessége volt a szoknya hossza. Az ingre különböző anyagú (nyomott mintájú lenvászon vagy gyapjúszövet) és szabású ujjasokat öltöttek. Viseltek a nők lenvászonból készült, csalánvászonnal bélelt, vattával töltött — XVIII. századi divatra emlékeztető — alsószoknyákat is.

Ünnepre túll- vagy batisztfőkötőket viseltek, amelyek — az 1600-as évekre emlékeztető nyakfodra kétoldalt a fülekig emelkedett, és neve „Barthaube” volt. Az alsó fejkendő fölé felső fejkendőket is kötöttek. Ezek anyaga gyakran házilag előállított fehér lenvászon volt. Nem kötődtek sem a tarkón, sem az áll alatt, hanem kétoldalt — apáca-fejviselethez hasonlóan — fel voltak a fej tetejére tűzve.

Ünnepi ruhadarab volt a fekete szövetszoknya. Szélessége 4–4,5 m. Mindenszoknya bal oldalán zseb volt, jobb oldalán hasíték. Kötény alatti olcsóbb betétről, amely magyar területen annyira általános — ez a munka nem szól.

A templomi viseletben a fekete és a fehér uralkodott, az úrvacsorai viseletben több volt a fehér. Fekete-fehér uralkodott a menyasszony viseletében is, amelyhez még fehér mirtuszkoszorú járult, s kis mirtuszcokor volt a mellén és a kézbe való kendőn is. A koszorúslányok koszorúja színes művirágból készült. Szoknyájuk színe kék vagy zöld volt, kötényük fekete selyem. Gyászban a zöld alsószoknyán kívül minden egyéb ruhadarab egyenesen fehér vagy fekete és dísztelen. Temetésre 1920-ig a fehér felső fejkendőt az áll alatt kötötték meg.

Ami az 1875 körüli férfiviseletet illeti, erre a durva fehér lenvászonból készült, bevarrott ujjú, pálhás és egyenes szabásvonalú ing és az ugyancsak durva fehér len- vagy pamutos vászonból készült ellenzós nadrág volt jellemző. XVIII. századi jellegűek a férfi felsőkabátok. Ezeknek anyaga fehérített háziszóttos vászon, amelyet gyakran kékre festettek. Téltre ezeket a kabátokat zöld vagy piros posztóval bélelték.

Az 1920 körüli női viselet színesebb, és több benne a gyári anyagból készült ruhadarab. Az alsó- és felsőszoknyák alsó részén gyakori a magából kiképzett fodor. Kedvelték a fehér batiszt, mull, voál vagy opál felsőszoknyákat. Kékfestő lenvászonból vagy különféle selymekből készült a kötény, amely kétharmadrészben fedte a szoknyát, tehát az 1875 körüli viselethez hasonlóan bő kötény volt.

Hajukat a lányok és az asszonyok két fonatba fonták — a választék helyéről nem kap az olvasó felvilágosítást — kontyba rendezték, és a kontyot fekete szövet- vagy bársonyszalaggal körültekerték. Erre jött a fejkendő, s arra nyáron a kétoldalt feltűzött felső kendő. Nyáron fekete szalmakalapot is viseltek. Télen meleg fejkendő tartozott az öltözködéshez, ezt az áll alatt bogra kötötték.

A férfiviselet erre az időszakra csaknem teljesen polgárosult, de munkához viselt fehér vászonruhák még előfordultak.

Ezután az 1920 körüli alkalmi viseletek részletes leírása következik. Kiemelést érdemel az aratáskor felöltött fehér kötény, fehér vászonujjas és fehér fejkendő. A fonóban piros fejkendőt viseltek. Lakodalmán a megessett menyasszony vagy egyáltalán nem tehetett mirtuszkoszorút, vagy a koszorú végei nem érhetek össze. Törvénytelen gyerek keresztelőlőjen az anya számára az úrvacsorai fekete-fehér öltözet volt kötelező, míg a keresztanyák kék vagy zöld szoknyában, fekete köténnyel és fekete fejkendővel jelentek meg.

Ki kell emelni a XIX. század közepéig az úrvacsorához viselt magas női szőrmefőkötőket, amelyekről sajnos nincsen ábra. Talán hasonlóan voltak azokhoz, amelyeket a XVI. századi lengyel viseletben M. GUTKOVSKA-RYCHLEWSKA említ (*Historia ubiorów*. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968. 433. l. 516a-b ábra). Ezt követte a fentiekben már említett, ún. „Barthaube”.

1920 körül a szorb viselet és nyelv már nem alkot egységet. A nyelv eltűnése a viselet eltűnését egy-két emberöltővel megelőzte.

Teljes kivételként még egy ideig mint munkaruhák élnek mindkét nem lenvászon ujjasai és a férfiak lenvászon nadrágai. Lakodalomkor és farsangkor tovább él a színes művirágok divatja. Lübbenau vidékén a földműveléssel foglalkozóknál maradt meg

legtovább a viselet, amit „parasztos”-nak tartottak — a kivetkőzöttek, illetve a városok „polgári” öltözködésével szemben.

Érdekes, hogy a felnőtt lányok és a fiatalasszonyok fejviselete nem különbözött egymástól, legalábbis Szerző ilyen különbségekre nem utal. Templomi ruhát csak templomba vagy egyházi rendezvényekre vehettek csak fel. Ha messi mentek templomba — ünnepi kimenő ruhába öltöztek. Kosárban vitték magukkal a templomba felveendő ruhákat, és rokonoknál vagy falusi kiskereskedők hátsó szobáiban öltöztek át.

Hatással volt a viseletre az idegenforgalom is. Néhány vendéglős viseletbe öltöztette a kiszolgáló személyzetet. Így a falusi viselet lassan jelmezé vált.

Ami az egyes viseletdarabok elkészítését illeti, — a női szoknyákat, valamint a különböző ujjasokat szabók készítették, a férfiviselet egyes darabjaihoz hasonlóan.

Végül egy 1750-es Lübbenau-i tiltás: aranyat, ezüstöt és selymet ne hordjanak a parasztok. Ha mégis viselnének ilyeneket, akkor ezek az országban készültek legyenek. Tilos a szőrme és a csipke. Általában elégedjenek meg a len- és gyapjútextiliákkal, amelyek nyersanyagát saját földművelésük és állattartásuk adta. Nem viseltek szőrmeruhákat, bár ezt juhtartásuk indokolta volna.

A világos szerkezetű leírás és a nagyszámú illusztráció jó képet ad a napjainkban már teljesen városi öltözetben járó szorbok egykori viseletéről.

Pável Emilia: Portul popular moldovenesc. (Moldvai népviselet) Editura Junimea. Iași, 1976. 208 l. + 4 lap színes melléklet.

Halász Péter

A Jászvásárban (Iași) működő Moldvai Néprajzi Múzeum 1951–1975 években folyó kutatásainak eredményeit foglalja össze ez a könyv. Ennek megfelelően kutatópontjai elsősorban Moldova középső részein helyezkednek el, a tartomány északi, még inkább a déli részei kevésbé felderítettek. Öröndetes, hogy a Bacău és a Román környéki magyar falvakra is kiterjesztették a vizsgálatot, bár az innen származó anyag néhány — pontosabban vagy nagyvonalúbban lokalizált — fényképtől eltekintve tárgyszerűen nem jelenik meg az anyagban.

A könyv három nagy fejezetben tárgyalja a témát, az első a *női*, a második a *férfi*-, a harmadik pedig az ún. *közös* viseletdarabokkal foglalkozik. Az első részben a következőkről kapunk ismertetést: *hajviselet*, *kendőmegkötés*, *ékszerek* (gyöngy, fülbevaló, gyűrű), *női ing*, *katrinca*. A férfiviselettel kapcsolatosan az alábbiakról olvashatunk: *kalap* és *kucsma*, *ing*, *gatyá*, *harisnya*, *alsónadrág* és *nadrág*. Végül pedig a közösnek nevezett ruhadarabok következnek, úgymint az *öv*, a *hímzett jegykendő*, a *tarisznya*, továbbá a *szokmány* (amit a csángók szoknyának neveznek) és a *bunda* különböző fajtái, valamint a *kapca* és a *bocskor*. A negyedik fejezetben (Következtetések) a szerző megállapítja, hogy a moldvai népviselet a román öltözködési forma egyik változata, amely morfológiai szempontból nem osztható fel további csoportokra, és etnokulturális egységet alkot az ország más tartományainak népviseleteivel. Néhány vonatkozásban ugyan sajátos ez a moldvai viselet — olvashatjuk —, de *közeledik* a többi országrész jellegzetességeihez. A szerző néhány viseletdarabban dák eredetet vél fölfedezni. Megállapítja, hogy a Moldvában élő nemzetiségek — huculok és csángók — szintén román népviseletet hordanak, csupán néhány színhasználat tekinthető a sajátjuknak, mint a huculoknál a narancssárga, a magyaroknál pedig a violaszín. Úgy véli, hogy a Bákó, Román és Jászvásár környékén élő csángók a régi román viseletet őrizték meg mind a mai napig. A könyvet francia nyelvű összefoglaló, bősséges jegyzetanyag és irodalomjegyzék zárja.

Az ismertetett munka számottevő értéke, hogy az anyag tárgyalása során érvényesül bizonyos mértékű történeti szemlélet. Itt most nem a dák párhuzamok erőltetésére gondolok, hanem arra, hogy esetenként a XVIII–XIX. században használatos viseletdarabokat is bemutatja, főként SZATMÁRY PAPP Károly albuma alapján. Elsősorban a női viselet ismertetésénél sor kerül a korosztályok szerinti eltérésekre is. Itt jegyezzük meg, hogy hiányzik viszont az anyagból a csecesmő öltöztetésével kapcsolatos ismeretanyag.

Nyilvánvaló, hogy elsődlegesen nem tudományos szempontok vezették a szerzőt, amikor a moldvai magyar területek viseletét a románokéval együtt tárgyalta, így a bemutatott anyag alapján nem is lehet felismerni a földrajzi és etnikai eltéréseket. Módszertanilag sem helyeselhető az a megoldás, hogy a bemutatott képek zöménél nem közli a pontos lelőhelyet, csupán a körzetet. Hasonlóan csalódást jelent a tudományosabb feldolgozást igénylő olvasó számára a kötet végén szereplő térkép, amely csupán arra ad választ, hogy a különböző moldvai községekben milyen időpontban végezték a vizsgálatot. Pedig egy ilyen viszonylag kiterjedt tájegység anyaga alapján a kartográfiai módszer

alkalmazásával fontos összefüggések feltárására lett volna lehetőség. Így is hangsúlyoznunk kell azonban a közölt anyag adattári értékét, s azt, hogy hozzáférhetővé teszi a Łań-i Múzeumban őrzött moldvai viseletdarabok jelentős részét.

Leciejewicz, Lech: Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976. 262 l.

Bódi Erzsébet

A Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Történetének Intézete (IHKM) újabb szép kötelezettséget vállalt. Célu tűzte ki a kora középkori Európa kultúrtörténetének összefoglalását. A nehéz, összetett feladatot az ország különböző intézményeiben dolgozó régészek és történészek bevonásával kívánja megvalósítani. Az egyes táji-történeti területek kultúráját bemutató tanulmányokat külsőleg is tetszetős sorozatban jeleníti meg. Ennek a sorozatnak a keretében veheti az olvasó a kezébe az alábbi munkát. Írója kitűnő régész és történész, az ún. pozñani iskola volt hallgatója, Pomorze archeológiájának külföldön is jól ismert tudósa, a *Mały Słownik Kultury Dawnych Słowian* (Warszawa, 1972) szerkesztője.

A résziünkről is figyelmet érdemlő munka azoknak a népeknek a kultúráját tárja elének, amelyek az Elba és a Bug, a Balti-tenger és a Duna közti területeken éltek a feudális termelési mód általánossá válása idején, vagyis az V. és VI. századfordulótól a XIII. és a XIV. század fordulójáig. A könyvben a nyugati szláv népek kultúrájának története, a bevezető és a befejező tanulmányt nem számítva, három nagyobb fejezetre tagolódik. Az elsőben foglalkozik LECIEJEWICZ, L. a szláv őshaza kérdésével. Számos európai nép őshaza-kutatásához hasonlóan itt sincs egységesen elfogadott, mindenképp meggyőző eredmény. A szerző figyelembe véve az eddigi régészeti, antropológiai, nyelvtudományi és néprajzi kísérleteket, a szlávok őshazáját, amely már az i. e. II. század végén kialakulóban volt, az Odera és Dnyeper közt elterülő széles sávon lokalizálja.

A nyugati szlávok kialakulásában LECIEJEWICZ, L. jelentős tényként említi azt, hogy az Odera és Visztula közötti, valamint a Baltikum térségében genetikailag összefüggő kultúrákat tártak fel a lengyel régészek, és ezek a kultúrák az időszámítás kezdeti éveire datálhatók.

A második fejezetben foglalkozik a szerző a nyugati szlávok kultúrájával a VI—IX. századig, amikor az addigi társadalmi szervezet legmagasabb egysége, a nemzeti-törzsszövetség felbomlott, a gazdasági életben jelentős változások mentek végbe. A szerző megkísérli felállítani a törzsek modelljét, amely szerint ezek 20—300 km² területet birtokoltak, s ezeket egymástól a természetes környezet választotta el. Központjuk a védett erődítmény, az ún. *gród* volt. A letelepedett földművelő életmódot folytató törzsek az i. u. első évszázadától kezdve jól ismerték a radlo típusú eke változatait, az észak-keleti térségben általános volt a két- és néhányfogú socha használata. A XIX. századi feljegyzések szerint Moráviában a földet aszimmetrikus ekevassal (*lemiesz*) ellátott ún. *pluźycevel* művelték, de az eddigi régészeti ásatások, ismert írásos emlékek arra utalnak, hogy minden bizonnyal csak a XII. és a XIII. század folyamán kezdett elterjedni a földet tökéletesen fordító eketaligás eke. LECIEJEWICZ, L. feltételezi, hogy már a VIII—IX. században ismeretes volt a gabonaneműek (búza, rozs, köles, zab és az árpa) nyomásos gazdálkodás szerint történő termesztése. Sárlóval arattak, kézimalmon őrölték a szemet, szalmával kibélelt körte alakú vermekben tárolták a terményt. A földművelést főfoglalkozásként űző közösség főleg alacsony termetű, rövid szarvú szarvasmarhát tartott. A IX. és X. századtól jelentős a sertésenyésztés. Egyedül Szlovákia területén volt gazdaságilag elsődleges szerepe a juh- és a kecsketartásnak. Ezt bizonyítja a lelőhelyeken feltárt csontmaradványok %-os megoszlása is. A halászat, vadászat, erdei méhészet emlékei is egyre szaporodnak a régészeti adattárban, amelyek arra utalnak, hogy az élelemszerzés biztosítékai voltak. Érdemes megjegyezni, hogy a XIII. században jól ismerték a vesszővarsát.

A kézművesség területén a vas megmunkálása fejlődött a legjobban. A kovácsok nemcsak a vasat használták fel, hanem a jó minőségű acél készítését is megtanulták. Iparosként mellettük jelentektek a koronon dolgozó fazekasok. Ezek az iparosok minden bizonnyal vándorlók voltak. A saját szükségletre azonban továbbra is kézzel formált, rosszul kiégetett, dísztelen edényeket használtak. A gazdasági eszközöket fából készítették, a kutatók feltételezik, hogy ezen a területen a bodnár munka első nyomai erre az időszakra esnek. Az ékszerket elsősorban ezüstből, vashól formálták, vésték és apró pontozással díszítették.

A nyugati szlávok alapvető társadalmi egysége a néhány kiscsaládból álló nemzeti közösség (*ród*) volt. A jellemző patriarchális és patrilineális viszonyok mellett meg

kell jegyezni, hogy a ház tűzének gondozója, az anya jelentős tekintélynek örvendett. Az egzogámia elve szerinti házasság csak úgy jöhetett létre, ha az ifjú asszonyért a férfi családja fizetett, de gyakori volt az elrablás is. A *ród* rendelkezett az állóértékekkel, a földdel, amit minden évben a hozzá tartozó családok között felosztottak. Élén idősebb, tapasztalt férfi állt, aki irányította a közösség cselekedeteit, szokások betartását és határain túl képviselte a közösséget. A temetkezési szokások megváltozása (eddig tömegsírok voltak általánosak) arra enged következtetni, hogy fokozatosan a patriarchális közösségből kezd kiválni a család mint új termelő közösség, s a családok szomszédi viszonyok alapján területi, majd faluközösséget alkotnak.

A nyugati szlávok házai 10–25 m² nagyságú földbe mélyített faépítmények voltak. A ház közepén vagy az egyik sarkában köveken égett a tűz. A régészek a szétszórt lakóházak mellett néhány helyen melléképületek (istálló, kamra) nyomait tárták fel. Fő táplálékaik köles- és árpakásából és gabonalisztból készült ételek lehettek. LECIEJEWICZ, L. szerint az erjesztővel süített kenyér a XI–XII. század éveiben vált ismertté a nyugati szlávoknál. A háziállatok húását és a halakat füstöléssel, sózással tartósították. Az italok közül a szerző felhívja a figyelmet egy sörfélére (gabona, komló vagy mocsári zöld növényféléből erjesztett), amely általánosan elterjedt volt a szláv területeken.

A könyv részletesen tárgyalja a szellemi kultúra jelenségeit. Közülük megemlíthetjük, hogy a nyugati szlávok imádták a természeti erőket. Leggazdagabb emlékek a nap és a tűz tiszteletére vonatkoznak. Isteneik közül az első helyet Szvarog, az égi teremtető foglalta el, de a szlávok kultúrájában jól ismert Perun, a mennydörgés és a villámlás, Volosz, a szarvasmarha és a gazdaság istene is jelentős volt. Szentélyeik voltak, ahol áldozatokat (főleg szarvasmarhát, de valószínű emberáldozatot is) mutattak be.

A munka következő része a IX–XI. századi társadalmi-gazdasági fejlődést öleli fel. A fejlődés jelentős mozzanata, a kézművesség tökéletesedése (fejlett volt a vas- és acélárak, az egyre díszesebb és tökéletesen kiégetett agyagedények, csónakok, szekerek, szánok, lószerszámok előállításai), a kül- és belkereskedelem fellendülése. Mindez lehetővé tette, hogy bizonyos társadalmi rétegek elváljanak a mezőgazdaságtól. A városok megjelenését vizsgálva LECIEJEWICZ L. fontosnak tartja figyelembe venni azokat a korábbi központokat is, ahol kultikus szertartásokat, összejöveteleket tartottak, és amelyek a kereskedelem, kézművesség központjaivá váltak. A kora középkori városok kialakulása fokozatos és lassú volt ezen a területen, bár LECIEJEWICZ, L. megpróbálja azokat egységesen a X. századra datálni. Főleg a VIII. századtól kezdve a gazdasági-társadalmi viszonyok fejlődése megteremtette az előfeltételeket az államalapításhoz. Az egymást követő államok: Samo, nagymorva fejedelemség, cseh, lengyel állam létrejötte hatalmas változások folyamatát indította el a nyugati szlávok életében is. Ettől kezdve nemcsak a nap és a hold járása szerint zajlottak a gazdasági munkák, hanem az államszervezet által is szigorúan szem előtt tartott, a keresztény egyház diktálta köteleességek és szokások szerint is. Régészeti adatok azt bizonyítják, hogy még a városokban, várak környékén is hosszú évekig gyakorolták a pogány világból fennmaradt mágikus praktikákat, és feltételezik, hogy a liturgiai énekek ugyanúgy kísérték a világi összejöveteleket, mint a régebbi pogánykorból származóak.

A népvándorlás korában a kora középkori Európa 20%-át szlávok lakták. A letelepedett földművelő nyugati szlávok szervező alkotói voltak az akkori Európa kultúrájának. Az Európában a VI–XI. század között élő szinte mindegyik néppel érintkeztek. Hozzájuk hasonló kultúrát a Dnyeper, Dnyeszter partvidékén élő, etnikailag eltérő népekkel érintkező keleti szlávoknál találunk. A nyugati és a keleti egyház közti szakadás után a két nagy szláv népcsoport (nyugati és keleti) fejlődése két egymástól eltérő úton haladt. A nyugati szlávok számos analógiával kapcsolódnak a balti népek kultúrájához, akik jóval tovább megőrizték nemzeti-törzsi szervezetüket. A germán népek kultúrájától már mélyebb különbség választja el a nyugati szlávokat. A finn vadászó, halászó és állattartó kultúrával árucere útján érintkeztek. A nomád népekkel (hunok, avarok, bolgárok, kazárok, magyarok, besenyők, kunok) nemcsak területileg érintkeztek, hanem a kultúra több területén kölcsönösen hatottak egymásra. Végezetül meg kell említeni, hogy a kor fejlett európai kultúrái (bizánci, római, arab) közül a nyugati szlávokra a római kultúra volt legnagyobb hatással.

A *Ślowiańszczyzna zachodnia* című könyv a nyugati szlávok majd ezeréves történetét foglalja össze, nincs túlterhelve tényhalmazzal, írója kitűnően veszi észre a történelmi események és a gazdasági-kulturális fejlődés dialektikus összefüggéseit. A lechekről, szlovákokról, csehekről szóló munkát gazdag irodalomjegyzék zárja.

Cseh István: A nagycsalád-rendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál. Néprajzi dolgozatok 32. Kiadja a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. Szerk.: FERENCZY Imre. Szeged, 1975–1976. 53–81 l.

Hofer Tamás

A Szerző 1974 júliusában a három szlavóniai magyar községben, Harasztiban, Kórógyon és Szentlászlón kereste az egykori több családmagos, bővített nagycsaládok emlékét. A gazdálkodásra, társadalmi rétegződésre vonatkozó, általánosságokban mozgó tájékoztatás után az egykori nagycsaládoknak az idős adatközlők emlékezetében élő képével ismerkedhetünk meg, bőven közölt idézetek révén is. A nagycsalád egykori patriarchális belső kapcsolatrendszerére vonatkozó, gyakran szintén általánosságban mozgó megállapítások („A családfő legfontosabb feladata a családi élet és a gazdaság irányítása volt. Ez legtöbb helyen parancs, utasítás formájában történt” stb.) mellett érdekes információk kapunk olyan családokról, ahol házas fivérek éltek együtt, mégpedig nem ritkán a fiatalabbik fivér irányításával. Az adatközlők emlékezete megoszlik aközött, hogy a családfő volt-e a nagycsalád vagyonának a tulajdonosa, avagy az közös tulajdonban volt. Föltehető, hogy az emlékezet megoszlása mögött a horvát-szlavón területek sajátos öröklési jogszabályainak változása áll, ezekre a jogi, jogtörténeti kérdésekre azonban a Szerző nem tér ki.

Kórógyon Dezső Illés portáján a gyűjtés idején még a régi boronaház mellett négy hálókamra is állt (egy kádas kamra és az ólak, istállók, hambárok, színek mellett). Bizonyára a népi építészet kutatói is örömmel fogadják a hálókamrákról és az udvarokon önálló épületként álló hambárokról KELEMEN István által készített gondos fölméréseket. A hálókamrákban tartották magánvagyonukat a nagycsalád kötelékébe tartozó házaspárok, ha osztozásra került a sor és szétköltöztek, hálókamrájukat is elvitték. Emellé érdemes idézni Milenko FILIPOVIĆ professzor véleményét (a Jugoszláv Enciklopédia 1971-es kiadásából VIII. köt. 573-576.), ami szerint a kiscsaládok hálókamráinak elterjedése a délszláv területeken a zadrugák közös vagyona mellett a kiscsaládi külön vagyonok fokozatos kiépüléséhez kapcsolódik.

A kis füzet a közreadott értékes megfigyelések ellenére hiányérzetet kelt, illetve kívánságot támaszt az olvasóban: bárcsak az itt közreadott „előzetes” folytatását is kézbe vehetné. A folytatásra volna lehetőség az adatközlők emlékezetére támaszkodó, életképszerű rekonstrukció irányában is, egyes nagycsaládok összetételének tevékenységének, vagyonának, munkájának, mindennapjainak a fölidézésével. A nem messze fekvő Erdődről (Erdut) nemrégiben egy horvát kolléga adott erre kitűnő példát egy zadruga genealógiájának és a század elején folytatott gazdálkodásának-tevékenységének részletes bemutatásával (HEIM, Drago: *Zadruga Jozin-Jakšin*. Zbornik Slavonskih Muzeja 1969. 45–92.). A továbbbhaladás másik útját kínálják a történeti demográfusok és antropológusok módszereit hasznosító családszervezet-vizsgálatok, melyek alkalmazására a közelmúltban ANDORKA Rudolf és BARTH János adott példát (ANDORKA Rudolf: *Paraszti családszervezet a XVIII–XIX. században*. Ethnographia 1975. 340–367. — BARTH János: *Fajsz népeisége a XVIII. század közepén*. Bácskiskun megye múltjából I. 1975. 81–131).

A szlavóniai magyarok 1974-ben a több családmagos családszervezeteket „zadrugának” nevezték. Ezzel hozzájuk is megérkezett a szerb-horvát nyelvújítás egyik terminusa — a zadruga szót ugyanis Vuk KARADŽIĆ használta először a „nagycsalád” megnevezésére 1818-ban. A szerb és horvát parasztnak, hasonlóan a magyarokhoz, nincs a kis- és a nagycsaládot megkülönböztető terminológiájuk, az egy háztartásban, egy gazdaságban élő népes családszervezeteket általában „ház”-nak (kuća) mondták. A szomszédos szerb és horvát csoportoktól érkező, illetve a jugoszláv államigazgatás, jogszolgáltatás hivatalos nyelvéből származó „áthallás” viszont emlékezetünkbe idézheti a szerző korábban tett ígretét a sárközi, Pécsvárad környéki, illetve a szlavóniai magyar nagycsaládszervezet összevetésére a szerb és horvát zadruga szervezettel (vö. CSEH István: *A nagycsalád-rendszer emlékei és maradványai a Sárközben és Pécsvárad környékén (1870–1910)*. Néprajz és Nyelvtudomány XV–XVI. 1971–1972. 179–185.) — amivel ez a kis füzet ugyancsak adós marad.

Frykman, Jonas: Horan i bondesamhället. With a summary in English: Whores in peasant society. Lund, 1977. 273 l.

Szabó Mátyás

A dél-svéd Schonen tartománybeli Anderslöv faluban egy parasztlány kivételesen ritka pereskedést folytatott becsületén esett sérelem miatt a helyi hatóságokkal 1704-ben. Ügyvédje segítségével nagy nehézségek közepette tisztázta magát egy súlyos vád alól. A helyi hatóság azzal vádolta ugyanis, hogy teherbe esett, a magzatot elhajtotta, mivel nem volt hajlandó magát alávetni egy szokásos, hagyományos ellenőrzésnek. Ez abból állt, hogy köztisztviselőben álló asszonyok az érett lányok mellét megvizsgálták: van-e abban tej. Ezzel igyekeztek ellenőrizni, hogy valamelyik lány nem szült-e titokban gyereket vagy nem hajtott-e el magzatot. A hosszú per résztvevőinek vallomásaiból kiderül, hogy a szokás a tartományban általában lehetett, a vizsgálat általában akkor történt, mikor a libákat összel behajtották a legelőről. Az egyik esküdt vallomásából arról is tudomást szerezhetünk, hogy a házasságon kívül gyereket szülő nő veszélyes volt (amennyiben hajadonfőtt járt) más terhes anyákra is, a jószágra is. Dán és svéd források szerint a nagylányok mellének megvizsgálása már a középkorban is előfordult, városokban is, falvakban is. A házasságon kívüli gyerekszülés veszedelmet hozott magával, az anyát ennek megfelelően kezelte mind a társadalom, mind az egyház.

Ez a kutatás. amit Jonas FRYKMAN végzett doktori címének elnyeréséért, nem igazolja azt a korunkban kialakult véleményt, mintha a skandináv erkölcs szabadabb lett volna a közép-európainál. Nem bizonyítja ezt az a tény sem, hogy Skandinávia bizonyos részein a múlt században szokásos volt az ifjúság éjszakai udvarlása. E szokásnak ugyanis korlátozott volt az elterjedése, a gyéren lakott észak-svéd részeken. Az ilyen udvarlás alatt nemzett gyerekek egyébként sem születtek házasságon kívül, csak „idő előtt”. Ezzel pedig nem vétettek a helyi erkölcs ellen.

Az itt ismertetett munka a házasságon kívüli termékenység földrajzi és időbeli variálódását vizsgálja Svédországban a múlt században. Ebben az összefüggésben nagy jelentőségük volt a prostituáltaknak. A „hora” kifejezést (a szerző munkájának címét, ami a magyarban a „kurvá”-val adható vissza), igen széles értelemben kell felfogni a múlt században. A fogalom nemcsak a foglalkozásszerű prostituáltakat foglalja magába, hanem minden olyan férjetlen nőt, aki kapcsolatot tartott fenn egy vagy több férfivel, vagy pedig — ez az a legjelentősebb csoport — házasságon kívül gyereket szült. A szerző munkamódszere a következő: nagy történeti és statisztikai anyagát a recens anyag fáklyája mellett szólatatja meg. Mindenekelőtt a dél-svéd tartományokat kutatja, ahol a társadalom struktúrája nagyobb mértékben termelt ki megesett lányokat vagy „kurvákat”.

De előbb néhány szót a fejlődés menetéről Svédországban. 1750-ben egy törvénytelen gyerek esik 40 születésre, az 1800-as évek elején egy kilencre, 1920-ban egy hatra. A szerző ezért vizsgálja elsősorban a múlt századi viszonyokat. Mi történik ebben az évszázadban? Mivel a prostituáltaknak nagy szerepe volt ebben a folyamatban, ezért FRYKMAN kutatásában a központban áll. A súlyos társadalmi szankciók alkalmazásánál különben sem volt sok különbség a házasságon kívüli teherbeesés és a prostituáltság között. A szerző munkájának egy másik célja annak a társadalmi képnek, tudat-rendszernek a bemutatása, amely kitermelte a prostituáltakat és ugyanakkor elítélte őket. A múlt század folyamán nagyban differenciálódik a svéd vidék agrárlakossága, különböző mezőgazdasági proletárrétegek alakulnak. (E folyamatot vizsgálja egy nagy jelentőségű történeti munka: Christer WINBERG: *Folkökning och proletarisering*. — Populations Growth and Proletarianization. Meddelande från historiska institutionen i Göteborg, nr. 10. Göteborg 1975.) A leginkább differenciált, főleg dél-svédországi vidékek mutatják a házasságon kívül született gyerekek legmagasabb arányát. A homogénebb közép- és észak-svéd tartományok aránya jóval kisebb. A házasságon kívüli termékenység egyik jellegzetes vonása, hogy ha egy lányanya egyszer gyereket szült, valószínűleg több gyereket is világra hozott házasságon kívül. Ezt a jelenséget más országban is észlelték.

A házasságon kívül vagy törvénytelenül gyereket szülő asszonyra vonatkozó elképzelések, valamint szankciók már a korábbi évszázadokban kialakultak, de alkalmazásukra elsősorban a múlt században került sor, amikor a házasságon kívüli termékenység egyre nőtt az országban. A „kurva” a népi elképzelés szerint veszélyt jelentett a társadalomra, mindenekelőtt azzal, hogy betegséget (többnyire angolkórt) hozott más anyák gyerekeire. A múlt század egészségügyi viszonyai között sok volt a gyerekbetegség, ezek egy részét nekik tulajdonította a nép. A szerző nagy teret szentel ezeknek az elképzeléseknek és arra az eredményre jut, hogy e veszély híréért éppen azért tette közzé az éber társadalom, mert

ezáltal hathatósan kívül tudta tartani a megesett személyt, prostituáltat a közösségen. Az anyák gyermekeik védelmére kikerültek minden olyan helyzetet és személyt (mind a megesett nőt, mind a rosszmenű individuumot), amit károsnak tartottak. A rossz hírű nő sok tekintetben veszélyeztette az asszonyok társadalmát is: tilalmak egész sorozatát ismerik Svédországban, amelyek szerint nem szabad ilyen személlyel az utcán találkozni, helyére leülni, félték a szemének a rontásától stb. Más volt a rossz hírű nő megítélése a férfiak világában. FRYKMAN ebben a kérdésben óvatosabb és hangoztatja, hogy a kurva szerencsehozó szerepe nem egyöntetű, hanem a szituációtól és a találkozó személyek milyenségétől függ. De vitathatatlan, hogy a rossz hírű nő marginális státusza a népi megítélés szerint erőforrást is jelentett: a közösség keretén való kívülállás kivételes tulajdonságokat adhatott, ezek között a szerencsehozás képességét.

Az említett mell-ellenőrzés, „mellfejes”, a szociális kontroll hatékony eszköze volt. A megesett lány semlegesítése mindenekelőtt azzal történt, hogy kendőt vagy egy különleges főkötőt tettek a fejére. Ez a fejviselet kifejezte az illető személy új státuszát. A szerző helyi variációkat állapít meg e társadalmi kontroll végrehajtójában: Dél-Svédországban az asszonyok végezték az ellenőrzést, északabbra az ifjúságból toborzott csoportosulások játszották az erkölcsösöz szerepét.

Az egyház sem volt semleges az erkölcsi kérdésekben, így a lányanyák és a prostituáltak ügyében sem. Skandináviában általános egyházi szokás az új anya templomi „megtisztítása” — ez éppen ellenkező előjellel érintette a lányanyát. Míg a házasszony avatási szertartása a családi kötelességét teljesítő személyt ünnepelte, addig a lányanyára e rítus a szégyen és a nyilvános megvetés kálváriáját hozta.

Az ismertetett munka nem világít ugyan meg újabb összefüggéseket, újabb eredményeket sem hoz, de finom módszerekkel analizál egy nagy és nehezen kezelhető, kényes anyagot. Nemcsak a prostituáltakat mutatja be, hanem egyáltalán az emberi gondolkodás moralizáló hajlamát, valamint az eltérő viselkedési típusokat kialakító társadalmi mechanizmusokat.

Gislason, Magnús: Kvällsvaka. En isländsk kultur tradition belyst genom studier i bondebefolkningens vardagsliv och miljö under senare hälften av 1800-talet och början av 1900-talet (Estélés. Egy izlandi kultúrtradíció a paraszti életforma és milió körében végzett tanulmányok fényében, a XIX. század második felében és a XX. század elején). Studia Ethnologica upsaliensia 2. Uppsala 1977. 218 l.

Szabó Mátyás

Izland kultúrtörténete sok esetben példa nélkül álló adatokkal gazdagítja a nemzetközi néprajzi irodalmat. Ennek ellenére hiányoznak az elmélyültebb, főleg pedig az összefoglaló tanulmányok Izland népi kultúrájáról. Ezt a hiányt még az északi kutatók számára sem pótolja az, hogy kitűnő forrásmunkák állnak rendelkezésre. Az eddig közzétett irodalom főleg nyelvészeti, folklorisztikai; az életformát megvilágító munkák száma csekély, és többségük régi keletű. Nagy a hiány az izlandi nyelvben nem járatos közönség számára hozzáférhető irodalomban. Ugyanakkor igen nagy a kultúrtörténeti érdeklődés az országban magában is. Így a most ismertetett munka különböző igényeket elégíthet ki. Megjegyzendő az is, hogy ez a munka az első izlandi néprajzi disszertáció. Szerzője Svédországban letelepedett izlandi, ki néprajzi képzését Sigurd ERIXON iskolájában kapta.

A könyv mind témáját, mind koncepcióját tekintve az északi néprajzi klasszikusok példáját követi. Kizárólag a parasztság kultúrájával foglalkozik, anyagát elsősorban történeti forrásokból és néprajzi adattárakból meríti. Maga a téma közelebbi megvilágítást kíván. Az izlandi *kvöldvaka*, svéd *kvällsvaka* (kvöld-est, vaka-virrasztás) az estélés rövidre fogott fogalmával fejezhető ki, és az izlandi hagyományok szerint az estének a lámpagyújtástól a lefekvésig terjedő részét jelenti. Főleg ősszel és télen (kb. október 20-tól április elejéig), mikor más gazdasági munka nem szolgáltatta a háztartás tagjait a tanyán kívül; korán elköltötték az estebédet, mindenki lefeküdt pihenni (a gyermekek csendbe maradtak), majd mikor felfrissültek, mindenki munkához látott. A család, illetve a háztartás valamennyi tagjának megvolt a hagyományos munkaköre a közös nagy szobában, amelyik egyaránt volt háló és nappali. Az asszonyok és a lányok szöttek, fontak, kötöttek, a férfiak számszámokat javítottak, faragtak. Ennek a munkának a termékei elsősorban piacra készültek. A munka menete meghatározott, sokszor szinte szertartásos volt. A hosszúra nyúlt este egy rövid fohással fejeződött be. Ez a középkori eredetű esti foglalkozás a legtöbb izlandi tanyán gyakorlatban volt egészen az 1930-as évekig.

A szerző témáját gondosan beilleszti a gazdasági és társadalmi összefüggésekbe, ezenkívül kimerítően ismerteti magát a környezetet is. Sokoldalú képet kapunk az izlandi paraszttársadalomról. A munka évszakonkénti és napi ritmusáról, a nemek közötti munkamegosztásról külön-külön kisebb tanulmányok szólnak. Statisztikai adatok segítségével bemutatásra kerül az izlandi háztartás, amely ugyan nem volt kifejezetten nagycsaládi jellegű, mégis többnyire nagyszámú felnőttet tartott egy fedél alatt. Gyakran volt tagjai közt béres és szolgálynő a kutatót korszakban. Az alkalmazottak és a gazda saját családja közötti viszonyban nem hangsúlyozták az alárendeltséget, ebben nagy része volt a közös estélésnek. A népes háztartás sokszor kiegészült vendégekkel és utasokkal, akik szintén részt vettek az estélés munkáiban.

A könyv kimerítően tárgyalja az estélés gazdasági jelentőségét. Bár az izlandi háztartás messzemenően önellátásra volt berendezkedve, bizonyos termékek és anyagok (gabona, faanyag, vas, só, petróleum, kávé, cukor) beszerzéséhez készpénzre volt szükség. Mivel az állattartás termékeiből nem tudták a készpénzt biztosítani, a háztartás munkajetének kihasználásával kellett a szükséges eszközöket előteremteni. A gyapjú ára alacsony volt, a belőle készített termékek jó ára ösztönözte a házimunkát. Az estélés alatt végzett munka tehát jelentősen hozzájárult a háztartások gazdasági egyensúlyának fenntartásához. Ugyanakkor az esti munka lehetőséget adott a felnövekvő generációk belenevelődésére a hagyományokba. Az estélés több évszázadon keresztül az iskola funkcióit is betöltötte.

Noha az estélés lényege kifejezetten az árutermelés volt, lefolyásában sokféle nem szorosabban termelő szellemi és fizikai aktivitásnak is része volt. Jobban ment a munka, ha a jelenlévők közül valaki szóval tartotta a többit. A szellemi aktivitás repertoárja szinte kimeríthetetlen volt. A sokféle izlandi folklórműfaj mindegyike bemutatásra került, leggyakrabban specialista előadásában. Ha egy háztartásban nem volt megfelelő előadó, más tanyáról kértek segítséget. Nagy jelentősége volt a felolvasásnak is már a XVIII. század óta. Az olvasás tudása még a középkorban elterjedt Izlandon. 1790-ben kiterjedt a felnőttek 90%-ára.

Az esti munka a karácsonyt megelőző vásárok előtti hetekben tetőzött. Ilyenkor sokszor csak éjjel után tértek nyugovóra. Hogy a munka ütemét végig megtartsák, különböző módszerekkel próbálták a fáradtságot, álomosságot távol tartani. Mikor már semmi más nem segített, az álmosak lecsukódó szempilláit pálcikákkal és apró halsontokkal támasztották föl. Egy másik módszer az elszibbadt tagok dörzsölése, a hát vakargatása volt.

A szerző adatai szerint csupán a Färö szigeteken (ahol az ekológiai és a társadalmi feltételek hasonlítottak az izlandira) fordult elő intézményes, az izlandival összevethető esti munka. Némelyik párhuzam található itt-ott Skandináviában. A könyv utolsó fejezete („Tradíció és átalakulás”) az estélés lassú visszaszorulását követi, és ennek okait elemzi. Így ebben a fejezetben az izlandi népi kultúra átalakulásáról kap az olvasó tájékoztatást. A könyv táblázatai, képanyaga és részletes angol nyelvű kivonata kitűnő betekintést ad az izlandi népi kultúrába a svéd nyelvben járatlan olvasónak is.

Roth, Klaus: Ehebruchschwänke in Liedform. Eine Untersuchung zur deutsch- und englischsprachigen Schwankballade. (Motive — Freiburg Folkloristische Forschungen: 9) Wilhelm Fink Verlag. München, 1977. (vi), + 500 l.

Voigt Vilmos

1968-ban kezdődött az angol és amerikai trufaballadák anyagának összegyűjtése. 1973-ban pedig már a gazdag német adattár is elkészült, összekapcsolva a freiburgi folklorisztikai intézményekben folyó egyéb munkával. A nagyméretű és rendkívül pontos anyagkezelés érezhető is a munkából: a testes kötet második fele voltaképpen adattár. Itt előbb a német balladaszövegek következnek, forrás- és változatjegyzékekkel (összesen 53 típus), majd 59 angol szövegtípus következik, ezt követi a kötetbe fel nem vett 22 német és 85 angol szöveg jegyzéke. Külön jegyzék idézi az AaTh mesetípus-számokat, a motívum-index vonatkozó típusait (ami annál inkább indokolt megoldás, mivel a trufaballadák egyszersmind trufaszövegek is). A több mint kétíves bibliográfia tematikus csoportosításban található, és mivel kéziratok, összehasonlító anyag, forrásművek és másodlagos szakirodalom egyaránt könnyen kikereshető belőle, ez is egyszersmind áttekintés az egész kérdéskörrel. Rövid angol kivonat, néhány képmelléklet, legvégül az egész kötet használatakor nélkülözhetetlen német–angol típusjegyzet zárja a kötetet. Mintaképe a német pontosságának és anyagbőségnek, egyszersmind az angol

áttekintőkészségnek és ökonómiának is. Nemcsak a freiburgi disszertációk, hanem a tréfás balladatanulmányok köréből is kiemelkedő, rendkívül jelentős munka, a későbbi összehasonlító és nemzeti vizsgálatok mintaképe lehet.

Eppen e teljesség és megbízhatóság miatt nehéz az első részhez valamit hozzátenni. A bevezetés a kutatástörténetet, a meghatározást, az anyag elhatárolását adja. Ezután a II–VIII. fejezetekben kerülnek a fő kérdések bemutatásra. A rendszerezést a BAUSINGER által a *Schwank*-típusaira adott szerkezeti modell átalakításával adja, ezt követi katalógusa. A szövegek eredetét tekintve a prózai és a verses formák közvetlen kapcsolatait állítja előtérbe. A hagyományozásról szólván a népies és ponyvairodalom szerepével részletesen foglalkozik, ám kitér az újabb balladahagyományozás elméletekre is. Esztétikai kérdésekről szólván a komikum és az erotikum jelentkezését vizsgálja. A freiburgi módszereknek megfelelően külön foglalkozik a realitás jelentkezésével. E két fejezetben is minden feltüntetett jelenséghez változatlistát ad, és e nagy anyagban másképp nem is lehet eligazodni. Mégis hiányzik innen néhány részletesebben bemutatott példa, ezek nyilván tömörítési szándékból maradtak el. Igen érdekes a balladák funkciójáról írott fejezet: ebben nem csupán a szórakoztatás, hanem a szociológiai csoportképződés, információtovábbítás példáit is igen fontosnak tartja. Talán egy kissé túl rendszeres a kapott kép, és még a kolportált angol meg német balladakincsben is több az olesó közönségfogás mint a spontán csoportszerveződés, a szempontok mégis igazán figyelemre méltóak, a megállapítások józanok. A téziszerű összefoglaló fejezet (IX.) a német és angol anyag hasonlóságait meg ellentéteit sorolja fel. Megannyi kérdésben a szélesebb, teljesebb történeti és balladakutatás adhat végleges választ.

Amint az említett témákból is látszik, a kötet lényeges hozzájárulás a balladakutatás sok fontos műfaji, történeti, esztétikai és néprajzi témájához. Szolid, meggyőző munka.

Granger, Byrd Howell: A Motif Index of Lost Mines and Treasures Applied to Redactions of Arizona Legends, and to Lost Mine and Treasure Legends exterior to Arizona. FF Communications 218. Suomalainen Tiedeakatemia and Tucson, University of Arizona Press. Helsinki, 1977. 277 l.

Dömötör Tekla

Az európai kincsmondák rendezése, monografikus feldolgozása már régen aktuális volt. Ehelyett most az FFC sorozatban az arizonai kincsmondák típus- és motívum-indexét kaptuk kézhez. A könyv azonban sajnos nem azt nyújtja amit ígér, illetőleg nem azt, amit európai folklorista e cím alapján elképzelt. A cím mondákról beszél; de a szerző által feldolgozott kinkszereséről szóló elbeszélések legnagyobb része szekunder forrásokból származik: vagyis konkrét kinkszeres expedíciók történetét leíró naplókából, újsághírekből, végrendeletekből s csak kisebb részben mondákból. Az írásos forrásokban is észrevehető persze a mondaalakulás tipizáló folyamata, de mégsem állíthatók a reális eseményekről készült beszámolók egy sorba a valódi mondákkal. Másrészt, mint erre a szerző maga is utal, egyaránt felhasznált német, francia, angol és spanyol nyelvű forrásokat. Európai folklorista számára ebből egyértelműen az következett volna, hogy megkísérli a különböző európai hagyományágakat nyomon követni, s megnézni ezek interferenciáját az arizonai mondaképződésben. GRANGER ehelyett e soknyelvű anyagot arra használja, hogy történeti periodizációt állítson fel az arizonai kincstörténetekben, amelyek persze nem a történet keletkezési korát árulják el, hanem végül is csak arra utalnak, hogy a hagyomány szerint melyik időszakban történt a kinkszeresés.

Annak ellenére, hogy forrásanyaga ilyen sokféle, megkísérel egységes típus- és motívumcsoportokat felállítani. Kiválasztott motívumai szerencsések, de mennyivel jobb lett volna, ha nem ilyen heterogén forrásanyagot használ fel. Persze, bizonyos általánosságok így is rögtön kiderülnek. A történetek legtöbbször pl. aranyat keresnek, míg a valóságban Arizonában sokkal több ezüstöt bányásztak. (Előfordul azonban a higany, sőt a legújabb történetekben a tungsten és az uránium is.)

Nem értesülünk arról sem, hogy az indiánoknak is volt-e ilyen kincsmondájuk vagy sem, pedig ez rendkívül érdekes kérdésnek tűnik. Így az indiánok többnyire mellékszereplői a fehér telepek elbeszéléseinek: vagy az ő elrejtett kincsüket keresik a fehérek, vagy ők akadályozzák meg a kincs vagy a bánya fellelését.

A könyv végén a szerző megkísérli az arizonai elbeszélések mutatóját általánosítani úgy, hogy az mindenféle kincsmonda-rendszerezés alapját képezhesse. Persze a „mindenféle” ismét bizonytalan, eklektikus kategória, mert nem tudjuk, hogy Észak-

Amerikáról vagy az európai hagyományról, vagy a föld mindenféle népének kincsmondáiról van-e szó. A 9. oldalon pl. az írja: A motív-index egyetlen célja az volt, hogy használható nemzetközi motív-index legyen, mely nemcsak amerikai mondákat tartalmaz, hanem viking kincsletekekről vagy a fáraók kincséről szóló történetekre is kiterjed. Ez a „nemzetközi” használatra szolgáló index így európai kutató számára kicsit naivnak tűnik, hiszen végül is csak az észak-amerikai kincskeresésre vonatkozó történetek mutatója. De a „fáraók kincse” és a „viking kincsletek” s más efféle úgy került e mutatóba, hogy GRANGER minden keze ügyébe került művet kicédulázott. Ez természetesen nem tudományos rendező elv.

Ennek ellenére örülünk, hogy valaki végre összefoglalóan foglalkozott a kincsmondákkal, s indexe néhány szempontját európai kutatók is jól használhatják saját mondaanyaguk rendszerezéséhez.

Calame-Griaule, Geneviève (szerk.): Le thème de l'arbre dans les contes. Paris, Société d'Études Linguistiques et Anthropologiques de France. (Bibliothèque de la SELAF 19, 20, 42–43.) 1969, 1970, 1974, 3. kötet, 92, 137, 208 l.

Görög Veronika

A *Thème de l'arbre dans les contes* (A fa témája a mesékben) háromkötetes tanulmánygyűjteményből az első kettőben szereplő írások annak a kollektív munkának az eredményeként jöttek létre, amelyet az afrikanista Geneviève CALAME-GRIAULE vezetett az École des Hautes Études társadalomtudományi szekciójának keretein belül. A második kötet után négy évvel megjelenő harmadik kötet tanulmányainak szerzői az előzőkhez képest önállóbban dolgoztak, s ez kutatásaik szemléletmódját is befolyásolta. Az 1969-ben és 1970-ben megjelent tanulmányok többsége az előzetes bibliográfiai kutatások alapján meghatározott alaptémák komparativista szellemű feldolgozását adja, míg az utolsó kötet hat tanulmányából három a „növényi témák” leltárát közli (a fa ezekben a tanulmányokban már nem foglal el kitérítetett helyet). A szerzők az utóbb említett esetekben a kiadatlan mesekorpuszokban előforduló valamennyi természet és vadon tenyésző növényt figyelembe vették. A növényeknek a mesékben betöltött funkcióit a szerzők, a lehetőségekhez alkalmazkodva, etnobotanikai ismeretekkel, valamint ugyanazeknek a növényeknek a legtágabban értelmezett szimbolikus jelentésével szembesítik. Még e bevezetőben kell megemlítenünk azt, hogy a tíz afrikanista elemzéseit két európai folklorral, nevezetesen a litván és román folklorral foglalkozó írás egészíti ki.

Az egyetlen témát tárgyaló tanulmányok sorát Geneviève CALAME-GRIAULE tanulmánya nyitja meg. A szerző a *kincsel felruházott fa* mesetípusnak különböző népektől származó 23 változatával foglalkozik (amelyek közül egy sem származik bantu területről.) E mesetípusnál két hős, pontosabban két főszereplő: a derék hős és hamis utánzója szerepelnek. A csodafa az elsőt gazdagsággal és boldogsággal jutalmazza, míg a második szereplőt bünteti. Vannak olyan mesék is, amelyekben ez utóbbi meg is hal. A csodafa leggyakrabban majomkenyérfa. A mese elemeinek rendszeres dekódolásával a szerző kimutatja azt, hogy e mesetípusnál az avatás próbájának alávetett személyekről van szó. A fa-indikátor által elrejtett kincs azt a tudást jelképezi, amelyre az embereknek szert kell tenniük, hogy boldoguljanak az életben. Az elemzés egy másik szintjén a fa az anyaképet jelenti, s a hős az anyával való kiegyensúlyozott kapcsolat létrehozására törekszik.

Laënnec HURBON szemiotikai és strukturalista elemzési módszereket követve a következő aspektusokat vizsgálja a haiti mesékben: *a fa mint jötevb, életet adó és mint rontó azaz halált okozó. A halottak és ősök szellemével foglalkozó szimbolikus gondolkodásban ez a funkció a leggyakrabban egy sajátos fafajtához (franciálul mapou) kapcsolódik.* Laënnec HURBON a tanulmányozott mesék néhány afrikai párhuzamát is bemutatja.

GÖRÖG-KARÁDY Veronika olyan korpuszt állított össze, amely tematikailag volta-képpen nem homogén. A bosszú, a megakadályozott házasság, a sanyargatott árva témákkal foglalkozó történetek közös elemei csupán azok a fajták, amelyek a *helyreállítás*, az *igazságszolgáltatás*, a *menedék* narratív funkciókkal rendelkeznek.

Szociológiai szempontból nem érdektelen annak a megfigyelése, hogy a döntőbíró szerepét betöltő fa milyen jellegű gonoszított és összeütközések esetében lép fel. Ez a megközelítési mód lehetővé teszi a társadalmi viszályok mitikus megjelenítése és átköltése különböző módozatainak meghatározását.

A John J. STUDSTILL által vizsgált *fa-ös* ugyancsak döntőbíró. Tevékenységét, ugyanúgy mint a fent említett esetben, a hatalomhoz és a hagyományos gondolkodásmódhoz

való ragaszkodás jellemzi. A fa-ős kapcsolatot jelent az emberek és a halottak, valamint az ősök között. A fa-ős anya-ős és apa-ős is lehet.

Assia POPOVA eredeti módon hasonlítja össze a mesét a sakkjátszmával. A fa a cselekvő hős és tárgy, vagy mind a kettő, itt a mese-játék egy darabjaként szerepel. A különböző népektől származó mesék témája a fa és a házasság kapcsolata.

Christiane SEYDOU csak három, különböző témájú fulbe mesét vizsgál. A három mese közös eleme az azonos fajtájú és funkciójú fa, amely a fentiekben említettekhez hasonlít.

Louis MALLART-GUIMÉRA tanulmányában egyetlen fafajtával foglalkozik, s ennek gazdag néprajzi dokumentációját adja. Ez a fafajta (*Copaifera religiosa*) Dél-Kamerun evuzok lakosságánál gyakran fordul elő a szertartásokban, varázscselekedetekben és a hagyományos gyógyításban. Jelképi értéke is igen nagy a dalokban és a mesékben.

A növényi témák jegyzékét tenda (Szenegál), szamo (Felső-Volta) és dogon (Mali) mesei korpuszok alapján Marie-Paule FERRY, Suzanne PLATIEL és Geneviève CALAME-GRIAULE állították össze. Az adott kultúrákra és a növények szimbolikus megjelenítésére vonatkozó ismeretek gazdagsága határozza meg az egyes szerzők munkájának kidolgozottságát. Geneviève CALAME-GRIAULE a dogonokra vonatkozó gazdag anyag birtokeában megmutathatta azokat a megfeleléseket, amelyek a mese szimbolikus nyelvezete és a kultúra egyéb részei között mutatkoznak meg. Suzanne PLATIEL néprajzi adatok hiányában csak a szamo mesék elemzésére támaszkodva állapíthatta meg a növények különböző szimbolikus funkcióit. Marie-Paule FERRY gazdag etnobotanikai dokumentációra támaszkodva sem talál állandó funkciókat, néhány fajtát kivéve, és kutatásának folytatását ígéri.

Két tanulmány két igen távoli etnikummal (Litvánia és Románia) foglalkozik. Kimutatják, ami egyébként nagyon is feltételezhető volt, hogy a fa mind a szokásokban, mind a szóbeli műfajoknál fontos szerepet játszik. Ez utóbbi két tanulmány szerzője Ada MARTINKUS-ZEMP és Frank ALVAREZ-PEREYRE.

Csak remélni lehet a következő tanulmányok megjelenését, hogy a szerkesztő kívánsága teljesüljön, és létrejöjjön az a tárház, amely csoportosítva tartalmazza mind a különböző szimbolikus funkciókat, mind pedig a hozzájuk kötődő növényeket. Egy ilyen vállalkozás nagymértékben hozzájárulna a szimbolikus gondolkodás működésének megismeréséhez.

Petzold, Leander: Deutsche Volkssage. Verlag C. H. Beck. München, 1970. 491 l. — **Historische Sagen I—II.** Verlag C. H. Beck. München, 1976—1977. 430, 370 l.

Dömötör Tekla

A német mondaantológiák sora három új kötettel bővül. Leander PETZOLD — aki a német mondatutató középgeneráció egyik kiemelkedő alakja — mindhárom kötetben a teljes német nyelvterületet figyelembe veszi. Antológiáiban régebbi kiadványokból indul ki, de azokat újabb gyűjtésekkel egészíti ki, s így egyes mondatípusoknál egészen napjainkig jut el, pl. a repülő esészealjakkig s más, napjainkban keletkező s terjedő mondaszerű történetekig. Ami a népszerűsítő kiadványoktól megkülönbözteti e könyveket, az elsősorban az igen gondos filológiai jegyzetapparátus; a nagyközönség ezt bizonyára csak átlapozza, de a tudományos kutatás igényli.

Hadd hívjam fel mindjárt a figyelmet arra, hogy az első rész címében a „népmonda” kifejezés szerepel, a második, kétkötetes mű pedig egyszerűen „történeti monda”. Az első kötetben leginkább azok a történetek szerepelnek, amelyeket az utolsó két évszázadban a szóhagyományból jegyeztek fel, s amelyeket hiedelemmondának vagy mitikus mondának nevezhetünk. A történeti mondák jelentős része írásos emlékekből került elő, de ahol lehetséges volt, itt is bővítette anyagát a szóhagyományból származó elbeszélésekkel.

Természetesen ez a csoportosítás, mint tudjuk, néhol erőltetett, hiszen a történeti mondák jelentős része felfogható hiedelemmondának is, csak valamely valóságos történelmi személyhez vagy eseményhez fűzték az elbeszélést. PETZOLD a kötetekhez írt előszavában igyekszik összhangba hozni a tudományos kutatásnak és a nagyközönségnek szóló információknak néha bizony nehezen összeegyeztethető szempontjait. Ezt a feladatot hol jobban, hol nehezebben sikerült megoldania. Különösen a történelmi mondák esetében volt nehéz a dolga. Csoportjait az Európában nagyjából elfogadott mondatkatalogizálás csoportjai szerint alakította ki. Így a hiedelemmondák csoportjai: A sors; Természetfeletti tudással rendelkező emberek; Átváltozások; Halál és halottak; Túlvilág; Kísér-

tetek vonulása és harca; Bűn és bűnhődés; Természeti démonok; Vizek és a föld szellemei; Törpék; Házi szellemek; Óriások; Az ördög; Betegséget okozó démonok; Mitikus állatok és növények; Kincsmondák; Elsüllyedt harangok; Eredetmagyarozó történetek. (Ez utóbbi csoportot a mondakutatás általában külön kategóriának tekinti, s a PETZOLD kötetében szereplő történetek a német eredetmondák típusainak csak elenyésző részét alkotják. Így ez a csoport a legkevésbé használható a tudományos kutatás szempontjából.)

A történeti mondák első kötetének alcíme: *Utazások, kalandok, különös események*. A második kötet alcíme: *Lovagok, rablók, papok és urak*. Mindkét kötet főleg „másodlagos” azaz írott forrásokból származó történeteket tartalmaz, és ennél sokkal kisebb a szóhagyományból gyűjtött népmondák száma.

A magyar mondakutatót természetesen leginkább a történeti mondák nagy száma ragadja meg, bár PETZOLD válogatási szempontjai nem mindig egyértelműek; pl. a történeti mondák között szerepel a „Genovéva” elbeszélés egy magyarországi németektől feljegyzett modern változata is. Ez semmiképp sem történeti monda, hiszen ilyen módon a magyar mondaantológiák felvehetnének jónéhány Jókai-regény után szabadon elbeszélte történetet is. Magam is több alkalommal sok óra hosszat jegyeztem fel gyorsírással egy-egy Jókai-regény tartalmi kivonatát a Jászágban s másutt is. De nincs jogunk népszerűsítő kiadványt ilyesmire megróni; talán a kötet szerkesztő kívánságára kerültek ilyen más műfajhoz tartozó történetek is a „történelmi monda” kötetbe.

Nemcsak a pontos és szakszerű jegyzetek, hanem a jó illusztrációs anyag is jellemzi a három kötetet. Még a repülő csészealjokról is közöl kis illusztrációt. Könyvét egyaránt élvezettel olvashatják felnőttek és gyerekek, s a tudományos mondakutatók számára is hasznos forrásmű, mert igen jó s átfogó válogatás a fontosabb német nyelvű mondatípusokból, jegyzetanyaga pedig nem tudománynépszerűsítő, hanem igazán „tudományos”.

Irodalom és folklór határvonalán. Egy német könyvsorozat margójára.

Dömötör Tekla

A könyvkiadás iránya, számadatai a legjobb jelzők az egyes tudományágak iránti érdeklődés felméréséhez, s egyben az olvasóközönség igényének megismeréséhez. Az első világháború előtti időben például élesen elkülönültek a „tudósoknak” szóló, lábjegyzetekkel ellátott akadémiai s más tudományos intézmények kiadványai, amelyek egy kicsiny, de válogatott olvasóközönségnek szóltak és a tudománynépszerűsítő művek. A második világháború után nemcsak a különböző európai országokban, hanem szinte az egész világon divatosabb váltak a komoly tudományos apparátussal megírt, bibliográfiával ellátott, magas színvonalú, de ugyanakkor a széles olvasóközönség érdeklődésére is számot tartó, olvasmányos stílusban megírt, s az olvasókat „felnőttnek” tekintő puha fedelű s olcsó sorozatok, melyek a tudományos kutatás számára ugyanolyan értékesek, mint a nem szakemberek számára. Ilyen sorozat hazánkban pl. a *Gyorsuló idő* sorozat, mely jól jelzi az újfajta igényt. Olcsó, kis formátumú, ugyanakkor magas tudományos színvonalú kötetei szinte pillanatok alatt elfogynak.

Egy hasonló (de főleg irodalommal, költéssel foglalkozó) sorozatról szeretnék röviden beszámolni: a Metzler kiadó Stuttgartban megjelenő köteteiről, melyek száma 1977-ben már a 150-et túlhaladta. A különböző színnel keretezett címlapok jelzik a tárgykör pontosabb megjelölését: az A. csoport irodalomtudományra, a B. irodalomtudományi módszertanra, a C. nyelvtudományra, a D. irodalomtörténetre, az E. poétikára, az F. összehasonlító vizsgálatra, a G. dokumentációra utal.

A legtöbb, a folklórkutatást érdeklő könyv a „poétika” sorozatban jelent meg, bár más sorozatok is tartalmaznak kimondottan néprajzi-folklorisztikai műveket; pl. az A. sorozatban jelent meg I. WEBER-KELLERMANN professzornő könyve: *Deutsche Volkskunde zwischen Germanistik und Sozialwissenschaften*. 1969., melyet hazánkban is ismertettek már, a D. sorozatba került Heiko UECKER könyve a germán hősmondáról (1972).

A kötetek szerzői a német nyelvterület különböző részei képviselik, néha azonban nem német szerző műve is szerepel a sorozatban. Felépítésük igen hasonló: először a tárgy pontos meghatározására kerül sor. Minden részfejezetet pontos és részletes bibliográfia követ. A stílus közérthető, a tudományos színvonal magas. Némileg eltérő azonban a szerzők módszere. Van olyan szerző, aki elsősorban a germanisztika, illetőleg a német nyelvű alkotások figyelembevételével írta meg művét, míg mások a műfajt európai tekintéssel vagy még általánosabb szempontok alapján határozták meg.

Tudományelméleti szempontból legérdekesebb, hogy a sorozat nem különíti el az írott irodalmat és a szóbeli költészetet. Irodalmi és folklórműfajokról szóló monográfiák követik egymást, s ilyen módon a sorozatban sor kerülhet olyan „köztes” műfajok vizsgálatára is, amelyek többnyire gazdátlanul maradnak. A népmese mellett pl. mímese-monográfiát is találunk, külön kötet foglalkozik a „Bänkelsingang”-gal, a fabula-kötet egyaránt kitér a műfaj írott és szóshagyományban élő alkotásaira. Ilyen módon az írott és a szóshagyományból élő legendák, anekdoták is jól megférnek egy-egy kötetben, míg az irodalom és folklór éles szétválasztásánál a definíció bizony sokszor nehézkessé válik.

Irodalomnak és szóbeli költészetnek ez a tudatos egymás mellé rendelése annál is indokoltabbnak tűnik, mivel sok olyan népköltészeti szóbeli műfaj, amely még a századforduló körül Európa szerte virágzott, ma már leginkább csak a filológiai kutatás tárgyát képezheti, mert hiszen funkciója a szóshagyományban tűnőben van, vagy meg is szűnt. Még indokoltabb ez az eljárás olyan történeti műfajoknál, amelyek bizonyosan főleg orális tradícióként éltek, de mégiscsak az írásban fennmaradt utalásokból kell rekonstruálnunk ezeket.

Tulajdonképpen a sorozat minden egyes kötete külön recenziót érdemelne, de itt meg kell elégednem az egyszerű felsorolással. A folklorisztikai jellegű monográfiák közül első a 9. kötet: H. ROSENFELD: *Legende*. (1972-ben már harmadik kiadása jelent meg.) A 16. kötet a svájci Max LÜTHI mesemonográfiája, a mely 1962—1976 közt hat kiadást ért el, s az egész európai népmese nagyszerű kis kézikönyve. Az 52. kötet a népdallal foglalkozik (SUPPAN: *Volkslied*), az 53. kötet M. HAIN *Rätsel* című műve. Az 55. kötet a hazánkban is jól ismert folklórkutató, Lutz RÖHRICH mondamonográfiája (*Sage*. 1966.); LÜTHIvel ellentétben nem az egész európai mondával, hanem a német nyelvterületek mondáival foglalkozik.

A 66. kötet Erwin LEIBFRIED *Fabel* c. könyve (1967.), mely tipikus példát ad a szóbeli és írott formák együttes vizsgálatára. A 77. kötet STRASSNER „Schwank”-monográfiája, a 78. az északi-germán *sagával* foglalkozik. L. PETZOLD 1971-ben a *Bänkelsingang*-ról írta a 130. monográfiát. A 151. kötet E. R. HAYMES-nek a szóbeli eposzról írt angol nyelvű tanulmányának fordítása (1977.). A 154. kötet a szólásokról, közmondásokról szól (L. RÖHRICH—W. MIEDER: *Sprichwort*. 1977.)

E kötetek mellett még több olyan akad, amely az irodalomtörténések és a népköltészet kutatói számára is forrásértékű (pl. a farsangi játékokról szóló kis monográfia).

A sorozat túlnyomó többsége természetesen nem folklórműfajokról, hanem irodalmi műfajokról vagy egyes írókról szól. Az egész sorozat nemcsak a nagyközönség színvonalas tájékoztatását szolgálja, hanem az iskolai, sőt az egyetemi oktatóknak is jól használható kézikönyve. Legjelentősebb azonban elméleti álláspontja, — ismétlem — az, hogy a szóbeli és írott költészet formáit egyazon módszerrel közelítik meg a kötetek, s inkább az egyező, mint az eltérő sajátosságokat emelik ki.

Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1978. 239 l.

Szomjas-Schiffert György

Kontinensünk művelődéstörténetének jelentős szelvénye a zenekultúra, s ennek mai élvonalában — nehézkes felzárkózás után — magunk is érdekelték vagyunk, főleg BARTÓK Béla műveivel. Önismereti kötelességünk feltárni zenei európaiságunk kísérletekkel és megtorpanásokkal rögzös útját is, hiszen féltett népi kincsünk, a parasztság „nagy emlékezeté”-be süllyedt egyszólamú népdalkultúránk hagyatéka a nagy gyűjtések után már megmentettnek látszik. Európához fűző zenei emlékeinket a *Régi Magyar Dallamok Tára* foglalta össze: a XVI. századét CSOMASZ TÓTH Kálmán, a XVII.-ét PAPP Géza, a XVIII. század utolsó harmadát BARTHA Dénes. A XIX. század minőségi ugrást hozott a felzárkzásban (*Liszt, Erkel* stb.), s a kottairás-olvasás viszonylagos elterjedése kapcsán ez a kor már feldolgozottabb. Egy-egy ilyen zeneművelődési korszak áttekintése mindig rámutat a fejlődés eszméinek legfőbb hordozóira, de ugyanakkor működésük részletesebb megismerésének szükségességére is. Az efféle adósságainkból törlesztett annak idején SZABOLCSI Bence: *Tinódi zenéje* c. könyvével, és hasonló szolgálatot tett most CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene* c. munkája. Nagy, bár ideiglenesen kudarcba fulladt pedagógiai életmű tárul elénk e könyv hasábjain, amelynek feltárása zenetörténészeink fontos feladatainak egyike volt.

A debreceni Kollégiumot végzett 16 éves MARÓTHI Györgyöt hasonló nevű apja — módos debreceni polgár, élete végén főbíró — 1731-ben a saját költségén Svájcba küldte egyetemi tanulmányútra. A nagy nyelvtelhetségű ifjú hét évet töltött külföldön,

főleg Baselben, Bernben, Zürichben, s végül a hollandiai Groningen egyetemén. A baseli egyetemen irodalomra és matematikára iratkozott be, és szállásán, az Erasmus Collégiumban mint *alumnus*nak zeneórákra is kellett járnia. Részt vett a *Collegium Musicum* munkájában, ami karéneklést és hangszeres zenét foglalt magában. Új világ nyílt meg itt előtte, hiszen Debrecenben csak egyszólamú zsoltáreneklés folyt Kálvin és Zwingli könyörtelen puritanizmusa szellemében. Érvényben volt a száz év előtti, de szinte örök tekintélyű GELEJI KATONA István kottaértő erdélyi püspök intelme az „*Öreg Gradual*” szertartási énekeskönyv előszavában, amely a harmóniás éneklést „az templomhoz . . . illetlennek” minősítette, az orgonát pedig számúzta a református liturgiából, mert az „. . . nem tudom mitsoda fajtalanására és testi vitzkádozásra pesditi [azokat, akik] kortsoma . . . s az templum között különbséget nem tesznek . . .”. De Baselben a reformátusok ekkor már visszatértek Goudimel közel kétszáz év előtti *modális* négyszólamú zsol-táraihoz, bár MARÓTHI diákoskodása idején Nyugat-Európa evangélikus és anglikán templomaiban a barokk zene csúcsteljesítményei: Bach J. S. kórus-kantátái, passiói és Händel óriási lélegzetű drámai oratóriumai hangzottak. CSOMASZ TÓTH Kálmán kutatásai szerint MARÓTHI ezeket aligha, legfeljebb nagy elődeiket, Lassust és Schützöt ismerhette, s az európai zenekultúráról sem tudhatta, hogy az „*önálló problematikájú dialektusa az emberi léleknek*”. Tudásának, világnézetének, terveinek, pedagógiai működésének és emberi magatartásának megvilágítására Debrecenben alig maradt valamely emlék, annál több azonban Basel egyetemének könyvtárában sok latin nyelvű levél formájában, amelyeket MARÓTHI az ifjúkori barátjának, Jakob Christoph Beck későbbi baseli professzornak írt Debrecenből. Ezekből 12 legfontosabb szemelvényt csak 1968-ban adott ki E. STAHELIN Baselben, módot adva CSOMASZ TÓTH Kálmánnak a részletes életrajz megírására.

A külföldi utazásokban összevásárolt sok könyvével MARÓTHI 1738 januárjában ért haza Debrecenbe, és áprilisban foglalta el a Kollégium történelem, ékesszólás és matematikai tanszékét. Nagy művelődéspolitikai tervet kívánt megvalósítani, olyat, amelyre a mi „KODÁLY-módszerünk” is törekszik: az *iskolai énekkutatás útján elterjeszteni a zenei írás-olvasást és a többszólamú karéneklést*. Tanársága második évében jelent meg egyszólamú kiadványa, a 150 Dávid-zsoltár *Goudimel* dallamaival, s ehhez „*A' Kóták szerént való Éneklés Mesterségének Rövid Summájá*”-t csatolta. Ekkor érte el Debrecen Európáé réme, a pestisjárvány. 1739 májusától 1740. január végéig Debrecen 12 000 lakosából 8600 személy est átldozatul. A Kollégium kiürült, a templomokat bezárták, a maradék 30 diák az utcakereszteződéseknél tartotta a halotti búcsúztatókat és az istentiszteleteket. MARÓTHI a saját lakásán orvosilag védekezve élt és énekes kvartettet alakított Veszprémi, Szalatsi, Szőnyi és Dávid nevű tanítványaiból, megtanítva nekik a kottaolvasást és svájci mintára a harmóniás zsol-táreneklést. A vész múltával beadványt intézett a főbíróhoz, hogy „*hasznos volna 10 vagy 12 személyekből álló Musicum Collegiumot fel-állítani*”. A Kollégium éneklő gyakorlata meg is indult, de hangszeres zenét a professzori kar nem engedélyezett. MARÓTHI 1743-ban továbblépett: kiadta a zsol-tárokat négy-szólamú harmóniákkal „*A' Sol-tároknak négyes nótáik*” címen, megtoldva további 23 darabbal. Ez a mű 1774-ig még három kiadást ért meg, és fellendítette az iskolai kórus-éneklést Nagykovácsán, Sárospatakon, Székelyudvarhelyen és másutt. A debreceni Kántus templomi éneklése azonban balul ütött ki, s MARÓTHINAK meg kellett érnie zenemű-velődési eredményeinek összeomlását. Éneklésben a nép és a kórus nem tudott össze-szokni, s a városi tanács 1743. július 7-i döntése szerint: Mivel „*a' Deáki Iffjuság a' kóták szerént, a' nép pedig a' régi mód szerént énekelvén nagy confusio és botránkozás lett, azért . . . az Iffjuság . . . a' templomokban a' kóták szerént ne énekellyen, és avval a' Népek botrán-kozást ne szerezzen*”. Professzortársai részéről nem mutatkozott semmi jele a szolidaritás-nak. MARÓTHIN a magányosság és a számkivetettség érzése vett erőt, s ezt Beck barátjának meg is írta: „*Mert ha egy demagóg vezérül tölja fel magát az együgyűek élére, alig két-séges, hogy el fogok veszni*”. Több megszégyenítés mégsem érte, mert 1744. október közepén vérhasban néhány nap alatt meghalt. Halotti búcsúztatójában Szilágyi Sámuel tanártársra kiemelte, hogy a másoktól elszenvedett igazságtalanságokat soha meg nem torolta, ami összhangban is volt arvonásainak, külső megjelenésének és modorának elbűvölő kelle-mességével. Könyvei és a többi saját kiadványa: Arithmetika . . . , Phedrus meséi, egy római történelem, egy logikai mű és három vallási munka (valamennyi latinul) a Kollé-gium könyvtárába kerültek.

MARÓTHI Györgynek korát meghaladó eszményekkel teljes rövid élete 230 év után keserű elégtételt kapott CSOMASZ TÓTH Kálmán forrásműként használható életrajzi írásával. A mellékletek között arcképe, zenei írásai, munkáinak címlapjai, a korabeli Kollégium, a Collegium Musicumok és a diákélet képei is megtalálhatók.

Péter László: Szeged utcanevei. Somogyi-könyvtár. Szeged, 1974. 392 l., fénykép és a város 1850. évi térképe.

Tárkány Szücs Ernő

Kevés olyan embert ismerünk, aki — mint PÉTER László — annyira rabjává tudott lenni közvetlen földrajzi környezetének és mégis oly sokoldalúan és európai szinten képes szólni erről a földről és lakóiról. Azt mondják, nincs is olyan munkája, amely valamilyen vonatkozásban ne lenne személyi vagy tárgyi kapcsolatban Szegeddel vagy legalább Csongrád megyével.

Példa erre legújabb településtörténeti munkája is, amelyben Szeged utcaneveit szedte példás rendbe, továbbfejlesztve Cs. SEBESTYÉN Károly, BÁLINT Sándor, EPERJESY Kálmán kutatásait, hogy csak az ismertebb neveket említsük. A helynév és a közigazgatási megjelölés kategóriájába egyaránt beletartozó utcanevek kutatása napjainkban mindenképpen időszerű. Napilapok, folyóiratok vitáztak erről a kérdésről. Az utca része, fontos összetevője mindennapos életünknek, neve határozza meg lakóhelyünket, esetleg jelképesen a helyi történeti hagyományt is felidézi.

Az utcánév a belterületi helynév csoportjába tartozik. Ebben a csoportban tartjuk nyilván egyébként a belterület egyéb részeinek a neveit is, mint az utak (körút, sugárút stb.), terek, parkok, közök, sétányok, sorok, kertek, szorosok, szerek, zugok, telepek, lépcsők, udvarok, kapuk, rakpartok, partok, temetők stb. elnevezéseit. A névadás évszázadok óta helyhatósági jogkörbe tartozik, amit a városok és községek szokásjogi úton gyakoroltak is; ilyen irányú hatáskörüket törvény csak a múlt század végén erősítette meg. A névadás valóságos forrása azonban a múlt század elejéig a nép volt, tehát a nép, a közvélemény nevezte el az utcákat, és e neveket a közigazgatási hatóságok tudomásul vették. Hódmezővásárhelyen pl. 1852-ig az utcáknak nem voltak hivatalos neveik (DÖMÖTÖR János: *Vásárhely utcanevei*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1971/1. 92.). A hatóságok tudatos utca-keresztelése csak a múlt század negyvenes éveiben kezdett előtérbe kerülni, de a két forrás egymást még sokáig kiegészítette. A népi elnevezéseket az utcákhoz szorosan fűződő valamely körülmény sugallta, a hatóságiakat rendszerint napi politikai indok. A hatóságok részéről a legbarbárabb támadások éppen középkori utcaneveinket érték. Csak idézzük erre nézve KÁLMÁN Béla megállapításait: „Számos városunknak van egy középkori magja, amely mindössze egy-két tucat utcára és néhány térre terjed ki. Sajnos, éppen ezek estek leginkább áldozatul a névváltoztatásoknak. Sok helyen ugyanis azt hitték, hogy az utcáknak feltétlenül közéleti nagyságok nevét kell megörökíteniük.” (Élet és Irodalom, 1975. január 18.) PÉTER László könyve azt tanúsítja, hogy az utcanevek szempontjából Szegeden is hasonló volt a fejlődés, ezért okos javaslatokat és tanácsokat ad a későbbi időkre.

A könyvből megtudjuk, hogy a Szegedre vonatkozó első utcaneveket az 1522. évi tizedjegyzék és néhány török defter őrizte meg. Csak hat olyan név került elő, amely valamennyi összeírásban szerepel. Feltehetően az utcanevek változása okozta ezt és azt is, hogy az 1522. évi utcanevekből egyedül a Szentháromság utca elnevezése maradt fenn 1961-ig. DÖMÖTÖR János már említett tanulmányából tudjuk, hogy a szomszédos Vásárhely a török időkben utcanevet nem mentett ugyan át, de fennmaradt a török időkben kialakult közigazgatási beosztás, a tizedek (defter) elnevezése (Tabán, Tarján, Susán stb.), amelyen belől sokáig folyamatos számozással jelölték az egyes házakat, tehát az utca-elnevezést egy ideig a tizeden belőli számozás helyettesítette. Vásárhely Szegednél jobban megőrizte a múlt század közepén, 1857-ben hivatalosan is elfogadott utcánév állományát, mert az eredeti nevek 50%-át ma is használja.

A Szegeden ma élő 606 utcanevet PÉTER László több szempontból feldolgozta; tanulmányából csak az utcánév jelentéstartalma alapján tett megállapításaira utalunk. Eszerint a nevek 25%-a személynév, 22%-a földrajzi (ebből csak 6% irányjelző) név, 3%-a történelmi eseményre utal, az utca helyzete, jellege fejeződik ki a nevek kb. 6%-ában, növény- vagy állatnevet örökít meg a nevek 9%-a, míg kb. 30% annyira egyedi, hogy gyűjtőfogalom alá nem vonható. A mai *Petőfi teleppel* kapcsolatban tudjuk meg, hogy először — amerikai mintára — az utcákat nem névvel, hanem számozással látták el, és ezen csak 1963-ban változtattak.

A munka oroszlánrészét az utcanevek tudományos aprólékossággal való feldolgozása képezi, amelyhez a szerző levéltári forrásokat éppen úgy igénybe vett, mint a korábbi irodalmi anyagot. De — mint említettük — a történelmi anyag PÉTER Lászlót további gondolkozásra készítette, és ennek kapcsán irányelveket dolgozott ki az utcák jövőbeli elnevezésére. Az irányelvek tíz pontjából néhány javaslatát szeretnénk kiemelni, amelyekből szándékának legfontosabb elemei kiolvashatók, így: régi utcanevet ne, leg-

feljebb kivételesen lehessen változtatni; a város, falu történetét, sajátosságait őrző utcaneveket éppen úgy védeni kellene, mint a műemlékeket; új utcák kapják az új neveket; személyről csak halála után tíz évvel lehessen utcát elnevezni stb. Ha az irányelvek egyikevel-másikával lehetne is vitatkozni, mindenesetre tanulmányozásuk ajánlható mindenkinek, akinek feladata lehet az utcák elnevezésével való foglalkozás. Az irányelveknek megfelelően PÉTER konkrét javaslatokat is tesz Szeged vonatkozásában.

PÉTER László munkája módszerét és eredményeit illetően egyaránt jelentős, megmutatja, hogy az utcanév-rendszer mennyire tükrözi egy-egy település történetét, milyen mértékben lehet forrásul felhasználni. Csak támogathatjuk azt a javaslatát, hogy az utcanevek egy részét védetté kellene tenni. A könyv mintául szolgálhat egyéb települések kutatói számára is.

Helyreigazítás

BEREY Katalin: *Népies törekvések és a népi építészet kutatása a század első felének magyar építészetében* (Ethnographia LXXXIX. évfolyam, 1978. 434–453.) című tanulmányában hivatkozni kívánt VARGHA László: *A magyar parasztház alakulása, változása és fejlődése, tanulságai mai építészetünk számára.* (Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Ülésszakának Előadásai 1955. november 11-12. Budapest, 1957. 509-536, valamint különlenyomat) című tanulmányára.

A hivatkozás, tévedés folytán a 452. oldalon közölt bibliográfiában és a 434. oldalon közölt I. jegyzetben VAJKAI Aurél neve alatt jelent meg. A szerző ezúton fejezi ki sajnálkozását és kéri a hiba kiigazítását.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. II. 9. — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív

---

79.6793 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ISMERTETÉSEK—BOOK REVIEWS

Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél (*Dömötör Tekla*); — Herder, Johann Gottfried: Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások (*Fried István*); — Bachofen, Johann Jakob: A mítosz és az ősi társadalom (*Soós István*); — Láng János: Az őstársadalmak (*Vargyas Gábor*); — Veszelkin, E. A.: Krizisz britanszkoj szocialnoj antropologii (*Tagányi Zoltán*); — Garbarino, Merwyn S.: Sociocultural Theory in Anthropology (*Sárkány Mihály*); — Voyages Chamaniques. In memoriam Eveline Lot-Falck (*Fejős Zoltán*); — Györffy György: István király és műve (*Balassa Iván*); — Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd. Úő.: Ünnepi kalendárium I—II. (*Tüskés Gábor*); — A finnugor népek népművészete (*K. Csilléry Klára*); — Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő: Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet (*Gáborján Alice*); — Hegyi Imre: A népi erdőkielés történeti formái (*Trócsányi Zoltán*); — Kuczy Károly: Vízi élet, népi hajózás Foktön (*Gráfik Imre*); — Lehtonen, Juhani A. E.: Kansanomainen ravustus ja rapuen hyväksikäyttö Suomessa (*Gunda Béla*); — Balke, Lotar: Die Tracht der Sorben um Lübbenau (*Gáborján Alice*); — Pável, Emilia: Portul popular moldovenc (*Halász Péter*); — Leciejewicz, Lech: Slowiańszczyzna zachodnia (*Bódi Erzsébet*); — Cseh István: A nagycsaládrendszer emlékei a szlavóniai magyaroknál (*Hofer Tamás*); — Frykman, Jonas: Horani bondesamballet (*Szabó Mátyás*); — Gíslason, Magnús: Kvállsvaka (*Szabó Mátyás*); — Roth, Klaus: Ehebruchschwänke in Liedform (*Voigt Vilmos*); — Granger, Byrd Howell: A Motif Index of Lost Mines and Treasures (*Dömötör Tekla*); — Calame-Griaule, Geneviève (szerk.): Le thème de l'arbre dans les contes (*Görög Veronika*); — Petzold, Leander: Deutsche Volkssage (*Dömötör Tekla*); — Irodalom és folklór határvonalán. Egy német könyvsorozat margójára (*Dömötör Tekla*); — Csomasz Tóth Kálmán: Maróthi György és a kollégiumi zene (*Szomjas-Schiffert György*); — Péter László: Szeged utcanevei (*Tárkány Szücs Ernő*)

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postátalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 80,— Ft

1 szám ára: 20,— Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

ETHNOGRAPHIA

Vol. XC

1979

3

CONTENTS

Studies in Mythology

<i>Komoróczy, Géza: Die mezopotamische Mythologie als System</i>	313
<i>Nagy, Ilona: The legend of the creation of the earth</i>	323
<i>Pócs, Éva: Sogenannte übernatürliche Wesen im ungarischen Volksglauben</i>	331
<i>Szegedy-Maszák, Mihály: Myth and narrative</i>	342

Articles

<i>Kiss, Ákos: Mansion building activities of a commonage of village noblemen</i>	354
---	-----

History of Ethnography and Folklore

<i>Gunda, Béla: „Eastern Europe — an unknown land”</i>	381
<i>Faragó, József: Székely ballads collected by László Kőváry in 1852</i>	382
<i>Fried, István: Johann Nepomuk Vogl und die Volks- und Sagedichtung der osteuropäischen Völker</i>	387
<i>Paczolay, Gyula: Die Sprichwörterlexika von Heinrich Schlandt und ihr Platz in der Geschichte der Sprichwörterforschung</i>	395
<i>Fejős, Zoltán: Die Übergangsriten. Skizze der Theorie Arnold van Genneps</i> ...	406

Discussion and Debate

<i>Boglár, Lajos: The 'means' of approach and cognition: some experiences of my fieldwork among South American Indians</i>	415
--	-----

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover)	420
---	-----

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST, 1979

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai
BODROGI TIBOR, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ,
MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN, VINCZE ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326—340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

T A R T A L O M

Tanulmányok

Kovács Ágnes: A hősmese. A népmese műfajai és a népmesekatalógus I. 457

Néprajzi csoportok körülhatárolása

Bodó Sándor: Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása (1 térképpel) . 480

Bárth János: A pota néprajzi csoport népművészeti szempontú körülhatárolása 492

Gráfiák Imre: Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdése (6 térképpel) 500

Kisebb tanulmányok, közlemények

Nagy Ferenc: „Vásárlaistrom”. Adatok a vásárok néprajzához (Közreadja *Tálasi István*) 510

Lengyel János: A magyar és az orosz népballadák szüzségyezéseikhez 515

Mészáros István: Adalékok a gergelyjárás történeti hátteréhez 527

Vita, vélemények

A jelenlegi magyar falu néprajzi kutatásának lehetőségei. Vélemények a Varsány kötet kapcsán 531

Andorka Rudolf: Háztartásszerkezet és háztáji-kisegítő gazdaságok a mai magyar falvakban 532

Balogh András: Megjegyzések a Varsány kötethez 547

Harcza István: A falvakban élők társadalmi átrétegződése 551

Kovácsy Tibor: A paraszti életformából való kilépés ellentmondásai 560

Vágölgyi András: A család és a presztízsértékek változása Varsányban 564

Kutatók, életművek

Dömötör Tekla: Kovács Ágnes köszöntése (bibliográfiával) 568

Takács Lajos: Vilko Novak 70 éves (bibliográfiával) 573

Banó István: Száz éve született Berze Nagy János (1879—1946) 577

Krónika

(Az egyes írások jegyzékét lásd a 614. oldalon) 584

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 606

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XC.

*

BUDAPEST 1979

*

4. SZÁM

Kovács Ágnes

A hősmese

Népmese műfajai és a népmesekatalógus I.

A népmese a beszélt és nem az írott nyelv esztétikai lehetőségeire épült, jelképes tartalmú, kötött formájú prózai elbeszélő költői alkotás. Voltaképpen gyűjtőfogalom, mivel különböző cselekményű, formájú, hiedelemhátterű alkotáscsoportok egész sorát értjük rajta. A nemzetközi népmesekatalógus szerkesztői és munkatársai a mesék főbb szereplőit, alakjait, illetőleg a cselekmény magját szem előtt tartva kiválóan meghatározták és elhatárolták egymástól a nagy mesecsoportokat: I. *Állatmesék*, II. *Mitikus vagy valódi mesék*, III. *Tréfás mesék* és IV. *Formula mesék* címszóval jelölve őket.

A készülő *Magyar Népmesekatalógus*¹ megkülönböztetett még ezen belül is alcsoportokat, és a közeljövőben az MTA Néprajzi Kutató Csoport kiadásában sokszorosított sorozat formájában ennek megfelelően fogja anyagát közrebocsátani: I. *Állatmesék* (AaTh 1 – 299.), II. *Tündérmesék* (AaTh 300 – 749.), III. *Legendamesék* (AaTh 750 – 849.), IV. *Novellamesék* (AaTh 850 – 999.), V. *Ostoba ördögmesék* (AaTh 1000 – 1199.), VI. *Rátótiádák* (Falucsúfolók) (AaTh 1200 – 1340.), VII. *Trufák és anekdoták* (AaTh 1350 – 1874.), VIII. *Hazugságmesék* (AaTh 1875 – 1999.), IX. *Formula mesék* (AaTh 2000 – 2399.) és X. Részletes bibliográfia.

Köztudott, hogy ezeken a csoportokon belül a magyar mesék anyaga, akárcsak a nemzetközi meséké, még mindig nem egynemű. A részben már megjelent, részben még sajtó alatt levő *Magyar Néprajzi Lexikon*² számára a magyar népmeseanyagot számba véve például a mitikus vagy tündérmeséknek is nevezett mesecsoporton belül megkülönböztettem hősmeséket, tündérmeséket, varázsmeséket és hiedelemmeséket. Ezek a mesecsoportok – bár kétségtelenül léteznek – nem válnak el a fenti nagy csoportokhoz hasonló élességgel egymástól. Abban sem vagyunk biztosak, hogy a magyar anyagban egyértelműen ebbe vagy abba a csoportba sorolható típusok nemzetközi változatai minden esetben a magyarral azonos jellegűek. Hasonló csoportosítási problémái Stith THOMPSONNAK is lehettek, különben nem sorolta volna be ugyanazt a típust két, nemegyszer három helyre is katalógusa második kiadásában,³ lehetőséget adva

¹ KOVÁCS, Ágnes 1955.

² ORTUTAY Gyula 1977, 1979.

³ AARNE, A. – THOMPSON, ST. 1961 (1928³).

ezzel a nemzeti katalógusok szerkesztőinek, hogy az anyag természetének vagy akár tetszésüknek is megfelelően egyes típusokat, redakciókat ide- vagy oda-soroljanak. Ezzel a lehetőséggel természetesen a *Magyar Népmesekatalógus* szerkesztője és munkatársai is éltek, de ezen nem mentek túl, nem rendezték át a nemzeti katalógust az anyag megkívánta alcsoportokba, hanem az egyes meseműfajok anyagát az AARNE—THOMPSON-féle katalógus szerint csoportosítva, az ott található csoportokat szükség szerint kiegészítették, s csak nagyon ritkán, indokolt esetben helyezték át egy-egy típust egyik csoportból a másikba.

Ha az egyes mesei alműfajok katalógusának a készítői úgy látják, hogy az AARNE—THOMPSON-féle anyagcsoportosítás eredményeképpen heterogén magyar népmeseanyag kerül együvé, a bevezetőben vagy önálló tanulmányban mutatnak rá arra, hogy az általuk vizsgált típusok, típuscsaládok szerintük hogy függenek szervesen össze. Javasataik természetesen csak más nemzeti katalógusok szerkesztőinek hasonló javasolataival egybevetve, kiérlelt formában vezethetnek a távoli jövőben a nemzetközi mesekatalógus átdolgozására.

Én a magam részéről a nemzetközi népmesekatalógust egyelőre érintetlenül vagy csaknem érintetlenül kívánom hagyni, s mint a *Magyar Népmesekatalógus* szerkesztője és ezen belül a tündérmesék katalógusának a készítője ehelyütt csupán arra teszek kísérletet, hogy a mitikus mesék egy csoportjának, a hősmeséknek⁴ a közös vonásaira, összefüggéseire rámutassak.

A hősmesék a mitikus mese vagy köznyelven, a tündérmese műfajának legarchaikusabb csoportját képezik. Azok a mesetípusok tartoznak ide, melyekben a mitikus elemek, motívumok, epizódok a realiztikus elemekhez, motívumokhoz, alakokhoz, epizódokhoz hasonló természetességgel illeszkednek a mese cselekményébe. A hős (hősnő) emberfeletti, táltostulajdonságokkal rendelkezik, előre tudja, hogy mi fog vele történni, természetfeletti segítői vannak, s gyakran valamely nagyszabású, világrengető hőstettet visz véghez. Küzdelme — még ha útja a halálon keresztül vezet is — minden esetben győzelemmel végződik. A sárkányok, óriások vagy más természetfeletti lények által sanyargatott országra, amelynek végül a hős lesz az uralkodója, kiegyensúlyozott, békés, boldog korszak köszönt. A hősmesékben nem a lírai momentumokon van a hangsúly, hanem a küzdelmen, a párviadalon. A hős esetleg feleségül veszi a király leányát, de nem szükségképpen és nem szerelemből, hanem hősi cselekedetei jutalmaképpen: ezáltal válik a fele-királyság birtokosává, majd a király utódjává. Az idetartozó mesetípusok a nemzetközi mesekatalógusban legnagyobb részben *A szörny legyőzése* (AaTh 300—359) és a *Természetfeletti erő vagy tudás* (AaTh 650—699) című fejezetekben található.⁵

A magyar hősmesék a mesegyűjtés, mesekutatás 150 éve alatt a kutatók különös érdeklődése eredményeképpen, de valószínűleg a paraszti mesemondók ilyen irányú vonzalma következtében is a legszebben elmondott, leggyakrabban feljegyzett meséink közé tartoznak. Változataik száma a készülő *Magyar Népmesekatalógus* tanulsága szerint gyakran megközelíti a 20-at, a redakciókéval együtt olykor meghaladja az 50-et is. Egy részüket már HONTI is feltünteteti katalógusában⁶ (H 300^{II}, 334, 361^I, 463, 465^I, 467, 535, 707^I, 727, 728.). BERZE

⁴ SCHIRMUNSKI, V. 1961.

⁵ A címek átvételek az AARNE—THOMPSON-féle katalógusból, vagy amennyiben nem ítéltük a típusok magyar formájára jellemzőnek, a HONTI, a BERZE NAGY-féle illetőleg a *Magyar Népmesekatalógus* címeit használtuk.

⁶ HONTI, Hans 1928.

NAGY katalógusában⁷ nem növeli ugyan tetemesen az idetartozó mesetípusok számát (BN 301A, 301 I*, 319*, 320*, 340*, 469*, 511, 530 I*, 568*, 707 I*), de azáltal, hogy részletesebben leírja típusképüket és változataikat, s jelentékeny számú kelet-európai változattal is megismertet a bibliográfiai adatokon túl egy-kétmondatos rövid leírás formájában, jelentős lépést tesz cselekményük és elterjedésük minél alaposabb megismerésében. Nem történt azonban meg minden alkalommal a két katalógus újonnan bevezetett, azonos tartalmú típuszámainak az egyeztetése, s ez többrendbeli félreértést idézett elő az AARNE - THOMPSON-féle katalógus második kiadásában. A *Magyar Népmesekatalógus* egyik feladatának tekinti e félreértések kiküszöbölését.

Az alábbiakban a legfőbb hősmese típusokat, típuskompozíciókat kísérel meg körvonalazni, amely a nagyszámú magyar változat következtében, az AARNE - THOMPSON-féle katalógus második kiadásának, HONTI vagy BERZE NAGY magyar népmesekatalógusának a típusképei segítségével, de olykor azok hiányában vagy azok ellenére is jól megragadhatók. Mielőtt ezt megtenném, felsorolom mindazokat a típusokat, melyek magyar változataik alapján hősmeséknek minősíthetők.

Hősmese *A sárkányölő vitéz* és összetételei (AaTh 300; AaTh 303/AaTh 300/, AaTh 315/AaTh 300/, AaTh 318/AaTh 300/ stb.), a *Fehérlófia* és redakciói (AaTh 301, AaTh 301B, MNK 301B I*, MNK 301E*, MNK 301F*), *A testen kívül elrejtett erő* (AaTh 302A*) típus, redakciói és összetételei (AaTh 302, MNK 302C*, MNK 302D*, MNK 302E*, AaTh 468/AaTh 302A*), *Borsszem Jankó* és redakciója *Vas Laci* (AaTh 312, AaTh 312D, AaTh 327B*). *A hajnal-kötöző királyfi* meséjét (MNK 304A*), mely voltaképpen a magyarban ritka *Jólövő* (AaTh 304) típus kibővített formája, az *Éjféli* és *Hajnal-kötözés* motívuma, valamint *Az apjuk sírját őrző fiúk* (MNK 304A**) más típusokkal kapcsolatban is előforduló kezdőepizódja miatt soroljuk a hősmesék közé. *A juhász és a három sárkány* (AaTh 314A), valamint *A vak öregek szemevilága* (AaTh 321) egymás redakciójának tekinthető típusok. Az alaptípus (*A király kondása*: MNK 300B*) önálló típusként ritkán, kombinációiban annál gyakrabban fordul elő a magyarban. Az *Égítesszabadító* (MNK 319*) típus két számon is megtalálható a nemzetközi mesekatalógusban (AaTh 300A, AaTh 328A*), a *Magyar Népmesekatalógus* a típus fontossága miatt megtartotta a BERZE NAGY által javasolt számot, mivel az a nemzetközi katalógusban a második kiadásban is üresen maradt. *Az égigérő fa* meséjének változatait az AaTh 468 számon tartjuk nyilván, jóllehet a nemzetközi katalógus az AaTh 317 számhoz is besorolta. *A táltosfiú* (AaTh 328) meséje többnyire a *Táltospárba*, *kancatejfürdő* (AaTh 465B*, AaTh 531) típus keretében szokott előfordulni, női párja, *Incula* (MNK 328f*) rendszerint önálló mese. Egyes változataiban *A lányból lett férfi* (AaTh 514) az AaTh 465B* típus női párjának tekinthető (MNK 514A*).

A vasfejű farkas (AaTh 361*) típus *A veres tehén* (AaTh 511A) típusal való kombinációiban, de *A hűtlen anya vagy nővér* (AaTh 315, AaTh 590) típus részeként is hősmese. *A varázsló és tanítványa* (AaTh 325), *A változni tudó fiú* (AaTh 665) és *A hűtlen feleség* (AaTh 318, AaTh 590A) a bennük lejátszódó átvaltozási sorozat miatt került a hősmesék közé. Hősmeseként vizsgáltuk az *Állatsógorok* (AaTh 552A) és altípusai, a *Sárkánysógorok* (MNK 552A*), az *Égítesszógorok* (MNK 552A**), valamint *A Nap sógorai* (AaTh 552A** + AaTh 471) változatait is.

⁷ BERZE NAGY János 1957. I—II.

Hősmese *Mirkó királyfi* meséje (AaTh 463A*), *Hamupipőke királyfi* (AaTh 530), valamint *Az Úrjézus keresztfia* (AaTh 532*) mesetípus, s úgy véljük, témakörünkhöz tartozik *Erős János* (AaTh 650A) meséje, sőt *A soktudó fiú* (AaTh 725) meséje is. A sort itt egyelőre lezárjuk abban a biztos tudatban, hogy nem is egy típussal kiegészíthető (pl. AaTh 313, MNK 707* stb.).

A felsorolt típusok nagy részére jellemző, hogy változataik, redakcióik jó része elsősorban Kelet-Európában ismert, jöllehet egy részüket úgy tünteti fel a nemzetközi mesekatalógus, s egy ideig mi is azt hittük róla, hogy speciálisan magyar mesék. Jellemző tulajdonságuk, hogy a típusok elsősorban egymás iránt mutatnak affinitást,⁸ a különböző típusok redakcióiban, változataiban gyakran találunk azonos motívumokat, a mesehősök neve is gyakran azonos. Úgy tűnik, hogy ebben a mesecsoportban a típusok határai nem olyan szilárdak, mint más újabb keletű meséknél. Ezen túlmenően elsősorban az általam tündérmesének nevezett mitikus mesecsoporttal tartanak kapcsolatot, ennek típusaiból szívesen építkeznek, a varázsmesék közül viszonylag kevésel ötvöződnek, a hiedelemmesékkal való kapcsolatuk önálló kutatási téma. De vegyük sorra a legjellegzetesebb típusokat, redakciókat, kompozíciókat.

AaTh 300. A sárkányölő vitéz⁹

I. Alaphelyzet. A hős természetfeletti származása, képességei, körülményei.

II. *Vándorútra* kel. Segítőtársak szegődnek hozzá (a) Farkas, medve, oroszlán (l. AaTh 303 II. is) (b) három kutya: Erősmintvas, Nehézmindaföld, Sebesmintaszél (vö. AaTh 361*).

III. *Gyászbavont városhoz* érkezik. Város végi házban (fogadóban) száll meg. Itt megtudja, hogy a város kútját egy hét- (hat-, tizenkét- stb.) fejű sárkány tartja elfoglalva, csak akkor ad vizet, ha egy szűzleányt kap. Már az utolsón, a király leányán van a sor.

IV. *A királykisasszonyt* a sárkány kútjához kísérik. Megismerkedik a hőssel, s az megígéri, hogy megküzd érte a sárkánnyal.

V. *A viadal*. A hős a sárkányt állatai segítségével megöli. Bizonyítékokra tesz szert: (a) kivágja a sárkány nyelveit vagy levágja körmei hegyét, (b) félgyűrűt (kendőt) kap, vagy gyűrűt és kendőt cserélnek.

VI. *Az álhős*. (a) A hős a királykisasszony ölében mély álomba merül. A fán leselkedő Vörös Álnok Vitéz levágja a fejét. (b) A hős további kalandokra indul. Megígéri, hogy egy év múlva visszatér. Vörös Álnok Vitéz kényszeríti a királykisasszonyt, hogy öt vallja megszabadítójának. Maga is bizonyítékokra tesz szert: levágja a sárkány fejeit (körmeit).

VII. *A hőst állatai feltámasztják*. Kígyó-epizód. A fordított fej (komikus motívum).

VIII. *A hős visszatér* szálláshelyére, és megtudja, hogy a királykisasszony és az álhős most tartja lakodalmát. Elküldi állatait lakodalmi ételekért, végül maga is megjelenik. Párna-epizód.

IX. *Leleplezés és lakodalom*. A hős a jegyek segítségével az álhóst leleplezi, és megtartja lakodalmát a királykisasszonnyal. Az álhóst lófarka után kötik.

A mese Európa-szerte ismert. Magyar vonatkozásban egyike a legnépszerűbbeknek. Változatai, a töredékeket és a reminiscenciákat leszámítva, de a különböző állandó összetételeket (AaTh 303/AaTh 300/, AaTh 315/AaTh 300/, AaTh 590A/AaTh 300/, AaTh 300 ~ AaTh 361*, ritkábban AaTh 300 ~ AaTh 301, AaTh 300 ~ AaTh 650A) beleértve, meghaladják az 50-et. Az ún. teljes,

⁸ ORTUTAY GYULA 1959.

⁹ A típusválatok átvételek a készülő *Magyar Népmesekatalógusból*. Ezek közlését azért tartjuk szükségesnek, mert néhol kisebb, másutt jelentős mértékben eltérnek a nemzetközi katalógus típusmáitól. HONTI ÉS BERZE NAGY típuszámaikkal csak ott tüntetjük fel, ahol azok különböznek az AARNE – THOMPSONÉTÓL.

tiszta, önálló változatok száma viszonylag alacsony, annál gyakoribbak a kombinált, kontaminált formák.

Leggyakoribb *Az ikrek vagy vértestvérek* (AaTh 303) típusal való kombináció.

AaTh 303 Az ikrek vagy vértestvérek (egyforma társak)

I. Alaphelyzet. *A hősök* (természetfeletti) származása és tulajdonságai. (a) Királyné, ló és kutya haltól való csodás teherbeesés folytán ikreket szül. Hajuk, szőrük aranyos, a megtévesztésig hasonlítanak egymáshoz. (b) Szegény ember gyermeke mellé csodálatos módon egy másik gyermek kerül, akit örökre fogadnak. Mikor felnő, nem tudják a magukétól megkülönböztetni. (c) Egy királynak (szegény embernek) van két (három) fia, a megtévesztésig hasonlítanak egymáshoz.

II. *Vándorútra kelnek* (a) lovukon kutyájuk kíséretében. (b) Segítő állatok szegődnek hozzájuk (vö. AaTh 300 II.). Útelágazásnál elválnak, az ottlevő fán sorsuk változását mutató jelet (kést, kendőt) hagynak, s megállapodnak, hogy aki előbb visszatér és a másik balsorsáról értesül, segítségére siet.

III. *Házasság*. A nagyobbik fiú feleségül vesz egy királykisasszonyt (rendszerint AaTh 300 mesetípus keretében).

IV. *Az elvarázsolt erdő*. Az esküvő másnapján elvarázsolt erdőben vadászatra indul. Szalonnasütés közben boszorkány kéredzkedik melléje. Ledobott hajszállával őt és állatait kővé változtatja (feldarabolja és besózza).

V. *Testvére visszatér a keresztúthoz*. A hátrahagyott jel színeváltozásából megtudja, hogy bátyja elpusztult. Segítségére siet.

VI. *Bátyja országába érkezik*. Testvére felesége férjeként fogadja. *Kard a hálótársak között*.

IV₂. *Az elvarázsolt erdő*. A fiatalabb testvér is vadászni megy. Szalonnasütés közben a boszorkány ismét megjelenik. Utasítását nem tartja be. Kényszeríti, hogy bátyját és állatait keltse életre, azután megöli.

VII. *Az asszony nem tud különbséget tenni a két testvér között*. (a) Az idősebb, abban a hiszemben, hogy öccse helyettesítette őt a hitvesi ágyban, megöli, majd mikor a valót megtudja, feltámasztja. (b) Az asszony cselhez folyamodik, hogy megtudja, melyikük a férje. Az idősebb testvér feleségével újra lakodalmat ül, a fiatalabb visszatér apja országába. (48 vált.)

Mint a fentiekből látható, ennek a típusnak a magyar változatai alig különböznek a nemzetközi katalógus típusképtől. A mese egész Európában ismert, nálunk a gyakoriak közé tartozik. Ennél a típusnál azonban jelentősebb szempontunkból *A hűtlen anya vagy nővér* meséje (AaTh 315, AaTh 590, MNK 590*), melyben *A sárkányölő vitéz* típus (AaTh 300) szintén csupán betétként szerepel.¹⁰

AaTh 315 A hűtlen anya vagy nővér

I. Alaphelyzet. *A hő és a hősnő* származása és körülményei. A szülők a gyermekeket (leányanyát gyermekével) elfűzik, vagy el akarják pusztítani.

II. *Vándorútra kelnek*. (a) A fiú emberfeletti erőt kölcsönző fegyverekre (ruhadarabokra vagy más tárgyakra) tesz szert. (b) Segítő állatok csatlakoznak hozzá (vö. AaTh 300 II.).

III. *Rablótanyára* (óriások, sárkány kastélyába) érkeznek. A fiú a rablókat (óriásokat) a vezér kivételével elpusztítja. A vezért bebörtönzi. Vadászni jár. A kastély udvarában csodálatos fa áll, mely korábban a rablók, később a hős hazajövetelét jelzi. Közeledtére kivirágzik, gyümölcsöt hoz, s mire az udvarra belép, a gyümölcs meg is érik.

¹⁰ A motívum számos változatban fejbenézéssel kapcsolatos. L. erről VARGYAS Lajos 1960. 466–497.

IV. *A hős életére törnek.* A hős testvére (anyja) a rablóvezért kiszabadítja, s szerelni viszonyt kezd vele. Biztatására betegnek tettei magát, a hőst 1) farkas, 2) medve, 3) oroszlán fiáért (májáért, tejéért) küldi. A hős az állatokat elevenen viszi testvéreinek, aki pusztá látásuktól meggyógyul. A hős az állatokat szabadon engedi, hálából egy-egy sípot kap, fújja meg, ha baj éri.

V. *Erőpróba.* A sikertelen elpusztítási kísérlet után a hőst erőpróbának vetik alá. (a) két hüvelykujját egy hajszállal összekötözik, (b) bűvös fegyvereit elveszik tőle. Mielőtt elpusztítanak, kéri, hogy még egy utolsót imádkozhasson. Sípiszavára megjelennek a segítő állatok és a rablóvezért széttépik.

VI. *A hűtlen testvér megbüntetése.* A hős testvérét (anyját) bezárja a holttesthez, hogy azt egye és egy kádat sírjon tele könnyel.

VII. *Újabb vándorút és házasság* (rendszerint AaTh 300 keretében).

VIII. *A hűtlen testvér (anya) bosszúja.* A hős visszatér nővérehez, gondolván, hogy az elkövetett cselekedetéért már eléggé meglakolt s bizonyára megbánta tettét. Feltevéseben azonban csalódik, mert testvére magával hozza kedvesének utolsó, tűzhegyesre szopott csontját, azt a hős ágyába helyezi s ezzel elpusztítja.

IX. *Állatai a hőst feltámasztják.* Testvérét széttépik. (a) Hálából kívánságukra levágja a fejüket, mire emberré változnak. (b) Elföldeli őket. (17 vált.)

Egy-egy típus különböző redakcióinak interferenciája tapasztalati tény. Az erőt adó ruha és fegyverek az AaTh 315 típusba vagy inkább altípusba minden valószínűség szerint a típus egy másik redakciójából kerültek oda, melyet a nemzetközi katalógus AaTh 590 számmal jelöl, s amely a *Magyar Népmese-katalógusban A győzhetetlen kard* címen szerepel. Ennek a típusképe a magyarban a következő:

AaTh 590 A győzhetetlen kard (A hőst megvakítják)

(H 315 7., 8. sz. változat, BN 315 2., 8. sz. változat)

I. = AaTh 315 I.

II. *Vándorúton a hős emberfeletti erőt kölcsönző fegyverekre* (ruhadarabokra vagy más tárgyakra) tesz szert.

III. = AaTh 315 III.

IV. *A hős életére törnek* = AaTh 315 IV + A hős a feladatok teljesítése közben útjai egyikén megismerkedik egy királyleánnyal (tündérleánnyal) és anyjával. (Egyes változatokban ez a találkozás már a III. esetleg a II. epizódban bekövetkezik.)

V. *A hőst megfosztják csodás fegyvereitől és megvakítják.*

VI. *A gyógyulás és a csodás fegyverek visszaszerzése.* A hős a királyleányhoz menekül, aki állatoktól kapott csodavízzel (gyógyírral) a hős szemvilágát visszaadja. A hős csodás fegyvereit is visszaszerzi hálás állatok vagy kedvese segítségével.

VII. *Házasság és büntetés.* A hős és a királyleány egybekel. A hűtlen nővért (anyát) és a rablóvezért megbüntetik.

A redakció magyar változatai nem tartalmazzák betétként *A sárkányölő vitéz* típust (AaTh 300) — hisz ez nyilvánvalóan fölösleges is lenne —, az AaTh 560 és AaTh 613 típusokkal viszont egyes változatok kontaminálódnak. A redakciónak mindössze 6 magyar változata ismert, ezek többé-kevésbé ponyva ízüek, nyomtatott előképük azonban mind ez idáig nem került elő.

Az MNK 590* számmal jelölt redakció mintegy a fenti forma magyar megfogalmazásának tűnik. A következőkben tér el tőle:

MNK 590 A győzhetetlen kard* (A hőst feldarabolják)

(H 315 6. változat, BN 568* 8., 10., 14 változat)

I. = AaTh 315 I. *A hős* gyakran természetfeletti származású és erejű.

II. = AaTh 590 II.

III. *A rablótanya* = AaTh 315, ill. 590 + A rablók udvarán áll egy fa, amely a rablók, majd azok elpusztítása után a hős hazatértét jelzi: kivirágzik vagy gyümölese megéri, mikor belép az udvarra.

IV. = AaTh 590 IV.

V. *A hőst megfosztják csodás fegyvereitől és feldarabolják*, majd saját kérésére darabjait egy zsákban lova hátára kötik.

VI. *A hős feltámasztása*. A ló elviszi a tündérleányhoz és anyjához. Összerakják és feltámasztják, s elküldik testvére (anyja) és a rablóvezér megbüntetésére.

VII. *Büntetés és házasság*. A hős madárrá változva felszáll a rablók kastélya előtt levő csodálatos fára. A rablóvezér leveti magáról az erőt adó fegyvert (ruhadarabot), és a madár után mászik. A hős leszáll a földre, visszaváltozik emberré, magára ölti a csodafegyvert és elpusztítja a rablóvezért, anyját pedig istenítéletnek veti alá. Az is elpusztul. A hős feleségül veszi a tündérleányt. (14 vált.)

A hős neve: Donát, Szent Jobb stb. utal a felsőbb hatalmakkal való kapcsolataira. Fegyverzetét olykor Krisztustól és Szent Pétertől kapja. Egyik változata kontaminálódik *A sárkányölő vitéz* (AaTh 300) meséjével, jellemzőbb azonban a redakcióra *A soktudó fiú* (AaTh 725), *A hűtlen feleség* (AaTh 590A) és az *Égig érő fa* (AaTh 468) típusokkal való keveredés.

A nemzetközi katalógus a mesének két redakcióját tartja nyilván az AaTh 315 és 590 számon. Változataik, akárcsak az AaTh 300 és 303 mesetípusoké egész Európában, az amerikai egykori európai gyarmatokon, valamint Kisázsiaiban, Elő- és Hátsó-Indiában ismertek.

Az erőt adó fegyverzet, a legközelebbi hozzátartozó hűtlensége és *A sárkányölő vitéz* (AaTh 300) típussal való kapcsolata típusunkat *A hűtlen feleség* (AaTh 318, 590A) típussal rokonítja. A típusnak a magyarban 3 fő redakciója és több különböző alkalmi összetétele ismert összesen 17 változatban, további 3 töredék található az AaTh 312 és az MNK 590A** típusok keretében. Az alkalmi összetételeket és a töredékeket tartalmazó változatokat nem elemezzük, s nem írjuk le az AaTh 318 redakcióhoz tartozó 2 változat, valamint az AaTh 590A redakcióhoz tartozó 3 változat típusképét sem, mivel a rendelkezésünkre álló kevés számú változat nem alkalmas új típuskép megrajzolására. Tájékoztatásul csupán annyit, hogy az AARNE – THOMPSON-féle katalógusban megadott részletes típuskép elegendő az idetartozó változatok azonosítására. Az AaTh 318 redakcióhoz tartozó mindkét változat tartalmazza az AaTh 300 típust. A hős ennek keretében nyeri el a királyleányt, s megöletése és feltámadása következtében nyeri el az átváltozási képességet. Fontos szerep jut mindkét változatban a hős testvéreinek is az AaTh 303, ill. 312 típusokhoz kapcsolható motívumok keretében.

Az AaTh 318 számnál a nemzetközi katalógus szerkesztője finn, litván, svéd, dán, német, francia, román, magyar, cseh, lengyel, szlovén, orosz, török és amerikai francia változatokat tart nyilván. A magyar változatok a litván és az orosz mellett kiemelkednek magas számukkal, THOMPSON ide sorolta BERZE NAGY 568* számmal jelölt típusának mind a 14 változatát, jóllehet azok csak részben tartoznak a típushoz és redakcióihoz (1., 3., 4., 9. változat). Az AaTh 590A típuszámon lengyel, cseh és szerb-horvát változatokról találunk említést, magyarról a katalógus nem tud.

BERZE NAGY az 568* számnál kiválóan körvonalazza a típus „magyar” redakcióját, amely valószínűleg szomszédainknál is ismert. A *Magyar Népmese-katalógus* a redakciót MNK 590A* számmal jelöli, s mind ez idáig 12 változatát ismeri:

MNK 590A* A hűtlen feleség

(H—, BN 568* 9. változat) MNK 590A** — AaTh 318.

Megj.: az MNK 590A** mesekezdő epizód helyén egy változatban az MNK 535** mesekezdő, egy másikban az AaTh 571 mesetípus áll. A típuskép csekély módosítással követi a BERZE NAGYét.¹¹

- I. Alaphelyzet. A hős többnyire alacsony sorból származik, nem rendkívüli körülmények között él.
- II. *Vándorút* során egy kígyót veszedelemből — rendszerint tűzből — megment. Apjától, a kígyókirálytól új nevet és nagy erőt kölcsönző bűvös eszközöket kap ajándékkul: egy sérthetetlené tevő zsíros inget, egy magától vagdalkozó kardot és egy táltoslovat.
- III. *A küzdelem*. Eszközei segítségével egy király ellenségeit leveri, leányát jutalmul feleségül kapja. (Néha AaTh 300 mesetípus keretében.)
- IV. *A hőst megfosztják csodás fegyvereitől és feldarabolják*. Felesége hűtlen lesz hozzá, bűvös eszközeitől titokban megfosztja, és azokat udvarlójának adja át. A csábító a férjet megöli, feldarabolja és saját kérésére egy átalvetőben lova hátára kötözi.
- V. *A hős feltámasztása*. A táltosló a hős „keresztapjához”, a kígyókirályhoz viszi, az darabjait összerakja és életre kelti.
- VI. Különféle *átváltozásokkal* (ló, fa, réce) és egy szolgálóleány segítségével a csábítót sikerül léprevinnie; bűvös eszközeit visszaszerzi és a csábítót megöli.
- VII. *Büntetés és házasság*. Feleségét istenítéletnek veti alá. Az égből alászálló nyílvesző apja és anyja jelenlétében megöli. Feleségül veszi a szolgálóleányt és a király utódja lesz.

Az MNK 590* altípus közel áll az MNK 590A* altípushoz, közös motívumaik, epizódjaik is vannak, de nem azonosak, mint BERZE NAGY vélte. Mindkettő változataiban előfordul, igaz csak szórványosan, a vízörző sáikány megölésének és a királykisasszony elnyerésének epizódja, ennél jelentősebb azonban, mert gyakoribb és jellemzőbb a hős megölése és feldarabolása, majd a darabokból való újrafeltámasztása egy természetfeletti segítő által, s az a tény, hogy ennek következtében a hős sorozatos átváltozásra képes. Helyezzük a továbbiakban vizsgálódásaink előterébe a hős megölését, feldarabolását, feltámasztását és az ezután következő átváltozás-sort, mely voltaképpen a küzdelem egy formája s amely számos hősmesénkre jellemző.

Mesénkhez az átváltozás-sor szempontjából legközelebb talán *A varázsló és tanítványa* (AaTh 325) meséje áll. A mesetípus magyar változataival és azok samanisztikus vonásaival már DRÓSZEGI Vilmos is foglalkozott.¹² Őt elsősorban a „tudomány” elnyerésének módja érdekelte: a varázslóinast a varázsló úgy teszi „tudóssá”, hogy feldarabolja (és megfőzi, besózza vagy elégeti), majd újra életre kelti. A hős a „tanítás” következtében túltesz mesterén: nemcsak átváltozási és jövőbelátási képességekre tesz szert, hanem átváltozás-párbajban a mestert le is győzi, meg is öli. A tudomány kapásának ez a módja 20, a nemzetközi mesekatalógusban megadott típusképpel jóíészt azonos menetű magyar változat közül 4-ben található meg. A feldarabolási motívum viszonylagos ritkasága a mese meglehetősen kései átvételére enged következtetni. Bennünket azonban nem elsősorban a feldarabolás motívuma, hanem a 2. vagy 3. átváltozási sor érdekel.

A „tanítás” vagy könyvből való tanulás következtében elsajátított átváltozási képességekkel olykor már a felismerési jelenetben találkozunk: az apának a fiát galambok és/vagy lovak közül kell kiválasztania, felismernie. A második átváltozási sor a hős hazatérése után a szülők meggazdagodását szolgálja: a hős

¹¹ Vö. KOVÁCS Ágnes 1960b.

¹² BERZE NAGY János 1957. II. 183.; vö. KOVÁCS Ágnes 1959.

kutyává és lóvá (ökörre és lóvá, disznóvá és lóvá, réz-, ezüst- és aranylóvá) változik, és drága pénzért eladatja magát, de a kötőféket vagy a nyakörvet soha sem szabad vele eladni. Egy (vagy több) alkalommal az öregnek sikerül is az állatot a fia utasítása szerint eladnia, másodszer (harmadszer) azonban a varázslómester a vevő, aki magas vételár segítségével ráveszi az eladót, hogy a lóval a kötőféket is veleadja. A ló úgy szabadul meg a varázslómester hatalmából, hogy *a*) gyerekeket rábeszél, hogy oldják meg a kötőféket, vagy *b*) a varázslómester tilalma ellenére egy ostoba ember tanácsára vízhez jut. Nyomban hallá változik, a varázslómester nagy hal alakjában üldözi; a parton egérré változik, itt a varázslómester macska alakjában kergeti; végül galambbá lesz, a varázslómester pedig ölyvvé, de sikerül a galambnak egy királyi palota ablakán bemenekülnie, a királykisasszony az ablakot becsukja, s az ölyv (sas) kívül reked. Benn legénnyé változik és megkéri a királykisasszonyt, hogy gyűrű alakban húzza az ujjára. Arra is megkéri, hogy az azt jutalmul kérő orvosnak (királyfinak, kereskedőnek) úgy adja oda, hogy a földre dobja. Itt kölesszemekké változik, az orvos, a varázslómester pedig kakassá, és felcsipegeti a szemeket az utolsót kivéve, melyre a királykisasszony ráteszi a talpát. Ébből róka (szakács) lesz, és megfojtja a kakast.

Megtudjuk tehát a meséből, hogy 1) az átváltozási képességnek fokozatai vannak, amellyel a tudás foka mérhető, hogy 2) az átváltozási képesség a meggazdagodás eszköze is lehet, de — a kötőfék segítségével — meg is köthető: a táltos mindaddig nem tud visszaváltozni emberre vagy továbbváltozni más állattá, amíg a kötőféket meg nem oldják, illetőleg amíg a ló vizet nem iszik; 3) az átváltozási párbajban a tanítvány mindig a kisebb, a mester mindig az őt üldöző nagyobb állattá változik mindaddig, amíg a megsemmisülés határán az utolsó szem kölesből ő nem változik a hatalmasabbá és képessé a varázslómestert, a nagyobb hatalmú táltost megsemmisíteni.

Ha elfogadjuk az átváltozás-sort előzményeivel és következményeivel a hősmese jellemző motívumaként, föltétlenül figyelemmel kell lennünk *A változni tudó fiú* (AaTh 665) meséjére is. A típuskép leírásától, akárcsak az AaTh 325 mesetípus esetében eltekintünk, mivel a magyar változatok típusképe is megegyezik az AARNE – THOMPSON-féle katalógusban a típuszámnál megadottal. A mesének 5 magyar változatát ismerjük, hármat a nyelvterület északi részéből (Szabolcs, Nyitra), egyet Kalotaszegről, egynek a származási helye ismeretlen. Valamennyi forrása a szóbeliség: ponyvaváltozatról vagy irodalmi feldolgozásról nem tudunk. Az európai párhuzamok nagyobb számban a Baltikumból, Skandináviából és a szláv nyelvterületről ismertek. Egyes kutatók szerint az észak-európai samanisztikus, mások szerint a szláv hiedelemvilág szerves része. Az egymástól független szép, teljes magyar változatokból nyilvánvaló, hogy a mese a magyar hiedelemvilágtól sem idegen.

BERZE NAGY típuskatalógusában a 665. mesetípus a következő epizóddal kezdődik:¹³ „Egy legény egy döglött állatot a rajta megosztzkodni nem tudó állatok között közös megelegedésre szétoszt. Ezek erejüket kölcsönzik neki, melynek segítségével hallá, madárrá és négylábú állattá tud változni.” Ez a kezdő epizód azonban nem fordul elő az AaTh 665 mesetípus eddig ismert magyar változatainak egyikében sem, indító epizódja viszont az AaTh 302A* (*A testen kívül elrejtett erő*) mesetíppussal kialakított számos magyar redakció egyikének, melyet a nemzetközi mesekatalógus 302 számmal jelöl.

¹³ DIÓSZEGI Vilmos 1973. 46–51.

AaTh 302 *Mészáros Gyuri*

(H—, BN 665 2. változat, csak a II. epizód)

I. Alaphelyzet. A hős származása és foglalkozása (köznapi, gyakran mészáros vagy katoná).

II. *Vándorútra kel.* Egy sassal, oroszlánnal és hangyával találkozik, akik nem tudnak megosztani egy ló (szarvas) tetemén. A hős a belsőrészeket a sasnak, a húst az oroszlánnak, a csontokat a hangyának adja. Az állatok megelégedésük és hálájuk jeléül egy-egy szőrszállal, ill. tollal ajándékozzák meg, amelyek segítségével hangyává, sassá és oroszlánná tud változni.

III. *A királykisasszony.* A hős továbbfolytatja vándorútját állatalakban. Aranysas képében egy királykisasszony fogságába kerül. Ember alakban a király leányával egymásba szeretnek. Oroszlán alakban kényszeríti a királyt, hogy adja hozzá a leányát feleségül.

IV. *A feleség elrablása.* Egy alkalommal séta közben a fiatalasszonyt láthatatlan lény (sárkány) elrabolja (eltűnik).

V. *Férje keresésére indul* állatalakban. a) Hangya képében meg is találja őt egy földalatti helyiségben egy ősz, öreg ember társaságában, aki egy elátkozott király. b) Egy király szolgálatát szegődik, akinek a nyájából (kondájából) mindennap eltűnik egy birka (disznó).

VI. *A rabló (elvarázsló) lény elpusztítása.* a) A hős állat alakban elpusztítja az elvarázsoló boszorkány testen kívül elrejtett erejét s utána a boszorkányt is. b) Három egymást követő napon a sárkány réjtjére hajtja a nyáját (kondát), s állat alakban elpusztítja a sárkány testen kívül elrejtett erejét (MNK 300B*).

VII. *Újabb lakodalom.* A hős visszanyeri eltűnt (elrabolt) feleségét, újabb lakodalmat tartanak, és ő lesz a király utóda (az elátkozott és megváltott királyé is). (8 változat.)

A redakció legteljesebb változatait a Székelyföldön és a Dunántúlon jegyezték le. Elterjedésében fontos szerepe van BENEDEK Elek meséjének,¹⁴ amelynek több származékát is nyilvántartjuk. A mese hősének nevét viseli címéül a redakció is. A forma — nyilván eltérésekkel — egész Európában ismert. Különösen nagyszámúak az orosz, skandináv és ír változatok.

A BERZE NAGY által 302-vel jelzett típuskép¹⁵ *A testen kívül elrejtett erő* (AaTh 302A*) epizóddal alkotott hősmesék egy másik csoportját ábrázolják, mely rendszerint a különböző hősmesékből alkotott típuskompozíciók második felét képezi. A *Magyar Népmesekatalógus* ezt MNK 302C* számmal és a negatív hős névével jelöli. Típusképe a következő:

MNK 302C* *Az ólombarát*

(H 1., 2., 5., 7. sz. változatok, BN 302 4., 5., 6., 11., 14., 16., 17., 18., 20. sz. változatok)

I. *Az ólomfejű barát.* A mesehős valamely nagy erejű gonosz ember, ólombarát, sárkány, boszorkány, törpe stb. hatalmába kerül (miután feleségét az ólomfejű barát elrabolta).

II. *A titok megtudakolása és az erő megsemmisítése.* A hős magát és a gonosz hatalmában levő leányt (feleségét) csak úgy tudja megszabadítani, ha a gonosz erejét megsemmisíti. Rábirja a leányt, hogy csellel tudja meg, miben van a szörny ereje. A mesehős táltoslova, csodafegyvere vagy csupán az esze segítségével a szörny erejét hordozó állatot s végül magát a szörnyet is elpusztítja (AaTh 302A*).

III. *Házasság.* A hős és a leány egybekelnek (feleségével újabb lakodalmat tartanak), ő lesz az ólomfejű barát (apósa) országának királya. (14 változat.)

¹⁴ Vö. Kovács Ágnes 1957.¹⁵ BENEDEK Elek 1914—1927. (1894—96⁴) V/2. 116—120. 23. *Mészáros Gyuri*. Innen: MERÉNYI László 1862. I. 202—210. *A mészáros legény*.

A típus rendszerint az *Égítesszabadító* (MNK 319*) mesetípus folytatása; gyakran közbeékelődik a *Hatan a világ ellen* (AaTh 513) mesetípus is. A mitikus epizód: a hős megjelenik elrabolt feleségénél és felszólítja, tudja meg, miben rejlik elrablójának ereje (aranszarvas — nyúl — kácsa — darázs(tojás) vagy hasonló). A vadat (vadakat) és a madarat lelövi, a darázsakat rejtő dobozt összetöri, és ezután megöli az elgyengült szörnyet. (AaTh 302A*; THOMPSON: Motif Index E 710 — 719.) alkotórészét képezi *Az égig érő fa* (AaTh 468) mese-típus egyik redakciójának is.

Nem kívánom itt részletezni az égig érő fával kapcsolatos képzeteket, hazugságmeséket, mesekezdőket, sem a magyar hiedelemvilágban, népszokásokban, népi díszítőművészetben található égig érő fa — világfa — életfa motívumokat, ábrázolásokat,¹⁶ s másutt kívánok szólni az égig érő fa megmászását magukba foglaló hazugságmesékről is. A hősmesék közül csupán a nemzetközi katalógusban 468 számmal jelölt magyar népmesék két fő csoportjának a típus-képét ismertetem:¹⁷

AaTh 468 Az égig érő fa

(H 467, BN 530 I*)

Megj.: Voltaképpen keretmese, gyakori redakciói:

a) AaTh 468 (MNK 317* ~ AaTh 302A*)

b) AaTh 468 (MNK 317*/AaTh 556F*)

Az MNK 317* (AaTh 556F*) állandó típusösszetételt l. még az MNK 400C*, AaTh 409B* és AaTh 552A típusok keretében is.

I. Alaphelyzet. *Az égig érő fa*. (Öreg) királynak van egy leánya. Kertjükben égig érő fa áll.

II. *Felszólítás az égig érő fa megmászására*. a) A király leányát elrabolja a sárkány. A király annak igéri leányát és fele királyságát, aki a) a leányát visszahozza, b) hoz a fa ifjító/gyógyító gyümölcséből.

III. *Az égig érő fa megmászása*. Többen próbálkoznak, de senkinek nem sikerül megmászni a fát. Végül egy (7 éves) kiskondás táltos malaca (kutyája) tanácsát követve 7 rend vasgúnyával és 7 pár vasbocskorral felszerelve útnak indul: baltájával lépcsőfokokat vág a fa törzsébe és azokon lépeget felfele. Egyes változatokban útközben (a fa törzsében lakó) tanácsadó öregasszonyokra (az Esthajnal csillag vagy a Szél, a Hold és a Nap anyjára vagy a hét napjaira) talál, náluk megpihen, tanácsukat kéri és azzal folytatja útját. Mire ruhái és bocskorai elszakadnak, egy kinyúló ágon egy a földihez hasonló országba jut (AaTh 468).

a.IV. *A sárkány elpusztítása*. A hős a sárkány palotájához ér és szolgálatába szegődik: egy táltos lovat kell gondoznia (MNK 317* mesetípus részlete). Az elrabolt királykisasszonyt megkéri, tudja meg, miben rejlik a sárkány ereje. A táltos ló segítségével elpusztítja a testen kívül elrejtett erőt s ezzel a sárkányt is (AaTh 302A*).

a.V. *Visszatérés a földre*. A sárkány elpusztítása után a táltos lovon visszatérnek a földre. A kiskondás a királykisasszony férje és a fél ország ura lesz, majd a király halála után annak utóda. (7 változat.)

b.IV. *Tündér Ilona*. A kiskondás a felső világban Tündér Ilona szolgálatába szegődik. Három táltos lovat kell gondoznia. Ezeket réz-, ezüst- és aranyruhában három egymást követő vasárnapon követi Tündér Ionát a templomba. Tündér Ilona beleszeret és férjéül választja.

b.V. *Tündér Ilona elrablása*. Mikor ismét templomba megy, átadja férjének a palota kulcsait és megtiltja neki, hogy az egyik szobába belépjen. A hős megszegei a tilal-

¹⁶ DIÓSZEGI Vilmos 1969. 312.; KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő 1974. 163. és 11, 37—40. ábra.; HOPPÁL Mihály 1978.

¹⁷ VÖ. RANKE, Kurt 1977. Bd. I. Lfg 5. 1381—1386.

mat, és 3 csepp (pohár) vízzel megszabadítja a falra szegzett (hordóba zárt) sárkányt. A sárkány 3 életet ígér a hősnek, és elragadja Tündér Ilonát.

VI. *Sikertelen visszarablási kísérletek.* A hős a 3 táltos lovon háromszor megkísérli visszarabolni a feleségét, de a sárkány lova gyorsabb, és a kísérlet kudarcba fullad. (Számos változatban előfordul — negyedik alkalommal — a feldarabolás és a felélesztés motívuma is; MNK 468 I* — II* = MNK 317*.)

VII. *A táltos ló megszerzése.* A hős megbízásából Tündér Ilona megtudja a sárkánytól, hogy honnan való a lova. A hős elmegy a mondott boszorkányhoz (vasorrú bába), és hálás állatok (állat- vagy sárkánysógorai) segítségével 3 éjszaka megőrzi annak lovát, majd leányait. Bérül öt- (hat-) lábú táltos csikót kap, a sárkány lovának testvérét. (AaTh 556F*.)

VIII. *Tündér Ilona visszarablása és a sárkány elpusztítása.* A táltos csikóval a hősnek sikerül visszarabolni feleségét. A sárkányt a hős lovának biztatására a maga lova leveti, elpusztul. A hős és Tündér Ilona lakodalmat tart (MNK 317 bef.)

IX. *A hős az égig érő fán marad.* Ledobja a kért gyümölcsöt, a király megfiatalodik (meggyógyul, meghal). Az ígért jutalomra nem tart igényt, hanem Tündér Ilona férjeként a „felső világban” marad. (AaTh 468 bef.)

A típuskompozíciónak 22 többé-kevésbé teljes magyar változata ismert. Irodalmi előképével nem találkoztunk. Az AaTh 468 kerettípusnak más összetételekben további 19 változatát tartjuk számon. Az *égig érő fa* típusnak a magyaron kívül német, román, szlovák, cseh, lengyel, orosz, ukrán, délszláv, finn és török változatai ismertek. BERZE NAGY a fent elemzett összetétel egy részét *Az égig érő fa*, más részét az *Állatsógorok* típus állandó részének tekinti. Mint már korábban is mondtuk, BERZE NAGY kissé önkényes típusselejtelemmel rendelkező álló, az övénel mintegy hétszerte nagyobb anyag alapján nem érthetünk egyet. Az összefüggő világkép részeként is értékelhető képzetek, motívumok, epizódok kaleidoszkópszerűen több különböző meseszerkezet szerkesztésével, logikus részét képezhetik.

Ha elfogadjuk az affinitás törvényéhez tartozóan azt a tapasztalati tényt, hogy meséinkben többnyire azonos vagy hasonló képzetkörbe tartozó motívumok, epizódok kapcsolódnak össze, az *égig érő fa* (AaTh 468) kerettípus után az *Állatsógorok* meséjét (AaTh 552) kell szemügyre vennünk. A nemzetközi katalógusban elemzett 2 redakció közül a magyarban csak az egyik ismert, ennek azonban négy formája is van: *Állatsógorok* (AaTh 552A), *Sárkánysógorok* (MNK 552A*), *Égitestsógorok* (MNK 552A**) és a *Nap sógorai* (MNK 552A*** = MNK 552A** + MNK 829*).

A nemzetközi katalógusban AaTh 552A-val jelölt redakció alapjául a magyarban egy 1861 óta többször is kiadott ponyvafüzet tekinthető,¹⁸ amely a nevek után ítélve németből való fordítás. Ennek a szóbeliségéből 3 változata ismert, mindhárom olyan gyűjteményből, amelyekről tudott, hogy anyaguk egy részét könyv eredetű mesék képezik.

6 olyan változata is van azonban az *Állatsógorok* — magyar vonatkozásban — altípusnak, mely a *Sárkánysógorok* altípushoz hasonlóan az MNK 317* (AaTh 556F*), valamint az MNK 304A* típusokkal kombinálódik. Meg kell jegyeznünk, hogy a sárkánysógorokról is megemlítik olykor a mesemondók, hogy amikor akarnak, különböző állatokká tudnak változni, máskor meg emberek. Utalni szeretnék itt SOLYMOSSY Sándornak arra a megállapítására, hogy a magyar mesék sárkányalakjai voltaképpen nem hullók vagy asztrális lények, hanem emberfeletti tulajdonságokkal rendelkező emberek.¹⁹ ERDÉSZ Sándor az

¹⁸ *A három leánytestvér története.* Bp. 1876. Nyomtatja és kiadja Bucsánszky Alajos. 36 p. OSzK 19/16; 1861. OSzK 5/12; 1898. OSzK 30/73.

¹⁹ SOLYMOSSY Sándor 1931. 125 — 132.; VARGYAS Lajos 1961. 7.

ember alakú sárkányt a sárkányok egyik fajtájának tartja²⁰ (vö. a románban *zmeu*²¹). A hős, aki maga is emberfeletti táltos-tulajdonságokkal rendelkező ember, azért adja sárkányokhoz a leánytestvéreit, mert ezáltal további élet-pályája során nehézségei közepette számíthat a segítségükre.

Az MNK 552A* altípus 3 változata különböző típusokkal alkotott kombináció, 9 változata azonban az MNK 552A*, MNK 317* (AaTh 556F*) és az MNK 304A* típusok állandó kompozíciója. Prototípusának az ERDÉLYI János által közölt változatot tekintjük.²² A mese meglehetősen terjedelmes szűzségét jónak látjuk az alábbiakban közölni már csak azért is, mert ezáltal két hőmese-típust is bemutatunk:

I. Öreg királynak van három fia és három leánya.

II. Mikor haldoklik, megparancsolja fiainak, hogy a leányokat az első kérőkhöz adják hozzá feleségül, a vadászerdőben pedig soha nem feküdjenek a nagy jegenyefa alá.

III. Három egymás után következő este egy-egy hang kéri a leányokat, a királyfiak oda is adják őket mindjárt az ablakon keresztül (MNK 552A*).

IV. Egyszer vadászat közben elestelednek a nagy jegenyefa alatt s ott is alusznak. Egyikük fennmarad virrasztani. Sárkány jön, s kezdi felfalni a tüzet. A legnagyobb királyfi a háromfejű, a közbülső a hatfejű, a legkisebb a kilencefejű sárkányt győzi le és földeli el.

V. A kilencefejű sárkány a tüzet mind egy cseppig felfalta, a hős, a legkisebb királyfi kénytelen tűz után menni. Tűz mellett találja az Éjszakát és a Hajnalt veszekedni: az Éjszaka nem akarja engedni a Hajnalt felkelni. A hős levág egy darabot a gatyamadzagjából, s azzal „megkötözi” őket.²³

VI. Mire visszatér, tüze kialszik, új tűz után kell néznie. Alvó óriások tűzéhez érkeznek, véletlenül felkölti őket. Azzal a feltétellel hagyják életben, ha segít nekik elrabolni a szomszéd király három leányát.

VII. A hős lelövi az órséget felébresztő kiskutyát, de az óriásokat is elpusztítja. A három királykisasszony gyűrűjét sorra magához veszi.

VIII. Visszatérében elengedi az Éjszakát és a Hajnalt, meggyújtja a tábortüzet, majd felkölti testvéreit, akik csodálkoznak, hogy milyen hosszú volt az éjszaka.

IX. Bátyjaival együtt házasodni indul. A királyi várhoz érnek. Itt addig nem engedik be őket, amíg egy ott felállított dobra rá nem ütnek és nem válaszolnak a dob kérdéseire. A hős tettét az elhozott gyűrűkkel is bebizonyítja. A három királyfi nőül veszi a három királykisasszonyt (MNK 304A*).

X. Feleségével apósa tanácsa ellenére világot látni indulnak. Mikor a határra érnek, valami elragadja a királynét. A hős hazatér és megtudja, hogy a Fehér vitéz Fehérországba vitte el (MNK 317*).

XI. Útnak indul felesége keresésére. 1) Várra talál, abban lakik a legnagyobb néneje, a négyfejű sárkány felesége. A királyfi sógorától útbaigazítást kér. Az összehívja állatait, de azok sem tudnak felvilágosítást adni. 2) Ugyanígy jár középső sógoránál, a nyolefejű sárkánynál is. 3) A legkisebbik húgának a férje, a tízenkétfőjű sárkány egyik állata, egy sánta farkas végre megmutatja az utat (MNK 552A* folytatása).

XII. Frissítő vizet buzogtató forrásnál összetalálkozik a feleségével, s azt a tanácsot kapja tőle, hogy menjen el és szerezze meg annak az öregasszonynak a csikáját, akitől a Fehér vitéz a maga lovát szerezte volt (MNK 317* folytatása).

XIII. A hős útközben jót tesz egy hallal, hangyával és rókával. Segítségükkel megőrzi egy öregasszony lovait. Az öregasszonytól szolgálata fejében azt a kis csikót kéri el, amely a minap született és hozzá a padláson levő tyúkganajos nyeret (AaTh 556F*).

XIV. A csikó háromszor hazakéredzkedik szopni, s végül annyira megerősödik, hogy a királyfi el tudja hozni a hátán a feleségét. A Fehér vitéz lova nyerit az istál-

²⁰ ERDÉSZ Sándor 1971. 120—124.

²¹ BIRLEA, Ovidiu 1976. 457—463.

²² ERDÉLYI János 1855. 7—20. 2.

²³ Cs. Pócs Éva 1963.

lóban, jelzi urának a veszélyt, s az utánuk is vágat, a ló azonban testvére biztatására leveti gazdáját. Az asszony átül a másik lóra és hazatérnek.
XV. Felesége országában a hős lesz a király (MNK 317* befejezése).

Más változatokban a sárkánysógorok lovakat kölcsönöznek, amelyeken a királyfi megkísérli feleségét visszahozni, ismét másokban az öreg boszorkány lovainak megőrzésében vannak segítségére, ennek megfelelően a mese második fele, amelyben szerepet kapnak, a szükség szerint módosul, bővül.

Az égitest-sógorokkal kapcsolatos 4 változat közül 3 szintén az MNK 317* (AaTh 556F*) típusokkal alkotott kompozíció, azzal a különbséggel, hogy a sógorok, a Nap, a Hold és a Szél. *A Nap sógorai* (MNK 552A**–MNK 829* (= AaTh 471)) összetételnek mindössze 2 változatát ismerjük, mind a kettőt Erdélyből.

Szólnunk kell még *Szép Miklós* (MNK 400C*) meséjéről is, amely *Az égig érő fa* és az *Állatsógorok* típusokhoz hasonlóan keretül szolgál az MNK 317* (AaTh 556F*) típuskombinációhoz.

Szép Miklós meséje voltaképpen mesekezdő. Hosszú időn keresztül haboztunk, hogy az MNK 317* (AaTh 556*) összetételt ne éppen e mese szerves részének tekintsük-e, végül azonban úgy döntöttünk, hogy nem a feltételezett „eredeti összefüggést”, hanem az ismert változatok alapján a tapasztalható kapcsolatot regisztráljuk. Eljárásunkban példánk BERZE NAGY János volt, aki az AaTh 530 *Férőhamupipőke* típussal kapcsolatban hasonlóképpen járt el A, B, C-vel jelölve a különböző epizódokkal kezdődő változatesoportokat, egy állandó és egy változó részre bontva a mesét.²⁴ Az általunk vizsgált négy mesetípusnál hasonló a helyzet, a különbség csupán annyi, hogy a négy kezdőtípusnak már határozott, számmal ellátott, állandó helye van a nemzetközi, illetőleg a magyar népmesekatalógusokban, ezért nem jelölhetők egyazon típus A, B, C, D redakciójaként.

MNK 400* *Szép Miklós*

(BN 400 I* 13. változat)

I. Alaphelyzet. *A hős* szegény ember fia, nagyon szép (aranyhaja és -foga van), *Szép Miklós* a neve. Egy alkalommal a réten kaszál, amikor megjelenik egy galamb és hírül hozza, hogy Tündér Ilona utána epekedik és várja őt Tündérországba.

II. *Vándorút*. Apja tanácsára vasruhát és vascizmát csináltat, s úgy indul útnak Tündérországba. A ruha és a csizma levásik róla. Útközben kővé vált (haldokló) katonákkal találkozik, útmutatásukkal elérkezik Tündér Ilona kastélyába.

III. *Tündér Ilona* volt a katonák legyőzője. Most éppen alszik, körülötte sétál eleven kardja (vö. AaTh 463A*). *Szép Miklós* Tündér Ilonát felkölti, legyőzi, majd az MNK 317* (AaTh 556F*) összetétel keretében feleségül veszi, és megküzd érte az elrabló sárkánnyal (8 változat).

Meg kell említenünk a negyedik mesekezdőt is, mely szintén gyakran folytatódik az MNK 317* (AaTh 556F*) összetétellel:

AaTh 409* *A méhmagzatnak elígért tündér*

(BN 409** 1., 2., 5., 6., 7., 8. változat)

I. Alaphelyzet. *A hős* csodás fogantatású. Az anyja méhében sírni kezd. Mindaddig nem hallgat el, amíg neki nem ígérik szép Júliát, aki erdőt zöldít és mezőt virágoz-

²⁴ VARGYAS Lajos 1961. 3–5.

tat, Kígyóbőrű Kámán Sárát vagy más természetfölötti lényt. Ekkor a sirást abba-hagyja és megszületik.

II. *Vándorút*. Rendkívüli gyorsasággal növekedik, és útra kel az ígért leány után.

Az MNK 317* (AaTh 556F*) összetétel keretében feleségül veszi, és megküzd érte az elrabló sárkánnyal (9 változat).

Három olyan változatot is ismerünk, amely csupán az MNK 317* (AaTh 556F*) összetételt tartalmazza, ezeket csonkának, töredékesnek érezzük a fent felsorolt keretmesék, ill. mesekezdek nélkül.

Szép Miklós meséje a Tündér Iona körül sétáló eleven kard motívumával *Mirkó királyfi* meséjét asszociálja, azzal a különbséggel, hogy az utóbbiban a két férfihs körül sétál az eleven kard. De fontos szerepe van az imént bemutatott mesecsoportban, valamint a most bemutatásra kerülő *Mirkó királyfi* meséjében is a táltos lónak, enélkül a hős ott elrabolt feleségét, itt apja kenyeres pajtását soha sem tudná elhozni.

AaTh 463A* *Mirkó királyfi* (Zöldike)

(H 463, BN 320**)

I. Alaphelyzet. *A hős* a) Síró-nevető szemű király legkisebb fia. Neve: Mirkó királyfi, Juhenes, Köles. b) Természetfeletti származású, nagy erejű vitéz. Neve: Zöldike, Zöld vitéz vagy Erős János.

II. *Út a selyemrétre* (Vándorút). a) Táltos lóra tesz szert és útra kel, hogy elhozza az üveghegy mögül a selyemrétről apja kenyeres pajtását, hogy apja mindkét szeme ne vessen. b) Útra kel, hogy magához hasonló erejű vitézt találjon.

III. *A selyemrétre érve ott* (fekete) selyemsátor előtt alvó vitézt talál. A vitéz fölött magától vagdalkozó kard örködik. Ő is kiharcolja a kardját a hüvelyéből, és a vitéz mellé fekszik. Mikor felébrednek, a) a hős megtudja, hogy a selyemsátor vitéze apja kenyeres pajtása, b) összebirkóznak, egyik sem tudja legyőzni a másikat. Örökös testvériséget fogadnak, olykor vérszerződést is kötnek. A hős megígéri, hogy segít a selyemrét vitézének (neve: Fekete vitéz, Zöldmezejesi, Virág Péter) ellenfeleit legyőzni.

IV. *A katonákat szövő (fonó) boszorkány*. A két vitéz az ellenséges sereg csaknem valamennyi katonáját, a selyemrét csaknem valamennyi megrablóját levágja, néhányan elfutnak. A futók egy boszorkányhoz vezetnek, aki szövőszeiken szövő, guzsalyon vagy rokkán fonja a katonákat (rablókat). A hős megöli a boszorkányt, és a szövőszeiket (guzsalyt) felapítja.

V. *Hazatérés, ill. folytatás*. a) Mirkó és az öreg vitéz hazatér. Attól fogva a királynak mindkét szeme nevet, és fiát újabb vitézi tettekre biztatja. b) Zöldike nem tér vissza a selyemrétről, a két vitéz folytatja útját.

A mesének, mint az elmondottakból is tapasztalható, két redakciója ismert a magyarban. Egyiknek prototípusa és részben forrása KRIZA János *Mirkó királyfi* c. meséje,²⁵ melynek népszerűsége BENEDEK Elek átdolgozása²⁶ folytán csak növekedett. A másik redakció prototípusának GAAL György *Zöldike* c. meséje²⁷ tekinthető, mely részben azonos motívumsor keretében a két vitéz egymásra találását mondja el. A *Mirkó királyfi*-redakció második, befejező része *A testen kívül elrejtett erő* (AaTh 302A*) egyik redakciója: vagy az *Ólombarát* (MNK 302C*) vagy *A borban elrejtett erő* (MNK 302E*), a *Zöldike*-redakció

²⁵ KRIZA János 1911. (1963²) II. 141–163. XIII.

²⁶ BENEDEK Elek 1914–1927. (1894–96⁴.) I/1. 134–158.

²⁷ GAAL György 1857, 1860. III. 51–65. XXXI.

második része a *Hattyúleányok* (AaTh 400) típus egyik jellegzetes módon kibővített epizódja *Az ellopott ruhák* (AaTh 413). Az előbbinek 14, az utóbbinak 10 változatát tartjuk számon.

Az AaTh 463A* mesetípusnak a nemzetközi népmesekatalógus csak magyar változatait említi, BERZE NAGY azonban orosz és román változatokról is tud. Az AaTh 413 típusnak csak indiai változatai ismertek. A hős neve és a mesében található epizódok egy része délszláv — görög kapcsolatokra enged következtetni, egy bukovinai székely változat ponyvaeelőzményekre utal.

Mirkó királyfi meséjében különösen fontos szerepe van a táltos lónak: segítségével mássza meg a hős az üveghegyet, mely mögött a selyemrét elterül, győzi le a katonákat szövő boszorkányt és viszi haza a királyi palotába apja kenyeres pajtását. A táltos ló kiválasztása az apai ménesből vagy elszolgálása a vasorrú bábától különös gonddal, körültekintéssel történik. Az AaTh 463A* típusnál is fontosabb szerepe van a táltos lónak a híres *Táltos párbaaj, kancatejfürdő* epizódról elnevezett hősmesében (AaTh 531, újabban AaTh 465B* is). HONTI a mesének a rövidebb, BERZE NAGY pedig a hosszabb, összetettebb formáját katalogizálja a H 465¹, illetőleg a BN 531 típuszámon. Némi töprengés után a hosszú, bonyolult típusképlet elkerülésére mi is két csoportra osztottuk a mese anyagát, s az egyszerű formákat AaTh 465B*, a bonyolult, összetett formákat pedig AaTh 531-el jelöltük, mind a két számnál utalva arra, hogy a két csoport voltaképpen összetartozik. Mivel egyiknek a típusvázlata sem azonos a nemzetközi katalógus idevonatkozó típusképevel, az alábbiakban egyesített formában közöljük a *Magyar Népmesekatalógus* típusképet:

AaTh 465B* Aranyhajszál, aranytoll, aranypatkó
(H 465¹)

AaTh 531 Táltos párbaaj, kancatejfürdő
(BN 531)

I. *A hős születése.* (Az apa könnyelmű kívánságára) szegény asszony egyszerre 12, 100 vagy 1001 fiút szül. A férj ettől megijedve elbujdosik.

II. *A vadöreg.* A felnőtt fiúk elvadult apjukat esellel elfogják és hazaviszik (MNK 303A*).

III. *A fiúk egyszerre indulnak házasodni* olyan házból, ahol éppen annyi leány van mint ők ahányan vannak, a nagyobbak szép lovakon, a kicsi rongyos csikón. Bátyjai kinevetik (AaTh 303A*).

IV. *A fejfedők kicserélése.* Egy boszorkánynak éppen annyi lánya van, a legkisebb aranyhajú. Egy ágyba fekteti a leányokat a fiúkkal, a legkisebb lova tanácsára kicseréli a fejfedőket, a boszorkány az aranyhajú kivételével saját leányait öli meg. A fiúk elmenekülnek. (Vö. AaTh 327B; AaTh 531 bevezetése. A típuskompozíciót olykor az AaTh 556F* típus helyettesíti vagy bővíti.)

I. *Síró-nevető szemű király* három fia tudni szeretné, hogy apjuk egyik szeme miért sír, a másik miért nevet. Sorra bemennek hozzá, s az apjuk hozzájuk dobja a kardját. A két nagyobb elugrik, a legkisebb visszaadja az apjának (AaTh 463A* bevezetése = MNK 463A**).

II. *Az apa állat alakban a három hídnál.* A három fiú sorra útra kel. Az apa medvévé változik, s a legnagyobbat a rézhídtól, a középsőt az ezüsthídtól visszariasztja. A legkisebb táltos lován legyőzi őt az aranyhídnál. (AaTh 465B* bevezetése = MNK 465B**). A két epizódot olykor az AaTh 511A mesetípus helyettesíti, vagy csupán a táltos ló megszerzéséről esik szó.)

V. (III.) *Vándorút.* A legkisebb fiú lova tilalma ellenére az úton egy aranyhajszálát, -tollat s -patkót felvesz.

VI. (IV.) *A király szolgálatában.* A hős (bátyjaival együtt) egy királyhoz áll be szolgálatba. A talált tárgyak révén megbecsüléshez jut.

VII. (V.) *Az aranyhajszál, aranytoll, aranypatkó gazdájának elhozatala.* Irigy testvérek (társak) biztatására a király megparancsolja a hősnek, hogy hozza el az aranyhajszál gazdáját (a boszorkány legkisebb leányát), majd az aranyhajú lány aranymadarát és aranymenését. Párbaj a hős táltos lova és az aranymenés vezérménje között.

VIII. (VI.) *Kancatejfürdő.* Az aranyhajú lány csak ahhoz hajlandó feleségül menni, aki megfürdik a kancák tejében. A hős lova segítségével megfeji a kancákat, és megfürdik langyosra hűtött tejükben. Hétszerte szebb lesz, mint volt. A király összeég.

IX. (VII.) *Házasság és trónöröklés.* A hős és az aranyhajú lány egybekelnek. A hős lesz az ország királya.

(AaTh 465B* 13 változat, AaTh 531 18 változat.)

Az alaptípus egész Európában ismert. SOLYMOSSY magyar, M. L. TENÈZE francia eredetűnek tartja.²⁸ A kelet-európai eredet valószínűbbnek látszik, a két (három) típus kombinációja is valószínűleg itt alakult ki, akárcsak az AaTh 514 típus MNK 514A* redakciója. Figyelemre méltó, hogy típusunk nemegyszer kontaminálódik *A veres tehén* (AaTh 511A), valamint az *Égítesszabadító* típusal (MNK 319* = AaTh 328A*), pontosabban annak a *Párviadal a hídnál* (AaTh 300A) formájával. *A veres tehén* meséjét korábban már elemeztük,²⁹ ezúttal a kevésbé ismert *Égítesszabadító* meséről szólnak, melynek két redakcióját a BERZE NAGY által javasolt 319* számon és a HONTI által javasolt 300^{II} számhoz közelálló AaTh 300A számon tartjuk nyilván. Itt is egyesített típusképet adunk.³⁰

AaTh 300A Párviadal a hídnál

MNK 319 Égítesszabadító*

(H 300^{II}, BN 319*)

I. Alaphelyzet. *A sötétség országa.* Egy országban teljes sötétség van, mert három sárkány elrabolta a napot, a holdat és a csillagokat. A király (egyik) leánya kezét és fele királyságát ígéri annak, aki az égíteteket visszahozza.

II. *A hős.* Szépmezőszárnya (= Köles,³¹ Királyfia kis Miklós, Hamupipőke királyfi) és testvérei (társai) vállalkoznak a feladat végrehajtására. A királytól úti felszerelést kapnak, s útnak indulnak.

III. *Ország (világ) kovácsához mennek* (aki a hős keresztapja), s megkérlik, hogy egy üst olvasztott ólmot (vasat, aranyat) tartson készenlétben.

IV. *Párviadal a hídnál.* Réz-, ezüst- és aranyhídnál Szépmezőszárnya legyőzi a sárkányokat, míg társai alszanak (birkózás, kardpárbaj, küzdelem vas- és fakerék, kék és vörös láng alakjában), és az égíteteket magához veszi.

V. *A sárkányok kastélyában.* Dongóvá, nyúllá stb. változva a sárkányok kastélyába lopakodik, s kihallgatja a sárkányok anyja, a vasorrú bába és menyei bosszúterveit.

VI. *A sárkányanya és a sárkányfeleségek elpusztítása.* Az útjukat álló, kúttá, szederbokorrá, tűzzé változott sárkányfeleségeket felismeri és megöli. Az üldözésükre siető sárkányanyát a világ kovácsa segítségével elpusztítja: óriásira kitért szájába beleönteti a forró ólmot.

VII. *Az égítetek visszahelyezése, házasság.* A hős a király országához közeledve egymás után felereszti az égíteteket az égre. Két bátyjával (társaival) feleségül veszi a király három leányát, és elnyeri a fele királyságot, majd a király halála után az egészet.

²⁸ SOLYMOSSY Sándor 1922b. 32–38.; DELARUE, P.—TENÈZE, M. L. 1957, 1964, 1976. II. 337.

²⁹ KOVÁCS Ágnes 1955.

³⁰ Vö. KOVÁCS Ágnes 1960a.; Az égítetek elrablását mint hősenek motívumot idézi VARGYAS Lajos 1961. 10.

³¹ ERDÉSZ Sándor 1960. 186–192.

Az AaTh 300A típuszámánál számon tartott változatok csak a IV., néha az V. és részben a VI. epizódot tartalmazzák más előzményekkel és befejezéssel. 12 változatát ismerjük. Egészen különállónak kell tekintenünk azt a további 4 változattal képviselt redakciót, amely a haltól fogant három egyforma fiú *Királyfia, Szakácsnéfia és Kutya fia* (MNK 303**) mesekezdő epizóddal indul, majd a *Párviadal a hídnál* (AaTh 300A) típusal folytatódik, s amelyben a boszorkány által történő üldözés rendszerint a *Menekülés hátradobott tárgyak segítségével* (AaTh 313H*) epizód keretében történik. A hős neve Kutya Jankó, Agárfia vagy Pumilek királyfi. Ez a redakció szláv alakulatnak tűnik. Az égitestek elrablásáról az AaTh 300A-val jelölt altípus egyik redakciójában sincsen szó.

Az égitestek elrablását és a világ kovácsával kapcsolatos epizódokat tartalmazó teljesebb forma 20 változatban ismert, más típusokkal való kontaminációját további 16 változatban tartjuk számon. A típus az egész magyar nyelvterületen ismert, már a XVIII. században vannak nyomaink a meglétéről, a századfordulón különösen a Palóc- és a Székelyföldről. A XX. sz. második felében jórészt Szabolcs-Szatmár megyéből került elő gazdag változatanyag. Tiszta, teljes változatunk alig van. Az összetételek közül különösen a *Hatan a világ ellen* (AaTh 513A) és a *Fehérlófia* (AaTh 301B) típusokkal való kombinációk említésre méltók.

A nemzetközi katalógus a 300A típusnak német, román, cseh, lett, litván, észt, orosz, finn, vogul és tatár változatairól tesz említést, az égitestek elrablását is tartalmazó AaTh 328A* típusnál csak magyar változatokat említ, BERZE NAGY azonban tud román, német és orosz változatokról is, ezek száma azonban jóval kisebb, mint a magyaroké.

Végezetül a *Fehérlófia* (AaTh 301B) meséről szólunk, amelynek változatai az *Égiteszszabadítónál* is gazdagabban fordulnak elő a magyarban. Gyakran a sárkányokkal való küzdelem is hasonló körülmények között zajlik le. Lényeges különbség azonban az utóbbi típusban a hős állatanyjától való származása. Nem egy *A veres tehén* (AaTh 511A) típusal kezdődő változat elmondója úgy magyarázza ezt a jelenséget, hogy az anya voltaképpen ember, helyesebben asszony, aki csak halála után vált tehénné, más mesemondók különböző állatokkal folytatott szerelmi viszony következményének tekintik a hőst.

A mesének a magyarban 4, illetve 5 redakciója van aszerint, hogy *Borszem Jankó* meséjét is idesoroljuk-e (AaTh 312D, BN 301 I*)? Mi ezúttal csak a központi formával foglalkozunk.³²

AaTh 301B Fehérlófia

(BN 301A)

I. A hős 1) származása: állatanyjától, fehér lótlól, tehéntől, juhtól, medvétől született vagy gyümölcstől, levéltől, virágtól, széltől fogant nagy erejű ifjú. Állatanyja 3 × 7 évig szoptatja. 2) erőpróbái: egy hatalmas fát kell tövestől kihúznia és hegyével visszaütnie a földbe. Harmadik alkalommal sikerül.

II. *Vándorúton* nagy erejű társak: Fagörbítő, Kőmorzsoló, Vasgyúró stb. szegődnek hozzá, miután erőpróbán (birkózással) legyőzte őket.

III. *Az elrabolt királykisasszonyok*. Tudomást szereznek arról, hogy három (király-) leányt elraboltak a sárkányok. Vállalkoznak a felkeresésükre és megszabadításukra.

³² Fehérlófia meséjének hőséneke párhuzamait idézi VARGYAS Lajos 1961. 8–9.; A típuscsalád egy másik meséjével, a *Csonkatehénfia* altípussal (MNK 301B I*) részletesen foglalkozott Kiss Gabriella 1959.

IV. *Kaland a törpével.* Az eltűnt leányok után nyomozni (vadászni, gúzst készíteni) erdőbe mennek. A kunyhóban hagyott társukat a bakarasznyi, hétsingszakállú emberke sorra legyőzi, a megfőtt ételt hasukról megeszi. Csak Fehérlófiának sikerül őt ártalmatlanná tenni: szakállát hatalmas fa hasítékába csipteti. A törpe a fát kihúzza a földből és eltűnik.

V. *Leereszkedés az alvilágba.* Nyomon követik. Egy, az alvilágba vezető lyukhoz, a föld köldökéhez érnek. Ezen keresztül Fehérlófia leereszkedik az alvilágba, miután előzőleg társai visszarettek a feladattól.

VI. *A sárkányok legyőzése.* Fehérlófiát madárlábon forgó várakban megvendégelik ólomgaluskával, amelyhez fakést adnak. Birkózás a réz-, ezüst- és aranyserűn. A 7, 14, 21 (3, 6, 9; 6, 12, 24) fejű sárkány legyőzése és a királykisasszonyok megszabadítása.³³ A várakat réz-, ezüst- és aranyvesszővel réz-, ezüst- és aranyalmává változtatják, s magukkal viszik.

VII. *A hős kijátszása.* A három megszabadított leányt a fennmaradt társak felhúzzák, és az általuk hősnek vélt követ vagy magát a hőst visszajetik. (Ezután gyakran beékelődik az AaTh 321 esetípus.)

VIII. *Griff epizód.* Fehérlófia bolyongás közben griffmadárfészket talál. A griff fiókákat megmenti a jégesőtől (kigyótól). Az anyamadár hálából felhossa a felső világra. A hős útközben bivalybőr tömlőben magával vitt húsdarabokkal és vízzel (borral) táplálja. Mikor elfogy, saját combjából kanyarít ki egy darabot. Mikor felérnek, a griff a húsdarabot visszaköpi a helyére.

IX. *A hűtlen társak leleplezése és megbüntetése.* A hűtlen társak a hős kedvesét várától megfosztották, őt magát házasságra (szolgálatra) kényszerítették, a hős fiát disznópásztorrá tették. Fehérlófia megjelenik, a magával hozott jelekkel (várak, sárkánynyelvek stb.) felismerteti magát, társait megbünteti, kedvesét feleségül veszi (62 változat).

A redakció népszerűségére jellemző, hogy jóllehet szép, ép változatai sem iskoláskönyvek, sem ponyvafüzetek vagy meséskönyvek útján nem terjedtek, nyomai *Az elrabolt királykisasszonyok megszabadítása* (AaTh 301) valamennyi redakciójában fellelhetők: *Csonkatehénfia* (MNK 301B I*), *A szalonnafa* (MNK 301E*), *Este, Éjjél, Hajnal* (MNK 301F*), *Borsszem Jankó* (AaTh 312D). Nem egy változatunk csak a kezdő epizódokban tér el *Fehérlófia* meséjétől.

A típus redakciói egész Európában ismertek és népszerűek, a magyarhoz hasonló erőteljes, gazdag változatok azonban ritkák. LIUNGMAN feltevése szerint a mese a bizánci korban a Fekete-tenger mellékén keletkezett.³⁴

*

Törekvésünk az volt, hogy a részletes típusképek és a típusszámok által felidézett népmesetípusok segítségével átfogó képet adjunk a legjellegzetesebb magyar hősmesékről. Nem győzzük azonban hangoztatni, hogy ezek a hősmesetípusok kisebb-nagyobb eltérésekkel, kisebb-nagyobb számban Kelet-Európa más népeinél is előfordulnak, a román, a cseh, a szlovák, a lengyel és az orosz katalógus számba is vette őket, anélkül azonban, hogy vélt vagy valódi összefüggéseikre rámutatna.

VARGYAS Lajos balladatudatásai „melléktermékeként” számos szibériai hősének — és magyar vagy inkább kelet-európai mesemotívum —, szűzspárhuzam felsorolása után megállapítja:

„A felsorolt motívumok (a táltosparipa, a mesehősök birkózása, népmeséink sárkányalakja, a gyermekhősök csudás ereje, a külső lélek megölésével elpusztított ellenfél stb.) mellett azonban még egész sora egyezik az elemeknek, helyesebben a

³³ A mesehősök nagyszabású birkózásának — belevágják egymást a földre térdig, derékig, nyakig — hősének párhuzamait idézi VARGYAS 1961. 5–6.

³⁴ LIUNGMAN, W. 1961. 46.

hősének költészet egész világa *lényegében* egyezik a mese világával . . . Ezt a nagyfokú egyezést az altáji, török—mongol hősénekek, valamint az európai, különösen a magyar mesék közt érthetővé teszi egy formai sajáttság, ami a hősénekek egy részében tapasztalható . . . DÜRENKOVA sór-tatár énekei recitált-rögtönzött prózában vannak, valami olyanféle formában, mint a mi siratóink. Ezt a tulajdonképpeni szöveget pár soros, kötött verssorokból álló formula vezeti be az elején és zárja le az ének végén. POTANIN kivonataiban is feltűnnek ezek a formulák, amit a kivonat elején és végén néha szó szerint közöl . . . Tehát nemcsak tartalmilag, hanem formailag is egyenes út vezet a hősénektől a meséhez.”³⁵

Mesén VARGYAS Lajos minden bizonnyal tündérmesét, mitikus mesét ért. Széles körű anyagismeret alapján tett megállapítását kissé túlzónak érezzük, úgy véljük, hogy azt az általunk hősmesének nevezett mesecsoportra kell redukálnunk. Valószínűleg ő maga is valami ilyesfélével gondol, mikor tanulmánya végén kijelenti: „Úgy hiszem, hogy az európai „tündérmesék” egyes típusainak vagy motívumainak a kapcsolata az eurázsiai nomád népek mitikus énekeivel nem elfogadhatatlan elképzelés”.³⁶ Ebben a formában egyet kell értenünk vele, mert mint a fentiekben egyelőre szüzsé- és típuskép szinten bemutatni törekedtünk, mitikus meséinknek ez a több száz változatból, típusok egész sorából álló alműfaja minden valószínűség szerint kapcsolatban van a kelet-európai—szibériai hősköltéssel.

Befejezésül elengedhetetlen még néhány gondolat a formáról: az általam leírt típusképek merevséget sugallanak. Nem győzöm hangoztatni, hogy a gyűjtők által rögzített változatokban a típuskép csak virtuálisan van jelen. A jó mesemondók nagy biztonsággal, logikusan, inkább csak sejtett, mint tudott törvényszerűségek birtokában formálják meg szövegeiket. Mégsem szabad valamiféle szabad asszociáción alapuló, egyedi, alkalmi meseszövegre gondolunk. A cselekmény és a ritmikus mesenyelv meglehetősen határozottsággal két nem egyenlő, de arányos részre tagolja a megvalósult változatokat.³⁷ A mese első felében a hős pl. királykisasszony-feleségre tesz szert, a mese fordulópontján elrabolják tőle, a második felében újra visszaszerzi. Vagy: a mese első felében rendkívüli hőstettet visz véghez, a másodikban újabb hőstett keretében királykisasszony-feleségre tesz szert. A hangsúly, mint mondtam, a hőstetten, a trónutódláson és nem a királykisasszony iránti szerelmen van.

Kiadványaink kevéssé tükrözik, kéziratok gyűjteményeinkben inkább nyoma van hősmeséink egy nem túlságosan gyakori, de nem is egészen ritka összekapcsolási módjának: az egyik mese lezárul azzal, hogy a hős elnyeri a királykisasszony kezét és a fele királyságot, majd a király halála után az egészet. Gyermeke vagy gyermekei születnek, akik újabb hősmesék kalandjait élik át, hajtják végre. A mitikus-hősi kalandoknak erre a több generáción keresztül

³⁵ VARGYAS Lajos 1961. 10—11.

³⁶ VARGYAS Lajos 1961. 11. Újabb tanulmányában VARGYAS megismétli és meg erősíti bizonyos meseelemek és motívumok belső-ázsiai és kelet-európai török hősénekekkel kapcsolatos párhuzamait (1977. 111—119.). A „Möndölecskék” típus (AaTh 471) túlvilágjárását, az égitestek el-, illetve visszarablását, meséink sárkányalakját és táltos lovát, a táltosok állatalakú párviadalát a belső-ázsiai török népektől, a nagyszabású birkózási jelenetet a volgai törököktől származtatja (120.). Úgy gondoljuk, hogy a párhuzamos helyek megléte nem utal föltétlenül forrás—származék viszonyra, az azonban nagyon valószínű, hogy samanisztikus világlátású, a hősköltéssel kapcsolatba hozható meséink száma az általunk felvázolt körön túl növekedni fog e hősköltészet minél alaposabb megismerése következtében.

³⁷ Kovács Ágnes 1969.

való ismétlődésére VARGYAS is felhívja a figyelmünket a szibériai hősénekekkel kapcsolatban.³⁸

A hősmesék típusainak számbavételén túl — mint ezt SOLYMOSSY, DIÓSZEGI és VARGYAS kutatásából tapasztaltuk — érdemes figyelmet szentelni motívumkincsüknek is. Ez ugyanis jól megvilágíthatna számunkra egy meglepően jól körvonalazható világgépet. A hősmesék alaposabb vizsgálata hasznos adatokkal szolgálhat egy a hiedelemmondákénál magasabb szintű samanisztikus világgép megrajzolására.³⁹

A hősmesék nem gyermekmesék, nem édesanyák vagy nagymamák mesélték óvodás korú gyerekeknek, hanem — 25–30 év előtti magyar paraszti környezetben — meglett korú férfiak adták elő őket férfitársaságban.⁴⁰ Ez lehet a magyarázata annak, hogy a hősmeséktől komolyságuk mellett nem idegenek a groteszk elemek, az obszcén momentumok sem.

A földművelés, a paraszti élet nagyfokú átalakulása következtében a hősmesék elmondására szolgáló egykori alkalmak:⁴¹ az éjszakai legeltetés, favágás, kukoricamorzsolás, a kosárfonás, gyékényszövés és más hasonló munkák közben a munka ütemére való mesélések vagy a béresmunka, a halászat és a pásztorkodás hosszú pihenőin folytatott beszélgetések megszűntek, az iskoláztatás általánossá és magasabb fokúvá válása következtében s az életvitel racionálisabbá válása miatt a gondolkodás is racionálisabbá vált, elterjedt a mozi, a rádió és főként a televízió, és megritkította a meghitt családi, baráti együttléteket. A hősmeséket kedvelő mesemondók hallgatósága a trufák, anekdoták, viccek jóízű előadóihoz csatlakozott, ha hősmeséket akarunk gyűjteni, idős pásztorokat, halászokat, béreseket kell felkeresnünk vagy öreg cigányokat, a magyar férfitársaságok egykori mulattatóit, akiknek hallgatóik ma már nincsenek s örömmel bányásszák elő emlékezetükből a gyűjtő számára kedvelt meséiket.

Sajátos hősmesék gyűjthetők félig-meddig analfabéta cigányközösségekben. A jó mesemondóik egyéni elképzelésük szerint kombinálják, ötvözik, variálják a különböző hősmese típusokat, epizódokat, motívumokat. A szilárd hiedelemháttér⁴² és a stabil mesei szerkezet náluk többnyire esetlegessé válik. Mesélik, bár archaikus motívumok, meserészletek egész sorát őrzik, kevésbé alkalmazkodik a kelet-európai hősmese tanulmányozására.⁴³

BENEDEK Elek kezitől bevonultak a hősmesék a polgári gyermekszobákba is. Az író demitizáló hajlandósága, humora és erkölcsi tendenciái a hősmeséket szép, érdekes, mulatságos, tanulságos történetekké tették, melyekből a vonzó székely-magyar mesemondó nyelvén túl jól megismerhető a XIX. század második felének székely paraszti miliója és a szerző tiszteletreméltó erkölcsi felfogása.⁴⁴ Meséi nagy hatással voltak és vannak még ma is a paraszti olvasóközönségre, s a hősmesék újramesélve nemegyszer visszanyerték mitikus tartalmukat, máskor továbbhaladtak a gyermekmesévé válás útján.⁴⁵

³⁸ VARGYAS Lajos 1961. 11.

³⁹ DIÓSZEGI Vilmos 1958. 6.; ERDÉSZ Sándor 1961.; BIHARI Anna-SZUHAY PÉTER 1978. 169.

⁴⁰ Tápéi vonatkozásban: KATONA IMRE 1977. 248 ff.

⁴¹ BÉRES András 1955., DÉGH Linda 1962. 66–123.

⁴² HOPPÁL Mihály több tanulmányában hiedelemrendszernek mondja (1979.). E hiedelemháttér rendszerszerűségét sajátos módon itt érzékeljük legjobban, ahol a kutatók által jól ismert összefüggései legtöbbször hiányoznak.

⁴³ VEKERDI József 1974.; ERDÉSZ Sándor—JENSSEN, CH. 1970. 9–138.

⁴⁴ LENGYEL Dénes 1974. 117–134.

⁴⁵ KOVÁCS Ágnes 1977.

IRODALOM

- AARNE, A.—THOMPSON, ST.
1961 (1928²) *The Types of the Folktale*. Helsinki. FFC 184.
- BENEDEK Elek
1914—27 (1894—96⁴) *Magyar mese és mondavilág*. 1—10. Budapest
- BÉRES András
1955 *Mai mesélő alkalmak*. Ethnographia LXVI. 433—444.
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok I—II*. Pécs
- BIHARI Anna—SZUHAY Péter
1978 *Mítosz és hiedelemmonda*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. 167—178.
- BÎRLEA, Ovidiu
1976 *Mica enciclopedie a poveștilor românești*. (A román népmesék kisenciklopédiája) București
- DÉGH Linda
1962 *Märchenerzähler und Erzählgemeinschaft, dargestellt an der ungarischen Volksüberlieferung*. Berlin
- DELARUE, P.—TENÈZE, M. L.
1957, 1964, 1976. *Le conte populaire français*. I, II, III. Paris
- DIÓSZEGI Vilmos
1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest
1969 *A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa*. Népi kultúra — népi társadalom II—III. 295—326.
1973 *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest. Körösi Csoma Kiskönyvtár 4.
- ERDÉLYI János
1855 *Magyar népmesék*. Pest
- ERDÉSZ Sándor
1960 *A „Szépmézőszárny” név eredetéhez*. Néprajzi Közlemények V. 3—4, 187—192.
1961 *Ámi Lajos mesemondó világképe*. Ethnographia LXXII. 311—324.
1971 *Drachentypen in der ungarischen Volksüberlieferung*. Acta Ethnographica XX. 85—128.
- ERDÉSZ Sándor—JENSSEN, Christian
1970 *Begegnung der Völker im Märchen*. Bd. 4. Ungarn — Deutschland. Münster/Westfalen
- GAAL György
1857, 1860 *Magyar népmese gyűjteménye I—III*. Pest
- HOPPÁL Mihály
1978 *Mítosz, kép és szöveg*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. 301—337.
1979 *Hiedelmek és szokások. A hiedelemrendszer működése a köznapi tudatban*. Kézirat.
- HONTI, Hans
1928 *Verzeichnis der publizierten ungarischen Volksmärchen*. FFC 81. Helsinki
- KATONA Imre
1977 *Tündérmesék Tápérol*. Szeged
- KISS Gabriella
1959 *A 301-es mesetípus magyar redakciói (Csonkatehénfia)* Ethnographia LXX. 253—268.
- KÓS Károly—SZENTIMREI Judit—NAGY Jenő
1974 *Szilágysági magyar népművészet*. Bukarest
- KOVÁCS Ágnes
1955 *The Hungarian Folktale Catalogue in Preparation*. Acta Ethnographica IV. 445—479.
1957 *Új népmesetípusok a Magyar Népmesekatalógusban II. AaTh 665. „Az ifjú, aki hallá, madárrá, nyúllá tud változni*. Néprajzi Közlemények II. 3—4. 174—184.
1959 *Új népmesetípusok a Magyar Népmesekatalógusban. III. „A hűtlen királyné” (BN 568*, MNK 724* AaTh 318, 590A)* Néprajzi Közlemények IV. 4. 19—38.
1960a *Szépmézőszárnya meséjének magyar redakciói. (AaTh 300A, 328A*, MNK 319*)* Néprajzi Közlemények V. 3—4. 193—219.

- 1960b *A készülő Magyar Népmesekatalógus és a Magyar Népmesék Típusmutatója.* Műveltség és Hagyomány 1—2. 359—389.
- 1969 *A népmese prozódiajáról. (Egy szatmári meseszöveg ritmikái elemzésének tanulmányai.)* MTA I. Oszt. Közl. 26. 183—242.
- 1977 *A XX. században gyűjtött magyar népmesék XIX. századi nyomtatott forrásai. 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilága.* Népi Kultúra — népi társadalom IX. 139—188.
- KRIZA János**
1911 (1963²) *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény I—II.* Magyar Népköltési Gyűjtemény XI—XII. Budapest
- LENGYEL Dénes**
1974 *Benedek Elek.* Budapest
- LIUNGMAN, W.**
1961 *Die schwedischen Volksmärchen.* Berlin
- MERÉNYI László**
1862 *Sajóvölgyi eredeti népmesék I—II.* Pest
- ORTUTAY Gyula**
1959 *Variáns, invariáns, affinitás.* MTA II. Oszt. Közl. 9. 195—238.
1977, 1979 *Magyar Néprajzi Lexikon* I, II. A—E, F—Ka. Budapest
- Cs. PÓCS Éva**
1965 *Kötés és oldás a magyar néphitben.* Ethnographia LXXIV. 565—612.
- RANKE, Kurt (szerk.)**
1977— *Enzyklopädie des Märchens.* Berlin—New York
- SCHIRMUNSKI, V.**
1961 *Vergleichende Epenforschung* I. Berlin
- SOLYMOSSY Sándor**
1918a *Hamupipőke vagy Mezősárnya. Palóc népmese.* Ethnographia XXIX. 246—248.
1918b *Népmese tanulmány.* Ethnographia XXIX. 277—286.
1922a *Népmeséink keleti rokonsága I.* Akad. Ért.
1922b *Keleti elemek népmeséinkben.* Ethnographia XXXI. 30—44.
1927 *A vasorrú bába és mítikus rokonai.* Ethnographia XXXVIII. 217—235.
1929 *Magyar ősvallási elemek népmeséinkben.* Ethnographia XL. 133—152.
1931 *Népmeséink sárkány alakja.* Ethnographia LXII. 125—132.
- VARGYAS Lajos**
1960 *Kutatások a népballada középkori történetében.* Ethnographia LXXI. 479—523.
1961 *Szibériai hősenek elemek a magyar mesekincsben.* Néprajzi Közlemények VI. 1. 3—15.
1977 *Keleti elemek a magyar folklórban.* Történeti Szemle 107—121.
- VEKERDI József**
1974 *A cigány népmese.* Budapest

Ágnes Kovács

THE HEROIC TALE

Genres of Folk Tales and The Folk Tale Catalogue I

(Abstract)

The study deals with the classification of folk tales according to their genre and within the group of „mythical or real tales” (generally called „fairy tales”) points to the place of heroic tales. A list of all known Hungarian heroic tales is given with the outline of their content. The types which can be marked off in Hungarian material do not correspond exactly to the types in the international Aarne—Thompson catalogue. After having made comparisons with Eastern European material, especially with Rumanian tales, the Author comes to the conclusion that such differences are due to the specific traits of social development in Eastern Central Europe. The complete text of the study shall appear in German in the periodical Acta Ethnographica (Budapest).

NÉPRAJZI CSOPORTOK KÖRÜLHATÁROLÁSA

Bodó Sándor

Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása

„... megvallom, ha tudtam volna, hogy Bachus ily nagy élesztője az elméknek, már régen Parnassus hegyérül Tokai ... hegyre vontam volna kilenc musáimmal sátoromat” — szavalta egy Sátoraljaújhelyen 1765 farsang utolsó napján elhangzott iskoladramában az Apollót, a tudományok istenét megszemélyesítő diák.¹ Ezek a szavak naivságuk és fennköltségük ellenére is jól mutatják azt, hogy a XVIII., de korábban, már a XVI. század végére a Hegyalja lett a magyar szőlőtermelés legfontosabb tájegysége. Ez annak köszönhető, hogy a XVI–XVII. századra minőség tekintetében már nyilvánvaló lett a „tokaji bor” vezető szerepe a hazai bortermelésben. Okát két tényező magyarázza: egyrészt az 1550 és 1650 között a szőlőművelésben és bortermelésben bekövetkezett alapvető változások, amelyek elvezettek az aszúbor készítéséhez és általános minőségi javuláshoz, másrészt pedig az, hogy a török hódítás következtében kiesett a szőlőtermelésből az addig legjobbnak tartott szerémségi borvidék. Sehol az országban nem mutatható ki a szőlőtermelésnek olyan döntő súlya a mezőgazdaság más ágaival szemben, mint éppen a Hegyalján, ahol a XVI–XIX. század folyamán a mezővárosok belső és külső piacra termeltek bort. Tevékenységük a paraszti árutermelés egyik speciális — a vidéket primer módon jellemző — ága.²

A Hegyalja szőlő- és bortermelésének a XVI. századtól a XIX. századig terjedő történeti kérdéseit sok kitűnő dolgozat világította meg, elsősorban OROSZ István, N. KISS István, OLÁH József és újabban BALASSA Iván tollából.³ A jobbágykézen levő szőlőbirtok a feudalizmus keretei közt folyó szőlőtermelés kezdeteitől fogva nem azonos jellegű a szántóval, réttel vagy egyéb ingatlannal, hanem az irtványföldekhez hasonló helyzetű volt. Nem tartozott tehát szorosan a jobbágyi telekállományhoz, gazdája szabadon rendelkezett vele. Eladhatta, cserélhette, zálogosíthatta szabadon.⁴ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a szőlőterület egy jelentős része után ne kellett volna dézsmát fizetnie a tulajdonosnak, de a dézsmás szőlő birtokosát nem feltétlenül fűzte állandó feudális függő kapcsolat a szőlő földesurához. A szőlőbirtok utáni dézsmaadás kötelezettsége nem ritkán egyenlő jogállású személyek — vagyis nemesek között — is létrejött a XVII. században. A szőlő dézsmás jellege tehát csak annyit fejezett ki, hogy a birtokos a szőlő után bizonyos évi ellenszolgáltatással tartozik

¹ TAMASKÓ Ödön 1958. 27.

² BALASSA Iván 1973a. 9.; OROSZ István 1960. 3.

³ Bibliográfiájukat összegzi: *A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája.* Budapest, 1971.

⁴ OROSZ István 1960. 4.

a feudális tulajdonosnak. A „dézsmás” szőlők mellett már a XVII. században jelentős mennyiségű — mintegy 20%-nyi — „szabad” szőlő volt, amelynek gazdája nem volt köteles dézsmát adni sem a promontórium földesurának, sem az egyháznak.⁵

A hegyaljai szőlő-birtokviszonyok rendkívüli bonyolultságát csak fokozzák a mezővárosok határában szőlőt öröklő, csejélő, vásárló idegenek (földesurak, polgárcsk, egyházak és városok), azaz „extraneusok”. Számuk a XVI. század második felében már igen nagy, s ez a későbbi századokat is jellemzi. Részesedésük az összes hegyaljai szőlőkből, ill. bortelemelésből 1570 körül átlag 27,1%. Tállyán, Tolcsván, Eicótlényén, Mádon és Zomboron a szepesi, sárosi és abaúji városok polgárai — extraneus birtokosként — kezükben tartották a termésátlag 53,1%-át.⁶ Ez a birtoklási forma a XX. századig végigkísér. Kassa városa pl. 1949-ig rendelkezett az Abaújszántó határában birtokolt mintegy 40 holdnyi szőlőjével, amelynek termését városi kocsmáiban mérette ki.⁷ Napjaink mintegy 12 000 kis szőlőterülettel rendelkező egyéni gazdája⁸ között nem jelentéktelen számban vannak, akik a Hegyaljától 50–80 km-es körzetben lakva művelik szőlőjüket.⁹

Jellemzően mutat rá az extraneusok törekvésein keresztül is a vidék domináns gazdálkodási ágára az 1613-as tállyai törvénykönyv, amikor jelzi: „az my helyünkben bővölködünk Szőlőkkel . . . és az kívül valo Vidéki Uraim igyeköznek itth (szőlőt) szerzeny az bornak jo voltaerth es hasznaerth”.¹⁰ A szőlő és a bor fontosságát tükrözik a hegyaljai mezővárosok 1610 táján keltezett törvényei is, amelyek azonban már a megelőző évtizedekben is irányíthatták a települések életét. A legtöbb törvénykönyv ugyanis azzal kezdődik, hogy kétség se maradhasson a törvények és rendtartások hitele felől, ellenőrzésre áthívták a szomszéd városok („mely városok nemely dolgokban eleitől fogvan eggieztek”) néhány öreg és eszes emberét, Keresztúr esetén pl. Tarcalról, Tokajból, Kisfaludról és Szegiből, s ők hitelesítették a város „reghi meghreogzeót teorvényit”.¹¹ Tállya 1613-as törvénye is elsősorban a szőlő öröklésének kérdéseiről, peres eljárásairól rendelkezik, majd a szőlőhegyek megszegegázításáról, a kassai, eperjesi, szepesi és messzebb lakó extraneusok bíró elé citálásáról, a szőlő vételének módjairól és az áldomásról, a szőlők „Igaz Cserelésének Modgyáról”, a „Szölönök Ujjonnan valo eppítéséről, es annak Szabadsagarol”, a szőlők megszegegének javításáról szól (a *mesde* itt kétségtelenül kerítést is jelent, mert a „Barrom” kártevőtelét hivatott megakadályozni), azután a szántóföldek eladásáról és cseréjéről, a szántófölddel kapcsolatban a *Porgholatok* becsinálásáról,¹² majd a tilalmasokról és a kertek *sövénnyel* kerítéséről, végül a bíró tennivalóiról, az idegen bor és más mezőgazdasági termékek behozataláról, a kézművesekről, valamint a *puszta pinczek* és *buza vermek* kezeléséről.¹³ De a borra hivatkozik Bethlen Gábor fejedelem is, aki 1624-ben oltalomlevelet adott Tarcalnak, hogy

⁵ OROSZ István 1960. 5–6.

⁶ N. KISS István 1966. 97.

⁷ Saját gyűjtésem.

⁸ BOROS László 1971. 349.

⁹ Saját gyűjtésem.

¹⁰ KALMÁR János é. n. 148.

¹¹ BECSKE Bálint 1902. 145–146.

¹² A *porgholatot* mint kerítést mutatja be *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Budapest, 1976. 256.

¹³ KALMÁR János é. n. 145–153.

hadai ne szálljanak rá, mert a lakosok „Szőlő műveletekre is melliből eletekett taplalnak”, nem érkeznek.¹⁴

A szőlő művelési módját is megszabták írott rendelkezések a Hegyalján. Az 1641-ben kelt szőlőrendtartás — melyet a hegyaljai mezővárosok és öt extraneus birtokos felvidéki város írt alá — hivatkozik „Eleink 1613. Esztendeobeli” végzésére, s az „az eleott 80 esztendeovel valo szép rend tartás”-ra. A XVI. század közepétől tehát már nem csupán a jogszokás irányította a szőlőmunkák menetét, hanem a mezővárosok egyenlő akarattal hozott írásos végzése is.¹⁵ 1719-ben újabb együttes hegyaljai statútum született, amely ismét rögzíti és szabályozza a szőlőművelés és más gazdasági tevékenység gyakorlatát.¹⁶ 1723-ban, 1729-ben, 1737-ben királyi leiratok, 1741-ben, 1798-ban, 1801-ben és 1804-ben törvény és szabályrendeletek foglalkoztak a hegyaljai borral és a borkereskedéssel.¹⁷ Valamennyi alkalommal foglalkoztak azzal, hogy a zsidó, görög, örmény, arnót kereskedők borral nem kereskedhetnek Magyarország felső részében, s hogy a legnagyobb kártételt a „borok pancsolása és fertőztetése” jelenti. Mivel a „túlatiszai borok” bevitelére a Hegyaljára bizonyos időszakban megengedett, előírják, hogy a megkülönböztethetőség kedvéért a túlatiszai borokat csak a göncieknél nagyobb hordókban, a hegyaljaiakat viszont igazi gönci hordókban szabad tárolni.¹⁸ S minthogy a hegyaljai borok becsületének az is ártott, hogy bármely más borvidék szabadon készíthetett töppedt szőlőszemekből bort (tehát elsősorban aszút), ennél fogva a jövődre mindazok szigorúan eltiltatnak az előbb mondott borok készítésétől, akiknek a Hegyalján nincs szőlőjük.¹⁹ A rendelet 1798. évi megerősítésénél arra hivatkoznak, hogy „az Hegyallyai nagy költséggel termezteni szokott különös jóságú Boroknak régi jó ára és betse, következőleg a külső pénznek e rézben való befolyása megtsökkenését az Ország tapasztalta”. Oka pedig a „jó Hegyallyai Boroknak más alább való helyeken termett Borokkal való össze egyvelítéséből és az aszú szőlővel való visszaélésből” keletkezett, s természetesen mindezeket újólaj megtiltják.²⁰ 1807-ben az országgyűlés számára Zemplén vármegye készített ajánlást, amely szintén a bor védelmét szorgalmazta. Tiltják a „pancsolást”, az esszencia készítést, foglalkoznak az idegen borok behozatalával és nagy hordókban tárolásával, a „Hegyallyai vagy-is Gönczi Hordók”²¹ jelzésével, tiltják az idegen aszúszőlő behozatalát, kéri a hordóhitelesítés megoldását, a szőlők silány helyre telepítésének megakadályozását és nemes venyigék telepítését, valamint segítséget a munkáshiány megoldásában.²²

A hegyaljai emberek életében tehát elsősorban a szőlőművelés és a bortermeles játszott és játszik nagy szerepet. A szőlőművelés belterjes voltából azonban egyenesen következik az óriási munkaerőigény. A XVII. században egy hold szőlő megmunkálásához évi 120 – 150 munkanappal kell számolnunk.²³

¹⁴ HUBAY Kálmán 1897. 351.

¹⁵ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1915. 155, 160.

¹⁶ FODOR Jenő 1896. 160 skk.

¹⁷ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1912. 240 – 242.

¹⁸ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908. 331 – 332.

¹⁹ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1909. 33 – 34.

²⁰ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1910. 301.

²¹ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1910. 303.; A hegyaljai hordók kérdésével foglalkozik

BALASSA Iván 1973a. 6 – 7.

²² DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1912. 240 – 242.

²³ N. KISS István 1966. 34.

Ezt a számot jelentősen meghaladja a XX. századi tapasztalati tény, amely szerint egy hold szőlő megműveléséhez 240 munkanap szükséges.²⁴ A szőlőmunkák esetén tehát már a XVI. századtól számolnunk kell tömeges idegen idény-munkaerővel, mert bár van példa egyes uradalmakból, hogy a szőlők robotban való megművelését erőszakolják, mégis általános a bérmunka alkalmazása az allodiális szőlőknél.²⁵ A XVI. századtól élő gyakorlat engedélyezését kéri Zemplén vármegye 1807-ben, hogy a jobbágy az úrbéri kötelezettségén felül készpénzfizetés mellett tovább dolgozzék.²⁶ Gönc 100 embert volt köteles 1644-ben a tarcali Turzó-szőlőkbe egy hétre munkába küldeni, 1739-ben Sennyey Imre bodrogközi birtokáról hozott Tolcsvára jobbágyokat.²⁷ A téglásiak,²⁸ valamint rakamazai német telepések a XVIII. század közepén a kamarauradalom szőlőjét művelték.²⁹ Több taktaközi falu, sőt az abaúji Hejce lakosait is kötelezte az urbárium a szüret idején hegyaljai munkára.³⁰ Igen jelentős számú lengyel is dolgozott egykor a hegyaljai szőlőkön. 1743-ban a tokaji szolgabíró körlevele a „lengyel kapások” napszámberét szabályozza.³¹ A király 1806-os rendeletében nem ellenzi, hogy a Hegyaljára Lengyelországból jöjjenek szőlőmunkások.³² Ugyancsak a lengyelekre hivatkozik egy 1807-es feljegyzés, ahol a kapások megfogyatkozásának két fontos okára hivatkoznak: egyrészt „a lengyelek, nem úgy mint ennek előtte, csak ritkán jelentkeznek szőlőink megmunkálására”, másrészt „a szomszéd vármegyékben, főképp Szabolcsban . . . a szántókból és legelőkből nagy mennyiségű szőlőt építettek”, s már nem a Hegyaljára jönnek dolgozni.³³ 1848-ban Zemplén vármegye próbálkozott a kapások számának emelésével. Elhatározták, hogy kéri a királyt: hasson oda, hogy a „gácsországi kormányzó” ne akadályozza a szőlőmunkára jönni akaró lengyeleket. A szomszédos vármegyéket pedig megkeresik, hogy ösztökéljék a népet a hegyaljai szőlőmunkára.³⁴ BÉL Mátyás a XVIII. század első felében leírja, hogy a Hegyalja környék számos településének népe jár szőlőmunkát végezni vidékére.³⁵ 1762-ben egy bodrogkeresztúri gazda 16 nyíregyházi legényt fogadott fel munkára, a hajdúnánási napszámosok egy része pedig 1828-ban a Hegyalján keresi kenyerét.³⁶ Érdekes a mecenzéfiiek kapcsolata a XVII - XIX. század folyamán a Hegyaljával. 1618-ból, 1641-ből és későbből is tudjuk, hogy részben Mecenzéfi látta el Tokaj környékét a szőlőműveléshez szükséges csákánnyal, kétágú és hegyes kapával és egyéb szerszámokkal.³⁷ De egy 1711-es naplőfeljegyzésből azt is megtudjuk, hogy mecenzéfiiek ültettek szőlőt, és csináltak kőgátat az egyik hegyaljai szőlőben. BALASSA Iván több XVIII. századi adatot is közöl, amelyek szerint a mecenzéfiiek gazt és bokrokat irtottak, követ termeltek ki, vízlevezető

²⁴ PAP Miklós 1977. 3.

²⁵ L. N. KISS István 1966. 33 - 34.

²⁶ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1912. 240 - 242.

²⁷ IVÁNYI Béla 1926. 173.; B. A. Z. megyei Levéltár Sátoraljaújhegyi Levéltára (továbbiakban: SL.) Loc. 103. No. 568. A levéltári adatért HÖGYE Istvánnak mondok köszönetet.

²⁸ OROSZ István 1975. 39.

²⁹ BALASSA Iván 1973b. 288.

³⁰ OROSZ István 1975. 39.

³¹ SL. Tokaji körlevelek, 1743.

³² DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1912. 108.

³³ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908. 176.

³⁴ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1911. 325 - 326.

³⁵ BÉL Mátyás 1735 - 1742.

³⁶ SL. Crim Fasc. 375. No. 197.; OROSZ István 1973. 188.

³⁷ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1909. 46 - 47.; 1916. 55.; MARKUŠ, Michal 1964. 35 - 41.

árkot ástak, kőgátakat építettek, szőlőt ültettek, vagyis a parlagszőlőket és a még soha szőlőtermelésre nem használt területeket változtatták termővé.³⁸ A kővel kapcsolatos tevékenységüket magyarázza FÉNYES Elek egyik megjegyzése is, mely szerint „az ide való lakosok . . . leghíresebb útcsinálók egész hazánkban”.³⁹

Az 1880-as években bekövetkezett filoxera-vész idején Hegyalja lakosságából több mint 7000 napszámos maradt munka nélkül — jelentős részük Amerikába vándorolt ki —⁴⁰, a szőlőrekonstrukció idején pedig újra intenzív lett a munkaerő-vándorlás a Hegyaljára. Tokaj környékére a Bodrogekőzből, az északabbra eső vidékre a Hegyközéből,⁴¹ Szántó környékére Golopról, Rátkáról, Legyesbényéről jártak szőlőmunkások. 1945-öt követően igen nagy a Borsodi Iparvidék vonzása a Hegyalja népességére. A nagyfokú elvándorlás és ingázás így munkaerőhiányt eredményezett, elsősorban a bortermelő állami gazdaságokban, amelyet más területekről (Szabolcsból, a Hegyközéből, a Taktaközéből, a Bodrogekőzből és a Zempléni-hegység falvaiból) a Hegyaljára járó ingázókkal pótoltak és pótolnak.⁴²

A Hegyalja mezővárosai és falvai az intenzív szőlőművelés mellett természetesen extenzív szántóföldi művelést és állattartást is folytattak. Tállya 1613-as törvénykönyve szerint „az Szantho földekis nalunk böcsületben vadnak majd annyra minth az szőlők”.⁴³ Szántóföldi termékeik után a XVII. században a legtöbb mezőváros és falu jobbágysága dézsmát fizet,⁴⁴ 1800-ban a hegyaljai szőlők a szántónak 66,9 %-át teszik ki,⁴⁵ s a XIX. század közepén FÉNYES Elek, majd a XIX. század végi és XX. századi statisztikák is feltűntetnek a szőlőterülethez mérten változó — de növekvő — arányú szántóföldet a Hegyalja valamennyi településéről.⁴⁶ A Hegyalja földművelésének jellege — BALASSA Iván meghatározása szerint — átmeneti a középhegységi és az alföldi földművelés között, de több alföldi elemet tartalmaz,⁴⁷ s termelvényeivel égőta nem volt képes ellátni a helyi lakosságot. Ez nem is csoda, hiszen mint OROSZ István kimutatja, a XVIII. század második felében egy családra még 2 kh szántó sem jutott.⁴⁸ Az ellátáshoz kis részben hozzájárultak a hegyaljai földesurak, akik a dézsmán felüli úgynevezett „foglalt bort” nemcsak pénzzel fizették meg a XVII. században, hanem búzával és „verő marhával” is. Már erre a korra is jellemző, hogy az élelmiszerek jelentős részét piacon szerezték be a hegyaljaiak.⁴⁹ Jelzik ezt az 1613-as tállyai törvények is, amelyek a város polgárainak érdekében rendelkeznek „az my helyünkben Buzath, Lizteth, Arpaath, Zaboth, Kölesth az egyeb feele marhath” hozók árulásáról.⁵⁰ A felesleges gabonát, szarvas-

³⁸ KARSÁ Ferenc 1903. 109.; BALASSA Iván 1959. 291.; BALASSA Iván 1973a 3.

³⁹ FÉNYES Elek 1847. II. 302.

⁴⁰ BALASSA Iván 1975. 307.; DEÁK Gábor 1965. 155.

⁴¹ KECSKÉS Péter 1967. 248.

⁴² BOROS László 1971. 355.

⁴³ KALMÁR János é. n. 149.

⁴⁴ Pl. Sárospatak, Tolcsva, Szántó, Tállya stb. MAKKAI László 1954. 189, 201, 384, 385.

⁴⁵ OROSZ István 1975. 35.

⁴⁶ Pl. FÉNYES Elek 1951. II. 54., III. 14, 213, 330. stb., Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabbkori adattára. Miskolc, 1970.

⁴⁷ BALASSA Iván 1964. 171.

⁴⁸ OROSZ István 1975. 35.

⁴⁹ OROSZ István 1965. 7.

⁵⁰ KALMÁR János é. n. 152.

marhát a hajdúnánásiak a Hegyalján értékesítették,⁵¹ közülük az egyik polgár 1779-ben nagyobb mennyiségű „élet szállítás” ügyében kötött szerződést Máddal.⁵² Jellemző a szőlőtermelő városok felvevő piacának nagyságára, hogy 1793-ban egyetlen hajdúböszörményi kereskedő 1 000 köböl rozs szállításáról kötött szerződést.⁵³ Ugyancsak egy hajdúböszörményi lakost mint „alföldi búzával, kássával 's Lisztel kereskedő ember”-t idézték meg 1818-ban az erdőbényei bíró elé.⁵⁴ A szőlőmunkás réteg nemcsak vásárlással, hanem az Alföldön részes aratással is igyekezett a XVIII – XIX. században megkeresni a kenyérnek valót.⁵⁵ A Hegyalja jelentős mennyiségű szántóföldi termékhez jutott cserekereskedelem révén is. A XIX. században,⁵⁶ de még az 1940-es években is szokás volt a mezővárosokból székerral és gyalog friss és aszalt gyümölcsöt, *friss bort* (forrásban levő mustot) és bort vinni a Hernád völgyi falvakba, a Bodroghözbe és a Hajdúság felé,⁵⁷ ahol búzát, árpát, kukoricát kaptak cserébe.⁵⁸

A szőlőkultúra társadalmi hatásai közül döntő a Hegyalján, hogy a belterjes szőlőművelés révén aránylag kis terület jelentős népességet tud eltartani. Jellemző, hogy a XVI – XVII. század fordulóján Zemplén vármegye összes településének kb. 1/20-ában (tehát a Hegyalján) élt az összes népesség mintegy 1/5-e.⁵⁹ A szőlőbirtok kedvező termelési lehetőségei a XVII. században több falu mellett 12 virágzó mezővárost hoztak létre, ahol pl. a Kecskemét egész határának 1/6-át kitevő területen Kecskemét vagy Debrecen lakosságát messze meghaladó számú népesség élt.⁶⁰ Az össznépességen belül a XVII. század folyamán megfigyelhető az egyes osztályok közötti számarány eltolódása. Míg a XVI. század végén a lakosság több mint 90 %-a, az 1620-as években átlag 86 %-a jobbágy, addig a XVII. század végére a jobbágylakosság az össznépesség alig 40 %-a. Számuk csökkenésével egyenes arányban nőtt a Hegyalján a *taksás nemesek* száma, akik jobbágysorból emelkedtek fel, nemeslevelet szereztek, beházasodtak, pusztá telekre költöztek, vagy egyéb módon kerültek e jellegzetesen mezővárosi rétegbe. Arányuk a XVII. században az összlakosság 35 %-a, s a XVIII. században ez az arány tovább nő. A paraszti árutermelés bázisa ebben a korban éppen ez a taksás nemes tömeg, amely életmódját tekintve nem különbözött a jobbágyságtól. A már említett társadalmi csoportok mellett jelentős számban éltek a Hegyalján kúriával, azaz „szabad házzal rendelkező nemesek” (számuk gyakran az összlakosság egyötödét is eléri), valamint iparosok is, akik szorosan kapcsolódtak a szőlőbirtokhoz és bortermeléshez.⁶¹

A hegyaljai árutermelés jelentős részesei voltak a mezővárosi és falusi kézművesek is. Számarányuk az összlakossághoz képest a XVI. század közepétől a XX. századig átlagosan 20 %, de egyes helyeken a 34 %-ot is elérte.⁶² Az arány azt mutatja, hogy a Hegyalját ezek a mutatók az ország legiparoso-

⁵¹ OLÁH József 1973. 231.

⁵² OROSZ István 1973. 123.

⁵³ OROSZ István 1973. 123.

⁵⁴ DONGÓ GyÁRFÁS Géza 1913. 94–95.

⁵⁵ OROSZ István 1975. 37.

⁵⁶ PI. FÉNYES Elek 1851. I. 116.

⁵⁷ OROSZ István 1973. 123–124.; 1975. 37.

⁵⁸ Saját gyűjtés. 1 liter búzát kértek pl. 4–5 fürt szőlőért, 1 cső kukorica 1 fürt szőlő stb.

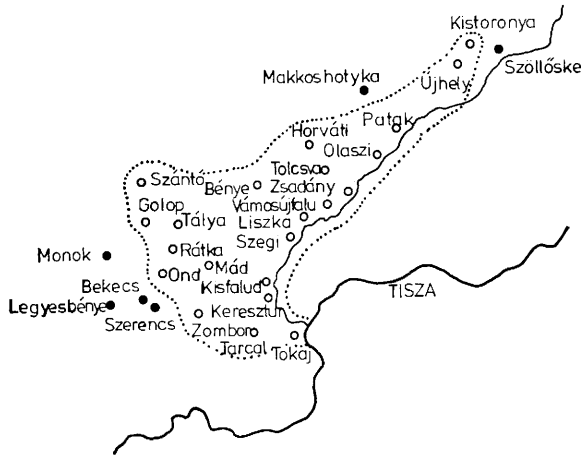
⁵⁹ OROSZ István 1960. 4.

⁶⁰ OROSZ István 1960. 23.

⁶¹ OROSZ István 1960. 28–46.

⁶² ROMÁN János 1966. 591–592.; DONGÓ GyÁRFÁS Géza 1911. 241–243.

dottabb mezővárosai közé emelik.⁶³ A legújabb céhkataszter a területről 61 működő céhet mutat ki,⁶⁴ amely alátámasztja az előbbi megállapítást. Az iparosok között jelentős számban találunk kádármestereket, majd' minden hegyaljai mezővárosban céhet is alakítottak,⁶⁵ akik a mesterségek közül a Hegyalja szőlőmonokultúrájának kiszolgálói voltak. A mezővárosok persze nemcsak a paraszti áruterelés gócpontjai voltak, hanem az áruértékesítésnek területi központjai is.

1. kép. Tokaj-Hegyalja területe. ○ = az 1737-es királyi rendeletben megjelölt települések, ● = a XX. század eleje óta a Hegyaljához tartozó községek

Közismert és természetes, hogy a XVI. század óta hírnévre szert tett tokaji bor rangot adott a Hegyalja településeinek. Érthetőek tehát azok a törekvések, amelyek e monopolizáló helyzet birtoklásáért folytak az elmúlt századokban. 1641-ben, a szőlőrendtartás elkészítésében tizenhárom település vett részt: „Mi . . . Hegyaljai városok és falukban leveo ugy mint Tokajban, Tarczalon, Madon, Tallyan, Zanton, Zombor(on), Szerenczen, Ondon, Ratkan, Bennyen, Tolczvan, Liszkan, Kereszturban lakó Nemes es polgari Rendek”.⁶⁶ 1721-ben a Halleban publikált WELSCH J. M. lényegében ugyanezeket a településeket sorolja a *Submontanum*hoz.⁶⁷ Hasonló hegyaljai településsort rögzít Utrechtben 1758-ban írott disszertációjában DOMBI Sámuel, sőt az 1782-ben Kassán megjelent munkájában BENKŐ Sámuel is. DOMBI Sámuel azt fejtegeti, hogy „nem titok pedig előttem, hogy a lakosok ezt a legnemesebb szőlőtőkét nevelő vidéket nem tartják Olaszí falunál tovább menőnek, Sárospatak és Ujhely városát a hegyaljai névre méltatlannak ítélik. Sőt vannak, akik Szántó mezővárosról is úgy vélekednek, hogy ez az előjog kevésbé illeti meg”. Néhány külföldi író tévhiten alapuló véleményét is leírja DOMBI Sámuel, amely szerint „a mi hegyeink minél távolabb esnek Tokajtól, annál inkább hitványabb bort

⁶³ EPERJESSY Géza 1967. 71.

⁶⁴ Céhkataszter 1975. 271–278.

⁶⁵ ROMÁN János 1966. 615.; Céhkataszter 1975. 271–278.

⁶⁶ DONGÓ Gyárfás Géza 1915. 155.

⁶⁷ WELSCH, J. M. 1721. 7.

szolgáltatnak és ahogy közelednek hozzá, annál inkább és inkább visszaszerzik gyümölcsaik kiválóságát”.⁶⁸ TIMON Sámuel 1735-ben a tokaji bortermelő helyek címszava alatt a megszokottnál egy szélesebb Hegyalját mutat be. Ide sorolja Tokaj és Sárospatak környékén kívül Boldogköt, Monokot, Hejcét, Miskolcot, Szikszót, Aszalót, Göncöt, Kassát és Hidasnémetit is.⁶⁹ Az előbbieknél mindenestre biztosabb támpontot nyújt a Hegyalja valódi területéről az az 1737. évi királyi leirat, amely szerint „Tállya, Golop, Rátka, Mád, Zombor, Ond, Tarcal, Keresztúr, Kisfalud, Szegi, Bénye, Vámosújfalú, Tolcsva, Liszka, Zsadány, Olaszi, Patak, Ujhely és Kistornya; és azonkívül az Abaúj vármegyebeli szőlőtermő Szántó és Horváti hegyein szüretelt borok azok, melyek a tokaji borok becsével és értékével bírtak mindig a külföldi kereskedők előtt...”.⁷⁰ Ez a Hegyalját *először* hivatalosan zárt termőtájjá minősítő leirat nem említi a Szerencs környéki mezővárosokat és falvakat sem, s hogy a gyakorlatban sem számítottak oda, bizonyítja: a XVIII. század folyamán Szerencs több alkalommal is kérvényezte a vármegyénél, hogy szőlőtermelése révén tekintsék hegyaljai helységnek. Ezt azonban a vármegye nem engedélyezte.⁷¹ A vármegyei döntések a XIX. században az 1737-es királyi rendelet alapján állanak, bár olykor kimarad néhány jelentéktelen mennyiségű bort termelő falu, mint pl. 1837-ben Golop, Rátka, Vámosújfalú vagy Zsadány.⁷² Az 1737-es rendelet által megjelölt települések közli hegyaljaiként a XIX. század közepén FÉNYES Elek is, s hozzászéli: „Az ezekkel határos helységek szinte természetnek bort, de már a Hegyaljához nem számíttatnak, részint azért, mert szőlőhegyük csekélyebb bort terem, részint pedig azért, mert Mária Teréziának 1770-ki rendelete következtében a hegyaljai szőlőgazdák asszúszőlőiktől dézsmát nem tartozván adni: némelly földesurak készkartva nem hagyták szőlőhegyeiket a hegyaljaiak sorába iktatni.”⁷³ FÉNYES Elek ugyanakkor több helyütt megjegyzi, pl. Szerencs, Gönc, Szikszó esetén, hogy szőlőhegye hegyaljaihoz hasonló bort terem.⁷⁴ Még az 1867-es díszes hegyaljai album is az 1737-ben meghatározott településeket sorolja a zárt borvidékhez.⁷⁵

A Hegyalja szőlőművelésében s ezzel együtt a vidék egész életében rendkívül nagy megrázkódtatást előidéző filoxera-vész után azonban az 1737-ben rögzített területhez képest kiszélesedett a történelmi borvidék. A szőlők újratelepítése után — gyakorlatilag napjainkig — a Hegyaljához számítják Monok, Legyesbénye, Bekecs, Szerencs, Makkoshotyka és a Sátoraljaújhely közelében fekvő, 1918 után Szlovákiához tartozó Szöllőske bortermő hegyeit is.⁷⁶ A vidék kiszélesítésének oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy 1885-től 1901-ig „a

⁶⁸ BENKÓ Sámuel 1976. 33.; DOMBI Sámuel 1758. II. §. Botos Péter fordítása.

⁶⁹ TIMON Sámuel 1735. 86–92.; Göncöt IVÁNYI Béla is a „hegyaljai borvidékhez tartozó”-nak véli, de véleményét semmivel sem igazolja. IVÁNYI Béla 1926. 13.

⁷⁰ DONGÓ GYÁRFÁS Géza 1908. 332.

⁷¹ SL. Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 125. k. 47. sz.; Vö: OROSZ István 1975. 35.

⁷² AMBRÓZY Ágoston 1932. 16.

⁷³ FÉNYES Elek 1844. III. 386–387.

⁷⁴ FÉNYES Elek 1847. II. 302, 310.

⁷⁵ SZABÓ József—TÖRÖK István 1867. 26–28.

⁷⁶ BOROVSKY Samu 1905. 188.; AMBRÓZY Ágoston 1932. 15–16.; Bizonyos időszakoként újra és újra felmerül a Hegyalja területének kérdése. Pl. 1907-ben, amikor a vármegye küldöttsége memorandumot nyújt át a miniszterelnöknek, hogy többek között „Tokaj-Hegyalja zárt területét nyilvánítottassék”. Borászati Lapok, 1907. 710.

filoxera elpusztította Tokajhegyaljának majd 14 000 holdnyi szőlőjét”,⁷⁷ s a korábban megtermelt tokaji bor mennyiségét ily módon is biztosítani kívánták. A szélesebb, összesen 31 települést magában foglaló területet tekintik Hegyaljának a borvidéket érintő legújabb publikációk,⁷⁸ de napjaink hegyaljai bortermelésének gyakorlata is. A Tokaj-Hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinát mustátvevő helyein e szélesebb terület magángazdaságaitól gyűjti össze az őszi szüretnek termésének nagyobbik részét, hogy pincéikben zamatos borra érleljék. A Borkombinát pincéibe kerül a szlovákiai Szöllöske és Kistoronya kipréselt szőlőtermése is, amelynek lehetőségét országok közötti megállapodás biztosítja.⁷⁹

A Hegyalja mai szőlősgazdái tükrözik a történelmi borvidék területében beállott változást. „Mi”-tudatuk, csoport-tudatuk napjainkban is erőteljes. Általánosan elterjedt Tokaj—Sárospatak környékén az a mondás, hogy a Hegyalja „Sátorhegytől Sátorhegyig” terjed. Kezdődik az újhelyi Sátorhegynél és végződik az abaújszántói Sátorhegygel. Szántón úgy tartják, hogy a Sátorhegy mindaddig morgott, amíg egy nagy fakeresztet nem állítottak a hegy tetejére. Az a kereszt — mondják — a Hegyalja határa.⁸⁰ A borvidékhez a filoxera pusztítása után kapcsolt területen: Szerencsen, Bekecsen, Monokon, Legyesbényén viszont tudják és sérelmezik, hogy valamikor nem tartoztak a nevezetes tájhoz. Ma büszkén mondják, hogy pincéjükben *tokaji bor* áll, s hogy terem náluk olyan jó bor, mint másutt a Hegyalján.

Összegezőképpen el kell mondani, hogy egy sor tényező: a termelők különleges viszonya a szőlőbirtokhoz, a királyi rendeleti ösztönzés a minőségi bor (elsősorban az aszú) készítésére, a szőlőművelés intenzív volta, a természetföldrajzi adottságok s ezzel együtt a szőlő telepítése a hegyek derekára és aljába,⁸¹ az évi 5–6 talajművelő munkafolyamat elvégzése,⁸² a szőlő metszésének módja (a *kopaszfejre metszés*), a késő őszi szüretelés, összességében az egyenletes minőséget biztosító azonos művelési módszerek,⁸³ a pincék különleges adottságai s mindezek nyomán a magyar, lengyel, görög és orosz kereskedők⁸⁴ által támogatott borkivitel eredményeként a XVI. századtól kiteljesedett egy sajátos, virágzó mezővárosi kultúra. Nem véletlen, hogy éppen itt, Sárospatakon alakult ki az északkelet-magyarországi protestáns szellemiség központja, amely a magyar irodalmi nyelvre s a Hegyalján kívül jóval szélesebb terület népének műveltségére volt jelentős befolyással.

Tokaj-Hegyalja alapnépességét a középkorban néhány vallon és olasz család színezte, de a XVI. századtól a jobbágyok, taksás nemesek és kuriális nemesek között találhatunk ruszinokat, németeket, görögöket és lengyeleket is. Közülük a német (*sváb*) telepések a legjelentősebbek, akik BALASSA Iván összegző tanulmánya szerint a XVIII. század folyamán három hullámban szálltak meg a Hegyalja öt településében.⁸⁵ A lakosság természetesen alapvetően magyar

⁷⁷ BOROVSKY Samu 1905. 512.; BALASSA Iván a becslést 2—3 000 holddal eltúlzottnak tartja. BALASSA Iván 1975. 330.

⁷⁸ Pl.: BOROS László 1971. 343.; BALASSA Iván 1975. 326.

⁷⁹ PAP Miklós szíves közlése.

⁸⁰ SZASZÁK András és KUCSMÁR Imre szíves közlése.

⁸¹ Pl.: BALASSA Iván 1975. 326.

⁸² Pl.: KECSKÉS Péter 1967. 221, 250.

⁸³ BALASSA Iván 1973a. 4, 6, 9.; BALASSA Iván 1975.

⁸⁴ TARDY Lajos 1963.

⁸⁵ BALASSA Iván 1973. 285—313.

maradt, a telepések anyagi kultúrája pedig szinte teljes egészében hasonult a környező magyar falvakéhoz.⁸⁶

A Hegyalja egész vidéke — fekvésénél, kereskedelmi útvonalainál, a függetlenségi és szabadságmozgalmakban való részvételénél fogva —, de mégis elsősorban gazdasági adottságaiból következően rendkívül nyílt terület. Szűkebb és tágabb táji környezetéhez sok szállal kötődött. Monokultúras jellegű termeléssel bort, gyümölcsöt, részben kézműves árukat exportált, más mezőgazdasági termékeket importált, sőt nagy területről vonzott nagyszámú munkaerőt. Jelen-tős gazdasági erő akkumulálódott itt, amit napjainkban is mutatnak a települések XVI — XIX. században épült kiugróan magas számú kastélyai, polgárikúriái és egyéb műemléki épületei.⁸⁷ Ez a parasztpolgárságot jellemző gazdasági erő azonban eltűnt a XX. században, amikor a birtokosok a filoxera pusztítását követően már nem tudtak megfelelő mennyiségben munkaerőt biztosítani, a szőlőbirtok pedig rendkívüli módon felaprózódott. 30 év óta Hegyalja hírének, a tokaji bor nevének megőrzői, továbbörökítői elsősorban az állami gazdaságok és a hegyközségi (szakszövetkezeti) társulások.

A Hegyalja különleges helyzetét a magyar nép táji csoportjai között az biztosítja, hogy az egyetlen olyan *termelési táj*,⁸⁸ amelynek pontosan körülhatárolható területét és gazdasági produktumát a XVIII. század első harmadától a gyakorlatban máig is ható királyi rendeletek és vármegyei statútumok biztosították és védelmezték.

IRODALOM

- Adalékok Zemplén vármegye történetéhez.* (Rövidítése az irodalomban: Akk.)
1896 — 1928 Sátoraljaújhely
- AMBRÓZY Ágoston
1932 *Tokaj-Hegyalja*. Budapest
- BALASSA Iván
1959 *A mecenzéfi földmunkások*. Néprajzi Közlemények IV. 287 — 291.
1964 *Földművelés a Hegyközben*. Budapest
1973a *A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI — XVII. században Tokaj-Hegyalján*. Agrártörténeti Szemle XVI. 1 — 12.
1973b *A tokaj-hegyaljai német telepítések történetéhez*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. Miskolc. 285 — 320.
1975 *A filoxera Tokaj-Hegyalján*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII — XIV. Miskolc. 305 — 334.
- BECSKE Bálint
1902 *Bodrogkeresztúr régi törvényei*. Akk. VII. 145 — 146.
- BENKŐ Sámuel
1976 *Miskolc város történeti-orvosi helyrajza*. Sajtó alá rendezte: SZABADFALVI József. Miskolc
- BÉL Mátyás
1735 — 1742 *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica* . . . Vienna
- BOROS László
1971 *Tokaj-Hegyalja szőlőtermelése és természetföldrajzi adottságai*. Földrajzi Értesítő XX. 343 — 358.
- BOROVSKY Samu (szerk.)
1905 *Zemplén vármegye*. Budapest
- DEÁK Gábor
1965 *A századeleji kivándorlás gazdasági, társadalmi, politikai okainak vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatainak tükrében*. Történelmi Évkönyv I. Miskolc. 153 — 165.

⁸⁶ BALASSA Iván 1973. 309.

⁸⁷ GENTHON István 1961. A települések rendjében.

⁸⁸ KÓSA László — FILEP Antal 1975. 112.

- DOMBI Sámuel**
1758 *Dissertatio Inauguralis Physico-Chemico-Medica De Vino Tokaiense.* (BOTOS Péter fordítása alapján.) Utrecht
- DONGÓ GYÁRFÁS Géza**
1908 *Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi ország gyűlésen.* Akk. XIV. 173—177, 330—333.
1909 *Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi ország gyűlésen.* Akk. XV. 33—35.
1910 *Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi ország gyűlésen.* Akk. XVI. 301—304.
1911 *Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi ország gyűlésen.* Akk. XVII. 323—326.
1912 *Tokaj-Hegyalja borai az 1807. évi ország gyűlésen.* Akk. XVIII. 106—109, 240—242.
1913 *Tokaj-Hegyalja kereskedelem-történetéhez.* Akk. XIX. 94—95.
1915 *A Tokaj-Hegyalja szőlőrendtartása 1641-ből.* Akk. XXI. 155—161.
1916 *A Tokaj-Hegyalja szőlőrendtartása 1641-ből.* Akk. XXII. 52—55.
- EPERJESSY Géza**
1967 *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848).* Budapest
- FÉNYES Elek**
1844 *Magyar Országnek . . . mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben.* III. Pesten
1847 *Magyarország leírása.* II. Pesten
1851 *Magyarország geographiai szótára.* I—III. Pesten
- FODOR Jenő**
1896 *Hegyaljai városok statutumai 1719-ből.* Akk. I. 160—161.
- GENTHON István**
1961 *Magyarország művészeti emlékei.* 2. Budapest
- HUBAY Kálmán**
1897 *Tarcal város oltalomlevele 1624-ből.* Akk. II. 350—351.
- IVÁNYI Béla**
1926 *Gönc szabadalmas mezőváros története.* Karcag
- KALMÁR János**
é. n. *Mád, tokajhegyaljai község élete a XVI—XVIII. században.* h. n.
- KARSA Ferenc**
1903 *Szirmay András naplója.* Akk. VIII. 1903. 108—110.
- KECSKÉS Péter**
1967 *A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon.* Néprajzi Értesítő XLIX. 219—253.
- N. KISS István**
1966 *A mezőgazdasági termelő népesség fluktuációja és extraneus birtoklás Hegyalján a XVI. század második felében.* In: MAKKAI László (szerk.): Jobbágyság és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Budapest, 19—283.
- KÓSA László—FILEP Antal**
1975 *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Budapest
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. III.
1976 Budapest
A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája. 1945—1968.
1971 Budapest
A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. 2. (Céhkataszter)
1975 Budapest
- MAKKAI László**
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Budapest
- MARKUŠ, Michal**
1964 *Felső-magyarországi kapaformák.* A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6. 35—41.
- OLÁH József**
1973 *Ipar, kereskedelem.* In: RÁCZ István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás. 209—248.
- OROSZ István**
1960 *A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században.* In: SZABÓ István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Budapest. 3—70.

- 1965 *A földesúri borelővételei jog Tokaj-Hegyalján a XVI—XVII. században.* In: Acta Universitatis Debreceniensis . . . Series Historica. IV. Debrecen. 3—18.
- 1973 *Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom.* In: RÁCZ István (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás. 89—208.
- 1975 *Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében.* Agrártörténeti Szemle XVII. 25—41.
- PAP Miklós
1977 *Tokaji Pincemúzeum.* Kiállítási vezető. Miskolc
- ROMÁN János
1966 *Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI—XVII. században különös tekintettel a Hegyaljára.* In: MAKKAI László (szerk.): Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Budapest. 561—627.
- SZABÓ József—TÖRÖK István (szerk.)
1867 *Tokaj-Hegyaljai album.* Pest
- TAMASKÓ Ödön
1958 *Zempléni hegység.* Budapest
- TARDY Lajos
1963 *A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1733—1798).* Sárospatak
- TIMON, SAMUEL
1735 *Tibisci Ungariae fluvii notio . . . Cassoviae.*
- Tokaj—Hegyaljának . . .*
1907 *Tokaj-Hegyaljának zárt területté való alakítása.* Borászati Lapok 39. évf. 46. sz.
- WELSCH, Johann Melchior
1721 *De vini Hungarici excellentie natura, virtute et usu . . . Halle*

Sándor B o d ó

TOKAJ-HEGYALJA: TRACING THE BOUNDARIES OF A VINTAGE WINE DISTRICT

(Abstract)

Among the regional groups of Hungarian peasantry the Tokaj Hegyalja has a specific position. It is the only production area whose boundaries have been exactly defined in royal and other administrative rules since 1737. The reason why boundaries had to be set was the Tokaj wine grown in the Hegyalja district, whose fame and exportability had to be protected.

Inhabitants of the country towns of Hegyalja (they were Hungarians, but in the Middle Ages a few Walloon and Italian families and later also Ruthenian, German, Greek and Polish ones settled among them) had been regulating the method of wine culture by rules laid down upon common agreement ever since the mid-16th century. Plantation of vine at medium height of hill-sides and at the foot of the mountains, soil cultivation works five or six times a year, the special pruning of the vine, grape harvest in the late autumn, and specific conditions in the wine cellars resulted in a steadily fine quality of wines, among them the „Aszú”. A monoculture winegrowing district had developed, exporting a large amount of wine, at the same time wanting imports from other agricultural products, among them cereals. The district attracted labour for cultivation from a wide area: even from Galicia and Poland.

On the grounds of the economic power accumulated at Tokaj Hegyalja a flourishing country town culture emerged. This is reflected in the castles, mansions and other historic monuments built in the 16—19th centuries. It was in that region: in the city of Sárospatak that the intellectual centre of Calvinism of Northern Hungary had developed, and its cultural influence went far beyond the Hegyalja district.

In the last twenty years of the 19th century the larger part of the vine-growing area was destroyed by phylloxera. Economic power vanished. Simultaneously with replanting, county rules merged six further settlements into the Hegyalja district in order to ensure the quantity of wine produced. But vine-lands broke up very much. In the last thirty years large state-farms and co-operatives modernising vine culture have been working to preserve the renown of the Tokaj wine.

A pota néprajzi csoport népművészeti szempontú körülhatárolása

1973-ban jelent meg *A pota néprajzi csoport* című tanulmányom.¹ Ebben megkíséreltem nagyon röviden bemutatni a Kalocsán és egykori szállásain élő katolikus magyar népesség legfontosabb sajátosságait. Áttekintésem során a néprajzi csoportjelleg bizonyítékai közül elsősorban a közös múltat, az összetartozás-tudatot, a vallást és a nyelvjárást, valamint a környezet véleményét, ítéletét és a pota szó népnévvé válásának folyamatát vettem számba. Ekkor csak utaltam a kalocsai népi kultúra egyes területeinek egyediségére és e tájon jellemző voltára. Jelen írásomban a néprajzi sajátosságok, elsősorban a népművészet teremtésének és éltetésének oldaláról közelítem meg a kérdést. Az úgynevezett kalocsai népművészet fejlődésének, változásainak, szerepének felvilágosításával próbálom bemutatni egy újkori magyar néprajzi csoport születését, virágzását és a néprajzi elkülönülés feloldódásának megindulását. Így mostani írásom és az 1973-ban közölt tanulmányom kiegészítik egymást a potákról alkotandó kép megrajzolásában.

A „Kalocsai Sárköz” területén, azon belül is elsősorban Kalocsa város közvetlen környékén, néprajzi értelemben kétféle magyar népesség él: a Duna mellékiek vagy „falusiak” és a kalocsainak mondható, de ma már nagyrészt a kalocsai szállásokon élő „poták”.

Az előbbi csoportot nehéz együtt jellemezni. Néha az egységesítő közös vonásokat látjuk erősnek, máskor a különbségek tűnnek szemünkbe. A Duna melléki falvak csoportján belül kisebb egységek, népszigetek körvonalai sejtethetők. Így pl. Foktő, Uszod, Dunaszentbenedek régi református népének paraszti kultúrája nagyjából hasonlóan látszik. A XVIII. században telepített, többségében katolikus Géderlak meglehetősen különös sziget, amelynek lakossága századunk első felében átvette a tetszetős kalocsai viseletet. A református Ordas népe a nagy múltú Dunapataj reformátusságával és a dunántúli Madocsa lakóival rokon. Délebbre tovább folytathatnánk a népszigetek és a kisebb csoportok felsorolását, de ez túllépne munkánk keretein, miként a Duna melléki falvak néprajzi képének alapos elemzése is. Annyit azonban szükséges megjegyeznünk, hogy amikor a következőkben a kalocsaiak és a Duna mellékiek különbözőségéről írunk, Duna mellékiek alatt általában Szentbenedek, Uszod és Foktő népét értjük. Egyrészt ezek voltak a katolikus poták legközelebbi szomszédai, másrészt a néprajzi különbségek e református hagyományvilágú csoport felé a legélesebbek, legjellemzőbbek és a legjobban érzékelhetők.

A Kalocsa környéki magyarság másik csoportját Kalocsa város paraszti eredetű népessége, valamint a kalocsai szállások Kalocsáról kiköltözött lakos-

¹ BÁRTH JÁNOS 1973.

sága alkotja. Ez a katolikus népesség jól körülhatárolható, jellegzetes kultúrájú, önálló néprajzi csoportnak tekinthető, amelyet a környező helységek eleven megnevezési gyakorlatának megfelelően a tudomány is legjellemzőbben a *potá* névvel jelölhet és emlegethet.

A pota népesség területi körülhatárolása alapvetően világosnak és egyértelműnek mondható.² E nép beszéde, magatartása, viselete és díszítőművészete annyira jellegzetes és csak e népességre jellemző, hogy a térképen éles vonallal könnyedén körülkeríthetjük azokat a helységeket, ahol a poták élnek. A körülhatárolás műveletét azonban nemcsak a tudományos módszerekkel buzgólkodó néprajzkutató végezheti el, hanem elvégzi maga a nép is. A poták számon tartják kultúrájuk határait, és ismeri e határokat a környező helységek más-jellegű népessége is.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a pota néprajzi csoport azon a területen él, amely a XVIII – XIX. században Kalocsa város határa volt. Őt közigazgatási egység osztozik ma ezen a területen: Kalocsa város, valamint Szakmár, Öregcsertő, Homokmégy és Drágszél községek.³ A négy község, különösen Szakmár és Homokmégy, több településcsoportra tagolódik: az ún. kalocsai szállásokra. A községnévadó szállásokkal együtt a XX. század első felében még 25 kisebb-nagyobb szálláscsoport állt a Kalocsától keletre elterülő egykori kalocsai pusztákon. Közülük több elpusztult, vagy nagyüzemi gazdasági telephellyé alakult az elmúlt évtizedekben. Elsősorban a kisebb szállásokat érte ilyen sors: Vörös szállást, Kistényt, András szállást, Bolvári szállást, Szalontai szállást, Ludas szállást, Pécsi szállást. Lakosságuk a nagyobb szállásokra és Kalocsára költözött. Így ma Kalocsa városán és a hozzátartozó Negyven szálláson kívül az alábbi települések adnak otthont a pota népességnek (a fentebb említett öt közigazgatási egység kötelékében): Kisülés, Szakmár, Öregtény, Gombolyag, Keserűtelek, Résztelek, Felsőerek, Alsóerek, Halom, Mácsai szállás, Kiscsertő, Öregcsertő, Kiskecskemégy, Homokmégy, Alsómégy, Drágszél, Hillye. E településeken az 1970. évi népszámlálás adatai szerint 7721 ember élt. Ehhez hozzáadhatjuk még Kalocsa és Negyven 1970. évi 16 084 fős népességét, foglalkozásra és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül. Egyrészt nehéz lenne számszerűen szétválasztani a népességet aszerint, hogy ki pota eredetű, ki nem, másrészt értelme sem lenne különösképpen, mivel a XX. század közepéig az idegen eredetű értelmiség és iparosság is a pota népi kultúra sugarában élt. Összesen tehát 23 805 ember lakott 1970-ben azon a területen, amelyet a pota néprajzi csoport lakóterületének mondunk. Ugyanezekben a helységeken 1942-ben, tehát a tényleges néprajzi csoportfunkció utolsó szakaszában vagy mondhatnánk úgy, hogy a néprajzi csoport végleges bomlását nem sokkal megelőző időpontban 21 333 ember lakott a kalocsai egyházmegye Schematismusa szerint. Tehát a néprajzi csoportjelleg igazi virágzása idején, a XX. század első felében

² Itt említjük meg, hogy a Duna melléki Géderlak népe a két világháború között házassági kapcsolatok révén átvette a kalocsai viseletet és hímzést. (KATONA Imre 1954. 14–15.) Az itteni „kalocsai” népművészet azonban nyilvánvalóan másodlagos fejlemény, így most nem foglalkozunk vele. Tulajdonképpen korai előképe a mai modern „átvételeknek”. A géderlaki népi ízlésváltozást, illetve a kalocsai viselet és hímzés átvételét a házassági kapcsolatokon kívül valószínűleg elősegítette az is, hogy a két háború közötti kalocsai „népművészeti mozgalom” egyházi apostola és nagyhatású szervezője, Kujáni Ferenc géderlaki születésű volt.

³ 1977-ben Drágszél önállósága megszűnt. Közigazgatásilag egyesítették a szomszédos szlovák eredetű Miskével.

kb. 20 000 ember tartozott a pota néprajzi csoportba. Ők hordozták, alakították és formálták azt a népi kultúrát, amelyet kalocsaiként ismer a tudomány és a köztudat.

A legjellegzetesebb pota népesség nem a városban él, hanem a kalocsai szállásokon. A városiak pusztaiaknak nevezik az itt lakókat. A pusztaiak őrizték meg legszebben a régi szokásokat, a különös nyelvjárást, ők jártak élen a népi díszítőművészet újabb és újabb divatjainak kibontakoztatásában és kivirágoztatásában. A szállások népe a régi kalocsai lakosság utódaiból áll. Azoknak a leszármazottaiból, akik a XVIII. században és a XIX. század első felében gazdasági telephelyeknek használták a Kalocsa pusztáin csoportokban kialakított szállásokat, majd a XIX. század második felében hátat fordítva a városnak végleg és állandóképpen kiköltöztek oda. Egy sajátos fejlődésű, természeti, úrbéri és gazdasági viszonyok által meghatározott, különös megosztott település távolba került tartozék-településegységei váltak itt önálló, állandó településekké a XIX. században. A kalocsai szálláskert-csoportok állandó településsé alakulása együtt járt azzal, hogy az egykori megosztott település gazdaságviteli központ szerepű tartozék részei adtak végleges otthont a települési osztottságot felszámoló kalocsai parasztnépességnek.⁴

A pota néprajzi csoport határa tehát — miként fentebb utaltunk rá — viszonylag könnyen megvonható. A közel negyedszáz közös múltú újkori település népét magában foglaló csoport legközelebbi szomszédai nyugatról a már említett Duna menti falvak, amelyeknek református alapnépessége mindig is másnak érezte magát, mint a katolikus poták. Puritánabb viselete, nyelvjárása, egyszerűbb népművészete, erkölcsi felfogása más világot jelentett. Északról puszták és a Szelidi-tó hosszan elnyúló csíkja határolta a kalocsai szállások világát. Keletről az Órjeg mocsarai képeztek erős és éles határvonalat. Az Órjegen túl homokhátsági táj kezdődik, amely mindenképpen más világ, mint a mélyfekvésű kalocsai. Délről és kisebb részben nyugatról nemzetiségi falvak határolják Kalocsát és szállásait: svábok (Császártöltés, Nádudvar, Hajós), szlovákok (Miske) és rácok⁵ (Dusnok, Bátya). Északról és keletről tehát földrajzi akadályok, nyugatról vallási, délről pedig nyelvi korlátok gátolták a kalocsai népesség jelentős kapcsolattartását közvetlen szomszédaival. A szállások népének házasodási rendjére a régi kalocsai határon belüli endogámia volt jellemző, amely az egyes szállások között exogám gyakorlattal párosult. Gyakran előfordult, hogy a legészakibb szállásokról, pl. Felsőerekéről, Résztelekről férjhez mentek a lányok a legdélibb szállásokra, pl. Drágaszélre, Hillyére,⁶ de arra, hogy a szállások körén kívülre kerüljenek menyecskének, pl. Duna melléki református faluba, az Órjegen túlra vagy valamelyik déli nemzetiségi faluba, alig akadt példa.⁷ A környezettel való viszonylag kevés érintkezés, a gyakori kifelé házasodás hiánya konzerválta a kalocsai szállások népének néprajzi szigetjellegét, és

⁴ BÁRTH János 1975.

⁵ Önmagukat rácoknak nevező katolikus délszlávok. A régi források és feldolgozások dalmatáknak mondják őket. Föltehetőleg boszniai eredetű katolikusok.

⁶ A szállások közötti exogám házassági gyakorlatra utal pl. az egyik magyar népdal homokmégyi variánsának szövege:

„Híresek a homokmégyi lányok,
Más szállási legény jár hozzájuk.
Lányok, lányok ne legyetek büszkék
Jó lesz még a homokmégyi legény.” (CSEREY József 1964. 69.)

⁷ Előfordult házassági kapcsolat pl. a katolikus Géderlak vagy újabban Kecel felé, de ez gondolatmenetünk szempontjából elhanyagolható.

odahatott önálló, egyedi népi kultúrájának kialakításához, és ezen keresztül néprajzi csoporttá válásához.

A kalocsaiakat és a kalocsai szállások népét a Duna menti falvak, valamint az Őrjegen túli, homokhátsági települések lakossága nevezi potának. A pota szó valamikor vallási hovatarozásra utalt. Több Duna – Tisza-közi református helységben a beköltözött szegény katolikusokat nevezték így. A XX. század eleje táján a szó leszűkült egy jellegzetesen katolikus és igen vallásos népcsoport, a kalocsaiak jelölésére.⁸ A pota szó jelentésváltozása tehát hasonlít a matyóéhoz.⁹ A pota megnevezés régebben gúnyos értelmű volt, napjainkban inkább egyszerűen népcsoportnév, ami mögött a jelzett terület és népesség néprajzi különülése, a megnevező helységeihez viszonyított kultúrabeli különbözősége érződik. A pota kifejezés ma is élő fogalmat takar. Gyakran lehet hallani a mindennapi életben, természetesen a környezet nyelvében. A szót használják *potás*, tehát jelzős alakban is, olyasmire, ami a kalocsaiakra, a kalocsai szállásaiakra, illetve az itt lakók beszédére, külsejére, anyagi és műveltségi produktumaira emlékeztet.

Felmerül a kérdés: vajon mióta beszélhetünk pota néprajzi csoportról? Mióta önálló néprajzi csoport Kalocsa város és a szállások népe? Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a szállások 1898. jan. 1-én szakadtak el Kalocsától. Előzőleg egy közigazgatási egységbe tartoztak. A XIX. század közepe előtt pedig a szállások többségét nem tekinthetjük kizárólagos, állandó lakóhelynek. Addig az egész kérdéses népesség nemcsak hogy egy közigazgatási egységbe tartozott, de gyakorlatilag is egy város lakója volt, ha ez a városlakás esetenként időszakosnak is tekinthető. Néprajzi csoport-körülhatárolási probléma tehát nem merült föl a XIX. század második fele előtt, csak akkor, amikor falusias állandó településsé alakult a negyedszázadnyi szálláscsoport. Előzőleg valamiféle egy városra korlátozódó népszigetről beszélhetnénk. Kérdés, hogy mióta? Mindenesetre a XVIII. századnál korábban nem. A jobbágyfalu méretű városként éldelgélő Kalocsa csekély és meglehetősen mozgékony török kori népessége ugyanis a XVIII. század első felében jövevények beköltözése révén megsokszorozódott. A jövevények egy része az elpusztult vagy a harcokat átvészelő környező falvakból, más része pedig dunántúli vármegyéből, valamint Pest megye középső területéről érkezett.¹⁰ A városban letelepedő, eltérő származáshelyű, valószínűleg nyelvtől tekintve sem teljesen egységes lakosság azonos úrbéri viszonyok és azonos gazdasági adottságok közé került. Szerződéses jobbágy lett. A több évtizedes együttélés, a közös történelmi sors egységes kultúrájú néppé alakította a XVIII. század eleji Kalocsa meglehetősen heterogén népességét. Az egységessé válás legjobb bizonyítéka a környezetétől teljesen elütő nyelvjárás,¹¹ valamint a népi kultúra egyes területein, pl. a viseletben, díszítőművészetben megmutatókozó csoporton belüli azonosság és a csoporton kívüliekhez viszonyított különbözőség.

Ha felelni akarunk a fentebb feltett kérdésre, azt mondhatjuk, hogy egy népcsoportot vagy egy településcsoport népét akkor nevezhetjük igazán néprajzi csoportnak, ha a nyelvi, történelmi vagy vallási egység adottságán túl rendel-

⁸ A pota szó jelentésváltozásáról bővebben: BARTH János 1973. 567 – 568.

⁹ Vö.: GyÖRFFY István 1942. 247. — Ismerünk olyan adatot 1896-ból, ahol a matyó és a pota szó együtt, szinonim értelemben fordul elő pápisták gúnyneveként. [Magyar Nyelvőr XXV. (1896.) 336. Kiskunság.]

¹⁰ BARTH János 1974. 291.

¹¹ Rövid bemutatását és irodalmat lásd: BARTH János 1973. 566.

kezik olyan műveltségi elemekkel és produktumokkal, amelyek a csoport körében általánosak, de csak rá jellemzőek, és ezért a környezetében élőkől alapvetően megkülönböztetik. Ezek a megkülönböztető műveltségjegyek lehetnek maradványok, más tájakon már kiveszett, elfelejtett kulturális reliktumok, de lehetnek új sajátosságok is. Néprajzi csoportjaink megítélésében általában ezek az újabb jegyek a jelentősebbek (pl. a XIX–XX. századi viseletek, díszítőművészetek stb.). A kalocsai pota néprajzi csoport is elsősorban azzal válik ki környezetéből, a környezet azt tartja rá jellemzőnek, amit a XIX. század második felében és a XX. században népi műveltségi produktumként önerejéből megalkotott: a jellegzetes népviseletet, a hímzést és a kézi falfestést. Természetesen az elhatárolásban szerepe van a földrajzi viszonyoknak, a települési adottságoknak, a gazdasági struktúrának, a közös múlt tudatának és legfőképpen a sajátos nyelvjárásnak, de a környezet számára a nyelvjárás kivételével ezek a vonások háttérben maradnak, és elsősorban a kulturális produktum dominál, mivel az érzékelhető leginkább, és az határozza meg a csoport kulturális karakterét. Közismert, hogy a magyar néprajzi csoportok többségének néprajzi csoporttá fejlődése az újkori évszázadokban következett be.¹² A gazdasági és társadalmi fejlődés egyenlenségei úgy hozták, hogy bizonyos tájak népe megrekedvén a fejlődésben, konzerválta, megőrizte régebbi korok életformáját és műveltségét, illetve a maga erejéből teremtett magának színes népi kultúrát akkor, amikor más magyar tájak már a polgárosodás, a kulturális kiegyenlítődés útján haladtak.¹³ Így történt ez Kalocsán és szállásain is. Miként ERDEI Ferenc fogalmazta: a kalocsai parasztság akkor is megmaradt reymonti értelemben vett igazi parasztnak, amikor ez már ritka volt Európában.¹⁴ Paraszt mivoltát dokumentáló ékes, virágos világot varázsolt maga köré, megteremtve a magyar népi díszítőművészet egyik legfiatalabb és legnagyobb híre szert tett hajtását. Ez a paraszti ékességteremtés a XIX. század 70-es éveitől követhető nyomon. Az emlékek alapján láthatjuk, hogy a XX. században öltött igazán nagy méreteket. Olyannyira, hogy az 1930-as években szinte szintobzódásba csapott át. Olyan időben történt tehát mindez, amikor a magyarság kulturális integrálódása Kárpát-medence-szerte előrehaladt, így a népi alkotókedvvel új népművészetet teremtő Kalocsa és még néhány hasonló fejlődésű más hely, illetve vidék szigetként viríthattak a műveltségi kiegyenlítődés felé haladó magyarság tengereiben. Úgy gondoljuk, hogy a sajátos településformán, a közös múlton, a kettőzött mássalhangzókat egynek ejtő jellegzetes nyelvjáráson túl ez a nevezetes viselet- és díszítőművészet-teremtés tette a kalocsai, illetve kalocsai eredetű szállási népességet néprajzi csoporttá. Ez a kifejlesztett művészet adott számára olyan kulturális karaktert, amely igazán megkülönböztette őt környezetétől, és amely kiváltotta a más irányban fejlődő környezet csodálatát, esetleg lenézését, megvetését.

A XIX. század utolsó harmada előtt népi kultúráját tekintve valószínűleg nem sokban különbözhetett a kalocsai nép a környező más népcsoportoktól, bár ezen a téren még nagyon sok kérdés vár kutatásra. Ha manapság szóban, felületesen valakinek jellemezni akarjuk a poták és a környezetük viseletének különbözőségét, általában röviden azt mondjuk: a pota nők szoknyája rövid, ingválluk, pruszlikuk, kötényük színes, virágos hímzéssel gazdagon díszített.

¹² Vö.: KÓSA László – FILEP Antal 1975. 37.

¹³ Vö.: HOFER Tamás – FÉL Edit 1975. 43–53.

¹⁴ ERDEI Ferenc é. n. 219.

Ezzel szemben a Duna mellékiek hosszú, térdközépig érő, nagyrészt hímzés nélküli sötétebb tónusú viseletben járnak. Ez azonban egy statikus kép, a XX. század közepének viszonyait tükrözi, kisebb-nagyobb pontatlanságokkal. A múzeumi darabok és a régi fényképek tanulmányozása során megállapíthatjuk, hogy a XIX. század végén és a XX. század elején a kalocsai lányok és asszonyok szoknyája is jóval hosszabb volt a mainál, és a következő évtizedekben rövidült fokozatosan, néha, különösen színpadokon, már a térd fölé. Ugyancsak tapasztalhatjuk, hogy a kalocsai viseletben a századforduló táján megközelítőleg sem volt olyan jelentősége a hímzett felső vászonruháknak, mint az 1930-as évektől. Hordtak már a XIX. század utolsó évtizedeiben is kékkel, feketével, esetleg pirossal, illetve e színek kombinációjával hímzett kötényt és réklit, de ez a viselet nem állt a viseletek ranglistájának az élén, csak amolyan „litániás” ruhának számított. Az igazi ünnepi viseletet a drága selyemruhák jelentették, ugyanúgy, mint a Duna melléki falvakban vagy egyes homokhátsági helységekben. Ezek az ünnepi selyemruhák csak szabásukkal, viselés módjukkal tértek el a környező helységek hasonló viseleteitől, nem úgy, mint a hímzettek. Az ún. kalocsai népviselet tulajdonképpen akkor vált a pota néprajzi csoport egyik fő jellemzőjévé, amikor a hímzett ruhadarabok egyre gyakoribb, egyre megbecsültebb és igen sokszínű alkalmazásával az egész potalakta területen általánosan, a környezet számára viszont sajátosan, egyedi módon tudott jelentkezni. A fokozatos színesedés az 1930-as években tetőzött, és erre az időre esik a hímzett pruszlik és kötény ünnepi felsőruhaként való elismertetése is (jelentős mértékben a Gyöngyösbokréta hatására). A kalocsai viselet tehát fokozatos fejlődéssel, nagyjából a XX. században vált ki a környező viseletek sorából. A hímzett vászonzélek rangos, megbecsült felsőruhaként való viselésükkel válhattak a pota néprajzi csoport egyik fő sajátosságává.

A kalocsai hímzés fejlődését szintén olyan korszakig kísérhetjük vissza, amikor feltehetőleg jelentős mértékben nem különbözött a környékbeli népcsoportok hímzésétől. A XIX. század közepe táján valószínűleg a kalocsaiak is fehér hímzést használtak ágyneműjükön és alsó viseletdarabjaikon; elsősorban lyukhímzést, miként a környékbeli más helységek népe napjainkig. Csakhogy, amíg a környező helységek népi hímzőkedve és tudása megmaradt ezen a színvonalon, a kalocsaiak a XIX. század utolsó harmadában továbbléptek. Hímzett lakásbeli vagy viseletdarabként használt fehér vászonneműiken jellemzővé váltak a fekete-kék-piros hímzések. Használták e színeket egyedül, de kombinálva is. Leggyakoribbak és legjellemzőbbek voltak az igen dekoratív kék-piros hímzések. Ezzel a stílussal a kalocsai hímzőkultúra már kiemelkedett a környezetében készült hímzések világából. Az eltávolodást még inkább fokozta a századforduló táján jelentkező további színesedés, majd betetőzték az 1930-as évek 30–40 szint is használó, óriási töltött virágokat teremtő áttört hímzései. Ez a sokvirágú, színekben tobzódó tarka hímzés olyannyira a poták sajátja lett, hogy félországnyi területen sem lehetett hozzá fogható találni. De ott is és akkor is csak hasonló akadt (legalábbis fejlődését, társadalmi vonatkozásait tekintve), de ugyanolyan nem. Így méltán mondhatjuk, hogy a fokozatosan színesedő kalocsai hímzés, amely a legészakibb szállástól a legdélebbiig lényegét tekintve mindenütt egyforma, de különbözik a környezet, sőt messzi tájak hímzésétől, egyediségével a pota néprajzi csoport egyik legfontosabb néprajzi jellemzőjének tartható.

Szólnunk kell még a poták díszítőművészetének arról a területéről, amelynek talán legnagyobb hírneve támadt az elmúlt félévszázadban, nevezetesen a

színes kézi falfestésről vagy pingálásról. Ez a faldíszítési mód a XIX. század utolsó és a XX. század első harmadában jellemző volt az összes kalocsai szálláson, de nem találjuk méltó párját sehol a környéken, sőt messze, vármegyényi területeken sem. Az ecsettel végzett virágzó falfestést 1882-ben SIMONYI Jenő a Földrajzi Közleményekben úgy írta le, mint a kalocsai parasztnép speciális művészetét.¹⁵ Előzményeit, pontos kialakulási útját sajnos nem ismerjük. A XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején a későbbinél kevesebb színnel, elsősorban kék vagy vörös alapú virágkoszorúkat festettek a szobák falainak felső szélére és a házhomlokzatok eresz alatti részére. A két világháború közti években terjedtek el az óriási falfelületeket virágerdővel borító igen sokszínű pingálások. A magyar közvélemény és a nemzetközi kiállítások közönsége azután ezt a nagy felületeket beborító pingálást ismerte meg. Tehát ez a díszítési mód vitte el messzi földekre a pota néprajzi csoport díszítőkedvének és művészetteremtésének hírét.

Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Kalocsa város és a kalocsai szállások parasztnépe a XIX. század utolsó harmadában és a XX. század elején teremtette meg azt a kalocsai népművészetet, amelynek a környékbeli helységek népeletére nem jellemző egyéni arculata és egyedi világa, sok egyéb mellett, néprajzi csoporttá avatja azt a népet, amely megalkotta. Valószínűleg a pota szó is csak a századforduló táján vált a mai értelemben vett népcsoportnévvé, vagyis akkor, amikor már volt mögötte tartalom, jellegzetesség, kulturális különállás. A pota néprajzi csoport eszerint a legújabb magyar néprajzi csoportok egyike, amelynek fénykora a XX. század elejétől a XX. század közepéig terjedő fél évszázadra esett. A XX. század közepe óta, a régi paraszti életforma megváltozása, valamint a tömegkommunikációs eszközök, a városi divat stb. falusi elterjedése, illetve az országszerte jelentkező kulturális integráció révén a poták néprajzi csoport jellege is feloldódik, megszűnik. Egyrészt eltaszítja magától ez a népeség is azokat a hagyományos műveltségi elemeket, amelyek néprajzi karakterét megadták, másrészt a kalocsai népművészet formái, technikái, díszítőelemei alkalmazott, dekoráló, díszítőmódként más vidékeken, nem paraszttok között is terjednek, különösen Kalocsa környékének azokban a községeiben, amelyek eddig a poták más kulturájú környezetét jelentették.

IRODALOM

BÁRTH János

1973 *A pota néprajzi csoport*. Ethnographia LXXXIV. 564–570.

1974 *Migráció és kontinuitás egy Duna melléki táj népesedéstörténetében*. Cumania (Bács-Kiskun megyei múzeumok közleményei.) II. 219–247.

1975 *A kalocsai szállások településnéprajza*. Kalocsai Múzeumi Dolgozatok. 1. Kalocsa. 1975.

CSEREY József

1964 *Kalocsai kertek alatt*. 130 magyar népdal. Kalocsa

ERDEI Ferenc

é. n. *Futóhomok*. Budapest

GYÖRFFY István

1942 *Magyar nép, magyar föld*. Budapest

HOFER Tamás—FÉL Edit

1975 *Magyar népművészet*. Budapest

¹⁵ SIMONYI Jenő 1882. 307.

KATONA Imre

1954 *A kalocsai (Pest megyei) Sárköz néprajza*. Budapest

KÓSA László — FILEP Antal

1975 *A magyar nép táji — történeti tagolódása*. Budapest

SIMONYI Jenő

1882 *Kalocsa környéke*. Földrajzi Közlemények 281 — 320.

János B á r t h

BOUNDARIES OF THE „POTA” REGIONAL GROUP, DEFINED ON THE BASIS OF ITS FOLK ART

(Abstract)

In the southern part of the Great Hungarian Plain about twenty-five small communities moved out from the town of Kalocsa lying near the River Danube to settle on the one-time fields of the town. Later these communities became administratively independent. Inhabitants of these villages constitute a clearly separate cultural group, named „pota” by people of the neighbourhood. Their separation is due partly to their Roman Catholic faith (as opposed to the Calvinism of some of the neighbouring villages), as well as to their common past and self-identification, common dialect, and several features of peasant culture specific of them.

The pota group has a national costume and decorative folk art well known in whole Hungary. The author examines the question, what is the relationship between the development of this colourful and rich folk art, and the growing group-consciousness. He makes the statement that it was in the last third of the 19th century and in the early 20th century that the peasant population of Kalocsa and of the above-mentioned twenty-five small settlements created the specific folk art different from that of the neighbourhood which contributed — together with other factors — to the stabilisation of the group-consciousness. The word „pota” became the name of this regional group in today's sense also only at about the turn of the century, when it covered already well definable cultural features. The pota regional group is, according to the above-said, one of the latest such groups in Hungary, the golden age of which covers the fifty years from the beginning to the middle of the 20th century.

Szentendre sziget néprajzi körülhatárolásának kérdései

Előljáróban szükséges megemlíteni, hogy Szentendre szigettel kapcsolatos kutatásaim kettős indíttatásúak és meghatározottságúak voltak. Egyrészt a szállítás és közlekedés témaköre, másrészt egy adott, földrajzilag jól meghatározható terület vizsgálata találkozott. A feladat tehát lényegében nem csoportkutatásnak indult, de eljutott annak felvetéséig, hogy egy adott térségben a társadalom és a kultúra miként viszonyul egymáshoz. Ezen a ponton a fő kérdéssé az vált, hogy a térbeli együttélés értelmezhető-e társadalmi entitásként? Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy ez a kérdésfeltevés számomra nem volt azonos a kultúra, ill. a műveltség térbeliségével, azt meghaladta, és Szentendre sziget társadalmi csoportjellegének keresésében kulminált.

A sziget voltból adódó, meghatározott és meghatározó földrajzi, táji elkülönülés a kutatás számára szinte felkínálta a *táji csoport*kategóriába való sorolást, a sziget társadalmának táji csoportként való értelmezését, mint alapot. Ilyenformán a szigeten található négy falu (Kisoroszi, Tahitófalu, Szigetmonostor, Pócsmegyer) lakossága olyan csoport, melynek létezési keretét egy szűkebb táji adottság határozza meg. Ez a szűk adottság a Duna két ága által körülzárt sziget.

A földrajzi-táji, konkrétabban a fizikai-földrajzi megközelítést meghaladó kutatás, lett legyen az bármilyen indíttatású, ill. alapvetésű, azonnal feltárta a Duna-ágak által adott szűk elhatárolás tarthatatlanságát. Már a témamonografikus néprajzi elemzés is szétfeszítette e határokat, az összetevők és az eredők egyaránt túlmutattak a szigeten. Mikor, hol és milyen arányban, az természetesen változott, az azonban egyértelműen érzékelhető volt, hogy a társadalom és a kultúra viszonylatában Szentendre sziget nem jelentkezett zárt egységként. A jelenség felismerése után a további kérdés már az lett, hogy az egységesség, ill. azonosság hiánya, a különbözőségek, ill. az eltérések mértéke vajon van-e olyan jelentőségű, melyek alapján a szigeti lakosság csoport volta is megkérdőjelezhető.

Szakirodalmunk legújabb megítélésében Szentendre szigettel kapcsolatban úgy tűnik, a táji szemlélet dominál. Tanulságos felidézni e tekintetben *A magyar nép történeti-táji tagolódása* című kötetből a vonatkozó rövid leírást:

„A Szentendrei-szigeten 9 középkori település keletkezett, amelyek a hódolt-ság idején összetömörülve a szomszédos szigeten kívüli lakosságnak is menedéket nyújtottak. Ma 4 kontinuos községe van (Kisoroszi, Tótfalu, Pócsmegyer, Szigetmonostor). Lakói református és katolikus magyarok, lakossága korábban jelentékeny mértékben vett részt a dunai szállításban. A sziget homokos talajadottságaihoz igazodó földművelésük mellett különösen a múlt századi filoxeravész óta számottevő a kertkultúrájuk is. Paraszti műveltségük az alföldi paraszti kultúrához kapcsolódik. Erre utal szálláskertes településük és kertkultúrájuk is. Az utóbbi száz

évben jelentőssé vált az ingázó kétlaki népesség aránya, azonban ennek ellenére a Szentendrei-sziget a legutóbbi időkig a konzervatívabb tájaink közé tartozott.”¹

A *Néprajzi csoportok és tájak* című fejezetben adott jellemzés két mondatában utal a szűkebb értelemben vett táji keretek kitágulására, több vonatkozásban, ill. több elemmel kapcsolatban. Meg kell azonban állapítanunk, hogy egyrészt olyan általánosítás fogalmazódik meg, melynek tartalmi összetevőinek egészére korszerű tudományos kutatás valójában még maig nem történt. Ilyenformán a megállapítást részvizsgálatokra alapozott ítéletnek kell tekintenünk. Másrészt a leírás egy-egy nagyobb összefüggésekben dialektikusan meghatározó és meghatározott részjelenségre utal konkrétan, 'mint az általánosítás példái-
ra. Mindez természetesen bizonyításnak kevés, továbbá tendenciózusnak is tűnhet, hiszen más részjelenségek meglétének hivatkozásával a szigeti kultúra más irányultságait is lehet dokumentálni.

A felvázoltakból következően aligha túlzás az a következtetés, hogy Szentendre sziget társadalmi-kulturális csoportjellegének kérdése, néprajzi körülhatárolása nem jutott el érdembeli megoldásig. Vonatkozik ez az ilyen irányú kutatások, ill. vizsgálatok módszertanára és eredményeire egyaránt. Megalapozottabb következtetések érdekében, részben a korábbi tapasztalatokra építkezve, új lehetőségek felé kell tehát tájékozódni.

A felvetődött problémát megközelítendő, legyen szabad kiindulni korábbi részletkutatásaink eredményeiből. Szentendre sziget témamonografikus feldolgozása során, vizsgálatainkat összegezve azt a megállapítást tettük, hogy:

„Szentendre sziget népi teherhordásának és közlekedésének jellemző módjai és eszköztanyaga a XIX. század második felével meginduló változások hatására állott össze. A történeti, gazdasági és társadalmi viszonyoknak, adottságoknak megfelelően változott az életmód, melynek eredményeképpen új elemek kerültek a teherhordás és a közlekedés gyakorlatába (pl. kofahajók), korábban kialakult eszközök az új követelményeknek megfelelően módosultak (pl. gyümölcseshordó putony), vagy használatuk az addiginál jóval szélesebb körűvé vált (pl. hátikosár). A XIX. század második felétől a teherhordás és a közlekedés régi és új elemei új termelési ágazatokkal (gyümölcs- és kertgazdálkodás) és új társadalmi követelményekkel (Budapest áruellátása) kerültek kapcsolatba. A társadalmi és gazdasági mozgatóerők eredője a sziget területén túlrá mutatott, megadva a lehetőséget egy, a korábbinál dinamikusabb kultúra kialakulásának. E dinamizmus legjobban éppen a teherhordásban és a közlekedésben érvényesült, kihasználva a kedvező földrajzi viszonyok kínálta lehetőséget (víziút). Szentendre sziget kultúrájának struktúrája ezeknek megfelelően átrendeződött. A történeti, gazdasági és társadalmi viszonyok, adottságok által determinált változások révén a szigeti kultúra integrációjának olyan szintje jött létre, melynek eredményeképpen Szentendre sziget a korábbi *csak és csupán földrajzi egységből sajátos néprajzi egységgé is vált*. E változás nem köthető egyetlen dátumhoz. Hosszú évtizedeket magában foglaló folyamat eredménye, melynek kezdete alig kimutathatóan már a török Magyarországáról való kiűzése, Buda visszafoglalása utánra tehető.”²

Meg kell vallanunk, hogy már a megszövegezéskor (1970-ben) éreztük a tartalmi-fogalmi bizonytalanságot. Mintegy ebből is eredeztethetően „sajátos néprajzi egység”-ről írtunk, ám ez sokkal inkább volt egy néprajzi részvizsgálatra alapozott átmeneti kategória megalkotása, mintsem a társadalom és a kultúra viszonyának, csoportképző erejének interpretálása. Ma már világosan látjuk, nem is lehetett az, még akkor sem, ha egy vonatkozásokban gazdag terület, a

¹ KÓSA László—FILEP Antal 1975. 176.

² GRÁFIK Imre 1971. 127—128.

szállítás és a közlekedés egésze is volt a kutatás tárgya. A csoportképződés dinamikájának, a csoportjellegnek a feltárása a társadalmi lét egészének vizsgálatát teszi szükségessé.

Néprajzi felkészültségünk és szemléletünk adottságaiból kiindulva számításba vettük mindazokat a lehetőségeket, amelyek a csoportformációk néprajzi meghatározásában, ill. körülhatárolásában felkínálkoztak. Rövid idő alatt rá kellett jönnünk, hogy Szentendre sziget sem szűkebb értelemben vett néprajzi, sem pedig tágabb értelemben vett társadalmi csoportjellege nem közelíthető meg több-kevesebb műveltségi, ill. kulturális elem, ill. jelenség meglétével, mint azoknak térbeli elterjedésben adott egysége. Az egyes elemek, ill. jelenségek, valamint azok variánsainak feltérképezése vagy túl szűk, vagy túl tág övezetek, ill. egységek elkülönítéséhez vezethet, de nem fedi fel a tényleges csoportképződést.

A csoportdinamika mozgatóerői összetettek, következésképpen a csoportjelleg kutatása is szükségszerűen többretegű feladatként jelentkezik. Ezen alappólásból következett számunkra következményként az a metodikai kettősség, amely egyrészt a társadalom és a kultúra együttes, rendszerszerű szemléletében, másrészt a történeti folyamatokkal szemben a rendszerszerűség előtérbe helyezésében fogalmazható meg. Mindez a néprajzi részletvizsgálatok eredményeinek elégtelenségéből, ill. megfenekléséből és a néprajzi módszerekkel számomra elvégezhető jelenkutatás lehetőségeiből is következett.

Célunk megvalósításához módszertanilag a *mezőelméletet* hívtuk segítségül.³ Kutatási területünkhöz és vizsgált anyagunkhoz hozzárendelve *mező* alatt egy adott népesség (de egy statisztikailag körülhatárolható népesség, esetünkben a Szentendre szigetet alkotó négy falu lakossága) létezési módjának analitikusan megkülönböztethető szintjeit és az azokon kialakuló kapcsolatrendszerek kiterjedését értjük. Hangsúlyozzuk, hogy a mező fogalma a kutatási stratégia szempontjából kerül bevezetésre, s csak mint ilyen lényeges, tehát nem arról van szó, hogy az elfogadott, ill. megkérdőjelezett terminológiákat kívánjuk felcserélni vagy egy újat konstruálni. Mindebből az is következik, hogy egyetlen mező kapcsolatrendszere sem azonos önmagában egyetlen csoportfogalommal sem, továbbá nem szinonim az area, régió, zóna stb. fogalmakkal sem. Az area fogalmak kulturális, ill. műveltségi elemek, ill. jelenségesoportok térbeli elterjedésének behatárolására koncentrálnak. Ezzel szemben a mezőelméleti szemlélet, főként és elsősorban az együttműködésre, a népességet és tagjait át- meg átszövő kapcsolatrendszerekre, azoknak egymásmellettségére, de sokkal inkább egymás fölé rétegződésére, egymást erősítő dinamikájára helyezi a súlyt. Az egyes mezők kiterjedése megállapítható, körülhatárolható, de a lényeg az, hogy a mezők a horizontális terülés folytán kisebb-nagyobb részben fedik egymást. Társadalmi és kulturális szempontból csak ott beszélhetünk csoportról, ahol a meghatározó, organikus, dinamikus mezők egybeesnek.

A továbbiakban mind a vizsgálat eredményessége, mind a választott módszer szempontjából a legfontosabb probléma az, hogy mik ezek a meghatározó mezők? Ézen alapvető kérdés megválaszolása érdekében mintegy módszer-

³ A mezőelméleti társadalomvizsgálat Kurt LEWIN szociálpszichológiai munkásságából veszi eredetét. Nem a pszichológia mezőelméletének mechanikus átvételéről van szó, hanem a szemlélet alkalmazásáról, főként logikai és szerkezeti értelemben. Az elmélet adaptálása — ismereteink szerint — még nem teljesen kidolgozott. A módszer azonban a nemzetközi kutatás számára nyilvántartott. Lásd: LEWIN, Kurt 1951., uő.: 1972. 177—183. ESKERÖD, A. 1970. 118.

tani példaként is, lássuk — az eddigi kutatások alapján vázlatosan — Szentendre sziget társadalmának és kultúrájának tagolódását mezőelméleti megközelítésben.

Az egyes mezők meghatározásában, egymástól való elkülönítésében egyrészt a vizsgálandó/vizsgálható *szituáció egészének* jellemzését vettük alapul, másrészt ezen belül különbséget tettünk a *rendszereszerű* és a *történeti* vonatkozások között, az előbbit a középpontba helyezve. Szükségesnek érezzük azonban hangsúlyozni, ezen eljárásunk nem jelenti a történeti alakulás és a történeti szempontok figyelmen kívül hagyását, csupán azokat is rendszerbeli tényezőként értelmezzük. Fontos továbbá annak a ténynek felismerése is, hogy az egyes mezőknek természetesen vannak kiemelhető, ún. *reprezentatív összetevői*, de ezek — újra és újra hangsúlyozottan — nem egy vagy több műveltségi, ill. kulturális elemben vagy jelenségben fogalmazhatók meg,⁴ hanem *kapcsolatrendszerekben* (személyi, tárgyi stb.).

A fentiekből következik, hogy néhány reprezentatív komponens vizsgálata — szerencsés esetben — megbízhatóan tájékoztató lehet az egyes mezők területét illetően, de módszertanilag is biztonságosabb, ha egy adott mező teljes összetevő rendszerét tárja fel a kutatás. Ettől sajnos Szentendre sziget társadalmának és kultúrájának vizsgálatában még meglehetősen távol vagyunk. Azt is meg kell vallanunk, hogy megítélésünk szerint ez nem egyetlen ember feladata, hanem kisebb, e feladatra összehangoltan és céltudatosan felkészült kisebb csoporté. Ilyen körülmények között nem meglepő talán, ha azt állítjuk, hogy a kulturális mezőben végzett néprajzi jellegű kutatások hiányosak; egyes részterületek feldolgozottak, mások kisebb egységekben kutattak, megint mások tervekben szerepelnek csak.⁵

Itt és most tehát természetesen nem lehet célunk — s a vizsgálatok jelenlegi állapotában nem is áll módunkban — Szentendre sziget társadalmi-kulturális mezőinek teljességre törekvő interpretálása. A felhozandó példák azonban — úgy érezzük — feltárják a mezőelméleti megközelítés lehetőségeit, erőnyeit és gyengéit, s remélhetően felvetik a mérlegelés szükségességét: alkalmazható-e a felvázolt módszer, s ha igen, milyen finomításokkal és változtatásokkal a néprajzi csoportok körülhatárolására?

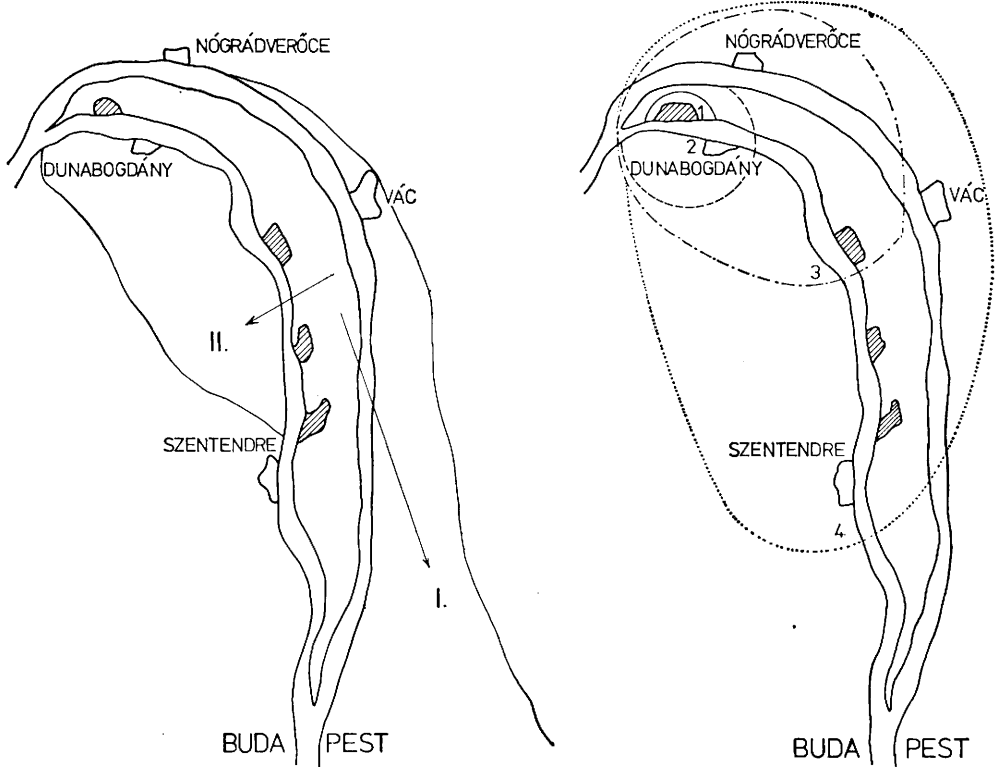
Szentendre sziget lakossága együttélésének, együttműködésének vannak olyan területei, amelyek a vizsgálható időperiódusban lényegüket tekintve adottak és állandóak, de a társadalmi és gazdasági, s következésképpen a kulturális fejlődésben, alakulásban egyre kevésbé meghatározóak. Példaként ilyennek tekinthetjük a Duna-ágak által behatárolt mikrogeográfiai területként definiálható szigetet, melyet a *fizikai-földrajzi mezővel* azonosíthatunk.⁶

Ugyancsak idesorolható a sziget-lakóság tudati lecsapódása. Ez a beszélgetésekben, interjúkban, de a közösség tagjainak egymáshoz való viszonyában, egymással szemben tanúsított magatartásában is, a környező területekhez ké-

⁴ Szűkebb kutatási területünkről véve a példát, ez azt jelenti, hogy a *hátikosár*, a *gyümölcsbordó puttony* és sorolhatnánk tovább, megléte, ill. hiánya nem lehet alapja Szentendre sziget kulturális mezője megközelítésének, szűken vett anyagi műveltségbeli szempontból sem. A lényeg ugyanis az egyes elemeknek egy adott rendszerbe, jelen esetben a szállítás és a közlekedés egészébe való illeszkedése. Szükségesnek érezzük jelezni tapasztalatunkat; e vonatkozásban megtévesztők lehetnek a néprajzi atlaszvizsgálatok.

⁵ A Pest megyei Múzeumi Igazgatóság munkatársai évekkal ezelőtt tervbe vették Szentendre sziget monografikus kutatását, időközben azonban más területre irányult a figyelem.

⁶ Lásd: HUNYADI M. 1917., VINKOVITS S. 1936.

1. térkép. A gazdaság-földrajzi mezők területe (I. alföldi, II. Visegrád—Szentendre Duna-parti)

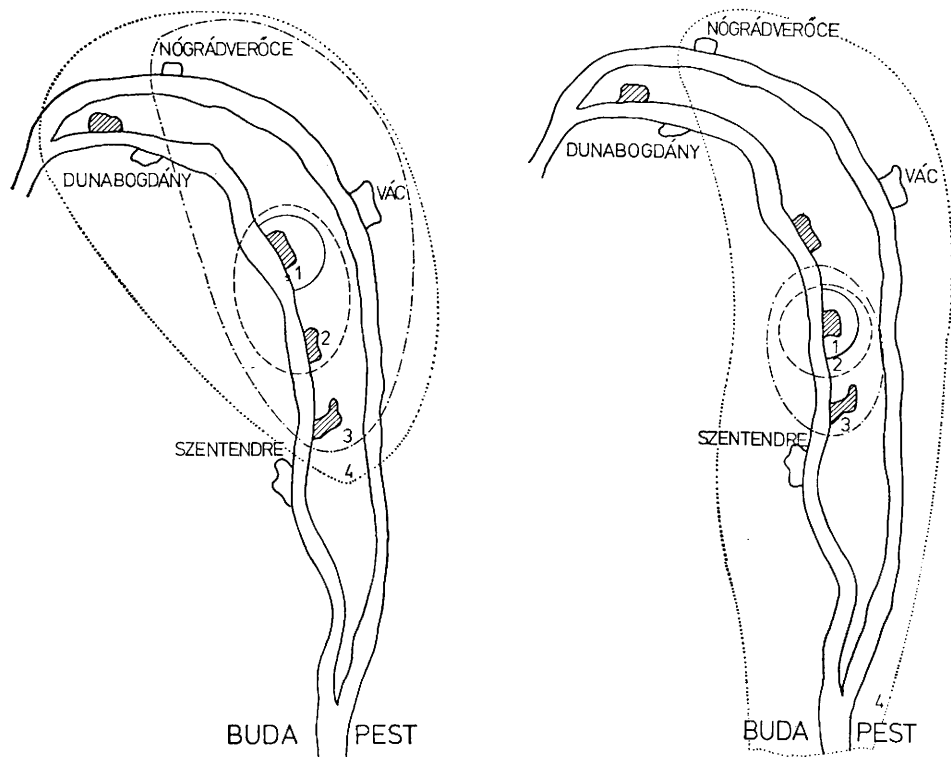
2. térkép. Kisoroszi demográfiai mezők (1—2—3—4 a mező kiterjedési fokozatai)

pest erősebb egymásrautaltság-tudatban jelentkeznek. Ennek tartalmi összetevői között olyan elemeket találhatunk, mint pl. a termőterületek szűkösége, a vissza-visszatérő árvíz-veszélyeztetettség. E tudati-pszichikai mezőként értelmezhető komplexumnak kiterjedése szintén azonos a Duna-ágak által behatárolt mikrogeográfiai térrel.

Ugyanezen keretek között jelentkezik a *nemzeti és nyelvi mező* területe is, azzal a lényeges különbséggel, ill. kiegészítéssel, hogy ez utóbbiak esetében nagytáji, makro földrajzi, országos nép-nemzeti vonatkozásokkal is számolnunk kell.

Ezért úgy tűnik, nem tévedünk, ha a fenti mezőket a társadalom és a kultúra alakulása és a közösség körülhatárolása szempontjából egyaránt *statikus mezőknek* fogjuk fel.

Más viszonylatokkal találkozunk, s főként a sziget társadalmának és kultúrájának más ható tényezőivel, ha kutatási szemléletünket az együttélés és együttműködés újabb területeire is kiterjesztjük. A sziget lakosságának az állam hivatali és adminisztrációs rendszerébe való illeszkedése térségünk tekintetében korszakonként változott. Mindez azt jelenti, hogy a különböző besorolások

3. térkép. Tahy-Tótfalu demográfiai mezői (1—2—3—4 a mező kiterjedési fokozatai)

4. térkép. Pócsmegyer demográfiai mezői (1—2—3—4 a mező kiterjedési fokozatai)

alapján más és más *közigazgatási mező*vel kell számolnunk. E ténynek vannak makrovonatkozásai; pl. Kisoroszi 1950-ig Nógrád megyéhez tartozott, szemben a sziget többi falvaival, melyek folyamatosan, megszakítás nélkül Pest megyéhez (ill. annak jogelődjeihez) tartoztak. Ugyanekkor fellelhetők mikroközigazgatási változások is, mint pl. a szigeten kívüli Tahy és a szigeti Tótfalu, valamint a szigeten kívüli Leányfalu és a szigeti Pócsmegyer közigazgatási egyesítése.

Ugyancsak szét van tagolva, változó módon a szigeti lakosság vallási, ill. felekezeti megoszlását tekintve. E szempontból a tagolódást az *ideológiai mező*, ill. az egyházi szervezet részeként értelmezhetjük.

E két mezőt talán joggal soroljuk a *változó mezők* közé, mégpedig olyan értelemben, hogy változásaikkal, bár a társadalom és a kultúra vonatkozásában aktív tényezőként működnek, de inkább csak módosítók, mintsem generálisan irányzóak.

A fentiekben statikusnak, ill. változóként értékelt mezőkön túl azonban Szentendre sziget lakosságának társadalmi-kulturális együttműködési területeiben rámutathatunk olyan mezőkre is, melyek mind területük, mind hatásuk szempontjából más tendenciákat jeleznek. Az objektíve lehetséges valamennyi mező megkülönböztetése egyébként még tudományelméletileg sem lezárt kér-

dés. Azonban már állnak rendelkezésünkre értékelhető adatok egyes mezőkről. A teljesség igénye nélkül legyen szabad itt néhány mezőre felhívunk a figyelmet: *gazdaság-földrajzi* (a paraszti üzemtípusok gazdálkodási gyakorlat beilleszkedése a hasonló jellegzetességeket mutató környezetbe, ill. elválása eltérő gazdálkodási profilú körzetektől), *demográfiai* (összeházasodás, be- és kiköltözés), *kommunikációs* (ezen belül árucseré, piacozás, vásárcsörzet) *mező*, valamint az igen sokrétű *kulturális mező*, továbbá a csoportalakulás szempontjából feltétlenül vizsgálendő *társadalmi/szociológiai mező* (a családi szervezeten kívüli kapcsolatok).⁷

E mezők mindegyikének jellemző, meghatározó sajátossága, hogy önnön területükön belül:

- a) állandó változásban, mozgásban vannak,
- b) pozitív vagy negatív irányban folyamatosan hatnak,
- c) változó kiterjedésű, aktív csoportkohéziót eredményezhetnek.

E mezők területe a fentiekből következően nem statikus, a területen belüli hatás organikus,⁸ s ilyenformán okkal tekinthetők, ill. értelmezhetők *dinamikus mezőknek*.

Megállapításaink illusztrálására álljon itt néhány példa:

- I. A *gazdaság-földrajzi mező* tekintetében minimálisan kettős területtel kell számolnunk. Az egyik az általános termelési gyakorlat és technikai szint, színvonal mutatóival határolható körül, s Szentendre sziget alföldi kapcsolatrendszerét tárja fel. A másik ennek a termelésnek kiegészülésében fogalmazódik meg más ágazatokkal, és övezetbővítési törekvésekre vezet. Ez igazolódik például Szentendre szigetnek a más adottságú Visegrád-Szentendre Duna-parti sávval való kapcsolatrendszerében.⁹ (1. térkép.)
- II. A *demográfiai mezőben* a történeti és társadalmi-gazdasági alakulással dialektikus viszonyban Szentendre sziget falvainak igen mobil területeivel találkozhatunk. A házasságkötések vizsgálata¹⁰ az egyes települések, s tágabban értelmezve az egész sziget többé-kevésbé endogám vonásain túl feltárta azokat a kapcsolatokat sűrűsége szerint megkülönböztethető elsődleges, másodlagos és harmadlagos övezeteket, melyek egyrészt a sziget közösségét tagolják, másrészt a szigetet a Duna-ágakon kívüli területekhez kapcsolják. (2–5. térkép.)
- III. Még tágabb dimenziókat tár fel a *kommunikációs mező* vizsgálata. E téren az árucseré, a beszerzési és értékesítési övezetek kutatása azt mutatja, hogy Szentendre sziget lakossága egyrészt a többoldalú belső differenciált-

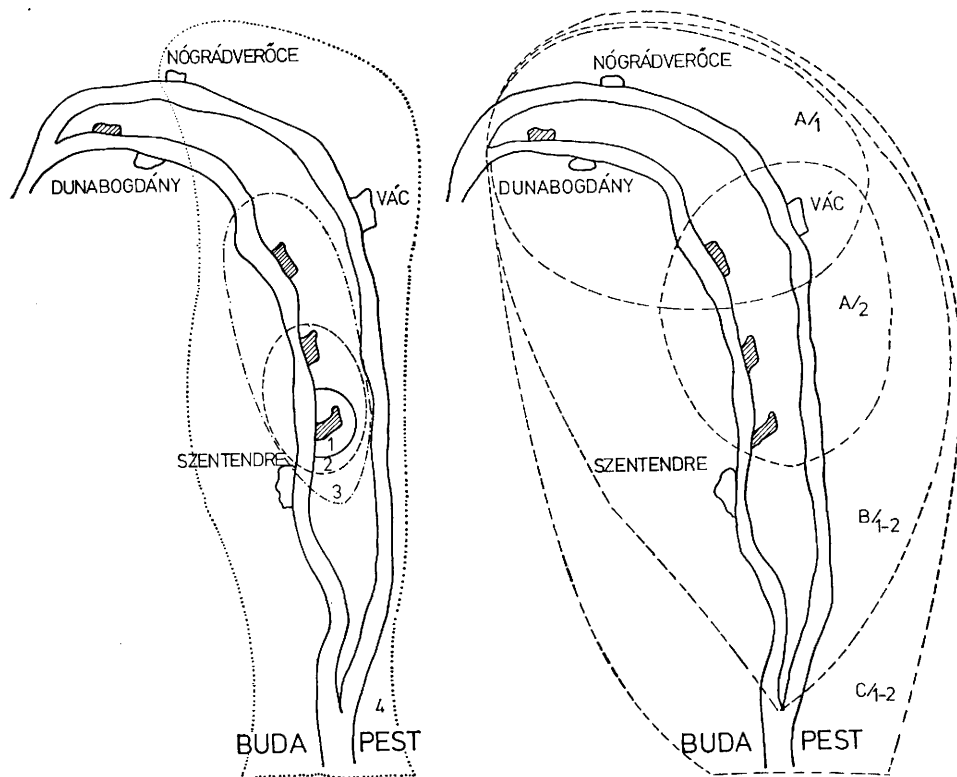
⁷ Ez esetben nem a szociológiai kutatás egyes irányainak formálisan és felszínesen hasonlítható törekvéseire gondolunk (pl. D. GUSTI, szociológiai monográfia szemlélete). Sokkal inkább arra, hogy a faluközösségek társadalmának szociográfiai leírásaiból több, jellemző adatsor segítségével derítsük fel az együttműködési területeket.

⁸ Az organikus hatás igen fontos tényező. Más vonatkozásban a szociológia területén erre már E. DURKHEIM ráirányította a figyelmet.

⁹ Lásd: DÖMÖTÖR J. 1965., GRÁFIK IMRE 1971., HUNYADI M. 1917., KÓSA LÁSZLÓ—FILEP Antal 1975.

¹⁰ A sziget falvai közül Szigetmonostor anyagát ilyen szempontból részletesen ANDORKA Rudolf vizsgálta, eredményeit még sajnos nem tette közzé. Tahitótfalu esetében köszönettel tartozom FARAGÓ Tamásnak, aki rendelkezésemre bocsátotta rész kutatását, kigyűjtött anyagát, adatsorait magam értelmeztem. Kisoroszi és Pócsmegyer falvak kísérleti adatfelvételeit s az anyag értékelő elemzését — tanácsai és egyházi szervek segítségével — személyesen végeztem. A mintavételek természetesen arról is meggyőztek, hogy e téren a megnyugtató eredmények érdekében további és részletesebb kutatásokra van szükség.

5. térkép. Szigetmonostor demográfiai mezői (1—2—3—4 a mező kiterjedési fokozatai)
 6. térkép. A kommunikációs mezők területe (A/1. és A/2. Szentendre szigetet osztó mezők,
 B/1—2. és C/1—2. Szentendre szigetet magukba foglaló mezők)

ság következtében erősen tagolt, másrészt olykor már az elsődleges, de a másodlagos és a harmadlagos területek esetében mindenkor a szigeten kívüli területek kapcsolatrendszerébe illeszkedik.¹¹ (6. térkép.)

Elméleti-módszertani fejtegetéseink s a néhány konkrét vizsgálat alapján úgy tűnik, hogy Szentendre sziget lakossága kohéziójának szempontjából az egyes mezők más és más jelentőséggel bírnak. Így feltételezhető, hogy a *statikus mezők nem feltétlen, a változó mezők lehetséges, a dinamikus mezők lényeges, meghatározó csoporttudat-képzők.*

A mezőelmélet módszertani bemutatásához idézett néhány példa természetesen nem elegendő Szentendre sziget lakossága társadalmi és kulturális csoportlétének egyértelmű és végleges elbírálásához. Amennyiben azonban a sziget társadalmának és kultúrájának eddigi kutatási eredményeit egyrészt átértékeljük a mezőelmélet tükrében, másrészt szembesítjük a már mezőbeni tagolódásra alapozott vizsgálódás tényeivel, felvázolhatók az 1770-es évektől

¹¹ Lásd: GYÖRKÖS E. é. n., ILLYEFALVI L. 1935., WELLMANN Imre 1965—1966., továbbá: *Statisztikai Közlemények* 84. 1938.; *Statisztikai Közlemények* 92. 1940.

napjainkig terjedő kétszáz éves periódus főbb tendenciái. Ily módon lehetőség nyílik — már a kutatás jelenlegi állapotában is — bár feltételekkel terhelt — annak a kérdésnek a megválaszolására, milyen vonatkozásban és miként jelentkezik Szentendre sziget lakosságának csoportkohéziója?

Következtetéseink, megállapításaink az alábbi — hipotézist is magukba foglaló — tételekben fogalmazhatók meg:

1. Szentendre sziget társadalmának és kultúrájának mezők szerint vizsgált tagolódása alapján a szigeti népesség nem tekinthető társadalmi-kulturális csoportnak.

2. A behatárolható időben (XIX. sz. második fele) lezajló integrálódási folyamat ellenére a szigeti lakosság kapcsolatrendszere társadalmi, gazdasági és kulturális vonatkozásait tekintve egyaránt túlnyúlik Szentendre sziget csak és csupán földrajzi-táji keretein.

3. Az előző két pontban foglaltakat figyelembe véve, s azokat megfelelően a néprajzi megközelítés követelményeinek, valamint szembeesítve a tanácskozás¹² problematikájával, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Szentendre sziget nem alkot néprajzi csoportot.¹³

IRODALOM

DÖMÖTÖR J.

1965 *Szakszövetkezetek a szentendrei szigeten*. Budapest

ESKERÖD, Albert

1970 *Comparative Milieu Studies. Some Topical Points of View*. In: ERIXON, Sigurd (ed.): *The Possibilities of Charting Modern Life*. Pergamon Press. 113—125.

GRÁFIK IMRE

1971 *Szállítás és közlekedés Szentendre szigeten*. Budapest

GYÖRKÖS E.

é. n. *Budapest élelmiszerellátása földrajzi megvilágításban*. Budapest

HUNYADI M.

1917 *Szentendrei sziget*. Budapest

ILLYEFALVI L.

1935 *Budapest Székesfőváros áruforgalma*. Budapest

KÓSA LÁSZLÓ—FILEP Antal

1975 *A magyar nép történeti-táji tagolódása*. Budapest

LEWIN, Kurt

1951 *Field Theory in Social Science*. New York

1972 *A mezőelmélet a társadalomtudományban*. Budapest

Statistikai Közlemények 84.

1938 (Piackutatási munkálatok II.). Budapest

Statistikai Közlemények 92.

1940 (Piackutatási munkálatok III.). Budapest

VINKOVITS S.

1936 *Szentendre sziget földrajza*. Budapest

WELLMANN Imre

1965—1966 *Pest megye vizsgálja Pest városával piacra vitt termelvények körül az 1730-as években*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 81—121.

¹² Jelen dolgozat a Magyar Néprajzi Társaság 1977. november 16—17-én, Sárospatakon megrendezett *Néprajzi csoportok kutatási módszerei* c. szaktanácskozáson került felolvasásra.

¹³ E tételünk megfogalmazása, lényegét tekintve függetleníthető a *néprajzi csoport terminus* körüli vitáktól.

Imre Gráfik

PROBLEME DER ETHNOGRAPHISCHEN UMGRENZUNG DER INSEL
SZENTENDRE (SANKT ANDRÄ)

(Auszug)

Nördlich von Budapest ist die Donau in zwei Ärme geteilt. Sie umschließen die Insel Szentendre (Sankt Andrä). Auf ihr liegen vier Gemeinden. Der Verfasser untersucht, ob diese geographische Gegebenheit aus der Bevölkerung dieser vier Gemeinden eine eigenständige gesellschaftliche und kulturelle Gruppe geformt hat.

Um das Vorhandensein oder Fehlen eines Gruppencharakters festzustellen, untersucht die Studie mit Hilfe der „Field-Theory“ (von Kurt LEWIN) auf mehreren Ebenen die Kooperations- und Verbindungsbereiche der vier Gemeinden. Sie analysiert eingehend den Zusammenhang und die gegenseitige Wirkung der gesellschaftlichen und kulturellen Faktoren.

Der Verfasser unterscheidet statische Felder (nationale Zugehörigkeit, Sprache, physikalisch-geographische Umgebung usw.), veränderliche Felder (administrative Einteilung, ideologisch-religiöse Zugehörigkeit usw.) und dynamische Felder (wirtschaftlich-geographische Verbindungen, demographische, eheliche und Wanderungsverbindungen, Kommunikationsverbindungen usw.) und meint, daß die dynamischen Felder am geeignetsten sind, eine Gruppenkohäsion zu schaffen.

Auf Grund der Untersuchung der verschiedenen Verbindungssysteme stellt der Verfasser als Hypothese fest: 1. Die Insel Szentendre kann nicht als einheitliche gesellschaftlich-kulturelle Gruppe betrachtet werden, 2. zur untersuchten Zeit, in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, spielte sich im Kreise der Inselbevölkerung ein Integrationsprozeß ab, doch blieben die gesellschaftlich-wirtschaftlichen und kulturellen Verbindungen, die von der Insel wegführten, stärker, als die Verbindungen innerhalb der Insel, 3. im Lichte des Gesagten kann die Bevölkerung der Insel Szentendre nicht als ethnographische Gruppe angesehen werden.

KISEBB TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

Nagy Ferenc

„Vásárlaistrom” (Adatok a vásárok néprajzához)

1842-ben jelent meg Kolozsvárt NAGY Ferencnek, a református főiskola egyik tanárának szerkesztésében, több szerző együttműködésével a „Mentor. Erdélyi népkönyv, közhasznú ismeretek tára”, mint a bővített cím jelzi. A könyv szerkesztője és tanulmányírói haladó szellemű reformkori értelmiségiek, az általuk összeállított könyv „népkönyv, az az: népképző, népnevelő, a nép szívéhez s eszéhez közérthető nyelven szóló könyv akar lenni”, s műveltségük és látókörük emelését kívánja előmozdítani. A tartalomjegyzék változatos tárgyú tanulmányokat sorol fel, a 329–339. lapokon találjuk N. F. — bizonyára NAGY Ferenc — összeállításában a bennünket most leginkább érdeklő közleményt: *Vásárlaistrom — a vásáros helyeket jellemző árucikkek szempontjából*. A kezdősorok kifejtik (329): „Az erdélyi vásárokat a bennök megforduló nevezetesebb árucikkek szempontjából jellemezni — megmagyarázni, — például, hogy a szebeni vagy sz. péteri egy vagy másik vásár miről nevezetes, a miért az kül- és belföldiektől, mások fölött kerestetik — igen igen bajos egy munka.” . . . „sok fogyatkozásai lehetnek még ezen laistromnak . . . Az erdélyi vásárokból kivétel nélküli árucikkek a szarvas marha, ló, belkészítmények, apró szatocs-örmény vagy tót-árúk — a helybeli szükségekhez képest kisebb nagyobb mennyiségben. — Csak is azon vásárokat említjük hát betűrendben, melyek egy vagy más szempontból a többeknél nevezetesebbek.”

A vásárlajstromot kivételes értékű adatai miatt méltó újra közölni, hogy a megélénkült néprajzi vásárkutatók számára tarthassa, elemezhesse. A benne foglaltakhoz nem fűzünk jegyzeteket, nyelvi és tartalmi magyarázat a szövegekhez nem látszik szükségesnek; a közlést betűhíven adjuk, csupán a fölösleges hiányjeleket hagyjuk el, pl. a névelők után (TÁLASI István).

*

(330) **A b r u d b á n y a** (al. Fehérmegyébe). Erdély hegyesebb s terméketlen részében fekvén, élelmi s ruházati szerekben nagy szükségét lát. Épen azért árucikkei, gabona, ruházati kelmék többnyire. Országos vásárain inkább a havasokon kihízott apróféle szarvas marhát keresik, melyet innen nagy mennyiségben hajtanak ki magyar országra.

A l s ó Z s ú k o n (Kolozs megye) maj. 20-án népes vásár gyűl össze-, s többnyire juhot vesznek s adnak el.

A l s ó S z o m b a t f a l v á n (Fogarasvidék) ó (hit) szerint áld. csütörtökön híres juhvásár tartatik. Főleg oláh országból feles juhot hajtanak oda.

A l v i n c z, (al. Feh.) vásárai közt a katalin-napi érdemli a megemlítést. Sok jó dohány, viza, vizaikra, cigára árultatik el, s vitetik széllyel az egész országba.

B a l á s f a l v a (al. Fehérmegyébe) vásárain jó kelete van a' veres karmasin és szattyán bőrnek, melyeket itt nagy mennyiségbe készítenek.

B á n f f y - H u n y a d (Kol. megye) hat országos vásárain sok szarvas marha adatik el. Máté-napi vásárait magyar országi tótok nagy számmal látogatják, kik innen feles számú juhat vásárolnak be.

B e r e c z k (Háromszék) szarvasmarha vásáraitól nevezetes.

B e s t e r c z e. Timárok, kádárok, kovácsok nagy számmal lakván e várost, vásárain kész bőr, hordó s vasas lószekér nagy mennyiségben s jutányos áron talál-tatik. — Országos sokadalmain nevezetes szarvas marhavásár tartatik. Legnevezetesebb a Bertalan-napi vásár, melyre egész méneseket hajtanak Moldóvából; Segesvárról ottan készült kalapokat visznek, s főleg kendert, lenet, gypajut, viasz-szat, mézet minden vásárain

- (331) bővön lehet találni. Itt vehetni a szép, de törékeny borgai pipákat is olcsó áron és nagy mennyiségben. —
B o n y h a (Küküllőmegye) őszi kendervásáráról ismeretes.
B r á d (Zarándmegye) öt jó marhavásárt tart évenként.
B r a s s ó. Legnagyobb kereskedő városa lévén Erdélynek piacain örökös nyüzgés, mozgás, fel- és lerakódását láthatod a honi és külföldi kereskedőknek. Héti vásárain a helybeli készítmények u: m. pamut- és szőrszövetek, mestermívek nagy mennyiségben árultatnak. Háromszéknek és a Bárczának gabonáspiacza. Két országos vásárain u: m. a virágvasár-napin s nov. 1-sőjén sok lovat hoznak oláh országból, mellyeknek egy részét Bánátiak, más részét vidékiek vásárolják össze, kik aztán földművelést űznek velők. Háromszékről ezeneként hozzák ezen vásárookra a durva faedényt, mellyek egyről egyig el is kelnek. Jó kelete van a helybeli pokrócznak is, melly itt oláhok által nagy mennyiségben szövetik. Oláh országból hozott ökör-, juh-, kecskebőr felesen találattik.
C s í k - S z e r e d a vásárai közt nevezetes a **m a r g i t**-napi arról, hogy a szomszéd havasokon nyaraló burszányok sok juhat és herbécset hajtának be akkor, s nem csak erdélyi, hanem magyarhoni kereskedők is nagy számmal jelennek meg ezen vásárra. A mihály-napi vásáron a magyarországi csikószedők erősen keresik a székely, kicsiny, zömök, de vérmes és tüzes csikókat.
C s í k S z . M á r t o n mártonnapi vásárát mogyoróvásárnak hívják a székelyek, minthogy ekkor nagy mennyiségben árultatik a mogyoró, kendert is ezen vásárba szoktak venni a székelyek. — Általába a csiki vásárookban nevezetes szerepet játszanak a helyben készült festett vászonneműk s pokróczok,
- (332) **D é é s** (belső Szolnokmegye.) héti és országos vásárain inkább szarvas marhát keresnek, melly ide feles számmal hozatik,
D é v á r ó l (Hunyadmegye) feles szarvas marhát hajtának ki a Bánátba, de a mellyek épen nem mérkőzhetnek a mezőségiekkel sem termetre, sem szépségre nézve. Őszi vásárkor sok dohány — tavasszal aradi muntliszt árultatik. Hal, csiga is találattik, melly utóbbit Szálláspatakon sok ezerekre menő mennyiségbe növelik és hizlalják.
D i c s ő S z . M á r t o n n a k (Küküllőmegye) maj. 1sőjén keresett juhvására van.
E r z s é b e t h v á r o s vásáraitól nincsenek adataink.
E t é d. (Udvarhelyszék.) gyertyaszentelő-napkor az egész székbe leghiresebb szarvas marhavásárt tart. Az itteni marhakelet, kulcsa az egész évi marhakeletnek Udvarhelyszékben.
F o g a r a s. Pünkösti vásárkor sok és igen szép kordoványt lehet itt találni. Legnevezetesebb a fekete báránybőr ezen vásár áruczikkei közt, mellyből 50 — 60 ezer darab is elkel. Kelendőségét onnan magyarázzák, hogy Erdélyben Fogaras földén terem a legcsinosabb fodor báránybőr. A szeptemberi kisasszonyi vásárkor dohány és hagyma árultatik nagyobb mennyiségben, mellyet innen Szebenbe visznek. Fogarasba nagy mennyiségbe árulják a híres s Erdélyben legjobb sárkányi lenet is.
G e r e n d (Tordamegye.) nyári vásárára a vidékből sok majorságot visznek, hol azt a városiak olcsón szedik be; csibe-pipevásárnak is hívják.
G ö r c s ö n (k. Szolnokmegye.) szarvas marha, főleg disznó kerestetik s találattik vásárain.
G y a l a k u t á n (Marosszék.) leghiresebb szarvas marhavásárok találattanak egész Marosszékben. Az itteni marhaár, kulcsa a vidéki marhakeletnek.
- (334)¹ **G y e r g y ő S z . M i k l ó s**. Lucza-napi sokadalma arról nevezetes, hogy a vidéki nemesség cselédei számára a szükséges ruhaneműket ekkor szerzi bé. — A sz. Antal-napi vásárnak főáruczikke a gyapju, mellyet a vidéki oláh falukból nagy mennyiségben hoznak ide. Héti vásárain Maros-, és Udvarhelyszék teméntelen gyümölcsöt árul el, s szép mennyiségű pénzt viszen ki érte.
H a r a s z t k e r é k. (Marosszék.) A helybeli lakosok gyékényszövéssel foglalkozván, vásárain sok gyékény taláttatik. Sok elkél az itt szőtt gyékényből, főkép Marosvásárhelyen s szász-Régenbe.
H á t s z e g. (Hunyadmegye.) Febr. 14-kén tartatni szokott vásárára Oláhországból sok kövér disznót hajtának bé.

¹ A lapszám nem elírás! A kötetben ugyanis nincs 333. lap, hanem e helyett egymás után két lap viseli a 334. lapszámot.

Károlyfehérvár országos vásárain sok ló, és szarvas marhát szoktak a bánátiak összeszedni. Sz. Mihály-napkor 100 szekeren felül való hagymát hoznak a Szász-Régenen felül lakó szászok, melly innen hajókon és tutajokon Magyarországra szállítatik. — Ugyan ekkor dohány, szüreteléshez tartozó s egyéb faedények, többnyire udvari székelyek által hozottak, nagy mennyiségben találtnak. A Lázár-napi vásár fris vizáról és sós halról nevezetes.

Kézdivásárhely (Háromszék.) országos vásáraitra, sok szarvas marhát visznek. A Torján készülő igen csinos, tarka vászonneműk, s ugyan csak torjai vékony fonal nagy mennyiségben árultatnak. Héti vásárain akármennyi ros elkél, mivel a lakosok, egyről egyig pálinkafőzők, nagy mennyiségű szeszt gyártanak, s vele Szebenig és Kolozsvárig békerelkednek. Nevezetes árucikk Kézdivásárhelyt a deget vagy dohot, mellyet Erdélybe csak ezen környék terem. A degetforrások Kézdi Sz. Lélek körül találtnak.

Kolozsmonostor. (Kolozs megye.) májusi juhvásárjáról nevezetes.

- (334) Kolozsvár. Eddig öt, a jelen évvél kezdve pedig 6 országos vásárai tartatnak évenként, leghíresebb az augusztusi lóvásár, mellyben különösen, a honban növelt, nemes, régi spanyol, s az újabb időben tenyésztetni kezdett angol fajta lovakért külföldiek is sok szép pénzt hagynak az országba. A több vásárokon tartatni szokott ló- és szarvas marhakereskedés, nem annyira híresek. Tavaszki és nyári vásárok alkalmával, nagyobbára pesti kereskedők feles számú kész ruhát, s főre valókat árulnak boltjaikban. Darab idő óta a kolozsvári vásárok alkalmával czélszerű szóró, választó és szemelő rostákat lehet találni. A jelen évtől kezdve nemesített gyapjúsára is nyiland Kolozsvárnak jul. 2ik hetébe, mellynek lehető legnagyobb gyarapodását szívünkben óhajtjuk.*

- (335) Kőhalom. Husvétii vásárkor nagy számú szarvas marhát és juhot hajtának piaczára, a szomszéd mirkvásári hizalt ökröket nagyobbára kolozsvári mészárosok veszik meg. A helybe készülő nyírfanyergeket, nagy mennyiségbe hordják szét az országba; Jakab-napkor egész ménés moldovai lovakat hajtának Kőhalomba, mellyeknek nagy részét magyar országii kereskedők veszik meg.

Kovászna (Háromszék) hétivásáiraiba nyáron át fris havasi, télbe tömlő-turót kaphatni; maj 1-sején kendermagvására van.

Makfalva. (Marosszék) Itt tartatik leghíresebb lóvásár a székely földön, az innen kivitt lovakat magyar országon, nyomtatásra használják. Szarvasmarha vására sem megvetendő.

Marosvásárhely. Négy országos vására tartatik. Sz. Márton napi dohányvására leghíresebb az egész országban; az ekkor itten találtató dohánybálok számát meghatározni nem lehet, de nem hibázunk ha azt körül belől 100,000, tesszük. Ezen vásár árucikkjei közt még szarvas marha, gesztenye, mustár említést érdemelnek. — Sára-napkor nevezetesebb árucikkkek: pokroc-, gyapott, czondraposztó, vászon. Ur-napkor tinó és apró marha, virág-napkor inkább az igavonó szokott elkelni.

Megyes. Vásárai között különösen a margit-napi megemlitendő. Árucikkjei közt nevezetesek a Moldovából hajtott ménés lovak, gyapju, sajt, sarló, kénkő, szalmakalapok, székely faedények. Általában ez a vásár Erdélynek egyik legnépe-sebb vására. Sz. Mihály-napkor, nevezetes vászon- és kendervására van.

Mots (Kolozs megye) szarvas marha vásáraitól elhírlt hely a mezőségen.

Nagy Disznód (Szabenszék) két vásárain a helybe lakó szúrtakácsok feles

* Ö Felségének 1841-ben julius 1-jén 2776 udvari szám alatt költ, a felséges k. kormány által 1841 julius 19-ről 7635 szám alatt megirt kegyelmes királyi engedelme-ből, az eddigelé évenként tartatni szokott lóri c z n a p i kolozsvári országos vásár tartása ideje megváltoztatván, ezen kolozsvári országos vásár következőleg tartatik: Julius 20-ától 26-áig termékvásár, mellyben, a többi közt, nevezetesen a következő termékek vásároltathatnak: birka-gyapju — cigarra-gyapju, usztatott és kézzel mosott — paraszt juh-gyapju, nyírás után folyó vízzel mosva, és mosatlan — bárány-bőr csáválva és csáválatlan, — juh-, berbécs-, és kecske-bőr csáválatlan — marha-bőr, bornyu-bőr, ló-bőr, mindenféle vad bőr, készitetlen — nyul-bőr — hamuzsír készítve — gubacs — sárga viasz — szarvak — lágyféle, úgynevezett bőrtapló — tépett és tépetlen tollu — lószőr — szalonna — dohány s a t. Julius 27-étől 29-éig az eddig augusztus 7-én tartott országos lóvásár. Julius 30án 31-én barom-vásár. Augusztus 1ső és következő napjain a rendes országos vásár.

gyapjút vesznek be. Gyümölcsseiért, melyek ezen vásárok körül (mind kettő nyárba esik) érnek, nagyon dicsérik.

- (336) **N a g y E n y e d .** Gál-napi vására alkalmával a kereskedők nagyon szedik a fiatal tulkot. Tömlőtúró, hordó, mustárliszt, gesztenye sűrűn kelnek. Áldozó csőtörtőki vására inkább a juhról nevezetes, mellynek ekkor jó kelete van.

N a g y H a l m á g y . (Zarándmegye.) keresett szarvas marhavásárai vannak.

N a g y L u p s a (Tordamegye.) híres juhvására van maj. 5-ik s következő napjain. Ritka helyen lehet az országba szebb, épebb, s testesebb juhokat találni, mint Lupsán ezen vásár alkalmával.

N a g y S z e b e n . A helybeli készítményeken kívül, mellyek minden időben találhatók, a szebeni vásárok alatt sok szarvas marha, júp, s oláhországi disznó kél el. A természetnyek közül len, dohány, kender s feles köles árultatik piaczaín. Január elején eső vásárába teméntelen zsiradék, szalonna, s hízott sertés van, mellyekkel főképp oláhok s kolozsváriak jövedelmes kereskedést űznek. Az olvasztott zsírt épen azért legjutalmasabb áron Szebenbe kaphatni. Őszi vásárok igen izletes, igen csinos kisebb nagyobb tartalmu vesszöből font kosarakat lehet látni, mellyek sebesen szoktak kelni. Szeben vidékén honi gyapjuból nagy mennyiségű czondraposztót szönek, mellyet különösen a Szilágyba, s még a hazán kívül is elhordanak. Híres a szebeni flanell.

Ó S á n c z . Oláh helység a havasba Brassó és Hétfalu közt. Háromszék és a Bárcza vidékén itt esik a leghíresebb juh- és kecskevásár, mind két czikkból maj. 25-kétől junius 10-ig sok ezer darabot eladnak.

R a d n o t h n a k (Küküllőmegye.) híres és keresett szarvas marhavására van tavasszal.

R e t t e g . (belső Szolnoki.) A rettegi vásárok közt híres a margit-napi az oda hajtatni szokott moldovai ménes lovakról. A vidékiek sajtot, gyapjút ekkor vesznek. Szarvas marhát, s honi lovakat is feles számmal láthatni Rettegen.

- (337) **S e g e s v á r** vásárait saját készítményei híresítik. Vásáraiba feles szarvas marha, Marosvásárhely és Fogaras környékein természetett dohány s ősszel feles mennyiségű hagyma kél el. Saját készítményei közt nevezetes a fehér, kék, és zöld színre festett flanell, mellyet néha béllésnek, sőt a szász földön sajátszerű alsó és felső ruhának, nagy mennyiségben használnak fel. A pamutszövést Segesvárt űzik legnagyobb kiterjedésben hazánkban. Évenként 12—15 ezer darabot szönek takácsai, egy darabban 26 singet számítva; egyegy darab ára 8—12 rf. váltóba. A segesvári kötélgyártásról egész Erdély rég elismerte, hogy az honunkban legtökéletesebb. Épen azért aknákhöz, hajók- s hajóhidakhoz való köteleket csak Segesvárt készítet az, kinek azokra szüksége van.

S e p s i S z . G y ö r g y . (Háromszék.) Áruczikkei közt kitűnő helyet a szarvasmarha, gyölcs, vászon, pamut s kender foglalnak el. Szepsi sz. György s a szomszéd Szemerja határain terem a híres szemerjai dohány, de mi előtt vásárra vihetnék, brassai kereskedők elalkusszák. 1841-ben az itteni dohány mázsája 80—100 rftokon széltibe kelt.

S ü l e l m e d (k. Szolnokmegye.) egyikét vásárain jó kelete van a szarvas marhának. **S z á s z - R é g e n .** Híres ló- és szarvasmarha vásárait számtalan nép látogatja, magyarországi lókereskedők itt sok szép lovat gyűjtenek össze. Egyik legnevezetesebb gabona piaczcza az országnak; a gabonát pálinkának főzi bé a lakosság. Szász-Régen nevezetes tutajkereskedést is folytat. Itt köttnek ki elébb is a Gyergyóból jövő tutajosok, s az itteni úgy nevezhető kikötőbe állandólag foly a tutajvásár szinte egész éven át.

- (338) **S z á s z S e b e s** és **S z e r e d a** hely juh és berbécs-vásáraikról híresedtek el, és méltán. Mind két városba vásárok alkalmával sok ezerekre menő juhot és berbécset hajtának, hol aztán ezerenként szedik honiai, s főleg magyarországi tótok. A juh- és kecskebőrnek is szapora kelete van ezen vásároknak.

S z á s z v á r o s o n tavasszal a marha s főleg a juhvásár figyelmet érdemel.

S z é k e l y K e r e s z t u r n a k is híres juhvására van maj. 4—11 napjain — a székelyek s szomszéd vármegyei gazdák itt vesznek juhot. Régen sok szitát készítették itt, most többet Körösön (Háromszék) készítetnek, s hordanak el a honi vásároknak.

S z é k e l y U d v a r h e l y . Vásárait két dolog nevezetesíti. Asztalosi mester-mivekre való igen szép cseresznye-, kőris- és diófadeszkát Udvarhelyt s környéken gyakran s feles számmal lehet találni. Vásáraiba az Oroszhegyen s sóvidéken termő eredeti, székely fajtájú lovakat noha nem nagy mennyiségben, az ahhoz értő megismerheti.

S z . P é t e r (Kolosmegye.) Leghíresebb vásáros hely a mezőségen. Sok honi növelt lovat visznek piaczára; nyári vásárkor szarvas marhát, gyapjút, sajtot, fenkövet, kaszát a mezőségi gazdák számára.

T o p á n f a l v a (al. Fehérmegye) tavaszi vásáraiba derék és dícsért juhot árulnak.

T o r d a . Tordának leginkább szarvas marha vásárai érdemelnek nagyobb figyelmet, — a tavaszi vásárbeli szarvas marhakelet azon évről a szarvas marha ára különösen nézetik. Sz. Jánosnapkor villát veszen a mezőség. Más vásárain is sok marhát szednek be honi, s idegen kereskedők.

V a j d a - H u n y a d (Hunyadmegye) Lakosai pokróczszövésessel foglalkoznak, s vásárok alkalmával ezen pokróczoknak jó keletök is van.

(339) Z a b o l a . (Háromszék). Az egész helység vékony, csikos keszkenők szövésével keresi kenyerét. Ezerenkint szedik ezen keszkenőket vásáros és nem vásáros időben s hordják széllyel az országba. Háromszéken s a szomszéd megyékben századok óta divatosok ezen keszkenők, s a nők fejükön nyakokon szokták hordani.

Z i l a h . Gyakori országos, s rendes héti vásárai alkalmával sok szarvas marhát hajtanak bé szűk piaczára, mellynek ott jó kelete van. Székesfehérvári kereskedők a Duna mellől évenkint nem egyszer tekintenek be Zilah városába, s feles ökröt, tehenet hajtanak ki.

Z s i b ó . Leghíresebb vásáros helység a Szilágyba, országos vásárain a legszebb szarvas marha és igen sok ló található. Itt veszik a legcsinosabb kinézésű tulkokat. Nyári vásárkor sajt, gyapju feles mennyiségben árultatik népes piacznán.

*

Román ország- és helységnevek. A két fejedelemség: Moldva ~ Moldova, Oláhország ~ Țara Româneasca, Havasalföld ~ Muntenia.

Helységnevek: Abrudbánya ~ Abrud; Alsó Zsuk ~ Jucul de Jos; Alsó Szombatfalva ~ Simbăta de Jos; Alvinc ~ Vințul de Jos; Balázsfalva ~ Blaj; Bánffy-Hunyad ~ Huedin; Bereck ~ Brețcu; Beszterce ~ Bistrița; Bonyha ~ Bahnea; Brád ~ Brad; Brassó ~ Brașov; Csikszereda ~ Miercurea Ciuc; Csikszentmárton ~ Simmartin; Dézs ~ Dej; Déva ~ Deva; Dicsőszentmárton ~ Tîrnăveni; Erzsébetváros ~ Dumbrăveni; Etéd ~ Atid; Fogaras ~ Făgăraș; Gerend ~ Grindeni; Görösön ~ Gîrceiu; Gyalakuta ~ Kukuele; Gyergyószentmiklós ~ Gheorgheni; Harasztkerék ~ Roteni; Hátszeg ~ Hațeg; Károlyfejérvár ~ Alba Julia; Kézdivásárhely ~ Țirgu Secuiesc; Kolozsmonostor ~ Cluj-Mănăstur; Kolozsvár ~ Cluj-Napoca; Kóhalom ~ Rupea; Kovászna ~ Covasna; Makfalva ~ Ghindari; Marosvásárhely ~ Țirgu Mureș; Medgyes ~ Mediaș; Mocs ~ Mociu; Nagydisznód ~ Cîsnădie; Nagyenyed ~ Aiud; Nagyhalmagy ~ Hălmeagiu; Nagylupsa ~ Lupșa; Nagyszében ~ Sibiu; Ósánc ~ Șantul Vechi; Radnót ~ Iernut; Rettég ~ Reteag; Segesvár ~ Șighișoara; Sepsziszentgyörgy ~ Sfîntu-Gheorghe; Sülelmed ~ Ulmeni; Szászrégen ~ Reghin; Szászsebes ~ Sebeș; Szászváros ~ Oraștie; Szerdahely ~ Miercurea; Székelykeresztur ~ Cristuru-Secuiesc; Székelyudvarhely ~ Odorheiu Secuiesc; Oroszhegy ~ Dealul; Topánfalva ~ Cîmpeni; Torda ~ Turda; Uzdiszentpéter ~ Sînpetru de Cîmpie; Vajdahunyad ~ Hunedoara; Zabola ~ Zăbala; Zilah ~ Zalău; Zsibó ~ Jibou

A felsorolásban előfordult helynevek még: Arad ~ Arad; Hétfalu ~ Săcele; Kézdiszentlélek ~ Sînzieni; Körös ~ Chiuruș; Mirkvásár ~ Mercheasa; Oroszhegy ~ Dealul; Sárkány ~ Șercaia; Szálláspatak ~ Sălașu de Jos vagy Sus; Torja ~ Turia

(A földrajzinév-egyeztetéseket összeállította: FILEP Antal.)

Ferenc Nagy

„EIN VERZEICHNISS DER JAHRMÄRKTE [SIEBENBÜRGENS]”
BEITRÄGE ZUR ETHNOGRAPHIE DER ALTEN JAHRMÄRKTE

mitgeteilt von István T á l a s i

(Auszug)

Im Jahre 1854 erschien in einem Volksbuch gemischten Inhalts eine Beschreibung der meist charakteristischen Artikel, die auf den einzelnen Siebenbürger Jahrmärkten feilgeboten wurden. Der Herausgeber veröffentlicht diesen in der ethnographischen Lite-

ratur bisher unbekanntem Text. Aus seinen ins Detail gehenden Mitteilungen geht hervor, welche besonderen Produkte, hausindustriellen und handwerklichen Erzeugnisse in gewissen kleineren geographischen Räumen hergestellt wurden. Die Beschreibung erstreckt sich auch darauf, aus welchen entfernteren Gegenden (Ungarn, die rumänischen Fürstentümer usw.) Händler diese Jahrmärkte besuchten und welche fremde Handelsartikel anboten.

Lengyel János

A magyar és az orosz népballadák szüzségezéseihez

A magyar népballadák kutatása több mint egy évszázados múltra tekint vissza. Sokat foglalkoztak a műfaj eredetének és sajátosságainak kérdésével. Már SOLYMOSSY Sándor¹ rámutatott több magyar ballada szüzségezésére német, sziléziai, vend, cseh, svéd, dán, norvég, holland, angol, francia, olasz, spanyol, ukrán, lengyel, délszláv és más balladákkal, mintegy megalapozva a további összehasonlító kutatásokat.

Egy későbbi — ugyanabban a témakörben elkészítendő — nagyobb terjedelmű munka feladatának tekintem a magyar és az orosz balladaanyag egyező jelenségeinek vizsgálata-ról készült eddigi kutatások rendszeres áttekintését. Ezért nem foglalkozom ebben a cikkben részletesebben olyan, a magyar — orosz összehasonlító kutatásokban is igen fontos eredményekkel, amelyeket ORTUTAY Gyula, VARGYAS Lajos, KATONA Imre, MANGA János, Borisz PUTYILOV, Jurij NYEKLJUDOV és mások tanulmányai tartalmaznak. Csak ezeknek a munkáknak az áttekintése, valamint a számos korábbi, az eddigi kutatásokban kevésbé felhasznált gyűjtemény balladáinak vizsgálata vezethet el a magyar és orosz balladaanyag átfogó, rendszeres összehasonlításához. E cikk célja nem egyéb, mint hogy az utóbbi években megjelent három, teljességre törekvő, az eddigi fontosabb kutatások nagy részét összefoglaló balladagyűjtemény szövegeiből és jegyzeteiből kiindulva az orosz — magyar összehasonlító balladakutatásban eddig tudomásom szerint fel nem tárt szüzségezésekre mutasson rá.

A magyar balladaanyagot két olyan összefoglaló jellegű munka alapján tanulmányoztam, melyek megjelenése az utóbbi évek magyar, sőt sok vonatkozásában nemzetközi balladakutatásának is jelentős eseménye.

Az egyik munka ORTUTAY Gyula és KRÍZA Ildikó balladagyűjteménye. Bevezető tanulmányában ORTUTAY Gyula áttekinti az eddigi magyar balladakutatást, és behatóan elemzi a műfaj sajátosságait. KRÍZA Ildikó jegyzetei tájékoztatnak az egyes balladák történetéről, elterjedéséről, kapcsolatairól.

A másik jelentős mű VARGYAS Lajos *A magyar népballada és Európa* című munkája. Az első kötet a műfaj lényeges problémáival foglalkozik, a második magukat a szövegeket tartalmazza. Kommentárjai hatalmas tudományos apparátussal készültek. A nagy teljességteljes mellett a nemzetközi fórumokon ellenvélemények is elhangzanak. Borisz PUTYILOV történeti-tipológiai álláspontjára vitázik² VARGYAS hatás-, illetve befoga-

¹ SOLYMOSSY Sándor 1943.

² PUTYILOV, B. N. 1965., 1976. — PUTYILOV, Borisz már 1965-ben foglalkozik a magyar balladák nemzetközi kapcsolataival. Rövid összefoglalójában VARGYAS Lajos (1960, 1962), majd MANGA János (1956.) kutatásairól szól, az egyes balladákra KÁLMÁNY Lajos megjelent gyűjtései (1952.), illetve CSANÁDI-VARGYAS (1954.) gyűjteménye alapján utal. Többek között szól a *Törökralbta lány* és a *Fia-ralbta anya* magyar balladáról. 1976-ban megjelent könyvében PUTYILOV egy egész fejezetben polemizál a hagyományos komparativizmus képviselőivel. Nagy elismeréssel ír VARGYAS Lajos széles körű kutatásairól (1976. 76.). Ugyanakkor a migrációs elmélettel polemizálva többek között a következőket írja: „A migrációs elmélet képviselőinek egyik alapvető hibája . . . , hogy a motívumokat, mint egyes, konkrét, egyszeri egységeket vizsgálja, és egyjelentésűnek tekint. Természetesen ilyen megközelítésben mindig elkezdik keresni a forrást . . .” (1976. 80.). PUTYILOV nézete szerint a motívumok azonban sokjelentésűek. Módszertanilag nem helyes egy olyan „őstípust” feltételeznünk, amelyhez képest vannak az „eredetitől” egytöbb motívummal eltérő változatok. Az eredet eldöntése nélkül kell a hasonló szüzsé-építő motívumokat keresnünk. PUTYILOV 1976-ban megjelent művében több magyar balladát elemez: a *Törökralbta lány*, a *Kegyetlen anyós*, a férje távollétében elpusztított menyasszony és a befalazott feleség balladáját.

dáselméletével. VARGYAS korábbi előtanulmányaival³ polemizál, melyek ugyanazon az alapgondolaton épülnek fel mint több évtizedes kutatásait összefoglaló műve, *A magyar népballada és Európa*.

Jurij NYEKLJUDOV⁴ kissé más szempontból bírálja VARGYAS elvi megállapításait. A népballadák és a hősepika kapcsolatairól írva szól *Molnár Anna* balladánkról, és kétségbe vonja VARGYAS véleményét a ballada alapgondolatának hősepikai eredetéről.

Az utóbbi években az orosz folklórkutatásban egyébként is erősen megnőtt az érdeklődés a népballadák iránt. A. KULAGINA, N. KRAVCOV, J. NYEKLJUDOV, D. BALASOV, B. PUTYILOV, P. LINTUR és mások sokat foglalkoznak a ballada műfaji sajátosságaival, meghatározásával, antitetikus szerkezetével és más problémákkal. Legutóbb KULAGINA⁵ foglalta össze az orosz balladakutatás eredményeit.

A következőkben néhány adalékkal törekszem hozzájárulni a magyar balladák összehasonlító vizsgálatához. Az itt feltárt párhuzamok módszertanilag is tanulságosak lehetnek a további feladatok megoldásában.

A magyar balladaanyag összehasonlító vizsgálatában VARGYAS Lajos igen nagy anyag alapján alaposan vizsgálja a magyar balladák európai, elsősorban francia kapcsolatait. A magyar kutatásokban azonban kevés szó esett arról, milyen — a magyarhoz hasonló — elemeket találunk a kelet-európai balladák, így pl. az orosz balladaanyag vizsgálata során.

Céлом néhány összehasonlítási lehetőség felvetése, az azonos jelenségek megmutatása. Az anyag elmélyültebb vizsgálata nélkül korai és elhamarkodott volna állást foglalni a feltárt (gyakran meglepő) analógiák láttán, hogy történeti-tipológiai parallelizmusról vagy hatásról, illetve befogadásról van-e szó. Az eddigi magyar kutatások elsősorban a hatásbefogadás szempontjából vizsgálták a magyar balladákat. Vizsgálatom célja, hogy bizonyos mértékben módosítsa ezt a szemléletet, rámutasson a megközelítés további lehetőségeire

Az orosz balladákat Dmitrij BALASOV gyűjteménye alapján tanulmányoztam.

VARGYAS Lajos széles körű kutatásai során már rámutatott a következő orosz és magyar népballadák szűzségezeire. Az alább felsorolt balladák közül az első öt magyar ballada orosz megfelelője a tanulmányom forrásául használt BALASOV-féle gyűjteményben szerepel. Az ezeket követő három ballada más gyűjteményekben található, melyeket munkám készítésekor nem használtam fel. Ez utóbbi balladáknak a jegyzetanyagában jelölöm meg, hogy VARGYAS milyen orosz megfelelőjüket említi.

*Két kápolnavirág*⁶ (Kádár Kata)

Василий и Софья⁷
(Vaszilij és Szofja)

³ VARGYAS Lajos 1967, 1969.

⁴ NYEKLJUDOV, Jurij Sz. 1974. 199. és 248—251. Az egyébként más magyar vonatkozásaiban (Kézai Simon krónikájáról is szó van benne) is érdekes tanulmány VARGYAS Lajos három munkájára (1961, 1964, 1966.) hivatkozik. Az európai epikus hagyományban jelentkező keleti hatásokról szóló cikk szerzője röviden összefoglalja VARGYAS elemzését *Molnár Anna* balladájáról. Kétségbe vonja, hogy a ballada keletkezésének korában élhetett még a ballada szűzséjével kapcsolatba hozható hősepikai elem a magyar folklórhagyományban, és hogy közvetlen kapcsolat lenne e magyar ballada és a VARGYAS által említett türk-mongol népek hagyománykincsében megtalálható analóg motívum között.

⁵ KULAGINA, Alla V. 1977. — KULAGINÁnak már korábban számos cikke jelent meg, írt többek között a balladák epikus és lírai voltáról, az orosz népballadák tragikumfogalmáról. 1977 végén jelent meg a Moszkvai Állami Egyetem kiadásában az orosz népballadáról készített egyetemi segédkönyve. A munka bevezető részében áttekinti az orosz balladakutatás történetét, szól a legújabb eredményekről. A továbbiakban a balladák epikus-lírai voltával, tematikus csoportosításával, antitetikus szerkezetével, szereplőinek csoportosításával, emberábrázolásával és más fontos kérdésekkel foglalkozik. KULAGINA felhívja a figyelmet arra is, hogy az orosz balladák vizsgálatához SZOBOLEVSKIJ, CSERNÜSEV és BALASOV gyűjteménye egyaránt szükséges. Csak e három, eltérő szempontból összeállított gyűjtemény szövegeinek és jegyzetanyagának együttese ad viszonylag teljes képet az orosz balladákról.

⁶ ORTUTAY Gyula — Kríza Ildikó 1968. 123, 125, 132, 139; VARGYAS Lajos 1976. II. 111, 112, 113.

⁷ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 50, 51.

<i>Kegyetlen anyós</i> ⁸	Князь Михайло ⁹ (Mihajlo herceg)
<i>Zsivány felesége</i> ¹⁰	Жена разбойника ¹¹ (Zsivány felesége)
<i>Vitéz és kegyes</i> ¹²	Братья разбойники и сестра ¹³ (A tabló testvérek és nővérük)
<i>Fia-rabolta anyja</i> ¹⁴	Тёща в плену у зятя ¹⁵ (Az anyós a veje fogságában)
<i>A gyermekét elhagyó elcsalt menyecske</i> ¹⁶ (Gyönyörű Bán Kata) <i>Három eprésző lány</i> ¹⁷ <i>Párjavesztett gerlice</i> ¹⁸	

A nyolc, szüzséjében megegyező balladapár mellett VARGYAS egyes elemeinek egyezéseire is utal. (Így pl. *A császár tömlőcéből szabadult úrfiak*¹⁹ ballada jegyzetanyagában.)

Vizsgálódásaim során tíz, egymásnak megfeleltethető szüzséjű magyar–oroszballadapárra bukkantam, amelyek szembeötlő egyezései tudomásom szerint eddig elkerülték a kutatók figyelmét. Az általam vizsgált balladák egy részét a különböző gyűjtemények eltérő kategóriákba sorolják, ezért nehéz lenne az adott gyűjtemények alapján ezt a tíz balladát valamilyen kronológiai vagy az említett gyűjteményekben szereplő tematikus rendbe sorolni. Tárgyalási sorrendem tematikus. Először alapvető társadalmi ellentétekből fakadó konfliktusra épülő balladákkal foglalkozom, majd olyanokkal, ahol az egyén többnyire a történelmi szituáció miatt valamilyen külső ellenséggel kerül konfliktushelyzetbe, végül olyan, a lírai dalokhoz közelálló balladákról szólok, ahol a konfliktus vagy személyes tragédia a legszorosabb családi környezetben játszódik le.

Ebben a munkámban nem foglalkozom azokkal az elsősorban filológiai sajátosságokkal, melyek jól jellemzik a magyar, illetve az orosz balladákat. Az egyes szövegeket vizsgálva azonban rögtön szembetűnik pl., hogy az orosz balladák jóval epikusabbak, felismerhető hármass epikus tagolódásuk, ezt feltehetőleg a párhuzamosan élő verses epikus

⁸ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 212, 219, 220; VARGYAS Lajos 1976. II. 302, 304, 307.

⁹ BALASOV, Dmitrij 1963. 54, 57; valamint VARGYAS Lajos alapján még számos adat, l.: VARGYAS Lajos 1976. II. 309.

¹⁰ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 180, 183, 186; VARGYAS Lajos 1976. II. 221, 222, 224, 226.

¹¹ BALASOV, Dmitrij 1963. 128, 129, 131; VARGYAS Lajos alapján még: CSERNÜSEV, V. I. 1936. 101–102.

¹² ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 414; VARGYAS Lajos 1976. II. 208.

¹³ BALASOV, Dmitrij 1963. 124, 125; valamint VARGYAS Lajos alapján még: CSERNÜSEV, V. I. 1936. 31–32.

¹⁴ VARGYAS Lajos 1976. II. 365, 366. Ennek a balladának a kapcsán el kell gondolkozni, mennyiben számít balladának, hiszen a magyar folklórban kimondottan balladai feldolgozása lényegében nem ismert. A balladáról irod.: PUTYILOV, Borisz N. 1964.

¹⁵ BALASOV, Dmitrij 1963. 181, 182, 185. VARGYAS ezt az adatot nem ismeri, más adatot közöl PUTYILOV-DOBROVOLSKIJ (1960. 24–38.) Történelmi énekek gyűjteménye alapján.

¹⁶ VARGYAS Lajos 1976. II. 73, 75. VARGYAS jegyzetanyaga alapján orosz megfelelője: CSERNÜSEV, V. I. 1936. 3.; SZOBOLJEVSKIJ, A. I. 1895. 218.

¹⁷ VARGYAS Lajos 1976. II. 599. VARGYAS jegyzetanyaga alapján orosz megfelelője: CSERNÜSEV, V. I. 1936. 334.

¹⁸ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 525, 526, 528, 530, 531, 534.; VARGYAS Lajos 1976. II. 386. 1–2. VARGYAS említi egy LINTUR-gyűjteményében szereplő orosz-ukrán éneket (1968. 74–75.), melynek idetartozása szerinte kétes. Ezzel a balladával később részletesen foglalkozom, mert én egy másik gyűjteményben (PROPP, Viktor Ja. 1961.) megtaláltam orosz párhuzamát.

¹⁹ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 177.; VARGYAS Lajos 1976. II. 328, 329.

műfajok hatása. A magyar balladák sok vonatkozásukban a lírai dalokhoz állnak közelebb.²⁰

1. Pogány király lánya²¹

Ezt a magyar balladát az orosz Молодец и королева²² (Az ifjú és a királylány) című balladával hasonlíthatjuk össze. A magyar gyűjtemények a ballada két változatát közlik.

A ballada témája: az öreg király megtiltotta lányának, hogy az egyik szolgáját szeresse. Elfogatta az ifjút, és a csonka torony tetejére vitette. Az ifjú kérésére a királylány apjához fordult, hogy engedje szabadon kedvesét. Az öreg király levétette az ifjút a toronyról, és megölette. Kivágott máját, szívet hazaküldte lányának, aki értesülve kedvese haláláról „magát halni eresztette”. Megölte magát. A lánya halálán elkeseredett király megbánta tettét. A ballada egy másik változatában az ifjú kiszabadítását kérő leányt a király úgy megrúgja, hogy az szörnyethal. Ebben a változatban az ifjú lesz öngyilkos kedvese halálhírére.

KRÍZA Ildikó szerint ez a balladánk „a reneszánszkori Európa-szerte fellelhető vándortémák egyikét őrzi . . . A történet magva Boccaccio novellájából, valamint a Gismunda és Guiscardis széphistóriából ismert lehetett a ballada születésekor, de a mi változataink szerkesztésmódja differenciáltabb, konfliktus ábrázolása hangsúlyozottabb.”²³

VARGYAS Lajos a téma különböző nyelvű feldolgozásainak vizsgálata után²⁴ — bár nem zárja ki teljesen az előbbi véleményt sem — máshol keresi balladánk eredetét. Szerinte az említett források nagyon eltérnek a balladától; eltérő versmérték, terjedelmes szöveg stb. Egyidejűleg egyes nyugat-európai (angol, dán, svéd) balladák motívumegyezése a magyar balladával feltételez egy közös őst, amely nem biztos, hogy új alkotás, de mindenestre az adott téma sajátos újrafogalmazása volt. Bár francia földön a téma balladái megfogalmazását nem [!] ismerjük, VARGYAS szerint ez létezhetett mint közös forrás. A nyugat-európai és magyar balladák fő közös motívumának a megölt szerető kedvesének feltalált szívet tekinti. (Ezt a motívumot szerinte a késői változatokban elhagyhatták, mert túl kegyetlennek vélték.) Ennek hiányában, mint a téma román feldolgozásáról írja, „nincs is igazi összekötő kapocs közte és a magyar — nyugat-európai” balladatéma között . . .

Az ifjú és a királylány orosz ballada első változatában egy ifjú harminchárom évig vándorolt Ukrajnában, majd eljutott a litván király udvarába. A királylány beleszeretett. Egyszer az ifjú elment a kocsmába, ahol leitta magát, és eldicselkedett vele, hogy a királylány a kedvese. Erről rögtön értesítették a királyt, aki haragjában tömlőbe vetette az ifjút, majd felakasztatta a mezőn. Az ifjú búcsúkiáltását meghallva a királylány öngyilkos lett, a király értesült lánya haláláról és megbánta tettét.

A magyar ballada királya az ifjút „Kiviteté sík mezőre, / Sík mezőnek közepére.”²⁵ Az orosz ballada királya is «во чисто поле»²⁶ (a tiszta mezőre) vitette meghalni az ifjút.

A magyar királylány „magát halni eresztette”. Az orosz királylány törével megsebezte magát, és így lett öngyilkos.

A magyar és az orosz ballada királya is tettét megbánva megsiratja lányát.

„Hej Júliám, szép leányom,
Kertemben nőtt tulipánom,
Ha én ezt így tudtam volna,
Dehogy megölettem volna . . .”²⁷

²⁰ Az orosz folklórban egyidejűleg több verses-epikai műfaj (bűlína, hősének, történeti ének, ballada stb.) élt, és ezek állandó kölcsönhatásban voltak egymással. Gyakran ugyanazt a témát különböző műfajokban is feldolgozták, ezért okoz sok esetben problémát ma is az egyes műfajok elhatárolása. A magyar folklórban a verses epikának nem jutott túl nagy szerep, az uralkodó műfaj a líra volt, és ez hatott leginkább a magyar balladák fejlődésére is.

²¹ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 169, 171.; VARGYAS Lajos 1976. II. 353. 1 — 2.

²² BALASOV, Dmitrij M. 1963. 83.

²³ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 737.

²⁴ VARGYAS Lajos 1976. II. 355 — 357.

²⁵ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 170.

²⁶ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 28.

²⁷ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 170.

«Ах, свет ты моя дочь любезная,
Для чего мне заранее не поведала,
Что жила во любви с добрым молодцем,
Уж я бы доброго молодца пожаловал,
От смерти бы добра молодца пожаловал.»²⁸

(Én fényességem, drága lányom,
Miért nem mondtad nekem korábban,
Hogy szerelemben éltél az ifjú vitézzel,
Magsajnáltam volna az ifjú vitézt
és megkegyelmeztem volna neki.)

BALASOV rámutat, hogy a vizsgált orosz ballada nagyon ismert volt a Moszkvai Orosz Birodalomban. Orosz elbeszélések részleteit is felismerhetjük benne, valamint nyilvánvaló kapcsolatát a XVI–XVII. századi társadalmi tartalmú orosz balladákkal.²⁹

A magyar és az orosz ballada közel azonos hosszúságú. Az orosz hatvan, a magyar ötvenhárom sor. A téma megformálásában már természetesen jól elkülönülnek a tárgyalt orosz és magyar ballada műfaji sajátosságai. Az orosz ballada szerkezete jól láthatóan epikus. A hármas tagolódású mű viszonylag hosszú első harmada csak előkészíti a konfliktust. A magyar ballada a király és lánya összeütközésével, a konfliktus drámai előadásával kezdődik.

A magyar balladának három hőse van: a király, a királylány és az ifjú, a mű az ő konfliktusukra koncentrált. Az orosz balladában jelen vannak az udvari élet alakjai is.

A magyar balladát dinamikusabbá teszik a párbeszéddek. Bár az orosz ballada hősei is megszólalnak, de ezt monológyszerű formában teszik.

Ahogy már említettem, VARGYAS Lajos a magyar ballada nyugat-európai kapcsolatait kereste, és fő motívumnak a megölt szerető feltálat szívét tekintette. Tekinthető-e ez az egyébként a görög mitológiában is jól ismert³⁰ és nyilván a középkori műveltségben sem ismeretlen motívum egyértelműen a magyar és a nyugat-európai balladákat a közös francia őson keresztül összekötő kapocsnak?

Összefoglalva megállapítható: az eltérő társadalmi rétegből vagy osztályból származók boldogtalan szerelmének motívuma, az ifjú kivégeztetése, a lány öngyilkossága, a ballada befejezése – az öreg király megbánja tettét –, olyan elemek, melyek hasonlósága feltétlenül elgondolkoztató, és szükségessé teszi, hogy a *Pogány király lánya* magyar ballada összehasonlító vizsgálatakor foglalkozzunk a VARGYAS által idézett román, illetve a fentebb bemutatott orosz balladával.

2. *Halva talált menyasszony*;³¹ *Nászmenetben haldokló menyasszony*³²

A konfliktus azonossága alapján érdemes összehasonlítani az akarata ellenére elígért vagy eladott, és az esküvő elől a halálba menekülő menyasszonyról szóló orosz és magyar balladát. A magyar *Halva talált menyasszony* ballada hősnőjét édesanyja vagy bátyja eladja, illetve eligéri feleségül. A lány bánatában búcsúzik az élettől, és esküvő helyett a halált kívánja. Ez be is következik. Hasonló a *Nászmenetben haldokló menyasszony* ballada konfliktusa. VARGYAS indokoltan állapítja meg, hogy „északi szomszédaink a *Nászmenetben haldokló lány* és a *Törökralolta lány* részleteit egyetlen balladában egyesítve ismerik”.³³ Hiszen e ballada hősnője is az akarata ellenére történő házasság elől a halálba menekül. A két ballada ilyenformán típusjegyzést mutat.

VARGYAS e vizsgált ballada párhuzamait tíz nép balladakincsében mutatja meg, közülük az ukrán, délszláv, bolgár, cseh, szlovák, morva folklórban.

Az orosz *Царь Давид и Елена* (Dávid király és Ilona)³⁴ ballada hősnőjét nem különben, zsványnak vagy más idegennek adják el, hanem saját fivéréhez akarják kényszeríteni. (Az incestus még fokozza a ballada tragikumát.) Ez a hősnő is a családi despotizmus, az akarata ellen való házasság elől a halált kívánja, amely utol is éri.

A magyar és az orosz ballada abban is hasonló, hogy a halálát kívánó hősnőt saját szavaival szólaltatja meg.

²⁸ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 83.

²⁹ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 385.

³⁰ L.: Atreusz története.

³¹ VARGYAS Lajos 1976. II. 148, 149, 151, 163, 154.

³² VARGYAS Lajos 1976. II. 164, 165, 166.

³³ VARGYAS Lajos 1976. II. 171.

³⁴ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 137.

„Pujkám, pujkám, kezem nevelési,
Földre borúljatok, engem sirassatok!

...
Bár csak Isten adná, míg idejönnének,
Míg idejönnének, ki is teritnének!”³⁵

Побегла она во чисто поле,
Вспакнула она своим жалким голосом:
«Ох вы сбегайте, лютые звери,
Вы сведайте моё бело тело!»³⁶

(Kifutott a tiszta mezőre,
Panaszos hangon felsírt,
»Gyűljetek össze, ó, kegyetlen vadak,
Faljátok fel az én fehér testemet.«)

3. *Magzatgyilkos lány*; ³⁷ *Háromszoros magzatgyilkos*; *A gyermekgyilkos leányanya*

Mint KRÍZA Ildikó írja: „a kelet-európai népköltészetnek fontos, századokon át megtalálható témája a leányanya tragédiája. Mindeddig érthetetlen volt, hogy nálunk az európai balladaköltészet egyik gócpontjában, miért van csak naturalista hangvételű gyilkosságének, vagy legjobb esetben betyárballadához hasonló epikus ének. VARGYAS kutatásai még inkább azt bizonyítják, hogy a balladáinak középkori előzményének kell lennie, emellett van nyugat-európai rokonsága is”.³⁸

VARGYAS a ballada széles elterjedtségére utal, kilenc nép balladakincsében találja meg a téma feldolgozását.³⁹

Egyaránt ismert az egy és a három gyermeket meggyilkoló anyáról szóló történet. A „kétféle gyilkossági mód — vízbe dobás és tőke vagy fa alá ásás” egyaránt megtalálható a hasonló szűzszerű magyar és francia balladákban.

Bár orosz párhuzamokat eddig még nem mutattak ki, érdemes összehasonlítani ezt a magyar balladát az orosz *Монашенка — мать рабенька*⁴⁰ (Az apáca-leányanya) balladával. Mint BALASOV írja, az európai balladahagyományban igen népszerű e ballada témája. A történet (az orosz balladában) egy kolostorban játszódik, és egy kicsit „lágább, szentimentálisabb jellegű” (mint általában a balladai történetek).⁴¹

A magyar ballada magával a konfliktussal kezdődik. Leleplezik a gyermekgyilkos leányanyát, jönnek érte a zsandárok. Sok esetben a szöveg sejteti a gyilkos anya várható büntetését.

Az orosz ballada nem drámai módon adja elő, csak jelzi a konfliktust. A ballada-téma magyar és francia megfogalmazásához hasonlóan a gyermeket szülő leányanya (azaz itt apáca) a folyóba dobja gyermekét. A halászok megtalálják a gyermek holttestét, és a kolostorba viszik. A gyermekgyilkos anya lelepleződik. (Ez a leleplezés sokkal líraibb, mint a magyar balladákban.) A gyermekgyilkos anya hajában elfonnyad a koszorú a templomi harangszóra.

4. *Szégyenbe esett lány*⁴²

A *gyermekgyilkos leányanya* balladájáról szólva már említettem, hogy a középkorban annak a lánynak, aki házasságon kívül gyermeket szült, a kor törvényei, erkölcsi felelőssége szerint többnyire halállal kellett bünhődnie. Ezzel a balladával szoros kapcsolatot mutat a *Szégyenbe esett lány* magyar ballada alapkonfliktusa. Csak az választja el az előbbi balladától, hogy itt a hősnő (több változatban) szereti a még meg sem született gyermek apját. Nem tudjuk, mi lenne a gyermek sorsa, ha megszületnék. Fontos eleme a balladának, hogy saját családjá (anyja) taszítja ki és vetteti tömlöcbe lányát.

A házasságon kívül gyermeket szülő anyát saját családjá (bátyja) bünteti halállal az orosz *Король и девушка*⁴³ (A király és a lány) balladában is.

³⁵ VARGYAS Lajos 1976. II. 148.

³⁶ BALASOV Dmitrij M. 1963. 138.

³⁷ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 664, 669, 671, 672.

³⁸ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 780.

³⁹ VARGYAS Lajos 1976. II. 265—270.

⁴⁰ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 166.

⁴¹ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 397.

⁴² VARGYAS Lajos 1976. II. 122, 123, 125, 126, 128.

⁴³ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 143.

5. A törökrabolta lány; Katonák által elrabolt lány⁴⁴

Mindkét magyar balladának nagy szakirodalma van. PUTYILOV egyik legutolsó munkájában⁴⁵ többek között ennek a balladának a példáján vitázik a hagyományos komparativizmussal és VARGYAS Lajossal is.

Az elsőként említett magyar ballada hősnőjét hajójuk közelébe csalva rabolják el a törökök. Inkább az öngyilkosságot választja és a Dunába veti magát, mintsem hogy a török császár szeretője legyen.

Mint KRÍZA Ildikó írja, ennek a balladának „nincs köze a nőrablás korábbi szokásához, még ha az orosz balladák párhuzamai erre a feltételezésre jogosítottak is egy-egy kutatót”.⁴⁶

VARGYAS ennek a magyar balladának is francia területen keresi a rokonságát. Csak bibliográfiai jegyzeteiben utal PUTYILOV véleményére, miszerint ez a ballada „jobban el van terjedve szláv területen, a magyar-francia eredet alig valószínű”.⁴⁷

PUTYILOV már idézett munkájában is megállapítja: ez a téma annyira mélyen gyökerezik a kelet-európai hagyományban, hogy magyar eredete igen kétséges.⁴⁸

A BALASOV gyűjteményében szereplő *Похитение девушки*⁴⁹ (A leány elrablása) ballada három változata közül különösen a harmadikban találunk a magyar balladával összehasonlítható elemeket. Az orosz ballada hősnőjét nemcsak a hajó közelébe, hanem a hajóra is csellel csalták. A magyar balladában elrabolt leányhoz hasonlóan ennek a balladaváltozatnak a hősnője is a folyóba veti magát, öngyilkos lesz. A rabság, megaláztatás elől a vízbe ugró, öngyilkosságot elkövető hősnővel találkozunk majd a munka későbbi részében is a magyar *Révészek nótájával* összevetett orosz balladában (A szép lány a török fogságból menekül) is.

6. Kétféle menyasszony⁵⁰

A kétféle menyasszony magyar balladát az orosz *Три сёгору*⁵¹ (Három sógor) balladával hasonlíthatjuk össze. Szembetűnő a balladák hasonló mondanivalója, ellentétes felépítésű szerkezete.

A magyar balladában az idősebb nővért a „cifra szabólegényhez”, a fiatalabbat a „szegény kondáslegényhez” adták feleségül. A ballada szerkezetileg párhuzamosan adja elő a két esküvőt. Majd megtudjuk, hogy a pazar esküvő után a szabó az idősebb nővért állandóan veri, a szegényes esküvő után a kondáslegény a fiatalabbat „szíp hajnali csókkal” ébreszti.

VARGYAS ennek a balladának semmilyen nemzetközi vonatkozására nem mutat rá.

Az orosz *Három sógor* ballada második változata áll közel a magyar balladához. Egy özvegy két szeretett lányát gazdagon adta férjhez. (Az egyiket egy földesúrhoz, a másikat egy helytartóhoz.) A harmadik, nem szeretett, mostohalányt egy tatárhoz adta. (Az adott korban nyilván ez nehéz sorsot jelentett.) Ez a harmadik lány lett boldog. Az első lányt azt írja haza:

«Къют саблю вострую
На мою шею белую.»⁵²

(Éles szablyát kovácsolnak
az én fehér nyakamra.)

A második lányt azt írja haza:

«У моего посадского ;
Сидят да плетны мастера
Да плетут плет шелковы
На моё тело на белое.»

(Az én helytartómnál
fonómesterek ülnek,
és selyemostort fonnak
az én fehér testemre.)

⁴⁴ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 270, 271, 275; VARGYAS Lajos 1976. II. 313.

⁴⁵ PUTYILOV, Borisz N. 1976. 76—84.

⁴⁶ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 744.

⁴⁷ VARGYAS Lajos 1976. II. 317.

⁴⁸ PUTYILOV, Borisz N. 1976.

⁴⁹ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 156, 157, 158.

⁵⁰ VARGYAS Lajos 1976. II. 508.

⁵¹ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 110, 111.

⁵² BALASOV, Dmitrij M. 1963. 112.

A harmadik lány azt írja haza:

«Сидят портные мастера
А шьют платье цветное
на мои плечья могучие.»

(Szabómesterek ülnek,
és színes ruhát varrnak
az én vállaimra.)

Az orosz balladákban szereplő második lányhoz hasonlóan korbáccsal veri férje a magyar balladában is az idősebb lányt:

„Kőtik a nénémet
Nyócságú korbáccsal.”⁵³

A szegény, a legkisebb, a mostoha boldogsága a magyar és az orosz változatban egyaránt mesei elem.

A történeti-tipológiai analógia arra késztet, hogy elgondolkozzunk e ballada kapcsán, mi lehetett a balladák keletkezésének korában a szereplők helyzete a társadalom szerkezetében, az orosz társadalomban pl. a tatáré vagy a magyar társadalomban a kondáslegényé.

Napjainkban, amikor megnőtt az érdeklődés a társadalmi konfliktusú balladák iránt, magától vetődik fel a kérdés, hogy a balladákban szereplő hősök foglalkozásuk szerint hová tartoztak az adott kor társalmában, és mit jelentettek a balladák keletkezésének korában a balladákban található valóságselemek, nevek, viseletdarabok, használati eszközök, foglalkozások stb.

7. Révészek nótája⁵⁴

Ezt a magyar balladát az orosz *Красная девушка из плуны бежит*⁵⁵ (A szép lány a török fogságból menekül) balladával hasonlíthatjuk össze.

KRÍZA Ildikó szerint ez a magyar ballada „a régi stílusú balladák sajátosságait mutatja”.⁵⁶ Néhány változata mesei kiegészítéssel magyarítja az eseményt.

A VARGYAS által vizsgált nemzetközi változatok igen távoliak a magyartól, általában csak egy közös vonásuk van; egy nő (férfi) mind többet és többet ajánl fel, hogy teljesítsék kérését. Végül saját magát kell felajánlania.

A tárgyalt magyar és orosz ballada kétségtelen egyezéseket mutat.

A *Révészek nótája* egyik változatában⁵⁷ egy özvegy kéri a révészeket, vigyék át a folyón. Lovait, ékszerait ajánlja fel, végül lányát, erre teljesítik kérését.

A *Rákócziné*⁵⁸ változat hősnője menekülő férje után megy és egy folyóparthoz ér. Feltétlenül át kell jutnia a folyón. Három falka göbolyét, három ménesét, nagy zsák aranyát, majd kökényszemű lányát igéri fizetségül a révészeknek. Csak akkor teljesítik kérését, amikor magát ajánlja fel. Ez a változat szerencsés véget ér, Rákócziné egy mesei fordulat közbeiktatásával megmenekül.

A *Haj révész* . . .⁵⁹ változat hősnője szép selyemkendőjét, szép gyöngykoszorúját, végül lányát ajánlja, hogy átjuthasson a folyón.

Az orosz ballada tatár fogságból menekülő lányhőse is folyóparthoz ér, sorban mindenét felajánlja, hogy átvigyék, majd mikor öt magát kéri fizetségül, a folyóba veti magát, öngyilkos lesz. BALASOV szerint⁶⁰ ez a ballada a tatár fogságról szóló ciklus egyik legdrámaibb darabja, nagy területen ismert, főként a kozákok között. Kései változataiban lírai dalokban is feldolgozták a témát.

⁵³ VARGYAS Lajos 1976. II. 508.

⁵⁴ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 479, 481, 488.; VARGYAS Lajos 1976. II. 501.

⁵⁵ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 205.

⁵⁶ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 759.

⁵⁷ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 480.

⁵⁸ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 481.

⁵⁹ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 479.

⁶⁰ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 402. .

A menekülés motívuma a magyar *Rákóczi*-né balladával egyezik, a többi magyar változatban nem tudjuk meg pontosan, miért kell átkelnie a lánynak a folyón. A magyar és az orosz ballada drámai feszültségét egyaránt fokozza az egyre növekvő felajánlások sora. Itt is egyezések figyelhetők meg.

«Да ещё плачу я добра коня,
Да ещё плачу с плеч кунью шубу,
Да ещё плачу с груди скат жемчуг,
Да ещё плачу свой залот перстень. . .»⁶¹

(Odaadom jó lovamat,
Odaadom a nyestbundámat,
Odaadom a gyöngykoszorúmat,
Odaadom az aranygyűrűmet.)

„Neked adom, neked
szép gyöngy koszorúmat.”⁶²

„Uramtól maradott subám neked adom.”⁶³

„Uramtól maradt
Egy fekete pej ló,
Azt is neked adom.”⁶⁴

A magyar és az orosz balladák közös motívuma, hogy a nőnek magát kell felajánlania fizetségül.

A magyar ballada a lírai dalokhoz áll közel, nem élezi ki annyira a konfliktust. Az orosz ballada az öngyilkosság motívumával válik igazán tragikussá.

8. Megétegett János⁶⁵

Ezt a magyar balladát több orosz balladával vethetjük össze.⁶⁶ Az eddigi kutatásokban ezt a balladát sem hasonlították össze orosz balladákkal. A ballada fő motívumának azt tekintik, hogy a megmérgezett szerető, testvér megmérgezése kiderül, és az (többnyire gyilkosához fordulva) elbűsüzik ettől a világtól. VARGYAS a balladának számos nemzetközi párhuzamára mutat rá, és azt írja, hogy a téma Angliától Itáliáig egy zárt területen ismert. A magyar ballada ennek a területnek a perifériáján helyezkedik el.⁶⁷

KRÍZA Ildikó szerint a ballada „mindkét része — a mérgezés és a testamentum — a népköltészet archaikus témája”.⁶⁸

A magyar balladával leginkább az orosz *Девуца отравила молодца*⁶⁹ és a *Брат, сестра, любовник*⁷⁰ balladák vethetők össze. Az első balladában a lány megmérgezte az ifjút, és az kéri, ha megmérgezte, temesse is el tisztességgel. A huszonnégy verssorból kilenc a mérgezésről szól, tizenöt az ifjú végakarata.

A ballada másik változatában a lány megmérgezte bátyját, hogy az ne zavarja őt, amikor nyugodtan akar lenni kedvesével. Ez a ballada is tragikus véget ér.

«Коль умела ты братца известь,
Изведешь и меня молодца,
Оставайся ты же одна.»

(Ha te meg tudtad mérgezni a testvéredet,
Engem is meg fogsz mérgezni,
Maradj hát egyedül.)

BALASOV rámutat: a téma egész Európában ismert.⁷¹ Kiszélesíti a ballada VARGYAS által vizsgált elterjedési területét. Bár a párbeszédés, strófikus forma, ahogy VARGYAS

⁶¹ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 206.

⁶² VARGYAS Lajos 1976. II. 501.

⁶³ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 484.

⁶⁴ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 479.

⁶⁵ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 495; VARGYAS 1976. II. 425, 426.

⁶⁶ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 105 — 109.

⁶⁷ VARGYAS Lajos 1976. II. 427.

⁶⁸ ORTUTAY Gyula — KRÍZA Ildikó 1968. 761.

⁶⁹ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 104.

⁷⁰ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 108.

⁷¹ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 388.

megállapítja, csak a magyar és a nyugat-európai párhuzamokra érvényes, de a téma azonossága miatt — úgy gondolom — nem zárhatjuk ki az összehasonlító vizsgálatokból az orosz balladákat sem.

A következőkben két olyan balladával foglalkozom, melyek nagyon közel állnak a lírai dalokhoz, ezért egyikük orosz megfelelőjét az orosz lírai dalok között kereshetjük.

9. Szeretet próbája⁷²

A ballada mondanivalója: a hős szeretteit próba elé állítja; csak az hajlandó élete kockáztatásával is megmenteni, aki a legjobban szereti. Ez rendszerint a kedvese. A magyar ballada hősenek inge alatt bújó kígyót kell kivenni, hogy az meg ne marja.

VARGYAS egy másik magyar balladát is ehhez a balladakörhöz kapcsol.⁷³ A fiú kéri anyját, hogy az egyik várának feláldozásával szabadítsa ki őt a tömlöcből, de anyja azt megtagadja:

„ . . . fiat ad az isten,
de kőváram helyett nem ad mást az isten.”

KRÍZA Ildikó szerint a ballada témája egész Európában ismert, „A kígyós motívum azonban csak a szomszéd népeknél és a skót balladákban fordul elő”.⁷⁴

VARGYAS megismertet a ballada nagy nemzetközi szakirodalmával. A továbbiakban olyan nyugat-európai balladákkal veti össze a magyart, ahol a hőst fogságból kell kiszabadítani, kiváltani.⁷⁵

A történet lényege: a konfliktushelyzetben az igazi szerelem erősebb lehet a rokoni kapcsolatoknál.

Ehhez a magyar balladakörhöz könnyen hasonlítható az orosz *Молодец в темнице*⁷⁶ (Az ifjú a tömlöcben) ballada. Az orosz gyűjtemény mindkét szövegváltozatában fogságból kell kiváltani az ifjút. A BALASOV szerint is sajátos szerkezetű, kérések és válaszok váltakozására épülő ballada⁷⁷ szerkezte a magyar balladához hasonló. Igazán hálás összehasonlítása a VARGYAS által idézett nyugat-európai balladákkal lenne, ahol szintén fogságból kell kiváltani a hőst.

10. Párjavesztett gerlice⁷⁸

Ez a magyar ballada igen közel áll a lírai dalokhoz, lényegében nincs is története. Nincs benne tragikusan leírva a konfliktus, a hősök összeütközése. Arra a tiszta emberi érzésre épül, hogy az igazi hűség még a halálon túl is megmarad. VARGYAS régi középkori balladánk közé sorolja. ORTUTAY a balladák dalok csoportjában helyezi el ezt a verset.

A magyar népköltészetben és szépirodalomban igen elterjedt motívum a párjavesztett gerlice. (A néphit szerint a gerlice csak egyszer párosodik, ha egyszer elveszti a párját, egész további életében azt siratja.) Népdalaink mellett Balassi, Zrínyi és mások műveiből is ismert ez a motívum.

VARGYAS ezt a motívumot az olasz és a román folklórban, egyes részleteit a német, görög, francia népköltészetben keresi. Röviden utal bibliográfiai adataiban LINTUR gyűjteményének balladáira, de erősen megkérdőjelezi azok idekapcsolhatóságát.⁷⁹

Az orosz Народные лирические песни⁸⁰ (Lírai népdalok) gyűjteményében található az ugyanezre a motívumra épülő Ах что ж ты голубчик не весел сидишь . . .⁸¹ (Miért nem vagy vidám, gerlice . . .) kezdetű lírai dal. Első versszakában a magyarhoz hasonlóan el-

⁷² ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 389, 391, 394, 397.; VARGYAS Lajos 1976. II. 475. 1—2, 477.

⁷³ VARGYAS Lajos 1976. II. 410.

⁷⁴ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968. 752.

⁷⁵ VARGYAS Lajos 1976. II. 490.

⁷⁶ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 147.

⁷⁷ BALASOV, Dmitrij M. 1963. 394.

⁷⁸ ORTUTAY Gyula—KRÍZA Ildikó 1968.; VARGYAS Lajos 1976.

⁷⁹ VARGYAS Lajos 1976. II. 388.

⁸⁰ PROPP, Viktor Ja. 1961.

⁸¹ PROPP, Viktor Ja. 1961. 166.

vesztett párját siratja a gerlice. A második versszakban a ballada a gerlice sorsához hasonlítja az ifjú sorsát.

«Ах что ж ты голубчик не весел сидишь, (Miért nem vagy vidám, gerlice,
He весел сидишь и не радостен?» Miért ülsz olyan búsan és boldogtalanul?)

„Búsan búgó bús gerlice”
„Miért sírsz, miért sírsz, kis gerlice?”⁸²

A fentiekben rámutattam tíz magyar és orosz ballada — tudomásom szerint eddig észre sem vett — összehasonlítási lehetőségére. További vizsgálatok természetesen több, hasonló voltak miatt összevethető balladapárra is rámutathatnak. A magyar és az orosz népballadák között kimutatható viszonylag nagyszámú szüzséegyezés természetesen további elmélyült elemzést kíván.

Bár az irodalomtudomány törvényszerűségei nem mindig érvényesek a folklór jelenségeire, kétségtelenül vonatkoztatható a folklórra is, amit D. ĐURIŠIN így fogalmaz meg: „A problémák bonyolult láncolatát tekintve a tipológiai összefüggések és a genetikus kapcsolatok megkülönböztetése a gyakorlatban nagyon viszonylagos. Azt, ami irodalmi jelenségek összehasonlításakor tipológiai analógiának mutatkozik, távoli kapcsolatok is előidézhetik. Éppen ezért nem helyes — pedig gyakran előfordul —, ha a kutató a két módszer valamelyikétől elvből tartózkodik; hiszen a genetikus kapcsolatok megállapítása feltételezi a tipológiai összefüggések ismeretét és viszont.”⁸³

IRODALOM

- BALASOV, Dmitrij M.
1963 *Narodnije balladi*. Moszkva—Leningrád
- ĐURIŠIN, Dionyz
1977 *Összehasonlító irodalomkutatás*. Fordította TÁLASI István. Budapest
- CSANÁDI Imre—VARGYAS Lajos
1954 *Röpiülj páva röpiülj*. Magyar népballadák és balladás dalok. Budapest
- CSERNÜSEV, V. I.
1936 *Russzkaja ballada*. Vsztup. sztyatija: N. P. ANDREJEVA. Moszkva
- KATONA Imre
1969 *Kelet-európai népballadák*. In: DÖMÖTÖR Tekla—KATONA Imre—ORTUTAY Gyula—VOIGT Vilmos: *A magyar népköltészet*. 86—87. Budapest
- KULAGINA, Alla V.
1977 *Russzkaja narodnaja ballada*. Moszkva
- LENGYEL János
1977 *Vengerszkije narodnije balladi*. In: *Izdanyije eposza*. 272—278. Moszkva
- LINTUR, P. V.
1963 *Narodnije balladi Zakarpatyija i ih zapadnoszlavjanszkije szvjazi*. In: V. Mezdunarodnij szjezd szlavisztov. Kijev
1968 *Ukrajinszkije balladnije pesznyi i ih vsztocnoszlavjanszkije szvjazi*. Russzkij folklor XI. 67—77.
- MANGA János
1956 *A török háborúk emlékei a magyarországi szlovák népdalokban*. Ethnographia LXVII.
- NYEKLJUDOV, Jurij Sz.
1974 *Isztoricseszkie vzaimoszvjazni turko-mongolszkij folklorij i tradicij i problema vsztocsnih vlijanyij v jevropejszkom eposze*. In: *Tipologija i vzaimoszvjazni szrednyevkovih literatur Vosztoka i Zapada*. 192—274. Moszkva

⁸² VARGYAS Lajos 1976. II. 386. 1. illetve 2. változat.

⁸³ ĐURIŠIN, D. 1977. 139. A további munka szempontjából módszertanilag igen érdekes és fontos a mű egész idevonatkozó fejezete: *Az érintkezési kapcsolatok és a tipológiai összefüggések kölcsönös feltételezettsége* (135—146).

- ORTUTAY Gyula — Kríza Ildikó
1968 *Magyar népballadák*. Budapest
- PROPP, Viktor Ja.
1961 *Narodnija liricseszkije pesznyi*. Leningrad
- PUTYILOV, BORISZ — DOBROVOLSZKIJ, V.
1960 *Iztoricseszkije pesznyi 13—16. vekov*. Moszkva — Leningrad
- PUTYILOV, BORISZ N.
1964 *A magyar „fia-rabolta anya” mondája a szláv adatok világánál*. Ethnographia LXXV. 47—57.
1965 *Szlavjanszkaja iztoricseszka ballada*. Moszkva
1976 *Metodologija szravnyityelno-iztoricseszko izucsenyija folklor*. Leningrad
- SOLYMOSSY Sándor
1943 *Ballada*. In: *Magyarság Néprajza* III. 73—126. Budapest
- SZOBOLEVSZKIJ, A. I.
1895 *Velikorusszkija narodnija pesznyi 1—7*. Szanktpeterburg
- VARGYAS Lajos
1960 *Kutatások a népballada középkori történetében I*. Francia eredetű réteg balladáinkban. Ethnographia LXXI. 163—276.
1961 *Forschungen zur Geschichte der Volksballade im Mittelalter II. Weiterleben der landnahmezeitlichen Heldenepik in den ungarischen Balladen*. Acta Ethnographica X.
1962 *Kutatások a népballada középkori történetében IV*. Műfaji és történeti tanulságok. Ethnographia LXXIII. 206—259.
1964 *Rapports internationaux de la ballade populaire hongroise*. In: *Litterature hongroise — litterature européenne*. Budapest
1966 *Eastern analogies of Lórinç Tars's descent to hell*. Acta Ethnographica XV.
1967 *Researches into the medieval history of folkballad*. Budapest
1969 *O nyekotorih principialnih voproszah zsanrov*. In: VII. Mezsdunardnij kongressz antropologicseszkih i etnograficseszkih nauk VI. Moszkva
1976 *A magyar népballada és Európa I—II*. Budapest

János Lengyel

ZU DEN SUJETÜBEREINSTIMMUNGEN
DER UNGARISCHEN
UND DER RUSSISCHEN VOLKSBALLADEN

(Auszug)

Die Forschung der ungarischen Volksballaden geht auf eine Vergangenheit von mehr als hundert Jahren zurück. Die Fragen des Ursprungs der Gattung und deren Eigentümlichkeiten sind vielfach behandelt worden. Selbst die vergleichenden Untersuchungen sind erfolgreich. Auf dem Gebiet der ungarischen Balladenforschung sind in den letzteren Zeiten zwei zusammenfassende Werke erschienen: die Balladensammlung von Gyula ORTUTAY und Ildikó KRÍZA und die von Lajos VARGYAS. Beide Werke enthalten auch wichtige theoretische Mitteilungen. Lajos VARGYAS erörtert eingehend die Verwandtschaft der ungarischen und der europäischen, besonders der westeuropäischen Balladen. Wenige Worte sind bisher aber über die Vergleichbarkeit von ungarischen und russischen Balladensujets gefallen. Lajos VARGYAS weist auf acht Beispiele der Sujetübereinstimmung von ungarischen und russischen Balladen hin. Unser Aufsatz legt zehn ungarisch-russische Balladenpaare vor, deren Sujets verwandt sind, die sogar hier und da auch gewisse philologische Übereinstimmungen vorweisen. Über diese Analogien ist bisher in der Forschung kein Wort gefallen. Unser Ziel ist, womöglich in der Richtung einer differenzierteren vergleichenden Erforschung der ungarischen Balladen zu wirken, etwa die Möglichkeiten der typologischen Untersuchungen zu betonen. Sogar auf Grund so zahlreicher Übereinstimmungen wäre es übereilt, theoretische Folgerungen aus unseren Beispielen zu ziehen. Nur die gleichzeitige Anwendung des genetischen und des typologischen Prinzips kann zu wissenschaftlich begründeten Resultaten führen.

Mészáros István

Adalékok a gergelyjárás történeti háttéréhez

Iskolatörténeti adatok alapján az *Ethnographia* LXXXVI. (1975.) évfolyamában vázoltam elképzelésemet a gergelyjárás keletkezéstörténetéről. Ebben a közleményben néhány érintkezési pontra mutatok rá a gergelyjárás és egyéb szokások közt, amelyek kiégeszítik a képet a gergelyjárás beilleszkedéséről az egykorú iskolai életbe.

Szent Gergely, a kezdő tanulók védőszentje. Egyik legkedvesebb népszokásunk volt a gergelyjárás. A szakirodalom általában úgy vélte, hogy Szent Gergely a középkorban az iskolások védőszentje volt, ezért jelenítették meg ebben az iskolás népszokásban a szent pápát. Semmiféle adatunk nincs azonban arról, hogy Szent Gergely pápát a középkorban az iskolások valamelyik rétege — esetleg az iskolának éppen középső vagy alsó fokán — valamiképpen tisztelte volna, túl egyházdoktorságának egyházi megünneplésén.

Tudjuk viszont, hogy a *jezsuita gimnáziumokban* — amelyek a XVI. század végétől kezdve gyors ütemben alakultak a Habsburg-birodalom területén, nálunk is — az egyes osztályoknak központilag kijelölt védőszentjeik voltak, s a legalsó, a kezdő kisdiákokat tömörítő osztálynak (a „parva” vagy „parvista” osztálynak) éppen Szent Gergely volt a védőszentje.

BÉL Mátyás hatalmas történeti-földrajzi művében részletesen tudósít a nagyszombati jezsuita gimnáziumról, beszámol az egyes osztályok védőszentjeiről: a parvisták március 12-én ünneplik meg védőszentjüket, Szent Gergelyt:

„... minden osztálynak külön égi pátrónusa van — írja —, akiknek felajánlják magukat, s ünnepeiket ünnepélyes szertartásokkal megülik. Képeiket kifüggesztik a megfelelő osztályokban, hogy a rátekintők emlékezetükbe vessék tisztelőtüket.”¹

Ismerjük a jezsuita gimnáziumok egységes szervezettségét, s biztosra vehető, hogy ugyanígy történt a védőszentek kijelölése és ünnepeik megülése a jezsuiták többi hazai gimnáziumában is (a XVIII. század közepén 30 gimnáziumuk volt Magyarországon és Erdélyben).

Sőt nemcsak a jezsuiták gimnáziumaiban. A *csiksomlyói ferences gimnázium* igazgatója 1740-ben ezt a kérést terjesztette — többek között — a provinciális elé: „Mínthogy más gimnáziumokban is szokás az intézet védszentjét ünnepélyes iskolai kórmenettel megünnepelni, ha úgy tetszenék intézkedni a f[ő]tisztelen]dó Provinciális Úrnak, hogy itt az iskola védszentjei: Szent Katalin a rhetorok, Sz. Bonaventura a szintaxisták, Szent Gergely a kisebbek és Szent Antal az egész iskolai ifjúság védszentjei, iskolai kórmenettel (ami eddig nem történt) ünnepelessenek.” A provinciális engedélyezte e védőszentek iskolai megünneplését, amelyek azután a következőképpen zajlottak le: a templomba vonulva az illető osztály előtt vitték védőszentjük szobrát vagy képét; az ünnepség alatt viselt egyházi ruhákért a Mária Társulatnak 20 denárt fizetett egy-egy osztály; ezeken a napokon természetesen szünetelt a tanítás, amikor is „az ifjúság illedelmes mulatságokat engedett meg magának.”²

E gimnáziumokból azután könnyen utat talált a falusi kisiskolákba is Szent Gergely tisztelete, mivel a falusi kisiskolák tanítóinak nagy része — éppen a vizitációs jegyzőkönyvekből tudjuk — néhány gimnáziumi osztály elvégzése után kezdte el falusi tanítói munkáját.

Számos *ábécéskönyvet* jelentettek meg hazai jezsuitáink a nagyszombati egyetemi nyomdában, ezeket elsősorban gimnáziumaik kezdő tanulói használták, de eljutottak a falusi kisiskolák tanítóinak kezébe is. „A magyar szóllásnak kezdetéről és módgyárról való keresztyéni tudomány, melly a kisdedeknek oktatásokra egynehány imádságokkal edgyütt ki-nyomatattott” — ez a címe az egyik, 1756-ban általuk kiadott ábécés könyvecskének. A címlapon kép látható: palástos, infulás főpap irányítja a tanító elé az ábécét tanuló kisgyermekeket.³ Szent Gergely alakja lehet ez, akit a gergelyjárás főszereplője a XIX. és XX. században is mindig püspöki ruhában személyesítettek meg.

¹ „Ceterum singulis classibus singuli a caelitibus patroni sunt, quibus sese devovent, eorumque dies festos solemni religione concelebrant . . . Horum icones per singulas classes suspensae reprimunt in memoriam adspectantibus sui recordationem.” — BÉL Mátyás 1735—1742. II. 96—97.

² BÁNDI Vazul 1895/96. 231.

³ A kép újabban közölve: MÉSZÁROS István 1972. 14. sz. melléklet.

A gergelyjárás fejlődéstörténetével foglalkozóknak érdemes ezt, a jezsuiták által kezdeményezett és terjesztett s a kezdő tanulókkal kapcsolatos Szent Gergely-kultuszt is felfigyembe venni, amely nálunk a XVII. század elején kezdődött, és igen intenzív lehetett.

Iskolásgyermekek tavaszi katonásdi-játéka. A gergelyjárás (és a balázsjárás) püspök-főszereplőjének kíséretét különböző rendű, rangú katonák alkották. A ajánlatos ezért e szokások kutatóinak egy érdekes, a XIX. század közepe előtti iskolákban divó szokásra is felfigyelniük: tavasztájt az iskolások — tanítójuk vezetésével — zászlókkal, dobokkal kivonultak a rétre és katonásdit játszottak.

FOGARASI PÁP József, aki 1779–1784 között volt a marosvásárhelyi református kollégium professzora, ezt írja visszaemlékezéseiben: a város végére szoktak kivonulni szerdán és szombaton délután. Minden osztálynak volt zászlója, egészen a hatodik, vagyis a retorika-osztályig. „S az osztályok ezek alatt mentek dobszó mellett a Czigány-mezőre, a vár mellé.”⁴

Debrecenben a szokást már több mint száz évvel korábban eltiltották, az 1657-i és az 1704-i debreceni iskolatörvény szerint tilosak azok a játékok, amelyek mások megsebesítésének veszélyével járnak, ilyenek többek között a „vexillorum gestationes” (vagyis „a zászlók alatti vonulások”). Közben tehát valószínűleg játékkardokat, játékgyereket is használtak.⁵

De a szokás mégis tovább élhetett, mert a debreceni egyházmegye 1761-ben újra tiltó rendszabályt fogalmazott meg: „A gyermekeket, deákokat nem szabad a mestereknek (azaz a tanítóknak) szerdán, szombaton dél után tavasszal ki vinni a mezőre, zászlókkal, dobokkal etc. Katonákat illet ez s e nélkül is meg lehet (lenni).”⁶

De a katolikus falusi iskolákban is szokásos lehetett ez a katonásdi-játék. A Szolnok megyei Nagykörű plébánosa jelentette 1841-ben, hogy „szünnapokon” vagyis szerdán és szombaton délután megengedi, hogy az iskolásgyermekek „két zászlóval dobszó mellett a mezőre ránduljanak a kántor (azaz a tanító) és segédje kíséretében”.

A két „zászlóaljra” osztott iskolásgyermekek háborúsdíjátéka mélyén fontos pedagógiai cél rejlett, ezt a nagykörűi plébános is jelezte: „Igy a dücső hős magyarok nagy tetteivel a katonaeletre buzdítom a pór növendékek szívét, ifjúságunk zsongéjében dobszóhoz és zászló alá jókor szoktatom.”⁷

A gergelyjárás mint „diák-verbung”. EDVI ILLÉS Pál, a Pápa melletti Vanyola evangélikus papja — nyilván helyi vagy környékbeli tapasztalatai alapján — így ismertette 1835-ben a gergelyjárást és a balázsjárást:

„Falusi iskolás gyermekek innepük a Balás és Gergel napok, mellyeken a férfi tanulók díszesen felöltözve, felpántlikázott kalapokkal járják a házakat, elzengvén mindenütt éneküket. Az ének végeztével diák-alamisnát kérnek, melly végett van velök kosár és szalonnának, kolbásznak nyárs, mellyet megdugdozva föl tartanak. Meglevén a házallás, vissza-térnek iskolájokba, hol reájok vendégség vár és szünetkezés a tanulástól.”⁸

Szerzőnk e rövid ismertetés után a gergelyjárás két versét is közölte: az egyik az ismert „Szent Gergely doktornak, híres tanítónknak az 6 napján” kezdetű dal; a másik egy sajátos hangulatú strófasorozat, amelyet — a vanyolai pap szerint — a háziak előtt mondanak el a gergelyjárók. A versszöveggel az ebben az időben az egész országban széles körben divó katonaverbuválás mintájára verbuválják-toborozzák az iskolába a gyerekeket. Itt a „sereg” természetesen az iskolás diákságot, a „hadnagy” a tanítót jelentette, a „mustra”, vagyis a „katonai szemle” nem más, mint az iskolai vizsga; s szóba került itt is, mint minden igazi verbuválásnál: milyen ellenség ellen kell harcba szállni; s a csalogató: nincs gondja a katonának sem a szállásra, sem a ruházkodásra (mivel egyenruhát azaz „mondért” kap).

Az Ur minden jókkal e házat szeresse.
A benne lakókat sokáig éltesse.
Éltekét mind végig szerencse kövesse.
Holtok után az Ur magához vezesse.

⁴ KONCZ József 1896. 648.

⁵ BÉKEFI Remig 1899.

⁶ *A tiszteletes Seniorok visitálások rendi és módja.* Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen; jelzete: I. 1. fond, s állag, 8. rakt. sz.

⁷ Religio és Nevelés 1841. II. félév, 7. sz.

⁸ KÁROLYI István 1835. 55. Ugyanitt a verbuváló vers is.

Én e házhoz követ nem egyébért vagyok,
Mint hogy seregünket minap a hadnagyok
Megszámlálván látták, hogy hiányi nagyok:
Azért katonákat verbuválni hagyok.

Egy hete mult éppen, hogy mustránk kezdődött,
Melly is szerencsésen az nap végeződött,
Ott sokféle dolog előlvetetődött,
Diák-verbungra is paszszus engedődött.

E paszszussal azért mostan elindultunk,
Levelünk mutatja, mi az akaratunk,
Az, hogy diákokat mi most verbuváljunk,
Kiket seregünkhez így hívunk s kiáltunk:

Jöjj el s légy katona, adj mi nekünk kezet,
Nem bánjuk, ha holnap ismét vissza veszed,
Ha borunkból iszol, pogácsánkat eszed,
Azért még katona nem léssen neved.

A, b, c, d, e, f — a mi ellenségünk,
Sületlen pogácsa a mi eleségünk,
Kis diákok vagyunk, nincsen feleségünk,
Könyv, papiros, ténta a mi mesterségünk.

Szállásod, ha tetszik, minden helyen léssen,
De legbizonyosabb szülőidnél léssen,
Csak mustrára jársz föl, ha az végbe megyen,
Az ebéd s vacsora már otthon vár készen.

Mondért akármilyent akarsz, olyant horhatsz,
Akár minden héten mást mást tsináltathatsz,
Ha egyéb nincs, egy szürt nyakadba akaszthatsz,
Nyáran (ha úgy tetszik) mezitláb is járhatsz.

Ha kedvelitek hát Szülék ez életet,
Ha van magzattokhoz bennetek szeretet,
Mivel megérték már a szép kikeletet,
Bocsássátok hát el velünk gyermekteket.

Hogyha nem adhattok mi nekünk diákokot,
Üressen talán csak el nem bocsátotok,
El veszünk örömet penészes petákat,
Mellyért áldást mondunk mindnyájan reátok.

IRODALOM

- BÁNDI Vazul
1895—1896 *A csiksomlyói róm. kath. főgymnasium története. A csiksomlyói róm. kath. főgymnasium értesítője az 1895/96. tanévről.*
- BÉKEFI Remig
1899 *A debreceni ev. ref. főiskola 17. és 18. századi törvényei.* Budapest
- BÉL Mátyás
1735—1742 *Notitia Hungariae novae.* II. Bécs
- KÁROLYI István (szerk.)
1835 *Magyar Hazai Vándor* (kalendárium) Pest
- KONCZ József
1896 *A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története.* Marosvásárhely
- MÉSZÁROS István
1972 *Népoktatásunk 1553—1777 között.* Budapest
1975 *Iskolatörténeti adatok a gergelyjárás keletkezéstörténetéhez.* Ethnographia LXXXVI. 587—603.

István Mészáros

ZUM GESCHICHTLICHEN HINTERGRUND DER
HEISCHGÄNGE AM GREGORSTAG

(Auszug)

Die Studie ist eine Ergänzung zu einer früheren desselben Verfassers: „Daten aus der Schulgeschichte zur Entstehung der Heischgänge am Gregorstag“, *Ethnographia* LXXXVI. 1975. Die vorliegende wird durch den Hinweis auf drei Gruppen von Gebräuchen ergänzt, die eine Verbindung mit einzelnen Momenten der Heischgänge am Gregorstag aufscheinen lassen. In den Gymnasien der Jesuiten hatten die einzelnen Klassen zentral zugewiesene heilige Schutzpatrone. Der heilige Schutzpatron der Anfänger war eben der Heilige Gregor. Diese Altersklasse war von der Sitte der Gregor-Heischgänge besonders betroffen. Im Gregor-Heischgang können auch militärische Momente beobachtet werden. Das mag damit zusammenhängen, dass im 18. und im 19. Jahrhundert die Schulkinder in den Schulen zu militärischen Übungen in Trupps geteilt wurden, die sogar eigene Fahnen hatten. Mit dem Gregor-Heischgang wollte man neue Schüler für die Schulen anwerben. Es gibt Angaben, dass es auch eine der militärischen Werbung ähnliche „Studentenwerbung“ gab.

VITA, VÉLEMÉNYEK

A jelenlegi magyar falu néprajzi kutatásának lehetőségei. Vélemények a Varsány kötet kapcsán

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Társadalomnéprajzi Osztálya 1971 és 1973 közt (1974-es kiegészítő terepmunkával) kutatást végzett a Nógrád megyei Varsány községben. „A vizsgálat alapvető célkitűzése az volt — írja a kutatást szervező BODROGI Tibor —, hogy feltárjuk azokat a változásokat, amelyek a falu társadalmi-kulturális életében az elmúlt 30 év alatt mentek végbé és rögzítsük azt a helyzetet, amely a kutatás idején jellemezte a közösséget.” A kutatás eredményeiből a Néprajzi Tanulmányok sorozatban 1978-ban tanulmánygyűjtemény jelent meg BODROGI Tibor szerkesztésében és előszavával: *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához.* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 412 l., 10 l. fénykép.) A kötet a közös kutatómunkában résztvevő hét etnográfus (SÁRKÁNY Mihály, ZSIGMOND Gábor, KOVÁCS Emese, GERGELY Katalin, SZABÓ Piroska, JÁVOR Kata, MANGA János) tanulmányát közli, amit kiegészít bevezetéképpen egy áttekintés a falu történetéről a jobbágyföldszabadításig PÁLMÁNY Bélától.

Számos európai ország hagyományosan nemzeti keretekben művelt néprajztudományában az 1960-as évektől válság bontakozott ki. Viták folytak a tudományág társadalmi szerepéről, feladatairól, ismeretelméleti alapjairól. A vitákból kikristályosodó egyik főtörekvés abban látja a néprajz jelenlegi feladatát, hogy a kortárs társadalom vizsgálatával próbáljon a társadalmi cselekvés számára is használható ismereteket létrehozni. Ez a törekvés természetszerűen együtt járt ahhoz hasonló kérdések megfogalmazásával, mint amelyek a többi társadalomtudomány művelőit foglalkoztatják. Az alkalmazott metodika súlypontja pedig a hagyományos filológiai, kultúrelem-történeti módszerek felől a társadalomtudományi módszerek felé tolódik el. Ahol a néprajztudomány vagy annak jelentős ágai erre az útra léptek, ott átrendeződtek a szaktudomány interdiszciplináris kapcsolatai is — a néprajz közelebb került a szociológiához, közgazdaságtanhoz, társadalomstatistikához stb. A varsányi kutatásnak és a Varsány kötetnek a magyar néprajz történetében az ad jelentőséget, hogy szervezett, egész kutatócsoportot mozgató vállalkozásként elsőnek vezette be ezt a kortárs viszonyokat vizsgáló társadalomtudományi kutatási törekvést. Elvi és módszertani viták híján így ez a kötet ad alkalmat arra, hogy ennek az irányzatnak a hazai lehetőségeit, további feladatait próbáljuk felmérni. Annál is inkább indokolt ez, mert kollégáink számos európai országban — így pl. Lengyelországban, a skandináv államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban vagy a Német Demokratikus Köztársaságban — jóval előtűnk járnak ezen a téren.

A Varsány kötet mint monográfikus községvizsgálat, egy nemzetközileg igen ki-munkált műfaj keretében értékelhető. Itt közbevetve említsem, hogy önmagában egy községnek a kutatás keretétől való választása még nem jelent műfaji azonosságot. A néprajztudománynak abban a szakaszában, amelyik a paraszti kultúra elemeinek a számbavételét és történeti, összehasonlító értelmezését tekintette fő feladatának, szintén készültek községmonográfiák — sőt készülnek ma is —, amelyek a szűken behatárolt terepen alaposabban végezhető gyűjtőmunka előnyeit hasznosították a kulturális jelenségek, épülettípusok, bútorok, népköltészeti szövegek stb. leírásánál. A varsányi kutatás a társadalmi struktúra, üzemszervezet, családszervezet, értékrendszer vizsgálatával ettől eltérő célt tűzött ki. A kutatás eredményei így két irányban tett összehasonlítóval értékelhetők. Összevetve a korábbi magyar községleírásokkal és részlettanulmányokkal mérlegelhető, hogy kérdések megfogalmazásában, új módszerekkel való kísérletezésben és eredményekben milyen újdonságot hozott a munka. Másfelől hozzámérhetjük a varsányi eredményeket a műfaj jelenlegi (illetve 1971–1974-es) nemzetközi színvonalához. Sajnos, a kötet maga egyik irányban sem ad az olvasónak eligazítást: nem tájékoztat (illetve csak esetlegesen használt kiegészítő jegyzettel) arról, hogy az egyes tanulmányok szerzői mennyiben támaszkodtak a korábban főlhalmozott néprajzi ismeretekre, illetve honnan kaptak ösztönzést a tár-

sadalomtudományok hazai és külföldi irodalmából. Sem a szerkesztő, sem a tanulmányok szerzői nem tekintették feladatuknak, hogy néhány vázlatos utaláson túl munkájukat „betájolják” a monográfikus községtanulmányok irodalmában. Így a kritikára maradna jórészt ennek az elméleti, módszertani „bemérésnek” az elvégzése.

A Varsány monográfia továbbmenően egy község keretében az egész magyar falusi népességet érintő átalakulási folyamatok vizsgálatára vállalkozik (a földreform, a növekvő ipari munkavállalás, a mezőgazdaság szocialista átszervezésének következményei stb.). Sőt a kört szélesebbre is vonhatjuk: hasonló folyamatok zajlottak, zajlanak a többi kelet- és közép-európai szocialista országban is, ha pedig a hagyományos paraszti életforma felbomlását, az ipar és a városi életforma-elemek beáramlását tekintjük, szinte az egész világ falusi népességében. A Varsányban tett megállapítások így hozzámérhetők, összevethetők a többi hazai társadalomtudománynak e folyamatokra vonatkozó megállapításaival, még tágabban pedig az „európai parasztság megszűnésével”, a hagyományos paraszti társadalom átalakulásával foglalkozó szakirodalommal. Jelentkezik a főntebb már vázolt új tudományágak közötti helyzet, és fölmerül a kérdés: a néprajztudomány sajátos módszereivel, kutató eljárásaival, fogalmi apparátusával mit tud hozzátenni ahhoz, amit a többi tudományág saját eszközeivel is föl tud tárni?

A könyv megjelenése után a társtudományok több képviselőjét megkértük, hogy írják meg a Varsány kötettel kapcsolatos véleményüket. Azt kértük tőlük, hogy ne csupán a könyvről szóljanak, hanem a varsányi vizsgálatban érintett átalakulási folyamatokról általánosságban is, érintve a varsányi megállapítások reprezentatív voltát, valamint arról, hogy miben látják a néprajztudomány sajátos feladatait a többi társadalomtudomány kutatásai között, a jelenlegi magyar falu vizsgálatában.

A felkértek közül ANDORKA Rudolf szociológus, társadalomstatistikus (Központi Statisztikai Hivatal), BALOGH András közgazdász (Ágrárgazdasági Kutató Intézet), HARCZA István szociológus, társadalomstatistikus (Központi Statisztikai Hivatal), KOVÁCSY Tibor közgazdász, történész (MTA Történettudományi Intézete) és VÁGVÖLGYI András szociológus (MTA Szociológiai Intézete) hozzászólása érkezett be, a következőkben ezeket adjuk közre.

A Varsány kötet szerkesztője és az egyes tanulmányok szerzői a megjegyzésekre reflektálni kívánnak — ez az *Ethnographia* egyik következő számában jelenik meg, együtt az 1979 áprilisában Varsányon rendezett vita beszámolójával. (Szerk.)

Andorka Rudolf

Háztartásszerkezet és háztáji-kisegítő gazdaságok a mai magyar falvakban

Az 1936-ban megjelent *Elsüllyedt falu a Dunántúlon*¹ óta a Nógrádvarsányról készült társadalomnéprajzi tanulmánykötet az első olyan vállalkozás, amely egy falu életét több szerző közreműködésével sokoldalúan próbálja bemutatni. A kemsei szociográfia annak idején úttörő jelentőségű volt, mert elsőként vezette be Magyarországon a társadalomtudományokba a falumonográfiai módszert. Hasonló igényű munkát sem a korabeli etnológiában, sem a szociográfiában és faluszociológiában, még kevésbé a társadalomstatistikában nem találhatunk. Azóta azonban az utóbbi tudományok jelentős fejlődésen mentek keresztül. Erdemes tehát megvizsgálni, hogy egy ilyen típusú falumonográfia mit adhat azokhoz az ismeretekhez, amelyeket a mai faluról a társadalomstatistikai adatok, szociológiai felmérések és szociográfiai leírások alapján már tudunk. Ebben a hozzászólásban nem vállalkozom ennek az egész kérdéskörnek tárgyalására, a Varsány monográfia eredményeinek teljes körű értéklésére. Csupán néhány egymással összefüggő témakörben — a háztartások összetétele és típusai, a háztáji és kisegítő gazdaságok szerepe és ezzel összefüggésben az ilyenekkel rendelkező háztartások időgazdálkodása vonatkozásában — próbálok meg felvázolni, mit tudunk már a társadalomstatistikai felvételek alapján és mivel egészíti ki ezt a képet a varsányi vizsgálat. Ugyanakkor ezzel a varsányi tanulmánykötetben leírtaknak az ország egész községi társadalmának viszonyai közötti elhelyezéséhez is hozzájárulhatok.

¹ ELEK Péter és szerzőtársak 1936.

Itt már felmerül egy-egy probléma az országos statisztikai adatokat és a varsányi falumonográfia eredményeit illetően. Az országos adatok a községekre vonatkoznak, a község és a falu fogalma pedig egyáltalán nem pontosan azonos. A statisztika az államigazgatási beosztás alapján a községek közé sorolta 1977-ig a budapesti agglomerációhoz tartozó több mint 30 ezer lakosú Érdet, de ezt a települést aligha lehetne a hagyományos falu fogalmába illeszthetőnek tartani. Viszont nem került a községek közé a 11 ezernél alig több lakosú és ugyancsak falusias jellegű Túrkeve. Természetesen lehetséges volna a statisztikai adatokat is aszerint átrendezni és átszámítani, hogy melyik települések tekintendők igazi falvaknak, ehhez azonban először tisztázni kellene a falu fogalmát, azután a közel 3200 magyarországi település mindegyikéről meg kellene állapítani, hogy megfelel-e ennek a falufogalomnak.

Varsányról viszont kételkedés nélkül elmondhatja az etnológus, hogy falu. Kérdés azonban, hogy mennyire tipikus falu a mai Magyarországon? Ennek megválaszolásához érdemes néhány Varsányra vonatkozó (az 1970. évi népszámlálásból származó) statisztikai adatot idézni,² és az ország összes községeire vonatkozó adatokkal összehasonlítani. Mindenekelőtt: a népszámláláskor Varsányban 1862 személyt írtak össze, a lakónépesség³ ennél valamivel kisebb, 1818 személy. Tehát a kisebb lakosságú községek közé tartozik, a mai magyar községi népességnek nagy többsége ennél nagyobb lakosságú településeken él. Viszont ellentétben az ilyen kis lakosságú községek többségével Varsány lakossága 1960 és 1970 között kissé növekedett, mert a természetes szaporodás valamivel nagyobb volt az elvándorlásnál. Ez Magyarországon 1970-ben csak a 10 ezernél nagyobb népességű községek kategóriáját jellemezte, az 5–10 ezer lakosúak együttvéve közel stagnáltak, az ennél kisebb községekben lakók száma pedig csökkent. Természetesen az utóbbiak között is voltak egyes növekvő községek. A varsányi népességnövekedés oka az országos községi átlagnak mintegy kétszeresét elérő természetes szaporodás. Így, míg az ország községeiben együttvéve az elvándorlás elszívja a teljes természetes szaporodást, és még azon felül is csökkenti a népességet, Varsányban a természetes szaporodás több mint elég az elvándorlás pótlására. Nem mondhatjuk tehát, hogy Varsány tipikus vagy átlagos magyar község, inkább arról beszélhetünk, hogy jellegzetes példája a viszonylag kis-lakosságú, de életképesnek mutakozó falvaknak.

Az iskolai végzettségi és foglalkozási adatok is azt jelzik, hogy Varsány némileg eltér az átlagtól. A legalább érettségizettek aránya (a 18 éves és idősebb népességből 3,4 százalék) ugyanis kevesebb mint fele az országos községi átlagnak (7,7 százalék). Az aktív keresők népgazdasági ágak közötti megoszlása pedig lényegesen eltér az országos községi átlagtól:

	Varsány	Összes magyar község
Mezőgazdaság	59,2	42,2
Ipar	12,2	28,6
Építőipar	16,9	7,7
Szállítás	4,9	6,3
Kereskedelem	2,8	5,5
Egyéb	4,4	9,7
Összesen	100,0	100,0

Nemcsak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak sokkal nagyobb túlsúlya, hanem a viszonylag igen nagyszámú építőipari dolgozó is megkülönbözteti Varsányt. Foglalkozási össze-

² E statisztikai adatok megemlítését ezen a helyen talán az is indokolja, hogy nagy részük hiányzik a Varsány tanulmánykötetből, noha érdemes lett volna azokat közölni, a történeti fejezetben és a gazdálkodással foglalkozó fejezetben közölt néhány adathoz hasonlóan.

³ A lakónépességbe beleszámítják az állandóan bejelentetteket, kivéve a máshol ideiglenes lakással rendelkezőket, és hozzáadják azokat a máshol állandó lakással rendelkezőket, akiknek Varsányon ideiglenesen bejelentett lakásuk van. A községek többségében az utóbbi eset ritka, így a lakónépesség majdnem azonos azokkal, akiknek állandó lakásuk van és nincs máshol ideiglenes lakásuk.

tétele így az országos községi átlagnál „fejtlenebb”, kevésbé „városiasodott”. Varsány tehát annak a csökkenő számú magyar falunak példája, ahol 1970-ben még a népesség többsége a mezőgazdaságból élt.

A háztartások nagysága és szerkezete

Bár a háztartások történetére vonatkozó kutatásokból⁴ tudjuk, hogy a magyar falusi népesség az elmúlt századokban sem élt teljes egészében bonyolult összetételű többcsaládos háztartásokban, mégis a korábbinál lényegesen kisebb azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol két vagy több rokon családmag⁵ él együtt, és ahol az egy családmagon kívül ahhoz nem tartozó, de rokon személy is él. Ez az arány a mai községi népességben nem sokkal nagyobb, mint a városi népességben (1. táblázat).

	Városok	Községek
	a háztartások százalékos megoszlása	
Egyszemélyes háztartás	22,0	13,1
Egy családmagból álló háztartás	59,6	64,6
Egy családmagból és rokonból álló háztartás	11,3	13,4
Két és több családmagból álló háztartás	4,0	6,8
Egyéb típusú háztartás	3,1	2,1
Összesen	100,0	100,0

Igaz viszont, hogy minden háztartástípusban a községi háztartások átlagos nagysága valamivel a városiak fölött van, és — az egyszemélyes háztartásoknak jóval nagyobb városi aránya miatt — a községi összes háztartások átlagos nagysága jóval a városi fölött van. Ennek azonban főképpen az az oka, hogy a községi családokban több a fiatal gyermek.

A varsányi falukutatás igen jelentősen finomította ezt a képet. Bár Varsányban az országos községi átlagnál majdnem kétszer több (12 százalék) a többcsaládos háztartások aránya, mégis elfogadhatjuk, hogy az itt találtak többé-kevésbé általánosíthatók a községek elég jelentős részére.

Egyrészt kiténik, hogy Varsányban az elképzelt ideál az, hogy a fiatal házaspár szüleitől függetlenül, saját kertes házában kezdi meg életét. Ennek a saját háznak megteremtéséhez a szülői családok minden segítséget megadnak. Ez lényeges eltérés a XIX. század eleji ideálhoz képest, mert akkor valószínűleg úgy képelték el a fiatal házaspár indulását, hogy valamelyik szülő háztartásában éltek, és csak később váltak esetleg külön.

Ennél is fontosabb a varsányi vizsgálatnak az a megállapítása, hogy a szülők családja és a gyermekek családja — a különálló lakás és háztartás ellenére — igen szoros kapcsolatban marad egymással, közöttük nagyon átgondolt és messzemenő munkamegosztás alakul ki. Ezt a kutatási eredményt az teszi különösen lényegessé, hogy cáfolja azt a szociológiában kialakult leegyszerűsítő elméletet,⁶ amely szerint a modern társadalomban a családmagon túli rokon kapcsolatokat elveszítik jelentőségüket. Egybevág viszont az a megállapítás néhány sokat idézett külföldi kutatásnak, így a kelet-londoni Bethnal Green városnegyedben végzett vizsgálatnak⁷ eredményeivel, amelyek hasonlóképp a kiterjedtebb családi kapcsolatokat nagy fontosságát bizonyították másfajta társadalmi környezetekben. Hozzátehetjük, hogy a néhány éve a magyarországi nagyvárosi új lakótelepeken végzett felmérés⁸ arra a következtetésre jutott, hogy a rokon kapcsolatokat az új

⁴ ANDORKA Rudolf 1975., FARAGÓ Tamás 1977., DÁNYI Dezső 1977.

⁵ A családmag a szülőkből és nőtlen, illetve hajadon gyermekeikből áll. Három típusa van: a) házaspár gyermek nélkül, b) házaspár gyermekkel, c) egy szülő gyermekkel. Minden más rokon a családmagon kívül állónak minősül.

⁶ PARSONS, Talcott 1951.

⁷ YOUNG, Michael és WILLMOTT, Peter 1962.

⁸ SZELÉNYI Iván és KONRÁD György 1969.

1. táblázat. A háztartások típusai és nagysága

Háztartástípus	A háztartások száma, ezer			A háztartások átlagos nagysága, személy		
	Buda-pest	Vidéki város	Község	Buda-pest	Vidéki város	Község
Egy családból álló háztartás rokon személy nélkül	409	581	1107	2,80	3,09	3,16
Egy családból álló háztartás rokon személy-lyel	91	97	230	3,89	4,14	4,27
Két családból álló háztartás felmenő kapcsolatban	26	37	112	5,13	5,39	5,49
Két családból álló háztartás oldalági kapcsolatban	1	1	2	5,62	6,02	6,23
Három családból álló háztartás	1	1	3	7,80	8,18	8,12
Egyszemélyes háztartás	191	175	225	1,00	1,00	1,00
Nem rokon egyedülállók	1	1	2	2,27	2,34	2,30
Egyéb	28	21	34	2,17	2,18	2,19
Összesen	748	914	1715	2,54	2,89	3,17

Megjegyzés: a nem rokon családokból álló kétesalados háztartásokat és a négyalados háztartásokat az egyéb rovatba soroltam.

lakótelepekre költözés után sem szűnnek meg, sőt ezek a rokoni kapcsolatok segítik az odavándorlást, különösen a faluról felvándoroltak esetében. Igen csekély volt azoknak a családoknak a száma, amelyeknek rokonai egyáltalán nem éltek az adott városban, viszont egynegyed részük a rokonok közvetlen közelében lakott. Úgy látszik tehát, hogy a kiterjedebb rokoni kapcsolatok átalakultak, de nem vesztettek jelentőségükből olyan körülmények között sem, amikor a rokon családok már nem élnek közös háztartásban. A var-sányi vizsgálat — a Bethnal Green-éhez hasonlóan — azt mutatta, hogy a családok közötti kapcsolatban a nőknek, különösen az anya—leánya kapcsolatnak van döntő szerepük.

A háztartások társadalmi összetétele

A mai Magyarország társadalmi szerkezetének egyik különleges sajátossága a társadalmi szempontból vegyes összetételű családok és háztartások nagy aránya. Nem tudjuk pontosan, mikor növekedett meg ennyire az ilyen háztartások száma, ugyanis a korábbi népszámlálások alkalmával nem végeztek ilyen adatfeldolgozásokat. Csupán a házasságot kötők társadalmi helyzetéről vannak több évtizedre visszamenő adataink.⁹ Ezek szerint a heterogámia, vagyis a különböző társadalmi helyzetű férfiak és nők összeházasodása a második világháború óta fokozatosan gyakoribbá vált. A vegyes összetételű háztartások számának növekedésében emellett az is szerepet játszott, hogy egyre több nő vállalt munkát a háztartáson, illetve a paraszti gazdaságon kívül.

Az 1973. évi mikrocenzus adataiból már részletes táblázatok készültek a háztartásban élő aktív keresők társadalmi helyzetének kimutatására (2. táblázat). Eszerint az összes háztartásban élők közül¹⁰ több mint egynegyed rész él vegyes összetételű háztartásban. Ennek az egynegyed résznek a fele munkás és szellemi foglalkozású aktív keresőt tartalmazó háztartásban, közel egyharmada munkás és termelőszövetkezeti paraszt aktív keresőt tartalmazó háztartáshoz tartozott.

⁹ VUKOVICH György 1962., KULCSÁR Rózsa 1978.

¹⁰ A népességnek egy kis része nem háztartásban él, ezért a háztartásban élők száma kisebb az 1973. évi 10 millió 417 ezernyi összes népességnél.

2. táblázat. A háztartásban élő személyek megoszlása a háztartás aktív keresőinek társadalmi helyzete alapján kialakított típusok között a városokban és községekben, 1973

A háztartásban élő aktív keresők társadalmi helyzete	A háztartásokban élők száma, ezer személy	
	Városok	Községek
Csak munkás	1855	2053
Csak szövetkezeti paraszt	100	841
Csak szellemi	954	331
Csak kisárutermlő	59	88
Munkás és szövetkezeti paraszt	115	694
Munkás és szellemi	963	407
Munkás és kisárutermlő	50	131
Szövetkezeti paraszt és szellemi	23	93
Szövetkezeti paraszt és kisárutermlő	3	20
Szellemi és kisárutermlő	29	17
Munkás, szövetkezeti paraszt és szellemi	17	57
Munkás, szövetkezeti paraszt és kisárutermlő	3	17
Munkás, szellemi és kisárutermlő	14	14
Szövetkezeti paraszt, szellemi és kisárutermlő	—	1
Munkás, szövetkezeti paraszt, szellemi és kisárutermlő	2	—
Csak inaktív kereső (nyugdíjas stb.)	494	510
Csak eltartott	29	44
Összesen	4710	5318

Valójában a vegyes összetételű háztartások súlya ennél is lényegesen nagyobb. Az összes háztartásban lakó népességből ugyanis leszámíthatjuk a több mint egy millió nyugdíjas és eltartott háztartásban élő személyt. További közel 3 millió személy él olyan háztartásban, ahol csak egy aktív kereső van, tehát ahol a vegyes összetétel nem fordulhat elő. A társadalmi szempontból vegyes összetételű háztartásban élő 2 millió 670 ezer személyt tehát tulajdonképpen a két aktív keresős háztartásokban élő 4 millió és a három és több aktív keresős háztartásban élő 2 millió és egynéhány személyhez kell viszonyítani. Ebből a szempontból azt mondhatjuk, hogy a több aktív keresős háztartásoknak közel a fele társadalmi szempontból vegyes összetételű. A városokban a munkás – szellemi, a községekben pedig a munkás – paraszt típusú vegyes háztartás a messze leggyakoribb típus. A termelőszövetkezeti parasztságnak egyharmada vegyes összetételű háztartásban él.

A varsányi vizsgálat megállapításai alapján jobban megérthetjük, hogyan jön létre, miért marad fent és hogyan változik a háztartások vegyessége. Nagyjából négyféle háztartást különböztettek meg a mutatók a férj és a feleség foglalkozása alapján: az *A*) típusú háztartásban a férfi a faluból eljáró munkás, az asszony termelőszövetkezeti tag, a *B*) típusúban a férfi eljáró munkás, az asszony eltartott vagy időszaki munkás a mezőgazdaságban, a *C*) típusúban a férfi a termelőszövetkezeti tag és a nő eltartott, esetenként munkát vállal, végül a *D*) típusú háztartásban csak termelőszövetkezeti nyugdíjasok élnek. Az első két típus túlnyomó részben vegyes összetételű. E háztartások azt a stratégiát alkalmazzák, hogy jövedelmeiket két eltérő jellegű forrásból szerzik: egyrészt a mezőgazdaságon kívüli, Varsányban legnagyobb részben építőipari munkahelyeken végzett munkából, másrészt a termelőszövetkezetből, részben a termelőszövetkezet által biztosított háztáji gazdaságból. Csupán néhány olyan háztartás volt Varsányban, amelynek legalább egy tagja nem állt kapcsolatban a termelőszövetkezettel (a nyugdíjasoknak is volt háztáji gazdaságuk), viszont a két aktív keresős háztartásoknak egyik tagja a mezőgazdaságon kívül dolgozott, úgyhogy csak az egyik aktív keresős háztartások között találtak tiszta termelőszövetkezeti parasztháztartásokat.

Az említett háztartástípusok az életmód és tudati jelenségek vonatkozásában is különböztek Varsányban. A *C*) típusúak nyugodtabban, kiegyensúlyozottabban éltek, és értékrendjük a paraszti típushoz állt közel. Az *A*) és *B*) típusúak zaklatottabban éltek, az értékrend vonatkozásában pedig a kutatók által átmenetinek nevezett típus

jellemezte őket, náluk jelentkeztek erősebben a városi és munkásattitűdök és értékek. Így a háztartások társadalmi összetétele alapján országos méretekben is kikövetkeztethetjük az életmód és az értékrend bizonyos változásait.

A háztáji és kisegítő gazdaságok

Mind a négy felsorolt nagy típusba tartozó háztartásoknak volt háztáji vagy kisegítő gazdaságuk, vagyis alig volt a faluban olyan háztartás, amely ilyen nem művelt. Az 1972-ben végzett Általános Mezőgazdasági Összeírás¹¹ alapján tudjuk, hogy a varsányi falukutatás idején az ország közsékeit általában ez jellemezte. A községi lakosoknak mintegy 80 százaléka élt olyan háztartásban, ahol háztáji vagy kisegítő gazdaság volt. (Viszont a háztáji vagy kisegítő gazdaságot művelő háztartásoknak körülbelül egyhatoda városban lakott.) Összesen 1,7 millió ilyen gazdaságot írtak össze 1972-ben, a hozzájuk tartozó háztartásokban közel 5,2 millió személy élt, az akkori magyar népességnek a fele.

A háztartások fent leírt vegyességéből következik, hogy ebben az 5,2 milliónyi népességben a legkülönbélebb társadalmi helyzetű aktív keresőket és nyugdíjasokat találjuk. Mivel ennek a mezőgazdasági összeírásnak a feldolgozásánál részletesebb társadalmi osztályozást alkalmaztunk, mint a mikrocenzus adatainál használt négykategóriás felosztás, a háztáji vagy kisegítő gazdasággal rendelkező háztartások társadalmi összetételének elemzése további fényt vet a községi háztartások vegyességének kialakulására és jellemzőire (3. táblázat).

3. táblázat. A háztáji és kisegítő gazdaságot művelő háztartások tagjainak társadalmi helyzete háztartástípusok szerint, 1972

A háztartások tagjainak társadalmi helyzete	A háztartás típusa						Összesen
	Parasztt	Munkás	Kettős jövedelmű	Szellemi	Önálló	Nyugdíjas	
	ezer személy						
Szövetkezeti paraszt	428	—	184	8	4	—	624
Állami gazdasági munkás	82	—	31	2	1	—	116
Mezőgazdasági alkalmi munkás	24	—	12	1	0	—	37
Nem-mezőgazdasági munkás	—	685	275	37	11	—	1008
Szellemi a mezőgazdaságban	8	3	2	54	1	—	68
Szellemi nem mezőgazdaságban	25	51	13	168	5	—	262
Egyénileg gazdálkodó	50	—	13	0	1	—	64
Önálló kisiparos, kiskereskedő	—	—	0	—	33	—	33
Mezőgazdasági nyugdíjas	60	68	22	15	3	264	432
Nem-mezőgazdasági nyugdíjas	31	87	16	27	3	140	304
Segítő családtag és eltartott	728	726	298	217	45	212	2226
Összesen	1436	1620	866	529	107	616	5174

A legfeltűnőbb tény, hogy e háztartásokban sokkal több ipari, építőipari, szállítási és más nem-mezőgazdasági munkás élt, mint termelőszövetkezeti paraszt. Mivel 1973-ban a nem-mezőgazdasági fizikai munkások száma 2,5 millió volt, azt mondhatjuk, hogy körülbelül 44 százalékuk élt olyan háztartásban, ahol háztáji vagy kisegítő gazdasággal rendelkeztek, annak a művelésére lényeges munkát fordítottak és annak jövedelmeiből részesültek. (Azért mondjuk, hogy körülbelül, mert a háztáji és kisegítő gazdasággal rendelkező háztartásokra vonatkozó adat 1972-ből származik, a munkások összes számára vonatkozó adat pedig 1973-ból.)

Ha az összes mezőgazdasági fizikai foglalkozású aktív keresőt, tehát a termelőszövetkezeti parasztokat, mezőgazdasági munkásokat, alkalmi munkásokat és egyénileg gazdálkodókat összeadjuk, akkor sem éri el számuk a nem-mezőgazdasági munkásokét.

¹¹ Oros Iván 1974., Oros Iván és SCHINDELE Miklós 1977.

Ha pedig a munkásosztály statisztikai fogalmát (nem-mezőgazdasági munkások, állami-gazdasági munkások és mezőgazdasági alkalmi munkások) használjuk, akkor az idetartozók száma nagyobb a háztartások aktív keresőinek felénél. Némileg leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a háztáji vagy kiegészítő gazdaság művelése ugyanannyira jellemzi a faluban élő munkásosztályt, mint a termelőszövetkezeti parasztságot. Meglehetősen nagy az ilyen háztartásokban élő szellemi foglalkozásúak száma is.

Az aktív keresőkön kívül igen nagyszámú inaktív kereső (vagyis nyugdíjas és gyermekgondozási szabadságon levő személy) élt e háztartásokban. Közöttük már többségében vannak azok, akik a mezőgazdaságban dolgoztak nyugdíjazásukig, de még így is feltűnő, mennyire sok nem-mezőgazdasági nyugdíjast találunk. Végül igen nagy — az országosnál nagyobb — az eltartottak aránya. Ennek két oka van: egyrészt több a gyermek az ilyen családokban, másrészt a feleség, illetve anya — éppen a gazdaság miatt — ritkábban vállal a háztartáson kívüli munkát.

Milyen típusú háztartásokban éltek a felsorolt különböző társadalmi helyzetű személyek?

A nem-mezőgazdasági munkásoknak körülbelül kétharmada ügynevezett munkás-háztartásban (ahol a háztartásfő munkás és nincs mezőgazdasági fizikai foglalkozású a többi aktív keresők között), a többi nagyrészt kettős jövedelmű háztartásban (ahol az aktív keresők között nem-mezőgazdasági munkás és mezőgazdasági fizikai foglalkozású is van).

A termelőszövetkezeti parasztságnak kétharmada paraszti háztartásban élt (ahol a háztartásfő mezőgazdasági fizikai foglalkozású és nincs nem-mezőgazdasági munkás), de szintén közel egyharmada kettős jövedelmű háztartásban.

A szellemi foglalkozásúaknak kétharmada ügynevezett szellemi háztartásban (ahol a háztartásfő szellemi foglalkozású), a többiek munkás-, paraszt- és kettős jövedelmű háztartásokban éltek.

A nyugdíjasoknak valamivel több mint fele csak nyugdíjast tartalmazó háztartásban, másik része munkásokkal, parasztokkal, szellemi foglalkozásúakkal közös háztartásban lakott.

A legkülönbözőbb típusú vegyesség előfordult tehát, de kiemelkedően a leggyakoribb típus a kettős jövedelmű háztartás, a nem-mezőgazdasági munkások és mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak együttélése, tehát a varsányi vizsgálat *A*) és *B*) típusú háztartása. Míg azonban az ország községeiben együttesen sok más típusú vegyesség is előfordul, és elég nagyszámban vannak olyan munkásháztartások, ahol két nem-mezőgazdasági munkás él, valamint olyan parasztháztartások, ahol két mezőgazdasági fizikai foglalkozású személy él, Varsányban a két aktív keresős háztartások majdnem kivétel nélkül az *A*) és *B*) típusba tartoztak.

Hogyan lehetséges az, hogy a paraszti és a kettős jövedelmű háztartásokon kívül (amelyek háztáji gazdaságot kapnak a termelőszövetkezettől vagy illetményföldet az állami gazdaságtól) a munkás és szellemi típusú háztartásoknak is van egy kisgazdaságuk?

E kérdés megválaszolásához először tisztázni kell, mit tekintettek az Általános Mezőgazdasági Összeírás alkalmával kisgazdaságnak. Az idesorolásnak alapja lehetett a használatban levő megművelt földterület, és pedig ha az 400 négyszögöl vagy annál nagyobb volt, vagy ha a szőlő, gyümölcs és kertterület elérte a 200 négyszögölet. Tehát gazdasággal rendelkező háztartásnak minősítették azt is, amelynek egy viszonylag kis házkörűl gyümölcsöskertje vagy veteményeskertje vagy egy kis szőlője volt. De ennél kisebb földterülettel is gazdasággal rendelkezőnek vették azt a háztartást, amelyben legalább egy nagy állatot (sertést, szarvasmarhát, juhot stb.) vagy legalább 50 felnőtt baromfit vagy 20 anyanyulat vagy legalább 20 méhesaládot tartottak. (Nem terjedt ki a felmérés a városok belterületén lakó családok hétvégi kertjeire, a nyaralók melletti kertekre és szőlőikre.)

Ilyen kisméretű megművelt földet vagy néhány állatot a legtöbb magyar községi háztartásban találhatunk, még akkor is, ha a háztartás sem háztáji, sem illetményföldet nem kap. Ez a tény magyarázza meg, hogy az összeírt 1 millió 681 ezer kisgazdaságnak közel a fele (734 ezer) az ügynevezett kiegészítő gazdaságok kategóriájába tartozott, vagyis illetményföldön, házikerten, a mezőgazdaságból eltávozottak megmaradt földjén alapult, vagy egyszerűen állattartásból állt. Háromnegyed részük fél hektárnál kisebb földterülettel rendelkezik.

Körülbelül ugyanekkora (782 ezer) volt a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságainak száma. Ezeknek viszont több mint háromnegyede fél hektárnál nagyobb, de legtöbbször egy hektárt ér csak el. Ezek a kissé nagyobb gazdaságok úgy jönnek létre, hogy a háztartásnak egynél több tagja kap a termelőszövetkezettől háztáji gazdaságot, sok esetben úgy, hogy közülük az egyik nyugdíjas.

66 ezer szakszövetkezeti tag gazdaságát írták össze 1972-ben, ezeknek átlagos területe 2 és fél hektár. Ennél is kevesebb volt az egyéni gazdaság, körülbelül 60 ezer. Közülük 10 ezernek volt 3 hektárnál nagyobb földterülete. Az egyéni gazdálkodóknak több mint a fele munkaképes koron túli idős személy volt. Mind a szakszövetkezeti, mind az egyéni gazdaságok kategóriája igen heterogén, viszonylag nagy termelést folytatóktól egészen kis törpegazdaságokig a legkülönbözőbb méretű, hatékonyságú egységeket találunk közöttük. A szakszövetkezeti gazdaságoknak jelentős része intenzív szőlő- és gyümölcs-termelést végző területeken (Csongrád, Bács-Kiskun megye) helyezkedik el, és az ilyen típusú termelésen keresztül elég lényeges szerepet játszik az ország mezőgazdaságában, és az elmúlt években fejlődni látszik. Viszont az egyéni gazdaságok nagy többsége olyan területen fekszik, ahol a rossz természeti adottságok miatt nem szerveztek termelőszöveteket, vagy a gazdaság egy-egy, többnyire idős ember tulajdonában van, aki nem lépett be a termelőszövetkezetbe annak szervezésekor. Így érthető, hogy az egyéni gazdaságok az összes mezőgazdasági termelésnek csak mintegy 1 százalékát adják, és számuk csökkenő tendenciát mutat.

Varsány kis méretű mezőgazdasági üzemei, a gazdaság alakulásával foglalkozó fejezetben leírtak szerint, az országos átlagtól némileg eltérő, talán azt mondhatnánk: hagyományosabb képet mutatnak. Többségében vannak ugyanis a termelőszövetkezeti háztáji gazdaságok. Nem jellegzetes a három egyéni gazdaság, mert viszonylag jelentős termelésük van. Az országos vizsgálat eredményeihez a legérdekesebb kiegészítés ebben a vonatkozásban annak részletezése, hogyan jöttek létre az Általános Mezőgazdasági Összeírásban a kisegítő gazdaságok közé soroltak Varsányban: 1. az állami erdőgazdaság illetményföldet ad a dolgozóknak, 2. több iparban dolgozó férfi rendszeresen haszonbérrel a tanácstól kisebb földet az állami tartalékföldről, 3. a termelőszövetkezetből kiléptettek közül többen kaptak szociális helyzetükre való tekintettel személyi földet, 4. magántulajdonban maradtak az államhoz csatlakozó kertek és néhány további kis töredékföld.

Sok vita folyt az elmúlt években a háztáji és kisegítő gazdaságok termelésének nagyságáról és szerepéről. Itt ezért csak röviden érintek néhány alapvető tény, amely e kérdés tisztázásához szükséges.¹²

Ezek a háztáji és kisegítő gazdaságok az ország összes mezőgazdasági területének 14 százalékát foglalták el. Az összes mezőgazdasági termelésnek 30 százalékát állították elő.¹³ Sokkal nagyobb a kistermelés részaránya egyes mezőgazdasági termékeknel, mint a zöldség-, gyümölcs- és szőlőtermelésben, valamint a sertésenyésztésben és baromfi-tenyésztésben, ahol a felerészt is eléri. A szarvasmarhatenyésztés eredményének több mint egyharmadát is a háztáji és kisegítő gazdaságok adják. Viszont sokkal kisebb a kistermelők része a szántóföldi jellegű növénytermesztésben.¹⁴

Ez a munkamegosztás is mutatja, hogy a nagyüzemek és a háztáji, valamint kisegítő gazdaságok nem versenyeznek egymással, hanem kiegészítik egymást. Ez nyilvánul abban is, hogy a kisgazdaságok nagy részben olyan földeket használnak (kisebb parcellákat, régi ültetvényeket, ház körüli kerteket), amelyeket nem lehetne korszerű nagyüzemi módon megművelni. Továbbá a nehezen gépesíthető és ezért erősen munkagigényes termékek előállítására összpontosul a kistermelőknél. A nagyüzemekkel való együttműködés azonban kiterjed a beszerzésre, termelésre és értékesítésre is. A kisgazdaságok a takarmány szükségletük jelentős részét a nagyüzemekből szerzik be vásárlás, juttatás, részesművelés útján. A háztáji és kisegítő gazdaságokban szükséges gépi munkák nagy részét a nagyüzemek végzik. Ugyanakkor a háztáji gazdaságok termelésüknek közel 30 százalékát a termelőszövetkezeteken keresztül értékesítették. *A nagyüzemek és a háztáji, valamint kisegítő gazdaságok közötti ésszerű munkamegosztás és messzemenő együttműködés a magyar mezőgazdaság elmúlt évekbeni sikereinek lényeges tényezője volt.*

¹² Részletesebben foglalkozik a háztáji és kisegítő gazdaságok közzgazdasági kérdéseivel OROS Iván 1974., OROS Iván és SCHINDELE Miklós 1977., CZIZMADIA Ernőné 1978.

¹³ E két arányszám összehasonlításánál figyelembe kell venni, hogy 1. ha a statisztikai gyakorlatban szokásos szántóegységekben fejezzük ki a kistermelők területét, akkor az 14-ről 25 százalékra nő. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy a kistermelők állattenyésztése igen jelentős részben a nagyüzemekben termelt, tőlük vásárolt takarmányon alapult, akkor a termelést tulajdonképpen még nagyobb földterülethez kell viszonyítanunk. A két arányszám összevetése tehát nem használható fel a kistermelők és a nagyüzemek hatékonyságának összehasonlítására.

¹⁴ Érdemes azt is megjegyezni, hogy más szocialista országok mezőgazdasági termelésében is jelentős a kistermelés aránya, például a Szovjetunióban 25 százalék, Romániában több mint 30 százalék, és azokban is hasonló specializálódás mutatkozik a kistermelés és nagyüzemi termelés között.

A háztáji és kiegészítő gazdaságok termelésének körülbelül a felét maguk a háztartások fogyasztották el, ezáltal lényegesen hozzájárultak a községi háztartások élelmiszer-ellátásához. Az értékesített másik fele rész viszont nem elhanyagolható szerepet játszott az ilyen gazdasággal nem rendelkező, elsősorban városi lakosság szükségleteinek fedezésében.

A varsányi falukutatás során megkülönböztetett két gazdaságtípus érdekes gondolatokkal finomítja e gazdaságok árutermeléséről alkotott képünket. Az egyik gazdaságtípus elég jelentős árutermelést folytat. Ezek elsősorban a tehéntartó gazdaságok, ahol a tej eladásából származó jövedelem jelentős. Lényeges pénzbeni jövedelmet hoz itt a bikaborjúk nevelése. Ezek a gazdaságok azonban nagy mennyiségű szálastakarmányt és abrakot vásárolnak a varsányi termelészövetkezettől vagy — ha onnan nem sikerül — más forrásokból. A másik gazdaságtípus elsősorban a saját konyha élelmiszer-ellátásáról, különösen a húsról, zöldségről és gyümölcsről gondoskodik, legfeljebb egy sertést ad el.

Hozzá kell tenni, hogy a varsányi vizsgálat szerint a tehéntartó és lényeges árutermelést folytató gazdaságok száma fokozatosan csökken, az önellátás viszont elég tartósan látszik. Ugyanezt látszanak igazolni az országos adatok is: fokozatosan csökken a szarvasmarha-állományban a kisgazdaságokban levő része (1970-ben még 38,5 százalék, 1975-ben már csak 30,1). A nagyállatok tartásában mutatkozó csökkenésnek egyik oka — a varsányi példa szerint — a takarmánybeszerzés nehézsége, a másik pedig az ilyen állatokkal kapcsolatos vitathatatlanul nehéz, piszkos és jelentős időbeli lekötöttséget okozó munkától való fokozott illegyenkedés. Ugyanakkor néhány termék (zöldség, gyümölcs) önellátásra történő termelése meglehetősen tartósan látszik. A háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett termelés jövőbeni alakulását nyilvánvalóan sok tényező fogja befolyásolni: az életmód változásai (ezeknek pontos irányát nehéz lenne megjósolni), a foglalkozási szerkezet átalakulása (a mezőgazdasági termelészövetkezeti tagok számának csökkenésével párhuzamosan csökken a háztáji gazdaságoknak, tehát éppen a nagyobb termelésű kisgazdaságoknak a száma és stagnál a termelésük, ugyanakkor a kiegészítő gazdaságok termelése erőteljesen nőtt 1970 és 1975 között), a városokba költözés mértéke (ezt is nehéz megjósolni), végül — de egyáltalán nem utolsósorban — a kistermelést érintő gazdaságpolitikai intézkedések.

A háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett munka

A gazdaságok művelése döntően meghatározza ezeknek a háztartásoknak egész életmódját, mert a termelés előállításához nagy munkaráfordításokra van szükség. Ahhoz, hogy ezeknek időtartamát és a családon belüli munkamegosztást megismerjük, az Általános Mezőgazdasági Összeíráshoz kapcsolódva egy éven keresztül (1972 júniusától kezdődően) megfigyeltük egy, az összes gazdasággal rendelkező háztartásokat jellemző reprezentatív minta napi tevékenységeit, különös tekintettel a különböző munkák időtartamára.¹⁵

Így össze tudjuk állítani a különböző társadalmi csoportokba tartozó, valamint az eltartott férfiak és nők átlagos napjának időmérlegét és azon belül a különböző munkákkal töltött idő hosszát (4. táblázat). A munkához számítottuk a munkahelyre és az onnan hazautazás idejét is.

Két igen lényeges megállapítást tehetünk az időmérleg adatok alapján:

1. A háztáji és kiegészítő gazdaságok megművelésére fordított idő igen hosszú. A más munkahellyel rendelkező férfiak naponta másfél—két és fél órát dolgoznak e gazdaságokban, az egyénileg gazdálkodók és szakszövetkezeti tagok több mint nyolc órát, a nyugdíjasok körülbelül 4 és fél órát. A nőknél a gazdaságban végzett munka időtartama minden társadalmi csoportban rövidebb: a más munkahellyel rendelkezőknél fél órától 2 és fél óráig terjed, az egyénileg gazdálkodóknál és szakszövetkezeti tagoknál 4—5 óra, a nyugdíjasoknál 2—3 óra. Viszont annak következtében, hogy a nők között viszonylag sok a felnőtt eltartott, és ezek a nők napi 3 és fél órát dolgoztak a gazdaságban, mégis a nők összes munkabefektetése több. A háztáji és kiegészítő gazdaságban egy év alatt összefrirt összes munkaidőnek ugyanis 55,4 százaléka esett a nőkre.

¹⁵ 18 500 háztartás került a mintába. Minden háztartást hat alkalommal, két-két hónapos időközökkel kerestek fel az összeírók. Az évnél minden napjáról azonos számú (több mint 300) háztartás 10 évesnél idősebb tagjainak napi időbeosztását írták össze. Lásd OROS Iván és SCHINDELE Miklós 1977.

2. Ezekben a munkákban a háztartásokhoz tartozó összes személyek részt vettek, akármelyik társadalmi csoporthoz tartoztak. A más munkahellyel rendelkezők közül a termelészövetkezeti tagok munkaideje a kisgazdaságokban a leghosszabb, de nem a munkások, parasztek stb. közötti különbségek a feltűnőek, mint inkább az a tény, hogy *szellemi foglalkozásúak, nem-mezőgazdasági és mezőgazdasági munkások, termelészövetkezeti tagok közel egyforma részt vállalnak ezekből a munkákból.* Az időtartam különbségei nagy

4. táblázat. A háztáji vagy kiegészítő gazdaságot művelő háztartások tagjainak napi átlagos munkaideje, 1972—1973

Társadalmi helyzet	Munkaidő, óra					Összes munka
	Saját gazdaságban végzett munka	Háztartási munka	Állandó munkahelyen végzett munka	Alkalmi és részes munka	Utazás a munkával kapcsolatban	
FÉRFIAK						
Nem-mezőgazdasági munkás	2,0	0,3	6,3	0,4	1,1	10,1
Állami gazdasági munkás	1,8	0,2	7,3	0,3	0,7	10,3
Termelészövetkezeti tag	2,6	0,2	7,2	0,3	0,5	10,8
Termelészövetkezeti alkalmazott	1,6	0,2	7,6	0,3	0,6	10,3
Szakszövetkezeti tag	8,6	0,3	0,8	0,5	0,3	10,5
Szellemi	1,6	0,3	6,6	0,3	0,6	9,4
Egyénileg gazdálkodó paraszt	8,4	0,5	0,1	0,6	0,3	9,9
Önálló kisiparos, kiskereskedő	2,2	0,2	6,1	0,6	0,3	9,4
Termelészövetkezeti nyugdíjas	5,1	0,5	0,5	0,9	0,2	7,2
Állami mezőgazdasági nyugdíjas	4,5	0,6	0,2	1,4	0,2	6,9
Nem-mezőgazdasági nyugdíjas	4,4	0,7	0,1	1,3	0,2	6,7
14 évnél idősebb nem-tanuló eltartott	5,5	1,1	0,2	0,8	0,1	7,7
14 évesnél idősebb tanuló	1,2	0,3	0,8	0,8	0,3	3,4
11—14 éves tanuló	0,9	0,4	0,1	0,3	0,1	1,8
NŐK						
Nem-mezőgazdasági munkás	0,8	3,5	5,5	0,1	0,8	10,7
Állami mezőgazdasági munkás	1,1	3,4	5,7	0,2	0,6	11,0
Termelészövetkezeti tag	2,6	3,9	3,7	0,4	0,3	10,9
Szakszövetkezeti tag	4,4	4,2	0,3	0,5	0,1	9,5
Szellemi	0,5	3,3	5,4	0,1	0,6	9,9
Egyénileg gazdálkodó paraszt	4,9	4,0	—	0,4	0,1	9,4
Önálló kisiparos, kiskereskedő	1,1	3,6	5,2	0,3	0,1	10,3
Termelészövetkezeti nyugdíjas	3,0	4,1	—	0,4	0,1	7,6
Állami mezőgazdasági nyugdíjas	2,7	4,3	0,2	0,5	0,1	7,8
Nem-mezőgazdasági nyugdíjas	2,3	4,9	0,1	0,4	0,1	7,8
Gyermekgondozási szabadságon levő	1,6	8,0	0,1	0,1	—	9,8
14 évesnél idősebb nem-tanuló eltartott	3,4	5,9	—	0,3	0,1	9,7
14 évesnél idősebb tanuló	0,5	1,8	0,4	0,4	0,2	3,3
11—14 éves tanuló	0,6	1,4	0,2	0,2	0,1	2,5

részben abból adódnak, hogy a más munkaidők mennyi időt engednek a háztáji és kiegészítő gazdaságban végzett munkákra. A férfi nem-mezőgazdasági munkások, akik naponta több mint egy órát töltenek utazással, nyilvánvalóan kevesebbet tudnak a gazdaságokban dolgozni, mint a termelészövetkezeti tagok, ahol az utazási idő csak félóra. Az állami gazdasági munkás és termelészövetkezeti alkalmazott férfiaknál viszont az igen hosszú munkaidő az állandó munkahelyen korlátozza a saját kisgazdaságban végzett munkát. A nőknél a háztartási munkának van hasonló korlátozó ereje. Persze a háztartási munkát és a gazdaságban végzett munkát sokszor nehéz pontosan szétválasztani, egyrészt mert sokszor időben összefolyznak (az állatok etetésére és a kert művelésére fordított rövidebb

idők beékelődnek a háztartási munkák idejébe), másrészt mert fogalmilag is nehéz azokat megkülönböztetni (meddig tart a disznóölés, és hol kezdődik a főzés?). Figyelmet érdemel az is, hogy elég sok megkérdezett személy előző napjában szerepeltek különböző alkalmi munkák, részes munkák.

Annak, hogy a háztartások összes tagjai részt vesznek a gazdasági munkákban, következménye többek között, hogy a kistermelésre fordított összes munkaidőben a nem-mezőgazdasági munkások része közel ugyanakkora, mint a termelőszövetkezeti tagoké:

	A kistermelésre fordított munkaidő százalékos megoszlása, 1972–1973
Termelőszövetkezeti tag, fizikai	12,6
Állami gazdasági dolgozó, szakszövetkezeti tag, egyéni gazda	7,5
Nem-mezőgazdasági munkás	11,8
Szellemi és egyéb	6,7
Nyugdíjas	24,9
Nem-tanuló eltartott	33,1
Tanuló	3,4
Összesen	100,0

Az időmérleg-vizsgálatból még további érdekes adatokat kapunk a háztáji vagy kiegészítő gazdaságot művelő háztartások tagjainak életmódjáról. Például — a varsányi falukutatás megállapításaival egybehangzóan — kitűnik, hogy a fiatalabb felnőttnél a *kisgazdaságban végzett munka ideje csökken, viszont nő az állandó munkahelyen végzett munka ideje és az utazással töltött idő:*

	Férfi			Nő		
	állandó munkahelyen	utazással	kisgazdasági munkával	állandó munkahelyen	utazással	kisgazdasági munkával
	töltött idő tartama, óra					
21–39 éves	6,7	0,9	1,7	2,8	0,4	1,8
40–49 éves	6,3	0,8	2,6	2,4	0,3	2,8
50–59 éves	5,5	0,7	3,1	1,4	0,2	3,2
60–64 éves	2,8	0,4	4,4	0,3	0,1	3,3
65 és több éves	0,7	0,2	4,9	0,1	0,0	2,8

A nők esetében ez összefügg a fiatalabb nőknek gyakoribb háztartáson kívüli munkavállalásával is, a férfiaknál viszont nyilvánvalóan arról van szó, hogy a fiatalabb és ezért erősebb, egészségesebb férfiak inkább vállalkoznak a hosszú időtartamú munkákra az állandó munkahelyeken (ne felejtjük, hogy a munkaidő-átlagok a vasár- és ünnepnapokra és szabadságidőkre is vonatkoznak). Ezek az adatok egyáltalán nem mutatnak arra, hogy az ilyen falusi háztartásokban élő fiatalabb nemzedékek kevesebbet dolgoznának, mint az idősebbek.

A kisgazdaságokban végzett munka időtartama nem mutat nagyon nagy különbségeket a hét különböző napjain, bár a férfiaknál megfigyelhetjük azoknak a hétvégekre, különösen a szombatokra összpontosulását, míg a nőknél a hétfői napokon az ilyen munkaidő valamivel rövidebb. A férfiaknál ez abból adódik, hogy a hétközben állandó munkahelyen dolgozók a többórás időtartamú növénytermelési munkákat a hétféteken végzik el. Így elég természetes, hogy művelődésre és szórakozásra még a hétfévén is alig jut idő.

Lényeges a háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett munkák időtartamának *szezonális ingadozása*. Példaképpen nézzük meg, hogyan alakult a férfi termelőszövetkezeti tagok és nem-mezőgazdasági munkások munkaideje a kisgazdaságokban havonta:

Hónap	Termelőszövetkezeti tag, fizikai	Nem-mezőgazdasági munkás
	munkaideje a háztáji és kisegítő gazdaságban, óra	
Január	2,2	1,1
Február	2,1	1,2
Március	2,6	2,0
Április	2,4	2,0
Május	2,7	2,4
Június	3,2	2,6
Július	2,5	2,4
Augusztus	2,4	2,1
Szeptember	2,7	2,2
Október	3,0	2,3
November	2,5	1,9
December	2,3	1,5

Az ingadozás majdnem teljes egészében a növénytermelésre fordított idő változásából adódik, az állatok gondozására fordított idő egész év alatt alig változik (termelőszövetkezeti tagoknál közel egy óra, nem-mezőgazdasági munkásoknál 20 perc), az egyéb gazdasági munkák ideje is meglehetősen állandó (közel egy óra mindkét csoportban). A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munkák két csúcsideje (májusban és júniusban kapálás, szeptemberben és októberben kukoricatörés, szüretelés) megelőzi és követi a mezőgazdasági nagyüzemekben jelentkező július–augusztusi munkacsúcsot (aratás). A munkaidő ingadozása következtében a nyári és kora őszi hónapokban még kevésbé marad idő a munkán kívüli más tevékenységekre, mint télen. Ezért nem meglepő az a Varsányban kapott kép, hogy a művelődésnek, sportnak, turizmusnak igen kevés szerep jut a községi lakosok életében.

Végül kirajzolódik az időmérleg-adatokból a családon belüli munkamegosztás néhány alapvető vonása. Az összes megfigyelt férfiak és nők egy napjában a különböző fajta munkák a következő időt foglalták le:

	Férfiak	Nők
	munkaidő, óra	
Háztáji és kisegítő gazdaságban végzett		
növénytermelési munka	1,0	0,9
állatgondozási munka	0,7	1,0
egyéb gazdasági munka	0,9	0,3
Háztartási munka	0,3	4,5
Állandó munkahelyen végzett munka	4,5	1,8
Alkalmi és részes munka	0,6	0,3
Utazás a munkahelyre és vissza	0,6	0,3
Összes munkával kapcsolatos idő	8,6	9,1

Bár ezekben az átlagokban benne foglaltatnak az eltartottak, tanulók, idős emberek is, és ezért alig találunk olyan konkrét embert, akinek munkaideje valóban így tevődik össze, mégis érzékeltek ezek az adatok a férfiak és nők közötti munkamegosztást: a férfiak vállalják a háztartáson és gazdaságon kívül végzett állandó és alkalmi munkák nagyobb részét, ezzel szemben a nők a háztartási munkákat, a háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munkák pedig úgy osztódnak meg, hogy a növénytermelési munkák közül a nagyobb erőt igénylőket és a lakástól távolabb esőket inkább a férfiak végzik, a kerti munkát inkább a nők, az állatok közül a nagyobbakat többnyire a férfiak, a baromfit és részben a sertést inkább a nők gondozzák, míg a gazdasággal kapcsolatos javítási, építési stb. munkákat nagyobb részben a férfiak végzik el.

A varsányi vizsgálat szemléltetően mutatta meg ennek a családi munkamegosztásnak további jellemzőit. Azokban a háztartásokban, ahol a férfi eljár dolgozni, a gazdasági munkák folyamatos végzése a nőkre hárul, a férfiak a hét végén „segítenek be”, elvégzik a hétközben elmaradt nehéz munkákat. Ezekben a családokban az asszonyok szerepe és befolyása a család és gazdaság irányítására uralkodóvá válik. Ez a fajta munkamegosztás igen nagy fizikai és lelki megterhelést okoz a családtagoknak. Kiegészítőzöttabb életmódot folytatnak azok a háztartások, ahol a férfi és a nő egyaránt a faluban tartózkodik és dolgozik.

A nők munkavállalása alapvetően átalakítja e családok életét. Ennek azonban több fokozata van Varsányban: a helyi termelőszövetkezetben végzett állandó szerződéses és napszámos munka hagyja a legtöbb időt a nőknek a háztartásban és gazdaságban hagyományosan rájuk háruló feladatok ellátására. A helyben, de a termelőszövetkezetben kívül dolgozók munkaideje az állandó munkahelyen sem haladja meg a napi 4–6 órát. Hasonlóképpen a Szécsényben levő Háziipari Szövetkezetben végzett bedolgozó munka olyan átmeneti megoldás, amely még lehetővé teszi a gazdálkodást. A falun kívül munkát vállaló asszonyok viszont annyira elfoglaltak, hogy kisgazdaság művelésére nem marad idejük. A női munkavállalásnak ezek a különböző típusai érthetővé teszik, miért választja sok asszony ma is az „eltartottságot”. (Valójában ezek a nők nagyon sokat dolgoznak, amint azt a fent említett időmérleg-vizsgálat kimutatta.) Az is nyilvánvaló, miért keresnek lehetőleg rövidebb munkaidejű helyi munkát vagy bedolgozó munkát. Ilyen stratégiák megvalósítása esetén ugyanis fenn tudják tartani a kisgazdaságot.

A háztartások jövedelmei és azok felhasználása

Felmerül azonban a kérdés: valójában miért érdemes a háztáji vagy kiegészítő gazdaságot fenntartani? Nagyon ellentétes nézetek fordulnak elő ebben a kérdésben. Az egyik vélemény szerint az ilyen gazdálkodás igen nagy haszonnal jár, a „paraszti” réteg jövedelmének aránytalanul nagy növekedéséhez vezet. A másik szerint a kisgazdálkodás teljesen ésszerűtlen, a korszerűbb életmód akadálya, csak a falusi népesség maradiságával lehet megmagyarázni, hogy ragaszkodik e gazdaságokhoz. Egyik említett vélemény sem felel meg a valóságnak.

Egyrészt a háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett munkával elérhető jövedelem — a másfajta, városon és falun előforduló mellékjövedelemszerzési lehetőségekhez képest — aránytalanul csekély. Az időmérleg-vizsgálat alapján meg lehetett becsülni, hogy az 1972/73. gazdasági évben az összes háztáji és kiegészítő gazdaságokban mintegy 2,7 milliárd munkaórát használtak fel. Azt is meg lehet becsülni, hogy ebben az évben ezek a gazdaságok 44 milliárd forint értékű terméket állítottak elő.¹⁶ Így egy munkaórára 16 forint bruttó termelési érték jut. Ha a megtermelt termékeket mind értékesítették volna, akkor egy munkaóra átlagosan körülbelül 9 forint jövedelmet hozott volna (mivel az eladási árak, vagyis a termelői árak alacsonyabbak a fogyasztói áránál, vagyis annál, amelyen ezeket a termékeket a kereskedelemben meg lehet vásárolni).

Ez vitathatatlanul igen alacsony óránkénti keresetet jelent. Miért dolgoznak mégis a kisgazdaságokban? Leginkább talán azért, mert olyan *töredék időket* használnak fel erre, amelyekben más jövedelemszerző tevékenységet nem lehetne vagy nem lenne érdemes végezni. Az állandó munkahelyi munka előtt reggel és utána este végzett félórás — egyórás munkák, a háztartási munka melletti állatgondozás és kertimunka, az idős emberek és fiatalok munkája nem alternatívái a háztartáson és gazdaságon kívül végzett kereső melléktevékenységnek, például a napszámos munkának, házilagos építkezéseken végzett bér munkának. Hozzá kell tenni, hogy a fiatal munkaképes korú férfiak és nők munkájának hatékonysága a kisgazdaságokban az átlagnál valószínűleg nagyobb.

Másrészt lényeges szerepet játszhat az, hogy a községek nagy részének jelenlegi *kereskedelmi ellátása* nem biztosítaná e családok hús-, zöldség- és gyümölcsszükségleteinek fedezését.

Végül a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származó jövedelem nagyon lényeges szerepet játszik abban, hogy a mai községi rétegek, termelőszövetkezeti parasztok, munkások és nyugdíjasok egyaránt elérték vagy megközelítették a városi rétegek jövedelem-színvonalát (5. táblázat). Ha nem jutnának *kiegészítő jövedelmekhez* a háztáji és kiegészítő

¹⁶ Lásd OROS Iván és SCHINDELE Miklós 1977.

5. táblázat. Az egy főre jutó összes évi jövedelem és a háztáji és kiegészítő gazdaságokból származó jövedelem társadalmi osztályonként és rétegenként, 1973

A háztartás társadalmi helyzete	Egy főre jutó évi jövedelem, Ft	
	Összesen	ebből a háztáji és kiegészítő gazdaságtól
Munkásosztályhoz tartozó háztartások összesen	21 614	1 685
Ebből: ipari munkás	21 559	1 295
mezőgazdasági munkás	20 646	3 634
Ebből: budapesti munkás	25 409	108
vidéki városi munkás	21 615	919
községi munkás	20 196	2 752
Szövetkezeti parasztsághoz tartozó háztartások	23 580	8 619
Kettős jövedelmű háztartások összesen	24 216	5 626
Ebből: a munkásosztályhoz tartozó háztartásfő	23 725	4 808
a szövetkezeti parasztsághoz tartozó háztartásfő	24 599	6 264
Szellemi foglalkozású háztartások	29 698	1 264
Kisárutermelők és kiskereskedők háztartásai	26 086	5 994
Nyugdíjasok, más inaktívak és eltartottak háztartásai	16 480	3 396
Összesen	23 253	2 984

gazdaságokból (részben termékeik elfogyasztása, részben értékesítésük útján), akkor a községekben lakó munkás- és kettős jövedelmű háztartások messze elmaradnának a városi munkásoktól, nem is beszélve a szövetkezeti parasztsághoz tartozó háztartásokról, amelyeknek jövedelme több mint egyharmad részben a háztáji gazdaságokból származik. Ha nem művelnének kisgazdaságokat, a községi háztartásoknak meglehetősen nagy része nem érné el a létfenntartáshoz szükségesnél magasabb jövedelmet. Ezt a nemkívánatos helyzetet azzal a stratégiával tudják elkerülni, hogy miközben a háztartásnak egy vagy több tagja állandó munkahelyen dolgozik, az egész család együttesen, nagy munkabefektetéssel részt vesz a háztáji vagy kiegészítő gazdaság megművelésében.

A varsányi vizsgálat kimutatta, mekkora erőfeszítéseket tesznek a családok a lakáshelyzetük javítása érdekében. Új házakat építenek maguknak, a meglévőket igyeksenek korszerűsíteni, különböző tartós fogyasztási cikkeket vásárolnak. Különösképpen az új családok alapításakor adják össze a vőlegény és menyasszony szülei megtakarításait és energiájukat, hogy nekik jó minőségű és jól felszerelt lakást biztosítsanak.

A községi lakásviszonyok különböző mutatói ezért jól érzékeltetik, mik a kézzelfogható eredményei a községi jövedelememelkedésnek, ezen belül a háztáji és kiegészítő gazdaságokban végzett munkának.

Az 1973. évi mikrocenzus idején a községi lakásoknak alig több mint *egynegyede* épült 1960 után, tehát a mezőgazdaság kollektivizálása után megindult új házépítési hullámban. További egyötöd rész 1945 és 1959 között épült, a többi a felszabadulás előtt. Ellentétben a közkeletű elképzeléssel tehát még igen sok volt a régi, és ezzel összefüggésben nagyrészt korszerűtlen lakás. Az 1973 óta eltelt években természetesen folytatódott a községi lakásépítkezés, úgyhogy évről évre nagyobb az új lakóépületek száma.

A fejlődést érzékeltetik a következő községi lakásfelszereltségi mutatók:

	1949	1973
Villanyvezetékekkel	25,4	91,3
Vízvezetékekkel	1,1	18,8
Vízöblítéses WC-vel	1,8	12,9

Az igen nagy előrehaladás ellenére tagadhatatlan, hogy a községi lakások *felszereltsége, elsősorban a vízvezeték, szennyvízelvezető csatorna, vízöblítéses WC, fürdőszoba terén messze elmarad a városi lakásoktól.* Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a falusi háztartások, ugyanúgy mint sok más téren (például a ruházzkodásban, a gyermekek iskoláztatásában), igyekeznek ezt a hátrányt fokozatosan csökkenteni.

Az 1976. évre vonatkozó háztartásstatisztikai felvétel¹⁷ alapján ismerjük a különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozó háztartások *tartós fogyasztási cikkekkel* való ellátottságát. Közülük itt két lakásfelszerelési cikk és két közlekedési eszköz mutatóit idézem:

	A 100 háztartásra jutó			
	hűtőgépek	mosógépek	személygépkocsik	motor-kerékpárok
	száma			
Szövetkezeti parasztság	65	87	12	33
Kettős jövedelműek	74	94	13	45
Községi munkásosztály	71	88	13	30
Városi munkásosztály	86	89	21	17
Egyszerű szellemi foglalkozású	93	89	30	15
Vezető és szakértelmiségi	98	90	55	18
Községi nyugdíjas	33	52	1	4
Városi nyugdíjas	64	63	2	2

A mosógéppel való felszereltség vonatkozásában tehát a paraszti, kettős jövedelmű és községi munkás háztartások már elérték a városi rétegeket, a hűtőgép tekintetében is közelednek hozzájuk, viszont a személygépkocsi birtoklása terén még messze elmaradnak tőlük, különösen a vezetőktől és szakértelmiségiéktől. A személygépkocsi helyett egyelőre a motorkerékpár az elterjedt közlekedési eszköz a falvakban. Nagyon valószínű azonban, hogy előbb-utóbb a személygépkocsi vonatkozásában is el akarják majd érni a kedvezőbb helyzetben levő rétegeket.

Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy a falusi családok életszínvonalára és életkörülményei nagy változáson mentek keresztül az elmúlt másfél-két évtizedben. Ebben döntő szerepük volt az olyan nagy szerkezeti átalakulásoknak, mint az ország iparosodása és a mezőgazdaság kollektivizálását követő termelékenységemelkedés a mezőgazdaságban. De mellettük hasonlóan lényeges volt a falusi családok sikeres alkalmazkodási stratégiája a megváltozott körülmények között: a háztartások vegyességeinek kialakulása, a háztáji és kiegészítő gazdaságok művelése.

Ez az alkalmazkodási stratégia óriási terhet jelentett a községi népesség számára, de még mindig kisebbet, mint a felszabadulás előtti szegénység és munkanélküliség. Viszont az is kétségtelen, hogy ez a stratégia tette lehetővé a falusi lakosság felemelkedését.

Nehéz lenne megmondani, hogy ez a stratégia mennyire átmeneti vagy mennyire lesz tartós. Vannak olyan tényezők — mint a falusi családok életszínvonalának elmaradása a városiaké mögött, a községek kereskedelmi ellátottságának fejletlenebb volta, a mezőgazdasági termékek árának szükségyszerű emelkedése hosszabb távon —, amelyek a háztáji és kiegészítő gazdálkodás fennmaradása irányában hatnak. Mások, mint a városi életmódnak elterjedése, ellenkező irányúak. A gazdaságpolitikának is bizonyíthatóan erős hatása van a kistermelésre. De akár tartós lesz, akár átalakul, akár elsovad, a mai magyar falusi háztartások munkaszervezete, időbeosztása, jövedelemszerzése és felhasználása mind a társadalomtudományok, mind a társadalmi és gazdasági tervezés számára igen érdekesek, és a varsányi falukutatás lényegesen hozzájárult, hogy az országos statisztikai adatok alapján kialakított ismereteinket elmélyítsük és finomítsuk.

Ezért arra a bevezetőben felvetett kérdésre, hogy érdemes-e ma társadalomnéprajzi kutatásokat végezni egy-egy faluról, mindenképpen igenlő választ kell adni. Az ilyen vizsgálatok eredményeit ugyan csak a reprezentatív adatfelvételekből származó adatok ismeretében, azokat keretként felhasználva lehet általánosítani, de néprajzi megközelítésű falumonográfiai olyan elemekkel gazdagítják az említett reprezentatív adatfelvételekből kapható képet, amelyek nagyon lényegesen hozzájárulnak a mai magyar társadalmi valóság megismeréséhez. Hasonló felismerésekkel újabban egyre gyakrabban találkozhatunk a szociológiai világirodalomban is, nevezetesen azzal a véleménnyel, hogy a szociológiának a makroszintű kutatásokban a történettudománnyal, a mikroszintűekben pedig az antropológiával célszerű szövetkeznie.

¹⁷ *Háztartásstatisztika 1976.*

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf
1975 *Paraszti családszervezet a XVIII—XIX. században*. Ethnographia LXXXVI. 340—367.
- CIZMADIA Ernőné
1978 *A háztáji termelés új vonásai*. Valóság. 21. 2. sz. 78—86.
- DÁNYI Dezső
1977 *Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtt Magyarországon*. Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. 5—104.
- ELEK Péter, GUNDA Béla, HILSCHER Zoltán, HORVÁTH Sándor, KARSAY Gyula, KOZOGH Ákos, KOVÁCS Imre, PÓCSY Ferenc, TORBÁGYI László
1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete*. Budapest
- FARAGÓ Tamás
1977 *Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787—1828*. Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. 105—214.
- Háztartásstatistika 1976*.
1977 Statisztikai Időszaki Közlemények 415.
- KULCSÁR Rózsa
1978 *A házasság mint a társadalmi átrétegződés egyik „csatornája”*. Statisztikai Szemle 56. 516—531.
- OROS Iván
1974 *Az 1972. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás előzetes eredményei*. Statisztikai Szemle 52. 379—402 és 499—511.
- OROS Iván és SCHINDELE Miklós
1977 *Időmérleg a háztáji és kiegészítő gazdaságokban*. Statisztikai Szemle. 846—863.
- PARSONS, Talcott
1951 *The social system*. New York
- SZELÉNYI Iván, KONRÁD György
1969 *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest
- YOUNG, Michael és WILLMOTT, Peter
1957 *Family and kinship in East London*. London
- VUKOVICH György
1962 *A három alapvető társadalmi réteg házassági mobilitása*. Demográfia 288—314.

Balogh András

Megjegyzések a Varsány kötethez

A könyvben foglalt tanulmányokhoz közzéadásuként szólok hozzá. A könyvről kialakított átfogó véleményem:

- nagy horderejű tudományos vállalkozás eredményeinek színvonalas összefoglalásáról van szó;
- a kutatás erénye, hogy a vizsgálatok kiterjedtek az életmód szinte valamennyi fontos összetevőjére; ezért
- a kutatási eredmények és a tudományos következtetések meggyőző képét adják az átalakuló falusi társadalomnak;
- külön elismerésre méltó a szerzők nagyfokú azonosulása az általuk vizsgált témával.

A kötet szerkesztéséről nincs jó véleményem. Problematikus az egyes tanulmányok közötti oda-visszahivatkozás. Nagyon az egyes tanulmányok közötti terjedelmi eltérések. Nem tartom valószínűnek, hogy a tartalmi vonatkozások ezt indokolják. Nincs jegyzet minden tanulmány után. Ez is fűrcsává teszi a szerkesztésről alkotható összképet.

Az *Előszó* a kutatás céljait, módszereit egyértelműen fejezi ki. Így jól „eligazítja” a bátor olvasót, aki — véleményem szerint — nem is képzei, hogy milyen izgalmas olvasmányra vállalkozik. Meglepő viszont, hogy a kutatás eredményeit összefoglaló fejezetek (tanulmányok) csak felsorolásszerűen szerepelnek az *Előszó*ban. A kötet szerkezeti rendjéről, az egyes tanulmányok kidolgozásának sajátos körülményeiről, nagyfokú terjedelmi különbségéről, a kidolgozottság fokának jelentős „szóródásáról” még elsődleges tájékoz-

tatást sem kap az olvasó. Pedig az előszó egyik funkciója ez lenne. Továbbá annak részletezése sem lett volna érdektelen, hogy milyen, „a kezdésnél kijelölt témák vizsgálatára” nem kerülhetett sor és milyen „külső okok” miatt. Jó lett volna olvasni az *Előszóban* a kötet szerkesztési elveiről, a szerkesztő törekvéseiről, nehézségeiről is.

A kötet egyes tanulmányairól alkotott véleményemet, megjegyzéseimet külön-külön foglalom össze.

PÁZMÁNY Béla *A falu története a jobbágyfelszabadításig* c. összegezése — talán éppen pontosságra törekvő túlzott aprólékossága miatt — rendkívül fárasztó olvasmány. Jobb lett volna talán a falu történetét átfogóbban, koncentráltabban összefoglalni a kötet elején. Ebbe behelyezhető lett volna az 1945-ig terjedő falutörténet is. Igaz ugyan, hogy az egyes tanulmányok kevesebb-több intenzitással visszamennek az 1945 előtti időkre, de ha már a kötet történeti összeggel kezdődik, a visszatekintést nem kellett volna lezárni a jobbágyfelszabadítással.

Helyes, hogy a kötet gazdasággal foglalkozó, egyben legterjedelmesebb tanulmánya — SÁRKÁNY Mihály *A gazdaság átalakulása* — indítja a tudományos kutatás eredményeinek bemutatását. A gazdasági folyamatok motiválják a legerősebben a társadalmi (közösségi) létnek a következő tanulmányokban jellemzett főbb vonatkozásait.

SÁRKÁNY Mihály tanulmánya alapján sikeres. Sokoldalú elemzéssel mutatja be, miként jutott el Varsány a „termelőszövetkezeti falu” fokozatáig. Kevésbé sokoldalú a falu jelen gazdaságának vizsgálata, holott az utóbbi másfél évtized (1960–1974) gazdasági jelenségei legalább olyan figyelmet érdemelnek, mint az előző évtizedeké.

A szerző ama kijelentését, miszerint „... a termelést és az értékesítést ... 1957–1960 között szocialista piaci feltételek határozták meg elsődlegesen ...” (65. l.) — csakis úgy értelmezhetjük, hogy olyan új típusú állami intézkedésekre épülő piaci viszonyok hatottak, amelyek a mezőgazdaság szocialista átszervezését elősegítő és meggyorsító új agrárpolitika gyakorlati megvalósítását jelentették.

Nagyszerűen sikerült a családi gazdaságok típusainak jellemzése. Elnagyolt, hiányérzetet hagyó viszont a fogyasztás bemutatása (89–90. l.). Márcsak azért is, mert a szerző itt nemcsak a személyi fogyasztásról, hanem a *felhalmozási* célú fogyasztásról is beszél.

A földművesek és a kétlakiak tárgyalásánál a falusi fiatalok eláramlása jellemzésénél olvashatjuk, hogy „... Nógrád megyében 1949–56 között nem voltak új ipari beruházások ...” (100. l.). Bizonyos, hogy ez teljesen nem felel meg a valóságnak. Egyébként az építőipart és a kubikusmunkát azért is választották a fiatal falusiak, mert (a) szakképzettségük nem volt és (b) ezek a munkák — viszonylagosan — jól fizettek (és fizetnek ma is).

A termelőszövetkezeti falu bemutatásánál (105–113. l.) több figyelmet érdemelt volna a termelőszövetkezeti közös gazdálkodás fejlődésének (a termelési technika korszerűsödése; a vezetés, a szervezés, a munkadíjazás előrehaladása; a jövedelemelosztás, a specializáció, a koncentráció új jelenségei) és közvetlen társadalmi hatásainak vizsgálata. Így a falu társadalmát jelenleg és a jövőben befolyásoló számos fontos mozzanat feltárható lett volna Varsány példáján. Miután ez nem történt meg, aránytalanul behatónak tűnik a kisméretű mezőgazdasági üzem elemzése. (Ennek ellenére a tanulmány szinte semmit sem mond a közös és a háztáji gazdaság szerves kölcsönhatásáról, ez utóbbi varsányi megvalósulásáról.)

A tanulmány *Összegezés és néhány következtetés* c. zárórésze frappánsan summáz (jobban sikerült, mint a tanulmány egésze!). Két megjegyzés kívánkozik ide. Furcsa kifejezésként hat a „megszabadított” jelző a 127. oldalon. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének *egész* magyarországi története nem a parasztok termelőeszközeiktől való megszabadítását jelentette. Bevitt termelőeszközök (belerítve egyre inkább a földet is) szocialista szövetkezeti (tehát közös) tulajdonba kerültek.

A másik megjegyzés a falusi értelmiségről, elsősorban a pedagógusokról írtakra (128. l.) vonatkozik. A pedagógusok *de facto* nem állnak kívül a falusi társadalmon. A falusi közösség és a pedagógusok *tudatában* élhet ez a kívülállás. A pedagógusok tevékenysége „észrevétlenül” egyre organikusabban integrálódik a falusi közösségek mindennapjaiba.

Mindent egybevetve SÁRKÁNY Mihály tanulmánya nagyon értékes. A gazdasági (sőt a gazdaságpolitikai!) szférában való vizsgálódás a néprajzi, a szociológiai és az életmód-kutatásban nem könnyű, módszereiben nem eléggé kialakult. Itt a „steril” közigazdasági kutatás bizonyára nem elégséges, a gazdasági szférát a társadalmi következmények, hatások felmérése, jellemzése céljából elemzik. Ezt a metódust sok vonatkozásban a jövő hasonló jellegű kutatásai számára *útmutatást adó jelleggel* alkalmazta a szerző.

Meghökkenően érdekes olvasmány ZSIGMOND Gábor tanulmánya *Az 1960–70-es évek fordulójának családtípusáról*. Összegezése egészében véve meggyőző. Nagyon meglepő viszont, hogy a családok nagyságáról, a családtervezés különböző fontos vonatkozásairól, a gyermekek számáról, neveléséről nem, vagy alig esik szó. Pedig a felszabadulás előtti időszakkal számos érdekes összehasonlítási lehetőség adódott volna az említettek figyelembevételével.

Az összegezésben (171. l.) igen képlékeny képződménynek minősíti a szerző az új városnyi családtípust, amely „sok vonatkozásban konjunkturális jegyeket is hordoz”. Úgy vélem, hogy „konjunkturális” jegyek *minden korban* jellemezték a családtípusokat. Magyarországon, korunkban egyébként a nem falusi családtípusokat is jellemzik ilyen jegyek.

Néhány megjegyzésem van még: a fiatalokra nemcsak Varsányban és nem is csak a falvakban jellemző, hogy a fiatalok „nem is saját maguk anyagi lehetőségeihez igazodnak, hanem az elképzelt ideálhoz” (156. l.). A fiatalok általában törekvők, ambíciózusak. Vannak elképzelt ideáljaik. Ez nem rossz dolog, mert az ideálok többnyire boldogulást elősegítő cselekvésre mozgósítanak.

A szülők (esetleg rokonok) nagyfokú anyagi tehervállalása szintén természetes jelenség, mert

- a fiatalok induló anyagi helyzete rossz;
- a szülők igyekeznek „megadni” gyermekeiknek azt, aminek ők korábban nem lehettek részesei.

A baj csak ott van — és itt falun és városban egyaránt tudati földhözragadottságról van szó —, hogy gyakorta ésszerűtlen, egyenesen fitogtató és pazarló módon rendezkedik be a közös életnek induló pár, vagy így „rendezik be” a gyermekek közös életét a szülők.

A családi segítségéről azt írja a szerző (158. l.), hogy az „nem határozza meg egyértelműen az új család gazdasági, társadalmi és kulturális arculatát, nem ad útmutatást a követendő életformára, családi etikára, munkaszervezésre stb. . .”. Ezzel kapcsolatban megjegyzem, hogy a szülők munkacentrikus (túlzottan is munkacentrikus) életvitele ad azért útmutatást. Mégpedig a munkára orientált életmódhoz. A fiatalok életkörülményei, igényei között persze ennek a hatásnak nincs abszolút befolyása, de igenis számottevő ereje, egyéniség- és szemléletformáló értéke van.

Az új házaspár indulásával kapcsolatban írja a többi között a szerző: „. . . mindkét generációra erősen hat vissza a gyors és a nagy anyagi teherrel járó indulás”. Miként lehetne ez másképpen? Szinte természetes, hogy így van. A nagy anyagi terhekkel járó indulásnál — úgymond — örülhetünk is annak, hogy civilizált igények, célok gyors kielégítésének, elérésének követelményrendszere kényszeríti ki — a többnyire egyetértéssel, örömmel vállalt — nagy terheket. Az más kérdés, hogy a nagy anyagi terhek mérsékelhetőek lennének ésszerű, takarékos mértéktartással és „csupán” fokozatosan vállalt anyagi előrehaladással az új családi életre való berendezkedés során. De ne felejtsük el, hogy évszázadok kismemizettségének, lenéztségének felszabadult, ésszerűsége túl-hajtó ex-post tudati reakciójáról is szó van a szóban forgó jelenségben. (Ez persze nem csak a parasztság életvitelében figyelhető meg a mai magyar társadalomban.)

Kovács Emese *A családi háztartás-szervezés átalakulása* c. tanulmányában érződik, hogy a háztartás és szervezésének vizsgálata nagyon összetett feladat. A szerző — mint az *Összegezéséből* is kitűnik, igyekezett összegyűjteni és elemezni a háztartásszervezést Varsányban befolyásoló hatásokat. Megállapításaival egyetérthetünk.

Néhány részlethez tesztek kiegészítő megjegyzéseket:

– A kereskedelmi hálózat bővülése mellett jó lenne tudni, mi volt a helyzet Varsányban a *szolgáltatások* terén. Kizárólag élelmiszerek és italfélék fogyasztásáról értesülünk. Még ha nem is helyi szolgáltatások elégítik ki döntően az igényeket (sok faluban ez a helyzet), akkor is tanulságos lehet a jövőben a falusi háztartások szolgáltatásfogyasztásának vizsgálata. A szolgáltatásokat mindenképpen fontos életmódformáló tényezőnek tekinthetjük, amelyek a háztartások termelő és fogyasztó tevékenységeit egyaránt lényegesen érintik.

– A háztáji műveléshez és állattartáshoz való ragaszkodásnak nem említett, de fontos tényezője — főleg az idősök körében — az állandó tennivágyás, buzgó munkaszeretet, a tétlenség gyűlölete. A fiatalokra is jellemző ez a mentalitás. Csak másképpen. Kialakuló, ma bizony elég költséges családi életükhöz (beleértve a gépkocsit és a szórakozást is) olyan pénzjövedelemre van szükség, amelynek egyik biztos forrása a kistermelés. Az ily módon értelemmel bíró fáradságos többletmunkát szívesen vállalja a falun élő fiatalok nagyobb része.

– Az individualizálódó családtípus kialakulását a mezőgazdaság iparosodása és az urbanizáció várhatóan meggyorsítja. A falusi háztartásszervezés egyszerűbb, mond-

hatjuk sematikusabb lesz. A szabad idő növekszik. A sokágú szolgáltatások történelmileg gyorsan átalakíthatják a falusi közösségek életmódját, benne háztartását. E hatásokat erősíti, átszövi az újabb generációváltás.

GERGELY Katalin *Változások Varsány népviseletében* c. tanulmányában megkapó a kivetkőzés ellentmondásos folyamatának a varsányiak gondolati-tudati változásával együtt történő bemutatása. A ruházat komponenseinek aprólékos, pontos leírása kiegészítve a hajviselettel, az ékszerekkel stb. rendkívül alapos kutatómunkára vall. Úgy érzem, hogy a szerző azok közé tartozik, akiknek szinte maradéktalanul sikerült megvalósítaniuk kutatási célkitűzésüket.

SZABÓ Piroska *Az időgazdálkodás átalakulása* c. tanulmányában nagy fontosságúnak tartom a szerző ama megállapítását, hogy a falusi szabadidő-tevékenységek fő vonása a munka és a szórakozás összekötése. Meggyőző erejűek a szabad idő eltöltésének formáiról írtak is.

Úgy vélem én is, hogy a szabad idő funkciójának felismerése, tudatosítása valóban hosszú időt vesz még igénybe. Objektív, szubjektív gátjai ennek megtalálhatók a falusi és városi lakosságnál egyaránt. Jelenlegi élet- és munkakörülményeink (éleletszínvonalunk) mellett még a szabad idő objektíve nem „értékesebb”, mint a több jövedelmet, anyagi lehetőséget adó többlet munkaidő.

JÁVOR Kata *Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban* c. tanulmánya bizonyos értelemben az előző dolgozatokban megismert varsányi vonatkozások szintézisét adja. A falusi közösség tudati viszonyainak, társadalmi kapcsolatainak jellemzőit, változásait hitelesnek tűnő módon írja le.

Néhány megjegyzés kívánkozik a szerző megállapításaihoz.

A birtokviszonyok és az életforma kapcsolatának tárgyalása végén az a megállapítás szerepel, hogy az országos átalakulási folyamatok eredményeiben *sajátos*, nagyrészt korábban kialakult értékrenddel vesz részt Varsány. Nem vitatom, hogy így lehet, de ez a „sajátosság” még jó néhány száz (ha nem ezer!) falusi közösségre jellemző.

Az értékrend-presztizsértékek vizsgálata nagyon jól sikerült. A bűntudat és az egyéni lelkiismeret közé nem tennék egyenlőségjelet (303. l.). A „bűntudat” egyébként évszázados elnyomás és szenvedés terméke volt. Ma — úgy érzem — sértőleg hat e vonással minősíteni a falusi közösség magatartását.

Nagyon igaz, hogy a gyorsan változó mai divat viszonyai között anakronisztikus a fiatal lányok régimódi „stafíringolása”. Évszázados tudati hatás megnyilvánulása ez, de talán 1—2 generációt sem fog már megérni.

Az, hogy a föld helyére a lehetőleg nem kölesből épített ház került, érthető. *A munkában gyökerező egészséges erkölcsiség egyik kifejeződése.*

Az erkölcs kor és nemek szerinti differenciáltsága — úgy vélem — nem varsányi specialitás. Így a „kettős szexuális erkölcs” sem varsányi, sőt nem falusi jellemző a magyar társadalomban.

Érdekes a „kettős munkaerkölcs” kialakulásáról tett megállapítás (322. l.). Bizunk benne, hogy a közös gazdálkodás iparosodó konszolidációjával ennek a munkaerkölcsnek nem lesz létalapja.

Figyelemfelkeltő a szerző ama — bizonyára helyes — megállapítása, hogy „az új társadalmi viszonyok nem tükröződnek eléggé a falu kapcsolatrendszerében és tudatában”. (367. l.) Valószínűnek tartom, hogy a tükröződés „nem elégséges” mértéke *objektíve* meghatározott. A tükröződés mai foka is óriási történelmi eredmény, és nem marad el — nézetem szerint — a magyar társadalom egészére jellemző képtől. *Azaz, a kollektívizmus* szemelében átalakult társadalmi viszonyainkban az általános magyar értékrendet és kapcsolatrendszert is a *családi* érdekek túlhangsúlyozása jellemzi.

MANGA János *A hívvilág és a hitélet változása* c. dolgozatában olvasható megállapításoknál az jut az ember eszébe, hogy mindezek általában a magyar falura többé-kevésbé érvényesek, nemcsak Varsányra. Néhány észrevétel:

Személy szerint meglepett, hogy az általános iskolások mily nagy arányban részesülnek hitoktatásban. Ennek ellenére mély igazság lehet a szerző ama megállapításában, hogy „A fiatalok egy része a vasárnapi misét időtöltésnek, szórakozásnak is tartja, a lányok pedig a megszokáson kívül gyakran ruhabemutatónak”. A vallásos külsőségek a tanulmány tanúsága szerint mind kevésbé tükrözik, fejezik ki — elsősorban a fiatalok között — a vallásos hitet és meggyőződést.

Harcza István

A falvakban élők társadalmi átrétegződése

Nemrég jelent meg a *Varsány* c. tanulmánykötet, amely a címadó falu társadalmi-gazdasági viszonyait igyekszik feltárni társadalomnéprajzi szempontból.

Az egyes tanulmányokban érintett kérdések, a kutatás során feltárt tényanyag és az ezekből levont következtetések azonban nem korlátozódnak csupán Varsány falu társadalmára.

A kötetben található megállapítások egy része vonatkoztatható a falusi népesség egészére, illetve a Varsányhoz hasonló típusú falvakban élőkre. A falu rétegződésére vonatkozó megállapítások zöme jól beilleszthető az országos képbe.

A továbbiakban elsősorban a kötetnek ahhoz a részéhez szeretnék kiegészítő gondolatokat fűzni, amely a társadalmi átrétegződési folyamatok alakulásával kapcsolatos; nyomatékos hangsúlyt adva a városok és falvak¹ közötti összehasonlításoknak.

A falvak népességének társadalmi szerkezete és életszínvonala

Ez az összehasonlítás elsősorban azért fontos, mert a falvak társadalmi átrétegződésének alakulását nagymértékben befolyásolták a városokban lezajló rétegződési folyamatok is. Ugyanakkor ilyen összehasonlításban még inkább szembetűnik az a hatalmas változás, amely magukban a falvakban ment végbe. Ezért nagymértékben módosítanunk kell a falu társadalmáról kialakított tradicionális képet.

A hagyományos felfogás szerint — amely többé-kevésbé megfelelt a felszabadulás előtti Magyarország tényleges helyzetének — a falvakban lakott a parasztság (és a mezőgazdasági munkásság), a városokban pedig a nem-mezőgazdasági munkásság és a szellemi foglalkozásuk rétege. Hozzá kell tennünk azonban, hogy már a felszabadulás előtt is jelentős számban éltek nem-mezőgazdasági munkások a falvakban. Mivel a községi aktív keresőknek még a 40-es évek végén is több mint háromnegyede a mezőgazdaságban dolgozott, a fenti általánosítást az akkori időszakra is érvényesnek tekinthetjük. (Ugyanakkor a városokban, különösen az alföldi mezővárosokban is éltek parasztok és mezőgazdasági munkások.)

Napjainkra viszont a falvakban élők társadalmi összetétele alapvetően megváltozott. Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a városok és falvak társadalmának különbsége csökkenjen. Nevezetesen már mind a városi, mind a községi népesség körében a munkássághoz tartozók képviselik a legnépesebb társadalmi réteget. Ami azt jelenti, hogy a községekben is több nem-mezőgazdasági munkás él, mint termelőszövetkezeti paraszt. Ezzel párhuzamosan jelentősen növekszik a községek szellemi foglalkozású rétege.

A változásokat értékelve most már nem mondhatjuk, mint a felszabadulás előtt ERDEI Ferenc, hogy a „történelem a falu felett” megy el. Sőt az a helyzet, hogy az utóbbi időszakban a társadalmi-gazdasági változások a falvakban igen nagymértékben felgyorsultak. Korábban a városok társadalmi összetétele volt összetettebb, ma már viszont a főbb társadalmi csoportokat tekintve egyre inkább a falvak társadalmá mutató változatosabb képet. Mindez azt eredményezte, hogy a falvak „nyitottabbá” váltak,² amit elsősorban azzal magyarázhatunk, hogy a falvak az utóbbi időben mind szorosabban, mind több szállal kapcsolódnak a társadalmi munkamegosztás átjógó rendszeréhez. Intenzívebbé váltak kapcsolataik a városokkal és emellett más falvakkal is.³ Ez az intenzív kapcsolat többek között ahhoz is hozzájárult, hogy a falvak társadalmi összetétele heterogénebbé vált. A falvakban megtalálhatjuk az értelmiségi, az egyéb szellemi réteget, a különböző munkásréteget és a paraszti rétegeket. Ez utóbbiakon belül is további alrétegeket lehet megkülönböztetni; a munkásságon belül a szak-, betanított és segédmunkásokat, a mezőgazdasági fizikaiakon belül pedig mezőgazdasági jellegű (növénytermesztő, állattenyésztő) és ipari jellegű munkát (lakatos, gépkocsivezető stb.) végzőket.

¹ A községi és falusi kifejezéseket felváltva használom, miután a két fogalom között elég nagy az átfedés — bár különböző szakterületeken használják azokat. Mivel a tanulmányban elsősorban társadalmi kérdéseket vizsgálok, ezért valószínűleg helyesebb lenne, ha csak a falusi megjelölést használnám. Az elemzés során azonban olyan statisztikai adatokat is felhasználtam, amelyek a községekre, mint államigazgatási egységekre vonatkoznak. Ahol ezekre az adatokra hivatkozom, a községi megjelölést nem kerülhettem ki.

² A falvakban élők társadalmi rétegződését vizsgálva ugyanerre a megállapításra jut dr. VÁGVÖLGYI István is. KULCSÁR Viktor 1976. 270.

A községi aktív keresők társadalmi csoportjai 1960–1973
(Népszámlálási adatok alapján)

Társadalmi csoport	1960	1970	1973
Szellemi	8,5	14,7	15,2
Ezen belül:			
vezető		0,5	
értelmiségi		2,2	
egyéb szellemi		12,0	
Munkás	31,1	44,4	46,6
Ezen belül: szakmunkás	9,9	15,9	
betanított munkás	10,3	16,0	
segédmunkás	10,9	12,5	
Kisiparos, kiskereskedő és segítő családtag	2,3	1,4	1,5
Mezőgazdasági fizikai	28,2	37,0	33,9
Mezőgazdasági önálló és segítő családtag	29,9	2,5	2,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az átalakulási folyamatok során a falvakba egyre inkább behatoltak a városi kultúra különböző elemei, amelyek elkerülhetetlenül erjesztő hatást gyakoroltak a falusi, a paraszti életmódra.⁴ Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a városi életmód egyes elemeinek a falvakba való beáramlása mely rétegeknél és milyen területeken eredményezett olyan gyökeres változásokat, amelyek a városi életmód teljes elzárólagos térfoglalására, illetve ezzel párhuzamosan a paraszti, a falusi életmód teljes eltűnéséhez vezettek. S ezzel szemben melyek azok a területek, ahol a falusi, a paraszti életmód csak alkalmazkodott a megváltozott körülményekhez, de lényegét tekintve megőrizte alaptermészetét. Nagyon fontos lenne annak megállapítása, hogy ma a falvakban mely tendenciák az erőteljesebbek. Azok-e, amelyeknek eredményeként döntően a városi kultúra elemei honosodnak meg, és a falvakban élők életmódja alapvetően a városokban élőkéhez hasonlóvá válik. Vagy inkább az „alkalmazkodásra” utaló tendenciák lesznek-e meghatározók, és ezek hatására a falvakban élők életmódja továbbra is alapvetően különbözni fog a városokban élők életmódjától. Azaz vajon továbbra is azok a mechanizmusok fognak-e érvényesülni, amelyek a városból származó kultúrát a falu sajátos képére igyekeznek átalakítani.

Az itt felvetett kérdések kiterjedt, széles körű vizsgálatokat igényelnek. Körvonalazásukat azért tartottam fontosnak – még ha jó részükkel nem is tudok érdemben foglalkozni –, mert jelezni kívántam, hogy a tanulmány milyen nagyobb problémakör vizsgálatához igyekszik kapcsolódni.

E kérdéskörök vizsgálatában a társadalomnéprajz területén kutatóknak sokkal nagyobb szerepe lehetne, mint amennyit az eddigiek során vállaltak. Példa erre a szóban forgó Varsány-vizsgálat, amelynek számos kutatási területe olyan jellegű, amivel döntően csak a társadalomnéprajz kutatói foglalkoznak. A rétegződési folyamatok, valamint az életmód vizsgálatának szempontjából különösen értékesnek kell tekintenünk azokat a kutatási eredményeket, amelyek a szülők és felnőtt gyermekeik gazdasági, családi kapcsolatait térképezik fel. Ugyanígy nagyon fontos terület a családi munkamegosztás, a háztartásszervezés, az időgazdálkodás, a társasélet és az értékrendszer átalakulásának vizsgálata. További fontos lépés lenne e viszonylag önálló problémakörök közötti összefüggések feltárása.

³ A falvak helyzetét vizsgálva több szerző is kiemeli a falvaknak a külső környezettel, azon belül is elsősorban a városokkal való kapcsolatának fontosságát. ENYEDY György e kérdést úgy fogalmazza meg, hogy „A modern társadalom fejlődésének egyik alapvonása a falu és a város közötti kapcsolatok megváltozása, miközben a falu belső tartalma is alaposan megváltozik”. ENYEDY György 1975. 109.

⁴ Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy ma már a falusi, paraszti életmód jó része eleve városi „eredetű”. Tehát nem beszélhetünk valamiféle „tisztá” falusi és paraszti életmódról, azt legfeljebb már csak nyomokban lehet felfedezni. Éppen ezért, amikor napjainkban a városi életmód és kultúra falvakba való beáramlását vizsgáljuk, akkor a falusi életmódon már eleve ezt a városi elemekkel átszótt életmódot értjük.

Ezeket a kérdéseket a társadalomstatistikai és makroszociológiai kutatások csak nagy vonalaiban tudják érinteni.

*

A falvakban élők helyzetét jellemezve elmondhatjuk, hogy a legutóbbi 2–3 év-tizedben lezajló társadalmi, gazdasági átalakulás eredményeként szinte alig van ma olyan család a községekben, amelynek társadalmi helyzete ne változott volna meg alapvetően.

Ezek a változások alapvetően előnyösek voltak a községi népesség számára, nemcsak abban az értelemben, hogy jövedelme, életkörülményei, életmódja, kulturális színvonala stb. lényegesen megjavultak a felszabadulás előtti helyzethez képest, hanem abban az értelemben is, hogy az a szakadék, amely a magyar falvak népességét a városok népességétől a felszabadulás előtt elválasztotta, egyre kisebbé vált. A községi népesség életkörülményeinek és életmódjának akármelyik jellemzőjét nézzük, a városi népességhez viszonyított lemaradás mérséklődött. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a községi népesség ma is sok tekintetben hátrányos helyzetben van a városok népességéhez, és különösen Budapest népességéhez viszonyítva. Alacsonyabb az átlagos jövedelme egészében és egyes társadalmi rétegenként is. Az alábbi táblázat jól érzékelteti ezeket a jövedelmi különbségeket.

A népesség egy főre jutó havi személyes rendelkezésű jövedelme, Ft,
a háztartásfő foglalkozása és beosztása szerint képzett társadalmi rétegekben,
1972

Társadalmi réteg	Budapest	Vidéki városok	Községek	Magyarország összesen
Vezető	2805	2327	1868	2438
Szakértelmiség	2446	2043	2020	2191
Egyéb szellemi	1960	1730	1723	1795
Szakt munkás	1830	1522	1531	1588
Betanított munkás	1582	1397	1394	1418
Segéd munkás	1603	1284	1353	1365
Mezőgazdasági fizikai	2546	1638	1673	1672
Nyugdíjas, eltartott	1447	1251	1282	1312
Összesen	1867	1549	1507	1586

Forrás: A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. Bpest, KSH. 1975. 32–33.

Roszzabbak a községi lakosok lakásviszonyai. Minden valószínűség szerint lényegesen hosszabb a munkaidejük. Az ingázó községi dolgozók szabad idejét megrövidíti az ingázás. A nehezebb, kisebb szakképzettségű munkahelyeket nagyobb részben a községi népesség tölti be, míg a városi népesség általában a társadalmi hierarchiában magasabb pozíciókat foglal el. Roszzabbak a községi népesség társadalmi mobilitási esélyei, még azonos társadalmi származás esetén is. E különbségek felsorolásánál azonban meg kell jegyeznünk, hogy azok jó részét az eltérő történeti fejlődés eredményezte. Mindezt figyelembe véve is kívánatosnak lehet mondani, hogy ezek a hátrányok, amelyek még ma megkülönböztetik a községi népességet a városi népességhez viszonyítva, jövőben tovább csökkenjenek.⁵

⁵ E kérdések felvetése nagy fontosságú a falu és város közötti társadalmi különbségek vizsgálata szempontjából is. Van olyan nézet, mely szerint a falu és város közötti különbségek nemhogy csökkennének, hanem inkább növekednek. „A településfejlesztésnek... olyan a finanszírozási rendszere, hogy minden településtől elvon, a jövedelmet központossítja, majd újra elosztja, s e közben az erőforrások a településhierarchia csúcsán lekötődnek. Így a falu—város különbségek megyén belül fokozódnak.” (ENYEDY György 1978.) Hasonló véleményen van Dr. KULCSÁR László is. Megállapítja, hogy a falu és város életszínvonala közötti különbség a felszabadulás óta „mérséklődött, de a városok nagyarányú fejlődése, relatíve a különbségek növekedését eredményezte, s bizonyos fokig eredményezi ma is”. Továbbá a „társadalmi juttatások jelenlegi rendszere nem minden esetben segíti elő a falusi népesség jövedelemszintjének emelkedését, közömbösítve a hátrányos tényezők befolyását, hanem néha, éppen ellenkezőleg, növeli a már meglévő eltéréseket a falu és város között”. (Dr. KULCSÁR Viktor 1976. 187, 199.)

Társadalmi mobilitás

A továbbiakban elsősorban a községi népesség rétegződésével, illetve a rétegződést kialakító társadalmi mobilitási folyamatokkal foglalkozunk részletesebben.

A mobilitási folyamatok kiemelt vizsgálatát döntően az indokolja, hogy ezen a szinten tudjuk leginkább megfogni az átalakulások lényegét. Ugyanis elsődlegesen a rétegződési folyamatok indítják el a szélesebb értelemben vett életmód átalakulását.

A községi népesség mai helyzetének megismerése szempontjából érdekes lehet a társadalmi mobilitás jellegének feltárása, mivel a társadalmi származás jelentősen befolyásolja az egyén, illetve a család életkörülményeit, gondolkodását az új társadalmi helyzetben is. A mai társadalmi folyamatok megértéséhez célszerű ismernünk azt, hogy a különböző községi rétegek milyen korábbi társadalmi rétegből jöttek.

Érinti ezt a kérdést a kötetben szereplő tanulmányában SÁRKÁNY Mihály (124. o.) is. Megállapítja, hogy „Az egykori birtoknagyság szerinti társadalmi rétegződés nyomai ma is élnek, de jelentőségük egyre csökken . . .”, „. . . még nem alakultak ki új társadalmi rétegek, amelyek egymástól határozottan elválnának. Rétegződés csiráit rejtik viszont magukban a státuskülönbségek, amelyek a munkák, beosztások különböző jellege miatt szükségszerűen kialakultak.”

Ezek után nézzük meg, hogy mit mutatnak az országos átrétegződési adatok. Ezen belül is azt, hogy milyen különbségek vannak a városi, valamint a községi népesség között.

A rétegződést befolyásoló mobilitási folyamatokat elemezve elmondhatjuk, hogy a községekben élő valamennyi társadalmi csoport mobilitása több vonatkozásban is eltér a városokban élő azonos réteghelyzetű csoportok mobilitásától. Így például a községekben élő *szellemi foglalkozásúak*, s ezen belül elsősorban a *vezető és értelmiségiek csoportjában* az utóbbi időben a leglényegesebb változás az volt, hogy *fokozódott ennek a társadalmi csoportnak a „nyitottsága”*. Ez abban nyilvánul meg, hogy a 60-as évek első felétől kezdve a községekben élő vezető és értelmiségiek között felére csökkent a vezető és értelmiségi apától származók aránya. Ugyanezen időszak alatt a községi értelmiségi apák fiai között kétszeresére növekedett a fizikai foglalkozást választók aránya. Tehát a községek vezető és értelmiségi csoportjának „nyitottabbá válásához” egyszerre két — egymással többé-kevésbé összefüggő folyamat is hozzájárult. Egyrészt a községi vezető és értelmiségi származásúak egyre kisebb arányban maradtak meg apjuk társadalmi csoportjában. Ez már önmagában is nagyobb *esélyt adott* a nem vezető és értelmiségi származásúaknak arra, hogy a vezető és értelmiségi csoportba kerüljenek — feltételezve azt, hogy a vezető és értelmiségi munkahelyek száma *változatlan marad*. Emellett azonban a vezető és értelmiségi munkahelyek számának gyarapodását is megfigyelhetjük. Ez ugyancsak a nem

A vezető és értelmiségi apától származók jelenlegi társadalmi csoportja
(A társadalmi mobilitásra vonatkozó valamennyi adat a Központi Statisztikai Hivatal által 1962—64-ben, illetve 1973-ban végrehajtott vizsgálatok anyagából származik.)

Az apa társadalmi csoportja	Az összeírt társadalmi csoportja					
	Vezető és értelmiségi			Szakmunkás		
	Budapest	Vidéki városok	Községek	Budapest	Vidéki városok	Községek
Vezető és értelmiségi	Férfi 1962—64					
	56,4	59,4	58,2	9,1	6,3	9,1
	<i>1973</i>					
	59,3	54,7	40,5	8,6	10,1	16,7
	Nő 1962—64					
	22,7	30,7	25,6	5,3	4,8	2,6
<i>1973</i>						
	34,4	30,3	28,2	2,2	5,4	7,7

vezető és értelmiségi származásúak bekerülési esélyeit növeli. E két folyamat együttesen eredményezte a községi vezető és értelmiségi csoport fent jelzett növekvő „nyitottságát”. Ezzel szemben a városok vezető- és értelmiségi rétege már az 1960-as évek elején is zártabb volt a falusi vezetőknél és értelmiségieknél, és azóta „zártabbá” vált.

A vezető és értelmiségi apától származók aránya
a vezető és értelmiségi csoporton belül

Év	Az apa társadalmi csoportja 1938-ban vezető és értelmiségi		
	Budapest	Vidéki városok	Községek
Férfi			
1962–64	19,6	16,7	11,0
1973	22,0	16,6	6,7
Nő			
1962–64	29,6	31,1	20,8
1974	28,3	14,7	8,0

Pusztán ez a tény is belátható ideig eltérő arculatot kölcsönöz a községi értelmiségnek.

Más jellegű kutatások⁶ is alátámasztják ezt a megállapítást. A magyarázatot abban vélik felfedezni, hogy az első generációs falusi értelmiség jelentős része különböző okok miatt nem tudja társadalmi státuszát gyermekére átörökíteni.

Nagyok a származás szerinti különbségek a községekben, illetve a városokban élő munkásság között is. Köztudott, hogy a parasztszármazásúak valamennyi munkás rétegben igen komoly részarányt képviselnek. Fokozottan érvényes ez a községben élő munkásokra.

Parasztszármazásúak aránya a munkások között

	Az összeírt társadalmi csoportja		
	Szakmunkás	Betanított munkás	Segédmunkás
Férfi			
1962–1964			
– Budapest	26,0	44,3	47,4
– Vidéki városok	35,9	49,8	58,5
– Községek	55,6	72,1	76,5
1973			
– Budapest	28,7	39,5	37,4
– Vidéki városok	41,1	52,5	56,2
– Községek	57,3	66,2	68,7
Nő			
1962–1964			
– Budapest	26,6	40,0	46,6
– Vidéki városok	28,6	38,0	53,7
– Községek	46,9	55,9	62,1
1973			
– Budapest	23,8	34,9	37,4
– Vidéki városok	36,6	45,3	51,2
– Községek	54,7	59,5	61,0

⁶ Csáková Mihály–Liskó Ilona 1978.

Az adatok jól érzékeltetik azt a különbséget, amely a falvakban, illetve a városokban élő munkások származás szerinti összetételében megmutatkozik. A parasztszármazásúak túlsúlya elsősorban a képzetlen vagy kevésbé képzett munkásrétegekben a leginkább szembevetendő. Bár új tendenciák is vannak, fokozatosan nő a mezőgazdaságból származó férfiak között a szakmunkások aránya. Ezt a varsányi vizsgálat is feltárta, megállapítva, hogy „A különböző munkahelyeken szakemberekként és szakmunkásokként dolgozók száma 1972/73-ban már felülmúlta a kubikusokét” (111. o.). Ugyanígy az országos adatokból is kiderül, hogy az utóbbi években — a segédmunkás férfiak között — jelentősen csökkent a parasztszármazásúak aránya, kivéve a szakmunkásokat. Ez a tendencia feltehetően a jövőben is folytatódni fog, miután a nagymértékben csökkenő paraszti rétegek a jövőben már egyre kisebb tömegű utánpótlást képesek biztosítani a munkásságnak.

A munkásrétegekben belül a parasztszármazásúak még mindig szélső helyzetben vannak, azaz életmódjuk kissé távolabb van a munkásság többi csoportjától. Ez a falvakban, illetve városokban egyaránt érvényes. Ami érthető is, hiszen a kezdeti lépések is nem kevés problémát okoztak. A volt paraszti csoportok életében lezajló radikális változások az első időszakban sok feszültséggel jártak, gyakran törést idéztek elő a családok életében. Különösen nagy problémát jelentett ez azoknál, akik városba vándoroltak.

A teljesen új életformához a munkásélethez való alkalmazkodás nehézségein bizonyos fókig átsegítette a volt parasztokat az a körülmény, hogy életük korábban is meg lehetőséget nyújtott a bizonyos mértékig hatott a hagyományos munkáséletre is.

A „volt paraszti csoport” úgy épült be az új struktúrába, hogy közben sok mindent megőrzött korábbi életmódjából. Feltette az új struktúra alapjait oly módon, hogy azon alakított is. Alakított az új struktúrán egyrészt a megjelenésével, másrészt azzal, hogy sajátos vonásaival bizonyos mértékig hatott a hagyományos munkáséletre is.

Néhány generáció váltására van szükség ahhoz, hogy a volt parasztság — az időben meglehetősen gyorsan lezajló fejlődés eredményezte változása — gyökeres átalakulássá váljon. Valószínű tehát, hogy ez az átalakulási folyamat viszonylag hosszabb időt fog igénybe venni, már csak amiatt is, mert a parasztság bizonyos fókig hagyományosabb, kiforrottabb (kulturális) értékrenddel rendelkezik, mint a munkásság. Ennek az értékrendnek, életformának bizonyos elemei napjainkban is képesek tovább élni, mivel néhány területen továbbra is kedvező körülmények vannak a továbbélésre. Ennek következményeként a parasztszármazású munkások döntően csak azokat a főbb életformaelemeket veszik át, amelyek nélkülözhetetlenek az új viszonyok között. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy a községekben lakó — kisebb részben helyben dolgozó, nagyobb részben ingázó — munkásság az életmód és kultúra tekintetében a városi munkásság és a parasztság között nagyjából félúton helyezkedik el, de egyre inkább közeledik a hagyományos városi munkássághoz.

A régi paraszti rétegek leszármazottainak elhelyezkedése a társadalmi szerkezetben

Amikor a mai parasztság helyzetét és rétegződését vizsgáljuk, akkor ki kell térnünk a kialakulás közvetlen előzményére is. A mai paraszti rétegek kialakulásában nagy jelentősége van az 50-es évek elején kibontakozó társadalmi és gazdasági mozgásnak.

Az ekkoriban korszakban meginduló mozgást az egyes agrárrétegek eltérő mértékben tudták kihasználni.

A legmozgékonyabb agrárréteg akkor — a létszámában már erősen megfogyatkozott — mezőgazdasági munkásság volt. A munkásság sorait elsőként ők gyarapították. Valamivel kevésbé volt mozgékony az „újgazdák” (az 1945-ben földhöz jutottak) rétege. A változások hatására azonban jelentős részüik ugyancsak a kedvezőbb ipari munkahelyet választotta, miután a tsz-mozgalom előbb-utóbb felszámolta a mezőgazdasághoz való kötődésük alapvető láncszemét, a saját gazdaságot.

Legkevésbé volt mozgékony a már korábban is önálló birtokkal rendelkező parasztság. A paraszti léthez való kötődés ebben a rétegben volt a legszívósabb, különösen a nagyobb földterülettel rendelkező középparasztság körében. Minél nagyobb földterülettel rendelkezett az apa, annál nagyobb volt az esély, hogy gyermekei a mezőgazdaságban maradnak, illetve arra, hogy továbbtanuljanak.⁷ (Közbevetőleg megjegyzem, hogy a fenti megállapítás nem vonatkozik — az 50-es években néhány ezer főt kitevő — kulákszármazásának minősített fiatal életpályájának alakulására.)

⁷ ANDORKA Rudolf—KULCSÁR Rózsa—HARCSA István 1975. 143—155.

A varsányi vizsgálat nagyjából ugyanezt a jelenséget figyelte meg. „Az egykori 10–25 holdas gazdák többnyire a termelőszövetkezetben maradtak. Gyermekük viszont már szakmát tanultak, unokáik közül többen középiskolát végeztek, néhányan pedig főiskolát. A náluk kevesebb földdel rendelkezők nagyobb rugalmassággal változtatják munkahelyüket, a mezőgazdasági munkát könnyebben cserélik fel egyik évről a másikra kubikolással és viszont.” (111. o.)

Természetesen számottevő különbségek vannak a Varsány-típusú falvak — ahol kisebb a lélekszám, a múltban alacsonyabb volt a középparasztság aránya — és azok között a falvak között, ahol nagyobb volt a lélekszám, valamint a 15–20 holdon felüli birtokosok aránya. Nyilvánvaló, hogy a Varsány-típusú falvakban, ahol a tehetősebb parasztréteg súlya viszonylag kicsi volt, jóval kevesebben léptek át a szellemi rétegekbe, mint ahol a középparaszti réteg nagyobb számban volt jelen. De feltehető, hogy egyéb vonatkozásban is észrevehető különbségek mutathatók ki a különböző típusú falvak között.

Valamennyi paraszti rétegből származó és munkássá vált csoportnak azonban közös vonása volt, hogy az első időszakban *egyformán a nyers tömegmunkát képező posztokra kerültek*. Napjainkban viszont egyre erősödik az a tendencia — elsősorban a férfiak között —, hogy a mezőgazdasági fizikai foglalkozású apák gyermekei szakképzettséget szerezve a szakmunkásság közé kerülnek.

A mobilitási folyamatok másik jellemző vonása, hogy továbbra is csökken azoknak az aránya, akik szülei foglalkozását megtartva a paraszti életet választják. Jelenleg a mezőgazdasági fizikai foglalkozású apától származó férfiaknak csak a fele, a nőknek viszont közel kétharmada tartozik a mezőgazdasági fizikai csoportba.

A mezőgazdasági fizikai foglalkozású apától származók közül azok, akik mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak

	Férfi		Nők	
	Vidéki városok	Községek	Vidéki városok	Községek
1962–1964	30,7	59,9	30,4	77,2
1973	23,2	49,1	26,4	62,8

Ennek a nagyarányú mobilitási folyamatnak az értékelésénél nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a vizsgált időszak első felében a mezőgazdasági népesség elvándorlása döntően nem a mezőgazdasági munka növekvő termelékenységének volt a következménye. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a mezőgazdaságban és az iparban annyira eltérő kereseti és megélhetési különbségek alakultak ki az utóbbi javára, ami az átáramlás okait egyértelműen meghatározza. Ily módon a mobilitás tömegességéhez ilyen *kényszerítő körülmények* is számottevően hozzájárultak.

Ha a mezőgazdaságban maradt fizikai csoportok helyzetét vizsgáljuk, akkor abból kell kiindulnunk, hogy az itt tevékenykedők egy sajátos területen, az átlagosnál nehezebb munkakörülmények között dolgoznak, napi munkaidejük is többnyire hosszabb az átlagosnál.

Ezek a tényezők kisebb-nagyobb mértékben egyúttal életformájuk alapjait is jelentik. Ennek az életformának a kialakításához nagyban hozzájárul az is, hogy döntő többségük községekben, sőt tanyán él, ahol az infrastrukturális ellátottság nagyon alacsony színvonalú. Ennek következtében bizonyos szolgáltatásokhoz egyáltalán nem vagy csak kismértékben tudnak hozzájutni, bizonyos termékek esetében pedig még nagy szerepe van a saját gazdaságból való ellátásnak.

A mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkozásúak életét tehát alapjában véve két fő momentum határozza meg: maga az a tény, hogy a mezőgazdaságban dolgoznak, és az, hogy többségükben községekben élnek. Mindkét tény a múlt örökségét hordozza.

Az utóbbi két évtizedben azonban a társadalmi-gazdasági életben olyan alapvető változások mentek végbe, amelyek bizonyos területeken fokozatosan csökkentik a múlt hatását. Ezért felmerül a kérdés, *hogyan milyen mértékben tekinthetjük elavultnak* — napjainkra vonatkozóan — *a parasztság* vagy másképpen *a termelőszövetkezeti parasztság* fogalmát. Ha úgy véljük, hogy a fogalom már nem fedi a valóságos tartalmat, akkor tudunk-e helyette más fogalmat bevezetni?

Tény, hogy a termelőszövetkezeti parasztság meglehetősen heterogén társadalmi alakulatot jelent. Különböző szakmai viták során gyakran felvetődő kérdés, hogy a mezőgazdaságban különböző ipari, kereskedelmi vagy közlekedési jellegű munkát végző személyeket indokolt-e a termelőszövetkezeti parasztsághoz sorolni. Abban az esetben ugyanis, ha a termelőszövetkezetben dolgozó lakatos vagy más nem mezőgazdasági jellegű munkát végző személy — akit jelenleg nagyüzemi parasztként tartanak nyilván — elmegy az állami gazdaságba vagy valamilyen más ipari vállalathoz, és ott eredeti szakmáját folytatja, akkor rögtön munkásként mutatják ki, annak ellenére, hogy minden egyéb körülménye változatlan maradt.

A mezőgazdasági nagyüzemek parasztsága mellett tehát egyre inkább meg kell említeni a „mezőgazdasági nagyüzemek munkásságát”, a nem mezőgazdasági jellegű munkát végzők csoportját.

A mezőgazdaságban dolgozók társadalmi struktúrájában bekövetkezett minőségi változások egyúttal megváltoztatták a mezőgazdaságon belüli átrétegződés jellegét is.

A mezőgazdaságon belül létrejöttek a feltételek egy új fajta, a korábbitól eltérő társadalmi mobilitásra. A nagyüzemi parasztság egy része a szakképzettség megszerzésével a mezőgazdasági ágazaton belül is megváltoztathatja a társadalmi helyzetét.⁸

Ennek a ténynek nagy jelentősége van, ha távlatokban nézzük a mezőgazdaság munkaerő-utánpótlásának kérdését. A fiatalabb generációk számára feltehetően nagyobb vonzerőt fog jelenteni a mezőgazdaság, ha kedvezőbb munkakörülményeket és megélhetést biztosító mezőgazdasági szakmák között válogathat.

Ha csak a közeljövőt vesszük szemügyre, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a mai értelemben vett paraszti réteg életformájának továbbélése elsősorban azokon a területeken várható, ahol:

- jól gazdálkodó, biztos megélhetést nyújtó, mezőgazdasági nagyüzemek vannak, illetve ezzel párhuzamosan a mezőgazdasági termelés körének bővítésére nincsenek korlátok,
- továbbá, ahol nagy hagyományai vannak a mezőgazdasági termelésnek, és ezzel együtt napjainkban is nagy súlya van a háztáji gazdálkodásnak,
- mindezek kívül ott, ahol ipari munkahelyek csak kis számban vannak telepítve.

A távolabbi jövőt tekintve azonban inkább a változási és a differenciálódási tendenciák lesznek az erősebbek, semmint a „továbbélési” tendenciák.

Ezeknek a változásoknak ugyancsak a gazdasági szférában lezajló folyamatok lesznek a serkentői. Itt elsősorban arra a mind jobban kibontakozó folyamatra gondolunk, amelynek eredményeként a mezőgazdaságban egyre növekednek a beruházások, illetve a gépesítettség foka. A mezőgazdaság perspektivikus fejlődése szempontjából nyilvánvaló, hogy ez a járható út, még akkor is, ha ezáltal megdrágul a mezőgazdasági termékek előállítására.

Ennek hatására egyre inkább visszaszorul a hagyományos, nagy tömegű élő munka. Ezt a tendenciát igen erőteljesen fogják fokozni azok a törekvések, amelyek a mezőgazdaságban feldolgozott termékek arányának növelését célozzák⁹. A feldolgozó kapacitások bővülésével párhuzamosan módosulni fog az ágazaton belül a feldolgozó, illetve a közvetlenül termelő folyamatban dolgozók aránya.

Mindez kettős következménnyel járhat. Egyik következményeként ezzel — mint említettük — a mezőgazdasági munka hagyományos jellege mindinkább visszaszorul. De nem biztos, hogy ezzel párhuzamosan a mezőgazdaságban fizikai munkát végzők globális létszáma viszonylag gyorsabban csökken majd. A másik várható következmény

⁸ A különböző népgazdasági ágakban dolgozó fizikai foglalkozásúak összetételét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdaságban dolgozók összetétele a legheterogénebb. Ezért, ha csak a mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkozásúak arányát vizsgáljuk, akkor az ágazat tényleges súlyánál nagyobb súlyt fog mutatni. Részletesebben ír erről HARSÁNYI László — SOMOGYI Miklós — VASS Dezső 1978.

⁹ A mezőgazdaságban bizonyos élelmiszeripari feldolgozó kapacitások fejlesztését elsősorban az indokolja, hogy a mezőgazdasági termékek körén belül jelentős a gyorsan romló, valamint a nagy szállítási költség-igényű termékek súlya. Ezek helyben történő feldolgozása mindenképpen indokolt. Azok a gondok, amelyeket jelenleg az élelmiszeripari kapacitások szűkössége okoz, nagymértékben csökkenthetők a helyi feldolgozás kiterjesztésével. Sőt ez a gondolat az MSZMP KB 1978. március 15-i, a mezőgazdaság és az élelmiszeripar helyzetéről, fejlesztésének feladatairól hozott határozatában követelményként fogalmazódik meg: „A feldolgozás kerüljön közelebb a mezőgazdasági termeléshez, jobban használjuk ki az előfeldolgozás lehetőségeit.”

pedig az lehet, hogy a nagyüzemi mezőgazdasági termelés feltételeinek megdrágulásával párhuzamosan gazdaságosabbá válik a háztáji és kisegítő gazdaságok termelése. Valószínű ugyanis, hogy a kisüzemi gazdaságoknak a közeljövőben is nagy szerepe lesz azoknak a termékeknek az előállításában, amelyekből a mezőgazdasági nagyüzemek nem tudják a teljes szükségletet biztosítani.

A paraszti életmódot leginkább konzerváló tényezők tehát továbbra is megmaradnak majd a perifériára szorulva. Valószínű azonban, hogy mindez kevésbé fogja érinteni a mezőgazdaságba való beáramlás viszonylag vékony — de azért nem jelentéktelen — folyamatát. Ilyen természetű folyamatot egyébként más országokban is tapasztaltak.

Ennek a beáramlási folyamatnak a hatására a 60-as évek eleje óta hazánkban a mezőgazdasági fizikai rétegek önreprodukciója jelentősen csökkent. A paraszttapától származók aránya 90%-ról 82%-ra mérséklődött. Ez az arány önmagában még mindig magas, de ha a mezőgazdasági fizikai rétegen belül külön-külön vizsgáljuk a *mezőgazdasági jellegű*, illetve a *nem mezőgazdasági jellegű munkát végzők* mobilitási arányszámait, akkor kiderül, hogy ez utóbbiak között a munkásszármasításuk aránya sokkal magasabb (a férfiaknál háromszoros, a nőknél kétszeres), mint a mezőgazdasági jellegű munkát végzők körében.

A két agrárréteg között a mobilitási különbségek egyúttal arra is utalnak, hogy a két csoport megkülönböztetése indokolt. Mindez azért is fontos, mert ily módon kimutatható az is, hogy a mezőgazdasági fizikai csoporton belül is meghatározott „mobilitási lépcsők” léteznek. Ezek a mobilitási lépcsők jelentősebbek annál, mint amennyire a köztudatban ismertek.

Az itt felsorolt jelenségek összegezéséeként azt mondhatjuk tehát, hogy a *nagyüzemi parasztságra is nagyfokú belső tagoltság jellemző*. Ennek a tagoltságnak a kialakításában egyaránt szerepet játszottak a múltból eredő hatások (amelyek származás szerinti arányok különbségében nyilvánulnak meg), valamint azok a jelenleg is folyamatban levő változások, amelyek a mezőgazdasági nagyüzemek termelési szerkezetében végbementek. Mindez egyúttal azt is eredményezi, hogy a nagyüzemi parasztság csoportjába egyre nagyobb mértékben sorolunk egymástól nagyon eltérő helyzetű személyeket. Ami egyértelműen arra utal, hogy a használt fogalom kereteit a változó társadalmi-gazdasági folyamatok „szétfeszítették, illetve kinőtték”.

Végezetül röviden meg kell említenünk még két olyan paraszti csoportot, amely bár számarányát tekintve nem túlzottan jelentős, azonban arculata sok mindenben eltér az eddig felsoroltaktól. Az egyik csoportot a jelenleg is önálló parasztok alkotják. Megváltozott körülmények között ugyan, de ők képviselik a parasztság leginkább hagyományos csoportját. A másik csoportot a mezőgazdasági szakszövetkezetben tagként dolgozó fizikai foglalkozásúak képezik. Az idetartozók, helyzetüket tekintve nagyjából az egyéni parasztszerek és a nagyüzemi parasztság között helyezkednek el. Mind a két, utóbb említett paraszti csoport fennmaradásával a közeljövőben is feltehetően számolnunk kell.

Valamennyi paraszti csoportra jellemző, hogy a szellemi rétegekbe való bekerülésük esélyei jóval kisebbek mint bármely munkáscsoportban. Ami azt jelenti, hogy a paraszti és a szellemi rétegek között még mindig számottevően nagyobb a „társadalmi távolság” mint a munkás és szellemi rétegek között.

Összefoglalás

A falvakban tapasztalható rétegződési tendenciákat összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a falvak strukturális átalakulása közelebb hozta a korábban teljesen különvált falusi és városi társadalmat. De még mindig jelentős különbség van közöttük. E különbségek feltárása még további vizsgálatot igényel, mert azok egy része tartósan ígérkezik. Feltehető ugyanis, hogy a jövőben a falvak rétegződése — a falu eltérő adottságai és funkciója következtében — továbbra is más tendenciát fog mutatni, mint a városokban. Ugyanígy tovább kell vizsgálnunk azt is, hogy a jövőt illetően a falvakban a társadalmi átrétegződésnek milyen alternatívái alakulnak ki. Perspektivikus vizsgálva ez a kérdés kulcsfontosságú lehet a falvak társadalmi szerkezetének alakulásában, miután elképzelhető, hogy a falvak a jövőben még differenciáltabb képet fognak mutatni, mint a jelenben. A falvak eltérő gazdasági és társadalmi szerepköre (ami a területi munkamegosztás fokozódásával még inkább előtérbe kerül) eltérő lehetőségeket fog biztosítani a benne élőknek. Mindez odavezethet, hogy a falvak további fejlődése során különböző fejlődési alternatívák alakulhatnak ki. A társadalmi tervezés szempontjából mindennek különösen nagy jelentősége van. Itt felmerülnek olyan kérdések, hogy az egyes falutípusok milyen fejlődési utat fognak követni, helyzetük alakulása milyen mértékben fog függeni a környező városoktól.

Úgy vélem, ha ezekre a kérdésekre a további kutatások során megfelelő választ tudunk adni, akkor ezzel nagymértékben közelebb kerülünk a falvak társadalmi gazdasági helyzetével kapcsolatos általános jellegű problémák megoldásához is.

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf
 1970 *A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai*. II. Magyarországon. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének és a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságának Közleményei 30. sz. Budapest
- 1974 *A községi népesség társadalmi jellemzői*. Társadalmi Szemle 8–9. sz.
- ANDORKA Rudolf—HARCSA István
 1973 *A községi népesség társadalomstatistikai leírása*. MTA Szociológiai Kutató Intézete. Budapest
- ANDORKA Rudolf—ILLÉS János
 1976 *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás változásai I—II*. Statisztikai Szemle 10–11. sz.
- ANDORKA Rudolf—KULCSÁR RÓZSA—HARCSA István
 1975 *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Statisztikai Időszaki Közlemények 343. Budapest
- CSÁKÓ Mihály—LISKÓ Ilona
 1978 *Szakt munkásképzés és társadalmi mobilitás*. Valóság 3. sz.
- ENYEDY György
 1975 *A magyar falu átalakulása*. Földrajzi Közlemények
 1978 *Gazdaságpolitika és területi fejlődés*. Valóság 5. sz.
- HARCSA István
 1974 *Társadalmi struktúra és mobilitás az 1949. évi népszámlálás adatai alapján*. Demográfia 2. sz.
 1978 *A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozók rétegének jellemző vonásai*. In: Tanulmányok a termelőszövetkezeti parasztságról. Budapest
- HARSÁNYI László—SOMOGYI Miklós—VASS Dezső
 1978 *A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete*. Statisztikai Szemle 4. sz.
- KULCSÁR Viktor (szerk.)
 1976 *A változó falu*. Budapest

Kovácsy Tibor

A paraszti életformából való kilépés ellentmondásai

A Varsány kötet előszava nagyon is sokkal kecsesget, kimondva és — a kutatás körülményeiről szólva — kimondatlanul is. Ígér *a*) folyamatábrázolást (7. l.), *b*) strukturális és funkcionális kép felrajzolását (7. l.), *c*) a külső változások, a „nagy” társadalmi, politikai és gazdasági célkitűzések helyi visszhangjának megmutatását (8. l.), ezen kívül kimondatlanul *d*) bizonyos módszertani újdonságokat (8. l.), *e*) a felkutatott részterületek összefüggéseinek bizonyos mértékű összekapcsolását (pusztán azzal, hogy egy időben, egy helyen több kutató dolgozott) (9. l.), *f*) egy huszonhét éves időszak elemzését (10. l.), végül *g*) kvantitatív elemzést (10. l.).

a) és *f*): *Folyamatábrázolás, egy huszonhét éves időszak elemzése*. A folyamatábrázolás számomra egyrészt — alapfeltételként — a tárgyalt jelenség időbeli alakulásának megmutatását jelenti, másrészt — és ezt tartom a tulajdonképpeni folyamatelemzésnek — annak vizsgálatát, hogy ha egyesek régen a mezőgazdaságban dolgoztak és ma kubikolnak, ha az asszonyok ma is a régi viseletet tartják igazán szépek, ha a szabad idő régen nem volt érték, ma pedig kezd azzá válni, ha a faluban még mindig sokan hisznek a kísértetekben, akkor mindez miért és hogyan alakult így. Vagyis tudni akarom, hogy egyáltalán mindez miért érdekes, mi a jelentősége egy-egy változásnak, milyen egyéb mozgásokkal van kapcsolatban, mire van kihatása, hány embert és kiket érint.

Igényeim elsorolása után talán nem meglepő, hogy ezek egyikét sem érzem kielégítettnek. Egyedül SÁRKÁNY Mihály tanulmánya tekinti át az egész korszakot, de ő sem vállalkozik arra, hogy az 1945 utáni időszak gazdaságtípusairól is olyan plasztikus leírásokat adjon, mint a háború előttiékről. Alig szól azokról a rövid időszakokról (1945–48 és 1956–58), amikor kevésbé volt súlyos az egyéni gazdaságokra nehezedő nyomás, amikor a paraszti gazdaságok feltehetően Varsányban is ígéretes fejlődésnek indultak. Az ötvenes évek gazdálkodását szinte kizárólag a központi intézkedések felől közelíti meg. A hatvanas évektől kialakult háztáji és kiegészítő gazdaságokról pedig csak összefoglaló adatokban beszél, a belső üzemi összefüggéseket nem tárgyalja, pedig ezekben feltehetően számos sajátos, a helyi meghatározottságokhoz kötődő jegyet lehetett volna találni. Nem tárgyalja a kisgazdaságok változásait, jöllehet ezeknek is van történetük, lehetőségeiket 1960-tól a kutatás időpontjáig nem egy központi intézkedés szűkítette és tágitotta. A gazdaságok egymás közti kapcsolatai is csak egészen futólag kerülnek említésre, holott ezek teszik a falut faluvá, tartalmuk, jelentőségük vagy éppen hiányuk Varsányt Varsánnyá, térben egymás mellett elhelyezkedő gazdaságok összességét összefüggő, konkrét *egésszé*. Végül a kisgazdasággal rendelkezők két csoportjáról olvasva — hozzáteszem, hogy nem érzem elég árnyaltnak pusztán az árutermelő és az önellátó kisgazdaságok megkülönböztetését — jó lett volna megtudni, hogy a 45 előtti öt gazdaság-csoportba tartozók közül kik, hányan, miért kerültek ide vagy oda.

A többi tanulmányban pedig — már ahol felvillannak egyáltalában bizonyos történeti dimenziók — összefüggésekről, történelmi mozgásokról, folyamatokról szinte véletlenül esik csak szó, egy homályos „régbben” és „mostanában” dichotómiájának keretében.

b) és e): Strukturális és funkcionális kép felrajzolása, a felkutatott részterületek bizonyos mértékű összekapcsolása. Az ígéret alapján olyan képet kell várnunk Varsányról, mely valamennyi kutatót részterület egészét mutatja meg az alkotórészek összefüggésein keresztül, másfelől pedig azt ábrázolja, hogy ezek a részterületek milyen szerepet töltenek be a falu egésze „működésében”, jellegének meghatározásában.

Természetesen egy szerkezet és részeinek funkcionális kapcsolata sem érthető meg a történeti dimenzió, a ki- és átalakulás ismerete nélkül, úgyhogy az előző hiányosság önmagában is sejteti, hogy a második ígéretet sem kell komolyan venni. De vannak más bajok is. A gazdálkodás, a család és a háztartás egymással szorosan összefüggő kérdéseit SÁRKÁNY Mihály, ZSIGMOND Gábor és KOVÁCS Emese tárgyalja. SÁRKÁNY Mihály írása második bekezdésében (63. l.) leszögezi, hogy családi gazdaságon azt a gazdálkodó egységet érti, amit minden család alkot, és amelyben legalább két tevékenység rendszeresen folyik: anyagi javak elosztása és fogyasztása. E két tevékenység pedig véleményem szerint a háztartási tevékenységek nagyobb halmazának is eleme. Lehet persze, hogy ZSIGMOND Gábor és KOVÁCS Emese másként vélekedik e három szféra összefüggéseiről, de ezt vagy ki kellett volna fejteniük vagy legalábbis éreztetniük kellett volna írásaikban. Így ugyanis a problémákör felbontása meglehetősen tisztázatlan, a tárgyalást esetleges átfedések jellemzik. A szerzők legalább jelezhetnék volna, hol látnak egymás tipológiai között metszéspontokat. KOVÁCS Emese — akit a tipologizáló szenvedély különösen magával ragadott — például különbséget tehetett volna legalább a SÁRKÁNY Mihály által jelzett két fő háztáji típus között. Így minden bizonytalanság mellett tudott volna mondani valamit a háztáji és a háztartás összefüggésével kapcsolatban.

A strukturális és funkcionális — értelmezésben: árnyalt és az összefüggésekre érzékenyen figyelő — ábrázoláshoz nem tartom túl szerencsés eszközknek olyan általános típusok bemutatását, amilyenekkel ZSIGMOND Gábor és KOVÁCS Emese is kísérletezik — miután mindketten korábban részletező tipológiákat is adtak. Ezeknek az általános típusoknak akkor volna valami értelmük, ha nem kutatási eredményeként szerepelnének, hanem *módszertani fogódzóként*, amely segít a különböző — valóságos és ettől az átlagtól szükségképpen eltérő — típusok sajátosságainak rögzítésében.

Az eddig nem említett frásokban — kivéve JÁVOR Katalinét, amelyből minden szempontból a legtöbbet tanultam, még ha nem is jellemzi kimondott módszertani szigorúság — csak tények kaleidoszkópszerű számbavételét tudtam felfedezni.

c): A külső célkitűzések és változások helyi visszhangjának megmutatása. A „külső” változások közül az írásokban a földosztásra, az ötvenes évekre, az 1960-as szövetkezetezésre történik utalás, és olyan általános folyamatokra, mint a mezőgazdaság gépesítése, a közellátás általános javulása, az életszínvonal emelkedése. Ahhoz, hogy megtudjuk, „hogyan tükröződnek egy adott falu társadalmi-kulturális életében a — nagyobbbrészt — állami szabályozók mechanizmusán keresztül érvényesülő célkitűzések” (8. l.), nem elég

annak bemutatása, hogy amikor az országos léptékű történelemben és ez történt, akkor Varsányban ilyen és ilyen jelenségeket lehetett megfigyelni. Ezt az ígéretet én akkor érezném teljesítettnek, ha az események két szintje közötti kapcsolatokat a kutatók elméletileg is tisztázták volna, rámutatva arra, hogy az országos döntések varsányi lecsapódása mikor és mennyiben volt helyi sajátosságok által meghatározott *alternatív reakció*, tehát egy az elméletileg lehetségesek közül; mikor és mennyiben volt általánosabb összefüggések által *kikerülhetetlenül* meghatározott válasz.

d): *Módszertani újdonságok*. A régebbi néprajz filológiai beállítottságához viszonyítva, a szociológiai módszerek alkalmazása csak akkor lett volna erény, ha ez színvonalasan, következetesen történik. Módszertani igényességet egyedül SÁRKÁNY Mihálynál éreztem. Egyik legnagyobb csalódásom is végső soron módszertani hibából származik. KOVÁCS Emese a „családi háztartás” fogalmát tanulmánya elején úgy határozza meg, hogy azt reméltem, meg fogok tudni egyet-mást a kiscsaládok gazdasági kapcsolatairól. Definícióját azonban a továbbiakban keserű meglepetésemre elő se vette. De módszertani hibának tekintem azokat a hiányosságokat is, amelyeket az imént a strukturális és funkcionális ábrázolás ígéretével kapcsolatban írtam le.

g): *Kvantitatív elemzés*. Nem tartom hibának, ha egy társadalomtudomány nem alkalmaz kvantitatív módszereket. De aki ezekre a módszerekre esküszik, aligha tartaná kvantitatív elemzésnek egyszerű megoszlások meglehetősen esetleges közlését.

*

SZABÓ Zoltán a *Cifra nyomorúságban* a Varsány körzetében elhelyezkedő falvak lakóit a „még parasztok” kategóriájába sorolta. Úgy ítélte, hogy a társadalmi és kulturális bomlás már ezekben a falvakban is megindult (a könyv 1938-ban jelent meg), bár a külszín, a formák még élnek. A nyilvánvaló bomlás azonban már itt is kikerülhetetlen. A Varsány kötetből az derül ki, hogy a hetvenes évek elején szinte ugyanez mondható el: a bomlás megindult, de a tevékenységek, a szokások, az értékek még számos talaját vesztett tradicionális elemet hordoznak. Mi az oka annak, hogy Varsány közel fél évszázad után is többé-kevésbé tanácstalanul áll a modernizáció lépcsősorának legelső fokain?

Úgy gondolom, ez a kérdés még sok más magyar faluval kapcsolatban is föltehető, és az általános gazdasági, társadalmi, politikai változások felől közelítve a válasz egyes elemei is megadhatók. Mi az, amit ebből a szempontból Varsányról megtudhatunk a kötet olvastán?

A lakosság jelentős részének munkahelye a falun kívül van. Az eljárók többsége képzést, szakismeretet alig igénylő munkát végez. A nők munkavállalásával párhuzamosan a család szocializációs funkciója csökken, ugyanakkor a nők között — akikre egyre nagyobb terhek hárulnak — egyfajta generációs munkamegosztás alakul ki. A kisgazdaságok áruterhelő és védelemkiegészítő szerepe fokozatosan csökken. Az anyagi jellegű célkitűzések mind túlhajtottabbak. A családi kapcsolatok egyre inkább az anyagi gyarapodás köré rendeződnek, és a varsányi értékrendszerben az értékek központi vonatkoztatási pontja is az anyagi boldogulás. A hagyományos presztízsértékek mellé újak sorakoznak föl. Egymásról alkotott ítéleteiket vaskosan gyakorlatias szempontok alakítják. A családok és bennük a családtagok is a „közösségen belüli elbizonytalanodás” (367. l.) következtében individualizálódnak. Megjelent Varsányban is a szabad idő mint érték, de ennek kihasználása — értelmiségi fogalmak szerint — tartalmatlan.

E kép, melynek alapvető vonása a sehol-sem-lét, a dezorientáltság és az anyagi jólét növekedése, még mindig nem több, mint általános jelenségek rögzítése. Ha *ezekről* a jelenségekről országos léptékben gondolkodom, a következő — a léptékből következően igen általános szinten mozgó — összefüggések körül keresném ezek magyarázatát.

A falusi családok jelentős része a földosztás után sem tudott megélni saját földjéből. Az állandó vagy időszakos jelleggel ipari, építőipari munkát vállalók számára a mezőgazdaságon kívüli munka viszont nem vált kizárólagos jövedelemforrássá. A saját gazdaság — bármilyen kicsi volt is — kiegészítette az alacsony jövedelmeket és — elsősorban — pótolta a közellátás hiányosságait. Másfelől ezek a tömegek azért is paraszt-munkások maradtak, mert a lakóhely-változtatást a lakásszűke mellett adminisztratív intézkedések is korlátozták. Az ország ipari munkahely- és településszerkezete meg nem felelése az iparban dolgozó falusiak számára biztosította ugyan a saját gazdasággal járó előnyöket, a városi lakóhely előnyeitől viszont megfosztotta őket. Csak a jövedelem — egy részének — megszerzése vált ki a hagyományos keretek közül, felhasználását továbbra is a falu határozta meg, egyfelől adottságaival, másfelől — ezekkel összefüggő,

de ezek változásait rugalmatlanul követő — tradícióival. A jövedelemfelhasználás mi-kéntje pedig fogyasztási, gyarapodási, tágabban: életforma-mintát jelöl ki.

Mi történt azokkal, akik a földosztás után még a faluban maradtak, akiket később nem túl sok tapintattal faggattak a kollektív gazdálkodás iránti hajlandóságukról? Ők sem mondhattak le a közvetlenül háztartásukhoz kapcsolódó kisgazdaságokról, de — mint ahogy ez épp az utóbbi években lett a gazdaságirányítás felső szintjei számára is nyilvánvaló — szükségese volt és van erre az egész országnak is. Természetesen a háztáji gazdaságok már csak méreteiknél fogva sem működhetnek ugyanúgy, mint a zárt termelési vertikumot alkotó, családi munkaerőn alapuló és a család fogyasztását többé-kevésbé biztosító korábbi paraszti gazdaságok. A kisgazdaság működtetéséhez elsősorban tőke kell, minél virágzóbb ez, annál több tőke, vagyis annál több külső — a tsz-ból vagy az ezzel időközben felcsereált ipari munkahelyről származó — jövedelem. Ilyen körülmények között aligha lehet eldönteni, hogy a kisgazdaságok jövedelme egészíti-e ki az állandó munkahelyről származó vagy fordítva. (A kutatás idején a kisgazdaságok lehetőségeit éppen számos intézkedés korlátozta, illetve sok, ezeket támogató intézkedés azóta született, így a csak az akkori időszakot ábrázoló kép bizonyos fókig félreinformál.)

A faluból való kimozdulás spontán módon, a tömegkommunikációs eszközök elnéző figyelmzetéseivel, a központi intézkedések pedig sokszor meglehetősen barátságatlan nyomatékossággal hívták fel a falusiak figyelmét bizonyos alternatív életforma-lehetőségekre. Ezek a lehetőségek azonban a külvilággal való kölcsönös, egyenrangú és élő érdekek által mozgatott kapcsolatok híján töredékesen és töredezetten, rendszertelenül és áttekinthetetlenül jutottak el a faluba. Az életforma már egyre kevésbé funkcionáló hagyományos elemei így eleve élettelen új elemekkel keveredtek. Így nem csoda, ha a törekvéseknek, az ideáloknak, a mindennapi tevékenységeknek és kapcsolatoknak semmiféle rendszere nincs.

A társadalmi célkitűzések és az általánosan elfogadott értékrendszer olyan életvitelt sugallnak, melynek középpontjában az anyagi jellegű törekvések állnak. Az a mód, ahogy ezek a törekvések a falusi élet mindennapjaiban működnek, külsődleges egyfelől azért, mert az említett célkitűzések és értékrendszer kialakításában a falusiaknak nem volt túl sok *aktív* részük. Másfelől pedig azért, mert az anyagi törekvéseknek nagyrészt nincs közük — még vélt közük sem — a konkrét szükségletekhez: az elérni kívánt javak jelentősége nem — vagy nem egyértelműen — használati értékükkel, hanem *presztízs-értékükkel* mérődik meg. Maguk a falusiak is tisztában vannak azzal, hogy anyagi gyarapodásuk öncél, nem simul bele egy kellemesebb életet kívánó, minden bizonnyal létező törekvésbe.

Ez abból is kiderül, hogy minden presztízsérték-vonzata mellett (vagy ellenére) bizonyos fokig áldozatnak tekintik saját végighajszolt életüket. Azt az életet, melynek első felét emberhez méltó életkörülmények megteremtése, másik felét pedig az a görcsös és örömtelen igyekezet tölti ki, hogy ne maradjanak el a gyarapodási versenyben, illetve, hogy ebben a következő generáció számára minél kedvezőbb indulási feltételeket biztosítsanak. A ma élő középkorú nemzedék szempontjából kegyetlen ez az igazság, de tönkretett életük a feltétele annak, hogy a következő generációnak — amely már minden bizonnyal eljut az anyagi javakkal való feltöltődés egy olyan szintjére, ahol ennek a gyilkos versenynek végképp semmi értelme nem lesz — már arra is fussa erejéből, hogy jól öltözöttlen kiléphessen a minden komforttal felszerelt családi házak ajtaján, körülnézhessen, és gyanakvó kérdéseket tehessen föl az elődei életét vezérlő értékekkel kapcsolatban.

A kisgazdaság is a gyarapodásért folytatott küzdelem egyik fontos fegyvere. Így az előbb mondottaknak megfelelően nagy esély van a közeljövőben jelentőségének felgyorsuló ütemű visszaszorulására. Csak annyiban és ott nem fog ez bekövetkezni, amennyiben és ahol a kisgazdaságoknak a családi tevékenységek és célok rendszerében betöltött funkciója megváltozik. De előbb ehhez is el kell tűnnie annak a generációnak, amely még végigszenvedte azt a hosszú időszakot, melyben a kívülről, hatalmi szóval érkező és az egyéni törekvésekkel nem túlságosan összecsengő, kiszámíthatatlan változások elől a hagyományokhoz, a megszokotthoz, a család zárt köréhez és az összezsugorodott saját gazdasághoz való menekülés akkor is értelmes alternatívának látszott, amikor ez már minden ésszerű mértéket túllépett.

A külső változások tehát legalább annyira gátolták, mint amennyire elősegítették azt, hogy a falu új utakat kereshessen. Akik továbbra is eredeti lakóhelyükön élnek, helyzetüket csak a falu felemás zártságában tudják értelmezni, nem pedig valamilyen nagyobb léptékű viszonyrendszerben. Értelmezni, illetve megváltoztatni vagy megtartani. Akik korábban a viszonylag differenciálatlan birtokosréteghez tartoztak, ipari munkahelyre kerülve státusszüllyedést élnek át, a falu társadalmi viszonyait demokratikusnak ítélik. Legalábbis demokratikusabbnak, mint az egykori szegények, akik számára

az ipari munka státusemelkedés, mert a fölöttük állók most már számukra anonimek, megfoghatatlanok. De ezt az emelkedést természetesen falun belüli helyzetükben is realizálni akarják, így a gyarapodási versenyben adottságaiknál és törekvéseiknél fogva is jobban kell igyekezniük, mint az első csoporthoz tartozóknak. Rájuk áll legkevésbé az, hogy „A munkalehetőségek megteremtődésével nemcsak a létbizonytalanság szűnt meg, de megnőtt az egyén választási szabadsága, s ezzel személyi felelőssége is saját sorsának irányítását illetően” (371. l.).

Mindez természetesen csak feltevés, ami a kötetben olvasottak mellett bizonyos, Varsányban és más falvakban szerzett szétszórt személyes tapasztalataimon alapul. Sem igazolásuk, sem elvetésük nem történhetett meg a könyv alapján. Annak ellenére, hogy a varsányi kutatás valóban bőséges tényanyagot tárt fel, ami elégséges alapot szolgáltatott volna ahhoz, hogy a mai falu megértéséhez végre egyszer ne csak általános összefüggések felől, hanem helyhez kötött, konkrét tényekből kiindulva közelíthessünk. De itt a felmutatott tények nem összefüggő elméleti koncepcióba rendezve sorakoznak fel. Így továbbra is hiányzik egy elmélyült és integrált, esetleg több falut is átfogó kutatás. Egy olyan kutatás, amely nem elégszik meg olyasféle kijelentésekkel, hogy „A probléma abban van, hogy a falu nem él eléggé megnövekedett lehetőségeivel . . .” (371. l.); nem tekinti tehát a kutatás tárgyául kizemelt embereket korlátozott, maradi ösztönlényeknek, hanem feltételezi róluk, hogy viselkedésük az adott körülményeknek nagyon is megfelel. Egy olyan kutatás, amelyet „miért”-tel kezdődő kérdések irányítanak.

Vágvölgyi András

A család és a presztízserkékek változása Varsányban

Jóleső érzéssel vehetjük kezünkbe a *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához* c. kötetet, amely a faluval foglalkozó munkák sorában új szint képvisel a hazai irodalomban. A kötet szerzői gárdája jelentős kutatásról számol be, amely méltán keltheti fel a társadalomkutatók érdeklődését. A szerzők nem kevesebbre vállalkoztak, mint arra, hogy Varsány példáján képet adjanak az utóbbi három évtized falusi változásairól, és a további — nyilván összehasonlító — vizsgálódások érdekében rögzítsék az 1970-es évek közepére kialakult helyzetet.

BODROGI Tibor erre utal előszavában, amikor arról ír, hogy az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Varsány társadalomnéprajzi vizsgálatára vállalkozó munkatársai, más kutatókkal együtt nem statikus ábrázolásra törekedtek, hanem a változás folyamatának bemutatására. A jelen *strukturális és funkcionális* képének felvázolását tekintették feladatuknak, melynek érdekében egyformán éltek az időbeli és a nem időbeli megközelítés lehetőségével. A team munkája arra irányult, „hogyan tükröződnek egy adott falu társadalmi-kulturális életében a — nagyjából — állami szabályzók mechanizmusán keresztül érvényesülő célkitűzések, a feltárt jelenségek tehát mennyiben felelnek meg ezeknek, ill. milyen mértékben és hogyan térnek el tőlük”.

Már magában a kutatás témaválasztása is tiszteletet érdemel, hiszen komplex módszerek és jelentős kutatói kapacitás felhasználásával olyan vizsgálódás kezdődött, amelynek tematikai gazdagságát és a feltárás mélységét tekintve hazai előzménye nincs. Bár a falumonográfiának nagy hazai hagyományai vannak, ebben az irányban szákutcának tűnik a kapcsolat keresése. A kutatás az etnológia és a szociálantropológia nyomvonalában haladt, a kroeberi felfogás az etnológia kutatási tárgyáról¹ esetenként szerencsésen egészült ki a szociológia kérdésfelvetéseivel, noha ez utóbbiak erőteljesebb hangsúlyozásának a kutatás nem látta volna kárát, hiszen az ilyen jellegű kapcsolódás igénye² már korábban felmerült.

Felvetődik a kérdés: gazdagítják-e a falusi társadalomról való ismereteinket a kötet tanulmányai, hogyan és miként hasznosíthatják a varsányi kutatás konzekvenciáit más társadalomtudományok? A válasz egyértelműen csak igenlő lehet: a közölt dolgozatok sok új megfigyeléssel egészítik ki a mai falusi társadalomról alkotott képünket, több olyan — eddig csak a szociográfiai és a publicisztikai irodalomból ismert — jelenség leírásával és elemzésével ismerkedhetünk meg, amelyeket a további kutatások is felhasználhatnak.

¹ KROEBER, A. L. 1948. 5.

² RADCLIFFE-BROWN, A. R. 1958. 3—38.

A szociológusok figyelmét a falusi család típusaiban végbement átrendeződés, a családon belüli funkciók átalakulása, a nő és a férfi szerepének megváltozása már az 1960-as években felkeltette. A falusi családdal foglalkozó korábbi kutatások, közöttük is elsősorban H. SAS Judit vizsgálódásai a heterogén összetételű paraszt-munkáscsalád széles körű elterjedésére hívták fel a figyelmet. Ezt az 1950-es évektől kezdődően kialakult családtípust az jellemzi, hogy a férfi általában a falun kívül vállal munkát, tehát kiválik a családi munkaszervezetből, a nő pedig e munkaszervezetben belül maradvá szerepét a család életének szervezésében, irányításában a korábbihoz képest jelentősen megnöveli. Lényegében kettős foglalkozásúvá válik: mint feleség és anya a család ellátója, képviselője, a család életének szervezője és irányítója; mint dolgozó pedig megmarad a mezőgazdaságban, de legalábbis végez ilyen jellegű munkát, megtartva ezzel kapcsolatát a termelő tevékenységgel. Az említett családtípus kialakulása részben az iparosítás, részben pedig a mezőgazdaság kollektivizálásának a következménye. Az átalakulás többnyire a korábbi homogén összetételű agrár foglalkozású családokat érintette. Ezt az 1950-es évektől kezdődően kialakult és az 1960-as évek első felében tömegesen elterjedt családtípust egyfajta „elsőgenerációs” családnak értelmezhetjük, olyannak, amely rugalmasan alkalmazkodott az újonnan kialakult feltételekhez.

Időközben a falusi család *újabb fejlődésen* ment keresztül, erről tudósít ZSIGMOND Gábor a kötetben közölt tanulmányában (*A 1960–70-es évek fordulójának családtípusa*). A szerző az újonnan létrejövő falusi családnak a kibocsátó családoktól való eltérését ragadja meg. Tanulmányában arról az „új ideálról” ír, amely a falusi társadalomban az utóbbi évtizedben terjedt el.

Az „*új ideál*” az újonnan létrejövő családok „gazdasági, társadalmi és erkölcsi berendezkedésében” fejeződik ki. A szerző szerint ennek az a lényege, hogy „az új család létrejöttének, anyagi-technikai ellátottságának terhét nagyobb részben a két szülői család vállalja magára, ezáltal az általuk korábban és jóval nehezebb politikai és gazdasági körülmények között szerzett anyagi készleteit és tartalékait nem a meglévő családi keretben, hanem egy születő új család keretei között aktivizálja”. ZSIGMOND azt is leírja, hogy az újonnan létrejövő család *nem* a kibocsátó család életelvi alapján és gazdasági-termelési keretei között jön létre, kezdetől fogva *meghatározó jelentősége* van az önállóságnak, és esetenként az irréálisan nagy terhek vállalásának. Helyesen mutat rá a szerző, hogy maguk a szülők, tehát a kibocsátó családok kényszerítenek gyermekeikre egy olyan magas szintű lakásmódot, amit ők korábban sem igényelni, sem biztosítani nem tudtak maguknak. Szociológiai szempontból is jól használható a mai falusi értékrend elemzéséhez az a megállapítása, hogy „a házasságra lépő fiatalok nem az őket kibocsátó két család tényleges szintjéhez és teherbírásiához, nem is saját maguk anyagi lehetőségeihez igazodnak, hanem az elképzelt ideálkhoz ... mindezt nem maguk a fiatalok »erőszakolják ki«, hanem a rokonságra lépő két család együttesen, azaz a szűkebb rokonság tartja mindezt méltónak és követendőnek”.

Felkeltheti érdeklődésünket az a megfigyelés is, amelyet a szerző a párválasztással kapcsolatban leír. A presztízstényezők és a vagyoni helyzet előtérbe kerülése természetes velejárója az „új ideál” elterjedésének, mint ahogyan arról is olvashatunk, hogy a korábbi gazdasági és társadalmi státuszrendszer hatása máig is kimutatható.

A tanulmány a család tematikáját sokoldalúan tárja fel, típusokat mutat be, és jól rendszerezi vizsgálódásának eredményeit. Csak sajnálhatjuk, hogy elkerülte a szerző figyelmét — ez bizonyára a varsányi kutatás jellegéből következik — annak bemutatása, mennyiben jellemző a faluból elszármazó fiatalok családjaira az említett minták elterjedése, hogyan alakulnak e családok kapcsolatai az ottmaradt szülőkkel. Az ország más vidékein szerzett tapasztalatok ugyanis arra mutatnak, hogy az egy faluból származó, de városban élő fiatalok házasságában, a szülők és a rokonság részéről kapott támogatásban *ugyanazok a tendenciák* tapasztalhatók mint a faluban maradtaknál. A kibocsátó családok és a szűkebb rokonság segítségnyújtása a házépítésben éppúgy általános, mint a helyben lakók esetében. Különösen jól megfigyelhető ez a jelenség a budapesti agglomeráció településein és a nagyvárosok (többek között Szeged) külső övezeteiben, valamint a peremközségekben (az előbbi példához kapcsolódva Algyót, Kiskundorozsmát, Szőreget és Tápét említhetjük) letelepülő falusi eredetű családoknál. Vannak adataink arra is, hogy a falun maradt kibocsátó családok gyermekeik városban vagy városkörnyéki községekben való letelepedését nagy *emlelkedésnek* tartják, olyannak, amely a család falubeli presztízst jelentősen növeli.

A jelen összefüggésben nincs lehetőség arra, hogy a kötet valamennyi tanulmányához reflexiókat fűzzünk. JÁVOR Kata *Kontinuitás és változás a társadalmi és tudati viszonyokban* c. dolgozatát mégis azért említhetjük, mert kutatási tematikája *rendkívül széles területet* fog át, sok olyan kérdést érint, amely más társadalomkutatók — közöttük

is elsősorban a szociológusok — közvetlen érdeklődésére tarthat számot, sőt nem egy megállapítása *továbbgondolkodásra készítet*. A szerzőnek az értékrend és a presztízsértékek alakulásával kapcsolatos megfigyelése jelentős teljesítmény, amely egy szélesebb körű szociológiai vizsgálathoz előtanulmányként is felhasználható lenne. Érdekes az a megállapítása, „hogy valami presztízsértékké váljon, ahhoz nem szükséges föltétlenül célszerűnek vagy hasznosnak lennie az adott közösség szempontjából sem. A presztízsértékek fontosságát elsősorban az adja, hogy ezeket a közösség mintegy mérceként választja tagjai társadalmi súlyának megítéléséhez”. Bizonyára érdekes lenne megvizsgálni, hogy a presztízsértékké válást milyen tényezők alakítják, mely presztízsértékek kötődnek meghatározott társadalmi rétegekhez, vannak-e területi különbségek és ezek mivel magyarázhatók. Egy ilyen elemzés a mai falusi társadalom fejlődésének értelmezését nagymértékben elősegíthetné.

A *presztízsértékek átrendeződése* mutatkozik meg abban, hogy korábban a gyermeket szülei után becsülték, ma „a gyermekekért hozott anyagi áldozat nagysága jelezi a falu számára a szülők életének eredményességét”. A jelenlegi értékrendben központi helye van a háznak és berendezésének. Ezen a ponton látszik kapcsolódás az előbbi tanulmányban leírt szülői törekvésekkel, azzal, hogy a kialakult presztízs-versengés szinte rákényszeríti a szülőket (és a fiatalokat) olyan lakásmód kialakítására, amely nem vagy alig felel meg életformájuknak és anyagi lehetőségeiknek.

Szociológiai szempontból különösen értékesek a tanulmánynak azok a megállapításai, amelyek az értékrendnek a volt társadalmi rétegekhez való kötődésére, illetve a nemek és a generációk közötti eltérésekre vonatkoznak.

Záró megjegyzésként az egész kötetre vonatkozóan szívesen írom le, hogy a közölt tanulmányok, a belőlük levonható következtetések jól példázzák a társadalomnéprajzi vizsgálódás hasznosságát. Nem kétséges, hogy Varsány sokoldalú és alapos felderítése *nemcsak a társadalomnéprajz nyeresége, hasznát látják más társadalomtudományok, így a szociológia művelői is.*

IRODALOM

KROEBER, A. L.

1948 *Anthropology*. New York, Harcourt

RADCLIFFE-BROWN, A. R.

1958 *Method in Social Anthropology*. University of Chicago Press. Chicago

HUNGARIAN ETHNOGRAPHERS' TASKS IN INVESTIGATING CONTEMPORARY VILLAGE LIFE IN HUNGARY

Comments on the Varsány volume

The Department of Social Anthropology of the Ethnographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences carried out research in the village of Varsány in Northern Hungary between 1971 and 1973 (with some additional fieldwork in 1974) to reveal the present social and cultural structure of the village as well as the changes that have taken place in the past thirty years. In that period thorough changes were brought about by elimination of the system of big estates and by the land reform of 1945, later by the ever increasing share of industrial employment, by the socialist reorganisation of agriculture, and the organisation of co-operative farms. In 1978 a volume of studies was published on the results of the research work. This volume examines, by social-anthropological methods, the present way of life, family organisation, economic strategies of families of those employed in co-operative farms or in industry, time budget, and the appearance of the concept of leisure-time, transformation of the value and prestige system, and the changing role of religion.

The Editor of *Ethnographia* invited several research workers engaged in other social sciences to write down their opinion about the volume, about the transformation processes treated therein and the representative character of experiences gathered at Varsány as well as about the question, how far similar social anthropological investigations can complete the knowledge gathered in their own branch of science.

Rudolf ANDORKA (Central Statistical Office) laid stress upon the statements of the volume concerning the structure of households and the small auxiliary farm-units worked by the family. He used the nation-wide data of social statistical surveys to point out the employment heterogeneity of families living in villages, the high share of industrial workmen's families and of families of mixed earnings (with industrial and agrarian wage-earners) in the village population, and the important role of small auxiliary farm-units with families of industrial workers as well as with those of agrarian workers. András BALOGH (Research Institute of Agricultural Economics) made his comments about each study from the economist's point of view, and suggested more exact formulations in analyzing the investment strategies of families. István HARCSA (Central Statistical Office) also compared the data of Varsány with national social-statistical surveys, emphasising processes of mobility and regroupment of social strata. He discussed the changes in living standards in cities as well as in villages, and the mutual relationship of the two processes. Tibor KOVÁCSY (Historical Institute of the Hungarian Academy of Sciences) made his critical remarks about methodology; he missed a more exact analysis of causal relations in the portrayal of processes, and the same of the interaction of local and national factors influencing local transformations. He pointed out the contradictions involved in stepping out of the peasants' way of life which were noted by sociographers in these parts already in the 1930s. András VÁGVÖLGYI (Sociological Institute of the Hungarian Academy of Sciences, Szeged Research Center) dealt with the changes and interdependencies of values and of prestige, pointing out, in how much changes in family organisation at Varsány reflect a nationwide transformation. He as well as other contributors found the volume informative — their critical remarks notwithstanding —, and they deem important the ethnographers' joining into the examination of today's Hungarian rural society.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Dömötör Tekla

Kovács Ágnes köszöntése

A szép emberi rend íratlan törvényei közé tartozik az átmenet ünnepi rítusainak kialakítása (hogy VAN GENNEP szavával éljek), ami a néprajztudomány (és más tudományágak) gyakorlatában annyit jelent, hogy megünneplik nemcsak a születésnapokat, hanem az első művek megjelenésének fontosabb évfordulóit is. E kettő néha egybe is esik, mint Kovács Ágnes esetében is, s ezek az ünnepek az ősz gyümölcsstermő gazdagságának, a szüretelésnek, betakarításnak elérkezését is jelzik.

Hadd szorítsam meg most Kovács Ágnes kezét, akit körülbelül akkor ismertem meg, amikor első műve nyomtatásban megjelent. Életünk és munkánk gyakran összefonódott; régi fényképeket nézegetve gyakran fedezem fel egymás mellett mindkettőnk (jóval fiatalabb) arcát, nemcsak hazai tájakon, hanem az Akropolisz lépcsőin vagy Dániában is, ahol együtt voltunk folklórtalálkozókon, kongresszusokon.

Amióta csak megismerkedtünk, Kovács Ágnes a magyar népmese hűséges gyűjtője, kutatója, megszállottja volt. Kolozsvárt született, és több jelentős publikációja erdélyi meséket, mondákat tartalmaz; Kalotaszegen gyűjtötte őket, ahol a népi próza különösen ékes virágokat hajtott. Később, amikor Budapesten férjhez ment, a Baranyába települt székelyek elbeszéléseit jegyezte fel. – Mégis, első nyomtatott publikációja, melynek harmincöt éves jubileumát ünnepeljük, nem erdélyi meséről szól, hanem a dunántúli leányok életéről, s a „sárpilisi nagyleány” címet viseli. Kovács Ágnest egész életében vonzotta a gyermekkor, az ifjúság néprajzi leírása és népköltészete, és ma is gyengéd szeretettel és buzgósággal gyűjti, publikálja a gyermekkor népköltészetét.

Visszatérve népmesekutató tevékenységére, nem könnyű célt tűzött ki maga elé: a magyar népmesekincs egészének megismerésére, rendszerezésére törekedett. A teljes magyar népmesearchívum rendezését, a teljes magyar népmesekincs katalogizálását kívánta elvégezni. E nagy munka néhány részlete már napvilágot látott; a magyar folklórkutatás várja az opusz további részeinek mielőbbi megjelentetését is. Az önmaga által kitűzött igényes munkát jó egészséggel folytassa s eredményesen fejezze be.

Ugyanakkor a népmese stiliztikai-poétikai jegyeinek finom tollú elemzője is. Különösen újszerű a ritmikus prózát használó mesemondásról szóló tanulmánya. Saját gyűjtései kitűnő nyelvérzékről tanúskodnak, a tájnyelvi sajátosságok pontos rögzítését mindig elsőrendű feladatának tartotta.

Munkája során számos tudományos, valamint népszerűsítő mesekiadványt rendezett sajtó alá, magyar és idegen nyelven. (Az utóbbiak közül kiemelném a rangos *Märchen der Weltliteratur* sorozatban megjelent *Ungarische Volksmärchen* c. kötetét, 1966.) De fontos feladatának tartotta a román nép-

mesék magyar nyelvű publikálását is. Nagyszámú könyvismertetése közt előkelő helyet foglal el a román folklorisztikai művek recenzálása; Kovács Ágnes saját szűkebb szakterületén folytatta a BARTÓK által kijelölt feladatot, és vállalta a szomszédos országok népköltészetének és folklórkutatásának ismertetését is.

E fontos érdeklődési körök mellett hadd említsem meg a tudománytörténeti tanulmányokat és a Magyar Néprajzi Lexikonba, valamint külföldi lexikonokba írt szócikkeit, melyek közül jó néhány most sajtó alatt van.

Kovács Ágnes emberi portréjáról csak néhány szót: szerénység, szorgalom, segítőkészség jellemezte minden tetteiben. S mindezen túl hűsége a népköltészethez s a néphez, mely e költészetet létrehozta. Legyen ez a hűség vezérszavaként, hasonló sikeres munkájában is, járjon tovább azon az úton, amelyen harmincöt éve elindult: legyen áldozatos gondozója a magyar népköltészetnek, őrzője a tűnőfélben levő szóbeli hagyománynak, népünk kiemelkedő kulturális értékeinek.

KOVÁCS ÁGNES IRODALMI MUNKÁSSÁGÁNAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította *Illés Zsuzsa*

Jelen összeállítás a teljesség igénye nélkül tartalmazza Kovács Ágnes műveit és az azokról megjelent recenziókat. Sorozatként írt cikkek, tanulmányok az első közlemény megjelenési événél szerepelnek. A terjedelem korlátozottsága miatt kimaradtak a Kovács Ágnes által írt könyvismertetések. Az adatgyűjtés lezárva 1978. december 31-én.

1942. *A sárpilisi „nagyleány”*. In: Tanulmányok egy Sárközi falu társadalmáról. Összeállította: Mády Zoltán. Budapest, Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya (A Magyar Táj és Népméret Könyvtára 5.) 21–39.
1943. *Kalotaszegi népmesék*. Bevezette és jegyzetekkel ellátta: —. 1–2. köt. Budapest Pázmány Péter Tudomány Egyetem Magyarságtudományi Intézet és Franklin Társulat (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény V–VI.)
Ism. Banó István, *Ethnographia* LV. 177–178.
1944. *A kalotaszegi Ketesd mesekincs*. Erdélyi Múzeum 49. 386–423. (Klny. = Erdélyi Tudományos Füzetek 188.)
Ism. Banó István, *Ethnographia* LV. 177–178.
1945. *Moldvai mesék*. Összeállította és fordította: —. Ill.: Szántó Piroska. Budapest, Anonymus. 82 l. (Népek Meséi)
Ism. Keleti Kapu 1. évf. 1946. 25.
Molnár József, *Köznevelés* 2. évf. 1946. 21. szám. 18–19.
Farág József, *Utunk* 2. évf. 1947. 16. szám 6.
1947. *Kalotaszegi adatok a lidércről, sárkányról, garabonciásról, rosszakról, prikulicsokról, boszorkányokról*. *Ethnographia* LVIII. 111–114.
A két hideglelés. Kettesdi gyermekmese. (Hiedelemmonda.) *Ethnographia* LVIII. 123.
1948. *Néhány szó népmesekiadványainkról*. *Magyar Nyelvőr* 72. évf. 51–55.
1951. *Csinosomdrága*. Magyar népmesék. Összeállította: — és W. Petrolay Margit. Budapest, Ifjúsági Kiadó. 195 l., 4 t.
Ism. Aszódi Éva, *Könyvbarát* 2. évf. 1952. 1. szám 23.
Prohászka János, *Magyar Nyelvőr* 76. évf. 1952. 374–376.
1954. *Népmese — bábjáték*. Népmesék, bábjáték vázlatok, bábjátékok. Szerk.: Muharay Elemér. Összeáll.: Gosztola Loránd, Kovács Ágnes, Selmeczi Elek. Budapest, Művelt Nép Kiadó. 126 l., illusztr.
Népmese — mesejáték. Népmesék, mese és daljáték vázlatok, mesejáték. Szerk.: Muharay Elemér. Összeáll.: Gosztola Loránd, Kovács Ágnes, Selmeczi Elek. Budapest, Művelt Nép Kiadó. 175 l., illusztr.
Népművészet és népköltészeti gyűjtés a Baranya megyei moldvai székely telepések között. (Tanulmány és példamesék.) *Ethnographia* LXV. 197–209.
A csodafurulya. Magyar népmesék. (Válogatta: — és W. Petrolay Margit közre-

- működésével Kolozsvári Grandpierre Emil. Ill.: Reich Károly Budapest, Ifjúsági Kiadó. 391 l., 4 t.; 2. kiad. 1966. Budapest, Ifjúsági Kiadó. 391 l., 4 t.
Ism. Szabad Hazánkért 2. évf. 1954. 11. szám 34.
1955. *The Hungarian Folktales-Catalogue in Preparation*. Acta Ethnographica IV. 445–479.
1956. KRIZA János: *Székely népköltési gyűjtemény*. Összesítő válogatás a kiadott és kéziratot hagyatékból. (A verses részt Gergely Pál, a meséket gondozta, jegyzeteket és utószót írta: —.) Budapest, Magvető Kiadó. I. köt. Balladák, dalok. II. köt. Népmesék.
Ism. Széphalom 2. évf. 1956. 3–4. szám. 123–124.
Sándor István, Index Ethnographicus 1. évf. 1. szám. 40–41.
Felsőtisza népmesék. A meséket elmondta: Furicz János, Pályuk Anna. Gyűjtötte: Kocsisné, Szirmai Főris Mária. Sajtó alá rendezte, utószót írta: —. Debrecen, Alföldi Nyomda. 409 l.
Ism. Veres Péter levele a Felsőtisza népmesékről, Főris Mária gyűjtéséről. Alföld 7. évf. 1956. 3. szám. 134.
Ferenczi Imre, Alföld, 8. évf. 1957. 22–23.
Népmesegyűjtés. Budapest, MNM Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár. (Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez III.) 40 l.
Ism. Dömötör Sándor, Ethnographia LXVIII. 1957. 537.
Gunda Béla, Fabula I. 1957. 171–172.
1957. *Új népmesetípusok a magyar népmesekatalógusban*. (A 651 és 652 mesetípus egy-egy ismeretlen magyar változata.) Néprajzi Közlemények 2. évf. 104–121.
Új népmesetípusok a magyar mesekatalógusban. 2. közl. Néprajzi Közlemények 2. évf. 1957. 174–196.
Még néhány szó „Tóth János története”-hez. (651*, illetve 449/A* mt.) Néprajzi Közlemények 3. évf. 1958. 199–201.
Új népmesetípusok a magyar népmesekatalógusban. 3. közl. Néprajzi Közlemények 4. évf. 1959. 19–38.
Szépmezőszárnya meséjének magyar redakciói. Néprajzi Közlemények 5. évf. 1960. 193–219.
A püpos meg a dúcos. Néprajzi Közlemények 6. évf. 1961. 119–124.
Újabb változatok „A két püpos ember” meséjére. Néprajzi Közlemények 7. évf. 1962. 35–47.
Ism. Kiss Gabriella, Ethnographia LXX. 1959. 254–268.
Ungarische Volksmärchen. Redaktiert: —. In: Von Prinzen, Trollen und Herrn Fro. Märchen der europäischen Völker. Jahrgabe . . . der Gesellschaft zur Pflege des Märchengutes der europäischen Völker. Hrsg.: Hüllen, Georg. Westfalia, H. und J. Aschendorff Verl. Bd. 2. 1957. 73–100. — Bd. 3. 1958. 130–143. — Bd. 4. 1959. 143–188. — Bd. 7. 1962. 123–131. — Bd. 7. Aufl. 2. 1967. 103–116. — Bd. 9. 1964. 175–198. — Bd. 10. 1965. 166–194.
Ism. Sándor István, Index Ethnographicus 3. évf. 1958. 2. szám. 179–180.
Szegény ember okos leánya. Román népmesék. Szerkesztette, utószót és jegyzeteket írta: —. Ford.: Bözdi György, Ignác Rózsa, Jékely Zoltán. Ill.: Loránt Péterné. Budapest, Európa Kiadó. 230 l. (Népek meséi) Bukarest, 1958. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó 229 l. Román–magyar közös kiadás.; 2. kiad. 1974. Budapest, Európa Kiadó. 227 l. (Népek meséi.) 2. kiad. Bukarest, 1975. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó 229 l. Román–magyar közös kiadás.
Ism. Marton Lili, Utunk 13. évf. 1958. 25. sz. 4.
Voita, L., Revista de Folclor. Tom. 6. 1961. 162–163.
1958. *Magyar állatmesék típusmutatója*. Budapest. MNM Néprajzi Múzeum 125 l. (Néprajzi Közlemények III. 3.)
Ism. Sándor István, Index Ethnographicus 3. évf. 1958. 178.
Sándor István, Acta Ethnographica 9. 1960. 229–230.
Typenregister der ungarischen Tiermärchen, Demos 2. évf. 2. szám. 210–211.
Die ungarische Märchenforschung der letzten Jahrzehnte. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 4. évf. 453–466.
Mesegyűjtés, mesekiadás. Korunk 18. évf. 2. szám. 282–285.
Lucrările și problemele pregătirii catalogului basmelor populare maghiare. Revista de Folclor 4. évf. 227–242.
1960. *Magyar népmesék I–III*. köt. Szerkesztette és bevezette: Ortutay Gyula. A meséket válogatta és jegyzetekkel ellátta: Dégh Linda és —. Budapest, Szépirodalmi Kiadó 3. (Magyar Parnasszus 1.)
Ism. Gyenes István, Társadalmi Szemle 16. évf. 1961. 10. szám. 115–116.

- Erdész Sándor, *Ethnographia* LXXIII. 1962. 470–471.
A készülő Magyar Népmesekatalógus meséinek típusmutatója. Műveltség és Hagyomány I–II. 359–389.
Tündér Ilona. (Görög, albán, bolgár, jugoszláv, román népmesegyűjtemény. Szerkesztette és magyarázatot írta: —. Ill.: Lukáts Kató. Budapest, MNM-Néprajzi. 484 l., 4 t. (Népek meséi 5.) Bukarest, 1960. Ifjúsági Kiadó 484 l. 4 t. Román–magyar közös kiadás.)
A Magyar Népmesekatalógus Füzetei. Sorozatszerkesztő: —. I. 1960.; II. 1963.; III. 1967.; IV. 1968.
- ANDREEV, Nikolaj Petrovics: *Az orosz mesetípusok Aarne-rendszerű mutatója*. Bevezette: —. Ford., sajtó alá rend.: Mándoki László. Budapest, MNM-Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár. 214 l. (A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 1.)
1961. *Benedek Elek és a magyar népmesekutatás*. *Ethnographia* LXXII. 430–444.
 Ism. Györgyi Erzsébet, *Acta Ethnographica* 1963. 215.
Probleme bei der Arbeit am ungarischen Märchenkatalog. In: *Internationaler Kongress der Volkszerzählungsforscher im Kiel und Kopenhagen*. Vorträge und Referate (Berlin) 137–141.
 KRIZA János: *Az átomlító fiú*. Székely népmesék. (Krizsa János kéziratos hagyatékából válogatta és szerkesztette: —. Ill.: Lukács Kató.) Budapest, Móra Kiadó. 267 l.; 2. kiad. Budapest, Móra Kiadó 265. l.
 Ism. Páldy Róbert, *Könyvtáros* 8. évf. 1961. 572.
 Novak Vilko, *Slovenski Etnograf Tom. 15.* 1962. 279.
1963. *Hozzászólás Klaniczay Tibor: „A polgári irodalomtörténetírás öröksége és a marxista irodalomtudomány” című előadásához*. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 20. évf. 75–76.
Hozzászólás Ortutay Gyula: „A magyar népmesekutatás eredményei és feladatai” című előadásához. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 20. évf. 99–103.
 DOMOKOS Sámuel: *Méhkeréki néphagyományok. Vasile Gurzau meséi*. Bevezette: —. Gyűjtötte, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta: Domokos Sámuel. Budapest, MNM Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár Kiadványai 122 l. (A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 2.)
 Ism. Gáldi László, *Acta Linguistica Tom. 14.* 1964. 413–414.
 Kemény G. Gábor, *Új Írás* 4. évf. 1964. 597–599.
 Péter László, *Ethnographia* LXXV. 1964. 485–486.
1964. *Register der ungarischen Schulbürgerschwanktypen (Ratotiaden)*. AaTh 1200–1349 Mt. *Acta Ethnographica Tom. 13.* 55–69.
1966. *A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai*. (AaTh 1200–1349.) Szerk.: —. Közreműködött: Maróti Lajosné. Budapest, MNM Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár Kiadványai 386 l. (A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 3.)
 Ism. Istvánovits Márton, *Ethnographia* LXXVIII. 1967. 302–303.
 Voigt Vilmos, *Demos* 8. évf. 1967. 331.
 Wildhaber, Robert, *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. 63. évf. 1967. 267–268.
Ungarische Volksmärchen. Hrsg.: —. Übertr.: Jeanette Hajdú, Düsseldorf–Köln, F. Diederich Verlag. 345 l. (Die Märchen der Weltliteratur.)
 Ism. Lüthi, Max, *Neue Zürcher Zeitung* 1967. 26. szám. 1–5.
 Voigt Vilmos, *Demos* 8. évf. 1967. 335.
1967. *Rhythmus und Metrum in den ungarischen Volksmärchen*. *Fabula* 9. 169–243.
 Ism. Voigt Vilmos, *Demos* 9. évf. 1968. 118.
- BÉRES András: *Rozsályi népmesék*. Gyűjtötte és bevezette Béres András. Jegyzetekkel ellátta: —. Mell.: Rozsály és mesélői. Budapest, Akadémiai Kiadó 519. l., 1 mell., 6 t. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XII.)
1968. *Ruszkovics István meséi*. (Gyűjtötte: Erdész Sándor és Halmos István. Szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: —. Budapest—Nyíregyháza. Néprajzi Múzeum—Jósa András Múzeum Kiadványa 307 l. (A Magyar Népmesekatalógus Füzetei 4.)
 Ism. Körner Tamás, *Acta Ethnographica* 20. 1971. 183.
 „Egy román ifjú” levele *Benedek Elek*hez. *Ethnographia* LXXIX. 430–431.
1969. *A népmese prozódiajáról. (Egy szatmári meseszöveg ritmikái elemzésének tanulságai)*. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 26. évf. 183–242.
(A huszadik) XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. Népi Kultúra — Népi Társadalom I–III. 177–214.

- Ism. Küllös Imola, *Demos* 11. évf. 1970. 74.
1970. *Das Elek Benedek-Gedenkmuseum*. Acta Ethnographica 19. 229–245.
A vasorrú indiásbaba. Kárpátukrajnai népmesék. Vál. Ford.: Finciczy Mihály. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: —. Utószó: Ortutay Gyula. Ill.: Loránt Lilla. Budapest, Európa Kiadó. 254 l. (Népek meséi.) Taemnyicja' szkljanot gori. Zakárpátszki narodni kazki zibrani: Mihailom Finciczy. Pereklad: Jurij Skrobinec. Uzsgorod, 1974. Karpati izd. 189 l.
- Ism. Küllös Imola, *Ethnographia* LXXXII. 1971. 109–110.
 Scrobinec, Jurij, Egy népmesegyűjtemény megjelenése elé. Kárpáti Igaz Szó (Uzshorod) 1974. szept. 1.
1971. *Icinke-picinke. Népmesék óvodásoknak*. (Válogatta, szerkesztette: —. Ill.: Reich Károly.) Budapest, Móra Kiadó 269 l., 4 t.; Bratislava—Budapest, 1971. Madách Kiadó—Móra Kiadó 269 l., 4 t. Csehszlovák—magyar közös kiadás.; — 2. kiad. Budapest, 1974. Móra Kiadó 269 l., 4 t.
Fremdsprachige Stereotypen, Sprüchlein- und Liedereinlagen in volkstümlichen Prosatekten. Acta Ethnographica 21. 110–125.
1972. *Két régi magyar—román vegyesszövegű táncnóta kérdéséhez*. Ethnographia LXXXIII. 293–296.
 Ism. Nagy Ilona, *Demos* 14. évf. 1974. 242.
1973. *Idegen nyelvű sztereotípiák, mondóka- és dalbetétek anyanyelvi prózai népköltési szövegekben*. Népi Kultúra—Népi Társadalom VII. 161–180.
 Ism. Nagy Ilona, *Demos* 14. évf. 1974. 242.
A meseköltés technikájáról és a típusalkotásról. Tanulmányok, Novi Sad. 6. évf. 89–95. „A szegényember szolgája az ördög” — mese és mondaváltozatok. Folklor Archívum 1. szám. 98–108.
1974. *Benedek Elek meséinek nyelve*. 117–137 l. In: Lengyel Dénes: Benedek Elek. Budapest, Gondolat Kiadó. 275 l.
Viski Károly írói stílusáról. In: Szemlélet, módszer és eredmény Bátky Zsigmond, Györfly István és Viski Károly munkásságában. Budapest, Akadémiai Kiadó 58–62. (Studia Ethnographica 7.) Ethnographia LXXXV. 168–171.
A népköltési gyűjtésről és az esztétikai nevelésben betöltött szerepéről. Honismereti Híradó. 6. szám. 58–62.
1975. *L'enfant de Marie (AaTh 710)*. Notes en possession de 17 variantes hongroises, en marge de Nancy Schmitz la Mensongère. Acta Ethnographica 24. 453–461.
 Kríza János székely népmeséi. Honismeret 4. szám. 44–47.
A romániai magyar néprajzi kutatások: kiadványok, munkamódszerek, problémák. Valóság 6. szám. 37–38.
Cinege, cinege, kismadár . . . Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek. (A Rádió Ifjúsági és Gyermekosztálya pályázatának anyagából összeállította: Borsai Ilona és —.) Budapest, MRT — Minerva Kiadó 142 l.; 2. kiad. Budapest, 1976. RTV — Minerva Kiadó, 142 l.
 Ism. Küllös Imola, *Ethnographia* LXXXVII. 1976. 296–297.
Din tradiție populare ale românilor din Ungaria. A magyarországi románok néprajza. Szerk.: — és Alexandru Hoțopan (Hocopán Sándor). Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, Magyarországi Románok Demokratikus Szövetsége. 131 l. (A magyarországi nemzetiségek néprajza.)
 Ism. Domokos Sámuel, *Honismeret* 1977. 2–3. szám. 108–109.
 Un prețios volum de studii, Foaia Noastră, anul 26. 15. szám. 4.
1976. *Bújj, bújj, zöld ág . . . Népi gyermekjátékok*. (Szerk. —. Válogatta és a játékokat feldolgozta: Haider Edit. Népzenei munkatárs: Borsai Ilona. Ill.: Matkó Katalin.) Budapest, Móra Kiadó 223 l.
Címszavak. In: Enzyklopädie des Märchens. Bd. 1 — Berlin—New York, Walter de Gruyter.
1977. *A (huszadik) 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai*. (2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V.) Népi Kultúra—Népi Társadalom IX. 139–188.
Humor a „nyelvhátáron”. In: A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban. Szerk.: Istvánovits Márton és Kríza Ildikó. Budapest, MTA—NKCs Néprajzi Kutató Csoport, 111–121. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1.)
A Magyar Népmesekatalógus. Néprajzi Hírek 6. évf. 1–2. szám. 12–13.
 Ism. Hajdú Éva, *Magyar Nemzet* 1977. okt. 21.
Címszavak. In: Magyar Néprajzi Lexikon I. köt. A–E. Budapest. Akadémiai Kiadó 752 l.

Kivirágzott a diófa... Népi gyermekjátékok. (Szerkesztette: —. Válogatta és a játékokat feldolgozta: Haider Edit, népzenei munkatárs: Borsai Ilona.) III.: Matkó Katalin és Varga Imre. Budapest, Móra Kiadó, 149 l.

Ism. Vajda Zsuzsa, Híd (Novi Sad) 42. évf. 1978. 672—674.

HOPOPAN, Alexandru: *Poveștile lui Mihai Purdi.* Intr. —. Budapest, Didactică Ed. 131 l.

1978. *Ipolyi Arnold, a népmesekutató. Isten, ördög, tündér, boszorkány, sárkány, táltosló a népmesében és a Magyar Mythológiában.* In: Mitosz és történelem. Szerk.: Hoppál Mihály és Istvánovits Márton. Budapest, MTA-Néprajzi Kutató Csoport, 132—142. (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3.)

A Flóri könyve és a Csemegék. In: Folklor, társadalom, művészet IV—V. (Folklorizmus egykor és ma. Előadások III.) Szerk.: Verebélyi Kincső. Kecskemét, 1978. Bács-Kiskun megyei Művelődési Központ. 41—53.

A népköltészet szemléltetése az ismeretterjesztésben. Budapest, TIT. 42 l.

Cikkek. In: Kis Magyar Néprajz a Rádióban. Szerk.: Jávorka Kata, Küllös Imola, Tátrai Zsuzsa. Budapest, RTV — Minerva. 248—251., 343—355., 417—425. l.

Takács Lajos

Vilko Novak 70 éves

Vilko NOVAK, a szlovén néprajz kiváló képviselője, hetvenéves. Születésnapja alkalmával tisztelettel és szeretettel köszöntik barátai és tisztelői, a magyar etnográfusok, akiknek alkalmuk volt a nagy tudású, szerény tudóst személyesen is megismerni vagy írásait olvasni. Munkássága, mely terjedelmre is igen jelentős — publikációinak száma csaknem eléri a kétszázat — és a néprajz igen széles körét öleli fel, megértő visszhangra és elismerésre talált hazánkban éppúgy, mint Európa legtöbb országában. Kutatásai alapjául, kiindulópontjául a szlovén népi kultúra szolgált, de a kutatás szálai, ha a kultúra összefüggéseit vizsgálta, olykor igen messze is elvezették, így eredményeiben a kultúra egyetemesebb összefüggései is tükröződnek. Számunkra különösen értékesek azok a munkái, melyekben a szlovén és a magyar népi kultúra kölcsönhatásait, összefüggéseit tárta fel, vagy a kutatás állapotáról adott számot. Szerény, humanista magatartásával, megbízható, korrekt munkáival sok barátot szerzett nemcsak személyesen magának, hanem azoknak is, akiket képviselt, a szlovén néprajznak és a szlovén népnek.

Vilko NOVAK 1909. április 28-án született a Mura melletti Belatincon (Beltinci, Prekmurje). Középiszkoláit Muraszombaton és Ljubljánában végezte, majd Ljubljánában az egyetemen szlavisztikát tanult, melyből 1933-ban szerzett diplomát. Néhány évig mint gimnáziumi tanár működött főleg szlovén városokban. 1944-ben a budapesti egyetemen irodalmi szakon doktorált (témája: *Küzmics István, hazai szlovén bibliafordító*, vö. EPhK 1944. 48—64.), majd 1948-ban Ljubljánában etnológiai doktorátust is szerzett (témája: *Ljudska prehrana v Prekmurju*).

1948 óta a ljubljánai egyetemen tanított, előbb mint asszisztens és docens, majd mint professzor. 1975 óta nyugdíjas.

Néprajzi munkássága igen változatos, tájilag azonban erősen kötődik a Mura vidékéhez, szülőföldjéhez. Dolgozatai már emiatt is fontos forrásul szolgálnak a Dél-Dunántúl kutatóinak is. Vilko NOVAK különben maga is jól ismerte a magyar etnográfia eredményeit, és nemcsak kutatásaiban, feldolgozásaiban hasznosította azokat, hanem időnként szlovén folyóiratokban is számot adott a magyar etnográfiai kutatásokról éppúgy, mint magyar folyóiratokban a szlovén néprajz eredményeiről.

Néprajzi munkássága mellett jelentősek irodalomtörténeti, történeti és filológiai jellegű publikációi is, valamint műfordító tevékenysége (magyarból pl. Madách, Füst Milán, Illyés Gyula műveit fordította).

Hetvenedik születésnapja alkalmából szeretettel és tisztelettel gondolnak Vilko NOVAKRA a magyar etnográfusok, és jó egészséget, további eredményes munkát kívánnak.

VILKO NOVAK FONTOSABB NÉPRAJZI MUNKÁI

Könyvek:

1. *Stevan Kúhar*. Ljubljana, 1932.
2. *Ljuska prehrana v Prekmurju*. (Mura vidék népi táplálkozása.) Ljubljana, 1947.
3. *Slovenska ljudska kultura*. (A szlovák népi kultúra.) Ljubljana, 1960.
4. *Slovenske ljudske pesmi. Szlovén népdalok*. V madžarščino prevedel Avgust Pavel. Szerkesztette, az előszót (6–23 l.) és a jegyzeteket (164–181 l.) írta —. Murska Sobota, 1967.
(lásd még 84., 85., 93.)

Cikkek, tanulmányok:

5. *Lan in njegovi izdelki v Slovenski krajini*. (Len és lenből készült ruhadarabok a szlovén tájakon.) Časopis za zgodovino in narodopisje (= ČZN) XXXI, 1963. 34–37.
6. *Zgodovina in narodopisje v prekmurski publicistiki*. (Történelem és néprajz a muravidéki publicisztikában.) ČZN XXXII, 1937. 246–247
7. *Apotropijske prvine v slovenskih ženitovanjskih obicajih*. (Apotropeikus elemek szlovén lakodalmi szokásokban.) Etnolog [= Et] XIV, 1942. 46–52.
8. *Ovčarstvo pod Stolom in v Planici*. (Juhászat Stol alatt és a Planica völgyében.) Et XV, 1943. 89–95.
9. *A születés, keresztelés és halálozás szokásai a muravidéki szlovénoknál*. Ethnographia LIV, 1943. 177–189.
10. *Szlovén néprajzi kutatások 1920 óta*. Ethnographia LV, 1944. 76–87.
11. *Pridelovanje lanu v Slovenski krajini*. (Lentermelés a Muravidéken.) Et XVII, 1945. 61–62.
12. *Etnografski značaj Slovenskega Porabja*. (A szlovén Rábavidék néprajzi jellegzetességei.) Slovenski etnograf [= SE] I, 1948. 90–106.
13. *Augst Pravel*. SE I, 1948. 136–139.
14. *Gradiivo Jožefa Košiča za etnografijo Prekmurja*. (Košič József adalékai Muravidék néprajzához.) SE II, 1949. 100–110.
15. *A szlovén néprajzi irodalom 1942–1947 közti adatai*. In: „Bibliographie internationale des arts et traditions populaires” 1950 [1954].
16. *Lončarstvo v Prekmurju*. (Fazekasság a Muravidéken.) SE III–IV, 1951. 111–130.
17. *Slovenska etnografska bibliografija 1945–1950*. SE III–IV, 1951. 411–424.
18. *Ljudsko stavbarstvo v naši etnografiji*. (A népi építkezés a szlovén néprajzban.) SE V, 1952. 14–17.
19. *Etnografsko delo Franceta Kotnika*. (France Kotnik néprajzi munkássága.) SE V, 1952. 179–194.
20. *Mednarodni etnološki kongres v Stockholmu*. (Nemzetközi Etnológiai Kongresszus Stockholmban.) SE V, 1952. 272–276.
21. *Ericha Seemanna novejši spisi o slovenskem ljudskem pesništvu*. (Erich Seemann újabb munkái a szlovén népdalról.) SE V, 1952. 274–276.
22. *Der Aufbau der slovenischen Volkskultur*. Zeitschrift für Ethnologie 77, 1952. 227–237.
23. *Kmečko vinogradništvo v Prekmurju*. (Népi szőlőművelés a Muravidéken.) Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1953. 70–76.
24. *Doneski o tkalstvu in suknarstvu med Begunjami in Žirovnico*. (Adatok Begunje és Žirovnica vidékének szövéséhez, posztógyártásához.) SE VI–VII, 1954. 117–119.
25. *Odkup in ureditev pašnih služnostnih pravic v Bohinju [Slovenija]*. (A jobbágyi kötelezettségek szabályozása és feloldása Bohinjban, Szlovénia.) Zbornik filozofske fakultate II, Ljubljana, 1955. 257–315.
26. *Szlovén néprajzi kutató munka (1945–1955)*. Ethnographia LXVII 1955. 176–178.

27. *O bistvu etnografije in njeni metodi.* (Az etnográfia mivolta és módszerei.) SE IX, 1956. 7–16.
28. *Današnja madžarska etnografija.* (A mai magyar néprajz.) SE IX, 1956. 275–277.
29. *Structure de la culture populaire slovène.* In: Papers of the International Congress of European and Western Ethnology, Stockholm 1951. Stockholm, 1956. 85–94.
30. *Magyar néprajzi irodalom Jugoszláviában 1946–1955.* Index Ethnographicus 1/2, 1956. 134–142.
31. *Alapvető művek a délszláv népek néprajzi szakirodalmában.* Index Ethnographicus 1/2, 1956. 143–152.
32. *August Pavel [1886–1946].* SE IX, 1956. 197–200.
33. *Vprašanje nabiralništva pri Slovencih.* (A gyűjtögetés kérdése a szlovéneknél.) SE X, 1957. 19–28.
34. *O ljudski kulturi v Selški dolini.* (A Selska dolina népi művelődéséről.) Loški razgledi I, 1957. 41–46.
35. *Jožef Košič, prekmurski pisatelj.* (Košič József muravidéki író.) Razprave III. SAZU, razred za filološke in literarne vede, 1958. 233–279.
36. *Struktura slovenske ljudske kulture.* (A szlovén népi kultúra struktúrája.) Razprave IV. SAZU, razred za filološke in literarne vede, 1958. 5–35.
37. *Súčasný stav národopisu v Juhoslávii.* (A jugoszláv néprajz mai helyzete.) Slovenský národopis VI, 1958, 529–541.
38. *Ivana Kunšiča prezrti etnološki oris Slovencev.* (Ivan Kunšič elfelejtett néprajzi írása a szlovénekről.) SE XI, 1958, 183–185.
39. *Etnološko delo pri Slovákii* (Néprajzi munka Szlovákiában.) SE XI, 1958. 201–203.
40. *Etnološko društvo Jugoslavije.* (A Jugoszláv Ethnológiai Társaság.) SE XI, 1958. 212–214.
41. *Nekaj popravkov.* (Néhány helyesbítés.) SE XIII, 1960. 232–234.
42. *Die Erforschung der Slovenischen Volksdichtung in den Jahren 1920–1959.* Zeitschrift für slavische Philologie XXIX, 1960. 183–199.
43. *O izvoru prekmurskega „Starišinstva i zvačinstva”.* (A muravidéki vőfélykönyv, „Starišinstvo i zvačinstvo” eredetéről.) SE XIII, 1960. 169–174.
44. *Hegyi pásztorokodás Szlovéniában.* Műveltség és hagyomány I–II. 1960. 97–110.
45. *Matija Murko in raziskavanje ljudske snovne kulture.* (Matija Murko és a népi tárgyi kultúra kutatása.) SE XIV, 1961. 165–170.
46. *Ob stoletnici rojstva Matije Murka.* (Matija Murko születésének 100. évfordulója.) Bilten Etnološkog društva Jugoslavije IV, Beograd, 1961. 2–4.
47. *Die Stellung des Alpwesens in Slovenien zwischen dem germanischen und romanischen Raume.* In: Volkskunde im Ostalpenraum. Graz, 1961. 123–134.
48. *Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slovenien.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest, 1961. 647–662.
49. *V spomin Borivoja Drobnjakovica.* (Borivoje Drobnjaković emlékének.) SE XIV, 1961. 184.
50. *Die slovenische Volkskunde seit 1920.* Zeitschrift für slavische Philologie XXX, Berlin, 1962. 180–188.
51. *V spomin Richardu Weissu.* (Richard Weiss emlékének.) Glasnik Slovenskega etnografskega društva IV, 1962. st. 2. 10.
52. *V spomin Božu Škerlju.* (Božo Škerlj emlékének.) SE XV, 1962. 264–265.
53. *Boris Orel.* Argo I, Ljubljana, 1962. 86–91.
54. *Etnološki stiki Madžarov s Slovenci in Hrvati.* (A magyarok néprajzi kapcsolatai szlovénekkal és horvátokkal.) Etnološki pregled IV, Beograd, 1962. 45–54.
55. *Boris Orel.* Etnološki pregled 4, Beograd, 1962. 144–148.
56. *Sloveny.* In: Narody mira. Narody zarubežnoj Evropy I. Moskva, 1964. 453–466.
57. *Enciklopedija Jugoslavije 6,* 1965, két címszó: Boris Orel, 387; Pavel Avgust, 441.
58. *Korytkovo gradivo o hrvaški ljudski noši.* (Emil Korytko adatai a horvát népviseletről.) Etnološki pregled 6–7, 1965. 71–80.
59. *Die Erforschung der Volkskunde Sloweniens.* Steirische Berichte zur Volksbildung und Kulturarbeit IX, Graz 1965. Nr. 5. 129–130.
60. *Oznaka slovenske ljudske kulture.* (A szlovén népi kultúra jellemzése.) Referat na mednarod. tečaju za slaviste v Ljubljani, 1966. –8 l.
61. *August Pavel in slovensko ljudsko pesništvo.* (Pavel Ágoston és a szlovén népköltészet.) Narodno stvaralaštvo – Folklor, 1965, 15–16. szám, 1261–1267.
62. *Pavel Ágostonról.* Vasi Szemle XX, 1966. 225–226.
63. *Slovenci v Narody mira.* (Szlovének a Narody mira c. sorozatban. A szerző vitairata.) SE XVIII–XIX, 1966. 155–161.

64. *Prof. dr. Milovan Gavazzi — sedemeselennik.* (Milovan Gavazzi 70 éves.) SE XVIII—XIX, 1966. 184—187.
65. *Ivan Grafenauer.* Argo IV—VI, 1965—1967. 104—107.
66. *O ljudskem življenju v Slovenskih goricah v prvi polovici XIX. stoletja.* (A Slovenske gorice vidék népéletéről a XIX. század első felében.) In: Svet med Muro in Dravo, Maribor, 1968. 119—129.
67. *Srečanje alpskega, sredozemskega in panonskega območja v Sloveniji.* (Az alpesi, mediterrán és pannon kultúrtáj találkozásása Szlovéniában.) Referat na Incontri culturali mitteleuropei v Gorici 1968.
68. *Slovinci v nemških etnoloških priročnikih.* (Szlovének német néprajzi kézikönyvekben.) SE XX, 1967. 173—179.
69. *Über die Milchwirtschaft bei den Völkern Jugoslaviens.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur, Budapest, 1969. 574—602.
70. *Etnologija.* In: Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani, 1969. 228—231.
71. *La Slovenia come punto d'incontro delle sfere culturali alpina, mediterranea e panonica.* In: Valori e funzioni della cultura tradizionale. . . Gorizia, 1969. 271—273.
72. *Pastirska kultura—vez med narodi srednje Evrope* (A pásztorokkultúra — kapocs a közép-európai népek között.) (Referat na Incontri culturali mitteleuropei v Gorici 1969. 8 l.)
73. *Begegnung der alpinen, mediterranen und panonischen Kulturzone in Slowenien.* In: Werte und Funktionen der traditionellen Kultur, Görz, 1970. 87—90.
74. *Zwei Werke über die nordamerikanischen Indianer.* Anthropos 65, 1970. 1001—1007.
75. *Slovenska in slovaška pesem iz 1774.* (Szlovén és szlovák költemény 1774-ből.) SR 18, 1970, 129—140.
76. *Življenje in delo Avgusta Pavla.* (Pavel Ágoston élete és munkája.) Razprave VII, SAZU, razred za filološke in literarne vede, 1970. 293—341.
77. *Živinoreja.* (Allattenyésztés Szlovéniában.) In: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I. Zgodovina agrarnih. panog. I, 1970, 343—394.
78. *Dva popravka.* (Két helyreigazítás.) SE XXI—XXII, 1970. 143—144.
79. *Odgovor prof. R. Wolframu.* (Válasz R. Wolframmak.) SE XXI—XXII, 1970. 114—118.
80. *Delež Slovanov v raziskivanju slovenske ljudske kulture.* (A nyugati és keleti szlávok kutatásai a szlovén népi kultúrában.) SR 19. 1971. 385—403.
81. *Snovna kultura slovenskega panonskega območja.* (A szlovén—pannon kultúrtáj tárgyi kultúrája.) (Referat na medn. slavističnem tecaja v Ljubljani 1971.)
82. *Der Anteil slawischer Volkskundler an der Erforschung der slovenischen Volkskultur.* Ethnologia Slavica IV.
83. *Emila Korytko nemski clanki o slovenskem ljudskem izročilu.* Traditiones 1, Ljubljana, 1972. 27—52.
84. *Sándor Petőfi v slovenscini.* (Petőfi Sándor a szlovének közt.) (Jozef Mundo-val együtt.) Ljubljana, 1973.
85. *Über den Charakter der slovenischen Volkskultur in Kärnten.* München, 1973.
86. *Anton Tomaz Linhart o kulturi starih Slovencev.* (A. T. Linhart a régi szlovének kultúrájáról.) Traditiones 2, 1973. 35—62.
87. *Slovinci v Bistrenici v Makedoniji.* (Szlovének Bisztrénicában.) (B. Ruszicával együtt.) Traditiones 2, 1973. 177—202.
88. *Območja v slovenski ljudski kulturi.* Slov. jezik, literatura in kultura. Ljubljana, 1974. 315—24.
89. *Aus der Geschichte des Alpwesens in der Brixenschen Grundherrschaft in Slowenien.* Alpes Orientales VII, Monachii, 1975. 1—10.
90. *Balthasar Hacquet in slovenska ljudska kultura.* Traditiones 3, 1974. 17—68.
91. *Dalmatins Bibelübersetzung und die slovenischen protestantischen Schriftsteller im 18. Jahrhundert.* In: Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen, Bd. III, T. II. München, 1976. 87—100.
92. *Predromanske, romanske i germanske besede v slovenskem gorskem pastirstvu.* (Rómaiak előtti, római és német elemek a szlovén hegyi pásztorok nyelvében.) Linguistica XV. 1975. 109—114.
93. *Izbor prekmurskege slovstva.* Ljubljana, 1976.
94. *Madzarski spisi o ljudskem življenju v Prekmurju.* Traditiones 4, 1975. 155—174.
95. *Die wissenschaftliche Tätigkeit Milovan Gavazzis.* Ethnologia Slavica 7, Bratislava, 1977. 11—19.
96. *Prekmursko ljudsko izročilo.* In: 40 let folklore v Beltincih, Beltinci, 1978. 7—20.
97. *Etnologija v asopisu za zgodovino in narodopisje.* CZN 48 (13), Maribor, 1978. 265—73.

Banó István

Száz éve született Berze Nagy János (1879–1946)

Halála után — az akkori nehéz körülmények között — az Ethnographiában nem jelent meg életével és munkásságával foglalkozó nekrológ. A Magyar Néprajzi Társaság azonban még halála évében, 1946. október 18-án „Berze Nagy János Emlékkülést” rendezett. Az emlékkülésen e sorok írója beszélt BERZE NAGY János életéről és munkásságáról. A magyar néprajz sokoldalú „illusztrátora”, CSIKÓS TÓTH András mutatott be népdalokat és népballadákat BERZE NAGY János gyűjtéseiből.

KOVÁCS Ágnes a magyar prózai népköltési anyag rendszerezéséről beszélt az emlékkülésen.

Nem lehet nem utalni ennek az emlékkülésnek néhány ómenszerű vonására: KOVÁCS Ágnes arról a nagy feladatról beszélt, amely BERZE NAGY János egész életművének legfőbb, központi témája volt, és vált ugyanazzá KOVÁCS Ágnes számára is. E sorok írója sem sejtette még akkor, hogy BERZE NAGY János főművének, a *Magyar Népmesetípusok*nak a tudományos szerkesztője és sok más posztumusz BERZE NAGY-mű szerkesztője, közreadója, lektora stb. lesz (egy-egy esetben együttműködve DÖMÖTÖR Sándorral, FÜLÖP Lajossal).

Az akkor elhangzott, de nyomtatásban soha meg nem jelent, BERZE NAGY-életműről adott kép nem lehetett teljes; a teljességet meg sem közelítette.

Sajátos életpálya ugyanis a BERZE NAGY Jánosé. Munkásságának mind terjedelemben, mind jelentőségben nagyobb része posztumusz munkaként jelent meg. E ténnyel kapcsolatban nem lehet nem beszélni arról a példamutatóan nagyvonalú és kultúrpolitikaiilag is kiemelkedő értékű segítségről, amely Baranya megye Tanácsa részéről e posztumusz munkák méltó megjelentetése érdekében megnyilvánult. Baranya megye Tanácsa mellett a TIT Baranya megyei szervezetét, Tolna megye, valamint Pécs, Eger, Gyöngyös, Jászberény, Szekszárd városok tanácsát kell még megemlítenünk, mint amelyek a BERZE-hagyatékban található értékes művek megjelentetésében szerepet vállaltak. Meg kell emlékeznünk arról a fáradhatatlan tevékenységről is, amelyet a néprajztudós fia, hagyatékának gondozója, ifj. Dr. BERZE NAGY János e művek megjelentetéséért és BERZE NAGY János tudományos munkásságának méltó elismertetéséért folytatott és folytat napjainkig.

A teljes BERZE NAGY-bibliográfia 70 publikációt tartalmaz, amelyből 61 a szorosabb értelemben vett néprajzi munka (népköltési és néprajzi gyűjtés, tudományos feldolgozás, gyűjtési útmutató, könyvismertetés stb.). A fennmaradtak közt is van több olyan, amely a néprajzzal, népköltéssel bizonyos kapcsolatban van (pedagógiai folyóiratokban megjelent ismertetések a népköltészetéről, a néphagyományok jelentőségéről, felhasználásáról stb.).

Szám szerint tekintve: munkáinak nagyobb része már életében megjelent (47 néprajzi, 9 egyéb témájú írás). Ezek azonban zömmel kisebb terjedelműek és kisebb jelentőségűek. Mindez azt bizonyítja, hogy mind a néprajz mindenkori központi folyóirata, az Ethnographia, mind más folyóiratok: Magyar Nyelvőr, Néprajzi Értesítő, Irodalomtörténeti Közlemények szívesen adott helyet BERZE NAGY János írásainak.

Ezekkel a kisebb terjedelmű munkákkal itt most nincs módunk bővebben foglalkozni, mindössze csak néhány általános vonásukra utalunk: tartalmi gaz-

dagság, világos előadásmód, tudományos hitelesség és igényesség jellemzi őket. Műfaji szempontból felölelik a szellemi néprajz szinte minden ágát: néphit, népszokások, játékok, mondókák, dalok, balladák, mondák kérdéseivel foglalkoznak; legnagyobb részük azonban BERZE NAGY János fő kutatási területéhez, a népmeséhez kapcsolódik.

A néphagyományokkal, népköltéssel való megismerkedés természetes folyománya volt annak, hogy (az akkor még Bessenyőnek nevezett) Besenyőtelken paraszti-pásztori családban született BERZE NAGY János. A népmesék legkisebb fiújaként indult el a szülői házból, hogy meghódítson egy országot, elnyerjen egy királyságot. Ezt a meghódítandó birodalmat a néphagyományokban, népköltészetben találta meg. Nagyon korán észrevette, hogy érték rejlik ezekben a hagyományokban. Így már gimnazista korában gyűjtött, feljegyzett népmeséket. A budapesti egyetemen eltöltött évei (1899 – 1904) alatt végleg eldőlt, hogy mi lesz az életét végigkísérő munkája, állandó tevékenységre serkentő tudományos feladata. Az egyetemet még úgy kezdte el, hogy nem tudta, költő lesz-e, vagy néprajztudós. Ekkor jelent meg első és egyetlen verskötete (1902); később már csak egy-egy nyoma van annak, hogy egy ideig még költőként sem hallgatott el egészen.

A döntő hatást KATONA Lajossal való megismerkedése jelentette. KATONA Lajos nemcsak tanára volt, hanem atyai barátja, munkásságának elindítója, támogatója is. A szó köznapi értelmében is igaz, hogy KATONA Lajostól kapta szellemi örökségként azt a feladatot, hogy a magyar népmesék tudós búvárlója legyen, és készítse el – akkor még a világon elsőnek – egy nép teljes népmeseanyagának típusokba foglalt katalógusát.

KATONA Lajos azonban arra is buzdította, hogy folytasson gyűjtő tevékenységet is. Így tehát azt is jellemzőnek tarthatjuk, hogy BERZE NAGY János első publikációi népköltési gyűjtéseket tartalmaznak. Ebben annak az előjelét is láthatjuk, ami egyik legjellemzőbb és legértékesebb velejárója lett egész életének: elméleti feldolgozó munkája mellett mindig és mindenütt gyűjtött népköltési anyagot, néphagyományokat. Gyűjtött ő maga is, és igyekezett gyűjtőtársakat találni; ahol erre lehetősége volt, gyűjtőközösségek szervezését is megkísérelte.

Kiadatlan gyűjteményeit, meg nem jelent művei kéziratait, feljegyzéseit, jegyzeteit, levelezésének legértékesebb dokumentumait az életére jellemző sok-sok költőzködése alkalmával mindenkor gondosan magával vitte. Bölcsészdoktori diplomájának a megszerzése (1905) után ugyanis a tanügyigazgatás területén helyezkedett el; tanfelügyelőségi tollnokként kezdte, vezető tanfelügyelőként végezte. Állomáshelyei: Lugos, Kolozsvár, Nagyenyed, Csíkszereda, Debrecen, Pancsova, Szekszárd, Pécs.

Az első világháború különösen sok viszontagságot hozott a számára, annak ellenére, hogy szemgyengése miatt katonai szolgálatot nem teljesített. Csíkszeredáról a román betörés elől Debrecenbe menekült a tanfelügyelőséggel együtt. Amikor visszatért Csíkszeredára, összetört bútorai közt egy viszonylag épen maradt ingadozó lábú dohányzóasztal mellé telepedve hozzákezdett jegyzetei rendezgetéséhez, bővítéséhez, kiegészítéséhez, azaz: munkájának a folytatásához.

Pancsován, az összeomlás után mint a Monarchia egyik volt vezető beosztású tisztviselője, rövid időre börtönbe került. Ha raboskodására más adat nem is volna, az abból is kiderülne, hogy a börtönben is gyűjtött népmeséket, amelyeket fel is dolgozott a *Magyar Népmesetípusok* keretében.

Leveleiben többször is olvashatunk arról, hogy költözőkódései, menekülései közben minden irata, jegyzete elveszett. Ebben biztosan szerepe van a sokat szenvedett, sok viszontagságon átment ember keserűségben fogant túlzásának is. Valószínű, hogy jegyzetei, főleg könyvei közül sok minden elkallódott, bizonyos dolgokat azonban mégis sikerült megmentenie. Hagyatékában ugyanis sok olyan, népköltési adatokat tartalmazó feljegyzés, publikálásra előkészített népköltési gyűjtemény, jegyzet, levél stb. maradt meg, amely pályájának a legelső éveivel kapcsolódik. Költözőkódései során — amelyek közül többet menekülészerű gyorsasággal kellett megvalósítania — magával vitte mint legdrágább értéket, néprajzi tevékenységének a termékeit, a további munka feltételeit biztosító kellékeit.

Könyvei nagy részét, sajnos, több alkalommal elvesztette. Mindig újból és újból igyekezett pótolni a hiányokat, a legszükségesebb munkákat tartalmazó kézikönyvtár létrehozására törekedett.

Sohasem élt a fővárosban, hiába tett rá nagyon sok szinte kétségbeesett kísérletet. Könyvigényét még utolsó állomáshelyén, a vidéki kultúrcentrumnak számító Pécs városában sem tudta teljes mértékben kielégíteni helyi forrásokból, megelőző munkahelyein még kevésbé. Levelezése tele van olyan nyomokkal, amelyek könyvek beszerzésével, kölcsönzésével kapcsolatosak. Néha már hősiességnek nevezhető az a küzdelem, amelyet egy-egy fontos könyv megszerzéséért megvívott.

Az életében megjelent nagyobb jelentőségű és terjedelmű művei kiadását egy-egy szerencsés alkalom tette lehetővé. Ezen ritkán nyíló lehetőségeknek mindegyike viszont egy-egy olyan lépés megtételét tette lehetővé, amelynek mindig volt a néprajztudomány fejlődése szempontjából is valami sajátos, értékes újszerűsége.

Első nagyobb jelentőségű publikációja a *Népmesék Heves- és Jász-Nagykun-Szolnok Megyéből* a Magyar Népköltési Gyűjtemény IX. köteteként jelent meg 1907-ben, KATONA Lajos segítő támogatásával. A gyűjtéshez KATONA Lajos „buzdítására, és útmutatásai szerint” fogott hozzá; a kötet jegyzeteit is KATONA Lajos készítette.

E kötet egyik újszerűségének a létrejöttében látszólag a véletlen is közrejátszott. Ez ugyanis az első olyan MNGy-kötet, amely csak népmeséket tartalmaz, azért, mert csak e téren hozott — de itt nagyon gazdag — anyagot a gyűjtés. Erre a véletlen mellett (vagy helyett) BERZE NAGY Jánosnak a népmesék iránt korán kibontakozó érdeklődésében találhatunk megnyugtató választ: meséket, mesemondókat mindenkor könnyebben és hamarabb talált, mint nótafákat, balladaénekeseket. Így jött létre a kötet másik újdonsága: egy szűkebb nyelvterrületről ez a kötet nyújtotta az addig legnagyobb számú népmesei anyagot: 88 mesét. A további sajátos elsőség: 65 mese egyetlen faluból, a gyűjtő szülőfalujából, Besenyőtelekről származik. A *Népmesetípusok* tanúsága szerint további 53 mese kimaradt a gyűjteményből, köztük 22 a besenyőtelki.

A mesegyűjteménnyel kapcsolatban korán felmerült az a probléma, hogy mennyiben tekinthetők mindenben hitelesnek a kötet meséi. Ezzel a kérdéssel érdemes újból foglalkozni a posztumusz BERZE-munkákban és a BERZE-levelezésben található néhány új adalékra is támaszkodva.

KATONA Lajos a kötet Bevezetőjében ugyanis ezt írja: „Meséinek előadásmódjában szerencsés középuton jár a közlő a stenographiai vagy éppenséggel phonographiai hűségű pillanatfölvétel és a szabadon stilizáló modor között.” (VIII. 1.)

Akik ebből a meglehetősen bizonytalan tartalmú megjegyzésből indultak ki, általában nem szokták figyelembe venni a sorozat nem néprajzos szerkesztőjének, a költő VARGHA Gyulának az Előszóban található, szempontunkból nagyon érdekes megjegyzéseit. VARGHA Gyula mintegy védelembe veszi egyes mesék „bizonyos száraz józanság”-át, ill. más meséknek olyan hiányosságát, hogy bennük „a költői igazságszolgáltatás . . . nagyon fogyatékos”. Arra kéri továbbá az olvasókat, hogy próbáljanak hozzászólni a „palócszág tájkiejtéséhez”, amellyel a kötetben találkozni fognak. (VI. 1.)

Azok az esztétikai „fogyatékoságok”, amelyekről olyan megértő jószándékkal beszél VARGHA Gyula, semmi esetre sem írhatók a „szabadon stilizáló modor” rovására.

A gyűjtő, BERZE NAGY János, a szemmel látható polemizálás, kiigazítás szándékával írja a kötet Bevezetésében: „A mesékre vonatkozólag még az a megjegyezni valóm van, hogy a t. olvasó úgy kapja, a mint én hallottam őket. Nem stilizáltam rajtuk semmit. Legnagyobb részét mindjárt a hallomás után, ott a helyszínen papírra vettem, másrészét pedig emlékezetből írtam le.” (XIX. 1.)

A BERZE-levelezését tartalmazó kötetből szeretnénk még a témával kapcsolatban két érdekes adalékra hivatkozni.

Elisabeth RÓNA-SKLAREK, a magyar népmeséknek a német nyelvterületen ismert propagálója, szintén hangot adott annak a gyanújának, hogy esetleg attól olyan szépek a magyar népmesék, mert a gyűjtők javítgatják, átírják őket. BERZE NAGY János a saját meséit illetően erre a kérdésre határozott nemmel válaszolt.

Még érdekesebbek talán azok a részletek, amelyek BERZE NAGY Jánosnak KÁLMÁNY Lajoshoz írt egyik levelében találhatók. KÁLMÁNY Lajos ugyanis azon a véleményen volt, hogy BERZE NAGY János egyik meséjének a magyar nyelvben nem létező fordulatot tartalmazó címet adott: „aranszóló pintyőke” (34. sz. mese). BERZE NAGY János válasza nemcsak erre a kérdésre ad feleletet, hanem az általa lejegyzett mesék hitelességének a problémáját illetően is perdöntő fontosságúnak látszik: „Először is meg kell említenem, hogy én gyűjtői munkásságomban annyira a színpalak mögé rejtőztem, hogy még a mesék címeit is a mesélővel állapítottam meg. Így mondta Járdány János atyámfia, hogy a mese az »aranszóló p.«-ről szól. Azt talán mondanom sem kell, hogy én ezt a címet bírálát nélkül elfogadtam, tudván, hogy a néprajz és a néphagyomány kutatója nem kíváncsi az én nyelvérzékemre, hanem csak arra, a mi a nép fiának száján él.” (48. l.)

Nem érdektelen az sem, amit a „térgeyenn mitáva kamicoltak” kifejezés (36. sz. mese, 274. l.) közlésével és magyarázatával kapcsolatban ír BERZE NAGY János ugyanebben a levélben: „Rossz magyarázatot nem akartam adni, jót nem tudtam, inkább semmit sem adtam. Majd ráakadunk még valahol épebb, romlatlanabb szövegre is, melyben a »mitáva« is megvilágosodik, s akkor tudni fogjuk, mit akar a nép ezekben a stereotyp kezdőformákban tudunkra adni.”

A BERZE NAGY-hagyaték egy másik darabja újabb, értékes bizonyítékokat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy BERZE NAGY János szemlélete nemcsak a népköltési emlékek eredetisége, hanem a háttere, a közösségi élethez való viszonya szempontjából is korát, kora általános szemléletét messze meghaladóan volt korszerű, modern szinte gyűjtőtevékenységének a kezdeteitől fogva. Ez azonban nem derülhetett ki mindaddig, amíg első publikációit csak nyomtatásban megjelent formájukban ismerhették a kutatók.

A SEBESTYÉN-hagyatékból ugyanis előkerült az Ethnographia 1901. évfolyamában *Balladák* címen közölt népköltési gyűjtemény eredeti kézírata, ahol az egyes balladákhoz ilyenféle megjegyzéseket olvashatunk: „Leírtam Gyöngyösön, Hallottam Vámos Nagy Maris, 58 éves parasztasszony szájából. E balladát már nem sokan ismerik Gyöngyösön sem, csak egyes részeire, legnagyobb részben pedig *csak* a tartalmára emlékeznek” (az 1. sz. darab jegyzete). „Leírtam Nagy-Körüben J. NKun-Sz. megyében, Majzik Teréz 23 éves menyecskétől, ki több ideig szolgálóskodott a vidéken, s valószínű, ez idő alatt tanulta meg R. S. (Rózsa Sándor) nótáját is . . .” (a 4. sz. darab jegyzete) stb.

Ezeket a szerkesztő mint fölöslegeset rendre mind áthúzta, csak a feljegyzés helyét hagyta meg. A gyűjtemény újbóli kiadását e kihagyásoknak a pótlása és néhány más jellegű változtatásnak a kiigazítása mellett a gyűjtemény teljesség tétele tette indokolttá. (*Népköltési gyűjtemény a Palócságból és a Tiszamentről*. Pécs, 1967.) Hasonló — de a tartalmi értékek szempontjából még döntőbb jelentőségű — szemléleti különbségekre rávilágító eredményeket hozott, amikor a közelmúltban összevetettük egy, a néphit és népszokások körébe tartozó BERZE-gyűjtés Ethnographiában közreadott (1910. 24–30.) változatát a SEBESTYÉN-hagyatékból előkerült eredeti kézíráttal.

Nagyon hosszú és sok viszontagsággal teli idő telt el a következő olyan nagyszabású vállalkozásig, amelyet BERZE NAGY János sikerrel tudott megvalósítani.

Amerre járt, ahol megtelepedett, mindenütt gyűjtött néphagyományokat, igyekezett gyűjtőtársakat keresni, gyűjtőhálózatot létrehozni. Erre vannak nyomok az első világháború előttről, erdélyi tartózkodása idejéről is. Dunántúlra való megtelepedése után először Szekszárdon próbált gyűjtőszervezetet létrehozni iskolai diákokból. Ez sajnos nem sok sikerrel járt. Utolsó állomáshelyére, Pécsre kerülve, mint Baranya megye vezető tanfelügyelőjének végre sikerült kiépítenie egy széles körű, jól működő, főleg falusi tanítóokra támaszkodó gyűjtőszervezetet. Gyűjtési útmutatókat dolgozott ki, tanácsaival segítette gyűjtőtársait, és önmaga is végzett gyűjtőmunkát. Így született meg a „Baranyai Kalevala” (DÖMÖTÖR Sándor nevezte így): egy tájegység mind ez ideig legnagyobb szabású, legszínesebb, a néphagyományok körét a legszélesebbre kitérő gyűjtemény a *Baranyai magyar néphagyományok* 1840 lapot kitevő három kötete (Pécs, 1946.).

A nagyobb munkák megjelenésének a hiányát mutató több mint három évtized azonban nem jelent üres foltot BERZE NAGY János életében a tudományos tevékenység szempontjából. Bár mindössze egy nagyobb lélegzetű munkája jelent meg ez alatt az idő alatt, a *Mese* c. tanulmány a Magyarország Néprajzában, ezekben az évtizedekben több nagyszabású munkán dolgozott. A Kisfaludy Társaságnak beküldött néhány lapnyi mutató maradt meg mindössze abból az egyszerűség kedvéért motívum-indexnek nevezhető *Meseszótár*ból, amelynek szedése is megkezdődött az első világháború alatti időkben, de a háborús események miatt nemcsak a szedés maradt abba, hanem maga a teljes kézirat is nyomtalanul eltűnt.

Számos jel mutat arra, hogy már első nagy népmese-gyűjteményének a megjelenése előtt, a tízes évek közepén hozzákezdett élete fő művének, a magyar népmese-kincs típuskatalógusának a kidolgozásához. A *Meseszótár* befejezéséig párhuzamosan dolgozott mind a kettőn, utána még sokáig dolgozott a mese-típusokon. Bizonyos jelek arra vallanak, hogy a *Magyar népmesetípusok* a harmincas évek közepe táján már nyomdakész állapotban volt. BERZE NAGY János

sokszor utalt arra, hogy a *Népmesetípusok* három évtized munkájának a gyümölcse.

A tudományos közvélemény már korán tudomást szerzett róla. Néprajztudósok, történészek, irodalomtörténészek, írók, költők, filmrendezők stb. ismerik, tudnak róla, és e nagy műre való hivatkozással kérnek szerzőjétől felvilágosítást meseügyekben. Ugyanilyen széles azoknak a köre is, akik a harmincas évek közepétől számtalan, de minden alkalommal sikertelen kísérletet tettek a *Magyar népmesetípusok* megjelentetésére.

Amire akkor több mint másfél évtized alatt nem volt képes egy egész ország, azt a felszabadulás után megvalósította egyetlen megye. Baranya megye Tanácsa ugyanis 1957-ben két impozáns kötetben kiadta a *Magyar Népmesetípusokat*; a bevezető tanulmány és a jegyzetek elé írt eligazító szövegek hat nyelven (magyar, orosz, angol, német, francia, finn) jelentek meg a kiadványban.

BERZE NAGY Jánosnak a *népmesetípusok* megalkotásában a fő irányítója, eligazítója — a hazai és a külföldi népköltési publikációk és tudományos irodalom mellett — az élő népköltészet volt. A hazai tudományos irodalom főleg KATONA Lajos munkásságán és bizonyos ideig közvetlen irányító hatásán keresztül hatott BERZE NAGY Jánosra. A külföldi tudományos irodalom tanulmányozásának a fontosságára is KATONA Lajos hívta fel BERZE NAGY János figyelmét. A harmadik forrás, amiből talán a legtöbbet merített, maga a tanulmányozott népköltési hagyomány. BERZE NAGY János a hazai és külföldi népköltési anyag páratlan szorgalmú tanulmányozója volt, és mint népköltészeti gyűjtő, sohasem szakadt el az élő néphagyománytól.

A típusok megalkotásánál az azonosítható típusok esetében a megfelelő AARNE (ritkábban AARNE-THOMPSON) típusszámokat és típusmeghatározásokat fogadta el. Az újnak mutatkozók esetében új típusokat határozott meg, és így jelentős mértékben bővítette a nemzetközi típuskatalógust. Ennek rövid statisztikája: a katalógusban foglalt összes típusok száma: 612, ebből újként meghatározott: 339.

A katalógus viszonya a hazai népköltési gyűjteményekhez: A *Magyar népmesetípusok*ban BERZE NAGY János feldolgozta a népköltési gyűjteményekben, tudományos folyóiratokban, néprajzi monográfiákban 1933-ig megjelent tündérmesék, állatmesék, tréfás mesék teljes anyagát. Ezenkívül feldolgozta a tulajdonában levő, jelentős mértékben saját gyűjtéséből származó kéziratos gyűjtéseket is. A nem tudományos folyóiratokban, napilapokban stb. közölt népköltési hagyaték feldolgozásában is elvégezte a keresgélésnek irányt mutató, alapvető tallózást.

Minden mesetípushoz bőven idéz nemzetközi változatokat, leggazdagabban a rokon és szomszéd népek meseanyagából. Érdekes, hogy az általa újként meghatározott típusok legnagyobb részéhez is talált külföldi párhuzamokat.

Sok szál fűzi a népmesékhez BERZE NAGY János egy másik nagyszabású elméleti munkáját, az *Égigérő fát* is. E munkájában BERZE NAGY János a népszokásokban, népi hiedelmekben, főleg pedig a népmesékben található adatok alapján próbálja megrajzolni a magyar ősvallás jellemvonásait, néprokonaink és Eurázia más népeinek az ősi hiedelmeihez kapcsolódó szálait. Ez a munkája is posztumusz műként jelent meg a TIT Baranya megyei Szervezete kiadványaként, DÖMÖTÖR Sándor szerkesztésében (1. kiadás 1959., 2. kiadás 1961.). A szerző művének eredetileg a *Világ közepe* címet adta. A címváltoztatást, a cím kifejezőbbé tétele érdekében, a tanulmánykötet szerkesztője végezte el.

*

Szerény ember volt. Munkájáról, különösen pedig munkája értékéről ritkán beszélt. Csak néha-néha szakadt fel belőle egy-egy olyan vallomás, amelyeket most nagyon szívesen idézünk:

„Olyan munkát akarok végezni, amely érdemes lehet arra, hogy a késői folkloristák is nagy haszonnal forgathassák” — írja SEBESTYÉN Gyulához intézett levelében, 1917. jún. 18-án.

Élete áldozatos munkájáról, a munkaerejének és -idejének legnagyobb részét felemésztő néprajztudományi tevékenységről írja 1943. dec. 7-én SEBESTYÉN Gyulához írt levelében: „számbavehető életem minden szabad óráját s energiáját ennek szenteltem”.

Legnemzetibb és legnemzetközibb tudományunk minden méltó képviselője elmondhatja magáról azt, amit BERZE NAGY János mondott élete egyik legkilátástalanabbnak tűnő szakaszában, a pancsovai börtönből való kiszabadulása után írt egyik beadványában. Most, hogy állás és polgári foglalkozás nélküli ember lett, azt írja magáról: „családom ügyeinek intézésén kívül kizárólag összehasonlító népköltészeti tudományos kutatással foglalkozom”.

Ezt a munkát méltán tartotta olyannak, hogy azt írhatta róla: „jelenlegi foglalkozásommal . . . az általános emberiségnek teszek szolgálatot”. (Levélhagyatéka 308. l.)

KRÓNIKA

Gráfik Imre

Néprajzi csoportok kutatási módszerei

Szaktanácskozás Sárospatakon 1977. november 15–16.

A Magyar Néprajzi Társaság 1977. november 15–16-án, Sárospatakon „Néprajzi csoportok kutatási módszerei” címmel szaktanácskozást rendezett. Az Elnökség javaslata alapján a szaktanácskozás programjának kialakítására a Választmány az alábbi összetételű Előkészítő Bizottságot jelölte: TÁLASI István és GUNDA Béla társelnökök, ANDRÁSFALVY Bertalan, BARABÁS Jenő, FILEP Antal, KÓSA László, PALÁDI KOVÁCS Attila tagok és GRÁFIK Imre titkár.

A kutatás előrehaladása, a magyar néprajz előtt álló nagyméretű összefoglalások (Néprajzi Lexikon, Néprajzi Atlasz, Új Magyarország Néprajza) hangsúlyozottan felvetik a kultúra regionális tagolódása, a néprajzi csoportok és körülhatárolásuk kérdéseit. Az Előkészítő Bizottság a szaktanácskozás célját az alábbiakban határozta meg: tekintse át az eddig elért eredményeket, a különböző irányzatokat és álláspontokat, s lehetőség szerint törekedjen olyan elvi-elméleti, fogalmi és módszertani javaslatok kidolgozására, melyek alapul szolgálhatnak a további rendszeres, egységes szemléletű kutatás számára.

A tanácskozás hatékonysága érdekében az Előkészítő Bizottság csupán olyan kutatók meghívását javasolta, akik a kérdéskörben önálló kutatással, ill. elvi-módszertani áttekintéssel rendelkeznek. A Választmány elé terjesztett személyi javaslatok alapján a szaktanácskozásra 33 szakember kapott meghívást, többük akadályoztatása miatt végül a következők voltak jelen a vitákon: ANDRÁSFALVY Bertalan, BALASSA Iván, BALOGH István, BÁLINT Sándor, BAKÓ Ferenc, BARABÁS Jenő, BÁRTH János, BODÓ Sándor, DANKÓ Imre, FILEP Antal, GUNDA Béla, GRÁFIK Imre, HOFER Tamás, JANÓ Ákos, KÓSA László, KODOLÁNYI János, KRESZ Mária, PALÁDI KOVÁCS Attila, MARTIN György, MORVAY Judit, MORVAY Péter, SÁRKÁNY Mihály, SZABADFALVY József, SZENTMIHÁLYI Imre, SZILÁGYI MIKLÓS, TÁLASI István, valamint BÁNSZKY Mária (Jugoszlávia) és MÁRKUS Mihály (Csehszlovákia).

A Társaság elnökének, ORTUTAY Gyula akadémikusnak távollétében — más irányú elfoglaltsága miatt —, a szaktanácskozást BALASSA Iván ügyvezető alelnök nyitotta meg. A vendéglátó város nevében BUDAVÁRI Csaba és ÚJSZÁSZY Kálmán üdvözölte a résztvevőket.

Az első napon, melyen TÁLASI István elnökölt, főként elvi-elméleti megközelítésű referátumok hangzottak el, előtérbe helyezve a fogalmi és a módszertani kérdéseket. A második napon GUNDA Béla elnökletével folytatódott a program, s ekkor többségükben konkrét esettanulmányok, helyszíni kutatásokon alapuló körülhatárolási kérdések szerepeltek.

E rövid beszámolóknak nem célja sem az elhangzott előadások tartalmi ismertetése, sem pedig értékelése. Néhány fontosabb gondolat, ill. reflexió kiemelése azonban indokolt, különösen azért, hogy az *Ethnographia* olvasói tájékozódhassanak a felmerült lényegesebb kérdésekről, az elvi, elméleti, módszertani állásfoglalásokról.

Tanulságos mindenekelőtt felidézni TÁLASI István professzornak mintegy munkahipotézisként megfogalmazott szavait: „Egy nép vagy nemzet kultúrája közös, de nem egységes. A néprajzi csoportok kutatása egy nép kultúrájának analitikus felbontása a tájilag adott, területileg körülhatárolható, történetileg különböző időben létrejött, a közös műveltséget differenciált fokon és mértékben bíró csoportokon keresztül, melyek azonban maguk is integrálódott kulturális egységek. A csoportok a már kialakult magyar népre nézve közös, de nem egységes kultúra alapján vizsgálhatók... Így az eredet-származástudat csak relatív történeti fogódzó, a csoportmeghatározó kritériumok egyike. Az adott földrajzi tájon, adott időben együttélő, meghatározott magatartást kifejező társadalmi csoport viszonylag egységes, integrálódott műveltsége, anyagi, szellemi és szociális kultúrája része a közösségnek.” TÁLASI István hangsúlyozta, hogy a nép-

csoporthoz kutatásánál igen fontos a nyelvezeti-dialektológiai és a szociálpszichológiai elemzés.

GUNDA Béla professzor előadásában (*Kultúrareák és etnikai csoportok*) Clark WISSLER észak-amerikai bennszülött kultúrára kidolgozott areatanát fejtette ki, s hívta fel a benne rejlő lehetőségekre a figyelmet. Természetesen figyelembe kell venni, hogy WISSLER gondolatai viszonylag differenciálatlan törzsi kultúrákra fogalmazódtak meg, és a módszer, ill. szemlélet csak megfelelő átalakítással alkalmazható differenciált társadalmakra.

BARABÁS Jenő (*A népi kultúra zónális struktúrája*) a népi kultúra tagolódásának megközelítési lehetőségeit vizsgálva kilenc fő tényezőt sorolt fel: 1. intézményi körzetek, 2. etnikai tagolódás, 3. vallási tagolódás, 4. gazdasági zónák, 5. földrajzi tagolódás, 6. tradicionális kultúra, 7. a magas-kultúra, köz-kultúra, ill. a műveltség hivatalos komponensei, 8. dialektusok, 9. tudat. Csak az összes tényező strukturálódásának vizsgálata vezethet a népi kultúra tagolódásának tisztázásához.

PALÁDI KOVÁCS Attila referátumában (*Kulturális régiók néprajzi vizsgálata*) a kultúrelem-elterjedés vizsgálatok, a néprajzi atlaszok tapasztalataiból indult ki. Felhívta a figyelmet arra, hogy „amikor a kulturális régiók néprajzi problematikájába kívánunk elmélyedni, szem előtt kell tartanunk a kérdéskör egyetemesebb, filozófiai, ismeretelméleti jelentőségét. Ugyanakkor tudatában kell lennünk annak, hogy a népi kultúrák nem értelmezhetők önmagukban, a kultúrák egészéből kiragadva. Ebből viszont az következik, hogy az etnológiai tudományok csak más tudományokkal együttműködve érhetnek el tartós, megalapozott eredményeket a népi kultúrák rendszerezésében, a kulturális régiók meghatározásában.” Elsőrendű feladatként jelölte meg a fogalmak és kategóriák pontos meghatározását és következetes használatát.

A fogalmi tisztázás visszatérő kérdése volt több előadásnak. Kifejezetten ezzel foglalkozott SÁRKÁNY Mihály *Kultúra, etnosz, etnikum* c. előadásában. Lényeges megállapítása, hogy a közösség szociális kapcsolatrendszerének vizsgálata vezet a csoportléttel meghatározásához, valamint az, hogy nem feltétlenül a külön csoport — külön kultúra megfelelések. A kulturális jelenségek átláthatóak a csoporthatárokat, a kulturális jelenségek elterjedésének így csak viszonylagos indikáló szerepe lehet a csoporthatárok keresésénél.

FILEP Antal előadásában (*A népcsoportok terminológiája — áttekintés és értékelés*) áttekintette a témakör magyar iro-

dalmát, melyből kiderült, hogy terminológiai vonatkozásokban elodázhatatlanul szükség van az egyeztetésre.

Sajátos szempont érvényesítését hangsúlyozta ANDRÁSFALVY Bertalan (*A csoport-meghatározás elvi kérdései*). A térben és időben együttélő népcsoport körében kialakult, s annak életét fontosabb összefüggéseiben szabályozó belső s a közösség egyéneire nézve azonos értékrendre hívta fel a figyelmet, melynek felderítésével és segítségével lényegében belülről határolható körül egy-egy csoport.

HOFER Tamás előadásában (*A regionális tagoltság különböző megközelítési lehetőségeiről*) a hazai kutatásban túlnyomóan használt néprajzi csoport-modell mellett a táji tagolódás megragadásának más lehetőségeire utalt: az egyes települések és tájak közti hierarchikus kapcsolatok vizsgálatára, városok kisugárzására, az ökológiai elemzésre, a szimbolikus tájfogalmak kialakulására. A népi kultúra elemeiből ma is folyik Magyarországon táji egységek összetartozását kifejező jelképek képzése, mikor közigazgatási egységek, különösen megyék, a területükön talált paraszti hagyományok elemeivel kívánják kifejezni kulturális identitásukat. Ez mutatja a konferencia időszerezését — maga a folyamat egyben kutatási feladatnak is tekinthető.

Különböző prekoncepciókat érvényesítő szemléletek felülbírálása tekintetében volt igen tanulságos a palóc kutatásról beszámoló BAKÓ Ferenc megállapítása: „Az eddigi adatok alapján csak feltételezzük, hogy a palócságnál nemcsak a nagy táji keretek között, hanem a leszűkített lérségben sem található homogén kultúra.” E kitétel több évtizedes, kiterjedt, noha még nem lezárt kutatómunka tapasztalatainak ismeretében kap különös súlyt.

Figyelmet érdemelt a terepmunkán alapuló előadások körében MORVAY Judit értekezése, melyben inkább egy földrajzi-táji fogalmakkal körülírható népesség, a Zóbor vidéki magyar népcsoport néprajzi jellegéről, de nem egyértelműen néprajzi csoport voltáról adott számot.

Az egyes tájakat, néprajzi csoportokat elemző referátumok közt BODÓ Sándor Tokaj-Hegyalja borvidékének országos törvényekben is megfogalmazott körülhatárolásáról, BÁRTH János a Kalocsa környéki szállásokból alakult faluk sajátos népművészetének s különállás-tudatának párhuzamos kibontakozásáról szolt, GRÁFIK Imre pedig módszertani kísérletet mutatott be Szentendre sziget négy községének a hasonló földrajzi helyzet ellenére sem csoportot alkotó kapcsolatrendszeréről. (Ez a három előadás az Ethnographia jelen számában olvasható.)

MARTIN György az egész nyelvterületre kiterjedő áttekintéssel (*Táncdialektusok és néprajzi csoportok*) igyekezett megközelíteni a regionális tagolódás kérdését, hangsúlyozva, hogy a tánc több vonatkozásban speciális kulturális jelenségnek mutatkozik. A tánc rendkívül gyorsan változó, a divatra és ízlésváltásra azonnal reagáló eleme a kultúrának, ennek következtében a táncdialektusok vizsgálatával csak nagyobb régiók különíthetők el megnyugtatóan.

BÁNSZKY Mária előadásából (*A vajdasági néprajzi csoportok áttekintése*) az derült ki, hogy a Vajdaság településtörténetének részleteit kutatásunk még milyen kevéssé ismeri. Fontosnak tűnik az előadás megállapítása arról, hogy a térségben rendkívül erős belső mozgás is folyt, ami kihatott a csoportképződésre is.

A program szerint megtartott előadások mellett ki kell emelni néhány korreferátumot, így BALOGH Istvánét és BALINT Sándorét Debrecen, illetve Szeged sajátos kultúrájáról, életstílusáról, SZILÁGYI Miklósét a mezővárosok és vonzáskörzeteik kérdéséről. MÁRKUS Mihály a csehszlovákiai kutatásokat tekintette át. Felolvasásra került SZABÓ László írásban megküldött hozzászólása.

D. T.

A második finn—magyar elméleti folklórszimpozium.

Turku, 1978. november 5—12.

Az 1977. év tavaszán a turkui egyetem professzora, Lauri HONKO és a finn folklórkutatók fiatalabb nemzedékének néhány kiemelkedő tagja Budapesten járt, hogy a finn és magyar tudományos akadémiák kulturális egyezménye keretében kerekasztal-megbeszélésen vegyenek részt magyar folkloristákkal. A résztvevők és előadások száma szándékosan alacsony volt, viszont annál elmélyültebb vitára került sor. Ezek az előadások már sajtó alatt vannak HAJDÚ Péter akadémikus szerkesztésében, és nemsokára meg is jelennek hazánkban.

1978. november 5—22-ig a magyar folkloristák viszonzták a látogatást, és ezúttal Turkuban rendeztek hasonlóan szűk körű kerekasztal-megbeszélést. A szimpózium témája a következő volt: *Adaptáció, változás és hanyatlás a szóbeli irodalomban*.

A magyar delegáció tagjai az ELTE Folklore Tanszékéről, az MTA Néprajzi Kutató Csoportjából és a Debreceni KLTE-ről képviselték a magyar folklórkutatást, és részt vett a megbeszélésen SIMONCSICS

Az elhangzott előadások és a szépszámú hozzászólás igazolta a téma napirendre tűzésének időszerűségét és jogosságát. A két napi ülés az előadások szempontjait illetően is, a néprajzi csoportok ismeretére vonatkozóan is sok új anyagot hozott. A kifejtett különböző álláspontok, módszerek valójában nem voltak ellentétben egymással, abban tértek el egymástól, hogy a valóság megragadásának más-más lehetőségét helyezték előtérbe. Az értekezlet így nem döntéssel, közös álláspont megfogalmazásával ért véget, hanem helyzetfelméréssel és további feladatok kitűzésével.

(Az értekezlet után a tanácskozás társelnöke, TÁLASI István kereste az előadások, hozzászólások közös kötetben való kiadásának lehetőségét. Több előadás szövegének eredetileg az *Ethnographia* 1978/2. számában tervezett megjelenítése ezért elmaradt. Utóbb a két társelnök hozzájárult, hogy a BODÓ-, BARTH- és GRÁFIK-előadás az *Ethnographia* jelen számában megjelenjen. Időközben az MTA Néprajzi Kutatócsoportja a többi előadás és hozzászólás közreadására is lehetőséget teremtett az „Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához” sorozatban, PALÁDI KOVÁCS Attila szerkesztésében. Szerk.)

Péter is (jelenleg magyar előadó Finnországban). A finn résztvevők nemcsak a turkui, hanem más finn egyetemeket és intézményeket is képviseltek. Az előadásokat itt is magas színvonalú és mélyreható vita követte.

A szimpózium témaköre lehetővé tette, hogy különböző műfajok változásvizsgálatára kerüljön sor, és különösen jelentős volt, hogy néhány kisebb finnugor nyelvet beszélő csoport alig ismert folklórműfajainak problémái is felmerültek a tanácskozáson.

Általános elméleti előadást tartott HONKO professzor (*A hagyomány adaptációjának formái*) és VOIGT Vilmos (*Irodalom és népköltészet kapcsolata Magyarországon*). A prózai műfajok változásáról szólt KOVÁCS Ágnes, Seppo KNUUTTILA, DÖMÖTÖR Tekla, HOPPÁL Mihály előadása. Verses műfajokról, illetőleg az adaptáció és változás problémáiról beszélt KRÍZA Ildikó, KATONA Imre, AILI NENOLA-KALLIO és OLLI ALHO. Urpo VENTO a karácsonyi szokások változásvizsgálatára tett kísérletet. Annamaria VILJANEN a finnországi cigányok mai

kultúrájának változásáról beszélt. Érdeklődés kísérte SCHMIDT Éva és SIMONCSICS Péter előadását, akik az obi-ugor és nyenyec folklór egyes részletkérdéseit tárgyalták. A „hivatalos” tárgyalások esténként finn vendéglátóink otthonában folytatódottak, majd Helsinkiben a Finn Irodalmi Társaság látta a magyar delegációt vendégül.

A szimpózium résztvevőit meghívta továbbá a Nordic Institute of Folklore, Turku városa, a turkui egyetem rektora, Helsinkiben pedig a Finn Akadémia és a magyar nagykövet.

E kerekasztal-megbeszélés előadásai Finnországban fognak megjelenni. A találkozó azt bizonyította, hogy a nagy létszámú kongresszusok mellett szükség van az ilyen, kisebb létszámú összejövetelekre, mert ilyenkor komoly és mélyeszántó vita alakulhat ki, amelyben tényleg a leglényegesebb kérdések beható vizsgálatára kerülhet sor.

Minthogy az eredeti kutatási program tárgyalása túlságosan széles körűnek bizonyult, a tanácskozást ezúttal arra a kérdésre szűkítették, hogy milyen hatással van a tudományos technikai forradalom a technikailag fejlett (és a kevésbé fejlett) országok hagyományos kultúrájára, élő vagy már tünőben levő népi hagyományára. Olyan fontos kérdésekről esett szó, mint a folklórizmus világszerte mutatkozó divatja, a tömegkommunikáció hatása a hagyományos népi kultúrára, a folklór fennmaradási lehetőségeinek mérlegelése, és e folyamat előmozdításának praktikus lehetőségei. Szó esett a népi kultúrának a nemzeti kultúrába való pozitív beépüléséről mint kívánatos folyamatról, de szó esett arról is, hogyan torzíthatja el a tömegkommunikáció és az urbanizáció a hagyományos kultúrát, hogyan magyarázza félre.

A zárt körű értekezlet anyagát az Unesco által delegált elnök továbbította a nemzetközi szervezethez.

D. T.

Nemzetközi szeminárium Budapesten a technológiai fejlődés, a hagyományos kultúra és a népművészet kölcsönhatásáról

1978. december 11–13. közt a Magyar Unesco Bizottság az Unesco megbízásából kis létszámú nemzetközi szemináriumot rendezett Budapesten. Ez a szeminárium része volt annak a kutatási tervnek, amelyet az Unesco 1973-ban tűzött ki, s amelynek eredeti megnevezése a következő volt: *Kulturális innováció a fejlett technikájú társadalmakban*. Az első találkozás 1973 októberében Floridában zajlott le, majd 1976-ban Wisconsinban folytatódott. A budapesti szeminárium volt az első, amely kelet-európai országban került megrendezésre.

A szeminárium házigazdája hazánkban a Magyar Unesco Bizottság és a Népművelési Intézet volt és összesen 4 magyar résztvevője volt (a Népművelési Intézet igazgatója és egy munkatársa, az ELTE Folklore Tanszékének és az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának egy-egy képviselője). A szeminárium tagjai különböző kulturális fejlettségű országok képviselői voltak és (Ausztrália és Óceánia kivételével) valamennyi világrész problémáit elének tárták.

A zárt körű értekezlet anyagát az Unesco által delegált elnök továbbította a nemzetközi szervezethez.

A nemzetközi tudományos konferencia, Budapest–Visegrád 1979. március 28–31.

Voigt Vilmos

A prózaepikai folklór kutatásának kérdései

Nemzetközi tudományos konferencia, Budapest–Visegrád

1979. március 28–31.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklore Tanszéke és az International Society for Folk-Narrative Research elméleti bizottsága már korábban is szorosan együttműködött, s 1975-ben és 1976-ban Budapesten rendezett konferenciákhoz kapcsolódva a bizottság megbeszéléseire is sor

került. A vezető folklórisztikai tudományos társaság elméleti munkabizottságának amúgy is az a célja, hogy a mostani teoretikus kutatásokat figyelemmel kísérvé és ezekről beszámoljon. A konferencia rendezői arra is törekedtek, hogy a nemzetközi megbeszélésen szót kapjanak a most folyó

magyarországi katalógus-beszámoló, valamint a hazai prózaelbeszélés-kutatás széles spektrumát mutassák be. A szűkre szabott keretű konferencián természetesen nem jutott hely minden hazai próza-elbeszélés kutató irányzatnak, a most meg nem említett vizsgálatok (például orientalistáink, az antikvitás epikájával foglalkozó kutatók, irodalmi-narratívika kutatóink stb.) egy következő konferencián jutnak majd fórumhoz. A konferenciára HONTI János és ORTUTAY Gyula emlékét idéző előadásokat is kértünk. Mivel időközben megjelent DÖMÖTÖR Tekla monográfiája (*János Honti – Leben und Werk*. Helsinki, 1978. FF Communications no. 221), HONTI munkásságáról nem szolt külön előadás. ORTUTAY Gyuláról a megnyitón emlékeztek meg. A konferencián elhangzott viszont RÓHELM Géza mítosz-elméletéről egy előadás, ily módon a magyar folkloristáknak a nemzetközi közvélemény előtt még mindig nem eléggé ismert munkásságára ismét felhívtuk a figyelmet.

A konferencia programja a következő volt.

Megnyitó ülés 1979. március 28-án délelőtt az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tanácstermében. Az ülést *In Memoriam Gyula Ortutay* címmel a Folklore Tanszék volt vezető professzorának, az International Society for Folk-Narrative Research volt európai alelnöke emlékének szentelték. Mivel a konferencia résztvevői írásban megkapták ORTUTAY Gyuláról DÖMÖTÖR Tekla angol nyelvű és VOIGT Vilmos német nyelvű nekrológját, ezek felolvasására nem került sor. A tanácsterem előtti folyosón kis kiállítás mutatta be ORTUTAY Gyula és a tanszék tevékenységét. A megnyitó után DÖMÖTÖR Tekla méltatta ORTUTAY professzor munkásságát, majd Lauri HONKO professzor (Turku), a nemzetközi társaság elnöke emlékezett meg ORTUTAY Gyuláról. Ezután TARNÓCZ Márton az Oktatási Minisztérium nevében bejelentette, hogy az Oktatási Minisztérium az ELTE Folklore Tanszéke számára megvásárolja ORTUTAY Gyula könyvtárát, és ORTUTAY-emlékszobát rendez be a professzor volt munkaszobájában. Ezután Lauri HONKO, aki egyszersmind a Finn Irodalmi Társaság elnöke is, átadta a társaság könyvajándékát, a *Suomen Kansan Vanhat Runot* finn népköltési kiadvány teljes sorozatát. Erre válaszul MOLNÁR József egyetemi tanár, dékánhelyettes átadta a Bölcsészettudományi Kar viszontajándékát a Finn Irodalmi Társaság Könyvtára számára. Az ajándékokat az ELTE hallgatói is megköszönték. A megnyitón képviseltették magukat az egyetemi szer-

vek, valamint több tudományos intézményünk vezetői és munkatársai. Részt vett a megemlékezésen ORTUTAY Zsuzsa is. A megnyitót rövid fogadás követte a Folklore Tanszéken.

A voltaképpeni tudományos program másnap reggel Visegrádon, az ELTE üdülőjében kezdődött. 29-én és 30-án délelőtt és délután tartottuk az üléseket, amelyek olyan tömör programot adtak, hogy még este is külön vitára kerülhetett sor. A megnyitót Lutz RÖHRICH professzor (Freiburg i. Br.), az elméleti bizottság elnöke vezette.

Az első nap a következő előadásokra, illetve beszámolókra került sor:

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja: *Vom Erzählen bis zur veröffentlichten Erzählung* (a hozzászólók: RÖHRICH, VOIGT, BRUFORD, SIROVÁTKA, PENTIKÄINEN, KOVÁCS, HONKO elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a szóbeli és írásbeli folklórszövegek egymásmellettsége történetileg és műfajonként változó jelenség, amelynek kutatásában a horvát folkloristák úttörő eredményeket értek el; az irodalomtudományi hagyományos vagy újabb módszerek folklorisztikai felhasználhatóságáról is kiterjedt vita folyt). — SIROVÁTKA, Oldrich: *Die vergleichende Erforschung der Volksprosa* (a hozzászólók: RÖHRICH, VOIGT, BOŠKOVIĆ-STULLI, DÖMÖTÖR Tekla, PENTIKÄINEN, HONKO elsősorban azzal foglalkoztak, hogy az előadásban bemutatott összehasonlító módszer csak egyike a lehetséges eljárásoknak, a szláv filológia módszere, ezenkívül más folklorisztikai, etnológiai, kultúrakutató összehasonlítások is elképzelhetők, amelyek módszereit külön kellene áttekinteni).

A délutáni üléseken a következő előadásokra került sor.

HONKO, Lauri: *On International Cooperation in Folk Narrative Research* (a szóban előadott beszámoló a nemzetközi népi prózaelbeszélés-kutatás szervezeti kereteivel és soron következő eseményeivel foglalkozott, a hozzászólók DÖMÖTÖR Tekla, RÖHRICH, VOIGT, PENTIKÄINEN, BRUFORD konkrét adatokkal és kérdésekkel egészítették ki az áttekintést). — PENTIKÄINEN, Juha: *Life History and World View* (a Marina Takalo egyéniségével foglalkozó, stilisztikai, világképjellegű és valláspszichológiai kutatást bemutató dolgozat élénk vitájában BRUFORD, HONKO, VOIGT, KOVÁCS, RÖHRICH az újszerű szempontok hasznosságát hangsúlyozták, ugyanakkor rámutattak arra, hogy például a „világkép” és ideológia folklorisztikai-műfajelméleti értelmezése még elég sok tisztázandó kérdést rejt magában); — egyetlen tömbben került sor a négy magyar katalógus-beszámoló előadásra: KOVÁCS Ágnes: *Der heutige Stand der Arbeiten des Ungari-*

schen Volksmärchenkatalogs — BERNÁT László: *The Catalogue of the Hungarian Religious Tales* — BIHARI Anna: *Notes on the Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends* — NAGY Ilona: *Katalog der ungarischen ätiologischen Sagen* (közvetlen hozzászólásként RÖHRICH és VOIGT a katalógusok nemzetközi fontosságára hívták fel a figyelmet, valamint arra, hogy mennyire szükséges lenne végre megjelentetni ezeket, a mostani időigéreteket komolyan venni).

Az első nap estéjén, mivel több fontos kérdés még nyitva maradt, külön, kötetlen vitát rendeztek. Itt elsősorban a folklorisztikai és nem-folklorisztikai módszerek különbözősége, a kutatások metodikai vonatkozásai kerültek előtérbe. Ebben a vitában mindenki részt vett. A magyar katalógusokkal kapcsolatban elméleti és gyakorlati problémákat is említettek.

A második nap délelőttjén a két hasonló témájú előadás egymás után került sorra, közös vitával: KATONA Imre: *Die Soziologie des Lachens* — RÖHRICH, Lutz: *Probleme der Witzforschung* (a hozzászólók DÖMÖTÖR Tekla, BALOGH, KOVÁCS, DÖMÖTÖR Ákos, WEHSE, VOIGT, SÍROVÁTKA részben a gyakorlati kérdésekkel, a viccek statisztikai vizsgálatának pontosabb módszerével, részben a vicc keletkezésének és elterjedésének a kérdéseivel foglalkoztak, valamint a viccek csoportokra bontásával kapcsolatban hasonlították össze a különböző módszereket, javasolták a nemzetközi együttműködés néhány gyakorlati módozatát is); — VEREBÉLYI Kincső: *Géza Róheims psychoanalytische Mythentheorien* előadása (VOIGT, RÖHRICH, HONKO, DÖMÖTÖR Tekla hozzászólásával, akik a módszertani és az ausztráliai tematika fontosságát hangsúlyozták) után WEHSE, Rainer: *Die Enzyklopädie des Märchens* beszámolója (amelyben a hozzászólók KOVÁCS, VOIGT, BOŠKOVIĆ-STULLI, HONKO, RÖHRICH, DÖMÖTÖR Tekla több praktikus kérdést tettek fel, ezekre az előadó, illetve az enciklopédia egyik szerkesztője, RÖHRICH válaszoltak) zárta a délelőttöt.

A délutáni ülés négy előadást tartalmazott: BRUFORD, Alan: *Memory and Performance in Oral Storytelling. Some Tentative Conclusions* (a hozzászólók BALOGH, HONKO, VOIGT, SCHMIDT) az elbeszélők memóriájával és általában a vizuális memória fontos, eddig nem eléggé vizsgált kérdésével foglalkoztak); — N. BALOGH Anikó: *From Mythic World-Picture to „jornaldar-*

saga”. *Towards a Generative Model of Saga Genres* (az óízlandi saga-irodalom mesés és mondai jellegű műfajainak vizsgálatában a hiedelemrendszer és a mítosz szembeállítását javasoló dolgozat vitájában HONKO, VOIGT, RÖHRICH, DÖMÖTÖR T. azt hangsúlyozták, hogy itt igen bonyolult összefüggésekről van szó, amelyben csakugyan vannak új lehetőségek a mítoszok és hiedelemelemek társadalmi-történeti kutatásának alapján); — VARGYAS Gábor: *The Morphology of the New-Caledonian Folktale* (a vitában HONKO, VOIGT, RÖHRICH hangsúlyozták a téma fontosságát, egy óceániai mesekatalógus elkészítésének szükségességét, egyszersmind hivatkoztak a morfológiai és strukturális kutatások összekapcsolásának fontosságára); — BIERNACZKY Szilárd: *How Many Historical Models of a Communication System of Tales* című dolgozatát VÉGH Ágnes foglalta össze (a törzsi, a középkori irodalmi, a későbbi folklorisztikus és a mai tömegkommunikációs formák összehasonlítását a megbeszélés résztvevői is fontos feladatnak tartották).

Formális záróülésre nem került sor. Az utolsó előadás után HONKO professzor köszönte meg a szervezők fáradozását, majd VOIGT Vilmos meghívta a jelenlevőket az öt év múlva következő nemzetközi népi prózaelbeszélés-kutató kongresszus előtt tartandó hasonló kisebb konferenciára, majd később a rendezők nevében DÖMÖTÖR Tekla köszönte meg a részvételt.

Március 31-én kirándulásra került sor Esztergom — Visegrád — Szentendre útvonallal. A visegrádi konferencia előtt és után a résztvevők megismerkedhettek nemcsak Budapest múzeumaival, kulturális eseményeivel, hanem több tudományos intézménnyel is. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában BODROGI Tibor és HOPPÁL Mihály, az MTA Zenetudományi Intézetének Népzene-kutató Osztályán VIKÁR László és mások kalauzolták a vendégeket.

A Folklore Tanszék szervezésében e konferencia volt eddig a legjelentősebb nemzetközi tudományos megbeszélés. Anyagát remélhetőleg mihamarabb az *Artes Populares* 4–5. (1978–1979) kötetében az eredeti nyelveken jelentetik meg. Hasonló konferenciák rendezése mind a magyar, mind a nemzetközi kutatás szempontjából igen fontos, a tanszék munkatársai azon lesznek, hogy ilyen kisebb méretű munkakonferenciákra a későbbiekben is sor kerüljön.

*Ecse*dy Ildikó

Nomád társadalmak és államalakulatok

Konferencia Budapesten és Visegrádon, 1978. október 25–27.

Az elmúlt év őszén a meghívott előadók kétnapi nyilvános előadás-sorozatban és egynapos zárt körű vitában tettek eleget az orientalista rendezők (a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottsága és a Kőrösi Csoma Társaság) kérésének, hogy tudniillik közös erőfeszítéssel, a szakszerű és szervezeti diszciplináris kötöttségek és korlátok nélkül vegyék sorra a nomádkutatás újabb eredményeit és időszzerű feladatait, mindenképp az olyanokra sürgető összefogás, az elméletileg megalapozott, marxista igényű komplex őstörténeti kutatás érdekében. S a negyedszáz előadó – hivataluk szerint: orientalisták, régészek, néprajzkutatók, klasszika-filológusok, történészek – és a gyakran száz főt is elérő hallgatóság alapján véve eredményesnek tarthatta az ülészatot, a vitákban és hozzászólásokban megnyilvánuló érdeklődést; és arra a meggyőződésre juthatott, hogy az ilyen interdiszciplináris, baráti légkörű tudományos tanácskozások egyre időszerűbb formái a kutatás összegezésének és előmozdításának.

Mint az kiderült az előadások egy részének tárgyválasztásából és az érdeklődés megélénkülésének pillanataiból is, Magyarországon őstörténeti érdeklődés tette hagyományos stúdiummá a nomádok kutatását. Távlatait „óvilági” méretekre tagította az a történeti körülmény, hogy az őstörténetünk szomszédságául és színteréül szolgáló kelet-európai sztyeppevidék a nomadizmus klasszikus területének, vagyis a lovasnomádok eurázsiai gazdasági és hatalmi szférájának volt a része, s a lovasnomád hódítók gondoskodtak róla, hogy a szféra lényeges vonásait és viszonyosságait csak egész múltja és összefüggései fényében értelmezhesse a kutatás. Az érdeklődés mélységét és sokszínűségét pedig az is motiválta, hogy a kutatás tárgyát – kimondva-kimondatlanul – egy életforma határolta körül. Így a nomádok vizsgálata a társadalomtörténeti, történeti, néprajzi stb. érdeklődést és igényt természetesen involválta, még a „modern” specializálódás és diszciplináris határok-kerítések korszaka előtt. A világ újabban felfedezett tájainak és kontinenseinek feltárására aztán új diszciplinák vállalkoztak; majd a nomád életforma különböző korszakait és aspektusait, valamint ezek különböző típusú forrásait más és más tudományzajok kezdtek vizsgálni: a filológus csak azt, aki írt

vagy akiről mások írtak, a régész csak azt, amit a föld alatt talált, a néprajzkutató csak azt, amit a terepen maga is tapasztalhatott, a nyelvész a nyelveket és így tovább, szakszerűen rakosgatva Babel tornyának szépen mintázott tégláit.

Egymás jobb megértésére, netán a közös nyelv megteremtésére és kimunkálására ez alkalommal két nagy, összefüggő témakörben tettek figyelemre méltó erőfeszítéseket az előadók, hozzászólók és a viták résztvevői. A nyilvános ülésszak első napján a nomád gazdaság és társadalom problémáival foglalkoztak a húsz percre tervezett előadások (két-három előadás tömbje után következő vitával), s a második nap a nomád életforma szférájának legmagasabb szervezeti egységei, a nomád államalakulatok kérdései és történeti példái kerültek sorra. A meghívókkal együtt kézhez kapták a résztvevők *ECSE*dy Ildikó vitaindítónak szánt, összefoglaló tanulmányát: *A nomád gazdaság és társadalom problémái a történelemben és a kutatásban*. Ebben elsősorban a nomád életforma klasszikus területének s a belső-ázsiai központú eurázsiai lovasnomádok történetének főbb problémáit vázolta, szembesítve őket a róluk szóló kínai írott források tanulságával, a forrásfeltárás lehetőségeivel és buktatóival a lovasnomádok történeti szereplésének klasszikus korszakában: a neolitik forradalomtól az árutermelés kialakulásáig terjedő időben.

A konferencia elnöke, ТОКБИ Ferenc akadémikus megnyitójában a *nomád* szó egyik lehetséges és mindenesetre beszédes görög etimológiájára utalt, amelynek alapján a nomádok „felosztók” (tudniillik legfelosztók és újra- meg újrafelosztók) gyanánt jelenhettek meg az európai írott történelemben, a kínai források nomád-leírásaival összhangban; s eszerint még a tulajdonviszonyok történetében játszott szerepükkel is adóunk a kutatás.

A bevezető előadásban *ECSE*dy Ildikó meghirdetett (és sokszorosításban már ismert) előadásának egyik részletét fejtette ki *Az eurázsiai lovasnomádok világa mint a földművesközösségek történelmi környezete* címen. Összefoglalójában a lovasnomád életforma alapjellegzetességeként igyekezett bemutatni a viszonylagos természeti-történeti kiszolgáltatottságot, az ennek eredményeként is értékelhető történeti nyitottságot, s a veszélyei ellen kifejleszt-

tett társadalomszervezeti-katonai védekező és támadó mechanizmust; az elhangzott előadás pedig ennek a történelmi kiszolgáltatottságnak az ókori példáit idézte, amikor az eurázsiai sztyeppevidék nyugati végein, az antik virágkorban sokszínű, katalizáló szerepet játszhattak a lovasnomádok, míg a Távols-Kelet szűkös termelési-technikai és haditechnikai viszonyai közepette hódításaik és rablóháborúik kétségessé tehetők még kereskedelmi-kulturális közvetítő szerepük történelmi előnyeit is.

RÓNA-TAS András, elkerülendő ennek a bevezetőnek a szándékos, mégis korlátozó egyoldalúságát, vagyis a lovasnomád-központúságot, vita helyett újabb összefoglalásra vállalkozott, s általánosabb nézőpontból vette szemügyre a nomadizmus történeti problémáit *A nomád életforma geneziséhez* címen, tézisszerűen is megfogalmazva a konferencia néhány alapkérdését, ill. erre javasolt választát. (Pl.: „A nomadizmus a társadalom és a természet anyagcseréjének egy olyan, történetileg kialakult formája, amelyben a legelőváltó gazdálkodáson alapuló nagyállattartás túlsúlyba került.”)

A nomád gazdaság és társadalom közösségteremtő erejével s ennek a népi-nemzeti egység felé előremutató, etnikumformáló jellegével több előadó is foglalkozott, más-más típusú források vallomásai alapján. Ezt a problémakört előlegezte BARTHA Antal: *Az etnikum szerepe a nomád társadalomban* címmel, mindenekelőtt a türk birodalmak etnikai mozgására és az ősmagyar kor etnikai tényezőire összpontosítva érvelését.

Ehhez a témakörhöz csatlakozott CZEGLÉNY Károly, aki a belső-ázsiai törzsszövetség-alakulás, politikai szerveződés és bomlás közepette, az i. sz. I. évezred fordulóját követő időkből figyelt fel a törzsnevek egy sajátos csoportjára, s arra a következtetésre jutott, hogy ez voltaképpen „a mongol etnikum megjelenése a türk korban”.

S végül a mongol birodalom összetételét a Mongolok Titkos Történetének névnyaga alapján vizsgálta BESE Lajos *Név és etnikum a 13. századi mongoloknál* című előadása, megállapítva, hogy a nevek török túlsúlya legalábbis jelentős török népségszempontokra vall.

Az első nap délutánján az eurázsiai sztyeppevidéken kívül kialakult társadalmak különféle típusait és jellegzetességeit elemezték az előadók.

A nomád állattartásra szűkös lehetőségeket biztosító Mezopotámiával, a korai és kezdetleges földműves-nomád, ill. lete-

lepült-nomád együttélés iránt és régészeti tanulságaival két előadó is foglalkozott. KOMORÓCZY GÉZA a békétlen együttélés mindkét résztvevőjét a másik szemszögéből láttatva, gazdag forrásanyagot mutatva be, hogyan fest a *Város a nomádok szemével, nomád a városiak szemével az ókori Mezopotámiában*, hangsúlyozva ennek a nomád életformának az eltéréseit (ti. a Belső-Ázsiában ismert nomadizmustól). VARGYAS Péter pedig a nomádok korai mezopotámiai színrelépését, békés betelepülésük és sorozatos hódító hullámaik történelmi körülményeit taglalta *Nomadok Mezopotámia peremvidékén az i. e. 2. évezredben* címmel.

Közép-Kelet nomádjainak további sorsát, az iszlám születésében és hódításaiban játszott katonai és szervező szerepüket foglalta össze SIMON Róbert, marxista történetelméleti kérdésekre is kitérve: *A nomádok szerepe Ibn Khaldún történelemfilozófiájában*.

A történelem fő sodrából kimaradt, archaikus világ tradicionális társadalmában mutatta be a nomadizmus korlátozott történelmi szerepét a nap három záróelőadása.

BOGLÁR Lajos *A nomadizmus a dél-amerikai prekolombián kultúrákban* című előadása az „újvilág” állattartásának jellemeit, elsősorban korlátait vázolta fel: a ló és más háttartó, valamint nagyobb terhek kitartó szállítására való állapot híján a nomadizmus Dél-Amerikában nem is jutott jelentőségre, még harcias szintre sem, egészen az európai lovasok megjelenéséig. (Peruban az első agresszív állattartókként a spanyolokat tartják számon . . .)

Afrika nomádjainál, attól is függően, hogy kapcsolatba kerültek-e az eurázsiai nomadizmus szférájával, hódításával és modelljével (északon és északkeleten), vagy pedig kiszáradó vidékeken keresték szűkös megélhetésüket, a nomadizálásnak nemcsak harcias és államszervező, hanem a legkülönbözőbb változataival találkozunk. *Az afrikai nomadizmus formái és történeti szerepe* ECSEDY Csaba előadásában kapott hangot, azzal az óhajjal együtt, hogy az etnológiában (antropológiában) kidolgozott fogalmi-terminológiai fogódzók a rokonságot is hódítsanak tért, egy jövődől közös nyelv alapjaként. SÁRKÁNY Mihály pedig a kontinens állattartó gazdaságainak társadalmi körülményeivel foglalkozott, a közösen használt kút—legelő stb. kisajátíthatatlanságával, közösségi tulajdonviszonyaival: *Termelési eszközök tulajdonja afrikai pásztortársadalmakban*.

A második napon a nomád államalakulatok legfontosabb problémáit VÁSÁRY István (a konferencia szervezőtitkára) expo-

nálta *Nép és ország a türköknél* címen. A türk birodalmak szerkezeti-szervezeti elemzésével, a feliratos belső források és más forrásanyag alapján mutatta be azokat az etnikai-territoriális-politikai kereteket, amelyeknek a kialakulására lehetőség nyílik az eurázsiai sztyeppevidék lovasnomád birodalmainak nemzetségi-törzsi társadalmában.

Szűcs Jenő előadása: *Etnikai tudat a nomádoknál*, a Nyugat-Európáig is hódító népvándorlás-hullámok, a római birodalom romjain hazát teremtő barbárok közöségteremtésének, honfoglalói öntudatuk és összetartozás-tudatuk kialakulásának fő vonalait vázolta fel, összehasonlítással a türk birodalmak példáira is hivatkozva.

Sajátos etnikumformáló tényezővel foglalkozott VÉKONY Gábor: *A gyepű szerepe az etnikai és politikai változásokban*. Ókori és kora középkori példák sorával igyekezett eloszlatni azt a közkeletű tévedést, hogy a gyepű a nomád stratégia része lenne; s kimutatta, hogy éppen a letelepültek védekezésének eszköze a nomád betörések feltartóztatására. Etnikumformáló jelentőségre pedig akkor juthatott, amikor erre a viszonylag zárt „senki földjére” hódítók s nemegyszer nomád betelepülők érkeztek.

Az államalakuláshoz legközelebb juttott lovasnomád birodalmat, Dzsingisz országot vizsgálta KARA György *A mongol birodalom államisága* című előadásában. A Mongolok Titkos Történetének elemzésével arra a következtetésre jutott, hogy az adminisztratív szervezet és a katonai hivatalok rendszere a nemzetségi-törzsi fokot meghaladó, állam-szintű intézményrendszerre mutat a mongolok birodalmában.

A mongol hódításnak áldozatul esett tangutok államát, a Kína és a sztyeppe hadai és hatása közepette született *Szi-hia* ország nomád komponenseit, hivatalvilágának nomád alattvalókra valló jegyeit vizsgálta — kínai forrásanyag alapján — FERENCZY Mária *A tangut állam nomád vonásai* címmel.

Nomád hódítók uralma alatt élő földművesek és letelepülő nomád hódítók földjén, az európai feudalizmus és az ázsiai lovasnomád hullámok sorozatos találkozásainak és összeütközéseinek színterén derített fényt a birtokviszonyokra IVANICS Mária, a XV—XVIII. századi Krím okleveles-forrásos emlékei alapján: *A földtulajdon a Krími Kánságban*.

Végül az Európában legtovább fennmaradt lovasnomád nagyhatalom, a török birodalom európai vidékeinek állattenyésztőiről adott történelmi-gazdaságtörténeti áttekintést VASS Előd előadása, az antik

kezdetekre is utalva: *A balkáni nomadizmus az Oszmán Birodalom európai tartományaiban*.

A délutáni ülészak a régészet vallo-másával kezdődött, mindenekelőtt a nomád kultúrák kialakulásának és a sztyeppevidék etnikai folyamatainak összefüggéseiről FODOR István előadásában: *A nomadizmus kialakulása és a magyar őstörténet*.

MATOLCSI János *A középkori nomád állattenyésztés kelet-európai jellegzetességeit* foglalta össze, különös tekintettel arra, hogy innen indultak a honfoglaló magyarok is. Szerinte Kelet-Európa természeti viszonyai nem tették szükségessé a legelőkeresés Belső-Ázsiában ismeretes népmozgalmait, s a kelet-európai állattenyésztők ezért a letelepülés felé vezető különféle átmeneti gazdasági formákban éltek, nagyjából egyetlen nagyobb körzet keretein belül, olyannyira, hogy „Belső-Ázsia nomádjai a középkorban . . . — ha ismerték volna egyáltalán a mi fogalmainkat — . . . magukhoz mérten félnomádnak tekintették volna Kelet-Európa valódi nomádjait”.

A magyar honfoglalás korszakához is közelítve, két előadó is foglalkozott az avar korral. ERDÉLYI István *Az avar társadalom néhány kérdése* címen az avar birodalom társadalmi tagozódásának problémáit feszegette. A forrásokban fennmaradt avar tisztségnevek vallomásából kiindulva, az avar társadalom rétegzettségének nyomait kereste a temetőkben is. A kezdeténél tartó jelenlegi kutatás alapján is arra a következtetésre jutott, hogy a temetőkben megfigyelhető vagyoni különbségek — a társadalmi tendenciát jelezve — jelentősen növekszenek az avar kor második felében.

Az avar birodalom és a kortárs sztyepei türk birodalmak hadai ellen a megtámadottak úgy védekeztek legeredményesebben, ha eltanulták haditechnikájuk fogásait. SZÁDECZKY-KARDOSS Samu a Maurikiosnak tulajdonított bizánci hadászati szakmunka „szkíta” (vagy „hun”), azaz türk és avar vonatkozású passzusait elemezte: *Az avar-türk hatás Bizánc hadművészetére 600 körül*, egybevetve KÖHALMI Katalin más, írott és képzőművészeti források alapján készült, összefoglaló leírásával (*A steppék nomádja lóháton, jegyverben*. Bp. 1972).

Végül a honfoglalás utáni korszak nomád örökségét világitotta meg három előadás.

FÖLDES Lászlóé az állattartás sajátos aspektusát vizsgálta: a téli szállások művelésre alkalmas, természetes úton trágyázott földjének („telek”) szerepét az állandó földművestelepülések kialakulásában: *A telek és a költöző falvak a honfoglaló magyarságnál*.

BÁLINT Csanád *A magyar kalandozások néhány kérdése* kapcsán szemléletesen vázolta — bő régészeti és írott forrásanyag alapján — az ezredforduló előtti Európa és az eurázsiai sztyeppevidék kereskedelmi érintkezésének rendszerét, amelyben nagy szerepet játszottak a fegyveres hadak, még a rablóhadjáratokkal is történelmi jelentőségű gazdasági mozgást segítve elő. Ebben a fegyverekkel is kísért kereskedelemben helyezte el a magyar kalandozásokat, amelyek — szándékuktól függetlenül — közvetítő szerepet tölthettek be Kelet és Nyugat között, például a nemesfém-áramlás tekintetében; ismertetett egy új lengyelországi ásatást a kelet felé vezető kereskedelem egyik állomásáról, ahol magyarok is járhattak.

GYÖRFFY György — aki külföldi útja miatt nem lehetett jelen a konferencián — a magyar állam megszületésének körülményeit tekintette át *A magyar államszervezet félnomád előzményei* címen, sorra véve a földműveléshez, letelepüléshez, társadalmi tagozódáshoz vezető átmeneti — az ő szóhasználatával: *félnomád* — formákat, amelyekkel a honfoglalók jellemezhetők, részben már a honfoglalást megelőző időkben is. Elemzése végén pedig arra a következtetésre jutott, hogy a magyar királyság intézményeinek és alá-fölrendeltségi, valamint tulajdonviszonyainak az erede-

tét egy korábbi, kezdetleges stádiumában, azaz egy „félnomád” állam személyi kötöttségeinek Kelet-Európára jellemző rendszerében kereshetjük.

CZEGLÉDY Károly, a Kőrösi Csoma Társaság elnöke zárszavával ért véget a konferencia nyilvános része.

Másnap, a visegrádi munkamegbeszélésen az előadók és meghívottak kerekasztal-vitájában és a fehér asztal mellett került sor az elvi problémák összefoglalására és a félbemaradt viták folytatására. A konferencia elnöke, TŐKEI Ferenc előadása nyitotta meg a napot, ez alkalommal részletesen szólva a megnyitójában csak futólag érintett kérdéssről: a tulajdonviszonyoknak — archaikus körülmények között: a földtulajdonviszonyoknak — a nomád történelemben is kulcsfontosságú problémájáról, amelynek kellő súlyt kell kapnia a korszerű, marxista, azaz világtörténelmi perspektívájú kutatásban. A dél-előtti hozzászólók saját területük és forrásaik e feladattal kapcsolatos tennivalóit és lehetőségeit mérték fel; délután pedig a nomádok földjének szervezeti kereteit taglalták: a nemzetségi-törzsi-törzsszövetségi, rokonsági-territoriális kötelékek, társadalmi szervezeti egységek terminológiai és történeti kérdéseit.

Erdélyi István

Magyar őstörténeti tudományos ülészek Szegeden

1979 március 7 — 9.

A szegedi Akadémiai Bizottság Őstörténeti Munkaközössége (SzÖM) és a szegedi egyetem rendezésében lezajlott tanácskozáson 33 előadás hangzott el, melyeket mindennap komoly, elmélyült vita követte. 1973 óta, amikor a Kőrösi Csoma Társaság Budapesten rendezett hasonló megmozdulást, ez volt a magyar őstörténet kutatóinak legnagyobb szabású együttes szereplése. Sajnálatos azonban, hogy a szegedi ülészekon több neves fővárosi kutató nem vett részt.

Az alábbiakban előadásonként kíséreljük meg áttekinteni az igen változatos tematikájú beszámolókat, azok sorrendjében.

RÓNA-TAS András (a SzÖM vezetője és a tanácskozás szervezője) megnyitója után ERDÉLYI István (Budapest) előadása vezette be az első nap elméleti-módszertani tárgyú előadásait. A magyar őstörténet fogalmáról és annak periodizációjáról

beszélt, újszerűen világítva meg a régészet szerepét. Utána HAJDÚ Péter (Budapest) a magyar őstörténeti kutatás nyelvészeti módszereivel kapcsolatos előadása következett. Utalt arra, hogy a nyelvészeti őstörténeti módszertan nincs még kidolgozva, és arra, hogy az ősmagyar kor kutatásában főleg a nyelvtudomány az illetékes, és eddig főleg a finnugrisztika terén történt előrehaladás. Érintette az „öshaza” fogalmát is, melyet „korai lakóhelyek” terminussal vél felcserélendőnek, és kitért a biogeográfiai módszer tökéletesítésének szükségességére, valamint az ősi fanevekkel kapcsolatos erdőtörténeti támpontokra. Aláhúzta a magyar szókinés vizsgálatának művelődéstörténeti jelentőségét, őstörténeti értékét és bizonyító erejét. Végül röviden az urali korszakot jellemezte. Ebben több laza népcsoport együttéléséről van szó, és kérdéses, hogy egységes urali alapnyelv létezéséről lehet-e szó egyáltalán? KÁLMÁN

Béla (Debrecen) a jelentés- és az őstörténet kérdéseit taglalta. Megállapította, hogy az alapnyelvnek csak kb. 20%-a változott meg jelentés- és morfológiai szempontból, és a műveltség-váltás a magyarságnál nem idegen nyelv hatására ment végbe. A továbbiakban FODOR István (Budapest) *A magyar őstörténet régészeti kutatásainak néhány módszertani kérdése* c. előadásában többek között a régészeti kultúra és az etnikum összefüggését elemezte. Véleménye szerint a régészeti kultúra csupán segédfogalom. Megállapította, hogy az anyagi kultúra nem olyan egységes, mint a nyelv. Kifejtette még azt is, hogy a népvándorlás korában a népi keveredés a steppén fokozottabb volt.

BARTHA Antal (Budapest) az *Etnosz és őstörténet* c. előadásában rámutatott, hogy a régészet nem kompetens az etnikum meghatározásában, és hogy a nyelv-váltás új etnikai tudattal jár együtt. Utalt arra is, hogy az etnogenetikának általánosan elfogadott módszertani elvei még nincsenek.

Szűcs Jenő (Budapest) *Etnikum, etnikai tudat és a magyar őstörténet* c. előadásában többek között olyan lényeges momentumokra mutatott rá, hogy a honfoglalás előtt a magyarság már prefeudális társadalomban élt, barbár jellegű etnikai gondolkodással rendelkezett, azaz társadalmi kohéziójának mitikus szentesítésre volt szüksége. Mozgásban levő népképződmény volt, de ez nem kizárólag a félnomád életmód következménye, hiszen a nem ilyen életformában élt germánok is erősen mozogtak, vándoroltak. A kazar kor időtartamát (200–300 év) jelentősnek vélte a magyarság életében, és egyúttal rámutatott, hogy az ilyen türki típusú birodalomszervezés lehetővé teszi az etnikus fejlődést és erősödést.

Az etnográfus és folklorista előadók közül először KODOLÁNYI János (Budapest) *Őstörténetünk kérdéseinek etnológiai megközelítése* c. előadásában alapos tudománytörténeti értékelést adott JANKÓ János működésétől kezdve, és végül kifejtette, hogy az etnológia végeredményben tagadja a kultúrák etnikusságát. VARGYAS Lajos (Budapest) *Folklor és őstörténet* c. előadásában kitért 150 év összehasonlító színhagyomány-kutatásának alapproblémáira, és arra a következtetésre jutott, hogy ezen a kutatási területen is lehet őstörténeti eredményekre jutni. HOPPÁL Mihály (Budapest) *Az összehasonlító mitológiakutatás újabb eredményei és a magyar őstörténet* c. előadásában kifejtette, hogy teljes kulturális rendszerek, kódok „nyelvek” struktúráját kell szemmel tartani és vizsgálni. ECSEDY Ildikó (Budapest) a magyar ős-

történet keleti hátterének távol-keleti forrásairól szóló előadásában az eddig még be nem kapcsolt csillagászati-történeti forrásokat elemezte.

Az ülésszak második napján APOR Éva (Budapest) a magyar–iráni kapcsolatok köréből az oszét Nárt-eposz megismertetését és magyar őstörténeti hasznosításának szükségességét vetette fel. HONTI László (Szeged) az ugor egység kérdéséről szóló előadásában az ugor nyelvek rokonságának modern bizonyítására tért ki, utalva arra, hogy az ugor együttélés kb. 1000 esztendőfőt fogott át. SZÁDECZKY-KARDOS Samu (Szeged) a bolgárok korai (480 előtti) európai szereplését bizonyította.

FARKAS Gyula (Szeged) az interdiszciplináris antropológiai kutatás fontosságát taglalta, majd sajnálkozását fejezte ki, hogy a régészet és az embertan kutatói között nem kellően szoros a kapcsolat. ÉRY Kinga (Veszprém) *Az avarok embertani kérdései összehasonlító vizsgálatok alapján* c. előadásában az 1954-ben közzétett Penrose-féle módszer alapján 2800 felnőtt embertani vizsgálatának eredményeiről számolt be. Kimutatta a helyi lakosság továbbélését a honfoglalás után. SZATHMÁRY László (Nyíregyháza) a IX–X. századi onogur–bolgár–magyar kapcsolat embertani vonatkozásairól értekezett. Először sikerült rámutatnia késői (VIII–XI. századi) koponyákon mesterséges torzítási nyomokra. MATOLCSI János (Budapest) a Sarkel-i állatesontleletek (144 db) értékelt. A lelet juh- és szarvasmarhacsontokból áll, sertéscsont nem került elő a VIII–IX. századból.

KÖPCZSI Béla (Budapest) előadásában a kontinuitás történetfilozófiai kérdéseit fejtegette. Rámutatott arra, hogy nagyon helytelen a mai etnikumtudatot, a mai etnikai viszonyokat mechanikusan visszavetíteni a múltba.

TOMKA Péter (Győr) *A kontinuitás kérdése a Kiszárvány népvándorláskori történetében* c. előadásában a római kori városok kontinuitását feszegette, részben Sopron, majd főleg Győr régészeti anyagán. Győr esetében a kutatók negatív eredményre jutottak, a VI–X. sz. között ez nem volt lakott város. MESTERHÁZY Károly (Budapest) *A honfoglaló magyarok régészeti emlékeinek IX. századi előzményei* c. előadásában a kabarok régészeti anyagának kérdését vetette ismét fel. Utalt arra, hogy kb. 1400 lelőhelyről (X–XI. sz.) ismerünk anyagot már, de etnikai szétválasztásukkal problémák vannak. Szerinte nem ismerjük a honfoglalás előtti keleti magyar régészeti anyagot a IX. századból. A magyarországi leleteknek szerinte csak Baskiriából vannak analógiái. Kiss Attila (Buda-

pest) *Adatok a magyarországi kazárok régészeti anyagához* c. előadásában azt igyekezett bizonyítani, hogy a majsi X–XI. századi temető (közöletlen) kazár (kabar) emlék. BALINT Csánád (Budapest) *Arab kereskedelem Kelet-Európában* c. előadásában a dirhemforgalom kérdéseit vizsgálta. MAGYAR Kálmán (Kaposvár) *A magyar gyepű-és határvédelem IX–X. századi kérdései* c. előadásában a korai határvédelem kérdéseit vetette fel. SZÓKE B. Miklós (Budapest) a hunyai (Békés m.) telep ásátásairól számolt be *Adatok a Dél-Alföld IX. századi településtörténetéhez* c. előadásában. Szerinte ez késő avarkori falu maradványa.

A konferencia utolsó napján elsőnek KARÁCSONYI Béla (Szeged) előadása hangzott el *Kronikáink őstörténeti hagyományjai* címmel. SZEGFŰ László (Szeged) *Dél-Magyarország honfoglaláskori népessége* c. előadásában a bogumilizmussal foglalkozott, az avaro-szláv keresztény népesség vonatkozásában. PÜSPÖKI NAGY Péter (Pozsony) a konferencia egyetlen külföldi résztvevőjeként nagy érdeklődést kiváltó előadásában arról értekezett, hogy tulajdonképpen két Morávia volt a korai középkorban. Utána H. TÓTH Imre (Szeged) a pannóniai Metód-legenda egyes helyeinek értelmezéséről beszélt *Metód találkozás a magyar királlyal* címmel. A királyt Árpádnak határozta meg.

SZOMJAS-SCHIFFERT György (Budapest) *Finnugor beszéddallamok* c. előadásá-

ban 180 archaikus dallam feldolgozásának és a beszéddallamokkal való összehasonlításának eredményeit mutatta be. ZAICZ Gábor (Szeged) *Adatok az ősmagyarok szókészletéhez* c. előadásában ismeretlen eredetű szavaink eredetének megjelölési kísérleteit bővítette, 757 szót elemezve. DIENES István (Budapest) *A táltosok viaskodása* c. előadásában az ősi lélekhitre vonatkozó összehasonlító kutatásait mutatta be. K. CSILLÉRY Klára (Budapest) a honfoglalás előtti kor lakáskultúrájának problémáiról beszélt, utalva megjelenés alatt álló kandidátusi disszertációjának egyes eredményeire. VIKÁR László (Budapest) *Népzene gyűjtés Baskíriában* c. előadásában az 1967-ben megindult oroszországi gyűjtés eredményeit mutatta be.

A konferencia RÓNA-TAS András értékelő zárásával ért véget. Ebben többek között utalt a szükséges fogalmi tisztázásra, kézikönyv kiadására, valamint arra is, hogy jelenleg a nyelvészet ütemében az őstörténeti kutatások terén némi lemaradás észlelhető. Szükség volna az írásos források modern kritikai kiadására is, a kutatói utánpótlás nevelésére. Fokozandónak látja a magyar szakemberek terepmunkáját a Szovjetunió területén, a már megindult régészeti és zenetörténeti kutatás mellett. Rendkívül fontosnak ítélte meg a metodika megszigorítását és tisztázását.

Balassa Iván

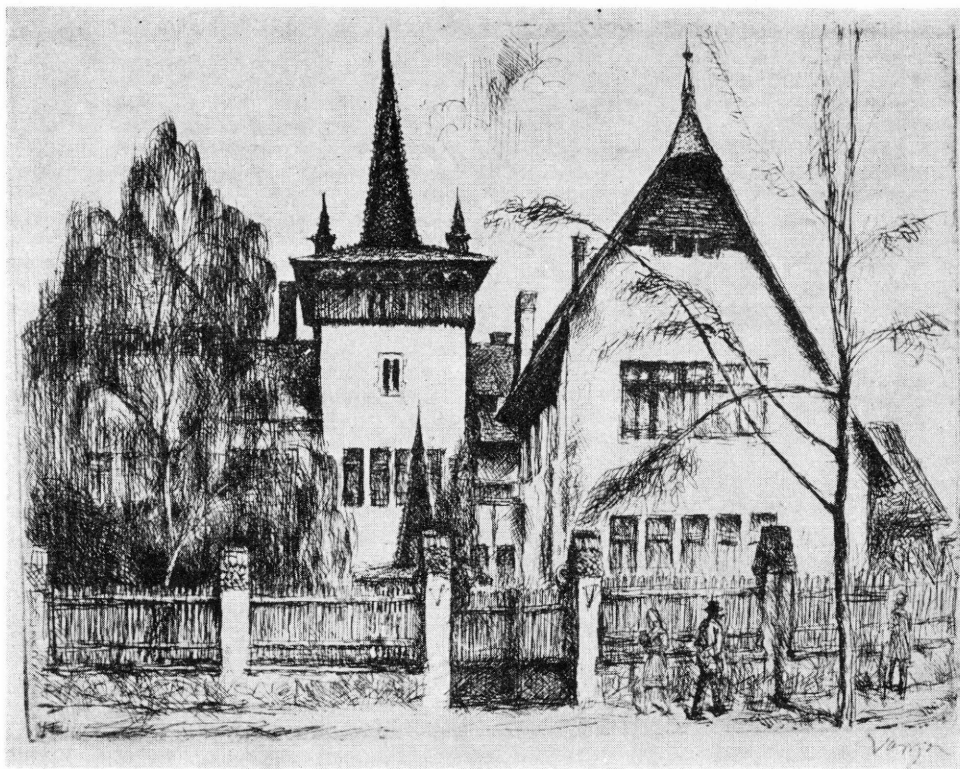
Százéves a sepsiszentgyörgyi Székely (Nemzeti) Múzeum

Az 1876-ban Budapesten tartott Ősrégészeti Világkongresszus az egész országban nagy lendületet adott a múzeumok alapításának. Feltehetően ezek sorába illeszkedik az 1879. szeptember 15-én megalakított Székely Nemzeti Múzeum is, mely azóta különböző neveken (Tartományi Múzeum, Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Székely Múzeum) megszakítás nélkül folytatja működését.

Alapítása más múzeumokéhoz hasonlóan egyéni kezdeményezésből indult. Imecsfalván (v. Háromszéki m.) CSEREY János özvegye, ZATHURECZKY Emília szerető gondoskodással gyűjtötte és ápolta a nagy múltú család különböző emlékeit. 1875-ben fiai nevelőjétől, VASADY Nagy Gyulától értékes természettudományi és éremgyűjteményt vásárolt. Ezzel megalakította a „Háromszéki Cserey Gyűjteményt”, melyet eredetileg a kolozsvári

Erdélyi Múzeumnak akart adományozni. Időközben azonban Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy város egyaránt azt kérte, hogy az egyre híresebbé váló gyűjteményt megkaphassák, és azt elsősorban háromszéki tárgyakkal gyarapítsák.

Az alapítandó múzeum gyűjtőterületének az egész Székelyföldre történő kiterjesztését KOSSUTH Lajos egy jeles adománya segítette elő. VASADY NAGY Gyulához intézett levelében ezeket írta: „E tárgy a magyar katonai érdemrend nagykeresztjének azon csillagjelvénye, melyet az 1848–49-ki szabadságharcban Erdélyi seregeink dicső emlékévé, Bem Tábornok Nagy-Szeben bevételé alkalmából kapott s holtáiglan viselt” (A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője I/1890. 11). E mindössze két példányban meglévő emlék a székelyek által annyira tisztelt és szeretett Bem apóhoz kapcsolódott és vezetett ahhoz

I. kép. A Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön. VARGA Nándor Lajos metszete

az elgondoláshoz, hogy az azt magába foglaló múzeum is az egész székelység tulajdona legyen.

Így aztán 1879. szeptember 15-én alakult meg a Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégium négy emeleti szobájában és egy zárt folyosóján. Első múzeumőre VASADY NAGY Gyula, aki olyan sokat tett az intézmény létrehozásáért, feladatát így határozta meg: „A régi kor emlékei összekötik az elmúlt idők történelmét a jelennek; csak úgy tudunk jól élni a jelennek, ha ismerjük a múltat . . . A »Székely Nemzeti Múzeum«-nak azonban a régiségeken kívül magába kell foglalnia mindazt, a mi földje *terméneiről* világos képet adhat; magába kell foglalnia *kőzetei*, feldolgozásra használt *fa-neműi* stb. gyűjteményét, hogy legyen ez a múzeum a szó teljes értelmében *székely múzeum*” (uo. 25 l.). Így tehát az egy évszázaddal ezelőtt alapított múzeum az egykorú múzeumokat abban is megelőzte, hogy nemcsak a történeti, művészeti értéket foglalta magába, hanem a természet-

tudományoknak is jelentős helyet biztosított.

Az alapító ZATHURECZKY Emília továbbra is nagylelkűen támogatta a Székely Nemzeti Múzeumot, tárgyakkal és alapítvánnyal egyaránt. Sajnos VASADY NAGY Gyula alig rendezte be az új kiállítást Sepsiszentgyörgyön, fiatalon tüdővészben meghalt. Helyére a már akkor is kiváló tudós hírében álló NAGY Gézát hívták meg a Magyar Nemzeti Múzeumtól, aki 1889-ig tevékenykedett itt. A múzeum gyűjteményeit gyarapította, tudományos alapjait megerősítette, megindította a Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjét, melyben a gyűjtemény szakszerű, részletes leírását közölte, közreadta könyv terjedelmű dolgozatát: *Adatok a székelyek eredetéhez s egykori lakhelyük* címen (II/1891 75—290 l.). Az általa szerkesztett hetilapban (Nemere) jelentős helyet biztosított a múzeum ügyei számára. A múzeum körül tudományos kört hozott létre, ennek volt tagja többek között HUSZKA József, aki *Magyar díszítő stíjl* (Bp. 1885.) című könyvét jórészt a

Székely Nemzeti Múzeum anyagára alapozta.

A folyton növekvő muzeális anyag egyre sürgetőbben követelte a nagyobb helyiséget, melynek megvalósításában a Múzeum fenntartásában nagy szerepet vállaló Székely Mikó Kollégium mindent elkövetett. A végleges megoldást azonban mindenképpen csak önálló épület emelése biztosíthatta. HUSZKA József 1898-ban már el is készítette az új épület tervrajzát, megvalósításra azonban mégsem ez került, hanem Kós Károly nagyszerű terve, melynek alapján LÁSZLÓ Ferenc és CSUTAK Vilmos igazgatóőrök irányításával 1911–1912-ben építették fel a Székely Nemzeti Múzeum mai épületét. Ez ma is nemcsak Kós Károly alkotásai között egyike a legnagyobbaknak, hanem az egész magyar-székely építészeti stílus mintaképe.

A két háború között a Székely Nemzeti Múzeum az egész Székelyföld tudományos és művelődési központjává vált. LÁSZLÓ Ferenc sikeres eródsí ásatai európai rangot adtak az intézménynek. A nagyszerű szervező, CSUTAK Vilmos vezetésével ünnepelték meg 1929-ben a múzeum ötvenéves jubileumát, és kiadták az ő szerkesztésében *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára* (Sepsiszentgyörgy, 1929. 780 l.) c. hatalmas munkát. Ebben a kor legjobb tudósai közölték a székelységgel kapcsolatos olyan fontos tanulmányaikat, melyek ma is valóságos kincsésbányává teszik ezt a jelentős kiadványt.

CSUTAK Vilmos halála (1936) után a Székely Mikó Kollégium nagy tudású tanárai még erőteljesebben bekapcsolódtak a múzeum munkájába: KONSZA Samu (a jeles nyelvjárás- és népköltészeti gyűjtő), GÖDRI Ferenc (művészettörténész), DEBRECZI Sándor (történész). A két háború közötti időszakról kezdve FADGYAS Anna titkár képviselte az állandóságot a Székely Nemzeti Múzeumban, aki egy egész élet munkáját áldozta szeretett intézménye szolgálatában. Külön meg kell említenem Cs. BOGÁTS Dénest, aki a múzeum gazdag levéltári anyagát szolgáltatta meg.

HEREPEI János, a jeles erdélyi tudós, 1938-ban vette át a múzeum vezetését, és a nehéz idők ellenére mindent elkövetett a múzeumi gyűjtemények gyarapítására, új kiállítások bemutatására. A háború azonban a kis székelyföldi várost sem kímélte. Kemény és megfellebbezhetetlen parancsral a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményének egy rendkívül értékes részét elszállították, és az hosszas vándorlás után 1945. március 27-én Zalaegerszegeen a pályaudvaron bombatalálat következtében egészében elpusztult.

1945 után SZABÉDI SZÉKELY László, a tragikus sorsot ért költő, egyetemi tanár vezette a múzeumot, majd SZÉKELY Zoltán régész veszi át a nagymúltú gyűjtemény irányítását egészen napjainkig. A múzeum 75. évfordulójára kiadta *A sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyvét 1879–1954* (Marosvásárhely, 1955.). 1969-től Aluta címen változatos és változó szintű tartalommal nagyobb részt román, kisebb részt magyar nyelven évkönyvet jelentet meg. Kiállításait a múzeum a Román Szocialista Köztársaság múzeumi elveit megvalósító mutatója be.

A kiállításokat Nicolae CEAUSESCU is meglátogatta, és többek között ezeket írta be az emlékkönyvbé: „Nagy érdeklődéssel tekintettem meg a sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeumot, mely őseink, a román és a magyar nép, melyek ezen a vidéken századok óta együtt élnek, gazdag kulturális, társadalmi és szellemi tőrházának képét mutatja be.” E szavakhoz SZÉKELY Zoltán igazgató ezeket fűzte: „Ezek a sorok pártunknak a nemzeti kérdésben megvalósított marxista–leninista felfogását és hazánkban a szocialista demokrácia kiszélesítését tükrözik” (Aluta 1970. 32.).

A múzeum gazdag anyagában is különös hely illeti meg a régészetet, melynek ősrégészeti feltárásai mellé az utóbbi évtizedekben különösen a dák és római kutatások erősödtek meg. SZÉKELY Zoltán újabb ásatai a korábbi (Aldoboly) honfoglaláskori leletek mellé korai magyarokat (Zabola, Petőfalva, Alsócernáton) tudott állítani, és ezzel bizonyítani, hogy a székeiek XII. századi megtelepülése előtt itt már magyarok éltek. „A XI. század fordulóján azonban ez a magyar népesség már elég számos lehetett, és sűrű településeket hozhatott létre. Erre mutat a zabolai és a petőfalvi temető, ugyanis a kettő közt légvonalban alig van hat kilométer távolság” (Korunk Évkönyv 1973. 226).

A múzeum különösen gazdag a székelységre vonatkozó történelmi tárgyakban, ereklyékben. Ezek közül megemlíthető Bocskai István erdélyi fejedelem órája, Bem tábornok táborigyűjteménye. Gábor Áron egyetlen fennmaradt ágyúja. De külön is lehet szólni az ón-, ezüst- és kerámia tárgyak hosszú soráról. A muzeális értékű könyvek bejegyzéseikkel sokszor egykori gazdájukról is vallanak.

A néprajzi gyűjteményben nemcsak a bútorkok, kerámiák, hímzések, népviseletek sokasága gyönyörködteti a látogatót, hanem egy szabadtéri múzeumkezdményezést is meglephet. Ennek középpontjában áll az 1767-ben Csikmenaságon épített teljesen fából készült lófőszékely lakó-

ház és annak teljes berendezése. Három különböző korú és a Székelyföld más-más területéről származó székely kaput is megcsodálhatunk, sőt egy kisebb bemutatót az Erdővidék tetemőinek gombfáiból (kopjafa). A gazdag gyűjteményről és annak pótolhatatlan háborús károsodásáról legutóbb GAZDA Klára, a Néprajzi Osztály nagy tudású és szorgalmú vezetője számolt be (*A Sepsiszentgyörgyi Székely Múzeum Néprajzi Osztálya. Népismereti Dolgozatok* 1976. 47–55.). A múzeum részt vesz a különböző helytörténeti és néprajzi pályázatok kiírásában, és a beérkezett anyagot kiállítja, azok legjelesebbjei a néprajzi gyűjteményt gyarapítják.

A képzőművészeti osztály a múzeum mögött egy különálló épületben helyezkedik el. Különösen Barabás Miklós, Sikó Miklós alkotásai emelkednek ki. A gyűjteményben Nagy Imre festményei is szép számmal megtalálhatók, míg a grafikusok közül Nagy István, Márton Ferenc, Varga Nándor Lajos a legjelesebbek. A szobrászat többek közt Vastagh György, Istók János és mások képviselik. Gyárfás Jenő jeles festő munkásságát egy külön emlékházban ismerhetjük meg.

A Természettudományi Osztály a Székelyföld, közelebből Háromszék ásvány-, őslény-, növény- és állatvilágát gyűjtötte és gyűjti össze. Az ilyen jellegű kiállításoknak az iskolai oktatásban is nagy a szerepük.

Nem lenne azonban teljes a kép, ha nem emlitenénk meg, hogy a Sepsiszent-

györgyi Múzeumhoz mint Kovászna (v. Háromszék) megye központi intézményéhez tartozik az alig egy évtizeddel ezelőtt alakult Kézdivásárhelyi Múzeum (Kovászna Megyei Múzeum Kézdivásárhelyi Részlege), mely várostörténeten kívül, Gábor Áron emlékkiállítását, továbbá régi iparokat: fazekas, csizmadia, tímár, szűcs, kovács, mészáros, asztalos, szabó, kalapos mutat be, és helyet biztosít a képzőművészeti kiállítások számára is.

Alsócsernátonban a felejthetetlen HASZMAN Pál úgyszeretete teremtette meg azt a helytörténeti múzeumot, melyet egy régi kúriában helyeztek el. A helytörténeti kiállításon kívül, elsősorban a néprajzi tárgyak, helyi mezőgazdasági eszközök és kisgépek kerültek itt kiállításra.

A Sepsiszentgyörgyi Múzeumhoz tartozik a Benedek Elek Emlékház Kisbácsonban, ahol a szobák az eredeti berendezéssel maradtak meg. A központi helyiségben pedig a nagy mesélő és író kéziratái, könyvei, azok fordításai kerültek a látogató elé.

A Székely Múzeum jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint hogy számos olyan tárggyal is rendelkezik, melyet a szakemberek alkalmasnak ítéltek arra, hogy a Rómán Szocialista Köztársaság központi múzeumaiban helyezzenek el.

Az első száz év lezárásakor őszinte szívből kívánjuk, hogy a nagymúltú intézmény gyarapodjék, erősödjék és betöltse mindazt a tudományos és közművelődési feladatot, melynek megvalósítását elvárják tőle.

Kriza Ildikó

Herder Kollokvium Rostockban

1978. október 3 – 5.

HERDER halálának 75. évfordulóján tudományos ülészeket rendezett Rostockban a Német Tudományos Akadémia. A Zentralinstitut für Geschichte, Wissenschaftsbereich Kulturgeschichte/Volkskunde szervezésében, Hermann STROBACH és Siegfried NEUMANN előkészítésével került sor 1978. október 3–5. között a nemzetközi tudományos kollokviumra, amelyen tizenkét ország (Bulgária, Csehszlovákia, Dánia, Finnország, Jugoszlávia, Magyarország, Lengyelország, NDK, NSZK, Norvégia, Svédország, Szovjetunió) folkloristái több mint harminc referátumát mintegy száz főnyi résztvevő hallgatta és vitatta meg a meghirdetett témakörben: *Probleme der Volksdichtung in Geschichte und Gegenwart*.

Éppen kétszáz éves HERDERnek a *Volkslieder* c. nagy hatású gyűjteménye, amely kiindulópontul szolgált Hermann STROBACH megemlékezéséhez: *Herders Auffassung von der Volks poesie: ihre historische und aktuelle Bedeutung*. Az előadó a neves tudós tevékenységének haladó oldalát, a polgári mozgalmakhoz kapcsolható elvi tevékenységét emelte ki. A nép és népköltészet iránti érdeklődés kibontakozásának társadalmi jelentőségét hangsúlyozta, elsősorban a német kulturális és társadalmi átalakulásban, és rámutatott, hogy aktualitása ma sem elenyésző.

Számos előadásban hangsúlyt kapott a folklór történeti rétegeinek kutatása. Szorosan HERDER hatására vezette vissza referátumában V. JONYNAS az első litván

népdalgyűjtemény közzétételét. Akkor első sorban a romantika felől közeledtek a népdalhoz — ezen belül is a szerelmi lírához. A kelet-porosz területen HERDER hatása más téren is kimutatható. A nemzeti önismeret e kortól vált egyre fontosabbá, amelyet ma már történeti távlatból szemlélhetünk. A népköltészet felfedezésének különös eredményeként vázolta L. HONKO a múlt századi Kalevala-gyűjtést. Ma, amikor újra reneszánszát éli a Kalevala-kutatás, világossá vált, hogy egy európai méretű szellemi mozgalom helyi vetületét kell látni benne, és így hasznosnak, indokoltnak látszik HERDER működését ebben az összefüggésben is áttekinteni. A nemzeti újjászületés és a népköltészet felfedezésének összefüggését hangsúlyozta M. BOSKOVIC-ŠTULLI is.

A vendéglátó ország fő erőssége a folklór történeti anyagának feltárása. G. BURDE-SCHNEIDEWIND a népi elbeszélőköltészet gyökereit vázolta, és az általa korábban közzétett anyag elvi-módszertani tanulságait összegezte a *Funktion und Tradierung in der Volksprosa bis zum Ausgang des 19. Jahrhunderts* c. beszámolójában. A forráskutatás szükségességét B. EMMRICH más példákkal is megerősítette. A klasszikus népköltészeti anyag értékeinek modern módszerekkel való feltárásáról szót igen érdekes előadásában B. HOLBEK a dán mesekincs alapján.

A kortársi népköltészet-kutatás lehetőségeiről és a folklór mai jelentőségéről folyt a tanácskozás a kollokvium másnapján. E téren Mecklenburg és központja, Rostock kiemelkedő eredményeket mondhat magáénak. A régi néphagyomány újjáéledésének, átalakulásának sajátos példáját tárta fel Siegfried NEUMANN *Volkserzählung in der Gegenwart* c. referátumában. Mintegy tízkötetes kiadványsorozatuk mutatja, hogy a folklór itt társadalmi ügy, a harmadszor-negyedszer kiadott gyűjtemények szétkapkodása a lakosság eleven érdeklődését jelzi. A híres „Wossidlo-Archivum” anyagának kiegészítésére törekedve pedig a trufa és a vice sajátos formáit találták meg, azt, amely kötődik a régi formákhoz, és egyúttal az eleven hagyományozódást bizonyíthatja. Számos előadás kapcsolódott ehhez a témához, és sok korreferátum erősítette meg S. NEUMANN megállapításait. Különösen figyelemre méltó volt P. DINEKOV beszámolója a bolgár hősepikáról, mert azt bizonyította, hogy a hősénekek lényeges elemeit ma megváltozott funkcióban ugyan, de még mindig megtalálhatni.

Sajátos helyi különfejlődés eredménye a megelevenedett szorb folklór. A lakodalom példáján H. FASSKE áttekintette a

nemzetiségi kultúra átformálódását, az utóbbi években tapasztalható virulását, a folklorizmus szerepét. Számos összefüggésben esett szó a folklorizmusról. A politikai dalok közösségi jellege, a kórusok spontán szerveződése, a hagyományozott dalanyag összetételének változása s szervezett családi ünnepek, a népszínpadok műsoraiban a folklór továbbélése és más témák kapcsán többen is a népi kultúrának a nemzeti hagyományba való beillesztését vázolták.

E tekintetben különös érdeklődést váltott ki R. W. BREDNICH beszámolója W. STEINITZ: *Das deutsche Volkslied* kötetének nyugatnémet visszhangjáról. A protest-songok közé kerültek e tudományos kiadvány nyomán azok a többszáz éves népdalok, amelyeket archivumból keresett elő s tett közzé annak idején W. STEINITZ. A sajátos mai utcai dalok hangszerelési stílusát, a gitáros kíséretet — amely számos vonásban a hagyományos melódia-kincsre vezethető vissza — felvételekkel illusztrálta. Egy másik, jelentős visszhangú előadás témája a gyermekfolklór volt. R. KVIJELAND bergeni folklorista a terepmunka tapasztalatai alapján a modern városi életmód, társadalmi hatások, pszichológiai megfigyelések és a történeti folklór ismeretébe ágyazva vázolta a gyermekfolklór jelenségeit. A vita bebizonyította, hogy megfigyelései nem esetlegesek, Európa más részében meglepően hasonló jelenségek észlelhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia e sorok íróját delegálta a Herder Kollokviumra, és a magyar folklór utóbbi évszázadban tapasztalható fejlődéséről, az átalakulás tendenciáiról tartott előadást első sorban a balladaköltészetből véve a példákat.

A sok értékes előadás és a hozzájuk kapcsolódó viták a folklorisztika számos alapvető kérdését érintették, másrészt viszont olyan új kutatási irányokat vázoltak, amelyek a legutóbbi fejlődés eredményei. A gazdag program, a tartalmas referátumok, az összefogott vita, melynek anyaga 1980-ban a *Jahrbuch für deutsche Volkskunde und Kulturgeschichte* hasábjain jelenik meg, együttesen mutatja a Herder Kollokvium eredményességét. Emellett azonban hangsúlyozni szeretném, hogy az utóbbi másfél évtizedben ez volt az első nemzetközi folkloritanácskozás az NDK-ban. A vendéglátó ország szakemberei lendületes, a nemzetközi szinttel lépést tartó, első sorban történeti forrásokat hasznosító folklórkutatásról adtak képet. Kezdeményezéseiket minden bizonnyal további méltó folytatás fogja követni.

Soňa Švecová

Szórvány- és tartozéktelepülések a Kárpátokban

Tudományos tanácskozás Čadcán, 1978. október 10–12.

A Nemzetközi Kárpát és Balkán Bizottság csehszlovák szekciója alapítása óta már számos konferenciát és szemináriumot rendezett, amelyeken csehszlovák etnográfusok és folklóristák — gyakran további érdekelte országokból hívtak vendégek részvételével — az egyes albizottságok kutatási területeibe tartozó kérdéseket tárgyaltak meg. A magyar szakemberek előtt is ismert a következő albizottságok tevékenysége: hegyi pásztorok (vezetője J. PODOLÁK), a rendkívül tevékeny, építkezéssel és településsel foglalkozó népi építészeti albizottság (vezetője V. FROLEC), a mezőgazdasági és állattenyésztési albizottság (vezetője J. ŠTRKA), a népművészeti, a népszokás és a folklór albizottság, melyek saját tématerületükön mind sikeres nemzeti és nemzetközi tanácskozásokat szerveztek már. Ezeknek a rendezvényeknek Csehszlovákián belül az a jelentőségük is megvan, hogy az egyébként saját intézményük keretében tevékenykedő cseh, szlovák és morva kutatókat közös vitákra, tudományos erőfeszítésekre hozták össze.

A Kárpátok területének határbeli, külső településegységeivel (*chotárne sídla*) foglalkozó szimpóziumot az egyik legfiatalabb, a társadalmi kapcsolatokat vizsgáló albizottság kezdeményezte. Az ülést Čadcán 1978. október 10–12. között a kysucái múzeum munkatársainak közreműködésével szervezték meg. Cseh és szlovák etnográfusok, történész és geográfus kollégák bevonásával beszámolók egész sorát tartották a tartozéktelepülésekről és a határára való kitelepedés történeti folyamatairól.

A referátumok első csoportja a tartozéktelepülések típusaival foglalkozott. Pavel HORVÁTH *A szlovákiai Kárpátok külterületi szórványtelepüléseinek keletkezése és alakulásuk történeti áttekintése* című előadásában a települések típusait határozta meg, rámutatott kialakulásuk gazdasági és társadalmi feltételeire. Következésként kitért a *szórványtelepülés* elnevezés mellett, és a hagyományos mezőgazdaság településeinek kivül — ami tulajdonképpen a megbeszélés tárgya lett volna — foglalkozott az ipari jellegű tartozéktelepülésekkel is, mint a közép-szlovákiai bányavidék favágó szállásai, szénégetők, bányászok, vasöntők és üvegfüvek határbeli települései, amelyek — esetleg — később agrár jelleget kaptak. Figyelme azonban főképpen az irtványtele-

pülésekre összpontosult. Ján PODOLÁK *A pásztorok és állattenyésztők időszakos szállásai* című előadásában áttekintette az időszakosan használt szlovákiai határbeli településeket. Leírta a területileg sajátos típusokat, és osztályozást javasolt a következő kategóriákkal: 1. juhteletető szállások, 2. határbeli teletető istállók, 3. nyaraló határbeli istállók. Fölvázolta fejlődésük tendenciáit is — az időnyjellegű településekből bizonyos feltételek mellett állandó települések alakulhatnak. Václav FROLEC előadása — *A Balkán félsziget keleti részének kettős települési rendszere* címmel — szintén az időszakos települések kérdéskörét tárgyalta. Bulgária, Kelet-Szerbia és Macedónia a Kárpátokból ismert településrendszerek mellé állítható párhuzamait tárgyalva hangsúlyozta, hogy a kutatásokat nemzetközi együttműködéssel kellene tovább folytatni.

Az előadások következő csoportja a szórványtelepülések problémáit foglalta össze. Jiří LANGER a Kárpátok nyugati részén, a morva-vlach földön található irtványtelepüléseket és pásztorállásokat mutatta be. Nyomon követte az irtványtelepülések épületeinek formai alakulását, rámutatott a zárt települések formáitól való eltérésekre. Josef VAŘEKA és Alena PLESINGEROVÁ a szlovákiai Javorník körzet időszakos szállásain fennmaradt hagyományörző, reziduális lakásmódot vizsgálta. Míg a központi településekben a vagyon megosztása után az egykori nagycsaládokból kivált kis családok gazdaságilag és a lakást illetően is önállósultak, addig a távoli osztatlan kaszálókön tovább folytatták a régi életmódot közös lakáshasználattal, közös tűzhelynél. A morvaországi irtványok lakóinak társadalmi elzártságát Josef POPELKA ismertette. A szórványok népességének a faluktól való elkülönülését a házastárs-választás rendszerén keresztül vizsgálta. Az irtványlakók egymás közötti házasságra való törekvését az anyakönyvek alapján napjainktól visszamenőleg 1898-ig bizonyította. Leo KUŽELA és Peter SALNER hasonló elkülönülést mutatott ki a Kysuca vidéki irtványtelepüléseken. Josef KANDERT a présházak időszakos lakásként való használatának társadalmi jelentőségével foglalkozott a Hont megyei Sebechleby község példáján. Összevetve ezeknek a szőlőhegyi településeknek a gazdasági és társadalmi funkcióit, fő figyel-

mét arra fordította, hogy milyen jelentőségük van a falusi lakosság társadalmi kapcsolataiban. Ján BOTIK referátuma a Hont megyei Hrusov parasztcsaládjainak kettős lakáshasználatáról szólt. Századunk eleje óta fokról fokra állandóan betelepültek itt a hegyi tanyák, de nem szűntek meg a falusi lakóházak sem, hanem használatuk a túlnyomóan már a külterületen lakó családok szükségletei szerint ideiglenessé vált. Ennek következtében a hegyi tanyákon épültek a fejlődő lakáskultúrának megfelelő állandó lakóházak, míg a falusi házak az időszakos szállások szintjére süllyedtek. Soňa ŠVECOVÁ felszólalása zárta le ezt a témakört. Beszámolója a múlt évszázad második felében végrehajtott tagosítások következményeit kísérte nyomon a Hont megyei tanyai települések alakulásában. Gyors változás következett be a tagosítás után, mely úgyszólván a paraszti társadalom valamennyi rétegét érintette; a föld új, teljes tulajdona alapján az időszakosan használt szállások állandóan lakottá váltak.

Az előadások harmadik csoportja regionális beállítottsággal foglalkozott a szórványtelepülések különböző kérdéseivel. Ján SOUČEK a morvaországi Horzenkov környékének irtványait mutatta be, keletkezésüktől napjainkig követve történetüket.

Olga SKALNIKOVÁ a Morva Beszkidek tartozéktelepüléseiről szólt, írásos források alapján keletkezésük történetét világította meg. Michal LUKNIS geográfus professzor a gömöri hegyi tanyákra (lázokra) beköltöző detvai gazdálkodó népességgel foglalkozott. Különböző gazdasági és népesedési tényezőket kihasználva, a hihetetlenül mozgékony detvaiak széles területeken vállalkoztak a hegyi határrészek betelepítésére. Jozef UŠAK a Szepeesség északi részének időszakos településeit ismertette. Otakar MÁČEL a Morvaország keleti részén a XVIII. század végétől keletkező földműves szórványokat tárgyalta. Ezek felparcellázott nagybirtokokon jöttek létre.

Az összefoglalások és a regionális beszámolók nem ölelték ugyan föl a Kárpátok szlovákiai és morvaországi részén levő tartozék- és szórvány-, főként irtás eredetű települések valamennyi problémáját, mégis áttekintést adtak az eddig elvégzett munkáról és a cseh-szlovák néprajz művelőire váró további feladatokról. Ha a további közös munkába más országok kutatói is bekapcsolódhatnak — mint esetünk —, akkor ez a szimpózium első lépés lehet a Kárpátok és a Balkán igen fontos települési kérdéseinek összehangolt nemzetközi kutatásához.

Hofer Tamás

A parasztság szociális antropológiája

Nemzetközi szimpózium Lakhnauban (India) 1978. december 19 – 21.

Indiában, ahol jelenleg mintegy 600 professzionális antropológus tevékenykedik, e szakterületen az egyetemi oktatás és a tudományos munka egyik legerősebb központja Észak-Indiában a Lakhnau-i (Lucknow) egyetem. Itt adják ki az *Eastern Anthropologist* című folyóiratot, a szubkontinens egyik vezető szakmai periodikáját. Az Antropológiai és Etnológiai Tudományok Delhiben megrendezett X. Nemzetközi Kongresszusa után — az India különböző városaiban, különböző egyetemei mellett tartott számos szűkebb témájú szakmai összejövetel közt — a lakhnauai egyetem volt a parasztsággal foglalkozó értekezlet házigazdája. A szimpózium eredetileg kerekasztal tanácskozásnak indult, mintegy húsz meghívott résztvevővel, később azonban bekerülvén a kongresszus programjába, résztvevőinek, előadásainak száma sok önkéntes jelentkezéssel bővült, főleg Indiából és a szomszédos országokból. Végül a létszám 100 körül járt, és némelyik

ülést szakosztályokra bontva kellett megrendezni. A többnyire esettanulmányokat, terepmunka tapasztalatokat hozó indiai előadásokkal beáramlott a tanácskozó terembe India többszáz millió parasztjának rengeteg megoldatlan problémája, újra és újra figyelmeztetve az elméleti fogalomalkotással bíbelődő szakembereket, hogy a mai emberiség egyik legnagyobb lélekszámú összetevőjéről folyik a vita.

A szimpóziumot amerikai részről Eric WOLF professzor (New York) kezdeményezte, akinek parasztkról szóló könyve a Kossuth Kiadó jóvoltából magyarul is olvasható. Az antropológiában az önálló kutatási területté vált parasztságtanulmányok kezdetét Robert REDFIELD 1926-os mexikói terepmunkájára, majd a nyomában Latin-Amerikában, Ázsiában, Európában szaporodó községmonográfiákra szokás visszavezetni. Többen szemére vetették már az antropológusoknak, így a Lakhnauban is jelenlevő, orosz származású Teo-

dor SHANIN (Manchester), hogy nem vették figyelembe a Kelet- és Közép-Európában, pl. Oroszországban a parasztokról már nemzedékekkel korábban létrejött terjedelmes irodalmat. Sydel SILVERMAN (New York) tudománytörténeti előadásában viszont rámutatott, hogy az európai irodalom ismeretében is szükség lett volna a parasztság antropológus részről történet „felfedezésére”, hiszen a kelet-európai munkák meghatározott paraszti csoportok, általában a saját nemzeti társadalom politikailag problematikus paraszti összetevőjének kérdéseivel foglalkoztak, az antropológusok viszont a parasztságnak mint általános emberiség-történeti kategóriának a kidolgozásába fogtak. Ez teszi indokoltá egyébként számunkra is Magyarországon, hogy figyeljünk a parasztság-tanulmányok terén folyó antropológus vitákra: saját, egy meghatározott európai parasztságra irányuló kutatásaink hasznos kiegészítő szempontokat kaphatnak belőlük.

További indok lehet, hogy a parasztság-tanulmányok területén az utolsó 5–10 évben igen intenzív tudományközi gondolatcsere alakult ki szociológusok, közgazdászok, politológusok és kivált a legutóbbi szakaszban középkor-történészek bekapcsolódásával. Az interdiszciplináris együttműködés általában nem úgy valósul meg, hogy egy-egy tudományág egésze kerül közelebb egy másikhoz, hanem inkább akképpen, hogy egy körülhatárolt kérdéskör közös kimunkálása során különböző tudományos háttérű, kisszámú kutató összerakja saját tudományágának eszközeit, ismereteit és gyorsan megindul új összefüggések, új modellek kidolgozása. Jelenleg, nem kis mértékben épp néhány kiváló európai társadalomtörténész bekapcsolódása révén, ilyen „interdiszciplináris műhely” vált a parasztság-kutatás, mint erről a témakör két szakfolyóirata tájékoztat (a történész szerkesztője révén a történeti összefüggésekre érzékenyebb *Peasant Studies* — korábban *Peasant Studies Newsletter* — és az inkább közgazdasági-szociológiai orientációjú, a harmadik világ gyakorlati, politikai kérdéseit rendszeresen szemmel tartó *Journal of Peasant Studies*).

Bezárolomban a szemléletmód és a módszertani törekvések alakulásáról szeretnék szólni, a lakhnaui konferencia elméleti előadásai alapján. Ehhez ismét vissza kell tekintenem az antropológus parasztság-tanulmányok korábbi szakaszaira. A tudománytörténet, illetve a tudománytörténeti előzmények átértékelődése — az, hogy pillanatnyilag mi látszik fontosnak a múltból — egyébként is kitűnően tükrözi a továbbhaladási törekvéseket. Tudomány-

történeti fejtegetéseiben Sydel SILVERMAN és Teodor SHANIN is rámutatott, hogy a korábbi antropológiai irodalom jószerivel csupán az egyre több társadalomban végzett esettanulmányok alapján empirikus általánosításokat adott, a paraszti életvitel közös sajátosságait kívánta számba venni. Ez a törekvés a kultúra holisztikus felfogására (amiben minden összetevő fontos és kölcsönös összefüggésben van) támaszkodott — ezen belül SILVERMAN megkülönböztette TAYLOR és BOAS additív és a funkcionalizmus integratív kultúra-modelljét. Ezeknek megfelelően a paraszti kultúráról fölvázolt kép is egy sajátos emberi „élettervet” mutatott be, a hangsúly az értékrendszerre, világképre, a „jó életéről” alkotott paraszti elképzelésekre helyeződött — olyan mozzanatokra, amelyeket ma az „élet minősége” fogalomkörbe helyeznénk. Ugyanezen a fogalmi szinten maradt a kezdetben derűsnek, stabilnak, emberi értékekben gazdagnak ábrázolt paraszti kultúra-kép kritikája az ötvenes–hatvanas években, mely egy sötét, csupa önzés és rosszindulat képet vázolt fel az előbbi helyett. Lakhnauban egyébként erről az Oscar LEWIS nevével jelezhető irányról nem esett szó — a vita nem arról folyt, hogy a parasztok mennyire érzik jól vagy rosszul magukat, s életmódjuk a törzsi társadalmak és a városok közt tipológiailag hol helyezhető el. A konferencia uralkodó állásfoglalásai szerint a parasztság fogalmának meghatározásához, létük értelmezéséhez az össztársadalom struktúráját és abban elfoglalt helyzetüket kell alapul venni. Ezt pedig nem annyira város és falu kapcsolata, a kettő közti kulturális áramlás határozza meg, hanem „azok a meghatározott viszonyok, amelyek közt a falusi háztartásokból a többletermékeket kiszivattyúzzák a gazdasági forgalom tágabb hálózatába”.

Erről az állásponttól visszanezve, a tudománytörténetből azok a maguk korábban meglehetősen visszhangtalan törekvések emelkednek ki, amelyek a kultúrának nem annyira „teljességét” igyekeztek megragadni, hanem azon belül a meghatározó, alapvető mozzanatokot keresték. Így Julian STEWARD, aki az életfenntartás módját tekintette egy-egy kultúra „magjának”, ami meghatározza a társadalom szerkezetét, de amihez az ideológia, rítusok, egyes esztétikai kifejezési formák már meglehetősen esetlegesen kapcsolódhatnak. A második világháború után STEWARD vezette a Puerto Rico kutatást, amely a parasztfalukat már nem annyira „belülről” kívánta tipologizálni, hanem kívülről, a sziget gazdasági rendszerében, sőt külső gazdasági kapcsolataiban betöltött pozíciói szerint.

Ez a kutatóvállalkozás kötötte egyébként több kortársa mellett Eric WOLF érdeklődését is a parasztsághoz.

Eric WOLF említett 1966-os könyvében már a falusiaktól rendszeresen elvett járadékban határozta meg a paraszti kondíció alapját. Lakhnauai előadásában ennek a járadéknak a fogalmát elemezte, és történeti változásait követte nyomon. A kapitalizmus előtti társadalmi formációkban általában a termelési ciklus végén „vették el” a járadékot a behajtására jogosultak, még pedig nem gazdasági, hanem hatalmi eszközökkel — s osztották szét a mindenkori politikai viszonyok szerint (pl. Európában a földesúr, az egyház, a király között). E közvetlen behajtást a kapitalizmus térhódításával új, áttételes megoldások váltották föl. Eduardo ARCHETTI (Argentína, jelenleg Oslo) részletes modellt mutatott be arról, hogy a kapitalizmus kezdeti szakaszából későbbi fejlett korszakába átlépve, a paraszti termelés és értékesítés ciklusába a bonyolultabb termelő technika, a bonyolultabb értékesítési rendszer révén hogyan kapcsolódnak be egyre több ponton saját hasznukat kereső kapitalista vállalkozók. A parasztok azonban nem csupán ezen vásárlási és értékesítési piaci relációk révén vesznek részt a „kapitalizmus építésében”. A föld eladhatóvá, elzálogosíthatóvá válása révén a nagyszámú eladósodott paraszti betáblázott földjének szinte csak bérlője, aki kamatot — járadékot termel a banknak. Paraszti háztartásokban történt jelentős részben az ipari forradalomban levő társadalmak munkaerejének reprodukálása is. Az egyik referátum a XVIII. századi Angliából mutatta ki, milyen szerepe volt „az egyik lábukkal még falusi környezetre támaszkodó” háztartásoknak az angol munkásosztály létrehozásában (Rayna RAPP, New York).

Milyen termelési módhoz is kapcsolódik tehát a parasztság? Az ázsiai, feudális, kapitalista termelési mód közül legtöbb eséllyel a feudalizmus kerülhet szóba, mondta Teodor SHANIN, de sajnos, meg kell állapítani, hogy parasztok sokkal a feudalizmus előtt és hosszan a feudalizmus felbomlása után is kimutathatók a történelemben. A kérdést bonyolítja, hogy a „függő gazdasági fejlődés” elméleti szerint heterogén termelési rendszerekkel, különböző termelési módok szimbiózisával kell számolnunk. „A kapitalista termelési mód kezdeti szétterjedése Nyugat-Európán túl egy ideig gyakorlatilag megerősítette a közvetlen járadékszedő termelési módokat az érintett vidékeken, azáltal, hogy olyan urakat toborzott vagy ültetett be, akik a centrum számára nem-kapitalista termelési viszonyok közt nyersanya-

gokat termeltettek. ... A gyorsan növekvő ipar olyan nyersanyagokkal táplálkozott, amit politikai eszközökkel „befogott” munkaerő hozott létre tőke közbejötté nélkül” (Eric WOLF). Ez a képlet, ami számunkra sem tűnik ismeretlennek, ráillik azokra a hatalmas területekre is, amit az európai gyarmatosítás elborított, és ahol most antropológusok a parasztság problémáit tanulmányozzák. Néhol — mint India egyes területein — a népesség már 3000 éve paraszti, mások két-három nemzedékkel ezelőtt vagy épp a jelenben vannak törzsek tagjaiból paraszttá és járadék-szolgáltatóvá (mint erre Indiából M. C. GOSWAMI, D. N. MAJUMDAR, Afrikából Joan VINCENT hozott tanulmányozzák).

A múlt század végén még egyszerűnek tűnt a kapitalizmus behatolása a parasztfalukba. Polarizálódást lehetett várni, aminek során a lakosság egy kisebbik része jómódú kapitalista vállalkozóvá válik, másik része agrárproletárrá, és a parasztság megszűnik — csupán az ütem és a megvalósulási forma volt kérdéses. Manapság a helyzet megítélése bonyolultabb. Vannak olyan parasztságok, ahol a polarizációnak csak a lefelé vezető ága található meg, általános pauperizálódás jellemzi a falukat — az elvont többletek nem a falukban a jómódúaknál, hanem esetleg több ezer kilométerre fekvő városokban halmozódnak föl. Másutt viszont az tapasztalható, hogy a parasztok várakozás ellenére sem „szűnnek meg”, nem „bomlanak föl” (amiben gazdaságon kívüli politikai tényezőknek is jelentős szerepe lehet). Úgy tűnik, hogy a kapitalista világrendszer egyik alapvető sajátossága éppen a heterogenitás, kivált a peremeken és a belső „zebekben” eltérő termelési formák fönntartása, a rendszer dinamikája részben éppen erre a sokféleségre épül. Így lehetséges, hogy a viszonylag hasonló adottságú közel-keleti országokban is a parasztság sorsa igen eltérő irányokba fordulhat [mint Krzysztof WOLSKI (Krakkó) bemutatta].

Korábban az antropológusok számára a parasztság tanulmányozása szinte kizárólag községvizsgálatokat jelentett. A konferencia alapján azt lehet mondani, hogy a vizsgálat keretei napjainkban részben kitágulnak, részben összeszűkülnek. A meghatározó tényezőket keresve, a község életét, gazdálkodását, társadalmát immár nem csupán a táji környezetben, a nemzeti osztálytársadalomban, hanem jóformán a világgazdaság rendszerében kell elhelyezni. Másfelől, úgy tűnik, növekvő fontosságot kap a család mint a vizsgálat egysége. Nem arról van szó, mintha CHAYANOV értelmében az önellátó, munkaerőjét saját üzemében hasznosító családból kívánnák a

paraszti életforma sajátosságait levezetni. Azonban épp az átmeneti helyzetekben és az átalakulási folyamatokban a családon belül történnek azok a döntések, pl. kiegészítő ipari munka vállalásáról, amelyek révén jelentős népességeszoptok osztályozója eltolódik. A családon belül történik az emberállomány reprodukálása, ami a parasztság fennmaradása, helyzete, de az osztársadalom funkcionálása szempontjából is kiemelkedő fontosságú. Családok történetén át ragadható meg legkonkrétebben rétegek mozgása.

Verebélyi Kincső

X. Seminarium Ethnologicum

Ciechanowiec, Lengyelország. 1978. szeptember 18 – 28.

Ez alkalommal a Jan PODOLAK kezdeményezésére létrejött Seminarium Ethnologicum a varsói egyetem Etnográfiai tanszéke rendezésében szerveződött meg Lengyelországban. A házigazda szerepét megosztotta az egyetemi tanszékkal a Muzeum Rolnictwa im. Krysztofa Kluka, azaz a Ciechanowiecban levő területi múzeum, amely nemcsak a programok megszervezéséből vette ki a részét, hanem egyszermind lakást is adott a szeminárium negyvenkét résztvevője számára. A lengyel egyetemekről (Krakkó, Lublin, Poznan, Varsó) huszonheten, külföldről (Belgrad, Bratislava, Brno, Budapest, Debrecen, Ljubljana, Koppenhaga, Szkopje, Trencsén) pedig tizenötven vettek részt a szemináriumon.

Mitosz és rítus volt a szeminárium meghirdetett címe, amelyet ebben az esetben igen tágan értelmeztek, s inkább a „hiedelem és szokás” értelmében közelítették meg. A közös munka alapját azok a kérdőívek adták, amelyeket a varsói egyetem Etnográfiai tanszéke oktatói állítottak össze. Az említett tanszéken ugyanis a munkatársak a szláv népi kultúra szimbólumainak, mitológiájának, illetve hiedelemvilágának a szótárát igyekeznek több évig tartó kutatómunka alapján összeállítani. Az említett kérdőívek voltaképpen e nagy vállalkozás keretében feldolgozásra kerülő nagyobb kérdéscsoportok részleteivel foglalkoztak, pl.: *Lakodalom, A túlvilági élet, A tér a nép szellemi kultúrájában, Az idő a nép szellemi kultúrájában* stb.

A résztvevők az általuk kiválasztott témák szerint kisebb csoportokra oszolva, naponta más-más környékbeli faluban végeztek gyűjtést. Természetesen mód volt

A kétfelé toló szemlélet más-más módon láttatja a parasztság történelmi végét is. A világgazdasági összefüggések madártávlatából úgy tűnhet, hogy egyes területeken a parasztság mint sajátos termelési szervezet végleg megszűnt – közeletről az egykori parasztok fiainak-unokáinak családját nézve azonban megmutatkozik, hogy akár a mezőgazdasági termelés „háztáji” formáinak megtartásával, akár a rokon, szomszédi kapcsolatok falusias rendszerének őrzésével milyen sokat visznek tovább a paraszti életformából.

arra is, hogy a kérdőíveken nem szereplő más témával is foglalkozzon az, aki a terepmunka eme lehetőségét ilyen módon akarta kihasználni. Időről időre megismétlődő közös összefüggéseket vitattak meg a résztvevő oktatók és hallgatók olyan kérdéseket, hogy milyen modern elméleti megállapítások mennyire befolyásolják a gyűjtőmunka módszereit. A népi hiedelmek rekonstrukciója lehetséges-e a kontextus figyelembe vétele nélkül? A bináris oppozíciók elve mennyire határozza meg a mítikus világkép feltérképezését szolgáló kérdések összeállítását? A túlvilágra vonatkozó hiedelmek vizsgálhatók-e, s ha igen, milyen mértékben a nélkül, hogy a valóságos világra vonatkozó elképzeléseket is figyelembe vegyük? A történelmi szemlélet mennyire és milyen módon kapcsolható össze a strukturalista szellemű vizsgálatokkal? Ilyen és hasonló kérdések körül folytak a viták, s a hangsúly csaknem minden esetben azon volt, hogy az elméleti megállapítások a konkrét tapasztalatokkal szembesüljenek.

A többségében fiatal résztvevők számára a szeminárium alkalmat nyújtott arra is, hogy személyesen megismerkedhessenek a szakma olyan nemzetközi hírvitakéntéyleivel mint Jozef BURSZTA és G. TILLHAGEN professzorok, illetve hogy egymás beszámolóiból képet kapjanak a különböző országokban folyó néprajzi oktatás és kutatás rendszeréről, a különböző kutatóhelyek fő profiljáról, nagyobb vállalkozásairól.

A szeminárium keretében több kirándulásra is sor került. Biaowiecban a híres rezervátum, Choroszcóban egy bútor-történelmi kiállítás, Tykocinban egy középkori

zsinagóga és zsidó múzeum, Drohiczynban, illetve Grabarkban pedig pravoszláv egyházművészeti kincsek, nevezetességek voltak láthatóak.

A lebonyolítás szinte elkerülhetetlen zökkenői ellenére a Zofia SOKOLEWICZ professzorasszony irányításával szervezett szeminárium hasznosnak és érdekesnek mondható, hiszen a résztvevők nemcsak a

lengyel népi kultúra jelenéről szerezhettek benyomásokat, hanem a közös munka és eszmecserék során mind elméleti, mind módszertani vonatkozásban számos tapasztalatot szerezhettek.

A tervek szerint 1980-ban a debreceni KLTE Néprajzi Intézete a Déri Múzeum támogatásával szervezi meg a következő szemináriumot.

Jung Károly

Megalakult A Vajdasági Folkloristák Egyesülete

A jugoszláviai folklorisztikai kutatást egybefogó országos szervezet, a Jugoszláv Folklorista Egyesületek Szövetsége, valamint a köztársasági szakegyesületek után a jugoszláviai folklorikat új szervezettel gyarapodott: 1979. április 11-én Újvidéken megtartotta alakuló közgyűlését a Vajdasági Folkloristák Egyesülete.

A soknemzetiségű Vajdaság Szocialista Autonóm Tartományban már régebben is kívánatos lett volna hasonló szakegyesület alakítása, a kívánalmak és tervek azonban ebben az évben találkoztak a társadalmi és anyagi támogatással, ami nélkül egy ilyen tartományi szervezet nem fejtethet ki eredményes tevékenységet. Az alakuló közgyűlést a Vajdaságban élő nemzetek és nemzetiségek folkloristáiból álló kezdeményező bizottsághívta életre, amelynek tagjai sorában a jugoszláviai magyar folklorikat dr. PENAVIN Olga egyetemi tanár és VESELINOVICÉ dr. SULC Magdolna tudományos kutató képviselte.

Az egyesület alapszabálya és általános programja minden tekintetben szem előtt tartja a Vajdaság SZAT nemzeti összetételét, s leendő tevékenységében egyenrangúan kíván foglalkozni a tartományban élő nemzetek és nemzetiségek (magyarok, szlovákok, románok és ruszinok) folklorjával. A sajátosan és tágabban felfogott folklorértelmezésnek megfelelően az egyesület tagjainak munkálkodása felöleli majd a szájhagyományozott irodalmat, a népi zenei és tánc hagyományt, a népelet komplex szinkron és diakrón vizsgálatát, a népművészet és népi építézet bizonyos területeit. Az általános program szerint az egyesület céljai közé tartozik a vajdasági nemzetek és nemzetiségek szájhagyományozott irodalmának és népművészeti alkotásainak szervezett gyűjtése, archiválása, feldolgozása, valamint népszerűsítése, to-

vábbá a tudományos igényű folklorisztikai gyűjtések és feldolgozások közzététele. Kiemelt fontosságú célként fogalmazza meg az általános program a vajdasági nemzetek és nemzetiségek folklorisztikájának kölcsönös megismerését és megismertetését, s ennek érdekében előirányozza a meglevő és jövőben elkészülő folklorisztikai szakmunkák (tanulmányok, feldolgozások, monográfiák) egymás nyelvére való lefordítását és publikálását. E program újabb lehetőséget kínál arra, hogy a vajdasági nemzetiségek folklorja szélesebb körben is ismertté váljék az ország szakmai köreiben, s előmozdítsa az annyira kívánatos komparatív folklorisztikai kutatást. A program keretében tehát kilátás nyílik arra, hogy a magyar–dél-szláv egybevető folklorisztikai kutatás és vizsgálódás oly régóta késő és hiányzó szervezett munkájára is sor kerüljön.

Az egyesület munkájában a hivatásos folkloristák, tehát az egyetemi, kutatóintézeti és múzeumi szakemberek mellett, az önkéntes gyűjtők is részt vesznek minden nyelvterületről, s ez az eddigi felmérések szerint mintegy hetven bevonható szakembert és munkatársat jelent. Az alapszabály értelmében az alábbi szakosztályokban folyik majd az egyesületi munka: szájhagyományozott irodalom, népzene-kutatás, néptánc-kutatás, általános folklorisztika és komparatiztika, népi ábrázolóművészet és népi építézet.

Az egyesület szoros együttműködést kíván kialakítani a megfelelő köztársasági és országos egyesületekkel, valamint a hasonló vagy azonos tevékenységet folytató intézményekkel és szervezetekkel is. A tervek között nemzetközi együttműködés is szerepel. Feladatának tartja továbbá az egyesület az önkéntes gyűjtők munkájának és folklorisztikai képzésnek előmozdítását.

ISMERTETÉSEK

Vikár, László—Bereczki, Gábor: *Chuvash Folksongs*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 579 l., 54 fénykép, 350 dallam.

Vargyas Lajos

A cseremiszi gyűjtemény után már kezünkbe vehetjük a két szerző csuvas gyűjtésének válogatott anyagát is. A zenefolklorista és nyelvész termékeny együttműködése ismét nagy jelentőségű munkával viszi előre rokon népeink hagyományainak ismeretét. A csuvas terepmunka legfontosabb tanulságát ugyan már tudjuk VIKÁR előzetes közléseiből: hogy a kvintváltó-ötfojú stílus a csuvasoknak sem saját, régi hagyományuk, hanem csak egy szűk területen található a cseremiszi határ mentén, ami már korábban kényszerített a magyar népzene „őstörténetének” revidálására; de most itt van maga az anyag is, s az említett felismerésen túl számos más vonatkozásban is fontos tanulságokkal szolgál.

Mindjárt az első dallamoknál meglepetéssel tapasztaljuk a részletes lejegyzésből, hogy eddigi elképzeléseink a Volga—Káma vidék kétféle ötfojúságáról szintén revidálásra szorulnak. A félhangos és félhang nélküli pentatónia ugyanis nemcsak mint két külön stílus él egymás mellett, hanem egy-egy dallamon belül is váltakozik, legalábbis a szűk ambitusú, túlnyomórészt négyfojú, szo-végű dalokban vagy annál egy hanggal továbbfejlesztett, „alapötfojútságban”. Tehát a különbség lényege a terc ingadozó intonációja. Ezt a jelenséget a kötetben egy külön vizsgálat is elemzi: SZTANÓ Pál műszeres mérései, amiből azt is megtudjuk, hogy a „semleges terc” intonációs sávja jóval szélesebb, mint a két szomszédos hangé (a kis és nagy tercé). Érdekes, hogy a nagyobb hangterjedelmű darabokban már fokozatosan eltűnik a tercenek ez a kétarcúsága, s egyre kizárólagosabbá válik a félhang nélküli pentatónia.

A zenei anyag túlnyomó többségét a szűk ambitusú dallamok teszik ki, különösen az alulról induló és ívet leíró, szo-pentaton dallamok; ezeknek vannak oktávig is felívelő válfajai. Mellettük jóval kisebb a száma az oktávról ereszkedő dallamoknak, és természetesen külön stílust jelent az északnyugati kis határterület kvintváltó stílusa. Az alacsony régióban mozgó tetraton-pentaton dallamokban a dolog természete szerint igen hosszú *do-re-mi*-mozgást láthatunk (VIKÁR a 199. dallamot idézi), s az ilyen dalokban könnyű felismerni a Zóbor vidéki *la*-tetraton dalok („Csak azt szánom-bánom”) típusrokonságát (pl. 27. sz.). Emellett a *la*-tetratónia mellett még az olyan négyfojútság is jelen van, amit a gyimesi-moldvai dalokból ismerünk (amit *szo-la-do'-re'*-vel jellemezhetünk).

A ritmusról fontos VIKÁR megállapítása, hogy a dalok túlnyomó része feszes *giusto*, bár ezen belül jellemző a különböző páros és páratlan ütemek állandó váltakozása. Egyedül a tatárok közt élő, kisebbségi csuvas csoportok énekelnek *parlando-rubato* dalokat is, s ez az egész anyaghoz képest elenyésző kisebbség. Ugyanakkor a *giusto* dallamok is gazdag melizmákkal vannak díszítve, ami a kötetlenül váltakozó ütemtípusokkal együtt *giustoban* is a rubatokhoz hasonló kötetlenség benyomását kelti.

Formai szempontból a kötet anyaga már valamivel szervezettebb képet nyújt, mint amit a korábbi csuvas gyűjtésekből, főleg LACH anyagából kaptunk. De azért az egy-, illetve kétsoros dalok, valamint a két dallamsorból ismétléssel alkotott háromsorosak, vagyis a legelemibb formák még itt is döntő túlsúlyban vannak. S ez az elemi jelleg annál erősebb, minthogy a különböző „dallamsorok” tartalma szinte csak variálása a szűk hangkészlet hangjain le-fölfutó, elemi motívumoknak (pl. 64. sz.); sokszor a két „különböző” dallamsor alig tér el egymástól (pl. 12—13. sz.).

Sajátos fajtát jelent az ereszkedő dalok közt az, amikor a dallam három első sora a magasba mozog, s azután hirtelen, nagy ugrásokkal — kvarttal vagy két egymást követő kvarttal — szinte lehanyaglik a negyedik sorban a mély alaphangra (314—315, 319, 340, 346, 348—349. sz.). Gyakori ez a *re*-végűek közt (173, 176—178.). Néha a mi dalainkra is annyira jellemző pontozott ritmusú kvart-(terc-)kadenciákat halljuk a sorok vagy a dalok végén (173, 175, 268, 297, 316, 340.).

VIKÁR külön fejezetben foglalja össze a dalok zenei tulajdonságait hangkészlet, forma, dallamvonal és szótagszámritmus szerint, valamint a zenei dialektuseltéréseket. Hasznos összefoglalást ad a magyar kutatóknak az eddigi csuvas gyűjtésről és népdalkiadványokról; s hasonlóan hasznos lehet a csuvas szakembereknek és általában külföldi kutatótársainknak a csuvas népzenevel foglalkozó magyar kutatás áttekintése. Összefoglalja a csuvas népdalok műfajait is, jobbjára a csuvas gyűjtések alapján, mert a saját anyagában aránylag kevés a példa a különleges funkciókban élő műfajokra. Úgy látszik, az ilyen dalok kihalóban vannak, ámbar lehet, hogy csak a gyűjtés nem hozott többet felszínre. A saját gyűjtésében szereplő példák viszont nem mutatnak az egyes műfajok közt zenei különbségekre. A sajátos lírát a rokonlátogatással kapcsolatos szövegek és a saját sorsot sirató énekek alkotják. (Az utóbbiak körülbelül a vogul-osztják „sorsének” megfelelői.)

Leírja VIKÁR a sorok szótagszám-szerkezetét is, ami többnyire 7 és 8 szótagot, illetve ezek kombinációit jelenti. Sajátos toldott sorok is vannak, amelyben egy szó ismétlésével alkotnak olyanféle sorokat, amilyenek a magyar 10-esekben gyakoriak: „Piros alma ne gurulj, ne gurulj, Kisangyalom, ne búsulj, ne búsulj!” és hasonlók.

A szövegekről BERECZKI Gábor ad stilisztikai és poétikai leírást. Ebből, valamint a szövegfordítások átnézéséből kiderül, hogy a lírai dalok jellemző sajátossága a két párhuzamos kép: egy természetből és egy emberi életből vett kép szembeállítására, amit a magyar népdalból jól ismerünk, s aminek keleti kapcsolatait Lükő Gábor összehasonlító tanulmánya óta már régóta számon tartjuk. Megállapítja, hogy a szövegsorok felépítése „quasi isosillabikus”, vagyis nagyjából hasonló hosszúságú sorok alkotják a strófát, amelyekben azonban kisebb-nagyobb szótagszámingadozás van, pl. 7 7 8 7. Vagyis körülbelül azon a fokon vannak a kötött sor- és strófaszerkezet kialakításában, mint mi voltunk a XV. század vége felé. S az is hasonló a régi magyar költészethez, hogy inkább a betűírmel használják, s ha végrímeik vannak néha, azok legfeljebb ragimek.

Ugyancsak BERECZKI adja meg a szükséges ismereteket a csuvas nyelvről, valamint a csuvasok történeti és eredetkérdéseiről is.

A gyűjtés módszerének és lefolyásának vázolója után VIKÁR ismerteti a dalok közlésében alkalmazott rendszerét. A dalokat közös *do*-ra transzponálta, amit helyesebbnek tartunk ötfokú stílusban a közös záróhangra való transzponálásnál (bár így a *do* és *re* végű dalok sokkal magasabba kerülnek, mint a *szo* és *la* végűek; az utóbbiaknál viszont ez a transzponálás igen szemléletes teszi a stílusösszefüggéseket). Kérdés viszont, helyes volt-e a bartóki I—VII és 1—8 számozást is átvinni a közös *do*-ra. BARTÓK óta az 1. mindig a záróhangot jelenti, minthogy minden dallam közös záróhangra van transzponálva. VIKÁRNál az 1. mindig *la*-t jelent, tehát a *do* végűek záróhangja ^b3, a *re* végűeké 4 stb. Így a kadenciaképleteket is, a hangterjedelem-jelzéseket is állandóan transzponálnunk kell. (Ígaz viszont, hogy aki most ismeri meg ezt a rendszert, a közölt számsor-példa alapján könnyebben ismeri ki magát, ha ugyanaz a szám mindig ugyanazt a hangot jelenti.)

Ami magát a kötetbeli elrendezést illeti, talán szerencsésebb lett volna nem a sorok száma és a kadenciák szerint haladni (még hozzá a főkadenciákból kiindulva), hanem a hangterjedelemről: az jobban kidomborította volna a fő stílus- és típus hasonlóságokat. Így a mostani rendben többször újratekődik a „fejlődési sor” primitív négyfokú daloktól a nagy hangterjedelmű, ereszkedő vagy kvintváltó dalokig.

Közelebbi magyar kapcsolatról — azon túl, amit a tetraton dalokkal kapcsolatban mondtunk — mindössze egy dallamtípusnál lehet szó: 289—290. ugyanolyan felépítésű, mint a mi „Széles vizen keskeny palló” kezdetű dalunk és rokonsága; ezek nem olyan közvetlen variánsai, mint amit KODÁLY párhuzamában látunk, de elárulják a dallamcsalád vagy a dallamfelépítés széles körű elterjedését.

Emellett meg kell emlékeznünk egy hasonlóan távoli rokonságról is, ami szintén inkább dallamfelépítés, semmint konkrét dallam rokonsága. Van a *szo*-alapú, ingadozó tercű, szűk hangkészletű daloknak egy olyan sajátos kiegészülése a *moll* szexttel (pl. 65—70, 94—96, 113, 180, 225. sz.), ami a magyar „akusztikus skálájú” dalokhoz hasonló, amelyekben szintén van akusztikus-frig ingadozás. A hasonlóságot fokozza, hogy az ilyen dalok hangterjedelme a záróhang alatti hangtól (vagy az alaphangtól) a szeptimáig terjed, akár a legjellemzőbb magyar daloknak. (Pl. „Körtéfa” Pt 370 vagy „Meghalok, meghalok” Pt 473.) Közelebbi dallamváltozatokról ezúttal sincs szó. (Viszont nálunk az ilyen dallamfajta ugyanazon a területen jelentkezik sűrűbben, ahol a *la*-tetraton dalok is fennmaradtak: a Zobor vidéken és környékén.)

Mindent egybevetve a kötet nagy értékű anyagot ad közre olyan pontos zenei lejegyzésben, illetve a szövegek fonetikai átírásában, amilyennel az eddigi csuvas népzenei közlésekben nem találkozunk. A kötet zenei rendje, gazdag mutatói, pontos angol

és magyar fordításai könnyen használhatóvá teszik az anyagot a kutatás számára; annak első lépéseit maguk a szerzők is megteszik elemző tanulmányaikkal. S ha a kötet nem is teszi fölüllegessé a korábbi gyűjtemények használatát, amelyek esetleg régiesebb anyagot is tartalmazhatnak, de egészében jól képviseli a csuvas folklórt, és megbízható áttekintést nyújt róla. Mindenképpen olyan teljesítmény, amivel a két kutató nagy mértékben vitte előbbre a Volga vidéki népdalstílusok ismeretét, s egy lépéssel ismét közelebb vitt a magyar zene őstörténeti problémáinak tisztázásához.

Siikala, Anna-Leena: The Rite Technique of the Siberian Shaman. FFCommunications. 220. Helsinki, 1978. 385. l.

Dömötör Tekla

A szibériai sámánok szerepvállalásának, szándékosan előidézett révüléssel való gyógyításának és más tevékenységének kérdése az utolsó évtizedekben sokat foglalkoztatta a kutatókat. E rendkívül kiterjedt irodalomból itt csak néhányat idézek (Lauri HONKO: *Role Taking of the Shaman*. Temenos 4. 1969; továbbá *On the Effectivity of Folk-Medicine*. ARV 1962–63.). Hivatkozhatunk itt Claude LÉVI-STRAUSS híres esetelemzésére is, melynek hőse, Quesalid (aki nem szibériai, hanem indián sámán volt) nem hitt a sámán tevékenység hatékonyságában, azonban legnagyobb meglepetéssel tapasztalta, hogy hiteltlensége ellenére gyógyítási technikája közetekztében látványos gyógyulások következtek be (vö. *Structural Anthropology*, New York 1963. 175. kk.). Az említett tanulmányok elsősorban nem pszichológiai, hanem néprajzi szemléletűek, mert ha nem ez lenne a helyzet, akkor az egész kérdést át kellene utalnunk az emberi önszugesztív kérdéskörébe, illetve az úgynevezett „placebo” gyógyszerek hatásának problematikájába, vagyis csak azt kérdeznők, hogy az emberek miért hisznek olyan (mágikus) gyógy módok hatásában, melyek csak lélektani úton fejthetnek ki hatást, de ezenkívül az égvilágon semmiféle következményük nem lehet.

A néprajzi kérdésfelvetés azonban ennél tovább megy, és azt kérdezi, hogy Szibéria népeinél a révülés miért nélkülözhetetlen összetevője a sámán „technikájának”, és egyáltalán, miért éppen ez a rítus szükséges a gyógyításhoz (az indián sámánoknál pl. a gyógyító eljárásnak nem előfeltétele a révülés). Tehát a néprajzkutatót elsősorban az a kérdés foglalkoztatja, hogyan alakul ki a sámánok révülési technikája, mint társadalmilag előírt rítus, melyet sámánok és betegek egyaránt a gyógyítás előfeltételének tekintenek. (Itt jegyezzük meg, hogy a szibériai sámánok természetesen nemcsak gyógyítással foglalkoznak, hanem esetenként vadászmagiával, továbbá a révülés során ők kísérik a halottat síron túli útjára, sőt fejlettebb társadalmakban, ahol már specializált, fehér és fekete sámánok is működnek, az ő feladatuk az áldozatbemutató stb. is.)

E kérdés megválaszolására Anna-Leena SIIKALA összeszedte mindazokat a leírásokat, amelyek a XVIII. század óta a szibériai sámánok révüléséről szóltak, s megkísérelte ezeket népcsoportok szerint rendszerezni. Bár ez az irodalom igen nagy, a leírások nem egyenértékűek. A régebbi leírók gyakran nem rendelkeztek tudományos képzettséggel, és csak a feltűnő és egzotikus jegyeket rögzítették, maguk meg sem kíséreltek a dolgok mélyére hatolni. Amikor pedig a tudományos sámánkutatás már kialakult, a szibériai sámánok száma egyre ritkult. Így SIIKALA lényegében kompendiumot állított össze, amelynek igen nagy haszna, hogy nehezen megszerezhető művekből is sikerült kiírnia a megfelelő részeket. Munkája során két ízben járt a Szovjetunióban, konzultált az ottani szakértőkkel, valamint hazánkban is járt, és a DIÓSZEGI Vilmos által gyűjtött anyagot is sikerrel hasznosította könyvében.

Könyvének végkövetkeztetéseivel a legnagyobb mértékben egyetérthetünk. Itt azt hangsúlyozza, hogy a sámánrévülés eléréséhez nem feltétlenül szükséges egy különleges, „ideges” alkat (bár az utóbbiak könnyebben érik el a révülést). A révülés maga is hagyományosan megszabott módon történik, és ennek során az öntudatvesztés különböző fokai jelentkeznek, de amikor a csúcspontján van, akkor sem veszi el a sámán teljes kapcsolatát a körülötte levőkkel, akik nincsenek a transz állapotában. Hogy a sámánok a révülés során, amikor a „természetfölötti” kapcsolatba lépnek, milyen eljárást használnak, az mindig az adott közösség társadalmi és gazdasági struktúrájától függ.

Tehát mindenképpen közösségi, kulturálisan tradált jelenségről van szó, melyben a közösség elvárja, hogy a sámán szerepét révülés során töltsse be és látomásai is, továbbá a kapcsolatos énekek, rítusok stb. szintén társadalmilag megszabottak. Ilyen módon

lehetséges, hogy bárki a sámántechnika elsajátításával betöltse a közösség által szükségesnek tartott szerepet. A sámán tehát nem szükségszerűen szemfényvesztő vagy idegbajos, az elért sámáncelemekényeket elsajátíthatja az is, aki valóban hisz hatásukban, és az is, aki nem hisz bennük.

Természetesen a könyvben sok más kérdés is szóba kerül, pl. a sámánavatás, a sámán-világkép stb. Példáit lehetőleg minél változatosabb nép- és nyelvcsoportok köréből veszi, bár természetesen korlátozta az, hogy melyik csoportról készült jó és hiteles leírás. Diószegitől eltérően, a samanizmus és a különböző etnikumok összefüggésére nem fektet nagyobb hangsúlyt. Mint különlegességet említsük meg a 23. leírást, amely egy kínai sámán tevékenységét írja le mandzsu-tunguz környezetben, ahol a világképet és így a gyakorlatot is buddhista és taoista elemek is színezik (SHIROKOGOROFF 1935-ös gyűjtéséből).

SIKALA könyve mindenki számára, aki a samanizmussal foglalkozik, fontos kézi-könyv, következtetései okosak és elgondolkoztatóak.

Fodor István: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland Archäologische Beiträge. Mit einem Vorwort von Samuel SZÁDECZKY-KARDOSS. Acta Universitatis de Attila József nominatae, Acta Antiqua et Archaeologica Tomus XX. Opuscula Byzantina IV. (Redigunt S. SZÁDECZKY-KARDOSS et E. MARÓTI.) Szege, 1977. 136 l., XV t.

Bicsedy Ildikó

Ennek a tanulmánygyűjteménynek a szerzője a közelmúlt régészeti eredményei alapján tanúsítja, hogy továbbra is a *magyarral* rokon kultúrát kereshetünk azokban a *bolgár-török*nek látszó leletgyűjtésekben, amelyek a *keleti szlávok* által benépesülő *Dél-Oroszország* földjéből kerülnek elő. Így érthetjük a címet is: *Ósmagyarok, bolgár-törökök és keleti szlávok Dél-Oroszországban*; a „régí magyarok” (Altungarn) — terminológiai részletesség híján — rendszerint „honfoglalás előtti magyarok”-nak értendők (vö. pl. 7. o., a fő tanulmány bevezető sorának alanya szerint), s legfeljebb a honfoglalásra-államalapítókra találunk még utalást. S bár a *bolgár-törökökről* szó esik az onogur-bolgárok V. századi forrásos említéseitől kezdve, az *ósmagyarokkal* feltételezhető érintkezéseik alapján a VIII–IX. századi régészeti emlékeiket tárgyalja a könyv: azt a korszakot, amikor saját forrás helyett inkább csak bizánci híradás emlékezik meg a térség népeiről, s a régészeté a döntő szó. Innen a kötet helye az Opuscula Byzantina sorozatban, mint a szerkesztő SZÁDECZKY KARDOSS Samu előszava kifejti (5–6. o.).

Az itt együtt található, bő jegyzetanyaggal támogatott három tanulmányból — amelyek a kötet kétharmadát teszik ki — az első kettő a magyar őstörténet hagyományos nyelvészeti megközelítését választja kiindulásul, s a bevezető kérdést SINOR Dénes szellemes fogalmazásában teszi fel (7–8. o.). SINOR szerint a jövevényszavak alapján felállított őstörténeti hipotézis bővös körhöz vezet: a magyar nyelv töröknek magyarázható, néha még jobban is. (FODOR idézi is LÁSZLÓ Gyula egyik passzusát arról, hogy a magyarok hosszú ideig éltek együtt a *mongolokkal*.) Erre a kérdésre kínál a szerző a „bővös körön” kívül álló, materiális biztonsággal szolgáló, régészeti érveket.

A fő tanulmány (7–64. o.) címében is a nyelvészeti eredmények és az új leletek szembesítését ígéri — amely, a szerző szerint, időről időre okvetlenül elvégzendő feladat —: „A magyar nyelv bolgár-török jövevényszavai és a régészet”. Megvizsgálja a dunai bolgárok régészeti hagyatékát, a Kubán és Don folyók vidékén talált bolgár kultúrát és a volgai bolgárok legkorábbi emlékeit, majd összegezi a három bolgár-török szállásterület leleteinek közös, valamint eltérő vonásait, s ezek alapján vázolja fel bolgár-török jövevényszavaink gazdasági és kulturális hátterét. Arra a következtetésre jut, hogy — SINOR kétségeivel szemben — jelenlegi ismereteink szerint a bolgár-törököknek tulajdonított kelet-európai régészeti leletek a honfoglaló magyarokéhoz állnak a legközelebb, mégpedig a hasonlóságnak azon a fokán, amely tartós történelmi kapcsolatra vall, bolgár-török jövevényszavainkkal összhangban (25. o.); hogy őseink a Don vidékén vehették át a jövevényszavak nagy részét, a szaltovói kultúra szomszédságában (30. o.); s hogy a VIII–IX. század folyamán kapcsolatban állhattunk mind a Don, mind a Volga-vidék bolgáraival (32–33. o.). Végül az 1974-ben, a Káma folyó balpartján, Bol'sie Tigani falu-

nál feltárt temető „magyar típusú” leletanyagát a honfoglalóktól különvált és keleten maradt töredékek, Julianus magyarjainak tulajdonítja (39–40. o.).

A második tanulmány (65–86. o.) voltaképpen az első problémakör egyik részét elemzi közelebbről: *Régészeti megjegyzések a magyar sátor* („Zelt”), *kemence* („Feuerherd”) és *pest* („Ofen”) *szavak eredetéről*. Az ősmagyar lakáskultúra, azaz a letelepültekkel kapcsolatba kerülő ősmagyarok lakóhelykultúrájának, s főként a térség tűzhely-formáinak terminológiai és régészeti vizsgálata vezet arra a konklúzióra, hogy a *kemence* szót és a mögötte sejthető, kőből épített tűzhely ismeretét eleink még a honfoglalás előtt, Dél-Oroszország szláv lakóitól vették át, míg a konyhai tűzhely-formák *pest* neve már honfoglalás utáni szláv jövevényszavunk.

Az utolsó, rövid írás (87–101. o.) Dél-Oroszország és a Kárpát-medence magyar közvetítésű kulturális összefüggéseit illusztrálja; eszerint *A csernigovi veretes tarsoly*, azaz egy X. századi szláv sírban talált lelet egy X. századra tehető újfehértó-micskepusztai magyar veretes tarsoly segítségével rekonstruálható pontosabban.

A tarsolyok és más tárgyak képe, a térképvázlatokkal együtt, a könyv végén található (Taf. I–XV.), forrásaikat és a velük kapcsolatos tudnivalókat (131–136. o.) és a bibliográfiát (103–129. o.) követően.

Maspero, Henri: Az ókori Kína (La Chine antique. Paris 1965). Fordította CSONGOR Barnabás. A fordítást ellenőrizte: LIGETI Lajos. Az utószót írta: TÓKEI Ferenc. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 525 l.

Ecsedy Ildikó

A Mennyei Birodalom történelmi elszigeteltsége és bezárkózása a felelős azért, hogy Kína újkori felfedezése a kínai írástudó-világ önreflexiójának a tanulmányozásával kezdődött; s a forráskutató *sinológia* mindmáig sok tekintetben hitelesebb képet nyújthat Kínáról – s nem is csak a régmúltjáról –, mint a recens, de felületes és esetleges köznapi, „tényszerű” információk mégoly bőséges (és gyakran hiányos, egyoldalú stb.) áradata. Franciaországban, ahol a polgárság a felvilágosodott államrend példáit kereste Keleten, s vélte megtalálni a konfucianizmus „evilági” világgképében és racionális filozófiájában – mindenekelőtt a konfucianus írástudók államrend-ideáljában –, a rendszer *sinológia* sem annyira a kortársi vagy történelmi valóság feltérképezésére és rekonstrukciójára, ideál és valóság konfrontálására irányult, mint inkább a kínai civilizáció és kultúra nagy teljesítményeinek a feltárására. Ebből a klasszikus vonulatból is kiemelkedik Henri MASPERO műve, amely Kína kelet-ázsiai tekintélyének és civilizatori öntudatának gyökereiről, császárkori történetének fényes kezdeteiről szól, most már magyarul is, szakavatott és igényes fordításban.

A francia Kína-kutatók iskolateremtő, nagy egyéniségei, köztük a máig ható Henri MASPERO (1883–1945) is, olyan korszakban közeltek a régi Kínához, amikor több értelemben – és tudományos szempontból mindenképpen szerencsésen – éppen kitágult és feltárult a világ, s részeit már tanulmányozni sem lehetett többé elszigetelten, más részek és világrészek összehasonlító kutatását és ennek tanulságait figyelmen kívül hagyva. Ekkor a gyarmatosítás révén erőszakkal megnyitott, hagyományos világrendű és kultúrájú társadalmak közelebbi ismerete az etnológia különféle néven nevezett diszciplínáinak életre hívásával, tanulságaik társadalomtudományos térhódításával termékenyítette meg a történelemkutatást, mindenekelőtt az Európán kívüli világ múltjának vizsgálatát; az írás nélküli kultúrák feltárása pedig példát mutatott a tradicionális társadalmi emlékezet különféle megnyilvánulásainak társadalomtörténeti-történeti forrásként való értelmezéséhez is.

Ezért is bizonyulhatott olyan nagy hatásúnak és maradandó érvényűnek MASPERO úttörő vállalkozása, aki a századelő francia társadalomtudományának legjobb hagyományait gyümölcsözteti – hivatkozás és közvetlen-iskolás érintkezés nélkül – Kína archaikus világának, régi kultúrája összefüggő egységének feltárásában. Kora forráskritikai álláspontjának alapos megfontolása után, de magától értetődő természetességgel felhasznál minden rendű-rangú forrást, nem engedve az akkoriban kezdődő, arisztokratikus „válogató” filológiai gyakorlatnak, amely a gyanús hitélű, „csak” hagyományos forrásokat legszívesebben kizártná a kutatásból. Az új forráskritika megindulása és elterjedése idején, a 20-as és 30-as évek fordulóján a kínai források nagy tekintélyű kutatója és hitelük védelmezője, a svéd Bernhard KARLGRÉN felröptette MASPERONAK mind azt, hogy túlságosan komolyan veszi a filológiailag még nem tisztázott források vallomását,

mind pedig azt, hogy a régi Kína legjobb szövege emlékeinek is „csak” folklorisztikus értéket tulajdonít. Csakhogy MASPERO egy idegen világ szerves egészének tükréként értelmezte a korai Kínára vonatkozó írástudói hagyományt úgy, ahogy ez Kína frott emlékeiből megfeythető; KARLGRÉN pedig, aki maga bizonyította be, hogy a régi szövegek iránti túlzott bizalmatlanság indokolatlan, egész életművében nem lépett túl a magas szintű szövegfilológia és forráskritika soren következő feladatain — egy következő, máig sem lezárt sinológiai korszak „nagy öreg”-je gyanánt.

Így történetelt, hogy MASPERO műve, korának sinológiai korlátai között, még mindig s már megint időszerű hazáján és szűkebb szakterületén kívül is. S annak a jeleként, hogy Kína tudományos megismerése azóta sem jutott el az új, magasabb szintézishez — legfeljebb az igényéhez, vaskos kézikönyvek tucatjainak tanúsága szerint —, MASPERO 1927-ben megjelent, friss szemmel és lendülettel megírt könyvét 1955-ben kiadták Párizsban másodsor is. Mivel pedig az eredetileg korszeri, bár voltaképpen gazdaságos jegyzetapparátus időközben kiegészítésre és javításra szorult, 1965-ben bővített-javított új kiadása jelent meg, MASPERO saját javításait és kiegészítéseit is felhasználva, az idén elhunyt nagy francia sinológus, Paul DEMIÉVILLE közreműködésével és előszavával a nevek kínai írásjegyeit is közölve. Ezt a változatot fordította CSONGOR Barnabás — világos, élvezetes stílusban —, értelmezéseiben mindenekelőtt a kínai terminusokra támaszkodva (s nem például a régi kínai társadalmi hierarchiának az eredetiben franchiásan „feudális” tolmácsolási kísérleteire, amelyek szótárszerű fordítása meghamisíthatta volna MASPERO elfogulatlan elemzését); a jegyzeteknek a magyar olvasó számára hasznos (bibliográfiai stb.) kisebb kiegészítésével. A kínai és japán nevek, helynevek, kínai munkák stb. kínai írásos változatát a könyv végén, hagyományos kiejtésük szerinti betűrendben találja meg az olvasó (497—525. l.) a császárkor előtti Kína térképei után (494—496. l.: az i. e. VIII., i. e. VII—VI. és i. e. IV. századi Kína térképe). A neveket, kínai és sinológiai szokás szerint, modern pekingi kiejtésük alapján emlegeti a szerző, és archaizáló formában, magyar tudományos átírásban közli a fordítás (a magyar nyomda-technikának megfelelő kisebb változtatásokkal).

E. CAVAIGNAC (az 1927. évi kiadás sorozatszerkesztője) és P. DEMIÉVILLE e kiadáshoz készült bevezető megjegyzései után a szerző bevezetőjét olvashatjuk. MASPERO, egy későbbre tervezett kötet sor kezdeteként, az *Antik Kína* történetét igéri — a cím francia eredetijének megfelelően —, s minthogy Kína történelmének korszakolása már akkor és azóta is problematikus, szükségesnek látszik időben is elhelyezni: a történeti forrásokból is ismert, i. e. XII. századtól kezdődő időben. S hozzátehetjük: áttekintése a mitikus hagyomány érintésével átfogja az egész kínai régmúltat, a manapság történeti kornak számító i. e. XVI—XVII. századi, írásos korszaktól, mindenekelőtt frott forrásai alapján, de az újabb régészeti eredményeket is figyelemmel kísérve. A politikai események és intézmények történetét a császárság-alapító Csin (C'in)-dinasztia (i. e. 221—210) koráig tárgyalja, e korszak frott hagyományának Han-dinasztia korabeli (i. e. 206—i. sz. 220) és még későbbi redakciója szerint, a kínai társadalom- és intézménytörténet még további évszázadokig, esetenként évezredekig élő vagy ható alapjait tárva fel. (A legfontosabb források és feldolgozásaik annotált bibliográfiáját a bevezető után találhatja meg az olvasó, a legfontosabb szakirodalmat pedig az egyes fejezetek előtt, valamint a jegyzetekben.)

„A kezdetek” (I. rész, 23—97. l.) MASPERO korában az őstörténeti-mitikus időt, a Sang vagy Jin (vagy Sang-Jin)-dinasztia korát (i. e. XVI—XI. sz.) és a Csou-ház uralmának első, ún. nyugati korszakát jelentik, az i. e. 771-ig terjedő időt. A Nyugati Csou-háznak tulajdonított udvartartást, központi adminisztrációt, földbirtokszervezetet és tartománybeosztást, amelynek itt mintaszerű, eleven leírását találjuk, manapság inkább a dinasztia második, „keleti” felére szokták vonatkoztatni: a (nyugati) Senhszi tartományból keletre, Honan vidékére költöző Csou-főváros hatalmi szférájára. (A kort és hagyományának hitelét illető bizonytalanság egyrészt a retrospektív források iránti jogos kritikából, másrészt a régészeti kutatás még ma sem kielégítő állapotából ered.)

Ilyenformán a *Társadalom és vallás* kérdéseit feszegető II. rész (101—226. l.) általában az ún. Csou-kor társadalmának képét vázolja fel, mindenekelőtt a korszak derekára — második felére vonatkozó érvénytel: a földműves köznépi alapoton uraskodó helyi arisztokrácia, az országnyi területek adójából élő fejedelmi udvarok, a rituális tisztelettel övezett Csou-ház fővárosának életét s a katonák, kézművesek és kereskedők udvari világát. A kor világképét a mitikus hagyományból, valamint az udvari szertartások és paraszti ünnepek leírásából bontja ki, s abból a történelmi háttérből, amely évezredek át rányomta bélyegét a konfucianizmus gyakran oly kevésbé „vallásos” rendszerére, erre a — mint MASPERO írja — „mindenekelőtt területi és hivatali jellegű vallás”-ra.

A Csou-dinasztia hagyományos főségét egyre többször támadta és gyengítette egy-egy megerősödött és hegemoniára törő fejedelemség, a „hegemón” és „hegemónia”

terminusát (*pa*) a mai politikai szóhasználatig is befeketítve (III. rész: *A hegemoniák*, IV. rész: *A hadakozó fejedelemségek*, 229–285, ill. 289–337. l.). A Csou-ház maradékát is elűző, Kínát i. e. 221-ben császársággá egyesítő Csin (C'in)-dinasztia uralomra jutásáig kísérhetjük figyelemmel a kor szövevényes diplomáciai és hadieseményeit, fejedelemségenként el-elágazó, bonyodalmas eseménytörténetét.

Végül a Csou-kori Kína maradandó örökségét, írásbeliségének és elsősorban irodalmának áttekintését nyújtja a kötet (*Az ókori irodalom és filozófia*, 341–489. l.): az irodalom kezdeteinek, a filozófia főbb iskoláinak és a korai epikus és költői műveknek összefoglaló ismertetését, egészen a tudományos irodalom Csou-kor végi indulásáig, amikor már idegenek és idegen hatások is elérték az éppen akkor, ellenük épülő Nagy Falat.

Henri MASPERO életét és tudós-portróját TÓKEI Ferenc utószava vázolja fel.

Milescu Spătarul, N.: Kínai útinapló 1675–1677. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1978. 188 l.

Erdélyi István

A közismert és népszerű Téka sorozatnak ismét pompás kis kötete látott napvilágot. Neves európai diplomata az útinapló szerzője, moldvai születésű ember, akinek csak nálunk ismerik kevésbé viselt dolgait, tevékenységét, pedig írása igen komoly történeti, sőt néprajzi forrás. A kötetet közreadója, SOMBORI Sándor, tartalmas életrajzzal vezeti be, majd rövid jegyzetekkel kommentálja (173–188. o.). A kiadás nem teljes ugyan (a román szövegnek kb. 1/3-a), de még így is nagyon örülhetünk régen várt megjelenésének. 1973-ban a Gondolat Kiadó, részletes javaslatunk és ajánlásunk ellenére, nem vállalkozott a kiadásra. Mi közünk is lehet nekünk magyaroknak egy moldvai diplomata kínai útinaplójához? Nos, azon túlmenően, hogy szerzője, aki 1708-ban hunyt el Oroszországban (ahová 1671-ben került) — pekingi útját is cári szolgálatban tette meg —, még II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel is katonai kapcsolatba került, majd 1671-ben I. Rákóczi Ferencel találkozott Magyarországon, de ami a legfőbb, legközelebbi nyelvrokonaink lakóhelyein is megfordult, és elsőként adott róluk néprajzilag is hasznosítható, részletesebb leírást. Mindezt akkor, amikor nyelvrokonságunk természetesen még nem volt bizonyítva, sőt fölvetve sem. Az osztyákokról van szó. Velük az Irtis jobb parti mellékfolyója, a Bobrovka partján találkozott először, megemlíti medvéünnepüket (36. o.). Átutazott Szurguton, majd Narimon és vidékén (42–43, 46–47. o.), ott újra leírta őket, bálványaikat, áldozataikat, megemlíti erős nyelvjárásbeli különbségeiket. (Megjegyezzük, hogy az orosz helyneveket nem ártott volna helyes formájukra utalva megadni: pl. helyesen Tyeleckoje tó, Szelenginszk város stb., mert ez a földrajzi tájékozódást nagyban elősegítette volna. N. MILESCU egyébként térképet is rajzolt, mint írja.) Nem kevésbé érdekes természetesen az út további leírása, a burjátok, mandzsuk földjén át Kínába és vissza, de erre most nem kívánunk kitérni. Már a maga korában nagy haszonnal forgatták kéziratban az útijelentést azok, akik többet akartak tudni Kínáról. A kiadás C. BĂRBULESCU román szövege alapján készült (megj. 1958). N. MILESCU naplójának legteljesebb kiadása azonban angol nyelvű (megj. 1919.). Az orosz fordítást még 1882-ben adták ki Szentpétervárott. SOMBORI Sándor igen hasznos és áldozatkész fordítása, reméljük, felhívja a figyelmet a magyarországi teljes kiadás szükségességére. Mit látunk fontosnak abból, ami kimaradt? Az osztyákok vonatkozásában talán leginkább a halbör ruhájuk készítését és viselését. Ezenkívül olyan fontos dolgot, hogy a Jenyiszej mellett felfigyelt a nagy rovásfeliratra és a sziklarajzokra, a „nagy vízesés” mellett. (Vö.: *Archeologia i Etnografija Mongolii*. Novoszibirszk, 1978. 39. o. — Erről román munka is jelent meg: Gh. I. CONSTANTIN: *The first mention of the Ienesei old-kirgiz inscriptions. Turcica*. Paris, 1972. 11. 151–157.) Nem kevésbé hiányoljuk a Bajkál „tenger” leírását sem. Ismételten hangsúlyozzuk azonban az úttörő jellegű kiadás hasznosságát és jelentős voltát.

Gábori Miklós: Ala Tau — Ararát. Gondolat Kiadó. Budapest, 1978. 364 l.

Vargyas Gábor

A címbeli két hegységnevének (Ala Tau — Kirgiz SzSzk; Ararát — Örmény SzSzk) a neves ősrégész szovjetunióbeli tanulmányútjának két szélső pontját jelöli. E tanulmányút során a szerző nemcsak a különböző múzeumok anyagát tekintette meg, hanem végigjárta Közép-Ázsia (Kirgiz, Tadzsik és Üzbég SzSzk) és a Kaukázus (Grúz és Örmény SzSzk) szinte valamennyi jelentős paleolitikus lelőhelyét is.

Könyvében úti élményeit bocsátja közre színes beszámolóban, „megfűszerezve” fejtegetésekkel a Kaukázus és Közép-Azsia paleolit kultúráiról, evolúciójukról, szerepükről a szóban forgó területek benépesítésében és más hasonló kérdésekről. Mint régészeti kalauzt, haszonnal forgathatják így az ezen kérdések iránt érdeklődő néprajzosok is.

Ami miatt azonban könyvét elsősorban ajánljuk a szakmabeliek figyelmébe, az az, hogy a szerző rövidebb-hosszabb kirándulásai, illetőleg több hónapos expedíciója során olyan területekre is eljutott, amelyek nemcsak érdekesek és fontosak néprajzi szempontból számukra, de amelyeken VÁMBÉRY, STEIN Aurél és ALMÁSSY óta magyar (néprajz)kutató nem járt. Hála a szerző sokoldalúságának, sok értékes információt találunk könyvében az általa meglátogatott területek széles értelemben vett néprajzáról is: a szakirodalomból ismert hagyományos elemek továbbéléséről, keveredésükről az újakkal, a jelenlegi viszonyokról. Csak egyetérthetünk a szerző megállapításával, hogy sok tennivalója lenne ezen a területen egy magyar néprajzkutatónak.

A kötetet név- és tárgymutató zárja, és a szerző kitűnő fényképei díszítik.

Krónika

<i>Gráfik Imre</i> : Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Szaktanácskozás Sárospatakon 1977. november 15–16.	584
<i>D. T.</i> : A második finn-magyar elméleti folklórszimpózium. Turku, 1978. november 5–12.	586
<i>D. T.</i> : Nemzetközi szeminárium Budapesten a technológiai fejlődés, a hagyományos kultúra és a népművészet kölcsönhatásáról	587
<i>Voigt Vilmos</i> : A prózaepikai folklór kutatásának kérdései. Nemzetközi tudományos konferencia, Budapest–Visegrád 1979. március 28–31.	587
<i>Ecsedy Ildikó</i> : Nomád társadalmak és államalakulatok. Konferencia Budapesten és Visegrádon, 1978. október 25–27.	590
<i>Erdélyi István</i> : Magyar őstörténeti tudományos ülésszak Szegeden, 1979. március 7–9.	593
<i>Balassa Iván</i> : Százéves a sepsiszentgyörgyi Székely (Nemzeti) Múzeum (1 képpel) ..	595
<i>Kríza Ildikó</i> : Herder Kollokvium Rostockban, 1978. október 3–5.	598
<i>Soňa Švecová</i> : Szórvány- és tartozéktelepülések a Kárpátokban. Tudományos tanácskozás Čadcán, 1978. október 10–12.	600
<i>Hofer Tamás</i> : A parasztság szociális antropológiája. Nemzetközi szimpózium Lakhnauban (India), 1978. december 19–21.	601
<i>Verebélyi Kincső</i> : X. Seminarium Ethnologicum. Ciechanowiec, Lengyelország, 1978. szeptember 18–28.	604
<i>Jung Károly</i> : Megalakult a Vajdasági Folkloristák Egyesülete	605

News and Reports

<i>Gráfik, Imre</i> : Regional groups in Hungarian peasant society. Conference held in Sárospatak, November 15–16, 1977.	584
<i>D. T.</i> : Second Finnish-Hungarian symposium on folklore theory, Turku, November 5–12, 1978.	586
<i>D. T.</i> : Traditional culture, folk art and their interrelations to technical development. International seminar held in Budapest, December 11–13, 1978.	587
<i>Voigt, Vilmos</i> : International conference on research problems in prose-epical folklore, Budapest–Visegrád, March 28–31, 1979.	587
<i>Ecsedy, Ildikó</i> : Nomadic societies and nomadic states. Conference held in Budapest and Visegrád, October 25–27, 1978.	590
<i>Erdélyi, István</i> : Scientific session on early Hungarian history, Szeged, March 7–9, 1979.	593
<i>Balassa, Iván</i> : Centenary of the Székely Museum in Sepsiszentgyörgy (Sfintul Gheorghe, Romania)	595
<i>Kríza, Ildikó</i> : Herder Kolloquium in Rostock, October 3–5, 1978.	598
<i>Švecová, Soňa</i> : Satellite settlements in the Carpathians. Conference in Čadca (Czechoslovakia) October 10–12, 1978.	600
<i>Hofer, Tamás</i> : Social anthropology of peasantry. Scientific session at Lucknow (India), December 19–21, 1978.	601
<i>Verebélyi, Kincső</i> : Xth Seminarium Ethnologicum, Ciechanowiec (Poland), September 18–28, 1978.	604
<i>Jung, Károly</i> : New Association of Folklorists of Vojvodina (Jugoslavia) formed	605

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója – Műszaki szerkesztő: Marton Andor
A kézirat nyomdába érkezett: 1979. V. 7. – Terjedelem: 14 (A/5) ív

---

80.7139 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XC

1979

Nr. 4

Ismertetések — Book Reviews

Vikár, László — Bereczki, Gábor: Chuvash Folksongs (*Vargyas Lajos*); — Siikala, Anna-Leena: The Rite Technique of the Siberian Shaman (*Dömötör Tekla*); — Fodor, István: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland (*Ecsedy Ildikó*); — Maspero, Henri: Az ókori Kína (*Ecsedy Ildikó*); — Milescu Spătarul, N.: Kínai útinapló 1675—1677 (*Erdélyi István*); — Gábori Miklós: Ala Tau — Ararát (*Vargyas Gábor*)

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen,

Előfizetési díj egy évre: 80 Ft

1 szám ára: 20 Ft

Index szám: 25.210

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

ETHNOGRAPHIA

Vol. XC

1979

4

CONTENTS

Articles

Kovács, Ágnes: The heroic tale. Genres of folk tale and the folk tale catalogue I. 457

Regional Groups in Hungarian Peasant Society

- Bodó, Sándor*: Tokay-Hegyalja: tracing the boundaries of a vintage wine district (with a map) 480
- Bárth, János*: Boundaries of the „pota” regional group, defined on the basis of its folk art 492
- Gráfik, Imre*: Probleme der ethnographischen Umgrenzung der Insel Szentendre (Sankt Andrä) (mit 6 Karten) 500

Short Communications

- Nagy, Ferenc*: „Ein Verzeichnis der Jahrmärkte [Siebenbürgens]”. Beiträge zur Ethnographie der alten Jahrmärkte, mitgeteilt von *István Tálasi* 510
- Lengyel, János*: Zu den Sujetübereinstimmungen der ungarischen und der russischen Volksballaden 515
- Mészáros, István*: Zum geschichtlichen Hintergrund der Heischgänge am Gregorstag 527

Discussion and Debate

- Hungarian ethnographers' tasks in investigating contemporary village life in Hungary. Comments on the Varsány monography. 531
- Andorka, Rudolf*: Household-composition and auxiliary farming units in contemporary Hungarian villages 532
- Balogh, András*: Remarks on the Varsány volume 547
- Harcza, István*: Mobility and regroupment of social strata in the village population 551
- Kovácsy, Tibor*: Contradictions in the dissolution of the peasant way of life 560
- Vágvölgyi, András*: Family structure and the changing system of values and prestige at Varsány 564

Personalia

- Dömötör, Tekla*: Ágnes Kovács's anniversary (with a bibliography) 568
- Takács, Lajos*: Seventy years of Vilko Novak (with a bibliography) 573
- Banó, István*: Centenary of János Berze Nagy's birth 577

News and Reports

(For a list see p. 614) 584

Book Reviews

(For a list see p. 3 of the cover) 606